

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ДРАГА В. МАСТИЛОВИЋ

СРПСКА ЕЛИТА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У
ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ КРАЉЕВИНЕ
СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918 – 1941)

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

БЕОГРАД, 2013. ГОДИНЕ

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Draga V. Mastilović

SERBIAN ELITE FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA
IN POLITICAL LIFE OF THE KINGDOM OF
SHS/YUGOSLAVIA (1918 – 1941)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

МЕНТОР:

Др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

Др Мира Радојевић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Гордана Јовић Кривокапић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије

Др Софија Божић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије

ДАТУМ ОДБРАНЕ: _____

СРПСКА ЕЛИТА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918-1941)

РЕЗИМЕ:

Нововјековна српска елита у Босни и Херцеговини формирала се вијековима кроз неколико развојних нити од којих су најважније институције сеоских старјешина, свештенства и малобројног, али економски моћног српског грађанства. Под аустроугарском окупацијом тај процес се довршава, а тада се, кроз политичку борбу са окупаторским режимом, профилишу политички, национални и социјални погледи српске елите из Босне и Херцеговине. Неки од истакнутих интелектуалаца из њихових редова биће важни судионици процеса јужнословенског уједињења, а касније и препознатљиви дио политичког миљеа Краљевине СХС/Југославије. Њихов политички ангажман у периоду између два свјетска рата, карактерише увјерење да је српско национално питање дефинитивно ријешено 1918. године, па је борба за очување југословенске државе постала њихов кључни политички циљ у том периоду. У том смислу они нису ни осјећали потребу посебног политичког организовања, као у вријеме аустроугарске окупације. Сасвим ослоњени на матицу Србију и увјерени да из Београда треба водити цјелокупну српску политику у тој држави, српска елита није показивала ни жељу за стварањем једног политичког вође Срба у Босни и Херцеговини. Због свега тога, њихов утицај на политику коју су водила страначка вођства у Београду, без обзира о којој политичкој партији се радило, био је пречесто миноран. Уз то, међусобно политички дубоко подијељени и сукобљени, они током читавог овог периода нису успијевали да наметну своје мишљење, чак и онда када се одлучивало о круцијалним питањима народа који су политички представљали. С друге стране, суочени са отварањем и радикализовањем хрватског питања, које је постепено почело да дубоко задире у српске националне интересе и српски етнички простор у овим областима, као и захтјевима за аутономијом Босне и Херцеговине од стране муслимана, они су покушавали да борбу са хрватским сепаратизмом и муслиманским аутономаштвом воде преко Београда и то супротстављајући им југословенски, а не српски национализам. Али, то их је често доводило у колизију

мишљења и интереса са званичном политиком која се водила из Београда. То је неминовно морало довести до фрустрација па и разочараности, која се понекад манифестовала оптужбама да се Босна и Херцеговина у новој држави запоставља у економском, културном и просвјетном смислу, а још чешће увјерењем да су ове области и српски народ у њима жртвовани зарад ситних политичких интереса. Чини се да у том периоду нити је Београд разумијевао Србе у Босни и Херцеговини, нити је српски народ и српска политичка елита из Босне и Херцеговине често схватала политику која је вођена из Београда. То ће најјасније доћи до изражаја приликом стварања Бановине Хрватске 1939. године када најугледнији из редова српске интелектуалне елите коначно схватају потребу формулисања српског националног програма у оквиру Краљевине Југославије и настоје да тај програм формулишу и остваре.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ:

Српска елита, Босна и Херцеговина, јужнословенско уједињење, Први свјетски рат, Краљевина СХС/Југославија, политички односи.

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК: _____

SERBIAN ELITE FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA IN POLITICAL LIFE OF THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA (1918 – 1941)

SUMMARY:

Modern era Serbian elite in Bosnia and Herzegovina was forming itself over centuries through several development threads – village squires, clergy and scarce but economically powerful Serbian citizenry. Under the Austro-Hungarian occupation that process was completed, and then, through political struggle against the occupation regime, Serbian elite from Bosnia and Herzegovina profiled their political, national and social views. Some of distinguished intellectuals from their lines will become the important participants of the South Slavic uniting, and later on, the recognizable part of the political milieu of the Kingdom of SHS/Yugoslavia. Their political engagement in the period between two world wars was marked by the belief that Serbian national question was definitely solved in 1918, so the struggle for preserving the state of Yugoslavia became their key political aim in that period. In this manner they did not feel the need for particular political organizing, as in the period of the Austro-Hungarian occupation. Since Serbian elite from Bosnia and Herzegovina believed unquestionably that Serbia was the mother country and that politics should be directed from Belgrade, they did not show interest for their own political leader in Bosnia and Herzegovina. Because of that, their influence on politics of the parties in Belgrade was often of minor importance regardless of any political party. In addition to this, they were deeply politically separated and confronted so they did not succeed in imposing their own opinion, even when some crucial national issues were supposed to be solved. From the other side, faced with the opening and radicalization of the Croatian question, which began to undermine profoundly Serbian national interests and Serbian ethnic area, and with the Moslem requests for the autonomy of Bosnia and Herzegovina, they tried to fight against the Croatian separatism and Moslem autonomism from Belgrade confronting them with Yugoslav instead of Serbian nationalism. This, however, often provoked collision in opinions and attitudes regarding the official politics from Belgrade. It inevitably led to frustrations and disappointments, sometimes manifested by accusations that Bosnia and Herzegovina was neglected in economical, cultural and

educational spheres. Very often it was believed that these spheres and Serbian people from Bosnia and Herzegovina were sacrificed for some minor political interests. It seems that in this period both Belgrade and Serbs from Bosnia and Herzegovina and their elite mutually misunderstood. This became evident in the period of establishing of the Banate of Croatia 1939 when the most prominent Serbian intellectuals finally understood the need for creating and realizing Serbian national program within the Kingdom of Yugoslavia.

KEY WORDS:

Serbian elite, Bosnia and Herzegovina, South Slavic uniting, the First World War, Kingdom of SHS/Yugoslavia, political relations.

FIELD OF RESEARCH: HISTORY

SPECIFIC FIELD OF RESEARCH: HISTORY OF YUGOSLAVIA

UDC: _____

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	I - XVIII
----------------	-----------

УВОД

Феномен елита и елитизма	2
Генеза настанка нововјековне српске елите у Босни и Херцеговини	7

ГЛАВА I

ПРИПРЕМЕ ЗА НОВО ДОБА

Грађански сталеж у борби са аустроугарским режимом	23
Прва интелектуална елита	47
Младобосанска генерација.....	65

ГЛАВА II

СРПСКА ЕЛИТА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Југословенство Српске елите из БиХ до Првог свјетског рата	87
Страдање у току Првог свјетског рата	102
Срби из БиХ у емиграцији и њихова дјелатност у Југословенском одбору.....	108
Идеолошки заокрет у другој половини 1917. године	148
Политичке прилике у БиХ у току рата	175
Уједињење 1918. године	182

ГЛАВА III

ПОЛИТИЧКО ПОЗИЦИОНИРАЊЕ И ТРАГАЊЕ ЗА УСТАВОМ (1918 – 1921)

Политичке визије и страначко организовање	197
Српска елита у првим политичким кризама – Привремено народно представништво и избори за Конституанту	254
Уставно питање	301

ГЛАВА IV

ГОДИНЕ ЗАПЛЕТА И КРИЗА (1921 – 1929)

Аграрно питање	317
Национално питање	358
Политичко прегруписавање и изборне борбе до 1929. године	440

ГЛАВА V

ГОДИНЕ ДИКТАТУРЕ (1929 – 1934)

Српска елита из Босне и Херцеговине и завођење шестојануарског режима	562
Бановине и банови – нови центри моћи на простору Босне и Херцеговине.....	590
Српска елита у периоду завођења ограничене уставности и поновног бујања национализма (1931-1934)	619

ГЛАВА VI

ГОДИНЕ МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА (1935 – 1939)

Нова политичка прегруписавања и петوماјски избори 1935. године	707
Милан Стојадиновић, Југословенска радикална заједница и нове политичке кризе 1935/36. године	731
Продубљивање старих и појава нових криза 1937/38. године	799

ГЛАВА VII

ЖИВОТ У СЈЕНЦИ РАТА (1939 – 1941)

Влада Драгише Цветковића и покушаји „дефинитивног“ рјешавања хрватског питања	856
Српска елита из Босне и Херцеговине у периоду покушаја рјешавања српског националног питања 1940/41. године	911
Закључак	956
Извори и литература	970
Биографија	991

ПРЕДГОВОР

Истраживати историју елите једног друштва захтјеван је посао за историчара чак и у случајевима када су у питању сређене друштвене заједнице гдје је појам елите или елита прилично јасно дефинисан, мада ни социолози нису сасвим сигурни како понудити једну и јединствену дефиницију тог појма и надасве да ли га употребљавати у множини или једнини, то јест, да ли се може говорити само о елити или пак о елитама. Када је у питању елитни дио српског друштва у Босни и Херцеговини у првој половини XX вијека, односно њихова политичка дјелатност, што је предмет истраживања овог рада, то је вишеструко захтјеван посао. Прије свега, то подразумијева методолошко одређење према том појму, затим дефинисање елите, па тек онда проучавање њиховог утицаја на политичка збивања у оквирима друштвене заједнице којој су припадали, а затим и државе у чијим оквирима су живјели.

Средњовјековна елита српског друштва била је буквално уништена турском најездом, па је српски народ био принуђен да вијековима живи без тог елитног слоја свог друштва. Међутим, процес нестајања српске средњовјековне елите није се одвијао ни брзо ни лако, јер је српски народ у дугој борби са Турцима показивао приличну жилавост и упорност. Радован Самарџић је чак сматрао да „током безмерно дуге борбе против Турака, којој нису прешироке границе између 1371. и 1541. године, вршила се непрекидна демократизација српског друштва у виду пропадања старог и израстања, у повећаном броју, новог племства, свакако ситнијег по богатству, значају и угледу, и изласка на позорницу збивања обичног пука, на чија се плећа све теже сваљивало бремене историје.“¹ Ова друга појава, излазак „на позорницу збивања обичног пука“, посебно је била важна за успостављање и одржавање касније „сређености“ српског друштва у свом патријархалном облику, али посебно за очување традиције и дубоке самосвијести српског народа под турском окупацијом. Према Самарџићу, код српског народа се у вријеме робовања под Турцима, дешавао један риједак феномен, а то је „да се један народ, кога су освајачи

¹ Радован Самарџић, *Епска вертикала у српској историји*, у: *Идеје за српску историју*, Београд 1993, 33.

упорно лишавали водећих људи, свесрдно изједначи са оним што су у претходном времену чинили његови владари, црква и племство и да то прихвати као своју баштину.² Због тога су Срби постепено постали најљубоморнији чувари завјештања своје прошлости, а чување своје традиције, најрадије изражавано кроз усмено предање и епску поезију, постајало је временом категорички императив њиховог самоодржања, али и један од главних фактора очувања националне самосвијести, као битног елемента каснијег формирања њихове нововјековне елите. Као и у осталим српским областима и у Босни и Херцеговини под турском окупацијом „Векови су безмилосно протикали, у предању се својим симболичким значењем све оштрије издвајао лик Марка Краљевића, а деспотска времена, особито она последња, таложила су се у неподношљиву колективну тугу и безнадежност.“³ У таквим условима, нагло прекинутог друштвеног развоја, али са снажним набојем традиције, најрадије изражаване усменом хроником и епском поезијом, српски народ у Босни и Херцеговини је дошао у ситуацију да свој нововјековни слој елитног друштва ствара на бојном пољу у устаничким прегнућима, сврстан уз своје свештенике и кнезове, као истакнутији, а у таквим околностима и једини елитни слој друштва. Упоредо са овим процесом, одвијало се и економско јачање малобројног српског грађанства, посебно трговаца, који су се својом економском моћи несумњиво могли убројати у елитни слој друштва, али се њихова друштвена моћ могла показивати једино добротворством или задужбинарством. Ипак, највише захваљујући њима опстала је и једна од ријетких институција српског народа под турском окупацијом, институција црквених општина. С друге стране, могло би се оправдано поставити питање колико су ти богати трговци у ствари били отуђени од српског друштва у Босни и Херцеговини, то јест, од те земљорадничко-сточарске масе затворене у свом патријархалном друштвеном уређењу.

Због свега тога, све до аустроугарске окупације, мора се са великом дозом опреза говорити о српској друштвеној елити у Босни и Херцеговини, чак и када је у

² Р. Самарцић, *Судбина једног народа: Срби од XIV до XX века*, у: *Идеје за српску историју*, Београд 1993, 228.

³ Р. Самарцић, *Епска вертикала у српској историји*, 35-36.

питању слој економски јаког, али малобројног српског грађанства, Јер, без обзира коју дефиницију појма елите покушали да употријебимо при дефинисању елитног слоја српског друштва у Босни и Херцеговини у турском периоду његове историје, то јест, да ли узели критеријум „изврности у одређеној људској дјелатности“ или пак једноставно „дихотомно поједностављивање друштвене хијерархије“, пред истраживача се поставља низ проблема. Прије свега, проблем је у чињеници да се ради о поробљеном народу који уопште нема своје управљачке елите, осим незнатне функције сеоских кнезова и свештеника који се по мало чему издвајају од осталих својих сународника. Осим тога, веома су ријетки појединци који у то вријеме својом друштвеном моћи и утицајем, највише економским, могу завриједити назив елите. Ипак је тај економски богатији слој српског грађанства, прије свега трговци, био основна клица из које ће почети да се формира један елитни, не само економски већ и интелектуални, слој српског друштва у Босни и Херцеговини, у периоду аустроугарске окупације, који је уз појединце који су још раније у устанцима стицали главарска звања и старјешинства над народом, постао прва права елита српског друштва у овим областима.

Дакле, да би се уопште разумјели ставови и политички погледи српске елите у Босни и Херцеговини у периоду 1918-1941. године, неопходно је одредити се према том појму у датим друштвено-политичким оквирима, прво турске, а затим аустроугарске окупације, а прије свега кренути од генезе настанка нововјековне српске елите у ове двије области и развојним ритмовима друштвено-историјских токова који су формирали њихове националне, политичке и социјалне погледе. Тако широк захват у дубинске коријене настанка и развоја српске елите може освијетлити и мијењање њихових националних, политичких и социјалних погледа, које је играло значајну улогу у битним догађајима везаним за избијање Првог свјетског рата и поготово за процес јужнословенског уједињења, а затим и на њихово политичко позиционирање у оквирима прве заједничке јужнословенске државе. За српску историографију, посебно у Босни и Херцеговини, било би од прворазредног значаја освијетлити управо узроке и позадину тих постепених, а понекад и наглих промјена

политичких и идеолошких начела дијела српске интелектуалне елите, посебно оне која је играла видну улогу у процесу уједињења 1918. године.

Из свега изнесеног може се закључити да се настанак нововјековне српске елите у Босни и Херцеговини неминовно мора пратити, најкасније од доласка аустроугарске управе у Босну и Херцеговину, када је та елита, у облику у којем је затичемо као дио политичког миљеа Краљевине Југославије, настајала и дефинисала своје политичке и националне погледе. Дуготрајна и упорна политичка борба са аустроугарском управом у Босни и Херцеговини, изњедрила је неколико генерација босанскохерцеговачких Срба, које су имале низ појединаца, елитних по много чему, а које су сматрале да је интелектуално и културно уздизање исто тако важан елемент опстанка националног идентитета као и политичко рвање са аустроугарском „цивилизаторском мисијом“ на Балкану. Када је у питању политичка елита, може се устврдити да све до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Срби у Босни и Херцеговини нису ни имали своје политичке елите у правом смислу те ријечи. Тако, на примјер, прву фазу политичке борбе против аустроугарског окупатора, водила је, својим специфичним методима, тадашња економска елита српског друштва у Босни и Херцеговини. Њој су припадали богати трговци, банкар и индустријалци, којима је политичка и национална борба била успутна дјелатност и за коју су имали, како се у једном аустроугарском извјештају каже, само „пола сата времена дневно“, али су је ипак водили са задивљујућом упорношћу. За разлику од њих, прва интелектуална елита, иако се није професионално бавила политиком, на себе је преузела националну мисију ослобођења и уједињења и, што је најфасцинантније, била је спремна да за ту мисију истрајава не питајући за цијену. Дакле, све до 1918. године, за српску друштвену елиту у Босни и Херцеговини бављење политиком није било професионално опредјељење већ национална мисија, која је подразумијевала дуготрајну и мукотрпну борбу са аустроугарским режимом, уз велика лична одрицања па и страдања. Због тога, у том периоду, можемо у истим националним борбеним редовима срести и богате трговце, индустријалце и земљопосједнике попут Глигорија Јефтановића и Војислава Шоле, књижевнике и пјеснике, попут Светозара Ђоровића и Петра Кочића, новинаре попут Васиља Грђића, љекаре попут др Уроша

Круља и др Риста Јеремића, адвокате попут Данила Димовића и Николе Стојановића и тако даље. А за све њих, политички ангажман није био ствар одређене жељене друштвене дјелатности, већ дубока национална потреба и мисија. Послије 1918. године, стање се из основа мијења, јер је национална мисија, бар према њиховом схватању, била извршена. Тада тек почиње да се појављује један слој професионалних политичара, који свој политички ангажман доживљавају у правом смислу те ријечи, то јест, као борбу за власт и моћ коју она са собом носи, али је и даље само ријетким од њих то била примарна друштвена дјелатност.

Међутим, овдје се отвара други комплекс, највише методолошких питања, важних за саму структуру овог рада, а која је, опет, највише везана за дефинисање појма српске елите, то јест, оног њеног дијела који је био политички ангажован. Једно од њих је и питање да ли се у елиту могу убројати сви они Срби из Босне и Херцеговине који су се на било који начин бавили политиком. Прије свега, то се односи на бројне народне посланике, који су у неким случајевима били и прости земљорадници, а послије истека посланичког мандата у политичком животу земље били непримјетни. Такви се ни по једном основу, интелектуалном, економском, културном, па ни политичком, не би могли убројати у елитни слој српског друштва у Босни и Херцеговини у међуратном периоду. С друге стране, постојали су појединци који су настојали да се у том периоду уопште не баве политиком, али су и поред тога били препознатљиви дио елитног дијела, највише у интелектуалном смислу, српског друштва у Босни и Херцеговини. Неки од њих тек повремено су се оглашавали и уплитали у политичка питања и то највише у неким преломним догађајима, битним за народ и државу, попут шестојануарског режима краља Александра 1929. године или Споразума Цветковић – Мачек 1939. године.

Због свега тога, овај рад и није дефинисан у смислу истраживања дјелатности политичке елите, већ политичке дјелатности српске елите, без обзира на то ком типу елите српског друштва у Босни и Херцеговини су они припадали. Подразумијева се да су највише простора у овом раду добили они појединци и групе који су у политичком смислу били најактивнији и то у само периодима када су то били, јер су само ријетки од њих током читавог овог периода били активни у политичком смислу.

На тај начин настојали смо да избјегнемо превелику дозу „персонализације“ самог рада, то јест, могућност да се истраживање политичке дјелатности појединаца у одређеним историјским периодима, претвори у писање биографија појединих истакнутих српских јавних радника из Босне и Херцеговине. У складу са тим, њихови биографски подаци навођени су само у толикој мјери да објасне њихов дотадашњи политички ангажман, те национална, социјална и политичка схватања у ранијим периодима. Осим наведеног, треба нагласити да је, у складу са насловом, овдје обрађена само политичка дјелатност српске елите, док њихови домети на другим пољима људске дјелатности, који су као по правилу значајно превазилазили њихове политичке домете, овдје није био предмет пажње. Тако су у сјенци њиховог, често блиједог политичког ангажмана, остали крупни домети, на примјер, Васиља Грђића на културно-просвјетном пољу, др Риста Јеремића и др Уроша Круља на пољу здравства, а да и не говоримо о научним дOMETИМА Владимира Ћоровића или Пера Слијепчевића. На тај начин, настојали смо да рад има што више историографски, а што мање социолошки приступ, иако су погледи на друштвена, посебно социјална питања тадашње југословенске државе и друштва, појединаца из редова српске елите, неминовно налазила мјеста на страницама овог рада.

Из оваквог приступа проистекла је и сама концепција рада, која, дакле, није центру пажње имала појединца, нити његов живот, идејна или идеолошка опредјељења, социјалне погледе и слично, већ је постављена на тематску основу, то јест, имала је задатак да посматра дјелатност појединаца или одређене групе, из редова српске елите из Босне и Херцеговине, у свим важним политичким догађајима Краљевине СХС/Југославије. Пошто појединци из редова српске елите нису имали подједнак ангажман у свим обрађиваним политичким питањима, у складу са тим и њихов третман у појединим дијеловима овог рада зависи од тога колико су политички били активни у датом тренутку.

Са овим у вези је још једно, првенствено методолошко питање, које се само од себе наметало и захтијевало пажњу, а односи се на то како пронаћи начин да се пише о политичкој дјелатности српске елите, а да се истовремено не пише политичка историја Босне и Херцеговине у посматраном периоду. С једне стране, скоро је

немогуће „истргнути“ српску елиту из општег контекста политичких кретања у Босни и Херцеговини, јер је њихова дјелатност често била условљена или изазвана дјеловањем политичких фактора из редова хрватског и муслиманског народа, које је претходно ваљало истражити и објаснити. С друге стране, то је стварало реалну могућност да се истраживање политичке дјелатности српске елите преточи у истраживање политичких прилика у Босни и Херцеговини. Проблем додатно усложњава и чињеница да су поједине вјерске заједнице, а посебно римокатолички клер, своју пастирску дјелатност у потпуности подређивали политичким потребама, а све је то у одређеној мјери детерминисало политичке акције српске елите. Због тога је политичка дјелатност хрватске и муслиманске политичке елите у Босни и Херцеговини у наведеном периоду истраживана само у толикој мјери да би се објаснио општи политички контекст у коме је дјеловала српска елита. У мањој мјери, овај исти проблем је изражен и када су у питању општа политичка кретања на нивоу читаве државе која су у основи усмјеравала и у доброј мјери одређивала политичке односе у Босни и Херцеговини, а самим тим пресудно утицала и на политичку активност српске елите.

Структура рада заснована је на тематско-хронолошком принципу и у крупним потезима обухвата три раздобља, која обиљежавају историју настанка и прве двије деценије живота заједничке државе Јужних Словена. Први период тематски покрива раздобље припрема за ново доба, то јест, осврт на развој и дјелатност три националне генерације Срба у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације, које су у политичком и националном смислу директно припремиле ново доба, а које је крунисано јужнословенским уједињењем и стварањем прве заједничке државе.

Са хронолошки заснованом структуром, као основним принципом, комбинован је тематски приступ у оквиру одређених периода. То посебно долази до изражаја када је у питању период од 1918. до 1929. године, који је у раду посматран као двије цјелине, а у чијим оквирима су затим обрађивана поједина крупна питања која су суштински одређивала основне правце политичких кретања у Босни и Херцеговини. То се, прије свега, односи на политичко организовање, уставно,

аграрно и национално питање, а затим на изборне борбе и политичка прегруписавања до 1929. године.

Период од 1929. до 1941. године подијељен је на три дијела, која у тематском смислу хронолошким редом обухватају период интегралног југословенства, од завођења шестојануарског режима, затим период његовог постепеног растакања, који почиње већ после смрти краља Александра, па све до потпуног слома ове идеје и почетка разградње саме државе по националним принципима, у вријеме стварања Бановине Хрватске. Појединци из редова српске интелектуалне и политичке елите из Босне и Херцеговине били су у свим овим догађајима препознатљив дио политичког миљеа Краљевине Југославије, али је сасвим друго питање колика је у ствари била њихова политичка моћ и утицај на догађаје, па чак и оне који су се њих и народа који су заступали, најдиректније дотицали.

Када је у питању литература која третира српску елиту и уопште Босну и Херцеговину у првој половини XX вијека, њу карактерише, квантитативно и квалитативно, примјетна неравномјерност. За поједине периоде и посебно догађаје постоји обиље литературе док за друге скоро да је и нема, а то посебно долази до изражаја када је у питању политичка дјелатност српске елите у Босни и Херцеговини. Њихова политичка дјелатност у периоду јужнословенског уједињења и периоду 1918 – 1941. године, привлачила је пажњу историчара и раније, али углавном се радило о мањим фрагментарним истраживањима, везаним за поједине важне историјске догађаје. На тај начин, подаци о политичкој дјелатности појединаца и група из редова српске елите у Босни и Херцеговини, више су настајали као ехо неких ширих истраживања, гдје је њихова улога углавном епизодно обрађивана, без јасно постављеног система и жеље да се дубље и детаљније истражи. Исто тако, предмет веће пажње историчара била је дјелатност појединих политичких партија у Босни и Херцеговини, посебно у периоду 1918 – 1929. године, али увијек посматраних као јединствене структуре, гдје се историјска улога појединца губила у општим правцима политике коју је дотична странка носила. Као доказ за ову тврдњу може најбоље да послужи податак да ниједан појединац из редова српске друштвене елите из Босне и Херцеговине, који је својом политичком дјелатношћу обиљежио међуратни период,

нема озбиљне монографске обраде. Због тога ће политичке биографије Милана Сршкића, Николе Стојановића, Бранка Чубриловића, Васиља Грђића и још неких, бити у наредном периоду један од високих задатака српске историографије у Босни и Херцеговини. Такође, њихова заоставштина у разним архивским установама, која има огромну научну вриједност, посебно дневници и сјећања неких од њих, попут Николе Стојановића и Бранка Чубриловића, још увијек чекају да буду критички приређена и публикована.

Нешто више занимања за појединце из редова српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине показивали су они историчари који су се бавили историјом југословенске идеје и јужнословенског уједињења 1918. године. У том погледу, посебну пажњу историчара привлачили су двојица Срба из Босне и Херцеговине, који су у почетку били једини босанскохерцеговачки представници у Југословенском одбору, др Никола Стојановић и др Душан Васиљевић, а посебно овај први. Са знатно мање пажње и занимања истраживана је дјелатност др Милана Сршкића и Пера Слијепчевића, који су се касније укључили у рад Југословенског одбора. Ипак, и дјелатност прве двојице истраживана је доста фрагментарно и у оквиру много ширих и општијих тема, попут југословенског уједињења и разних питања везаних за тај процес. То је помало и парадоксално, посебно ако имамо у виду де је вјероватно мало тема у српској и југословенској историографији које су истраживане са толиким занимањем и о којима постоји толика библиографија, као што је питање јужнословенског уједињења 1918. године. На стотине па и хиљаде радова бавило се овом проблематиком обухватајући је са свих страна, почевши још од настанка југословенске идеје па све до њене реализације у току Првог свјетског рата. Али, и поред таквог интересовања историчара, ипак нису до краја истражена и ријешена ни сва питања везана за настанак и развој југословенске идеје, њено ширење, прихватање и одбијање у појединим јужнословенским областима, а поготово не околности око процеса уједињења у току Првог свјетског рата. Једно од таквих питања, које и данас представља бјелину у српској историографији јесте и питање зашто није дошло до директног уједињења Босне и Херцеговине са Србијом 1918. године и какву су улогу у томе имали поменути чланови Југословенског одбора из

Босне и Херцеговине, али и они српски интелектуалци који су из аустроугарских казамата дошли директно на најодговорније функције у Народној влади у Сарајеву 1918. године.

У обиљу литературе о јужнословенском уједињењу, издвајају се она дјела која су отворила „магистралне“ правце у истраживању и синтетизовању ове проблематике. То се прије свега односи на капитална дјела Милорада Екмечића, који је, као и у многим другим питањима, српску историографију задужио непревазиђеном ерудицијом из које су проистекле обимне монографије, као што су, на примјер, *Стварање Југославије* и *Ратни циљеви Србије*, незаобилазне за истраживање ове проблематике. Када је у питању однос Србије, а посебно Николе Пашића према југословенској идеји и стварању заједничке државе 1918. године, незаобилазна су и дјела Ђорђа Станковића о Николи Пашићу, југословенском уједињењу и надамце односу Србије према стварању Југославије. Многи научници бавили су се појединачним питањима и разним аспектима јужнословенског уједињења, па је тако већ 1924. године објављена књига Миладе Паулове *Југословенски одбор*, а у вријеме послје Другог свјетског рата дјела као, на примјер, Драгослава Јанковића, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, *Југословенско питање и Крфска декларација*, Љубинке Трговчевић *Научници Србије и стварање Југославије* и слично. Када су у питању биографије судионика јужнословенског уједињења издваја се политичка биографија Божидара В. Марковића из пера Мире Радојевић. Што се тиче историографије у Босни и Херцеговини, питањем јужнословенског уједињења са посебним освртом на Босну и Херцеговину, бавили су се Хамдија Капицић, Нусрет Шехић и у мањем обиму још неки аутори. Међутим, истраживање дјелатности српске елите из Босне и Херцеговине у том периоду никоме од наведених аутора није била примарна амбиција, па су тако сазнања о њима остала прилично фрагментарна.

Политичким приликама у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца бавило се више историчара и то је један од периода историје Југославије који је вјероватно најбоље истражен и освијетљен. Од општијих дјела, осим Бранка Петрановића чије књиге, а посебно зборници докумената из тог периода, представљају незаобилазну

базу за изучавање ове проблематике, квалитетом се истичу и дјела Бранислава Глигоријевића о политичким односима и парламентаризму краљевине СХС, те Демократској странци и политичким погледима њених вођа. Што се тиче Босне и Херцеговине у периоду 1918-1929. године, политичком историјом се бавило више истраживача. Тако је прилично детаљно истражена дјелатност политичких партија на простору БиХ, у књигама и мањим радовима Томислава Ишека о ХСС, Атифа Пуриватре о ЈМО, Томислава Краљачића о Радикалној странци и Милана Гаковића о Савезу земљорадника. За тај период незаобилазна су свакако и дјела Нусрета Шехића, те Ђорђа Микића, када је у питању Босанска Крајина и Недима Шарца о завођењу шестојануарског режима Краља Александра и одјецима тог режима у Босни и Херцеговини.

Политичким приликама у Босни и Херцеговини тридесетих година XX вијека бавио се веома мали број аутора, али и они прилично фрагментарно или у склопу неких крупнијих питања државне политике. Од важнијих дјела и радова који третирају општије теме из овог периода, истичу се књиге и чланци Љуба Бобана, који у основи истраживања имају хрватско питање у оквиру Краљевине Југославије и разне аспекте и покушаје његовог рјешавања, затим Тодора Стојкова о опозицији у вријеме шестојануарског режима и влади Милана Стојадиновића, те Мире Радојевић о Удруженој опозицији. Њима, неизоставно, треба додати и тротомно дјело Љубодрага Димића о културној политици у Краљевини Југославији, које дубински освјетљава сложене структуре и саму суштину југословенског друштва између два свјетска рата. С друге стране, Босна и Херцеговина у том периоду скоро да и није била предмет интересовања историчара, осим у оквиру дјела општијег карактера већ поменутих историчара и неких мањих радова која су фрагментарно и прилично недоречено третирали поједина питања њене историје. Што се тиче истраживања о дјелатности политичких елита у Босни и Херцеговини у том периоду, она су такође имала фрагментаран карактер, без одређеног систематизма у приступу истраживању ове теме па и жеље да се уопште дубље истражује политичка дјелатност елитног слоја тадашњег босанскохерцеговачког друштва. Изузетак у том смислу, представљају радови Дане Бегић, о српској и муслиманској елити, али су и они

везани само за поједине догађаје и политичка питања. Тек у последње вријеме, у радовима Соње Дујмовић, дјелатност српске политичке елите из Сарајева, посебно њене компоненте из редова Радикалне странке, добија обиљежје детаљнијег и систематичнијег истраживања.

Ту неравномјерност и понекад очигледну празнину у литератури у одређеној мјери могу да попуне изворни текстови савременика, који су од необично великог значаја не само за период од 1918. до 1941. године, већ и за период дјеловања српске елите у Босни и Херцеговини прије и у току Првог свјетског рата. Тако, на примјер, за период прије Првог свјетског рата незаобилазни су радови, а посебно програмски текстови Риста Радуловића, Владимира Гађиновића, Николе Стојановића и других. За период јужнословенског уједињења у току Првог свјетског рата и непосредно послије њега, изузетну вриједност имају сјећања судионика тих догађаја из Босне и Херцеговине, Николе Стојановића и Пера Слијепчевића, а из Србије Јована Томића, Милана Ђорђевића и других. Када је у питању проучавање српске елите из Босне и Херцеговине и њихове политичке дјелатности у периоду између два свјетска рата, ту су незаобилазни изворни текстови судионика политичких збивања и њихових непосредних актера Николе Стојановића, Уроша Круља, Бранка Чубриловића, Бранка Калуђерчића и других, као и публикована сјећања Риста Грђића и Петра Иванишевића. Изнад свега, ова врста историјских извора драгоцјена је са аспекта сагледавања њихових личних погледа на разна политичка и друштвена питања, али исто тако, у доброј мјери, они могу да освијетле друштвену и политичку климу у којој је битисао српски народ у Босни и Херцеговини у наведеном периоду.

Исто као и када је у питању литература, велику неуједначеност показује и објављена изворна грађа, па тако, на примјер, о стварању прве заједничке државе Јужних Словена постоји обимна публикована изворна грађа, док је за друге периоде, када су у питању Босна и Херцеговина, скоро и нема. О стварању прве јужнословенске државе, већ 1920. године Фердо Шишић је објавио једну збирку докумената, а у каснијем периоду још неки аутори су настојали да публикују поједине изворне текстове из тог периода, као на примјер Никола Стојановић у својој књизи: *Југословенски одбор, чланци и документи*. Послије Другог свјетског рата

обимну изворну грађу о југословенском уједињењу објавили су Драгослав Јанковић и Богдан Кризман. Када је у питању публикавање грађе о Босни и Херцеговини, ње има у већем обиму само када је у питању дјелатност припадника Младе Босне у периоду пред Први свјетски рат. У том погледу несвакидашњи напор учинио је Војислав Богићевић публикујући писма, преписку и саопштења припадника револуционарних предратних организација, али и стенографске биљешке са сарајевског процеса атентаторима на Фрању Фердинанда. Изузетан допринос дао је и Хамдија Капицић публикујући записнике Главног одбора Народног вијећа у Сарајеву за период новембар-децембар 1918. године. Након тога, историографија о Босни и Херцеговини нема ниједног тематског зборника докумената за период 1918-1929. године, који би третирао политичка питања на њеном тлу, па самим тим и дјеловање српске елите на том простору, те су и даље полазна база и основа за истраживање, када је у питању тај тип изворне грађе, тематске збирке докумената Бранка Петрановића и Момчила Зечевића. Када је у питању период историје Босне и Херцеговине од 1929. до 1941. године, треба нагласити да је несвакидашњи и поштовања достојан напор учинио др Андреј Родинис, који је у три књиге објавио извјештаје Краљевске банске управе Дринске бановине од 1929. до 1939. године. То је до сада најобимнији и најозбиљнији напор који је учињен у Босни и Херцеговини, када је у питању публикавање примарних историјских извора и несумњиво представља највреднију полазну основу за проучавање не само политичке, већ и привредне, друштвене и просвјетне историје Босне и Херцеговине у периоду 1929 – 1941. године. За историју Босне и Херцеговине у том периоду од посебног је значаја и тематска збирка докумената Б. Петрановића и М. Зечевића под насловом *Југословенски федерализам, идеје и стварност*. Не треба заборавити поменути и преписку појединих значајних јавних и културних радника из Босне и Херцеговине, а која се нашла у оквиру њихових сабраних дјела. У том смислу посебну вриједност имају сабрана дјела Пера Слијепчевића, која су још увијек у штампи, али су нама била доступна захваљујући разумијевању приређивача.

За разлику од публиковане архивске грађе, својим обимом, али и значајем за истраживача, истичу се бројни статистички прегледи, статистике избора народних

посланика, разни алманаси, споменице и календари, а надасве стенографске биљешке југословенских народних скупштина, Сената и других представничких тијела. Ова врста публикованих историјских извора од великог је значаја за проучавање политичке дјелатности српске елите из Босне и Херцеговине у периоду 1918 – 1941. године, а посебно њихових политичких, националних и идеолошких погледа на југословенску државу и српско друштво у Босни и Херцеговини у њеним оквирима. Значајну изворну базу, посебно када је у питању разумијевање друштвено-политичке климе у којој је дјеловала српска елита, представља оновремена штампа и периодика, мада се у већем броју случајева ради о страначкој штампи, што само по себи захтијева повећану дозу научне критичности од стране историчара.

Примарна архивска грађа о овој проблематици налази се разбацана у више архивских установа. Када је у питању период јужнословенског уједињења, архивска грађа је изузетно бројна и похрањена је у разним архивским установама у Србији, Босни и Херцеговини, Хрватској, али и у Бечу, Риму, Москви, Лондону и другим градовима. Она ни близу није сва истражена, а тешко да је један истраживач може сву детаљно истражити. Од важнијих фондова, када су у питању Босна и Херцеговина у том периоду, истичу се фондови Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву, посебно Земаљске владе и Заједничког министарства финансија за период аустроугарске окупације, као и фондови Народне владе у Сарајеву и Главног одбора Народног вијећа за БиХ, за период уједињења 1918. године.

Квалитетом се истиче и грађа Архива САНУ у Београду, посебно преписка значајних личности политичког и јавног живота из периода прије Првог свјетског рата и у току самог процеса уједињења. За Босну и Херцеговину, а посебно за дјеловање српске интелектуалне елите у том процесу, посебно је значајна преписка Николе Стојановића у том архиву, али и његов Дневник из рата 1914-1918, као и његова необјављена сјећања. Осим тога, пуно корисних информација може се добити и из преписке која се чува у збиркама Јована Јовановића, Јована Цвијића и Николе Пашића. Обиље грађе посједује и фонд *Југословенски одсек* у истом архиву, посебно када је у питању улога појединаца из редова српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине у преломним догађајима у процесу јужнословенског уједињења.

У Архиву Југославије у Београду, када је у питању проблематика јужнословенског уједињења, квантитетом и квалитетом грађе истиче се збирка Јована Јовановића Пијона, а неколико веома корисних докумената о Србима у Босни и Херцеговини посједује и невелика збирка Николе Пашића у истом архиву.

Нешто грађе о овој проблематици посједује и Архив херцеговачко-неретванске жупаније/кантона у Мостару, гдје је посебно занимљива преписка Атанасија Шоле у периоду када је обављао функцију предсједника Народне владе у Сарајеву 1918. године. У истом архиву може се пронаћи и низ других корисних докумената из периода Првог свјетског рата и непосредно послје њега.

За период од 1918. до 1941. године, највише грађе из које је могуће црпити знања о српској елити, посједује Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, гдје се посебно квалитетом и квантитетом грађе истичу фондови Земаљске владе у Сарајеву (1919-1921), Покрајинске управе у Сарајеву (1922-1924), Великог жупана Сарајевске области (1924-1929) и Краљевске банске управе Дринске бановине (1929-1941). Бројношћу, очуваносту, али и значајем архивске грађе истиче се фонд Краљевске банске управе Дринске бановине, а посебно повјерљива грађа и то онај њен дио који носи ознаку државне заштите.

У архиву Југославије у Београду велику вриједност за истраживача, када је у питању тема овог рада, имају лични фондови Јована Јовановића, Лазара Марковића и посебно Милана Стојадиновића. Богата и разноврсна преписка коју су ова тројица значајних политичких личности водили са својим партијским колегама и политичким истомишљеницима из Босне и Херцеговине, у великој мјери доприноси освјетљавању ставова појединаца из редова српске елите из Босне и Херцеговине, поводом разних политичких питања Краљевине Југославије, али и њихових личних, националних, идеолошких и политичких погледа на та и друга питања, а неријетко и њихових интимних жеља и душевних превирања у која су их замршени друштвено-политички, национални и вјерски односи нове државе пречесто доводили. Осим тога, збирка Милана Стојадиновића посједује и веома важне извјештаје из свих бановина, које дубински освјетљавају унутрашњо-политичке, националне и вјерске односе у Босни и Херцеговини, подијеленој 1929. године између четири бановине.

Архив САНУ у Београду има несразмјерно мање грађе о овом периоду, па у њему пажњу највише привлачи заоставштина Бранка Чубриловића, а поготово његова необјављена сјећања из међуратног периода.

Архив херцеговачко-неретванске жупаније/кантона у Мостару чува грађу локалног карактера, посебно важну за историју Херцеговине у овом периоду, а за ову тему свакако су најзанимљивије богате збирке мостарских трговачких породица, посебно Шола, чији су поједини представници имали значајну улогу у неким важним догађајима из историје Босне и Херцеговине у посматраном периоду. Основни недостатак овог, иначе грађом богатог архива, јесте несређеност грађе и непостојање аналитичких инвентара, што вишеструко усложњава и јако отежава посао истраживача.

Нешто грађе из овог периода посједује и Архив Републике Српске у Бањој Луци, а углавном се ради о грађи локалног карактера значајној за проучавање друштвено-политичких односа у Босанској Крајини и касније Врбаској бановини. Он, такође, пати од недостатка информативних средстава, али понеки користан документ, када је у питању проучавање политичког дјеловања српске елите из Босанске Крајине, може се наћи у фонду Краљевске банске управе Врбаске бановине или у збирци досијеа појединих личности.

На крају овог предговора, можда би се требало позабавити и самом темом овог рада, то јест, жељом, оправданости и потребом да се једна оваква тема истражује. Прије свега, треба нагласити да су први подстицаји за бављење овом проблематиком дошли од ментора, проф. др Љубодрага Димића, који је и предложио ову тему за истраживање, а она је потом, у подужим консултацијама и разговорима, формулисана и структурирана на начин на који је и обрађивана. Осим тога, чињеница је да је српска нација западно од ријеке Дрине вишеструко десеткована, највише у XX вијеку, и сведена на „остатке остатака“ у виду Републике Српске. Имајући то на уму, чини се да и нема пречи задатак за историчара у Републици Српској, него да потражи одговор на питање зашто и како је до тога дошло. Подразумијева се да ни питање ни одговор није једноставан нити једностран и да је у овом једном питању сажет читав комплекс питања које је неопходно истражити и свестрано научно

освијетлити, да би се добили барем неки од одговора. У том смислу, сматрали смо да је преваходно потребно истражити политичку дјелатност елитног дијела српског друштва у Босни и Херцеговини, прије свега интелектуалне елите, у прве двије деценије југословенског искуства, јер су се управо у том периоду сударали и преплитали многи трагични рецидиви дотадашње историје српског народа западно од Дрине, а из којих су касније произашле не мање трагичне посљедице, које су га пратиле кроз читав двадесети вијек.

Подразумијева се да истраживање оваквих тема, још увијек „свјежих“ и политички „актуелних“, поставља пред историчара низ изазова, али и опасности. У најмању руку, било би мудро послушати Броделов савјет који несумњиво носи печат универзалности: „Чувајмо се те још вреле историје, онакве какву су је осетили, описали и видели савременици у ритму свога живота, кратког као што је и наш. Она има размере њихове срџбе, њихових снова и илузија.“⁴ Овај савјет је актуелнији чини се сада више него икада, посебно на простору Босне и Херцеговине, гдје су мистификације и фалсификовање историје, у једном дијелу њене историографске продукције, досегли скоро невјероватне размјере. Политички ангажована и смишљено усмјерена на скоро насилно формирање колективне свијести једног народа, и самим тим опаснија него што се обично сматра, јер настоји да читаве генерације одгоји у оковима наметнуте, исконструисане, исполитизоване и религиозно фанатизоване свијести, с представама о прошлости које су у перманентном сукобу са елементарном истином, па понекад и са здравим разумом, оваква, више параисториографија него историографија, неминовно носи печат краткога даха, али њене посљедице у политичком смислу могу бити знатно дубље и трајније. Овдје би се са пуним правом могло наново поставити давно постављено Феврово питање и истовремени одговор: „Јесу ли то вишеструке грубе омашке, збрке и неспретности неуких и немеродавних аутора? Организовано черупање, цинично прекројавање правих историчара које обављају ужурбани памфлетисти историографије? – Нешто много горе: то је непрестани и иритирајући анахронизам чији су несвесни починиоци људи који пројектују у прошлост себе, такве какви су, са

⁴ Fernan Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Beograd – Podgorica 2001, 16.

својим осећањима, својим идејама, својим интелектуалним и моралним предрасудама...⁵ А историја Босне и Херцеговине, бар у једном дијелу њене историографске продукције, препуна је данас оваквих и сличних анахронизама који оптерећују и замагљују рационалан научни поглед на њену историју.

Дакле, без жеље и намјере да им се суди и пресуђује, сматрали смо да је, прије свега, неопходно истражити и разумјети погледе и стремљења, жеље и могућности, врлине и мане политички ангажованог дијела српске друштвене елите из Босне и Херцеговине у периоду 1918-1941. године, а све у жељи да се пронађу неки од одговора на све оно што је српски народ у Босни и Херцеговини доживио у XX вијеку. Иако је, дакле, за историчара незахвално расуђивати о нечијим поступцима са историјске дистанце од скоро једног вијека, а да се при томе не падне у замку историјских анахронизама, то јест, посматрања и оцјењивања људи и догађаја са позиција „накнадне памети“, настојали смо да наше анализе и закључци не буду оптужујући или афирмишући за било кога од њих. И поред тога, ипак није било могуће понекад не истаћи очигледне моралне и политичке врлине неких од њих, али исто тако и неке њихове очигледне политичке и националне заблуде и грубе омашке, без обзира да ли су и у којој мјери оне утицале на трагичне странпутице којима је ишао српски народ у Босни и Херцеговини у XX вијеку.

⁵ Лисјен Февр, *Борба за историју*, Београд 2005, 250

УВОД

Феномен елита и елитизма

Сваки покушај дефинисања појма елите поставља пред себе низ конкретних проблема, почевши од тога да ли се тај појам треба посматрати у множини или у једнини, или пак обоје, што би у том случају имплицирало неминовност да не постоји једна дефиниција овог појма већ најмање двије, дакле дефиниција елита и елите. Још почетком XX вијека италијански социолог Вилфредо Парето, указао је на то да није могуће једноставно изабрати једнину или множину у изразу елита. Умјесто тога, Парето је понудио једну општу и једну сужену дефиницију. Прва, општа дефиниција је заснована на критеријуму изврсности у одређеној људској дјелатности, што би подразумевало да има исто толико елита колико и људских дјелатности или, како се Парето изразио „постоји елита међу разбојницима, исто као елита међу свецима.“¹ Друга, сужена дефиниција заснована је „на дихотомном поједностављењу друштвене хијерархије, у којој се елита изједначава са друштвеном класом“.² Да би се разумјела ова сужена „дефиниција“ неопходно би било ту друштвену класу која чини елиту једног друштва подијелити према степену политичке и друштвене моћи на оне који управљају, тзв. „управљачку елиту“ и елиту која не управља, али својом друштвеном моћи и утицајем чини виши, елитни дио друштва. За нашу тему свакако је занимљивији овај други Паретов покушај дефинисања елите, самим тим јер говори о друштвеној елити, дакле о елитном слоју појединаца из више врста дјелатности, а која је у Босни и Херцеговини у периоду којим се бавимо добрим дијелом представљала уједно и тадашњу политичку елиту српског друштва. Међутим, да би се разумјеле ове двије дефиниције елите или елита, не би требао посебан интелектуални напор, али под условом да имамо посла са уређеним друштвом, које има свој елитни слој друштва и своју управљачку елиту. То не би био проблем ни када би смо говорили о средњовјековном српском друштву управо уређеном на сталешкој основи и гдје је могуће сасвим јасно издвојити елитни слој друштва, а поготово управљачку елиту. Исто тако, није тешко дефинисати елиту српског друштва у оквиру Аустро-Угарске, гдје се припадност елитном дијелу друштва могла

¹ Žak Koenen – Iter, *Sociologija elita*, Београд 2005, 15.

² Исто, 17.

стећи на разне начине, а чак и племићким титулама, које су Србима у Аустро-Угарској додјељиване од Бечког двора и у XIX вијеку.

Међутим, Босна и Херцеговина биле су вијековима под турском окупацијом, а српски народ сведен у статус раје. Сваки облик формирања елите у Отоманској империји, а поготово политичке, подразумијевао је ислам као детерминишући и обавезујући фактор, што је у старту искључивало могућност да нека друга вјероисповијест досегне друштвене љествице елите. Осим тога, у средњовјековном друштву је посједовање земље било је главни фактор који је омогућавао стварање елитног слоја друштва, а турским освајањем српских земаља сва земља је формално-правно прешла у посјед султана, а фактички у руке локалних турских моћника. Средњовјековна српска друштвена елита била је на тај начин временом у потпуности уништена, а окупатор није дозвољавао да се у феудалним односима тимарског система, који је он увео, развије било какав слој српског друштва који би могао бити сматран за елиту, а поготово не слој који би, као хришћански, могао управљати било чим, а најмање у политичком смислу. „Турци су били, истински, веома смишљени освајачи. Борећи се с њим предуго, они су српски народ хтели потпуно обезглавити. Плећство је уништавано на неколико начина. у биткама, покољима, потисковањем у народ, присиљавањем на бекство и, што је Турцима било најмилије, превођењем у ислам... Срби су, под Турцима, остајали сељачка и војничка маса која се, колико је морала, прилагођавала новом годподару.“³ Тиме су и социјалне разлике у оквиру српског етничког корпуса у значајној мјери нестале, јер је углавном бројно стање стоке коју је појединац посједовао могао да буде фактор издвајања из околине. Изузетак су, наравно, били потурчени припадници српског етничког корпуса, који су преласком на ислам добили могућност да се уздигну и то не само у економском погледу, од оних који су остајали вјерни православљу, већ у неким случајевима да се чак уздигну и до елитног управљачког слоја турске државе, као што је, на примјер, Ахмед паша Херцеговић, син Херцега Стефана, Мехмед паша Соколовић и још неки. Али, они се никако не би могли убројити у елиту српског друштва, већ у политичку

³ Р. Самарџић, *Судбина једног народа: Срби од XIV до XX века*, у: *Идеје за српску историју*, Београд 1993, 227.

елиту турске државе. Чак и сеоски кнезови не би могли понијети епитет елитног дијела српског друштва под турском окупацијом, јер је њихов статус углавном био сведен на ниво турских чиновника. Изузетак у том смислу донекле представљају поједине области Херцеговине и Црне Горе, гдје је јако била изражена племенска организација, а племенске старјешине представљале какву-такву српску друштвену елиту тога времена. С тога, чини се да је свештенство, и то његов виши слој, могао под турским режимом представљати једини елитни дио српског друштва, али се окупатор потрудио да ни тај слој друштва у националном погледу не буде српски. Укидањем Пећке патријаршије 1766. године па све до 1881. године, српским митрополијама у Босни и Херцеговини не управљају српски архијереји већ углавном Грци фанариоти, чије је дјеловање и архипастирски рад често довођен под сумњу и знак питања, а неки савременици поједине од њих представљају у изразито негативном свјетлу.

Због свега тога, прву праву интелектуалну елиту српског друштва у Босни и Херцеговини, у XX вијеку, несумњиво су представљали појединци, универзитетски образовани, и то добрим дијелом на познатим европским универзитетима. Они ће крајем XIX и у првој половини XX вијека, у тој изразито непросвијећеној средини, играти најзначајнију улогу у српском народу западно од ријеке Дрине. Процес стварања нововјековне српске елите у Босни и Херцеговини биће приказан у посебном поглављу, али је овдје битно напоменути, да је од три развојне нити из којих се рађала нововјековна српска елита у Босни и Херцеговини, уз богати грађански сталеж, највише утицаја и моћи имала интелектуална елита, доста мање свештенички сталеж, а скоро никако потомци ранијих народних првака и старјешина. У том смислу, најзначајније је истражити колику је корист од те велике количине знања коју су накупили, добар дио њих, по познатим европским универзитетима, имао народ који су представљали, прије свега у политичком и националном смислу. Јер, елита би требала да постоји због народа из кога је поникла, због његовог кутурног, духовног и друштвеног напретка и економског благостања, а не због себе самих, због благостања малог круга људи који чине елиту једног друштва. Таква

елита, дугорочно гледано, бескорисна је и сама себи, а поготово народу из кога је поникла.

У том смислу, посматрајући феномен елите у Босни и Херцеговини и њеног развоја после Првог свјетског рата, Јакша Кушан је закључио: „Интелигенција, у већини случајева, потиче из народа, па опет, она као да не саосећа с њиме. Заблештена поштивањем предратне, која је, у ствари, била далеко малобројнија и која је заиста водила реч, она данас сматра себе елитом, одабранима, онима који воде. Али, у трци за обезбеђење својих позиција, забављена тиме како би држала корак с вањским, она се нашла далеко напред, откинута од своје матице. Она живи о себи и за себе. Резултат је следећи: продукте које даје интелигенција, није у стању она сама да конзумира, па већ и ради тога што је и сама zasiћена. Многбројна у давању, малена је да апсорбира. Недостају потрошачи чије су способности у могућности да апсорбују. Без воље за веће акције, интелигенција се повлачи и сања.“⁴ Чини се да тачнију и прецизнију оцјену српске елите у Босни и Херцеговини између два свјетска рата, иако се ове констатације нису односиле само на српску елиту, нико до сада није дао, јер ће та „отргнутост од матице“, то јест, од народа чији су елитни дио били, бити стални пратилац политичке и јавне дјелатности српске елите из Босне и Херцеговине у периоду 1918-1941. године. Чини се да је тај процес започео у току Првог свјетског рата и то у емигрантским круговима, а касније се пренио на већи дио српске елите у самој земљи. Осим тога, њихова битна карактеристика јесте и та затвореност и самозадовољство собом самима, интелектуалним продукцима које није имао ко да „конзумира“, а ни они сами нису били у стању да их међусобно „апсорбују“. Најочигледнији примјер те отуђености елите од остатка народа може се видјети у све већем јазу између села и града у Краљевини СХС. Док је град имао своју културу која се трудила да иде упоредо са европском, дотле је село живјело свој вијековима устаљени живот. „У својој примитивности, живећи како су му и претци живјели, срођен са својим песмама, сељак је неповерљив према новотаријама које би га могле удаљити од научног, и, бојећи се горег, искрен је само према онима који му

⁴ Јакша Кушан, *Савремена Босна и Херцеговина*, у: „Савремена Босна и Херцеговина“, уредио Миливоје В. Кнежевић, Суботица 1928, 26.

не силазе са висине. Он добро учује сву намештеност оних који траже захвалност што су се спустили до њега и, вјерујте, он им то не опрашта.“⁵ У таквим околностима, посебно је занимљиво видјети, каквих су конкретних користи од интелектуалних домета и достигнућа своје елите имали њихови сународници у Босни и Херцеговини и да ли су их уопште имали, посебно у политичком смислу, или је чак било супротно.

⁵ Исто, 25-26.

Генеа настанка нововјековне српске елите у Босни и Херцеговини

Падом српских средњовјековних држава под Турке постепено је нестајало друштвеног слоја који је, заснован на феудалној класној основи, представљао елиту српског средњовјековног друштва. Нестанком феудалног племства, али и институција, српски народ је остао без основних стубова друштва и тако обезглављен нашао се изложен терору и исламизацији. Од свих институција, једино је Српска православна црква успјела да надживи државу и да вијековима представља најважнију, а често и једину институцију, која је на вјерској, али и на националној основи окупљала српски народ и чувала свијест о моћи и величини српске средњовјековне државе, о њеној властели, велможама и ратницима. Процес потпуног нестанка средњовјековне српске елите није био брз и понегдје је текао веома споро. У оним крајевима гдје је била изражена племенска организација, као у Херцеговини и Црној Гори, Турци нису никада у потпуности успјели да их уклопе у свој тимарски систем, а самим тим нити да успоставе потпуну контролу над неким племенима, па је тако и улога племенског старјешине у доста случајева била веома значајна. Осим тога, влашки катунци у Херцеговини дуго времена су уживали одређене привилегије, па самим тим ни улога њихових старјешина, кнезова и војвода, није била безначајна. Међутим, временом су и овим сточарским заједницама Турци одузимали све више привилегија и доводили их тако у статус раје. Неке значајне средњовјековне властелинске породице покушавале су да свој статус и привилегије спасе преласком у ислам, барем једног од чланова, а неки су спас потражили у миграцијама, иако би у новој средини и новим околностима углавном губили свој ранији углед и значај. Само ријетки су успјели да се уклопе у тимарски систем без преласка у ислам и, као хришћани спахије, дуго времена задржавали своје раније привилегије. Тако се, на примјер, почетком XVIII вијека у Херцеговини, као обновитељ манастира Житомислића, помиње спахија Милисав из рода Храбрена – Милорадовића, чувене војводске породице, која је дуже времена у XV-ом вијеку, па чак једно вријеме и под турском управом, давала војводе нахије Доњи власи, која је обухватала преко двадесет влашких катуна на подручју данашње столачке, љубинске и билећке

општине.⁶ Неки од чланова ове чувене породице емигрирали су у Русију, гдје су појединци остварили значајне војне и дипломатске каријере, али ипак нису заборавили своје коријене, што се најбоље види из њихове помоћи коју су слали херцеговачким црквама и манастирима.⁷ У првим годинама турских освајања, у Босни се могло наћи и хришћана спахија са тимарима који су доносили велике приходе, али се у већини случајева ту радило о ранијој феудалној властели која је учинила неке крупне уступке Турцима приликом освајања Босне. Углавном је неко од чланова тих породица био потурчен и на тај начин штитио своје ближње, како од терора турске управе, тако и економски. Али од друге половине XVI вијека број хришћана спахија, а и величина њихових посједа се значајно смањује, па тако већина њих прелази у ислам или емигрира у неку од хришћанских земаља, или у крајњем случају прихватају статус раје.⁸

Дакле, јасно је да ранија српска средњовјековна феудална властела није могла имати значајнијег утицаја нити удјела у каснијем процесу формирања елитног дијела српског друштва у Босни и Херцеговини. Тај процес одвијао се на сасвим другачијим основама, а био је јако детерминисан са неколико друштвених појава карактеристичних за патријархално српско друштво у Босни и Херцеговини и његов живот условљен турским окупационим системом. У том правцу можемо тражити коријене настанка нововјековне српске елите на овим просторима и то углавном кроз три развојне линије које су касније биле условљене бројним факторима као што су образовање, економска моћ, наслијеђени друштвени статус и слично.

Прву од тих развојних нити српске елите можемо тражити у институцији кнеза, која је под турским режимом у различитим крајевима и разноликим друштвеним оквирима, који су опет били детерминисани разним факторима, од

⁶ О Храбренима-Милорадовићима шире погледати: Ђуро Тошић, *Херцеговачка породица Милорадовић*, Зборник радова са Ћоровићевих сусрета писаца: „Српска проза данас“ и научног скупа историчара: „Културна и духовна историја Херцеговине“, одржаних у Билећи и Гацку 2003, Билећа – Гацко 2004, 277-300.

⁷ Монаси манастира Житомислић код Мостара, показивали су „не без гордости“, руском посланику Александру Гилфердингу, 1857. године, *Општи Минерј* на чијим корицама је писало: „Лѣто отъ Рождества Ристова 1717 сію святѣю книгѣ пожаловалъ Петръ, Монархъ Російскій въ Срвскѣю землю въ монастыр Житомысличъ и принесе ихъ Гавро и Миѣаил, сыновья Илии Милорадовича.“⁷ Др Јован Радуловић, *Славно доба Мостара*, Мостар 2010, 188.

⁸ Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица-Источно Сарајево 2006, 43.

географско-климатских карактеристика поднебља, па до начина привређивања и менталитета становништва, имала и различиту функцију и друштвену улогу. У првим вијековима турског ропства, друштвена улога кнеза сводила се на улогу турског чиновника и посредника између раје и власти. Ни економска моћ нити ниво власти који су остваривали нису их могли трајно кандидовати као друштвену елиту, осим можда у уским оквирима села или нахија гдје је њихова друштвена моћ једино и могла доћи до изражаја, али су то били превише уски оквири да би институција кнеза постала главни извор за формирање касније елите. Поготово због тога што су се они по мало чему разликовали од својих сународника, а да и не говоримо о томе колико је њихова функција била несигурна и зависна од воље турских моћника. Пуно другачију улогу кнезови ће имати у времену ослободилачких покрета који су, посебно у Херцеговини, буктали од половине XIX вијека. Кнезови су, уз хајдучке харамбаше, тада постали истински народни прваци и старјешине. Као и у Карађорђевом устанку, они су били „пореклом отпорни, бунтовни елементи, онај борбени слој који се свуда наметао за вођу средини, у којој је живео“.⁹ Још када су, захваљујући војничким заслугама и блиским везама са црногорским двором, истакнутији људи из народа почели да добијају звања војвода, сердара, барјактара и племенских капетана, тада се несумњиво почео формирати један слој народних старјешина који се почео уздизати, па и у економском погледу, изнад те „сточарско – ратарске сеоске масе“ и који је несумњиво могао представљати прву праву друштвену елиту српског народа, првенствено у Херцеговини, послвије нестанка средњовјековне властеле. Међу њима се издвајају војводе: поп Богдан Зимоњић, поп Петар Радовић, Максим и Симо Баћовић, Лазар Сочица, Трипко Џаковић, Глигор Милићевић и други; сердари: Мијат Радовић, Миро Гаговић, Стојан Стијачић, Мрдак Лубурић и други; племенски капетани: Илија Стевановић, Вуле и Јоко Аџић, Никола Вујовић, Стеван Зимоњић, Томо Вукомановић, Раде и Стојан Бабић и други. Њима треба додати командире, поткомандире, официре и барјактаре. Они су своја главарска звања добијали углавном заслугама на бојном пољу, а рјеђе насљедно, али

⁹ Васиљ Поповић, *Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна*, у књизи: *Славно доба Херцеговине*, Београд 2005, 28 – 29.

се и у том случају ратничка вјештина и храброст подразумијевала. Мада ће њихов друштвени утицај, наравно оних који су преживјели устанак, посебно на политичком плану, прилично опасти у периоду аустроугарске окупације, они су ипак у патријархалној средини представљали елитни, веома поштован слој друштва. Осим тога, углед и утицај који су остварили, али и економско уздизање, омогућило им је да и својим потомцима обезбиједи какво-такво образовање, а што је, уз економску моћ, у изразито непросвијећеној и патријархалној средини представљало кључни искорак ка друштвеној елити. Тако је, на примјер, Стеван Зимоњић, син војводе попа Богдана Зимоњића био и у каснијем периоду једна од најугледнијих личности у гатачком срезу, а на њега су се обраћали и аустроугарски органи власти као на најпоштованијег човјека из народа. Други син војводе Богдана, Петар Зимоњић, завршио је Богословију у Рељеву и постао један од најпоштованијих личности српског народа у Босни и Херцеговини, прво као митрополит захумско-херцеговачки, а касније и митрополит дабро-босански. Сердар Мијат Радовић постао је угледни мостарски трговац, а његов син Владимир отворио је прву српску књижару и штампарију у Мостару и постао познати национални и јавни радник и један од првобораца за црквено-школску аутономију Срба у Босни и Херцеговини. Син војводе Лазара Сочице, Мујо Сочица, догурао је у Краљевини Југославији до положаја бана Зетске бановине. Ово нису усамљени примјери како је институција кнеза, али и друга звања стечена првенствено на бојном пољу у ослободилачким покретима против турског господства, могла бити једна од развојних нити касније српске елите у Босни и Херцеговини, али у сваком случају она није могла бити пресудан фактор нити генератор њеног настанка. То посебно ако имамо у виду да су у аустроугарском периоду статус елите, која нешто значи у политичком животу, могли завриједити само они који су имали економску основу за то или одређени степен образовања.

У Босни је српски ослободилачки покрет ишао значајно другачијим развојним токовима у односу на Херцеговину па тако ни институција кнеза није играла тако значајну улогу. Исто тако, ни истакнути устаници и народне старјешине нису добијали од српске владе, са којом су били у директној вези, војводска, капетанска и

друга звања, као Херцеговци од црногорског кнеза. Можемо са доста разлога устврдити да је, осим разлика у утицају црногорског кнеза на Херцеговце и српске владе на Босанце, у формирању овог елитног слоја српског друштва у Босни и Херцеговини значајну улогу играо и менталитет становништва, психологија побуњеног сељака, али и географске карактеристике тла, начин привређивања и још пуно других фактора. Због тога у устанку 1875. године у сјеверној Босни у први план избијају хајдучке харамбаше Остоја Корманош и Петар Петровић Пеција, али су стварно вођство у устанку касније преузели трговци и то углавном они који су раније избјегли из Босне као Васо Видовић и Коста Угринић. Из Србије је у Босну стигао и Голуб Бабић, а из Трста трговац Петар Узелац и њих двојица ће бити главне устаничке вође у југозападној Босни. Четовање као основно обиљежје устанка у Босни изродило је већи број четовођа, али не и основу да се, као у Херцеговини, формира на тај начин један елитни слој друштва.

Другу развојну нит формирања српске елите у Босни и Херцеговини представља православно свештенство. Вијековима је православно свештенство чинило скоро једину друштвену елиту српског народа у Босни и Херцеговини под турском окупацијом. То се, прије свега, односи на монашко свештенство које је било колико-толико образовано, ширих видика и сасвим утемељено у православљу, а што је најбитније, потпуно национално свјесно. За разлику од монашког, мирско свештенство је великим дијелом било необразовано и у највећем броју случајева се мало разликовало од народа. Према једном званичном шематизму Српске православне цркве, у Босни и Херцеговини је 1869. године било свега двојица владика, 3 архимандрита и 25 других свештеника и калуђера.¹⁰ Наравно да ово није права слика бројног стања православног свештенства у Босни и Херцеговини, јер су у шематизму наведени само они свештеници који су завршили неку школу, то јест они који су били иоле образовани. Поред њих, постојало је бројно мирско свештенство које је регрутовано из редова угледнијих сељака и који су за 20 дуката од владика добијали свештеничко звање, а „по образовању, одевању и целом животу тај се поп

¹⁰ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд 1989, 97-98.

од обичних сељака разликовао само по томе што није бријао браду.¹¹ Због тога су православни манастири у Босни и Херцеговини, представљали не само чуваре српске духовности, већ и центре у којима се чувала национална свијест, али неријетко и жаришта ослободилачких покрета, посебно у XIX вијеку. Тако је, на примјер, аустријски намјесник у Задру, Лазар Мамула, сматрао да су зечетници Вукаловићеве буне, калуђери манастира Дужи, посебно игуман Јевстатије Дучић, и да се без њиховог знања и подршке Вукаловић никада не би прихватио оружја. Мамула даље сматра да су главари раје стално подложни вољи калуђера и закључује: „И све дотле док су у земљи ови калуђери и док они управљају манастирима, у Херцеговини ће бити стално немира и устанака.“¹² Посебну значајну улогу у периоду ослободилачких покрета у XIX вијеку, одиграла је група херцеговачких калуђера, који су били не само духовни подстрекачи револуционарне ослободилачке акције, већ и први књижевни ствараоци, мисионари писмености и просвјетљивања народа, а уједно спасиоци и чувари усменог народног предања. Међу њима се истичу заиста импозантне фигуре националних и духовних прегалаца: Јоаникија Памучине, Серафима Шолаје, Прокопија Чокорила, Серафима Перовића, Нићифора Дучића, Леонтија Радуловића и других. Они не само да се посвећују књижевном раду већ и остварују прве културне и револуционарне везе са Србијом и Русијом, а свим својим бићем раде на просвјетљивању народа и буђењу националне свијести. Прокопије Чокорило борави у Русији 1858 – 1860. године и том приликом не само да сакупља богате прилоге за цркве и манастире већ обезбјеђује руску помоћ при подизању српских школа и школовању младих учитеља у Русији, који ће касније несумњиво представљати друштвену елиту и бити значајни политички, културни и јавни радници. У Босанској Крајини Васо Пелагић „архимандрит, бунџија, социјалиста, збира око себе средњи и учевни сталеж; и буни на све стране“¹³ Повратак Пелагића из Русије и његов долазак у Бањалуку, а поготово оснивање Богословије у овом граду, 1866. године, чији је он ректор, омогућава у Босни стварање једног новог

¹¹ Исто, 98.

¹² Др Јован Радуловић, *Славно доба Мостара*, Мостар 2010, 25. (Из писма Мамуле министру Рехбергу и Ротенлеу од 21. марта 1862).

¹³ Бранко Чубриловић, *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука – Загреб 1934, 24.

језгра младих свештеника и учитеља, који ће за свој идеал поставити национално буђење и ослобођење српског народа од турског господства. Руска помоћ и подршка Србима у Босни и Херцеговини у то „предвечерје нових устанака“ била је једна од ријетких искри која је освјетљавала пут ка слободи и будила наду у могућност њеног остварења. Неки од тих младих свештеника и учитеља дјелују као српски или руски агенти у Босни и Херцеговини и активно раде на стварању и ширењу тајних националних организација. Посебно је у том погледу занимљива личност архимандрита Нићифора Дучића, духовника, устаничког вође, војсковође у српско-турским ратовима, просвјетитеља, научника и академика. Он је из Београда, као председник Одбора за српске школе и учитеље на турском подручју, при Министарству спољних послова, руководио националним организацијама и националним радом у Босни и Херцеговини прије устанка 1875. године и то преко Мића Љубибратића, који је био задужен за Херцеговину и Ника Окана, који је био задужен за Босну.¹⁴ Осим тога, свештенство, па и оно мирско, игра запажену улогу у свим ослободилачким покретима Срба у Босни и Херцеговини током XIX вијека. Већ смо споменули да су херцеговачке војводе Богдан Зимоњић и Петар Радовић били свештеници, а њима треба додати и војводу архимандрита Мелентија Перовића. У Босни устаничке чете воде поп Каран, поп Гак, поп Билбија и други свештеници, а из Србије у источну Босну са четом добровољаца упада некадашњи Пивски војвода поп Жарко Љешевић.¹⁵ И у периоду аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, свештенство представља веома важан друштвени чинилац у животу српског народа у Босни и Херцеговини, па према томе и његов елитни дио и то не само у духовном већ и у националном, политичком, културном и просвјетном погледу. Све већи број школованих свештеника ствара претпоставку за њихов ангажман у различитим аспектима друштвеног живота Срба у Босни и Херцеговини. Једна од најзанимљивијих личности у том погледу био је митрополит Сава Косановић, који је 1881. године, послије низа грчких владика фанариота, постављен за првог српског митрополита у Босни и Херцеговини након укидања Пећке патријаршије. Косановић

¹⁴ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, Сарајево 1972, 40-42.

¹⁵ Исто, 106-108.

је непрестано био под сумњом аустро-угарских власти због своје политичке дјелатности, а посебно због веза са Русијом и Уједињеном омладином српском. Стално је био окружен конфидентима који су пратили сваки његов покрет и иступ, па је веома брзо дошао у сукоб са Калајевим апсолутистичким режимом у Босни и Херцеговини. Дошао је у оштар сукоб и са надбискупом Штадлером због агресивног католичког прозелитизма, па је ускоро био приморан да поднесе оставку и напусти Босну и Херцеговину.¹⁶

Трећу, а вјероватно и најважнију нит у формирању нововјековне српске елите у Босни и Херцеговини, представљало је формирање грађанског staleжа, који је, иако не тако бројан, одиграо значајну улогу у бурним политичким догађајима XIX и XX вијека. Присуство православних Срба по босанскохерцеговачким градским насељима историјски извори неоспорно потврђују још у XVI вијеку. Тако, на примјер, први помен православних Срба у Мостару пада у 1575. годину.¹⁷ Међутим, демографско јачање српског елемента у градским срединама Босне и Херцеговине и пораст њиховог друштвеног утицаја, посебно у одређеним пословним круговима, неоспорно је везано за XVIII вијек. Када је у питању Сарајево, процес јачања православног становништва у самом граду и његовој околини везан је за рат 1683-1699. године, када је муслиманско становништво знатно страдало, а осим тога, бројне епидемије и глад додатно су прориједили муслиманско становништво у Сарајеву и његовој околини, што је довело до тога да су православни Срби почели „савијати гушћи обруч око града.“¹⁸ Њихов број и у самом граду значајно се повећао у XVIII вијеку и то не само досељавањем Срба из околине, већ и из других српских крајева под турском управом, а посебно Херцеговине. Већ крајем XVIII вијека број Срба у Сарајеву се креће око 4.000.¹⁹ Сличан процес, са мањим или већим разликама одвијао се и у другим већим босанскохерцеговачким градским срединама. Своје мјесто у

¹⁶ Божо Мацар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну аутономију*, Прилози за историју Босне и Херцеговине II, АНУ БиХ, посебна издања, књ. LXXXIX, Одјељење друштвених наука, књ. 18, Сарајево 1987, 219-220.

¹⁷ Владимир Ћоровић, *Мостар*, Бања Лука – Београд 1999, стр. 24

¹⁸ Радован Самарџић, *Босна и Херцеговина у XVIII веку*, у књизи: *Српски писци и научници о Босни и Херцеговини*, приредио др Здравко Антонић, Београд 1995, стр. 315.

¹⁹ Исто.

чаршији, Срби православни су тражили у првом реду као занатлије, а касније ће велики број њих поред занатлијских послова почети да се бави и трговином, која ће их на крају и обогатити и прославити и дати им статус елитног дијела српског друштва. Према једном попису из 1769. године у Сарајеву је, међу православним Србима, било 353 ћурчије, 105 дунђера, 49 терзија, 40 кујунџија, 37 екмекчија, 18 самарџија, 17 ковача и 14 сапунџија, а по једном ранијем спису, из 1862. године, православне занатлије у Сарајеву били су сврстани у осам еснафа.²⁰

Посебну улогу у процесу настанка српског грађанства у Босни и Херцговини одиграли су српски трговци. Још у XVIII вијеку извори наводе српске трговце као веома значајан фактор у трговини Босне и Херцеговине, али и сусједних области, док ће њихов значај посебно порасти у XIX вијеку. Тако руски посланик Гиљфердинг констатује да у Мостару 1857. године сву трговину у својим рукама држе православни, док муслимани у њој учествују врло мало и то углавном тргују само цариградском робом, а католици уопште не учествују у трговини.²¹ Срби трговци нису обављали само трговачке послове по босанскохерцеговачким варошима, већ су се бавили и комисионарским пословима у Трсту, Београду, Бечу, Дубровнику и другим трговачким центрима. Занимљиво изгледа податак да су најпознатије српске трговачке породице у Сарајеву, у другој половини XVIII вијека, углавном били досељени елементи и то највише из Херцеговине. Тако је, на примјер, од неког Риста Пајевића, који је доселио из села Лазарића код Гацка, настала касније позната сарајевска породица Скарића. Неки Слијепчевић, који је доселио из села Самобора код Гацка, био је родоначелник Деспића, једне од најпознатијих српских трговачких породица у Сарајеву. Од Риста Тодоровића, досељеног из Чајничка, настала је касније позната породица Хаџиристићи, а такође од Чајничанина Авакума, настали су Хаџиавакумовићи.²² Ове породице углавном су мијењале презимена крајем XVIII и почетком XIX вијека, док их неке од њих никада нису ни мијењале. Такав је случај са потомцима Петра Јефтановића, који је у Сарајево доселио из Тузле, или Јелића чији

²⁰ Исто

²¹ Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, стр. 61.

²² Владислав Скарић, *Сарајево у XVIII вијеку – културне и политичке прилике*, Изабрана дјела, књ. I, Сарајево 1981, 161.

је родоначелник доселио из Браног Дола код Билеће.²³ По досељавању, ове породице у прво вријеме углавном нису имале неку значајнију друштвену улогу, док ће касније, а посебно у XIX вијеку, њихова економска моћ и углед значајно доћи до изражаја, а самим тим њихова политичка дјелатност, као елитног слоја тадашњег српског друштва, значајно ће порастати, посебно у пословима око црквено-школских општина. Тако су већ половином деветнаестог вијека, најпознатије трговачке куће у Сарајеву биле: Манојла Јефтановића, браће Деспића, Гавре Хаџијакумовића, Алексе Јелића и других. У исто вријеме у Мостару се истичу трговачке куће Шантића, Шола, Бјелобрка, Мрава и других. У Тузли и Брчком се истичу Параноси, Крсмановићи и Стокановићи, а у Бањој Луци Радуловићи, Кнежићи, Пиштелићи и Делићи. У Ливну се истичу Кујунџићи, Годоровићи и Станишићи.²⁴

Многи Срби трговци из Босне и Херцеговине обављали су комисионе послове по већим трговачким центрима, а у потрази за бољом зарадом неки су се селили у веће центре и тамо настављали своје послове. Међу њима, највећу славу несумњиво је доживио гроф Сава Владиславић из Јасеника код Гацка, који се у задњој деценији XVII вијека у Дубровнику, а нешто касније и у Цариграду, појављује као познати трговац, да би убрзо достигао положај руског грофа и најближег сарадника и савјетника руског цара Петра Великог. У XVIII вијеку као трговац у Трсту помиње се један члан куће Опухића из Мостара, а Доситеј Обрадовић у писму Харалампију из 1783. године поздравља „господаре Војновиће, Ризниће, и Куртовиће, и проче Сарајлије и Мостаране.“²⁵ Јован Милаковић родом из Требиња био је трговац у Дубровнику и Трсту, а Мостарац Петар Ковачевић био је трговац у Дубровнику, Исмаилу, Одеси, Сарајеву и Шибенику и остао познат као народни добротвор у Далмацији.²⁶ У XVIII вијеку помињу се српски трговци из Босне и Херцеговине и у другим мјестима, Сарајлије Јован Милетић у Бечу, Јосип Милетић и Стефан Ризнић у Трсту, Јосиф и Гавро Димитровићи у Сплиту, Петар Селак у Београду,²⁷ док се

²³ Исто

²⁴ Владислав Скарић, *Из прошлости Босне и Херцеговине*, Изабрана дјела, књ. III, Сарајево 1985, 42.

²⁵ Цитирано према: В. Ћоровић, *Мостар*, 48.

²⁶ Исто, стр. 49.

²⁷ В. Скарић, *Сарајево у XVIII вијеку...*, 161-162.

Мостарац Сава Вуковић населио у Новом Саду и сматран је једним од најбогатијих људи у Аустријском царству и остао упамћен као велики српски просвјетни и културни добротвор.²⁸ Велики број ових трговаца, осим што су имали своје трговачке фирме, обављали су и комисионарске послове са Босном и Херцеговином. Досељени српски трговци из Босне и Херцеговине имали су сигурно и одређеног утицаја на формирање грађанског сталежа у градовима изван Босне и Херцеговине гдје су се насељавали, а то је највише зависило од њихове бројности у самом граду и степена модернизације коју је тај град већ био достигао. Тако, на примјер, велика групација Босанаца, а посебно Херцеговаца у Новом Саду када је „он још био у формирању и представљао град без унутрашње моћи, град који није имао снаге која би привлачила и задржавала“,²⁹ недвосмислено говори да су досељени српски трговци из Босне и Херцеговине играли одређену улогу у његовој модернизацији и формирању грађанског друштва. Нови Сад није у том погледу издвојен случај, јер су српски трговци из Босне и Херцеговине остављали дубок траг и у другим градовима у којима су живјели и радили и понекад значајно утицали на модернизацијске токове и урбанизацију средина у које су долазили. Такав је примјер и Луке Ђеловића Требињаца, великог задужбинара и добротвора, који је изградио и уредио један читав квартал у Београду „стварајући од Циганске Баре у Савамали, паркове, здања и улице, које су се могле видети једино у Пешти и Бечу“.³⁰ Лука Ђеловић није усамљен примјер како су српски трговци из Босне и Херцеговине мијењали физиономију градских средина у којима су живјели и радили и имали значајног утицаја на процесе модернизације и урбанизацију истих. Тако је, на примјер, Требињец Илија Кораћ, који је у другој половини XIX вијека такође постао познати београдски трговац, своју непокретну имовину, то јест имање на коме се тада налазио хотел „Империл“ и двије зграде у центру Београда, завјештао Београдској трговачкој омладини.³¹

²⁸ Душан Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844-1918*, у књизи: *Срби у Мостару*, Београд 2001, 91.

²⁹ Исто, 90.

³⁰ Виктор Б. Шећеровски, *Живот и дело Луке Ђеловића Требињца*, Зборник са Ћоровићевих сусрета Српска проза данас у Билећи и научног скупа историчара: Културна и духовна историја Херцеговине у Гацку, одржаних 19-21. септембра 2003, Билећа – Гацко 2004, 601-602.

³¹ *Босанска вила*, XVII/1902, бр. 2, 39.

Све до 1878. године, то јест током читавог периода турске владавине у Босни и Херцеговини у XIX вијеку, настављен је процес економског јачања српског трговачког сталежа и њиховог успона на љествицама друштва. Аустроугарска окупација краткотрајно је изазвала пометњу и прекинула тај процес, али су се српски трговци врло брзо снашли и успоставили нове пословне везе, које су им омогућиле још снажнију и бржу економску експанзију, али и положај у друштву. То је период када српски трговци у Босни и Херцеговини постају носиоци не само националне борбе против аустроугарске политике, већ и носиоци културног и просвјетног уздицања српског народа, као битног елемента те борбе. Нови, капиталистички услови привређивања, који су дошли са аустроугарском управом, омогућили су појаву и првих српских индустријалаца и банкара у Босни и Херцеговини, али и предузетника у разним другим привредним гранама. Неријетко су управо трговци први улазили у нове послове и бавили се упоредо трговином и још понеким уносним послом. Најочигледнији примјер тога су Јефтановићи, позната сарајевска трговачка кућа још из XVIII вијека, која је под аустроугарском управом, осим што се наставила бавити трговином, саградила модеран хотел „Европа“ у Сарајеву, подигла властиту циглану, учествовала у оснивању Босанскохерцеговачке народне дионичарске банке, основала Српску штедионицу, која се 1907. године фузионисала са Српском народном банком, учествовала у експлоатацији шума заједно са Српском банком из Загреба и фирмом „Фелтринели“ у Босни итд.³² Познате српске трговачке породице из Мостара Иванишевићи, Шоле и Милићевићи оснивају 1909. године индустријско предузеће за прераду дрвета под називом *Прва херцеговачка индустрија дрвета Иванишевић и другови, Коњиц – Бијела* у Коњицу,³³ а мостарске трговачке породице учествују и у другим привредним дјелатностима. Исти је случај и са осталим српским трговачким породицама у Босни и Херцеговини, које су као по правилу заступљене у многим пословима, а ријетко које од њих остају да се баве искључиво трговином.

³² Фердо Хауптман, *Привреда и друштво Босне и Херцеговине у доба аустроугарске владавине (1878-1918)*, Прилози за историју Босне и Херцеговине II, АНУ БиХ, посебна издања, књ. LXXXIX, Одјељење друштвених наука, књ. 18, Сарајево 1987, 201-202.

³³ Branislav Begović, *Šumska privreda u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Sarajevo 1958, 328.

Као имућнији слој народа, трговци су често наилазили на неразумијевање, подозрење, па и завист околине. Њихова пословична прагматичност и неспремност да по сваку цијену подреде све националним идеалима, наилазила је често на осуду и оптужбе. Тако, на примјер, Стака Скендерова сарајевске српске трговце, чини се не баш сасвим оправдано, приказује у најгорем могућем свјетлу и назива их лихварима, среброљупцима, националним отпадницима, зеленашима, гулитељима раје, па најпосле и турским доушницима чијим интересима наводно предано служе.³⁴ Мада генерализовање слике о српским трговцима и њиховој националној свијести није могуће, ипак се чини да се овдје ради о претјеривању. Јасно је да је пословни прагматизам српског трговца понекад био у колизији са националном борбом, а о томе може најбоље свједочити и сукоб који је у првој деценији XX вијека избио између те старије генерације националних бораца, а коју су чинили углавном трговци Глигорије Јефтановић, Војислав Шола, Коста Кујунџић и други, и млађе, академски образоване и много енергичније генерације националних бораца, предвођених Васиљом Грђићем. У суштини њиховог сукоба није био само политички опортунизам старије генерације, већ и различити погледи на социјални програм српског националног покрета у Босни и Херцеговини. Старија генерација, коју је чинио варошки посједнички елемент (трговци, банкарни, индустријалци итд.), није била заинтересована за радикално покретање и рјешавање аграрног питања, због тога што је земља ага и бегова, који су пропадали, све више прелазила у руке овог слоја српског грађанства, а осим тога земља је била „важан објекат за трговину, спекулацију, а и за пласирање новца.“³⁵ Да је трговачки сталеж био онај дио српске елите са којим су аустроугарске власти лакше долазиле до компромиса свједочи и барон Питнер, управник Мостарског округа, у вријеме анексионе кризе 1908. године. У свом извјештају из Мостара, писаном двадесетак дана послје анексије, Питнер наглашава да код Срба постоје разлике и нијансе у ставовима, од добро ситуираних

³⁴ Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љетописи*, Сарајево 1976, стр. 31.

³⁵ Васиљ Поповић, *Национална Босна и Херцеговина и Васиљ Грђић*, Споменица Васиља Грђића, репринт издање, Билећа – Гацко 2002, стр. 169.

трговаца који за српске идеале имају дневно само пола сата времена, до новинара који умиру од глади али за те идеале живе и даље желе да живе.³⁶

И поред свега наведеног, српском трговачком сталежу у Босни и Херцеговини, посебно у XIX вијеку, ипак се не може одрећи ни висока национална свијест нити заслуге за српски национални покрет, али и заслуге за стварање интелектуалне, културне и политичке елите која ће на себи носити бреме борбе против аустроугарске „политичке и културне“ мисије на Балкану, али бити и значајни судионици борбе за јужнословенско уједињење и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а свакако и препознатљиви дио политичког миљеа Краљевине Југославије, између два свјетска рата. О њиховом националном духу несумњиво свједочи и задужбинарство, добротворство, финансијска подршка и брига око српских школа, културно-просвјетних друштава, разних институција националног карактера и посебно њихова дјелатност у оквиру црквено-школских општина, које су дуго времена биле најзначајнија национална институција српског народа у Босни и Херцеговини. Тако се, на примјер, међу легаторима Српског културно-просвјетног друштва „Просвјета“, основаног у Сарајеву 1902. године, истичу највише трговци: Ацо Деспих, Нико Бесаровић, Тодор Анчић, Васо Краљевић, Шпиро Давидовић – Докић, Симо Прњатовић, Перо Стокановић и други. Списак добротвора и утемељивача овог друштва знатно је дужи, а на њему такође предњаче трговци. Да не говоримо о оним трговцима који су читаву своју имовину завјештали за добробит српског народа. Као илустративан примјер, навешћемо само трговца Тодора Ковачевића из Мостара, који је сву своју имовину раздијелио прије смрти, 1902. године, разним српским установама и удружењима у Мостару. Тако је, кућу, дућан и 3000 круна поклонио српској школи у Мостару, Српском пјевачком друштву „Гусле“ завјештао је 800 круна, Српском занатлијском удружењу 200 круна, српским ђацима у Бечу 400 круна и тако даље.³⁷ Он свакако није био усамљен примјер овакве врсте добротворства међу српским трговцима у Босни и Херцеговини. У крајњем исходу, њихово залагање за отварање нових школа,

³⁶ Архив Босне и Херцеговине (даље АБиХ), фонд: Заједничко министарство финансија (даље: ЗМФ), Президијална акта (даље: през.), бр. 1776/08.

³⁷ *Босанска Вила*, XVII/1902, бр. 2, 39.

помагање културно-просвјетних друштава која су стипендирала српске ђаке и студенте и други видови помоћи који су служили општем добру, омогућили су, једним добрим дијелом, и школовање нове генерације академске омладине која ће понијети епитет интелектуалне и политичке елите и преузети на себе националне задатке за које су били потребни не само људи великих способности, већ и велики прегаоци и посвећеници, спремни на жртву.

ГЛАВА I

ПРИПРЕМЕ ЗА НОВО ДОБА

Грађански сталеж у борби са аустроугарским режимом

Берлински конгрес представљао је несумњиво пораз српког националног покрета за дужи низ година, али и јак ударац југословенској идеји уопште. Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине донијела је у сваком погледу велике промјене у свим сферама живота, али и у свијести житеља ове двије области. У првом реду, велике промјене десиле су се у демографском погледу. Прије окупације било је врло тешко и приближно одредити број становника Босне и Херцеговине, а поготово њихову вјерску и националну припадност. Први иоле озбиљнији попис становништва Босне и Херцеговине извршила је аустроугарска управа 1879. године. Према том попису у Босни и Херцеговини је живјело укупно 1.159.015 становника. Од тог броја, православни су чинили већину са 42,82 %, муслимана је било 38,71 %, а католика 18,13 %.¹ Ова демографска слика Босне и Херцеговине значајно се промијенила за 40 година аустроугарске управе, из више разлога, а у првом реду због појачаних миграција муслиманског и православног становништва, незадовољног окупационим режимом. Исељавање муслимана започело је одмах после окупације и трајало је са мањим или већим интензитетом све до Првог свјетског рата. Посебно је био незадовољан виши, беговски слој муслиманског становништва, који није никако могао да се помири са губитком друштвеног статуса који им је вијековима омогућавала припадност исламској религији и једноставна друштвена подјела на муслимане и хришћанску рају. Православни дио становништва исељавао се нешто из политичких разлога, а нешто и због нерегулисаних социјално-економских односа, посебно неријешеног аграрног питања. Покрет за исељавање православног становништва Херцеговине, посебно је актуелизован првих година XX вијека, а захватио је највише Гацко и Невесиње. Истовремено са појачаним исељавањем православног и муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, долази до јачања католичког елемента и то свесрдним залагањем аустроугарске управе и католичке цркве. Може се са правом тврдити да је Аустро-Угарска у Босну и Херцеговину донијела процват, до тада прилично запуштеног католицизма. Фрањевци, који су вијековима чували католичку вјеру у Босни и Херцеговини били су, као домаћи елемент који се

¹ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine 1879. godine*, Sarajevo 1880, 4.

противио германизацији, потиснути, а замијенили су их аустрофилски и агресивно прозелитски настројени „исусовци“, на челу са надбискупом Штадлером. Они су започели широко замишљену акцију покатоличавања православног, па и муслиманског становништва, што је код ових изазивало огорчење. У тим настојањима „исусовци“ су имали подршку аустроугарских власти. Тако је Адалберт Шек, врло угледан члан босанско-херцеговачке владе јавно изјављивао да му „срце неће бити на мјесту док не види православне као унијате.“² И сам престолонаследник Франц Фердинанд је и морално и материјално помагао ову акцију, али је он осмислио и „оригиналне“ методе којима је то требало остварити: Према Фердинанду „најприје их треба све (православце, муслимане и католике) ставити у исти котао, а затим пустити да католици испливају на површину.“³ Осим тога, у Босну и Херцеговину се, заједно са аустроугарском управом, досељавао и њен чиновнички апарат, који је опслуживао не само државну службу већ и привреду, посебно индустрију, у новим капиталистичким условима привређивања. Да је Аустро-Угарска била ријешена да промијени вјерску и етничку карту Босне и Херцеговине доказује и податак да се за вријеме њене управе из Босне и Херцеговине иселило око 140.000 муслимана и око 90.000 православних Срба, а истовремено је у ове покрајине плански усељено око 240.000 католичких досељеника, већином њемачког поријекла.⁴ Демографске посљедице овакве политике морале су се осјетити за четири деценије, што недвосмислено свједочи и попис становништва Босне и Херцеговине из 1910. године. Према том попису, за нешто више од три деценије број католика у Босни и Херцеговини се више него удвостручио, што није био случај са православним, а поготово муслиманским дијелом становништва. Од укупно 1.898.044 становника Босне и Херцеговине 1910. године, 43,48 % су били православни, 32,25 % муслимани, 23,29 % католици и 0,33 % остали. Енормно повећање удјела католика у укупном становништву Босне и Херцеговине било је

² Мирко Максимовић, *Црквене борбе и покрети*, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 102.

³ Цитирано према: Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966, 332.

⁴ Милорад Екмечић, *Корени Револуције 1941*, Југословенски историјски часопис, бр. 1-2, Београд 2001, 16.

евидентно, али то ипак није у значајној мјери пореметило православну већину, јер су највећи пад у укупном броју становника имали муслимани.⁵

Најзначајније последице аустроугарске управе у Босни и Херцеговини свакако су биле на политичком плану. Више од двије деценије (1882-1903), скоро неограничени владар и креатор аустроугарске политичке идеологије у Босни и Херцеговини био је Бењамин Калај. Централно мјесто идеологије Калајевог режима била је идеја о његовој цивилизаторској мисији, која је требала да у земљу у којој преовлађује „источни дух“ унесе западне идеје и институције и тако је приближи западу, а крајњи циљ тих настојања је био укорјењивање аустроугарске државне идеје у Босни и Херцеговини.⁶ Да би се то постигло требало је првенствено одвојити Босну и Херцеговину од сваког националног утицаја из Србије и Црне Горе и у земљи угушити сваки национални осјећај, посебно српски. На тај начин требало је Босну и Херцеговину очувати као једну посебност и у складу са тим, морала се вјештачки створити „босанска нација“, којој би припадале све три конфесије у земљи. То је у ствари био покушај идејне трансформације мађарске доктрине о „политичкој нацији“, која се врши са циљем „да се у национално-вјерски хетерогеном босанском и херцеговачком друштву формира поуздан политички народ под вођством земљопосједника као стуба тог друштва.“⁷ Због тога је Калајев режим настојао да првенствено угуши сваки национални покрет па је у том циљу доследно забрањиван рад не само политичких организација са националним предзнаком, већ и свих културних, просвјетних и привредних институција које би носиле тај предзнак. С друге стране, потреба да се задовољи муслиманско племство подразумијевала је конзервирање социјалних односа, јер је носилац идеје „босанске нације“ морало, према Калајевој замисли, бити муслиманско племство. Због тога је аграрно питање, то најболније питање Босне и Херцеговине, требало рјешавати на начин којим би били задовољени и муслимански феудалци и хришћански кметови. Зато је Аустро-Угарска послије окупације једноставно задржала раније турско аграрно законодавство и прокламовала такозвани „средњи пут“ рјешавања аграрних

⁵ Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910, Сарајево 1912.

⁶ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2000, 83.

⁷ Исто.

односа. То је подразумијевао факултативни откуп кметова помоћу кредита банака, али било какав видан напредак на том пољу спречавале су велике камате и кратак рок отплате таквих кредита. Тако се, на примјер, до 1910. године, дакле за више од 30 година аустроугарске управе, број кметских домаћинстава у Херцеговини смањио само за 29,49 %, а то значи да би том динамиком требало више од стотину година да се елиминишу само кметски односи у Херцеговини, не рачунајући кметству сличне односе.⁸ Иако је на Берлинском конгресу Андраши обећао рјешење аграрног питања, оно је ипак остало неријешено све до распада Аустро-Угарске и формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Пошто је за аустроугарску политику у Босни и Херцеговини политички најопаснија била могућност сарадње и заједничког политичког наступа православних у муслимана, аграрно питање је цијело вријеме окупације кориштено као сјеме раздора између њих. Незадовољство кметова прокламованом аграрном политиком уродило је већ прве године послје окупације побуном кметова у више мјеста у Босни и Херцеговини, а озбиљнија политичка сарадња православних и муслимана послје анексије 1908. године, онемогућена је буном кметова у Крајини 1910. године. Уз аграрно питање, вјерски антагонизам три религије био је главна ослона тачка аустроугарском режиму, када је у политичке сврхе требало посијати сјеме раздора у Босни и Херцеговини. Послје пропасти Калајеве идеје о стварању „босанске нације“, за коју се тада ни међу босанским и херцеговачким муслиманима није могао наћи чврст и широк ослонац, главну опасност за аустроугарски режим представљала је могућност националног одређења народа у Босни и Херцеговини, посебно муслимана, у српском националном смислу. Позната је чињеница да су све до почетка XX вијека Срби били једини национално свјестан елемент у Босни и Херцеговини, што су примијетили и сви који су се на било који начин бавили овим питањем. Тако, на примјер, познати антропогеограф Јевто Дедијер, који је крајем XIX вијека пјешке обишао читаву Херцеговину, о националном одређењу њеног становништва каже: „И за Муслимане и за католике може се рећи да немају националне свијести. Код Муслимана њу је замјењивало осјећање припадања једној држави и религији... Ако су Муслимани изгубили националну свијест, остала им је национална традиција и та је несумњиво српска. Православни имају и

⁸ Драга Мاستиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*, Београд 2009, 142.

националну свијест и националне тежње, које се одликују особитом интезивности... Католици (овдје говоримо о народу, о сељацима) све до најновијег времена нису имали ни националне свијести, ни националних тежњи. Припадност католичкој вјери и велика љубав према свему што је католичко била су њихова главна осјећања. Због тога није неразумљиво што су они у најновије вријеме прихватили хрватско име и постали безусловни сљедбеници аустријске државне идеје.⁹ О томе свједочи и већ помињани А. Шек, који у свом меморандуму „Босна и Херцеговина и уставне промјене“ из 1910. године, каже: „Када се српском сељаку (то јест православном – прим. а.) постави питање шта је, он самосвјесно одговара: Србин, господине, а када се то исто питање постави католичком сељаку, он стидљиво одговара да је католик. Од једног босанског сељака никада нисам чуо да је Хрват. Насупрот томе, босански интелектуалци, занатлије, трговци католичке вјере признају се без изузетка као Хрвати.“¹⁰

Како је Калај све више увиђао промашеност своје идеје о „босанској нацији“ тако је тежиште својих размишљања помјерао као могућности стварања Велике Хрватске у оквиру Аустро-Угарске монархије у коју би биле неизоставно укључене Босна и Херцеговина. Стварање Велике Србије морало је неминовно ићи на штету Монархије, наговјештавајући и могућност њене дезинтеграције, док је стварање Велике Хрватске у њеним оквирима, не само територијално проширивало Монархију, већ и обећавало могућност рјешавања јужнословенског питања искључиво унутар ње. Тиме би интегритет Монархије био осигуран и створена могућност даљег продора Аустро-Угарске на исток. Афирмацијом хрватске националне идеје у Босни и Херцеговини, Аустро-Угарска је прије свега стварала противтежу српској националној интеграцији, а моћна католичка црква била је сигуран гарант да ће се католици у Босни и Херцеговини, за рачун аустроугарске државотворне политике, у националном смислу одредити листом као Хрвати. Међутим, Мађари су имали своје разлоге да се противе ширењу хрватске националне идеје. Највећу опасност за Аустро-Угарску представљала је могућност опредјељивања муслимана Босне и Херцеговине у српском националном смислу. У том погледу најдаље је отишла група муслиманских

⁹ Јевто Дедијер, *Херцеговина*, Сарајево 1991, 122.

¹⁰ Цитирано према: Tomislav Išek, *HSS u Bosni i Hercegovini do zavodjenja diktature*, Sarajevo 1981, 20.

омладинаца из Херцеговине окупљена око Османа Ђикића и листа *Мусават*, који су се не само изјашњавали и осјећали као Срби, већ и своје једновјернике позивали да коначно „прихвате своју српску нацију.“ Овакве је аустроугарска власт у Босни и Херцеговини прогонила као и све остале српске националне раднике. Међутим, узалудна су била сва настојања аустроугарске управе да придобије муслимане за аустроугарске државне циљеве, јер су они прије свега осјећали вјерску угроженост окупационим режимом па ће врло брзо, пошто Срби ступе у борбу за црквено-школску аутономију и они ступити у борбу за вакуфско-меарифску аутономију. Све што је Аустро-Угарска успјела у настојањима да онемогући сарадњу Срба православних и муслимана било је да одржи и продуби вјерски антагонизам, првенствено држећи аграрно питање и даље отвореним.

Аустро-Угарска је правилно процјењивала да је за гушење националне свијести Срба и насилно формирање „босанске нације“, прије свега неопходно просвјету ставити под строги надзор, како би се дјечи од најранијег школског узраста тим путем из свијести избрисала српска национална одредница и насилно формирала нова „босанска“ националност и посебно љубав према Аустро-Угарској. Због тога су се, одмах по окупацији, на удару аустроугарске управе нашле српске школе у Босни и Херцеговини, али заједно са њима и српски језик и ћирилично писмо. Иако малобројне, српске школе у Босни и Херцеговини имале су огроман национални значај, јер су поред цркве, биле једина српска национална институција која је егзистирала још за вријеме турске окупације. Због тога их аустроугарске власти нису смјеле једноставно забранити, јер би то изазвало револт Срба и довело до тешких политичких импликација. Умјесто тога окупациона управа је планирала да оснивањем и протежирањем државних школа једноставно потисне и потпуно угуши српске школе. Због тога су српске школе у Босни и Херцеговини одмах лишене државног финансирања и тако осуђене на сталну материјалну оскудицу, а оне које нису биле у стању да у таквим условима организују наставу, по тада модерним мјерилима, одмах су затваране или претваране у државне. Власти су строго водиле рачуна да српске школе не добијају помоћ ни из иностранства, посебно из Русије, Србије и Црне Горе, јер је то по њиховом мишљењу било политички опасно по Монархију. Са католичким и муслиманским школама била је знатно другачија ситуација, јер су католичке

школе финансирале моћне конгрегације, а муслиманске њихове задужбине.¹¹ Посебно перфидан облик гушења српских школа било је доношење закона по коме је избор свих учитеља морала потврдити окупациона власт, а тај процес би као по правилу трајао мјесецима када су били у питању српски учитељи, посебно они који су ангажовани са стране, из Војводине, Далмације и слично. Одмах по окупацији, власти су забраниле да се српске школе у службеној кореспонденцији именују националним именом већ искључиво као „источно-православне.“ Убрзо после тога настоје на све начине да у употребу у конфесионалним школама убаце уџбенике државних школа, у којима се велича хабзбуршка династија и протежира аустроугарска државна идеја. Иако се нису усудиле да у српским школама забране предмет историја српског народа, окупационе власти су под строгим контролом држале садржаје уџбеника историје и језика, који су већином долазили из Војводине. Српска историја се могла обрађивати само у периоду средњег вијека, док је за новији период то било само дозвољено у фрагментима. Исто тако, били су забрањени сви садржаји у уџбеницима који су наглашавали било какву историјску блискост Босне и Херцеговине са Србијом, поготово они садржаји који су на било који начин ове двије области третирали као српске земље, па чак и у средњем вијеку. Чак шта више, Земаљска влада за Босну и Херцеговину инсистирала је на томе да се у настави историје може толерисати само идентификовање српске нације са православљем и то истицањем девизе да је „Србин само онај који слави крсну славу.“¹² Не треба превише мудрости да се закључи зашто је баш на овом стереотипу инсистирала аустроугарска управа у Босни и Херцеговини, јер су резултати процеса насилног сузбијања и гушења српске националне свијести код муслимана и католика и данас итекако видљиви дио аустроугарског наслеђа у Босни и Херцеговини.

Слично као и српске школе, на удару аустроугарске управе нашла се и ћирилица. Иако није званично забрањена, ћирилица је била на све начине деградирана, посебно пошто је, одмах после окупације, латиница уведена као званично писмо. Тек ће Калајев режим да промијени став према ћирилици и да постепено уводи у употребу равноправно оба писма, с једне стране да би задовољио Србе, а с друге стране да омогући њихово навикавање на латиницу,

¹¹ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim...*, 177.

¹² Исто, 182.

као писмо које није имало дубље традиције у Босни и Херцеговини, јер су га Срби сматрали хрватским писмом „које велика већина босанског становништва никако не разумије, нити га зна читати.“¹³ Слично као и српско писмо, окупаторској власти је сметао и српски језик па је убрзо послје окупације Земаљска влада уредбом одлучила да се званични језик у школама зове хрватски. Али услед бројних протеста и привременог напуштања протежирања хрватства, окупациона власт је убрзо званични језик назвала „земаљски језик“ или „босански земаљски језик.“ Каснији покушаји Калајевог режима да званични језик у Босни и Херцеговини назове „босански језик“, у складу са Калајевом политиком стварања „босанске нације“, није донио очекиване резултате. *Граматику босанског језика*, која се на захтјев Земаљске владе појавила 1890. године, писао је професор Франц Вулетић, али је захтијевао да се његово име, као аутора поменуте граматике, не уноси у удбеник, ако Земаљска влада буде инсистирала да она носи назив измишљеног језика. Исто тако, Фрањо Миклошић је одбио да буде рецензент поменуте граматике, јер је сматрао да је то „скоро немогућ задатак“ са становишта науке о језику, тражећи да се Земаљска влада определијели за један од два назива, то јест или за српски или за хрватски језик.¹⁴ *Босанска вила* се са запрепашћењем питала како и зашто ће Херцеговци говорити новим „босанским“ језиком па с тога „јамачно ће избити откле и граматику херцеговачког језика, јер тако би захтијевала равноправност. Иначе Херцеговци су у праву да протестирају, зашто ће они учити босански, а не херцеговачки.“¹⁵ Овај покушај насилног увођења језика наишао је на оштру реакцију Срба, који су у званичним школским формуларима прецртавали назив „босански“ и дописивали „српски“, све док окупациона власт није на крају пристала да се поред „босански“ може дописати и „српски“ језик. На крају ће ипак Калајев пројекат „босанског језика“ доживјети фијаско, исто као и његов пројекат стварања „босанске нације.“ Занимљиво је да се Калајев режим ниједног тренутка није запитао зашто би Херцеговци, било које конфесије, уопште прихватили да њихова језичка и национална одредница носи назив „босански“, јер дуализам Босна – Херцеговина има дубоке историјске

¹³ Исто, 202.

¹⁴ Исто, 234.

¹⁵ *Босанска вила*, бр. 17/1890.

коријене, који су проистекли из значајних историјских, етнографских, географских и многих других различитости које ове двије земље у себи носе.

У погледу вјерске политике, аустроугарске власти у Босни и Херцеговини су прије свега водиле рачуна да и на том пољу остваре основне циљеве окупације и у складу са тим су подешавале своју политику према вјерским заједницама и њиховим институцијама. Највјернијег савезника у спровођењу своје политике у Босни и Херцеговини Аустро-Угарска је имала у католичкој цркви. Због тога је, одмах након окупације, нова власт почела да интензивно преговора са Ватиканом око уређења католичке цркве у Босни и Херцеговини, што је већ 1881. године довело до успостављања редовне католичке хијерархије у овим покрајинама. Агресиван прозелитски наступ „исусоваца“, а поготово њиховог радикалног надбискупа Штадлера, изазивало је оштре реакције и православних и муслимана, па је тако први српски митрополит у Сарајеву, послвије низа фанариота, Сава Косановић, дошао у оштар сукоб са Штадлером, због његове прозелитске агресивности. На смиривању Штадлерове насртљивости морао је да ради чак и Калај, како би сачувао ионако крхки вјерски мир у повјереним му покрајинама. Исто тако, Калај није био расположен да отворено подржи ни планирано унијаћење православних у Босни и Херцеговини, које је у својој енциклици *Grande Manus* прокламовао папа Лав XIII. Калај је био свјестан да такви покушаји могу изазвати тешке политичке компликације и вјерске сукобе несагледивих посљедица. И поред ових ограничења, диктираних политичким прагматизмом Калајевог режима, католичка црква је била несумњиво најјачи ослонац окупационог режима у Босни и Херцеговини. Што се тиче православне цркве, главни циљ аустроугарске управе био је да на сваки начин одвоји православну цркву у Босни и Херцеговини од могућег јединства са српском православном црквом у Србији и Црној Гори и да је стави у службу режима. У том погледу, највећа опасност за режим била је могућност обнове Пећке патријаршије, чиме би се остварило духовно јединство свих православних Срба на Балкану. Због тога је окупациони режим пожурио да у директним преговорима аустроугарске дипломатије са Цариградском патријаршијом, регулише питање православне цркве у Босни и Херцеговини. Резултат тих преговора била је Конвенција из 1880. године, према којој је искључиво право да поставља православне митрополите у

Босни и Херцеговини добио аустроугарски цар. На тај начин више црквена хијерархија доведена је у директну зависност од режима, јер их је једино режим могао поставити и смијенити, а осим тога они су се налазили на платном списку Земаљске владе чиме су претворени у неку врсту аустроугарских чиновника. У жељи да оствари више политичких циљева одједном, окупациони режим је већ 1881. године смијенио сарајевског митрополита, фанариота Антима, а на његово мјесто поставио Србина Саву Косановића. Међутим, Косановић није био нимало одан режиму, а и отворено је водио тешку борбу са надбискупом Штадлером због његовог прозелитизма, па је на крају био принуђен на демисију и убрзо уклоњен из Босне и Херцеговине. Искуство са непослушним Косановићем, приморало је режим да фанариоте опрезније замјењује домаћим владикама те је тако тек 1888. године на чело Херцеговачко-захумске епархије дошао Леонтије Радуловић. Велики проблем за окупациони режим представљале су црквено-школске општине и њихов јак утицај на црквене послове. Због тога ће оне стално бити на удару режима, а када су митрополити покушали да одстране утицај свјетовњака у црквеним питањима избио је оштар сукоб народа и митрополита у коме су се аустроугарске власти безрезервно ставиле на страну

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине имала је и неке позитивне последице, које су се првенствено одражавале кроз појачан привредни развој и дубоке друштвене промјене које су захватиле ове до тада изразито заостале покрајине Турског царства. Пуно напора је аустроугарска управа уложила у развој и осавремењивање пољопривредне производње. Замах трговине и нови, капиталистички начин привређивања омогућили су и појаву првих индустријских предузећа и модерних финансијских институција. Самим тим појављују се и први домаћи индустријалци и банкарни, који уз већ афирмисане трговце и занатлије, омогућавају стварање једног слоја грађанства, које ће одиграти значајну улогу у друштвено-историјским процесима који су слиједили, поготово у националном раду, који није био само политички већ и просвјетни, културни, књижевни... Осим тога, могућност лакшег описмењавања и разноврснијег школовања, које по први пут у већој мјери излази из манастирских оквира, омогућиће стварање и једног слоја интелектуалне елите, која ће на себе преузети лучу националне борбе. Појачани процеси урбанизације и модернизације постепено су мијењали

физиономију градских средина, које све више губе свој оријентални изглед, а добијају нов, урбанизован изглед. Многа модернизацијска достигнућа почињу у већој мјери да продиру у варошке средине, а самим тим полако се мијењају и животне навике и схватања житеља града. Друштвени живот варошких и градских средина почиње постепено да се мијења, са свим психолошким посљедицама, које су те промјене остављале на њихове становнике. За разлику од града, село наставља да живи свој вијекovima устаљени патријархални начин живљена, а модернизацијски токови, колико споро продиру у сеоске средине, толико су често и нерадо прихваћени.

И поред свих настојања да сузбије национални покрет у Босни и Херцеговини, Аустро-Угарска се ипак, одмах после окупације, морала суочити са њим. Као национално најсвјеснији елемент, Срби су предњачили у борби са режимом. Устаничка генерација Срба у Херцеговини, иако прилично истрошена дуготрајном исцрпљујућом борбом против турског режима, имала је снаге за још један устанички подвиг. На челу овог покрета стајале су раније угледне устаничке вође из Херцеговине, прије свих харамбаше Стојан Ковачевић и Перо Тунгуз, сердари Никола Вујовић и Мрдак Лубурић, војводе Петар Радовић и Трипка Вукаловић и други. Разлог за њихово поновно одметање био је прије свега незадовољство новом окупационом управом, посебно када су окупационе власти почеле веома нетактично, па и уз примјену силе, да прикупљају порезе од и онако осиромашеног народа. То је натјерало војводу Трипка Вукаловића да већ у октобру мјесецу 1881. године, пребјегне са Зубаца на Цетиње, што је изазвало велико узнемирење. Посебно незадовољство је избијало због тога што аустроугарске власти нису ни помишљале да рјешавају аграрно питање. Због тога је још у лето 1879. године у Невесињу дошло до одметања пандура, предвођених њиховим сердарима. Кулминацију незадовољства изазвало је објављивање војног закона по коме је проглашена обавезна војна регрутација прво у Боки Которској и приморју, јуна 1881. године, а затим и у Босни и Херцеговини, новембра исте године. Пошто је увођење војног закона за Босну и Херцеговину било једна од очигледних манифестација нарушавања и тог формалног султановог суверенитета над овим покрајинама, изазвало је и незадовољство муслиманског становништва, које је реаговало захтјевима за иселењем из Босне и Херцеговине. Али, држећи

отвореним аграрно питање на штету хришћанских кметова, власт је успјела да придобије неке крупне муслиманске посједнике и да преко њих утиче на муслиманске масе. Тако је сарајевски муфтија, будућу реис ул улема Хилми-ефендија Омеровић издао фетву којом је позвао муслимане да се одазову позиву за регрутацију.¹⁶ То је у многоне зауставило било какву акцију муслимана у Босни, али није у Херцеговини, гдје ни мисија Мехмед-бега Капетановића на смиривању муслимана и спречавању њихове сарадње са Србима против војног закона, није уродила плодом. Отворени устанак избио је 10/11 јануар 1882, када је више стотина устаника, православних и муслимана, напало жандармеријску касарну у мјесту Улог. Устанак је потрајао све до новембра 1882. године, када су се и последње устаничке вође, под притиском неупоредиво бројније аустроугарске војске, али и глади, повукле у Црну Гору.

Неуспјех устанка 1882. године био је јасан знак да је нови окупатор пуно перфиднији од Турака и да се, далекосежним и дубоким посљедицама његове „политичке и културне“ мисије на Балкану, не може више супротстављати хајдучким методима Стојана Ковачевића. Због тога вођство у народу постепено почиње да преузима српско грађанство са својим методима дуге и упорне економске и културно-просвјетне националне борбе. Тада настаје период „националног прибирања и сналажења у новој ситуацији и новим борбеним средствима. У њему је наше грађанство показало сву своју дубоку народну свест и сву чаршиску умешност и рачунску оцену противникових снага и тактичну вештину да нађе најпогодније позиције на којима ће се борити“.¹⁷ Никад до тада српски трговачки сталеж није одиграо тако значајну улогу у историји свог народа као што је то био случај са босанскохерцеговачким српским трговцима крајем XIX и почетком XX вијека. Дубока национална свијест, не тако бројног, али економски моћног српског грађанства, омогућила је да неки градови у том периоду постану не само политичка, већ и духовна и културна средишта Срба Босне и Херцеговине. У том погледу посебно се крајем XIX и почетком XX вијека почео истицати Мостар. „Док су у Сарајеву наше газде са Ташлихана, заслепљене и заражене спољашношћу нове културе, напуштале активан национални отпор и

¹⁶ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958, 93.

¹⁷ Васиљ Поповић, *Национална Босна и Херцеговина и Васиљ Грђић*, у: *Споменица Васиља Грђића*, репринт издање, Билећа – Гацко 2002.

пошле за новином, желећи да се покажу дорасли општој промени стања; дотле је Мостар, конзервативан и национално строг до суровости, љубоморно чувао морал и традиције своје патријархалне средине.¹⁸ Шта је Мостар значио за Србе, али и за цјелокупну српску културу, задњих деценија XIX и првих деценија XX вијека, најбоље свједоче ријечи Милана Ћуковића, тадашњег професора мостарске гимназије и активног судионика свих просвјетних, културних и политичких дешавања у Мостару. Он каже: „Последњих година прошлог и првих година овог вијека, Мостар је културно-националном погледу заузимао прво мјесто у западном српству. Слободно се смије рећи да је изван Србије пред њим стајао једино Нови Сад, ако се узму у обзир културне установе и много већи број културних радника у Новом Саду; али с обзиром на квалитет књижевно-културно рада, Мостар стоји и пред Новим Садам, да не спомињем Сарајево, Цетиње, Дубровник и друга мјеста. А како је у оно доба сваки јавни рад, па и књижевни и умјетнички, био у исто вријеме и национални, Мостар је био на гласу као најнационалнији град.“¹⁹ У Мостару је 1888. године основано српско пјевачко друштво „Гусле“, које ће убрзо постати носилац друштвеног, културног и просвјетног живота Срба у Мостару и Херцеговини. Да би друштву дали вјерски, а не национални карактер, власти нису дозволиле да „Гусле“ понесу назив Српско пјевачко друштво, већ само Црквено-пјевачко друштво „Гусле“. Оснивање „Гусала“ и живље интересовање за књижевност и културу, као и чињеница да у то вријеме у Мостару почињу да стварају Шантић, Дучић и Ћоровић, стварају претпоставке да Мостар од тог времена почиње да доживљава један друштвени и културни преображај, који ће обиљежити читаву једну епоху у историји Срба Босне и Херцеговине. Иако су се аустроугарске власти трудиле да спријече сваки национални рад и било какве везе са Србијом, то им, када је Мостар у питању никако није полазило за руком. Иако цензурисани и забрањивани, листови и књиге из Србије ипак стижу до читалачке публике у Мостару, а млади мостарски пјесници, своја прва остварења објављују у србијанским листовима. Већ 1890. године, Владимир Радовић, оснива прву српску књижару и штампарију у Мостару, а седам година послје тога, Радовић, заједно са братом Душаном,

¹⁸ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд, 1925, 113.

¹⁹ Цитирано према: Јован Радуловић, *Од оснивања „Гусала“ до покретања „Зоре“*, у: *Књига о Мостару*, Београд 1998, 60.

покреће у Мостару и први српски политички опозициони лист „Српски вјесник“. Иако је од стране власти био непрестано цензуриран, ометан и забрањиван, па се тога сведен на веома уске оквире, он је ипак био једини српски опозициони лист у Босни и Херцеговини све до појаве сарајевске „Српске ријечи“ 1905. године. Националном отпору било је подређено скоро све. На сваки атак аустроугарских власти на вјерске, културне, просвјетне и друге националне институције Мостар је спремно одговарао. Тако је у Мостару основано прво српско занатлијско друштво, прва српска читаоница, прво друштво српске трговачке омладине итд.²⁰ У Мостару је 1903. године основана и *Трговачка банка и штедионица д.д.*, као прва финансијска институција националног карактера у Босни и Херцеговини. Пошто су скоро сви дионичари били Срби, она је већ сљедеће године промијенила име у *Српска банка д.д.* у Мостару. „Та акција, потпомогнута од Српске банке из Загреба, и војвођанских Срба, имала је за циљ прикупљање српских средстава у српске руке, а онда кредитирање српских трговаца и занатлија, те земљорадника, којима је требало помоћи да купују земљу и откупљују се из кметског односа... Није то био посао тешких капиталиста који су тражили добар пласман за своје капитале, него покрет малог човјека, спремног да скупља пару по пару, одвајајући од уста, да би се одбранио од туђина.“²¹ У Мостару је 1905. године основана и Добротворна Задруга Српкиња, чији је главни задатак Светозар Ћоровић описао на сљедећи начин: „Ту ће се сиромашне дјевојке из све Херцеговине поучавати бесплатно свима ручним радовима, те да кашње могу себи лако хлеб зарађивати и, што је главно, истискиваће Швабице између нас.“²²

Основна установа народног окупљања и дјеловања у то вријеме је била Црквено-школска општина. Од самог почетка аустро-угарске окупације мостарска српска православна Црквено-школаска општина је постала носилац националног отпора аустроугарској политичкој, а посебно „цивилизаторској и културној“ мисији и то не само у Мостару и Херцеговини, већ и шире. Она је прва дала отпор окупационом режиму, сматрајући да су у њеној надлежности сва питања која тиште српски народ не само у Мостару већ и у читавој Херцеговини, посебно од

²⁰ В. Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, 114.

²¹ Ристо Грђић, *Успомене*, Ваљево-Београд, 2002, стр. 169

²² Svetozar Ćorović, *Dokumentarna građa*, Sarajevo 1972, 148-149. (Писмо С. Ћоровића - Љубомиру Стојановићу из Мостара, 28. 05. 1905. године)

када је добила овлаштење од свих херцеговачких црквено-школских општина да их може заступати. Општина је посебно била осјетљива на црквена и школска питања. Тако је већ 1880. године, приликом преговора аустроугарске владе и Васељенске патријаршије о вјерској конвенцији за Босну и Херцеговину, Општина у два наврата слала оштре протесте истичући да неће пристати на то да им архијереје именује аустроугарски цар. Убрзо последице тога, мостарска Општина је почела да упућује протесте и самом цару, жалећи се на поступања аустроугарских власти, поготово што су те власти почеле спречавати и ометати рад српских школа у Херцеговини, а школе у Невесињу и Гацку чак затвориле.²³ Састављач тих меморандума био је учитељ Јово Љепава. Уз други меморандум из септембра 1880. Општина је у Беч упутила и свог изасланика Тодора Милића, али цар није хтио да га прими. То је само продубило неспоразуме и довело до још веће нетрпељивости Општине и аустроугарских власти. Отворени сукоб између њих избио је фебруара 1881. године када је Општина донијела одлуку да неће поштовати наредбу аустроугарских власти према којој се у српским школама више не смије учити српска историја нити српски језик.²⁴ Кулминацију сукоба представљала је представка коју је Општина упутила Земаљској влади, новембра 1881. године, поводом новог војног закона за Босну и Херцеговину, који је предвиђао обавезну регрутацију младића у аустроугарску војску. Оштро интонирану представку написао је управник српске школе у Мостару Ђорђе Бекић, а потписали су је предсједник Српско православне општине мостарске Димитрије Билић, потпредсједник Михаило Аничич и чланови: Васо Круљ, Ђорђо Радуловић, Игњат Гатало, Марко Косјерина, Никола Зец, Симо Ковачевић и Војислав Шола.²⁵ Свој потпис на ову представку ставило је још 55 угледних Срба из Мостара. Аустроугарске власти нису очекивале овако енергичан протест мостарских Срба, па су на представку реаговале тако што су јануара 1882. године забраниле рад српске православне ЦШО у Мостару, а њене чланове похапсиле и осудиле на затворске казне. Само они који су успјели да на вријеме пребјегну у Црну Гору и прикључе се устаницима као Игњат Гатало, Ђорђе Радуловић и Јово Мрав избјегли су затворске казне. Сердар Мијат Радовић није био члан општине,

²³ Владимир Ђоровић, *Мостар*, Бања Лука – Београд 1999, 100.

²⁴ Исто

²⁵ Исто, 101.

али је и он ухапшен и осуђен на затворску казну, због тога што је био брат невесињског војводе Петра Радовића, чији је син Ђоко био један од најпознатијих устаничких вођа.

Послије неуспјешног завршетка устанка против аустроугарске управе 1882. године и распуштања мостарске црквено-школске општине, аустроугарске власти су силом спријечиле сваки јавни опозициони иступ Срба у Босни и Херцеговини, али нису успјели да промијене њихову националну свијест нити да неутралишу мржњу народа према окупаторском режиму. Широко развијена мрежа шпијуна и достављача, прилично успјешно је неутралисала сваки и најмањи опозициони покрет, али су и поред тога српске црквено-школске општине у разним градовима настојале да, ако ништа друго, а оно барем сачувају национално име, посебно послије Калајеве одлуке о забрани употребе националног имена. Тако је 1886. године српска ЦШО у Бањој Луци тражила од Земаљске владе да се сачува име Српске православне основне школе, а ЦШО из Тузле тражила одобрење за оснивање српског црквеног пјевачког друштва.²⁶ Проблема са српским православним ЦШО имала је окупациона власт и у другим градовима Босне и Херцеговине, негдје мање, а негдје више, а најмање проблема имала је аустроугарска управа тих година са ЦШО у Сарајеву, гдје су се на њеном челу смјењивале групе Димитрија Јефтановића с једне и Петракије Петровића и Глигорија Јефтановића с друге стране. Притисак власти на српски народ у Босни и Херцеговини почео је донекле да попушта тек послије неколико година и то највише под утицајем руско-аустроугарских политичких заплета и настојања Аустро-Угарске да свијету покаже успјешност своје мисије у Босни и Херцеговини. То је посебно дошло до изражаја у току 1887. и 1888. године када су власти учиниле неколико крупних уступака Србима у Босни и Херцеговини, којима је требало задовољити српско становништво барем у толикој мјери да не покаже отворени бунт и незадовољство приликом планиране посјете престолонаследника Рудлофа. Под тим околностима, дозвољено је национално име за српску школу у Бањој Луци и пјевачко друштво у Тузли, а поново је 1888. године успостављена и Српско-православна општина у Мостару, али са статутом који је наметнула Земаљска влада, а који ће убрзо бити повод нових сукоба ЦШО

²⁶ Божо Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну аутономију*, Сарајево 1982, 128.

са аустроугарском управом и један од разлога за отпочињање борбе за црквено-школску аутономију.²⁷

Борба за црквено-школску аутономију Срба у Босни и Херцеговини започела је у Мостару, а имала је своју предисторију у сукобу мостарске црквено-школске општине са Земаљском владом, прво око права на именовање свештеника у Мостару од стране ЦШО, због чега је 1990. године ишла у Беч поново депутација из Мостара, коју су чинили Ристо Иванишевић и Војислав Шола, а затим око отварања српске више дјевојачке школе у Мостару 1893. године. Убрзо је услиједио и сукоб мостарске ЦШО са митрополитом Серафимом Перовићем, који је на митрополитску столицу дошао послје смрти Леонтија Радуловића 1889. године. Сукоб са митрополитом Перовићем почео је 1893. године око манастира Житомислић, када је игуман овог манастира Симеон Тодоровић оспорио представнику Црквено-школске општине да изврши инспекцију манастирске школе, одричући било каква права и ингеренције Општине над овим манастиром.²⁸ Још под турским режимом Црквено-школска општина у Мостару управљала је манастиром Житомислић и манастирском школом, а то им грчке владике нису оспоравале, јер је ова општина својим новчаним прилозима издржавала и школу и манастир. Али, у промијењеним условима, виша црквена хијерархија је жељела да искључи из црквених послова и управљања црквеном имовином свјетовни елемент, што је Општина схватила као покушај увођења црквеног апсолутизма и стављање цркве изнад народа. У компликованим условима окупације и борбе за национална права, то је добило посебно тешку димензију, јер су митрополити Цариградском конвенцијом 1881. године, били стављени у завистан однос према окупационој власти које су их постављале, смјењивале и плаћале. Осим тога, покушај искључивања црквено-школских општина из управљања црквеном имовином и црквеним пословима, схваћено је и као знак да окупациона власт жели и ту важну институцију српског народа у Босни и Херцеговини, ставити у своју службу. Због тога се и на митрополите гледало са подозрењем, поготово ако су имали добар однос са окупационом власти и пристајали да извршавају налоге Земаљске владе. У знак подршке игуману Тодоровићу, митрополит Перовић га је произвео у чин

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 146.

архимандрита, а да би што више продубила, дуго жељени, сукоб унутар српског националног корпуса, Земаљска влада је предала игуману Тодоровићу орден цара Фрање Јосипа „за његове заслуге у разбијању власти ЦШО Мостар и стварању добрих односа са владом.“²⁹ Од тада се сукоб митрополита Перовића са ЦШО Мостар све више погоршавао док није довео до потпуног прекида односа Општине и митрополита, а убрзо и до његовог бојкота од стране вјерника и народа. Митрополит је оптуживао Општину да жели да обезбиједи лаичком елементу превелика права у питању црквених послова, а Општина је оптуживала митрополита да жели да уведе црквени апсолутизам и да је владин човјек. Када је увидио да са Општином неће моћи изаћи на крај, митрополит Перовић се обратио Земаљској влади са захтјевом да опет распусти општину, али опрезни Калај је оцијенио да још није наступио повољан политички тренутак за тако радикалну мјеру. Пошто је са митрополитом прекинула све односе, а ни са Земаљском владом није могла постићи никакав договор, ЦШО Мостар је новембра 1895. године послала у Беч депутацију да жалбе на понашање аустроугарских власти према ЦШО изнесе самом цару. Делегацију је водио нови предсједник ЦШО Мостар Војислав Шола, а са њим су били и Владимир Радовић, Мићо Билић и Перо Шантић. Али, делегацију је примио само Калај, док им је аудијенција код цара била онемогућена. Од свих захтјева који су поставили делегати Општине, Калај је само обећао, и то начелно, отварање више дјевојачке школе у Мостару, док о проблему са митрополитом делегација није хтјела да шире говори, знајући унапријед да за то од Калаја неће добити подршку па је то питање остављено да се ријеша или споразумно са митрополитом или са Цариградским патријархом.³⁰ Пошто су аустроугарске власти уредно игнорисале све захтјеве Срба по питању вјерске и школске аутономије, мостарска ЦШО је новембра 1896. године послала нову депутацију у Беч. На челу ове депутације поново се налазио предсједник ЦШО Војислав Шола, а заједно са њим у Беч су отпутовали Владимир Радовић, Перо Шантић, Никола Ћоровић и Ристо Зец. Земаљску владу ни министра Калаја није пуно забрињавала нова депутација Срба у Бечу, али када се Мостарцима сасвим изненада у Бечу прикључила и делегација ЦШО Сарајево на челу са Глигоријем Јефтановићем, који је у међувремену смијенио на челу сарајевске

²⁹ Исто.

³⁰ Исто, 163.

ЦШО Петракију Петровића, влади оданог човјека, а одмах затим дошао у сукоб са Земаљском владом. Убрзо се мостарској и сарајевској депутацији ЦШО прикључило још 12 депутација српских ЦШО из Босне и Херцеговине (Тузла, Зворник, Брчко, Грачаница, Бијељина, Столац, Босанска Градишка, Приједор, Босански Нови и Босанска Дубица). То је већ био знак да се аутономна борба коју су започели Срби у Мостару проширила на читаву Босну и Херцеговину. Ни овој депутацији није био одобрен пријем код цара, али су депутације сачиниле заједнички меморандум и преко Калаја га упутиле цару. У меморандуму је било описано стање црквено-школске самоуправе за вријеме турске владавине, стање послје окупације и на крају захтјеви за рјешавање појединих питања из црквеног и школског живота Срба из Босне и Херцеговине.³¹ Иако је у меморандуму упозорено да окупационе власти на све начине гуше српски национални осјећај па чак и забраном да српске школе могу добијати легате и поклоне ако их не одобри Земаљска влада, забраном и цензурисањем српских књига, потискивањем ћирилице, фаворизовањем католичанства и тако даље, Калај је предложио цару да се све тачке меморандума једноставно одбаце, што је и учињено. Али то вође српске опозиције није обесхрабрило, иако су се окупационе власти на све начине трудиле да их онемогуће и казне за непослушност и опозиционарство. Ситуација се убрзо почела компликовати и у другим мјестима Босне и Херцеговине, а кулминирала је у Босанском Новом, гдје је предсједник ЦШО Перо Дрљача, послје демонстрација против свештеника кога ЦШО није прихватала, био ухапшен и затворен.³² Поред разних притисака и застрашивања, виђенијим опозиционим вођама је на разне начине наношена материјална штета, а имовина понекад чак и уништана. Поред Глигорија Јефтановића, Војислава Шоле, Владимира Радовића и Косте Кујунџића, као опозиционе вође истичу се свештеници Стјепо Трифковић из Блажуја и Тодор Илић, који су у сукобу народа и митрополита стали на страну народа или боље рећи ЦШО. Због тога ће власти посебно немилосрдно прогонити попа Стјепана Трифковића, који ће у народу израсти у праву фигуру народног мученика под аустроугарским режимом, а са друге стране на све начине помагати свештенике одане влади и сарајевском митрополиту Николају Мандићу. Осим тога, власти су рачунале да је најбољи

³¹ АБиХ, ЗМФ, през. 1120/96 (текст Меморандума).

³² Б. Маџар, *н.д.*, 193.

начин обрачуна са српским трговцима да их „ударе по цепу“, па су тако Глигорију Јефтановићу одузели дозволу хотела „Оријент“, порушили му два дућана и кућу у Ћемалуши, магаци у Ташлихану и причиниле му разне друге штете у вриједности од 6000 форинти.³³ Сличне мјере проводиле су аустроугарске окупационе власти и против других виђенијих српских трговаца који су били укључени у борбу за црквено-школску аутономију. Као врхунац притиска на опозицију, власти су фебруара 1897. године поново распустиле Црквено-школску општину у Мостару, а убрзо затим и у Сарајеву. Међутим, истог мјесеца из Мостара је у Беч кренула нова депутација у саставу: Војислав Шола, Владимир Радовић, Перо Шантић и Ристо Зец, којима су се у Бечу придружили Глигорије Јефтановић, Коста Кујунџић, предсједник ЦШО Ливно, и представници још неколико црквено-школских општина из Босне и Херцеговине. Послије двомјесечног чекања, вође покрета Шолу и Јефтановића цар је примио и они су му том приликом предали други меморандум, који су у међувремену саставили у Бечу уз помоћ неколицине учених Срба из Монархије, прије свега Михаила Полит Десанчића. Други меморандум садржавао је све оно што и први уз неке допуне, али су у нови меморандум унесена и нова насиља које су окупационе власти проводиле над опозиционим вођама, послије предаје првог меморандума. Прије свега то се односило на Пера Дрљачу, предсједника ЦШО у Босанском Новом, који се налазио у затвору. Опет на Калајев предлог, цар је игнорисао све молбе и захтјеве босанскохерцеговачких Срба.³⁴ Једини резултат другог меморандума било је распуштање ЦШО у Ливну на челу са њеним предсједником Костом Кујунџићем. Послије неуспјеха и другог меморандума, опозиција и даље није одустајала од своје борбе. Вође Јефтановић и Шола настоје да за јединствену опозициону акцију придобију што више црквено-школских општина у БиХ и припремају нову депутацију која, марта 1898. године, опет путује у Беч, али овога пута није била примљена од стране цара већ опет од Калаја.

За то вријеме у Мостару су се све више компликовали односи између митрополита Перовића и народа. Пошто је 1897. године умро последњи од тројице „народних свештеника“ у Мостару, народ је бојкотовао свештенике које им је без сагласности ЦШО постављао митрополит Перовић. Тако је почео општи

³³ М. Максимовић, н.ч., 83.

³⁴ Б. Маџар, н.д., 201-216.

бојкот не само митрополита већ и свих црквених обреда које су требали да обављају свештеници које је постављао митрополит и власт. Одбијање митрополита да за свештеника у Мостару постави Стјепан Трифковића, кога је окупациона власт и даље прогонила, изазвало је још веће неповјерење у њега. Околност да је окупациона власт, наравно из својих политичких интереса, стајала безрезервно на страни митрополита, могла му је с једне стране донијети предност у односу на ЦШО, јер је та власт на крају и забранила рад ЦШО, али му је с друге стране доносила немјерљиву штету у очима народа који је свакога ко би на тај начин сарађивао са окупационом влашћу сматрао за велеиздајника. И поред тога што се за старог националног борца и страдалника још из турског периода, Серафима Перовића то не би могло рећи, ипак је бојкот у Мостару био масован. Сам митрополит се жалио представницима власти да у Мостару „велики број православних већ више од два мјесеца не крштава новорођену дјецу; да се у Мостару не признаје свештеник кога он привремено постави; да скоро нико не долази на црквену службу; да се умрли сахрањују без асистенције свештеника; да је за вријеме Божићних празника велики број православних демонстративно ишао у цркву у Бијело Поље; да је и пјевачко друштво *Гусле* одбило своје учешће приликом одржавања црквене службе за Божић итд.“³⁵ Митрополита је посебно компромитовало то што се опозиција дочепала једног мемоара који му је био упућен од стране окупационих власти и у коме му је тачно одређено шта може, а шта не може да прихвати приликом преговора са представницима ЦШО. Приликом предаје трећег меморандума опозиције у Беч 1901. године, овај мемоар је широко кориштен као доказ потчињености православних митрополита у Босни и Херцеговини аустроугарској власти.³⁶ Бојкот митрополита Перовића трајао је у Мостару све до његове смрти 1903. године, када је на митрополитску столицу херцеговачко-захумске епархије дошао Петар Зимоњић, професор Рељевске богословије и син војводе Богдана Зимоњића. Он је показао пуно више такта од свог претходника и много добре воље да поправи односе јерархије и народа, као и жељу да учини све што је било у његовој моћи да се аутономна борба што прије приведи крају и то на задовољство народа.³⁷ Бојкот „ненародних“ свештеника није

³⁵ Исто, 223.

³⁶ Исто, 219.

³⁷ В. Ђоровић, *Мостар*, 118.

био само карактеристика Мостара, већ свих мјеста у Босни и Херцеговини гдје је опозиција митрополитима и аустроугарској власти била јака, али је у Мостару доведен до крајности.

Нови покушај рјешавања питања црквено-школске аутономије од стране опозиције, био је Статут или Устав црквене и школске самоуправе српског православног народа у Босни и Херцеговини, који су опозициони прваци уз помоћ др Емила Гавриле, уредника „Заставе“ у Новом Саду и још неких стручних лица, израдили 1898. године. Пошто је текст Устава предат Калају у Бечу, а овај није показао интерес да брзо одговори на њега, представници опозиције Шола, Јефтановић, Радовић и Кујунџић су отпутовали у Цариград и предали га Цариградском патријарху. Али, упорна борба аустроугарске дипломатије довела је до тога да патријарх и Синод не дају своју сагласност на овај текст, а осим тога, његово прихватање би значило престанак важења Цариградске конвенције из 1881. године, што није одговарало патријарху. Овакав поступак патријарха, као и посланица и пастирско писмо које је потом упутио митрополитима и православним вјерницима у Босни и Херцеговини, огорчила је велики дио народа. Као одговор на то у Цариград су, преко депутације опозиције која је и даље боравила у Цариграду, достављене жалбе патријарху великог броја црквено-школских општина на аустроугарска безакоња према српском народу, као и жалбе на митрополите који су се, према њиховом мишљењу, ставили у службу окупатора. Убрзо су патријарху уручене и жалбе преко стотину свештеника из Босне и Херцеговине који су подржавали аутономну борбу. Постало је очигледно да је аутономна борба захватила читаву Босну и Херцеговину, а снага и замах тог покрета све више су забрињавали окупациону власт. У међувремену умро је 1899. године један од вођа опозиције Владимир Радовић и био је сахрањен без црквеног обреда и свештеника, али уз масовно учешће народа.³⁸

Та забринутост је још више појачана када су убрзо и муслимани кренули у борбу за вакуфско-меарифску аутономију. На челу њиховог покрета био је мостарски муфтија Џабић. Када је 1900. године депутација српске опозиције на челу са Шолом и Јефтановићем кренула да преда трећи меморандум цару, који се тада налазио у Будимпешти, њима се придружила и Џабићева делегација, као и

³⁸ М. Максимовић, исто, 86.

делегација Сулејман-бега Церића из Босанског Новог. Али, код цара опет нису били примљени па је, послѣе више опструкција, тек маја 1901. године омогућено Шоли, Кујунџићу и Јефтановићу да предају цару трећи меморандум. Као ни раније ни овога пута аустроугарске власти нису нашле за сходно да предузму било шта по питањима изнесеним у меморандуму па је, одмах следеће. 1902. године, услиједио и четврти меморандум цару, српске опозиције из Босне и Херцеговине. За то вријеме вршени су покушаји да се преговорима између Јефтановића и сарајевског митрополита Мандића, ријешу питање односа више хијерархије и црквено-школских општина, али ниједна страна није била спремна за попуштање. Све веће ширење опозиционог покрета, а посебно могућност сарадње српског и муслиманског аутономног покрета, приморала је аустроугарску управу у Босни и Херцеговини да озбиљно почне размишљати о покушају да преговорима приведе крају аутономну борбу. Постојала је одређена опасност и од интернационализације српског питања у Босни и Херцеговини, посебно када су опозиционе вође, преко српског посланика Стојана Новаковића, упутили руском цару један меморандум у коме су истакли сва она безакоња аустроугарског режима која су истицали у ранијим меморандумима, али су овога пута жалбе проширили и на нека друга горућа питања која су тиштала српски народ у Босни и Херцеговини, прије свега неријешено аграрно питање.³⁹ На убрзавање преговора и завршетка аутономне борбе имала је утицаја и чињеница да је дуготрајна политичка борба изазвала замор и економску исцрпљеност, посебно вођа опозиције па је све више опозиционара постајало склоно ка преговорима и умјеренијем ставу. Осим тога, била су исцрпљена и сва средства легалне политичке борбе, а све преко тога би само користило окупационој власти и дало јој повода да се радикално обрачуна са опозиционим покретом. Све те околности довеле су до тога да су, посредовањем аустроугарских органа власти, јуна 1903. године почели преговори четворице митрополита из Босне и Херцеговине (Николај Мандић, Евгеније Летица, Глигорије Живковић и Петар Зимоњић) са опозиционим вођама (Глигорије Јефтановић, Војислав Шола, Коста Кујунџић и Лазо Јовановић) и тројицом свештеника (Стјепо Трифковић из Сарајева, Михајло Јовичић из Брчког и Кристофор Михајловић, калуђер из

³⁹ Б. Маџар, исто, 337.

манастира Завала у Херцеговини). Преговори су се одвијали у више фаза, а с обзиром на то да су и једна и друга страна, посебно опозициони прваци, показивали доста воље за споразум, завршени су успјешно. Земаљска влада је у више наврата стављала своје примједбе на текст Статута који су преговарачи сачинили, а завршни преговори вођени су у Бечу децембра 1903. године. Пошто је текст Статута коначно довршен, упућен је Цариградском патријарху да ријешити спорна питања за које није било могуће постићи договор и да га одобри. С обзиром на чињеницу да је аустроугарска дипломатија имала велики утицај на патријарха Јоакима III, коме је била јако потребна аустријска подршка против опозиције у Синоду, на крају је текст Статута редигован од стране патријарха онако како је највише одговарало аустроугарској управи у Босни и Херцеговини. Иако није остало превише од њихових првобитних захтјева, вође српске опозиције нису хтјеле да поново оспоравају Статут или Уредбу, како је она званично названа, па је цар 13. августа 1905. године коначно санкционисао *Уредбу о управи црквених и школских послова српско-православних епархија у Босни и Херцеговини*.⁴⁰ На тај начин завршена је аутономна борба Срба у Босни и Херцеговини, али не и опозиција аустроугарском режиму, јер су Уредбом били многи незадовољни. Нова генерација националних бораца отвориће убрзо читав комплекс нових националних питања Срба у Босни и Херцеговини и преузети улогу лучоноша слободе и националне мисли.

⁴⁰ Исто, 419.

Прва интелектуална елита

Управо под утисцима аутономне борбе сазријевала је средња национална генерација Срба из Босне и Херцеговине, носећи у себи дјечачке успомене на славно доба Стојана Ковачевића, а сазријевајући уз прагматичну политичку борбу Глигорија Јефтановића, Војислава Шоле, Владимира Радовића, Косте Кујунџића и других народних првака. „Из синтезе тих двају елемената“ настао је менталитет средње генерације, која је понијела на себи највећи терет националне борбе Срба из Босне и Херцеговине против аустроугарске окупационе политике. То су углавном били млађи, академски образовани људи, а многи од њих су се школовали на европским универзитетима, ширећи на тај начин властите погледе и искуства, али увијек се враћајући у Босну и Херцеговину са жељом да стечено знање употребе у корист свог народа. За њих се може са правом рећи да су представљали прву праву интелектуалну елиту српског народа у Босни и Херцеговини. Млађи, образованији и пуно енергичнији, они ће веома брзо постати оштри критичари опортунизма старих бораца за црквено-школску аутономију. Сукоб те двије националне генерације није имао у позадини само размимоилажење у политичкој тактици, већ и у социјалном програму. Наиме, старију генерацију чинили су углавном варошки посједници, трговци и свештеници који, за разлику од млађе генерације, нису били заинтересовани за радикално покретање и рјешавања аграрног питања, јер је кметска земља све више прелазила из рука ага и бегова који су пропадали, у руке овог слоја српског грађанства који је све више економски јачао. А земља је била тада важан објект трговине и шпекулација, којима се трговачки сталеж енормно богатио.⁴¹ Убрзо је сукоб старије и млађе генерације кулминирао у листу *Српска ријеч*, када су уредници Васиљ Грђић и Ђорђе Чокорило отпуштени од стране власника листа, Управног одбора Српске дионичке штампарије, који су чинили Глигорије Јефтановић, Ристо Хаџи Дамјановић, Никола Кашиковић, Максим Прњатовић и Алекса Бесаровић. Чокорило и Грђић су отпуштени зато што су инсистирали да објаве вијест о демонстрацијама српске омладине против Максима Прњатовића и назвали га изродом зато што је истакао туђе заставе умјесто српске. У суштини

⁴¹ В. Поповић, *Национална Босна и Херцеговина и Васиљ Грђић*, 169.

спора у ствари је било неслагање Грђића и Чокорила да лист уређују лојално аустроугарској власти, што су од њих тражили Јефтановић и остали. О том сукобу је Васиљ Грђић штампао у Новом Саду чак и једну брошуру.⁴² Било је сасвим јасно да је сазрело вријеме да политичку и националну иницијативу Срба у Босни и Херцеговини од трговаца, већ изморених дуготрајном борбом за црквено-школску аутономију, која их је коштала и великих материјалних жртава, преузме млађа генерација интелектуалаца.

У циљу оснивања новог политичког опозиционог листа и покретања нове српске политичке иницијативе, вратили су се у Мостар 1906. године др Урош Круљ и др Никола Стојановић. Први је напустио дотадашњу службу општинског љекара у Бијељини, а други мјесто уредника листа „Дубровник“ у Дубровнику.⁴³ Тако се почела окупљати херцеговачка опозициона група, која ће се по свом листу *Народ*, који је покренут 1907. године у Мостару, чешће називати „Народова група“. Идејни вођа ове опозиционе групе постао је Ристо Радуловић Ринда, за кога Никола Стојановић каже: „Један човек од великог талента и образовања, од велике грађанске храбрости, Ристо Радуловић, уредник *Народа*, постао је стога идејни вођа не једне политичке групе, него целе једне босанско-херцеговачке генерације. Омладина је гледала у њему правога апостола модерног национализма. Његов реални идеализам и мржња на Аустрију били су постали путоказ лепе будућности.“⁴⁴ Политички програм „Народове групе“ у најкраћем је образложио њен истакнути припадник, др Урош Круљ, на следећи начин: „потпуна политичка аутономија Босне и Херцеговине као саставног дијела Турске царевине са демократским режимом, израженим у уставној и парламентарној владавини... аутономна самосталност Босне и Херцеговине није нам наравно био задњи циљ, и сврха, него само као прелазна етапа за сједињење са Србијом и Црном Гором у згодном моменту и последице извршених припрема према примјеру Источне Румелије и њеног уједињења са Бугарском.“⁴⁵ Аутономија Босне и Херцеговине, као прелазна етапа ка уједињењу са Србијом и Црном Гором, остала је и последице

⁴² Васиљ Грђић, *Ријеч двије о нашем спору*, Нови Сад 1906.

⁴³ Др Урош Круљ, *Народова група њен рад и идеологија*, Гласник југословенског професорског друштва, јули – август 1937, Мостар и Херцеговина, Београд 1937, 1017.

⁴⁴ Никола Стојановић, *Поглед на босанску политику од 1903. до 1914. год.*, у књизи: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1938, 174 - 175.

⁴⁵ Др Урош Круљ, н.ч, 1021.

анексије БиХ, главни императивни политички циљ ове групе. Никола Стојановић је то објаснио ријечима: „Захтјев потпуне аутономије наша је самообрана, категорички императив нашег самоодржања.“⁴⁶ У „Народову групу“ су, поред поменутих, убрајани и Васиљ и Шћепан Грђић, Атанасије Шола, пјесник Алекса Шантић, књижевник Светозар Ћоровић и други, а од старије генерације националних бораца, овој групи се прикључио Коста Кујунџић, док се од млађих српских политичара др Милан Сршкић прикључио групи око Глигорија Јефтановића и Војислава Шоле.

Исте године када се у Мостару почела окупљати „Народова“ група, у Бањој Луци се око листа *Отаџбина* почиње окупљати и друга српска опозициона група. Она се окупила највише захваљујући Петру Кочићу, који се тих дана настанио у Бањој Луци, пошто је био протјеран из Сарајева, а била је под директним утицајем Сарајевске резолуције, коју су донијели српски политички представници у Босни и Херцеговини и која је била први корак у стварању Српске народне организације. Покретању *Отаџбине* претходило је један састанак виђенијих Срба из цијеле Крајине у просторијама пјевачког друштва „Јединство“ у Бањој Луци. Главну ријеч на овом скупу водио је Петар Кочић и успио да присутне убједи да не прихвате програм *Српске ријечи*, жигосујући дјелатност људи окупљених око овог листа као издајничку.⁴⁷ На тај начин, захваљујући Кочићу, политички програм људи око *Отаџбине* попримио је најоштрији могући став према аустроугарској управи. Усвојен је, такође, и Кочићев предлог да се лист назове *Отаџбина*, а на крају, он је акламацијом изабран и за уредника. Осим Кочића, групи око *Отаџбине* припадали су Васо Кондић, Коста Мајкић, Вукосав Груберовић, Светозар Зрнић, Јово Поповић и други. Већ у уводном чланку првог броја *Отаџбине* јасно су наглашени основни правци дјеловања ове политичке групе, али и њени национални погледи: „На првом мјесту истичемо, да ћемо се свом силом заложити да престане овај данашњи апсолутистичко-полицајни систем туторисања, а преко наше воље... У економским питањима држаћемо се увијек увјерења да је ово наша земља и да све њезино богатство у првом реду припада нама, синовима ове земље... Једно од најважнијих питања ове врсте без

⁴⁶ Др Никола Стојановић, *Аутономија Босне и Херцеговине, један неодржани говор*, Загреб 1910, 15.

⁴⁷ Тодор Крушевац, *Петар Кочић*, Београд 1951, 190-191.

сумње је аграрно питање... Наше је увјерење да га треба ријешити онако, како неће претрпјети штете ни кмет ни ага... Запушеном и запарложеном пољу народне просвјете, том бједном пасторчету данашње управе, обратићемо онаку пажњу какву због своје важности и заслужује... Исповиједајући своје дубоко увјерење да су Босна и Херцеговина, по свом националном обиљежју, српске земље, ипак нећемо никоме наметати српско име. Нека се зове како ко хоће и милује, а ко нам приступи добро нам дошао... Почињући свој рад, ми знамо и осјећамо да улазимо у борбу, у љуту и тешку борбу. Душа нам дрхће и стрепи, жељна да истроши и сагори сву снагу своју за добро и срећу земље наше и народа нашег...“⁴⁸ Овај програм, јасан и недвосмислен, не оставља пуно простора за манипулације било које врсте са идејним и идеолошким опредјељењем људи око Кочића и *Отаџбине*. У њему чак нема ни трагова оних каснијих тврдњи неких аутора, као на примјер, Бранка Чубриловића, да је са Кочићем и *Отаџбином* почео да се формира „политички појам Босанске Крајине“ који касније „народном интуицијом, историјским догађајима постаје самостални појам.“⁴⁹ Можда у овоме има и истине, посебно када узмемо у обзир касније сукобе у босанском Сабору група око *Народа* и *Отаџбине*, а поготово понашање Народног вијећа у Бањој Луци и негативан став Косте Мајкића према превеликој улози „Народоваца“ у уједињењу 1918. године, али ово пренаглашавање политичке самобитности Босанске Крајине, коме Чубриловић даје средњовјековни историјски континуитет као „непрекидни наставак идеја господара Доњих Крајева“, ипак чини се има те 1934. године, када је ове редове писао, функцију оправдавања постојања Врбаске бановине. Поред тога, у програму групе око *Отаџбине*, који је написан у уводнику првог броја, нема оног наглашеног борбеног социјално-аграрног момента, који Кочића касније краси и даје му епитет народног трибуна. Овдје је, чини се, Чубриловић у праву када тврди да је тај идеолошки заокрет Кочићев једним дијелом дошао као последица сукоба са бањалучком чаршијом, која га, последије изласка из затвора 1909. године, не жели да види у Бањој Луци да би на тај начин избјегла сукобе са власти. „Кочићево кидање са градом, још пре његовог парламентарног рада, повукло је једну одређену политичку линију. Та линија без сумње је социјално аграрна и он ће поћи сасвим новим стазама које ће му довести

⁴⁸ *Отаџбина*, год. I, бр. 1, 14. јун 1907.

⁴⁹ Б. Чубриловић, н.д., 45.

и нове људе; а са њима повешће и ново идеолошко коло. И од те 1909. године, Кочић постаје трибун...⁵⁰. Кочић тада даје иницијативу за покретање и новог листа чији ће примарни циљ, поред књижевности, бити третирање економских и социјално-политичких прилика. Као иницијатори за покретање листа *Развитак* сада се појављују, поред Кочића, Владислав Скарић, др Ристо Божић, Живко Њежић, др Васо Глушац, Коста Мајкић и други.

Исте године када су почели излазити *Народ* и *Отаџбина*, у Сарајеву је формирана Српска народна организација. Она је створена као израз правилног схватања тадашњих водећих српских политичара у Босни и Херцеговини о неопходности превазилажења дотадашњих несугласица и пријеке потребе јединствене опозиционе акције Срба у БиХ према аустроугарској управи. Први конкретан корак у том смјеру учињен је 11. маја 1907. године када је одржана конференција свих заинтересованих и донесен закључак о потреби спровођења једне политичке организације међу Србима у Босни и Херцеговини. Тада је изабран и Привремени одбор у који су ушли: Никола Стојановић, Коста Кујунџић, Вукосав Груберовић, Урош Круљ, Ђорђо Малић и Милан Сршкић. По свему судећи, главни иницијатор стварања Српске народне организације био је др Никола Стојановић, а одмах затим Коста Кујунџић. Осим тога, Стојановић води главну ријеч у Привременом одбору и заједно са Кујунџићем одлази у Швајцарску да од министра Буријана тражи одобрење за спровођење избора за Српску народну организацију, спроводи организацију по срезовима, обједињује акцију и тако даље. Већ тада појављују се и први приговори Крајишника зашто нико од људи око *Отаџбине* није позван да иде са Стојановићем и Кујунџићем код министра Буријана и ту се већ, значи прије почетка праве заједничке акције, већ осјећају прве клице каснијег раздора.⁵¹ У сваком случају, привремени одбор на челу са Стојановићем и Кујунџићем издејствовао је дозволу за спровођење избора за народне представнике Српске народне организације. Послије спроведених избора сазвана је 27. октобра 1907. године прва скупштина Српске народне организације са 68 делегата. На петодневном засједању усвојен је програм, у коме су кроз четири тачке изнесене тежње српског народа у Босни и Херцеговини. У првој тачки, која обухвата *Основна начела*, наглашено је, између

⁵⁰ Исто, 70.

⁵¹ Исто, 52-53.

осталог, и ово: „Српски народ има право самоопредјелења. У држави се мора народна воља сматрати као извор власти...“. Друга тачка Сарајевског програма под насловом *Државно-правни положај*, има само један став у коме се каже: „Босна и Херцеговина су саставни дио Турске царевине, којим Аустро-Угарска на основу мандата европских сила управља.“ Трећа тачка под насловом *Државно уређење* има неколико ставова, изражених углавном кроз следеће: 1) „Потпуна аутономија Босне и Херцеговине“ 2) „Вршење законодавне и врховне власти по народном представништву, изабраном општим, директним, једнаким и тајним правом гласа. Влада је израз скупштинске већине...“ 3) „Бесплатна и обавезна основна школска настава. Измјена школског система у националном и ослободилачком духу.“ 4) „Самостално царинско подручје. Измјена порезног система...“. Коначно, Четврта тачка Сарајевског програма засијеца у суштину државног и друштвеног живота и носи наслов *Реформе у државном и друштвеном животу*. Њен први став гласи: „У Босни и Херцеговини, као српским земљама службени језик у унутрашњем и спољњем пословању је српски језик“. Други став говори о аграрном питању, а затим слиједи читав низ животних питања за српски народ у Босни и Херцеговини.⁵² За претсједника Српске народне организације изабран је Глигорије Јефтановић, а за подпретсједника др Душан Васиљевић. Овај програм је, прије свега, био израз једне политичке и националне зрелости српских народних вођа у Босни и Херцеговини, али превише идеално замишљен да би имао реалних изгледа да у таквим друштвено-политичким оквирима буде остварен. Ипак, услиједиле су акције представника Српске народне организације усмјерене према аустроугарским органима власти и циљу остваривања овог програма. Већ 22. децембра 1907. године Главни одбор Српске народне организације предао је представку министру Буријану на Илици и доставио му поменути програм, али је било илузорно и помислити да ће Буријан узети озбиљно у разматрање овакав слободоуман програм. Умјесто тога, Аустро-Угарска је све интензивније радила на припремама за извршење анексије Босне и Херцеговине, а политички притисак на *Народ* и *Отаџбину* и све чешће цензурисање постали су саставни дио политичке свакодневице у Босни и Херцеговини. Уредници листова Радуловић и Кочић, све чешће се налазе на удару

⁵² *Представка Српске народне организације са Сарајевским програмом*, Мостар 1908.

аустроугарских репресивних мјера, које су подразумијевале и затворске казне. Посебно је непомирљиви и бескомпромисно борбени Кочић био под ударом репресивних мјера, али заједно са њим и *Отаџбина*. Кулминациону тачку ове репресије достигле су када је у осмом броју *Отаџбине* освануо текст под насловом „Мирише барут“, а који се завршавао ријечима: „Кад већ мирише балкански зрак на барут, ми сматрамо за своју српску дужност да се изјаснимо и ми, и то за лозинку: брату брат – Шваби рат!“ Послије овога, уредник Драгомир Јанковић и сви који су тада имали везе са *Отаџбином*, па чак и штампар и словослагач били су ухапшени и оптужени за злочин велеиздаје. Због овог текста уредник Јанковић, за кога су власти сматрале да је аутор текста, био је осуђен на 9 година тешке тамнице.⁵³

Младотурска револуција и проглашење устава у Цариграду 1908. године, дали су конкретан повод Аустро-Угарској да учини корак који је планирала још од окупације 1878. године, то јест да прогласи анексију Босне и Херцеговине. И поред тог формалног повода, анексија је у ствари била заснована „на историјском страху да је Монархија немоћна да решава југословенско питање, а посебно да избегне изазове српског националног уједињења.“⁵⁴ Могућност сарадње српског и муслиманског народног покрета, а поготово могућност муслиманског изјашњавања у српском националном смислу, била је највећа опасност по аустроугарске интересе у Босни и Херцеговини, а самим тим и по њихову ширу балканску политику, која је подразумијевала даљи продор на исток. Младотурска револуција имала је велики одјек и у Босни и Херцеговини, па су српска и муслиманска народна организација, меморандумом од 7. септембра 1908, одмах затражиле да се устав и парламент уведу и у ове двије покрајине. Земаљска влада је оцјењивала да је савез народних организација, српске (православне) и муслиманске, у суштини српски.⁵⁵ Аустро-Угарску је посебно забрињавала могућност да младотурски парламент, заказан за новембар мјесец, може позвати представнике из Босне и Херцеговине, као и спремност народних организација из Босне и Херцеговине да се одазову том позиву. Једино је Хрватска народна

⁵³ Тодор Крушевац, *Петар Кочић*, 249.

⁵⁴ Милорад Екмечић, *Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице*, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине*, 383.

⁵⁵ Исто, 378.

организација била против програма аутономије Босне и Херцеговине, а поготово против могућности њиховог прикључења Србији и заговарала анексију, али су српска и муслиманска организација биле знатно јаче и представљале велику већину становништва Босне и Херцеговине.

Све те околности убрзале су планове око анексије па је, послвије дугих и свеобухватних припрема, анексија проглашена 7. октобра 1908. године. Непосредно пред проглашење анексије, Српска народна организација покушала је да покрене одређену политичку акцију и то тако што би одржала скупштину и на њој заузела став према могућој анексији Босне и Херцеговине. Међутим, власти нису дозволиле одржавање скупштине у Сарајеву, а такође је пропао и покушај њеног одржавања у Славонском Броду, 6. октобра 1908. године, па је одлучено да делегати крену возом за Будимпешту и у току вожње одрже скупштину.⁵⁶ Тако је српска политичка елита из Босне и Херцеговине анексију дочекала у Будимпешти, а с обзиром на то да су их очигледно догађаји почели престизати, одлучено је да се изаберу представници који ће остати у Будимпешти, пратити ситуацију и предузимати неопходне политичке кораке.. Већ сутрадан објављен је један коминике о ставу Српске народне организације према анексији и упућен савјет народу да остане миран и суздржљив у тој критичној ситуацији. Пошто су се у Будимпешти убрзо нашли и представници Муслиманске народне организације, који су допутовали истим послом, већ 12. октобра 1908. године објављен је заједнички проглас представника Српске и Муслиманске народне организације.⁵⁷ У том прогласу још једном је позван народ у Босни и Херцеговини на стрпљење и мир и посебно је наглашено да не смије доћи до новог исељавања из Босне и Херцеговине услед најновијих догађаја.⁵⁸

Даља политичка акција српских политичких представника из Босне и Херцеговине била је резултат договора у Будимпешти, а подразумијевала је формирање делегације која ће обићи европске престонице и изразити протест против анексије. Ту делегацију су сачињавали: Душан Васиљевић, Атанасије Шола и Ристо Радуловић, дакле сва тројица представници „Народове групе“. У то

⁵⁶ Др Хамдија Капицић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом (чланци и расправе)*, Сарајево 1968, 54.

⁵⁷ Х. Капицић, исто.

⁵⁸ *Српска ријеч*, бр. 213 од 4 (17) октобра 1908. године

вријеме Ристо Радуловић се налазио на лијечењу у Швајцарској, али је одмах по сазнању да је проглашена анексија похитао у помоћ својим друговима. Њих тројица, заједно са још неколицином српских и муслиманских представника обишли су Париз, Лондон, Берлин, Петроград и Београд, а све у циљу упознавања европске јавности са ставом Срба православних и муслимана према анексији. Нешто касније на истом послу састала се у Цириху и петочлана делегација у којој су опет били најактивнији „Народовци“ др Никола Стојановић, др Урош Круљ и Васиљ Грђић.⁵⁹ Њихова жива активност по европским престоницама потрајала је све до званичног признања анексије од стране европских сила и Србије. То је била и једина могућност њиховог политичког дјеловања у борби против анексије, јер би свака слична опозициона акција у земљи била у зачетку угушена.

Већ првог дана када је проглашена анексија српски опозициони листови су могли само да констатују како је „суверено право владара Аустро – Угарске над нашом отаџбином званично проглашено“.⁶⁰ Сви листови су стављени под строгу цензуру, а посебно су на удару били *Народ* и *Отаџбина*, која је убрзо и укинута. *Народу* је цензура из дана у дан плијенила све више текста, да би уредништво *Народа* у *Српској ријечи* од 23. октобра објавило текст слjedeће садржине: „Пошљедњи број ‚Народ‘-а заплијењен нам је од првог до пошљедњег слова... чак и телеграми... који су иначе слободно штампани у разним бос.-херц. листовима. Истовремено смо добили позиве, да платимо велику своту од разних глоба. Ми смо ради тога поступања присиљени обуставити привремено даљне излажење листа...“⁶¹ Тако је завршена мостарска фаза излажења листа *Народ*.

За то вријеме аустроугарски органи власти будно су пратили кретање најистакнутијих политичких представника Срба и муслимана у Босни и Херцеговини, а посебно мостарске групе, која је била и најагилнија у борби против анексије.⁶² Сваки њихов контакт био је уредно регистрован и дојављен у Беч. Аустроугарски апарат власти дознао је тако да др Никола Стојановић, др Урош Круљ и Душан Васиљевић из Мостара, који су се тада налазили у

⁵⁹ Др Урош Круљ, н. ч, стр. 1020.

⁶⁰ *Српска ријеч*, бр. 211 од 24. септембра (7. октобра).

⁶¹ Др Урош Круљ, наведени чланак, стр. 1020.

⁶² Тако је, на примјер, 29. новембра јављено из Сарајева да су Урош Круљ и Атанасије Шола 25. новембра стигли у Сарајево и да слjedeћег дана отпутовали за Мостар, те да је Атанасије Шола боравио у Паризу, Круљ у Петрограду, а Војислав Шола у Бечу. (АБиХ, ЗМФ, през., бр. 2041/2).

иностранству, чекају резултате мисије Али – бега Фирдуса у Цариграду, који је имао задатак да испита могућност да народни заступници из Босне и Херцеговине присуствују евентуалној конференцији великих сила и да уложе протест против анексије. Такође је било предвиђено да се конференцији преда један меморандум којим би се тражила аутономија Босне и Херцеговине под гувернерством једног турског принца. Наведена тројица би у том случају били главни заступници Срба из Босне и Херцеговине на конференцији, а уколико „младотурци неће тај план одобрити, Срби ипак неће се покорити, него ће сами за себе радити.“⁶³ Пошто Фирдусова акција у Цариграду није уродила плодом, српски политичари су наставили самосталну акцију по европским престоницама. Међутим, од израде поменутог Меморандума се није одустало што се види из једног конфидентског извјештаја из Сарајева од 22. децембра у коме се наводи да је др Никола Стојановић 20. децембра допутовао из Мостара у Сарајево те да је већ 21. децембра отпутовао у Беч. Власти у Сарајеву су сумњале да са собом носи Меморандум који су српски и муслимански егзекутивни одбори спремили за конференцију великих сила, а у коме се протестује против анексије Босне и Херцеговине. Према том извјештају за поменути Меморандум је скупљено око 150.000 потписа.⁶⁴

Код народа у Босни и Херцеговини, анексија је оставила различите утиске. На православне и муслимане она је углавном пропраћена са мучним осјећањима, док су сасвим другачије реаговали католици. То се најбоље може видјети из извјештаја барона Питнера, управника Мостарског округа, који је у своја неколика опширна извјештаја из Мостара и других херцеговачких градова којима се тих дана кретао, вјерно описао утиске које је код народа оставила анексија. У том погледу свакако је најинтересантнији извјештај који послао 27. октобра 1908. године Земаљској влади у Сарајево, а ова Заједничком министарству финансија у Беч. Он је своје утиске о реакцијама у Херцеговини на вијест о анексији, подијелио по конфесионалној припадности њеног становништва, а чини се да је једино тако и могао реално представити ситуацију. Кренуо је од муслимана на које је вијест о анексији без сумње оставила најјачи утисак. Њихове прве утиске Питнер је описао на сљедећи начин: „Један, иначе типичан живот рамазанске

⁶³ АБиХ, ЗМФ, през., бр. 1950/4

⁶⁴ АБиХ, ЗМФ, през. бр. 7935/1908

вечери је прекинут као једним ударцем, нико се није ни видио ни чуо, а лица су одавала, са ријетким изузецима, дубоку утученост и преплашено ишчекивање.⁶⁵ Послије опширног извјештаја о расположењу муслимана у Херцеговини и дјелатности њихових политичких представника, Питнер је прешао на Хрвате за које каже да су са радошћу дочекали анексију, али да под утицајем екстремног хрватског националистичког правца све више преовладава мишљење да анексија није ништа без прикључења Босне и Херцеговине Хрватској.⁶⁶ Он такође наглашава да је и бискуп Буцоњић убрзо подлегао таквим утицајима, па при божијој служби цара назива „нашим краљем“, а не царем Аустрије и краљем Угарске.⁶⁷ На крају Питнер прелази на расположење српског народа у Херцеговини према проглашењу анексије. То је несумњиво био елемент од кога су се могле очекивати бунтовничке акције, посебно у срезовима уз црногорску границу који су имали јаку устаничку традицију и блиске везе са Црном Гором. Почињући са констатацијом да став Срба у Херцеговини није тако лако представити као што је то случај са осталим конфесијама, Питнер констатује да су утисци код Срба били различити. Углавном су чекали упутства својих политичких вођа из Пеште. Посебну пажњу Питнер поклања могућем расколу између Срба у Херцеговини, констатујући да је јако значајно да утицај Војислава Шоле међу овдашњим Србима опет јача, док утицај Душана Васиљевића опада.⁶⁸

Очигледно да су најозбиљнију политичку акцију против анексије водили херцеговачки интелектуалци средње генерације. Међутим, сви њихови напори и настојања да Европи презентују неслагање са анексијом огромног дијела становништва Босне и Херцеговине била су узалудна, јер је европска дипломатија на крају признала анексију, а убрзо приморала и Србију да исто учини. Управо су

⁶⁵ АБиХ, ЗМФ, през., бр. 1776/08.

⁶⁶ О таквим ставовима Хрвата у Херцеговини и одушевљењу које је проглашење анексије изазвало код њих, свједочи и већи број телеграма упућених непосредно послје анексије. У сваком од њих се Фрањо Јосиф поздравља као хрватски краљ и изражава очекивање у брзо припајање Босне и Херцеговине Хрватској. Као илустративан примјер наводимо телеграм Хрвата града Мостара упућен у Будимпешту 7. октобра 1908. године: „Хрвати града Мостара с весељем поздрављају анексију Босне и Херцеговине у непоколебљивој нади да ће се ове двије земље припојити осталим земљама Хрватског краљевства као саставни дио, на темељу природног хрватског државног и хисторичког права и завјернице владара славне куће Хабсбурговаца. Под том девизом кличемо: Живио наш хрватски краљ Фрањо Јосип Први. Живио уједињена Хрватска. За Хрвате града Мостара: Илија Иванковић, Стјепан Михаић, Никола М. Смољан.“ (АБиХ, ЗВС, 5630/08)

⁶⁷ АБиХ, ЗМФ, През., бр. 1776/08.

⁶⁸ Исто

они остали и најдоследнији и најистрајнији у борби против анексије. Док је старија генерација националних бораца окупљена око *Српске ријечи*, а у којој су предњачили Глигорије Јефтановић, Данило Димовић и Војислав Шола показивала прве знаке спремности да призна анексију, дотле су „Народовци“ и даље агитовали по Европи против анексије.⁶⁹ Коначно признање анексије од стране Јефтановићеве групе, 3. маја 1909. године, створило је реалну опасност да се српски политички фронт у Босни и Херцеговини још једном поцијепи и оштро сукоби. Такав развој догађаја спријечен је формирањем тзв. Одбора тридесет деветорице, у јесен 1909. године, а чији је основни задатак био да одржи јединство српског политичког фронта у Босни и Херцеговини и да изради нови политички програм српског народа у Босни и Херцеговини, који је требао да буде базиран на идејама Српске народне организације. Крајем марта 1910. године, овај одбор израдио је нови програм који је у основним цртама тражио да Босна и Херцеговина постану самостална управна област, са законима које ће доносити босанскохерцеговачки Сабора, у унутрашњем уређењу са обиљежјима парламентарне, демократске и правне државе и тако даље. Затражено је и рјешавање аграрног питања, давање просвјетних слобода у националном духу, унапређење здравственог и хигијенског стања народа и слично. Такође је опет затражено да српски језик буде службени, осигуравајући првенство ћирилице.⁷⁰ Дакле, програм је био јако сличан ранијем програму Српске народне организације, али сада прилагођен новим политичким околностима.

Под утисцима доношења „Младотурског устава“ и притиска европске дипломатије којој је Аустро-Угарска, актом анексије, опет снажно скренула пажњу на Босну и Херцеговину, окупациона управа је била принуђена да даје одређене уступке, а у првом реду устав и парламент. Царским рјешењем од 17. фебруара 1910. године у Босни и Херцеговини је уведен „Статут земаљски“, којим су Босна и Херцеговина добиле прве уставне институције, али не и право на аутономију. Према том Статуту, Босна и Херцеговина су добиле ограничено право буџетирања и доношење закона у појединим гранама управе, а све остало је

⁶⁹ Посебно запажено предавање на тему Босна и Херцеговина, одржао је Душан Васиљевић, тада потпредседник Српске народне организације, у Дрштву словенске узајамности у Петрограду 12. априла 1909. године. То предавање публиковано је као посебно издање у Београду исте године.

⁷⁰ Б. Чубриловић, н.д., 94.

и даље било под ингеренцијама аустроугарског Заједничког министарства финансија. Сабор је имао право контроле извршења буџета и ограничено право одобрења зајмова, али није имао никакво право нити утицај на заједничке послове Аустро-Угарске монархије, нити су Босна и Херцеговина имале право икаквог учешћа у расправама те врсте. Предсједника и два потпредсједника Сабора именовано је цар.⁷¹ Изборни закон такође је био прилично недемократски. Дозвољено је гласање мушкарцима са навршене 24 године живота, а бирало се по вјерском кључу и класном систему. Срби православни су добили право на 31 посланика, муслимани 24, католици 16 и јевреји 1. Свака вјерска група бирала је одвојено по сталешком систему: 1) Интелигенција и велики порески обвезници; 2) Градови; 3) Села. Занимљиво дјелује податак да је по броју изабраних посланика Херцеговина увелико премашивала број који би одговарао бројном стању њеног становништва, због тога што је у Херцеговини изабран само један посланик из Босне, а у Босни је изабран приличан број Херцеговаца за посланике. Никола Стојановић то објашњава „фактом да су Херцеговци имали у то доба релативно већи број борбене народне интелигенције и што су поједини Херцеговци били главни фактори у Српској и Муслиманској народној организацији. Можда је било одлучно и то што је, особито код Срба, била на дневном реду јака национална опозиција, а Херцеговци су вредели као непомирљиви националисти.“⁷² Под „Херцеговцима“ Стојановић овдје очигледно сматра „Народовце“, а овај став Николе Стојановића вриједно је запамтити због његове касније улоге у јужнословенском уједињењу, као и већине представника „Народове“ групе.

Босанскохерцеговачки Сабор, убрзо послје свог отварања, постао је поприште међусобних свађа српских, хрватских и муслиманских представника. У прво вријеме владала је привидна хармонија, али је вјештом манипулацијом влада успјела да кандидује управо она питања око којих је морало доћи до сукоба. Сарадња Српског и Муслиманског посланичког клуба по питању захтјева за аутономијом Босне и Херцеговине разбијена је на аграрном питању, а језичко питање постало је камен спотицања између Срба и Хрвата у Сабору. Осим тога, Хрватска католичка удруга, кроз уста бискупа Ивана Шарића, изнијела је став да

⁷¹ Никола Стојановић, *Херцеговци у Босанско-херцеговачком сабору*, Гласник југословенског професорског друштва, јули – август 1937, Мостар и Херцеговина, Београд 1937, 917.

⁷² Исто, 918.

је за аутономију Босне и Херцеговине, али у саставу хрватске државе у оквиру Хабзбуршке монархије и затражио да службени језик интерног пословања земаљске владе, умјесто њемачког буде хрватски.⁷³ Иако је ово наишло на општу осуду, ипак је на тај начин јасно стављено до знања шта је суштина римокатоличке политике када су у питању Босна и Херцеговина и од овога концепта римокатоличка црква није одустајала све до уједињења 1918. године. Влада је настојала свим силама да одвоји муслимане од Срба и да их веже за Хрвате, што јој је на крају и успјело, јер је у Сабору створен чврст хрватско-муслимански пакт против Срба изражен у прегласавању приликом доношења појединих закона који су ишли у корист муслимана или Хрвата, а на штету српских националних интереса. Српски посланици Војислав Шола, Никола Стојановић и Јово Симић покушали су на аграрном питању да нађу компромисно рјешење са муслиманима, али и са владом, што је само изазвало незадовољство унутар Српског клуба, а никаквих конкретних користи није донијело, јер је влада већ обезбиједила чврсту муслиманско-хрватску коалицију у Сабору. Овакво стање највише је одговарало Хрватима који су с једне стране у већини питања имали подршку владе, а са друге стране подршку Муслиманског клуба и на тај начин били у прилици да спроводе своју политику и доминирају Сабором. То је дало за право предсједнику Хрватске народне заједнице др Јози Сунарићу да изјави „Скршили смо Србе!“⁷⁴ Тај тријумф омогућио је и представницима Хрватске народне заједнице да ретерирају у питању „народног јединства“ Срба и Хрвата, истичући сада да због „односа Срба према хрватском државном праву, не може бити говора о јединству Срба и Хрвата.“⁷⁵ А припадници Хрватске католичке удруге сада су отишли и корак даље па су сада тврдили да је аутономија Босне и Херцеговине „у протусловљу са хрватским државним правом“, а имали су и довољно дрскости да Србима поруче да „ако смо браћа... да заједнички порадимо око уједињења хрватских земаља.“⁷⁶ Наравно да су иза свега овога стајали прсти Ватикана, чији је специјални изасланик 1912. године ујединио Хрватску народну заједницу и Хрватску католичку удругу у једно политичко тијело. До формалног

⁷³ Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo 1999, 76.

⁷⁴ Исто, 79.

⁷⁵ Исто, 80.

⁷⁶ Исто.

потписивања хрватско-муслиманског пакта дошло је 31. марта 1911. године и то пристајањем муслимана да аутономију Босне и Херцеговине виде у оквиру хрватских државно-правних тежњи, а хрватска страна се обавезала да ће гласати за закон о аграрним односима који је одговарао муслиманским велепосједницима уз клаузулу да ће муслиманска страна радити да се кметови католичке и муслиманске вјере што прије и што повољније откупе.⁷⁷ Дакле, муслимански и хрватски политичари су договорили откуп својих истовјерника док су се свим силама борили да православни кметови и даље остану у кметском односу. Оволику количину лицемјерства у политици и отворени антисрпски фронт у Босни и Херцеговини, није подржало шест посланика Муслиманског клуба, који су предвођени Дервишбегом Миралемом и Муратом Сарићем, одбили да потпишу овај пакт и напустили Муслимански клуб.

Суочени са хрватско-муслиманским блоком српски посланици су покушавали да воде „реалну“ политику и да пронађу минимум могућности за сарадњу са владом. Сукоби и неслагања унутар Српског клуба започели су већ првих мјесеци саборског рада, када је Војислав Шола предложио да и српски посланици гласају за усвајање буџета, а на ово је пристао и Никола Стојановић у име „Народове“ групе. То је изазвало прве неспоразуме у Српском клубу, па је Петар Кочић гласао против буџета, а већ децембра 1910. године иступио из Српског посланичког клуба у Сабору, сматрајући да је Српски клуб одступио од политичког програма Српске народне организације. Већ јануара 1911. године Кочићу су се придружили Симо Ераковић, др Ристо Божић и др Живко Њежић.⁷⁸ Тој групи незадовољних прикључио се крајем 1911. Максим Ђурковић, а наредне године Коста Мајкић и Тодор Срдић, а нешто касније као посланик овог клуба био је изабран и Војислав Бесаревић. До краја рада Сабора, овој групи прикључили су се још др Ђорђе Лазаревић, др Владимир Андрић (касније се прикључио Димовићу), Васо Црногорчевић и Стојан Стојчевић. Коначан раскид Кочића са Српским клубом десио се када су неки посланици Српског клуба у Сабору гласали за закон о факултативном откупу кметова, што је Кочић у првом броју обновљене *Отаџбине* назвао националном издајом.⁷⁹ Од тада почиње

⁷⁷ Исто, 85-86.

⁷⁸ Dž. Juzbašić, *n.d.*, 65.

⁷⁹ Т. Крушевац, *Петар Кочић*, 368.

његова оштра борба не само са аустроугарским режимом већ и са Српским клубом у босанском Сабору. У Сарајеву је 1911. године, поред *Отаџбине*, поново почео да излази и *Народ*, а они су, уз *Српску ријеч*, убрзо постали поприште међусобних обрачуна сукобљених српских посланика. Нови расцјеп у Српском клубу десио се 1912. године, када је у опозицију прешла и „Народова“ група. На тај начин Српски клуб био је коначно разбијен. Старо аутономно вођство окупљено око листа *Српска ријеч* на челу са Шолом и Јефтановићем, којима се од млађих придружио Милан Сршкић, вјеровали су да са министром Билинским могу постићи споразум којим би обезбиједили одређене уступке у аграрном питању и другим правима Срба у Босни и Херцеговини, као залог вјерности аустроугарском владару и трајнијем везивању српске политике за Монархију.⁸⁰ Када се за ово дознало и изазвало скандалозне последице, ова група је поднијела оставке на посланичка мјеста, тада се указала прилика групи „нагодбењака“ око адвоката Данила Димовића и његовог листа „Истина“ који је финансирао министар Билински, да дође до изражаја. Његова група, уз обилату помоћ владе, добила је на изборима за упражњена мјеста српских посланика 1913. године, 9 од укупно 12 мандата, што су српски листови окарактерисали ка националну срамоту. Тако је Земаљска влада добила по први пут лојалну српску посланичку групу у Сабору, која је могла обезбиједити његов несметан рад. Прелазак у опозицију „Народове“ групе створио је услове за успостављање бољих односа са групом око *Отаџбине*, па чак и појединачне сарадње приликом избора 1913. године. Међутим, болест која је већ крајем 1912. године почела да ломи бескомпромисни борбени дух народног трибуна Петра Кочића, убрзо се одразила и на његову посланичку групу, а и на *Отаџбину*, која је опет престала да излази. Како је Кочићева болест напредовала тако се он повлачио из политичког живота, а групу око *Отаџбине* поново је покушавао да политички организује у једну странку др Ђорђе Лазаревић, који је новембра 1913. године поново покренуо *Отаџбину*. Тако је некадашња Кочићева група са др Ђорђем Лазаревићем и његовим избором у босански Сабор, почела постепено да добија нову политичку организацију и кренула путем грађанске демократије те почела да поприма народно-социјално обиљежје, за разлику од дотадашњег сељачко-друштвеног.

⁸⁰ Милрад Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, у: *Историја српског народа VI-1*, Београд 1983, 641.

„Као што национализам Народове групе у чланцима Ринде Радуловића нађе свога највећег народног филозофа, тако и социјално народњаштво у групи око Отаџбине у Др. Ђорђу Лазаревићу увиде свој идејни догматицизам и организациону снагу“⁸¹ Тако су опет као политички најангажованији српски опозиционари остали „Народовци“, идејно вођени од Риста Радуловића, а у Сабору предвођени др Николом Стојановићем. Једну српску политичку групу у Босни и Херцеговини, окупљену око листа *Дан* (излазио од 1906. до 1912), предводио је др Лазар Димитријевић „млад, необично талентован, управо прави аграрцац, и страствени политичар“,⁸² који се залагао за радикално рјешавање аграрног питања, али је био задовољан државно-правним статусом Босне и Херцеговине у оквиру Аустро-Угарске па самим тим није имао велики број присталица у српском етничком корпусу. Због Настићеве „бомбашке афере“, у коју је био увучен не баш својом вољом и на неки не сасвим јасан начин, био је принуђен да се повуче из политике.

Балкански ратови унијели су велико узнемирење у Босну и Херцеговину. Аустро-Угарска је три пута у току 1912. и 1913. године била на ивици ратног сукоба са Србијом, покушавајући да што више умањи њено ширење и посебно излазак на Јадранско море, а Црној Гори да одузме Скадар, који су Црногорци са пуно напора и жртава освојили 1913. године. Ојачане, Србија и Црна Гора су биле трн у оку Аустро-Угарској и вишеструка пријетња њеним освајачким амбицијама ка југу, па је 1912. године, на инсистирање аустроугарске дипломатије, створена Албанија, као брана даљем ширењу Србије и Црне Горе, поготово изласку Србије на Јадранско море. Да би Скадар одузела од Црне Горе и предала га Албанији, Аустро-Угарска је чак била спремна да уђе у рат и жртвује европски мир. Ово отворено непријатељство, које је Аустро-Угарска показивала према српском народу, морало је оставити посљедице и у Босни и Херцеговини. Запаљиву атмосферу у вријеме балканских ратова појачавале су тзв. „изнимне мјере“ које је аустроугарска управа увела у Босни и Херцеговини, по којима је забрањен рад многих српских друштава, а њихова имовина конфискована. Када је коначно „Скадарска криза“ била превазиђена, узбуђење у народу није престајало. Посебно огорчење код српског народа изазвале су „изнимне мјере“, а као главни кривац је

⁸¹ Б. Чубриловић, н.д., 127.

⁸² Исто, 122.

означаван земаљски поглавар Оскар Поћорек. Њему је, приликом читања царског Рескрипта у Сабору Васиљ Грђић, демонстративно излазећи из сале, довикнуо: „Жари пали удбински диздаре, док и твојој кули реда дође!“⁸³ Сакупљањем помоћи, добровољним прилозима, али и добровољцима, националне Босна и Херцеговина су учествовале у балканским ратовима. Колико су вјерске и националне прилике у Босни и Херцеговини биле компликоване види се и по чињеници да су осим Срба и поједини муслимани из Босне и Херцеговине прелазили у Србију и Црну Гору да се као добровољци боре против Турске, док су у исто вријеме из Босне неки муслимани одлазили као добровољци у турску војску.

⁸³ Никола Стојановић, *Поглед на Босанску политику од 1903. до 1914.*, 177.

Младобосанска генерација

Најмлађу националну генерацију босанскохерцеговачких Срба у периоду аустроугарске окупације, чинило је неколико нараштаја револуционарно расположене омладине, која је стасавала у јеку политичке и културно-просвјетне борбе Срба са аустроугарском управом, а своју револуционарну политичку дјелатност започињала још у гимназијским данима. За разлику од ранијих генерација српске елите у Босни и Херцеговини, коју су углавном чинили трговци или њихова дјеца, дакле скоро искључиво малобројно грађанство, ову најмлађу генерацију српске интелектуалне омладине чине углавном сеоска дјеца. Крајем XIX вијека све већи број дјеце са села, па чак и дјеце сиромашних родитеља, наставља школовање у гимназијама. Томе је несумњиво допринијело и добротворство културно-просвјетних друштава и црквено-школских општина, који су стипендирали сиромашну, а талентовану дјецу, али и богатијих појединаца, опет из редова трговаца, банкара и индустријалаца, који су несегично помагали српске школе, али и сиромашне ђаке. Та „нова крв“, која је у градове долазила из села, уносила је чини се једну нову, нимало трошну и скоро горштакку енергију у српски национални покрет, као и једну нову, нимало калкулантску па с тога и потпуно нетактичну, скоро „пречишћену“ мржњу према окупатору и што је најфасцинантније, ријетко виђену спремност на жртву. Осим тога, та генерација је и по својим интелектуалним дометима била по много чему изузетна, што несумњиво потврђује брзина са којом су усвајали знања, озбиљност литературе коју су ишчитавали, познавање страних језика и на крају „лакоћа“ са којом су завршавали познате европске универзитете. То посебно долази до изражаја ако имамо у виду да су израстали из једног амбијента патријархалне сеоске средине, у којој су писмени људи били ријеткост, која скоро да није познавала домете цивилизације већ је живјела свој вијековима устаљени друштвени живот, отпорна на све утицаје модернизације, а која је, с друге стране, својим новотаријама већ добро била „инфицирала“ градске средине.

Посебно мјесто у том новом националном омладинском таласу заузимала је Мостарска гимназија у којој је од отварања 1893. године учило доста каснијих изузетних научних, културних и јавних радника. У то вријеме, Мостарску

гимназију су, између осталих, похађали и др Јевто Дедијер, први доцент Београдског универзитета из Босне и Херцеговине, др Владимир Ђоровић, др Васиљ Поповић, др Перо Слијепчевић, др Драго Перовић и други. Осим њих у Мостарској гимназији стасавао је у то вријеме читав низ младих револуционара и патриота, који се нису либили да оснивају, још крајем XIX вијека и тајна омладинска удружења у борби против аустроугарске окупације. О тим првим тајним омладинским организацијама по гимназијама веома се мало зна, али већ почетком XX вијека та удружења добијају јаснију форму у свом раду и на састанцима тајних кружока расправљају се питања из етике и политике, али и дискутује о крупним националним питањима. Тако је у Мостарској гимназији 1904. године Димитрије Митриновић, младић из херцеговачког села Поплата код Стоца, дао иницијативу за стварање једне тајне библиотеке из које израста тајно омладинско удружење „Матица“ чији су чланови били, поред осталих: В. Гађиновић, П. Слијепчевић, Б. Шантић, Г. Круљ, М. Грђић, В. Поповић, Д. Перовић итд. Богдан Жерајић, из невесињског села Миљевца, основао је 1906. године чисто политичку омладинску организацију „Слобода“ чији су чланови били Солдо, Мијатовић, Старовић, Гађиновић, Мићевић и други.⁸⁴ Неки од њих одлазили су и друге крајеве Босне и Херцеговине да прошире организацију тајних омладинских удружења. Са тим циљем су, почетком 1906. године, Димитрије Митриновић и Шпиро Солдо били упућени у Сарајево,⁸⁵ а најзаслужнији за оснивање тајних омладинских организација у Сарајеву био је Владимир Гађиновић. О томе др Стево Мољевић каже: „Било је то две-три године пред анексију Босне, чини ми се при првој забави друштва „Гајрет“, кад у Сарајево дођоше неколико националиста Мостараца. Дошли беху на забаву, али уз њих дође и Владо Гађиновић коме никада није било до забаве. На позив Владе Гађиновића одржасмо у неком подруму један ужи, тајни ђачки састанак на коме Гађиновић са неколико сухопарних речи изнесе предлог да на гимназијама у Сарајеву и Мостару оснујемо тајне ђачке националне организације, које ће стајати у тесној вези и имати исти смер и циљ у свом раду. Предлог би одмах прихваћен,

⁸⁴ Pero Slijepević, *Omladina i sarajevski atentat*, Sabrana djela Pera Slijepevića, knj. I, Kritika i publicistika, Sarajevo 1980, 450.

⁸⁵ Перо Слијепчевић, *Млада Босна*, у књизи: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, 202.

а нарочито нас све привуче то што ће организације бити тајне. Владо Гађиновић је већ онда показивао сва својства једног мистика – револуционара и лако нас је придобио за своју идеју.⁸⁶ Те исте 1906. године у Бању Луку је дошао Јово Варагић, као делегат сарајевског српског тајног ђачког друштва и на његов подстицај Срби гимназијалци су у Бањој Луци основали тајно ђачко друштво под именом „Слобода“.⁸⁷ Ова тајна ђачка удружења постепено су се ширила и међусобно тјешње повезивала и на тим основама настала је тајни омладински револуционарни покрет „Млада Босна“. Као јединствена организација са писаним правилима и јасно формулисаним политичким циљевима „Млада Босна“ никада није у ствари ни постојала, већ је то више био један омладински покрет, једно стање духа нове генерације младих, револуционарно расположених патриота у Босни и Херцеговини, а чији је главни циљ био рушење Хабсбуршке монархије. На формирање њихових идеја јако ће утицати у гимназијским данима идеје Мацинија и Гарибалдија, посебно на омладинце у Херцеговини, гдје је италијанска револуционарна традиција из времена рисорђимента ухватила дубоког коријена још у периоду ослободилачких устанака у другој половини XIX вијека, а Мостарска гимназија представљала право легло и непресушно врело револуционарно расположене омладине. Многи од тих босанскохерцеговачких омладинаца позивају се управо на Мацинија и Гарибалдија као идејне вође чије примјере и методе треба слиједити у ослободилачком покрету и борби за национално уједињење, а посебно су их привлачиле Мацинијеве идеје по којима омладина мора бити основна покретачка снага борбе за национално ослобођење и уједињење. Чак је и име „Млада Босна“ настало по угледу на Мацинијеву „Младу Италију“, а оно се први пут помиње 1910. године као наслов једног програмског текста Владимира Гађиновића, који се и сматра главним идеологом те нове револуционарне генерације српске омладине у Босни и Херцеговини. Гађиновић је рођен 1890. у селу Качањ (Мека Груда) код Билеће у свештеничкој породици, а још као гимназиста у Мостару почео је да се истиче својим интелектуалним способностима, мистичним визионарством, јасном националном мисли, али не и сасвим јасним методима којима је она требала бити остварена. О његовим

⁸⁶ Стеван Мољевић, *Жерајићев атентат*, „Развитак“, год. III, бр. 2, 1. фебруар 1936, 41).

⁸⁷ Милан Јанковић, *Слобода и Југославија, предратна тајна ђачка друштва – Бањалучки ђачки процес 1914/15*, Београд 1939, 9.

интелектуалним способностима и озбиљности са којом је ишчитавао ондашњу литературу свједочи и чињеница да је још као петнаестогодишњи дјечак у друштву „Матица“, у Мостарској гимназији, држао својим колегама предавање о Петру Кочићу. Као седамнаестогодишњак почео је да објављује у *Српској ријечи* огледе о Петру Кочићу, Радовану Тунгузу Перовићу, а већ наредне године у листу *Народ*, у чију је редакцију те године ступио, објављује огледе о поезији Јована Дучића и Јакова Шантића, о сатири Петра Кочића и приповјеткама Стевана Самарџића. Еволуција његових националних и револуционарних идеја, која је давала идејне и идеолошке смјернице једној читавој генерацији српске омладине у Босни и Херцеговини, може се пратити кроз његове програмске текстове и преписку коју је водио са многим, па и значајним савременицима из своје епохе. У гимназијским данима био је опчињен Мацинијем и Гарибалдијем, као и Кочићем, код кога га је привлачило посебно то што је сматрао да „по својој снажној индивидуалности, по осјећајном и примчивом темпераменту, по сили опсервације, г. Петар Кочић спада у оно мало коло српских приповједача који су деградовали реализам формалне спољашности, који су открили душу народну гдје дршће и стрепи, који су осјетили све болове и трзавице народа у маси.“⁸⁸ Ореол народног трибуна и неустрашивог националног и политичког радника, који је обавијао Петра Кочића, импоновао је младом Гаћиновићу до мјере да у једном писму свом пријатељу Милану Карановићу из 1908. године, сам себе назове „одушевљени Гарибалдијевац и Кочићевац.“⁸⁹

Димитрије Митриновић се сматра другим главним идеологом тог револуционарног покрета, али је он несумњиво био човјек знатно другачијег сензибилитета, животних склоности па и погледа на српски национални покрет у Босни и Херцеговини и јужнословенским земљама, од Гаћиновића. Митриновић је рођен 1887. године у учитељској породици у селу Доњи Поплат код Стоца у Херцеговини. У Мостарској гимназији, коју је уписао школске 1899/1900. године, убрзо су дошла до изражаја његова карактерна својства мистика и конспиратора, која ће га уосталом пратити све до краја живота. Он је био оснивач тајне гимназијске „Бачке библиотеке“, из које је убрзо израсло тајно литерално

⁸⁸ В. Гаћиновић, *Приповјетке Петра Кочића*, у В. Гаћиновић, *Огледи и писма*, (уредник Тодор Крушевац), Сарајево 1956, 27.

⁸⁹ В. Гаћиновић – М. Карановићу из Мостара, јуна 1908, у: *Огледи и писма*, 185.

друштво „Матица“ које је основао и њим руководио такође Митриновић. Као и Гађиновић, и он је у овом друштву саопштавао своје прве пјесничке покушаје, које је касније објављивао у разним часописима, највише у *Босанској вили*, *Срђу*, *Бранковом колу*, *Српском књижевном гласнику* и другим, као и прве огледе из књижевне критике. Захваљујући понајприје Митриновићу и Гађиновићу, у овом друштву су владали „јасни етички и естетички критеријуми и нарочито била цењена идеја моралног ангажвања књижевне речи у друштвеноме животу.“⁹⁰ Као политичко крило овог омладинског покрета у Мостарској гимназији, најборбенији од омладинаца Богдан Жерајић је основао друштво „Слобода“, које се бавило питањима из националне историје и савремених политичких збивања српског народа и то не само у Босни и Херцеговини. Већ 1907. године први од тих свршених гимназијалаца одлазе на европске универзитете, а међу њима и Митриновић, Слијепчевић, Жерајић, Солдо, Перовић и други, и тамо се сусрећу са сасвим новим идејама, које су се већ биле прошириле међу српском универзитетском омладином по европским универзитетима. Највећи утисак на њих оставило је учење Прашког професора Масарика, који се залагао за ситни, свакодневни рад, те просвјетно и културно уздизање народа као облика политичке борбе. Преко српских студената ове идеје шириле су се и у Босни и Херцеговини, а преко студената из Прага допирале су и до Мостарске гимназије. Оне су имале значајан утицај и на Гађиновића, који је из Мостарске гимназије отишао у Рељевску богословију, али је послвије неколико мјесеци напустио, отишао у Сремске Карловце, а затим се разочаран свим што је преживио у „једном нашем Пијемонту“, ⁹¹ вратио у Мостар и ступио у уредништво листа *Народ*. Да су га живо заинтересовале Масарикове идеје, најбоље свједочи писмо које је почетком јула 1908. године упутио Српском пјевачком друштву „Соко“ у Требињу, поводом оснивања овог друштва, а у коме између осталог каже: „Мјесто обраћања гробовима прошлости, младо српско покољење мора се ослободити ма каквих утицаја ритерске романтике и прионути смјело уз онај племенити и благородни ситни рад, који ствара народни препорођај. Јер само ситуиран материјално народ може и мора добити своју слободу, мора сломити све остатке старог и

⁹⁰ Предраг Палавистра, *Судбина и дело Димитрија Митриновића*, Предговор у првој књизи *Сабраних дјела Димитрија Митриновића*, Сарајево 1990, 30.

⁹¹ В. Гађиновић – М. Карановићу из Мостара, јуна 1908, у: *Огледи и писма*, 185.

преживјелог и створити ново, савремено, модерно.⁹² За разлику од њега, у тим жучним расправама мостарских гимназијалаца, по ријечима самог Гаћиновића, било је и оних попут Богдана Жерајића који је „смелом отвореношћу износио проблеме који стоје пред омладином и народом, проповедајући на мали рад него борбу, не мир но рат и победу, рад у жучној борби и мир у великој победи.“⁹³

Проглашење анексије Босне и Херцеговине 1908. године посебно је поразно дјеловало на ове младе национал-револуционаре, који су се у то вријеме већином налазили на европским универзитетима. Прва реакција студентске омладине у Бечу била је оштра осуда анексије и њено непризнавање по било коју цијену, јер су је сматрали као најобичнију пљачку. Они су изјављивали да „ако Аустрија хоће да нас прогута ми ћемо јој прогристи стомак“.⁹⁴ У Бечу је тада постојало једно студентско друштво под именом „Рад“. Његов предсједник Божидар Зечевић, сазвао је једну ширу конференцију студената, одмах пошто се сазнало да је анексија проглашена. Убрзо су ступили у контакт са делегатима Српске народне организације који су баш тада пристигли у Будимпешту. Међутим, Атанасије Шола и Душан Васиљевић нису им могли саопштити охрабрујуће вијести о ратној спремности Србије и њеној моћи да уђе у рат са Аустро – Угарском монархијом.⁹⁵ Убрзо после тога успједило је оснивање једног тајног револуционарног удружења у коме су се међу првима нашли Перо Слијепчевић, Димитрије Митриновић, Божидар Зечевић, Михајло Благојевић, Вељко Бесаровић и Ацо Богдановић.⁹⁶ По угледу на руске револуционаре, ово удружење било је организовано по трочланим кружоцима, а конспиративност је била на том нивоу да се чак ни чланови различитих кружока нису познавали. Божидар Зечевић је у Београду добио инструкције од генералног секретара *Народне одбране* Милана Прибићевића и Љубе Јовановића Чупе, који су сматрали да је неопходно тајну организацију пренијети и по босанско-херцеговачким селима у сврху идеолошког припремања народа за борбу против Аустро – Угарске. Тако је Перо Слијепчевић добио задатак да руководи радом тајних удружења у Херцеговини, Васиљ Грђић у

⁹² *Огледи и тисма*, 303.

⁹³ В. Гаћиновић, *Богдан Жерајић*, у: *Огледи и тисма*, 122. Први пут објављено под насловом *Смрт једног хероја*, као посебна брошура у издању „Пијемонта“ у Београду 1912. године.

⁹⁴ Цитирано према: V. Dedijer, исто, 293.

⁹⁵ П. Слијепчевић, *Млада Босна*, 203.

⁹⁶ V. Dedijer, исто, 293.

Сарајеву и околини, Војо Кецмановић и Димитрије Закић у Босанској Крајини, а Михајло Благојевић и Ацо Богдановић у сјевероисточној Босни.⁹⁷ Иако су радили строго конспиративно, аустријска обавјештајна служба је ипак претила Зечевића и сазнала за његове састанке у Београду.⁹⁸ Перо Слијепчевић сам свједочи да је тада дошао из Беча у Херцеговину и да је задатак омладинаца био да „спремају народ за устанак“. Он такође наводи да су имали и шифре, а неки од њих баратали су и са експлозивом.⁹⁹ На путу за Херцеговину Перо Слијепчевић је прво успоставио везу са Васиљем Грђићем у Сарајеву, а затим са Николом Стојановићем и Атанасијом Шолом у Мостару, Ђоком Радовићем у Невесињу и на крају са Стеваном Зимоњићем у Гацку. По повратку у Гацко, Слијепчевић је започео тајну агитацију међу народом. Према његовом свједочењу неколико стотина Гачана је тада пребјегло у Црну Гору, очекујући рат са Аустро-Угарском. Слијепчевић је у Гацку остао до краја јануара 1909. године, када је сазнао да је Драгутин Кокановић ухапшен у Костајници због набавке материјала за прављење бомби.¹⁰⁰ На крају анексионе кризе у Црној Гори је остало око 500 Херцеговаца. Њих 176 се вратило својим кућама, док их је 165 остало у Црној Гори. Остали су пребјегли у Србију.¹⁰¹ Већ у току децембра 1908. године ове организације почеле су да ничу широм Босне и Херцеговине. Зечевић је успио да у Београду добије пристанак људи из Народне одбране да омладинци из Босне и Херцеговине, али и Беча, Прага и Загреба долазе у Србију и обучавају се за комитску акцију. Осим тога, ови млади национал-револуционари ступили су у контакт са другим револуционарним организацијама. У ту сврху путовао је, почетком 1909. године, Божидар Зечевић у Русију да се упозна са руским револуционарима и њиховим методима борбе.¹⁰² Новац за пут и боравак у Русији добио је од једне тајне организације из Босне и Херцеговине, а послао му га је Шћепан Грђић. Већ наредне године ојачале су ове револуционарне студентске организације приливом нових студената из Босне и

⁹⁷ Исто

⁹⁸ Исто, 813.

⁹⁹ Р. Слијепчевић, *Omladina i sarajevski atentat*, 451.

¹⁰⁰ Pero Slijepčević, *O organizaciji bosansko – hercegovačkih studenata u Beču pod imenom „Rad“*, u knjizi: *Sarajevski atentat – pisma i saopštenja*, priredio Vojislav Bogićević, Sarajevo 1965, 24.; П. Слијепчевић, *Млада Босна*, 204.

¹⁰¹ Luka M. Vukčević, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908 – 1909. godine i Crna Gora*, Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 21. i 22. novembra 1988. godine, Zbornik radova, Sarajevo 1991, str. 255.

¹⁰² V. Dedijer, исто, 294.

Херцеговине, а 1910. године на Бечки универзитет стигао је и Владимир Гађиновић.

Слично као и универзитетска омладина која је студирала по европским универзитетима, реаговали су и они омладинци које је проглашење анексије затекло у Босни и Херцеговини. Међу њима је био и Гађиновић, кога је анексија затекла у Мостару гдје је учио седми разред гимназије и истовремено радио у уредништву листа *Народ*. Послије проглашења анексије пребјегао је у Црну Гору вјероватно у очекивању скоријег рата између Србије и Аустро-Угарске. Границу је прешао код Косијерева 24. октобра, али је у Бањанима био ухапшен од стране црногорских власти, због тога што је писао летке против Аустро-Угарске. Стражарно је спроведен у Никшић гдје је саслушан 29. октобра. Пошто је изразио жељу да иде у Србију, мјесне власти у Никшићу тражиле су инструкције од министарства унутрашњих послова Црне Горе шта да раде са њим. Министар унутрашњих послова војвода Лакић Војводић донио је, 31. октобра, рјешење да му се дозволи слобода кретања. Тако је Гађиновић успио да се преко турске територије пребаци у Србију.¹⁰³

Случај је хтио да проглас о анексији затекне у земљи и Богдана Жерајића, који се вратио у родно село Миљевац код Невесиња, послије кратког боравка у Србији гдје је био отишао пошто је напустио Загребачки универзитет због недостатка финансијских средстава. Као и већина својих колега омладинаца и он је успио да се послије проглашења анексије пребаци у Србију и прикључи комитама. Обучавао се, заједно са Гађиновићем и неколицином Босанаца у комитском кампу у Врању.¹⁰⁴ Међутим, убрзо је био разочаран признањем анексије од стране европских сила и Србије, а поготово прилично пасивним ставом Срба у Босни и Херцеговини од којих је, у свом националном и револуционарном заносу, очекивао да подигну устанак. И др Јевто Дедијер је био активно укључен у акције српске интелигенције против анексије. Аустроугарски конфиденти су дојављивали да се од Срба са Али-бегом Фирдусом, вођом муслиманске опозиције у Босни и Херцеговини према анексији, у хотелу Европа

¹⁰³ Нико С. Мартиновић, *Бјекство Владимира Гађиновића из Херцеговине преко Црне Горе у Србију*, Историјски записи, Цетиње 1954, 241 – 243.

¹⁰⁴ П. Слијепчевић, *Млада Босна*, 204; V. Dedijer, исто, 391.

најчешће састају, поред осталих, др Јевто Дедијер и др Урош Круљ.¹⁰⁵ Дедијер је свој протест против анексије изразио и напуштањем државне службе у Земаљском музеју у Сарајеву и одласком у Београд, а сличан гест немирења са анексијом учинио је и др Вукан Круљ, који је у знак протеста такође напустио државну службу. За разлику од Жерајића и Гаћиновића, Димитрије Митриновић није тако импулсивно и нагонски реаговао на проглашење анексије. Њега је анексија затекла на студијама у Загребу и за све вријеме трајања анексионе кризе он није напуштао студије. Иако је веома активно био укључен у рад револуционарне српске омладине он ничим није показивао да је спреман посегнути за тако радикалним поступцима као што су учинили Гаћиновић, Жерајић, Слијепчевић и други. Чак шта више „по његовим критичким чланцима, писаним у то време за *Босанску вилу*, тешко би се могло закључити да се у политичком животу нације дешавало било шта озбиљније.“¹⁰⁶ Вјероватно је том утиску знатно доприносио и његов карактер и ореол мистичне конспиративности, који је Димитрија Митриновића увијек обавијао пуно више од осталих његових пријатеља из те револуционарне генерације.

Признање анексије од стране Србије, а посебно прихватање српских политичких група у Босни и Херцеговини да уђу у конструктивну фазу своје политичке дјелатности, то јест, њихова спремност да сарађују с владом на основу Устава, који је новоанектираним покрајинама дао цар Фрањо Јосиф, оставило је поражавајуће утиске на већину српских омладинаца из Босне и Херцеговине. То вријеме Гаћиновић је описао на сљедећи начин: „Ми, у својој земљи, преживели смо једну од највећих срамота која је икада била. Пре малокрвни били смо сада резигнирани и скептици. Гледали смо црним очима и видели све само трагично. После трзања и бура, дошло је сиво, ситно време. Пали смо колико смо дуги, добили чисту двојку из своје опште вредности...“¹⁰⁷ Посебно огорчење Гаћиновић је показивао у вријеме саборског дјеловања српских политичара, а поготово када су прихватили реалност анексије и политику компромисног погађања са владом, сматрајући да су они: „У дубинама немоћни и млаки, васпитавани под режимима који гуше и обарају, без душе на жртву, они у нашем друштву дижу владу

¹⁰⁵ АБиХ, ЗВС, през., бр. 2216/08.

¹⁰⁶ П. Палавестра, *Судбина и дело Димитрија Митриновића*, 30.

¹⁰⁷ В. Гаћиновић, *Онима који долазе, у: Огледи и писма*, 68.

компромиса, уступака, тактичких провлачења, која долазе после великих националних падова. Примивши од идеја увек мањи део и примењујући га (случај са „српским реализмом“), они су допринели не мало, да српски живот даје утисак пустиње без споменика и сводова, да су српски кровови поцепани и српска душа под питањем. Нико као они није потпомогао да српство данас изгледа тако мизерно, очајно и болно, да је српска садашњица без светлости и у једној великој злослутној тишини.“¹⁰⁸

У таквој ситуацији опште резигнације и апатије међу српском омладином у Босни и Херцеговини, сасвим неочекивано и потпуно индивидуално, без најаве и претходно јасно формулисаних програмских начела и циљева, засијала је револуционарна звијезда Богдана Жерајића. Резигниран општом апатијом српског националног покрета у Босни и Херцеговини, Жерајићев, до тада бескомпромисни борбени дух, био је једно вријеме последице анексије чак и помирен са Масариковим идејама „ситног рада“ као једином могућности националног отпора у датој ситуацији. Међутим, његов немиран дух и унутрашња душевна превирања нису се могла задовољити овим обликом политичке борбе. У каквом је душевном стању Жерајић преживљавао период анексионе кризе, Гађиновић описује на следећи начин: „Био је сав мутан, потресен. Лице му, увек без маске, било пуно мрачних боја, иза којих је био бол, мука, разочарење. Док се у његових другова будио притајени инстинкт, он је у мртвим самоћама преживљавао једну од најдубљих криза. У стању српства тих дана видео је много срамоте. Осећао је да се ломи срце српске расе, и да то пропадање бива пред бруталном силом. Сањао је о једном великом догађају који ће прикупити сву нашу крв и поставити темеље новом животу.“¹⁰⁹ Жерајић је имао довољно храбрости и надасве спремности на жртву да сам изазове тај догађај о коме је сањао. Ишчитавајући литературу руских револуционара, он је све више сазријевао у идеји „тираноубиства“ и свјесне жртве за велике националне идеале. Посебно је био опчињен Кропоткином, чија је дјела помно читао. „У друштву Кропоткина умео је провести целе дане, ширећи своје видике и пењући се све више на лествице револуционарца...“¹¹⁰ Јануара 1910.

¹⁰⁸ В. Гађиновић, *Крик очајника*, у: *Огледи и писма*, 74. (Први пут објављено у календару „Просвјета“ за 1912, Сарајево 1911).

¹⁰⁹ В. Гађиновић, *Онима који долазе*, у: *Огледи и писма*, 68. (Први пут објављено у бечкој „Зори“ новембра 1910. године)

¹¹⁰ Исто, 69.

године, очигледно у стању посебног душевног немира, он је послао писмо Гађиновићу, у коме је прилично јасно најављивао да је у њему сазрела ријешеност за један одлучан корак. Том приликом он пише: „...ја сам силно душевно потиштен, страшни су ми осјећаји и ја немам снаге другом да кажем... Само ме једно тјешу, а то је што имам снаге и што ћу је имати како ми се чини, да устрадам до краја. Осјећам сву тегобу положаја у коме се налазим. Биједно је наше стање. Дух је окован у окове опће воље. Све што је велико и свето, право и истинито, све је умукло... То мора да боли човјека који истински осјећа, уз то још долазе и личне патње, тјелесне и душевне...Поздрави ми Јову Патриоту¹¹¹ и кажи му да се не љути. Она стварца сада њему не треба откако је настало примирје, а пропасти му неће“¹¹² Када је сазнао да ће почетком јуна 1910. године у посјету Босни и Херцеговини доћи цар Фрањо Јосиф, Жерајић је планирао да изврши атентат на аустроугарског монарха. Због тога је дошао из Загреба у Босну, а непосредно пред полазак послао је писмо Шпиру Солду, у коме му је рекао: „Идем у Босну да видим срамоту земље, *салте ми фале бомбите*.“¹¹³ Жерајић је данима непримјетно пратио цара на његовом путу, вребајући прилику да га убије. У два наврата, 2. јуна на Илици и 3. јуна у Мостару, Жерајић је успио да приђе јако близу цару, али ни до данас није познато зашто није тада пуцао. Многи аутори нагађали су зашто Жерајић није пуцао у цара, ако је већ могао, а најчешће је сматрано да је царева старост била разлог његовог одустајања од атентата. Међутим, пуно година касније, тачније 1933. године, бивши аустроугарски полицијски чиновник у Сарајеву, Владислав Глик, у пољском часопису *Przegląd Współczesny* објавио је своја сјећања из периода 1911 – 1916, када је службовао у Босни и Херцеговини и у њима изнио занимљив детаљ, који би могао расвијетлити тајну зашто је Жерајић одустао од атентата на цара. Наиме, Глик наводи да му је децембра 1915. године тадашњи окружни начелник Линдес причао да је он лично, приликом преметачине Жерајићевог стана, међу чистим хартијама пронашао један листић, на коме је обичном оловком и на брзу руку

¹¹¹ Мисли се на Јована Гашића, студента из Босне у Београду, који је Жерајићу позајмио свој пиштољ, а који Жерајић у овом писму назива „стварца“.

¹¹² В. Гађиновић, *Огледи и писма*, 306. (Писмо Богдана Жерајића Владимиру Гађиновићу у Београд, упућено 12. Јануара 1910).

¹¹³ П. Слијепчевић, *Млада Босна*, 205.

било написано „Хтио сам... Нисам могао... Сувише су га чували.“¹¹⁴ Те ријечи су и аустроугарски истражни органи повезали са његовим планираним атентатом на цара Фрању Јосифа, али је то држано у строгој тајности. Остаје само непознаница да ли Жерајић случајно или намјерно није спалио и тај листић хартије, као што је спалио сву своју преписку, да полиција не би никога могла довести у везу са њим и његовим атентатом или је хтио да свјесно остави свједочанство о планираном атентату на цара? Иначе, Жерајић се Линдесу учинио сумњивим већ приликом његове пријаве у Сарајеву, јер су се у циљу цареве безбједности сва лица која дођу у град морала пријавити полицији у року од шест сати, па је на његовој пријавној листи записао да се, као сумњив, мора налазити под сталним надзором полиције.¹¹⁵ Дакле, исто као што је он пратио у стопу цара, тако су и Жерајића у стопу пратили аустроугарски полицијски агенти. Није искључено да је Жерајић примијетио да аустроугарски агенти будно мотре на њега и да због тога није био сигуран у успјех атентата, уколико покуша да га изведе. У сваком случају, Жерајић је био веома потиштен и незадовољан што атентат на цара није спровео у дјело па је већ 4. јуна писао: „Можда и они које на вјешала воде немају горег расположења од мене“¹¹⁶ У таквом расположењу пронашао је Жерајића и Василиј Грђић непосредно послје тога у једној гостионици у Сарајеву и тај сусрет описао на сљедећи начин: „...Не свршивши вечеру до краја Жерајић се диже, пође мени устегнутим кораком, полако, готово нечујно. – били смо сами. – Стаде поред мене и нешто прошапта: *Овако ми је био – надохват*, – а десном руком показа као да на некога нишани из пиштоља. Разумједох све, претрнух и запитах само: *Ђе?* – У *Мостару, на станици* – рече... Отвори се срце, а ријечи потекоше. Готово вриснух: Нема у нас тих људи. Сагласисмо се: Ми смо робље. Можда и има код нас јунаштва. Али колективног. Ха на главе јунаци. И тада чопором појуришамо на го нож... Али ми немамо индивидуалног јунаштва. За то треба већа култура, јачи осјећај – национални – него је племенски понос. Немамо јунака који ће заматнути кавгу. Немамо човјека који ће, сам, не питајући никога, записати један велики датум. Племена имају своје јунаке, али нација чека своје хероје – којих нема. Нема – понављао сам узбуђено, тврдо, неколико пута. Били смо у екстази.

¹¹⁴ *Политика*, бр. 1963 од 16. новембра 1933, стр. 1.

¹¹⁵ Исто, стр. 2

¹¹⁶ *Млада Босна, писма и прилози*, уредник Војислав Божићевић, Сарајево 1954, 46.

Жерајић, сав устрептао, са запаљеним, лијепим, дубоким, црним очима. При задњим ријечима нијемо је гледао у ме и растао се готово без поздрава. Вјерово сам да може много – али, ја биједник, нијесам вјерово да може све.¹¹⁷ Можда су и ове ријечи Васиља Грђића допринијеле да неколико дана послије, Жерајић докаже да ипак код Срба још увијек „има таквих људи“! Он је 15. јуна, на „Царевој ћуприји“ у Сарајеву, сачекао барона Маријана Варешанина, који је непосредно прије тога, у име цара отворио прво засједање босанског Сабора. Пуцао је четири или пет пута у кочију у којој се налазио Варешанин, али ни један метак није погодио барона у затвореној кочији. Последњи метак Жерајић је испалио себи у главу. Гроб Богдана Жерајића постао је мјесто ходочашћа „младобосанаца“, а његова жртва примјер осталим. Жерајићев култ међу омладином почео је да ствара и шири Владимир Гађиновић, посебно са својим текстовима посвећеним Жерајићу и истицањем његове жртве, као примјер осталима.

У јесен 1910. године, Гађиновић је уписао први семестар студија књижевности у Београду, а већ фебруара наредне године други семестар уписује у Бечу. Али, ни ту није дуго остао, већ је продужио за Женеву. У Женеву је Гађиновић дошао у додир са руским револуционарима који су послије револуције 1905-1907. године, морали емигрирати из Русије. Из Женеве је прешао у Лозану гдје се сусрео са вођом руских лијевих есера Натансоном. Дружење са њим оставило је видног трага на Гађиновића и његове револуционарне погледе, посебно када је у питању његово схватање о улози личности у историји и надасве прихватање става о индивидуалном терору као облику политичке револуционарне борбе.¹¹⁸ То је сасвим јасно у његовим програмским текстовима које је писао послије повратка у земљу, а поготово у текстовима *Крик очајника* и *Онима који долазе*. Овај други био је посвећен Богдану Жерајићу, а сасвим је било јасно да је он управо у овим идејама нашао пуно идеолошко оправдање Жерајићеве жртве и одлучно заузео курс национал-револуционара. По повратку у земљу, у јесен 1911. године, он ступа у тајну револуционарну организацију „Уједињење или смрт“, која је пола године прије основана у Београду, а била је директни изданак

¹¹⁷ Васиљ Грђић, *Из мојих успомена, посјета Фрање Јосифа Босни*, Преглед, Сарајево, јануар 1927.

¹¹⁸ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, 76.

некадашње „Црне Руке“. Организација „Уједињење или смрт“ је дјеловала тајно у оквиру „Народне одбране“, која је послје анексије БиХ своју јавну дјелатност усмјерила на културну и просвјетну компоненту. Улазак у ову организацију није одушевио Гађиновића, посебно послје мистичног окултног ритуала који је морао проћи приликом пријема у организацију. Какав је био карактер тог ритуала, није сасвим познато, али је потпуно извјесно да је послје њега Гађиновић рекао свом другу Шпиру Солду „Ја уђох, а ти немој!“¹¹⁹ Тек много година касније, масони ће посредно признати да је овај ритуал био идентичан масонском ритуалу ложе „Уједињење“, која је основана у Београду двије године прије организације „Уједињење или смрт“. У безбројним послјератним препиркама око одговорности за рат, један дио аутора је био склон да за сарајевски атентат и избијање Првог свјетског рата оптужи масоне. Још у току процеса атентаторима у Сарајеву, оптужба је инсистирала на томе да су завјереници били повезани са масонима и покушавала да истрагу усмјери у том правцу, пошто су имали сазнања да је још 1912. године Фрањо Фердинанд, као бескомпромисни и фанатични католик и непријатељ масона био осуђен на смрт од стране масонерије. И сами завјереници у току процеса су помињали своје везе са масонима. Недељко Чабриновић је изјавио да му је Цигановић у Београду рекао да су он и Танкосић слободни зидари, а својим неодређеним одговорима ставио је до знања да је и он сам ушао у ту организацију.¹²⁰ Међутим, по свему судећи, ова изјава је ипак била скретање пажње на себе, младог Чабриновића, који је иначе био и најпричљивији од атентатора, јер он по својим годинама, бар како су масони касније тврдили, није могао бити члан ниједне масонске ложе. Атентатори су у везу са масонством и сарајевским атентатом, ничим изазвани, довели и др Радована Казимировића, који је то демантовао у „Политици“ 1930. године.¹²¹ Пошто су годинама послје рата масони одбијали било какву везу са атентатом и избијањем рата, у неугодну ситуацију их је довео Оскар Тартаља, такође масон, који је у једном свом чланку у листу „Вечерња пошта“ навео да је Танкосић био масон.¹²² Касније су масони на

¹¹⁹ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, 83.

¹²⁰ О овоме опширније погледати: *Sarajevski atentat. Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. g.* (priredio Vojislav Bogićević), Sarajevo 1954.

¹²¹ *Политика*, XXVII/1930, 8058, 7.

¹²² Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, Split 2000, 93.

све начине настојали да демантују ово, па су и у свом листу „Шестар“, који је био службено гласило Велике Ложе „Југославија“, демантовали ово писање Тартаље и још једном устврдили да масони нису имали никакве везе са атентатом у Сарајеву.¹²³ Многи угледни масони су у том периоду на све начине настојали да порекну везе масона са сарајевским атентатом. Тако је, на примјер, др Васиљ Поповић, на једном предавању у Београду, порицао било какву везу масона са атентатом и истицао да је то омиљена теза аустријских клерикалаца, који на сваки начин покушавају да са себе скину одговорност за рат.¹²⁴ Међутим, мртва уста Љубе Јовановића, Танкосића и Аписа више нису могла говорити о томе. Једино што су масони признали и то кроз текст *Одговорност за светски рат* Јована М. Јовановића, који је објављен у „Политици“ 1930, јесте то да је Љуба Јовановић Чупа био члан масонске ложе *Уједињење* и да је у њу ушао само да би мистични ритуал пријема пренио у организацију *Уједињење или смрт*.¹²⁵ На тај начин, масони су индиректно признали да је мистични ритуал пријема у организацију *Уједињење или смрт* био идентичан масонском. То је, вјероватно био и повод Гађиновићу да негативно реагује на пријем у ову организацију.

У сваком случају, Гађиновић је послје уласка у организацију *Уједињење или смрт* добио задатак да руководи организацијом у Босни и Херцеговини и да организује тајне студентске кружоке по европским универзитетима. Послије тога он је отпутовао у Беч гдје је на тамошњем универзитету основао два тајна кружока, а једном од њих припадао је Перо Слијепчевић, који тврди да су се они тада одупирали Гађиновићевим тврдњама о потреби терористичке акције.¹²⁶ Дакле, Гађиновић је већ тада био идеолошки раскрстио са свим облицима револуционарне борбе осим са „косовским тираноубиством“. У својим текстовима из тог времена, посебно оним посвећеним Богдану Жерајићу, он недвосмислено осуђује политику „српског реализма“ у Босни и Херцеговини и сматра да долазе нове генерације Срба „који ће се јавити после великих грехова својих оца, свршених у моментима личне и социјалне исцрпености, изгубљености сваког критерија и погашених свих идеала. У тим малим и јадним ћути велико срце,

¹²³ *Шестар*, IX/1930, бр. 4–5, 41–42.

¹²⁴ *Политика*, XXIX/1932, 8543, 6.

¹²⁵ *Политика*, XXVII/1930, 8050, 1–2.

¹²⁶ П. Слијепчевић, *Млада Босна*, 194.

спава велика воља и тече нова идеја, још слепа, несвесна, али огромна као звона, сфинге, стихија. Они ће бити нова Српска Плејада, крила наших снова, велико стихијско буђење српске савести...¹²⁷ Он је тада дубоко вјеровоа да је та „нова Српска Плејада“ кадра за „Стварање новог типа који ће припремити директну акцију и заљуљати српском садашњицом, у вези са нашом традицијом, која је богата патњама, конспирацијама и бунама“, а то, према Гаћиновићу, треба да је „велики и брзи циљ садање српске тишине... Од дна до врха треба прокопати цело друштво, спојити га у великој завери за слободу, и умирући створити ново време и нов принцип у својој отаџбини.“¹²⁸ Послије Беча Гаћиновић је створио још неколико револуционарних кружока у европских неколико градова, а затим је дошао у Босну и Херцеговину и започео организацију тајних ћелија организације „Уједињење или смрт“. Из његовог извјештаја капетану Кости Тодоровићу од 22. маја 1912. године, писаног у Шапцу, може се пратити гдје је све по Херцеговини Гаћиновић тада организовао тајне ћелије и ко су му били поуздани људи које је „увео у организацију и заклео“. Тако, на примјер, из тог извјештаја сазнајемо да је организацију у Чапљини водио свештеник Васо Медан, коме је он дао упутства како да нађе поуздане људе „који ће у погодном моменту порушити мост у Габели, развалити телеграфске везе, порушити суседне жандарске касарне и оближње путеве, железницу...“¹²⁹ У Требињу је Гаћиновић у организацију увео и заклео трговаца Јевта Дучића, коме је такође издао упутства да нађе људе који ће у случају рата ликвидирати команданта и замјеника команданта гарнизона у Требињу, порушити водовод Требиње – Хум и слично.¹³⁰ Из овог извјештаја такође сазнајемо да је главна лозинка организације *Уједињење или смрт* за Босну и Херцеговину била „Стојан Ковачевић – Устанак“, а ту лозинку једино су, поред Гаћиновића, знали Вељко Симовић, Божидар Зечевић и Васо Медан, док су остали имали локалне лозинке.¹³¹ На жалост, до овог извјештаја доћи ће у току рата и аустроугарска војска, у заплијењеној архиви капетана Косте Тодоровића, послије његове погибије у борбама на Дрини и користити га на велеиздајничким процесима против Срба у Босни и Херцеговини у току рата. Немогуће је у

¹²⁷ В. Гаћиновић, *Крик очајника*, 75-76.

¹²⁸ В. Гаћиновић, *Богдан Жерајић*, у: *Огледи и писма*, 127.

¹²⁹ *Млада Босна, писма и прилози*, 59.

¹³⁰ Исто, 59-60.

¹³¹ Исто.

потпуности реконструисати Гађиновићево тадашње кретање, јер се он за кратко вријеме јавља из различитих и удаљених мјеста – Шапца, Београда, Загреба, Сарајева – Пакраца и слично, али је јасно да он у свим мјестима у којима борави оснива тајне револуционарне ћелије организације *Уједињење или смрт*. Приликом свог боравка у Београду, Гађиновић се сусрео са омладинцима из Босне и Херцеговине, који су тада посјетили Београд, Османом Ђикићем, Мухамедом Мехмедбашићем, Боривојем Јевтићем и другима. У Сарајеву се по први пут сусрео са Гаврилом Принципом у стану Боривоја Јевтића гдје је иначе одсједао. На све њих, а посебно на Мехмедбашића и Принципа, он је оставио снажан утисак, а њихови другови омладинци сматрају да је он на њих извршио пресудан утицај и директно припремио Принципа и другове за акцију. Тако је, на примјер, Боривоје Јевтић 1920. године писао: „На Принципа, који је иначе потсмешљиво гледао на људе, Владимир Гађиновић је учинио необичан утисак... Први тренуци с Гађиновићем претворили су се за Принципа у трајне. Он је био с Гађиновићем и онда када није боравио уз њега. Импоновала му је његова морална снага као и његово апостолство које је у име циља коме је служило прелазило мирно преко свих патњи, не сустајало пред препрекама, не јењавало пред прогонима.“¹³² Из Сарајева, у који је нешто касније дошао, Гађиновић је упутио Данила Илића и Милана Стојаковића на комитски курс у Владичин Хан.¹³³

Велики утицај на омладину, али на знатно широј и другачијој, југословенској, основи тада је вршио и Димитрије Митриновић. Он је 1912 године у Загребу написао прву редакцију Програма омладинског клуба за народно уједињење, који је исте године донио у Београд, када су у српску престоницу дошли и загребачки студенти, млади револуционари југословенски оријентисани, Аугустин Ујевић, Владимир Черина, Оскар Тартаља, Лука Јукић и други. Овај програм, који је почивао на идеји „потпуног духовног изједначења и уједињења српско-хрватског и словеначког и у смислу да треба стварати нову и велику, модерну и националну културу југословенску“,¹³⁴ штампан је у Београду, а затим као летак растурен по свим јужнословенским покрајинама. Овај програм био је убрзо усвојен као основа револуционарног рада омладине у Босни и Херцеговини,

¹³² *Огледи и писма*, 92, напомена 14.

¹³³ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, 94-95.

¹³⁴ Цитирано према: V. Dedijer, *isto*, 352.

Далмацији, Хрватској и Словенији, али и у самом Београду, гдје је највише одјека нашао у групи ђачке дружине „Препород“. У Босни и Херцеговини је она најмлађа ђачка револуционарна генерација, којој је припадао и Принцип, усвојила овај програм као основу свога рада. Под утицајем овог програма оснивана су нова ђачка удружења, која су мијењала и начин свог дотадашњег дјеловања. Неки аутори сматрају да је овај Митриновићев програм покренуо омладину на демонстрације, штрајкове, покретање нових листова, па и на атентате као што је био Јукићев на бана Цуваја. Митриновић је са необично енергијом усмјеравао рад српско-хрватске омладине, међусобно их повезивао и организовао. Сам Иво Андрић, учесник овог покрета српско-хрватске омладине сматрао је да је Митриновић имао најјачи, можда и пресудан утицај на младобосанце па и на његово сопствено књижевно опредјељење.¹³⁵ Међутим, овај револуционарни занос, за разлику од његових следбеника, није дуго држао Митриновића и он већ наредне године почиње да се бави сасвим новим, али утопистичким идејама, преображаја не само српског народа, већ и Балкана, Европе и цијелог свијета. Већ 1914. године он у Минхену, уз помоћ Васиља Кандинског, израђује програм једне европске федерације, Савеза Европских Република.¹³⁶ Већ тада је постало јасно да је Митриновићев живот кренуо путем вјечитог мистика и утописте.

У току балканских ратова, многи омладинци су учествовали као добровољци у саставу црногорске и српске војске. Тако су се Владимир Гаћиновић, Перо Слијепчевић и Шпиро Солдо нашли под Скадром 1913. године. Јован Живановић и Мустафа Голубић јавили су се у комитски одред Воје Танкосића, а Павле Бастајић у комитски одред Војина Поповића – војводе Вука. Ни послје балканских ратова, њихова револуционарна дјелатност није ослабила, већ се све више проширивала и попримала форме „косовског тираноубиства“ као облика политичке борбе. У то вријеме поникнуо је међу средњошколском омладином у Босни и Херцеговини читав низ тајних револуционарних организација, које су све више заузимале југословенски курс. Почетком 1914. године, Мухамед Мехмедбашић из Стоца, на позив свог земљака Мустафе Голубића, већ познатог револуционара, отпутовао је у Тулузу, гдје од Голубића и Гаћиновића добио нож премазан отровом цијанкалијем, са којим планирао убити

¹³⁵ I. Mužić, *isto*, 55.

¹³⁶ Исто, 56.

земаљског поглавара Поћорека. Иако је сплетом околности успут остао без ножа, Мехмедбашић није одустајао од намјере па је атентат планирао за 23. март, када је Поћорек требао присуствовати устоличењу новог реис-ул-улеме. Од те намјере одговорио га је Данило Илић, јер су биле почеле припреме за атентат на много значајнију личност од Поћорека, на надвојводу Фрању Фердинанда, пошто је омладинац Михаило Пушара већ био друговима у Београд прослиједио новинску вијест о његовом планираном доласку у Босну и Херцеговину.¹³⁷ Фердинанд је био скоро „идеална“ мета „младобосанаца“ будући познат по својој горљивој нетрпељивости према Србима, због чега је важио и као један од највећих заговорника обрачуна са Србијом. И његов долазак у Босну и Херцеговину и војни маневри који су тада извођени били су само још једна провокација према Србији.

Али, и прије овога Фердинанд је био циљана мета српске револуционарне омладине. Неки аутори тврде да су још 1910. године, Гаћиновић и Танкосић, као чланови Народне одбране, припремали атентат на Фрању Фердинанда и то на војним маневрима у околини Моравске Остраве, 14. августа 1910. године. Према причању Вука Јеловца ту су били и војници из Босне и Херцеговине и то из састава Прве Сарајевске и Четврте Мостарске регименте, па је од чланова Народне одбране организована тајна тројка коју су чинили наредник Н. Станчић, Н. Ного и каплар Перо Голић. Овај задњи био је одређен да пуца бојевим мецима у Фердинанда, али није успио да га погоди.¹³⁸ Име Владимира Гаћиновића помиње се и у вези припрема атентата на Фрању Фердинанда, који су требали да организују Гаћиновић и Голубић, приликом његове посјете Француској 1914. године, а у том погледу Гаћиновић, такође, рачуна на Рудолфа Херцигоњу и његову групу.¹³⁹ Све ово, као и његов неоспорни утицај на омладинце, увјерило је неке ауторе да је Гаћиновић био главни инспиратор и организатор и сарајевског атентата. Нема сумње да је Гаћиновић имао пресудан утицај на омладинце и да је одржавао везе са њима, посебно са Илићем, који је прије атентата одлазио њему у Швајцарску. Међутим, циљна мета групе револуционара око Гаћиновића у Тулузу (Голубић, Живановић и Бастајић), када су у питању акције у самој Босни и

¹³⁷ П. Слијепчевић, *Млада Босна*, 210.

¹³⁸ Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, 62.

¹³⁹ Д. Љубибратић, *Владимир Гаћиновић*, 118.

Херцеговини, у том тренутку је био Оскар Поћорек и на њега су упућивали Мехмедбашића, Илића и остале. Тако је одлучено и на састанку ове групе са Мехмедбашићем у Тулузу, јануара 1914. године.¹⁴⁰ Чак и она дописница, у литератури често помињана, коју је априла 1914. године, Гаћиновић упутио Илићу и на којој је писало „Напред, лафови!“ и која се тумачи као „сагласност са дотадашњим припремама за атентат и последњи потицај за његово извршење“, може се односити и на Поћорек. Ипак се не би могло тврдити да је Гаћиновић знао за припреме атентата на Фердинанда у Сарајеву, посебно када знамо његове реакције послје атентата. Павле Бастајић је тврдио да је Гаћиновић био узнемирен када је чуо за атентат, јер је сматрао да Србија није спремна за рат, а да ће га Аустрија вјероватно изазвати, и тада ће сва кривица пасти на револуционарну омладину.¹⁴¹ У једном писму које је писао 20. октобра 1914. године Гаћиновић о својим друговима, сарајевским атентаторима, између осталог, каже: „Њихова фатална грешка била је у томе, што су били врло, врло млади, што су много, детињски веровали и непромишљено бацили своју и народну судбину у вртлог крви и неизвесности. Сарајевски атентат мене је запрепастио: моји најбољи другови су га извели, припремили се вештином руских нихилиста. Али, политички моменат их је преварио, и место величанственог увода, тај огромни догађај остаје као дан катастрофе, дан народне Голготе и мучеништва. И да није било благородног брата нашег мужика, тај случај могао је да сломије целу српску судбину.“¹⁴² Ако ништа друго, Гаћиновић је знао шта значи убити Фердинанда у Француској, а шта значи убити га у Сарајеву и то у тренутку када Аустро-Угарска само тражи повод за рат са Србијом, која је, послје два тешка балканска рата, најмање била спремна за нови рат и то са једном од најмоћнијих царевина у Европи.

У сваком случају, Фердинанд и Аустро-Угарска више нису морали да чекају повод за рат са Србијом, јер је група омладинаца у Босни и Херцеговини, прије свих Илић и Принцип, ријешила да убије Фердинанда приликом његове посјете Босни и Херцеговини. У Београду су тројица од њих, Принцип, Чабриновић и Грабеж, уз помоћ људи из организације *Уједињење или смрт*, који

¹⁴⁰ V. Dedijer, isto, 457-460.

¹⁴¹ Исто, 513.

¹⁴² Писмо В. Гаћиновића Роси Мерћеп 20. 10. 1914; у: *Огледи и писма*, 210-211.

су их наоружали, а подстицани од ранијих комита из Босне, који су тада били у Београду, посебно Ђуре Шарца и Риста Милићевића, донијели одлуку о атентату, која више није могла бити промијењена и поред колебања Аписа, Шарца, па и самог Илића, уочи атентата. Својом смрћу у Сарајеву, на Видовдан 1914. године, Фердинанд је сам пружио толико жељени повод Аустро-Угарској да нападне Србију. Пуцњи Гаврила Принципа означили су почетак нове епохе европске и свјетске историје.

ГЛАВА II

СРПСКА ЕЛИТА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Југословенство српске елите из Босне и Херцеговине до Првог свјетског рата

Несумњиво је да старија генерација националних бораца у Босни и Херцеговини, која је, предвођена трговцима, водила борбу за црквено-школску аутономију, није ни имала у својим политичким визијама југословенство као могуће рјешење националног питања српског народа у Босни и Херцеговини. То се јасно види из Сарајевског програма Српске народне организације, у коме је, поред основних начела, којима је тражено право на самоопредјељење народа, слобода личности, имовине, изражавања мисли, збора и удруживања итд., тражено да се за Босну и Херцеговину обезбиједи потпуна аутономија и законодавна власт народног представништва, а у тачки првој четвртог поглавља дословно је наведено: „У Босни и Херцеговини као српским земљама службени језик у унутрашњем и спољњем пословању је српски језик.“¹ Овај програм је такође достављен министру Буријану као саставни дио Представке Српске народне организације у Босни и Херцеговини. Ту је, дакле, јасно формулисан политички програм уједињених напора двије националне генерације Срба у БиХ. Потпуно јасно формулисан и без икаквих идеолошких примјеса и неразумљивих традиција, овај национални програм Срба Босне и Херцеговине из 1907. године, био је не само израз жеља српског народа већ и фактор његовог политичког сабирања и заједничког дјеловања против аустроугарске окупације.

Да је на истим или јако сличним позицијама стајала и млађа национална генерација интелектуалне елите, показују и ставови једног од најистакнутијих представника те генерације Николе Стојановића. Коју годину прије него што је, између осталих, и на његову иницијативу у Мостару покренут лист „Народ“ и формирана тзв. „Народова“ група, Никола Стојановић је 1902. године штампао једну брошуру под насловом „Срби и Хрвати“ гдје је изнио своје погледе о Хрватима и Србима, као и о националном питању на Балкану. Позивајући се на Мацинијеве теорије народности, Стојановић је тада устврдио да „Хрвати нити имају посебног

¹ *Представка Главног одбора Српске народне организације са Сарајевским програмом*, Издање др Уроша Круља у име Српске народне организације, Мостар 1908, 17.

језика, ни заједнице обичаја, ни чврстог јединства живота, ни, што је главно, свијести о међусобној припадности и с тога не могу бити посебна народност... Један сељак из околине Загреба не само да не зна да има људи који се називљу Хрватима у Далмацији, Славонији, Истри, па чак и у Босни, него не зна ни за се, да припада извесној хрватској народности.² Са позиција његовог каснијег горљивог југословенства, занимљиво изгледа и тадашњи Стојановићев став да су Гајево „илирство“, Штросмајерово „југословенство“, па на крају и Старчевићево „хрватство“ у ствари само аустријско-ватикански пројекти, који су им били потребни у одређеном политичком тренутку. О томе он каже: „Интересантно је посматрати, како су настајала разна имена и разни појмови о народности код Хрвата упоредо с интересима аустријске односно ватиканске политике. Кад је Аустрији требала јака противтежа Маџарима, створено је Илирство, које би требало обухватити Србе, Хрвате и Словенце... Кад Срби нису за то ни најмање воље показали, створено је Штросмајерово Југословенство, у које су већ и Бугари убрајани. Тај покрет пада у оно доба, кад је Аустрија водила још задњу борбу с Маџарима, и кад се почела стварати талијанска држава и Аустрија почела бацати очи на Балкан. Поунијатити јужне Словене, то је био циљ ондашње аустријско-ватиканске политике. Приликом покретања питања о бугарској егзархији имали су и сувише разлога да очекују потпун успех. Штросмајерова улога је ту позната. Кад су се те наде разбиле и кад је створена место јединствене Аустрије дуалистичка Аустро-Угарска са подјелом сфера немачких и маџарских интереса дошло је у употребу *divide et impera* – створено је Старчевићево Хрватство.“³ Међутим, став Николе Стојановића о Штросмајеровом југословенству као аустријско-ватиканском пројекту постепено ће ишчезавати у његовим политичким погледима или добијати сасвим другачије форме. Оно се, истини за вољу, често помиње у његовим радовима када говори о Босни и Херцеговини у том периоду, али ти радови су писани знатно касније, када је југословенска држава већ била створена, а он се декларисао као бескомпромисни идеолог и апостол југословенства. И у тим радовима, наглашено Стојановићево

² Никола Стојановић, *Срби и Хрвати*, Нови Сад 1902, 8.

³ Н. Стојановић, *Срби и Хрвати*, 11.

истицање југословенске свијести, па чак и југословенског национализма, међу предратним српским политичарима у Босни и Херцеговини не изгледају нимало увјерљиво. А његове тврдње како већ иза 1903. године „Босанцима и Херцеговцима је јасно да је њихово питање само део општег питања југословенског“⁴ не да изгледа неувјерљиво већ помало и неозбиљно, посебно ако имамо у виду већ цитирани политички програм „Народове групе“ којој је и сам припадао и у коме др Урош Круљ, ни тридесет година после њеног стварања, ни једном ријечи не помиње да је југословенско уједињење било политички циљ те групе, већ уједињење са Србијом и Црном Гором.

Несумњиво је да се о југословенству дискутовало међу српском интелектуалном елитом у Босни и Херцеговини и прије избијања Првог свјетског рата, а посебно у контексту српско-хрватских односа. О томе је занимљиво свједочење оставио и Владимир Гађиновић, тврдећи да је потпуно одређење југословенске идеје међу њима први дао др Вукан Круљ, али је посебно занимљиво како је ту идеју са социолошког гледишта презентовао својим пријатељима у Мостару. О томе Гађиновић каже: „У тешком питању српско-хрватском, када се оно код нас страшно дискутовало, до и после анексије, он примени баш принцип Спенсерове социологије (интеграција и диференцијација) и дође, мислимо први у Босни, до потпуно југословенске идеје.“⁵ Можда је управо тај концепт „интеграција и диференцијација“ могао бити формула каснијег опстанка уједињеног јужнословенског простора, али у политичким визијама Николе Стојановића ова формула, чини се, није играла никакву улогу у периоду Првог свјетског рата, када је питање уједињења дошло на дневни ред.

Дакле, југословенство је било предмет расправа, доста магловитих и нејасних, међу српском интелектуалном елитом у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат, али сигурно не и дио њиховог политичког програма за који су се залагали и борили. Да и не говоримо о томе да се о овом питању расправљало само у уском

⁴ Др Никола Стојановић, *Босанско херцеговачка политика од 1903-1918. године*, у књизи: В. Скорић, Осман Нури Хацић, Никола Стојановић, *Босна и Херцеговина под Аустро – Угарском управом*, Београд, 105.

⁵ Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Сарајево 1956, 113.

кругу интелектуалне елите, а да је за народ југословенство и даље представљало потпуно непознаницу. Тада водећи српски опозициони листови у Босни и Херцеговини *Народ* и *Отаџбина*, имали су редовне рубрике под насловом *Југословенство*, у којима су доносили најважније вијести из Хрватске, Словеније и Бугарске. Осим тога, *Отаџбина* је имала и рубрику *Српство* гдје су третирали српски национални проблеми и то „од Велеса до Лике“, не признајући тако ни наметнуте политичке границе, које су дијелиле српски народ. За схватање југословенства тадашње српске елите у Босни и Херцеговини битно је уочити да ова листа под југословенством третирају само Хрватску, Словенију и Бугарску, а веома ријетко Београд и то углавном када доносе вијести о неким југословенским манифестацијама у Србији. У првом броју *Народа* у уводнику је јасно наглашено да ће се тај лист и та политичка група залагати за југословенску идеју: „Пропагираћемо и бићемо носиоци југословенске идеје те помно пратити политички и друштвени развој свих југословенских народа и држава, потпомажући њихове тежње за потпуном независношћу, стојећи на становишту: Балкан балканским народима.“⁶ Међутим, прије него што је и написао ову реченицу, уводничар *Народа* Ристо Радуловић, јасно се одредио према појму југословенства: „Иако ћемо као Срби заступати српско национално становиште и одлучно га бранити од злонамјерних нападаја, ипак се нећемо држати начела негације, нити ћемо коме намећати српско име, којим се ми поносимо. Положај наше отаџбине је такав да је у питању бити или не бити... У таквом положају потезати незнатне националне зађевице, и тиме слабити снагу и отпор народни, значило би извршити народно самоубојство. У тако судбоносном положају ваља нам прво осигурати свој опстанак, ваља нам се заједнички борити, да у првом реду постанемо слободни људи, слободни грађани. Зато ће нам бити света дужност гајити слогу и заговарати заједнички рад и споразум међу једнокрвном браћом све три вјере.“⁷ Дакле, југословенство овако формулисано има сасвим јасне антиаустријске основе, што је у том историјском тренутку сасвим логично постављена национална политика. Али, већ наредне године Радуловић мора

⁶ *Народ*, год I, бр. 1, 6. јануар 1907.

⁷ Исто.

да брани *Народ* и његову политичку групу од оптужби да не признају Хрвате у Босни и Херцеговини. У тексту *Срби и Хрвати*, он пориче те оптужбе и наводи „ми стојимо на становишту да су припадници свих трију рецимо старосједилачких конфесија, који говоре овим језиком, један народ, који је задржао своја два племенска имена, али чије се физичке, психичке и етничке особине не разликују... О етничкој интеграцији нећемо ни говорити, јер не видимо да постоје етничке диференцијације. Можемо говорити једино о културној и политичкој.“⁸ Овај несумњиво дипломатски одговор Радуловић завршава ријечима да се они залажу за српско-хрватску интеграцију која ће донијети и југословенску. Међутим, коју годину пошто је написао ове редове Радуловић је дошао до спознаје шта може изродити идеја југословенства, када јој се жртвују национални идеали. Тако је 1912. године у *Народу* објавио текст под насловом *Више националног егоизма*, гдје је јадиковао да једино српски народ нема националног егоизма, наводећи примјере других словенских народа посебно Чеха, Пољака и Бугара који „брижљиво и пажљиво воде политику према том националном егоизму, и то им управо донаша успјехе, које им ми Срби меланхолично признајемо... А најбољи примјер имамо у Бугарима, који су прије и за вријеме ослобођења уживали издашне помоћи од стране књажевине Србије. Сентименталном братству Срба из Србије имамо да захвалимо да је Маћедонија скоро сва побугарена, да је нестало српске свијести која је била прије много јача од бугарске.“⁹ Да ће се нешто слично десити и са Хрватима, Радуловићу је било јасно већ тада и зато је овај текст завршио скоро пророчким упозорењем: „И ми се доиста бојимо да тако не сврши и идеја српско-хрватског јединства, коју тако неспретно заступају они у Загребу. Бојимо се да се српски национализам црно-ожућен, потпуно не изгуби, јер је сведен са свога правог пута. За то вријеме, да мало више размишљамо о овим питањима, и да се не дајемо завести дреком о сумњивим напредним идејама, које могу да нас коштају наше часне националне идеје. Јер *salus nationis suprema lex*; спас нације нека нам је најузвишенији закон. То можемо научити

⁸ *Народ*, год II, бр. 96, 17. мај 1908.

⁹ *Народ*, год. V, бр. 168, 13. фебруар 1912.

од народа који нам близу, и далеко.“¹⁰ Да не би било забуне Радуловић је већ наредне, 1913. године у Просвјетиним „Прегледу“ објавио чланак под насловом *Наши национализам* у коме јасно наглашава своје програмске ставове и ставове политичке групе којој припада. У том чланку, он између осталог каже: „По неким знацима судећи, здрави национализам на помолу је у свим редовима друштва, како код нас тако и у другим српским земљама... Тај национализам обећава да неће бити фраза нити декламација, него плод времена и нових потреба, освештаних старим српским традицијама... Лажне западне хуманитарне идеје све то мање имају утицаја на народне представнике; долази се до тачног гледишта, да свој рад и дјеловање удешавамо не по сентименталним клештима појединих хуманитараца, него према користи српскога народа, према његовим потребама. Ријеч: драге су нам хуманитарне идеје, али нам је дражи српски народ, шири се и узима корјена у нашој интелигенцији.“¹¹ Од ових ставова Ристо Радуловић неће одступити до своје смрти, која је, на жалост, услиједила коју годину после, у логору Арад.

И уводнику првог броја *Отаџбине* из 1907. године, између осталог, се каже: „Тражићемо ослонаца и пријатељства и преко граница Босне и Херцеговине, пратићемо живо све појаве у животу наше браће Срба у другим земљама; исто тако и других наших сродника на Словенском Југу и вазда ћемо проповједати и снажно истицати идеју Југословенске Заједнице.“¹² Иако није сасвим јасно шта је аутор овог уводника у свом програмском тексту сматрао под појмом Југословенске Заједнице, ипак је примјетно да Срби и српство изван граница Босне и Херцеговине и код њих стоји на првом мјесту. Очигледно да овај појам није превише ни занимао људе окупљене око *Отаџбине*, а поготово не теоријско разматрање овог појма, већ више као покушај да се смире националне зађевице, а посебно као добра могућност да се стално „забада прст у око“ Аустро-Угарској и то баш тамо гдје је она била најосјетљивија. Док је на челу ове групе стајао Петар Кочић, она није ни једног тренутка одступала са својих српских националних позиција иако су јој примарни били аграрно-социјални односи, а југословенство је узимала као могућност

¹⁰ Исто.

¹¹ Ристо Радуловић, *Наши национализам*, у: *Изабрани радови*, Сарајево 1988, 113-114.

¹² *Отаџбина*, год. I, бр. 1, 14. јун 1907.

заједничког иступа према аустроугарској окупационој управи. Тек у новој програмској оријентацији групе око *Отаџбине*, која је дошла заједно са доласком др Ђорђа Лазаревића на чело странке, пошто је Кочић већ био оболио, примјетно је залагање за српско-хрватско јединство. Лазаревић је сматрао да су Срби и Хрвати један народ са два равноправна имена и у свом програму тражио споразуман рад српских и хрватских странака као и уједињење националних, културних и привредних удружења. У овоме је нашао подршку Ђура Цамоње, хрватског дисидента и опозиционара са којим је заједно осудио „шовинистичко писање“ „Српске ријечи“ и „Хрватског дневника“.¹³ Истини за вољу, нова програмска оријентација групе око „Отаџбине“ није била по вољи свих њених чланова, а поготово не др Живка Њежића потпредсједника њиховог клуба, који је у Сабору Хрвате називао католичким Србима, не признајући им на тај начин ни националну посебност.¹⁴

Чак је и група око *Српске ријечи*, коју су углавном чинили трговци, банкарци и индустријалци, то јест старија генерација борца за црквено-школску аутономију, у годинама пред Први свјетски рат, почела донекле да мијења своју програмску оријентацију, све више заступајући идеју јединства Србо-Хрвата. Ово посебно долази до изражаја у ставовима најмлађег члана ове групе Милана Сршкића који је крајем љета 1913. године сачинио програм радне већине у Сабору, а који су прихватили хрватски и муслимански саборски клубови као и група око *Српске ријечи*. У њему се заступа становиште „да су Срби и Хрвати један народ са два равноправна имена... да у Босни и Херцеговини и Срби и Хрвати и Муслимани, који потичу из исте крви, имају један званични језик а то је српско-хрватски језик.“¹⁵ Не треба ни сумњати да је оваква национална оријентација људи око *Српске ријечи* настала у том тренутку као последица политичког прагматизма и да је била диктирана потребом проналажења модалитета заједничког рада са хрватским и муслиманским представницима у Сабору. Овакав курс задржаће и Димовићева група, послерије полагања мандата од стране посланика из групе око *Српске ријечи*.

¹³ Dž. Juzbašić, n.d., 151-152.

¹⁴ Исто, 152.

¹⁵ Исто, 150-151.

Евидентно је да је пред Први свјетски рат, потпуно јасан српски национални курс у Босни и Херцеговини, до краја и недвосмислено задржала једино српска интелектуална и политичка елита окупљена око листа *Народ* и то највише захваљујући њеном идеолошком вођи Ристу Радуловићу Ринди, кога са правом његови савременици називају „апостолом модерног национализма“. Али, није искључено да су и у редовима ове групе појединци другачије гледали на национално питање, мада то нису јавно истицали, исто као што се и појединци око *Отаџбине*, као на примјер Живко Њежић, нису слагали са новом програмском оријентацијом коју је заступао Ђорђе Лазаревић. Оно што им је било заједничко јесте нетрпељивост према Србима у редовима социјал-демократа и то баш због националног питања. Тај став најједноставније је објаснила *Отаџбина* приликом избора 1913. године, наглашавајући зашто је против социјал-демократе Сретена Јакшића: „Ми смо још у једном од прошлих бројева истакли, да против социјалних демократа у Босни морамо да иступимо, јер су они анационални, а анационалних посланика ми Срби у Босни не смијемо имати.“¹⁶

Она најмлађа, револуционарна, младобосанска генерација Срба из Босне и Херцеговине, такође није била у то вријеме јединствених, а посебно не јасних гледишта по питању југословенства, мада се управо та генерација сматра главним носиоцем југословенске идеје у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат. Међутим, њен главни идеолог, Владимир Гађиновић, није био нимало сентименталан према идеји југословенства и на њу је гледао као на мијешање хрватске воде у српско вино¹⁷. Програмски текстови Владимира Гађиновића, писани у то вријеме, до крајности су прожети искључиво српском националном идејом и у њима све до рата нема ни помена о југословенству као могућем рјешењу српског националног питања.

За разлику од Гађиновића, Димитрије Митриновић, који се сматра другим главним идеологом револуционарне омладине, био је, као што је то већ наглашено, човјек знатно другачијих погледа и животне филозофије. Он је већ у гимназијским данима имао разумијевања за југословенску идеју, залажући се за јединствену

¹⁶ *Отаџбина*, гд. 4, бр. 4, 15. (28) новембар 1913.

¹⁷ V. Dedijer, isto, 348.

књижевност Срба и Хрвата, која може бити основа њиховог уједињења.¹⁸ Та његова гледишта само ће се касније појачати и уобличити током студија у Загребу, а посебно дружењем са Иваном Мештровићем, кога његови савременици у то вријеме сматрају „јединим интегралним Југословеном“. Већ је речено да је Митриновић био творац прве редакције Програма омладинског клуба Народно уједињење, који је у ствари био идеолошки манифест југословенства међу јужнословенском омладином пред Први свјетски рат. Тај Митриновићев програм започиње ријечима: „Темељна и централна задаћа клуба јесте пропаганда филозофије национализма уопште, уз нарочиту пропаганду радикално-демократских политичких доктрина; све то у сврху да би се оснажила српско-хрватска национална душа и да би она, себе свјесна, могла уз претходне услове дати цијели свој психофизички изражај, оличен у потпуном народном уједињењу и у стварању хрватско-српске модерне националне културе, чије је остварење аподиктички физичка нужда и свети морални дуг општој људској култури... Идеја српско-хрватског народног јединства у смислу етно-психолошког факта, да су Хрвати и Срби један двоимени народ, јесте полазна тачка за идеју српско-хрватског уједињења у смислу идентификације националних организама српско-хрватских.“¹⁹ Овај програм убрзо ће бити безусловно прихваћен од јужнословенске омладине као „свето слово“, посебно од оне најмлађе, гимназијске. Али, творац овог програма, који је несумњиво дао идеолошки правац једној читавој генерацији, није се дуго задржао на његовом реализовању. Његов чланак под насловом *За Југославију*, који је 1914. године послао из Минхена Владимиру Черини, а овај га објавио у листу „Вихор“, био је у ствари његов опроштај не само од ове теме већ и од његовог дотадашњег живота и рада.²⁰ Већ те године, као што је то већ речено, он ствара нови програм европске федерације и од тада његовом мистицизму, окултизму и утопијама неће бити краја. „Митриновић је почео као српски националист и, донекле, анархист, али је убрзо постао са својим освједочењем идеалан тип масона, с којим се, у том смислу, ријетко тко може упоредити у модерној повијести српског масонства (укључивши овдје и његовог ученика Милоша

¹⁸ V. Dedijer, *isto*, 290.

¹⁹ *Програм Омладинског клуба Народно уједињење у Београду*, цитирано према: V. Dedijer, *isto*, 351.

²⁰ Ivan Mužić, *isto*, 56.

Ђурића). Он је тежио, између осталог, идентификацији човјека с Богом, великој синтези човјечанства заснованој на универзалном свељудском моралу и мијешању и прожимању раса и култура. Он је хаос доживљавао само као катарзу.²¹ Али сјеме које је Митриновић посијао међу јужнословенском омладином оставило је великог трага на њихову даљу дјелатност, посебно код гимназијске омладине, која ће ове идеје радикално ставити на дневни ред историје и претворити их у праву еуфорију јужнословенске узајамности. Читав низ нових ђачких удружења настајаће на овим идејама.

Међутим, погрешно би било мислити да су оваква струјања била само плод Митриновићевих визија и југословенства које је доносила омладина из Загреба. Највећи утицај на омладину у југословенском смислу вршен је из Београда, посебно преко листа *Словенски Југ*, чији је уредник био Божидар Марковић, а такође и преко листа *Пијемонт*, који је уређивао Љуба Јовановић Чупа, за кога Гађиновић има само ријечи похвале. У редакцији *Пијемонта* штампан је и Митриновићев Програм Омладинског клуба за народно уједињење. Али, несумњиво највећи утицај на јужнословенску омладину, па и на омладину из Босне и Херцеговине имале су југословенске идеје Јована Скерлића. Није случајно да га један од омладинаца, Владимир Ћоровић, иначе његов зет, назива „Наш апостол“.²² Београд је 1912. године постао и мјесто окупљања југословенске револуционарне омладине, посебно када га је посјетило 300 студената Загребачког универзитета, а међу њима и Митриновић. Перо Слијепчевић тврди да је Београд тада био „највеће огњиште југословенског спремања.“²³ У Београду се тада одржавају разне манифестације југословенског карактера које су постале „инструмент првог великог интегрисања југословенске интелигенције.“²⁴ Око овог југословенског програма окупиће се бројни интелектуалци и политичари из Србије, који остварују и прве политичке везе са пројугословенски орјентисаним политичарима у Хрватској. А то ће бити управо они српски интелектуалци и политичари који су се касније, у току Првог свјетског рата, у

²¹ Исто.

²² Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*, Banjaluka 2011, 255.

²³ P. Slijepčević, *Omladina i sarajevski atentat*,

²⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 492.

емиграцији највише ангажовали на југословенском уједињењу као „стручњаци“ за то питање: Божа Марковић, Љуба Стојановић, Милан Грол, Павле Поповић и други.

Под утицајем таквих идеолошких струјања почела су у Босни и Херцеговини ницати друштва „српске и хрватске напредне омладине“, која се постепено фузионишу. Тако је у Сарајеву 1911. године основано тајно ђачко удружење *Српско-хрватска напредна организација*, а његов први предсједник био је Иво Андрић. Један од првих чланова овог друштва постао је Гаврило Принцип.²⁵ Из писма које је Гаврило Принцип послао Марку Маглову 17. априла 1912. године, види се како су настајале те нове ђачке организације: „Ове године сазван је заједнички састанак, нисам био присутан, али је о томе расправљано: како ће се и на који начин да почне. Предложена су мислим два програма: Пјанићев који садржи идеју народног уједињења (напредни) и други више литерарни, односно интелектуални. У Пјанићевом програму је стајало: „Чланом организације може бити сваки Словен“, последије чега се једна група од тога „панславистичког или напредног“ програма одвојила и организовала се у почетку у једну радикалну тада националну групу (са радикалним програмом). Послије једног мјесеца радило се понешто одвојено и кад су се духови стишали, ми, који смо ствар заострили, како ти кажеш, ставили смо предлог за фузионисање са напредним Хрватима.“²⁶ На крају писма, одговарајући на питање да ли они припадају групи око „Вала“ или око „Зоре“, Принцип је написао: „Као одговор ти јављам да се наша организација држи правца „Зоре“ која заступа јединство Срба и Хрвата, али само у принципу, **јер се ми придржавамо револуционарног Митриновићевог програма.**“²⁷ Као вођа овог новог ђачког покрета у Сарајеву истиче се Милош Пјанић, а одмах за њим и Владета Билбија. А какве су биле њихове идеје види се из неколико реченица које су у једној дописној карти написали из Сарајева Џемилу Дрљевићу у Сењ, 5. априла 1912. године, које гласе „Поздрав од сакупљених Југословена. Пуши лулу! Живјела Република! Твој Владета“²⁸ Испод су поздрави Ибрахима Фазлиновића и Матеја Кордића, ђака

²⁵ V. Dedijer, isto, 349.

²⁶ *Млада Босна, писма и прилози*, 130-131.

²⁷ Исто, 132-133.

²⁸ Исто, 126.

учитељске школе и на самом дну пише „Револуционарни југословенски поздрав. Твој М. Пјанић“.²⁹ Иначе Пјанић је у то вријеме сва своја писма потписивао са „Револуционарни југословенски поздрав“. Ове организације одржавале су контакте са сличним ђачким удружењима у осталим јужнословенским земљама, а прва заједничка манифестација српске и хрватске ђачке омладине у Сарајеву биле су демонстрације, фебруара 1912. године, против насилног мађарског режима и бана Цуваја у Хрватској. На састанку српско-хрватске ђачке организације, Јукић је изјавио да ће извршити атентат на бана Цуваја, што је убрзо заиста и покушао.³⁰ Послије тог атентата у Сарајеву поново избијају демонстрације и ђачки штрајк средњошколске омладине. Како је истражитељима у Војно-казненом заводу у Терезинштату изјавио 1916. године утамничени Лазар Ђукић, који је у том затвору убрзо полудио и умро, сврха тих сарајевских демонстрација је „била да се покаже солидарност са атентатом“.³¹ Он је даље изјавио да је Ђулага Буковац тада рекао да би требало да један муслиман изврши атентат, а за то је придобио свог колегу и пријатеља Ибрахима Фазлиновића који је изјавио да је спреман извршити атентат „на неког полициског органа у Сарајеву, неког вишег политичког чиновника или на поглавару земље.“³² Дакле, атентат је у главама те револуционарне омладине постао не само легитимно средство борбе јужнословенске омладине широм Аустро-Угарске већ и њихов идеал. Тада је Иво Андрић записао: „Данас је Јукић починио атентат на Цуваја. Како је лепо да се затежу тајни конци дела и буне. Како радосно слутим дане великих дела. И диже се и гори хајдучка крв. Без чедности и доброте и жртава пролази мој живот. Али волим добре. Нека живе они који умиру по тротоарима онесвештени од срџбе и барута, болни од срамоте заједничке. Нека живе они, који повучени, ћутљиви у мрачним собама спремају буну и смишљају увек нове варке. А ја то нисам. А нека живе они.“³³ Епилог ових демонстрација у Сарајеву био је велеиздајнички ђачки процес Пјанић – Љубубратић 1913. године. Слиједе атентати

²⁹ Исто.

³⁰ Д. Љубибратић, исто, 110.

³¹ *Млада Босна, писма и прилози*, 301.

³² Исто, 302.

³³ Исто, 135.

Планиншћака и Дојчића, омладину у потпуности захвата психоза атентата, а „страх од дјецe“ почиње да се провлачи Бечким двором. Послије ових демонстрација и штрајка у Сарајеву из школе су искључени Ђулага Буковац, Хасан Миљковић, Милош Пјанић, Ивица Милаковић и Иво Крањчевић.

Ова југословенска омладинска удружења ницала су и у другим градовима Босне и Херцеговине у то вријеме, у Бањој Луци, Тузли, Мостару. Послије балканских ратова, југословенство све више обузима ђачку омладину. Неки од судионика у омладинском покрету сматрају да управо Балкански рат „покреће мишљење и најзатуцанијих сепаратиста, а код омладине ствара утисак да је национално ослобођење и уједињење пред вратима и да је неизбежна скоро пропаст Аустро-Угарске монархије.“³⁴ Априла 1914. године у Бањој Луци је школска омладина, окупљена у Српском и Хрватском соколу, одлучила да по први пут заједнички обиљежи годишњицу смрти Франкопана и Зринског у католичкој жупној цркви, а да се на ту прославу доведе и што више грађана свих вјера. Први пут у историји Бањалучке стајали су у жупној цркви заједно српски и хрватски „соколи“. Истог дана, а под утисцима те заједничке манифестације, формирано је тајно ђачко удружење „Југославија“. Ово друштво основано је на иницијативу већ помињаног Лазара Ђукића, који је од сарајевског друштва био послат да организује омладину у Бањој Луци на југословенској основи. Према ријечима Милана Јанковића, једног од оснивача овог друштва, оно је имало сврху „да међу ђацима у Бањој Луци подјарује мржњу против Аустро-Угарске монархије и да ради свим сретствима да се Босна и Херцеговина, као и све југословенске земље отцијепе од монархије и припоје Србији.“³⁵ Из ових ријечи Милана Јанковића, једног од најактивнијих омладинаца у тадашњој Бањој Луци, јасно се може закључити да њему ни послије више од двадесет година није било јасно шта је тада значио појам југословенства међу омладином, јер је у овом тексту сам себи пречесто контрадикторан, а посебно када тај појам тумачи као постепено отцјепљивање јужнословенских покрајина и њихово прикључење Србији. А то свакако није оно што им је као програм прописао Димитрије

³⁴ Милан Јанковић, „Слобода“ и „Југославија“, *предратна тајна ђачка друштва – Бањалучки ђачки процес 1914/15*, Бања Лука 1939, 17-18.

³⁵ Исто, 21.

Митриновић, већ више оно за шта се залагао Владимир Гаћиновић. У ову српско-хрватску националистичку омладину, поред атентатора Принципа, Грабежа и Чабриновића, који су то изјавили и на суду, убрајани су још Васо Чубриловић, Цвјетко Поповић, Лазар Ђукић, Иво Крањчевић, Бранко Загорац, Марко Перин, Драган Калембер и други. У тузланској организацији били су, поред осталих, Младен Стојановић и Тодор Илић, а у Требињу Љубомир Никшић³⁶

Иначе, треба рећи да је био приличан број и оне српске омладине која се није слагала са југословенским опредјељењем својих колега. У Сарајеву је, дијелом и као реакција на све гласније наступе оних који су пропагирани југословенство, створена је српска омладинска организација, чији је Централни одбор покренуо лист *Српска омладина* који је, бар у почетку, заступао искључиво српско национално гледиште. Око њега су били окупљени Стјепо Кобасица, Смаилага Ђемаловић, који је наслиједио Османа Ђикића у вођству Срба муслимана у Босни и Херцеговини, Боривоје Јевтић, Ђорђе Пејановић, Богољуб Константиновић, Милан Стојаковић, Милош Видаковић, Љубомир Мијатовић, Коста Крајшумовић и остали. Око оснивања организације и покретања листа највише се ангажовао Владимир Гаћиновић, који је, између осталог, и због тога дошао у Сарајево у љето 1912. године, што само још једном потврђује његову јасну националну визију, коју је заступао до смрти. О задацима и програму овог листа, Гаћиновић је писао Милану Карановићу 28. јула 1912. године: „Лист ће стајати на радикално националном становишту и заступати кооперацију омладине српске: православних и муслимана а према Хрватима стајаће у пасиви. Сматраће неактуелним питање срп.-хрв. јединства које ће решити процес рада и времена целих десетина година, а где наиђе на препреке у проповедању својих националних светиња отсудно ће напасти све и свакога. Лист ће бити васпитног значаја због тога ће проповедати култ националне догме, национализам као религију, као највећу тенденцију живота.“³⁷ Лист *Српска омладина* уређивао је Ђорђе Пејановић. Овој групи био је близак и Данило Илић, али је он био социјалиста по убјеђењу.

³⁶ *Млада Босна, писма и прилози*, Предговор Војислава Богићевића, 8.

³⁷ *Млада Босна, писма и прилози*, 180.

Није био риједак случај да међу овом српски орјентисаном омладином и њиховим друговима југословенски одређеним, долази до вербалних сукоба и напада. Сам Принцип, у помињаном писму Марку Маглову, наглашава да су „они“, то јест „радикали“, почели одмах да нападају њих „напредњаке“, па каже: „Они су нас отпочели одмах да нападају свим могућим изразима и нарочито су нам предбацивали да нисмо Срби. Настао је међу нама дубок јаз и мржња... Они су тада на иницијативу неких студената универзитета и људи око *Српске Ријечи* и *Народа* основали *централни одбор* уз учешће свих српских ђачких друштава (гимназија, Учитељска школа, Реалка, Трговачка академија и друштва Срба муслимана – око 80) изузев нас напредњака.“³⁸ С друге стране Цветко Поповић је писао о „напредњацима“: „За мене сасвим нова *нација* за коју сам сазнао тек у Сарајеву, били су тзв. *Србо-Хрвати* или напредњаци... Њих смо сви сложено, и Срби и Хрвати, нападали као издајце свога народа. Имали су и посебну своју значку комбиновану од српске и хрватске тробојнице... ради чега смо их звали *камелеони*. У тој групи био је и Гаврило Принцип.“³⁹

Чисто српских омладинских друштава било је и другим градовима Босне и Херцеговине. Тако је у јесен 1913. године у Травнику група муслиманских омладинаца, која се у националном погледу осјећала као Срби, основала друштво *Српско муслиманска ђачка организација*. Аустроугарска оптужница као утемељивача друштва наводи Сафетбега Миралема, ученика Трговачке школе из Травника.⁴⁰ Инспиратор за оснивање овог друштва био је Мехмед Чишић, ђак из Мостара. У Мостару су Исмет Сарић, Обрад Мاستиловић, Радмило Грђић и други омладинци основали 1914. године друштво *Српска ђачка омладина*.⁴¹ На српском националном програму посебно је радила муслиманска омладина у Мостару.

³⁸ *Исто*, 131.

³⁹ Цитирано према: Ђ. Микић, n.d., 254.

⁴⁰ АБиХ, ЗМФ, през. 324/16.

⁴¹ АБиХ, ЗМФ, 460/15.

Страдање у току Првог свјетског рата

Рат који је Аустро-Угарска повела 1914. године, није био само рат против Краљевине Србије, већ и против српског народа у цјелини. Већ 28. јуна, дакле на дан атентата, у Сарајеву су почеле демонстрације уперене против Срба. У вечерњим часовима тог дана нападнут је и демолиран хотел „Европа“, власништво Глигорија Јефтановића. Сутрадан је ово погромашко дивљање градског олоша из редова Хрвата и муслимана, предвођених франковцима, настављено још јаче у Сарајеву, али и у осталим мјестима у Босни и Херцеговини, јер су у току ноћи војни и клерикални кругови у Сарајеву, предвођени надбискупом Штадлером, припремили сутрашње демонстрације. Нападана је и уништavana имовина, не само имућних Срба, већ и сиромашних српских породица. Органи власти нису ништа значајније учинили да спријече дивљање разуларене руље већ су их и подстицали. Исто се дешавало и другим градовима Босне и Херцеговине гдје су муслимани и Хрвати чинили већину становништва. У Мостару је инспиратор демонстрација био др Раде Смољан, који је прво окупљеним Хрватима и муслиманима у згради Хрватског гласбеног друштва „Хрвоје“ одржао запаљиви говор мржње уперен против Срба, а онда је лично повео демонстранте кроз град, који су на свом путу демолирали и уништавали имовину угледних мостарских Срба.⁴² Сличне сцене поновиле су се и мјесец дана касније, 28. јула, када је Аустроугарска објавила рат Србији. У та два рушилачка похода љубитеља црно-жуте монархије, страдале су радње, дућани и куће многих угледних Срба у Босни и Херцеговини, првенствено народних вођа. У Мостару је демолирана и православна црква као и палата митрополита Петра Зимоњића.⁴³ Мостарски бискуп Алојзије Мишић покушавао је да уразуми своје вјернике и опомене их на недолично и нехришћанско понашање. Али, то је био тек почетак страдања Срба у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату.

Већ у јулу и августу 1914. године, аустроугарске власти су донијеле читав низ закона, прописа, уредби и наредби по којима се земља прилагођавала новом, ратном

⁴² АБиХ, ЗВС₂, през., 2060/1919.

⁴³ Исто.

стању. У основи, сви ти акти су били уперени против Срба. Тако су затворене српске школе, забрањена ћирилица, укинута сва српска друштва, забрањена српска застава, укинута крсна слава, забрањено је чак и ношење српске шајкаче итд. Али, најпогубније су свакако биле наредбе о оснивању пријекних ратних судова по свим гарнизонима и већим војним јединицама, затим наредба о узимању талаца који су својим животима морали да гарантују унутрашњи мир и сигурност стратешких објеката, наредба о искључењу из подаништва свих оних који се без одобрења налазе ван земље, а политички су сумњиви, те о конфискацији њихове имовине и прогону њихових породица итд. Још прије почетка ратних операција, почела су хапшења угледнијих Срба. На удару су биле соколске старјешине, свештеници, учитељи, трговци и остали угледнији људи, који ће касније служити као таоци и бити безобзирно понижавани, мучени и убијани. Већ прве ноћи после предаје ултиматума Србији, у Сарајеву су били ухапшене све три вође српских саборских група Јефтановић, Грђић и Њежић. Једино је био поштеђен Димовић, који је сматран лојалним властима, а он ће касније постати адвокат оптуженика на велеиздајничким процесима. Није било мјеста у Босни и Херцеговини гдје аустроугарске власти нису узимале таоце. Само из Мостара је узето је преко 100 талаца, а међу њима и Атанасије Шола, др Урош Круљ, Светозар Ћоровић, Ристо Радуловић, Лука и Радмило Грђић итд. Тако је десеткована „Народова“ група и интелектуална елита која јој је припадала. Аустроугарски пријекни војни судови били су посебно немилосрдни према православном живљу Херцеговине и Источне Босне. На смрт вјешањем судило се из најбаналнијих, а често и без икаквих разлога. Докази се нису ни тражили нити су били потребни, а пресуде су најчешће изрицане по нечијој, најчешће лажној дојави. У тој психози страха, денунцирање је постало редовна појава и многи су невини страдали због тога што су се неком комшији раније замјерили. Вјешања су била групна, на јавним мјестима, трговима, пред црквом, школом и сл. На такав начин, само у Требињу је објешено 87 лица, у Автовцу 36, Билећи 11 итд. Први на удару су били угледнији људи из народа, а с циљем да се народ обезглави и застраши. Из истих разлога, најчешће су страдали православни свештеници. Од укупно 343 парохијска свештеника, колико их је тада укупно било,

послије атентата 1914, седморица су стријељана, 56 је оптужено или осуђено, 156 је отпремљено у логоре или узето у таоце, што значи је више од 65% православних свештеника у БиХ, изгубило слободу, а пошто је тортура над њима настављена и у току рата, па је тако ријетко који српски свештеник остао на слободи.⁴⁴

Чим је аустроугарска влада упутила ултиматум Србији, започело је у Босни и Херцеговини масовно хапшење и интернирање људи. Посебно се нашао на удару источни дио Херцеговине и источне Босне. Осим што је био наслоњен на црногорску и србијанску границу, и самим тим се нашао у зони ратних дејстава, овај простор био је већином насељен српским живљем које је имало изражену националну свијест, немиран дух, а у Херцеговини и дугу устаничку традицију. Све то ће скупо платити у Првом свјетском рату. У пограничним срезovima источне Херцеговине и источне Босне, аустроугарске власти су муњевитом брзином извршиле мобилизацију да би тако предуприједиле било какав покушај отпора или побуне. Затим су почели масовна хапшења и интернирање становништва у злогласне логоре широм Монархије, а најчешће у Арад, Коморан, Шопроњек, Кечкемет, Туроњ итд., а у Босни у Добој и Жегар код Бихаћа. Потресна свједочанства из мостарског затвора оставио је и Владимир Ћоровић који између осталог каже: „Кад је дошла једна партија прогнаника из Гацка, која је као и све друге била путем испребијана, пустили су људе да леже у авлији на голој земљи, изморени и подерани, и то за неколико ноћи, не давши им ни сламе ни покривача. А после неколико дана силом су од њих одузимали децу и давали их у оближња, највише католичка села, док су њих старије, обескућене и искорућене слали у Арад. При том тргању деце од матера било је ужасних и неизбрисивих призора.“⁴⁵ Живећи у нељудским условима, интернирано становништво је масовно умирало изложено сваковрсним тортурама, тешким физичким пословима, гладовању и заразним болестима.

Да би што боље очистиле погранични појас од српског живља, аустроугарске власти су један дио становништва депортовале у унутрашњост, а један дио протјерале. По наредби Земаљске владе од 7. октобра 1914. године искључени су из

⁴⁴ Ђ. Микић, n.d., 236.

⁴⁵ В. Ћоровић, *Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, Београд 1989, стр. 48.

поданства и конфискована је имовина онима који се без дозволе босанске владе налазе у иностранству, о ако су под сумњом да раде против монархије. Породице тих људи протјериване су преко границе без игдје ишта. „Само у требињском крају протерано је становништво из 952 дома, опљачкано 619 кућа, попаљено 400, а у затворе и логоре отерано преко 5000 лица.“⁴⁶ Перо Слијепчевић је израчунао да су за само мјесец дан аустроугарске власти протјерале из Босне и Херцеговине 5260 српских породица и конфисковала им имовину.⁴⁷

Да би у потпуности обезглавили и национално дезоријентисали српски народ у Босни и Херцеговини Аустро-Угари су схватили да му, прије свега, морају уништити интелигенцију. Први се на удару нашао национално свјесни дио интелигенције на чијем раду су почивала културно-просвјетна, спортска и омладинска удружења као носиоци просвјетног, културног и друштвеног уздицања народа и борбе против свеопште заосталости и сиромаштва. Први су, наравно, били политички експонирани Срби, а посебно припадници средње националне генерације и омладинци. Већ првих дана рата ухапшени су сви они који су на било који начин били политички и национално ангажовани, па чак и муслимани који су се у националном погледу осјећали као Срби. У прво вријеме они су служили као таоци, да би затим неким било суђено на велеиздајничким процесима, а неки су одведени у злогласне логоре. Свој живот у злогласном логору у Араду завршио је и идеолог „Народове“ групе Ристо Радуловић. У Арадском логору умро је Авдо Сумбул, секретар „Гајрета“ и један од истакнутих Срба муслимана.⁴⁸

Међутим, српска елита из Босне и Херцеговине највише је десеткована серијом велеиздајничких процеса. Најпознатији је био бањалучки велеиздајнички процес против 156 најугледнијих Срба из Босне и Херцеговине. Процес је трајао од новембра 1915 до априла 1916. године, а на њему је суђено седморици чланова

⁴⁶ Ђ. Пиљевић, *Допринос Пера Слијепчевића у организовању добровољаца у Првом свјетском рату*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ, бр. 12, Подгорица, 1998, стр. 56.

⁴⁷ П. Слијепчевић, *Сабрана дјела, Историјске и политичке теме*, (у штампи), 15.

⁴⁸ О страдању српског народа и његове интелектуалне елите у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату, опширније погледати: В. Ћоровић, *Црна књига*; П. Слијепчевић, *Аустроугарска против својих поданика*; П. Слијепчевић, *Босна и херцеговина у светском рату*; Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u BiH 1914-1918*.

Сабора, 24 професора и учитеља, 21 свештенику, осаморици студената, а остали су били трговци, чиновници, студенти и угледни сељаци. Оптужница их је теретила за сарадњу са Народном одбраном чији је циљ био уједињење Босне и Херцеговине са Србијом. Као коловође су оптужени Васиљ Грђић и Саво Љубибратић, а као чланови и повјереници Народне одбране у БиХ, још 121 оптуженик. Посебно је суђено руководству СКПД „Просвјета“ и осталих српских културни, просвјетних, привредних и спортских организација. Као доказни материјал за оптужницу, послужио је, између осталог, и дневник мајора Косте Тодоровића, као и остала његова архива заробљена у Србији 1914. године. Чак 16 оптужених, на челу са Васиљом Грђићем било је осуђено на смрт, 81 на робију, а 51 оптуженик је био ослобођен.⁴⁹ Осим овог процеса одржана је и читава серија других велеиздајничких процеса, укупно 17, на којима је суђено различитим генерацијама и различитим социјалним структурама српског народа у Босни и Херцеговини. Серија судских процеса није заобишла ни средњошколску омладину. Први процес одржан је ђацима у Бањој Луци и на њему је суђено 27 ђака, двојици професора и директору школе. У Сарајеву је 1915. године, на казну затвора од 1 до 12 мјесеци, осуђено 8 омладинаца и 2 грађанина из Мостара.⁵⁰ У Травнику је одржан највећи процес против школске омладине на коме је 65 омладинаца суђено у предмету против Виктора Рупчића и другова, а у Бихаћу је суђено 40 ђака тuzланске гимназије у процесу Тодору Илићу и друговима.⁵¹ У Травнику је, такође, суђено десеторици припадника Српско-муслиманске организације, коју су чинили српски оријентисани ђаци муслиманске вјероисповијести.⁵² Групи омладинаца из Требиња суђено је у Тузли. Осим припадницима средње и омладинске генерације Срба у Босни и Херцеговини суђено је и старијој генерацији бораца за црквено школску аутономију, а међу њима и „оцу Босанске Виле“ Николи Кашиковићу и његовим синовима, затим Григорију

⁴⁹ Ђ. Mikić, n.d., 310.

⁵⁰ АБиХ, ЗМФ, 460/15

⁵¹ Milan Vukmanović, *Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički procesi đacima 1914-1915*; u: Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“, održanog 25-27 septembra u Banjaluci, Banjaluka 1987, 266-268.

⁵² АБиХ, ЗМФ, 226/15

Јефтановићу, а 1917. године и Војиславу Шоли.⁵³ Ови процеси, осим практичног обезглављивања српског националног покрета имали су и своју политичку позадину, али и практични циљ да се за избијање рата оптуже српске националне организације из Босне и Херцеговине, а преко њих, доказујући директну везу са Србијом, да се за избијање рата оптужи Србија.⁵⁴

⁵³ О велеиздајничким процесима Србима у Босни и Херцеговини у току Првог свјетског рата опширније погледати: АБиХ, ЗМФ, 226/15, 460/15; *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“, održanog 25-27 septembra u Banjaluci, Banjaluka 1987; Екмечић Милорад, Микић Ђорђе, Живојиновић Драгољуб, Поповић Б. Никола, *Политички процеси Србима у БиХ 1914-1917*, Лакташи 1996; Ђорђе Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*, Banjaluka 2011.

⁵⁴ О политичким намјенама велеиздајничких процеса погледати: М. Екмечић, *Žalosna baština iz godine 1914. (Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svetskog rata)*, u: Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“, održanog 25-27 septembra u Banjaluci, Banjaluka 1987.

Срби из БиХ у емиграцији и њихова активност у Југословенском одбору

Случај је хтио да међу ријетким представницима предратне српске политичке елите из Босне и Херцеговине, које рат није затекао у земљи, буду др Никола Стојановић и др Душан Васиљевић. Захваљујући тој околности њих двојица ће одиграти најзначајнију улогу у процесу јужнословенског уједињења, када су у питању Срби из Босне и Херцеговине и важити за легитимне представнике и тумаче жеља српског народа из БиХ, мада им никада нико није дао мандат да могу заступати тај народ у тако судбоносним одлукама и тумачити његове политичке жеље. По избијању Првог свјетског рата, Никола Стојановић и Душан Васиљевић су се нашли у Србији, гдје су са групом српских научника учествовали у формулисању ратних циљева Србије на бази југословенског уједињења, који су први пут нашли израза у ратној прокламацији краља Александра од 4. августа 1914, затим деветој циркуларној ноти српске владе од 4. септембра 1914. и коначно у Нишкој декларацији српске владе од 7. децембра 1914. године.⁵⁵ Октобра мјесеца 1914. године српска влада је била обавијештена да су три истакнута јавна и политичка радника из Далмације дошли у Рим гдје су савезничким дипломатским мисијама саопштили да Далмација и све остале југословенске покрајине Аустро-Угарске желе да се ослободе и прикључе Србији.⁵⁶ Та тројица Далматинаца били су Иван Мештровић, Анте Трумбић и Франо Супило, који су у Риму, посредовањем српског посланика Љубе Михајловића, већ у септембру 1914. године, предузимали прве дипломатске кораке код амбасадора Енглеске, Русије и Француске у Риму. Ти први кораци имали су углавном антииталијански карактер, због бојазни од италијанских аспирација на Јадранску обалу. Већ крајем октобра 1914. године, Никола Пашић и српска влада су донијели одлуку да им у сусрет пошаљу двојицу истакнутих српских интелектуалаца и политичких радника из Босне и Херцеговине, Стојановића и Васиљевића. У то

⁵⁵ О формулисању ратних циљева Србије и учешћу научника у томе погледати: Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1973; Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920*, Београд 1987; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, Београд 1985; Ђорђе Станковић, *Србија и стварање Југославије*, Београд 2009.

⁵⁶ Др Никола Стојановић, *Србија и Југословенско уједињење*, Београд 1939, 41.

вријеме Стојановић је важио као експерт за питање Босне и Херцеговине, што је видљиво и из чињенице да је током љета 1914. године, Пашић у неколико наврата обављао консултације с њим, када год су биле у питању ове двије покрајине. У складу са тим, почетком августа 1914. године, Пашић је обавијестио Стојановића да српска војска планира упад у Босну на 7-8 мјеста и да, сходно томе, Стојановић треба да се јави на дужност Врховној команди, гдје је распоређен у одсјек за информисање.⁵⁷ У свом нишком стану, Никола Пашић им је 27. октобра у неколико тачака дао инструкције за стварање Југословенског одбора, а главни циљ његовог рада је требао да буде „Стварање јединствене југословенске, евентуално српско-хрватске државе. Без државне посебне организације, чувати националне особине сваког племена... Хрватима се могу дати уступци који не кваре јединство државе и не отежавају коначно кристалисање јединствене нације, на пример: а) у називу државе да се спомене Хрватска и по потреби крунисање хрватском круном; б) у амблемима да буде изражена историјска индивидуалност Хрватске, грб и поморска заставица; в) равноправност верска, која ће бити изражена по потреби и у рангу црквених поглавица; г) равноправност писмена; д) потпуна грађанска равноправност... у крајњем случају могу се повести преговори о посебном покрајинском сабору хрватском. Словенцима се могу чинити слични уступци, уз посебну гаранцију употребе њиховог садањег језика... Предсједник комитета не мора бити Србин. Комитет општи са Краљевском владом преко српских посланика, а иначе је у својој унутрашњој акцији слободан. Према јавности функционише као независно и самостално тело, које врши пропаганду у напред истакнутом циљу.“⁵⁸ Имајући у виду чињеницу да су се у то вријеме у Загребу пјевале оде аустријском цару и позивало на уништење Србије, а хрватски пукови у саставу аустроугарске војске пожртвовано се борили на фронту против српске војске и чинили ужасне злочине над српским народом у Мачви, помало изненађује чињеница да су Хрватима већ у старту и „на невиђено“ давани тако велики уступци, а поготово одредба о могућем „Хрватском сабору“. Због тога се јавља сумња да ове инструкције нису само плод

⁵⁷ Др Никола Стојановић, *Дневник 1914-1918*, рукопис у Народној библиотеци Србије, Р 511, стр. 3.

⁵⁸ Др Никола Стојановић, *Југословенски одбор (чланци и документи)*, Загреб 1927, 10-11.

Пашићевих размишљања и да је још неко, а можда баш Никола Стојановић, учествовао у њиховом формулисању, прије овог састанка. Неки историчари сматрају да је дио ових смјерница, који се односио на Југословенски одбор и његову акцију, у ствари сам писао Никола Стојановић, а Пашић само одобрио.⁵⁹ Могуће је чак да су ове смјернице формулисане и на неким ранијим договорима између Николе Стојановића, Боже Марковића, уредника „Словенског Југа“ и човјека који је у то вријеме у Србији важио као експерт за „југословенско питање“, те Јована Јовановића Пижона, Душана Васиљевића и још неких личности.⁶⁰ Такође је занимљиво да се ниједном ријечју у овим инструкцијама не спомиње Босна и Херцеговина, вјероватно због тога што ни за кога у српском националном корпусу, па ни за Николу Стојановића, у том тренутку није било ни најмање упитно да ли ове двије покрајине треба да се уједине са Србијом послје ослобођења.

Стојановић и Васиљевић стигли су у Рим почетком новембра 1914. године. Већ сутрадан, Стојановића се први пут састао са Трумбићем у Италији и изложио му Пашићеве идеје о будућем правцу дјеловања: Према Стојановићевим тврдњама, Трумбић га је саслушао али „он се не противи, нити јасно одобрава.“⁶¹ Једино са чим се јасно није сложио била је седма тачка по којој је Југословенски одбор требало да финансира српска влада, јер је сматрао да би му то значајно умањило вриједност пред савезницима.⁶² Осим тога, захтијевао је да се прије било какве заједничке акције сачека повратак Супилов из Бордоа, тадашњег сједишта француске владе, гдје је овај био отишао да се распита о ситуацији и да, по могућности, изложи савезницима политичке позиције Далмације и Хрвата. Дакле, не своје југословенске позиције већ позиције Хрвата, а посебно по питању Далмације. Већ послје тог састанка Стојановић је закључио да је „Пашић ствар много једноставније приказао него што је у ствари“ и да свему треба приступати опрезно и стрпљиво.⁶³ Било је и њему самом сасвим јасно да је Трумбић само у начелу прихватио стварање Југословенског одбора

⁵⁹ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 334.

⁶⁰ О овоме опширније погледати: Мира Радојевић, *Научник и политика, политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд 2007, 133-137.

⁶¹ Архив Српске академије наука и умјетности, фонд Николе Стојановића, бр. 12554/12

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

и то тек у будућности, јер је и сам касније признао да тада није хтио „поднипошто пристати на организацију Југословенског одбора. Нарочито с овога најважнијега разлога, што се Италија још није била определијелила“.⁶⁴ Много важнији разлог од овога свакако јесте био тај што су Трумбић и уопште хрватска емиграција у Италији хтјели да имају одријешене руке у покушају наметања „хрватског питања“ европској дипломатији и јавном мњењу, а југословенство им је било само могућност, ако ова прва опција не успије. Осим тога, тада је трајала велика аустроугарска офанзива на Србију и није било нимало извјесно хоће ли српска војска издржати налете далеко бројнијег непријатеља. Послије рата и сам Никола Стојановић је признао да је од хрватских чланова Југословенског одбора „интегрални Југословен“ био једини Иван Мештровић, да су Франко Поточњак и Милан Марјановић били „политички Југословени“, а Трумбић „најреалнији Југословен“.⁶⁵ Међутим, Трумбић је био довољно интелигентан политичар да закључи да Хрвати од Антанте могу очекивати нешто једино као савезници Србије, па је за читаво вријеме рата, за разлику од Супила, вјешто балансирао између српске владе и хрватских интереса.

Коначна одлука о покретању једне заједничке акције донесена је у Фиренци, на тродневном састанку Трумбића, Стојановића и Супила 22-25. новембра 1914. године. Са тог састанка Стојановић је понио утиске о Супилу као интелигентном самоуку, који је „у вези са слободним зидарима, има амбицију да изгледа дипломатски, можда жели да постане вођа покрета и чини ми се и да свој неуспех жели да прикаже као привидан успех.“⁶⁶ О Трумбићу Стојановић каже. „Трумбић је хладан, пун такта и с толико доброг (.....).“⁶⁷ Много, премного разговарамо о прошлости, о садашњости и правимо планове за будућност, али не додирујемо осетљиво питање ко ће руководити покретом.“⁶⁸ То су дакле били људи с којима је Никола Стојановић планирао да поведе југословенску акцију у емиграцији. Међутим, из овога је јасно да Југословенски одбор није био формиран на овом састанку у

⁶⁴ Цитирано према: Д. Јанковић, н.д., 457.

⁶⁵ Никола Стојановић, *Политика Југословенског одбора*, „Нова Европа“, књ. XIII, бр. 3 (11. 2. 1926), 84.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Нечитко

⁶⁸ АСАНУ, фонд Николе Стојановића, бр. 12554/12

Фиренци нити уопште те године, како је то касније Стојановић знао да устврди у неким својим текстовима.⁶⁹ То свакако није без значаја, посебно ако имамо у виду тадашње дипломатске акције Франа Супила и околности под којима је на брзу руку формиран Југословенски одбор у Паризу 1915. године, тек пошто је Супило у Петрограду сазнао за постојање Лондонског уговора и за неке његове одредбе. Исто тако, нису без значаја ни касније Стојановићеве тврдње да је до окупљања југословенске емиграције у Италији дошло по једном ранијем, предратном договору вођа националног покрета из Босне и Далмације. Он, наиме, тврди да се на иницијативу др Јозе Смодлаке, јануара 1913. године, у Сплиту одржала конференција националних вођа из БиХ и Далмације, а којој су присуствовали Смодлака, Стојановић, Трумбић и А. Шола. Они су, наводно, донијели низ закључака о југословенском питању, које је, по њима, већ постављено на дневни ред и договорили се да у случају рата што већи број представника Срба и Хрвата из Монархије избјегне из земље и да се окупе у Венецији, која је наводно била одређена за зборно мјесто.⁷⁰ Имајући у виду чињеницу да се почетком рата, од наведене четворице, једино Трумбић нашао у Италији, ово Стојановићево причање више личи на накнадну жељу да се Пашићу и српској влади одрекне одлучна улога у стварању Југословенског одбора. Осим тога, Стојановић и Васиљевић су у Рим отишли јер их је тамо послала српска влада, када је сазнала да тамо политички дјелују тројица Далматинаца (од којих двојица нису имали појма са неким предратним договором), а не на властиту иницијативу, тако да је потпуно нетачна Стојановићева тврдња да је он, у смислу тог предратног договора, остао у Србији, намјеравајући да оде у Венецију чим добије вијести да су се тамо окупили и остали емигранти.⁷¹ На крају крајева, Пашић је већ почетком октобра 1914. године, пошто је обавијештен да

⁶⁹ Тако, на примјер, у свом тексту *Босанско-херцеговачка политика од 1903-1918. године*, Стојановић каже: „Према једном предратном закључку вођа националног покрета у Далмацији и Босни требало се у случају војне Аустро-Угарске против Србије наћи у Италији. Тако је, одмах у јесен 1914, с одобрењем владе Краљевине Србије дошло до оснивања Југословенског одбора, који ће доцније играти велику улогу у историји нашег уједињења.“ (Никола Стојановић, *Поглед на босанску политику од 1903. до 1914. год.*, у књизи: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1938, 162).

⁷⁰ Н. Стојановић, *Југословенски одбор, чланци и документи*, Загреб 1927, 9

⁷¹ Исто

мађарски емисари у Енглеској сондирају терен за одвајање Мађарске од Аустрије под условом да јој се гарантује интегритет и излазак на море код Ријеке, а да се Истра и Далмација дају Италији, издао налог за формирање једног југословенског одбора са сједиштем у Лондону. Тај одбор требао је бити састављен од свих представника Југословена из Монархије, а имао би задатак да обавјештава јавно мњење Енглеске и читаве Европе о југословенском питању.⁷²

На састанку са Трумбићем и Супилом у Фиренци 22-25. новембра, према Стојановићу, донесени су следећи закључци: „а) Помоћи стварање јединствене југословенске (евентуално српско хрватске) државе, информисањем меродавних кругова и публицистичком акцијом; б) Израдити предлоге за државну организацију, коју треба применити иза окупације Српске војске, и предати их својевремено српској влади.“⁷³ Ту је, такође, одлучено да сједиште емигрантске акције буде у Лондону због слободе штампе, гдје јавно мишљење може имати утацаја на одлуке владе, затим због тога што Лондон, као центар поморског саобраћаја, омогућава брже везе са прекоокеанском емиграцијом, а осим тога, тамо су били добри познаваоци јужнословенских прилика Х. В. Стив и Ситон Вотсон.⁷⁴ Дакле, из поменутих закључака, јасно је да је циљ Југословенског одбора била публицистичка акција у корист југословенског уједињења, а никако дипломатска акција, посебно против српске владе, а коју ће они убрзо повести.

Међутим, после разговора у Фиренци, Трумбић, Хинковић и Лујо Војновић, децембра мјесеца 1914., не иступају у име Југословенског одбора ни у име југословенске емигрантске акције, већ у име Хрватског одбора који је конституисан у Риму. Исти ти, јануара 1915. године, формирају у Риму Управни одбор Јадранске легије, али у њему очигледно не учествује ни Никола Стојановић ни Душан Васиљевић, што се јасно види из каснијих текстова Николе Стојановића, гдје он каже: „У почетку је то била група добронамерних људи која је код надлежних дипломата изјавила жељу свих аустро-угарских Југословена да се они ослободе и уједине с независним југословенским државама, Србијом и Црном Гором. Мало

⁷² Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, Београд 1973, 453-454

⁷³ Н. Стојановић, *Југословенски одбор*, 11.

⁷⁴ АСАНУ, 12554/12.

доцније та група са седиштем у Риму претреса питање оснивања једне *Јадранске легије* добровољаца, која би била видна манифестација ове југословенске жеље за ослобођењем и уједињењем.⁷⁵ Очигледно је да је тадашња хрватска емиграција у Риму с једне стране кокетирала са српском владом и Пашићевим визијама стварања Југословенског одбора и његове, прије свега пропагандне акције у иностранству, али су с друге стране држали отвореном сопствену слободу акције, зависно од тога како ће се даље развијати ситуација на фронтима. У том смислу требало би посматрати и покушај стварања Јадранске легије коју су требали чинити добровољци из југословенских области Монархије, али невезано за српску владу и војску. Она је очигледно требало да буде нека врста војне силе, ако не Хрватског одбора у Риму, а оно бар оног дијела емиграције који је тамо политички дјеловао и то више као „морално знаменовање“ него као битан војни фактор. Посебно изгледа симптоматично да ови добровољци нису планирани да буду прикључени српској или црногорској војсци, које су већ пола године ратовале, већ је као главни циљ Јадранске легије било постављено да „поред српске војске помаже ослобађању нашег народа од њемачког и маџарског ропства“, а као простор дјеловања Јадранске легије означени су „наши крајеви Јадранског мора.“⁷⁶ Ту су очигледно присутни први коријени оног дуализма и размимоилажења Југословенског одбора и српске владе, који ће касније доћи до изражаја.

Несумњиво је прва виолина хрватске или југословенске емиграције у Риму у то вријеме био Франо Супило, а његова прва брига, због које је обилазио европске престонице, није била стварање југословенске државе, већ одбрана Јадранског приморја од италијанских претензија и стварање што повољнијих услова за Хрвате у случају побједне сила Антанте. Једини начин да се Хрвати од поражене стране у рату, преко ноћи прогласе за побједнике у рату, била је идеја југословенства, за коју су, према Супиловим политичким погледима, дужни били гинути српски војници, док су хрватски пукови у саставу аустроугарске војске јуришали на њих на Церу, Колубари, Дрини и другим ратиштима против Савезника. Јасно је да за Супила југословенство

⁷⁵ Исто

⁷⁶ Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1919*, Загреб 1920, 18. (Управни одбор Југословенске легије Југословенима, јануар 1915.)

није било циљ већ политичко средство. Због тога се њему није ни журило са формирањем Југословенског одбора, све док је он имао шансу да по европским престоницама отвара и објашњава „хрватско питање“ у оквиру Монархије, истини за вољу, вјешто укомпоновано у причу о југословенству. Није искључено да Никола Стојановић, као несумњиво интелегентан човјек, није увидио у ком смјеру иде Супилова и уопште хрватска емигрантска акција, јер је одмах по свом доласку у Рим, вјероватно већ последице првог састанка са Трумбићем, писао Јовану Јовановићу Пижону да у Рим, као помоћ, што прије буду послани професор Павле Поповић и Божа Марковић, као и један од Словенаца.⁷⁷ Његова упорна настојања и молбе на крају су и услишене па је половином децембра у Рим стигао и Павле Поповић. Међутим, и он је увидио да ствари не иду сасвим у правцу „братске слоге“, јер је већ 26. децембра писао Ј. Ј. Пижону, да из Србије треба да дође још људи, због бројности Хрвата, изражавајући отворено страховање од могућег прегласавања, иако су он и Стојановић „вреднији“ од њих.⁷⁸ Из писма би се, такође, могло са сигурношћу закључити да је у то вријеме Никола Стојановић био у потпуности на политичкој линији Николе Пашића и српске владе и да су они са њим рачунали као са најпоузданијим ослоном у будућим разговорима са хрватском емиграцијом о питањима уједињења. У писму Пижону од 3. децембра те године, Стојановић опет тражи да из Србије у емиграцију дође више значајних научника и јавних радника, јер „неопходно је потребно да заслуге Србије у овом рату знатно одскоче и да се Србија покаже као важна јединица, као самостална јединица.“⁷⁹ У другом писму, датираном исто са 3. децембром 1914. године Стојановић упозорава Пижона да „ако на време не почнемо радити нас ће поткресати са свих страна у корист наших неморалних и незаслужних суседа. То је потребно и ради будућег положаја Србије у новој великој држави.“⁸⁰ У то вријеме, од значајнијих представника Срба из Босне и Херцеговине, са Стојановићем су се налазили у Италији и др Душан Васиљевић, који је убрзо

⁷⁷ Архив Србије и Црне Горе (даље: АСЦГ), Збирка Јована Јовановића Пижона, 80-4-278 (Писмо Николе Стојановића Ј. Ј. Пижону од 7. новембра 1914)

⁷⁸ АСЦГ, 80-38-546/549 (Писмо Павла Поповића Ј. Ј. Пижону од 26. децембра 1914).

⁷⁹ АСЦГ, 80-4-290.

⁸⁰ АСЦГ, 80-4-294.

преко Ниша упућен у Петроград заједно са Супилом, као и Перо Слијепчевић, један од најборбенијих из генерације младобосанаца. Слијепчевић је из Италије планирао да пређе у Србију и јави се као добровољац у Српску војску, као што је то учинио и у балканским ратовима, али га је управо Стојановић спријечио у томе, сматрајући да ће му он бити драгоцен сарадник у емиграцији, посебно у публицистичкој акцији, и није се преварио, јер ће Слијепчевић за читаво вријеме рата бити један од најоданијих сарадника Николе Стојановића. Већ тих дана Слијепчевић је написао једну брошуру о аустроугарским недјелима у Босни и Херцеговини, коју је Стојановић превео и упутио Стиду, Веснићу и Семјонову.⁸¹ За вријеме свог боравка у Италији, Стојановић и Слијепчевић су покушавали да нешто ураде за херцеговачке избјеглице у Црној Гори, али им је то тешко полазило за руком.

На једном састанку „пријатеља“, како их Стојановић назива, не прецизирајући кога све сврстава у ту категорију, са српским отправником послова у Риму Љ. Михајловићем, прихваћени су закључци из Фиренце и подијељен дјелокруг рада сваког од истакнутијих чланова емиграције. Тако је, на инсистирање Супила, било одлучено да Супило и Васиљевић оду у Петроград, Трумбић да остане у Риму, Стојановић да иде у Женеву да покуша ухватити везу са нашим људима из Монархије, Франко Поточњак да иде у Америку да ради међу нашим иселјеницима, а посебно да обезбиједи финансирање Одбора, пошто су Супило и Трумбић били изричито против тога да српска влада финансира његов рад. Хинко Хинковић, који је тих дана долазио из Женеве требао је да успостави везу са Хрватском и да ради на публицистичкој акцији, а упућена је и молба српској влади да одреди др Павла Поповића за уредника свих емигрантских издања.⁸² Такође је било договорено да се почетком 1915. године сви опет нађу у Лондону, гдје би конституисали Југословенски одбор. Међутим, у свом Дневнику, Стојановић помиње још један састанак у Риму, јануара 1915. године, коме су, поред њега, присуствовали Трумбић, Мештровић и Љубомир Михајловић, док остаје неодређен у томе да ли су том састанку присуствовали Хинковић и Павле Поповић, који су се тада такође налазили

⁸¹ Н. Стојановић, *Дневник*, 7.

⁸² Н. Стојановић, *Југословенски одбор*, 12.

у Риму. Као најважнији закључак са тог састанка Стојановић наводи да су се сложили како треба „пропаговати јединствену државу као конзеквенцију идеје народног јединства, још је рано говорити о унутарњем уређењу, то је наша унутарња ствар у коју други народи не треба да се мешају.“⁸³

Као најважнију тачку у будућој дјелатности југословенске емиграције Супило је означио Петроград и на његово инсистирање одлучено је да у руску престоницу пођу он и Душан Васиљевић. Супило је требало да оде прво у Бордо, па у Лондон, гдје би прикупио неопходне препоруке и обавијестио се о ситуацији, а Васиљевић је требало да иде преко Ниша, гдје би од Пашића добио препоруке и посавјетовао се са њим. Њихову планирану активност у Петрограду, Стојановић је, у писму Николи Пашићу од 21. децембра 1914. године, додатно мотивисао на следећи начин: „Још је један важан разлог ради чега је потребан одлазак у Петроград. Русе и цело православно словенство мало воле на западу. Биће можда потребно да се у дискусији са западом узме који пут неки аргумент, што би га могли Руси сматрати незгодним, кад би веровали да је искрен. С тога треба наћи протекторе који ће нас разумети потпуно. Уједно треба неки од Хрвата да осети широку руску душу.“⁸⁴ Међутим, Супило, а посебно Трумбић су имали посебно јаке мотиве да Русе убиједу у потребу стварања југословенске државе, јер су се плашили да Русија не подржи само стварање проширене српске државе. У свом писму Супилу од 27. новембра 1914. године, Трумбић је то без увијања јасно нагласио: „Русија мора да дође до увјерења да не смије вратити сабљу у корице прије него ли буде остварена југословенска независна држава, која ће имати сву обалу Јадранског мора коју данас посједује Аустро-Угарска и да једнаком одлучношћу мора искључити Италију са те обале. Србија пак мора да буде приправна све жртвовати, па и свој опстанак за цјеловито остварење те идеје. Ако то не буде тако, бива ако Русија и Србија не буду о томе увјерене и не буду приправне да у том смислу раде, онда је мени се чини, сигурно ово, да ће Италија морати да добије барем најважније главне тачке на Јадранском мору, за којим она иде, да ће Угарска остати и неће постати Мађарском, а Хрватска

⁸³ Н. Стојановић, *Дневник*, 7.

⁸⁴ АСАНУ, 12554/30 (Писмо Николе Стојановића Николи Пашићу од 21. 11 (3. 12.) 1914).

ће бити жртвом, особито ако би се Србију задовољило у Сријему, Банату и Бачкој, да ће Србија добити излаз на море по свој прилици у Дубровнику, да ће Бока доћи под Црну Гору да крепа од глади и уз увјет да се не смије оружавати.“⁸⁵ Дакле, Трумбић је сматрао да Србија мора све жртвовати па и свој опстанак за ослобађање Хрвата и стварање Југославије и да је за тај идеал дужна жртвовати и последњег српског војника. Он је изгледа највише страховао да се Србија и Русија, принуђене неким међународним околностима, не задовоље ослобођењем и уједињењем западних Срба, па је у том смислу давао инструкције Супилу пред пут у Петроград: „ако дођеш до закључка да они нису увјерени ни одлучни за нашу мисао, те ако се буде шарати да Србија добије Босну, макар и са комадом Далмације, ако не свом, а остало да се жртвује, онда ћемо морат да иступимо, те да најприје Русији и Србији кажемо да ми то нећемо и да ми, како нам се онемогућује стварање народног јединства, радит ћемо за ослобођење нашега народа у двијема групама, хрватској и српској, да ће Хрватска захваћати и Далмацију, ваљда цјеловиту, да неће ни сва Босна изостати из те скупине, да ће Србија добити један пенцер на Јадранском мору може бити и не у Далмацији. Ово би за нас била политика нужде које би се морали прихватити, аколи видимо да Русија и Србија немају великог смисла за словенство него да словенство схваћају уско у смислу православства.“⁸⁶ Суштински, ово је био стварни политички програм Трумбића и Супила, али је њихова невоља била у томе што су у том тренутку Хрвати били ратујућа страна против сила Антанте и као такви могли су очекивати једино да у случају побједи Савезника плаћају ратне репарације и снесо све остале последице које сноси поражена страна у рату. Због тога је југословенство било спасоносна формула за Хрвате у Првом свјетском рату у случају побједи Антанте, што су Трумбић и Супило јасно видјели, али ипак није јасно којим средствима је Трумбић мислио да заплаши Русију и Србију пријетњама о стварању Велике Хрватске, што је препоручивао Супилу да уради у Петрограду, када за собом није имао никакву војну силу, ни моћне савезнике, нити апсолутну подршку хрватског народа, а ни његов мандат да га заступа. Страх од руске подршке

⁸⁵ Цитирано према: Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, 466.

⁸⁶ Исто, 466-467.

искључиво српском уједињењу и стварању проширене Србије, био је главни разлог Супиловог пута у Петроград, а понајмање је био мотивисан потребом да „неки од Хрвата осети широку руску душу“, како Стојановић каже.

Стојановић је чврсто вјеровао, барем судећи по његовим биљешкама из тог времена, али и касније, да су све те акције југословенске емиграције и српске владе биле у том периоду у потпуном сагласју: „Сав тај посао у почетку, као и доцније, ови југословенски патриоти саопштавају претходно српској влади и поступају увек тако да се види и заједнички циљ и заједничка директива. Већ у пролеће 1915 делегати ове југословенске групе путују у Ниш да се саветују са владом Србије о даљој акцији, а по споразуму продужују пут за Петроград да обавесте и руске меродавне кругове о својим жељама и намерама.“⁸⁷ Међутим, у Петрограду су ти „југословенски патриоти“, тачније Супило, први сазнали за тајне преговоре Савезника са Италијом, који ће бити уобличени у Лондонски уговор од 26. априла 1915. године.⁸⁸ Пошто су схватили да би по одредбама тог уговора Србија могла добити не само Босну и Херцеговину већ и широки излаз на море у Далмацији и да „хрватског питања“ као европског проблема у одредбама тог уговора уопште и нема, тек после тога, емигранти у Паризу, по хитном поступку, 1. маја 1915. године, конституишу Југословенски одбор. Да је Лондонски уговор директно утицао на формирање Југословенског одбора потврђује и Никола Стојановић у својим необјављеним сјећањима, гдје каже: „...стално долазе вести да су Савезници обећали Италији добар део југословенског приморја као цену њеног уласка у рат. Навикли на мале политичке гестове у нашој уској покрајинској атмосфери, ми смо врло збуњени пред задатком да ли, шта и како на ту евентуалност да реагујемо. У једном смо ипак сложни – треба да се конституишемо да би могли иступити као целина и да предамо меморандум о нашим жељама.“⁸⁹ Не изгледа вјероватно да Стојановић заиста није тада схватао да је до формирања Југословенског одбора баш у том тренутку дошло због Супилових скоро паничних брзојава које је из Петрограда слао Трумбићу један за другим, да хитно иду у Лондон и спасавају што се спасити да. „О Супиловим

⁸⁷ Др Никола Стојановић, *Србија и Југословенско уједињење*, 48.

⁸⁸ Исто

⁸⁹ АСАНУ, 12554/9

порукама др Трумбићу да пође с друговима у Лондон садржан је и зачетак Југословенског одбора у Лондону и његовог конституирања.⁹⁰ Међутим, по свему судећи Супило је био планирао да се акција емиграције свом расположивом енергијом пренесе у Лондон и да тамо дјелују против Лондонског уговора, а да се Југословенски одбор формира у Лондону тек по његовом доласку. Међутим, хладнокрвнији и очигледно мудрији, Анте Трумбић га је предухитрио и Југословенски одбор формирао већ у Паризу, гдје је он био изабран за његовог предсједника. Сам Стојановић наводи да је приликом конституисања било примједби да се не треба журити, посебно са избором претсједника и да треба сачекати Супила да се врати, „али се преко њих прешло“.⁹¹ У овоме лежи и прва клица каснијег раздора између Супила и Трумбића, а убрзо и до самосталних Супилових акција по питању југословенског уједињења. Да је Супило себе видио као предсједника Југословенског одбора и вође читаве емигрантске акције види се и по томе што му је Стојановић, знатно касније, приликом Супиловог разлаза са Југословенским одбором, јуна 1916. године, јавно приговорио да је до кашњења са формирањем тог одбора дошло због тога што је он тражио да са његовим формирањем треба чекати док се он врати из Петрограда.⁹²

Питање је и то колико је Стојановић у праву када тврди да су акције југословенске емиграције биле у то вријеме у потпуној сагласности са српском владом. Истини за вољу, Стојановић је већ 21. новембра (3. децембра) 1914. године, послао опширан извјештај Пашићу, у коме му је реферисао о току и основним закључцима састанка у Фиренци и даљим правцима дјеловања југословенске емиграције у Риму. Исто тако, у два наврата су одржавани састанци представника емиграције са српским отправником послова у Риму, гдје је разговарано о даљој акцији и из тога би се дао извући закључак да су њихове акције заиста биле усаглашене. Међутим, почетком децембра 1914. године, Трумбић, Мештровић и Стојановић предали су тадашњем руском амбасадору у Риму, Крупенском, један меморандум на руском језику намијењен цару Николи, а у коме су изнесене

⁹⁰ Josip Horvat, *Supilo – život jednog hrvatskog političara*, Zagreb 1939, 371.

⁹¹ АСАНУ, 12554/9

⁹² Н. Стојановић, *Дневник*, 36.

„патриотске наде Јужних Словена.“⁹³ Овај меморандум предат је мимо знања српске владе и Николе Пашића, а судећи према реакцијама руске стране у њему су изнесена супротна мишљења од оних које је заступала српска влада. То се може закључити из телеграма који је Сазонов упутио Крупенском 17. маја 1915. године, гдје је подвукао да тај меморандум „не може се узети у обзир пре него што се дозна гледиште српске владе о том предмету. Треба напоменути да овај меморандум апсолутно не одговара ономе мемоару, који је предат од стране г. Љуб. Стојановића,⁹⁴ члана академије наука у Београду, и који се овде сматра да садржи територијалне претензије српске нације.“⁹⁵ Иако вјероватно није учествовао у његовом формулисању, не треба ни сумњати да је Никола Стојановић знао садржај тог меморандума, јер ако је вјеровати поменутом документу, он је заједно са Трумбићем и Мештровићем, предао тај меморандум Крупенском. У већ поменутом извјештају Пашићу, Стојановић помиње да Супило није могао доћи раније у Фиренцу, јер је радио „меморандуме за Извољског“, али ништа више не говори о њиховом садржају, напомињући да ће Супило о свом раду детаљно обавијестити Пашића, што по свему судећи није био случај. Према Стојановићу, та акција била је изазвана једном наводном изјавом Крупенског „да сматра и наше земље талијанским.“⁹⁶ Тешко је повјеровати да би један искусни руски дипломата дао једну овакву несмотрену изјаву у том тренутку и да се ту више радило о Супиловој потреби да на било који начин утиче на руско мишљење јер је, како то и Стојановић потврђује „Петроград сматрао главном тачком.“⁹⁷ Да акција емиграције у Риму није била сасвим у сагласју са српском владом показује и телеграм који је, у првој половини јануара 1915. године, Крупенски послао министру Сазонову у коме је, између осталог, писало: „Тек што се вратио из Лондона и снабдевен курирским пасошем наше тамошње амбасаде, Хрват Супило отпутовао је данас у Петроград преко Ниша, где ће пробавити неколико дана

⁹³ Милан П. Борђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд 1922, 49.

⁹⁴ Ради се о мемоару који су у име српске владе предали Љубомир Стојановић и Александар Белић у Петрограду половином априла 1915. а који је дошао као реакција на преговоре Савезника и Италије у Лондону.

⁹⁵ Исто, 53-54.

⁹⁶ АСАНУ, 12554/30. (Писмо Николе Стојановића Николи Пашићу од 21. 11. (3. 12.) 1914. године).

⁹⁷ Исто

ради преговора са српском владом и са нашим послаником. Циљ је његова пута споразумети се са српском владом о основама политичког уједињења Хрвата и Словенаца са Србима, и у случају ако се не успе доћи до споразума убедити нас (Русе) у неопходност, да ми наметнемо једно своје властито решење, без чега цела ствар, по мишљењу Супила, унапред је осуђена на неуспех.⁹⁸ Дакле, Супило је ишао у Ниш да преговара са српском владом о основама политичког уједињења, а не да се посавјетује са њом о даљим акцијама, како то наводи Стојановић. Свјестан да у својој политичкој акцији нема легитимитет да заступа све Југословене из Монархије, а поготово да за собом нема никакву војну ни политичку силу, Супило је настојао да најбоље искористи једино што је имао, а то је огромни морални престиж Србије, који је код Савезника заслужила српска војска побједама на Церу и Колубари. Наоружан Пашићевим препорукама, Супило је из Ниша продужио у Петроград да увјерава руске мјеродавне кругове у словенство Хрвата и читавог Јадранског приморја, а надасве да од италијанских претензија покуша спасити приморје. Да је у томе имао подршку не само остатка Хрватског одбора из Рима, већ и Николе Стојановића и Душана Васиљевића, показује и телеграм Крупенског послат у Петроград 10. фебруара 1915, у коме се, према М. Ђорђевићу, каже: „Најглавнији чланови Југословенског комитета, представници Српско-Хрватске коалиције, посланик загребачког Сабора, Хрват Хинковић, посланик босанског Сабора, Србин Стојановић, који живи у Женеви, и далматински посланик Хрват Трумбић, који је у Риму, моле да сматрате посланика Супила, који стиже у Петроград, као њиховог пуномоћеника, чија гледишта потпуно се слажу са његовим. Ранија размимоилажења Супилова са српско-хрватском коалицијом сад више не постоје. Програм Супила одобрава и Пашић.“⁹⁹ Очигледно је да је овдје Крупенски обманут у два наврата, када је у питању тврдња да Супилов програм одобрава и Пашић, као и то да је Супилов сукоб са хрватско-српском коалицијом превазиђен. Осим тога, Супило нити „Супилов програм“, као ни чланови овог „југословенског комитета“ како га руске дипломате називају, нити каснији Југословенски одбор, нису имали ничији мандат, а

⁹⁸ Цитирано према: *Милан П. Ђорђевић, Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд 1922, 50.

⁹⁹ Исто, 51.

поготово не јужнословенских народа Аустроугарске да их заступају. Изгледа да се већ у том тренутку привидног „сагласја“ српске владе и хрватске емиграције, Стојановић нашао између двије ватре и био принуђен да балансира, али несумњиво још увијек на српским националним позицијама. Супилова мисија у Петрограду, а посебно начин на који је он своје утиске из руске престонице пренио Пашићу и српској влади након повратка, толико се учинила сумњивом руским мјеродавним круговима, да је кнез Трубецкој, руски посланик у Србији, осјетио потребу да на ту околност упозори престолонаследника Александра и Николу Пашића.¹⁰⁰ Да је био у праву потврђује и Никола Стојановић описујући у свом дневнику какве им је све импресије из Русије донио Супило по свом повратку, а између осталог и ово: „Русија ушла с унапред спремљеним планом да нас расцепи и издели... Русија слаба војно и одговара држави од 45 милиона. Руси Србе не трпе. Сматрају их као он свог рођака Ђуру – дају им нешто, али их не пуштају међу се. Уздања у Русију нема. Код независности Хрватске прекинут разговор. (Моје питање било).“¹⁰¹ На жалост, Стојановић даље не објашњава ништа у вези са овим питањем, то јест, какво је он то питање поставио Супилу о његовом раду у вези са „независности Хрватске“, као ни то зашто је разговор баш на том мјесту прекинут. Али, док је члановима Југословенског одбора причао све најгоре о Русији, Супило се није либио да руском министру спољних послова Сазонову, пошаље писмо из Атине, на путу од Петрограда за Лондон, маја 1915. године, у коме између осталог каже дословно: „Србија као Србија нема право на Далмацију. Али ми Хрвати хоћемо да се с њом сјединимо јер имамо један језик.“ Искусним Руским дипломатама није требало додатно објашњење да последице оваквих изјава схвате да Супилово југословенство има антисрпски карактер и да на ту чињеницу упозоре Пашића и српску владу, али да је и на тај начин прекоре због неке врсте брзоплетости у изражавању жеље за уједињењем са католичким Јужним Словенима. Анимозитет Супилов према Русији сасвим сигурно је био изазван и оштрим па чак и непријатељским ставом Сазонова према католичанству и Јужним Словенима који му припадају, а који је несумњиво

¹⁰⁰ J. Horvat, n.d., 371.

¹⁰¹ Н. Стојановић, *Дневник*, 15.

био једним добрим дијелом подстакнут од кнеза Трубецког, руског посланика у Србији, који је изражавао бојазан у спремност српске православне цркве да се суочи са агресивним и добро припремљеним католичанством, када оно постане саставни дио нове државе. Осим тога, Сазонов је врло брзо сазнао да тих дана у Ватикан иду депутације католичког клера из Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније да папи предају споменице против уједињења са Србијом, а исто тако и Трумбић је тих дана покушавао да ступи у додир са Ватиканом.¹⁰² Због свега тога су и српски изасланици Александар Белић и Љуба Стојановић наишли на хладан пријем у Русији и оштру опомену Сазонова да ће Србија добити излаз на море и оно што јој припада, а да своје југословенске аспирације оставе за будућност.¹⁰³ Изгледа невјероватно, али је истинито, да су руски дипломати већ тада јасније видјели од српских политичара шта српски народ може задесити у тој новој јужнословенској држави. Лондонски уговор погађао је и ратне циљеве Србије, то јест њен југословенски програм, али имајући у виду изразито негативан став Русије према југословенском питању, Пашић је протествовао у Петрограду веома обазриво и то на начин да југословенско питање представи у Русији као српско питање. Тако је 30. априла Спалајковићу писао о уступцима на рачун српских земаља у Истри и Далмацији, а Трубецком је изразио само протест у вези Шибеника и подручја ријеке Крке гдје православни Срби чине већину становништва.¹⁰⁴ Тих дана Пашић је био спреман да иде лично у Русију да протестује против Лондонског уговора, али му је из Петрограда недвосмислено поручено да не долази.

Крајем јануара 1915. године, Стојановић је из Рима отишао у Женеву, гдје је наставио своју дјелатност. У Женеви је имао доста контаката са различитим страним представницима у вези југословенске акције, а између осталог, ту се боље упознао са чешким професором Томажом Масариком, чије је учење о културном уздизању народа дуго времена опсједало младобосанску генерацију Срба у Босни и Херцеговини. Међутим, тих дана у Женеви, Масарик је признао Николи Стојановићу да је гријешно када је нападао идеју револуције и чешке радикале, не слутећи да ће се

¹⁰² Dragoljub Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1980, 178.

¹⁰³ Исто, 182.

¹⁰⁴ Ђ. Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, 83.

убрзо у Европи десити овакви преломни догађаји. Стојановић је опет из Женеви покушавао да, у сарадњи са Пером Слијепчевићем, организује неку врсту помоћи Херцеговцима у Црној Гори, али му то опет није полазило за руком. Убрзо му се у Женеви придружио и сам Слијепчевић. Крајем априла Стојановић је из Женеви отишао у Париз, гдје је требало да се конституише Југословенски одбор. Одмах по доласку у Париз, Стојановић је ступио у везу са српским послаником Веснићем и наредних неколико дана у потпуности координисао акције с њим. У Паризу му се прикључио и Душан Васиљевић, који се већ вратио из Петрограда и њих двојица, као представници Срба из Босне и Херцеговине, активно су учествовали у организовању Југословенског одбора и његовим почетним акцијама, које су прије свега биле усмјерене против Лондонског уговора.

Реакција на Лондонски уговор било је и одржавање једне југословенске манифестације у Нишу, маја 1915., којом је руководио књижевник Иво Ћипико, а којој су поред представника српске владе и војске, присуствовали и многи Срби, Хрвати и Словенци, који су се тада, или као емигранти или као заробљеници, нашли на тлу Србије. Том приликом донесена је Резолуција у којој се између осталог каже и ово: „... ради тога молимо све велевласти и државе, које се данас боре за народни принцип и правичност, да наш народ једне крви безувјетно очувају од сваког цијепања, као и његове земље од сваког кидана, те да омогући Србији, да изврши своју ослободилачку и културну мисију, која ће бити залогом постојаног мира у Европи.“¹⁰⁵ Међутим, нису сви представници хрватске интелигенције тако схватили „ослободилачку и културну мисију Србије“, што ће се убрзо показати у првим отвореним сукобима у Југословенском одбору. Убрзо је услиједио и Меморандум Југословенског одбора предан британској влади, а на француском језику и руском министру Извољском, а 12. маја и Манифест Југословенског одбора британском народу и парламенту, у коме је, између осталог, речено: „За Србију се и Црну Гору ради о рату за обрану и ослобођење, а не о рату за освајање; ове се државе боре, да ослободе наше племе од туђег јарма и да нас уједине у један јединствени слободни

¹⁰⁵ Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1919*, Загреб 1920, 24.

народ.¹⁰⁶ Али, око поменутог Меморандума избили су на површину различити погледи на југословенско уједињење у оквиру Југословенског одбора, а представници Срба из Босне и Херцеговине у Одбору, Душан Васиљевић и Никола Стојановић непосредно су учествовали у тим расправама, али и у каснијим сукобима по питању самосталности акције појединих чланова одбора, прије свега Супила, који је био незадовољан што је одбор формиран без њега, а вјероватно и због тога што он није његов предсједник. С друге стране, српски посланик у Лондону Матеј Бошковић, незадовољан је био садржајем Меморандума британској влади, прије свега због тога што се у њему нова држава већ назива Југославија и тако, без одлуке Народне скупштине, поништава назив Србија, а посебно што се у Меморандуму Далмација везује искључиво за Хрватску. Већ на првом заједничком састанку у Паризу, 29. априла, када су пристигли Трумбић, Васиљевић, Марјановић и Газари, поред расправе о Лондонском уговору и одлуке о конституисању Југословенског одбора, расправљало се и о Меморандуму који треба израдити. Његово састављање повјерено је Милану Марјановићу и Душану Васиљевићу. На крају су коначну редакцију направили Трумбић, Стојановић и Газари.¹⁰⁷ Стојановић и Васиљевић у тим првим сукобима играли су посредничку улогу. Трумбићев предлог да закључак Меморандума буде захтјев за плебисцитом југословенских области Монархије, Васиљевић и Стојановић су оштро одбили, али је исто тако Стојановић, како сам каже, одбио понуду извјесног Боже, вјероватно Марковића, да њих двојица и Васиљевић допуне примједбе о тадашњем стању Босне и Херцеговине и предлоге за окупациону и будућу управу, мотивишући одбијање тиме да то не жели чинити без својих „политичких другова и без информација које су се показале у току рата.“¹⁰⁸ Расправе око Меморандума наставиле су се и у Лондону, гдје су се крајем маја 1915. године, коначно искупили сви чланови Југословенског одбора. Расправа се водила око Бошковићевих примједби, а на крају су позвани да се укључе у расправу Јован Цвијић и Богдан Поповић. Васиљевић и Стојановић с једне стране оштро полемишу као чланови Одбора, а с друге стране наговарају Бошковића и Цвијића да направе

¹⁰⁶ Исто, 36.

¹⁰⁷ Н. Стојановић, *Дневник*, 11.

¹⁰⁸ Исто, 12.

компромис. На крају је усвојен текст Меморандума који није задовољио све, али је омогућио да, посредовањем Бошковића, трочлана делегација Југословенског одбора, у којој је био и Стојановић, буде примљена у британском министарству спољних послова.¹⁰⁹

За то вријеме Супило је почео да води сасвим самосталну дипломатску акцију у Лондону и да на све стране ровари против Србије. У љето 1915. године Савезници врше притисак на Србију да попусти бугарским територијалним претензијама, а да као компензацију Србија добије Босну и Херцеговину, Далмацију до више Сплита, Срем, Бачку и дио Славоније. У исто то вријеме Супило је почео да даје изјаве британској штампи које нису ишле у корист акције Југословенског одбора, а у разговору са Грејом рекао је чак да се Хрвати неће изјаснити за сједињење са Србијом, ако оставе саму Хрватску да гласа.¹¹⁰ Енглези су пристајали на ту формулацију, али се поставило питање како ће Србија реаговати. Зато је британски министар спољних послова понудио Супилу да преко његовог министарства, а без знања и сагласности остатка Југословенског одбора, упути депешу Пашићу гдје је политички дио депеше садржан у реченици да ће последије рата Босна и Херцеговина, јужна Далмација, Хрватска и Славонија бити слободне и моћи да саме одлуче о својој судбини.¹¹¹ На тај начин британска дипломатија је покушавала да подвали Пашићу, на начин што би умјесто формалне обавезе проширења Србије на запад као компензацију за Македонију, она добила само обећање о плебисциту, што је Пашић, наравно одбио. Овај самовољни потез Супилов изазвао је оштре сукобе у Југословенском одбору и такве расправе да је „пало толико неумесних примедба и открило се толико различности у схватању југословенског јединства, да се морао сваки озбиљно замислити да ли је могуће на тај начин продужити даље заједнички рад.“¹¹² То је био уједно и први окршај Николе Стојановића са југословенском емиграцијом изван Босне и Херцеговине. Док су трајале маратонске дискусије око резолуције коју треба послати Пашићу као образложење Супилових изјава и

¹⁰⁹ АСАНУ, 12554/9, 133

¹¹⁰ Н. Стојановић, *Дневник*, 20.

¹¹¹ АСАНУ, 12554/9, 134

¹¹² Исто

поменуте депеше, стигао је Пашићев негативан одговор, па је даља дискусија о овом питању постала беспредметна, али се страсти у Југословенском одбору и даље нису смиривале. На једној од одборских сједница, која је одржана 4. септембра 1915. године, на којој се расправљало о Супиловој депеши и Пашићевом одговору, Стојановић је, реагујући на Супилове, али и Трумбићеве и Марјановићеве захтјеве за плебисцитом и постављањем питања граница између Срба и Хрвата, рекао: „Кад се већ дотле иде да се говори о границама и подели, кад се питање Хрватске истиче пред сва друга питања, постављам једно питање: Да ли се тражењем плебисцита Србија не вређа, јер јој се каже: Ослобођени од Европе, ми ћемо се гласањем ујединити ако хоћемо.“¹¹³ Тако је Стојановић најдиректније подржао професора Павла Поповића, који је покушавао разложно да објасни осталим члановима Одбора да Србија не може примити плебисцит и од готовог направити вересију. Овакве мучне расправе настављене су и наредних дана, а на сједници од 6. септембра, Стојановић је опет дошао у директан сукоб са Супилом и реагујући на његове пријетње, изјавио: „Да изјавим само нешто поводом неке врсте претње Супилове о разлазу. Ако се ми осећамо једно, онда до тога не може доћи. Српска влада, везана вољом народа у закључку скупштинском, тражиће сигурно док год буде могла уједињење. Она може бити поражена или преварена, али њена воља неће никад бити измењена. Задатак свих нас је да Србију помажемо и да је разумемо. И кад би Србија била присиљена да чини уступке, треба то разумети као што смо разумели њену изјаву о анексији. Кад се има чист осећај јединства, кад се не говори о границама међу нама, онда се апсолутно мора доћи до закључка да смо ми једно са Србијом и да ћемо остати једно.“¹¹⁴ На Супилову опаску да се не морају натјецати у томе ко ће Србију више похвалити и да Стојановић пријети Мађарском и Италијом, овај му је узвратио: „Ја говорим у име своје и својих земљака и мислим да није нико могао схватити моју намеру тако – осим ако се хоће. Ја сам хтео да кажем да је Србија ради Хрватске имала управо овај рат пре времена, јер Мађари и Тиса и не би гурали Аустро-Угарску у рат да им није био пут на море дошао у питање. Стога се не може

¹¹³ Н. Стојановић, *Дневник*, 22.

¹¹⁴ Исто, 23.

имати сумње у намјере Србијине, а мора рачунати с коалицијом Талијана и Мађара на конференцији мира.¹¹⁵ Из овога се да закључити да је Стојановић у то вријеме имао потпуно јасно издефинисан став и према српској влади и југословенској акцији и својој мисији у тим судбоносним данима. Овај први велики сукоб Стојановића са Супилом превазиђен је само захваљујући увиђавности и посредничкој вјештини Ивана Мештровића.¹¹⁶ Међутим, Супило се и даље није смиривао у свом, све отворенијем, непријатељском ставу према Србији, а када је британској штампи дао изјаву да Хрватска само жели да буде слободна и да се не прави питање од уједињења са Србијом, што значи да до уједињења не мора ни доћи, сукоб је поново кулминирао, поготово када је Супило одбио да демантује ову изјаву, већ је од Одбора тражио да му се да улога „агента за спољне послове.“ Овај Супилов захтјев Трумбић је одбио, а у таквој ситуацији Стојановић је закључио да „из тог хаоса изгледа ми да је једини излаз да свако од нас узме један конкретан задатак и да се што пре разилазимо из Лондона.“¹¹⁷

Најконкретнији задатак који су тада имали чланови Југословенског одбора било је питање ангажовања добровољаца у једну Југословенску легију или Јадранску легију како су је називали емигранти у Лондону. Било је чак и предлога да се и сви чланови Југословенског одбора јаве у ту легију, али је такав предлог Николаја Велимировића одбијен због противљења Хинковића.¹¹⁸ Конкретан задатак који је Никола Стојановић добио био је да у Женеви организује неку врсту обавјештајне службе која би практично користила Савезницима, али и југословенском питању уопште. Уклањање из Лондона није тешко пало Стојановићу, поготово што је на тај начин избјегао мучне расправе у оквиру одборских сједница и што је добио Трумбићево обећање да се принципијелна питања јужнословенског уједињења неће рјешавати без свих чланова Одбора па и оних који су били изван Лондона.¹¹⁹ Али, у то вријеме у Женеви је већ Божа Марковић формирао Пресбиро, па ће око тога чија

¹¹⁵ Исто, 24.

¹¹⁶ АСАНУ; 12554/9,135.

¹¹⁷ Исто, 136

¹¹⁸ Н. Стојановић, *Дневник*, 14.

¹¹⁹ АСАНУ, 12554/9, 138

је идеја за његово стварање, нешто касније бити предмет полемике па и свађе између Стојановића и Марковића.¹²⁰ У то вријеме јавила се и идеја да се издаје једна југословенска ревија на француском и енглеском језику, која би објашњавала југословенско питање страном јавном мњењу. Иако је тешком муком убиједио Јована Цвијића да се прихвати уредништва, а преко др Газарија обезбиједио кредитно финансирање од стране пријатеља из Јужне Америке, ипак је централа Југословенског одбора из Лондона спријечила ову акцију Николе Стојановића.¹²¹ Тада он, да би колико-толико кориговао овај пропуст, почиње да пише своју књигу *La Serbie d'hier et de demain*. Међутим, и овдје је спорно да ли је до ове идеје први дошао Божа Марковић или Стојановић, јер се Марковић том мишљу бавио и предузимао кораке у том смјеру, још док Стојановић није био ни дошао у Женеву.¹²²

У то вријеме у Женеви се још један Србин из Босне и Херцеговине свом снагом ангажовао на пропагирању југословенске идеје. То је био Перо Слијепчевић, који је на позив Николе Стојановића дошао из Рима да би у Женеви наставио своју публицистичку антиаустрогарску дјелатност коју је већ био започео у Риму. Августа 1915. године он је, заједно са др Љубом Леонтићем (Хрватом) и Владиславом Фабјанчићем (Словенцом) написао Манифест Југословенске уједињене омладине, са предговором професора Масарика, а који је прво штампан на француском језику. Њих тројица се тада потписују као чланови Централног одбора ЈУО. У Манифесту се доноси кратак историјски, етнографски, географски, литерарни, социјално-политички и економски преглед јужнословенских народа, а на крају и југословенски програм у коме се између осталог каже: „Пошто су Срби-Хрвати-Словенци само један југословенски народ, то ће они послје ослобођења бити уједињени у једну једину хомогену државу. Не постоји никакво унутарње питање о саставу те државе, а поготово не такво, о којем би морале да се брину Велике Силе европске. Србији, Пиемонту Југословенства, имат ће да се приклопе остале земље српске, хрватске и словеначке. Она је пред цијелим свијетом свој данашњи рат назвала ратом за

¹²⁰ Мира Радојевић, *Научник и политика*, 168.

¹²¹ АСАНУ 12554/9, 140-141.

¹²² М. Радојевић, н.д. 164.

ослобођење Југословена.¹²³ Дакле, само из овог пасуса јасно је видљиво како је у том тренутку Перо Слијепчевић видио јужнословенско уједињење, али и у каквој је заблуди био и он и његови другови омладинци, који су у својој младалачкој наивности вјеровали да је унутрашње уређење прве заједничке јужнословенске државе само питање пуке формалности око кога неће и не може бити проблема. Августа мјесеца 1915. године из Париза је, на позив Слијепчевића, у Женеву стигао и Владимир Гаћиновић. Њега је рат затекао у Паризу, гдје се заједно са групом омладинаца из јужнословенских крајева Монархије јавио у француску легију странаца и био распоређен у морнарицу. Заједно са њим тада је био и Аугустин Ујевић. Као француски морнар, Гаћиновић је четири мјесеца пловио Јадранским морем, да би затим, био, као и читава флота, враћен у Тулон, гдје је и напустио легију. Све до августа 1915. године, Гаћиновић је провео у Паризу радећи свакојаке послове да би преживио, а лоши услови живота довели су његово здравље у озбиљну кризу. За вријеме боравка у Паризу одржавао је контакте са руским револуционарима, постао пријатељ Троцког и попримио нешто од њихових идеја.¹²⁴ За Троцког је тада написао неколико чланака, а међу њима и чланак *Сарајевски атентат*, у коме је описао револуционарну омладинску акцију пред Први свјетски рат. Иако се његово казивање односи на омладинску акцију на читавом јужнословенском простору, ипак је и у овом Гаћиновићевом тексту, једином на тему југословенства, примјетно да он нема одушевљења за југословенство, као, на примјер, што има Слијепчевић и да његов ранији став да је југословенство „мијешање хрватске воде у српско вино“ суштински није изгубио на значају ни у тим

¹²³ *Manifest jugoslovenske ujedinjene omladine*, F. Šišić, *Dokumenti...*, 43.

¹²⁴ Занимљиво сјећање на Гаћиновића из тих дана оставио је и Троцки, који каже: „Поред мене у ћошку Café de la Rotonde, у густом диму, коме се сличан једва може наћи, седи неки млади Србин. Без обзира на веома шарену публику, човек и преко воље заустави свој поглед на њему. То је једна од оних фигура које као да су створене за то да код уредних људи изазивају неспокојство. Висок, мршав, али снажан, мрк, са изразом немира и енергије у очима и у цртама лица, он оштроумно посматра све и свакога, жедан утисака из туђег живота, али способан да се не изгуби у њему. Овај млади човек, скоро младић – једва да му је 23 године – има свој циљ. Он је Босанац, интиман друг Принципов и Илићев.“ (Цитирано према: Д. Љубибратић, *Владимир Гаћиновић*, 166-167)

ратним данима.¹²⁵ Због тога се он, када је пристигао гладан, исцрпљен и болестан у Женеву, није значајније ангажовао у југословенској акцији омладине. Али, тамо је организација Уједињење или смрт, чији је члан од 1911. године био, имала за њега други задатак. У Женеву су, после војног слома Србије, пристизали са разних страна његови другови омладинци, Павле Бастајић из Лозане, Милош Пјанић и Мустафа Голубић са Крфа и тако даље. Али, Голубић је са Крфа упућен по Аписовом налогу да пронађе Гађиновића и да разговарају о припремама за атентат на њемачког цара и бугарског краља.¹²⁶ Истовремено су у Атину били упућени М. Мехмедбашић и В. Билбија са задатком да организују атентат на грчког краља Константина.¹²⁷ Није случајно Аписа тада био глас најопаснијег завјереника „краљоубице“ у Европи, због чега ће на крају платити главом и то од руке властитог краља. Пошто је Гађиновић такве планове црнорукаца сматрао авантуристичким и нереалним, Голубић је јавио на Крф да Гађиновић није више оно што је био и отпутовао у Париз.¹²⁸ Тако је настављена историја неслагања Гађиновића и црнорукаца у оквиру организације *Уједињење или смрт*, што ће убрзо довести до отворених пријетњи Гађиновићу и његово тровање, наредне године у Фрибургу, довести у везу са црнорукцима. У вези са његовим ангажовањем у организацији Уједињење или смрт, Гађиновића је тих дана јако мучила и чињеница да је један дио Срба из Босне и Херцеговине суђен тада на велеиздајничким процесима, а један дио њих је оптужен и на основу његовог извјештаја о револуционарној организацији у БиХ, коју је он спроводио, а који је прије рата послао мајору Кости Тодоровићу. Тај извјештај, као и читава архива пао је у руке аустроугарске војске, када је Тодоровић погинуо у борбама на Дрини 1914. године. Могуће је да је и то био један од разлога Гађиновићевог хладног односа према црнорукцима и њиховим планираним акцијама.

¹²⁵ Не изгледа нимало увјерљиво тврдња Владимира Дедијера да је Гађиновић у овом тексту изостављајући придјев „Српска“ из назива предратног листа „Српска омладина“ „тима хтео да докаже да је постао присталица југословенске идеје.“ (V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 349).

¹²⁶ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, 172.

¹²⁷ Богумил Храбак, *Делатност припадника организације „Уједињење или смрт“ у току Павог светског рата*, Наше старине, Краљево 1973, 5.

¹²⁸ Исто.

У јесен 1915. године дошло је до великог преокрета на српском фронту. Велика Макензенова аустроугарско-њемачка и бугарска офанзива сломила је отпор српске војске и започело је повлачење кроз Албанију војске и народа. У таквој ситуацији Италијани очајно споро превозе српску војску са албанских обала, а свима је било очигледно да је Пашићева дипломатска акција против Лондонског уговора, којој су значајно допринијеле Супилове жалопојке из Петрограда и уопште дјеловање Југословенског одбора, у многоме кумовала томе. Српски представници у емиграцији, Васиљевић и Стојановић, покушавају тада да са осталим члановима Одбора и српским посланицима у Паризу и Лондону, апелују на Савезничке владе да подстакну Италијане да брже и ефикасније превозе српску војску са албанских обала, гдје су масовно умирали. Убрзо име се у Женеви придружио и још један Србин из Босне др Милан Сршкић, који се од самог почетка активно укључио у све активности емиграције у Женеви. Најактуелније питање којим су се бавили тих дана било је формирање једне Југословенске легије и организовање добровољаца у Америци. За обављање тог задатка у Америци, Стојановић је предложио Гаћиновића и Слијепчевића, али је наишао на противљење Боже Марковића, који је сматрао да њих двојица нису довољно озбиљни за тај задатак и тражио да у тај рад буде укључен и један Србијанац. У њиховој међусобној кореспонденцији око тог питања већ тада се може назријети нека врста нетрпељивости између Стојановића и Марковића, јер су се њих двојица изгледа пречесто један другом мијешали у компетенције и обојица сматрали да треба да воде главну ријеч. Тако је, на примјер, поводом Слијепчевића и Гаћиновића, Марковић рекао „ја не могу допустити да се тако ради пода мном и без иједног Србијанца“, на што му је Стојановић наводно одговорио „Шта значи пода мном? У овој ствари нема ништа под тобом. Србијанац један треба, али га треба одмах послати.“¹²⁹

Са војним сломом Србије, а посебно са почетком револуције у Русији, међународни положај Србије знатно је промијењен и њене позиције у питању ослобођења и уједињења биле су значајно пољуљане. Све ће се то убрзо показати као прилика једном дијелу хрватских политичара у Југословенском одбору да развију

¹²⁹ Н. Стојановић, *Дневник*, 27.

нову стратегију у односима са српском владом и могућност југословенског уједињења ускладе са својим визијама, а те визије да наметну и осталим члановима Југословенског одбора као једино исправне и легитимне. Није тајна да је пропаст Србије изазвала код неких припадника Југословенског одбора чак и радост, а посебно код Супила који је наводно на нову годину 1916. дошао у српско посланство у Лондону и радосно узвикнуо: „сад смо равни“!¹³⁰ Први корак у смјеру нове оријентације Југословенског одбора била је сједница заказана за 16. фебруар 1916. године, гдје је требало расправљати о добровољачком питању, али наасве о новим Супиловим иступима, који у то вријеме има политичку визију да у измијењеним политичким околностима, посебно војног слома Србије, поведе политику директног споразумијевања са Италијом. Хрватски чланови Одбора самостално конференишу неколико дана и дају подршку Супилу и његовим новим политичким вратоломијама, које ће на крају доживјети потпуни фијаско. Сукоб је доживио кулминацију када је на једној од одборских сједница Супило саопштио да је британском министру спољних послова упутио један мемоар у коме је, између осталог, саопштио да је дужност свих Хрвата да раде на томе да се сви југословенски крајеви из Монархије уједине са Хрватском.¹³¹ На тој сједници Супило је образложио да је то урадио „јер је српска влада на ноту савезника о напуштању Македоније пристала да јој се, као компензација, даду западни југословенски крајеви и стога мисли, ако Србија не даде гаранције да ће заштићавати Хрвате, да ће они бити присиљени да воде посебну акцију за проширење Хрватске.“¹³² Невјероватно изгледа Супилова дрскост да под фирмом југословенства тражи од Савезника стварање Велике Хрватске док хрватски војници храбро ратују у саставу аустроугарске војске против тих истих Савезника, а у Загребу се пјевају оде аустроугарском цару и позивају Хрвати да освете Сарајевски атентат. Очигледно је да су хрватски политичари и они у земљи и они у емиграцији радили на истом послу, јер у случају да Савезници не добију рат, за Хрвате би акција Супила и Трумбића био само један самовољни акт групе емиграната који нису ни од кога добили мандат да представљају Хрвате, а с друге стране за случај побједи

¹³⁰ Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд 1922, 39

¹³¹ АСАНУ, 12554/12, 143

¹³² Исто

Савезника у први план би избили Супило, Трумбић и остали као сасвим легитимни представници Хрвата, што се на крају и десило. Не може се рећи да тадашњи представници Срба из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору то нису схватили, али су ипак на крају дозволили да се Босна и Херцеговина посматрају у истој равни са осталим јужнословенским областима под Монархијом, иако је анексија БиХ проглашена непуну деценију прије тога, а историјски развој ове двије области текао у сасвим другачијем смјеру од Хрватске, Далмације, Славоније итд. Истини за вољу, у току 1916. и првих мјесеци 1917. године, Стојановић је, као несумњиво прва личност међу босанско-херцеговачким Србима у емиграцији, покушавао да води самосталнију босанско-херцеговачку политику у оквиру Југословенског одбора, па је у више наврата самостално конференисао са Васиљевићем, Слијепчевићем и Сршкићем, разматрајући разна питања везана за Босну и Херцеговину. Првих десетак дана фебруара 1916. године, њих четворица су интензивно водили разговоре и на састанку 10. фебруара закључили „да је потребан посебан босанско-херцеговачки рад у вези са српском владом и југословенским одбором“.¹³³ Том приликом одлучено је да се Сршкић предложи у Југословенски одбор, а њих четворица су међусобно подијелили посао који ће радити као представници Срба из Босне и Херцеговине. Тако је Стојановић био задужен за „односе српске владе са Југословенским одбором и за централисање акције до мира“, Сршкић да „изради нацрт администрације: 1) окупација 2) прелазни период 3) припреме редовна администрација, Васиљевић – привреду, Слијепчевић – просвету“.¹³⁴ Ово је дакле била нека врста босанско-херцеговачког одбора у оквиру Југословенског одбора и припрема његове самосталне акције у питању уједињења са Србијом, али на овоме они неће остати истрајни до краја, посебно Стојановић, па ће на крају ипак дозволити да се Босна и Херцеговина у току уједињења 1918. године политички вежу за Загреб. На тај начин су судбину уједињења ове двије области са Србијом препустити вољи Хрвата и то Хрвата изван Босне и Херцеговине.

¹³³ Н. Стојановић, *Дневник*, 31.

¹³⁴ Н. Стојановић, *Дневник*, 31.

Све наведене акције, Супило је проводио без знања било кога од Срба у Југословенском одбору, за које, по свему судећи, није пуно ни марио, па је то изазвало оштру реакцију, прије свега Николе Стојановића, као првог међу Србима у емиграцији, али, како он сам каже, ни тада он није био спреман да се тјера „до дефинитивног објашњења“, а његово незадовољство врло вјешто је смирио Трумбић, очигледно далековидији од Супила, и то на начин што је пристао да српској влади пошаље у име Одбора депешу у којој „изражава уверење у коначну победу правде и наше заједничке ствари“,¹³⁵ ма шта то значило. Прије ове сједнице Стојановић, Васиљевић и Сршкић су били договорили да упозоре „на заслуге Србије и пустити да се развија дискусија, да на овом питању никако до прелома не дође“¹³⁶ На какав је „прелом“ Стојановић мислио када је тога дана у свом Дневнику забиљежио ову реченицу, на жалост он касније не објашњава, али је сигурно да су српски представници из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору тада били свјесни акције коју воде Хрвати, а посебно Супило и били спремни да јој се супротставе, али како је Стојановић касније записао у својим сјећањима, ни тада „до дефинитивног објашњења“. Ипак, Стојановић није пропустио прилику да на тој сједници подсети Супила да је по македонском питању, Југословенски одбор гријешито „не залажући се довољно за њега“, а да се Пашићева акција поводом тога и наводни пристанак да се као компензација Србији додијели Далмација, Срем, Бачка и дио Славоније, за уступање Македоније Бугарској, не може оцјењивати без детаља које они у том тренутку нису знали. На крају је Стојановић закључио: „Сад нам је свима иза овога рата тешко чути Супила да говори о проширењу Хрватске кад је он дао изјаву 1908. да Босну треба придружити Србији.“¹³⁷ Очигледно да је Супило тзв. „македонско питање“, које је уласком Бугарске у рат на страни Централних сила и војним сломом Србије, постало беспредметно, и даље користио само као добар повод за отворену акцију против Србије.

Кулминација сукоба са Супилом била је на сједници одбора у Паризу, почетком јуна 1916. године, када је он јавно признао свој рад против српске владе, па

¹³⁵ АСАНУ, 12554/7, 144.

¹³⁶ Н. Стојановић, *Дневник*, 32.

¹³⁷ Исто, 33.

и изјаву коју је дао Миљукову, а у којој је рекао да би се Хрватска, када би била слободна, изјавила против уједињења са Србијом.¹³⁸ На тој сједници Стојановић је отворено напао Супила, не само због поменутог меморандума, већ и због његовог цјелокупног понашања, посебно од боравка у Петрограду па надаље. Том приликом, Стојановић му је, између осталог, приговорио и због његовог односа према Васиљевићу у току заједничког боравка у Петрограду,¹³⁹ из чега се може закључити да је Супило тада водио сасвим самосталну акцију, а да Васиљевић није био упознат са детаљима његовог рада у Петрограду иако је био присутан. Да је Стојановић овога пута био спреман да са Супилом иде до дефинитивног објашњења показује и чињеница да је прије тог састанка обавијестио Павла Поповића и Душана Васиљевића да ће поставити питање Супиловог дотадашњег рада. О томе је потом обавијестио и Трумбића тврдећи да „ми не можемо ни од кога другог пре тражити рачуна док не будемо знали јесмо ли ми доиста једно у сваком погледу, да ли стојимо сви на истом програму. Тај програм је 1) јединствена југословенска држава 2) Србија државноправни фактор 3) сва наша унутрашња питања остају да их ми решимо и да не пуштамо да се други ико меша...“¹⁴⁰ Са позиција каснијих његових ставова, овдје је посебно значајна друга тачка југословенског програма, који је у то вријеме заступао Никола Стојановић. Супило не само да није негирао све што су му спочитавали остали чланови Југословенског одбора, већ је на тој сједници јавно рекао да је изјавио Миљукову „да ће Хрватска пре с врагом него са Србијом ако с њом не буду и други крајеви гласали.“¹⁴¹ Када је сједница прекинута Супило је на вратима добацио Стојановићу „постигли сте што сте хтјели“,¹⁴² очигледно сматрајући њега главним експонентом српске владе и кривцем што политика Југословенског одбора није у ствари политика његових схватања о окупљању свих јужнословенских области Монархије у оквире Велике Хрватске, која би се онда можда могла ујединити са Србијом, али и не би морала. Епилог је био Супилово

¹³⁸ АСАНУ, 12554/7, 144.

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ Н. Стојановић, *Дневник*, 35.

¹⁴¹ Исто, 36.

¹⁴² Исто.

напуштање Југословенског одбора, али не и напуштање његових политичких погледа од стране хрватских чланова Одбора, што ће врло брзо доћи до изражаја. На тој сједници, Стојановић се, по властитом признању „пуно изложио, да би се очувало јединство политике и тактике“ наивно вјерујући да то није било узалуд и да ће се „моћи наставити рад без трзавица.“¹⁴³ Очигледно да је у том тренутку он и даље себе видио као посредника између српске владе и Југословенског одбора, али и даље са наглашеним и јасно испрофилисаним ставовима о јужнословенском уједињењу и посебно улози Србије у њему. Послије ових дешавања Стојановић је скоро очајнички тражио састанак са Јованом Јовановићем Пижоном и Пашићем, који су тих дана требали да допутују у Париз. У свом дневнику 9. јуна је записао. „Говорио Божи Марковићу и оставио писмо код Стефановића за Ј. Јовановића. Казао сам Павлу Поповићу, а нарочито Душану Васиљевићу да желим говорити са Ј. М. Јовановићем о босанским, југословенским и црногорским стварима и да сам разговарао са Андријом Радовићем.“¹⁴⁴ По Васиљевићу сам и писма спремио.“¹⁴⁵ У помињаном писму Ј. Ј. Пижону од 9. јуна 1916. године он каже „Апсолутно је потребно“¹⁴⁶ да се с Вама разговарам ради југословенских, специјално бос. хер. ствари и да Вас, поред тога известим о неким стварима.“¹⁴⁷ Непуних 15 дана после, он опет пише

¹⁴³ АСАНУ, 12554/7, 144.

¹⁴⁴ Помињање Андрије Радовића и „црногорског питања“ оvdје је везано за меморандум који је 19. августа 1916. године, Радовић, као предсједник црногорске владе и министар унутрашњих послова, упутио краљу Николи и у коме му је саопштио да је стварање заједничке државе Јужних Словена сасвим извјесна ствар и сугерисао му да се одрекне круне у корист регента Александра, јер како каже „у најповољнијем случају Црна Гора би добила проширење у Херцеговини до Неретве и, са Дубровником, Боком Которском и Скадром сачињавала би једну државу са близу милион становника. Ова је сиромашна земља насељена најенергичнијим елементом у Српству, али богатство њено не би било довољно за његов дух и полет, услед чега би наступило незадовољство и из дана у дан би расла тежња за уједињењем са браћом из богате Србије и Босне...“ Предлажући краљу уједињење Црне Горе са Србијом и наглашавајући да је то вијековни сан свих Црногораца, Радовић је и по питању наслеђивања престола имао занимљиво рјешење: „Престолонаследнику Александру припада прво место међу младим кнежевима двају династија по жртвама, моћи, култури и богатству Србије. Краљ Никола и Петар да буду очеви отаџбине. Краљица Милена да буде краљица мајка. Наслеђе би се могло уредити на овај начин: Књаз Данило, мушка бједца књаза Александра, па онда измјенично остали из обје династије како се за најбоље нађе.“ На крају је закључио „Срећна је прилика да се прославите а бојати се да послјије не буде доцкан...“ (Цитирано према: Н. Стојановић, *Дневник*, 39-42). На жалост, краљ Никола није имао толико националне свијести и ширине, колико је имао његов предсједник владе Андрија Радовић.

¹⁴⁵ Н. Стојановић, *Дневник*, 38.

¹⁴⁶ Подвучено и у оригиналу.

¹⁴⁷ АСЦГ, 80-4-21/363.

Јовановићу „г. Петровић ми рече да сте већ дошли у Париз. Од других сам чуо да ће Пашић ићи у Ницу. У сваком случају, молим Вас, да одредите место и време састанка, јер, како сам Вам већ писао, мислим да је неопходно потребно да Вам неке ствари саопштим.“¹⁴⁸ Међутим, на те молбе за састанком, Стојановић је само добио, и то преко Боже Марковића, једну Пижонову реченицу: „Кажите Николи Стојановићу да му нисам успео уредити састанак.“¹⁴⁹ Остаје нејасно зашто Пижон и Пашић нису озбиљно схватили ове Стојановићеве молбе за састанком и зашто их нису уважили? Имајући у виду чињеницу да је један дио ове комуникације ишао преко Боже Марковића, који је са Стојановићем био у нескривено нетрпељивим односима, није искључено да је плод оваквог односа српских званичника према Стојановићу дошао као резултат неке његове интриге или они просто нису увиђали важност Николе Стојановића као тадашњег члана Југословенског одбора и несумњиво прве личности међу босанско-херцеговачком емиграцијом. Ово посебно изгледа чудно ако имамо у виду да је 2. јула Милан Сршкић добио позив од Јанковића, Пашићевог секретара, да дође у Ницу. У сваком случају, имајући у виду Стојановићеву тадашњу улогу, али и каснија дешавања, ово није био нимало прагматичан политички потез Пашића и Пижона.

Шта је хтио да саопшти Пашићу и Пижону, Стојановић је врло брзо показао на дјелу. Сигурно разочаран понашањем Супила и једног дијела хрватске емиграције, Стојановићево политичко гледиште по питању уједињења, све је више, у току 1916. године ишло у правцу засебне босанско-херцеговачке акције у емиграцији. На крају је то имало за резултат да је, почетком децембра 1916. године, Стојановић предложио Сршкићу и Васиљевићу да код српског посланика Веснића, њих тројица дају заједничке изјаве да је „Босна и Херцеговина још интернационални проблем који се мора решити овим ратом.“¹⁵⁰ Послије неколико дана Сршкић се сложио с тим, али је предложио да то из Женеве јаве Пашићу, а не Веснићу. Међутим, реакција Душана Васиљевића је била скроз неочекивана, јер је он саопштио Стојановићу да се не слаже с тим и забранио му да више говори у његово име. На жалост, премало је

¹⁴⁸ АСЦГ, 80-4-21/366.

¹⁴⁹ Н. Стојановић, *Дневник*, 39.

¹⁵⁰ Н. Стојановић, *Дневник*, 44.

историјских извора који би расвијетлили позадину оваквог наступа Душана Васиљевића, јер се нигдје прије није могло ни наслутити неслагање двојице Срба из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору и предратних сабораца, осим што је сасвим очигледно да је читаво то вријеме Васиљевић био у сјенци Стојановића и да је, када су у питању Босна и Херцеговина, Стојановић био прва личност емиграције. Можда је то и био разлог оваквог става Васиљевићевог. У сваком случају Стојановић је 26. децембра 1916. године упутио писма Пашићу, Веснићу, Ј. Јовановићу и Спалајковићу, а која су била интонирана „у правцу осигурања успеха у босанско-херцеговачком питању.“¹⁵¹ Шта је била суштина његовог виђења босанско-херцеговачког питања он ће детаљно изложити у писму Николи Пашићу из маја 1917. године. Међутим, 21. јануара, Стојановић је позвао на састанак емигранте из Босне и Херцеговине да расправљају босанско-херцеговачко питање, али су се састанку одазвали само Сршкић, Гаџиновић и Слијепчевић док је Б. Милановић молио одгађање састанка, Ј. Дедијер јавио да је спријечен послом који је добио од Веснића, Х. Ребац је обећао да ће доћи, али је закаснио, а Васиљевић је отворено рекао да неће доћи. На крају тог састанка Стојановић је изјавио да се више не сматра обавезним да се влада према једном претходном закључку српских емиграната из Босне и Херцеговине, а који је гласио да он води босанско-херцеговачке послове, јер нема подршку осталих па према томе ни потребног ауторитета који даје само организација.¹⁵² Остаје нејасно из којих разлога је Васиљевић оставио Стојановића на цједилу и то у преломним тренуцима, када је он почео да води самосталнију босанско-херцеговачку политику, не вежући је више по сваку цијену за Југословенски одбор, а да је Стојановић био сасвим озбиљан у намјери да истраје у овој одлуци, показује и чињеница што је у рад емиграције укључио и двојицу муслимана, Хасана Ребца, који је у Женеви стигао 18. фебруара 1917. године, као и Шукрију Куртовића, кога је такође позвао у Женеви. Осим неспоразума у Југословенском одбору, да поведе овакву политику Стојановића су несумњиво мотивисали и неки спољни фактори, а првенствено Фебруарска револуција и

¹⁵¹ Н. Стојановић, *Дневник*, 45.

¹⁵² Исто.

могућност да се рат заврши неком врстом мира у којем Савезници не би диктирали услове. У таквој ситуацији водиле су се полемике око судбине Босне и Херцеговине, а Стојановић је тада заузео став да се треба борити за ослобођење Босне и Херцеговине и излазак Србије на море, што су биле старе обавезе Савезника. Пошто је бољшевичка влада у Русији изашла с тезом „мир без анексија“, а Французи са успјехом ширили тезу да би прикључење Алзас-Лорена Француској, у ствари само била дезанексија ових области, Стојановић је сматрао као опортуно да се исто начело примјени и на Босни и Херцеговину. У једној депеши совјетској влади, писаној у Женеви 21. маја 1917. године он каже: „Ако ми сад осигурамо ослобођење и уједињење БиХ и излаз Србије на море онда ћемо се много лакше борити за остали део целог југословенског проблема. Као што је сваки прави Југословен био задовољан кад су велике силе савезнице обећале реституцију Србије тако мора бити спреман ако се успе постепено осигурање ослобођења ових наших крајева. Сматрајући све Југословене као један народ ми морамо бити спремни да што пре и да што више нашег националног територија добије осигурање ослобођења.“¹⁵³ Овај обазриви Стојановићев тон усмјерен је очигледно на хрватске чланове Југословенског одбора, који су, послје рата, радије вољели видјети једну јужнословенску државу, која би укључивала и Босну и Херцеговину, у саставу Аустро – Угарске, са одређеним степеном аутономије, него Србију на далматинским обалама и БиХ у њеном саставу, што нису ни скривали у полемикама које су тада вођене у емигрантским круговима.¹⁵⁴ Своју брошуру под насловом *Bosnie-Herzégovine*, написану овим поводом, Стојановић је доставио предсједницима савезничких влада.

У једном подужем писму упућеном Пашићу, маја 1917. године, Стојановић је изложио своје погледе на тренутну политичку ситуацију у Европи, а посебно југословенско питање и питање Босне и Херцеговине у оквиру њега. У том контексту занимљиво је да Стојановић упозорава Пашића на једну концепцију Франа Супила, наглашавајући да она није само његова, па каже: „На овом месту, треба нарочито да

¹⁵³ АСАНУ, 12554/16

¹⁵⁴ АСАНУ, 12554/9, 172

истакнем једну концепцију, коју данас заступа г. Супило а која није само његова: он хоће да очува, по сваку цену, јединство хрватско или, како он вели, јединство „западног дела нашег народа“; он и његови једномишљеници – а њих има више него што се обично рачуна – хоће да се плебисцитом реши судбина свих југословенских земаља које су биле под Аустро–Угарском. Ма на коју се страну одлучиле, било за Аустрију било за Србију, он хоће да оне буду заједно. Ствар је разумљива, са чисто племенског и ужег становишта. Право југословенско гледиште то сигурно није, јер ми морамо, сматрајући Југословене као један народ, настојати да што већи број и што више земаља ослободимо, ма где се оне налазиле. Ипак су се те ствари протурале под југословенском фирмом и сер Едуард Греј је у томе смислу ставио предлог краљевској Влади (у септембру 1915). Сад, иза уласка у рат Америке, и у детињству руске демократије, плебисцити још више могу постати средства за стварање држава. О томе ваља водити рачуна!¹⁵⁵ Дакле, Стојановић отворено упозорава Пашића на опасне Супилове концепције, а посебно наглашава да то није само његова концепција. Није тешко закључити ко још подржава ову концепцију у емиграцији, а посебно забрињавајуће звучи његова констатација да „њих има више него што се обично рачуна.“ Из претходних редова сасвим је јасно да је Стојановић у потпуности прозрео политику хрватских емиграната, посебно оних у Југословенском одбору и да је његов превасходни циљ у том тренутку био да предуприједи таква настојања тиме што ће Босну и Херцеговину издвојити из загрљаја Велике Хрватске, у који су је, кроз причу о југословенству, вјешто стезали прво Супило, а затим и Трумбић. То се види одмах у наставку поменутог писма Пашићу, гдје Стојановић одмах износи и своје мишљење о Босни и Херцеговини, гледано кроз призму ових Супилових концепција: „Ако би принцип плебисцита победио, онда Босна и Херцеговина могу гласати са целим нашим народом од Дојрана до Триглава, или самостално као балканска држава. Ми никако не можемо дозволити да се изравнамо са осталим аустро-угарским земљама. И окупација и анексија су извршене без и против наше воље, и ми уопште не дозвољавамо да се код нас, као у другим аустро-угарским земљама, постави питање: **Аустрија или Србија**, него желимо да се постави питање:

¹⁵⁵ АСАНУ, 12554/9, 148.

Или аутономија или уједињење са Србијом и Црном Гором, претпостављајући, како је природно, да ће до јединства Србије и Црне Горе доћи, ма у ком облику и ма под коју цену. Ако је у народу Босанско-Херцеговачком остало исто расположење као пред рат, као што многи знаци говоре, ми можемо очекивати да ће већина бити за уједињење.¹⁵⁶ И био је у праву, јер је расположење народа у Босни и Херцеговини било недвосмислено усмјерено на уједињење са Србијом, што ће се показати крајем новембра и почетком децембра 1918. године, када су 42 од укупно 54 среза у БиХ прогласила директно уједињење са Србијом, али то расположење није до краја и недвосмислено држало управо Стојановића.

За то вријеме Стојановић је у емиграцији водио и неке конкретне активности, које су се тичале директно Босне и Херцеговине и имао је на том плану прилично успјеха. Прије свега он је властитим залагањем успио да покрене акцију спасавања осуђених на Бањалучком велеиздајничком процесу 1916. године. Још за вријеме трајања судског процеса у Бањој Луци, Стојановић је сасвим несебично и крајње пожртвовано написао писмо Окружном суду у Бањој Луци у коме је сву кривицу за предратне везе српских политичара из Босне и Херцеговине са Србијом преузимао на себе и Риста Радуловића, који је већ био умро. Узалудно је покушавао да докаже да „Народовци“ нису били антидржавни елемент и да су у вријеме Буријанове владе били у његовој већини у Сабору, а да је њихово опозиционарство највише било изражено према Билинском и Поћореку и њиховој управи.¹⁵⁷ Током читавог трајања процеса у Бањој Луци, Стојановић и остали Срби из Босне и Херцеговине у емиграцији пажљиво су преко штампе пратили његов ток и настојали да публицистичком акцијом заинтересују међународну јавност и прије свега да докажу невиност оптужених, а сам процес као продужетак планског прогона Срба у Босни и Херцеговини. Међутим, тек послје пресуде по којој је 16 Срба из БиХ осуђено на смрт вјешањем, а 87 на казне од 2 до 20 година робије, савезничка јавност почела је да се интересује за овај процес, али ни тада у мјери да се подузме нека конкретна акција за помоћ осуђенима. У прво вријеме и званична Србија је из чисто политичких

¹⁵⁶ Исто

¹⁵⁷ АБиХ, ЗМФ, през. 386/1916.

разлога имала прилично хладан став према овом питању. Када је, послије изречене пресуде, Стојановић отишао да затражи помоћ и савјет од Миленка Веснића, српског посланика у Паризу и освједоченог пријатеља Босне и Херцеговине, он му је одговорио: „Не верујем да се шта може учинити. Кога можете заинтересовати за судбину 16 људи, када десетине хиљада гину на бојном пољу?“¹⁵⁸ Али, Стојановић није одустајао, већ је преко народног посланика Драгог Јовановића дошао у контакт са Јованом Жујовићем, тада незваничним изаслаником српске владе у Паризу. Жујовић га је упутио на историчара Ханотоа, бившег француског министра спољних послова, који је имао везе са шпанским краљем Алфонсом, а сам Жујовић је на себе преузео обавезу да о свему обавијести бившу српску краљицу Наталију, која је такође имала везе на шпанском двору. По савјету Ханотоа и на његову препоруку, Стојановић је учинио посјету шпанском амбасадору у Паризу и преко њега упутио писмену молбу краљу Алфонсу да се ангажује у овој ствари. Када је, такође преко амбасадора добио краљеву поруку да ће се заузети у тој ствари, Стојановић је прионуо да за ову ствар ангажује што више угледних људи и установа. Тако је писао међународној парламентарној унији (јер су два првооптужена били народни посланици), затим српској влади и српским посланствима, предсједнику Југословенског одбора, предсједнику САД Вилсону, шведском краљу те бројним појединцима и хуманитарним установама у Швајцарској.¹⁵⁹ Највише личним залагањем, барем према ономе што он тврди, Стојановић је успио да за ову ствар заинтересује значајне европске јавне личности и тако покрене широку акцију. Убрзо се у ову акцију свом снагом укључила и званична Србија, а највише њен посланик у Ватикану, јер је интервенција Ватикана у тој ствари била од кључног значаја. На крају је ова акција уродила помиловањем за Васиља Грђића и остале који су били осуђени на смрт у Бањалучком процесу.

Осим тога, Стојановић тврди у својим необјављеним сјећањима да је његова идеја била прикупљање добровољаца у Америци, у тренуцима када је Србија доживјела слом, а изнурена и проријеђена српска војска била у изгнанству. Прво је за

¹⁵⁸ АСАНУ, 12554/7, 175.

¹⁵⁹ Исто.

ту идеју придобио српског посланика у Паризу Миленка Веснића, који му је одобрио и новчану помоћ за ову акцију. Веснић је тада тражио од Стојановића да он лично крене у Америку у циљу прикупљања помоћи и добровољаца, али су се сложили да је Стојановићево присуство у Југословенском одбору тада неопходно, због познатих полемика и сукоба који су владали у њему у то вријеме.¹⁶⁰ Ово недвосмислено показује да је у то вријеме Стојановић још увијек радио у пуном сагласју са српском владом и њеним дипломатским представницима у Европи и да је српска влада још увијек рачунала на Стојановића као сигуран ослонац који може парирати агресивним и дрским настојањима хрватске емиграције, прије свега Супила. Иако је имао неспоразума са Божом Марковићем, Стојановић је ипак истрајао у намјери да Перо Слијепчевић и Владимир Гаћиновић буду упућени у Америку, да прикупљају помоћ и добровољце. Очигледно да је и ову ствар Стојановић посматрао као босанско-херцеговачку, па ће им касније од неких хрватских чланова Југословенског одбора бити приговорено да је упућивање Слијепчевића и Гаћиновића у Америку био сепаратистички акт. Тако је, на примјер, 1918. године Милан Марјановић спочитавао овај наводни сепаратизам Душану Васиљевићу.¹⁶¹ *Проглас Срба из Босне и Херцеговине*, који су потписали Стојановић, Сршкић, Васиљевић, Слијепчевић и Гаћиновић у Женеви 2. (15) маја 1916, а који су са собом у Америку понијели Гаћиновић и Слијепчевић, недвосмислено свједочи да је српска елита из Босне и Херцеговине у емиграцији била ријешена у том тренутку да поведе самосталну акцију у правцу уједињења БиХ са Србијом и Црном Гором. У том Прогласу се, између осталог, каже:

„Браћо Земљаци!

Двојица између вас долазе да вас поздраве и да вам кажу живом ријечи да нам је отаџбина у тешкој невољи.

Господар насилник њу је опустио. Поруши српске школе, цркве и манастире, и упропасти многа српска добра по варошима, и предаде огњу сва српска села у

¹⁶⁰ АСАНУ, 12554/7, 176-179.

¹⁶¹ АСАНУ, Југословенски одсек, 14616.

источном појасу наше земље. Заплијени имања хиљадама и хиљадама српских породица, а њих избаци преко границе. Све што бијаше мушко од 17 до 60 година или узе у војску, или одведе у ропство у туђину, или просто поби и повјеша. Покупи на дукате домаће зликовце и дивље Арнауте који се посукаше по земљи као гладни вуци, да држе у страху оно сиротиње што још преостаде...

Гдје год се данас састану два Србина, у логору наше преостале војске или широм бијелог свијета, свак говори о јунаштву ваших другова који су долазили у бој као добровољци. Није заборављена ни друга помоћ наше српске браће преко океана.

Ми се данас обраћамо на вас опет у једној племенитој ствари. Ви што сте у Америци, остали сте сада главна снага наше заробљене земље. Ви сте они који треба, прије него ико други, да притечете у помоћ народу из Босне и Херцеговине.

Сиротиња је данас гола и боса, гладна и жедна. Треба да материјално помогнете вашу браћу коју је непријатељ притискао.

Организујте се, помажите данас или никад! Изаберите своје људе, шаљите помоћ куда видите да је најбоље, тек помажите, што прије и што издашније. То је данас она ствар коју од вас тражи отаџбина, то вам је српска и човјечанска дужност.

Поред ове обавезе, вас чекају и нове дужности у новој и увећаној српској држави. Њој ће бити најпотребнији савјесни и трезвени тежаци, трговци, предузимачи. Ваша ће улога бити у њој улога домаћина и народних учитеља. Радите свом снагом! Јер је данас наш народ у тежем искушењу него икад.

Ми дубоко вјерујемо да се правда не може саломити ни у овој страшној и крвавој борби. Наша ће војска опет ослободити нашу отаџбину и основати нашу државу много већу и много срећнију, него до сад, која ће се простирати од Триглава до Перистера.¹⁶²

Можда ниједан документ као овај не одражава суштину тадашњих политичких и националних схватања српске елите из Босне и Херцеговине, а која се тада налазила у емиграцији у Женеви. Очигледно разочарани понашањем дијела људи у Југословенском одбору, поготово Франа Супила, они јасно позивају Србе у Америци да прикупљају помоћ, обећавајући им да ће и за њих бити мјеста у „новој и

¹⁶² П. Слијепчевић, *Сабрана дјела* (рукопис), приредио Радован Вучковић, 97.

увећаној српској држави“, а ни једном ријечи не помињу Југославију нити југословенство. Само у задњој реченици они остављају могућност да се та „наша нова држава“ може простирати „од Триглава до Перистера“, алудирајући на могућност јужнословенског уједињења, која им је очигледно у том тренутку изгледала поприлично нереално, првенствено због Супилових дрских и увредљивих иступа. Осим тога, они позивају Србе из Босне и Херцеговине у Америци да се јављају у српску војску, а не да праве Југословенску легију зашто се залагао Трумбић и хрватски емигранти. Десет дана након потписивања Прогласа, Гађиновић и Слијепчевић су отпутовали у Америку и тамо, уз свесрдну помоћ Николе Тесле и Михаила Пупина, развили широку акцију на ангажовању добровољаца за српску војску и прикупљању новчаних прилога, који су се сливали директно у Женеву. Одржали су велики број зборована, објавили више брошура, а на крају и обновили рад Српског културно-просвјетног друштва „Просвјета“ у Америци. Перо Слијепчевић је касније тврдио да њихова тадашња акција у Америци није представљала никакву „сепаратистичку акцију босанску“, већ да су они радили само у смислу „интегралног југословенства“.¹⁶³ Али, из самог прогласа који је са собом понио у Америку, види се да ове тврдње Слијепчевића нису баш у пуном сагласју са истином. Помоћ коју су у Америци скупљали Гађиновић и Слијепчевић ишла је директно у фонд босанско-херцеговачке емиграције у Женеву, одакле је Стојановић даље дистрибуирао пострадалима у Босни и Херцеговини и избјеглицама. Из ових средстава обновљен је и рад СПКД Просвјета у Женеву, која ће касније одиграти значајну, прије свега публицистичку улогу у јужнословенском уједињењу.

¹⁶³ П. Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у светском рату*, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 254.

Идеолошки заокрет у другој половини 1917. године

Почетак разлаза Николе Стојановића са српском владом, а посебно отворено непријатељство према Николи Пашићу, може се назријети већ почетком прољећа 1917. године. На крају поменутог писма Николи Пашићу из маја 1917. године, Стојановић му упућује молбу да се све страначке и личне борбе оставе за касније, алудирајући очигледно на Солунски процес, у потпуности свјестан, како он тврди, да тим чином кида везе са Пашићем. Своја осјећања у вези са Солунским процесом Стојановић је изразио на следећи начин: „Ми Срби ван Србије, нисмо могли никако да схватимо да су водећи људи Србије могли учинити такво дело, за које Французи имају згодну реченицу: То је злочин, то је више – то је погрешка. Моји другови можда то нису осећали у толикој мери као ја, јер нису лично познавали Аписа и нису, према томе, знали ни његову вредност, нити су довољно могли предвиђати последице тог чина. Да сам могао дати оставку, ништа не бих онда радије учинио.“¹⁶⁴ Остаје непознаница зашто је Николу Стојановића толико погодио Солунски процес, да ли се ту ради о необичним симпатијама за Аписа, како он сам тврди, а што и није баш увјерљиво, или је по сриједи нешто друго?! Али, несумњиво је да од Солунског процеса почиње Стојановићево отворено непријатељство према Пашићу лично и постепени заокрет у његовим односима са српском владом, а све се то неминовно одразило и на његове погледе на југословенско уједињење. Није искључена ни та могућност да је Солунски процес само послужио Стојановићу да уђе у отворену конфронтацију са Пашићем и српском владом, јер је очигледно да од тог тренутка он себе и Пашића види као љуте противнике. Није чак искључено да у свему томе има и неких личних сујета, јер смо видјели да је годину дана раније Пашић игнорисао Стојановићеве молбе за састанком, што овоме сасвим сигурно није било пријатно. У сваком случају тај анимозитет је дошао до изражаја већ у припремама Крфске конференције, када је Стојановић предложио да Босну и Херцеговину заступа Душан Васиљевић, а не он. Тај поступак, он је у својим сјећањима, образложио тиме да би га „после цитираног писма, Пашић сматрао противником, а Трумбић нежељеним

¹⁶⁴ АСАНУ, 12554/9, 151.

сарадником у једној корисној акцији мирења.¹⁶⁵ Очигледно Стојановић свјесно пренаглашава значај поменутог писма, јер у њему ништа није тако страшно речено да би га Пашић сматрао љутим непријатељем, како то он жели да представи, а поготово не до те мјере да би он, као Пашићев непријатељ, сметао Трумбићу на послу помирења српске владе и Југословенског одбора. Осим тога, у свом дневнику, који је писан у то вријеме Стојановић и не помиње ту могућност, већ тврди да је Васиљевића предложио као најстаријег од представника Босне и Херцеговине у емиграцији,¹⁶⁶ а сасвим сигурно и због тога да би умирио Васиљевићево незадовољство својим статусом и чињеницом да се до тада стално налазио у Стојановићевој сјенци.

Крфска декларација била је први заједнички јавни акт српске владе и Југословенског одбора у коме су једнодушно изражене жеље за уједињењем, али усвојени и основни принципи будућег уређења заједничке државе. Ти принципи садржани су већ у првој тачки Крфске декларације гдје се каже: „Држава Срба, Хрвата и Словенаца, познатих и под именом Јужних Словена или Југословена, бит ће слободна, независна краљевина с јединственом територијом и јединственим држављанством. Она ће бити уставна, демократска и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевића...“¹⁶⁷ У осталим тачкама ове декларације гарантује се равноправност Срба, Хрвата и Словенаца на читавој територији Краљевине, слобода вјероисповијести, равноправност језика и писма итд., а у задњој тачки се говори о Уставу који треба да донесе Уставотворна скупштина изабрана на основу општег и једнаког, непосредног и тајног права гласа. Као што је већ речено Босну и Херцеговину на Крфској конференцији заступао је Душан Васиљевић. Његова активност у току конференције може се прилично детаљно пратити из записника које је педантно водио шеф Југословенског одсека српског Министарства иностраних дела, Љубомир Нешић. Судећи по тим записницима учешће Душана Васиљевића у Крфској конференцији било је веома живо и продуктивно. Скоро да нема тачке о којој се расправљало, а да он није узео учешћа. Тако се, на примјер, супротставио

¹⁶⁵ Исто.

¹⁶⁶ Н. Стојановић, *Дневник*, 49.

¹⁶⁷ Фердо Шишић, *Документи...*, 98.

идеји да изборни закон будуће државе доноси Велика народна скупштина, састављена од представника српске Народне скупштине и покрајинских сабора дотадашњих аустроугарских провинција, сматрајући да су ти сабори одраз аустријске ненародне политике и да изборни закон за Конституанту треба да октроише краљ Александар. Није се либио да уђе у оштре полемике и са неким члановима Југословенског одбора и да заступа посебно босанско-херцеговачко гледиште када му се чинило да је то неопходно. Замјерао је Трумбићу што превише пажње поклања „периферији“, а није довољно истакао босанско питање „које има међународни карактер и које је морално решено у српском смислу. Да је босанско питање раније решено, не би нам данас пребацивали да сувише хоћемо.“¹⁶⁸ Из овог става јасно се види које је становиште заступао Душан Васиљевић на Крфској конференцији, а поготово из чињенице да је данима водио прави рат са Трумбићем око тога да ли аграрно питање и укидање феудалних односа треба да нађе мјеста у Крфској декларацији. Он је то питање сматрао животним за велику већину народа у Босни и Херцеговини и није дозвољавао, што је тражио Трумбић, да се усвоји редакција декларације у којој то питање неће бити третирано. Осим тога, он је оспорио Трумбићу право да, као предсједник Југословенског одбора, оцјењује дипломатске акције српске владе тврдећи да му мандат за то нису дали чланови Југословенског одбора: „Да би се избегле штетне последице потребно је да наш Претседник буде обавештен... али му не може[мо] допустити право, нити му је оно дато да се упушта у оцену рада Краљевске Владе.“¹⁶⁹ Из свега би се могло закључити да на Крфској конференцији Васиљевић није иступао само као члан Југословенског одбора, већ више као представник Босне и Херцеговине. Међутим, он у том тренутку није знао, а није ни могао знати, јер се са њим није састајао прије пута на Крф, да је Никола Стојановић полагао почео у Женеви да прави политички, а чини се и идеолошки заокрет. На састанку 21. августа 1917. године са Васиљевићем и Сршкићем, Стојановић је покушавао да се подробније обавијести о појединим тачкама Крфске декларације, а посебно о деветој тачки гдје је речено „Територија Краљевине Срба,

¹⁶⁸ АСАНУ, 14616.

¹⁶⁹ Исто.

Хрвата и Словенаца обухвата сву ону територију, на којој живи наш троимени народ у компактној и непрекидној маси, и она се без повреде животних интереса целине не би смела крњити... По начелу слободног народног самоопредељења ни један део ове целине не може се правилно одвојити и присајединити другој којој држави без пристанка самога народа.¹⁷⁰ Међутим, наишао је на Васиљевићев помало игнорантски тон којим му је саопштио да „нема смисла“ никаква посебна босанско-херцеговачка акција и да се могу само поједини случајеви истицати, јер „Пашић зна шта хоће и он [је] ипак најпааметнији од свих.“¹⁷¹ Том приликом Васиљевић је још једном одрекао Стојановићу да му је он „шеф политички“. Сршкић је такође сматрао да никаква посебна босанско-херцеговачка акција више није потребна.

Иако се радило о једном акту који је у потпуности испуњавао принципе јужнословенског уједињења, Крфска декларација није наишла на одобравање свих чланова Југословенског одбора, па ни Николе Стојановића. По повратку са Крфа Трумбић је морао објашњавати члановима Одбора зашто је морао пристати на поједине тачке Крфске декларације и „правити концесије због опште ситуације“. Сам Стојановић наводи да су имали приговора, али да су дали пристанак зато што су сматрали да „у варен пилав не треба воду сипати.“¹⁷² Међутим, Стојановић нас, у својим необјављеним успоменама, оставља у недоумици са којим тачкама ове декларације се нису слагали поједини чланови Одбора, па ни он сам. Имајући у виду да су у Декларацији изражена управо његова схватања јужнословенског уједињења, он никако да каже којим тачкама Крфске декларације је био незадовољан, а својим незадовољством само је остављао простор за сумњу да су његови политички противници, посебно Милан Сршкић, његов друг из Југословенског одбора, били у праву када су га нешто касније јавно оптуживали за републиканство, што се он није посебно ни трудио да демантује. Овдје би било потребно нагласити да је Стојановићево дружење са српским опозиционим политичарима и научницима у Женеви, од којих су неки несумњиво били републикански расположени, могло код њега уобличити таква идеолошка усмјерења и да је његово незадовољство Крфском

¹⁷⁰ *Крфска декларација од 20. (7) јула 1917*, у Ф. Шишић, *Документи...*, 96.

¹⁷¹ Н. Стојановић, *Дневник*, 53.

¹⁷² АСАНУ 12554/9, 148.

декларацијом могло бити изазвано управо чињеницом што је она прејудиицирала монархистички облик владавине. Тако је, на примјер, Јован Жујовић јавно истицао да је он монархиста „само по невољи“, пошто услови за републику још нису били испуњен.¹⁷³ Сличне ставове заступао је и Љуба Стојановић, који се залагао за федералистичко уређење будуће заједничке државе и републиканско уређење по примјеру Сједињених Америчких Држава, а ни Цвијић није био далеко од ових ставова, као и још неки научници и политичари из Србије.¹⁷⁴ Тадашња Женева била је неоспорно плодно тло за ширење оваквих идеја, посебно после револуције у Русији и уласка САД у рат и познате Вилсонове антимонархистичке изјаве да се „не може преговарати за мир са Хоенцолернима и с Хабзбурзима.“ Тих дана Јован Томић је из „републиканске, а сада и сувише интернационализоване Женеве“ писао писмо пријатељу „да идеја о новом стању, о републиканској Јевропе, има присталица и међу нашим људима, како међу Југословенима тако и међу Србијанцима.“¹⁷⁵ Прецизно маркирајући републиканце међу србијанском опозицијом у Женеву, прије свега самосталне радикале, окупљене око Српског новинарског бироа у Женеву, који је водио Божа Марковић, Томић прецизно лоцира и тренутак њиховог идеолошког заокрета, везујући га за Солунски процес. Исто тако, он сматра да је републиканизам Србијанаца на швајцарском тлу „лишен начелности и искрености; он је израз жучности и партијске заслепљености, која у борби не бира средства. Такав, републиканизам наших мање је сврха а више средство у борби не за идеје него за власт и за превласт.“¹⁷⁶ Што се тиче хрватске емиграције Томић је сматрао да њу већином чини „старчевићевски елемент“ који се представља као ултрајугословенски, „али с колико права и с каквом тежњом, видећемо, можда, ускоро.“¹⁷⁷ Вјероватно ни сам Томић није слутио колико је у том тренутку био у праву. Осим „Старчевићеваца“ Томић тврди да у тадашњој хрватској емиграцији има и франковаца који су „до јучер негирали српство и српско-хрватско јединство, били су љути противници свега

¹⁷³ Љ. Трговчевић, н.д., 261.

¹⁷⁴ Исто, 263-269.

¹⁷⁵ Јован М. Томић, *Југославија у емиграцији, писма и белешке*, Београд 1921, 37.

¹⁷⁶ Исто, 55.

¹⁷⁷ Исто, 56.

српског, па и данас разроко гледају на српско-хрватско питање, увек више истичући што нас раздваја него што нас спаја... Пада у очи и то да међу Хрватима, што није франкмасон задрт је клерикалац, који никако да се помири са равноправношћу вера. На православне гледају као на синоним српства. Волели би да нема првога рачунајући да ће лакше ишчилети и друго и уступити место југословенству.¹⁷⁸ Међутим, што је овдје посебно занимљиво Томић је изузетно критичан управо према двојници Срба из Босне и Херцеговине, члановима Југословенског одбора. Иако нигдје не помиње његово име, он јасно оптужује Николу Стојановића да је нагло „скренуо у лијево“ и постао републиканац: „У тој групи Срба изван Краљевине налази се на пр. изразити ранији националист из Босне, непосредни узрочник погрома Срба у Загребу 1902. год.¹⁷⁹ чије се интимно расположење према хрватском племену ни данас није изменило, али га је, ево, практичност његове политике сљубила са сасвим супротним елементима хрватским. Сад су се нашли, како обично веле, на истој политичкој платформи. Код њега ова промена није проистекла из уверења, него на једној страни из везе са Србијанцима, с којима је сада, а на другој због солунске афере. Има и још један разлог. То је корист, која је готово сталан мотив његовом раду. Мени се чини да је ово његово скретање у лево диктовано рачуном, да лакше постигне сврху, о којој ће касније бити више речи.“¹⁸⁰ Сасвим је и недвосмислено јасно да се ове ријечи односе на Николу Стојановића и да је Томић барем утолико погодио што је његово „скретање у лијево“ везао са утицајем србијанске опозиције у Женеви и солунским процесом, јер управо тада и почиње идеолошки заокрет Николе Стојановића. Занимљиво је да очигледно добро обавијештени Томић, који се и сам тада налазио на извору догађаја у Женеви, не оптужује Душана Васиљевића за „скретање у лијево“ и републиканство, али га осликава најружнијим ријечима: „Па зар у тој групи није и ефендија, који боље познаје диспозициони фонд српске владе него свој џеп, који годинама обилази Јевропу о трошку његову, из којег га ништа не може ишћушкати. Сада шетка између разних престоница и још чешће навраћа у Женеву. Зна га годинама и како је стално

¹⁷⁸ Исто, 56-57.

¹⁷⁹ Мисли не на Стојановићеве новинске чланке из тог периода.

¹⁸⁰ Ј. М. Томић, *Југославија у емиграцији*, 37.

мислио све док се није десио преокрет у држању србијанско-југословенске групе. И сад ми је у свјежој успомени његова љутња, када је гњеван због држања хрватских трупа и због писања хрватске јавности у новембру 1914. год. у доба Поћорекове велике осветничке офанзиве, узвикнуо у српском посланству у Риму: *Њима треба набити шајкачу и преко ушију и преко очију, па ни да чују нити да виде, и тући озго.* У таквом сам га расположењу оставио у Риму. Али, чим се морално сродио с његовим представницима, кад је дошао у Југословенски одбор, изједначио се с осталима и нашао на истој платформи у тражењу нових оријентација, похитао је да се одрекне ауторства те изреке и да је припише другоме. С пупком прираслим за диспозициони фонд, у који ће једнога дана заглапти све четири и у њему наћи моралне смрти, тај нема ама баш ништа заједничкога у идејама нити са хрватским нити са српским републиканцима.¹⁸¹ Да је овдје ријеч о Душану Васиљевићу, а не о Милану Сршкићу, трећем Србину из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору, јасно је из помињања његовог присуства у Риму, новембра 1914. године, када су се тамо налазили Стојановић и Васиљевић, али не и Сршкић. Не улазећи у истинитост ових тешких оптужби за финансијске махинације и похлепу, овдје је битно знати да Васиљевић у то вријеме није био републикански предједљен и можда дијелом у томе лежи његово неслагање са Николом Стојановићем. Овдје се сада поставља и питање да ли је покретање самосталне босанско-херцеговачке акције у емиграцији од стране Стојановића имало само карактер отпора Супиловој политици у оквиру Југословенског одбора или је временом оно попримило и став противан српској влади, јер је симптоматично да су послије Крфске конференције и Васиљевићи и Сршкић сматрали да нема смисла никаква посебна босанско-херцеговачка акција и да Пашић зна шта ради. Том приликом је Васиљевић отворено рекао Стојановићу да га не признаје за свог политичког шефа. Овакав њихов став може се само објаснити чињеницом да је и Стојановићева самостална босанско-херцеговачка акција почела да поприма карактер непријатељства према Пашићу и српској влади. Остаје нејасно зашто Васиљевић није до краја остао доследан у свом ставу и зашто се на крају, за

¹⁸¹ Исто, 57-58.

разлику од Сршкића, ипак приклонио Стојановићу и придружио му се у отвореном фронту према српској влади и њеном предсједнику Николи Пашићу.

Тај нови републикански идеализам био је захватио посебно омладину у емиграцији, која је била иницирана и усмјеравана од старијих. Томић тврди да су омладину у Женеви упућивали на бољшевичка предавања управо старији емигранти. А њих, прије него остале најлакше је било загријати за нове идеје и нова учења. „Напустивши своје раније идеале и тражећи нове оријентације ова група југословенских омладинаца, појачана другима, који с њом нису имали ничега заједничкога сем што су имали исте заштитнике и учитеље, спојила се са оном србијанском, чије се незадовољство манифестује у републиканству. Сви скупа данас већ представљају једну групу, која иде правцем који јој дају старији политичари од заната, Србијанци и Југословени, окупљени око СН Бироа и одсека Југословенског Одбора у Женеви. Одатле потиче директива, а омладинци су просто оруђе у рукама старијих.“¹⁸² Тешко је рећи ко је и колико од српске омладине из Босне и Херцеговине у то вријеме у Женеви био под утицајима нових идеја, али да је била већина то је било извјесно. Са приличном сигурношћу то би се могло рећи за Пера Слијепчевића, који је у стопу пратио идејне погледе свог духовног покровитеља Николе Стојановића. У свом програмском тексту под насловом *Приватна иницијатива у националном раду*, а који је као предавање држао у Женеви 21. фебруара 1918. године, објашњавајући нови „југословенски национализам“, који по њему није „наставак национализма српског, хрватског и словеначког, него њихова дубока реформа“, између осталог записао је и ово: „Пре него је **социализам**¹⁸³ – од кога данас већина очекује решење светске кризе – продро у масе и створио данашње организације, њега су кроз целу прву половину 19. века, приређивали теоретичари као Енглези Owen i Thomson; Французи као Saint-Simon, Proudhon, Louis Blanc; Руси као Бакуњин, Чернишевски, Кропоткин; Немци као Карло Маркс и Ласал. Кад сејачи идеја посеју светла зрна, тек онда почињу да се надимљу светли ембриони

¹⁸² Исто, 45.

¹⁸³ Наглашено и у оригиналном тексту

револуционарни, да избијају из земље угасити усеви тајних организација.¹⁸⁴ Његово „скретање у лево“ у овом тексту више је него видљиво, а којим се идејама поводио када је, потписујући овај текст, своје презиме Слијепчевић, промијенио у Слепчевић, то је вјероватно само он знао. Можда и радикалнији од Слијепчевића био је Павле Бастајић, који је послѣ једног митинга у Женеви на коме су главну ријеч водили бољшевици, повео једну групу југословенске омладине с повицима „Живела револуција!“ „Доље крунисане главе!“ „И ми ћемо с револуцијом ући у земљу!“¹⁸⁵ Исто тако, према властитом сјећању, један од тадашњих омладинаца Драго Љубибратић, говорио је на митингу за подршку Фебруарској револуцији у Русији, који је сазвало удружење југословенских студената „Вила“ у Женеви. Концепт почетка тог говора изгледао је, према његовом властитом сјећању, овако: „Наступио је велики догађај XX вијека. Русија је збацила ланце. Цар Никола II и његови министри и чамбелени постали су заробљеници руског народа. Али је на обалама Неве остало још доста недореченог и недовршеног. До нас допиру имена кнеза Лвова, Гучкова, Миљукова, али ми поздрављамо оне безимене, оне који излазе из фабрика на улице Петрограда, оне који гину у Волонији и Јерменији, оне који се враћају из царских тамница и сибирског прогонства, оне чија су чела озарена црвеном свјетлошћу револуције. То су браћа наша, њих ми поздрављамо вечерас.“¹⁸⁶ Занимљиво је да тим младим српским револуционарима, који су у то вријеме живјели у Женеви, једним добрим дијелом од фондова српске владе, није падало на памет да је само годину дана раније тај исти руски цар Никола II, спасао остатке српске војске, када је послао ултиматум својим савезницима да уколико одмах својим бродовима не превезу српску војску са албанских обала, Русија ће иступити из рата и потписати сепаратни мир. Да није било тог ултиматума, велико је питање колико би још српских војника скапало на јадранским обалама и да ли би Србију имао ко уопште да ослобађа 1918. године. Да и не говоримо о националној свијести Павла Бастајића, који је српском краљу и његовом сину регенту, који није хтио напустити своју војску ни на албанским обалама чекајући савезничке бродове, поручивао из Женеве да ће и

¹⁸⁴ Перо Слепчевић, *Приватна иницијатива у националном раду*, Женева 1918, 8.

¹⁸⁵ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, 197.

¹⁸⁶ Исто, 198.

„они“ „с револуцијом ући у земљу“ уз поклич „доље крунисане главе!“ Али, оно што је најзанимљивије јесте чињеница да је најмање одушевљења за Фебруарску револуцију и „скретање у лево“ показао онај који се са руским револуционарима највише дружио и према њима једним дијелом профилисао своје идејне погледе, а то је био Владимир Гаћиновић. Он је био лични пријатељ Натансона и Троцког и далеко најближи кругу руских револуционара-интернационалиста у Швајцарској. Као такав он је добио позив од Натансона да крене са њима у Русију 1917. године, али је одбио зато што се није могао никако сложити са чињеницом да ће руски револуционари бити превезени преко Немачке у Русију у пломбираном вагону. Ипак, како сматра Слијепчевић „његов социјализам није ишао тако далеко да прими услугу нашег ратног непријатеља.“¹⁸⁷ Иако су се касније његови тадашњи другови омладинци из Женеви трудили на све начине да докажу како је „интимно, у души, Гаћиновић бесумње био социјалиста-револуционар“, нико од њих није успио да му припише да је тих дана игдје јавно иступио у знак подршке револуцији у Русији. Гаћиновић је морао бити свјестан да та револуција у условима Првог свјетског рата представља не само несрећу за Русију и савезнике већ и најтежи ударац Србији и српском уједињењу, које је било његов животни сан. На крају је и Слијепчевић признао да је Гаћиновићев „социјализам био пун националног инстинкта и темперамента као што је и његов рад у народу био и остао националистичан.“¹⁸⁸ Дакле, и у тим данима опште револуционарно-социјалне и републиканске еуфорије, када су српски омладинци у Женеви били спремни да скидају и српске крунисане главе, Гаћиновић је задржао онај здрави национални инстинкт, који је понио из своје родне Херцеговине. Као и много тога другог и ова чињеница га издваја од осталих његових другова и даје му посебну националну и карактерну црту, али и интелектуалну зрелост за коју ће неким његовим друговима омладинцима требати још деценије да је досегну. Посебно незграпно дјелују каснија нагађања неких његових другова омладинаца из тог времена, као на примјер, Драга Љубибратића, који је послје

¹⁸⁷ Исто, 196.

¹⁸⁸ Цитирано према: Д. Љубибратић, *Владимир Гаћиновић*, 199.

Другог свјетског рата писао: „Да је отишао у Русију, био би тамо гдје и његов чича¹⁸⁹ и његови социјал-демократски пријатељи Троцки и Луначарски и прикључио би се с њима Октобарској револуцији.“¹⁹⁰ Или, на примјер, Пера Слијепчевића, који је разочаран свим што је изњедрило јужнословенско уједињење у периоду између два свјетска рата, писао за Гађиновића и ово: „Шта би данас било да је остао жив, слободно је свакоме нагађати; једно је сигурно да би његово лице било још тмурније и његова сета још већа; и да би био негде далеко лево.“¹⁹¹ Чини се најреалније је му је одговорио на ову констатацију Веселин Маслеша: „Уистину, слободно је нагађати. Али нагађање о томе где би ко био није ни важно ни битно. Можда би Гађиновић и његови помрли и погинули другови били *негде далеко лево*. Можда. Међутим, они који нису помрли (сем неких изузетака) нису данас лево, нису у емиграцији, нису ни у Сремској Митровици.“¹⁹² (Па ни сам Перо Слијепчевић ни Коста Крајшумовић).“¹⁹³ Владимир Гађиновић, идеолог младобосанске генерације, отрован је у Фрибургу почетком августа 1917. године. Никада није утврђено ко је отровао Гађиновића, а у тим нагађањима помињане су аустријска и француска обавјештајна служба, црнорукци и белорукци, а постоји и мишљење да је његово тровање било у некој вези са Солунским процесом.¹⁹⁴ Богумил Храбак чак мисли да су га отровали агенти српске владе „као проказаног инспиратора сарајевског атентата међу босанским омладинцима.“¹⁹⁵ Ово је засигурно до сада најневјероватнија теорија о убиству Владимира Гађиновића, поготово што се Храбак за ову тврдњу позива на књигу Драга Љубибратића *Владимир Гађиновић*, у којој ни једном ријечи није поменута ова могућност нити је у тој књизи српска влада доведена у било који контекст са убиством Гађиновића, а ни он сам у било какву везу са масонима. Осим тога, Љубибратић у тој књизи за Гађиновићево убиство оптужује аустријску и француску обавјештајну службу, које су у овоме имале заједнички интерес, а све у контексту

¹⁸⁹ Мисли се на Натансона.

¹⁹⁰ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, 201.

¹⁹¹ Цитирано према: Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Sarajevo 1990, 187.

¹⁹² Мисли се на затвор у Сремској Митровици гдје су робили комунисти између два свјетска рата.

¹⁹³ V. Masleša, *Mlada Bosna*, 187.

¹⁹⁴ Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, 815-820.

¹⁹⁵ Б. Храбак, *Масони Југословени (и которанин Рудолф Ђунио) према стварању заједничке државе 1918. године*, у: Уједињење Црне Горе и Боке Которске (1813-1814. године), Титоград 1991, 315.

преговора о сепаратном миру са Аустријом, које су се тих дана водили баш у Фрибургу између грофа Ревертера, поузданика грофа Чернина, аустријског министра спољних послова и грофа Армана, мајора обавјештајног одјељења француског генералштаба. Преговори су вођени на бази очувања Аустро-Угарске, али као федералистички реорганизоване католичке подунавске монархије, под скиптром Хабзбурга, а према Љубибратићу, први аустријски услов био је уклањање лица одговорних за Сарајевски атентат, као обезбјеђење за будућност.¹⁹⁶ А њихов идеолог Владимир Гађиновић био им је баш ту на дохват руке у Фрибургу гдје су вођени преговори. Истини за вољу, Љубибратић и солунски процес доводи у везу са аустријским понудама за сепаратни мир, јер је уништење револуционарних и превратничких организација био њен превасходни услов. Међутим, у контексту покушаја расвјетљавања Гађиновићевог убиства, занимљиво је и једно писмо које је Гађиновић упутио из Америке Николи Стојановићу 1916. године, гдје наводи да му Мустафа Голубић, иначе познати црнорукац, пријети и да му је између осталог у једном писму написао и следеће: „Што је Азев међу руским револуционарима, што је Бугарска у словенској раси, то сте Ви међу нама – Бошка су мучки убили.“¹⁹⁷ У наставку писма Гађиновић пише Стојановићу: „Као што видите овај ме човек назива издајником. Каже да су неког Бошка мучки убили. Ко? Где? Немам појма исто толико колико мој покојни отац. Ја сам до сада мислио да ме прогони само она банда аустријских шпијуна... Али, на жалост, данас видим, да има један део наших млађих, који је чини се несвесно пао у замке туђинаца или који хоће да баци своје грешке и своје неспособности на друге.“¹⁹⁸ На жалост, ми данас можемо само нагађати на које млађе, осим Голубића, мисли Гађиновић када каже да су пали у замке туђинаца и на које замке мисли. Исто тако пријетње Гађиновићу је упућивао и Владимир Черина, а са којим разлогом није сасвим поуздано утврђено. Није тајна да је Гађиновић имао неспоразума са организацијом Уједињење или смрт и да се покајао чим је ушао у њу 1911., боље рећи чим је прошао мистични ритуал пријема, који је јако личио на масонски, а за који ће и сами масони послерије рата признати да га је у ту организацију

¹⁹⁶ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, 224-227.

¹⁹⁷ АСАНУ, 12554/43

¹⁹⁸ АСАНУ, 12554/43

пренио Љуба Јовановић Чупа из масонске ложе Уједињење. У сваком случају, евентуално рјешавање питања убиства Владимира Гаћиновића у многоме би допринијело расвјетљавању многих затамњених страница емигрантске акције у току Првог свјетског рата.

Овдје би се, као и у случају младобосанаца и Сарајевског атентата, могло поставити питање улоге масона у овим дешавањима. Скоро сви аутори који су се бавили масонима сагласни су да је Југословенски одбор био масонска организација, с обзиром на то колико је његових чланова припадало масонерији. Као сигурни масони у Југословенском одбору наводе се: др Хинко Хинковић, др Франко Поточњак, др Динко Тринајестић, Иван Мештровић, др Нико Жупанић, др Никола Стојановић, др Милан Сршкић, Вељко Петровић, др Љубо Леонтић, Драго Марушић, др Душан Васиљевић, др Милан Марјановић, Јово Бањанин, Богумил Вошњак, а од Срба из Србије још и др Божо Марковић и др Павле Поповић.¹⁹⁹ За Анту Трумбића и Франа Супила неки аутори изричито тврде да су били масони, док други изражавају сумњу у то. Занимљиво је да се сва тројица Срба из Босне и Херцеговине, који су били чланови Југословенског одбора, сматрају као масони. Једини Богумил Храбак за Николу Стојановића тврди да није био масон, али као ни у случају Владимира Гаћиновића за кога тврди да јесте био масон, наводно „не београдских ложа“, Храбак не наводи изворе за ту тврдњу.²⁰⁰ За Владимира Гаћиновића не би се могло олако тврдити да је био масон, поготово последице његове познате негативне реакције, када је морао проћи масонски ритуал да би био примљен у организацију „Црна рука“. Никола Стојановић, ако је био члан неке масонске ложе, онда је то вјероватно постао у току рата боравећи у Женеви, Паризу и Лондону, јер у једном тексту писаном у Риму 1914. године он тврди да је Супило близак слободним зидарима.²⁰¹ Да је и сам, већ тада, припадао тој организацији, сигурно не би имао разлога да истиче ту чињеницу. Међутим, његово дружење у Југословенском одбору и са емиграцијом у Женеви, то јест са људима који су припадали масонерији, оставља реалном сумњу да

¹⁹⁹ Др Димитрије Димо Вујовић, *Француски масони и југословенско уједињење 1914-1918*, Београд 1994, 194.

²⁰⁰ Б. Храбак, наведени чланак, 275, 290.

²⁰¹ АСАНУ, бр. 12554/12.

је и сам постао члан те организације. Имајући у виду значајну улогу, посебно француских масона у јужнословенском уједињењу у току Првог свјетског рата,²⁰² онда сигурно да та околност није без значаја за понашање и дјелатност чланова Југословенског одбора, па и Николе Стојановића. Поред републиканства, можда би било оправдано једним дијелом и у масонству тражити коријене Стојановићеве промјене идеолошког курса у току Првог свјетског рата и оштрог скретања из српства у југословенство. Исто би се могло примијенити и на Душана Васиљевића, али не и на Милана Сршкића, који није прихватио њихово идејно скретање у лијево, иако га неки аутори оптужују да је такође припадао једној од масонских ложа.

У контексту реакција на Крфску декларацију требало би се осврнути и на чињеницу да Југословенски одбор није ни једном ријечи званично реаговао на Мајску декларацију коју је у име Југословенског клуба у царевинском вијећу у Бечу прочитао његов предсједник др Антон Корошец 30. маја 1917. године, а у којој се каже: „Потписани народни заступници у *Југословенском клубу* удружени, изјављују, да на темељу народнога начела и хрватскога државнога права захтијевају уједињење свих земаља у монархији, у којима живе Словенци, Хрвати и Срби, у једно самостално, од свакога господства туђих народа слободно и на демократској подлози основано државно тијело, под жезлом Хабсбуршко-лоренске династије...“²⁰³ Дакле, сасвим је јасно да ова декларација није била уперена против Аустро-Угарске, већ напротив је ишла у њену корист, јер се у аустроугарским званичним круговима већ тада размишљало о тријалистичком уређењу монархије, чиме би јужнословенско питање у оквиру Монархије било ријешено. Због тога неки аутори чак сумњају да је Мајска декларација била наручена од стране аустроугарских највиших званичника.²⁰⁴ У таквој ситуацији, представници Југословенског одбора само настоје да пред српском владом оправдају реченицу „под жезлом Хабсбуршко-лоренске династије.“

²⁰² О томе шире погледати: Д. Вујовић, *Француски масони и југословенско уједињење 1914-1918*, Београд 1994; I. Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, Split 2000; Зоран Ненезић, *Масони у Југославији (1764-1980)*, Београд 1984; Б. Храбак, *Масони Југословени (и которанин Рудолф Бунио) према стварању заједничке државе 1918. године*, у: Уједињење Црне Горе и Боке Которске (1813-1814. године), Титоград 1991.

²⁰³ *Декларација Југословенског клуба*, у Ф. Шишић, *Документи...*, 94.

²⁰⁴ М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, 133.

Шта је Мајска декларација у ствари значила, показује и то што је само неколико дана послије њеног доношења, Старчевићева странка права издала Декларацију у којој „радосно поздравља јединствену изјаву дану 30. свибња 1917.“ И додаје да „стојећи на становишту народног јединства Хрвата, Словенаца и Срба, позивље нарочито Србе, држављане краљевине Хрватске, да се по примјеру заступника „Југословенског клуба прикључе њезину становишту, те да заједно са Хрватима и Словенцима пораде за сједињење свега словенскога југа монархије Хабсбурга у посебно државно тијело, на основу народнога начела и историјског државнога права краљевине Хрватске.“²⁰⁵

А шта је подразумијевало „хрватско историјско државно право“ евентуално „неупућенима“ је појаснио надбискуп врхбосански Јосип Штадлер у изјави, коју је 17. новембра 1917. године, дао у своје и у име 51 „одличнога грађанина из Сарајева“, а у којој каже: 1) Захтијевамо рјешење државно-правнога питања на југу монархије у хрватском смислу, на темељу хрватскога државнога права те уз неоскврњено очување хрватске народне и државне индивидуалности. 2) Захтијевамо сједињење оних земаља, на које се хрватско државно право протеже, наиме: Хрватске, Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине те хрватске Истре у једно политичко и финансијално аутономно с Хабсбуршком монархијом као с цјелином нераздрживо спојено државно тијело. 3) Држимо својом дужношћу у првом реду оборанити своју властиту, са свих страна тешко угрожену народну и државну индивидуалност. Радо ћемо ипак помоћи браћи Словенцима у њиховој борби за самоодржање и у њиховом настојању и раду око тога, да се с нама сједине....“²⁰⁶ Дакле, за Штадлера не само да не постоји српско или југословенско питање у Монархији, већ не постоје ни Срби као народ, па чак ни у Босни и Херцеговини, на коју он протеже „хрватско државно право“. Занимљиво је да Никола Стојановић у својим сјећањима и касније објављеним текстовима и не помиње Мајску декларацију.

Послије Крфске конференције, Стојановић је, чини се потпуно свјесно, наставио да заоштрава односе са предсједником српске владе. Пошто је Пашић убрзо допутовао у Париз, Стојановић је вјешто избјегао сусрет са њим, правдајући се да

²⁰⁵ Декларација Старчевићеве странке права, у Ф. Шишић, *Документи...*, 95-96.

²⁰⁶ Ф. Шишић, *Документи...*, 103-104.

није одмах могао кренути на Пашићев позив да се састану, али је зато нешто касније отишао на састанак са Пашићем у Виши, али у друштву са Антом Трумбићем. Том приликом Пашић је тражио од Стојановића да изради један мемоар о државно-правном статусу Босне и Херцеговине, а овоме се чинило да је хтео и нешто друго, али да му је било непријатно „зато што сам дошао с Трумбићем.“²⁰⁷ У сваком случају Стојановићу није промакло Пашићево неповјерење према Трумбићу, које он на моменте није ни покушавао да сакрије. У сваком случају, положај Срба чланова Југословенског одбора није био нимало завидан. Сам Стојановић се жали да су се они у том периоду налазили као између „чекића и наковња“. Њихова посредничка мисија више није играла никакву улогу, долазило је вријеме када су се и они морали одредити, поготово што је лако могло доћи на ред питање разграничења Срба и Хрвата, а у том контексту Босна и Херцеговина би била предмет полемика иако је, како Стојановић каже „после анексионе кризе у години 1908, било продрло мишљење у европску јавност да те крајеве треба присајединити Србији и дати јој излаз на море.“²⁰⁸ Дакле, и у том погледу, Никола Стојановић не остаје доследан свом предратном политичком програму нити ономе што је до тада сматрао као сасвим логично, јер сада тврди да је потреба присаједињења БиХ Србији било само мишљење које је продрло у европску јавност после анексионе кризе.

Пред крај 1917. године, положај Николе Пашића и српске владе није био нимало лак ни политички ни војно, јер је српска војска била закована у рововској војни на Солунском фронту. Осим тога, Пашић је ушао у сукоб са српском опозицијом на Крфу, чији су представници напустили владу, а са Југословенским одбором већ је био у перманентном сукобу, који су се сада појачавали око различитих интерпретација Крфске декларације. Октобарска револуција у Русији довела је на власт большевике који су се залагали за крај рата и мир без анексија и контрибуција, што је фактички значило враћање БиХ под Аустро-Угарску, а Пашић је са руским царем изгубио и најискренијег пријатеља Србије и најчвршћи спољнополитички ослонац. Савезници нису још увијек прихватили уништавање

²⁰⁷ АСАНУ, 12554/9, 153.

²⁰⁸ Исто

Аустро-Угарске, а нису ни похвално стајали на фронтима. Италијани су доживјели катастрофу код Капорета и само их је ангажовање британских и француских трупа спасило од потпуног пораза, а америчко ангажовање у рату још увијек није дало конкретну превагу на страну Савезника. Све стране су биле исцрпљене и због тога су се множили и захтјеви за брзим миром и гласови о могућим сепаратним потписивањима мировних уговора. У таквој ситуацији, савезничка конференција у Паризу децембра 1917. године, није могла гарантовати Пашићу ни за Босну и Херцеговину, чак ни формално обећање, а камо ли за југословенско питање. Као прагматичан дипломата, Пашић је покушавао да у тим неприликама извуче највише што је могуће и припреми се за све евентуалности, а највише што је у тим околностима изгледало реално јесте успостављање Србије са излазом на море и плебисцит за Босну и Херцеговину. У периоду трајања конференције у Паризу два пута је дошло до сусрета Стојановића и Сршкића са Пашићем. На другом састанку, 9. децембра 1917. године, Пашић је саопштио Стојановићу да Савезници нису дали никакво обавезујуће нити писмено обећање да ће БиХ бити сједињене са Србијом, а на Стојановићево питање да ли мисли да ће до тог уједињења ипак доћи, одговорио је „више је сигурно него за остале крајеве“, а на крају је саопштио да треба радити и спремат се за евентуални плебисцит.²⁰⁹ То је била кулминациона тачка отвореног сукоба српске владе и Срба из Југословенског одбора, а Стојановић се жали да су убрзо неки утицајни Срби почели оптуживати поједине Југословене за сепаратизам, а да је српска влада повела акцију да поједине чланове Југословенског одбора из БиХ задобије за издвајање, а касније и покушала да формира други Југословенски одбор, који би она финансирала.²¹⁰ У овом другом питању Стојановић очигледно мисли на Милана Сршкића, који је убрзо напустио Југословенски одбор, али остаје непознаница на које „Југословене“ мисли када каже да су их поједини утицајни Срби почели оптуживати за сепаратизам. Ако је мислио на себе и своје другове из Југословенског одбора, онда то значи да је он већ тада своју националну одредницу промијенио и себе сматрао „Југословеном“, а не Србином. У сваком случају

²⁰⁹ АСАНУ, 12554/9, 156.

²¹⁰ Др Н. Стојановић, *Србија и Југословенско уједињење*, 49-50.

Стојановић је већ био сасвим извјесно одступио и од својих политичких погледа из маја те године када се залагао за „дезанексију“ Босне и Херцеговине и у писму Николи Пашићу тврдио да „ми уопште не дозвољавамо да се код нас, као у другим аустро-угарским земљама, постави питање: **Аустрија или Србија**, него желимо да се постави питање: **Или аутономија или уједињење са Србијом и Црном Гором.**“ Умјесто тога Стојановић је почео да оптужује Пашића да почиње правити одступницу и да одустаје од Крфске декларације.

Да су Пашићеви страхови били основани, сви су се увјерили када су Вилсон и Лојд Џорџ, послије конференције Савезника у Паризу, дали изјаве у којима се тражи само аутономија за потлачене народе Аустро-Угарске, али се ни једном ријечи не помиње југословенско ослобођење и уједињење. Пашић у таквој ситуацији шаље депеше српским посланицима у Лондону, Паризу и Вашингтону да испитају ставове Савезника, у вези са датим изјавама, и да испитају терен за могућност плебисцита у Босни и Херцеговини. Југословенски одбор реагује скоро панично, Трумбић неуморно пише депеше и протесте на све стране, а Стојановић своје незадовољство изражава у писму Лојду Џорџу, а 13. јануара 1918. писмом се обраћа и предсједнику Вилсону.²¹¹ Као најбољи начин супротстављања оваквом расплету догађаја Трумбић предлаже српској влади одржавање једне „опште народне скупштине“ у Паризу или Лондону, коју би чинили посланици Народне скупштине (српске), чланови Југословенског одбора, представници војске, добровољачког корпуса, југословенских организација у Европи и Америци, предсједник Академије наука и један представник Универзитета, а која би „решавала о општем народном положају и бавила се свима питањима наше националне политике.“²¹² Пашић одбија овај предлог, мотивисан чињеницом да је то у супротности са српским уставом, јер би на тај начин дио својих функција и дио суверене власти Србија пренијела на ту неодређену „општу народну скупштину.“ Осим тога, поједини савезници, а посебно Француска били су изричито против било каквих југословенских манифестација у тренутку док трају преговори о сепаратном миру са Аустро-Угарском, упозоравајући Пашића и регента Александра

²¹¹ АСАНУ, 12554/37

²¹² М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, 147.

да не „злоупотребљавају реч Југословени“ да не уносе новине у ратне циљеве савезника“ и да се задовоље употребом термина „Велика Србија“ или „Јужни Словени.“²¹³ Међутим, Трумбића није занимало мишљење ратних савезника Србије и штета коју је она могла претрпјети због конфронтације с њима, већ само страх да Хрватска не остане у границама Аустро-Угарске, а да се при томе Босна и Херцеговина и дијелови Далмације од стране Савезника дају Србији. Пошто Трумбић није одустајао од своје замисли, он је, тек послје првог одбијања српске владе, ову идеју, преко др Газарија, саопштио осталим члановима Југословенског одбора у Женеви, као и представницима српске опозиције који су се тада задесили у Женеви. Од чланова Југословенског одбора, једини је Милан Сршкић на тој сједници (27. јануара 1918) оштро иступио против овог захтјева Анте Трумбића. Послје неколико дана дошло је до састанка женевских чланова Југословенског одбора и србијанских посланика који су се нашли у Женеви. На састанку, са кога су били искључени сви који су се рачунали у пријатеље српске владе, дошло је до подијељеног мишљења присутних. Посланици самосталних радикала Лазаревић и Станојевић, били су против овог Трумбићевог предлога, као и др Милан Сршкић члан Југословенског одбора, док су за Трумбићев предлог били Газари и Никола Стојановић, представници Одбора, као и Божо Марковић и Милан Грол, који су, иако државни чиновници Србије, ипак подржали овај предлог.²¹⁴ Међутим, Никола Стојановић у свом дневнику тврди да је једини који је енергично тада иступио против ове Трумбићеве идеје био у ствари Сршкић и да је истога дана свој одговор поводом ове иницијативе предао Трумбићу.²¹⁵ Овакву политику југословенске емиграције Сршкић је назвао *фуртимаштво*, а под овим појмом, који ће у наредном периоду често понављати, он је сматрао да сви они који су за овај Трумбићев предлог, приказују ту ствар наивном и невином, али када би до такве скупштине дошло, онда је јасно да се српска Народна скупштина више не би морала ни састајати, јер би њене компетенције прешле на ту нову југословенску скупштину, коју би отворио

²¹³ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 2, Београд 1985, 189-190.

²¹⁴ М. П. Ђорђевић, *исто*, 151-152.

²¹⁵ Н. Стојановић, *Дневник*, 63.

престолонаследник Александар и на тај начин јој дао легитимитет.²¹⁶ Дакле, ову Трумбићеву идеју Сршкић је сматрао класичном подвалом српској влади и скупштини, али и српском народу уопште. У сваком случају, Трумбићево инсистирање на заједничкој народној скупштини изазвало је праву пометњу у Женеви и оштре подјеле и сукобе. Тада је избио на површину и отворени сукоб између Сршкића и Стојановића, а неколико дана послје и до сукоба чланова Југословенског одбора са појединим представницима Србије у Женеви, посебно Николе Стојановића са Миланом Ђорђевићем и Лазаром Марковићем, уредником листа *La Serbi* у Женеви. И у овом сукобу Сршкић је отворено иступио против Стојановића и његовог *фуртимаштва*. Сршкић је изгледао разгоропађен овим Трумбићевим предлогом и објашњавао свој став следећим ријечима: „Телеграм Трумбићев може се сматрати да он хоће проширену Народну Скупштину. То се види и по том, што он тражи да ту скупштину отвори Престолонаследник у име Краљево. А такво проширење Српске Народне Скупштине било би против устава Краљевине Србије. И то би могло имати недогледних последица. То све треба имати у виду. Ко зна кога би Антанта после слушала: да ли ону скупштину или српску Народну Скупштину. Такве се ствари не смеју узимати на лаку руку. Тиме би се крњио суверенитет Србије. Ја сам Србин и видим Србију и српство у опасности. Ја нећу фуртимашлука. Ја стојим на становишту да Југ. Одбор није ништа друго него само један пропагандистички орган, а српска влада да је једина звана да води нашу националну политику. Ми њој можемо само у том саветовати. Ми се не можемо поставити у ред народних посланика Србије. Они су представници народа који имају пуномоћ и они имају више права да заступају и Босну него ја. Ја сам за то да се поведе једна манифестација, али тако како се неће крњити права Србије.”²¹⁷ Неки историчари сматрају да је „Сршкићево гледиште било вероватно инспирисано са Крфа, јер се подударало са ставовима владе и самог Пашића“,²¹⁸ мада ово „подударање ставова“ не мора значити да Сршкић није радио по својој савјести већ по Пашићевом налогу. У таквој ситуацији ријешено је да се из Лондона у Женеву

²¹⁶ АСЦГ, 80-21-344

²¹⁷ АСЦГ, 80-21-340.

²¹⁸ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 2, Београд 1985, 188.

позове и трећи представник Босне и Херцеговине у југословенском одбору Душан Васиљевић, пошто је било очигледно да су Сршкић и Стојановић на ивици отвореног сукоба. Посебне поруке Васиљевићу да дође у Женеву тада су упутили и Сршкић и Јевто Дедијер. Васиљевић је из Лондона дошао 8. фебруара и саопштио Стојановићу да му је српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон, који се очигледно све мање слагао са Пашићем, потврдно одговорио на питање „да ли мисли да је Србија испустила српско питање из рука и да сад може да испусти југословенско?“²¹⁹ Можда је и овакав став српског посланика у Лондону утицао на Васиљевићево понашање у наредном периоду, јер је само неколико дана послје свог доласка у Женеву, дошао у оштар сукоб са Сршкићем, који је изгледа и њега оптужио за *фуртимаитво*.²²⁰

Епилог ове Трумбићеве иницијативе био је Конгрес потлачених народа Аустро-Угарске, који је отворен 9. априла 1918. године у Риму, а претходило му је дјелимично измирење Југословенског одбора и италијанске владе, које је изведено захваљујући разговорима Трумбића и Орланда у Лондону, уз посредовање старих Пашићевих непријатеља, Енглеза Стида и Ситон-Вотсона. Трумбић се дакле враћао некадашњим Супиловим политичким замислима. Конгресу је присуствовао и Никола Стојановић и овако га описао: „Трумбић је на конгресу говорио једини од Југословена у име Српске народне скупштине, Југословенског одбора и добровољаца који су у јануару 1918. образовали посебну југословенску дивизију. Било је унапред одређено да сваки народ да једног говорника. Морали смо дуго да се боримо да одговоримо једног радикалног посланика да одустане од намере да говори у име радикала. Они су за њега били посебан народ. Или је то била нека посебна смицалица каквог несавесног члана владе? Има бедника који и кад су на високој планини дишу ваздух мочваре.“²²¹ Само што Стојановић није тада видио са својих „олимпијских висина“ да је српски народ у Монархији, па и у Босни и Херцеговини, на тај начин прогласио Југословенима, а у чије је име био овлаштен да говори Анте Трумбић. Овдје би се заиста здрав разум морао запитати ко је то од Срба из Босне и Херцеговине дао мандат Николи Стојановићу да му укине име и прогласи их

²¹⁹ Исто.

²²⁰ Исто, 64.

²²¹ АСАНУ, 12554/9, 158.

Југословенима. У чије је име он у ствари иступао и ко га је овластио да то ради? А да и не подсјећамо на вријеме када је тај исти Стојановић југословенство сматрао аустријско-ватиканским пројектом. Тек би се ваљало запитати ко је дао мандат Анти Трумбићу да на Конгресу иступа у име српске Народне скупштине, како тврди Стојановић? Тај радикал кога је Стојановић морао одвраћати од намјере да говори био је Пера Јовановић, а Милан Сршкић био је на тај конгрес само „припуштен – кад се већ затекао.“²²²

Послије Конгреса Стојановић је, као члан делегације Југословенског одбора, имао разговоре са високим италијанским званичницима, а између осталих, и са министром спољних послова Орландом, који им је обећавао да ће „сада после слома Русије, Италија према Југословенима водити другу политику.“²²³ Југословенски одбор је Римски конгрес сматрао за велики успјех, али Трумбић није био задовољан и није одустајао од идеје једног југословенског конгреса. Стојановић му помаже у тим настојањима и предлаже да се прије њега одржи једна конференција највиђенијих људи и јавних радника, која би имала да припреми тај конгрес. Међутим, Римски конгрес дефинитивно је до усијања довео њихове односе са српском владом, па Трумбић и Стојановић настоје да у борби против Пашића употребе и дио тадашње српске опозиције. У Америци настаје расцјеп у емигрантским круговима, а под утицајима Југословенског одбора, Пашића оптужују за великосрпство, траже „пуно југословенство и републику.“²²⁴ Стојановић, Слијепчевић и још неколицина њих неуморно држе предавања у Женеви, али је сјеме раздора већ толико посијано да њих сада сви нападају: Срби, Црногорци, Хрвати. Често се дешава да се предавања ометају, а ствари се у емигрантској колонији у Женеви знатно компликују. У мају 1918. године у отворену свађу кулминира сукоб Стојановића и Сршкића. Планирани други конгрес Југословена у Паризу није ни одржан због противљења Италије, која је у свој загрљај узела Југословенски одбор и Југословене Монархије и није хтјела да их испусти из рука било коме другом.

²²² Н. Стојановић, *Дневник*, 65.

²²³ АСАНУ, 12554/9, 159.

²²⁴ Исто

Коначан прелом у односима са Николом Пашићем и српском владом, учинио је и Душан Васиљевић, половином 1918. године, када је боравио на Крфу. Том приликом Васиљевић је био разочаран Пашићевим држањем, посебно односом према њему лично, јер наводно није хтио ни да га саслуша, како се он касније жалио Јовану Јовановићу, већ га је само упитао „А треба ли теби што новца“.²²⁵ Он је оптуживао Пашића да на Крфу води „партизанску, коруптивну“ политику, а да су главни кортеши Милан Сршкић и Лазар Марковић.²²⁶ Тако је једини Србин из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору који је стао на страну Српске владе остао Милан Сршкић. Он је због тога, на врхунцу сукоба 1918. године, напустио Југословенски одбор. Његово мјесто је заузео Перо Слијепчевић, десна рука Николе Стојановића у тим ратним годинама, који је без сумње у потпуности стајао на политичким позицијама свог духовног и идејног покровитеља. Због тога Слијепчевић у својим текстовима, писаним послје рата, покушава да оправда своје пријатеље Стојановића и Васиљевића тврдећи да је њихов положај био „и психолошки тежак, између двије ватре“ и да су они подршку Југословенском Одбору насупрот српској влади дали „јер су мислили да то дугују својој савести“. Због тога су се наводно често савјетовали и са млађим српским политичарима из Босне и Херцеговине, па и са Слијепчевићем. На једном од таквих савјетовања одржаном од 1 – 3. августа 1918. године у Вилару код Леманског језера, Васиљевић, Стојановић и Слијепчевић су се између осталог сагласили и о томе да Срби из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору „увек заступају интегрално а не делимично уједињење нашег народа, не упуштајући се на платформу присаједињења саме Б. и Х. по невољи.“²²⁷ Нешто другачијим ријечима и дипломатски увијено резултате тих разговора забиљежио је Стојановић у свом дневнику гдје каже: „Наш географски положај и Српство намећу нам посредничку улогу између Ј. О. и Србије, званичне или незваничне. Ми с тога морамо форсирати састанак с представницима Србије да их обавестимо о положају и нашим погледима, да чујемо о том њихово мишљење. Одвојено функционисање Ј. О.

²²⁵ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 199.

²²⁶ Исто, 198.

²²⁷ Перо Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у свјетском рату*, у књизи: Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево, 1929, 264.

као представника народа треба бар да буде у споразуму са незваничном Србијом. Наш положај је тежак, али сад морамо бити конзеквентни у чувању јединства и у недопуштању да се икакви лични и партијски интереси на рачун Босне и Херцеговине подмирују.²²⁸ Ово стално позивање на „незваничну Србију“, то јест, на србијанску опозицију и споразум са њом, када већ не може са званичном српском владом, упућује на евидентну Стојановићеву бојазан да њихова тадашња активност може бити протумачена као антисрпска, због чега би некада могли понијети историјску одговорност. На то их је, приликом поменутог савјетовања, на коме су Стојановић, Васиљевић и Слијепчевић донијели судбоносне одлуке за српски народ у Босни и Херцеговини, упозоравао Перо Слијепчевић говорећи им да је „положај нас као Босанаца и Херцеговаца тежак и треба пазити да нашом кривицом б. х. питање не остане на плитко за што ће одговорност пасти на нас.“²²⁹ Само није јасно да ли је Стојановић заиста мислио да о питањима уједињења Србије са јужнословенским областима Монархије, може разговарати са представницима србијанске опозиције, умјесто са њеном легитимном владом и круном или је то само његова потреба да оправда свој тадашњи политички ангажман, вјероватно већ тада свјестан чињенице да таквим својим радом Босну и Херцеговину политички везује за Загреб и српском народу у ове двије покрајине одузима вијековни сан уједињења са Србијом.

Назирући крај рата и могући распад Аустро-Угарске монархије, а посебно када су Французи признали чехословачко Народно вијеће као легитимног представника Чеха и Словака, Трумбић на своју руку покреће исту акцију када је у питању Југословенски одбор. Српска влада је, наравно, против тога, а користећи непријатељство српске опозиције према Пашићу, Трумбић себи даје за право да тражи оставку Пашићеве владе, а као најбољи начин да се и краљ присилили на то, било је да Савезници признају Југословенски одбор као легитимног представника Срба, Хрвата и Словенца из Монархије. У овоме Трумбић има нескривену подршку британских јавних радника, посебно Стида и Ситон-Вотсона, али и Срба из Југословенског одбора, осим, наравно Милана Сршкића, који 25. октобра 1918.

²²⁸ Н. Стојановић, *Дневник*, 71.

²²⁹ Исто, 72.

године, моли Лазара Марковића да о овим Трумбићевим настојањима обавијети у његово име Светозара Прибићевића, Ђуру Красојевића и Глигорија Јефтановића. Он је сматрао да о овоме треба што прије обавијестити Централни биро (Средишњи одбор) Народног вијећа у Загребу и тражити да он опомене Трумбића да акције Југословенског одбора саобрази српској влади и „духу Крфске декларације“.²³⁰ Изгледа да је Сршкић овдје био помало и у заблуди сматрајући да ће се Народно вијеће из Загреба конфротирати са Трумбићем и његовом политиком.

У ситуацији када Трумбић скоро самостално води политику Одбора и повлачи отворено непријатељске потезе према српској влади, Стојановић се жали да су се Срби у Југословенском одбору опет нашли у незавидној ситуацији, али и тада он стаје на страну Трумбића против српске владе. Да би што више посијао сјеме раздора у унутрашњим политичком животу Србије, као најбољи начин да се ослаби позиција Пашића и српске владе, Стојановић је написао једно писмо вођама србијанске опозиције у коме, између осталог, каже: „Цели Југословенски одбор, и цела југословенска нација, свесни су да је Србија Југословенски Пијемонт. Сви ми желимо да Србија и остане у тој улози. Али, ми разликујемо Србију од данашње српске владе, јер знамо да она не представља вољу већине народа у Србији, ни формално ни стварно... Осим владе, Србија има и других фактора. Ми сад и на њих апелујемо да садње стање промене – ако се то још даје учинити, и то да га брзо промене, јер је брзина један од главних услова успеха... Ми хоћемо првенствено да реализујемо то јединство акције једним директним путем – споразумом са претставницима Краљевине Србије. Ако влада Србије то неће, и ако је остали политички фактори Србије нису у стању на то присилити, ми ћемо бити приморани да с помоћу извојеване наше самосталности индиректним путем опет настојимо остварити то јединство акције.“²³¹ Позивајући, овим пријетећим тоном, србијанску опозицију да сруши Пашићеву владу, Стојановићу изгледа није ни једног тренутка пало на памет да се потпуно неовлаштено мијеша у унутрашње ствари једне суверене државе и да позива на рушење њене владе. А тек се може поставити питање на коју и чију

²³⁰ АСЦГ, 85-1-1.

²³¹ АСАНУ, 12554/9, 161-162.

„извојевану самосталност“ је мислио у овом писму?! Када је свом шефу Трумбићу прочитао ово писмо, овај га је похвалио да је одлично, али му ипак није дозволио да га шаље, јер би то значило отворено кидање односа Југословенског одбора и српске владе, што Трумбић није желио. Очигледно далековидији од Стојановића, Трумбић је настојао да одржи отвореним односе са српском владом, радећи истовремено на све стране против ње. Стојановићу је, изгледа, тек знатно касније постало јасно, пошто му је то Трумбић отворено и признао, да је у то вријеме главни Трумбићев политички циљ био да окупи све Хрвате у једној држави, а да му је Југославија и југословенство био тада једини начин да то учини.²³² Оно што Стојановић ни тада ни касније није схватио, јесте да би Трумбићу највише одговарало да се та Југославија створи без Србије и Црне Горе, већ само од Срба, Хрвата и Словенаца из Монархије, јер би се тада под именом Југославије крила Велика Хрватска. Сметња у тим Трумбићевим плановима било је то што је Србија била једина призната ратујућа страна од Савезника и што су се и даље хрватски пукови у аустроугарској војсци, по једној Трумбићевој изјави, „борили као лавови“, против Италијана, али и осталих савезничких армија. За случај да Југословенски одбор не буде признат од стране Савезника и да не буде реално створити Југославију од југословенских области Монархије, Трумбићу је једини начин био да оствари своју замисао уз помоћ Србије и уједињењем са Србијом и због тога није дозвољавао да се са српском владом у потпуности кидају односи. А Стојановић, као и остали Срби у Југословенском одбору, тада би му били драгоцјени сарадници да то уједињење буде извршено на основама „равноправности“ троименог народа, чиме би Хрвате, од поражене стране у рату, преко ноћи претворио у побједнике, који равноправно са Србијом стварају нову јужнословенску државу, што му је на крају и пошло за руком. Наравно, у том случају Крфска декларација је била сметња, јер је Трумбић очигледно себе прецијенио, када је сматрао да ће уз помоћ Стојановића и осталих Срба у Југословенском одбору, на крају рата моћи диктирати услове уједињења Србији, па је, како се крај рата приближавао, у току 1918. године, све чешће почео да дезавуише Крфску декларацију, дајући и изјаве да се не зна какав ће се облик владавине успоставити у

²³² Исто, 162.

новој држави, јер ће то рјешавати Уставотворна скупштина последије рата.²³³ Наравно, ова питања су била ријешена Крфском декларацијом, али ће их Трумбић покушати наметнути Пашићу на Женевској конференцији. Да је у том погледу имао безрезервну подршку Николе Стојановића и осталих Срба у Југословенском одбору, Трумбић је недвосмислено потврдио и у једном писму Антону Корошецу од 31. октобра 1918. године, гдје између осталог каже: „Молим Вас, да у Вашем раду строго лучите Србију и српски народ од Пашићеве владе, која нема већине у скупштини и која није изражај ни политичких кругова, ни народа у Србији. То је једна мизерна олигархија, која је узурпирала власт, користећи се абнормалним приликама, у којима се народ Србије налази... Свраћам Вам пажњу, да су с нама потпуно сложни српски чланови Одбора, Бањанин, Васиљевић, Стојановић и Петриновић, а с тиме је потпуно слојан и херцеговачки Србин Слијепчевић, мој секретар.“²³⁴

Пробој Солунског фронта и несвакидашње брзо напредовање српске војске изненадило је, а чини се и забринуло, поједине чланове Југословенског одбора, а Трумбића до те мјере да без знања осталих чланова Југословенског одбора, али зато са знањем и подршком двојице Енглеца, старих непријатеља Србије и Николе Пашића, Стидом и Ситон Вотсоном, затражи од владе САД да америчке трупе окупирају југословенске области под Ауатро-Угарском.²³⁵ Наравно, америчка влада је одговорила да не може удовољити тој жељи без споразума са српском владом, али зато Никола Стојановић даје оправдање и овом Трумбићевом гесту, као наводној жељи да спријечи италијанске трупе да прве уђу у Далмацију, иако неки чланови Југословенског одбора у овом чину виде Трумбићев покушај да спријечи „велико-српску окупацију.“²³⁶

²³³ М. П. Ђорђевић, *исто*, 109.

²³⁴ Цитирано према: Др Милада Паулова, *Југословенски одбор*, Загреб 1924, 552.

²³⁵ АСАНУ, 12554/9, 164.

²³⁶ Исто

Политичке прилике у Босни и Херцеговини у току рата

Почетком рата политички живот у Босни и Херцеговини је потпуно замро. Аустроугарске власти нису дозвољавале никакве политичке активности, осим повременог одласка поклонствених депутација у Беч. Послије терора који су проводиле, посебно 1914. године, аустроугарске власти су сматрале да су Србе „излијечили од политике“ и да су се они коначно помирили са тим да су им „снови о Великој Србији пропали“, мада нису били сигурни да је у том смислу интелигенција у потпуности „излијечена“.²³⁷ Српски народ, обезглављен политичким процесима у којима је највећи број његових политичара осуђен на дугогодишњу робију, са надом је гледао у Србију као свој Пијемонт, али није имао снаге да самостално покрене било какву акцију. Међу њима политички најактивнији били су Војислав Шола и Шћепан Грђић из Херцеговине, те адвокат Данило Димовић из Сарајева. У хрватском и муслиманском дијелу становништва, превагу су и даље имали конзервативни кругови на челу са надбискупом Јосипом Штадлером код Хрвата, те Шерифом Арнаутовићем и Сафет-бегом Башагићем код муслимана. Штадлер је рјешење јужнословенског питања видио у „хрватском смислу“, то јест повезивањем у једну цјелину Хрватске, Славоније, Босне и Херцеговине, Далмације и евентуално Истре и Крањске. То би практично значило стварање Велике Хрватске у оквиру Хабсбуршке Монархије. Разбијање најкатоличкије земље Европе, као и могућност таквог рјешења југословенског питања, Штадлеру није ни падала на памет. Међу југословенски оријентисаним хрватским политичарима истицали су се др Јозо Сунарић, Ђуро Цамоња, Вјекослав Јелавић и још неки. С друге стране, Шериф Арнаутовић, тада најзначајнији представник муслимана у Босни и Херцеговини, рјешење државноправног статуса Босне и Херцеговине видио је у њеном припајању Угарској уз осигурану аутономију. Осим тога, он је упорно избјегавао да се састане са Корощцем што ће касније имати за посљедицу да муслимани првобитно не буду заступљени у Средишњем одбору Народног вијећа СХС у Загребу. Југословенску

²³⁷ Đorđe Mikić, *n.d.*, 362.

идеју међу муслиманима заступаће млађи и још недовољно афирмисани политичари као др Мехмед Спахо, Хамид Сврзо и други, као и неки просрпски оријентисани политичари.

Оживљавање политичког живота у Монархији, а посебно поновно сазивање Хрватског сабора и Бечког парламента, било је изазвано бројним факторима, а прије свега незавидном унутрашњом и спољном ситуацијом и опасности од револуционарних покрета, али и помирљивијим политичким курсом новог цара Карла. Рјешавање југословенског питања у оквиру Монархије, на бази тријализма, постало је једно од крупних унутрашњих питања Аустро-Угарске у том периоду, а Босна и Херцеговина играле су значајну улогу у тим политичким комбинацијама. Због тога су маја 1917. године, у Беч били позвани главнији представници све три конфесије у Босни и Херцеговини, а од Срба Димовић из Сарајева и адвокат Милић из Бањалуке. Међутим, до састанка није дошло, јер су муслимански представници, посебно Храсница и Карамехмедовић одбили да разговарају о евентуалном уједињењу са Хрватском, Далмацијом и осталим јужнословенским областима Монархије, јер би се на тај начин утопили у нову административно-полиричку цјелину гдје би чинили само дванаестину становништва, док у Босни и Херцеговини као аутономном управном подручју имају трећину становништва.²³⁸

Највећу активност у питању рјешавања статуса Босне и Херцеговине у преуређеној монархији, предузимали су и даље конзервативни кругови, посебно надбискуп Штадлер, који је водио живу активност у у земљи, али и у Бечу да оствари свој сан, то јест „да се створи хрватска држава до Дрине.“²³⁹ Међутим, како се рат ближио крају, пројугословенски српски и хрватски политичари у Босни и Херцеговини постају све активнији на реализацији идеје уједињења. Снажан утисак на њих је учинила *Мајска декларација* Југословенског клуба у Бечком парламенту, а у успостављању веза са хрватским политичарима посебну активност исказује Војислав Шола. Због тога ће 1917. године, бити издат налог за његово хапшење, под

²³⁸ Исто, 411.

²³⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 784.

оптужбом велеиздаје.²⁴⁰ Њихов приоритетни задатак у то вријеме је био покушај оживљавања Сабора, чему су се поред Саркотића, противили и конзервативни муслимански и хрватски политичари у Босни и Херцеговини. Као реакцију на Арнаутовићеву и Башагићеву депутацију у Бечу, а убрзо на Штадлерову, коју су чинили двојица његових поузданика Јосип Ванцаш и др Иво Пилар, који је и израдио поменути меморандум о рјешавању југословенског питања у хрватском смислу, у Беч су отишли и Димовић и Сунарић. Тамо су ступили у везу са Југословенским клубом, а као последица тога убрзо је услиједио позив др Антону Корошцу да посјети Босну и Херцеговину. Његова посјета Сарајеву, септембра 1917. године, представљала је значајан корак у југословенској оријентацији дијела политичара у Босни и Херцеговини. Као резултат тога, већ 26. новембра појавила се декларација Хрвата Босне и Херцеговине и то као реакција на Штадлерову познату декларацију од 16. новембра. У декларацији коју су потписали пројугословенски оријентисани хрватски политичари у БиХ, прије свих Сунарић, Чабрајић и Јелавић, као и још око 50 грађана Сарајева, речено је да они стоје „непоколебљиво на становишту југословенске декларације, која је јасни изражај народне воље и нагласујемо поново, као свијесни Хрвати, наше пристајање уз свибањску декларацију, а осуђујемо свако цијепање народне снаге.“²⁴¹ Корошчев долазак и разговори које је тада водио са виђенијим народним представницима у Босни и Херцеговини посебно су забринули земаљског поглавара Стјепана Саркотића који је тада примијетио да је тај сусрет са Корошцем „босанско-херцеговачким Србима легализирао приступ политичком уједињењу и дјеловању.“²⁴² Убрзо послије тога, услиједио је низ интерполација Корошца и југословенског клуба бечкој влади гдје су осуђивани незаконити поступци аустроугарских власти у Босни и Херцеговини.

Како се у току 1918. стање на фронтима све више компликовало по Аустро-Угарску, а немири и побуне почели да захватају и војску, па чак и у Босни и

²⁴⁰ Архив Херцеговачко-неретванске жупаније/кантона Мостар, Збирка породице Шола, кут. 47, бр. 296.

²⁴¹ Ф. Шишић, *Документи...*, 104-105.

²⁴² Лука Ђаковић, *Положај Босне и Херцеговине у аустроугарским концепцијама рјешања југословенског питања 1914–1918*, Тузла, 1981, стр. 178.

Херцеговини, тако се запажала све живља активност пројугословенски оријентисаних политичара. У Загребу је 2. и 3. марта 1918. године дошло до састанка представника разних странака из југословенских области Монархије, на коме је наглашена идеја народног јединства заснована на самоопредјелењу народа, а која ће бити основ за стварање, на демократском начелима засноване, државе Срба, Хрвата и Словенаца. Тада је и покренута иницијатива за стварање Народног вијећа СХС у Загребу. Босну и Херцеговину на том састанку представљали су: В. Шола, Д. Димовић, Ђ. Цамоња, К. Мајкић и Ј. Сунарић. У мају 1918. године, поводом јубилеја Прашког театра, одржана је још једна снажна манифестација југословенства, а од Срба из Босне и Херцеговине у њој је учествовао Војислав Шола.²⁴³ Било је очигледно да је Корошец својим наступом у Босни и Херцеговини, успио да за себе веже не само хрватске политичаре, већ и српске, којима се у том тренутку чинило да је Корошево југословенство спасоносна формула од политичког терора аустроугарских власти. Снажна манифестација заједничких ставова српских и хрватских политичара у Босни и Херцеговини изражена је посебно у меморандуму који су предали грофу Тиси 21. септембра 1918. године у Сарајеву. Гроф Тиса дошао је у Сарајево са намјером да припреми терен за присаједињење Босне и Херцеговине Угарској, што је изгледа постала опсесија мађарских политичара посљедње године рата. Међутим, у Сарајеву га је чекало непријатно изненађење. Војислав Шола у име југословенски предидејених Срба и Хрвата предао му је меморандум у коме су изнесене оптужбе на рачун режима у Босни и Херцеговини у току рата, тражена амнестија за политичке осуђенике, сазивање Сабора, а између осталог исказано и противљење идеји присаједињења Босне и Херцеговине Угарској. Између осталог, у меморандуму је писало и ово: „Ми осјећамо једнако са свом својом истокрвном браћом Хрватима, Србима и Словенцима, да смо једно тијело, ма гдје они били... Наше народно питање не може се рјешавати без народа, оно се не смије само дјелимично рјешавати, него у цјелини и то на темељу права народног

²⁴³ Ђ. Микић, *n.d.*, 467-468.

самоодређења.²⁴⁴ Упада у очи чињеница да меморандум није потписао нико од представника муслимана. Српски политичари из Босне и Херцеговине, а прије свих Димовић и Шола, најрадије су у то вријеме чини се слушали политичке инструкције Светозара Прибићевића, што их је у политичком смислу још јаче везало за Загреб. Њихово нестрпљење и жеља да се што прије ријеше аустроугарске власти навела је српску политичку елиту у Босни и Херцеговини на још један брзоплет политички потез, а то је пристајање да се Босна и Херцеговина третирају као остале јужнословенске области Хабзбуршке монархије и на тај начин за свој политички центар одабрали Загреб, што је уз дјелатност емиграције додатно удаљавало српски народ из Босне и Херцеговине од могућности директног уједињења са Србијом и Црном Гором. Још једном, хрватска политика изражена кроз мудро југословенство Антона Корочеца, однијела је политичку побједу. Већ у септембру 1918. године започеле су припреме за оснивање Народног вијећа Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу, а 17. октобра основан је и Средишњи одбор у који су из Босне и Херцеговине ушли: В. Шола, Ј. Сунарић, Ш. Грђић, Љ. Галић, В. Јелавић, М. Јојкић и Л. Чабрајић. С обзиром на ранији став водећих муслиманских политичара, могућност њиховог учешћа у Средишњем одбору остављена је договору српских и хрватских представника. На тај начин, у Средишњи одбор накнадно су уврштени Х. Храсница и Х. Сврзо, као представници муслимана. Босну и Херцеговину у Централном одбору Вијећа у Загребу заступао је Владимир Ћоровић. У пленуму Народног вијећа СХС, Босна и Херцеговина је била заступљена са 18 мјеста. Убрзо је основано и Народно вијеће за Босну и Херцеговину, као и његов Главни одбор на чијем је челу као предсједник био Глигорије Јефтановић, а као потпредсједници др Јозо Сунарић и др Халидбег Храсница. Народно вијеће СХС, а на приједлог Главног одбора Народног вијећа БиХ, именovalo је и прву Народну владу за Босну и Херцеговину на чије је чело, из травничког затвора, дошао Атанасије Шола. Влада је именована 1. новембра 1918. године саопштењем Главног одбора НВ у БиХ које почиње овим ријечима: „Данас у подне положио је генерал Саркотић владу у руке народног вијећа, на челу

²⁴⁴ Ferdo Čulinović, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb, 1920, стр. 164.

Генералитета и чланова Земаљске владе. Народно вијеће именовало је Народну владу...²⁴⁵ То је била прва народна влада у историји Босне и Херцеговине.

На сједници Главног одбора НВ у БиХ која је одржана 28. октобра ријешено је да се у цијелој Босни и Херцеговини проведе организација окружних, котарских и сеоских одбора Народног вијећа. Наредних дана услиједило је и оснивање котарских одбора народног вијећа по свим мјестима у Босни и Херцеговини, у које су, углавном акламацијом, бирани угледнији људи из народа и то свих вјероисповијести. Међутим, стање у Босни и Херцеговини тих дана није било нимало лако и одбори народног вијећа на свим нивоима имали су пуне руке посла. Требало је у тим тренуцима провизоријума, када се аустроугарска власт распадала на свим нивоима, спријечити хаос, анархију, пљачкања и уз то обезбиједити скупљање пореза и исхрану становништву. Ситуација је посебно била тешка у пограничним срезовима са Црном Гором. Српске трупе још нису биле стигле, а са планина су почеле да се спуштају комите, а за њима из Црне Горе и групе пљачкаша. И оно жандармерије што је остало није смјело да се креће због страха од комита, а формирање народне гарде од домаћих људи ишло је споро и уз многобројне тешкоће.

Али, у једном до тада невиђеном маршу српска војска стиже у Босну и Херцеговину и на Јадранске обале гдје је, на Трумбићеву жалост, дочекују као ослободиоце. За то вријеме у Загребу је Народно вијеће СХС, на челу са Антоном Корошцем, 19. октобра издало декларацију којом је преузело власт у своје руке и изјавило жељу за уједињењем свих Срба, Хрвата и Словенаца, а 29. октобра прогласило независну Државу Срба, Хрвата и Словенаца на простору бивше Аустро-Угарске, у коју су убројене и Босна и Херцеговина. То није било ништа друго до покушај стварања Велике Хрватске у оквирима Аустро-Угарске монархије која се распадала. Није извјесно колико су тачне тврдње Владимира Ћоровића, да су босанско-херцеговачки представници у Народном вијећу у Загребу дјеловали аутономно,²⁴⁶ али је извјесно да у појединим битним стварима нису слушали диктате из Загреба. Такав је био случај са покушајем формирања војске Државе СХС, које је

²⁴⁵ АБиХ, Главни одбор народног вијећа БиХ (ГОНВ), кут. 1, бр. 32/1918.

²⁴⁶ Hamdija Kapidžić, *Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. IX, Sarajevo 1957, 36.

диктирано из Загреба и имало за циљ да створи војну силу Народног вијећа у Загребу, које би на тај начин могло да парира српској војсци и предуприједи њен улазак у те области. У том циљу из Загреба су у Сарајево били упућени бивши аустроугарски официри јужнословенског поријекла који су требали да организују трећи и четврти војни округ војске Државе СХС, са сједиштем у Сарајеву и Мостару.²⁴⁷ Међутим, Народна влада и Народно вијеће из Сарајева негативно су реаговали на ово, поготово што су они већ били позвали српску војску да уђе у Босну и Херцеговину, не питајући за сагласност Загреб, а то је, с друге стране, изазвало оштре реакције Народног вијећа СХС, посебно његовог повјереника за одбрану Мате Дринковића, који је у овом чину видио акт који може да „утре пут *учвршћивању сепаратизма* у држави СХС у првим данима њеног постојања.“²⁴⁸ Сасвим је сигурно да је, без обзира на политичке калкулације из Загреба по питању формирања војске Државе СХС, свима па и Народном вијећу у Сарајеву, било јасно да је једино српска војска била у том тренутку кадра да осигура какав-такав ред и поредак у Босни и Херцеговини, која се, распадом аустроугарске војске и органа власти, налазила у стању хаоса.

²⁴⁷ Nusret Šehić, *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918), Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XVIII, broj 19, Sarajevo 1982, 174.*

²⁴⁸ Исто, 175.

Уједињење 1918. године

Женевска конференција 6-9 новембра 1918. године, представљала је последњи и најјачи покушај Трумбића и Југословенског одбора, да, уз помоћ представника Народног вијећа из Загреба и представника србијанске опозиције, сломије Николу Пашића и наметне му своје виђење уједињења. Крајем септембра Пашић стиже у Париз и свима је јасно да се спрема завршни чин драме југословенског уједињења. У својим изјавама даваним западној штампи тих дана, Пашић очигледно остаје вјеран принципима Крфске декларације, али оштро упозорава да Србија више неће допустити било какве уцјене „браће“ Хрвата и Словенаца из Аустро-Угарске монархије. То најјасније долази до изражаја у његовој изјави *Morning Postu* од 17. септембра 1918. године, гдје каже: „У току заједничких вијећања на Крфу између српске краљевске владе и Југословенског одбора јасно се показало, да је стварање једне једине државе – краљевине – која би обухватала цио наш троимени народ (Срба, Хрвата и Словенаца) проводиво, и да се жели... Овим свечано изјављујем, да Србија сматра својом националном дужности, да ослободи Србе, Хрвате и Словенце. Кад буду слободни, бит ће им признато право самоопредјелења, т. ј. право да слободно изјаве, да ли желе да се придруже Србији на основу Крфске декларације или желе да стварају мале државе, као у далекој прошлости. Складно ономе што претходи не само што не желимо да водимо империјалистичку политику, него ми нећемо чак ни то, да ма којим начином ограничимо право самоопредјелења Хрвата и Словенаца, или да останемо до краја при Крфској декларацији, ако би то било противно њиховој жељи.“²⁴⁹ У наредном периоду вођене су бројне дискусије између Пашића, Југословенског одбора и србијанске опозиције, која је и иначе била јако кориштена од стране Трумбића у борби против Пашића. У једној од тих дискусија, појавила се идеја да се направи једна коалициона влада у коју би ушла и три представника Југословенског одбора, а Никола Стојановић је требало да у тој влади обавља функцију министра народног здравља. Трумбић је овај предлог одбио из

²⁴⁹ Изјава Николе Пашића у *Morning Postu*, у: Ф. Шишић, *Документи...*, 178.

„принципијелних разлога“, а Стојановић је саркастично изјавио да му то изгледа иронично с обзиром на то да је он већ данима лежао болестан, јер га је била захватила епидемија грипе, која је тада харала Европом.²⁵⁰ До почетка Женевске конференције, Стојановић је успио да се довољно опорави да би учествовао на неким сједницама, али не на свим. Преговори у Паризу настављени су и наредних дана, а Пашић је изражавао сумњу у то да је Трумбић опуномоћени представник Срба, Хрвата и Словенаца из Монархије, посебно сада када постоји Народно вијеће у Загребу, али Трумбић добија од Корошеца из Загреба пуномоћје да заступа Народно вијеће.²⁵¹ Почетком новембра, Пашић чини још један знак добре воље према Народном вијећу у Загребу, тако што удовољава њиховом захтјеву од 3. новембра и у име српске владе признаје Народно вијеће као легитимну владу Срба, Хрвата и Словенаца на простору Аустро-Угарске, а Југословенску дивизију, која је ратовала у саставу српске војске као ратујућу страну. О овоме је Пашић исти дан обавијестио савезничке владе и затражио од њих да учине исто.²⁵² Ова нота предата је Корошецу 8. новембра 1918. године, дакле, када је Женевска конференција већ била у току. Осим Пашића, на Женевској конференцији учествовали су Драшковић, Маринковић и Трифковић у име парламентарних група српске Народне скупштине, Корошец, Чингрија и Жерјав у име Народног вијећа из Загреба, Трумбић, Грегорин, Васиљевић, Стојановић и Бањанин у име Југословенског одбора. Притијешњен од свих и потпуно сам у овим преговорима, Пашић је подлегао притисцима и пристао на одлуке које су се косиле са Крфском декларацијом, за коју сада њени потписници из Југословенског одбора нису хтјели више да чују. Одлуке да се формира заједничко министарство за Краљевину Србију и подручја Народног вијећа у Загребу, коме је задатак да организује заједничку државу СХС којој ће Конституанта донијети устав, биле су не само кршење Крфске декларације већ и отворени непријатељски акт против Србије и њене владарске куће. Србија је дакле требала да се одрекне своје државности, независности, круне и огромног моралног кредибилитета који је стекла

²⁵⁰ АСАНУ, 12554/9, 163

²⁵¹ СХС, Женевска Конференција о југословенском уједињењу – догађаји, документи, коментари – Женева 1918, 23.

²⁵² Исто, 38.

у рату и да све то утопи у заједницу са једном самопроглашеном и ни од кога признатом државом на простору Аустро-Угарске. Српска краљевска кућа требала је, према одредбама Женевске декларације, да се добровољно одрекне своје краљевске власти и да судбину стави у руке Конституанте која треба да одлучи о томе хоће ли нова држава уопште бити монархија или република. Тешко је повјеровати да би Пашић само под притиском Трумбића и Коросеца пристао да потпише овако нешто, а питање је ко је све тих дана и зашто вршио притисак на Пашића у Паризу и Женеви, посебно када су у питању савезничке државе. У писму Стојану Протићу од 13. новембра 1918. године Пашић настоји да оправда свој пристанак на Женевски споразум: „Страх од своје браће, да они неће доцније имати пресудан утицај у будућој држави, страх, који је туђа рука усадила у душе наше интелигенције, чини сад све могуће, да се сузбије природан ток послова, да Србија руководи пословима политичким, као што је руководила војничким пословима... Из свих тих разлога примио сам, и мада против воље, да се створи један вид заједничког рада пре, него да се манифестује неслога и поцепаност при решавању питања: хоће ли бити једна држава или две или више. **Тим разлозима придружио се и овај: да су се, нажалост српског имена и крви, придружили Трумбићу и многи Срби, који су из разних непојмљивих побуда радије пристали придружити се Југославији него придружити се Србији и на тај начин показали тенденцију, да желе Србију ослабити и осамити, и ако је она себе жртвовала за све њих, да би створила јединство.**²⁵³ У том најтежем тренутку у мом животу, кад се решавало питање уједињења, ја сам стегао срце и примио понижење Србије и своје лично, и жртвовао их народном јединству у уверењу најтврђем, да ће остали наш народ, који је праведни судија, неправду брзо изгладити и дати признање Краљевини Србији, која је дала доказа да се жртвује за јединство...“²⁵⁴ И Николи Стојановићу је већ при потпису Женевске декларације било јасно да ће око њене реализације бити проблема јер „Пашић, потписујући први овај записник с очевидним узбуђењем изговори речи

²⁵³ Нагласио аутор.

²⁵⁴ Цитирано према: Ђ. Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, 243.

ограђивања, а Трумбић их пропрати једним љутитим изразом.²⁵⁵ У сваком случају, српски званичници су послје овога могли бити сасвим увјерени у оно чега се Пашић већ одавно прибојавао „да постоји неки тајни пројекат да се Србија без крви изигра.“²⁵⁶ Нинчић пише 28. новембра Прибићевићу да они у Београду све више добијају утисак „да извесни хрватски кругови имају план да одвоје Србију и Црну Гору од осталих наших крајева.“²⁵⁷ У све ово умијешани су и пројекти о „хрватској и словеначкој републици“, који постају актуелни од љета 1918. године, безрезервно подржани од Ватикана, а у њима опет има енглеских прстију. Републиканских струјања има чак и у српској војсци, углавном око остатака црнорукаца и социјалиста, али они никада не добијају значајнији замах. С разлогом се Пашић плаши енглеског пријатељства, а посебно „британских монархиста који би на Балкану хтјели да стварају републике.“²⁵⁸ Због тога је на њега усмјерена оштрица напада свих непријатеља Србије тих дана, јер је он био тај фактор „од кога се као од неке стене одбија сваки покушај да у стварању заједничке државе иницијатива пређе из легитимних рука државе у масонску ложу, чија делатност није јасна.“²⁵⁹ Стивотсон и Вотсон су чак ишли тако далеко да у име Народног вијећа из Загреба, тачније Чингрије и Корошеца, пошаљу половином новембра телеграм регенту Александру, у коме су тражили да се обрачуна са Пашићем, јер иначе може доћи у питање и сама круна. На ову дрску депешу, десет дана послје њеног пријема, одговорио је у име краља Александра Стојан Протић, преко посланика у Лондону Јовановића. У њој се између осталог каже: „Саопштите Корошецу и Чингрији да [је] Наследник примио њихову депешу од 5. нов.²⁶⁰ и жали што не може њима директно одговорити, јер то није ред у једној уставној и парламентарној држави као што је Србија а да он не зна у детаљима ток женевских преговора Корошеца и Чингрија. Као заступник председ. Министарства мени је част саопштити и о стварима које додирују својом депешом ово... Пашић поднио оставку што смо ја и моја два друга министра, правде и мин.

²⁵⁵ АСАНУ, 12554/9, 165

²⁵⁶ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд 1989, 811

²⁵⁷ Исто.

²⁵⁸ Исто.

²⁵⁹ Исто, 813

²⁶⁰ По старом календару

просвете уложили телефонски протест противу закључака донесених у Женеви... Наше је мишљење о тим закључцима тако исто и пошто смо ја и министри правде и просвете ушли у ново образовани кабинет коалициони као његови чланови то о тим закључцима не може бити више никаквог говора пошто о њима нисмо своје мишљење променили. Жао ми је што Корошец и Чингрија стављају сваку измену у споразуму женевском као повреду југословенске идеје, јер налазимо да је сам тај такозвани споразум женевски флагрантна повреда југословенске идеје и одступање од Крфске декларације од које је раније одступио Трумбић са Југословенским одбором...²⁶¹ У наставку депеше Протић веома оштро одговара на пријетње и моралну пресију на Круну и све Карађорђевиће, изражавајући запрепашћење да их умјесто Аустроугарске сада чују од браће, за чије су ослобођење били ставили „на коцку свој опстанак“. Затим је „браћи ван Србије“ понудио „пуну слободу“ да се одлуче да ли ће са Србијом, на основу Крфске декларације, правити једну демократску парламентарну уставну монархију, јер „никакву дискусију не допуштамо о монархији и династији Карађорђевића“. А „ако они то не приме и одустану од Крфске декларације биће велика штета коју ћемо дубоко жалити, али онда ићи ћемо сваки својим путем Срби са Србима, а Хрвати са Словенцима.“²⁶² Не треба ни сумњати да је ова задња реченица била управо оно чега су се највише плашили и Трумбић и Корошец. Поготово што је Протић на самом крају недвосмислено навео и које области сматра српским, а које ће се ујединити са Србијом, приговарајући онима који су покушали да их одвоје од Србије: „Истина у Паризу и Женеви су покушали да се Срби босански и Херцеговци и Сремци, Славонија, Далмација, Лика и Банат и Барања одвоје од Србије па да се са њима направи фронт против Србије, али надамо се да су ти покушаји осуђени на пропаст.“²⁶³ Нема сумње да су се у овим редовима тих дана могли пронаћи и Никола Стојановић и Душан Васиљевић и још Срба из Босне и Херцеговине, који су тих дана били загледи у Загреб, а не у Београд. Зато њихова каснија правдања да то није био фронт против Србије, већ против Пашића и српске владе, изгледају у најмању руку

²⁶¹ АСЦГ, 80-10-46/611.

²⁶² Исто.

²⁶³ Исто.

неозбиљна и дјетињаста, посебно ако имамо у виду озбиљност историјског тренутка који се наметао и судбоносне одлуке које су доносили, послје вијекова ропства под Отоманском империјом и деценија под Аустро-Угарском. Тек касније се испоставило да овај фамозни телеграм нису послали Чингрија и Корошец већ поменута двојица енглеских јавних радника, Сид и Ситон Вотсон, преко српског посланика из Лондона Јована Јовановића, који је због тога пензионисан.²⁶⁴ Али, сасвим сигурно, ни њихови ставови се нису суштински разликовали од ставова ове двојице Енглеза, али је и Протићев одговор погодио саму срж проблема.

У сваком случају, Трумбић, Корошец и њихови истомишљеници, наивно су мислили да су у Женеви сломили српску владу. Услиједила је добро позната Протићева акција са Крфа, чија је последица била оставка Пашићеве владе, па је Женевска декларација остала само мртво слово на папиру. Пашићу и српској влади се очигледно није журило, јер је вријеме радило за њих. Југословенски одбор и Народно вијеће из Загреба није било признато од стране савезника, а Версајска конференција која је израдила услове мира, југословенске области под Аустро-Угарском сматрала је као непријатељску територију. Српски представник на тој конференцији, Миленко Веснић, оптуживан је да није уложио довољно труда по том питању, а посебно што је дао сагласност да се бивша аустроугарска флота у Јадрану преда савезницима „под бијелом заставом“ као непријатељска.²⁶⁵ Осим тога, Италијани су заузимали дијелове Далмације које су сматрали својим, док су представници Народног вијећа из Загреба и Југословенског одбора у Женеви приморавали Пашића да се одрекне српске државности и монархије. У таквој ситуацији, Пашић је радио једино што је могао у том тренутку, а то је да, бранећи принцип легитимитета српске државе, чека да се оне области бивше аустроугарске које то желе уједине са Србијом. Прва је то урадила Велика народна скупштина Војводине 24. новембра, а затим Подгоричка скупштина 26. новембра, и прогласиле

²⁶⁴ На крају поменуте депеше, која је преписана руком, вјероватно посланика у Лондону Јована Јовановића, уписане су и неке његове опсервације на овај допис, које су јако негативне на Протићев и Пашићев рачун. Ако су то заиста опсервације српског посланика у Лондону, онда слање поменуте депеше није сигурно једини разлог његовог пензионисања.

²⁶⁵ СХС, Женевска Конференција о југословенском уједињењу, 20.

уједињење ових области са Србијом. У Босни и Херцеговини, коју су Стојановићеви пријатељи Шола, Грђић и остали политички везали за Загреб, признајући власт Народног вијећа, развој ствари на терену текао је истим правцем као у Војводини и Црној Гори, јер је до краја новембра и почетком децембра, чак 42 од укупно 54 среза у Босни и Херцеговини, прогласило директно уједињење са Србијом. Неки су то чак урадили и послје проглашења уједињења 1. децембра 1918. Тако је Фоча прогласила уједињење са Србијом 5. децембра, а Јабланица, Житомислић, Требиње и Власеница 3. децембра 1918. године.²⁶⁶ И што је најзанимљивије, није се радило само о срезовима у којима су Срби чинили већину становништва. У том погледу занимљив је телеграм који је котарски одбор народног вијећа из Љубушког послао Главном одбору у Сарајево, а у коме се каже: „Котарски одбор Народног вијећа у Љубушком као представник читавога народа овога среза без разлике вјере, дајући одуштка својој давној жељи, изјављује се од данас свечано присаједињеним краљевини Србији, под жезлом династије Карађорђевића са врућом жељом да се све земље у којима живе Срби, Хрвати и Словенци присаједине овој држави.“²⁶⁷ У Љубушком срезу, према попису из 1910. године, 92,70 % становништва су чинили католици, 6,77 % муслимани и само 0,54 % православни, а и котарски одбор народног вијећа чинили су скоро искључиво Хрвати и муслимани. То значи да је тих дана постојало прилично јасно расположење и међу католичким и муслиманским становништвом да Босна и Херцеговина прогласе директно уједињење са Србијом. Ово је можда и најбољи деманти Николи Стојановићу да он ипак није тумачио жеље народа у Босни и Херцеговини по питању југословенског уједињења. Осим тога, неки крајеви у Босни и Херцеговини били су отворено против јужнословенског уједињења и директно су се супротстављали таквим настојањима. Бањалучко Народно вијеће функционише тих дана као држава у држави и не признаје одлуке Народног вијећа ни Народне владе из Сарајева. У Сарајеву главну ријеч воде Стојановићеви другови и политички истомишљеници из предратне „Народове“ групе, предвођени предсједником Народне владе Атанасијом Шолом. Да ни српска влада није препуштала случају питање

²⁶⁶ Х. Капицић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, 277.

²⁶⁷ АБиХ, ГОНВ, кут. 2, бр. 276/1918.

уједињења Босне и Херцеговине са Србијом, показује и чињеница да је у Сарајево био упућен као специјални делегат српске Врховне команде генерал Божидар Терзић. Њему је војвода Живојин Мишић сугерисао да разговара са Атанасијем Шолом и утиче на њега да Народна влада из Сарајева прогласи директно уједињење са Србијом, што би, према Мишићу, било „од великог општег српског интереса.“²⁶⁸ На истом послу у Босни и Херцеговини се убрзо нашао и делегат српске владе Милан Пећанац, који је одмах схватио да је расположење народа у Босни, Херцеговини и Далмацији такво да желе брзо сједињење са Србијом, а што је било најбитније, то мишљење није било изражено само код православних, већ и код католика и муслимана. Најрадикалније је овоме приступило Народно вијеће бањалучког округа, које је 27. новембра прогласило уједињење са Србијом и од тада признавало само власт српске владе и српске Врховне команде, апсолутно не поштујући ниједну одлуку Народне владе из Сарајева. У раду Котарског одбора НВ у Бањој Луци било је доста и злоупотреба. Главни одбор Народног вијећа у Сарајеву оптуживао је котарског предстојника у Бањој Луци Османа-Нури Хацића да је постао оруђе у рукама Котарског одбора.²⁶⁹ Да је у томе било доста и личних момената свједочи и протест који је Коста Мајкић послао Средишњем одбору у Загреб, 23. новембра 1918. године, у коме је, између осталог, навео: „У Средишњем одбору Народног вијећа заступане су све веће политичке странке Славенскога Југа, само је тежачкој странци пок. Петра Кочића, ускраћено право, да бар с једним чланом није заступана у том одбору. Овим не само да је повређен помен заслужнога **политичког и литерарног радника Петра Кочића,**²⁷⁰ већ је нанесена и читавој странци, **чији је рад био свагда частан и чист,** тешка и ничим неоправдана увреда. Ову ће увреду странка у толико теже осетити што је у Сред Одбор Нар. Вијећа ушло пет чланова „народове“ групе **која је у срп. народу и у сабору Босне и Херцеговине била слабије заступана од**

²⁶⁸ *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, priredili Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, Beograd 1964. Tom II, 622.

²⁶⁹ Намдија Капидџић, *Rad Narodnog vijeća SHS za BiH u novembru i decembru 1918*, Glasnik Arhiva i Drštva arhivskih radnika BiH, knj. III, Sarajevo 1963; Записник XIX сједнице Главног одбора НВ за БиХ, од 11. 12. 1918, 290.

²⁷⁰ Болдирани дијелови текста су наглашени и у оригиналу.

странке пок. Петра Кочића.²⁷¹ Осим Мајкића, овај протест потписало је још 14 његових истомишљеника, а међу њима и Чедомир Кокановић. Овом протесту касније су се придруживали и други одбори бивше Кочићеве странке. Није тешко схватити да је незадовољство Косте Мајкића и његових другова мотивисано чињеницом да главну ријеч тих дана, када су у питању Босна и Херцеговина, воде чланови предратне „Народове“ групе, а да „крајишнике“ нико низашта не пита. Због тога су акције бањалучког Народног вијећа тих дана биле израз самовоље и непокорвања одлукама Народне владе из Сарајева. У таквој ситуацији предсједник Народне владе Атанасије Шола тражио је 28. новембра од Прибићевића да Средишњи одбор НВ и српска влада усагласе ставове поводом самосталне акције босанскохерцеговачких одбора Народног вијећа на уједињењу са Србијом или боље рећи тражио је инструкције како да се у таквој ситуацији понаша Народно вијеће и Народна влада у Сарајеву.²⁷² Умјесто од Прибићевића, Шола је добио одговор од Протића у коме му саопштава „да не би било пометње, да и даље остане, до новог наређења, управљање као до сад од стране Народне владе у Сарајеву.“²⁷³ Да ли је Протић очекивао да ће и Народна влада донијети одлуку о уједињењу са Србијом, чиме би појединачно изјашњавање срезова и котара постало беспредметно или је његова депеша била мотивисана нечим другим, за сада још није поуздано утврђено.

И поред тога што је уједињење са Србијом прогласило скоро 80% срезова у БиХ, ипак је Народна влада, предвођена Шолом, била неодлучна по том питању и све до прводецембраског акта уједињења није се усудила или није хтјела да прогласи уједињење Босне и Херцеговине са Србијом. Тако су се они који су прије рата живјели за национални идеал уједињења Босне и Херцеговине са Србијом и због тога пунили аустроугарске казамате и логоре, на крају Првог свјетског рата, када им је историја дала могућност да управо они буду ти који ће до остварења довести тај историјски чин, показали преплашени, неспремни и недорасли да одговоре том историјском тренутку. Али, и ако није довела до директног уједињења БиХ са Србијом, ова акција босанскохерцеговачких срезова убрзала је стварање Краљевине

²⁷¹ АБиХ, Главни одбор народног вијећа за БиХ, кут. 2, 291/18.

²⁷² *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 662.

²⁷³ Исто, 683.

СХС, јер је Народном вијећу у Загребу постало јасно да је само питање дана када Народна влада у Сарајеву више неће моћи одуговлачити директно проглашење уједињења Босне и Херцеговине са Србијом или ризикује да се сви босанскохерцеговачки срезови појединачно уједине са Србијом, а самим тим и њено даље дјеловање постало би беспредметно. Када је и Народна влада у Сплиту запријетила да ће се Далмација ујединити директно са Србијом, скоро ултимативно тражећи од Народног вијећа у Загребу да више не одуговлачи уједињење, постало је јасно да Пашић излази као побједник из борбе са Трумбићем и Корошцем, то јест, да ће за који дан са Србијом бити, поред Црне Горе и Војводине, уједињене Босна, Херцеговина и Далмација и да ће питање уједињења Хрвата и Словенаца са том Великом Србијом, бити ствар искључиво добре воље српске владе. У телефонском разговору који је водио са Атанасијем Шолом 29. новембра 1918. године др Првислав Грисогоно у име Земаљске владе за Далмацију у Сплиту, замолио је Шолу да смјеста прослиједи даље депешу следеће садржине: „Заклињемо у име читавога пучанства Далмације све компетентне факторе, да без даљњег оклијевања, да без обзира на подредна питања, проведу формално и дефинитивно уједињење свих С.Х.С од Јадрана до Вардара у јединствену државу те да одмах створе јединствену репрезентацију и водство. Молимо ово саопћити нашем члану Дру. Смодлаки, кога молимо подупријети нашу жељу.²⁷⁴ У таквој ситуацији Народно вијеће у Загребу реагује скоро панично и логиком „дај шта даш“ шаље депутацију у Београд, која заједно са представницима Србије проглашава стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Да су „Народовци“ у тим судбоносним данима већином стајали на политичкој платформи Стојановића и Васиљевића, показује и дјеловање Владимира Ћоровића као представника Босне и Херцеговине у Централном одбору Народног вијећа у Загребу. Истини за вољу његова дјелатност у Загребу није свестрано освијетљена, али по неким назнакама ни он тих дана није имао чисте српске националне позиције са којих би дјеловао, већ је иступао у духу интегралног југословенства. У његовој депеши, коју је упутио из Загреба Народној влади у Сарајеву 30. новембра 1918.

²⁷⁴ АБиХ, НВ, през. кут. 4, 13978/18

године, дословно је написао и следеће: „Иступи појединих котарева босанских за припајање Србији неумјестни су иако можда разумљиви. Требало би ипак у интересу опће народне ствари настојати, да нам се не предбацује сепаратизам и да све буде у складу са радом Средишњег одбора Народног вијећа С.Х.С, који се развија потпуно у духу јединства и монархијског принципа. За примјером неких босанских котарева хоће да се поведе Лика, која граничи са Бихаћем и ми смо им дали упуте, да то не чине. Оно, што је учинила Бачка, Банат и Барања, учинила је без знања Народног вијећа, али треба знати, да она није ни учествовала у претходним сједницама.“²⁷⁵ Осим тога, на једном збору у хотелу Ројал у Загребу, гдје је позвао Србе да их умири и објасни потребе и начине јужнословенског уједињења, Владимир Ћоровић је наводно том приликом изјавио да „Босна и Херцеговина нису српске земље.“²⁷⁶ Згранут оваквом изјавом, прота Душан Суботић из Градишке, који је у то вријеме, од интернираца и српских ђака у Загребу, формирао једну чету која је одржавала јавни ред и мир у граду, напустио је збор и са педесет својих војника умакао из Загреба у Босну „где је развио агитацију на све стране и обавештавао народ.“²⁷⁷ Али, да се нису ни сви „Народовци“ слагали са политиком коју су у току рата водили Стојановић и Васиљевић, а крајем рата и Шола, Грђић, Ћоровић и остали, може да послужи и једно писмо Јова Ђугумовића, учитеља из Мостара и предратног истакнутог „народовца“, у коме он пријатељу у Београд пише, крајем децембра 1918. године, и ово: „Наши босанско-херцеговачки српски заступници нас су продали!? Зли језици говоре, да су још хтјели „Југословенску републику“, али је Пашић осујетио. То би још требало. Мировна конференција би још могла ту неправду и зло излијечити, али сумњам. Да је свему свијету мени Бугарин и Хрват није брат. Наше ране нијесу приватне него историјске нарави, које нијесу учињене у једном дану или једном рату, већ су никле у њиховом сјемени и њиховој вјери. Зато су дубоке и неизљечиве. Нама је требала мања, а своја кућа.“²⁷⁸ Да Ђугумовић није једини који је тих дана овако мислио,

²⁷⁵ АБиХ, НВ, през. кут. 4, 14439/18.

²⁷⁶ М. П. Ћорђевић, *исто*, 248.

²⁷⁷ Исто (Ћорђевић не наводи изворе за ове тврдње, осим ако му то није причао лично прота Суботић, па би ову наводну изјаву Владимира Ћоровића и поступак прота Суботића у вези с њом, ипак требало узети са великом дозом резерве).

²⁷⁸ А САНУ, бр. 11571/3.

показује и писмо које је Ђорђе Кашиковић упутио Јанку Марјановићу у Мостар 5. фебруара 1919. године, а у коме се на најружнији начин опходи према политичкој дјелатности Радикално-демократских напредњака (РАДЕНА)²⁷⁹ и њиховог листа *Словенски југ*. У њему се поред осталог каже: „Брате како ти мислиш, онако мора мислити сваки поштени Србин, ко мисли другачије - тај је изрод. Нека она интелигенција заједно са Зубовићем и компанијом оном – ј... м... и сувише њихов Словенски југ и.т.д. Ја волим бити господар од малог брода него слуга од великог.“²⁸⁰

Да оваплоте своју политичку идеологију, Стојановић, Васиљевић и Слијепчевић су још једном покушали одмах на крају рата, заједно са неким угледним личностима из Србије, као са Јованом Цвијићем, Божом Марковићем, Миланом Гролом и другима, али њихов пројекат стварања Југословенске демократске лиге није наишао на разумијевање у земљи. Процес отржењења од идеалистичких утопија о савршеној држави уједињених Јужних Словена, великог српског научника и патриоте Пера Слијепчевића трајаће годинама. Али, у писму Милану Кашанину 1927. године, Слијепчевић више и не личи на оног југословенског прегаоца од прије једне деценије. Дубоко дирнут Кашаниновим питањима шта се то деси са његовом генерацијом Слијепчевић је одговарао: „Дирнули сте у осетљиву жицу (осетљиву мада су је и други дирали): о мојој генерацији која ћути. „Је ли могуће да је цела она фаланга људи неповратно разбијена, коначно пропала?“, како Ви велите? Јесу ли то живи мртваци, „мртви из рата, још на боловању“, како и ја метнух пре три године у једној туробној песми у *Новој Европи*? Често ми се учини да јесу. И кад нас ко зовне, тако као Ви, душа се одазива као из неке дубоке тамнице, без снаге да се вине... ми смо били страшни оптимисти, праве фантасте у погледу нашег народа и наше националне ствари – утолико нас теже погађа данашња реалност. Сећам се, на пример, како ми је у новембру 1914. било чудо што већ Руси у Беч не стижу, и како сам био малко разочаран кад сам, прелазећи у Италију, прочитао да је наша војска у

²⁷⁹ Још прије краја Првог свјетског рата, октобра 1918. године, појавила се политичка групација под називом *Радикално-демократски напредњаци (РАДЕНА)*. Она је окупљала један дио грађанске интелигенције из редова Срба, Хрвата и муслимана, а основни програмски задатак био је борба за остваривање народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца.

²⁸⁰ АБиХ, ЗВС₂, през. кут. 2, бр. 1432/19.

Рудничкој победи заробила *само* нешто око 40.000 Аустријанаца. Биће дакле да у нашој данашњој депресији због наше политике има мало и наивности, мекуштва. Па ипак, често нас притисне осећање да ово није наша земља и да смо у кући туђих људи. То рђаво и зло осећање страховито деградира. Од љубави родитељске ствара мржњу, која је у сва времена била јалова. Застанем на улици, погледам у се: бескрајна љубав према природи и животињама; а према људима нашим, нека сива засићеност. Треба напора свести и воље, па да се ипак разуме и воли све то скупа.²⁸¹

Тај процес, када је у питању Никола Стојановић трајао је чини се још и дуже. Непуну деценију последије уједињења он је и даље писао. „Ићи за владом Пашићевом значило је стварати српски фронт и ризиковати одвајање Хрвата и Словенаца... А ми смо сви били тада, као и сада, дубоко уверени, да је таква политика, у основи антисрпска политика; иза толиких напора за југословенство изгледало нам је издајство говорити само о Српству... ми смо пошли у борбу с Владом. Стога смо били одлучили да по сваку цену одржимо јединство Југословенског одбора, и да по могућности прибавимо Југословенском одбору што више снаге и ауторитета у тој борби против Председника и чланова Владе Краљевине Србије.“²⁸² Међутим, двадесет година последије уједињења, 1939. године, дакле у предвечерје великог рата и великог страдања српског народа у Југославији, Никола Стојановић има знатно другачији став о улози Србије у уједињењу, али и јасно наглашава постојање неких друштвених струјања у то вријеме, као, на примјер, републиканства, а против којих се Никола Пашић тада борио и изборио. Тада Стојановић каже: „Слом великих царевина, слом владајућих класа у побеђеним државама, није могао остати без утицаја на тадању југословенску генерацију, јер су безбројне наде и безбројне интриге неизбежно везане за такве сломове. Југословени су, поред свих часовитих малих забуна, показали и у таквим моментима да знају наћи пут и нашли су га, јер је свима њима владала једна велика идеја којој је Србија била главни заставник и највећи поборник.“²⁸³ Да су његови политички и идеолошки погледи направили један читав круг и на крају се вратили на почетне позиције, показаће и његово приступање

²⁸¹ Исто (Писмо Пера Слијепчевића Милану Кашанину).

²⁸² Др Н. Стојановић, *Југословенски одбор*, 64.

²⁸³ Др Н. Стојановић, *Србија и југословенско уједињење*, Београд 1939, 69.

Равногорском покрету у току Другог свјетског рата, када се недвосмислено определио за покрет који се борио за монархију и династију Карађорђевића, на супрот републиканским идејама и социјалистичкој револуцији коју су у оквирима рата проводили комунисти у Југославији. Као ни Перо Слијепчевић и преживјели младобосанци, ни Никола Стојановић, али ни остали „народовци“ нису послје Првог свјетског рата „отишли сасвим лијево“, а неки су своје разочарање тек створеном државом Јужних Словена почели да осјећају убрзо послје рата.

Као да је Никола Стојановић 1918. године био заборавио своје ријечи из 1910. године да „Велики људи не смију се водити ситним обзирима, неразумљивим традицијама и моментаним расположењима. Они морају имати велику памет, велико срце, морају гледати у будућност. У великим питањима мора се бити великан, никад полутан. То је једини прави пут.“²⁸⁴ На жалост, Никола Стојановић 1918. године није одолио моменталним расположењима, а поготово не неразумљивим традицијама. Иако је несумњиво имао велику памет и велико срце, будућност српског народа у Југославији, посебно српског народа у Босни и Херцеговини и Хрватској, у коју је он био заглаван 1918. године, није водила у велику срећну државу уједињеног српства и јужног словенства, као што је он очекивао, већ у незапамћена страдања. Српски народ у Босни и Херцеговини плаћао је у том рату грешке своје интелектуалне и политичке елите, осуђен на биолошки нестанак зарад стварања Велике Хрватске, која је обухватала и Босну и Херцеговину, исте оне земље које је Никола Стојановић 1918. године спасавао од Николе Пашића и Велике Србије.

²⁸⁴ Др Никола Стојановић, *Аутономија Босне и Херцеговине, један неодржани говор*, Загреб 1910, 16.

ГЛАВА III

ПОЛИТИЧКО ПОЗИЦИОНИРАЊЕ И ТРАГАЊЕ ЗА УСТАВОМ (1918 – 1921)

Политичке визије и страначко организовање

Политичко организовање у Босни и Херцеговини послије Првог свјетског рата одвијало се непосредно под утисцима које је изазивало несређено стање у земљи. Посебан печат политичком организовању дали су аграрна реформа и немири у вези са њом, а исто тако и несређено стање унутрашње безбједности изазвано пљачкањем и разбојништвом, као и вјерски и национални сукоби који су избијали под њиховим утицајем. Све то, уз политичку агитацију противника новоствореног стања, довешће до тога да се политичко организовање у Босни и Херцеговини послије Првог свјетског рата врши претежно на вјерској или националној основи. Такав облик политичког организовања био је наслијеђен и из аустроугарског периода, када су биле формиране српска и муслиманска народна организација.

Политичко организовање српске интелектуалне и политичке елите у Босни и Херцеговини, послије Првог свјетског рата, започело је у знаку оштрих идеолошких подјела око југословенства. Они који су ову идеју носили у емиграцији, као Стојановић, Васиљевић и Слијепчевић, настојали су да је политички материјализују кроз нову политичку партију или покрет. На тим идејама основана је у Паризу, октобра 1918. године, Југословенска демократска лига, чију је сврху и циљ Божидар Марковић, један од оснивача, описао на следећи начин: „да ради на потпуном стапању Срба, Хрвата и Словенаца у једну културно-националну цјелину.“¹ Осим тога, Лига се залагала за јединствену државу, са унутрашњим уређењем које би представљало средњи пут, то јест, нешто између централизма и федерализма. Према Николи Стојановићу, Лига се родила из дискусија које су југословенски емигранти водили о будућем државном уређењу, а којима је руководио Јован Цвијић.² Он је написао и програмски текст Лиге, који је објављен у првом и једином броју часописа Југословенска демократска лига, а у коме је, између осталог, написао: „Али, осим старих навика и збуњености неких политичких људи, јавна је тајна да није завршен рад на стапању Срба, Хрвата и Словенаца у културно-националну целину. Даље, нама претстоји рад на развијању заједничке државне свести, која треба да продре у

¹ АСАНУ, 12554/22

² АСАНУ, 12554/7, 180.

најшире народне слојеве. Морају сваки Србин, Хрват и Словенац бити свесни да не могу имати политичке сигурности ни самосталног и правог материјалног и духовног развитка без јединствене државе.³ Као највеће политичко и државотворно начело чланови Лиге су истицали народно самоопредјељење, које ће бити изражено кроз Уставотворну скупштину. Она ће „квалификованом већином створити устав, који ће бити темељ целом државном животу, извор и утока свих власти и права у Држави.“⁴ Очигледно је да је програм Лиге заснован на максимално демократским принципима, али, иако се то нигдје не помиње, ипак и овдје политички погледи ове југословенске емиграције имају арому републиканства. Тако у првом броју листа Југословенска демократска лига, Никола Стојановић у чланку под насловом „Организован рад“, каже, између осталог, и следеће: „Примајући основне принципе старе и нове европске демократије, ми имамо још само да нађемо најподесније методе за њихову примену код нас. Наш садашњи задатак је првенствено везати потпуно нашу националну ствар са западно-европском и америкаанском демократијом, а проучавати и дискутовати међусобно нове идеје и њихову примену. Свесни да ће најбоље и најбрже напредовати онај народ који те идеје боље и брже схвати и употреби ми морамо већ мислити и о организацији те акције.“⁵ Читава организација ЈДЛ у емиграцији имала је привремени карактер, док се емигранти не врате у земљу, гдје је у договору са истомишљеницима требало створити дефинитивни облик организације, а он је несумњиво био политички, што се види и из Цвијићевог става да он, као научник, не жели остати стални предсједник Лиге, јер за то треба човјек од акције.⁶

Од самог почетка дјеловања Југословенске демократске лиге, Босна и Херцеговина су биле у самом центру интересовања њених оснивача. Као што је већ наглашено, међу њеним оснивачима и потписницима програма били су и тројица Срба из Босне и Херцеговине,⁷ који су ове покрајине заступали у Југословенском

³ *Југословенска демократска лига*, основана у новембру 1918, у Паризу, св. 1, 1.

⁴ АСАНУ, 12554/7, 181.

⁵ *Југословенска демократска лига*, св. 1, стр. IV.

⁶ Исто, 182.

⁷ Програм Југословенске демократске лиге потписали су: Радослав Агатоновић, Јован Бањанин, Александар Белић, Душан Васиљевић, Јулије Газари, Иван Гмајнер, Густав Грегорин, Милан Грол, Рудолф Ђунио, Миливој Јамбришак, Иван Лорковић, Божидар Марковић, Иван Мештровић, Љубомир

одбору и уопште у процесу уједињења и залагали се најенергичније да не дође до директног уједињења Босне и Херцеговине са Србијом 1918. године, чиме су се декларисали као огорчени Пашићеви непријатељи. Да су они играли важну улогу и у оснивању Југословенске демократске лиге, говори и податак да је Никола Стојановић, заједно са Иваном Лорковићем, изабран за потпредседника привременог Главног одбора Југословенске демократске лиге, чији је председник био Јован Цвијић. Босна и Херцеговина биле су посебно занимљиве људима окупљеним око ЈДЛ због тога што је у њима постојао јак покрет за директно уједињење са Србијом, који је био изражен и међу муслиманским и католичким дијелом њеног становништва. Због тога је одлучено да први одбор Југословенске демократске лиге у земљи буде основан у Сарајеву, а у том циљу је Душан Васиљевић већ 28. новембра 1918. године из Париза упућен у Сарајево. О томе је Јован Цвијић, у писму од 28. новембра 1918. године, обавијестио Николу Стојановића на следећи начин: „Г. Д. Васиљевић, који полази вечерас са владом и посланицима основаће одмах у Сарајеву са г. Грђићем, први одбор Лиге. Али би било врло потребно да Ви одете што пре у Босну, Хрватску и Србију и да почне организација Лиге. Јер у ствари Ви треба да будете прави организатор Лиге.“⁸ Занимљиво да Цвијић ово писмо Стојановићу завршава ријечима „Енергично напред да се руши стари режим и старе навике.“ Толику журбу да се Васиљевић пошаље у земљу и да у Сарајеву што прије оснује први одбор ЈДЛ, објаснио је Милан Грол у писму Анти Трумбићу из Женева 22. новембра 1918. године, гдје, између осталог, каже: „Ми страхујемо да ће Пашићева кавалкада проћи кроз Мостар и Сарајево без Васиљевића, а хаос који почиње у Загребу остаће без објашњења Вашег.“⁹ Исто тако, Божа Марковић пише из Женева Трумбићу 24. децембра 1918. године и ово: „Несретни Пашићев режим који је разрио нашу националну политику, који је затровао унутрашњу политику Србије, претио је а можда и још прети да унесе хаос у унутрашњу политику Југославије... Пустити да

Михајловић, Драгољуб Павловић, Вељко Петровић, Милош Савчић, Перо Слијепчевић, Живан Спасојевић, Коста Стојановић, Никола Стојановић, Динко Тринајстић, Анте Трумбић, Јован Цвијић и Милан Чемеркић. (*Југословенска демократска лига*, св. 1, стр. II).

⁸ АСАНУ, 12554/69.

⁹ Цитирано према: Branislav Gligoriјевић, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, 34.

догађаји сами теку био би грех... О овоме смо јуче говорили Н. Стојановић, М. Грол и ја. Ми налазимо да треба одмах почети са окупљањем људи којима је правилно сређење наших унутрашњих прилика прече од свих и личних и партијских интереса.¹⁰ На тај начин организација Југословенске демократске лиге у Босни и Херцеговини била је препуштена Душану Васиљевићу. Из Цвијићевог писма Стојановићу може се закључити на које су људе у Босни и Херцеговини рачунали прваци ЈДЛ, да ће подржати њихову акцију. Помињање Васиља Грђића у том контексту јасно показује да је Никола Стојановић, али и остали из ЈДЛ, рачунао на своје предратне политичке саборце из групе око листа *Народ*, а које је у земљи предводио управо Васиљ Грђић. Ова политичка група имала је велики морални престиж, као највећи страдалници аустроугарског режима, али и најважнији политички чиниоци у Босни и Херцеговини крајем Првог свјетског рата. Иако су њихови политички погледи били јако блиски са погледима Стојановића и Васиљевића, ипак Душан Васиљевић није успио да у Сарајеву оснује први одбор Југословенске демократске лиге.

Умјесто повратка у земљу, добар дио људи окупљених око Лиге добио је задатак да буду, као делегати или стручњаци за поједина питања, у саставу делегације на мировној конференцији у Версају. Никола Стојановић упућен је тамо као стручњак за питања Босне и Херцеговине. Да ли је ово учињено намјерно или не, остаје непознаница, али су чланови Лиге, а међу њима и Никола Стојановић, отворено изражавали сумњу да су намјерно спријечени да у тим преломним данима дођу у земљу и политички се ангажују.¹¹ Можда је и то био један од разлога да Југословенска демократска лига није наишла на онај одзив у земљи, на какав су њени творци мислили да ће наићи. Она је заиста изазвала велику пажњу у земљи, али највише као предмет напада и критика, што су њени оснивачи такође сматрали као успјех. О томе је Јована Цвијића обавјештавао и Перо Слијепчевић у писму од 7. фебруара 1919. године, гдје каже: „У Хрватској се сва политика своди на питање Југословенске демократске лиге. Да ли Југословенска странка (радикалска) или Лига

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто, 183.

то је питање које су поставиле све странке. Вечерас добих Сршкићев говор у Сарајеву у ком је Лига главни предмет напада. Значи да је и у Босни добила терена. Успех Лиге је до сада прешао најоптимистичкија предвиђања. Он ће стално и брзо расти само ми не смемо оставити наше пријатеље доље без оријентације – без сарадње. Ја сам им спремио до сада шест чланака. Нужно је да сви наши људи од пера пишу што више за новине о принципима које је Лига усвојила. Апсолутно је потребно да бар одавде г. Бањанин или Грол воде борбу с противницима јер у политици брзина у одговору много значи. О том сам писао и г. Трумбићу. Ствар је врло озбиљна јер противници све могуће против Лиге раде. Видели сте изјаву Прибићевића. Они доље као да су се најмили да руше оно што сви хоћемо да створимо – јаку Југословенску државу – за њих је одиста партија преча од свега.¹² Међутим, на крају се испоставило да је њихова вјера у ствари била утопија на терену. Да његове политичке визије нису нашле плодно тло у широким народним масама Босне и Херцеговине, Стојановића је обавијестио и Љ. Мијатовић, у име Атанасија Шоле, почетком марта 1919. године: „Против Југословенске лиге то су расположење вјешто искористиле неке Пашићеве присталице потпирујући размирице између његовог кабинета и Југосл. Одбора. Старчевићевци, Лорковић и *Обзор* грчевито су се прихватили Лиге, настојећи да је интерпретирају у смислу својих погледа и увјерења. То све је страшно окрњило углед Лиге. Неки наши радикали (Душан то вели и за Сршкића) хотимично су протурали гласове, да сте ви сви републиканци, федералисте и слично, а данас је то овдје, код свих они које сте рачунали у наше људе, недопустив гријех. Данас је Србија у очима свих новоослобођених Срба и једног дијела Хрвата и Словенаца идол. Исто тако династија, а у доброј мјери и Пашићева личност.“¹³ Да је то тако убрзо ће показати први вишестраначки избори у Краљевини СХС, али и сви остали до 1929. године, јер нико од оних који је дијелио политичке ставове Николе Стојановића, као Васиљ Грђић, др Перо Слијепчевић, др Урош Круљ и други, није био изабран за посланика и то у својој родној Херцеговини, иако су се кандидовали. Умјесто њих, упорно је, као посланик из Херцеговине, био биран Пашићев кандидат

¹² *Сабрана дјела Пера Слијепчевића* (у штампи), приредио Радован Вучковић (Писмо Пера Слијепчевића Јовану Цвијићу).

¹³ А САНУ, 12554/58.

др Лазар Марковић, иако Херцеговцима потпуно непозната личност. То најбоље показује колико су у Херцеговини, али и у Босни вјеровали Николи Пашићу и његовој политици, а посебно када је агресивна Радићева политичка идеологија почела, од 1921. године, да продире у Босну и Херцеговину и да значајно радикализује политичке односе и друштвени живот ове двије покрајине.

А стање у Босни и Херцеговини, одмах после уједињења, почели су радикализовати представници римокатоличке цркве. Тако је, на примјер, срески управитељ из Бање Луке послао 10. децембра 1918. године извјештај Министарству унутрашњих дела, које је ово проследило Народној влади у Сарајеву, а у коме је оптуживао католичке жупнике да народу држе проповиједи против тек створене државе, да је жупник Јосип Милорад од њега тражио да се уклони слика краља Петра са хотела Балкан итд. На крају је срески управитељ закључио: „Ово и овако држање католичке цркве који су под аустријским режимом били једини и најјачи носиоци народне мисли међу католичким делом нашег народа, дало је моралну потпору оним елементима који су доносиоци и данас доносе републиканске струје из Загреба.“¹⁴ Тако је, на примјер, после мисе у селу Рамићима код Бањалуке, 1. децембра 1918. године, жупник Лопаревић рекао народу да се не разилази, а затим је дошло неколико пропагатора, међу којима и чиновник аустроугарске банке Путић, који је окупљеном народу рекао: „кад дође до гласања сви имате дати своје гласове за републику, јер је република нама Хрватима једини спас, те несмијемо дозволити да се припојимо Србији... Ја немам ништа против краља Петра, он је свој народ ослободио.“¹⁵ О републиканским струјањима у Босни и Херцеговини, као и томе да она долазе из Загреба, предсједника земаљске владе за БиХ, Атанасија Шолу обавјештавао је и војвода Степа Степановић у депеши од 24. децембра 1918. године, прослеђујући му телеграм пуковника Недића, у коме се наводи да међу социјалдемократима у БиХ постоји увјерење да ће монархија потрајати само до засједања Уставотворне скупштине и да је центар те акције у Загребу, који стоји у

¹⁴ АБиХ, Народна влада Народног вијећа за БиХ, президијална акта, кут. 7, 377/19.

¹⁵ Исто.

вези са Бечом и Римом.¹⁶ Сасвим је јасно да неимари Југославије, бар што се тиче Срба из Босне и Херцеговине, нису рачунали на најмоћнији фактор међу овдашњим католицима, на римокатоличку цркву, која је била природни непријатељ те државе. Њен идеал тих дана, када већ није могла опстати најкатоличкија држава у Европи Аустро-Угарска, био је стварање једне велике републике од бивших јужнословенских крајева монархије. Та и таква држава са католичком већином била би идеална terra missionis за римокатоличку цркву, а Србима католицима, историја је показала, најлакше је било српску националну одредницу промијенити у хрватску. Најбољи примјер за то су Срби католици у Дубровнику и Далмацији. На тај начин била би у ствари створена Велика Хрватска, а оно што српска интелектуална елита тада није схватала, било је то да на том послу, осим римокатоличке цркве, раде и хрватски политичари и у земљи и у емиграцији, па чак највећим дијелом и они који су били чланови Југословенског одбора, поготово Анте Трумбић.

И сам Никола Стојановић је на крају признао да је емиграција била предуго ван земље и без додира са народом, а самим тим и без додира са реалношћу на терену, те да је та њихова у суштини добронамјерна идеја усмјеравања југословенске државе, на самом почетку, у „правом смјеру“, била осуђена на пропаст. Али, Стојановић у томе види опет Србе као главни проблем, јер каже: „Све је било лепо смишљено, али није било сретно изведено. Југословенска емиграција, као и све друге, није била дуго у непосредном контакту с народом и замишљала је извођење својих идеја много једноставније, јер јој је то изгледало једино логично решење државног проблема... Међутим догађаји за време рата (огорчена борба једног хрватског пука у Србији, шуцкори у Босни) и непосредно после рата (побуна у Загребу) и пасивно држање великог дела хрватских маса према ослободилачкој војсци, ојачали су међу Србима ону струју која је одавно гледала са сумњом сваки југословенски покрет.“¹⁷ Невјероватно је како Никола Стојановић, поред свих ствари које је навео о југословенском осјећању огромне масе Хрвата и муслимана у току рата, а које су биле очигледан примјер да је његова идеологија била најближе

¹⁶ АБИХ, НВ, през. кут 7, 467/19.

¹⁷ АСАНУ, бр. 12554/9, 182.

утопији, ипак налази начина да за неуспјех Југословенске демократске лиге, опет оптужи своје Србе. Као да су они, по њему, једини били дужни у тој новој држави гинути за њу и југословенство и у рату и послије рата. Узалуд га је, крајем јануара 1919. године, Васиљ Грђић обавјештавао да су Срби у БиХ почели задњи да се страначки организују и да су то управо покушали да ураде на платформи југословенства. У писму Грђић, поред осталог, каже: „Ми Срби заиста ишли смо искрено да одбацимо вас баласт, који смо напртили за старога режима. Хтјели смо створити нову платформу... Тако смо ми сви резоновали осим г. Ж. Њежића... Са оном платформом водили смо преговоре са другима: Хрватима и Муслиманима, да би основали странку по идејама и интересима, а не по вјерским и племенским именима. Сви су говорили да треба тако, али међутим организовали су се опет управо према вјерама... Ми Срби остали смо задњи. Али почело се код нас како не треба. Почело се ласкати ниским инстинктима масе и што је још чудније многи су сад устали да бране угрожено српство.“¹⁸ Због тога је Стојановић упозоравао и Атанасија Шолу, фебруара 1919. године, да сада „с наше стране само не треба да буде шовинизама ни периферијских патриотизама.“¹⁹ Међутим, у то вријеме Шола је у Сарајеву већ био изложен оштрим критикама, посебно радикаског листа *Српска ријеч*, који га је оптуживао да је радио „против Србије“, по упутама Николе Стојановића, Душана Васиљевића и других. Перо Слијепчевић је, храбрећи Шолу и савјетујући га како да одговори на нападе, писао и ово: „Било би врло потребно и умесно да неки од чланова ондашње србијанске опозиције, који су учествовали у Женевској конференцији и у доцнијим преговорима у Паризу, изађе да побије ту лаж да је ондашњи фронт против господина Пашића био фронт против Србије. Ово је стара парола радикала има већ 3 године, да себе замењују Србијом. Они ће у овом смислу и даље највише радити међу неуким српским светом... Пошто ова кампања у ствари иде против југословенства, а само наочи против појединаца, требало би демаскирати нелојални и дволични рад радикалске владе за време рата у питању југословенства, што нам је грдно штетило. За велике неваљалце требају велики и

¹⁸ АСАНУ, 10712/2 (Писмо Васиља Грђића Николи Стојановићу од 31. 1. 1919)

¹⁹ АХНЖ/К, Збирка породице Шола, кут. 1, 62.

безобзирни ударци...“²⁰ Дакле, Слијепчевић ће и послје рата вјеровати да фронт који су он, Стојановић и Васиљевић направили у Женеви против српске владе, није био уперен против интереса српског народа већ против Николе Пашића, а све у циљу велике југословенске идеје. Међутим, и ово ће се показати само као једна од утопија Слијепчевића и другова, јер је морални престиж који је Никола Пашић имао међу Србима у Босни и Херцеговини био толико јак да је сваки атак на њега изазивао буру незадовољства и негодовања.

Незадовољан таквим развојем догађаја на терену, а обавијештен од својих пријатеља, прије свих Васиља Грђића и Љубе Мијатовића о политичким приликама у Босни и Херцеговини, Никола Стојановић је 11. фебруара 1919. године упутио Стојану Протићу, првом предсједнику владе Краљевине СХС, писмо пуно прекора и отвореног незадовољства, очигледно и даље сматрајући као своје главне политичке противнике представнике некадашње Пашићеве владе, па самим тим и Протића. У прилично демагошки интонираном писму, Стојановић упозорава Протића да ако су истините све те вијести које долазе из земље онда је јасно да све оно што „они граде у Паризу, неко у земљи разграђује.“²¹ Упозоравајући Протића на писање поједине загребачке штампе, да осим спољног притиска, ту нову државу на окупу држи „само уски спој интелигенције и 50.000 српских бајонета“, Стојановић покушава да изнесе неке замјерке на нову управу. Међутим, из мора уопштених и демагошких фраза тешко је разабрати шта Стојановић у ствари хоће да каже, па постаје очигледно да он у том тренутку и не познаје право стање ствари на терену. Када су у питању Босна и Херцеговина, једино је јасно да се Стојановић жали на неке „нове патриоте“ који раније нису наводно смјели изговорити ријеч Србија, а сада су у првим редовима. Наравно, он не наводи на кога конкретно мисли, али Протићу саопштава да „Босанци и Херцеговци не воле мање Србију од Србијанаца, не мање од Босне и Херцеговине“ и „мудро“ закључује „Допустите да је воле директно – без тумача и да је воле интелигентно“, ма шта то стварно у пракси значило. Такође није јасно шта је Стојановић подразумевао под реченицом „пустите Босанце да се сами између

²⁰ *Сабрана дјела Пера Слијепчевића* (у штампи), приредио Радован Вучковић (Писмо Пера Слијепчевића Атанасију Шоли).

²¹ АСАНУ, 12554/36.

уређују своје међусобице и они ће се средити“ осим ако под тим не подразумева неки вид децентрализације државе. Такође, коментаришући рјешавање аграрног питања, Стојановић тврди да је Прокламацијом краља Александра оно требало бити ријешено, али да је централна управа помијешала „једноставно“(?!), босанско кметско питање, које је требало по њему ријешити одмах послје ослобођења „дефинитивно“, са аграрним питањем у Хрватској, Далмацији и другим крајевима, те се рјешавање аграрног питања тако одлаже у недоглед, а као последица тога долази до паљења беговских чардака. Овим олако изреченим тврдњама Стојановић још једном само показује незавидно познавање стања у Босни и Херцеговини, непосредно послје рата и сву дубину размимоилажења у схватањима српске интелектуалне елите у емиграцији и народа у Босни и Херцеговини. Да уопште није упознат са политичким струјањима у земљи, Стојановић је још једном показао оптужујући јавно Николу Пашића као главног кривца за неуспјех Југословенске лиге у земљи. Тако он, на примјер, у својим необјављеним сјећањима, између осталог каже: „...док смо ми у иностранству настојали да нешто привредимо за Југославију, агенти владе Пашићеве штампом, на јавним зборовима и тајним дошаптавањима развише велику агитацију против целог покрета *Југословенске демократске лиге* и свих истакнутих појединаца у њему. Тако смо ми, враћајући се доцније кући после завршене конференције мира, дошли у положај да бранимо своју личну част, да би уопште имали право да проговоримо као јавни радници.“²² Несумњиво је да су коријени неуспјеха Југословенске лиге у земљи били много дубљи од агитације „Пашићевих агената“, јер Никола Стојановић није никако могао да схвати да прости народ у земљи не размишља на исти начин као уски круг интелегенције у емиграцији, коме је он припадао. Огромна већина српских сељака у Босни и Херцеговини, а што ће се убрзо показати и на изборима, није могао да схвати југословенску идеологију, коју су они проповиједали, а поготово што је она доживљавана као супротност српству и уједињењу са Србијом, за које су они већ деценијама приносили огромне жртве. Да и не говоримо о томе да је њих тада највише мучило аграрно питање, а на супротној

²² АСАНУ, 12554/9, 183.

страни, као узрочник његових егзистенцијалних мука, стајао је муслимански, некада турски, а сада југословенски феудалац. А сувишно је и говорити да је католички свијет у Краљевини СХС, па и у Босни и Херцеговини, радије слушао налоге које је добијао од свог клера, несумњиво антијугословенски настројеног, него од уског круга југословенски оријентисане интелектуалне елите у земљи и емиграцији. И муслимански свијет у Босни и Херцеговини, у свом претежном дијелу, више је страховао за права своје исламске вјере у новој држави, него што је био спреман да се бори за нову, југословенску нацију. А питање аграрне реформе, под јаким утицајем свог беговата, радије је био спреман да тумачи као атак на ислам, него као потребу укидања последњих феудалних односа у Европи и додјелу земље онима који је обрађују.

Још једном, по повратку у земљу 1919. године, Никола Стојановић је покушао да једном брошуром скрене пажњу на социјалне и друштвене проблеме у земљи, на начин страначког организовања, који он није подржавао и прије свега да укаже на своје идејне принципе, тврдећи: „Истерана је Аустрија из граница наше државе, али је остала многима од вас у навикама, некима, можда, и у осјећајима. Ми сад хоћемо да зидамо нешто потпуно различно од Аустрије. Многи од *старе гарде* то не разуме јер му није у интересу. Ви нам пребацујете да нећемо велике Србије, а ми хоћемо, дозвољавајући саплеменицима других имена исто право за остваривање њихових и наших заједничких идеала, већу него ви – јер ми хоћемо Југославију. Ви се уздате у параграфе да је створите а ми хоћемо највећу Србију да створимо културном снагом народа оног истог сеоског народа који је својим физичким борбама омеђио ову државу. Много је боље да ми сви који слободу волимо заједнички радимо. Али ако се не сложимо није наша кривица. Ми смо свесни да је наша победа јер време иде с нама и ради за нас.“²³ Кога све Стојановић сматра под „Ви“, а кога под „Ми“, имајући у виду да је овај текст насловио као „писмо пријатељима“, остаје непознаница, али његова вјера у коначну побједу југословенског национализма и југословенске културе, на крају ће се ипак испоставити да није била реална.

²³ Никола Стојановић, *Нова странка, писмо пријатељима*, Мостар-Београд, 1919. године, 6.

Још прије краја Првог свјетског рата, октобра 1918. године, појавила се у Босни и Херцеговини политичка групација под називом *Радикално-демократски напредњаци* (РАДЕНА), у суштини јако блиска погледима на југословенско јединство које су пропагирали интелектуалци окупљени око Југословенске демократске лиге. РАДЕНА је окупљала један дио грађанске интелигенције углавном из редова Срба, а њен основни програмски задатак био је борба за остваривање потпуног народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца. У првом броју свог гласила *Словенски југ*, они ће истаћи своје основно начело „једна јединствена држава, једна отаџбина, једно друштво, један друштвени морал и једно осјећање државне свијести.“²⁴ Један од идејних вођа ове групе, Јово Зубовић, сматрао је да ће се провести „јединство језика, правописа, писма, календара, књижевности, науке и умјетности. Једнако ће ићи уједначавање технике, продукције, економског живота и цијеле материјалне културе уопће.“²⁵ Припадници ове организације нису признавали никакве племенске ни покрајинске индивидуализме и оштро су били против подвојености било које врсте, залажући се за потпуно стапање цјелокупне културе Срба, Хрвата и Словенаца у једну јединствену југословенску културу. До које мјере је ишао југословенски ентузијазам ове групе показује и то да је Зубовић вјеровао да ће временом доћи и до јединства вјере, које ће бити резултат еволуције југословенске нације, ако се неко уопште буде за њу отимао, јер „вјера у друштвеном животу уопће губи на значењу.“²⁶ Њихов часопис *Словенски Југ* штампао је и седмични прилог „Глас народа“, који је уређивао Милан Будимир. РАДЕНА неће никада прерасти у политичку странку, мада је од самог њеног појављивања постало јасно да она представља покушај стварања једног широког југословенског политичког покрета. Међутим, чини се да ће њене вође управо имати визију покрета, а не политичке партије, истичући да је њихов основни задатак, то јест, стварање новог националног типа, много шири него што су могућности једне странке. Због тога они скоро ништа нису урадили на партијској организацији РАДЕНЕ, што ће у многоме дјеловати

²⁴ *Словенски југ*, орган Радикално-демократских напредњака, бр. 1, год. I, Сарајево, 3. децембра 1918.

²⁵ Јово Зубовић, *Јединство и слобода*, предавање одржано 21. новембра 1918. на јавној скупштини јужнословенске РА-ДЕ-НА омладине, Сарајево 1918.

²⁶ Исто.

збуњујуће на њене присталице. Већи дио муслимана и Хрвата одбациваће је због њене пренаглашене идеје југословенства, осим оних муслимана који су се у националном погледу осјећали Србима, као Шукрија Куртовић, Мурат Сарић и други, а који су били присталице РАДЕНЕ. И највећи дио босанско - херцеговачких Срба, очигледно разочараних што је уопште дошло до југословенског, а не српског уједињења, оптуживаће РАДЕНУ да утапа српско име у магловито југословенство. Сам Зубовић о томе каже: „Стари друштвени ауторитети предбацивали су нам хвалисање, рекли су да смо болесних амбиција, а сумњивих способности. Зато су нас обилазили. Српски шовени су нас називали хрватским републиканцима; хрватски Карађорђевићима. Социјалисте нас сматрају грађанским утопистима, а т. зв. грађанске странке бољшевицима.“²⁷ Због свега тога РАДЕНА ће више бити нека врста увода у стварање *Југословенске демократске странке* у Босни и Херцеговини, него снажан самостални политички покрет. То ће се убрзо показати и у пракси када се, децембра 1918. године, РАДЕНА ујединила са политичком групом око предратног политичког листа *Отаџбина*. Том приликом усаглашено је да *Словенски југ* буде заједничко гласило ове двије уједињење скупине. Ово уједињење многимима је изгледало као нелогично, поготово због тога што се некадашњи Кочићевци, а посебно др Живко Њежић нису расипали југословенским ентузијазмом ни прије ни у току рата, а поготово не у процесу уједињења 1918. године. Та нелогична комбинација изазвала је диференцијацију у редовима РАДЕНЕ, па ће из ње иступити неколико значајних људи, који су били међу иницијаторима њеног покретања, као Стево Калуђерчић, Јово Шошић и Љубо Мијатовић.²⁸ Послије овог уједињавања, формиран је и заједнички Главни одбор у који су ушли: др Живко Њежић, др Јован Зубовић, др Павао Митровић, др Грегор Чремошник, др фра Аугустин Чићић, Милан Будимир, Боривоје Јевтић, Виктор Рубчић, Милан Божић и др Момчило Вучићевић.²⁹ Упада у очи да је Главни одбор био искључиво српско-хрватски, а да у њему нема ниједног муслимана, што је прилично нелогично с обзиром на апсолутно јединство које је пропагирала РАДЕНА и на чињеницу да су неки угледни муслимани били

²⁷ Исто.

²⁸ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, Sarajevo 1991, 102.

²⁹ В. Глигоријевић, *Demokratska stranka...*, 37.

присталице ове политичке концепције. Од самог уједињења ове двије политичке опције, постајало је јасно да претежну улогу у њој преузимају бивши Кочићевци, а прије свих др Њежић. Тако је 18. јануара 1919. године, Њежић из Дубровника, својим страначким колегама телеграмом издиктирао кандидате РАДЕНЕ за Привремено народно представништво, а што је још занимљивије, у истом телеграму Њежић је тражио да се по сваку цијену тражи паритет са „народовцима“ у броју кандидата за ПНП.³⁰ Дакле, и даље су „народовци“ били трн у оку не само бившим „кочићевцима“ већ и осталим политичким чиниоцима српског друштва у БиХ у том периоду. Вјероватно је њихова превелика улога у рату и уједињењу 1918. године, била разлог за ту нетрпељивост, више него ли њихов политички програм, кога они у том тренутку нису ни имали. Када је фебруара 1919. године у Сарајеву основана Југословенска демократска странка, РАДЕНА се ујединила са овом политичком организацијом, али као самосталан политички фактор у њеним оквирима, па су из њених редова тада изабрани и делегати за Привремено народно представништво Краљевине СХС и то: Живко Њежић, Симо Ераковић, Михајло Благојевић, Станко Павичић, Максим Ђурковић и Васо Глушац. Коначно, РАДЕНА ће се сасвим утопити у Југословенску демократску странку 13. априла 1919. године, када је формално објавила престанак свог постојања, а своје чланове позвала да се прикључе Југословенској демократској странци.³¹ Тако ће неке звучније личности РАДЕНЕ постати активни чланови ЈДС.

За свој неуспјех у Босни и Херцеговини, водећи људи РАДЕНЕ оптуживаће прије свега професионалну подвојеност и национални ексклузивизам ових области, сматрајући, не без основа, да су Босна и Херцеговина увијек биле „типично поприште међусобних трвења, интолерантности, ситне и јетке мржње која се упорним антагонизмима преносила с колена на колена.“³² Један од главних идеолога РАДЕНЕ, др Јово Зубовић, говорио је са нескривеним разочарањем о тој „југословенској мочвари, коју зову Босна“ у којој преовлађује „асоцијални менталитет, који је под утицајем азијатског Балкана.“³³ Вјероватно због неуспјеха да

³⁰ АБИХ, НВ, през. 506/19.

³¹ Б. Глигоријевић, *Демократска странка...*, 51; N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 104.

³² *Словенски југ*, бр. 17, од 17. 12. 1918.

³³ *Словенски југ*, бр. 35, од 29. 01. 1919.

своје политичке и идеолошке визије оваплоти у оквиру РАДЕНЕ, Зубовић се убрзо повукао из јавног политичког живота, да би се тек тридесетих година поново активирао и то у оквиру Српског културног клуба.³⁴ Међутим, као професор пољопривредне школе у Бањој Луци, Зубовић је често држао предавања за народ и у њима се освртао на нека актуелна питања. Из тих предавања може се недвосмислено закључити да је послије десет година југословенског искуства и његов ентузијазам значајно опао. Тако је, на примјер, на предавању одржаном у Бањој Луци 5. марта 1933. године, Зубовић, између осталог, говорио: „Наши Хрвати сматрају себе, да су са њиховом западном културом, културнији од нас, али се варају. Ја сам био један од оних првих који су стварали југословенску културу и просвету после рата. Многи кажу да то није добро, а и ја сматрам да би боље било да се стварају племенске (културе, прим. а) – Свако племе своју Срби, Хрвати и Муслимани па би Хрвати увидели да нису од нас културнији већ да је то једна култура са два имена. Ми смо сви словенског порекла па и ови наши Муслимани, који су некада исто били Словени, само су им Турци силом наметнули ислам. Ја знам да ће они из Сарајева док чују викати као што су и викали...“³⁵ Дакле, иако није изгубио сасвим вјеру у југословенско јединство и „једну културу са два имена“, Зубовић ипак сада сматра да би било боље да се стварају и развијају посебне „племенске“ културе, како би Хрвати схватили да су у заблуди и да припадају истој култури којој припадају и Срби. Непосредно послије рата посебно живу активност показиваће и *Радикално демократска напредна омладина*, као нека омладинска секција РАДЕНЕ. У њеним редовима посебно се истицао Радмило Грђић, а пажњу на себе скренули су енергичним захтјевима за кажњавање ратних лифераната и обрачун са представницима бившег режима.³⁶ Осим тога, католичка омладина око РАДЕНЕ у Херцеговини оштро је иступала против католичког клера, као и „погубне загорско-хрватске аустријско-франковачке политике.“³⁷

³⁴ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 104.

³⁵ Архив Републике Српске (даље АРС), Краљевска банска управа Врбаске бановине (даље: КБУВБ), сигнатура II – 12/175-208, пов. број 409/33.

³⁶ АБИХ, НВ, през. кут. 6, 15/1919.

³⁷ АБИХ, ГОНВ, 322/18.

У покушајима политичког профилисања и страначког организовања послије рата, представници српске политичке елите у Босни и Херцеговини у појединим већим мјестима одржавали су скупштине на којима су водеће политичке личности покушавале да формулишу своја политичка гледишта и формирају политичке организације. На тим скупштинама углавном су били заступљени представници све три конфесије из Босне и Херцеговине, а разговори су вођени на бази стварања једне политичке организације која ће окупити политичке истомишљенике из све три конфесије. Тако је у Бањој Луци 14. јануара 1919. године одржана једна таква политичка скупштина на којој су присуствовали виђенији јавни и политички радници из бањалучког округа. Скупштину је отворио Владислав Скарић, а предједавао је прота Никола Костић.³⁸ На тој скупштини усаглашено је неколико тачака које су требале да буду основа програма те нове политичке организације, а у њима се у суштини изражавају захтјеви да државна организација нове државе почива на принципима демократске монархије са династијом Карађорђевића, уређеном без икаквих политичких граница и племенских аутономија, уз укидање већ постојећих самосталних покрајинских управа; да се у изградњи државне управе избјегава бирократизам, а учешће народа да буде обезбијеђено кроз самоуправе општина, срезова и округа, да се спроведе принцип равноправности сва три имена народа и потпуна слобода исповиједања вјере, као и да се у бившим аустроугарским покрајинама спроведе радикално чишћење старог чиновништва, да се кривци изведу пред суд и да се стане у крај корупционашима.³⁹ Од српских јавних радника на овој скупштини, поред Скарића, били су веома активни прота Душан Кеџмановић, др Стеван Мољевић, који је заступао радикалније ставове по питању обрачуна са представницима старог режима, затим Ђорђе Лазаревић, др Васо Глушац и други. Десетак дана послије, то јест 23. јануара, у Бањој Луци је одржана још једна политичка скупштина, којој су присуствовали представници из цијеле Крајине, то јест из бањалучког и бихаћког округа. На тој скупштини основана је „Народна политичка организација за бихаћки и бањалучки округ“ и изабран њен Покрајински

³⁸ Ђорђе Микић, *Политичке странке и избори у Босанској крајини (1918-1941)*, Бања Лука 1997, 16.

³⁹ *Narodno jedinstvo*, od 25. januara 1919. godine.

одбор који су чинили: Хаџи Махмутбег Џинић, др Ејуб Муџезиновић, Иван Божић, Оскар Секулић, Анто Јурјевић, др Душан Иванишевић, прота Душан Кеџмановић, Хаџи Хивзо Бахтијаревић, прота Никола Костић, Јово Зорић, Коста Мајкић, Илија Микић и Д. Кокановић.⁴⁰ На ову скупштину из Сарајева су дошли и Васиљ Грђић и Милан Сршкић, што је могло значити да је стварање овакве једне организације било предвиђено на простору читаве Босне и Херцеговине. Чињеница да Сршкић и Грђић нису били људи идентичних политичких погледа, већ би се прије могло рећи сасвим супротних, само свједочи о збуњености и несналажењу српске интелектуалне елите у Босни и Херцеговини у периоду страначког организовања после Првог свјетског рата, али и њиховој спремности да политичко организовање не врше по националним и вјерским мјерилима. То несумњиво свједочи и бивши „народовац“ прота Кеџмановић у писму Светозару Прибићевићу када тврди „да се мисли са оснивањем једне такве странке која би потпомагала владу у изградњи садање наше државе, а која би обухватала све наше крајеве и све поданике државе без разлике вјере и имена. Ми смо у томе смислу и почели овдје, те би се у случају оснивања такве странке, само прикључили истој.“⁴¹ Међутим, ни међу српском политичком елитом у то вријеме нису сви тако резоновали, као на примјер Коста Мајкић који је са својом групом некадашњих „кочићеваца“, одбио да прихвати програм Народне политичке организације, желећи на тај начин да себи обезбједи могућност слободе политичке акције, када се искристалише политичка позорница Краљевине СХС. Оно што је било још значајније јесте чињеница да су се од програма и политичких амбиција Народне организације одмах оградиле угледни представници муслимана и Хрвата, предвођени Хамдијом Афганом, предсједником Муслиманске организације у Бањој Луци и католичким жупником Антоном Јосипом Милорадом.⁴² Жупник Милорад био је један од оних представника католичког клера који је, одмах после уједињења, нескривено исказивао незадовољство стварањем Краљевине СХС и показивао отворену мржњу према Србији и њеној династији. То је био јасан знак да међу муслиманима и католицима у Босни и Херцеговини постоје јаке струје које неће

⁴⁰ Ђорђе Микић, *Политичке странке...*, 17.

⁴¹ Цитирано према: В. Глигојчевић, *Демократска странка...*, 39.

⁴² Ђорђе Микић, *Политичке странке...*, 18.

омогућити страначко организовање својих једновјерника на некој другој основи осим на вјерској и националној. То је био несумњиво најјачи ударац оној струји српске интелектуалне елите у БиХ која се залагала за формирање једне демократске странке која би превазишла вјерске и националне разлике. У том тренутку, то су прије свих били бивши „народовци“, а њихов најопаснији противник у том тренутку, што се тиче српске интелектуалне елите, био је Милан Сршкић, тада већ очигледно сасвим оријентисан на Николу Пашића и Радикалну странку, али ни он још увијек не сасвим прецизно и недвосмислено, јер у том тренутку још увијек није постајала јасна политичка подјела на радикале и демократе, бар не када су у питању Босна и Херцеговина. Његов приоритетни задатак у том тренутку изгледа да је био рад против „народоваца“ и Народне владе у Сарајеву, чији су знатан дио, када су у питању представници Срба, чинили управо „народовци“, на челу са предсједником Шолом. Тако је, на примјер, у допису полицијске дирекције у Сарајеву Народној влади, од 15. јануара 1919. године, наведено да се прича како ће Сршкић за који дан организовати политички састанак гдје ће подвргнути критици дотадашњи рад Народне владе и упутити у Београд молбу да се та влада уклони.⁴³ Нешто касније, када се политичка ситуација искристалише, Сршкић ће успјети у овим настојањима, па ће за предсједника Земаљске владе у Сарајеву, умјесто Атанасија Шоле бити именован управо Сршкић.

Неколико дана послје скупштине у Бањој Луци, то јест, 27. јануара, у Сарајеву је одржана још једна скупштина коју су организовали људи око *Српске зоре*, листа који је у Сарајеву почео да излази 6. новембра 1918. године, то јест, истог дана када је први одред српске војске ушао у овај град. За ту скупштину била је припремљена и резолуција о уједињењу Босне и Херцеговине са Србијом, али се од тога одустало.⁴⁴ Тако се оквиру српског политичког корпуса у Босни и Херцеговини, послје Првог свјетског рата, почела издвајати и једна политичка партија која је постала заступник ексклузивног српског национализма. То је била *Српска народна странка* Ђорђа Чокорила, уредника *Српске зоре*. Она је званично основана у

⁴³ АБИХ, НВ, през. 344/19.

⁴⁴ Томислав Краљачић, *Организовање и структура Радикалне странке у Босни и Херцеговини*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, год. XIX, (1970-1971), Сарајево 1973, 208-209.

Сарајеву, фебруара 1919. године и то као реакција на оснивање Југословенске демократске странке. Ова странка енергично је одбацивала и Југославију и југословенство као аустријски импорт и тражила уједињење свих Срба и успостављање српске државе. Ту мисао најбоље је изразио сам Чокорило у једном прогласу објављеном „Србима и Српкињама без разлике вјере“ уочи велике скупштине 27. јануара у Сарајеву, и то овим ријечима: „Нећемо бити задовољни све докле док сваки српски град, свако српско село не буду безусловно саставни дио наше мајке мученице Ослободитељице, херојске Србије.“⁴⁵ И скупштина од 27. јануара протекла је у истом тону, а на њој је говорио и Милан Сршкић и то о југословенству као географском појму, упозоравајући да „не можемо дозволити да смо ми Југословени, а не Срби, Хрвати и Словенци.“⁴⁶ Овој скупштини нису присуствовали „народовци“, који су се спремали да за неколико дана формирају нову политичку странку, а о тој скупштини Васиљ Грђић је обавјештавао Николу Стојановића на следећи начин: „Сршкић је неки дан овдје имао скупштину. Главни тенор скупштине је био: Идемо да потврдимо Петра за краља. Тако се међу масама агитовало. Смијешно свакако, кад војвода г. Степа Степановић шета се улицама Сарајева...“⁴⁷ Грђић је посебно ниподаштавање показивао према Чокорилу и људима окупљеним око његовог листа сматрајући да су то управо они који су сада без потребе „устали да бране угрожено српство.“ Он је у писму обавјештавао Стојановића ко су ти људи и шта мисли о њима, па између осталог каже: „Наравно да су то они који се прије, кад је српство требало бранити, ни чим не макоше да то учине. Доста је, кад ти кажем, да те предводи један Саво Вукановић, први кандидат српски Потјорек. Нашли су потпоре у једном листу који је покренуо Чокорило, чији се лист потпуно извргао у тип жуте штампе. Сршкић настоји да ову струју на свој млин наведе.“⁴⁸ Овој скупштини нису такође присуствовали представници РАДЕНЕ, што је било јасан знак да се у оквиру српског националног корпуса постепено диференцирају оне странке које су биле за опцију интегралног

⁴⁵ Цитирано према: Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, Sarajevo, 1991. godine, 105.

⁴⁶ Исто, 105.

⁴⁷ АСАНУ, 10712/2 (Писмо Васиља Грђића Николи Стојановићу од 31. 1. 1919)

⁴⁸ Исто

југословенства, а на другој страни они који су склони да прије свега воде рачуна о српским националним интересима. И бањалучка и сарајевска скупштина изазивале су бојазан код Народне владе у Сарајеву да се спрема директно присаједињење Босне и Херцеговине Србији, па је чак Народна влада планирала да се сарајевска скупштина или „Светосавски скуп“, како су га називали, забрани. Међутим, Народна влада то није урадила по свом властитом нахођењу, већ по наређењу министра Прибићевића, који је на Шолин упит шта да ради са овим покретом који тражи присаједињење Босне и Херцеговине Србији и изражава то на својим скупштинама, одговорио следеће: „Краљевска влада сматра за штетно, да се рађа покрет за присаједињење Србији, јер је државно уједињење већ проглашено и јединствена државна влада образована, па би се таквим покретом ове чињенице само ослабиле. Подједнако би тај покрет изазвао реакцију на хрватској страни... Изволите позвати себи господина Сршкића и саопштити му ово владино становиште и умолити га у име владе да дјелује у правцу стишавања и да спречи доношење закључака који влади у овом времену никако не конвенују. Јавите то и у друга централна места у којима се сличан покрет спрема. Ако другачије не иде треба забранити зборове и на српској и на хрватској страни... Услед овог настојте да се откаже збор сазван на Св. Саву у Сарајеву и у другим местима. Ако сазивачи не би имали разумевања за ове интенције, предузмите друге сходне мере.“⁴⁹ Занимљиво да је забрану ове конференције тражио и Владимир Ћоровић, који је имао изразито негативан став према том покрету за присаједињење Босне и Херцеговине Србији.⁵⁰ Као плод ових инструкција од стране Прибићевића Народна влада у Сарајеву се обратила за помоћ српској војсци у намјери да забрани и растури скупштину. У допису који је Народна влада упутила војводи Степановићу наводи се да је „међу радикалним елементима што се купе око „Српске зоре“ потакнута мисао да се прије свега у Сарајеву, а онда и по свим окружним и котарским мјестима у земљи аранжирају на дан св. Саве импозантне народне скупштине у којима се хоће да створе резолуције за потпуно

⁴⁹ АБиХ, ЗВС₂, пов. 35/19.

⁵⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. 36/19.

инкорпорирање Краљевини Србији.⁵¹ Обавјештавајући војводу Степу да „ово чисто сепаратистичко поступање Срба православне вјере није се могло Народној влади ни у ком смјеру свидјети, нарочито не због тога што би овакве манифестације могле да изазову негодовање и суревњивост свију Хрвата у Босни и Херцеговини, а по свој прилици и великог броја муслимана“⁵², Народна влада саопштава да је ријешила забранити поменути скупштину. Ову одлуку додатно је мотивисала и могућношћу нереда, као и опасности да се она не претвори у демонстрацију против суграђана других вјера. Међутим, Народна влада била је свјесна да се на дан св. Саве у Сарајево скупља велики број Срба из околине, па је ту скупштину исто тако било опасно и забранити, те је на крају дозволила њено одржавање, али тек пошто су организатори упозорени на негативне импликације које би имало евентуално проглашење присаједињења Босне и Херцеговине Србији и пошто су ови одустали од тог корака. Али, и поред тога, Народна влада је предузела опсежне мјере предострожности, а између осталог и постављање полицијских стража на све улазе у Сарајево, које су требале да претресају народ и одузимају оружје и алкохол. За овај опсежни посао Народна влада је тражила од војводе Степановића и двјеста војника пјешадије и 40 коњаника за обезбјеђење овог скупа.⁵³

Осим присталица групе око листа *Српска зора*, овој скупштини присуствовали су у највећој мјери симпатизери радикала, али ће само Ђорђе Чокорило са својим истомишљеницима остати до краја вјеран идеји уједињења Босне и Херцеговине са Србијом. Већ је речено да је он, заједно са групом истомишљеника, већ 16. фебруара 1919. године, дакле исти дан када је основана ЈДС, основао Српску народну странку. Проглас о оснивању странке који је објављен тог истог дана почео је ријечима „Ми Срби националисти у Босни и Херцеговини, сакупљени у Сарајеву 3. (16) фебруара 1919, полазећи од становишта државног јединства Краљевине СХС, изјављујемо, да не желимо спречавати остварење јединствене политичке странке СХС, али у исто доба наглашујемо, да смо одлучили организовати нову Српску Народну Странку,

⁵¹ АБИХ, НВ, през. 570/19.

⁵² Исто.

⁵³ Исто..

чији темељ овом изјавом и ударамо.“⁵⁴ У неколико тачака потписници ове изјаве навели су мотиве оснивања нове странке, а прије свих потребу оснивања једне јаке српске странке, која ће окупити све Србе из БиХ без разлике вјере, поготово у ситуацији када њихова „браћа другог имена“ имају и по неколико таквих националних странака у Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији. Као главни разлог неприступања новооснованој Демократској странци, ова група је навела то што у њој нису заступљене српске странке из Србије, Црне Горе и Војводине.⁵⁵ Чокорилова Српска народна странка је заиста заживјела као самосталан политички фактор и иступила на изборима за Конституанту 1920. године, али она никада неће имати велики број присталица. Већ је само оснивање странке изазвало осипање у њеним редовима, јер се један број њених присталица, а међу њима и Стијепо Кобасица, у јавном саопштењу оградиле од њеног програма. Ова група је само који дан послије прве изјаве упутила секретару акционог одбора Демократске странке Владимиру Ћоровићу нову изјаву у којој се оградиле од стварања посебне странке док не буде познато становиште странака у Србији и Војводини. Они су, такође, изјавили да се програм Демократске странке поклапа са њиховим програмом изнесеним на Сарајевској скупштини од 27. јануара те године.⁵⁶ Сматрајући да није опортуно у том тренутку стварати посебну српску партију док се странке у Србији и Војводини не определијеле, они су, такође, изразили спремност да се приклоне Демократској странци.⁵⁷

Један од разлога осипања Чокорилове партије било је свакако и оснивање Народне радикалне странке у Босни и Херцеговини, са којом је Чокорило убрзо дошао у отворен сукоб, оптужујући чак и радикале за издају српства. *Српска зора* отворено је нападала радикале да су издали српство тако што су се одрекли Велике Србије, зарад југословенства. Наравно да је са таквом политиком Чокорило убрзо дошао под удар својих политичких противника, а он их је имао позамашан број. У

⁵⁴ *Српска зора*, бр. 49, од 18. фебруара 1919.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ *Народно јединство*, бр. 48, од 22. фебруара 1919. (Поред Стијепе Кобасице ову изјаву су потписали још Саво Вукановић, Јово Николиновић, Јово Пешут, Милан Пупић, Ђорђо Васиљевић, Симо Бодановић, Никола Пијуковић, Симо Умићевић и Ђорђо Мандрапа).

⁵⁷ Б. Глигоријевић, н.д., 53.

таквој ситуацији појавили су се и они који су почели да претресају Чокорилово понашање у току рата, како би га на било који начин компромитовали. Тако је пред изборе 1920. године, радикалска *Српска ријеч* почела да објављује аустроугарске документе из периода рата, којима су доказивали да је Ђорђе Чокорило био аустријски плаћеник у току рата. Из тих докумената може се само јасно закључити да је Чокорило био повјерљива личност митрополита Летице у току рата и да је од Земаљског поглавара Потјорека примао хонорар за неке чланке у *Сарајевском листу*. Владин савјетник Колас, који је о овоме обавјештавао митрополита Летицу, навео је да се ти хонорари исплаћују Чокорилу у жељи да се помогне човјеку који је „оставио странпутице, те се је повратио на политички исправан пут“, али и због тога да се удовољи митрополиту Летици, који се очигледно јако заузимао за њега.⁵⁸ Без обзира на истинитост ових тешких оптужби, и са њима и без њих, Чокорило није имао шансе да са својом странком представља озбиљнији политички фактор у Босни и Херцеговини. Осим тога, коју годину последије, тачније 27. октобра 1923. године, Чокорило је умро, а са њим је нестало и политичког програма који је заступао и политичке странке коју је основао и водио. Поводом његове смрти, радикалска *Српска ријеч*, писала је сада све најбоље о њему и позвала сарајевске Србе да се окупе у што већем броју да одају последњу пошту „доброме покојнику, који је свом топлином своје душе и срца љубио наш народ.“⁵⁹

Период од новембра 1918. године па до марта 1919. године, може се окарактерисати као период политичког лутања, ишчекивања, несналажења, период без јасне платформе и циља српских политичара у Босни и Херцеговини. Али, засигурно то није толико дошло до изражаја ни код једне политичке групе, као код оне окупљене око предратног листа *Народ*. Као да су били распети између, с једне стране вјековног сна за уједињењем са Србијом и с друге стране, жеље да се политичко организовање врши на југословенској основи, то јест „по идејама и интересима, а не по вјерским и племенским именима“, како каже Васиљ Грђић. Ову групу у земљи је предводио управо Васиљ Грђић, а на њу су рачунали Никола

⁵⁸ *Српска ријеч*, бр. 223, од 6. новембра 1920.

⁵⁹ *Српска ријеч*, бр. 227, од 27. октобра 1923.

Стојановић и југословенски емигранти, да ће бити окосница Југословенске демократске лиге у Босни и Херцеговини. Међутим, јануара 1919. године и сам Васиљ Грђић је признавао Николи Стојановићу да они нису ништа урадили по питању Југословенске демократске лиге, јер наводно нису били „сређени и организовани“, али да сада почињу да раде на томе. Истини за вољу ни тада ни касније група око предратног *Народа* није ништа конкретно урадила на организацији Лиге у самој земљи, осим ако се нису сасвим разумјели са Стојановићем, те су оснивање Југословенске демократске странке сматрали неком врстом ЈДЛ у самој земљи. Њихово неразумијевање идеја Југословенске демократске лиге, али и политичко лутање и несналажење у тим тренуцима најбоље се може сагледати из следећег Грђићевог става: „Ја сам увијек размишљао да би ми у БиХ требали да се организујемо политички самостално не ослањајући се ни на једну групу у Србији, на темељу једнога програма националне демократије. Увијек сам замишљао нас између обојих група радикалских гдје помажемо и једне и друге и свакоме послу који иде на корист друштва – народа – државе и једнима и другима гдје видимо да желе интересе страначке претпоставити интересима државе и народа.“⁶⁰ Можда ова Грђићева мисао у ствари открива кључ каснијих проблема српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине, јер ће у читавом међуратном периоду њихов главни проблем, из кога су извирали многи други, бити управо чињеница да политички нису били организовани у једну странку на нивоу Босне и Херцеговине. То ће их стално доводити у инфериоран положај не само у односу на муслимане и Хрвате у БиХ, већ и у оквиру политичких партија којима су припадали, а чија је политика креирана у Београду. Колико ова Грђићева мисао показује збуњеност у политичким погледима, исто толико је и политичко организовање „народоваца“, послерије рата, било конфузно и неодређено. Чини се да су они у тим тренуцима јасније знали шта неће него шта у ствари хоће. Коначно, ова група је, 30. јануара 1919. године, организовала састанак у Сарајеву на коме је одлучила да оснује *Националну демократску странку*, са задатком да у Босни и Херцеговини окупи у једну странку Србе, Хрвате и

⁶⁰ АСАНУ, 10712/2 (Писмо Васиља Грђића Николи Стојановићу од 31. 1. 1919)

Муслимане.⁶¹ Организатори састанка били су Васиљ Грђић, Душан Васиљевић и Саво Љубибратић. О томе је Васиљ Грђић обавијестио Николу Стојановић на следећи начин: „Душан, Саво и ја смо синоћ одржали први састанак. Дошло нам је до 100 људи позваних и без икакве хвале, дошло је све што вриједи. Скуп је договорио да се оснује национална демократска странка на Словенском Југу.“⁶² То у ствари није било организовање посебне странке већ припреме за организовање једне такве странке у југословенским оквирима, што је требала да буде ЈДС, чије је оснивање Прибићевић већ увелико припремао. Међутим, и овдје је очигледно да се Грђић и другови нису сасвим разумјели са Стојановићем и својим једномишљеницима у емиграцији, који су се залагали за организовање Југословенске демократске лиге. Оснивање ове странке, као ни Југословенске демократске странке нешто касније, Никола Стојановић није одобравао и замјерао је својим предратним саборцима на овом ангажману. То се јасно види и из његових успомена, гдје каже: „Моји пријатељи нису хтели да се уздрже од партијског ангажовања, како сам им ја предлагао. Изгледало им је да је њихова сарадња још у почетку неопходна.“⁶³ Али, с друге стране, Грђић и остали у земљи су рачунали на Николу Стојановића, као организатора и човјека од акције, чији повратак у земљу жељно ишчекују. Тако Грђић у једном писму Стојановићу каже: „Једно ћу ти казати. Много нам фалиш. То смо сад осјетили. Нема ни тебе и нема ни Ринде.“⁶⁴ Изгледа нам, а тако и јесте, то смо сад најбоље видјели, да немамо онога, ко зна у најкраћим потезима казати шта хоћемо – створити програм... али ти би могао доћи и треба рећи чим прије. Ми морамо повратити лист, ми морамо ступити опет у борбу против покварености, па ма од куда долазила.“⁶⁵ Несумњиво да је „народовце“ тада највише бољело то што су имали утисак да им се довољно не признаје за све патње које су под аустроугарском прошли, а посебно у току рата. У том погледу, посебно их је увриједио Никола Пашић, а што је његов имењак и љути непријатељ Никола Стојановић

⁶¹ Исто.

⁶² Исто

⁶³ АСАНУ, 12554/9, 183.

⁶⁴ Риста Радуловића Ринде, предратног идеолога *Народове* групе у БиХ.

⁶⁵ АСАНУ, 10712/2

прокоментарисао на следећи начин: „Кад сам дошао у Босну сазнадох појединости, које су ме још више забринуле. Пашић, први претседник народне владе,⁶⁶ пролазећи кроз Сарајево, говорио је о Србима трију вера, примио је Шерифа Арнаутовића и др Мандића, најогорченије и најподлије противнике народне државе, а није се ни заинтересовао за Васиља Грђића, носиоца листе бањалучких велеиздајника.“⁶⁷ Ово му „народовци“ очигледно никада неће опростити, али, по свему судећи, ни он њима Женевску конференцију и дјелатност Стојановића и Васиљевића у Југословенском одбору.

Дакле, 30. јануара 1919. године, „народовци“ окупљени око Васиља Грђића, Душана Васиљевића и Сава Љубибратића у Сарајеву су основали Националну демократску странку, а само петнаестак дана после тога, то јест 15. и 16. фебруара 1919. године, у Сарајеву је одржана оснивачка скупштина Југословенске демократске странке (ЈДС) Светозара Прибићевића. Нелогично би било тврдити да ова два догађаја нису била у директној вези, посебно ако имамо у виду да су оснивачку скупштину ЈДС у Сарајеву припремали исти људи који су основали и Националну демократску странку, као и чињеницу да се НДС одмах фузионисала са ЈДС чим је ова основана. И стварање НДС имало је исти циљ као и стварање ЈДС, то јест оснивање једне странке у југословенским оквирима која ће бити наднационална и надконфесионална, те као таква у својим редовима окупити што већи број присталица, без обзира на вјерску и националну припадност. Због тога су на оснивачкој скупштини Националне демократске странке присуствовали и неки угледни муслимани, истини за вољу они који су се у националном смислу осјећали и изјашњавали као Срби, а прије свих Шукрија Куртовић.⁶⁸ Врло је вјероватно да је Прибићевић већ раније био упућен у намјере „народоваца“, јер у једном телеграму од

⁶⁶ Стојановић овдје чини грешку јер Пашић није био први предсједник владе Краљевине СХС, већ Стојан Протић.

⁶⁷ АСАНУ, 12554/9, 191.

⁶⁸ На скупштини је изабран Одбор нове странке који су чинили: др Душан Васиљевић, др Сава Љубибратић, Васиљ Грђић, др Васо Рундо, др Ацо Бабић, др Стака Бокоњић, др Томо Поповић, др Нико Андријашевић, др Мишо Семјан, Свето Стојановић, Јово Поповић, Божо Ђајић, Стево Марковић, Милан Ђуковић, М. З. Башагић, Шукрија Куртовић, Давид Вишњић, Гавро Гашић, Ристо Шушљић, Љубо Мијатовић и Радослав Витковић, а поред њих скупштини су још присуствовали Шћепан Грђић, Божидар Зечевић, Хамид Јелечковић и други (*Народно јединство*, бр. од 30. јануара 1919. године).

10. јануара 1919. године, он пита Атанасија Шолу како се може тумачити груписање „народоваца“ у посебну националну демократску странку и да ли у таквој ситуацији има смисла организовати оснивачку скупштину ЈДС у Сарајеву.⁶⁹ То би могло да значи да је неко из круга „народоваца“ обавјештавао Прибићевића о њиховим намјерама и акцијама. На овај упит Шола му је одговорио да „Народова група не прави посебну организацију него предрађе за заједничку странку, нарочито одржавајући контакт са Хрватима и једним делом муслимана.“⁷⁰

Објашњавајући, у једном писму Стојановићу, како је дошло до стварања ЈДС, Грђић тврди да је одмах послје преврата одржан у Сарајеву састанак делегата свих странака гдје је одлучено да се сазове једна шира конференција представника свих политичких група на којој би се претресало питање оснивања једне уставотворне странке.⁷¹ То је требало бити спроведено приликом планираног проласка регента Александра и Прибићевића кроз Сарајево, али пошто до тога није дошло и ова акција је одложена. Ово у многоме објашњава понашање „народоваца“ послје преврата, а поготово то зашто „народовци“ у земљи нису ништа урадили на организовању Југословенске демократске лиге, а што су од њих тражили Стојановић, Слијепчевић и остали. Они су, дакле, чекали долазак регента и Прибићевића па да приступе стварању једне велике демократске странке на Словенском Југу, како су сами говорили. Али, у међувремену, стање на терену се значајно измијенило у смислу организовања Хрвата и муслимана у своје националне и вјерске страначке организације. Хрвати, организовани у ХНЗ, истакли су своје кандидате за Привремено народно представништво, а њима се, на Грђићево изненађење, придружио чак и др Мандић. То је вјероватно био разлог сазивања скупштине од 30. јануара и журбе „народоваца“ да формирају Националну демократску странку, да би тако, чекајући Прибићевића и оснивање велике Југословенске демократске странке, у својим редовима задржали што више Хрвата и муслимана, што је, у већ помињаном телеграму, Шола Прибићевићу и нагласио. Коначно, 15. фебруара у Сарајево је стигао Прибићевић са представницима раније Хрватско-српске коалиције, затим

⁶⁹ АБиХ, ЗВС₂, пов. 79/19.

⁷⁰ АБиХ, ЗВС₂, пов. 80/19.

⁷¹ АСАНУ, 10712/3 (Писмо Васиља Грђића Николи Стојановићу од 14. фебруара 1919. године).

представницима Словеније и Далмације те окупио, како каже Грђић „све странке и странчице из Босне и Херцеговине.“⁷² То је у ствари била једна широка међустраничка конференција чији је циљ Светозар Прибићевић објаснио потребом да се „на што већем збору састанемо и да расправљамо питања која данас нашу јавност у велико интересују“⁷³ Изражавајући мишљење да је „у нашој јавности настала збрка и пометеност појмова, да је настала велика несређеност погледа и да наша јавност нервозно и узбуђено тражи јасну оријентацију“, ⁷⁴ Прибићевић је на дуго и на широко излагао о проблему народног уједињења, унутрашњем уређењу државе, централизму и „автономизму“, аграрном питању, радничком питању и тако даље, што је у ствари био програм Демократске странке. Првог дана конференције, осим Прибићевића, говорили су и др Алберт Крамер у име Словенаца и др Едо Лукинић у име Хрвата, који су мање више понављали или подржавали Прибићевићеве ставове. Другог дана конференције др Богдан Гавриловић је саопштио да су се све странке, осим Хрватске народне заједнице и Муслиманске народне организације око листа *Вријеме*, сложиле са програмом о коме је говорио Прибићевић дан прије и да се сада треба радити на организацији, позивајући Прибићевића да прочита шта су се договорили.⁷⁵ Прибићевић је, у свом излагању, нагласио да он неће у параграфима износити страначки програм, јер „кад хоћемо странку, ми хоћемо странку која ће се простирати на целој државној територији, странку која ће имати своје присташе од Соче до Вардара... Па кад хоћемо једну такву странку, онда не можемо коначни програм правити без наше браће из Србије.“⁷⁶ На овај начин, Прибићевић је, бар за прво вријеме придобио за себе и присталице радикала у Босни и Херцеговини. На крају засједања ове међустраничке конференције донесена је и резолуција у којој је исказана потреба за оснивањем једне „велике демократске државноправне странке за организацију наше јединствене државе као парламентарне монархије под династијом

⁷² Исто

⁷³ *Народно јединство*, год. II, бр. 43, од 17. фебруара 1919. године.

⁷⁴ Исто

⁷⁵ *Народно јединство*, год. II, бр. 44, од 18. фебруара 1919. године.

⁷⁶ Исто

Карађорђевића“ и изабран привремени одбор⁷⁷ који је имао задатак да ступи у везу са странкама у Србији и припреми велику оснивачку скупштину те странке.⁷⁸ Међутим, како ће се убрзо испоставити, ова међустраничка конференција ће у ствари бити оснивачка скупштина те странке. Дакле, на дводневној конференцији одлучено је, како каже Васиљ Грђић, да се створи „једна велика дем[ократска] странка на Слов[енском] Југу, на овим принципима; Питање форме државне – династије странка сматра ријешеним. Иначе странка се ствара на демократским принципима... Све садање странке ликвидирају [се], кад се ова велика оснује.“⁷⁹ Покушавајући да објасни Стојановићу зашто је било неопходно оснивање ЈДС, чиме су несумњиво изневјерили његова очекивања око Југословенске демократске лиге, Грђић је писао: „Ово се морало учинити, јер код нас су почеле ницати странке – странчице као гљиве. На пр. ми смо имали сад неких странака, које су водили Зубовић, Пејановић, Шефкија Глухић, Сврзо, Шукрија, Халид Хрсница, а да не спомињем наших старих групација око *Народа, Ријечи, Отаџбине, Истине*.“⁸⁰

Занимљиво је да оснивање ЈДС није забрињавало радикале, већ су ту акцију чак и подржавали, сматрајући да је, посебно за Босну и Херцеговину, добро организовање једне такве странке која ће у своје редове окупити припаднике свих вјера и нација. Вјероватно су радикали погрешно прорачунали да ће се Демократска странка придружити њима. Такав утисак остављао је и Прибићевић тврдећи у Сарајеву, приликом оснивања *Југословенске демократске странке*, да он у ствари неће оснивати странку без договора са „браћом из Србије.“ И многи Срби у БиХ сматрали су да је у питању странка која ће се фузионисати са радикалима, па су је у том смислу и подржавали и прикључивали се њој. Тако су приликом оснивања ЈДС

⁷⁷ У Привремени одбор изабрани су: Светозар Прибићевић, др Едо Лукинић, др Иван Крстелј из Сплита, др Владимир Ђоровић, Шефкија Глухић, др Марко Чутић, др Богдан Гавриловић, прото Душан Кеџмановић, Већеслав Вилдер, др Алберт Крамер, Шукрија Куртовић, др Милан сршкић, Јурај Деметровић, др Јово Зубовић, др Срђан Будисављевић, Ђорђе Пејановић, др Првислав Грисогоно, др Славко Шећеров, Рибникар, Данило Димовић, Хамид Сврзо, др Љубомир Томашић и др Јурај Пећаревић. Накнадно су кооптирани др Пестотник из Љубљане и Ђуро Џамоња. (*Народно јединство*, год. II, бр. 44, од 18. фебруара 1919. године).

⁷⁸ Исто

⁷⁹ АСАНУ, 10712/3

⁸⁰ Исто.

Прибићевићу приступиле и присталице радикала, а међу њима и Милан Сршкић, касније најуглашенија радикалска личност у Босни и Херцеговини.

С обзиром на то да ће се из састава ЈДС убрзо издвојити присталице радикала, а муслимани и Хрвати ће имати своје вјерске, односно националне странке, изгледа да је највећи успјех ЈДС у БиХ у том моменту био придобијање групе око листа *Народ* предвођене Васиљом Грђићем и РАДЕНЕ фузионисане са дијелом предратне групе око *Отаџбине*, коју је предводио др Живко Њежић. Као што је већ речено, РАДЕНА је у прво вријеме остала самосталан политички фактор у оквиру ЈДС, али се убрзо у потпуности фузионисала са овом странком. Организовање одбора ЈДС по Босни и Херцеговини, могло је бити спроведено без сметњи само дотле док су присталице радикала живјеле у увјерењу да Прибићевић ради у споразуму са Пашићем. Међутим, већ у марту 1919. године у Сарајеву је покренут лист *Српска ријеч*, који је уређивао Стијепо Кобасица, од раније, иако католик, познати српски национални радник и присталица радикала. То је био први знак да не постоји потпуна сагласност између радикала и демократа, а када у априлу Прибићевић постиже споразум са србијанским опозиционим партијама, долази до дефинитивног расцјепка између радикала и демократа. То је изазвало велико узбуђење међу присталицама радикала у Босни и Херцеговини и до првих великих сукоба између њих и присталица демократа. Од тада за демократе постаје скоро немогућа мисија одржавање зборова и оснивање одбора широм Босне и Херцеговине, јер су од присталица радикала били проглашени за издајнике и као такви вербално, па и физички нападани на сваком мјесту и то све више и енергичније како је вријеме одмицало. А прваци ЈДС као да нису ни журили са оснивањем својих одбора и одржавањем зборова по Босни и Херцеговини, што је дало радикалима могућност да се брже организују и народ инструкују против демократа. То је посебно било изражено на подручју Босанске Крајине, која је била једно од најјачих упоришта радикала у то вријеме. Тако је приликом заказивања скупштине ЈДС у Бањој Луци, 22. јуна 1919. године, Градски котарски уред јављао да у Бањој Луци већ постоје одбори Радикалне странке и Југословенске муслиманске организације, који су покупили највећи број гласача, а Хрвати су груписани око др Сунарића и др

Чабрајића. „За демократску заједницу остао је овдје веома мален број грађана, који су се до јучер могли скоро на прсте пребројити, а отворене присташе демократа били су скоро једино домаћа интелигенција са веома незнатним изузецима.“⁸¹ Ово изгледа неће бити карактеристика само Бања Луке већ читаве Босне и Херцеговине у наредном периоду. Осим тога, радикали су, преко својих кортеша, створили несношљиво стање за демократе, данима су агитовали међу народом да не долази на скупштину демократа заказану у Бањој Луци, а за исти дан су заказали и своје манифестације. Против демократа агитовали су и кортеша ЈМО, а хрватски политичари су позвали преко новина своје сународнике да се не одазову на скупштину и преко пјевачког друштва организовали излет у шуму, док је чак и радничка мјесна организација тај дан организовала своју љетњу забаву. У таквој ситуацији није ни чудо што су угледни гости из ЈДС, а међу њима и др Војо Маринковић, Милан Прибићевић, др Радоје Јовановић и др Милорад Драшковић из Србије, др Стјепан Кукрић, др Вјекослав Куковец, др Глишо Тадић и др Првислав Грисогоно из Хрватске и Далмације, др Сушкаловић и посланик Тадић из Македоније, те др Живко Њежић и прото Душан Кецмановић из Босне и Херцеговине, дочекани повицима „аустријске улицице, народне издајице, наметљивци“ итд., а што је посебно поразно дјеловало на госте из Србије.⁸² Тај дан у Бањој Луци није било физичких напада на вођство и присталице демократа, али зато јесте на народ који је из околних срезова пошао на ту скупштину. Тако се у извјештају инспектора Јанковића министру Светозару Прибићевићу, наводи да су присталице радикала каменовале воз са народом који је из Босанске Крупе и околних села кренуо на скупштину ЈДС у Бања Луку. У станици Отока воз је каменовало око 200-300 присталица радикала, а у станици Блатна то је исто учинило њих око 150, засипајући воз камењем и јајима.⁸³ Већ сутрадан, приликом покушаја одржавања скупштине у Санском Мосту, каменицама су на бини нападнути представници ЈДС, а др Вјекослав Куковец био је повријеђен каменом у главу. Угледни представници ЈДС спасили су се бјекством са бине, а жандармерија је пуцњевима у зрак успјела да

⁸¹ АБиХ, ЗВС₂, през. 7806/19.

⁸² Исто

⁸³ АБиХ, ЗВС₂, през. 7844/19.

заустави овај напад.⁸⁴ Нешто повољнија клима по демократе владала је у Херцеговини, прије свега захваљујући угледу који су у народу уживали стари предратни национални борци око листа *Народ*, а који су се били определијелили за ову странку. Организацију Демократске странке у Херцеговини проводили су Васиљ Грђић и Шукрија Куртовић. Они су већ крајем априла и почетком маја 1919. године обишли велики дио Херцеговине и на, углавном добро посјећеним скупштинама, говорили о значају и циљевима стварања Демократске странке. Пропагирани су народно јединство и слогу међу свим вјероисповијестима. Као Херцеговци и познати национални борци, Куртовић и Грђић су наишли на добар пријем у Херцеговини. О томе најбоље свједоче извјештаји среских власти о поменутих скупштинама. Тако је, на примјер, срески начелник из Гацка јављао Земаљској влади у Сарајево да је „цијели котар на уста те скупштине пристао за Демократску странку тим више што су сами госп. Васиљ Грђић и Шукрија Куртовић из Гацка, те су врло међу народом обљубљени.“⁸⁵ Међутим, нису свугдје ни у Херцеговини демократи били тако „обљубљени“ међу народом. Покушај одржавања њихове скупштине у Требињу, 27. априла 1919. године, замало се завршио крвопролићем. Том приликом др Љубибратић и полицијски пристав Башагић су били физички нападнути од народа којим су, према исказу котарских власти, руководили Ристо Видачић, Стево Ружић и Симо Тупањанин.⁸⁶ Народ је клицао краљу Петру, Николи Пашићу и радикалној странци, а послије подне тог дана нападнут је и котарски предстојник Лазаревић. Због неке његове наводне изјаве против Срба, њега је једна група предвођена попом Јовом Даниловићем напала и претукла у његовом стану, а спасила га је интервенција полиције. Послије тога, иста група напала је и жандармеријског наредника Weidingera.⁸⁷ И овај догађај доста говори о расположењу босанско-херцеговачких Срба послије рата, а посебно о њиховом односу према цијепању српског политичког фронта и надасве дубоким симпатијама за Николу Пашића. Осим тога, скупштине које су демократи одржавали у току те 1919. године и ако би пролазиле без

⁸⁴ АБиХ, ЗВС₂, през. 6391/19.

⁸⁵ АБиХ, ЗВС₂, през. 3848/19.

⁸⁶ АБиХ, ЗВС₂, през. 3728/19.

⁸⁷ Исто.

инцидената и напада од стране присталица радикала ипак не би доносиле значајније успјехе. Тако је, на примјер, послије скупштине Демократске странке у Босанској Костајници 17. септембра 1919. године, на којој су говорили Милан Прибићевић и посланик Ђукић, управитељ котарске испоставе из овог мјеста извјештавао Земаљску владу да одбор ЈДС у овом мјесту ипак није конституисан, због незаинтересованости народа, који ће се на изборима опредијелити за личност, а не за неку странку или њен програм.⁸⁸ У току наредне, 1920. године, демократе ће имати нешто више успјеха, посебно под утицајем неповољног односа радикала према рјешавању аграрног питања и појачаних нада сељака да ће Демократска странка задржати оштар курс прем овом питању. Тако су у току марта 1920. године у више мјеста одржане веома успјеле скупштине демократа. Чак се дешавало да незадовољни сељаци ометају рад радикалских скупштина, као, на примјер, у прњаворском срезу, гдје сељаци нису дали говорити радикалским изасланицима Благојевићу и проти Суботићу, већ су их удаљили, а онда скуп радикала претворили у скупштину Демократске странке.⁸⁹ Ово јасно говори колико је аграрно питање било одлучујуће за успјех било које политичке партије, која је претендовала на гласове српских сељака у Босни и Херцеговини.

Вођство Народне радикалне странке, а прије свих Никола Пашић није био за то да се партијска борба отпочиње прије него се потпише мир. Због тога је централа НРС у Београду остала прилично пасивна када је у питању страначко организовање и ширење партијске организације изван Србије. Међутим, да ни то питање радикали нису препуштали случају, показује и податак да је децембра мјесеца 1918. године Велизар Јанковић одржао један састанак са групом истакнутијих српских политичара из Босне и Херцеговине у Сарајеву. Већ на том састанку одлучено је да се и у Босни и Херцеговини оснује једна јака радикална странка када то прилике допусте.⁹⁰ Међутим, Јанковић тада није био у Сарајеву по налогу вођства странке, већ се враћао из изгнанства преко Сарајева у Београд, заједно са др Дражом Павловићем и једном групом предратних србијанских политичара. Том приликом у Сарајеву су их

⁸⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 10388/19.

⁸⁹ АБиХ, ЗВС₂, през. 4736/20.

⁹⁰ Т. Краљачић, н. ч, 208.

задржали присталице радикала, прије свих Стјепо Кобасица, др Милан Сршкић, др Владимир Андрић и др Саво Вукановић, са намјером да се договоре око оснивања Радикалне странке у Босни и Херцеговини. Ипак Дража Павловић је одбио да учествује и Стјепу Кобасици препоручио да ни они не улазе нити оснивају Радикалну странку у Босни и Херцеговини.⁹¹ Та ужа конференција ипак је одржана у соби Велизара Јанковића, у хотелу Европа у Сарајеву. Том приликом Сршкић и Андрић су предлагали да се још увијек не ступа ни у једну странку, док се не види развој ситуације, а Кобасица и Вукановић су предлагали да се одмах оснује Радикална странка.⁹² Начелан договор је постигнут, али до конкретних акција у том смјеру није дошло све док у Сарајеву није основана ЈДС, а посебно док Прибићевић није ступио у савез са србијанском опозицијом. Тај чин изазвао је право узбуђење међу присталицама радикала у Босни и Херцеговини и директно утицао на почетак организовања ове странке. Занимљиво је да у овом тексту Кобасица има потпуно другачије мишљење о Саву Вукановићу од Васиља Грђића, који га назива „првим Потјорековим избором“ међу босанским Србима. За разлику од Грђића, Кобасица за Вукановића каже: „стари национални борац и верни друг у борби незаборавног Глигорија Јефтановића.“⁹³ Овдје се вјероватно ради о оном старом сукобу млађе и старије генерације националних бораца у Босни и Херцеговини, то јест, чињеници да су „народовци“ и „кочићевци“ сматрали Јефтановића и његову групу, послије завршетка аутономне борбе и посебно прихватања анексије, као националне издајнике.

Већ је речено да се убрзо послије оснивања *Српске народне странке* у Сарајеву, из ње издвојила једна група угледних чланова, на челу са Стјепом Кобасицом, која је у прво вријеме подржавала Прибићевића, али је по свему било јасно да је ближа Радикалној странци. Она је 15. марта у Сарајеву покренула лист *Српска ријеч*, који ће постати орган Радикалне странке у БиХ. Као власник листа потписивао се Стево Остојић и др., а као директор Стијепо Кобасица. У уводнику

⁹¹ Стјепо Кобасица, *Оснивање Радикалне странке у Босни и Херцеговини*, Радикалски календар за 1938, политички алманах, Београд 1938, 68.

⁹² Исто, 68.

⁹³ Исто.

првог броја *Српске ријечи* као мотив њеног оснивања наведена је потреба за једним „независним српским дневником“ који би био „тумач најширих народних слојева и био израз жеља српскога народа у Босни и Херцеговини.“⁹⁴ Уз ријечи захвалности „мајци Србији“, уводничар *Српске ријечи* наглашава да оно што је „витешка и непобједива српска војска извојштила крвљу својих најбољих синова ми треба да искористимо и да културно и економски подигнемо српски народ“⁹⁵ Ни једног тренутка не скривајући своје страначке симпатије, покретачи *Српске ријечи* дословно кажу: „По начелу смо радикали. А ко је радикал тај је и демократа. И зато тражимо да се радикално (корјенито) поправе неправиде из старог режима. Тражимо да се створи јака **централна влада** у Београду која ће енергично побијати све „аутономистичке“ (читај франковачке) захтјеве. За нас је Београд културно и политичко средиште било увијек па и данас је.“⁹⁶ Осим тога, радикали окупљени око овог листа захтијевали су енергично рјешавање аграрног питања, а прилично јасан став изразили су и према националном питању: „Југословенство је за нас само географски појам, а никако национални. Зато ћемо побијати рад женевске Југословенске лиге и њених представника. Срби, Хрвати и Словенци један су народ са три имена и сви они треба да се осјећају у нашој држави као равноправни у дужностима и правима, имајући увијек пред очима да нас је Србија ослободила и да се морамо повјерити њеном прокушаном вођству.“⁹⁷ Изражавајући потпуно и непоколебљиво повјерење Николи Пашићи и спољној политици коју је он водио и води, оснивачи овог листа изражавају наду да ће босански и херцеговачки чланови Државног вијећа радити у братској слози са Радикалном странком „док се дефинитивно не стопе у једну странку, што жели цео српски народ у Босни, Херцеговини и Далмацији.“⁹⁸

За то вријеме дошло је до фузионисања војвођанских радикала са Радикалном странком у Србији, а убрзо последице тога, бар према тврдњама др Лазара Марковића,

⁹⁴ *Српска ријеч*, бр. 1, год. I, Сарајево 2. (15.) марта 1919. године

⁹⁵ Исто

⁹⁶ Исто

⁹⁷ Исто

⁹⁸ Исто

Стојан Протић је послао поруку Србима у Босни и Херцеговини и Далмацији да се не прикључују Демократској странци, већ да сачекају организовање Радикалне странке.⁹⁹ То је свакако био значајан импулс присталицама радикала у Босни и Херцеговини да опрезније приступају Демократској странци. За то вријеме Милан Сршкић и даље је био у окриљу Демократске странке, очигледно још увијек чекајући да дође до фузионисања демократа и радикала.

Нови импулс стварању Радикалне странке у БиХ дао је Мјесни одбор за организовање Радикалне странке из Бања Луке, који је основан само неколико дана послје покретања *Српске ријечи*, а већ 22. марта издао је проглас „Пријатељима и једномишљеницима“ о приступању Радикалној странци и позвао пријатеље и истомишљенике по свим мјестима у БиХ да исто учине.¹⁰⁰ У Прогласу је наглашено да чланови Мјесног одбора ступају у Радикалну странку, јер су јој већ приступили радикали из Војводине, па је за очекивати да ће странка проширити своју дјелатност и на Босну и Херцеговину.¹⁰¹ Чланови овог одбора, такође су нагласили да су ступили у контакт са вођством странке у Београду, одакле им је обећано да ће виђенији чланови странке убрзо доћи у Босну и Херцеговини и дати упутства за страначко организовање, а на крају позвали присталице Радикалне странке да широм Босне и Херцеговине изаберу одборе који ће организовати скупштине за приступање Радикалној странци. Коначна одлука о формирању Радикалне странке у БиХ, услиједила је након неуспјелих преговора Пашића и Прибићевића и фузије Демократске странке са србијанским опозиционим партијама, то јест, Самосталним радикалима и Напредњацима, која је услиједила 11. априла 1919. године. Тада је коначно постало јасно да од заједничког рада демократа и радикала нема ништа, па ЈДС у Босни и Херцеговини почињу убрзано да напуштају присталице радикала, а међу првима Милан Сршкић, Војислав Шола, Шериф Арнаутовић и други. Већ 11. априла *Српска ријеч* је донијела вијест да су дан раније из Демократског клуба иступили др Милан Сршкић, један од оснивача Демократске странке у Босни и Херцеговини, Војислав Шола, Шериф Арнаутовић и многи други. Сршкић је тада

⁹⁹ Т. Краљачић, н. ч, 212.

¹⁰⁰ Исто, 214.

¹⁰¹ АБиХ, ЗВС₂, през. 2829/19.

послао својим пријатељима у Босни и Херцеговини депешу следеће садржине: „Здружење демократа са опозицијом изазвало је општу осуду. Разилажење са старо радикалима овдје се не одобрава, јер су они правилно схватили народно и државно јединство. Ова фузија тумачи се као скретање са пута борбе, ради које је Демократска странка настала. Не одобравам држање клуба и повлачим конзеквенције.“¹⁰² Војислав Шола, угледни Херцеговац и познати првоборац за црквено-школску аутономију Срба у БиХ 1896-1905. године, упутио је тада Светозару Прибићевићу писмо пуно горчине и прекора. У писму се између осталог каже: „Прикључио сам се Демократској странци у увјерењу као и моји другови и огромна већина српског народа у Босни и Херцеговини, да се ствара у споразуму са радикалима и да ће се слити у Србији са свим оним елементима који су нам сродни по идеји.... Изазвао си непотребну страначку борбу у данашњим тешким временима, за коју ја нити могу нити хоћу да носим одговорност.“¹⁰³ Овај став у ствари ће одражавати мишљење већине Срба у Босни и Херцеговини. А такво мишљење било је замајак организовању и јачању Радикалне странке у БиХ, а истовремено и фактор слабљења ЈДС. Скоро у исто вријеме када су Сршкић и другови иступили из демократског клуба, из Сарајева у Београд су отишли изасланици групе око *Српске ријечи*, др Јово Николиновић и Саво Вукановић, онај исти за кога је Васиљ Грђић тврдио да је био „први кандидат српски Потјорек“ у доба аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. У исто вријеме у Београд су пристигли и изасланици из Босанске Крајине и Посавине, па су сви заједно у аудијенцији код Протића изразили „жељу Срба из Босне да ступе у редове Народне радикалне странке.“¹⁰⁴ Изасланици су, такође, посјетили и радикални посланички клуб и на крају договорили да се што прије спроведе организација Радикалне странке у цијелој Босни и Херцеговини.¹⁰⁵ Већ 18. априла 1919. године у Сарајеву је одржана велика скупштина присталица радикала на којој је, према писању *Српске ријечи*, било присутно преко 1000 људи. На скупштини су говорили др Тодор Поповић, др Милан Јојкић и др Милан Сршкић, а скупштина је протекла у

¹⁰² *Српска ријеч*, бр. 22, од 29. марта (11. априла) 1919.

¹⁰³ АХНЖ/К, ЗПШ, кут. 1, фсц. 8, бр. 78а.

¹⁰⁴ *Српска ријеч*, бр. 23, од 30. марта (12. априла) 1919.

¹⁰⁵ Исто

оштрој осуди Прибићевића, који их је, по њима, преварио када су оснивали Демократску странку и бацио клицу раздора међу народ у то критично вријеме.¹⁰⁶ Демократе су на скупштини покушавали да бране Шукрија Куртовић и Светозар Стојановић, али им маса није дала ни да говоре. На скупштини је усвојена Резолуција у којој је недвосмислено осуђена Демократска странка и затражено од вођства странке у Београду да поведе акцију „за израду заједничког програма и провађање политичке организације, која би омогућила свим дјеловима нашег троименог народа приступ и интезивну сарадњу на изграђивању јединствене државе, а који ће рад огромни дио нашег народа са одушевљењем поздравити.“¹⁰⁷ Такође је одлучено да се формира одбор за организовање Радикалне странке у Босни и Херцеговини.¹⁰⁸

Још прије ове скупштине у Сарајеву, у Босанској Крајини су у више мјеста већ постојали одбори за организовање Радикалне странке. Према писању *Српске ријечи*, у току априла такви одбори су формирани у Цазину, Бихаћу, Отоци, Босанском Новом, Босанској Крупи и Босанском Петровцу.¹⁰⁹ Захваљујући томе, радикали су могли да сазову велику скупштину у Бањој Луци 27. априла 1919. године. На тај импозантни скуп, коме је присуствовало око 12.000 људи, поред представника из свих крајишких срезова, стигли су и прваци Радикалне странке из Србије и Војводине Љуба Јовановић, Јаша Томић, др Жарко Миладиновић и Мита Клицин. На скупштини су, поред гостију из Србије, говорили посланик Суљага Салихагић, Коста Мајкић и др Симо Илишевић.¹¹⁰ Скупштина је усвојила резолуцију чија је суштина била иста као и оне сарајевске, а углавном се сводила на похвале Радикалној странци у Србији и захвалност српској војсци на ослобођењу Босне и Херцеговине, након вијековног ропства, затим на осуди Демократске странке и њене

¹⁰⁶ *Српска ријеч*, бр. 28, од 6. априла (19. априла) 1919.

¹⁰⁷ Исто

¹⁰⁸ У Одбор су ушли: др Милан Сршкић, Стијепо Кобасица, др Саво Вукановић, др Симо Поповић, Душан Максимовић, др Вукан Шола, Јово Пешут, Милан Пупић, др Јово Николиновић, Симо Умићевић, Душан Марић, др Богдан Видовић, Симо Петровић, Јован Јефтић, Војислав Борић, Ристо Ераковић, др Ђорђе Васиљевић, Александар Бесаровић, Симо Богдановић, Ђорђе Мандрапа, Коста Крсмановић, Тодор Кусовац, др Душан Јефтановић, Милан Ђукић, Остоја Деспић, Симо Њего, Никола Дивљан, др Владо Кујунџић, Благоје Симичић, Љубо Николић, Јово Крешталица, Светозар Цвијетић, Михаило Чавић, др Душан Петровић и Славко Калуђерчић. (*Српска ријеч*, бр. 28, од 6. априла (19. априла) 1919.)

¹⁰⁹ Т. Краљачић, н. ч, 217.

¹¹⁰ *Српска ријеч*, бр. 33, од 15. (28) априла 1919.

фузије са србијанским опозиционим партијама. На крају су резолуцијом позвани представници Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву да се прикључе Радикалној странци или да положе мандате.¹¹¹ Овако импозантним скупом у центру Босанске крајине, Радикална странка је на најбољи начин манифестовала своју снагу у сељачким масама на том простору и показала вођству Демократске странке да је борба за српског сељака у Босни и Херцеговини унапријед изгубљена за „демократе“. А српско друштво у Босни и Херцеговини било је у то вријеме скоро 90% сељачко друштво. Међутим, радикали у то вријеме нису рачунали са чињеницом да ће се убрзо појавити странка, која ће несумњиво постати њихов највећи конкурент у борби за гласове српских сељака. Истини за вољу својом калкулантском политиком око аграрног питања, сами радикали ће поклонити Савезу земљорадника велики број гласача.

Организовање Радикалне странке у Херцеговини започело је поузданичким састанком 2. маја који су сазвали Војислав Шола и Коста Костић. Пошто је власт, у којој су тада доминирали представници Демократске странке, забранила било какве политичке скупштине и јавна окупљања, организатори су били принуђени да умјесто велике скупштине као у Сарајеву и посебно у Бањој Луци, организују поузданички састанак. Поред Шоле, на састанку су говорили др Тодор Поповић и др Алекса Радовић. Састанак је усвојио резолуцију у којој је, такође, осуђен поступак Демократске странке, истакнута потреба организовања Радикалне странке у Босни и Херцеговини и формиран акциони одбор за њено организовање.¹¹² Иако непозван, на састанак је дошао и Васиљ Грђић са још десетак својих присталица, углавном омладинаца из редова РАДЕНЕ. Али сви Грђићеви покушаји да на том састанку брани Демократску странку нису уродили плодом, јер му присутни нису ни дали да говори, а *Српска ријеч* је то прокоментарисала на следећи начин: „И ту гдје је било заступљено све што Мостар преставља, у кули бивше народове групе, са свом својом

¹¹¹ Исто

¹¹² У одбор су ушли: др Алекса Радовић, Смаилага Ђемаловић, Петар Шотрић, Христофор Михаиловић, Стеван Шиниковић, Владимир Гвозденовић, Љубо Оборина, Ђорђе Лабало, Ђорђе Пешко, Хусеин Чишић, Ђорђе Додер, Јово Ђугумовић и Јефтан Кнежић. (*Српска ријеч*, бр. 36, од 22. априла (5. маја). и бр. 40 од 27. априла (10. маја) 1919)

особом, није могао осујетити такав пораз своје политике, да га сви присутни у његовом политичком садањем раду не осуде и то још на такав начин, да неће да чују за његов говор и његово мишљење.¹¹³ Помало и злурадо, *Српска ријеч* очигледно наглашава ту дезоријентацију и дезинтеграцију бивше „народове“ групе, која је до тада била више него значајан дио политичког миљеа у Босни и Херцеговини. И у наредном периоду *Српска ријеч* је маркирала „народовце“ као најодговорније за цијепање српског политичког фронта у Босни и Херцеговини, јер су у њима видјели главну снагу Прибићевића и демократа у овим покрајинама. Тако у бр. 34. од 16. (29) априла 1919. године *Српска ријеч*, између осталог, пише: „Наш народ неће борбе, он неће да се народна снага цијепа ради ћеифа г. Прибићевића и шачице његових најновијих пријатеља „народоваца“ у Босни.“¹¹⁴ По свему судећи, од „народоваца“ су зазирали сви њихови предратни политички противници па и они из редова српског етничког корпуса у Босни и Херцеговини, а поготово они окупљени око предратних листова *Отаџбина* и *Српска ријеч*. Огромни морални кредибилитет који су „народовци“ стекли још прије рата, а поготово страдањем у току рата, као и улога коју су играли у процесу уједињења 1918. године, чинио их је најозбиљнијим политичким представницима српског народа у Босни и Херцеговини. То је неминовно изазивало анимозитет међу осталим српским политичарима у Босни и Херцеговини, а посебно оним из Босанске Крајине, који су од првих дана уједињења показивали склоност да се политичком примату Херцеговаца, то јест, „народоваца“ у Сарајеву, супротставе неком врстом аутономног иступа Крајине. Као што је већ речено Коста Мајкић је тај анимозитет према „народовцима“ отворено показивао већ приликом формирања Средишњег одбора Народног вијећа СХС. Због тога ће формирање политичког појма Босанске Крајине постати временом њихов сан, а формирање Врбаске бановине остварење тог сна.

Одмах послије скупштина у Сарајеву и Бањој Луци те поузданичког састанка у Мостару, започело је организовање Радикалне странке по свим већим мјестима у Босни и Херцеговини, а убрзо и по босанскохерцеговачким селима, које је, судећи по

¹¹³ *Српска ријеч*, бр. 36, од 22. априла (5. маја) 1919.

¹¹⁴ *Српска ријеч*, бр. 34, од 16. априла (29. априла) 1919.

писању *Српске ријечи*, наишло на добар одзив. Тако је, на примјер, само у мјесецу мају 1919. године у требињском срезу радикалима приступило 462 члана.¹¹⁵ Или, на примјер, у селу Ситници и околним селима на Змијању, бар према писању *Српске ријечи*, у радикалну странку су приступила 982 сељака или сви мушкарци од 21 до 61 године живота.¹¹⁶ Градски котарски уред у Бањој Луци, извјештавајући Земаљску владу у Сарајеву о скупштини Демократске странке од 22. јуна 1919. године, писао је између осталог: „Ради потребног обавјештења под каквим се ауспицијама имала да одржи скупштина Демократске странке мора се истакнути, да је овде у Бања Луци основан окружни одбор радикалне странке, у коју се је уписало скоро цијело грађанство православне вјере те сав тежачки свијет котара Бања Луке, а осим тога и један дио угледнијег муслиманског елемента.“¹¹⁷ Радикалски зборови и скупштине често нису пролазили без физичких обрачуна са присталицама демократа, а поготово ако би се појавио неки њихов присталица, који би се усудио да брани Демократску странку или напада радикале. Тако је, на примјер, на скупштини радикала у Слатини, тешко повријеђен присталица Демократске странке, Ђуро Рајачић, порески пристав, који је радикалском говорнику др Букинцу, довикнуо да лаже.¹¹⁸ Овај примјер никако није био усамљен, а већ је раније било говора о томе како су пролазили зборови Демократске странке широм Босне и Херцеговине. Очигледно је и прије избора постало јасно да ће у борби за гласаче на селу Радикална странка извојевати побједу над ЈДС, а велике заслуге за то имао је култ Радикалне странке и Николе Пашића. Треба напоменути да је Радикалној странци у Босни и Херцеговини приступио и један број муслимана. Крајем априла мјесеца 1919. године настао је расцјеп у Југословенској муслиманској демократији, чије је гласило био лист *Једнакост*. Чланови Привременог народног представништва око групе *Једнакост*, министар Шефкија Глухић, др Ејуб Мујезиновић и Суљага Салихагић приступили су Радикалној странци, док су др Мехмед Зечевић, Ибрахим Сарих и Хуснија Ђумрукчић остали вјерни Демократској странци. Ахмедбег Салихбеговић и Хамид

¹¹⁵ *Српска ријеч*, бр. 65, од 31. маја (13. јуна) 1919.

¹¹⁶ Т. Краљачић, н. ч, 214.

¹¹⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. 7806/19.

¹¹⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 8516/19.

Сврзо нису се у том тренутку определијелили ни за једну од ове двије странке. Страначки лист *Једнакост* престао је да излази.¹¹⁹ Радикалима ће се убрзо придружити и Шериф Арнаутовић, један од предратних најконзервативнијих политичара међу муслиманима у Босни и Херцеговини, који је 20. априла у *Српској ријечи* дао изјаву да престаје да сарађује у листу *Једнакост*, јер тај лист наводно хоће да се „одалечи од народне радикалне странке, која је по мом дубоком освједочењу најближа и најдругарскија странка за нас муслимане државе СХС.“¹²⁰ Иако је у том тренутку тврдио да се у догледно вријеме неће политички ангажовати нити опредјељивати ни за једну странку, Арнаутовић је ипак овом реченицом сам себе демантовао, јер је било очигледно да се он већ страначки определијелио.

Када су извршене све потребне припреме и завршена организација Радикалне странке по свим срезовима, радикали су организовали импозантан страначки скуп у Сарајеву, 8. и 9. новембра 1919. године. Том приликом у Сарајево је дошао и Стојан Протић, а великој радикалској манифестацији предсједавао је, на предлог Милана Сршкића, стари национални борац и један од вођа устанка у Босанској крајини Васо Видовић из Босанске Градишке.¹²¹ На том импозантном скупу, радикали су манифестовали своју снагу у Босни и Херцеговини и великом броју присутних делегата из свих крајева Босне и Херцеговине, представили програм рада и план политичке дјелатности у наредном периоду. Између осталог, на овом збору радикала донесен је закључак да се аграрно питање има радикално спровести, то јест, да сељци добијају земљу коју обрађују, док феудалци не треба да добијају никакву надокнаду за одузету земљу. Нешто касније, босанскохерцеговачки радикали ће одустати од овог захтјева и то по налогу врха странке у Београду, а то калкулисање са аграрним питањем битно ће им окрњити углед код српског сељака у Босни и Херцеговини.

Као што ће се убрзо испоставити главни противник радикала у придобијању српских сељачких маса у Босни и Херцеговини неће бити ЈДС, већ једна нова организација, настала као директни продукт аграрног питања. Веома рано, сељаштво,

¹¹⁹ *Српска ријеч*, бр. 34, од 16. априла (29. априла) 1919.

¹²⁰ *Српска ријеч*, бр. 35, од 20. априла (3. маја) 1919.

¹²¹ Славко Калуђерчић, *Радикали и Босна*, Радикалски календар 1939, политички алманах, Београд 1939, 126.

незадовољно интензитетом и начином рјешавања аграрног питања у БиХ, почиње да се организује. Још у току априла 1919. године, а под утицајем доношења *Претходне уредбе за припрему аграрне реформе*, донесене фебруара мјесеца те године, сељаци су у неким мјестима Босне и Херцеговине почели да одржавају своје скупштине. Занимљиво је да сазивачи тих скупштина нису били тежаци, већ свештеници и интелектуалци. Тако су, на примјер, скупштину тежака у Босанској Градишци, 12. априла 1919. године, сазвали свештеници Милан Илић и Душан Суботић, а скупштином је предсједавао општински љекар др Јован Малић.¹²² На овој скупштини је донесена резолуција у којој се тражи радикално рјешавање аграрног питања и изражава задовољство досадашњим корацима које је власт предузела по том питању. Коначно, у Сарајеву је 13. јула 1919. године одржан велики збор сељака свих вјера и партија, коме је присуствовало око 1000 сељака. На том збору изабран је Одбор тежака сарајевског котара, који су чинили тежаци Мијо Ливанчић, Милан Ђукић, Остоја Деспић, Никола Дивљан, Смајо Ћосић и Ђоко Перин, управник Савеза српских земљорадничких задруга у Босни и Херцеговини.¹²³ На збору је усвојена и Резолуција тежака у којој је тражено радикално рјешавање аграрног питања. Седам дана након овог збора, Одбор тежака сарајевског котара издао је Проглас сељацима у Босни и Херцеговини, у коме их упозорава да Министарство у Београду спрема законски приједлог који ће ићи на штету сељака и то под утицајем земљопосједника без разлике вјере, који свакодневно раде да заштите своје интересе. Због тога, Одбор позива сељаке да се организују и јединствени иступе енергично против оваквог рјешења аграрног питања.¹²⁴ У Прогласу се позивају сељаци из читаве Босне и Херцеговине, без разлике вјере да одрже тежачке скупштине по котарима и изаберу представнике који ће их заступати на скупштини представника сељака из свих котара у БиХ, а која је заказана за 24. август у Сарајеву. У Прогласу је, такође, наглашено да ова иницијатива нема политичку позадину и да чим се аграрно питање ријеша, да ће Одбор престати са радом. „Стога сваки тежак може и треба да ступа у политичку

¹²² АБиХ, ЗВС₂, през. 3563/19.

¹²³ Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919-1941*, Бања Лука 2008, 45.

¹²⁴ АБиХ, ЗВС₂, през. 7833/19.

странку за коју мисли да је најбоља, али у овој нашој заједници да се нађемо сви.¹²⁵ Из овога се јасно види да представници сељака у Босни и Херцеговини нису ни тада рачунали на прерастање овог покрета у једну политичку организацију, већ да им је приоритет рјешавање аграрног питања, које је за њих у ствари било животно питање. Сељаци су широм Босне и Херцеговине радо прихватили поменути иницијативу и у многим мјестима одржали тежачке скупштине и подржали ставове Одбора тежака сарајевског котара. Само за један дан, то јест, 10. августа, такве скупштине су одржане у Добоју, Невесињу, Билећи, Жепчу, Санском Мосту, Босанској Градишци, Кључу, Босанском Шамцу, Босанској Крупи, Босанској Костајници и Доњем Вакуфу.¹²⁶ На тим скупштинама тежаци су детаљније упознавани са активностима које су проводили њихови представници из Сарајева и бирани делегати за планирану велику тежачку скупштину у Сарајеву.

Скупштина представника тежака из свих крајева Босне и Херцеговине одржана је у Сарајеву 24. и 25. августа 1919. године, уз присуство 139 делегата из 42 котара. Скупштину је отворио Ђоко Перин, а за њеног предсједника изабран је Никола Дивљан, за потпредсједнике Видоје Мијатовић и Мурат Узуновић, а за записничара Коста Крајшумовић.¹²⁷ У наредна два дана већи број говорника енергично је захтијевао рјешавање аграрног питања у Босни и Херцеговини, оштро се обрушавајући, не само на земљопосједнике већ посебно на представнике власти, који заступају њихове интересе, а међу њима и министра за аграрну реформу. По оштрини излагања појединих говорника, представницима власти, који су присуствовали скупштини, изгледало је на моменте да је врење међу сељацима врло слично револуционарном. Тако је, на примјер, тежак Ристо Ђокић из котара Високо, у свом говору нагласио: „Бегови су данас преплавили Београд вођени којекаквим нашим плаћеним изродима. Они тамо шетају од министра до министра и мисле да могу одржати још своју власт и даље сисати кметове. Али им ни сви министри овога свијета не могу помоћи. На нама тежацима лежи ова држава, ми смо је својим знојем и својом крвљу створили и у њој мора бити како ми хоћемо или ове државе неће

¹²⁵ АБиХ, ЗВС₂, през. 3563/19.

¹²⁶ М. Гаковић, исто, 48.

¹²⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. 9904/19.

бити. Нас тежака има деведесет од стотине и сви остали морају хтјели не хтјели да се за нама окрећу и да раде како нашим интересима одговара. 50% српских добровољаца су кметови и они данас морају да дају хак као и прије ослобођења.¹²⁸ На скупштини нису били поштеђени ни српски велепосједници, трговци и индустријалци, као Јефтановићи, Бесаровићи, Хаџидамјановићи и остали, који су проглашени за аустрофиле и кметодере, а који данас хоће да воде народ. Посебно је у том погледу био енергичан тежак Ристо Ђокић, који је побројане трговце и остале „чаршинлије“ оптужио да су још у турско вријеме „док смо ми тежаци били набијани на колац, вјешани и убијани камџијама, улизујући се Турцима, за своју лојалност добијали земље и читлуке и данас су у првој части.“¹²⁹ Истини за вољу, на скупштини је било и оних који су исказивали умјереније ставове и показивали спремност да се аграрно питање ријеша и компромисом, то јест, дјелимичном надокнадом земљопосједницима. Међу њима су били и Ђоко Перин, поп Душан Суботић и поп Вељко Гргуревић, чијој се разборитости и такту, према полицијском приставу Васиљевићу, има захвалити што послѣје говора тежака Саве Делића скупштина није попримила ток „као у неком совјету војника и сељака у Русији“, гдје би представник власти скупштину морао распустити.¹³⁰ Делић је чак тражио да се одузме земља и свим црквама, џамијама, манастирима и свим свештеницима. Послѣје дводневног засједања скупштина је донијела Резолуцију у којој су изнесени захтјеви тежака и формиран одбор од 30 чланова,¹³¹ који је требало да састави Меморандум у коме ће бити образложени захтјеви тежака, а који ће потом посебна делегација, изабрана од чланова Одбора, предати у Београду краљу Александру, члановима владе и шефовима политичких партија. Отварајући скупштину у Сарајеву, Ђоко Перин је нагласио да она не представља организовање нове политичке партије, опет

¹²⁸ Исто

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ Исто.

¹³¹ У одбор су ушли тежаци: Никола Дивљан, Мурат Узуновић, Михајло Симовић, Ристо Ђокић, Младен Ивановић, Остоја Деспић, Михо Ливанчић, Марко Гаковић, Ђуран Крљић, Миле Балабан, Никола Мршић, Софро Станимировић, Стојан Милићевић, Матија Миладиновић, Михајло Видаковић, Лука Бркић, Рашид Салановић, Стипо Силановић, Симо Јарчевић, Нико Брајковић – Аничкић, Драгутин Јањић, Станиша Пердун, Реџеп Велић, Иван Ороз, Миле Ђурђевић, Ристо Којовић, Видоје Мијатовић и Мехо Исаковић, те свештеници Вељко Гргуревић из Јајца и Душан Суботић из Босанске Градишке. (АБиХ, ЗВС₂, през. 9904/19).

понављајући да тежаци могу по слободној вољи приступати политичким партијама. Због тога ће Тежачка организација у Босни и Херцеговини, формирана на овој дводневној скупштини у Сарајеву, у наредном периоду дјеловати као ванполитичка, наднационална и надконфесионална организација, чији је превасходни задатак био да се свим силама бори за радикално спровођење аграрне реформе. Иако су и на Сарајевској скупштини били присутни представници тежака муслимана и католика, ипак су основну масу незадовољних сељака у Босни и Херцеговини чинили српски сељаци, па ће тако Тежачка организација од самог оснивања носити карактер српске организације. Дјелујући преко свог Главног одбора, Тежачка организација је наредних мјесеци настојала да своје захтјеве наметне као приоритетно питање политичким партијама, а преко њих и владама у Београду, које су се убрзано смјењивале. Међутим, политичко калкуланство Радикалне странке и ЈДС око рјешавања аграрног питања, уродило је незадовољством Тежачке организације, која је сматрала да ће ове двије странке бити репрезенти жеља и потреба српског сељаштва у Босни и Херцеговини.

Незадовољство изазвано спорим рјешавањем аграрног питања и понашањем одговорних политичких фактора уродило је тиме да се, коначно, на сједници Главног одбора Тежачке организације у Сарајеву 6. и 7. јуна 1920. године, донесе одлука о претварању Тежачке организације у политичку партију *Савез тежака*. Непосредан повод за доношење овакве одлуке било је то што је влада Миленка Веснића донијела одлуку да се беглучко питање у Босни и Херцеговини одложи до засједања Уставотворне скупштине, која треба да коначно ријеши ово компликовано питање. Улазак демократа у Веснићеву владу посебно је разочарао Тежачку организацију, јер је то био сигуран знак да и они више воле учествовати у власти него се залагати за интересе тежака.¹³² Тада је представницима тежака постало јасно да ниједна политичка партија не планира да искрено и до краја заступа њихове интересе, па чак ни Демократска странка у коју су они полагали велике наде. Томе је свакако допринијела и чињеница да ниједна политичка партија која је окупљала српско гласачко тијело у Босни и Херцеговини, није имала сједиште у њој самој, осим

¹³² АБиХ, ЗВС₂, през. 5391/20.

Чокорилове Српске странке, а која ће се на првим изборима показати као потпуно миноран политички фактор. Чак и они виђенији представници радикала и демократа у Босни и Херцеговини, који су и искрено жељели рјешавање аграрног питања у корист сељака, нису могли значајније утицати на генерални политички курс партије, а поготово на страначко калкуланство и одлуке које су доношене у Београду.

Савез тежака за Босну и Херцеговину одмах је, послвије званичног оснивања, ступио у тијесну сарадњу са Савезом земљорадника у Србији и усвојио њихов програм. Пошто су и другим дијеловима земље, у Славонији, Хрватској, Словенији и Далмацији, већ постојале сличне организације, на иницијативу Савеза земљорадника Србије, одржан је 1. и 2. августа 1920. године у Београду конгрес свих земљорадника Краљевине СХС. На том конгресу учествовали су и представници Савеза тежака Босне и Херцеговине, а на њему је постигнута начелна сагласност о уједињењу тежачких организација из свих дијелова Краљевине СХС. Тада је формиран и заједнички Главни извршни одбор Савеза земљорадника. Из Босне и Херцеговине у овај одбор су ушли, као представници округа, тежаци: Никола Поповић (тузлански), Драгутин Јањић (бањалучки), Марко Гаковић (бихаћки), Ристо Ђокић (сарајевски), Вјекослав Сочо (мостарски) и Стијепо Синановић (травнички).¹³³ Осим њих, као представници интелектуалаца из Босне и Херцеговине, у Главни извршни одбор су ушли Ђоко Перин и др Ристо Јеремић. Под утицајем представника тежака из Босне и Херцеговине, Конгрес је посветио пуну пажњу аграрном питању и затражио радикално рјешавање аграрног питања.¹³⁴ Пошто су се избори за Уставотворну скупштину приближавали, а званично уједињење свих тежачких организација у једну политичку партију није било до краја спроведено, Савез тежака за Босну и Херцеговину је на изборима иступио као самосталан политички фактор на територији ове двије покрајине. Али, одмах послвије избора, то јест, 5. децембра 1920. године, на конгресу Савеза тежака Босне и Херцеговине, који је одржан у Сарајеву, донесена је коначна одлука о уједињењу са Савезом земљорадника Србије у

¹³³ М. Гаковић, исто, 62.

¹³⁴ Исто, 64.

јединствену политичку организацију под именом *Савез земљорадника*¹³⁵ Иако се у односу на друге странке прилично касно конституисала, ова странка ће постати главни конкурент Радикалној странци у Босни и Херцеговини за гласове српског сељаштва. То ће убрзо доћи до изражаја на изборима 1920. године. Стварањем Савеза земљорадника настављено је даље разбијање српског политичког фронта у Босни и Херцеговини и Краљевини СХС, а које је започело оснивањем ЈДС.

Крајем Првог свјетског рата аустроугарске власти дозволиле су обнову рада *Социјалдемократске странке* Босне и Херцеговине и њеног листа *Глас слободе*. Подразумијева се да су се смјели бавити само радничким питањима, док им је свака расправа о националним питањима била забрањена. Као анационалну странку СДС то питање и није пуно оптерећивало. *Социјалдемократска странка* Босне и Херцеговине била је у предности над осталим партијама управо због тога што је у нову државу ушла као организован политички фактор, док су се остале странке тек требале конституисати. СДС је само наставила свој рад послвије ослобођења и то необично живо, па могло би се рећи и прилично дрско с обзиром на то да су на својим скупштинама отворено подржавали револуцију у Русији и иступали за идеју републиканства. Тако су већ 7. новембра 1918. године Главном одбору НВ у Сарајеву упутили захтјеве социјалне демократије у којима су на прилично оштар начин саопштили између осталог и да они одричу „представницима капиталистичког друштва право да говоре у име народа“ и да због тога они неће признавати закључке идућег свјетског мировног конгреса. Осим тога, они су осудили настојања Народног вијећа „за провођењем окупације југословенских земаља атантиним империјалистичким војскама“, у које нису убрајали „војске југословенског поријекла.“¹³⁶ У унутрашњој политици тражили су слободу штампе, слободу говора, слободу састајања и удруживања и слободу путовања, заштиту мањина, заштиту раднички права итд. Захтјеве су потписали: Сретен Јакшић, Фрањо Раушер, Саво Капор, Ђуро Ђаковић и Јова Јакшић. Из самих имена потписника ове резолуције јасно је да су Срби били битан чинилац и ове политичке партије у Босни и

¹³⁵ Исто, 67.

¹³⁶ АБиХ, ГОНВ, кут. 1, бр. 681/18.

Херцеговини. Међутим, овакав тон социјалиста могао се толерисати само у периоду несређеног стања и анархије, које је у Босни и Херцеговини владало непосредно послије рата. Чим је нова држава мало консолидовала редове, из Београда је министар унутрашњих послова Прибићевић поручивао Земаљској влади за Босну и Херцеговину да се ширење бољшевичких идеја више не може толерисати. Прве кораке против агресивних иступа представника социјал-демократије, Народна влада је предузела већ јануара 1919. године. У допису војводи Степановићу од 21. јануара 1919. године, Народна влада га обавјештава о скупштини Социјал-демократске странке, која је одржана дан раније у Сарајеву, а на којој је социјалиста Филиповић из Србије држао окупљенима један „до скрајности револуционарни говор у коме своје другове раднике позива на отворену буну.“¹³⁷ Поводом овог догађаја, Народна влада је ријешила да Филиповића „преда државном одвјетнику на надлежност“, а такође је и вођа социјалиста у Босни и Херцеговини Сретен Јакшић позван код шефа правосуђа, који му је саопштио да сличне „турбулентне и протидржавне демонстрације неће трпети и да ће против криваца најстрожије и безобзирно поступити.“¹³⁸ Иако се још увијек радило само о вербалном упозорењу, ипак је постало јасно да су власти, поучене искуством неких европских држава, а посебно Русије и сусједне Мађарске, почеле будно да пазе да не дође до револуционисања радничке класе. Повољност у том смислу била је чињеница да је Босна и Херцеговина била изразито сељачка земља, па утицај малобројне радничке класе није могао изазвати покрете широких размјера, који би евентуално могао угрозити сигурност у земљи. Власти су, чини се, више страховале од могућег ширења бољшевичких идеја на село. Сиромаштво, анархија, а посебно аграрно питање били су плодно тло за револуционисање сељачких маса, али су бољшевичке идеје босанским и херцеговачким сељацима биле непојмљиво далеке.

Упозорења власти да неће толерисати њихове антидржавне иступе, чини се да нису пуно забринули социјалисте, јер они и наредних мјесеци одржавају своје скупштине у свим већим мјестима Босне и Херцеговине, али истини за вољу не са

¹³⁷ АБиХ, НВ, през. 397/19.

¹³⁸ Исто.

тако оштром реториком као раније. Тако је, на примјер, почетком фебруара 1919. године у Мостару одржана скупштина мјесне организације СДС. Главни говорник био је Сретен Јакшић, а његов говор пред око 800 присутних, од чега око 200 радника, односио се углавном на социјална питања и тежак материјални положај најширих народних слојева, а од владе је тражен низ мјера, у првом реду укидање слободне трговине, завођење мјере максималних цијена животних намирница, реквизирање хране из магацина богаташа и шпекуланата и слично. Јакшић је на крају осудио и италијански империјализам у Далмацији, а усудио се и да поздрави револуцију у Русији.¹³⁹ Изнесене мисли формулисане су у подужој резолуцији са скупштине, коју је присутнима прочитао Иван Крндељ.

Већ 21. фебруара 1919. године у организацији СДС одржане су широм Босне и Херцеговине протестне скупштине, које су се претвориле у петосатни штрајк. Тога дана у Бањој Луци је одржана скупштина социјал-демократа на којој је било присутно око 600 особа, које су се окупиле у Радничком дому, а одатле, са црвеном заставом, кренуле у протестну шетњу до колодвора, уз повике: „Живица слобода штампе, живица социјална револуција, живица Троцки, доље са милитаризмом, доље са буржоазијом, слава Либкнехту и Рози Луксембург!“¹⁴⁰ Главни говорници Зрелец и Ластрић говорили су о неправдама које чини буржоазија према радничкој класи, а посебан акценат стављен је на чињеницу да су социјал-демократе добиле само два мјеста у Привременом народном представништву, а једно од тих мјеста је припало такозваним „националним социјалистима“, а они су сматрали да им припада најмање четири и да „националних социјалиста“ међу њима и нема.¹⁴¹ Скупштина је усвојила и Резолуцију у којој је тражила „слободу штампе, укидање цензуре и слично. Занимљиво је да је котарски предстојник из Бањалуке сматрао да су проглас за ову скупштину саставили франковци, који на све начине настоје да се увуку међу раднике, са својим идејама. Исто тако, он сматра да су главну улогу у организовању ове скупштине имали управо франковци, као и још неки елементи који почињу да иду руку под руку са њима, а ту је у првом реду навео Хамидбега Џинића и Хамдију

¹³⁹ АБиХ, ЗВС₂, през. 1056/19.

¹⁴⁰ АБиХ, ЗВС₂, през. 1587/19.

¹⁴¹ Исто.

Афгана, као и трговца и велепосједника Иву Јовића.¹⁴² У Мостару су 21. и 22. фебруара одржане чак двије скупштине. На скупштини од 21. фебруара уз присуство око 500 лица, главни говорници су били Гојко Вуковић и Тошо Томановић. Говорили су, као и у Бањој Луци, о „обесправљивању радничке класе“, цензури штампе, а најоштрије су протестовали због премјештања Ивана Крнедеља и због тога што је СДС заступљен у државном вијећу са само 2 мадата.¹⁴³ Сјутрадан је одржана скупштина жељезничара, уз присуство око 100 лица и на њој је изабран мјесни одбор организације жељезничара Краљевине СХС.¹⁴⁴ Али, очигледно је да се тон и реторика социјалистичких говорника знатно разликује од ранијих.

Када је априла мјесеца 1919. године у Београду одржан конгрес уједињења свих социјалдемократских странака и група у једну странку која се назвала *Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста)* – СРПЈ(к), делегати из Босне и Херцеговине били су на њему веома активни. По повратку из Београда њихова реторика постала је доста агресивнија, а према извјештајима војних и цивилних власти у Сарајеву, делегати су по повратку дијелили летке у којима се радници и војници позивају на револуцију и успостављање диктатуре пролетеријата.¹⁴⁵ Убрзо послје тога услиједила је и прва енергичнија реакција власти, оличена у забрани првомајских прослава на територији Босне и Херцеговине. Одговор радника био је пасивна резистенција која је у већим индустријским центрима прерасла у штрајк. Међутим, по први пут, војска и жандармерија демонстрирали су снагу државе према појавама револуционарних струјања у земљи, и то растурањем протестних скупштина, хапшењем коловођа, отпуштањем радника и слично. Грађански политички кругови изразили су им свесрдну захвалност. У разним мјестима Босне и Херцеговине радници су покушали у више наврата да одрже скупштине и штрајкове, али су ефикасно били спријечени од стране жандармерије. Оштар одговор државе допринио је и бржој диференцијацији у

¹⁴² Исто.

¹⁴³ АБиХ, ЗВС₂, през. 1776/19.

¹⁴⁴ Исто.

¹⁴⁵ Kasim Isović, *Prilike u radničkom pokretu BiH*, Građa, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH, knj. VIII – IX, Sarajevo, 1968/68. str. 472.

редовима СДС, на реформистичко и револуционарно крило. Реформисти су почели да одбацују теорију револуционарне успоставе диктатуре пролетеријата, а залагали се за умјеренији курс и парламентарни начин остваривања циљева. То ће на крају резултирати Вуковарским конгресом и расцјепом на комунистичко и социјалистичко крило. Носилац реформистичких тенденција у Босни и Херцеговини постала је посебна социјалистичка групација, коју је предводио Јово Шмитран, а по свом гласилу *Звоно*, названи су *Звонаши*. Та група основала је марта 1919. године *Југословенску социјал - демократску странку за БиХ*, да би се мало касније ујединили са реформистима у *Социјалдемократску странку Југославије* (СДСЈ).

Уз благослов власти, у току јуна 1919. године, дошло је до дјелимичне обнове радничких организација и њихових активности, а већ у јулу исте године организоване су нове протестне скупштине широм Босне и Херцеговине поводом стране интервенције у Русији и Мађарској. Међутим, овог пута те скупштине су биле строго контролисане и каналисане од стране власти, а никакав штрајк није дозвољен. Са скупштине у Мостару, која је одржана 14. јула, говорник Мирко Обрадовић тврдио је да су неосноване сумње да радништво припрема преврат, а да је њихов основни циљ „побољшање свога стања... и достојног мјеста у друштву“¹⁴⁶ На јавној социјалистичкој скупштини, која је у Мостару одржана 3. августа, пред око 300 присутних, говорници су били доста енергичнији, изричито одбијајући тврдње да су превратничка странка. Јавно су прозвали Шерифа Арнаутовића да је подбуњивао и одушевљавао муслимане 1914. године за рат против Србије, а сада је члан Радикалне странке. За шуровање са Аустријом, а у циљу властитог богаћења јавно је прозван и Глигорије Јефтановић.¹⁴⁷ Резолуција која је донесена на тој скупштини усвојила је чини се по први пут више државотворне него антидржавне захтјеве. У четири тачке тражено је да се „одмах укине црножути режим пропале Аустрије са свим његовим законима и параграфима“, да се одмах сазову избори за Уставотворну скупштину и то на најширој демократској основи, да се до израде новог устава прошири на читаву територију Краљевине СХС устав Краљевине Србије, а у задњој тачки изражава се

¹⁴⁶ Исто, 345. (Извјештај Котарског уреда из Мостара Земаљској влади од 14. јула 1919.)

¹⁴⁷ Исто, 359. (Извјештај Котарског уреда из Мостара Земаљској влади од 4. августа 1919.)

протест против прогона радничких организација и њихових функционера.¹⁴⁸ У сличном тону протекла је и скупштина у Сарајеву 30. септембра 1919. године, гдје су главни говорници Сретен Јакшић и Саво Капор говорили највише о цијенама и скупоћи, за коју више није била крива ни влада, већ највише „незаситивост неколицине трговаца и капиталиста, као и шверц, који кроз десете руке доноси робу на пијацу.“¹⁴⁹ Чак је и котарски предстојник Дакић морао да примијети како су говорници у својим рефератима говорили у много блажем тону, него су то до тада обичавали, избјегавајући омаловажавање владе и признајући јој добру вољу да помогне народу.¹⁵⁰

Живу активност комунисти су показали и у току 1920. године, а посебно у предизборној кампањи. Чини се да су њихову снагу више чинили разни незадовољници него сами радници, који су били малобројни у Босни и Херцеговини. Тако, на примјер, према извјештају Градског котарског уреда у Мостару од 13. априла 1920. године, у том граду било је око 2000-2500 особа које се рачунају у комунисте, а ако се њима дода још око 500 „којекаквих незадовољника“, може се број заокружити на 3000. Али, истовремено котарски предстојник наводи да „правих комунистичком идејом задојених не би нашао ни 500 особа, а и од тих само су на ријечи комунисти, дочим избјегавају сваки чин и дјело.“¹⁵¹ Одакле је црпио податке котарски предстојник није познато, али је извјесно да је Социјалдемократска странка у Мостару имала 246 чланова, а класни синдикати 615.¹⁵²

Као општа карактеристика страначког организовања српске елите у Босни и Херцеговини после Првог свјетског рата могла би се навести њихова везаност за политичке партије у Србији, јер је, као што је то већ наглашено, само једна, Чокорилова Српска народна странка, имала своје сједиште у Босни и Херцеговини. Будући да ће она од самог почетка бити миноран политички фактор, то значи да су све остале странке које су претендовале на српско гласачко тијело и елита која им је

¹⁴⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 7170/19

¹⁴⁹ АБиХ, ЗВС₂, през. 8944/19

¹⁵⁰ Исто.

¹⁵¹ АБиХ, ЗВС₂, през. 4042/19.

¹⁵² Nedim Šarac, *Gojko Vuković*, Mostar 1959, 43

припадала били везани за Београд и одлуке које доноси врх странке. Осим тога, формирањем неколико политичких партија које су окупљале углавном српске гласаче у Босни и Херцеговини, од самог почетка је постало јасно да ће српски политички фронт у Босни и Херцеговини, као и у читавој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, бити у потпуности разбијен и уситњен, за разлику од Хрвата и муслимана, који од самог почетка, формирањем вјерских и националних организација, исказују жељу за хомогенизацијом свог политичког фронта и груписањем бирача на вјерској односно националној основи. За разлику од њих, све српске политичке партије, осим Српске странке, показују жељу да у својим редовима окупе што више присталица из редова муслимана и Хрвата. Демократска странка настоји да на платформи југословенства окупи све југословенски расположене елементе у земљи, док Радикална странка, такође, настоји, бар у почетку свог организовања, да на свом програму окупи и један број католика, а посебно муслимане. Савез земљорадника, такође, настоји да окупи све тежаке, без обзира на вјерску и националну припадност, али ни једна од ових странака не успијева у својим настојањима, па свака од њих временом поприма карактеристике српске странке. Радикална странка, нападана због калкулантске политике око аграрног питања, све више се профилише као искључиво српска национална странка, рачунајући ту и оне муслимане и по неког католика који су се у националном погледу осјећали и изјашњавали као Срби. Демократској странци у Босни и Херцеговини, на крају остају, као једини чвршћи ослонац, припадници бивше „Народове“ групе, али ни они не сви као цјелина и недвосмислено. Савез земљорадника, имајући у виду чињеницу да је далеко највећи број кметова у Босни и Херцеговини био из редова православних Срба, такође, веома брзо поприма карактер скоро искључиво српске странке. Оно мало муслиманских кметова радије се опредјељује за своју вјерску политичку организацију, то јест, Југословенску муслиманску организацију и стављају се тако у заштиту интереса муслиманског беговата, чије је интересе ова странка несумњиво заступала. Исто тако, и католички сељаци, будући јако везани за католичанство као најдоминантнији осјећај, нашли су своје политичко окриље у Хрватској пучкој

странци и Хрватској народној странци, а нешто касније, продором Радићевих идеја у Босну и Херцеговину, у Хрватској републиканској сељачкој странци.

Што се тиче социјалне структуре појединих странака, занимљиво је да у њиховом организовању, поред интелектуалне елите, у великој маси учествују свештеници. Несумњиво највећи број православних свештеника био је у редовима Радикалне странке, а затим у Савезу земљорадника, док их је веома мали број учествовао у организовању Демократске странке. У вријеме страначког организовања, према извјештајима локалних органа власти, свештеници масовно учествују у формирању одбора Радикалне странке, док они који се показују као присталице демократа имају од самог почетка велике проблеме у својој средини, посебно од присталица радикала. Тако су, на примјер, сељаци из Отоке, који су напали воз са присталицама Демократске странке који су ишли на скупштину у Бањалуку, изјављивали да су понијели јаја са собом највише зато да с њима замажу свештенике који се усуде да крену на збор демократа.¹⁵³ Као несвакидашњи примјер могао би се навести поп Марко Миљевић из Бушевића, који је тих дана преживио праву тортуру од стране присталица радикала. Њему су сељаци отворено пријетили да ако се усуди да крене на збор демократа у Бањалуку да ће га бити, линчовати, обријати му браду и бркове, жену и дјецу избацити из куће и поклати.¹⁵⁴ Слично је прошао и поп Петар Карановић из Суваје, коме је такође пријећено на разне начине, а све под изговором да је он као присталица демократа против Краља, за Велику Хрватску и за давање трећине агама.¹⁵⁵ Овакво понашање присталица радикала према православним свештеницима који су показивали симпатије за Демократску странку, из страначког угла је и разумљиво, јер су непросвијећеном народу свештеници, често пута, људи чији се примјер слиједи и који на тај начин могу привући дио гласача. Због тога су они одмах проглашавани за издајнике и изроде. С друге стране, као сазивачи радикалских скупштина и поузданичких састанака, али и као предсједници мјесних одбора Радикалне странке у току 1919. године, често пута се појављују православни свештеници. Није риједак случај да и предсједник и потпредсједник

¹⁵³ АБиХ, ЗВС₂, през. 7844/19

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Исто.

мјесног одбора Радикалне странке буду православни свештеници.¹⁵⁶ Један дио свештеника определио се и за Савез земљорадника, па се као сазивачи првих тежачких скупштина појављују и свештеници, а међу њима и тако угледни као Милан Илић из Ламинаца, Душан Суботић из Босанске Градишке и Вељко Гргуревић из Ливна. Иначе, социјална структура Савеза земљорадника била је, као што се то може и очекивати, у претежној маси тежачка, са понеким интелектуалцем и свештеником. За разлику од њих, социјална структура Радикалне странке била је шаролика, а у њој су доминирали слојеви ситног и средњег градског сталежа, трговци, занатлије, гостионичари, али надасве чиновници и свештеници. То се најбоље може видјети из податка да је на изборној листи радикала у Босни и Херцеговини, на изборима за Конституанту 1920. године било осам адвоката и чак девет свештеника, а на изборима 1923. године, девет адвоката и девет свештеника.¹⁵⁷ У Радикалној странци налазило се и нешто индустријалаца и финансијера, али најзанимљивији је податак да је у њеним редовима био веома мали број интелектуалаца, посебно оних са докторским звањима, који су били углавном резервисани за Демократску странку, а мањим дијелом и за Савез земљорадника. Са тог становишта, Демократска странка је била странка интелектуалне елите, али, као што ће се убрзо показати, тај тип елитизма, а посебно њихова изражена пројугословенска идеологија није наилазила на плодно тло код српских бирача у Босни и Херцеговини. То се посебно односи на село, које је у свом сиромашнијем слоју пристајало уз Савез земљорадника, а у средњем и вишем, богатијем, слоју углавном уз Радикалну странку. Демократска странка имала је шансе да у својим редовима окупи сиромашнији дио сељаштва, све до тренутка док њени челници нису почели такође да калкулишу са аграрним питање и док под утисцима тога није формиран Савез земљорадника. Социјал-демократска странка углавном је окупљала у својим редовима радништво, као и један дио незадовољника свих врста, посебно пролетаријат.

¹⁵⁶ АБиХ, ЗВС₂, през. 8516/19; АБиХ, ЗВС₂, през. 5346/19

¹⁵⁷ Т. Краљачић, н. ч, 223.

Оцјењујући страначко организовање последице Првог свјетског рата, а прилично разочаран свим што се дешавало у земљи, Никола Стојановић је сматрао да „већ три деценије наше грађанске политичке партије нису имале никакве озбиљне идејне дискусије. Политичко васпитање се развијало у ширину, нимало у дубину“ па према томе не треба ни да чуди што је „од политике остала само трговачка и глумачка вјештина“¹⁵⁸ Што је још горе, према његовом мишљењу, „морални погледи, главна добра особина Босанаца и Херцеговаца, већ су били замрачени партијским интересима. Учествовање у политичкој борби, место да буде племенита утакмица за остварење идеала, почело је постајати утакмицом за ћар, за искоришћавање народног повјерења и државне имовине.“¹⁵⁹ Колико је био у праву показаће наредни период страначке и политичке борбе у Краљевини СХС, која је свој одраз неминовно налазила и на простору Босне и Херцеговине.

¹⁵⁸ Никола Стојановић, *Нова странка, писмо пријатељима*, 8

¹⁵⁹ АСАНУ, 12554/9, 191.

Српска елита у првим политичким кризама – Привремено народно представништво и избори за Конституанту

Прва влада Краљевине СХС формирана је 20. децембра 1918. године, на челу са радикалским прваком Стојаном Протићем. Међустранички договор представника Народног вијећа и србијанских странака предвиђао је Николу Пашића за мандатара, али је регентовом интервенцијом Пашић остао без тог положаја, што је изазвало прво велико незадовољство, посебно међу члановима Народног вијећа, јер је у питању био међустранички договор, чијим је рушењем регент Александар по први пут показао склоност ка самовољи, иако је у суштини овај његов потез био чин личног обрачунавања са Пашићем. У првој влади Краљевине СХС, Босна и Херцеговина су добиле три министарска мјеста, а нови министри су постали: испред Хрвата др Тугимир Алауповић, (министарство вјера), испред муслимана др Мехмед Спахо (министарство шума и руда) и од Срба др Урош Круљ (министарство здравља). Избор др Уроша Круља, једног од оснивача групе око листа *Народ*, за министра у првој влади Краљевине СХС испред Срба у Босни и Херцеговини, био је логична последица чињенице да су главну ријеч у Народној влади у Сарајеву, што се тиче српских представника, чинили бивши „народовци“.

Први парламент Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Привремено народно представништво или Државно вијеће, сазвано је регентовим указом од 24. фебруара 1919. године, а састало се 1. марта, док су сједнице формално отворене тек 16. марта те године. Стварање Привременог народног представништва било је предвиђено и у Адреси коју су изасланици Народног вијећа из Загреба предали регенту Александру приликом стварања заједничке државе. Том приликом изасланици су изразили жељу да то Привремено народно представништво буде споразумно образовано од представника Народног вијећа и представника народа Краљевине Србије. Такође је било предвиђено да влада буде одговорна ПНП, а оно је требало да засједа све до сазивања Конституанте.¹⁶⁰ Одлуком владе Босну и Херцеговину је у ПНП требало да заступа 42 делегата. У пленуму Народног вијећа већ налазило њених 18

¹⁶⁰ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, Beograd 1985, 121.

представника, а међу њима као представници српског народа Глигорије Јефтановић, Коста Кујунџић, Војислав Шола, Шћепан Грђић, др Саво Љубибратић, др Владимир Ћоровић, Максим Ђурковић, прота Душан Кеџмановић и др Војислав Бесаровић. Двојица од њих, Војислав Шола и Шћепан Грђић ушли су у Средишњи одбор Народног вијећа, од укупно шест чланова из Босне и Херцеговине. Пошто је свих 18 делегата из Босне и Херцеговине у пленуму Народног вијећа по аутоматизму улазило у састав ПНП, требало је још одредити 24 делегата и 42 замјеника. Међустраничка конференција, која је уједно била и оснивачка скупштина Југословенске демократске странке, 15. и 16. фебруара 1919. године, требала је да одреди остале делегате из Босне и Херцеговине у ПНП. Међутим, све странке и странчице у Босни и Херцеговини нису приступиле тада Демократској странци, па међустраничка конференција није донијела рјешења у погледу кандидата за ПНП, те је остављено Народног вијећу за Босну и Херцеговину да ријеши то питање. Само дан прије него што је Светозар Прибићевић дошао у Сарајево, дакле 14. фебруара, основана је Југословенска муслиманска организација, а још раније била је основана Хрватска народна заједница. Пошто ове странке нису хтјеле да уђу у састав Демократске странке, као ни социјал-демократи, они су сами именовали своје представнике у ПНП и то у оном броју за који су мислили да им припада. Тако је ЈМО изабрала десет својих кандидата, ХНЗ исто толико, док су социјал-демократи сматрали да њима припадају четири мандата. Међутим, група муслиманских политичара око листа *Једнакост*, већ је била ступила у Демократску странку, па је из њених редова изабрано седам посланика за ПНП, док је ЈМО добила само два. Ово је изазвало велико незадовољство вођства ЈМО, које је тражило да им се призна и осталих осам мандата, јер су сматрали да према бројном стању муслимана у Босни и Херцеговини њима припада петнаест посланичких мандата.¹⁶¹ На тај начин постало је јасно да ЈМО већ тада претендује да буде једини представник и тумач жеља муслиманског народа у Босни и Херцеговини, не признајући групи око *Једнакости* да може представљати муслимане у ПНП. На сличан начин реаговало је и вођство Хрватске

¹⁶¹ Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo, 1977, 82-82.

народне заједнице, које је заједно са вођством ЈМО поднијело жалбу ПНП тражећи да се њима признају још три мандата. Међутим, када је Верификациони одбор предложио ПНП да се одбију ове жалбе, др Јозо Сунарић у име ХНЗ је одустао од овог захтјева и прихватио извјештај верификационог одбора.¹⁶² Што се тиче Социјал-демократске странке она је свој протест изразила на јавним скупштинама и отворено запрјетила генералним штрајком радника и бојкотом Привременог народног представништва. Посебно им је засметало што је од два мандата један добила група такозваних „националних социјалиста“ то јест група око Јове Шмитрана, па је са скупштине у Бањој Луци поручено да им припада најмање четири мандата и да „националних социјалиста“ међу њима и нема.¹⁶³ Али, као што је већ речено, држава је у том тренутку већ била спремна да одговори на сваки покушај ремећења јавног реда и мира од стране социјалиста, а посебно да спријечи штрајкове и немире међу радништвом. Тако ће на крају Социјал-демократска партија Босне и Херцеговине добити свега два мандата у Привременом народном представништву, а у знак протеста она ће бојкотовати рад парламента и неће послати своје делегате. Социјал-демократска странка око листа *Звоно*, послала је свог кандидата у ПНП и то је био Јово Шмитран. На тај начин, користећи се чињеницом да је највећи број њених присталица био у Народној влади и Народном вијећу за Босну и Херцеговину, Демократска странка је приграбила највећи број мандата из Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву. Од укупно 42 делегата, колико је Босна и Херцеговина требала дати, демократи су заузели 30 мјеста, а око половине од укупног броја чинили су Срби, с тим што се међу муслиманима није могуће прецизно издвојити оне који су се изјашњавали и осјећали као Срби. Наравно да су скоро сви српски посланици у Привременом народном представништву били, ако не чланови, а оно приврженици политике Демократске странке. То се, наравно, односи и на припаднике РАДЕНЕ и то на њихова оба крила, који су пришли демократама, као и на муслимане око листа *Једнакост*. Као што је познато, Радикална и Земљорадничка странка још увијек нису биле формиране на тлу Босне и Херцеговине, али је међу

¹⁶² Бранислав Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд 1979, 29.

¹⁶³ АБиХ, ЗВС₂, през. 1587/19.

посланицима ПНП било и оних који ће се касније појавити као оснивачи Радикалне странке у Босни и Херцеговини, као на примјер Војислав Шола.¹⁶⁴ Међутим, када је дошло до формирања партијских клубова у Привременом народном представништву, убрзо после тога дошло је и до диференцијације и партијског прегруписавања и међу српским посланицима. Демократски клуб, у који су улазили посланици ове странке из Хрватске, Славоније, Словеније, Босне и Херцеговине, Далмације и Истре, бројао је у почетку 82 члана. Према писању *Народног јединства* у овај клуб из Босне и Херцеговине приступили су сви Срби, од Хрвата Ђуро Цамоња, Стјепан Кукрић и Владимир Чалдаревић, док се неки од Хрвата, као Тугомир Алауповић, Вјекослав Јелавић и Лука Чабрајић још нису определијели. Од муслимана из Босне и Херцеговине у Демократски клуб су приступили сви осим Мехмеда Спахе и Халида Храснице те се нису сврстали ни у један клуб, док је др Јозо Сунарић приступио Народном клубу, који је водио др Анте Павелић.¹⁶⁵ Драматична диференцијација у редовима овог клуба, барем када су у питању представници Срба из Босне и Херцеговине, започела је после фузије Демократске странке са србијанском опозицијом, а што је изазвало широк покрет за образовање Радикалне странке у Босни и Херцеговини. На својим оснивачким скупштинама радикали су редовно захтијевали да представници Срба из Босне и Херцеговине приступе новооснованом радикалском клубу у ПНП или да положе мандате.

Дјелатност политичких представника српског народа из Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву, може се прилично јасно пратити захваљујући Стенографским бљешкама ПНП. Посебан куриозитет представља чињеница да је први предсједник Привременог народног представништва био

¹⁶⁴ Посланици из Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву били су: Глигорије Јефтанић, Коста Кујунџић, Војислав Шола, др Јозо Сунарић, фра Дидак Бунтић, Вјекослав Јелавић, др Лука Чабрајић, др Тугомир Алауповић, Ђуро Цамоња, Халидбег Храсница, др Мехмед Спахо, Хамид Сврзо, Димитрије Закић, Коста Божић, др Урош Круљ, др Саво Љубибратић, др Душан Васиљевић, др Владимир Торковић, Душан Кеџмановић, др Владимир Чалдаревић, др Ацо Богдановић, др Милан Јојкић, Ђорђе Пејановић, Михајло Благојевић, др Живко Њежић, Станко Павић, др Васо Глушац, Симо Ераковић, Максим Ђурковић, др Данило Димовић, др Војислав Бесаровић, Шефкија Глухић, Ахмед Салибеговић, др Ејуб Муџезиновић, Суљага Салихагић, Ибрахим Сарић, Мехмед-бег Зечевић, Хаџи Махмуд-бег Џинић, Шукрија Куртовић, Јован Шмитран и др Стјепан Кукрић (Nada Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989, 101-102).

¹⁶⁵ *Народно јединство*, год. II, бр. 65, од 14. марта 1919. године.

Глигорије Јефтановић. Наиме, када се 1. марта 1919. године састало ПНП на своју прву претходну сједницу, пошто је министар за Конституанту др Алберт Крамер прочитао указ о сазивању ПНП, на приједлог посланика Ђура Џамоње, за првог привременог предсједника изабран је Глигорије Јефтановић. Том приликом, отварајући прву претходну сједницу ПНП, Јефтановић је, између осталог рекао: „Необично сам сретан што сам могао на прагу гроба и у својој старости да доживим велики дан слободе и уједињења народног и дочекао сретни час састанка првог Народног Представништва уједињеног народа Срба, Хрвата и Словенаца.“¹⁶⁶ У даљем говору Јефтановић је поздравио народне посланике које чекају „велики и тешки послови у овом тијелу“, затим је поздравио народну војску која је „извршила главно дјело нашег ослобођења и уједињења“ под вођством династије Карађорђевића, а поздравни говор је завршио поздравима „сиједом краљу Петру Првом и његовом наследнику регенту Александру.“ Послије поздравног говора, Јефтановић је прешао на радни дио прве претходне сједнице и предложио да се као пословник ПНП примијени Закон о пословном реду Српске народне скупштине, а затим су изабрани и први секретари, међу којима је био и др Владимир Ћоровић.¹⁶⁷

Иако је Привремено народно представништво требало да буде врховно законодавно и представничко тијело, његова стварна улога није била ни близу тога. Много значајнију позицију у власти имала су друга два њена чиниоца, влада и регент Александар. Због тога је главни задатак ПНП био сведен на доношење закона, рјешавање разних молби и интерпелација и на крају верификацију мировних уговора. Из Стенографских биљешки видљиво је да српски представници из Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву нису показивали живљу активност, посебно у скупштинским расправама. За прва четири мјесеца рада ПНП или на више од 40 сједница, од Срба из Босне и Херцеговине за ријеч су се јављали само Михајло Благојевић једном, Владимир Ћоровић четири пута, Ацо Богдановић три пута и др Живко Њежић једном.¹⁶⁸ Њихови иступи углавном су се односили на

¹⁶⁶ *Народно јединство*, год. II, бр. 55, од 3. марта 1919. године.

¹⁶⁷ Исто

¹⁶⁸ *Стенографске белешке Привременог народног представништва Срба, Хрвата и Словенаца*, 11. редовни састанак, 3. априла 1919; 20. редовни састанак 14. маја 1919;

нека актуелна животна питања народа Босне и Херцеговине. Занимљиво је да чак ни када је др Мехмед Спахо, на 21. редовној сједници критиковао начин избора посланика за ПНП које је провело Народно вијеће у Сарајеву, нико није нашао за сходно да било шта каже о тим оптужбама. Уз једну значајнију интерпелацију, о питању добровољаца и додијеле земље истим, коју су потписали Душан Васиљевић, Шукрија Куртовић, Саво Љубибратић, Ђорђе Пејановић, Душан Кеџмановић, Живко Њежић, Димитрије Закић и још неколико посланика, а Душан Васиљевић је сентиментално и помало патетично образложио у подужем говору,¹⁶⁹ то је углавном био учинак политичких представника Срба из Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву, за прва четири мјесеца његовог рада, осим, наравно, што су учествовали у раду секција и одбора за изједначавање и претресање предложених закона и њиховом изгласавању. Најзанимљивију, али и најоштрију дискусију водио је Владимир Ћоровић са министром предсједником Стојаном Протићем на 25. редовном састанку, 24. маја 1919. године. Оштро протестујући због тога што је Шериф Анаутовић био примљен у аудијенцији код регента Александра, Ћоровић је јавно изнио тешке оптужбе на Арнаутовића за његову политичку дјелатност прије и у току рата, те је између осталог рекао: „Тај човјек, који никада није имао великих моралних скрупула како ће доћи до извесног положаја, човек за кога се у јавности износило да је своју политичку каријеру почео као плаћени аустријски конфидент... од 1912. године он је стајао на челу једне изразито антисрпске политике коју је помогао створити и одржавати и у многим случају показивао је не само злу вољу према нама, већ и једну злурадост, од које је наш народ у Босни и Херцеговини пропатио тешко и много.“¹⁷⁰ Ћоровић даље износи конкретне оптужбе на рачун Арнаутовића, почевши од балканских ратова када је преко свог листа *Земан*, на најпогрднији начин вријеђао краља Петра називајући га „краљем опанчаром и краљем просјаком“, па затим 1914. године када је предводио поворку муслимана код Потјорекa тражећи огорчени рат против Србије. Арнаутовић је према Ћоровићу био и један од одговорних за стварање муслимана шуцкора у Босни и Херцеговини који

¹⁶⁹ *Стенографске белешке...* 39. редовни састанак, 20. јуна 1919. године.

¹⁷⁰ *Стенографске белешке...* 25. редовни састанак, 24. маја 1919. године.

су нанијели много зла српском народу у току рата, а такође, Ђоровић није пропустио да нагласи како је Арнаутовић ишао грофу Тиси у Пешту да се изјасни о присаједињењу Босне и Херцеговине Мађарској.¹⁷¹ Међутим, на све ове тешке оптужбе, министар предсједник је, на запрепашћење Ђоровића и великог дијела посланика, лаконски одговорио да он не зна за такве моралне квалификације о Арнаутовићу, али да зна „да је међу пријатељима господина Ђоровића било људи, који су пре краткога времена другачије судили о њему, него што суди сада он“,¹⁷² алудирајући на Арнаутовићево приклањање Радикалној странци. Чак шта више, за овај одговор био је награђен бурним аплаузом радикалских посланика. На овоме се полемика између Ђоровића и Протића о Арнаутовићу није завршила, али је ово био најбољи показатељ која је врста политичког морала владала у то вријеме међу политичким противницима. Доста живљу политичку активност у Привременом народном представништву показивали су политички представници муслимана и Хрвата, а посебно муслимана. Њихове дискусије, посланичка питања и интерполације углавном су се сводиле на аграрна питања, посебно егзистенцијалне угрожености муслиманских земљопосједника погођених аграрном реформом, као и на питања безбједности муслимана у Босни и Херцеговини, који су били изложени нападима разних разбојнички дружина, посебно у Херцеговини. С друге стране, стизали су захтјеви и молбе Привременом народном представништву православних сељака из Босне и Херцеговине, који су тражили радикално рјешавање аграрног питања, кажњавање злочинаца који су их терорисали у току рата, као и одговорности поједних хрватских и муслиманских политичара за то.

Најпродуктивнији, посебно законодавни рад, Привремено народно представништво имало је у периоду Протићеве владе, то јест до њене демисије 1. августа 1919. године, која је услиједила због неслагања двије најјаче парламентарне странке, радикала и демократа. Имајући у виду чињеницу да је прва влада Краљевине СХС формирана прије сазивања ПНП и да је била израз концентрације тадашњих најзначајнијих политичких партија и народних представника, било је јасно да послије

¹⁷¹ Исто

¹⁷² Исто

одређеног периода таква влада неће бити израз реалног политичког стања у земљи. До тада су већ биле јасно издиференциране посланичке групе унутар парламента, па се испоставило да Радикална странка има свега три представника у влади, а да Демократска заједница има чак 11 представника. Оваквом ситуацијом радикали су били посебно незадовољни, јер су стално били прегласавани у министарском савјету, те на тај начин нису могли значајније утицати на вођење државне политике, која је фактички била у рукама демократа. Због тога је прелазак у опозицију за њих био боље рјешење од учешћа у влади у којој немају положај који су сматрали да заслужују. У то вријеме, осим најјачих посланичких клубова демократа и радикала, постојали су у ПНП још Народни клуб (Старчевићева странка права, Лорковићева Напредна демократска странка, Хрватска народна заједница из Босне и Херцеговине и још 6 хрватских посланика из Истре и Далмације, од којих су неки раније били чланови Југословенског одбора), који је био стожер окупљања хрватских грађанских странака и из кога је настала Хрватска заједница, те Југословенски клуб (Словенска људска странка те Хрватске пучке странке из Босне и Херцеговине, Далмације и Хрватске), који је био израз покушаја стварања јединствене клерикалне Југословенске пучке странке.¹⁷³ Неки посланици, као Мехмед Спахо и Халидбег Храсница нису припадали ниједном клубу, мада су их сматрали блиским Народном клубу, који их је понекад чак и убрајао међу своје чланове. Још неки посланици, као на примјер они из Црне Горе, нису били страначки одређени па самим тим ни организовани у неки од блокова. Дакле, према снази ових посланичких клубова и политичким одређењима требало је конституисати нову владу, а која ће имати подршку скупштинске већине. Пошто је демократски клуб био најјачи у Парламенту, мандат за састав нове владе добио је предсједник странке Љубомир Давидовић, који је убрзо започео преговоре са посланичким клубовима око формирања нове владе. Демократи нису могли наћи заједнички језик са радикалима, који су, прије свега, тражили промјену политике према аграрном питању, а није им се допадао ни Прибићевићев пренаглашени централизам. Народни клуб је с друге стране захтијевао промјену режима у Босни и Херцеговини и Хрватској, а која би се првенствено имала

¹⁷³ В. Gligorjević, *Parlament i političke stranke...*, 39-41.

постићи смјеном Прибићевића са мјеста министра унутрашњих послова и Пољака, министра за аграрну реформу, па ни са њима демократи нису могли ићи у коалициону владу. Југословенски клуб је такође тражио смјену Прибићевића, а и покрајинских влада у Босни и Херцеговини, Далмацији и Хрватској. У таквој ситуацији демократи су ријешили да нову владу формирају са социјал-демократима и тако је већ 18. августа образована прва Давидовићева демократско-социјалистичка влада. Од самог почетка ова влада није била на чврстим основама, а већину у Привременом народном представништву остварила је само захваљујући десеторици црногорских посланика, који су били изван странака, а у чије име је Марко Даковић изјавио да ће они условно подржати владу до закључења мира, иако се не слажу с тим да кабинет није концентрациони.¹⁷⁴ Послије формирања прве Давидовићеве владе у ПНП долази до збијања опозиционих редова и формалног договора о заједничком дјеловању под именом Парламентарна заједница, па се тако и у парламенту формирају два међусобно супротстављена блока. Све је то ометало рад ПНП и скретало му пажњу на међустраничке обрачуне и опструкцију кворума, тако да је у периоду између прве и друге Давидовићеве владе ПНП одржало само десет сједница, на којима су интерпелације биле готово једина дјелатност парламента. Пошто је, због опструкције опозиционих посланика, рад ПНП био скоро онемогућен, а самим тим и рад владе, ионако на лабавим основама, доведен у питање, Давидовић је покушао са опозицијом да преговара на основу реконструкције и концентрације кабинета, али му то, због демократима неприхватљивих захтјева опозиције, није пошло за руком. Због тога је 15. септембра демисионирала прва Давидовићева влада. То је већ био тренутак када је парламентарни ћорсокак навео регента Александра да интервенише, па је на скупштинској конференцији представника владе и опозиције 29. септембра, председник ПНП Драгољуб Павловић саопштио регентов ултимативни захтјев да се криза под хитно ријешити формирањем концентрационе или коалиционе владе, а у супротном ће регент прибјећи ванпарламентарном рјешењу кризе, то јест, како он буде нашао за сходно.¹⁷⁵ Послије

¹⁷⁴ N. Engelsfeld, n.d., 155.

¹⁷⁵ Исто, 163.

тога, мандат за састав нове владе повјерен је прво Стојану Протићу, па Марку Трифковићу и на крају Драгољубу Павловићу, али ни један од њих није успио обезбиједити неопходан страначки консензус у Привременом народном представништву. На крају је регент поново повјерио мандат Љубомиру Давидовићу, али овога пута са одобрењем да може распустити Привремено народно представништво у случају да буде опструисало рад владе и да спроведе изборе. Тако је 18. октобра образована друга Давидовићева демократско-социјалистичка влада која је могла функционисати само на начин да не сазива ПНП и да тако неутралише опозицију. Све захтјеве опозиције за сазивањем парламента влада је уредно игнорисала, да би на крају распустила Привремено народно представништво на два мјесеца, што је изазвало незадовољство и у њеним редовима, па чак и у редовима Демократске странке, коју том приликом напушта неколико посланика, а међу њима и двојица посланика из Босне из Херцеговине, др Милан Јојкић и Хусеин Ђумрукчић.¹⁷⁶ Њих двојица ће касније ући у Клуб посланика изван странака, који се формирао као нека врста баласта између два супротстављена тора у ПНП. Најјачи аргумент који је Давидовићева влада имала у рукама било је регентово одобрење да може распустити Привремено народно представништво, па с тога се није пуно обазирала на све израженије незадовољство самовољом владе.

Међутим, унутрашњи, али и спољашњи проблеми присилили су другу Давидовићеву владу да убрзо потражи споразум са опозицијом и на тај начин покуша барем неутралисати унутрашње политичке проблеме, а посебно незадовољство изазвано несазивањем Привременог народног представништва. Преговори су започели 8. фебруара 1920. године, на иницијативу регента Александра, али ни једна страна није била спремна на попуштање. У таквој неодрживој ситуацији, Влада је 14. фебруара поднијела регенту на потпис указ о распуштању Привременог народног представништва и расписивање избора за Конституанту. Међутим, регент је сматрао да нису испуњени неки битни предуслови за расписивање избора, а прије свега демобилизација војске, па је одбио да потпише указ, што је довело до оставке

¹⁷⁶ Исто, 168.

Давидовићевог кабинета већ сутрадан, 15. фебруара 1920. године.¹⁷⁷ Мандат са састав нове владе добио је Миленко Веснић и покушао да састави концентрациону владу, али је Демократска странка одбила сарадњу, па је поново мандат за састав владе добио Стојан Протић, то јест дотадашња опозициона група у парламенту, такозвана Парламентарна заједница. У састав друге Протићеве владе ушла су чак четири члана Народног клуба и три из Словенске људске странке, што значи да је овим начињен крупан уступак Хрватима и Словенцима. За разлику од њих, Босна и Херцеговина није добила ниједно мјесто у Протићевој влади, али су зато извршене крупне промјене у земаљским владама у Хрватској, Славонији, Словенији, Босни и Херцеговини. Конкретно, када је у питању Земаљска влада Босне и Херцеговине ту је најзначајнија промјена била на мјесту предсједника, гдје је умјесто Атанасија Шоле, дошао Милан Сршкић. Шола је био на челу Народне владе Босне и Херцеговине од њеног формирања 1. новембра 1918. године, па све до њеног гашења 31. јануара. 1919. године. Умјесто Народне владе, исти дан је образована Земаљска влада за Босну и Херцеговину, на чијем је челу остао Атанасије Шола. Земаљска влада имала је знатно сужене компетенције у односу на Народну владу те је умјесто ранијих десет сада имала само четири повјереништва и то за унутрашње послове, правосуђе, пољопривреду, просвјету и вјерске послове.

Ова промјена на челу Земаљске владе у Сарајеву била је израз политичких прегруписивања и страначких договора у оквиру Привременог народног представништва, али и израз политичких кретања у Босни и Херцеговини, који су већ видљиво ишли у корист Радикалне странке, а на штету демократа, па је долазак на чело Земаљске владе у Сарајеву радикала Сршкића умјесто демократе Шоле, био израз не само политичких договора у Београду, већ и фактичког стања на терену. Изгледа да је Шола већ одавно био трн у оку радикала, јер је још у мају 1919. године Протић покушао да смијени Шолу, али је наишао на Прибићевићево одбијање, а пошто су демократи имали тада већину у влади, то му није пошло за руком. О томе је Шолу обавијестио Прибићевић, у писму од 29. маја 1919. године, гдје каже: „Што се тиче места председника, разуме се, да ја нисам ни помислио на какву промену, а да

¹⁷⁷ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke...*, 53.

сам мислио на то, био бих вам свакако саопштио и намеру и разлоге. Међутим, министар председник саопштио ми је жељу, да се председник владе промени и споменуо је име Ђоровићево, али сам ја то одбио. О том Вам нисам хтео ништа јављати, јер у кабинету имамо већину, па претседник не може протурити све што хоће, а осим тога мислим да он на овом неће ни инсистирати, кад је уверен о нашем чврстом становишту по том питању.¹⁷⁸ Међутим, годину дана касније, у измијењеним околностима, Протић ће ипак успјети да смијени Шолу и да на његово мјесто умјесто другог демократе, Ђоровића, кога је предлагао годину дана раније, на мјесто предсједника Земаљске владе устолочи радикала Сршкића. Промјена предсједника није била једина кадровска промјена која је тада учињена у Земаљској влади, а те промјене углавном су ишле у корист радикала, а на штету демократа. Још за вријеме Давидовићеве демократско-социјалистичке владе, требало је, такође, да дође до промјене на челу Земаљске владе у Сарајеву, када је на то мјесто требао да дође др Никола Стојановић, као личност за коју се сматрало да ће моћи направити једну „заједницу напредних елемената све три вере.“¹⁷⁹ Стојановић је прихватио кандидатуру, али је поставио и низ захтјева везаних за Босну и Херцеговину, а међу њима и оснивање Правног факултета у Сарајеву, гдје је вјероватно себе видио као професора тог факултета. Али, када су били испуњени сви услови, рачунајући и пристанак регента, у фази штампања указа о његовом постављању за предсједника Земаљске владе у Сарајеву, дошло је до демисије Давидовићеве владе и формирања Протићеве владе, коју је чинила, како Стојановић каже „радикалско-клерикална коалиција.“¹⁸⁰ Тако је Стојановић остао без прилике да се на самом почетку докаже у јавном животу државе коју је и сам стварао, а касније ће имати све мање прилике за то.

Промјена владе није ријешила парламентарну кризу у Краљевини СХС, јер је опозициони блок странака имао приближан број посланичких мјеста као и демократско-социјалистички блок. Због тога је ова промјена тумачена више као покушај регента Александра да се умањи незадовољство дотадашњом крутом

¹⁷⁸ АХНЖ/К, ЗПШ, 80/19.

¹⁷⁹ АСАНУ, 12554/9, 193.

¹⁸⁰ Исто.

централистичком политиком демократа, највише подстицаном од стране Прибићевића. Уступцима који су учињени Хрватима и Словенцима, прије свега огромним бројем министарских мјеста, а затим и промјенама у земаљским владама требало ја да се са дневног реда скину националне супротности, које су све више почеле да попримају забрињавајући ток. Протићева влада је одмах, као што је и обећавала, сазвала Привремено народно представништво, али је на тај начин одмах у старту сама себе блокирала, јер су јој подршку, а самим тим и кворум одмах ускратиле Демократска и Социјал-демократска странка. Против владиног програма изјаснили су се у Привременом народном представништву и посланици Републиканске странке Јаше Продановића, као и тек формиране посланичке групице Савеза земљорадника.¹⁸¹ У таквој ситуацији, Протић је чак објавио да ће влада бојкотовати сједнице парламента због опструкције опозиције, што је изазвало само још веће незадовољство и неспоразуме. Постало је јасно да се из овог ћорсокака једино може изаћи договором двије најјаче странке или пак концентрационим кабинетом. Компликована спољна, а посебно унутрашња ситуација у земљи, изазвана акцијама организованих радника и њиховим све примјетнијим револуционисањем, приморали су грађанске странке да превазиђу страначке супротности и пронађу компромис. Споразум је постигнут на неколико тачака, животно битних за младу и не консолидовану државу, а то су прије свега потреба што хитнијег одржавања избора, доношење устава и законских санкција против комуниста, који су све агресивније пријетили социјалном револуцијом. Због тога је и програм новог мандатара Миленка Веснића, дотадашњег посланика у Паризу, који је изабран као најпогоднија личност, јер није учествовао у дотадашњим политичким трвењима у земљи, био веома једноставан: што прије поднијети парламенту изборни закон, буџетске дванаестине, ратификовати уговоре о миру и донијети мјере против комунистичке дјелатности.¹⁸² На бази овог договора Протићева влада је поднијела оставку, а нова Веснићева концентрациона влада образована је 18. маја 1920. године од шест демократа, пет радикала, два из Хрватске заједнице, једног из Словенске

¹⁸¹ В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke...*, 54.

¹⁸² Исто, 57.

људске странке и два независна. Послије формирања Веснићеве владе, рад Привременог народног представништва постао је нешто мирнији и надасве продуктивнији, па су у том периоду донесени и неки веома важни закони, а прије свих изборни закон и ратификовани мировни споразуми.

У свим политичким превирањима и кризама које су пратиле рад Привременог народног представништва и првих влада Краљевине СХС, политички представници српског народа из Босне и Херцеговине нису играли неку запажену улогу. Иако су били бројни, посебно у редовима демократског клуба, они ипак нису успјели да врше значајнији утицај у својим страначким групацијама. То се посебно види из састава обје Давидовићеве владе, гдје није било мјеста ни за једног од њих. За разлику од прве Протићеве владе гдје је Босна и Херцеговина имала чак три министарска мјеста, а међу којима је мјесто српског представника попуњавао др Урош Круљ, као министар здравља, у обје Давидовићеве владе Босна и Херцеговина је имала само једног министра, оличеног у др Тугомиру Алауповићу, као министру вјера. Послије тога, стање се само наставило погоршавати на рачун Босне и Херцеговине, јер у другој Протићевој и Веснићевој влади не само да није било министара из редова српске интелектуалне и политичке елите већ их није било уопште из Босне и Херцеговине. Било је очигледно да се српска политичка елита почела утапати у страначке организације за које су се определијелили и на тај начин плаћали данак својој одлуци да немају посебну политичку организацију на нивоу Босне и Херцеговине, већ да ступе у странке чији је центар био у Београду. Истини за вољу, они су послије рата били толико међусобно поцијепани и завађени да је било просто немогуће очекивати да се могу сложити у формирању једне националне странке на нивоу Босне и Херцеговине. Осим тога, један добар дио њих је био искрено југословенски определијељен и сматрао је да нема потребе за том врстом страначког, покрајинског и националног сепаратизма и да странке треба формирати на нивоу читаве земље и то по политичким интересима, а не по вјерским и националним мјерилима. Све ће то на крају имати за резултат да се њихов глас у тим странкама све слабије чује и да они све мање могу да утичу на генерални курс који странка заузима о појединим политичким питањима. То ће се најбоље видјети по њиховој немоћи да утичу на

општи курс странке по појединим животни битним питањима за српски народ у Босни и Херцеговини, а посебно аграрном питању, са којим су и Радикална и Демократска странка калкулисале, како су им уски партијски интереси налагали. Сви њихови покушаји да неким личним гестовима покажу незадовољство генералном политиком странке, нису могли значајније утицати на партијски врх у Београду, Тако је, на примјер, Милан Сршкић у писму Лазару Марковићу 2. фебруара 1921. године, са огорчењем протествовао против споразума Пашића са Демократском странком и формирања заједничке владе, захтијевајући разрјешење на мјесту предсједника Земаљске владе у Сарајеву. У писму он, између осталог, каже: „Ми дадосмо г. Пашићу пуно овлаштење, да преговара са демократама, па је тешко данас критиковати овај страшни пораз, који је странка претрпјела овим најновијим споразумом. Ваља данас ово, што се је урадило, жирирати и бранити међу нашим присталицама, али тешко је бранити једну непријатну ствар, јер свијет суди по резултату преговора и долази до закључка, или да је нама било стало под сваку цијену да останемо на власти или да смо били немоћни и неспособни да искористимо по странку ситуацију у којој смо. Мене је, право да ти кажем, запрепастило, како су наши преговаратељи могли пристати на овакве услове заједничког рада у влади. Куд и камо је боље било препустити владу само демократама а помагати владу у питању устава и задржати одрешене руке и не примати одговорности, јер су демократи у овој влади узели све, што представља снагу државне власти, а ми ходамо уз њих као пришицелдије, а на то се није смјела срзати једна од најјачих и најпозитивнијих националних странака... А зашто смо се отимали за аграрну реформу, кад ће баш овој влади запасти да ову реформу изврши, а то ће изазвати међу многим сељацима злу крв... По новинама судећи, изгледа да смо се отимали за овај портвеј, јер је то тражила Југосл. муслиманска организација. Ако је то тачно, онда су врло страшне перспективе, јер ја и много мојих другова не желимо у том питању правити компромиса...”¹⁸³ Из овога је сасвим јасно да најутицајнија личност босанскохерцеговачких радикала, у неку руку њихов вођа, др Милан Сршкић, не само да није учествовао у преговорима које су радикали водили са демократама, већ

¹⁸³ АСЦГ, 85 – 2 – 544а, 545а.

очигледно није ни консултован о било чему, па ни о питањима која су се директно тичала Босне и Херцеговине, а посебно њеног најтежег и најболнијег питања, аграрног. Ништа бољи однос према својим присталицама у Босни и Херцеговини није имало ни вођство Демократске странке у том периоду. Никола Стојановић био је чак увјерен да су „представници других крајева своје босанско-херцеговачке другове потцјењивали. Њима су давали само друго или трећестепене положаје у државној администрацији. Ако је који пут дошло до изузетка, он је био или привидан или привремен. По примеру оног босанског везира који је за своје веће тражио ма ког Јеврејина речима: *Бир Аврам лазум* (потребан је један Аврам) тако су водећи људи Југославије узимали поједине Босанце да њиховим именима зачепе једну празнину. Изгледало ми је да сав тај поступак водећих државника није праведан, да личи на ону народну да се у невољи говори *Богом брата Краљевићу Марко*, а после победе и при подели добити *Откуд беше незнани делијо*.“¹⁸⁴ Овакав однос вођства великих странака и државне управе у Београду, када су у питању српски политичари и интелектуалци из Босне и Херцеговине, биће једна од карактеристика, која ће их пратити у току већег дијела политичког живота у међуратном периоду. Питање је да ли су они у ствари били умни, а немушти или им историјске околности једноставно нису дозвољавале да се изборе за бољу позицију у политичком животу Краљевине СХС. За разлику од њих, муслимански и хрватски политички представници из Босне и Херцеговине били су или у саставу Радићеве ХСС или у саставу Југословенске муслиманске организације и на тај начин играли улогу пуно значајнијег политичког фактора у Краљевини СХС, него што је њихова бројност и снага у Босни и Херцеговини могла то да им омогући. Тако је, на примјер, пуно више уважавања вођство Радикалне странке показивало према Југословенској муслиманској организацији, којој су чињени разни уступци, посебно по питању аграра, у замјену за подршку Видовданском уставу. Дакле, српски сељак западно од Дрине у том тренутку је служио као монета за политичко поткусуривање вођству Радикалне странке, без обзира што се радило о његовим егзистенцијалним питањима, као што је, на примјер, аграрно питање. Када је 1920. године у својим политичким

¹⁸⁴ АСАНУ, 12554/9, 193.

комбинацијама Радикална странка пристала на елиминисање 6. и 7. тачке Претходних уредби о провођењу аграрне реформе и тиме изазвала огорчење тежачког народа у Босни и Херцеговини, чак и доброг дијела својих присталица, Сршкић је тада први пут демисионирао на мјесто предсједника Земаљске владе, што је изазвало незадовољство код Хрвата и муслимана, а посебно ових других, јер су очекивали да ће Сршкић сlijедити курс партије и, како каже у свом извјештају управник травничког округа Перковић, „да се неће толико каприцирати за provedбу уредбе о беглуцима и са provedбом исте свој положај везати. То се тим мање очекивало од њега због тога што је он у кратко вријеме свог претсједниковања показао много добре воље за рад и ред и при том раду достатну дозу енергије показао.“¹⁸⁵ С друге стране, како каже Перковић, „само се по себи разумије, да су земљовласници ову измјену (мисли се на 6. и 7. тачку уредбе, прим. а) свесрдно поздравили и тај успјех Радикалној странци и њезином главном представнику, господину министру Протићу у добро записали“¹⁸⁶ И само постављање Сршкића, умјесто Шоле, на мјесто предсједника Земљаске владе, у вријеме формирања друге Протићеве владе, фебруара 1920. године, било је последица генералног политичког курса Радикалне странке, да се елиминише дотадашња политика демократа и задовоље муслимани и Хрвати. Међутим, ни тада ни касније, без обзира колико лично незадовољство исказивао одлукама партијског врха из Београда, Сршкић није био у стању да на те одлуке знатније утиче. Чак, шта више, од њега су муслимани и Хрвати очекивали да, као предсједник Земаљске владе, доследно спроведе и политички курс врха странке када су у питању промјене у чиновничком саставу Земаљске владе, за коју су у својим гласилима тврдили да су у њој све сами Срби. Тако су мислили и неки представници локалне власти из редова Хрвата и муслимана, као, на примјер, управник травничке области Перковић, који је то питање нагласио у свом извјештају, гдје каже: „опште је занимање за промјену владе у Сарајеву. Досадањи састав владе у којој су сви начелници и повјереници сами Срби, није задовољио ни Хрвате ни Муслимане, јер су у томе видели запостављање својих

¹⁸⁵ АБиХ, ЗВС₂, през. 5391/20

¹⁸⁶ Исто.

синова и хегемонију српског елемента.¹⁸⁷ Да је ова прича у то вријеме већ била узела маха показује и писмо Светозара Прибићевића Атанасију Шоли, од 29. маја 1919. године, у коме му он образлаже потребу реконструкције Земаљске владе за Босну и Херцеговину и, између осталог, каже: „Питање попуњавања испражњених мјеста у Земаљској влади рјешаваће се за који дан. Тешкоће су у том, што треба наћи комбинацију која ће задовољити бар делимично и Хрвате и муслимане. Не можемо ствар тако решити да их терамо и против воље у противнички табор.“¹⁸⁸ Пошто је ова прича била стално актуелна и кориштена као доказ о „српској хегемонији“ у Босни и Херцеговини, *Српска ријеч* је, да би доказала да се ради о чистим измишљотинама, вјешто злоупотребијемљеним у политичке сврхе, прегла да преброји чланове Земаљске владе и оне који учествују у власти на нивоу Босне и Херцеговине, те да им утврди националну и вјерску припадност, а затим је све то у два своја броја представила јавности и то поименично. Према тим истраживањима *Српске ријечи*, у Земаљској влади за Босну и Херцеговину је септембра 1920. године, било 7 Срба, 10 Хрвата и четири странца, из чега је изведен закључак да је Срба трећина у Земаљској влади, а осталих 2/3 уз напомену да се и ови странци осјећају Хрватима.¹⁸⁹ Од Срба су били двојица радикала, двојица демократа, двојица ван странака и један тежак. Већ у следећем броју *Српска ријеч* је наставила да евидентира поименично чланове повјереништава свих министарства у Босни и Херцеговини и према тој рачуници, од 54 мјеста на управи земље било је 14 Срба, 25 Хрвата и 15 странаца, што значи да је било више странаца него Срба у управи Босне и Херцеговине.¹⁹⁰ А према попису становништва Босне и Херцеговине из 1921. године, православних Срба у Босни и Херцеговини било је 829.162 или 43,87%, муслимана 588.247 или 31,07% и католика 443.914 или 23,48%.¹⁹¹ Ако су тачни подаци које је саопштавала *Српска ријеч*, а требало би да јесу, јер су људи јавно навођени именом и презименом, онда ни у ком

¹⁸⁷ Исто.

¹⁸⁸ АХНЖ/К, ЗПШ, 80/19.

¹⁸⁹ *Српска ријеч*, бр. 190, од 23. септембра 1920. године.

¹⁹⁰ *Српска ријеч*, бр. 191, од 25. септембра 1920. године.

¹⁹¹ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јанура 1921. године*, Сарајево, 1932.

случају заиста не стоји теза да је владала српска хегемонија у Босни и Херцеговини послије Првог свјетског рата, бар не када су у питању њена управна тијела.

Избори за Уставотворну скупштину Краљевине СХС, 28. новембра 1920. године, на подручју Босне и Херцеговине организовани су у условима затегнутих међунационалних односа, лоших безбједоносних прилика, немира изазваних аграрним питањем и незадовољства због лошег материјалног стања највећег броја становника. Безбједоносне прилике у земљи посебно су биле лоше у Херцеговини, а поготово у ширем појасу уз црногорску границу гдје су још од задњих мјесеци рата упадале банде пљачкаша и разбојника те пљачкале и теорисале становништво. У почетку су ти немири на простору Босне и Херцеговине били уско везани за аграрно питање и насилно одузимање земље велепосједницима од стране кметова, али су временом, посебно у Херцеговини, попримали сасвим другачија обиљежја. Упади црногорских пљачкаша у Херцеговину започели су већ почетком новембра мјесеца 1918. године. Котарски предстојник из Гацка јавио је Народној влади у Сарајево да су већ 5. новембра 1918. године, комитске чете из Никшића, Пиве и Горанског упале у Автовац и да се „међу праве комите увукла множина непозваних и недисциплинованих црногорских гостију, над којима ни комитске вође реда одржати нијесу могле.“¹⁹² Ти „непозвани гости“ опљачкали су војне магацине у Автовцу, а малобројни и импровизовани народни гардисти, као ни комитске вође, нису их могли у томе спријечити. Већ 7. новембра др. Спужевић је из Мостара телефоном обавјештавао Народну владу да је и у Невесиње провалило око 300-400 комита, и да преговарају са изасланицима Народне владе Џамоњом и Костићем, тражећи да им се преда оружје и да они обезбјеђују мир и поредак.¹⁹³ Влада је реаговала брзо. Сутрадан 8. новембра предсједник Народне владе, Атанасије Шола, тражио је од команданта Сарајевског одреда српске војске да у југоисточни дио Херцеговине што прије упути трупе.¹⁹⁴ Међутим, српска војска је још увијек била малобројна да би могла ефикасно одговорити многобројним захтјевима које је пред њу постављала Народна влада из Сарајева. У међувремену, Херцеговину је захватио хаос. Курир из

¹⁹² АБиХ, НВ, през. кут. 2, 13725/18.

¹⁹³ Исто, кут. 1, 13559/18.

¹⁹⁴ Исто, 13556/18.

Гацка телефоном је 10. новембра из Мостара разговарао са Атансијом Шолом и овако му презентовао ситуацију: „У Гацку ужасан неред, пљачкаши навалили са свих страна, два дана и двије ноћи су пуцали. Има наших рањених, а њихових мртвих, незна се каква је сад ситуација. Окренули су пљачкати по селима, има и тамо мртва и рањена свијета, ударише већином у државу и муслимане. Чуо сам да Билећа гори.“¹⁹⁵ Долазак српске војске у Херцеговину прекинуо је овај рушилачки талас пљачкаша, али су се појединачна пљачкања и насиља и даље наставили. Посебно су на удару били муслимани, а поготово богатији беговски слој. Малобројне српске посаде, од 30-50 људи, по градовима нису могли у потпуности контролисати ситуацију, посебно по удаљеним и забаченим селима која су најчешће била мета напада. Стање је посебно било тешко у котарима Билећа и Гацко.¹⁹⁶ Да стање није било нимало добро свједочи и проглас који је народу котара Требињског, Билећког и сусједног из Црне Горе упутио 15. децембра командант града Требиња пуковник Мијатовић, у коме се, између осталог, наводи и то да „из Црне Горе прелазе у Херцеговину читаве руље пљачкаша где од Херцеговаца нађу јатаке“ и да је српска војска принуђена да са њима води праве борбе чак и уз употребу артиљерије.¹⁹⁷ У истом прогласу Мијатовић је запријетио смртном казном или робијом свакоме ко се ухвати са оружјем у пљачки. Нови импулс немирима у Херцеговини дало је све израженије незадовољство присталица свргнутог Краља Николе у Црној Гори, а Божића побуна његових присталица 1919. године дала је пљачкашким походима Црногораца у Херцеговину и политичку димензију. Котарски предстојници из Херцеговине све чешће су јављали да имају податке да акције Црногораца у Херцеговини новчано потпомаже Италија, за рачун бившег Краља Николе. „Циљ је њихов, да се народ опљачка и онда побуни против наше домовине, ове државе, усљед чега би настала анархија у земљи.“¹⁹⁸ Котарски уред из Гацка је 27. децембра јављао да имају податке из „приватних извора“ да се на граници према Црној Гори одмећу „Црногорци

¹⁹⁵ АБиХ, ГОНВ, кут. 3, бр. VI – 3 – 66/168.

¹⁹⁶ Драга Мاستиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1929*, Београд 2009, 213-214.

¹⁹⁷ АХНЖ/К, Градска општина Требиње (даље: ГОТ), кут. 1, 23/19.

¹⁹⁸ АБиХ, НВ, през. 260/19.

листом у шуму и спремају се на крваве испаде проти српској војсци и муслиманима, а наводно им је при том интенција, да окупирају све херцеговачке крајеве с ову страну Неретве као саставни дио будуће проширене Црне Горе.¹⁹⁹ Херцеговином ће наредних мјесеци почети да круже агитатори краља Николе.

Да би спријечило разбојничке упаде и пљачкање у Херцеговини, које су пријетиле да пређу у масовну појаву, Министарство унутрашњих послова је проводило разне мјере сигурности. Једна од тих мјера била је и довођење жандармерије из других крајева Краљевине СХС. Тако је 24. априла 1919. године министар унутрашњих послова Светозар Прибићевић, чудећи се како се у сиромашној Херцеговини не могу регрутовати жандарми, обавијестио Атанасија Шолу да ће у угрожене крајеве Босне и Херцеговини ускоро упутити нових 400 жандарма из различитих крајева.²⁰⁰ Једна од мјера која се испоставила као веома ефикасна било је и формирање крстарених одреда жандармерије, који су имали задатак да поред патролирања проналазе и уништавају „разбојничка гнијезда“ на територији Црне Горе. Да су пљачкашки походи Црногораца у Херцеговину током 1919. године изгубили у већини случајева и националну и вјерску ноту показује и чињеница да су све чешће жртве пљачки били и православни. Тако је из извјештаја окружног предстојника Мурка видљиво да су у мјесецу јуну 1919. године у далеко највећем броју случајева пљачкаши оробили православне сељаке у Херцеговини. Од укупно 12 разбојничких акција, православни сељаци су били жртве у 10 случајева.²⁰¹ И поред тога поједини извјештаји из Херцеговине, а да не говоримо о појединој штампи, и даље су фаворизовали вјерску и националну ноту разбојничких акција у Херцеговини. На ту чињеницу Прибићевића је упозоравао и Шола тврдећи да у извјештајима појединих представника власти из Херцеговине има доста тенденциозности у том смислу. Посебно се у томе истицала *Правда*, гласило Југословенске муслиманске организације, које је због тенденциозних и политички усмјерених написа понекад било и цензурирано. Све у свему, власти су енергичним акцијама успјеле да у току љета 1919. године скоро у потпуности угуше пљачкашки

¹⁹⁹ АБиХ, ЗВС₂, през. 2601/19.

²⁰⁰ АБиХ, ЗВС₂, през. 33/19

²⁰¹ АБиХ, ЗВС₂, през. 6314/19

покрет, с тим што би се с времена на вријеме десило неко појединачно разбојништво. У току 1920. године, када су се са доласком прољећа опет појавиле пљачкашке дружине у Херцеговини, власти су биле спремне да овога пута енергично реагују и сузбију разбојничке упаде, а многе и да униште. На смиривању стања у Херцеговини највише је допринио способни и енергични Љубомир Вуловић, који је маја 1920. године преузео функцију окружног начелника мостарске области. Поједине разбојничке дружине одржавале су се у Херцеговини све до 1927. године.

Друга посебно неуралгична тачка по питању пљачки и насиља, мада не ни приближно као у Херцеговини, била је Босанска крајина, а посебно бихаћка област, гдје су организоване пљачкашке дружине упадале из сусједних крајева Хрватске. Тамо је још задње године рата био присутан у већим размјерама „зелени кадар“ то јест, дезертери из аустро-угарске војске, који су се склањали по шумовитим предјелима и живјели од пљачке. У овим крајевима, као и у Херцеговини, пљачкашке групе су се појављивале и годинама послје рата.²⁰²

Политичку ситуацију у Босни и Херцеговини усложњавали су и испади појединих политичких и вјерских представника муслимана и католика, а који су били усмјерни против Србије и династије Карађорђевића, што је јако револтирало Србе. С друге стране, поједини Срби су били разочарани што 1918. године није извршено директно уједињење са Србијом и то јавно испољавали. Све је то неминовно доводило до нових заплета и сукоба. Најболније су и даље биле последице Првог свјетског рата. Огорчени Срби тражили су праведне казне за злочине почињене над њима, док су с друге стране муслимани и Хрвати сваку акцију власти у том смјеру проглашавали за терор над њима. Тако је хапшење групе изгредника фебруара 1919. године у Мостару, одговорних за насиље над Србима приликом демонстрација 1914. године, изазвало праву узбуну и пријетњу католичких и муслиманских сељака, да су власти због смиривања ситуације биле принуђене да изгреднике пусте да се бране са слободе.²⁰³

²⁰² АБиХ, ЗВС₂, през. 11495/20.

²⁰³ АБиХ, ЗВС₂, през. 2633/19.

Видну улогу у узнемиравању народа имало је некоректно држање једног дијела католичког клера у Босни и Херцеговини према новој држави. Слијепо слиједећи непријатељско држање Ватикана према Краљевини СХС, поједини католички свештеници јавно су подбуњивали народ. Посљедице оваквог држања дијела католичког клера биле су да становништво не предаје оружје, да се не одазива позивима у војну службу, да не предаје дуван на откуп и слично, а свака акција власти на сузбијању таквих и сличних незаконитих појава тумачена је и проглашавана као терор над католицима у новој држави.²⁰⁴

Таквом стању доприносили су и поједини политичари, а посебно приврженици Стјепана Радића. Тако је др Бариша Смољан из Мостара у једном писму упућеном Емилијану Блажековићу, управнику котара бихаћког, написао и следеће: „Куд сам год пролазио ово што је нашега уха (је) за републику, а онамо оно њихова (подвукао а.) за династију.“²⁰⁵ Такво понашање свакако није доприносило смиривању вјерске и националне напетости у Босни и Херцеговини. Окружни начелници скоро редовно су регистровали овакве појаве и о њима обавјештавали Земаљску владу и Министарство унутрашњих дела, али управо због жеље да се муслимани и Хрвати не би осјећали угрожени у новој држави и користили то у политичке сврхе, реакција власти је у највећем броју случајева изостајала. Тако је, на примјер, срески начелник из Мостара Гучетић – Глозе у свом извјештају Народној влади у Сарајево од 19. јануара 1919. године, именовоа двије особе у Мостару за које тврди да имају „погибељан рад“ по мир и државно јединство и тражио њихово уклањање из Мостара. Прво је именовоа професора мостарске гимназије Салиха Баљића који на забавама држи говоре и муслиманско становништво Мостара покушава „сврстати у табор незадовољника данашњим стањем.“²⁰⁶ Да би се муслиманско становништво спасило од „заразне идеје републиканске“ Гучетић –

²⁰⁴ Тако се десило да се у јуну 1919. године чак 340 младића у љубушком и 339 у мостарском котару не одазове на двомјесечну војну службу. Када су власти предузеле енергичне мјере на њиховом проналажењу и привођењу, фрањевачки провинцијал фра Дидак Бунтић и вођство Хрватске пучке странке је интервенисало да се одбјегли младићи добровољно пријаве и на тај начин избјегну могуће репресалије. (АБиХ, ЗВС₂, през. 6314/19)

²⁰⁵ АБиХ, НВ, през. 377/19.

²⁰⁶ АБиХ, ПУС, 2280/20.

Глозе тражи премјештање Баљића из Мостара. Умјесто тога, Салих Баљић ће убрзо постати први човјек Југословенске муслиманске организације у Херцеговини и најутицајнија личност међу херцеговачким муслиманима. Друга особа коју срески начелник предлаже за премјештање јесте жељезнички асистент Иван Крндељ који је „у једну ријеч прави бунтовник, који овдашње раднике на жељезници буни против својих старјешина...“²⁰⁷ Народна влада је послушала мостарског среског начелника само када је у питању Крндељ, који је заиста убрзо премјештен из Мостара, али Салих Баљић, не само да није премјештен, већ му је дозвољено и потпуно слободно политичко дјеловање. То само доказује да је власт пуно више, а често и неоправдано, страховала од комунизма, док у људима попут Салиха Баљића није видјела опасност по народно јединство нити државу. С друге стране, националне страсти су се покушавале смиривати цензурисањем листова и публикација које би могле изазвати незадовољство. Тако су, на примјер, из рукописа В. Андрића „Босна у ланцима“, који је објављен 1919. године и који говори о репресалијама над Србима у Сарајеву у току Првог свјетског рата, избачени и дијелови текста који за надбискупа Штадлера кажу да је био босански Хрват или дио текста који говори да се исти они жандарми који су прогонили сарајевске Србе у току рата и послје њега шетају Сарајевом и у лице смију својим бившим хапшеницима, које су мучили и прогонили.²⁰⁸

Било је очигледно да се многи у Босни и Херцеговини још увијек нису могли „да спријатеље са данашњим стањем“, како је извјештавао котарски предстојник из Стоца, Окружну област у Мостару 5. фебруара 1919. године, мислећи првенствено на муслиманско и католичко становништво овога котара. Он је такође сматрао да им се то не може узети за зло, „јер то ће неповјерење тек вријеме и одгој да изглади“²⁰⁹ Међутим, вријеме ће показати да то „неповјерење“ у Босни и Херцеговини, не само да неће никада да се изглади, већ ће да се још више продуби.

Велики проблем за становништво Босне и Херцеговине у прве двије године постојања заједничке државе било је и велико сиромаштво, највећим дијелом

²⁰⁷ Исто.

²⁰⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 5128/19. (рукопис В. Андрића „Босна у ланцима“ са дијеловима текста које је цензура прекржила као неподобне за штампање).

²⁰⁹ АБиХ, ЗВС₂, през. 1574/19.

изазвано последицама које је за собом оставио Први свјетски рат, посебно уништавањем сточног фонда у току рата, запуштености ораница, рушењем кућа и помоћних објеката и слично. У том погледу, опет је најкритичније стање владало у Херцеговини, која је и иначе била изразито пасивна област, а која је уз то енормно пуно страдала у току Првог свјетског рата и имала велике и људске и материјалне губитке. Због тога се у Херцеговини, непосредно послје рата појавила и глад, која је донекле санирана државном помоћи, а једним дијелом и захваљујући помоћи америчке мисије Црвеног крста која је у току 1919/1920 године у Херцеговину допремила веће количине брашна, шећера, млијека, риже, какаоа и других намирница. Захваљујући тој помоћи, у многим мјестима отворене су сиротињске кухиње помоћу којих је један број живља успио да преживи те гладне послјератне године. Од глади су највише страдала дјеца. Тако је према подацима Обласне државне заштите дјеце и младежи, само у селу Врањска, среза билећког, било 1920. године чак 71 сиромашно, школско дијете коме је била неопходна помоћ у храни.²¹⁰ О томе колико је тих поратних година владала оскудица основних животних намирница свједочи и извјештај из Билеће упућен Окружној области у Мостару, почетком септембра 1920. године, а у коме се између осталог каже: „Најакутније је сад питање како ће се котар прехранити ове зиме до нове жетве. Жита ће требати увести око 180–200 вагона и ако се запне са довозом наступиће глад, а последицом глади биће пљачке, које би неминовно наступиле.“²¹¹ У таквим условима је Босна и Херцеговина дочекивала изборе за Конституанту 1920. године.

Закон о избору народних посланика донесен је 3. септембра 1920. године, а по његовим одредбама могли су гласати сви мушкарци са навршеном 21 годином живота. Жене и војници, као ни припадници националних мањина несловенског поријекла, нису имали право гласа. Ово задње изазвало је многе недоумице, али и протесте и негодовања, а посебно од стране Јевреја. Због тога је Влада морала слати додатне инструкције локалним властима у вези са гласањем натурализованих Јевреја, то јест, оних који се осјећају Србима или Хрватима. По члану 13 изборног закона за

²¹⁰ АХНЖ/К, Среско начелство Требиње (даље: СНТ), кут. 1919/1920, бр. 73/20

²¹¹ АБиХ, ЗВС₂, през. 8745/20.

посланике су се могли кандидовати сви држављани Краљевине СХС који имају право гласа и који су старији од 25 година. Исти члан предвиђао је да кандидати за посланике морају бити писмени. По члану 14 изборног закона на свакој кандидатској листи сваког изборног округа морало је бити и одређен број лица са завршеним факултетом или вишом стручном школом у рангу факултета. Према одредбама о начину израчунавања броја кандидата по овом члану, у Босни и Херцеговини су морала бити по два оваква лица на свакој листи, а сваки кандидат по члану 14 морао је имати и квалификовану замјену.²¹² По том изборном закону у Босни и Херцеговини је уписано укупно 67.177 бирача.²¹³ Читава Босна и Херцеговина била је подијељена, према окрузима, на шест бирачких јединица. У оквиру сваког округа бирао се по један посланик на 30.000 становника, с тим што је могао бити изабран још једна посланик, ако се установи да у оквиру те изборне јединице или округа има вишка најмање 17.000 становника. Основу за израчунавање броја посланика у Босни и Херцеговини представљао је попис становништва из 1910. године. Према том попису највише становника имао је тузлански округ 425.496, а од тог броја 43,05% православних, 41,75% муслимана, 14,13% римокатолика, а било је регистрованих и 666 гркокатолика. У бањалучком округу било је укупно 403.817 становника, а од тога 58,50% православних, 17,42% муслимана, 21,50% римокатолика, а било је чак 1,59% (6443) становника које је аустроугарска пописна комисија регистровала као гркокатолике или Србе римокатоличке вјероисповијести. Следећи по броју становника био је сарајевски округ који је имао укупно 288.061 становника, а од тога 43,03% муслимана, 32,66% православних, 18,33% римокатолика, као и 563 гркокатолика. Следећи по броју становника био је травнички округ, који је 1910. године укупно имао 284.561 становника, а од тога 38,62% римокатолика, 33,59% православних, 27,03% муслимана и 421 гркокатолика. Мостарски округ имао је укупно 267.038 становника, а од тога 41,94% римокатолика, 33,99% православних, 23,84% муслимана и 29 гркокатолика. Најмање становника имао је 1910. године

²¹² *Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1920, 10.

²¹³ *Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, извршених на дан 28. новембра 1920. год*, Београд, 1921.

бихаћки округ и то 229.071 становника, а од тога 54,77% православних, 39,68% муслимана, 5,38% католика и само 14 гркокатолика.²¹⁴ Из наведених бројчаних података видљиво да је српски народ најкомпактнији био на простору бањалучког и бихаћког округа, гдје је чинио преко 50% становништва, затим у тузланском преко 40%, а у свим осталим окрузима православних Срба било је преко 30% од укупног броја становника. Дакле, највише српских гласача имао је бањалучки и тузлански округ и на ову чињеницу морале су рачунати све политичке партије које су претендовале на њихове гласове. Осим тога, треба нагласити да је према социјалној структури у свим окрузима било највише земљорадничког становништва међу Србима, а велики број њих је и даље био у кметству или неком кметству сличном односу, што је питање аграрне реформе избацивало у сам врх политичких питања у овим областима, а самим тим морало је бити и битан дио предизборне пропаганде политичких субјеката.

Од укупно 22 политичке партије које су дјеловале на простору Краљевине СХС, њих 10 кандидовало је на простору Босне и Херцеговине своје посланичке листе. То су биле: Народна радикална странка, Југословенска демократска странка, Југословенска муслиманска организација, Савез тежака, Хрватска пучка странка, Хрватска тежачка странка, Комунистичка партија Југославије, Социјалдемократска партија-Звонаши, Муслиманска тежачка странка и Српска народна странка, као и једна независна посланичка листа, то јест, Муслиманска независна листа.²¹⁵ Од укупно 11 посланичких листи у Босни и Херцеговини, њих шест претендовало је на гласове српских бирача.

У борби за гласаче у Босни и Херцеговини Радикална странка је најјачег конкурента имала у Савезу тежака. Компромитована у сељачким масама због калкулантског односа према аграрном питању, Радикална странка је покушавала да у предизборној кампањи тежиште баци на национално поље тражећи политичко окупљање Срба, под паролом „Срби у редове“, а критикујући Савез тежака и ЈДС да

²¹⁴ *Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910. године*, Сарајево 1912.

²¹⁵ *Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, извршених на дан 28. новембра 1920. год.*

разбијају српско гласачко тијело. Чланци у *Српској ријечи* били су препуни оптужби и ниподаштавања на рачун Савеза земљорадника и ЈДС и њихових политичких првака. Други важан фактор на који су радикали рачунали била је популарност коју је Пашић и вођство странке уживало међу Србима у Босни и Херцеговини. Због тога је за већину изборних округа у Босни и Херцеговини, Радикална странка кандидовала своје водеће личности. Тамо гдје је била највећа концентрација српских гласача, у бањалучком изборном округу, радикали су кандидовали лично Николу Пашића, рачунајући да им је то најсигурнији гарант да српског сељака одвоје бар за тренутак од размишљања о аграрном питању и испоставе му национално, као кључно питање. А када је национална ствар била у питању нико од Николе Пашића није могао имати више повјерења код српског сељака у Босни и Херцеговини. За носиоца листе у бихаћком округу радикали су кандидовали др Мирослава Спалајковића, за тузлански округ др Миленка Веснића, а за мостарски округ, који је обухватао читаву Херцеговину, радикали су кандидовали министра др Лазара Марковића из Београда.²¹⁶ Дакле, у најважније изборне округе, гдје се налазио гро српских гласача у Босни и Херцеговини, радикали су кандидовали најпознатије страначке прваке из Београда. Од домаћих људи за носиоце листи кандидовани су само др Милан Пећанац у травничком округу, али је и он раније био у конзуларној служби Краљевине Србије и Милана Сршкића у сарајевском округу, гдје је он и имао највише шансе за успјех, јер је то била средина у којој је био добро познат, а осим тога имао је и јаке везе у сарајевској чаршији, будући да је био зет Глигорија Јефтановића. Према социјалној структури, од укупно 49 посланичких кандидата на листама радикала, према члану 13 изборног закона било је највише тежака 22, затим 12 чиновника, 8 свештеника и само један трговац. Оваква социјална структура посланичких кандидата јасно је откривала намјере радикала у Босни и Херцеговини, јер је оволики број тежака на листама имао задатак да Радикалну странку представи као српску националну сељачку странку, док је број чиновника показивао да су, одмах послуже сељака, наредну радикалску циљну групу српских гласача у Босни и Херцеговини представљали ситни и средњи сталеж српског грађанства. Велики број

²¹⁶ *Статистички преглед избора народних посланика...*

свештеника на листама био је одраз подршке које је свештенство дало Радикалној странци, приликом њеног конституисања у Босни и Херцеговини и истовремено још један сигуран начин да се утиче на српског сељака који је јако поштовао свештеника и његово мишљење. Само један трговац на листи, био је такође дио политичког маркетинга радикала, јер су трговци били онај непопуларни слој српског грађанства, који се разним махинацијама богатио, често и неправедно, па је као такав био омражен код сељака. Занимљива је и социјална структура кандидатске листе радикала у Херцеговини, која се значајно разликовала од оне у Босни, јер је на листи радикала у Херцеговини било чак девет интелектуалаца, чиновника и свештеника, а само два тежака. Док су на изборним листама 1920. године радикали кандидовали у Босни и Херцеговини скоро 45% тежака, дотле су у самој Херцеговини одступили од те праксе и кандидовали само двојицу (18%).

Живља предизборна активност радикала у Босни и Херцеговини запажа се у мјесецу новембру 1920. године, то јест, тек после Земаљске конференције Радикалне странке, која је одржана у Београду од 25. до 29. септембра 1920. године. Циљ те конференције био је прије свега да донесе нови програм странке или боље рећи да ревидира стари програм, пошто је странка почела да дјелује у новим околностима и на знатно широј територији, због чега је од тада и званично понијела назив Народна радикална странка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.²¹⁷ На Земаљској конференцији Радикалне странке учествовало је 13 делегата из Босне и Херцеговине, а најважније питање за Босну и Херцеговину било је како ће се странка одредити према аграрном питању. Због тога је, бар према писању *Српске ријечи* на Конференцији владала подјела мишљења, која је превазиђена тако што је дато Николи Пашићу да у договору са босанским радикалима изради једну резолуцију која ће бити мјеродавна за све.²¹⁸ Конференција је на крају изабрала један ужи одбор који је требао да, на основу дискусија и закључака конференције, изради програм

²¹⁷ Tomislav Kraljačić, *Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, god. V, br. 5, Sarajevo 1969, 205.

²¹⁸ *Српска ријеч*, бр. 195, од 1. 10. 1920.

странке, а у тај одбор, од радикала из Босне и Херцеговине, ушао је др Милан Сршкић.²¹⁹

Предизборна кампања радикала започела је одмах после Земаљске конференције у Београду, а почетком новембра 1920. године, пристижу посланички кандидати из Србије у своје изборне округе и држе скупштине, а у Бањалуку стиже лично Никола Пашић. Као што је већ речено главна парола је била „Срби на окуп“, а која је истицала национално питање испред свих осталих. Да би се парирало демократама и земљорадницима избачена је парола да је национални издајник сваки онај који цијепа српско гласачко тијело по било којој основи, посебно класној, одвајајући на тај начин српског сељака од српског грађанина. Босна и Херцеговина су третиране као српске земље, а радикали се у својој предизборној борби нису либили да у том контексту помињу и Велику Србију, како би на тај начин српског сељака убиједили да су се Босна и Херцеговина, уједињењем 1918. године, нашле су саставу Велике Србије. Тако је 11. новембра радикалски кандидат из Херцеговине др Лазар Марковић на обласној конференцији НРС у Мостару изјавио да се радикали у Босни и Херцеговини кандидују у Босни да докажу како је Босна српска и како се мора присајединити Србији. На ово је *Хрватска слога*, гласило Хрватске тежачке странке, тражила од Министра унутрашњих дела Драшковића да санкционише изјаву др Лазара Марковића.²²⁰ Међутим, *Српска ријеч* је на то одговорила следећим текстом: „Ово збиља прелази све границе. Босна је за Србију оно, што је за Француску Алзас-Лорена. Тамо нису Французи нашли ни 7% Француза после 40 година немачке колонизације, па ипак ова је земља Француска и то не оспоравају чак ни Нијемци. Да је Србија затекла после 40 година у Босни 7% Срба, Босна би опет била Српска и без обзира што је Лондонски уговор дозначио Босну Србији...“²²¹ Против демократа и земљорадника радикали су, преко свог листа *Српска ријеч*, водили беспштедну борбу не бирајући ни средства ни ријечи да увриједе и понизе своје противнике, непрестано им спочитавајући да су они српски национални издајници, а изборе за Уставотворну скупштину, упоређујући са Косовским бојем,

²¹⁹ Т. Краљјаčić, н.č. 204.

²²⁰ *Српска ријеч*, бр. 236, од 23.11.1920.

²²¹ Исто.

посебно апострофирајући неслогу, подјелу и издају која је уништила српско царство.²²² Тврдили су да су они „једина српска странка која представља српски народ. Они који мрзе Србију и Србе, то су наши противници“²²³ Јак аргумент против демократа у Босни и Херцеговини радикалима су били и њихови „гријехови“ учињени према српству и Србији 1918. године, а они су их помно набрајали. Тако је *Српска ријеч*, коментаришући најаве могућег заједничког иступа Савеза земљорадника и Демократске странке на изборима, у једном од бројева писала и следеће: „Генерали без војске и Југословени, који се одрекоше Српства, имају и пара и свега, само немају изборника. Те изборнике треба сада да им лиферује Србин тежак и њихов жалосни Тежачки савез, који је ступио под кирију демократско-извозничарске странке.“²²⁴ А као најјачи аргумент у своју корист, када је било у питању аграрно питање, радикали су користили наредбу др Милана Сршкића, као предсједника Земаљске владе, од 19. марта 1920. године, да док не стигну аграрне комисије да дефинитивно одреде којем ће сељаку која земља припасти, те године земљу има обрађивати онај који је обрађивао и прошле године, чиме је спријечио насилно уклањање сељака са земље и директно се супротставио наредби министра за аграрну реформу, демократе Кризмана.²²⁵ То је све што су радикали у Босни и Херцеговини имали као аргумент у вези са аграрним питањем.

Предизборна кампања *Југословенске демократске странке* у Босни и Херцеговини није била енергично вођена. Једино су у Херцеговини њени активисти исказивали нешто више енергије, а првенствено захваљујући Васиљу Грђићу и Шукрији Куртовићу. Грђић је у својим наступима настојао да оствари сарадњу са *Савезом тежака*, док су у неким другим босанскохерцеговачким окрузима демократе иступале заједно са радикалима, што само говори о конфузној предизборној кампањи ове странке. Демократе су у октобру склопиле споразум са *Савезом тежака*, али је он на иницијативу тежака раскинут већ почетком

²²² *Српска ријеч*, бр. 234, од 20.11.1920.

²²³ Исто.

²²⁴ *Српска ријеч*, бр. 210, од 20.10.1920.

²²⁵ *Српска ријеч*, бр. 210, од 20.10.1920; *Српска ријеч*, бр. 237, од 24.11.1920.

новембра.²²⁶ О конфузији демократа пред изборе 1920. године свједочи и податак да се Васиљ Грђић кандидовао на листи тежачке странке у Херцеговини. Полицијска дирекција из Сарајева извјештавала је 14. новембра 1920. године Земаљску владу у Сарајеву да су се демократи „у пошљедње вријеме из тактичких разлога тако поцијепали, да им главни страначки орган *Глас народа* има десетак дана више и не излази. Група око *Слоге* ради у духу Тежачке странке, али се у самом Сарајеву тај рад, који се обраћа у првом реду тежацима, никако не осјећа.“²²⁷ Одређену предизборну активност у Босанској крајини, посебно у бихаћком округу демократи показују још у октобру мјесецу, а посебно др Живко Њежић. Међутим, чини се да су изневјерене наде тежака већ биле предодредиле судбину Демократске странке у Босни и Херцеговини. То потврђују и извјештаји окружних управника, још из мјесеца октобра, када се предизборна борба није била ни разбуктала. Тако је на, на примјер, окружни начелник из Бихаћа, јављао Земаљској влади у Сарајеву, да ће на простору његовог округа муслимани листом гласати за Југословенску муслиманску организацију, да ће Хрвати из округа такође дати гласове ЈМО, јер ће муслимани у Херцеговини и тамо гдје су мањина дати гласове Хрватима, а да ће Радикална странка однијети побједу над Демократском странком, јер у његовом котару једино у Санском Мосту и Петровцу, демократе донекле боље стоје од радикала.²²⁸ Овај извјештај доста говори и о прећутном договору ЈМО и хрватских партија, то јест, муслимана и Хрвата о изборној сарадњи њихових присталица, који су инструисани да једни другима дају гласове тамо гдје су били у мањини, док је српски политички фронт у Босни и Херцеговини био разбијен на 5-6 странака, што се неминовно морало одразити на број српских посланика из Босне и Херцеговине. Нешто јача активност Демократске странке опажа се тек у новембру мјесецу 1920. године, то јест, уочи самих избора, када у Босну и Херцеговину долазе и неки прваци странке. Тада у тузлански округ долази предсједник странке Љубомир Давидовић, а политичке зборове у бањалучком изборном округу држи прота Душан Кеџмановић. Међутим, у већини других округа, демократи веома слабо развијају своју агитацију.

²²⁶ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 162.

²²⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. 11547/20.

²²⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 11495/20.

Окружни начелник Перковић из Травника, јављао је Министарству унутрашњих дела у Београду, да су у његовом округу веома слабе шансе Демократске странке, јер су се народни посланици ове странке и прије расписивања избора у овом округу слабо појављивали, а посебно им недостаје добрих агитатора. Осим тога, он сматра да вођство Демократске странке у Сарајеву нема правог контакта са својим присталицама у травничком округу, а по свему судећи недостају им и материјална средства неопходна за подршку својим присталицама и агитаторима.²²⁹ Није баш сасвим јасно на какве су изборне резултате рачунали прваци Демократске странке, са овако траљавом предизборном кампањом, али је врло вјероватно да је њихова главна нада била везана за споразум са Савезом тежака и заједнички иступ на изборима, што би им сигурно донијело пуно гласова. Међутим, одлука Савеза тежака, донесена у последњем тренутку, да иступе као самосталан политички фактор на изборима, осудила је Демократску странку на неуспјех, посебно што је главни задатак представника Савеза тежака, на њиховим предизборним скуповима, био да истакну како са Демократском странком немају никаквог додира ни савеза.²³⁰ Програмска начела Демократске странке, бар када је у питању уређење државе, била су јасна, строги централизам без икаквих аутономија, мада је и овај дио програма Демократске странке варирао од покрајине до покрајине, зависно од тога гдје им је могао више политичке користи донијети. У Босни и Херцеговини њихов програм у предизборној кампањи могао је бити развијан на бази централизма, али само када је у питању било српско гласачко тијело. Али њихов став о аграрном питању није био тако јасан и више је зависио од тренутних политичких потреба, што ће имати велике последице по ову странку у Босни и Херцеговини. Носиоци *Демократских листи* у Босни и Херцеговини били су: прота Душан Кецмановић за бањалучки округ, др Живко Њежић за бихаћки изборни округ, дон Јурај Бјанкини за мостарски изборни округ, Шукрија Куртовић за сарајевски, Богољуб Кујунџић за травнички и Љуба Давидовић за тузлански изборни округ.²³¹ Ако ништа друго, демократама у Босни и Херцеговини мора се признати да су се изборили да на њиховим листама, за разлику

²²⁹ АБиХ, ЗВС₂, през. 11278/20.

²³⁰ Исто.

²³¹ *Статистички преглед избора народних посланика...*

од радикала, па и Савеза земљорадника, буду већином домаћи људи, јер се види да је само у једном округу, тузланском, био кандидован човјек из Србије, и то шеф странке Љуба Давидовић. Своје кандидатске листе демократи су прилагођавали националној и вјерској структури становништва појединих округа. Тако је, на примјер, у мостарском округу на *Демократској листи* било чак пет тежака, а ту листу чинили су већином Хрвати. Пошто је највише католика живјело управо на простору западне Херцеговине, потпуно су јасни циљеви и намјере ове странке на изборима 1920. године. Међутим, убрзо ће се испоставити да су им рачунице биле погрешне.

Помоћ и подршку својим пријатељима и политичким истомишљеницима из редова Демократске странке, али и Савеза земљорадника, које он очигледно није превише разликовао ни раздвајао, покушао је да пружи и Никола Стојановић, али није хтио да се политички ангажује ни у једној странци. У једној брошури, коју је објавио непосредно пред изборе, Стојановић је позвао народ да гласа за кандидате демократа и земљорадника, наглашавајући да је пријекно потребно да што већи број њихових „способних и честитих људи“ уђе у Уставотворну скупштину. Он сам није желио да се политички ангажује нити идентификује са било којом политичком опцијом док Конституанта не заврши свој главни задатак, то јест, доношење устава, али је исто тако сматрао да је свака пасивност „државотворних елемената“ у том тренутку равна индиректној издаји отаџбине. Демантујући, такође, да ће он истаћи своју листу насупрот пријатељима из редова демократа и земљорадника, Стојановић је такође осудио политику које воде друге политичке партије у Босни и Херцеговини, посебно радикали, те Хрватска тежачка странка и Југословенска муслиманска организација, наглашавајући да је њихова политика дволична и води слабљењу јединства.²³²

Савез тежака је политичка партија која се конституисала тек неколико мјесеци пред изборе, тако да није имала пуно времена за организацију и припрему изборне кампање. Међутим, њена снага лежала је у чињеници да је настала из покрета тежака и да је рјешавање аграрног питања била централна тема њеног

²³² Др Никола Стојановић, *Пред изборе, извод из једног предавања*, Сарајево 1920, 15.

програма, а и циљ њеног конституисања. Маса незадовољних сељака и калкуланство већине других политичких партија, када је у питању аграрно питање, били су њена главна снага на изборима 1920. године. Иако су покушавали да у своје редове укључе и сељаке других вјероисповијести и нација, залажући се за класну, а не вјерску и националну организацију, *Савез тежака* ће ипак остати политичка партија српског сељака. Са тог аспекта они ће највише конкурисати радикалима, којима је српско село традиционално било најјачи ослонац. Због тога су и прваци *Савеза тежака* на политичким зборовима, које су у Босни и Херцеговини држали у другој половини мјесеца новембра, то јест, непосредно пред изборе, највише нападали радикалну странку и њене вође, не бирајући ријечи да их компромитују. Тако је, на примјер, др Васиљ Поповић на скупштини тежака у Бањој Луци 14. новембра 1920. године, између осталог оптужио др Живка Њежића да је добио извознице, а др Душана Васиљевића да је тражио одштету за боравак у иностранству у току рата, док су тежаци интернирани или трунули по тамницама или гинули на бојиштима.²³³ Иначе, и радикали и земљорадници оптужују демократе за корупцију, лиферације, махинације и слично. Занимљиво да се Поповић у свом говору обрушио и на комунисте, називајући их „црвени“ и тврдећи да они заступају подјелу добара зато јер сами немају ништа, траже осмочасовни радни дан, велику плату, чиме поскупљује све оно што треба тежаку који иначе ради „од звијезде до звијезде“.²³⁴ Још радикалнији, али сада у осуди радикала, био је Ђоко Перин на збору у Невесињу 21. новембра 1920. године, када је оштро напао сам врх радикалне странке, Николу Пашића, Миленка Веснића и Стојана Протића. Пашићу је наводно замјерио што сина јединца није упутио у војску и што је 1918. спашавао Шерифа Арнаутовића. За Веснића је, према писању *Српске ријечи*, рекао да је „првокласни лопов пошто је утајио новац упућен из Америке српској сиротињи“, а Протић „нераздвојни је друг бегова, а очигледни крвник херцеговачког сељака.“²³⁵ Наравно да ни радикали нису остајали дужни, па су тежачке прваке називали најпогрднијим именима, оптужујући их непрестано за издају српских националних интереса. Знајући да ће и поред такве

²³³ АРС, Обласни одбор Бањалучке области, 33/15-10799.

²³⁴ Исто.

²³⁵ *Српска ријеч*, бр. 242, од 30.11.1920.

реторике врло тешко угрозити популарност радикалских вођа у Босни и Херцеговини, тежаци су настојали да кандидовањем Јована Јовановића Пиждона у бањалучком изборном округу парирају Николи Пашићу, а Михаило Аврамовић, такође из Београда, требало је да парира Миленку Веснићу у тузланском изборном округу. Носилац листе *Савеза тежака* у Херцеговини био је Ђоко Перин, секретар земљорадничког савеза из Сарајева, у травничком округу тежак Ристо Ђокић, у сарајевском, такође тежак, Никола Дивљан и у бихаћком др Ристо Јеремић, један од оснивача Савеза тежака у Босни и Херцеговини, иначе лекар по занимању.²³⁶ Као што се могло и очекивати на листи је било највише тежака.

Из кратког нацрта предизборне кампање у Босни и Херцеговини који је за Јована Јовановића Пиждона израдио др Васиљ Поповић могу се јасно препознати основни програмски циљеви са којима је *Савез тежака* у Босни и Херцеговини ишао на изборе 1920. године. У основним цртама то су: 1.) „... друштвено јединство са социјалног становишта: сељаци неће досадашње подјеле по вјерама и по покрајинама... Освједочени као монархисте Карађорђевици.“ 2.) „... аграрно питање: Заступамо најрадикалније рјешење: тежак добија сву земљу и (читлуке) кметлуке и беглуке бесплатно, а ни држава их не плаћа, јер би то држава порезом опет од сељака наплатила...“ 3.) „Одштета добровољцима и ратним страдалницима...“²³⁷ Кратко, јасно и прецизно, овога програма држаће се Савез тежака у читавој Босни и Херцеговини током предизборне кампање. Колико је Савез тежака каснио у предизборној кампањи види се и по томе што је Поповић ово писмо упутио 12. новембра, а то значи да се Пиждон само 15 дана пред изборе тек спремао да започне своју кампању. Занимљиво изгледа податак да је мјесто носиоца листе Савеза земљорадника у бихаћком изборном округу било понуђено првобитно Николи Стојановићу, али је, како он сам тврди у својим сјећањима он одбио ту кандидатуру и предложио да умјесто њега буде кандидован предсједник Земљорадничке странке Јован Јовановић Пиждон.²³⁸

²³⁶ *Статистички преглед избора народних посланика...*

²³⁷ АЈ, 80 – 38 – 138 (В. Поповић – Ј. Ј. Пиждону 12.11.1920.)

²³⁸ АСАНУ, 12554/9, 194.

На изборима 1920. године у два изборна округа (мостарски и тузлански), кандидовала се још једна тежачка странка. То је била *Муслиманска тежачка странка*, која је настала само неколико мјесеци пред изборе, а формирали су је муслимани који су се у националном погледу осјећали и изјашњавали као Срби. Аграрно питање заузимало је централно мјесто у њиховом програму, а сматрали су „да земља припада онима који је обрађују и да муслимански земљорадници треба да буду равноправни са православним и католичким.“²³⁹ Носилац *Муслиманске демократске тежачке листе* у Херцеговини, то јест у мостарском округу, био је Алија Куртовић, надконтролор из Сарајева, иначе рођени брат Шукрије Куртовића, истакнутог демократе.²⁴⁰ Ово само потврђује чињеницу да је ова странка била веома блиска ЈДС и да јој је задатак био да окупи муслиманске тежачке и на тај начин парира вјерској концепцији политичког груписања ЈМО. Занимљиво је да на листи *Муслиманске демократске тежачке листе* у Херцеговини није био ниједан тежак, а странка је носила тежачки префикс и имала озбиљну намјеру да представља муслиманске тежачке. Носилац листе *Муслиманске тежачке странке* у тузланском изборном округу био је Шефкија Глухић, адвокат из Тузле.

Са својом листом у тузланском изборном округу наступио је, безрезервно подржаван од радикала, и Шериф Арнаутовић. Циљ истицања листе „муслимана радикала“, то јест, политичке групе око листа *Домовина*, коју су предводили Арнаутовић и Смаилага Ђемаловић, био је да што више гласача одвоји од Југословенске муслиманске организације, које је Арнаутовић иначе оптуживао за искључивост која штети интересима муслимана у Босни и Херцеговини.²⁴¹ Срески и окружни начелници предвиђали су да ће појава Арнаутовићеве листе, а имајући у виду да је он био стари активни политичар, који је имао значајан број присташа међу муслиманима, сигурно значајно ослабити позиције ЈМО на предстојећим изборима.²⁴² На ово су, сасвим сигурно, рачунали и радикали, вјерујући да

²³⁹ А. Purivatra, *ЈМО и политичком животу ...*, 75.

²⁴⁰ *Статистички преглед избора народних посланика...*

²⁴¹ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 170.

²⁴² АБиХ, ЗВС₂, през. бр. 11278/20.

Арнаутовић може узети бар један до два мандата из редова муслиманског гласачког тијела.

У три изборна округа: сарајевском, травничком и тузланском, наступила је на изборима за Конституанту 1920. године и Српска народна странка Ђорђа Чокорила. Она се у предизборној кампањи строго држала свог оснивачког програма, тражећи стварање Велике Србије и не признајући никакву Југославију ни југословенство. Њихов политички програм био је толико радикалан да су наилазили на осуду чак и од српске интелектуалне и политичке елите у Босни и Херцеговини, која их је сматрала за реметилачки фактор, који омета слогу и јачање нове државе.²⁴³ Поједини котарски и окружни начелници тражили су од Земаљске владе да се забрани рад ове странке. Тако, је, на примјер, на скупштини присталица ове странке у травничком округу, донесена резолуција којом је тражено стварање Велике Србије у којој само српски народ може бити слободан и независан. У свом извјештају окружни начелник из Травника сматрао је да се ова резолуција и уопште дјеловање ове странке „граничи са велеиздајом и противи се постојећем државном стању.“²⁴⁴ А окружни предстојиник из Доњег Вакуфа, сматрао је за свету дужност Земаљске владе да забрани рад ове политичке партије, јер она „омета рад свих поштених Срба и Хрвата.“²⁴⁵ Чокорилови носиоци листа били су, за сарајевски округ Михајло М. Магдаленић, генерал у пензији из Београда, за травнички округ Милутин Јовановић, трговац из Жепча и за тузлански изборни округ Миодраг М. Магдаленић из Вњачке Бање, бивши генерални конзул Србије.²⁴⁶ Чокорилова странка од самог свог оснивања није имала никада значајан број присталица, па су према свим предизборним процјенама њене шансе на предстојећим изборима за Конституанту биле веома мале.

Љевичарске организације на изборима 1920. године у Босни и Херцеговини су представљале *Комунистичка партија Југославије* и *Социјалдемократска партија – Звонаши*. КПЈ је пред изборе развила живу пропагандну дјелатност, посебно у већим индустријским центрима у Босни и Херцеговини. Свјесни да се у изразито аграрној

²⁴³ АБиХ, ЗВС₂, през. бр. 6554/20.

²⁴⁴ Исто

²⁴⁵ Исто

²⁴⁶ *Статистички преглед избора народних посланика...*

земљи не могу ослањати само на подршку малобројног радништва, комунисти су све чешће истицали неопходност савеза радника и сељака. У том смислу пропагирани су и рјешавање аграрног питања у корист сељака и без икакве надокнаде посједницима. У том погледу свакако су могли представљати највећу конкуренцију *Савезу тежака*. У погледу уређења државе пропагирани су успоставу совјетске републике. На својим предизборним скуповима комунисти су обећавали све и свашта, па чак и потпуно нереалне и немогуће ствари, као што је, на примјер, укидање полиције или потпуно укидање плаћања пореза и слично. Извјештаји средњих и окружних органа власти препуни су извјештаја о томе како се комунисти служе лажима, сплеткама, демагогијом и слично, да би завели сиромашни и гладни народ.²⁴⁷ С обзиром на то да су третирани као антидржавни елемент сваки збор комуниста био је под будном пажњом органа власти. Својом реториком комунисти су се својски трудили да заслуже такав епитет. Отворено су подржавали бољшевизам, пропагирани револуцију и успоставу совјетске републике Југославије и слично. Наравно да је то иритирало власти до те мјере да су зборови комуниста понегдје били и растурани. Од краја септембра па све до непосредно пред изборе, комунисти су у Босни и Херцеговини одржали велики број скупштина. У тешким социјалним приликама, које су тада несумњиво биле јако изражене у Босни и Херцеговини, гдје је један дио становништва гладовао послје Првог свјетског рата, комунисти су својом агитацијом за социјалну правду, могли да привуку и значајнији број људи. Тако је, на примјер, окружни начелник из Травника, обавјештавао Земаљску владу у Сарајеву, 6. новембра 1920. године, да „у свим мјестима гдје имаде индустријских предузећа развили су најинтензивнији рад и најбољу организацију комунисти“, те да је у његовом округу тек послје комуниста најбоље организована Југословенска муслиманска организација.²⁴⁸ У предизборној кампањи комунисти се нису ограничили само на држање зборова и скупштина, већ су организовали поузданичке састанке, штампали и растурали летке и брошуре, агитовали код појединаца, а у кампању на подручју Босне и Херцеговине укључили су своје најбоље кадрове Косту

²⁴⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. 10108/20.

²⁴⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 11278/20.

Новаковића, Ивана Крндеља, Животу Милојковића и друге.²⁴⁹ Није познато који је проценат Срба из Босне и Херцеговине био укључен у Комунистичку партију или је важио за њихове присталице, али судећи према руководећем кадру, проценат Срба међу комунистима сигурно није био занемарљив. Иако су тврдили да они у ове изборе улазе без посебно формулисаног програма, он је ипак био прилично јасан. С једне стране, свјесни да су Босна и Херцеговина, као и читава Краљевина СХС, аграрна земља, своју једину шансу за успјех видјели су у савезу радника и сељака, а да би придобили српског сељака, комунисти су се залагали за радикално рјешавање аграрног питања у корист тежачког свијета и то без икаквих уступака феудалцима. Што се тиче државног уређења, они су се, као што је већ речено, јавно залагали за стварање совјетске републике Југославије и на својим зборовима без устезања користили такву реторику. Због тога су њихови зборови, на којима је стандардни вокабулар био „живјела револуција“, „живјела совјетска република Југославија“, „доље капитализам“ и слично, у доста случајева прекидани и забрањивани.²⁵⁰ Изгледа да су и сами комунисти били увјерени да на овим изборима у Босни и Херцеговини неће остварити неки значајнији резултат па су себи дозвољавали луксуз да максимално провоцирају органе власти. Сваки предизборни скуп користили су у те сврхе иако су знали да ће свако помињање совјетске републике или бољшевичке револуције изазвати забрану тог скупа. Иван Крндељ, један од најагилнијих комунистичких агитатора био је свјестан да ће и у случају изборног успјеха, комунистички посланици бити избачени из парламента, као што је био случај са београдским општинама.²⁵¹ Можда и због тога, комунисти нису ни крили да су антидржавни елемент. Тако је, на примјер, Живота Милојковић на скупштини комуниста у башти Радничког дома у Сарајеву, 29. септембра 1920. године јавно изјављивао „Капиталистичка штампа назива нас протудржавним елементима, но ми им отворено велимо, да и јесмо, јер овако државно уређење не води добру и мора се макар и револуцијом мијењати. Ми хоћемо пролетерску државу, радника и тежака,

²⁴⁹ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 171.

²⁵⁰ АБиХ, ЗВС₂, през. 12636/20.

²⁵¹ АБиХ, ЗВС₂, през. 9802/20.

државу совјета.²⁵² Милојковић је чак и аграрну реформу планирао да спроведе револуцијом тврдећи да ће на изборима развити агитацију за радикално рјешење аграрног питања „које се мора ријешити револуцијом. Ми хоћемо револуцију!“ А посебно је био киван на „капиталистичку Антанту“ тражећи кидање свих веза с њом и савез са совјетском Русијом. Ако ништа није био у праву, оно сигурно јесте поприлично када је рекао да „у унутрашњој политици опажа се државно расуло. Од уједињења даље смо, него смо били под Аустријом.“²⁵³

Носиоци листа КПЈ у Босни и Херцеговини били су: за бањалучки округ Јаков Ластрић, управник среске болесничке благајне из Бањалуке; за бихаћки Бранко Ђулибрк, обућар из Босанске Крупе; за мостарски Гојко Вуковић, лимар из Мостара; за сарајевски Ђуро Ђаковић, бравар из Сарајева; за травнички Живота Милојковић, новинар из Београда; за тузлански Митар Трифуновић, чиновник из Тузле.²⁵⁴ Дакле, само један кандидат за носиоце листа КПЈ, није био из Босне и Херцеговине, а као што се види на листама је било највише радника.

Много умјереније погледе од комуниста имали су представници *Социјалдемократске странке*, који су по свом листу чешће називани *Звонаши*. Ова политичка групација појавила се у Босни и Херцеговини последије рата, марта 1919. године, мада је њено политичко организовање започело још прије рата, а било је везано за појаву дисидената у Социјалдемократској странци Босне и Херцеговине.²⁵⁵ Априла мјесеца 1919. године они се уједињују са реформистима из Војводине и Хрватске у Социјалдемократску странку Југославије. Њихови политички погледи знатно су се разликовали од комуниста, а прије свега по питању стварања Краљевине СХС. Вођа „звонаша“ Јово Шмитран сматрао је да је стварањем ове државе извршено национално уједињење и да је сада превасходни задатак социјализовати ту државу и друштво.²⁵⁶ Дакле, за разлику од комуниста социјалдемократе нису тражили успоставу републике, поготово не совјетске републике, а на бољшевизам су гледали

²⁵² АБиХ, ЗВС₂, през. 9745/20.

²⁵³ Исто.

²⁵⁴ *Статистички преглед избора народних посланика...*

²⁵⁵ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 173.

²⁵⁶ Исто.

као на „социјалистички варваризам“.²⁵⁷ Због тога су мета њихових политичких напада често су били и комунисти, које су сматрали антидржавним елементом и обичним слугама руских бољшевика, али се нису либили да у предизборној кампањи подвргну оштрој критици и остале нездраве појаве у друштву. Залагали су се за радикално рјешавање аграрног питања и у том погледу пред изборе чак заступали и политичку сарадњу са Савезом тежака. Тако су на заједничкој скупштини са тежацима у Теслићу усвојили резолуцију у којој је био комбинован програм радничких и тежачких захтјева, а међу првима радикално рјешавање аграрног питања, осмочасовно радно вријеме и слично.²⁵⁸ Дobar дио њихове предизборне кампање, која је посебно активирана пред изборе, у новембру 1920. године, заузимао је управо покушај придобијања сеоских маса, али и антикомунистичка пропаганда. Међутим, до заједничког наступа са Савезом тежака на изборима за Конституанту ипак неће доћи, па ће социјалдемократи Босне и Херцеговине на овим изборима иступити самостално. Они су кандидовали изборне листе у свим окрузима Босне и Херцеговине, а њихови носиоци су били: за бањалучки и бихаћки изборни округ Јово Шмитран; за сарајевски Ристо Богдановић, управник Радничког конзума у Сарајеву; за тузлански Шпиро Гојшина, секретар Радничког савеза из Сарајева; за мостарски Љубо Мићевић, новинар из Сарајева.²⁵⁹ Сви носиоци листи СДСЈ по члану 13 изборног закона били су домаћи људи из Босне и Херцеговине, али су зато сви кандидати који су бирани по члану 14 изборног закона били изван Босне и Херцеговине. У социјалној структури њихових кандидатских листи примјетан је велики број добровољаца и жељезничких радника. Судаћи према кандидатским листама СДСЈ, поприличан број њихових чланова и симпатизера такође је долазио из српског етничког корпуса у Босни и Херцеговини, можда чак и више него када је у питању Комунистичка партија Југославије.

То су углавном биле политичке партије које су у Босни и Херцеговини на изборима за Конституанту 1920. године претендовале на гласове српских бирача. Муслимани и Хрвати у Босни и Херцеговини, у највећем броју били су одређени

²⁵⁷ Исто.

²⁵⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 9465/20.

²⁵⁹ *Статистички преглед избора народних посланика...*

за своје вјерске или националне политичке организације. Југословенска муслиманска организација наступила је на изборима 1920. године са јасним изборним програмом и јасним циљевима. За ЈМО је било од пресудног значаја потврдити се као једини легитимни представник свих муслимана Босне и Херцеговине, што су јој многи оспоравали. Широко и свеобухватно вођена, предизборна кампања била је првенствено усмјерена на питање одбране „угроженог ислама“ и праведног рјешења аграрног питања, под чиме се подразумијевала праведна надокнада бившим феудалцима и изузимање беглукче земље из аграрне реформе. Нису изостајали ни захтјеви за успостављањем аутономија у оквиру Краљевине СХС, при чему би Босна и Херцеговина представљале једну аутономну цјелину.

Хрвати су на изборима 1920. године у Босни и Херцеговини наступили са двије политичке странке. Хрватском пучком странком, која је, предвођена католичким клером, имала посебно јак утицај у Херцеговини и Хрватском тежачком странком за коју су углавном били везани католици из Босне, а која је била најближа политичким идејама Стјепана Радића и његове странке. Прваци ХТС су сматрали да би за Конституанту „требало бирати за Босну и Херцеговину лица из Хрватске и обрнуто, јер ће се том методом служити и странке из Србије“²⁶⁰ У предизборном прогласу који је издао мостарски одбор ХТС између осталог се каже: „Хрвати сељаци, ако сте за Загреб и Хрватску гласујте за кандидате Хрватске тежачке странке... ко не гласује за кандидате Хрватске тежачке странке већ за Пучку, тај гласује против Загреба а за Љубљану и Београд... Знајте Хрвати тежаци! Једина Хрватска тежачка странка ради са Загребом... Живио Хрватски Загреб!“²⁶¹ Већ тада је постало јасно да ће ХТС утријети пут продору идеја Стјепана Радића у Босну и Херцеговину и на тај начин значајно радикализовати политичку ситуацију у њој. То ће имати велике посљедице у односима Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини.

Осим оштрих вербалних обрачуна приликом предизборних скупова, може се рећи да су предизборна кампања, па и сами избори одржани 28. новембра 1920. године, протекли прилично мирно. То су, на жалост, били први и последњи избори

²⁶⁰ Т. Išek, *HSS u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, 112.

²⁶¹ АБиХ, ПУС, 11655/20.

који су у Босни и Херцеговини проведени у прилично мирној атмосфери и без физичких обрачуна присталица различитих странака. То је уједно и доказ да политичка сцена није била до те мјере радикализована, али то стање неће дуго потрајати.

Према званичној статистици избора народних посланика за Уставотворну скупштину, у Босни и Херцеговини је од укупно 476.237 уписаних бирача на изборе 28. новембра 1920. године изашло њих 330.958 или 69,49 %. Резултати избора били су следећи:²⁶²

Странке	Босна и Херцеговина	
	Број освојених гласова	Број освојених мандата
Радикална странка	59433	11
ЈМО	110895	24
ХТС	38390	7
ХПС	20774	3
КПЈ	18074	4
Савез тежака	54506	12
Демократска странка	17980	2
Муслим. теж. странка	1122	0
Соц. дем. стр.	2784	0

Резултати избора искристалисали су политичку сцену Босне и Херцеговине. Постало је јасно да се гласачи најрадије опредјељују за своје вјерске и националне организације. ЈМО је јасно доказала своју супремацију међу муслиманским становништвом у Босни и Херцеговини. За ЈМО је гласало 23,29 % од изашлих бирача, што су били одлични резултати, посебно ако се узме у обзир да су остале странке, које су у имале претензије да представљају муслимане доживјеле прави изборни дебакл. За Радикалну странку гласало је укупно 12,48 % бирача, што за ову странку није био очекивани успјех, а посебно ако се има у виду да је за Савез тежака гласало чак 11,45 % изашлих бирача у Босни и Херцеговини. На тај начин потврдила су се предизборна страховања радикала да ће им *Савез тежака* бити највећи конкурент у борби за гласове, првенствено српског сељака. Успјех Савеза тежака био је тим већи ако се узме у обзир да је ова странка основана само неколико мјесеци

²⁶² Статистички преглед избора народних посланика...

пред изборе и да је за кампању имала врло мало времена. То јасно говори колико је аграрно питање било примарно за српског сељака у Босни и Херцеговини. Оно са чим су радикали сигурно били задовољни био је потпуни дебакл Демократске странке у Босни и Херцеговини. За демократе је укупно гласало 3,8 % бирача, што је било више него поражавајуће за ову странку.

Хрвати у Босни и Херцеговини подијелили су своје гласове између ХТС и ХПС. Хрватска пучка странка доказала је своју супремацију међу Хрватима у Херцеговини, гдје је за њу гласало 20,15 % гласача, док је на нивоу Босне и Херцеговине освојила 4,36 % гласова. С друге стране, Хрватска тежачка странка освојила је пуно више гласова у Босни него у Херцеговини. За њу је укупно гласало 8,06 % гласача, а од седам мандата колико је ова странка освојила у БиХ, само један је био из Херцеговине. Превага коју је ХТС остварио над ХПС међу хрватским бирачима у Босни и Херцеговини била је јасан сигнал да ће врло брзо апсолутни примат међу Хрватима БиХ имати Стјепан Радић и његова политика.

Од љевичарских организација, Звонаши су доживјели потпуни дебакл, док је за КПЈ гласало 4 % бирача, што је са 4 освојена мандата био изузетно добар резултат.

Несумњиво највећи губитник ових избора у Босни и Херцеговини је била Демократска странка, а посебно у Херцеговини, која се сматрала њеним најјачим упориштем, због угледа који су бивши „народовци“ уживали у народу. Међутим, политика коју су они повели 1918. године, очигледно да није била у сагласју са жељама српског народа у Херцеговини, јер су демократе освојиле 2,74 % гласова Херцеговаца, што је било више него поражавајуће за ову странку, поготово ако имамо у виду да је у Херцеговини гласало дупло више бирача за комунисте него за демократе, што опет више говори о неуспјеху демократа него о успјеху комуниста. Поцијепаност српског гласачког тијела у Босни и Херцеговини оставила је велике последице по број освојених мандата странака које су окупљале и представљале српски народ. Најбољи показатељ за то јесте податак да је ЈМО освојила само један посланички мандат мање него што су демократе, радикали и тежаци освојили заједно. Тај тренд поцијепаности српског гласачког тијела у Босни и Херцеговини наставиће се и у наредном периоду, за разлику од муслимана и поготово Хрвата који

су на наредним изборима све више хомогенизовали своје једновјернике. Последица тога био је увијек мањи број посланичких мандата у односу на бројност српског народа у Босни и Херцеговини.

Према резултатима избора, за народне посланике из Босне и Херцеговине су изабрани: **Народна радикална странка:** Никола Пашић, министар предсједник из Београда, Душан Суботић, свештеник из Босанске Градишке, Тоде Лазаревић, адвокатски кандидат из Босанског Новог, Ристо Одавић, професор из Београда, за округ бањалучки; Мирослав Спалајковић, бивши српски посланик у Петрограду, за срез бихаћки; Др Лазар Марковић, министар за Уставотворну скупштину из Београда, за срез мостарски; др Милан Сршкић, предсједник Земаљске владе из Сарајева и др Владимир Андрић, адвокат из Сарајева, за срез сарајевски; др Милан Пећанац, генерални конзул у пензији из Београда, за срез травнички; др Миленко Веснић, предсједник министарског савјета из Београда, др Момчило Иванић, професор универзитета из Београда, за срез тузлански. **Демократска странка:** Душан Кецмановић, прота из Бањалуке, за округ бањалучки; Љубомир Давидовић, предсједник министарског савјета из Београда, за срез тузлански. **Савез тежака:** др Ристо Јеремић, управник Државне болнице у Сарајеву, Марко Гаковић, тежак из среза Босанска Крупа и Симо Крстић, инжењер из Теслића, за округ бихаћки; Јован М. Јовановић, бивши посланик Краљевине Србије у Лондону, др Васиљ Поповић, чиновник из Теслића и др Урош Стајић, агроном из Београда, за округ бањалучки; Михаило Аврамовић, управник Савеза српских земљорадничких задруга из Београда, Михајло Видаковић, предсједник Савеза добровољаца БиХ, из села Белошевца, срез Зворник и Јован М. Јовановић, по други пут, за округ тузлански; Никола Дивљан сељак из Зијамета срез Сарајево, за округ сарајевски, Ђоко Перин, управник Савеза српских земљорадничких задруга у Сарајеву, за округ мостарски; Ристо Ђокић, сељак из Подлугова, срез Високо, за округ травнички. Одмах послје избора др Ристо Јеремић се одрекао мандата у корист Мила Балабана, сељака из Буковаче, срез Босански Петровац, Јован М. Јовановић се одрекао мандата у округу бањалучком у корист Драгутина Јањића, сељака-добровољца из Брезовљана, срез Прњавор, а задржао је мандат у округу тузланском, др Урош Стајић се одрекао мандата у округу

бањалучком у корист Јова Поповића, инжењера из Сарајева, јер је био изабран и у округу врањском. **Југословенска муслиманска организација:** Др Мехмед Спахо, министар на расположењу из Сарајева, Ибрахим ефендија Маглајлић, муфтија из Тузле, Хамзалија Ајановић, свршени филозоф из Тешња, за округ бањалучки; Ибрахим ефендија Маглајлић, муфтија из Тузле, Хасан Миљковић, општински начелник из Велике Кладуше, Хусеин Алић, професор из Копривнице и Џафер Куленовић, одвјетнички перовођа из Бихаћа, за срез бихаћки; Сакиб Коркут, новинар из Сарајева, Салих Баљић, професор из Мостара и др Хамдија Карамехмедовић, лекар из Сарајева, за срез мостарски; Др Мехмед Спахо, министар на расположењу из Сарајева, Сајидалибег Филиповић, посједник из Сарајева, Мујо Шеховић, тежак из Ораховца, Дервиш Омеровић, судија из Жепча и др Халидбег Храсница, адвокат из Сарајева, за округ сарајевски; Сакиб Коркут, уредник *Правде*, из Сарајева, Хамид Курбеговић, посједник из Доњег Вакуфа и др Халидбег Храсница, адвокат из Сарајева, за округ травнички; Ибрахим ефендија Маглајлић, муфтија из Тузле, др Халидбег Храсница, адвокат из Сарајева, Ахмед Ага Ковачевић, трговац из Лукавца, Ахмед Шерић, новинар из Сарајева, Шемсудин Сарајлић, градски чиновник из Сарајева и Осман Виловић, градски начелник из Тузле, за округ тузлански. **Хрватска тежачка странка:** Никола Задро, професор из Бањалуке, за округ бањалучки; др Матко Лагиња, хрватски бан из Загреба, за округ мостарски; др Иван Павичић, за срез сарајевски; фра Јако Пашалић, жупник из Ливна, Иво Матковић, тежак из Гуче Горе и Стјепан Јанковић, директор исхране из Сарајева, за срез травнички; Мато Шпијоњак, тежак из Гребница, за срез тузлански. **Хрватска пучка странка:** Фра Дидак Бунтић, фрањевачки провинцијал из Мостара, др Марко Ребац, адвокат из Бањалуке, др Никола Мандић, адвокат из Сарајева, за срез мостарски. **Комунистичка партија Југославије:** Јаков Ластрић, управник среске болесничке благајне у Бањој Луци, за срез бањалучки; Ђуро Ђаковић, бравар из Сарајева, за срез сарајевски; Живота Милојковић, уредник *Радничких новина* из Београда, за срез травнички; Митар Трифуновић, чиновник из Туле, за срез тузлански.²⁶³

²⁶³ *Статистички преглед избора народних посланика...*

Уставно питање

Уставно питање било је сасвим сигурно једно од најважнијих политичких питања у првим годинама живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Имајући у виду све околности које су пратиле процес уједињења, било је од кључне важности питање како ће бити ударени уставни темељи нове земље, јер је од тога зависило којим ће друштвено-политичким токовима кренути живот њених житеља. Босна и Херцеговина у процесу доношења новог устава играле су значајну улогу, с обзиром на чињеницу да су то биле централне области новостворене државе, а уједно, са највише израженим мултиконфесионалним и мултиетничким саставом становништва. Осим тога, Босна и Херцеговина су биле јако оптерећене турским и аустроугарским наслеђем, вијековном мржњом између кмета и феудалца, мржњом којој је вјерски карактер овакве друштвене подјеле давао посебан печат. Аустроугарска политика фаворизовања католичанства, а посебно наметање хрватске националне одреднице свим католицима у Босни и Херцеговини додатно је компликовала и онако сложене политичке односе у ове двије покрајине. У таквој ситуацији Босна и Херцеговина су неминовно морале бити области преко којих ће се највише преламати сукобљене концепције централизма и федерализма приликом доношења новог устава. Улога српске интелектуалне и политичке елите у процесу доношења првог устава Краљевине СХС није била ни посебно истакнута ни значајно уважавана. Утопљени у политичке партије за које су се определијели, они су једноставно слиједили курс врха странке и погледе које је заступало њено вођство. А главно питање новог устава било је питање државног уређења, то јест да ли ће земља бити централистички или федералистички уређена, са или без одређених аутономија, а поготово које области би требало да уживају ту аутономију и у којој мјери.

Питање устава нове државе било је покренуто још у току Крфске конференције 1917. године и управо на тој конференцији донесена су нека рјешења која ће чинити темељ будућег уставног уређења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а међу њима и питање монархије. Босну и Херцеговину на тој конференцији заступао је др Душан Васиљевић, а његова дјелатност и ставови које је

том приликом заступао већ су детаљније обрађивани. Основна рјешења државног уређења, која су била утврђена на Крфској конференцији, касније је покушао да дезавуише Анте Трумбић и Југословенски одбор, а резултат тих настојања била је Женевска конференција. Сам чин уједињења 1918. године, осигурао је монархистички облик владавине, па је као основно питање које је требало ријешити новим уставом било питање централизма или федерализма.

Суштина политичког програма Југословенске демократске лиге и српске елите која је била укључена у њен рад, када је у питању државно уређење, било је залагање за јединствену државу, али уређену на начин који је подразумијевао неку врсту средњег пута између централизма и федерализма. Централизам би се огледао у једној влади и једном законодавном тијелу за читаву државу, а у коме би биле заступљене све гране државне управе: спољни послови, царина, војска, поморство, монополи, пошта, телеграф, правосуђе итд. У оквиру те државне управе ЈДЛ је предвиђала постојање извјесних аутономија, које би обезбиједиле да се народ у појединим областима може „самостално развијати према својим потребама.“ Аутономија би се спроводила у оквиру општина, срезова и области, које би имале своје чиновнике и своје парламенте, али би све одлуке локалних парламената са снагом закона морао да потврди један орган централне државне власти, то јест парламент који би био јединствен за цијелу државу.²⁶⁴ Чини се да је боравак у Швајцарској југословенске емиграције у току рата имао значајног утицаја и на њихове погледе државног уређења. Сам Никола Стојановић, дивећи се тој земљи у којој су живјеле три вјере и три народа у 33 кантона и успјели да створе „један патриотизам, појачан увиђавношћу заједничких интереса“, сматрао је да је то пут којим треба да крене млада југословенска држава. Као основни принцип уређења државе, он је проповиједао самоуправу народа, али не прецизирајући шта би та самоуправа фактички значила. Њему је било примарно изградити заједничку, југословенску свијест народа, али по њему централизам није био пут за постизање тог циља. У својим необјављеним сјећањима Стојановић, између осталог, каже: „Познајем добро Босну и Херцеговину, које имају поред три вере четири различита менталитета и

²⁶⁴ АСАНУ, 12554/22.

знам да би се заједничка свест могла изградити, кад не би било утицаја са стране у противном правцу. Имао сам прилике да упознам бирократију разних југословенских покрајина и друштвени слој из кога се она већином регрутује и не могу да схватим, како представници противне, централистичке, струје могу веровати да на том темељу могу свој храм сазидати.²⁶⁵ А међу тим противним, то јест, централистима, налазили су се осим Радикалне странке, коју је он иначе сматрао „примитивном организацијом“²⁶⁶ и његови пријатељи у оквиру Демократске странке, који су се, као и радикали, такође залагали за централистичко уређење или су једноставно само поштовали политичко опредјељење врха партије. Можда су Стојановић и људи око Југословенске демократске лиге, своје суштинско неразумијевање са демократама у земљи најбоље изразили у телеграму, који су почетком фебруара 1919. године упутили редакцији Лорковићевог *Новог времена*, у коме су нагласили да „Југословенска лига хоће да ствара основе јединствене државе замјеничком културом, док централисте ово замишљају постићи бирократском администрацијом.“²⁶⁷ Свој антицентрализам Никола Стојановић ће доказати још једном, коју годину послје доношења устава, када је био главни иницијатор за сазивање такозване Илиџанске конференције српских и хрватских јавних радника, а која се изјаснила за ревизију Видовданског устава у правцу покрајинских самоуправа.²⁶⁸

Демократска странка, вођена Светозаром Прибићевићем, можда и више него званичним предсједником Љубом Давидовићем, заузела је од самог оснивања оштар централистички курс по питању унутрашњег уређења државе. Већ на оснивачкој скупштини у Сарајеву 15-16. фебруара 1919. године Прибићевић је то јасно и недвосмислено нагласио. Сматрајући да је питање монархије са династијом Карађорђевића на челу ван сваке дискусије, Прибићевић је подвукао: „И друго је за мене изван дискусије, а то је да наша држава треба да се централише у том смислу да има једну владу, да има једно законодавство, а уз то да има управну

²⁶⁵ АСАНУ, 12554/9, 187.

²⁶⁶ *Nova Evropa*, књ. III, бр. 1-2, Zagreb, 21. avgust 1921.

²⁶⁷ *Народно јединство*, год. II, бр. 37, од 10. фебруара 1919. године.

²⁶⁸ АСАНУ, 12554/9, 196.

децентрализацију. Према моме становништву та управна децентрализација не сме да се ограничи на старе области, јер то значи перпетуирати. Автономно подручје за управу треба тако заоквирити да један округ или жупанија или департман – према томе како ће се звати – може из Србије прелазити у Босну или у Хрватску, из Босне у Славонију и Далмацију, ако то захтевају економске потребе.²⁶⁹ Чак шта више, централизам је Прибићевић сматрао као „један велики принцип“ као једну „велику идеју“ чијој примјени се морају свом снагом посветити без обзира на борбу коју морају издржати, јер ће само тако „служити великој целини народа.“²⁷⁰ А шта је мислио о покрајинским владама у Сарајеву, Загребу и Љубљани, и њиховим компетенцијама, Прибићевић је, одговарајући на критике појединих политичара из Хрватске, изразио у следећој реченици: „Покрајинска влада – па макар који државноправни учењак узео у разматрање то питање – представља само експонента Краљевске владе и ништа друго, јер покрајинска влада нема посебног државног положаја.“²⁷¹ За разлику од Стојановића, његови политички пријатељи у Босни и Херцеговини прихватили су овај програм самим чином ступања у Демократску странку, мада нема довољно података о томе шта су они појединачно и интимно заиста мислили о централистичком уређењу нове државе, које је бескомпромисно заступао Прибићевић.

Радикална странка, по питању државног уређења, стајала је скоро на идентичним позицијама као и демократе. На тим позицијама несумњиво су стајали и босанскохерцеговачки радикали, што се види већ из првог броја њиховог гласила *Српска ријеч*, који је изашао у Сарајеву 2. (15) марта 1919. године, а у коме су представљени основни принципи програма за који ће се они залагати. Између осталог, присталице радикала у Босни и Херцеговини, по питању државног уређења, кажу: „Тражимо да се створи јака **централна влада** у Београду која ће енергично побијати све „аутономистичке“ (читај франковачке) захтјеве. За нас је Београд културно и политичко средиште било увијек па и данас је. Само јака централна влада, основана на начелу демократском може да унаприједи нашу домовину.

²⁶⁹ *Народно јединство*, год. II, бр. 43, од 17. фебруара 1919. године.

²⁷⁰ Исто.

²⁷¹ Исто.

Аутономски захтјев је остатак аустро-мађарског режима и зато ћемо га побијати.²⁷² Оваква схватања дијелило је и вођство странке у Београду, па по овом питању неће бити размимоилажења између радикала у Босни и Херцеговини и њиховог вођства у Београду. И приликом конституисања окружних и среских одбора Радикалне странке у Босни и Херцеговини, њени заступници су сасвим јасно и недвосмислено заступали овакво мишљење. Тако је, на примјер, Стијепо Кобасица, један од најистакнутијих присталица радикала у Босни и Херцеговини и један од главних покретача листа *Српска ријеч*, на оснивачкој скупштини или боље рећи оснивачком поузаданичком састанку Радикалне странке у котару Дервента, 12. маја 1919. године, између осталог говорио да Радикална странка „мора и стоји на становишту централизма државе, а свака дискусија гледе форме владавине је априори искључена и о том питању неће странка трпјети дискусије ни у будућој Конституанти државној.“²⁷³ Међутим, нису сви ни у Радикалној странци, па ни у њеном самом врху размишљали на овакав начин, што најбоље показује примјер Стојана Протића и његовог нацрта првог устава Краљевине СХС. Наиме, Протић је као предсједник владе Краљевине СХС, у вријеме свог другог мандата, формирао комисију експерата, на челу са Слободаном Јовановићем, а која је имала задатак да изради нацрт првог устава Краљевине СХС. У тој комисији није било чланова из Босне и Херцеговине.²⁷⁴ Комисија је завршила свој посао половином априла мјесеца 1920. године и то на тај начин што је неке чланове свог предлога устава поставила алтернативно, а нека најосјетљивија питања оставила отвореним. Тако је, на примјер, у тачки 4. њиховог уставног нацрта, гдје се помињу покрајине свјесно изостављено њихово набрајање.²⁷⁵ Међутим, Протић је био незадовољан овим нацртом устава, па је као министар за Конституанту у влади Миленка Веснића израдио свој властити нацрт устава. Према том нацрту, Краљевину СХС је требало подијелити на девет области (Србија, Стара Србија са Македонијом, Хрватска и Славонија са Ријеком, Истром и Међумурјем, Босна, Црна Гора са

²⁷² *Српска ријеч*, бр. 1, год. I, Сарајево, 2. (15.) марта 1919. године.

²⁷³ АБиХ, ЗВС₂, през. 5022/19.

²⁷⁴ Чланови комисије су били: Слободан Јовановић, Ладислав Полић, Коста Кумануди, Богумил Вошњак и Лазар Марковић.

²⁷⁵ Nedim Šarac, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920-1921. godine*, Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta, god. IV, br. 4, Sarajevo 1968, 139-140.

Херцеговином, Боком и Приморјем, Далмација, Срем са Бачком, Банат и на крају Словенија са Прекомурјем), на чијем челу је требао да буде покрајински намјесник, као представник краља и врховне државне власт. Највиши извршни орган власти у покрајини је Покрајински одбор, као нека врста владе, која спрема предлоге покрајинских закона, а усваја их покрајинска скупштина, а проглашава и обнародује покрајински намјесник. Покрајинског намјесника је требало да именује краљ на приједлог министра предсједника, а државна централна власт пази да покрајинске и друге мјесне власти врше своје законске дужности и да не повриједи државни интерес.²⁷⁶ Видљиво је да је Протићев приједлог полазио од начела децентрализације, с једне стране водећи рачуна да не дође до административне парцелизације државе, а с друге стране супротстављајући се формули централизма. Међутим, овај нацрт устава није задовољио ни једну ни другу страну, па је Протић претрпио критике и подозрење и од својих страначких колега, које су у овако широким покрајинским самоуправама видјели разбијање јединства државе. Када су у питању Босна и Херцеговина, Протић је у свом нацрту устава ове двије области раздвојио с тим што је Босну оставио као самосталну административну јединицу, а Херцеговину, заједно са приморјем и Боком присајединио Црној Гори. При оваквој подјели Протић је очигледно рачунао на увијек присутни и оправдани дуализам Босна – Херцеговина, који вуче коријене још из средњег вијека, али припајање Херцеговине Црној Гори, значило би испуњење старих тежњи краља Николе и коначно губљење индивидуалитета и идентитета Херцеговине, као што су га изгубиле и оне простране области Херцеговине које су од половине XIX вијека припојене Црној Гори. Занимљиво би било видјети какво је било реаговање херцеговачких радикала о Протићевом уставном нацрту, имајући при томе у виду изражену жељу српског народа у овој области да са Србијом живи у једној држави, без икаквих граница, па чак ни административних. Али, о томе за сада нема валидних података, а питање је да ли је до неког реаговања уопште и дошло, прије свега због страначке дисциплине и поштовања генералног курса партије. Када су у питању босански радикали онда би

²⁷⁶ *Ustavni nacrt Stojana Protića*, В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, zbirka dokumenata, Beograd 1985, 165-166.

се, барем према ставу њиховог вође Милана Сршкића, могли рећи да се они нису слагали са овим уставним нацртом. Када је Стојан Протић, бранећи свој уставни нацрт, устврдио да је овакав облик децентрализације имао на уму због неких аутономистичких тежњи у појединим областима, позвао се на један документ Земаљске владе у Сарајеву од 24. маја 1920. године, који је потписао тадашњи њен председник Милан Сршкић, а у коме се протестује против уредовања централних органа власти у Босни и Херцеговини мимо Земаљске владе. Међутим, приликом дебате у Уставотворној скупштини, Милан Сршкић је оспорио Протићево тумачење смисла и интенција тог документа.²⁷⁷ Радикалски лист у Босни и Херцеговини *Српска ријеч* снажно је подржавао централистичко уређење државе, идући чак и корак даље у томе и тражећи да име нове државе буде „Србија – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“²⁷⁸

Савез тежака је своје погледе на унутрашње уређење државе формулисао у свом програму који је усвојен на оснивачкој скупштини Савеза земљорадника Србије у Великој Плани 12. октобра 1919. године, а који је прихваћен од свих сељачких организација које су се ујединиле са Савезом земљорадника Србије, па према томе и од стране Савеза тежака Босне и Херцеговине. Овај програм заступао је централистичко уређење и монархистички облик владавине на челу са династијом Карађорђевића. Држава је требала да има једно народно представништво, а самоуправне области би се формирале у складу са географским, саобраћајним и привредним условима. Општине су требале да буду основне политичке и управне јединице створене и засноване на принципу самоуправе.²⁷⁹ На основу овог програма Савез земљорадника израдио је и свој нацрт устава, који се од осталих нацрта разликовао у много чему, а поготово у захтјевима за професионалним парламентом, то јест од представника занимања и класа, а које бирачи могу у сваком тренутку опозвати, затим у схватању о улози краља, народне владе, чијег је председника требала бирати народна скупштина на период од двије године, па све до захтјева о

²⁷⁷ N. Šarac, *н.с.*, 140.

²⁷⁸ *Српска ријеч*, бр. 35, од 22. фебруара 1921. године.

²⁷⁹ М. Гаковић, *Савез земљорадника...*, 112, 120.

задружној држави и низа новотарија у привредним и друштвеним односима.²⁸⁰ Нацрт устава Савеза земљорадника, када је у питању државно уређење био је у основи централистички, али је ипак имао низ примједби, посебно од регента Александра, коме су, како је он сматрао, овим нацртом устава одузета сва права суверена, а што је он отворено изнио у неколико разговора са шефом земљорадника Јованом Јовановићем Пижоном.²⁸¹ У својим забиљешкама, поводом овога, Јовановић чак тврди да је и десет година послје тога, краљ Александар у једном разговору са адвокатом Данилом Димовићем, спочитавао како су земљорадници покушали да му одузму сва суверена права.²⁸² Без обзира на ово, уставни нацрт Савеза земљорадника био је, по мишљењу многих, веома прогресиван.

Међу неколико уставних нацрта, који, осим нацрта Југословенске муслиманске организације, није изворно потицао из Босне и Херцеговине, појавио се и један нацрт устава, који је био продукт једног, најрадикалнијег, дијела српске политичке елите у Босни и Херцеговини. То је био уставни приједлог Радивоја Новаковића, који је у суштини изражавао погледе политичке групе око Ђорђа Чокорила и листа *Српска зора*. Полазећи од става да нова држава треба да носи назив Краљевина Велика Србија, Новаковић је тако и насловио свој нацрт устава, који је публикован у Београду 1920. године као „Предлог устава за Краљевину Велику Србију.“ Обиљежја тако назване државе требала су да буду искључиво српска национална обиљежја, а уставни нацрт предвиђао је строги централизам и то таквог облика да се Краљевина Велика Србија није смјела дијелити на области, а као ниже административно-управне јединице, Новаковић је предвиђао округе, срезове и општине.²⁸³ Будући да је био подржан само од Чокорилове Српске народне странке, овај уставни нацрт нико није озбиљно ни узео у разматрање.

Осим Новаковићевог, још је само уставни нацрт Југословенске муслиманске организације изворно настао у Босни и Херцеговини. Он је, као што се могло и

²⁸⁰ О овоме шире погледати: М. Гаковић, *Савез земљорадника...*, 71-76.

²⁸¹ АЈ, 80 – 32 – 239/240 (Забиљешка Јована Јовановића о разговорима са краљем Александром поводом земљорадничког нацрта устава).

²⁸² Исто.

²⁸³ Радивоје К. Новаковић, *Предлог устава за Краљевину Велику Србију*, Београд 1920, 5-6.

очекивати, као форму унутрашњег уређења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, предвиђао строгу децентрализацију. Полазећи од свог програма, који је предвиђао монархистичко уређење са династијом Карађорђевића, прваци ЈМО су заступали мишљење да је неопходно постојање централног парламента и владе за читаву државу, који ће се бавити питањима од општег интереса, али су наглашавали потребу постојања обласних скупштина и обласних влада, које би биле одговорне тим скупштинама.²⁸⁴ Имајући у виду специфичност положаја муслимана у Босни и Херцеговини и њихову неодређеност у припадности српском или хрватском етничком корпусу, али и југословенство које је вођство ЈМО прихватило као неку врсту алтернативе и компромиса између ове двије националне опције, сасвим је разумљиво да њима није одговарала никаква племенска подјела на Србе, Хрвате и Словенце, нити племенска аутономија у оквиру Краљевине СХС. Због тога су се свим силама залагали за покрајинске аутономије и то по дотадашњим географским границама појединих покрајина, гдје би Босна и Херцеговина представљале једну аутономну цјелину, са властитим сабором и владом. У духу ових програмских начела био је конципиран и њихов нацрт првог устава Краљевине СХС. Међутим, невоља за њих била је та што су чинили свега 31 % становништва Босне и Херцеговине, а Срби православни из Босне и Херцеговине, којих је тада било 44% у укупном становништву, на сваки помен могућности било какве аутономије Босне и Херцеговине у оквиру Краљевине СХС, гледали су као на изневјерене наде њиховог потпуног уједињења са Србијом, а било какву, па чак и административну границу на Дрини, као непријатељски акт према њима и враћање на стари аустроугарски административно-управни систем. С друге стране и Хрвати из Босне и Херцеговине све чешће су свој поглед упирали према Загребу, а посебно од како је Радићева идеологија продрла у Босну и Херцеговину и ове двије области почела да својата као саставни дио „хрватског историјског права.“

Нацрт устава Народног клуба, који су чиниле хрватске странке, предвиђао је децентралистичко федеративно уређење са шест федералних јединица и то: Србија (укључујућу Стару Србију и Македонију), Хрватска (укључујући Славонију,

²⁸⁴ *Pravda*, glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije, Sarajevo, br. 110, od 26. oktobra 1920. godine.

Далмацију, Међумурје и Истру са свим острвима), Војводина, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Словенија. Свака од предвиђених покрајина требала је, према нацрту устава Народног клуба, да има своје саборе и владе, које су одговорне сабору, а њих чини покрајински намјесник са повјереницима или министрима. Овлаштења покрајина била су таква да је овакво уређење више личило на конфедерацију или савез независних држава него на југословенску федерацију, за коју се овај нацрт устава формално залагао. У својој критици противници овакве врсте организације државе су истицали да „Народни клуб дијели државу, не земљу, на шест државица, не покрајина. Као и клерикални Југословенски клуб, и он је за *историјске границе*, с том малом разликом што Хрватску мало заокругљује. Као и клерикални Југословенски клуб, и он жели уређење на племенској основи, али, и ту, идући један корак даље, само у толико у колико све Хрвате скупља на окуп, јер све Србе дели на четири државице. Принцип равноправности племена уступио је место једном вештачком принципу бројне једнакости државица у толико у колико ни једна српска државица не сме бити јача од хрватске државице. И кад је већ, за несрећу, српско племе многобројније, онда га ваља поцепати, по оној народној да *не крива ни тамо ни амо*.“²⁸⁵

Није се пуно разликовао од овога ни уставни нацрт Југословенског клуба, који је такође државу дијелио на шест покрајина са изузетно великим надлежностима, али са том разликом што Далмацију није додјеливао Хрватској, већ Босни и Херцеговини. У осталим ставкама овај уставни нацрт јак је сличан са нацртом устава Матка Лагиње, то јест, Народног клуба и предвиђао је постојање покрајинског намјесника, скупштине и владе, која потпуно аутономно уређује унутрашње послове, трговину и обрт, грађевину, шуме и руде, пољопривреду, аграрну реформу, исхрану, просвјету и вјеру, здравље, социјалну политику, правосуђе, финансије.²⁸⁶ Дакле, сви прерогативи једне државе, осим војске, царине и спољних послова, били би у надлежности ових покрајина.

²⁸⁵ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, zbirka dokumenata, 172.

²⁸⁶ Исто, 170-171.

Од осталих уставних нацрта посебно је занимљив онај који је још марта 1920. године израдио Јосип Смодлака. Његов предлог заснивао се на мишљењу да сви послови од општег интереса за државу требају бити у надлежности једне јаке централне владе, док у свим осталим пословима покрајинама треба дати одријешене руке и самоуправну власт. Занимљив је и његов предлог формирања тих самоуправних покрајина, јер донекле подсјећа на каснију подјелу земље на бановине. Смодлака је Краљевину СХС подијелио на дванаест самоуправних јединица и то: Подунавска Србија (Београд), Војводина (Нови Сад), Славонија (Осијек), Хрватска (Загреб), Словенија (Љубљана), Далмација (Сплит), Крајина (Бања Лука), Босна (Сарајево), Приморје (Дубровник), Рашка (Нови Пазар), Моравска Србија (Ниш) и Македонија (Скопље).²⁸⁷ На овај начин, Босна је подијељена на четири самоуправне покрајине, јер Крајина обухвата и дио простора западно од Уне, Босна дијелове западне Србије, Посавина припада Славонији, а Семберија Србији, док је скоро читава Херцеговина у саставу Приморске покрајине.²⁸⁸ Ова подјела, као што је речено, донекле подсјећа на каснију подјелу на бановине, посебно издвајањем Босанске Крајине у једну самоуправну јединицу и подјелом територије Босне имеђу више покрајина.

Уставни нацрт Анте Трумбића прихватао је централизацију, али комбиновану са децентрализацијом док ХРСС, комунисти и републиканци нису уопште признавали монархију и тражили су успоставу републиканског уређења. У том погледу занимљив је уставни нацрт ХРСС, а посебно Радићево виђење појма „хрватских земаља“, које ће касније значајно еволуирати. Наиме, првих неколико година живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Радић је у својим политичким пројекцијама независне Хрватске, као хрватске земље, које треба да чине „Неутралну Сељачку Републику Хрватску“, сматрао само осам жупанија које чине банску Хрватску и острва Крк и Каставштина у Истри. То се јасно наводи у тзв. „Уставу Неутралне Сељачке Републике Хрватске“, који је 21. априла 1921. године усвојила „републиканска заступничка већина банске Хрватске“. У том Уставу се наводи да се

²⁸⁷ N. Šarac, *н.ч.*, 141-142.

²⁸⁸ Исто.

територија овако пројектоване независне Хрватске може проширити „само плебисцитом којег пограничнога округа у Далмацији или Словенији, којег окружују у Босни и Херцеговини, ако тај плебисцит одобри Сабор Словеније, дотично Далмације или Босне – Херцеговине или плебисцитом које жупаније у бившој Јужној Угарској.“²⁸⁹ Дакле, сасвим је јасно да Радић у то вријеме као хрватске земље види територију банске Хрватске, а да њено проширење долази у обзир само са неким пограничним окрузима Далмације, Словеније, Босне и Херцеговине и то искључиво плебисцитарним изјашњавањем њиховог становништва. Што се тиче Босне и Херцеговине, у пограничним окрузима са банском Хрватском, бихаћком и бањалучком, су већинско становништво, према попису 1921. године, чинили Срби, па је могућност прикључења ових области „Неутралној Сељачкој Републици Хрватској“ била равна нули, што је Радићу морало бити сасвим јасно. Међутим, Радићево схватање појма „хрватских земаља“ брзо ће еволуирати и добити мегаломанске размјере.

Постајало је, дакле, већ тада очигледно да у Краљевини СХС, одмах после њеног стварања јачају оне снаге које заговарају њену разградњу. Најрадикалнији у томе су били хрватски посланици у Народном клубу, за које радикали кажу да својим нацртом устава „убијају државу“, за разлику од Југословенског клуба, који настоји да „укочи државу“, али су суштински вођени истим идејама и истом жељом да Краљевина СХС више постоји на папиру него у стварности. На средини између централиста и федералиста или боље рећи конфедералиста налазили су се муслимани, чији предлог устава највише обраћа пажњу на два, по њих најзначајнија питања, аграра и вјере. По питању државног уређења, муслимански посланици сконцентрисани око ЈМО, залагали су се за постојање покрајински аутономија, али не у оном драстичном облику како су то тражили Народни и Југословенски клуб. Због тога су постојале и најреалније шансе да влада управо са муслиманима дође до компромисног рјешења и добије подршку у изгласавању устава.

Послије конституисања Уставотворне скупштине, започела је и борба око доношења новог устава. Пленум скупштине формирао је 31. јануара 1921. године

²⁸⁹ АБиХ, ПУС, пов. бр. 473/23 (текст „Устава“).

Уставни одбор од 42 члана, који је требао да претреса све приспјеле нацрте устава и да пред Уставотворну скупштину упути коначни текст новог устава. Послије дугих и напорних преговора, дијелом и посредовањем регента Александра, радикали и демократе, као двије странке са највећим бројем посланичких мандата у Уставотворној скупштини, успјели су да усагласе заједнички рад, па је 1. јануара 1921. године формирана Пашићева демократско-радикалска коалициона влада. То је уједно био и централистички блок у скупштини који се залагао за доношење устава базираног на државном унитаризму, док је с друге стране стајао блок опозиције, која није била јединствених гледишта, па самим тим није могла рачунати на заједнички иступ. Посланици ХРСС апстинирали су од учешћа у скупштини, а врло брзо скупштину ће напустити и комунистички посланици, којима ће ускоро бити и одузети мандати због покушаја атентата њихових припадника на регента и неке значајне јавне личности, у којима је министар Милорад Драшковић убијен. То су уједно биле и двије најбројније опозиционе групе у парламенту, па је владајућа коалиција била принуђена да тражи савезнике за изгласавање устава у другим мањим партијама, са којим је постојала могућност договора, како би се на тај начин парирало комунистичко-радићевској антидржавној опозицији. Влада је истовремено преговарала на неколико колосјека, али није била нимало у завидној ситуацији, јер је евентуални споразум са једнима, аутоматски искључивао друге опозиционе групе. Такав случај је био са Савезом земљорадника и Југословенском муслиманском организацијом, јер је споразум са ЈМО искључивао земљораднике из договора и обрнуто, због њихових дијаметрално супротних ставова о аграрном питању. На крају је ипак превагнуо споразум са Југословенском муслиманском организацијом, због политичког значаја придобијања муслиманских представника за изгласавање устава, али је и у преговорима са Савезом земљорадника влада постигла одређене успјехе, јер је успјела да земљораднички посланички клуб у скупштини поцијепи и обезбиједи подршку представника словеначке Кметијске странке.²⁹⁰ То је у суштини за владу било и најбитније, то јест, да обезбиједи што већу подршку несрпских странака, јер је Земљорадничка странка била већинска српска странка, па је тако и споразум са

²⁹⁰ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslovaiji 1919-1929*, 100-101.

Југословенском муслиманском организацијом био политички важнији за владу него споразум са Савезом земљорадника. Споразумом са Југословенском муслиманском организацијом радикално-демократска влада начинила је тада двоструку штету српском народу у Босни и Херцеговини. С једне стране изневјерила је наде српског сељака у Босни и Херцеговини, поводом аграрне реформе, а с друге стране издвојила је чланом 135 Устава, на захтјев ЈМО, Босну и Херцеговину из планиране подјеле земље на области. Због тога је тај члан устава и назван „турски параф“. На тај начин, одступила је од свог принципа да се будућој подјели земље на области морају искључити веће јединице, посебно „историјске покрајине“, како их је опозиција називала. Али, за разлику од Хрвата и Словенаца у опозицији, када су у питању били муслимани, влада је била спремна да направи преседан, наравно, не водећи рачуна што се с тим не слажу српски представници из Босне и Херцеговине, чак ни у њиховим странкама. Споразум владе са ЈМО изазвао је огромни револт у Савезу земљорадника, који је народ у Босни и Херцеговини позвао на протестне скупштине. Влада је чак морала да објави Обзнану, како би спријечила немире сељака у Босни и Херцеговине изазване споразумом владе и ЈМО.

Када су биле у питању странке које су окупљале Хрвате и Словенце, то јест, Народни и Југословенски клуб у скупштини, влада није била тако издашна, као у питању муслимана. Ова два клуба била су чак спремна да са владом преговарају на основу Протићевог нацрта устава и били су спремни да у помирљивом духу дођу до устава споразумом. Међутим, влада није била превише заинтересована да даје било какве децентралистичке уступке овим клубовима, па су они на крају напустили скупштинско засједање, прво Народни клуб у мају, а затим и Југословенски клуб у јуну 1921. године.²⁹¹ Легитимност скупштини са националног и племенског аспекта обезбјеђивала је Демократска странка у чијим редовима је било 11 посланика Хрвата, 3 Словенца и више Македонаца и Црногораца.²⁹² Тако се скупштинска опозиција свела на посланике Земљорадничког клуба и малих група социјал-демократа и републиканаца. Сада је пријетила опасност од недостатка кворума, па је сваки

²⁹¹ Исто, 106.

²⁹² Исто, 110.

изостанак неког од посланика радикала или демократа могао да доведе у питање легалност рада скупштине. Тако је настала права потјера за посланицима. И поред споразума владе са Цемијетом и ЈМО, ипак до самог чина гласања за владин уставни приједлог, није било сигурно ко ће гласати, а ко неће за нови устав. Тако је у неколико наврата влада скоро панично молила Земљораднички клуб да гласа за устав, чим би се из неког разлога поколебали представници Цемијета или неког другог посланичког клуба, иако је споразумом са ЈМО и Цемијетом влада изиграла Савез земљорадника, који је био спреман да конструктивно сарађује са владом на доношењу устава. На крају је, 28. јуна 1921. године, изгласан први устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и то са 87 гласова радикала, 89 гласова посланика Демократске странке, 23 посланика из редова ЈМО, 11 Цемијета, 10 Кметијске странке, 3 гласа Свеза земљорадника и гласом независног посланика С. Пилетића. Против је било 21 посланик Земљорадничке странке, 7 социјалдемократске, 3 републиканске, 2 народних социјалиста и независни посланици А. Трумбић и М. Иванић. Одсутни су били посланици ХРСС (52), Комуниста (58), Југословенског клуба (27), Народног клуба (11), Савеза земљорадника (5) и по један из Цемијета, ЈМО и либерала. Укупно је било за 223, против 35 и одсутних 158.²⁹³ Што се тиче српских посланика из Босне и Херцеговине, за Видовдански устав гласали су сви посланици Радикалне и Демократске странке, те Марко Гаковић, посланик Савеза земљорадника, који се још у марту, заједно са представницима Самостојне кметијске странке и послаником Миланом Милорадовићем из Србије, одвојио од Земљорадничког посланичког клуба у Уставотворној скупштини. За Видовдански устав гласао је још један посланик Савеза земљорадника из Босне и Херцеговине, Никола Дивљан, заједно са Димитријем Попадићем, послаником СЗ из Србије.²⁹⁴ Остали посланици Савеза земљорадника из Босне и Херцеговине били су против доношења Видовданског устава.

²⁹³ Исто.

²⁹⁴ М. Гаковић, н.д., 107.

ГЛАВА IV

ГОДИНЕ ЗАПЛЕТА И КРИЗА (1921 – 1929)

Аграрно питање

Аграрно питање било је најболније питање читаве Босне и Херцеговине у турском, аустроугарском и међуратном периоду. Из њега су произлазила или су се са њим преплитала и сва остала болна питања у Босни и Херцеговини. Правно гледано у турском периоду највећи дио продуктивног тла био је својина државе, али фактички он се налазио у рукама велепосједника, махом муслиманске вјероисповијести, који су је могли издавати у закуп, наслиједити, али и отуђити. На тој земљи већином су радили кметови, а који су опет у највећем броју били православне вјероисповијести. Према статистици из 1910. године, у Босни и Херцеговини је 91,15 % посједника који су имали кметове било муслиманске вјероисповијести, а само 8,85 % осталих вјероисповијести. Православних кметова било је 73,92 %, католика 21,49 %, а муслимана само 4,58 %.¹ Осим кметова, у Босни и Херцеговини је постојала и категорија слободних сељака, али и неких прелазних облика, као и кметству сличних односа. Посједовна структура била је таква да је највише ишла на штету слободних сељака чији су посједи махом били мањи од 2 ха, док су кметовски били већином од 5 до 10 ха. Према попису од 1910. године, било је 10.463 посједника (са члановима њихових породица то је износило укупно 2,13 % становништва), који су имали кметове, а чији су посједи у просјеку износили 74 ха.² Очигледно да је оваква ситуација била неодржива и да се могла ријешити само корјенилом аграрном реформом.

Иако је на Берлинском конгресу добила мандат да, између осталог, ријешити и аграрно питање, Аустроугарска је по окупацији Босне и Херцеговине задржала старо турско законодавство и тиме многобројне кметове лишила наде у праведно рјешавање аграрног питања.³ Мотив за такав поступак Аустроугарске свакако је био да не изазове незадовољство муслиманског беговата, које је имало јак утицај на муслимански дио становништва. С друге стране, није јој одговарало ни

¹ Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine*, Sarajevo, 1958, 72.

² Исто, 75.

³ Најважнији турски закони којима је регулисано то питање били су: Рамазански закон из 1858. године; Закон о тапијама из 1859. године; Саферска наредба из 1859; Мухаремски закон из 1867. године; Шевалски закон из 1869. године.

незадовољство масе кметова, па је покушала да нађе средњи пут за рјешавање аграрног питања. Тај средњи пут подразумијевао је факултативно откупљивање кметова помоћу кредита банака. Међутим, велике камате и кратак рок отплате нису дозвољавали видан напредак на том пољу, а политичка осјетљивост тог питања често је користила Аустроугарској да спроведе своје политичке циљеве по принципу *divide et impera*. Врло брзо је постало очигледно да „средњи пут“ рјешавања аграрног питања у Босни и Херцеговини, који је примјењивала аустроугарска управа, није дао жељене резултате, па је то питање чекало своје рјешење у Краљевини СХС.

Да је аграрно питање најосјетљивије питање Босне и Херцеговине знали су и представници Народног вијећа у Загребу, па су већ 14. новембра 1918. године издали један проглас у коме наводе да ће сељаци добити доста плодне земље, коју ће моћи обрађивати, а да истовремено никоме неће учинити неправда, насиље и штета. Наглашено је да се аграрно питање мора рјешавати у складу са законом, јер ће иначе услиједити „клање и најзад ће отети све силедије, па ће најпоштенији, најмирнији и најмарљивији остати и опет без ичега.“⁴ Ово саопштење несумњиво је било добрим дијелом мотивисано опасношћу од револуционисања сељачких маса, појавом зеленог кадра и нередима који су сељаке могли од рјешавања аграрног питања одвести на пут социјалне револуције, по угледу на Русију и неке сусједне земље. Само два дана после овог прогласа, то јест, 16. новембра 1918. године, ђенерал Божидар Терзић је једним писмом обавјештавао војводу Живојина Мишића да су муслимани у Босни и Херцеговини за Србију и династију Карађорђевића, да ће бити лојални грађани, али да се плаше освете и да у српској војсци виде једину заштиту. У том смислу, Терзић је савјетовао Мишићу да би најбоље било да регент изда једну прокламацију којом ће гарантовати муслиманима у Босни и Херцеговини да ће се аграрно питање рјешавати легалним путем, да ће њихови интереси бити заштићени, те да они неће бити материјално оштећени.⁵ Нови корак који је најављивао рјешавање аграрног питања законским путем био је закључак Средишњег одбора Народног вијећа СХС, 26. новембра 1918. године, у коме је најављено укидање кметских односа уз праведну

⁴ F. Šišić, *Dokumenti...*, 246-247.

⁵ Atif Purivatra, *Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, knj. III, br. 3, Sarajevo 1967, 90.

надокнаду, као и одузимање свих великих посједа, такође уз праведну надокнаду. Тачка прва поменутог закључка подразумијева: „Ликвидацију свих феудалних односа, који још постоје у земљама СХС, у првом реду укинуће кметства уз праведну одштету, као и свих повластица, које извиру из феудалног одношаја.“⁶ Послије прводецембраског акта уједињења, то јест, само мјесец дана касније, прогласом регента Александра, од 6. јануара 1919. године, најављено је радикално рјешавање аграрног питања, али истовремено истакнуто да ће се ранијим власницима исплатити праведна надокнада. Већ прва Протићева влада формирала је комисију која је требала да поднесе приједлог влади о начину спровођења аграрне реформе. Комисију су чинили: социјалдемократа Витомир Кораћ, тадашњи министар за социјалну политику, Живко Петричић, министар пољопривреде и др Урош Круљ, мистар здравља, као стални чланови, те др Мехмед Спахо, министар шума и руда, као придружени члан.⁷ Комисија је радила у веома тешким условима, с једне стране оптерећена аграрним немирима и потребом да се на прољеће 1919. године избјегну већи немири, а с друге стране опструкцијом од стране Мехмеда Спаха и још неких чланова министарског савјета, који су се трудили да доношење основних принципа за рјешавање аграрне реформе, а самим тим и реформу, што више отегну, тражећи да се тај нацрт достави на усвајање Привременом народном представништву, које је тек требало да се састане. Када је Комисија поднијела трећи, коначни нацрт мјера за провођење аграрне реформе, Спахо је 23. фебруара 1919. године, поднио оставку на мјесто министра у влади, настојећи да и на тај начин опструише питање покретања аграрне реформе уопште.⁸ Ипак, и без Спаха, већ 25. фебруара 1919. године донесене су *Претходне одредбе за припрему аграрне реформе*, којима су, између осталог, укинута кметски и кметству слични односи у Босни и Херцеговини, а бивши кметови проглашени слободним власницима земље коју су до тада обрађивали. Ранијим власницима гарантована је праведна одштета коју је требало регулисати посебним законом, а до тада је велепосједницима обећана праведна рента и приходи које су

⁶ F. Šišić, *Dokumenti...*, 256-257.

⁷ Milan Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. VI, br. 6, Sarajevo 1970, 32.

⁸ Исто.

дотад остваривали или да им се додијели толико земље колико могу сами са породицама обрађивати.⁹ Међутим, оно што Претходним одредбама није било дефинитивно ријешено јесте питање беглучких посједа, који су у суштини били исто што и кметски посједи, али не и фактички, па су тежаци сматрали да формулација о раскидању кметских и кметству сличних односа из Претходних одредби у ствари рјешава и беглучко питање. За разлику од кметске земље, која је била оптерећена кметским правом, то јест, коју је кмет трајно обрађивао, а феудалац га није могао дићи са ње, беглучко земљиште је правно посматрано као слободан посјед и односи између власника беглука и беглучара, у тумачењима земљопосједника, били су приватна ствар у коју се власти нису могле мијешати. С друге стране, тежаци су доказивали да су беглуци настали углавном у XIX вијеку и то разним насилничким методама отимања најбољих дијелова земље које су проводили муслимански феудалци, узурпацијом државних и општинских шума и испаша и разним другим преварама и насиљем. Због тога ће спорови око беглучке земље бити најоштрији и дуго времена ће се рјешавати, а колико је то питање било значајно за тежаке, говори и чињеница да се 1920. године пријавило 52.000 сељака у Босни и Херцеговини за добијање беглучке земље коју су до тада обрађивали.¹⁰

Брзина у рјешавању аграрног питања, коју су показивали државни органи, свакако је била подстакнута и несређеним стањем у земљи, јер су сељаци почели сами да насилно рјешавају аграрно питање у своју корист. Несређено стање у земљи омогућавало је насиље, а масовни упади пљачкаша, посебно у рубним дијеловима Босне и Херцеговине, изазивали су стање опште анархије. Између осталих, мета напада била је и имовина богатијих муслиманских слојева, што је уз појединачне осветничке акције група и појединаца за злочине почињене у току рата, довело до тога да аграрно питање постане прворазредно политичко питање, које је понекад пријетило да угрози и јавну безбједност у читавој земљи. За српског тежака у Босни и Херцеговини, кметски положај је, прије свега, био знак ропства и симбол вијековног турског тлачења овог народа. Због тога је бијес, подгријан злочинима које су над

⁹ *Аграрни зборник*, збирка закона, издао Гојко Никетић, Београд, 1924, 66–67.

¹⁰ М. Гаковић, *Рјешавање аграрног питања...*, 52.

Србима проводили шуцкори муслимани у току рата, био искаљен не само на беговском слоју, већ понекад и на недужном муслиманском становништву. Извјештаји локалних органа власти препуни су тих поратних дана и мјесеци извјештаја о насилном провођењу аграрне реформе од стране сељака и насиљу над муслиманима у Босни и Херцеговини. „Сав бијес и горчина босанског кмета, која се у њему таложила дуго времена, сада свом снагом избија на видјело. Они су врло добро запамтили сељачке буне и зулуме обијесних бегова, а нарочито им је остао у свјежем сјећању устанак од 1875. године, у коме ни једна од њихових нада није остварена. Најјаче и најсвјежије је дјеловала 1914. година. Кмет жели да врати неки давни дуг који је дубоко усађен у његовој души.“¹¹ Посебну агресивност у том смјеру испољавали су добровољци српске војске, који су сматрали да су својом борбом задужили нову државу и да им то даје за право да без ичијег одобрења присвоје земљу коју су раније обрађивали. Али, то се ријетко завршавало без насиља.

Народна влада у Сарајеву често пута је расправљала о извјештајима који су стизали са терена о насиљу и насилном присвајању земље. Она је предузимала, колико је то било у њеној моћи, и енергичне кораке да заустави анархију и пљачке. У неким котарима, а понегдје и у читавим окрузима, као, на примјер у бањалучком и мостарском, проглашени су пријеки судови. У Бањалуку је чак био упућен и целат, више да дјелује застрашујуће него да ради свој посао.¹² Пошто је аграрно питање било неодвојиво везано за вјерско и национално, то је представљало посебан проблем и значајно компликовало ситуацију. Аге и бегови, а посебно реис-ул-улема из Сарајева у свим овим дешавањима радије су видјели угроженост ислама и муслимана у Босни и Херцеговини него социјалну револуцију обесправљеног сељака који се боре против последњих феудалних односа у Европи. У више наврата реис-ул-улема у Сарајеву протествовао је код Народне владе, тражећи заштиту муслимана у Босни и Херцеговини и наводећи поименичне примјере жртава. У допису од 2. децембра 1918. године, реис-ул-улема Чаушевић је пријетећим тоном саопштио да ако насиља

¹¹ Milan Gaković, *Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije Prvog svjetskog rata*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. 6, Sarajevo 1966, 171.

¹² Исто, 174.

¹³ АБиХ, ЗВС₂, през, 1188/19.

не престану, „више је него сигурно, да би могло доћи до протуакције која би довела до опћег покоља у ком случају неби изостала ни туђа интервенција, што би била велика срамота за нас свију.“¹³ Овакав пријетећи тон Чаушевић је више пута понављао, па чак тврдио да је у питању вјерска мржња према муслиманима и да су муслимани под таквим терором какав Босна досад не памти. На крају га је председник Народне владе Атанасије Шола морао подсјетити на терор шуцкора у току Првог свјетског рата и упозорити да се не ради ни о каквој вјерској мржњи већ о тешким аграрним и социјалним приликама или пак осветничким акцијама појединаца озлојађених злочинима шуцкора муслимана у Босни и Херцеговини.¹⁴ Посебну пажњу заслужује пријетња страном интервенцијом, мада је нејасно на коју је страну силу Чаушевић рачунао када је пријетио „опћим покољем“. Можда га је на такво размишљање подстакла посјета француског новинара Чарлса Ривета Сарајеву, фебруара 1919. године. Том приликом Чаушевић је Ривету изјавио и следеће: „Хиљаде људи убијених, 6 жена спаљено, 270 села опљачкано и уништено, ето биланса за нас Муслимане приликом свечаног стварања Југославије, којој смо се ми спремали служити свом душом. Ми смо ипак Словени, али Срби одбијају да нас сматрају таквима. Сматра нас се уљезима.... Ми бисмо жељели да се Француска, великодушна нација и наша традиционална заштитница, заинтересира за нашу жалосну ситуацију. Ми јој управљамо преко вас, господине, скромну молбу да интервенирате, тако да ми не будемо присиљени да напустимо домовину у којој више нисмо у могућности....“¹⁵ Када је Ривет објавио у Паризу поменути интервју, Прибићевић је оштро реаговао тражећи од Шоле да Чаушевић, или демантује наведени интервју, „јер тако, у ствари, није било“, или да му Шола „учини приједлог за његову пензију.“ На Шолин захтјев за демантијем, Чаушевић је понудио „објашњење“ наведене изјаве, покушавајући да ублажи њен тон и правдајући се да је приликом позива на помоћ и интервенцију Француске, мислио на то да она „прискочи у помоћ нашој држави, да и муслиманском становништву пружи потпуну

¹³ АБиХ, ЗВС₂, през, 1188/19.

¹⁴ А. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija ...*, 37

¹⁵ Исто, 63.

личну и имовинску заштиту.“¹⁶ Прибићевић није био задовољан и поновио је захтјев за његовим пензионисањем. Од пензије је Чаушевића спасио сам Шола, покушавајући на сваки начин да оправда реис-ул-улему, наводећи његове добре карактерне особине, његово коректно држање током рата и приликом уласка српске војске у Сарајево уз тврдњу да је то у ствари само реакција Чаушевића на насиља која се заиста задњих мјесеци дешавају над муслиманима. Осим тога, Шола је сматрао да би његово пензионисање огорчило муслимане и само погоршало и онако лошу ситуацију. Да ова изјава реис-ул-улеме Чаушевића није била безазлена, показује и извјештај Полицијске дирекције у Сарајеву, Земаљској влади у коме се каже да су 12. фебруара 1919. године, Сабит еф. Коркут и Зија - бег Ризаефендић у муслиманској штампарији у Сарајеву одржали тајни састанак са двојицом Француза и то једним „официром“ и једним „журналистом“ (вјероватно се ради о већ поменутом Чарлсу Ривету).¹⁷ Занимљиво је да им је том приликом преводилац био Црногорац, извјесни Карађозић, а што, с обзиром на тадашње стање у Црној Гори, лако може да имплицира и неке друге асоцијације.

Жалбе муслиманских велепосједника су пристизале у Београд и највишим представницима власти, па чак и регенту Александру. Због тога је министар унутрашњих дела Прибићевић у више наврата тражио од Атанасија Шоле да се спријечи насиље над муслиманима у Босни и Херцеговини. У једном допису он је поименично побројао насиља над муслиманима у ове двије области, онако како су њему предочена, упозоравајући Шолу да ако се наставе насиља над муслиманима од стране православних „то може врло рђаво и кобно дјеловати на унутарње односе у земљи и положај у иностранству“ и тражио да се одмах предузму најстрожије мјере за кажњавање оних који врше насиља над муслиманима.¹⁸ Неки котарски предстојници сматрали су да уопште није ријеч о вјерским испадима и насиљу већ чисто социјалном покрету сељаштва. Тако је, на примјер, котарски предстојник из Босанске Градишке извјештавао Земаљску владу у Сарајеву да је у његовом котару једини критеријум за нападе била припадност сиротињи или богаташима, а да само

¹⁶ Исто, 64.

¹⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. 1075/19.

¹⁸ АБиХ, НВ, през. 1645/19.

зато што су тежаци тог котара искључиво Срби, а велепосједници искључиво муслимани, то неупућенима изгледа као насиље православних против муслимана.¹⁹ Слично стање било је и у већини других котарева. Оваквих немира и насиља послије Првог свјетског рата било је у читавој Босни и Херцеговини, а посебно у оним крајевима гдје је била изражена вјерска диференцијација и гдје је становништво било више везано феудалним односима за муслиманске земљопосједнике. Тамо гдје је било великих феудалних посједа, као на примјер у бањалучком, бихаћком и тузланском округу, паљење беговских чардака и насилно отимање стоке и њихове имовине било је тих поратних дана свакодневна појава. Исто тако, у Херцеговини, гдје је близина црногорске границе доприносила хајдучким упадима, стање се није смиривало наредних неколико година, али ће постепено пљачкашки упади из Црне Горе у Херцеговину све више губити класну и вјерску ноту, а добијати чисто разбојничку и донекле политичку, барем када су у питању присталице краља Николе. Истини за вољу, пљачке и насиља над муслиманима у Босни и Херцеговини послије Првог свјетског рата нису увијек имали ни аграрни карактер, већ понекад и осветнички, а некад и чисто пљачкашки. Злочини аустроугарске војске, а нарочито шуцкора у току Првог свјетског рата, још су били свјежи у памћењу српског народа, па ће у новим, измијењеним околностима, појединачне освете постати све чешћа појава. Многи рецидиви прошлости кулминирали су у кратком временском периоду. Према мишљењу котарског предстојника из Стоца, крајем децембра 1918. године, пљачкашке упаде у његовом котару не чине само Црногорци, јер „немају црногорски нагласак“, а и сами често изјављују „да су њихове куће 1914. биле опљачкане па ће они сами да се оштете и да си прибаве хајвана.“²⁰ Сличних извјештаја има и из осталих котара. Овдје треба нагласити да су 1914. године, нека, посебно погранична српска села, била у великој мјери опљачкана, а да се дио стоке и осталих непокретности налазио у посједу муслимана, који су до ње дошли, било пљачком било јавном продајом од стране тадашњих аустроугарских власти. Логично је да су српски сељаци тражили да им се стока и остале опљачкане ствари врате, а како су

¹⁹ АБиХ, ЗВС₂, през. 13534/20.

²⁰ АБиХ, НВ, през. кут. 19, бр. 380-92/18

судски процеси по том питању били очајно спори, сељаци су сами отимали своју стоку, понекад присвајајући и оно што раније није било њихово. Очигледно је да се у тако конфузној ситуацији више није знало ко кога пљачка, а поготово ко враћа своју опљачкану имовину.

Логично је да су у таквој ситуацији најгоре прошли бивши феудални земљопосједници којима је исплаћивана мања рента него што су били њихови ранији приходи. Осим тога, сељаци су одбијали исплату хака,²¹ а земљопосједници нису били навикли, нити су знали да сами обрађују земљу. Посебан проблем представљала је нејасна ситуација да ли под удар аграрне реформе потпадају и беглучка имања.²² Све је то убрзало класно, а ускоро и политичко организовање земљопосједника. Пошто је све то уско било везано за вјерске односе, слој муслиманских велепосједника изједначио је то са атаком на ислам и у том смјеру инструкисао муслимански народ у Босни и Херцеговини. „Нешто због непросвијећености, вјерске загрижености и конзерватизма, а нешто због изгубљених положаја или могућности да их уживају, већина муслимана гледала је у бившим феудалцима своје вође и давала им могућност да и у њихово име наступају и кад су бранили искључиво своје интересе.“²³ Политичко организовање велепосједника започело је убрзо после уједињења, а осим класног имало је изразито и вјерски карактер, јер су феудалци покушавали да читав муслимански народ Босне и Херцеговине придобију за своје интересе, пласирајући причу о наводној угрожености ислама и позивајући све муслимане у Босни и Херцеговини у одбрану „угроженог ислама“. Наравно да је то неминовно доводило до заоштравања вјерских односа. Њихова саопштења често су била тако интонирана да су једноставно морала изазвати вјерску мржњу и са једне и са друге стране. Тако се, на примјер, проглас са протестне скупштине муслиманских

²¹ Хак је био годишњи износ (обично 1/3 до рјеђе 1/2) од бруто прихода који су кметови давали земљопосједницима, а од времена аустроугарске окупације он се могао плаћати и у новцу.

²² Беглужи су били посједи третирани као приватно власништво, а који су такође издавани у закуп кметовима или слободним сељацима, али нису били оптерећени кметским односима, нпр. уговор се могао раскинути после сваке жетве. Та земља обично је узимана у наполицу (пола прихода земљопосједнику, а пола ономе ко је обрађује). С обзиром на то да се тај закупски однос најчешће наслеђивао, то је био један од кметству сличних односа у БиХ. Та имања раније су се углавном ширила на рачун државне или кметске земље, па су сељаци који су обрађивали та имања, за разлику од њихових посједника, сматрали да и они такође потпадају под аграрну реформу.

²³ М. Ерић, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, 181.

посједника одржане у Мостару 1. марта 1919. године, који је потписао Спахић Мехмед Салим, а поводом уредбе о беглучким земљама од 14. фебруара 1919. године, завршава сљедећим ријечима: „Сад, драга браћо Босанци, апелирам на Ваше родољубље у име цијеле Херцеговине, да прихватите наше становиште, да покажемо да живимо само часно, да се не дамо ни од кога газити, да смо прави синови наших отаца, чији се звекет мача стољећима слушао од Требиња до бродских врата²⁴, а данас наши чорболоци хоће, да нас ријеше свих права, да нас потпуно материјално униште по градовима, јер је то једини пут којим би се могли ријешити – за њих тужног муезиновог гласа... Јер им није лакше – што ћу крити – као да им на врх главе стоји!“²⁵ Очито је да овај бојни поклич има двојаку функцију. С једне стране да мобилише муслимане у одбрану наводно угроженог „муезиновог гласа“, а с друге стране да увриједи и понизи Србе, који су после вијековног ропства коначно дочекали слободу. Значи, акценат се ставља на распламсавање вјерске мржње, а не на тражење компромисног рјешења за укидање последњих феудалних односа у Европи. И заиста је оваква реторика успјела да убиједи чак и сиромашне муслиманске породице да се ставе у службу крупних земљопосједника и да се политички организују на вјерској основи. Подразумијева се да би и свака пљачкашка и разбојничка акција над муслиманима у Босни и Херцеговини била квалификована на исти начин, посебно у муслиманској штампи, као, на примјер, у *Правди*, гласилу Југословенске муслиманске организације, која је овакво стање настојала на све начине да искористи за своје партијске интересе и да све муслимане у Босни и Херцеговини, мобилише у своју странку на вјерској основи, стављајући се истовремено у заштиту муслиманских феудалаца. Стиче се утисак да поједини муслимански посједници нису никако могли да схвате сву дубину друштвених промјена које су захватиле Босну и Херцеговину 1918. године. Неки од њих чврсто су вјеровали у неповредивост свог друштвеног статуса који је трајао вијековима, а који није битније поремећен ни од стране аустроугарске управе. Иако је у Босни и Херцеговини само око 10.000 муслимана имало кметове, што значи незнатан број од

²⁴ Подвучени дијелови текста у оригиналном документу истакнути су знатно већим и тамнијим словима од остатка текста.

²⁵ АХНЖ/К, Збирка докумената о Мостару и Херцеговини (даље: ЗМХ). Документ нема нумерацију.

укупног броја муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, они су ипак, захваљујући понајвише политици Југословенске муслиманске организације, успјели да питање аграрне реформе претворе у „муслиманско питање“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. С друге стране, и тежаци су почели веома рано да се организују и постављају своје захтјеве, а у основи свих је било радикално рјешавање аграрног питања. Већ је раније речено да су у току априла мјесеца 1919. године, започеле масовне сељачке скупштине у Босни и Херцеговини, које се настављају и наредних мјесеци, а на којима су редовно доношене резолуције у којима се тражи радикално рјешавање аграрног питања. Једна од највећих таквих скупштина, одржана је у Сарајеву 13. јула 1919. године, коме је присуствовало око 1000 сељака без разлике вјере и нације. На том збору изабран је Одбор тежака сарајевског котара и усвојена Резолуција тежака у којој је тражено радикално рјешавање аграрног питања. Седам дана након овог збора, Одбор тежака сарајевског котара издао је Проглас сељацима у Босни и Херцеговини, у коме их упозорава да Министарство у Београду спрема законски приједлог који ће ићи на штету сељака и то под утицајем земљопосједника без разлике вјере, који свакодневно раде да заштите своје интересе. Због тога, Одбор позива сељаке да се организују и јединствени иступе енергично против оваквог рјешења аграрног питања.²⁶ У почетку то је био чисто сељачки покрет настао искључиво због потребе рјешавања аграрног питања и тежаци су на скоро свакој својој скупштини наглашавали да они не желе да се партијски организују нити да аграрном питању дају политичку димензију.²⁷ Међутим, како ово питање није било могуће одвојити од политике, тако ће аграрно питање убрзо постати предмет погађања политичких странака и остваривања њихових ускостраначких интереса и циљева, све док се пред изборе за Конституанту 1920. године, тежаци коначно не организују у политичку партију Савез тежака. На већ помињаној скупштини тежака из читаве Босне и Херцеговине, која је одржана у Сарајеву 24. и 25. августа 1919. године, два дана је расправљано о „Приједлогу закона о основном уређењу аграрних односа“ и на крају је донесена Резолуција, која је имала укупно 17 тачака у којима је

²⁶ АБиХ, ЗВС₂, през. 7833/19.

²⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. 3563/19.

захтијевано радикално рјешавање аграрног питања. Тако, на примјер, у првих неколико тачака поменуте тежачке резолуције се каже: 1) „Земља под кметским правом припада само кмету и не може је са власником феудалних права ни у ком случају дијелити“; 2) „Власници феудалних права не добијају никакве одштете ни од државе ни од кмета“; 3) „Сви стјерани кметови (мушки и женски) са читлука од 1878. год. до ослобођења враћају се на своју земљу и постају власницима те земље, ако нијесу већ на другоме мјесту као кмети или самостални сељаци...“; 4) „Беглуци припадају само тежацима по начелу да је сва земља само онога који је ради. Беглуци на којима су настањени тежаци припадају онима који их данас раде. Сви остали беглуци подијелиће се оним тежацима којима земља буде најпотребнија...“²⁸ И у осталим тачкама на сличан начин се тражи радикално рјешавање аграрног питања, а позивају се сви посланици у Привременом народном представништву да раде у духу ове Резолуције и захтјева тежака, „ако мисле у будуће тражити поверење народа“. Такође су позвани сви „браћа тежаци“ из осталих дијелова Краљевине СХС, без обзира на вјерску и националну припадност иступе сложено за рјешавање аграрног питања у корист тежака. У име 154 тежачка делегата из цијеле Босне и Херцеговине, ову резолуцију су потписали Никола Дивљан, предсједник Скупштине и потпредсједници Видоје Мијатовић и Мурат Узуновић.²⁹ Појава Мурата Узуновића као потпредсједника тежачке скупштине требала је да манифестује јединство тежака без обзира на вјеру и нацију, али фактички то није био случај.

Оштрица напада земљопосједника била је усмјерена на министра социјалисту Витомира Кораћа, чијом заслугом су у највећој мјери донесене *Претходне одредбе* и који се оштро залагао за хитно спровођење аграрне реформе. Кораћ је оптуживан чак и за болшевизам, као и да свјесно изазива револуцију међу сељацима. Бранећи и себе и *Претходне одредбе*, Кораћ је бранио и аграрну реформу уопште, сматрајући да су претходне одредбе само компромисан темељ, који не задовољава социјалисте, али руши и наде реакционара да изиграју аграрну реформу.³⁰ Ипак је притисак на Кораћа

²⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 9904/19. (текст Резолуције у прилогу извјештаја полицијског пристава Васиљевића са скупштине тежака у Сарајеву 24. и 25. августа 1919. године).

²⁹ Исто.

³⁰ М. Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja...*, 43.

са свих страна био превелики, па је он на крају поднио оставку, а после тога је формирано посебно министарство за аграрну реформу, на чије је чело, 2. априла 1919. године, именован агроном др Фрањо Пољак. Он је *Претходне одредбе* поднио Привременом народном представништву на усвајање, на 14. редовном засједању 8. априла 1919. године, а истовремено на усвајање је поднесена и Законска основа о овлашћењу Министарског савјета по предмету аграрне реформе, што је практично значило да Влада по предметима који су по Претходним одредбама остављени законодавном уређењу, доноси уредбе које ће имати силу закона.³¹ Већ на следећем 15. редовном засједању, 11. априла 1919. године, Привремено народно представништво је формирало Аграрни одбор, који је требао да претресе Претходне одредбе, да о њима своје мишљење и поднесе их ПНП на усвајање. Од Срба из Босне и Херцеговине у овај одбор су ушли др Живко Њежић и др Данило Димовић.³² Пошто је формирању одбора претходио међустранички договор, било је предвиђено да се он потврди акламацијом. Једини који се побунио против таквог начина изгласавања чланова Аграрног одбора у Привременом народном представништву, био је посланик Никодије Милетић, али је одбор ипак био изгласан акламативно.³³ Међутим, Аграрни одбор је врло брзо постао поприште оштре борбе и сукобљавања његових чланова, па је на крају преовладало мишљење да Претходне одредбе нису потпуне и да је неопходно да министар Пољак поднесе нови приједлог Закона о аграрној реформи. Али, пошто се на министров приједлог чекало дуго, сами чланови Аграрног одбора су почели да износе своје приједлоге, па су се тако врло брзо појавила четири приједлога за рјешавање аграрног питања и то по покрајинама. За Босну и Херцеговину појавила су се два таква приједлога и то др Живка Њежића и Халидбега Храснице, чији је приједлог поред Босне и Херцеговине обухватао и

³¹ Исто, 44; *Стенографске белешке Привременог народног представништва Срба, Хрвата и Словенаца*, 14. редовни састанак, 8. априла 1919.

³² *Стенографске белешке...*, 15. редовни састанак, 11. априла 1919. (У овај одбор, осим Њежића и Димовића, још су ушли: Васо Муачевић, Суљага Салихагић, др Хенрик Кризман, др Вјекослав Куковец, др Жарко Миладиновић, Мита Клицин, Мита Мушички, прота Божо Поповић, др Халидбег Храсница, др Лавослав Ханжек, Антон Јагић, Коста Тимотијевић, др Воја Маринковић, Веља Вукићевић, др Јанко Шимрак, Антон Сушник, Живојин Рафајловић, Витомир Кораћ, Славко Хенч, др Стипан Војнић-Тунић и Сава Вукојчић).

³³ *Стенографске белешке...*, 15. редовни састанак, 11. априла 1919.

Новопазарски санцак.³⁴ Не треба ни сумњати да су ова два приједлога за рјешавање аграрне реформе у Босни и Херцеговини била дијаметрално супротна. Будући да је новој власти било веома стало да се аграрно питање што прије ријеши, поготово у Босни и Херцеговини гдје је оно изазивало нападе на муслиманске феудалце и стање јавне безбједности доводило у очајну ситуацију, министар за аграрну реформу др Фрањо Пољак је од 17. до 21. јуна 1919. године организовао аграрну анкету у Београду, на коју су били позвани и представници сељака и муслиманских феудалаца. Али, већ приликом те анкете до пуног изражаја је дошла непомирљивост ставова двије супротстављене стране, па су представници беговата већ други дан напустили анкету, а сељаци су истакли своје захтјеве од којих касније неће одступати. Значи да је већ тада постало јасно да од договора тежака и феудалаца неће бити ништа и да ће политика рјешавати ово крупно питање.

Пошто нови закон о аграрној реформи није био донесен ни у наредном периоду, у току 1919. године, сва спорна питања око аграра рјешавана су министровим уредбама и наредбама, а која суштински нису излазила из оквира Претходних одредби и по правилу су имале привремени карактер до доношења законског рјешења. Ове уредбе у суштини су омогућавале да се настави аграрна реформа, која због немира на селу и врења међу сељацима није смјела бити заустављена, а с друге стране, било је очигледно да је коначно законско регулисање аграрне реформе остављено будућој Уставотворној скупштини и Уставу. Тако је, на примјер, влада донијела 21. јула 1919. године, Уредбу о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих посједа, да би на тај начин спријечила феудалце да изиграју Претходне одредбе, а већ сутрадан објављена је и нова Уредба о побирању прихода у 1919. години са беглучких земљишта, да би се ријешило питање жетве и побирања хака и с друге стране онемогућило отказивање беглучарима земље од стране власника беглука.³⁵ За све то вријеме у Београд су пристизале жалбе и захтјеви и тежака и земљопосједника. Тако је 3. новембра 1919. године у Београд послата нова представка Тежачког одбора из Босне и Херцеговине у којој се

³⁴ М. Гаковић, *Рјешавање аграрног питања...*, 45.

³⁵ *Зборник закона и наредаба за Босну и Херцеговину*, Сарајево 1920.

углавном захтијева радикално рјешавање беглучког питања и широко образлаже његова генеза, оправданост и потреба рјешавања у корист тежака.³⁶ У таквој ситуацији влада је делегирала министра за социјалну политику Витомира Кораћа, јер је министар Пољак био болестан, да отпутује у Сарајево и одржи нову аграрну анкету и са тежацима и са земљопосједницима. Са тежацима, Кораћ је одржао анкету 17. новембра, а осим представника Тежачког одбора, њој су присуствовали и експерти из министарства за аграрну реформу, социјалну политику, Аграрне дирекције, затим представници разних надлежних повјереништава Земаљске владе за Босну и Херцеговину, а као експерти овој анкети су присуствовали, између осталих, и Никола Стојановић, Душан Васиљевић, Милан Сршкић, Васиљ Грђић, Живко Њежић, Ђоко Перин и други. Дакле, овој анкети у ствари је присуствовао врх српске политичке елите у Босни и Херцеговини у то вријеме, осим представника из Босанске Крајине, изузимајући наравно др Њежића. Из Крајине нису присуствовали ни тежаци, а вјероватно је удаљеност била разлог за то.³⁷ У току живе расправе, тежаци су доказивали да су беглучка имања настала углавном иза аустроугарске окупације и то разним насиљима и отимачинама, наводећи и конкретне примјере за своје тврдње. У току расправе дошло је и до оштрог вербалног сукоба између Николе Стојановића и Милана Сршкића,³⁸ којима је ово била прилика да наставе обрачун започет у Женеви још 1917. године, када су обојица били чланови Југословенског одбора. Стојановић је овој анкети присуствовао као експерт, а не као члан Демократске странке, али је несумњиво у свему подржавао своје пријатеље из Демократске странке, који су заступали радикално рјешавање аграрног питања и тај свој став обилато користили у обрачуну са Радикалном странком.³⁹ Они су се у свему слагали са захтјевима Тежачког одбора. С друге стране, и Милан Сршкић је подржавао захтјеве тежака, осим у оној тачки гдје се говори да одузету земљу не треба плаћати феудалцима. И поред тога, Сршкић је током анкете био нападан да он говори једно, а његова странка друго и да његов наступ током анкете има за циљ само да придобије тежаке на своју

³⁶ АБиХ, ЗВС₂, през. 1526/20.

³⁷ М. Гаковић, *Рјешавање аграрног питања...*, 70.

³⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 1526/20.

³⁹ Исто.

страну.⁴⁰ Већ сутрадан министар Кораћ је одржао анкету и са представницима земљопосједника, којој су присуствовали и челници Југословенске муслиманске организације. Наравно да су земљопосједници износили сасвим другачије ставове него тежаци, а посебно су бранили своје право на беглучке посједе, затим се расправљало о исплати хака за 1918. годину, питању надокнаде за кметске земље и слично. Истицано је биједно стање неких земљопосједника у које су запали због аграрне реформе, а нису пропустили истаћи и да је ова аграрна реформа уперена против муслимана у Босни и Херцеговини.⁴¹ Међутим, ова анкета, као ни она претходна, одржана у Београду, није могла ни у најмањој мјери приближити различите ставове и гледишта тежака и земљопосједника, а сукоби око аграрног питања, а посебно беглучке земље и даље су се на терену настављали. Из скоро свих дијелова Босне и Херцеговине стизали су Земаљској влади извјештаји о оштрим сукобима између тежака и феудалаца, који су се неријетко завршавали и смртним исходом. Тако је, на примјер, у приједорском котару, крајем октобра 1919. године, смртно страдао тежак Ђуро Савић, када су радници Мехмедбега Капетановића пуцали на тежаке, који су дошли да беру кукуруз, на земљи коју је без одобрења узорао и засијао тежак Стеван Бубњевић, а која је била беглук Капетановића. Послије овог инцидента, који је изазвао велико узнемирење, око 300 сељака је напало, опљачкало и уништило чардак Мехмедбега Џинића.⁴²

Послије анкете министра Кораћа у Сарајеву, јавност је очекивала да Давидовићева демократско-социјалистичка влада једном уредбом ријешити беглучко питање, а имајући у виду чињеницу да се министар Кораћ свим силама залагао за радикално спровођење аграрне реформе, међу земљопосједницима је завладала бојазан да то рјешење може ићи на њихову штету. Због тога су земљопосједници убрзо предали један меморандум регенту Александру, у коме су затражили заштиту својих беглука, које су сматрали приватном својином. Истовремено предат је и други меморандуми предсједнику владе, министру унутрашњих послова и министру за аграрну реформу, а у оба су, иако су се садржином и формом разликовали, у суштини

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² М. Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja...*, 78.

понављани идентични ставови и гледишта, углавном неумјерена и нереална.⁴³ Међутим, ни Тежачка организација није за то вријеме била пасивни посматрач. Пошто су схватили да већина политичких партија нема јасно издефинисан став према аграрном питању и да се њиме служе у политичке сврхе, ова организација је 21. новембра 1919. године, послала писма главним политичким странкама да се до 10. децембра те године изјасне о овом питању, а ако им не одговоре до тада сматраће да је дотична странка против захтјева Тежачке организације. Тежаци су сасвим јасно упозорили водеће странке да ако њихов одговор буде негативан, у том случају њих више ништа не обавезује и не спречава да се политички организују и иступе као посебан и самосталан политички фактор на изборима за Уставотворну скупштину. Али, без обзира на ово упозорење, једино су Демократска странка и Југословенска социјалдемократска странка одговориле да се оне у потпуности слажу са захтјевима тежака, Народни клуб и Југословенска пучка странка су се изјасниле за одштету земљопосједницима, док Радикална странка и Хрватска тежачка организација уопште нису одговориле.⁴⁴ Подршка коју су уживали од стране Демократске заједнице и Југословенске социјалдемократске странке, а поготово чињеница да је велики број посланика из Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву припадао управо демократама, дало је изгледа тежацима, да Давидовићева демократско социјалистичка влада аграрно питање ријеши у њихову корист. Већ 30. јануара 1919. године, влада је донијела једну уредбу којом је спријечила шпекулације са беглучким земљама, то јест, спријечила њихову продају и, на тај начин, избјегавање аграрне реформе, а само петнаест дана касније, 14. фебруара, влада је доонијела *Уредбу о поступању са беглучким земљама у Босни и Херцеговини*. Према овој Уредби, аграрној реформи имају се подврћи све беглучке земље, које власници трајно не обрађују ни сами ни у властитој режији. Осим овог првог члана, Уредба је читавим низом наредних чланова у потпуности испуњавала наде и очекивања тежака у Босни и Херцеговини.⁴⁵ Због тога су је тежаци дочекали са нескривеним одушевљењем, а земљопосједници са нескривеним непријатељством и прогласили је

⁴³ Исто, 80.

⁴⁴ Исто, 80-81.

⁴⁵ *Зборник закона и наредаба за Босну и Херцеговину*, Сарајево 1920.

за напад на ислам и све муслимане у Босни и Херцеговини, па ће се наредних мјесеци сва борба за аграрно питање у ствари водити око спровођења или обустављања ове уредбе. И поред тога што су несумњиво били на страни тежака, демократе и социјалисти су, доношењем ове Уредбе истог дана када је влада ријешила да поднесе оставку, несумњиво показали да њено доношење има и дубоку политичку позадину. С једне стране, доношењем ове Уредбе, демократе су обезбиједиле наклоност тежака у Босни и Херцеговини, што им је било сасвим сигурно веома значајно, а с друге стране радикале ставили пред свршен чин и оставили им у аманет спровођење ове Уредбе, што је несумњиво било тешко политичко питање, јер би њено неспровођење још више компромитовало радикале и њихову политику према аграрном питању. Ово је неминовно морало изазвати и неслагања унутар Радикалне странке, посебно њених чланова у Босни и Херцеговини, са централом у Београду, али је ипак на крају преовладала политичка воља Стојана Протића, који је пред сам пад своје владе, 11. маја 1920. године, измијенио 6. и 7. тачку Уредбе, којима је фактички од аграрне реформе изузео знатан дио беглучке земље. На овај начин, Протић је узвратио ударац демократама и на исти начин као они њему прије неколико мјесеци аграрно питање подметнуо као камен спотицања. Наиме, послје пада Протићеве владе, формирана је влада Миленка Веснића, у чији састав су ушли и демократи, који су тако стављени пред свршен чин, јер су самим уласком у Веснићеву владу пристали на измјене 6. и 7. тачке Уредбе о поступању са беглучким земљама у Босни и Херцеговини. Тако је Протић успио да компромитује демократе на истом питању на коме су они непрестано компромитовали Радикалну странку. Међутим, тешке последице од оваквог калкулантског односа према аграрном питању трпјеће и радикали и демократи у Босни и Херцеговини, јер је једна од најзначајнијих последица измјене Уредбе о поступању са беглучким земљама, било прерастање Тежачке организације у политичку партију Савез тежака, који ће као самосталан политички фактор иступити на изборима за Конституанту у Босни и Херцеговини, а децембра мјесеца 1920. године фузионисати се са Савезом земљорадника у Србији, у једну политичку партију.

Однос српске политичке елите из Босне и Херцеговине према аграрном питању био је прилично јасан без обзира којој политичкој опцији су припадали, али је њихова невоља била у томе што су се морали покоравати одлукама које су доносиле партијске централе, а које су листом биле у Београду. У том погледу, у најтежој ситуацији били су припадници Радикалне странке у Босни и Херцеговини, који су жарко жељели рјешавање аграрног питања у корист сељака, али су с друге стране били ограничени политичким договорима које је са представницима муслиманског беговата постигао врх странке, на челу са Пашићем. Међутим, ни сам врх странке није у том смислу био начисто. Тако је, на примјер, Стојан Протић важио као противник радикалног рјешавања аграрног питања и чак као заштитник феудалаца. У неколико наврата он је оштро критиковао министра Пољака и начин на који се проводи аграрна реформа, а прије свега због тога што *Претходне одредбе* нису усвојене у Привременом народном представништву. Због тога је Протић сматрао да се аграрна реформа спроводи незаконито, да министар Пољак чак и не поштује *Претходне одредбе*, већ у неким случајевима ради на своју руку, наводећи као примјер, по њему незаконито одузимање беглукче земље у брчанском срезу.⁴⁶ Епитет заштитника „кметодера“, пратиће Протића и у наредном периоду и посебно бити кориштено од стране његових политичких противника, приликом изборне кампање за Уставотворну скупштину. Због оваквих иступа, Радикална странка се врло брзо нашла у неугодној ситуацији, јер је оваквим ставовима угрожавала свој рејтинг код сељачких маса, које су у основи биле њихова главна гласачка база. То је посебно било неугодно за радикале у Босни и Херцеговини, који су ризиковали да, слиједећи курс врха странке, у потпуности себе компромитују код српских сељака у Босни и Херцеговини. Због тога ће често бити видљива неслагања између њих. Да би се одбранила од напада да штити „кметодере“, Радикална странка је просто била принуђена да половином 1919. године јавно иступи и огласи се о аграрном питању. На сједници од 20. јуна 1920. године, клуб Радикалне странке у Привременом народном представништву заузео је став према аграрном питању и саопштио га јавности. Њихов став је био да аграрну реформу треба провести на задовољство обе

⁴⁶ М. Гаковић, *Рјешавање аграрног питања...*, 67.

стране и то укидањем остатака феудалног система и великих посједа, уз принцип да земља припадне онима који је обрађују.⁴⁷ Имајући у виду чињеницу да је главни радикалски орган, београдска *Самоуправа*, изразито оштро нападала захтјеве сељака изнесене на већ помињаној аграрној анкети у Београду, овај став посланичког радикалског клуба у Привременом народном представништву више личи на политичке усмјерене и циљане изјаве.⁴⁸ Вођство радикала несумњиво је стајало на становишту спровођења аграрне реформе, али уз праведну надокнаду бившим земљопосједницима, што је суштински одражавало став једне типичне грађанске партије, која је штитила капиталистички поредак и неповредивост приватне својине. Сходно томе, вођство Радикалне странке није сматрало да беглаци спадају под удар аграрне реформе, што значи да су њих, за разлику од кметских посједа, сматрали приватном својином, па ће и тај став радикала изазивати пуно противурјечности.

Свој став према аграрном питању, додуше начелан и недовољно одређен, босанскохерцеговачки радикали изнијели су већ у првом броју свог страначког гласила *Српска ријеч*, гдје између осталог кажу: „Најприје треба да осигурамо нашег тежака – мученика. Земља мора да припадне оном ко је обрађује. Средњовјековно ропство кмета треба да у слободном краљевству Срба, Хрвата и Словенаца престане. Сваки син ове земље треба да воли своју домовину, а вољеће је ако буде задовољан и ако му се пруже услови за опстанак. У овој земљи сви своји синови треба да осјете благодат слободе коју смо чекали пет вијекова и за коју је мученичком смрћу погинуло преко 20.000 Срба из Босне и Херцеговине.“⁴⁹ Судаћи према овим неодређеним и уопштеним фразама, радикалима у Босни и Херцеговини једино је у том тренутку било јасно да аграрну реформу треба провести, а на који начин и на којим принципима, очигледно није. На оснивачким скупштинама и скуповима радикали у Босни и Херцеговини су увијек међу првим питањима истицали потребу рјешавања аграрног питања, али не и начине како да се она спроведе, јер су очигледно били спутани одлукама вођства у Београду. Све је то давало могућност

⁴⁷ *Српска ријеч*, бр. 150, од 26. јуна 1920.

⁴⁸ Т. Кралјаčić, *Radikalna stranka prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini*, „Radovi“, часопис Филозофског факултета у Сарајеву, бр. VIII, Сарајево 1972-1972, 411.

⁴⁹ *Српска ријеч*, бр. 1, од 2. (15) марта 1919.

демократима да сасвим оправдано нападају радикале по питању њихове политике према аграрном питању, а ови нису имали озбиљније аргументе да им се супротставе. То је било видљиво и приликом Кораћеве анкете у Сарајеву, када се Сршкић нашао под унакрсном ватром својих противника из Демократске странке и дошао у оштар сукоб са својим старим политичким опонентом Николом Стојановићем.

Први већи сукоби и неслагања босанскохерцеговачких радикала са вођством странке у Београду почели су око спровођења Уредбе од 14. фебруара 1920. године, јер је Протић планирао да њено спровођење одложи до засједања Уставотворне скупштине, нимало не водећи рачуна о томе да би тим чином могао нанијети тежак ударац радикалима у Босни и Херцеговини. Вођа босанскохерцеговачких радикала, Милан Сршкић, који је са доласком Протићеве владе дошао на чело Земаљске владе у Сарајеву, био је у нимало завидној ситуацији, јер је имао да бира између неслагања са Протићем и вођством странке и незадовољства тежака у Босни и Херцеговини, међу којима је добрим дијелом регрутовао и своје присталице. У таквој ситуацији босанскохерцеговачки радикали су ријешили да буду на страни народа, па су у *Српској ријечи* изјавили да они прихватају беглучку уредбу од 14. фебруара и захтијевали од Сршкића, као свог вође да код надлежних испослује наредбу за спровођење Уредбе.⁵⁰ У том смислу је једна делегација босанскохерцеговачких радикала предала, почетком марта 1920. године, меморандум влади у Београду, а почетком априла исте године у Београд је отпутовао и Милан Сршкић да ради на доношењу наредбе о спровођењу Уредбе о беглучким земљама.⁵¹ Међутим, Протић не само да није показивао вољу за доношење овакве наредбе већ је планирао измјену Уредбе у корист земљопосједника, па је због тога Сршкић 13. априла поднио оставку на мјесто предсједника земаљске владе, али му она није била уважена од стране Министарског савјета.⁵² Убрзо послје тога Протићева влада је донијела познате измјене 6. и 7. тачке Уредбе о поступању са беглучким земљама, чиме је радикале у Босни и Херцеговини довела у ванредно тешко стање. Извјештаји појединих локалних органа власти у Босни и Херцеговини предвиђали су да ће радикали у

⁵⁰ *Српска ријеч*, бр. 80, од 26. априла 1920.

⁵¹ Исто.

⁵² Т. Кралјаčić, *Radikalna stranka prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini*, 417.

Босни и Херцеговини доживјети неславан крај захваљујући Протићевој политичкој тактици у вези са аграрним питањем. С друге стране, земљопосједници су на сва уста хвалили Протића и његове мјере, замјерајући Сршкићу и радикалима у Босни и Херцеговини, што не поштују ставове вођства странке и што се до те мјере „каприцирају“ око аграрног питања.⁵³ У каквој се незавидној ситуацији нашла Радикална странка у Босни и Херцеговини, показује и то да су се појавиле тенденције за издвајање босанскохерцеговачких радикала из састава Народне радикалне странке и формирање нове радикалне странке за Босну и Херцеговину, али то није имало реалну основу па је као плод тренутних расположења остало неостварено.⁵⁴ Међутим, да би спријечили осипање странке, посебно у ситуацији када је објављено да ће Тежачка организација прерасти у политичку партију Савез тежака, што је сигурно био највећи могући ударац радикалима у Босни и Херцеговини, радикалски прваци су ријешили да сазову конференцију представника свих организација странке из Босне и Херцеговине. Конференција је одржана у Сарајеву 5. и 6. јуна 1920. године, а конференцији је присуствовао и представник Главног одбора странке, Мишо Трифуновић из Београда.⁵⁵ Према писању *Српске ријечи* дало би се закључити да се конференција изјаснила против измјена Уредбе од 14. фебруара, али су енергични захтјеви према вођству странке у овом смислу изостали.⁵⁶ Међутим, умјесто да уважи ставове својих партијских колега и присталица Радикалне странке у Босни и Херцеговини, Главни одбор је за казну из странке искључио једног од њених оснивача у Босни и Херцеговини, Стијепу Кобасицу,⁵⁷ који је марта 1919. године са неколико другова покренуо *Српску ријеч*, радикалски орган за Босну и Херцеговину и први се јасно декларисао као присталица Радикалне странке и јасно дистанцирао од осталих странака. Самим тим што је пристала на овај чин босанскохерцеговачка радикалска опозиција вођству Радикалне странке у Београду, била је несумњиво сломљена, а бахатост врха странке доживјела кулминацију. Да је искључивање

⁵³ АБиХ, ЗВС₂, през. 5391/20.

⁵⁴ Т. Краљјаčić, *Radikalna stranka prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini*, 417.

⁵⁵ *Српска ријеч*, бр. 109, од 7. јуна 1920.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ *Српска ријеч*, бр. 118, од 17. јуна 1920.

Кобасице из странке био само чин доказивања снаге Главног одбора, показује и чињеница да је Кобасица касније опет примљен у странку, јер се појављује као говорник и агитатор на предизборним скуповима Радикалне странке у Босни и Херцеговини, неколико мјесеци касније.⁵⁸ Послије овога, радикалима у Босни и Херцеговини није ништа друго преостало него да се свим средствима обруше на Савез тежака и Демократску странку, а да национално питање ставе испред свих осталих питања, оптужујући оне који подржавају Савез тежака као издајнике српства. Колико ће им тај аргумент помоћи у изборној борби, најбоље говоре резултати избора за Конституанту у Босни и Херцеговини 1920. године.

Свакако да при рјешавању питања односа Радикалне странке у Босни и Херцеговини према аграрном питању није без значаја ни социјална структура ове странке, јер су се међу њеним оснивачима налазили и неки крупни земљопосједници Срби. Један од њих био је и првак радикала из Херцеговине Војислав Шола, који је имао огромне комплексе земље, који су такође долазили под удар аграрне реформе, као у осталом и још неке познате српске трговачке породице из Мостара. Можда у томе лежи и објашњење чињенице да су се радикали мостарског округа, за разлику од својих партијских другова из осталих дијелова земље, изјаснили за прихватање измјена чланова 6. и 7. Уредбе о поступању са беглучким земљама.⁵⁹ Постојање оштрих социјалних разлика пријетило је да доведе до неслагања и диференцијације у редовима радикала у самој Босни и Херцеговини, јер је аграрно питање погађало и неке угледне и утицајне личности унутар саме странке, које истини за вољу нису биле бројне. То се најбоље може видјети из чињенице да је почетком октобра 1920. године Посланички клуб Радикалне странке предложио Војислава Шолу за предсједника Земаљске владе у Сарајеву, али је тај приједлог био повучен због оштрог противљења босанскохерцеговачких радикала, који су то мотивисали чињеницом да он не може заузети тако висок положај јер је „пријатељ бегова, а и сам

⁵⁸ *Српска ријеч*, бр. 214, од 25. октобра 1920.

⁵⁹ Т. Кралјаčić, *Radikalna stranka prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini*, 419.

је велепосједник.⁶⁰ Сигурно у томе лежи и узрок постепеног повлачења Војислава Шоле из активног политичког живота унутар Радикалне странке.

Осим социјалне, међу босанскохерцеговачки радикалима у то вријеме је била присутна и регионална подвојеност. Већ смо видјели да херцеговачки радикали иступају супротно Сарајеву, али у томе може бити више одлучан социјални, а не регионални фактор. Међутим, у Босанској Крајини, гдје је још била јако присутна традиција Кочићеве аграрне борбе, његов некадашњи партијски друг Коста Мајкић који предводи крајишке радикале, оштро иступа за права тежака, при томе показујући извјесну дозу већ познатог крајишког „сепаратизма“ или тачније „уклањање у страну и од радикалског Сарајева.“⁶¹

Опозиција босанскохерцеговачких радикала према Главном одбору у Београду, а која је била изазвана аграрним питањем, коначно је анулирана, барем формално, на Земаљској конференцији Радикалне странке, у Београду од 25. до 29. септембра 1920. године, а на којој је учествовало 13 делегата из Босне и Херцеговине. Иако је и на Конференцији владала подјела мишљења о аграрном питању ипак је, према писању *Српске ријечи*, неспоразум превазиђен тако што је дато Николи Пашићу да у договору са босанским радикалима изради једну резолуцију која ће бити мјеродавна за све.⁶² Пашић је, за разлику од Протића, имао разумијевања за ставове босанскохерцеговачких радикала и у сваком случају је био компромисна личност, која је могла колико-толико помирити супротстављене ставове. Осим тога, Пашић је имао огроман углед у Босни и Херцеговини и њему су присталице радикала из ове двије покрајине сигурно пуно више вјеровали него Стојану Протићу. Због тога је сасвим извјесно да је Пашић имао утицаја на формулисање програмских ставова Радикалне странке о аграрном питању, који су дошли до изражаја у тада усвојеном програму, а који су подразумевали потпуно ослобађање сељака од феудалних обавеза и додјелљивање сељаку оне земље коју је он обрађивао као кмет. Осим тога, програм је предвиђао да се сељаку да у посјед и беглучка земља, уколико он нема

⁶⁰ Исто, 420.

⁶¹ Bogumil Hrabak, *Radikali u Bosni i Srbiji o rešenju bosanskog agrara*, Istorija XX veka, Zbornik radova XII, Institut za savremenu istoriju i NIP „Export-Press“, Beograd 1972, 327.

⁶² *Српска ријеч*, бр. 201, од 8. 10. 1920.

довољно земље за живот, а ако спахија ову земљу није до сада обрађивао у властитој режији. Такође, програм је предвиђао да накнаду за одузету кметску и беглучку земљу плати држава.⁶³ Према неким ауторима, програмски ставови по којима под удар аграрне реформе долазе и беглуци које феудалци нису до тада обрађивали у властитој режији, као и не помињање праведне одштете бившим земљопосједницима, усвојени су само захваљујући енергичним захтјевима босанскохерцеговачких радикала.⁶⁴ У сваком случају, Пашић је знао вјешто да смири незадовољство радикала из Босне и Херцеговине због ставова врха странке по аграрном питању, али му то ни у ком случају није сметало да касније, када му то политичке потребе буду налагале, посебно по питању доношења Видовданског устава, тргује овим питањем.

Што се тиче односа представника Демократске странке из Босне и Херцеговине према аграрном питању, они се суштински нису разликовали од ставова босанскохерцеговачких радикала, али су имали ту срећу да им вођство странке није на тако груб начин наметало своја гледишта, као што је био случај са радикалима. Још у вријеме Крфске конференције 1917. године Душан Васиљевић је, као представник Босне и Херцеговине, истакао аграрно питање као једно од главних питања ове двије покрајине. Већ је речено да је Васиљевић, иако члан Југословенског одбора, приликом одржавања ове конференције водио прави рат са Антом Трумбићем око тога да ли аграрно питање и укидање феудалних односа треба да нађе мјеста у Крфској декларацији, те у том смислу није дозвољавао, што је тражио Трумбић, да се усвоји редакција декларације у којој то питање неће бити обухваћено.⁶⁵ Дакле, демократи су се несумњиво залагали за радикално рјешавање аграрног питања, а једина спорна тачка међу њима могла је бити у гледишту да ли за одузету земљу треба плаћати надокнаду или не. Још прије него што су започели крупни политички заплети око рјешавања аграрног питања, Никола Стојановић је из Париза писао Атанасију Шоли: „У Босни и Херцеговини једини је пут решити брзо и дефинитивно кметско питање откупом државним. Наше власти ће учинити велику

⁶³ Т. Кралјаčić, *Radikalna stranka prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini*, 421.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ АСАНУ, Фонд Југословенског одсека Министарства унутрашњих дела Србије, 14616. (Записници са Крфске конференције)

грешку ако га одмах не реше.⁶⁶ Ако се хоће чекати извршење док га не усвоји државно вијеће, кад би било гаранције да ће то бити врло брзо, онда треба све предузети да од момента објаве закона до преузимања права власности од стране кметова не протече ни неколико дана.⁶⁷ У једном другом писму, које је писао 21. фебруара 1919. године из Париза, Стојановић је упозоравао Шолу: „Немојте пуштати ако можете, да се наш кметски проблем заједно решава са аграрним проблемима других крајева, јер то води само одгађању.“⁶⁸ Сигурно да је по овом питању био сасвим у праву, међутим, српска политичка елита из Босне и Херцеговине није у то вријеме била у стању да одлучује нити да одлучно утиче на овако крупна државна питања и Стојановић је очигледно имао погрешну перцепцију о томе. Много више утицаја на државну политику имали су босанскохерцеговачки кметови и то својом одлучношћу да сами насилним путем рјешавају аграрно питање, што је државне органе приморавало на брзу акцију, као би спријечили анархију и насиље у земљи. Своје ставове о аграрном питању у Босни и Херцеговини, Стојановић је презентовао већ у првом и једином броју листа *Југословенска демократска лига*, то јест, док се још налазио у емиграцији у Паризу. У једном писму Стојану Протићу, 1919. године, Стојановић је рекао да је рјешење аграрног проблема у Босни и Херцеговини лако, а шта је под тим подразумијевао види се из овог његовог текста. Наиме, Стојановић је сматрао да је Аустро-Угарска прекршила Берлински уговор, погазила своје обећање да ће ријешити аграрно питање, већ је чак и оснажила права бегова „неумесним уношењем у грунтовницу бегова као власника.“⁶⁹ На тај начин, према Стојановићу, Аустро-Угарска је учинила штету од најмање 150 милиона круна, а дио одговорности за то имају и велике силе које су пристале на ревизију Сан-Стефанског уговора. Осим тога, Стојановић је израчунао да је Аустро-Угарска остала дужна Босни и Херцеговини 120 милиона круна на име царина које је наплаћивала за увоз робе у

⁶⁶ Подвучено у оригиналу.

⁶⁷ АХНЖ/К, ЗПШ, 309. (Писмо је откуцано на писаћој машини, а није потписано нити датирано, али се из садржаја може јасно закључити да га је писао Никола Стојановић или крајем 1918. или почетком 1919. године).

⁶⁸ АХНЖ/К, ЗПШ, 62/19.

⁶⁹ Никола Стојановић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, у: „Југословенска демократска лига“, св. 1, 20.

Босну и Херцеговину као у иностранство, а готово ништа од тога није давала Босни и Херцеговини. Поред тога, постојао је и дуг од 100 милиона круна који је Аустро-Угарска била дужна Босни и Херцеговини на име градње ратних жељезница. На тај начин аустроугарски дуг према Босни и Херцеговини износио је укупно 370 милиона круна. Затим је Стојановић предложио следеће: „Ми мислимо да смо свакако у праву захтевати да се тај износ одбије од дела обавеза који ће Југословенска држава имати као наследница Аустро-Угарске. У том случају, Југословенска држава, у коју ће ући Босна и Херцеговина, имаће да преузме на се обавезу да из заједничких средстава даде ову суму од бар 370 милиона круна и да је употреби за решење кметског проблема, као најхитнијег и најважнијег.“⁷⁰ У случају да „велике силе не могу наћи други подеснији начин да се без обавеза за Југословенску државу ова сума нама исплати, остаје једини пут бескаматни зајам који би оне дале држави СХС.“⁷¹ Заиста занимљиво, па и оригинално, изгледа ова идеја Николе Стојановића да рјешавање аграрног питања у Босни и Херцеговини испостави Савезницима као дуг за Берлински конгрес и четрдесетогодишњу окупацију од стране Аустро-Угарске. То би заиста и било најлакше рјешење аграрног питања у Босни и Херцеговини, као што је он и тврдио, али, чини се, и прилично нереално. Оно у шта је Стојановић био сигуран било је да о плаћању надокнаде од стране тежака „после рата у коме је Босна и Херцеговина била ратиште, иза материјалног урнисања нашег сељака и иза толиких страдања, не може бити говора.“⁷²

Програм Демократске странке који је у најкрупнијим потезима представио и Светозар Прибићевић на дводневној оснивачкој конференцији у Сарајеву 15. и 16. фебруара 1919. године, подразумијевао је радикално рјешавање аграрног питања. У свом говору, Прибићевић је том приликом, говорећи о аграрном питању, између осталог, рекао: „Ја мислим да ће то питање бити брзо приведено крају, и да ће се наша државна власт одлучити на то, да реши радикално аграрно питање, како би могла да задовољи великим оправданим народним интересима... Држава Срба, Хрвата и Словенаца биће велика, па она може да буде и већа него што је наша

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

⁷² Исто.

јуначка и славна Србија, ако она постигне да се аграрно питање реши у том правцу, да се осигура минимални сељачки посед, да се свакоме сељаку и ономе, који хоће обрађивати, даде земља за обрађивање, ако наша држава реши аграрну реформу тако, да она буде збир малих посједа.⁷³ Прибићевић је очигледно пазио шта ће рећи у Сарајеву о аграрном питању, посебно због тога што је имао амбицију да у својим редовима окупи присталице из редова свих конфесија и националности. Због тога је и његово излагање о аграрном питању било сасвим уопштено и неодређено, али са сасвим јасном поруком тежацима да ће се нова, Демократска странка, залагати за радикално рјешавање аграрног питања. Тек касније, демократе ће да се прецизније одреде према овом питању и у потпуности и недвосмислено стану на страну тежака. Тако је, на примјер, посланички клуб Демократске странке у Привременом народном представништву у децембру 1919. године начелно прихватио Меморандум и Резолуцију тежачке скупштине у Сарајеву, која је је била одржана 24. и 25. августа те године. Сасвим је сигурно да су велики утицај на овакву одлуку и уопште однос Демократске странке према аграрном питању имали и посланици ове странке из Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву. Већ је речено да су, после Првог свјетског рата, у Сарајеву главну ријеч водили представници некадашње „Народове“ групе, који ће се нешто касније наћи међу оснивачима Демократске странке, те директно припремити терен за њено оснивање у Сарајеву. Захваљујући томе, међу представницима Босне и Херцеговине у Привременом народном представништву било је највише припадника Демократске странке. Када је Радикална странка почела да калкулише са аграрним питањем и на тај начин изазвала буру незадовољства међу тежачким народом у Босни и Херцеговини, Демократска странка је у томе видјела своју шансу и главни адут да радикалима преотме основну масу бирача, то јест, тежачке. То је дошло до изражаја и у нацрту програма Демократске странке, који је објављен 1920. године, а у коме су демократе јавно истакле да се залажу за радикално рјешавање аграрног питања, које је подразумијевало и и начело да се за одузету земљу беговима не плаћа никаква одштета, јер они и нису у ствари прави власници земље. Исто тако, земље које су

⁷³ *Народно јединство*, бр. 43, од 17. фебруара 1919.

сврставане у категорију кметству сличних односа, то јест, беглучки посједи, демократи су их третирали као и остале феудалне посједе. Такође, демократе су сматрале да држава треба само да преузме бригу о онима којима би аграрном реформом био угрожен опстанак.⁷⁴ Захваљујући оваквим позицијама по питању аграрне реформе, демократе су заиста успјеле да обезбиједу подршку великог броја тежака у Босни и Херцеговини. Међутим, када је Протићева влада извршила измјену 6. и 7. члана Уредбе о поступању са беглучким земљама, а убрзо затим Протић поднио оставку владе, у нову владу Миленка Веснића, ушли су демократе, без обзира на то што је и даље на снази остала поменута измјена. На тај начин, партијско вођство Демократске странке компромитовало је своје страначке позиције у Босни и Херцеговини и сељаке увјерило да је и њима власт пуно преча од интереса сељака. И то је био један од разлога за политичко организовање тежака и прерастање Тежачке организације у Савез тежака. Тада редове демократа у Босни и Херцеговини напушта великих број присталица, посебно из редова тежака, а неки од њих наћи ће се међу оснивачима ове нове, тежачке, странке. Један од њих био је, на примјер, Марко Гаковић, тежак из Босанске Крупе, који је као демократа оштро полемисао са попом Вељком Гргуревићем, радикалским „експертом“ за аграрно питање,⁷⁵ али је био најрадикалнији на скупштини тежака у Сарајеву 24. и 25. августа и као посланик Савеза тежака био изабран за народног посланика у Уставотворној скупштини. Оваквих примјера напуштања Демократске странке и осипања њених редова било је доста у Босни и Херцеговини, посебно од када су тежаци ријешили да се политички организују. Дакле, не само радикалима, већ и демократама је оснивање Савеза тежака био најтежи политички ударац, који су могли примити пред изборе 1920. године. Радикална странка у Босни и Херцеговини, суочена са калкулантским односом свог партијског врха према горућем питању у Босни и Херцеговини, имала је као једини преостали адут код сељака, национално питање и отуда стално потенцирање приче од стране радикала о „угроженом српству“ и позиви „Срби на окуп“, пред изборе за Конституанту. С друге стране, демократи нису имали ни овај адут, јер су били

⁷⁴ Atif Purivatra, *Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine*, Prilozi, god. III, br. 3, Sarajevo 1967, 111.

⁷⁵ Ђ. Микић, н.д., 51.

експонирани као Југословени, па чак и оптуживани да су 1918. године издали српство и Србију, борећи се не за српско већ за јужнословенско уједињење. Због тога је улазак Демократске странке у Веснићеву владу и на тај начин прихватање измјена спорних чланова Уредбе о беглучким земљама, представљало медвеђу услугу њеној организацији у Босни и Херцеговини и значило, како ће се испоставити, сигуран пораз Демократске странке на изборима у Босни и Херцеговини 1920. године.

Не треба ни спомињати какве је погледе на аграрно питање имао онај дио српске политичке елите који се определијелио да приступи Савезу тежака. Можда је најбоље њихово схватање и њихов програм у вези са аграрним питањем изразио др Васиљ Поповић у предизборном програму Савеза тежака у Босни и Херцеговини, који је он израдио и послао Јовану Јовановићу Пижону, петнаестак дана пред изборе, а у коме, између осталог, каже: „...аграрно питање: Заступамо најрадикалније рјешење: тежак добија сву земљу и (читлуке) кметлуке и беглуке бесплатно, а ни држава их не плаћа, јер би то држава порезом опет од сељака наплатила...“⁷⁶ Велики успјех Савеза тежака у Босни и Херцеговини (12 посланичких мандата), био је јасан знак да се српски сељак у Босни и Херцеговини није могао задовољити само национално романтиком, коју су му, у замјену за гласове, нудили радикали, већ је морао и да од нечега живи, а могао је у то вријеме нормално живјети једино ако је имао довољно земље да прехрани себе и своју породицу. Због тога је велико повјерење и подршку на изборима исказао управо према странци која је настала уз потребе да заштити његове животне економске и социјалне интересе.

У овом контексту било би занимљиво поменути и однос неких мањих муслиманских политичких партија у Босни и Херцеговини према аграрном питању, посебно са становишта, да су се присталице неких од њих у националном погледу изјашњавали и осјећали као Срби. Једна од таквих била је Југословенска муслиманска демократија, окупљена око листа *Једнакост* у Сарајеву, а чији су чланови у свом програму наглашавали да су свјесни да кметова мора нестати, ма залагали су се да се аграрна реформа проведе што праведније.⁷⁷ Муслиманска

⁷⁶ АЈ, 80 – 38 – 138 (В. Поповић – Ј. Ј. Пижону 12.11.1920.)

⁷⁷ А. Purivatra, *Političke partije prema agrarnoj reformi...*, 107.

тежачка странка, која је основана марта 1920. године, са циљем да муслимане сељаке у Босни и Херцеговини одвоји од ЈМО и окупи у својим редовима, прокламовала је принцип да земља треба да припадне онима који је обрађују, а да одштета феудалцима треба да буде прогресивна, то јест да малопосједници добију пуни еквивалент на рачун велепосједника. По беглучком питању, представници ове странке су сматрали да земљу треба да добију они беглучари који су је обрађивали у последњих десет година.⁷⁸ Муслимани радикали, окупљени око Шерифа Арнаутовића и листа *Домовина*, дијелили су по питању аграра ставове Радикалне странке.

Послије избора за Конституанту веома брзо је постало јасно да ниједна странка нема превагу у парламенту и да су нови страначки блокови и коалиције неминовност. У таквој ситуацији, Радикална странка је као природног савезника у борби за доношење централистичког устава, видјела Демократску странку, па је пожурила да прво са њом направи страначки договор на бази заједничких интереса и циљева, а прије свих за изгласавање устава. Тако је настала коалициона Пашићева влада 1. јануара 1921. године. Босанскохерцеговачки радикали, који су и поред компромитовања око аграрног питања, ипак успјели, највише захваљујући националној реторици и Пашићевом култу, да обезбиједе 11 посланичких мандата својој странци, за разлику од демократа, који су имали само два мандата из Босне и Херцеговине, били су разочарани, а можемо рећи и бијесни споразумом страначког врха са Демократском странком. Вођа босанскохерцеговачких радикала Милан Сршкић, послао је тада Лазару Марковићу, радикалском посланику и истакнутом функционеру странке, писмо пуно горчине и прекора. Он је, поново нудећи оставку на мјесто предсједника Земаљске владе, овај споразум оцијенио као „страшни пораз“ Радикалне странке, а посебно га је погодило то што су радикали узели министарство за аграрну реформу, јер ће баш ову владу запасти да изврши ту реформу, а то ће, према Сршкићу изазвати „међу многим сељацима злу крв.“ На крају, Сршкић каже да ако су истините новинске вијести да су се радикали отимали за ово министарство, јер је то тражила Југословенска муслиманска организација, „онда су врло страшне

⁷⁸ Исто.

перспективе, јер ја и много мојих другова не желимо у том питању правити компромиса...⁷⁹ Али, ни као много пута прије тога вођство Радикалне странке у Београду, нису пуно забрињавали протести босанскохерцеговачких радикала, па чак ни овакав Сршкићев став, неуобичајено прекоран и пун горчине. Још веће разочарење у вођство странке, радикали из Босне и Херцеговине осјетиће када Пашић започне преговоре са Југословенском муслиманском организацијом тражећи њихову подршку у изгласавању Видовданског устава, јер је то значило нови удар на радикале у Босни и Херцеговини и гурање њихових присталица директно у окриље Савеза земљорадника. Наравно да нико од радикала из Босне и Херцеговине није учествовао у овим преговорима, иако се то питање најдиректније тичало њих и српског народа у ове двије покрајине. Преговоре са Југословенском муслиманском организацијом водили су у име владе Никола Узуновић и Хинко Кризман, а у преговоре се повремено укључивао и лично Пашић. Коначни споразум постигнут је 15. марта 1921. године, а подразумијевао је огромне уступке Југословенској муслиманској организацији по питању аграра, али не само то, већ и по питању изузимања Босне и Херцеговине из Закона о подјели земље на области, што је најдиректније задирало у национално питање Срба у Босни и Херцеговини. И поред тога, *Српска ријеч* је и даље послушно слиједила курс странке и нападала Савез земљорадника за издају српства, зато што већином нису гласали за устав, иако су сви знали да је управо Пашић одбацио земљораднички посланички клуб у преговорима, када је добио пристанак ЈМО да гласа за устав. Да би како-тако оправдала споразум са ЈМО *Српска ријеч* је овај акт представљала као нешто што је изнад уских страначких интереса и има више националне циљеве, истовремено га хвалећи као велики Пашићев успјех. Ипак на страницама *Српске ријечи* могле су се пронаћи и ријечи ограђивања, али опет је као главни кривац за споразум означаван Савез земљорадника.⁸⁰ Наравно да су њихови политички противници, а посебно Савез тежака, овај споразум користили да у потпуности и до краја компромитују радикале у Босни и Херцеговини, што им и није било тешко, бар не код тежачког свијета. Да се

⁷⁹ АСЦГ, 85 – 2 – 544а, 545а.

⁸⁰ *Српска ријеч*, бр. 65, од 30. марта 1921.

не би у потпуности компромитовали код српског тежака, радикалски посланици из Босне и Херцеговине у Уставотворној скупштини гласали су против 42. члана нацрта устава, који је говорио о аграрном питању. Уз то Сршкић је 31. маја у свом говору који је одржао у Уставотворној скупштини, оштро напао споразум са Југословенском муслиманском организацијом, то јест, онај његов дио који се односио на аграрно питање у Босни и Херцеговини. Ограђујући се, због страначких обзира, од осуде цјелокупног споразума, који је чак назвао „мудро и добро смишљено дјело“, Сршкић је као неопростиве грешке навео то што се на штету сељака поткусурују рачуни једне ишчезавајуће мањине, то јест, муслиманских ага и бегова, као и то што се основни садржај споразума уноси у устав.⁸¹ Међутим, већ сутрадан је министар за аграрну реформу Никола Узуновић изјавио да се ни влада, ни радикалски клуб, ни странка у цјелини не слажу са говором др Сршкића и чак шта више осуђују његово држање које не одговара његовој дужности као члана странке и члана радикалског клуба.⁸² У сваком случају, овај Сршкићев иступ и не гласање радикалских посланика из Босне и Херцеговине за 42. члан нацрта устава, изазвало је узнемирење па и збуњеност присталица радикала у Босни и Херцеговини, а било је чак и говора да ће босанскохерцеговачки посланици због овога напустити радикалски клуб у Уставотворној скупштини. Међутим, Сршкић и његове страначке колеге нису били спремни да иду тако далеко у супротстављању Пашићу и вођству странке, па су већ 9. јуна у Сарајеву заказали збор присталица Радикалне странке, на коме је Сршкић објашњавао свој иступ у Уставотворној скупштини и у помирљивом тону, уз телеграм Пашићу, у коме му је изражено потпуно повјерење и подршка, изјавио да због интереса сељака они и даље остају чланови радикалског клуба.⁸³ То би ваљда требало да значи да је најбољи заштитник интереса српских сељака у Босни и Херцеговини у ствари Радикална странка и да они због тога остају чланови ове странке и њеног посланичког клуба у Уставотворној скупштини. Али, тешко да је ико од тежака у Босни и Херцеговини могао више прогутати овакву Сршкићеву демагогију. За разлику од тежака, симпатизера Радикалне странке у Босни и

⁸¹ Т. Кралјаčić, *Radikalna stranka prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini*, 424.

⁸² Исто.

⁸³ Исто; *Српска ријеч*, бр.115, од 10. јуна 1921.

Херцеговини, виши социјални слојеви унутар странке нису налазили ништа лоше у овом споразуму, па је тако један од крупних бањалучких трговаца, иначе члан Окружног одбора Радикалне странке, изјављивао да је овај споразум „врло паметно и праведно рјешење“, јер ће новац који се исплати за одштету остати у земљи и „међу нама се трошити.“⁸⁴ Он сигурно није био једини из редова трговаца, чиновника, банкара и интелигенције у редовима радикала у Босни и Херцеговини, који су споразум посматрали овом и сличном логиком.

Као последица договора владе и Југословенске муслиманске организације појавиле су се 12. маја 1921. године *Уредба о поступању са беглучким земљама у Босни и Херцеговини* и *Уредба о финансијској ликвидацији аграрних односа у Босни и Херцеговини*. Првом уредбом већи дио беглучких земаља у Босни и Херцеговини није био обухваћен аграрном реформом, а другом уредбом држава се обавезала да за ликвидацију кметских односа у Босни и Херцеговини исплати суму од 225,000.000 динара и то једну половину у готовини, а другу у облигацијама. Облигације су требале да се исплаћују наредних 50 година, и биле су амортизоване каматном стопом од 4 % на полугодишњем нивоу. Иако је предвиђена сума исплаћена до краја 1923. године, незадовољни бивши феудалци су тражили да им се повећа одштета због тога што им наводно није исплаћена одштета за шуме, шикаре и пашњаке. Поменутом уредбом од маја 1921. године било је предвиђено да се финансијски ликвидирају сви кметски односи у Босни и Херцеговини не наводећи која је земља у питању. Ипак је, највише из политичких обзира, 1933. године, новим измјенама и допунама закона, удовољено и том захтјеву, али ће његова реализација почети тек 1939. године.

Поступак око ликвидације беглучких односа у Босни и Херцеговини текао је много теже и са пуно компликација. Многа нејасна питања око беглучке земље и својине над њом изазивали су бројне спорове између сељака и бивших власника, често и са судским епилогом. Према извјештају инспектора за аграрну реформу Звонимира Турине, 8. октобра 1925. године само у Херцеговини је било неријешено

⁸⁴ Т. Кралјаčić, *Radikalna stranka prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini*, 425.

3.876 спорова по беглучкој уредби из 1921. године.⁸⁵ Бројне шпекулације и политиканство доводили су до тога да се закони и уредбе о поступку са беглучким земљама често мијењају, зависно од политичких потреба. Спора и корумпирана администрација користила се споровима око беглучке земље за лично богаћење. То је омогућавало разне махинације па чак и то да појединци наплаћују исту земљу и по неколико пута. У децембру 1928. године, донесен је *Закон о беглучким земљама*, по коме је држава преузела на себе исплату одштете беговима, осим за куће и друге објекте, које су сељаци морали да откупе у року од три године, а истовремено је одштета агама и беговима знатно повећана. Септембра 1929. године, донесен је нови закон којим је питање беглучких земаља требало да буде коначно ријешено путем обвезница са 6 % камате, а које би биле реализоване у року од 43 године. Коначно, у периоду 1939–1940. године, новим законским рјешењима један дио земље на који није била плаћена одштета морао се вратити ранијим власницима, што је изавало нове и активирало старе аграрне спорове.

Према подацима из 1935. године, до тада је у Босни и Херцеговини укупно 249.580 породица (од тога 45,31 % породица кметова и 21,92 % беглучара) добило укупно 1,286.227 ha земље. Највише земље, 60,27 %, добиле су породице кметова, а затим беглучара, 31,10 %.⁸⁶

У вези са аграрним питањем било је још једно веома значајно питање у Босни и Херцеговини. То је било питање добровољаца из Босне и Херцеговине који су учествовали у саставу српске или црногорске војске у Првом свјетском рату. Највише добровољаца заправо је било из Босне и Херцеговине, рачунајући и оне који су се вратили из Америке да би се прикључили српској или црногорској војсци. Херцеговци су највише били добровољци у саставу црногорске војске, све до њене капитулације 1916. године, а затим су се прикључили српској војсци у одступању према албанским обалама. Прије него што је Аустроугарска уопште започела мобилизацију већи број српских младића из Херцеговине успио је да се пребаци преко црногорске границе и као добровољци прикључе црногорској војсци која је

⁸⁵ АБиХ, Аграрна дирекција Сарајево (даље: АДС), кут. 111, бр. 15074/26.

⁸⁶ М. Ерић, наведено дјело, стр. 485.

заузимала одбрамбене положаје на граници према Аустроугарској. Од њих су формирана 3 добровољачка батаљона: Гатачки 200-300 људи, Билећки (са нешто невесињаца и сточана) 500-600 људи и Требињски батаљон.⁸⁷ Сви су ушли у састав Херцеговачког одреда црногорске војске. Овај одред имао је укупно 17 батаљона са око 13.000 бораца, а затварао је тадашњу црногорско – аустроугарску границу од Шћепан поља до Рисна. Они који су успјели да избјегну мобилизацију или интернацију такође су се прикључивали црногорској војсци. Поћорек је већ првих дана рата јављао да се домаћи Срби у Херцеговини боре на страни непријатеља.⁸⁸ Херцеговачки добровољачки батаљони у саставу црногорске војске борили су се до капитулације Црне Горе, јануара 1916, а затим су се повукли са српском војском кроз Албанију за Грчку и даље на Солунски фронт. Приликом прикључења српској војсци 1916. године „имао је Билећки батаљон 884 војника, Гатачки 500, Требињски 260“.⁸⁹ У борбама 1914–1915, имали су херцеговачки добровољачки батаљони око 300 избачених из строја. Појединци се нису повлачили са српском војском већ су остали и прикључили се комитском покрету у коме су четовали све до ослобођења 1918. године. Рачуна се да је у црногорској војсци у Првом свјетском рату било 4550 добровољаца из Херцеговине у посебним јединицама, рачунајући и оне који су дошли из Америке.⁹⁰ Један дио Срба из Источне Босне такође се прикључио црногорској војсци приликом њеног пробоја до Сарајева, али њихов број није прецизно утврђен. Босанци су се углавном јављали као добровољци у српску војску, посебно приликом офанзиве српске војске у Источну Босну. И један дио Херцеговаца ратовао је у саставу српске војске, већином у четничким одредима Воје Танкосића и Војина Поповића Вука, а то су углавном били добровољци из Америке. Добровољци су упућивани на најтеже задатке и масовно гинули, али су одреди допуњавани новим добровољцима који су стално пристизали. За добровољце није важило ни ратно право да буду третирани као заробљеници, већ би по заробљавању били, често на

⁸⁷ П. Слијепчевић, *Аустроугарска против својих поданика*, 244.

⁸⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 706.

⁸⁹ Исто, стр. 245.

⁹⁰ Ђ. Пиљевић, *Допринос Пера Слијепчевића у организовању добровољаца у Првом свјетскома рату*, 57.

ужасан начин, уморени, а њихове породице изложене страдању. Као илустрација како су се борили и гинули добровољци из Босне и Херцеговине у Србији 1914–1915. године, нека послужи и овај примјер који наводи Перо Слијепчевић: „Средином новембра стиже 25 Херцеговаца из Америке: исти дан погибе их 23, а 2 се ранише.“⁹¹ Према подацима које је саопштио министар предсједник Стојан Протић, на сједници Привременог народног представништва 20. јуна 1919. године, рачунало се да је добровољаца српске војске укупно било око 34.000, а да је од тог броја изгинуло или умрло од последица рањавања њих око 10.000.⁹² Према томе, влада је рачунала да укупно има око 24.000 добровољаца, којима је српска влада била дужна додијелити земљу. Наиме, још 1916. године Влада Краљевине Србије је дала обећање да ће свима који добровољно ступе у редове српске војске на Солунском фронту и узму учешћа у борбама за коначно ослобођење и уједињење, послије рата додијелити по 5 хектара земље на слободно располагање.⁹³ Да су процјене Протићеве владе о броју добровољаца биле прилично тачне, показао је и експозе министра војске и морнарице у Народној скупштини Краљевине СХС 1924. године, према коме је укупно у српској војсци било 32.219 добровољаца, а о од тог броја на Босну и Херцеговину је отпадало 10.933 добровољаца.⁹⁴

Група посланика у Привременом народном представништву, предвођена др Душаном Васиљевићем, упутила је 11. априла интерпелацију предсједнику владе Протићу, са питањем када влада намјерава да среди статистичке податке о броју добровољаца и када планира да почне са додјелом земље добровољцима и на коју земљу при томе рачуна.⁹⁵ Протић им је одговорио 20. јуна, на 39. редовном састанку, износећи већ поменуте статистичке процјене владе Краљевине СХС о броју добровољаца у току рата. У свом одговору Протић је нагласио да држава у сваком погледу стоји иза својих добровољаца и да је вољна да им помогне на разне начине.

⁹¹ П. Слијепчевић, н. ч, 243.

⁹² *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 39. редовни састанак, 20. јуна 1919. године.

⁹³ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 15. редовни састанак, 11. априла 1919. године.

⁹⁴ М. Егић, n.d., 246.

⁹⁵ Исто

Он је нагласио да је питање добровољаца вишестрано и да осим додјеле земље има у виду и друге начине збрињавања добровољаца, посебно оних који су из бивших крајева Аустро-Угарске монархије, а којима су домови и имања уништени у ратним операцијама и које сада треба материјално обезбиједити. О оним добровољцима који буду заинтересовани за додјелу земље бринуће се министарство аграрне политике као и министарство за социјалну политику.⁹⁶ Иако уопштен и непрецизан, овај Протићев одговор био је јасан знак ријешености нове државе да према добровољцима испуни ранија обећања и обавезе. Васиљевић му је, пун захвалности, одговорио једним подужим па и помало патетичним говором о добровољцима као „најбољим синовима“ нашег народа, које је упоредио са некадашњим ускоцима и хајдучима, закључујући „Држава кукавица не може да постоји, ми можемо бити сретни што смо држава јунака“⁹⁷ Да је влада заиста била ријешена да овом питању посвети пуну пажњу показује и податак да је прва акција колонизовања сиромашног становништва из Босне и Херцеговине покренута већ 1920. године и требала је да обухвати око 900 породица бескућника који нису могли да чекају на подјелу земље. Према савјету Савеза добровољаца Босне и Херцеговине те породице би се сакупиле из сиромашних срезова Херцеговине, те Сарајева, Рогатице и Вишеграда и неколико срезова Крајине и западне Босне.⁹⁸

Међутим, одмах послје рата, док још нису били демобилисани, добровољци су самовласно почели да се уплићу у рјешавање аграрног питања. Они су, будући и сами највећим дијелом тежаци, били најрадикалнији заговорници рјешавања аграрног питања у корист тежака. Бројне су жалбе локалних власти на понашање добровољаца, непосредно послје рата, јер су у неким случајевима они предњачили у нападима на беговске чардаке, паљевинама и пљачкама. Жалбе су стизале и до војводе Степе Степановића, који је задњег дана 1918. године тражио од потчињених команданата да извршавају строгу контролу над добровољцима, који су на одсуству,

⁹⁶ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 39. редовни састанак, 20. јуна 1919. године.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ *Sajma Sarić, Prilog proučavanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini 1918-1934, Prilozi, god. XIV, br. 14–15, Sarajevo 1978, 415.*

а који чине разне изгреде не поковавајући се локалним органима власти. Осим тога, војвода је тражио од својих потчињених да спријече српске војнике да продају и отуђују униформе, јер се појављују лица у униформама српске војске, који нападају становништво, врше пљачке и разбојништва па чак и убиства, те на тај начин срамоте српску војску.⁹⁹ Послије демобилизације, добровољци из Босне и Херцеговине су формирали своју организацију преко које су постављали разне захтјеве властима, од радикалног рјешавања аграрног питања до захтјева за новчану потпору, па су на тај начин задавали пуно главобоље органима власти на различитим нивоима.

Један од ефикаснијих начина рјешавање добровољачког питања била је планска колонизација. Исељавање становништва из пасивних у равничарске и плодније крајеве била је вијековна тенденција која је пратила Босну и Херцеговину још од средњег вијека. Али, послије Првог свјетског рата нова држава је, из неколико крупних социјалних и националних разлога, започела планску и организовану колонизацију становништва из пасивних у равничарске крајеве. Овај процес захватио је и Босну и Херцеговину. Колонизација је била уско везана са започињањем аграрне реформе у Краљевини СХС, па је већ у *Претходним одредбама за припрему аграрне реформе* ово питање било третирано. Са становишта колонизације, најзначајнија је била тачка 9 *Претходних одредби*, у којој се каже: „Сви велики поседи на територији Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца експропришу се. Из њихове површине даће се земља оним држављанима који се баве обрађивањем земље, а земље уопште немају или је немају у довољној мјери, и то толико колико могу сами са својом породицом обрађивати. Првенство код ове раздиобе имаду инвалиди, удовице и сирочад ратника, војници и добровољци, који су се борили за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата, и Словенаца.“¹⁰⁰ На тај начин дат је правни основ за отпочињање колонизације, а насељеници су разврстани у неколико категорија. *Колонисти* су били сиромашни сељаци из пасивних крајева, највише из Босне и Херцеговине, Црне Горе, Лике, Баније, Кордуна итд. Друга категорија насељеника били су *добровољци* у ратовима Србије и Црне Горе 1912–1918, а трећа *аутоколонисти*, тј. досељеници

⁹⁹ АБиХ, НВ, през. 276/19.

¹⁰⁰ Branko Petranović i Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, стр. 246.

који купују земљу. Постојали су још и *оптанти*, тј. припадници југословенских народа из других сусједних држава. Колонизација се одвијала у неколико праваца, а имала је, као што је већ речено, своје и социјалне и национално-политичке разлоге. Тако је насељавање Косова и Метохије имало првенствено за циљ збрињавање сиромашног становништва пасивних крајева, које је у рату јако страдало, а затим искориштавање велике површине неискоришћеног обрадивог земљишта и, на крају, јачање српског националног елемента на Косову и Метохији који је вијековним прогонима, сеобама, исламизацијом и другим разноврсним тортурама, био јако ослабљен. Прецизан број насељеника, углавном колониста и аутоколониста, на Косову и Метохији не може се са сигурношћу одредити, али се сматра да је „у завршници колонизације на Косову и Метохији било 1500 породица из Босне и Херцеговине, с близу 8000 лица.“¹⁰¹

Други правац колонизације био је усмјерен ка Војводини, а имао је сличне циљеве као и онај на Косову и Метохији. Дакле, један од битних циљева био је „словенизација“ Војводине, јер су у њој живјеле бројне друге етничке групе (Нијемци, Мађари, Румуни). У укупној маси од 23.225 породица колонизованих Срба у Војводину из свих крајева Краљевине, добровољци су чинили огромну већину, а остале категорије насељеника биле су заступљене у много мањој мјери.¹⁰² Највећи број колонизованих Босанаца и Херцеговаца, а посебно ових других, одселио је управо у Војводину. И колонизација у Славонију имала је сличне циљеве као и прве двије, а становништво Босне и Херцеговине активно је учествовало и у њој, с тим што је у Славонију усељено доста мање насељеника него у Војводину. Један мали дио колонизованих породица, који није могао да се прилагоди новој средини вратио се на своја ранија имања.

Главна карактеристика ове колонизације јесте у томе што су у њој учествовали, у огромној маси, углавном Срби док су Хрвати и муслимани чинили

¹⁰¹ Бранко Бошковић, *Насељеници на Косову и Метохији (1918–1941) и њихов прогон (1941–1944), с посебним освртом на босанско-херцеговачке насељенике*, Зборник радова: Миграције и Босна и Херцеговина, Сарајево, 1990, 423.

¹⁰² Никола Ј. Гаћеша, *Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918–1941), Историографски домети*, Зборник радова: Сеобе српског народа од XIV до XX вијека, Београд, 1990, стр. 116.

скоро незнатан проценат. За то постоји више разлога, а у првом реду је незаинтересованост Хрвата, а посебно муслимана за колонизацију. Поред тога, Срби су чинили и огромну већину добровољачке популације у Босни и Херцеговини после Првог свјетског рата. Највећи број колонизованих био је из Херцеговине, јер је она у значајној мјери била пасивнија од Босне, а и велики број добровољаца долазио је управо из Херцеговине. Ова колонизација изазвала је значајне демографске потресе у Босни и Херцеговини, јер, као што је наглашено, огромну масу колонизованих чинили су Срби.

Осим планске колонизације коју је организовано проводила држава, постајала је и такозвана унутрашња колонизација, која се проводила узурпацијом државног земљишта, а коју је држава касније легализовала и законски регулисала. Ова колонизација није изазвала значајније демографске потресе јер је извођена најчешће у ранијем мјесту боравка, али је значајна са аспекта промјене посједовне структуре и с тим у вези промјене социјалног статуса појединих категорија становништва. Унутрашњом колонизацијом у периоду 1918-1929. године у Босни и Херцеговини је било укупно обухваћено 13.223 аграрних интересената, којима је додијељено укупно 33.426 хектара обрадиве земље.¹⁰³ Ова колонизација у највећој мјери захватила је Босну, јер је Херцеговина позната по оскудици обрадивих површина, па је, за разлику од колонизације у Војводину, Славонију те Косово и Метохију, унутрашња колонизација у Херцеговини извођена у прилично малом обиму. Унутрашњом колонизацијом највише је била захваћена Сарајевска област са 3910 аграрних интересената, па затим Бањалучка област са 2617, а најмање Мостарска област, са укупно 751 аграрним интересентом или 5,7 % од укупног броја лица обухваћених унутрашњом колонизацијом у Босни и Херцеговини.¹⁰⁴

¹⁰³ S. Sarić, *Prilog proučavanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini 1918-1934*, 421.

¹⁰⁴ Исто.

Национално питање

Полазећи од основне, сада већ сасвим бјелодане и историјски потврђене тезе да је на јужнословенском простору религија била и остала вододелница нација, Милорад Екмечић је тај феномен религиозног типа национализма назвао „Национализам судњег дана“. Овај термин академик Екмечић је сковао подстакнут једном Черчиловом изјавом да је национални покрет Ираца вјерски мотивисан и да ће се ријешити на судњем дану.¹⁰⁵ Тај „Национализам судњег дана“ има своје карактеристике које га одвајају од осталих европских типова национализма, а према југословенском историјском искуству, Екмечић је издвојио нека његова основна обиљежја, која су, можда и више него у другим јужнословенским областима, карактеристична за простор Босне и Херцеговине. То су:

- „Повећано присуство ирационалних елемената у идеологији, којима се свакодневно потхрањује вечна разлика мешаних заједница;
- Ултимативни циљеви и миленијумски начин мишљења у политици, када сваким и најмањим догађајем долази питање може ли се живети у заједничкој држави. Реална политика је нереална;
- Склоност да се историја народа замијени митом историје. Од свих наука историја се најспорије модернизује и оптерећена је емоцијама;
- У часовима великих историјских криза, верска нетолеранција је подлога политичког и војног окупљања;
- Провинцијализам културе. Поистовећивање језика, као основе културе, са верском поделом дозвољава само изузетно надареним појединцима да се одрву мерилима вредности своје затворене црквене средине. Наглашено мартирство у духовној делатности, невидљива дидактика да је други крив за своју историју, у сталном су сукобу са отварањем граница културних кругова. Ово је најприсутније у хрватској култури, где неприродан развој књижевног језика увек умањује могућа достигнућа.“¹⁰⁶

¹⁰⁵ Милорад Екмечић, *Црква и нација код Хрвата*, у: *Огледи из историје*, Београд 2002, 111.

¹⁰⁶ Исто, 112.

Имајући у виду све наведено, чини се да простор Босне и Херцеговине као да је био предодређен за идеалан полигон гдје ће историја тестирати феномен религиозног типа национализма или „Национализам судњег дана“. То се најбоље може схватити анализирајући формирање националне свијести три вјерске заједнице у Босни и Херцеговини, а посебно кроз покушаје национализовања муслимана, као и феномен национализовања свих католика Босне и Херцеговине у хрватском смислу, али и затворености српске нације у оквиру православља, затворености која је више била наметнута вањским факторима, него што је била органска последица дјеловања православне цркве, као што се обично погрешно мисли. На проблем оштре вјерске диференцијације у Краљевини СХС и опасности да она негативно дјелује на југословенску националну интеграцију, упозоравали су поједини научници још у међуратном периоду. Тако је, на примјер, др Урош Круљ, покушавајући да са научног гледишта објасни феномен нације и расе, то јест, расног национализма, схватао је да је вјероисповијест главни разарајући фактор југословенског јединства и предлагао низ мјера које би требале „разлабавити“ те круте вјерске ограде, ако се мисли постићи јединство. Круљ је предлагао читав низ мјера, од планске унутрашње колонизације, која би омогућила веће мијешање становништва, преко забране конфесионалних школа, па све до доношења једног закона о цивилном браку који би олакшао ступање у брак различитих конфесија.¹⁰⁷ Према Круљу, то је био пут за стварање јединствене југословенске нације, а вјера јесте и треба да буде искључиво и „чисто лична приватна ствар“ сваког појединца, која са нацијом не би требала да има никакве везе.

Питање национализовања муслимана у Босни и Херцеговини постало је актуелно у периоду аустроугарске окупације. Све до тада, ово питање није се постављало, прије свега, због просте друштвене подјеле на муслиманске феудалце и хришћанске кметове. Поред тога, велики дио становништва Босне и Херцеговине представљали су досељеници из разних крајева, јер су Босна и Херцеговина оне активне области из којих су миграције ишле у свим смјеровима. Истакнути антропогеограф из Херцеговине Јевто Дедијер, који је крајем XIX-ог вијека пјешке

¹⁰⁷ Др Урош Круљ, Политика и раса (расни национализам), Сарајево 1925. године, 81.

обишао читаву Херцеговину и непосредно контактирао са народом, закључио је да постоје три етничке групе становништва Херцеговине или три етничке душе како их је он називао. То су 1. старосједиоци 2. досељеници са истока и 3. досељеници са запада.¹⁰⁸ По њему старосједилаца има највише у Источној Херцеговини и то су већином православни и муслимани. Они су се временом стопили са досељеним становништвом и између њих већ тада нису постојале неке битније разлике. Припадност исламу и привилегије које је то омогућавало у једној теократској држави каква је била Отоманска империја искључивало је национално опредјељивање њеног исламског становништва. Међутим, несумњиво да је постојала свијест код босанскохерцеговачких муслимана, барем у једном дијелу њих, да они припадају домаћем поисламљеном становништву и да је то оно што их раздваја од правих Турака. Језик којим су говорили био је сигуран гарант за то и поред много турцизама који су временом ушли у употребу код домаћег муслиманског, али и хришћанског становништва. Али, свијест о томе да говоре истим језиком којим говоре њихове комшије хришћани, није била довољна да их они осјећају ближим себи од њихових истовјерника из далеких азијских крајева, са којима их није ништа везало осим припадности истој вјери и истој државној заједници. Међутим, и у том погледу било је изузетака. Тако, на примјер, као посебну старосједилачку групу становништва Херцеговине Дедијер је навео Балије, изразито номадско становништво, које је у компактним масама живјело само у области високих планина Вележа, Маглића, Зеленгоре, Височице, Бјелашнице и у области Борча. Доласком Турака примили су ислам, а они сами су тврдили да вуку поријекло од старе херцеговачке породице Милорадовића. Осим што су се од осталих муслимана разликовали својим изразито номадским начином живота, они су задржали и доста својих ранијих вјерских обреда због чега су били презрени и изопштени од осталих муслимана. Тако, на примјер, они нису покривали жене, ријетко су посјећивали џамије, а светковали су масу православних светаца. Због тога остали муслимани ни по коју цијену нису са њима

¹⁰⁸ Јевто Дедијер, *Херцеговина*, Сарајево 1991, 117.

ступали у брачне односе.¹⁰⁹ Један дио Балија у околини планине Височице носио је и име Србљак. Тим именом називано је становништво које је живјело у планинама и није се кретало са стоком.

Покрет босанског беговата, тридесетих година XIX вијека, који је највише био усмјерен против мучних напора Отоманске империје да се реформише, накнадно се покушавао и покушава, довести у контекст неке врсте националног буђења муслиманског становништва Босне и Херцеговине. Међутим, сама чињеница да су, на примјер, Хусеин-бега Градашчевића, заједно са султановом војском, сломили херцеговачки бегови Ризванбеговић и Ченгић, показује да они нису имали ту врсту националне свијести, ако је уопште и постојала у главама босанских побуњеника против султанових реформи у то вријеме. Тек у вријеме аустроугарске управе, Калајев режим ће покушати да направи посебну „босанску“ нацију на тлу Босне и Херцеговине, прије свега као пандан српском националном покрету у Босни и Херцеговини. Том циљу требало је да послужи и стварање вјештачког „босанског“ језика, а о чему је већ било говора. На крају ће ипак Калајев пројекат „босанског језика“ доживјети неуспјех, исто као и његов пројекат стварања „босанске нације“, јер у то вријеме није постојала спремност ни код муслиманског становништва Босне и Херцеговине да себе национално дефинише по Калајевом рецепту. Да је то тако показује и истраживање свих оних који су се на било који начин бавили становништвом Босне или Херцеговине у том периоду. То показују и већ цитиране ријечи Јевта Дедијера о националној припадности становништва Херцеговине: „И за Муслимане и за католике може се рећи да немају националне свијести. Код Муслимана њу је замјењивало осјећање припадања једној држави и религији... Ако су Муслимани изгубили националну свијест, остала им је национална традиција и та је несумњиво српска. Православни имају и националну свијест и националне тежње, које се одликују особитом интензивности... Католици (овдје говоримо о народу, о сељацима) све до најновијег времена нису имали ни националне свијести, ни националних тежњи. Припадност католичкој вјери и велика љубав према свему што

¹⁰⁹ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, 117-118.; CV. Popović – Z. Marković, *Stočari „balije“ kod Čapljine i Ljubuškog*, Гласник земаљског музеја у Сарајеву, Историја и етнографија, нова серија, свеска X, Сарајево 1955, 147-149.

је католичко била су њихова главна осјећања. Због тога није неразумљиво што су они у најновије вријеме прихватили хрватско име, и постали готово безусловни слѣдбеници аустријске државне идеје.¹¹⁰ На крају ће и сам Калај одустати од тог пројекта, схвативши да не може добити значајније упориште ни међу домаћим муслиманским становништвом. Али, Калајев пројекат „босанске нације“ заживјеће пуно година касније и донијети плодове о којима је Калај сањао у вријеме аустроугарске окупације Босне и Херцеговине.

За српску интелектуалну и политичку елиту у Босни и Херцеговини, као ни за српски народ уопште, ниједног тренутака није долазило у питање мишљење да су босанскохерцеговачки муслимани дио српског етничког корпуса, то јест, поисламљени дио српског народа, па су их насиље и неправде које су доживљавали од њих посебно тешко погађале. У складу са тим скована је била и синтагма „Потурица гори од Турчина“, ¹¹¹ што је био неки начин да се народним језиком изрази оно што се иначе обично објашњава психологијом конвертите. Бавећи се овим феноменом Иво Андрић је закључио „Можда више него притисак, корупција и јавашлук турских власти, културно уздизање раје спречавали су нетрпељивост и необично конзервативан дух домаћег муслиманског елемента.“¹¹² До које мјере је ишла нетрпељивост домаћег муслиманског становништва, према својим сународницима који нису примили ислам, а поготово према њиховој хришћанској вјери, показује и податак да је на општу осуду домаћих муслимана наишао Тахир паша 1850. године, када је у везировој палати поставио мало звонце, којим је дозивао послугу. Због тога што их је и такво мало звонце болно асоцирало и подсјећало на хришћанску вјеру, коју су напустили, домаћи муслимани су Тахир-паши надјенули поспрдно име „звонар“ и „каурин“.¹¹³

У складу са ставом да су домаћи муслимани поисламљени дио српског народа, српска политичка елита је у периоду аустроугарске окупације очекивала да се они

¹¹⁰ Ј. Дедијер, исто, 122.

¹¹¹ Чедомил Митриновић, *Наши муслимани – студија за оријентацију питања босанско-херцеговачких муслимана*, Београд 1926, 37.

¹¹² Иво Андрић, *Развој културног живота у Босни под утицајем турске владавине*, у: Српски писци и научници о Босни и Херцеговини, приредио Здравко Антонић, Београд 1995, 139.

¹¹³ Исто.

врате у окриље своје нације, али сада не дирајући у танану жицу вјерског осјећања, то јест, припадности исламу, која је код босанскохерцеговачких муслимана била најизраженији фактор њиховог друштвеног живота. Све је више било оних који су схватили да би позивање муслимана из Босне и Херцеговине да се врате у „вјеру праједова“ имало сасвим супротан ефекат и још више их удаљило од српске нације. Осим тога, аграрно питање и даље је било стално присутан камен спотицања, који је аустроугарска окупациона управа знала веома вјешто да искористи, па је сваку могућност заједничког иступа православних и муслимана спречавала актуализирањем аграрног питања и потенцирањем вјерских разлика. Као што је већ наглашено, највећу опасност за аустроугарске планове у Босни и Херцеговини управо је представљала могућност да се муслимани, али и католици, изјасне као дио српског народа, па је у том смислу, Земаљска влада за Босну и Херцеговину инсистирала на томе да се у настави историје може толерисати само идентификовање српске нације са православљем и то истицањем девизе да је „Србин само онај који слави крсну славу.“¹¹⁴

У свом првом броју Кочићева *Отаџбина* је писала: „Исповиједајући своје дубоко увјерење, да су Босна и Херцеговина, по свом националном обиљежју, српске земље, ипак нећемо никоме наметати српско име. Нека се зове како хоће и милује, а ко нам приступи добро нам дошао... Нарочито овдје наглашујемо да ћемо чувати слогу и поштен споразум са браћом Муслиманима, јер нас тару многе заједнице муке и невоље.“¹¹⁵ Дакле, наглашено је да се муслимани сматрају дијелом српског националног корпуса, али да им нико неће наметати српско име, уколико га они не желе сами прихватити. Апострофирање „нарочито муслимана“ у овом смислу била је јасна порука на кога се, прије свега, односе горње ријечи. На јако сличан начин, ако не и идентичан, размишљали су и српски интелектуалци и политичари окупљени око листа *Народ*. У уводнику првог броја *Народа* Ристо Радуловић је написао: „Држећи се начела највеће вјерске сношљивости не само да нећемо сматрати вјеру узроком расцјепка једног народа, нити је узимати као предмет расправљања, него ћемо

¹¹⁴ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim...*, 182.

¹¹⁵ *Отаџбина*, год. 1, бр. 1, 15. јуна 1907.

напротив ићи за тим, да свака конфесија своје вјерске ствари слободно и аутономно уређује, без мијешања државне власти, потпуно одјељење вјере од државе најбоље је рјешење овог питања... Иако ћемо као Срби заступати српско национално становиште и одлучно га бранити од злонамјерних нападаја, ипак се нећемо држати начела негације, нити ћемо коме намећати српско име, којим се ми поносимо.“ Дакле, само другачијим ријечима, уводничар *Народа* изразио је исте мисли као и уводничар *Отаџбине*. Прагматичност политике, очигледно је приморавала тадашњу српску интелектуалну и политичку елиту на опрезан однос према осјетљивом питању национализовања муслимана у Босни и Херцеговини. Међутим, та прагматичност није обавезивала онај дио српске елите, који је припадао муслиманском вјерском корпусу, то јест, муслимане који су се у националном погледу осјећали и изјашњавали као Срби. Почетком XX вијека у Босни и Херцеговини се појављује један талас младих српских националиста муслиманске вјероисповијести. Њихов несумњиви идеолог био је млади мостарски пјесник Осман Ђикић, уредник листа *Мусават*, а поред њега активну улогу у том покрету имали су Шукрија Куртовић, Авдо Хасанбеговић, Смаилага Ћемаловић, Авдо Сумбул и други. Овај српски национални покрет међу муслиманима, посебан замах добија кроз *Гајрет*, културно-просвјетно друштво муслимана у Босни и Херцеговини. Оно је основано у Сарајеву 1903. године и било је замишљено да дјелује као друштво за помагање муслимана ђака из Босне и Херцеговине, а све у циљу стварања ширег слоја интелигенције код муслиманског становништва, као главног предуслова за њихово културно, просвјетно и материјално уздизање. Од самог оснивања овог друштва, унутар њега је постојала дилема око националног опредјељивања његових чланова, што је у то вријеме било веома значајно у контексту борбе са аустроугарским режимом, посебно борбе за вакуфско-меарифску аутономију. У то вријеме они муслимани који су били ближи хрватској националној опцији сматрани су за „владине људе“, иако то поједини можда и нису били, али то не чуди ако се узме у обзир чињеница да је Аустроугарска интензивно фаворизовала католичанство и хрватство у Босни и Херцеговини. Зато је ова подјела у *Гајрету* тада више схватана као подјела на „народску“ и „владину“ струју, што је и разумљиво са аспекта да су Срби, за разлику од Хрвата, у Босни и

Херцеговини били у опозицији аустроугарској управи, а да су и муслимани били принуђени да воде борбу за вакуфско-меарифску аутономију исто као и Срби за црквено – школску, док Хрвати таквих проблема нису имали. Међутим, масовним уласком у чланство *Гајрета* људи из Муслиманске народне организације, који су се залагали за блиску сарадњу са Србима у борби против режима, омогућиће им да, на редовној скупштини 1907. године, вођство друштва дође у њихове руке. Уласком у *Гајрет* и српских националиста муслиманске вјероисповијести окупљених око листа „Мусават“, *Гајрет* ће добити и епитет просрпски оријентисаног друштва. Избором Османа Ђикића, 1809. године, за првог професионалног пословођу *Гајрета*, српски карактер тог друштва биће коначно дефинисан. Осим тога, Ђикић је до смрти уређивао и лист „Гајрет“, који је за то вријеме, понајвише његовом заслугом, стекао велики углед и добио велики број претплатника. Међутим, оваква оријентација друштва није прошла без унутрашњих сукобљавања, што је посебно долазило до изражаја на редовним годишњим скупштинама *Гајрета*. Тако је, на примјер, на десетој редовној скупштини 1912. године, И. Дефтердаревић осуђивао то што су се скупштинари подијелили на Србе и Хрвате тврдећи да „народ неће ни једно ни друго“. На то је реаговао Смаилага Шарић узвикујућу „Ја сам Србин, елхамдулиллах. Живио краљ Петар“. Ове смјеле ријечи изазвале су комешање, посебно међу присутним владиним агентима, али и клицање већине скупштинара „живио Шарић“.¹¹⁶ Врхунац сукоба представљала је редовна скупштина друштва 1913. године, а која се завршила општом тучом.¹¹⁷ У сваком случају *Гајрет* је веома рано понио епитет просрпски оријентисаног друштва и због тога ће 1914. године аустроугарске власти према њему поступати истовјетно као и према осталим српским друштвима. *Гајрет* је 1914. године распуштен, а његова имовина предата је на управу Вакуфско-меарифском саборском одбору, на челу са Шерифом Арнаутовићем, а имовина друштва у току рата трошена је између осталог и за уписивање аустроугарског ратног зајма.¹¹⁸ Чланови друштва, декларисани као Срби, прогоњени су од аустроугарских власти и страдали по аустроугарским казаматима.

¹¹⁶ Споменица двадесетпетогодишњице *Гајрета* 1903-1928, уредио Хамза Хумо, Сарајево 1928, 80.

¹¹⁷ Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana*, Sarajevo, 1986, 65-66.

¹¹⁸ Исто, 83.

Тако је, на примјер, Авдо Сумбул, секретар *Гајрета*, умро 1915. године као интернирац у логору Арад.

Прерана смрт Османа Ђикића, 1912. године, несумњиво је имала негативан утицај на овај покрет муслиманске омладине у Босни и Херцеговини, али далеко од тога да је он изгубио свој интензитет и замах. Један од најактивнијих српских омладинаца из редова муслимана, Шукрија Куртовић, писао је 1912. године и ово: „Муслиман треба да се једном увјери да је Србин и члан српске нације. То је његово право одијело... И сувише је видно да је српски национализам управо оно чему треба тежити, што треба да нас муслимане потпуно прожме и што нас једино може задовољити, окријепити, учврстити, преобразити и повести правим путем; само је он у стању да наш трулеж и наше зло убије и искоријени. Српски национализам треба да нам је при раду у народу идеја водиља, а ми омладина и сви свјеснији муслимани да смо његови радници.“¹¹⁹ Исти аутор је нешто касније, 1914. године, написао и једну брошуру под насловом *О национализовању муслимана*, која је имала за циљ да муслимански свијет у Босни и Херцеговини увјери у њихово српско поријекло. Прије свега, циљ ове брошуре био је да муслимане увјери да их са Турцима не веже ништа осим заједничке вјере, док их са Србима везује исто етничко и национално поријекло, а које није, нити треба да буде, у супротности са њиховом исламском вјером, што је аутор нагласио већ у уводним дијеловима брошуре на следећи начин: „Свјесни опасности по муслимански елемент, ако радикално не прекине са свима предрасудама и не пође новим путем, који ће га повратити српском народу, од кога су га одијелили вијекови и историја, предајемо јавности ову књижицу, да у схватања муслимана о народности унесемо што више свјетлости и што више правилнијег односа између вјере и народности.“¹²⁰ Као највећу несрећу за муслимане Куртовић је сматрао аустроугарски покушај стварања посебног политичког народа од босанскохерцеговачких муслимана, образлажући свој став на следећи начин: „Издвојити се у засебну групу, бити само муслимани, који ћемо се само за своје посебне *муслиманске интересе* борити, значи стварати у Босни и Херцеговини нови

¹¹⁹ *Споменница двадесетпетогодишњице „Гајрета“ 1903-1908*, уредио Хамза Хумо, Сарајево 1928, 63-64.

¹²⁰ Шукрија Куртовић, *О национализовању муслимана*, Сарајево 1914.

политички народ, муслимански. То значи бацити рукавицу и изазвати на се цијели српски и хрватски народ, значи да постанемо збиља онај *дрски паразит* у туђем тијелу... Велика је погрешка рачунати на садањи антагонизам, који влада међу Србима и Хрватима у Босни и Херцеговини и уопће. Покрет за јединство Срба и Хрвата сваки час све више расте, антагонизма нестаје, разлике ишчезавају – и процес стапања и претапања сваки дан напредује... Они ће се не сложити него ће постати потпуно једно и против нас, јер је сасвим природно да неће трпити да се у срцу њихова народа, од њихове крви и на њихов рачун ствара други или трећи народ, дрски паразит.¹²¹ Један дио муслиманске средњошколске омладине био је још радикалнији у истицању своје српске националности и позивима својим истовјерницима да се определијеле у српском националном смислу, а поготово против покушаја да се муслимани у Босни и Херцеговини, на било који начин, вежу за хрватску националну одредницу. Тако је, на примјер, у једном писму из 1911. године, које је пронађено код ђака мостарске гимназије Алије Драче, а које му је по његовом признању диктирао Хасан Ребац, такође ђак мостарске гимназије, стоји и ово: „Нас Србе чека нешто много да створимо и да учинимо, а то је да створимо златне путеве Српству и такове, гдје нам неће нико од непријатеља моћи стати на пут... Муслимана има у Босни и Херцеговини 600.000, па кад би од њих била пола или $\frac{1}{3}$ Хрвата, колико би онда био наш губитак! Дакле, зашто (да) то пустимо да се муслимански народ, огранак српског народа, који је само национално онесвјешћен да се претвара у Хрвате или још боље у Германе... Ти исти Хрвати хтјели су лањске године да доселе у српску Босну око 200.000 проћераних ради вјере Шпањолаца... кад буде муслиман Хрват, изгубио је српски народ једног члана народа, а друго, добио је једног најбезобразнијег непријатеља с којим ће морати и мора да се стави у крваву борбу.“¹²² На српском националном програму у Босни и Херцеговини, посебно је радила муслиманска омладина из Мостара. Тако је Мехмед Чишић, ђак из Мостара, пред Први свјетски рат путовао Босном и организовао тајна српска друштва међу

¹²¹ Исто, 26-27.

¹²² *Млада Босна, писма и прилози*, 167-169.

муслиманима „у којима би се јачала и ширила српска национална свијест“,¹²³ како то наводи аустроугарска оптужница из 1916. године, против групе српских омладинаца, муслимана, из Травника. Било је и више него очигледно да овај талас српског национализма код муслиманске омладине у Босни и Херцеговини поприма карактер масовне појаве и да аустроугарска губи битку за национализовање муслимана у хрватском смислу, за разлику од католичког становништва, које је, изложено сталној агресивној пропаганди, посебно католичког клера, себе све више почело да идентификује са хрватском националном одредницом, али је и то, још увијек, највећим дијелом било присутно само код интелигенције и грађанског сталежа, док је католички сељак, бар према већ помињаним закључцима А. Шека у меморандуму *Босна и Херцеговина и уставне промјене* из 1910. године, и даље био национално у потпуности несвјестан. Ако ништа друго, само то је било довољно да аустроугарска монархија започне рат против Србије и тако сузбије српски национални покрет у Босни и Херцеговини.

Први свјетски рат био је идеална прилика да Аустро-Угарска у пракси провјери резултате своје политике *Divide et impera*, коју је годинама проводила у Босни и Херцеговини. Антисрпске демонстрације у градовима гдје су муслимани и католици били већинско становништво, а посебно њихова рушилачка мржња, оставила је код православних Срба мучан утисак. Тако је, на примјер, 400 мобилисаних резервиста из Гацка на путу према Мостару, које им је било зборно мјесто, користило сваку прилику да се освети за демонстрације, а у Невесињу „полупали су прозоре на државним зградама и бацали камење за свима који би им изгледали сумњиви као демонстранти.“¹²⁴ Није био риједак ни случај да дође до туче између српских, с једне, те хрватских и муслиманских војника, с друге стране. Због тога су Срби у највећем броју били мобилисани у радне одреде. Такође, у циљу продубљивања вјерске и националне мржње, босанско-херцеговачки као и хрватски и словеначки пукови упућивани су на српски и руски фронт. У томе је аустроугарска политика имала прилично успјеха, јер ужасне злочине које су дијелови тих пукова

¹²³ АБиХ, ЗМФ, през. 324/16.

¹²⁴ П Слијепчевић, *Аустроугарска против својих поданика*, у : В. Ћоровић, *Црна књига*, 215.

починили над цивилним становништвом у Србији, као и шуцкори у Босни и Херцеговини, Срби неће никада заборавити. Посебан вид терора над српским живљем представљало је оснивање тзв. „заштитних чета“ (Shutzkorps), у народу познатијих као шуцкори. Поред бесомучне антисрпске пропаганде, шуцкори су у погледу распривања вјерске мржње у Босни и Херцеговини, у току Првог свјетског рата, били пун погодак. То су биле нерегуларне јединице регрутоване, како В. Ћоровић каже, „обично из најгорег олоша муслиманског и католичког пролетеријата“.¹²⁵ Привучени дневницом од 3 круне и још више могућношћу да не буду мобилисани на фронт, они су формално имали задатак да одржавају ред у позадини фронта, обезбјеђују пруге, саобраћајнице и важније објекте и да се боре против упада српских комитских чета. У ствари, основни задатак им је био да тероришу српски живаљ. Ужасан терор проводили су у току рата над таоцима и цивилним становништвом шуцкори у Босни и Херцеговини, а посебно у пограничним крајевима према Црној Гори и Србији. Вјероватно никада неће бити утврђен тачан број њихових жртава, али су остали запамћени суровост и бестијалност са којом су се обрачунавали са голоруким народом, а често и са првим комшијама. Посебно су се по суровости истицали шуцкори муслимани, тако да су и саме аустроугарске власти биле принуђене да неке од њих изведу на суд. Клање, спаљивање, силовање, одсијецање појединих органа, били су само неки од метода којим су шуцкори чували „унутрашњи ред и поредак“ у Босни и Херцеговини.

На тај начин Аустро-Угарска је коначно успјела да доведе вјерску мржњу између муслимана и католика с једне и православних с друге стране, до усијања. Солидарност и спремност за заједничку борбу муслимана и православних, изражена у устанку 1882. године, а касније у аутономном покрету, не само да је била разбијена и то још раније на аграрном питању, а сада је, послије четири деценије аустроугарске управе Босном и Херцеговином, била доведена до степена вјерске мржње. Неки аутори, попут Чедомила Митриновића, чак сматрају да су догађаји из 1914. године, па надаље, „ударили печат на национализовање муслимана у српском или

¹²⁵ В. Ћоровић, *Црна књига*, 46.

југословенском смислу, уколико га је уопште било.¹²⁶ Осим трагичних догађаја из Првог свјетског рата, које је у суштини произвела аустроугарска окупаторска политика, Митриновић је за то видио разлог и у једном психолошком моменту, то јест, у побједи Србије у Првом балканском рату, којим су срушене наде муслимана у Босни и Херцеговини да ће у том рату побиједити турско оружје и на тај начин бар за корак приближити Турску границама Босне и Херцеговине. Самим тим Турска би била способна да оспори Аустро-Угарску окупацију ових покрајина, а то је најављивало могућност повратка на старо стање, од прије окупације и наравно повратак оног друштвеног система у коме су муслимани били земљопосједници, а хришћани раја. Према Митриновићу, мржња коју су тада осјетили муслимани Босне и Херцеговине према побједи српског оружја, само је касније била вјешто каналисана и кориштена од Аустро-Угарске, а то је произвело и догађаје из Првог свјетског рата.¹²⁷

Непосредно послије рата, у промијењеним околностима и државно-правном систему, православни су осјетили да је дошло вријеме да се освете муслиманима за све муке које су претрпјели, посебно у току рата од стране шуцкора. Те осветничке акције, првенствено комитских чета, као и насилни покушаји рјешавања аграрног питања, само су дали нови замах вјерској нетрпељивости и још више одвојили муслимане Босне и Херцеговине од могућности њиховог изјашњавања у српском националном смислу. Осим тога, почетак рјешавања аграрног питања мобилисао је муслиманске велепосједнике, а најефикаснији начин утицаја на масе својих истовјерника био је проглашавање аграрне реформе нападом на ислам. На тој основи је Југословенска муслиманска организација успјела да, послије Првог свјетског рата, обезбиједи политичко окупљање муслимана Босне и Херцеговине на вјерској основи. Истини за вољу, одмах послије рата, они муслимани у Босни и Херцеговини који су се осјећали у националном погледу као Срби, покушали су да политичко организовање муслимана изведу на другим принципима, то јест, по „идејама и интересима“, а не по вјерском кључу. У том погледу опет су предњачили предратни

¹²⁶ Ч. Митриновић, *Наши муслимани...*, 56.

¹²⁷ Исто, 56 – 58.

омладинци, наравно, они који су преживјели рат, а у том погледу опет се највише истицао Шукрија Куртовић и то у редовима Демократске странке. Неки од њих политички ангажман нашли су у редовима Радикалне странке, а неки чак и у Савезу земљорадника. Осим тога, било је и покушаја да се самостално политички организују муслимани који су отворено били просрпски оријентисани. Тако је Шукрија Куртовић, да би што боље парирао Југословенској муслиманској организацији у борби за муслиманске гласаче, пред изборе 1920. године, заједно са Шефкијом Глухићем, основао, марта 1920. године, *Муслиманску тежачку странку* (МТС). Они су издавали и свој часопис *Глас тежака*, који је излазио само неколико мјесеци. Нешто слично покушао је да уради и Шериф Арнаутовић, који се прикључио Радикалној странци, на опште изненађење, посебно српских политичара који су памтили његов политички ангажман прије и за вријеме рата. На изборима за Конституанту, Арнаутовићеви муслимани-радикали иступиће самостално као *Муслиманска независна листа*, а циљ им је као и МТС био да што више муслиманских гласача одвоје од ЈМО. Међутим, ни једни ни други неће успјети одузети Југословенској муслиманској организацији значајан број гласача на изборима 1920. године и поред тога што су се неки угледни муслимани у Босни и Херцеговини у својим јавним саопштењима ограђивали од антисрпског става дијела руководства ЈМО. Тако се, на примјер, половином 1920. године, у Чапљини појавила једна група муслимана која се директно супротстављала пропаганди ЈМО. Ту групу чинили су: Хамид Фазлагих, трговац; Хусо Метиљевић, учитељ; Алија Бечевић, обућар и Мухамед Фазлагих, посједник.¹²⁸ У свом прогласу насловљеном са „Браћо Муслимани“ они су тврдили да ислам није у опасности и да аграрно питање није животно питање свих муслимана.¹²⁹ На крају, муслиманима савјетују да им као добрим држављанима није мјесто у ЈМО јер је њен рад „испуњен стварањем вјерског нерасположења према осталим дијеловима нашег народа и неповјерења према нашој

¹²⁸ А. Purivatra, *ЈМО u političkom životu ...*, 76.

¹²⁹ Ту тврдњу поткријепили су и занимљивим бројчаним подацима по којима је од 670.000 муслимана само 35.719 посједници са кметовима, док је 30.720 ослобођених кметова или полукметова муслимана, а остатак од 334.811 су слободни муслимански сељаци којих се не тиче аграрна реформа. (Исто)

држави“¹³⁰ Али и у редовима Југословенске муслиманске организације било је оних који су кроз истицање југословенства муслимана Босне и Херцеговине, били пуно ближе српској него хрватској националној одредници. У такву дилему најдиректније их је довео Стјепан Радић, који је, одмах после избора 1920. године, започео кампању на придобијању Хрвата и муслимана у Босни и Херцеговини за своју политичку акцију. Осим тога, Радић је одмах почео да оперише и појмом „хрватске већине“ у Босни и Херцеговини, подразумевајући под њом и католике и муслимане. Тако је Радићев *Слободни дом* у броју од 1. децембра 1920. године писао да: „од 63 заступника, што их бира БиХ, муслиманска организација, која је чисто хрватска добила је 26 заступника.“¹³¹ Јасно је било да Радић не само да покушава придобити посланике ЈМО за своје политичке циљеве већ и да муслиманима, као национално несвјесном елементу, жели наметнути хрватство као националну одредницу. Иако се један дио посланика ЈМО у националном погледу изјашњавао као Хрвати, Радић ипак није успио да наметне своје политичке погледе већини вођства ЈМО, што ће се најбоље видјети у њиховој подршци изгласавању Видовданског устава. Међутим, успио је да допринесе расцјепу у њиховом посланичком клубу. Несугласице у посланичком клубу ЈМО настале су одмах после потписивања споразума са владом. У том погледу први су исказали резерву, па и незадовољство, постигнутим споразумом, представници ЈМО из мостарског округа, захваљујући посланику из Херцеговине Салиху Баљићу, који се јавно изјашњавао као Хрват. То је руководству странке дало повода да затражи од свих мјесних одбора ЈМО да се изјасне о споразуму. Већина одбора је подржала споразум.¹³² Међутим, сукоб се и даље продубљивао и постало је јасно да се посланички клуб ЈМО подијелио на „десничаре“, то јест, присталице сарадње са владом које су предводили муфтија Ибрахим Маглајлић и Сакиб Коркут и „левичаре“, то јест, противнике те сарадње, предвођене Мехмедом Спахом и Салихом Баљићем. Састанак централног одбора ЈМО 15. јула 1921. године на коме је одлучено да се за предједника ЈМО изабере

¹³⁰ Исто, 77.

¹³¹ Цитирано према: Tomislav Išek, *Hrvatska republikanska seljačka stranka prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata BiH do 1923. god.*, Prilozi, br. 2, god. II, Sarajevo 1966., 98.

¹³² А. Purivatra, n. d. 93.

Спахо умјесто Маглајлића донијела је превагу на страну „љевичара“.¹³³ Међутим, суштина овог спора била је много дубља од дневнополитичких потреба било које странке и са много далекосежнијим посљедицима по Босну и Херцеговину. Већ тада је било јасно да су се у вођству ЈМО издвојиле двије струје и то једна национално оријентисана према Србима, а друга према Хрватима. Да суштина проблема лежи у српском или хрватском националном одређивању муслимана, а самим тим и подршци српској или хрватској политици постало је свима јасно када су „десничари“ издали проглас под насловом „Зашто је разбијен наш посланички клуб“, у коме су Спахину и Баљићеву групу јавно оптужили да „појачавају националистичку хрватску црту у свом раду и дјеловању“ и да се „све више оријентишу према Загребу, газећи југословенски правац организације.“¹³⁴ Послије тога расцјеп у странци је био неизбјежан. Централно одбор ЈМО, који је засједао априла 1922. године, ставио се на страну „љевичара“, осудио проглас „десничара“ и у складу са својом аутономистичком политиком наложио прекид сарадње са владом. Међутим, „десничари“ су оспорили Централном одбору надлежност да одлучује у овом спору, па је коначно рјешење требало да донесе Земаљска скупштина ЈМО у јуну 1922. године.¹³⁵ За то вријеме у Босни и Херцеговини се дешавала једна друга политичка акција, која ће имати још далекосежније посљедице. Наиме, посланик ЈМО Џафер Куленовић није се приклањао ни једној ни другој страни већ је отворено заговарао сарадњу са Стјепаном Радићем и ХРСС. Његов циљ је био привести, ако не читаву ЈМО, а оно што више чланства Хрватском блоку. У том циљу Куленовић је новембра 1921. године боравио у Херцеговини, ватрено пропагирајући у корист Хрватског блока и Стјепана Радића. Било је чак мишљења да је Радићева пропаганда у Босни и Херцеговини и започела акцијом Џафера Куленовића. Тако је, на примјер, Срески начелник из Стоца сматрао да „почетак ширења Радићеве идеологије датира се заиста од 27. новембра пр. год. (мисли се на 1921. год., прим. а.) од седнице одржане од стране посланика Куленовића и новинара Ћелића.“¹³⁶ Земаљска скупштина ЈМО

¹³³ Исто, 100.

¹³⁴ Исто, 105.

¹³⁵ Исто, 109.

¹³⁶ АБиХ, ПУС, пов., бр. 290/23

одржана је у Сарајеву 15. јуна 1922. године, а због једног увредљивог написа у *Правди*, нису јој ни присуствовали посланици Маглајлићеве групе, тражећи као услов сатисфакцију за увреде изречене на њихов рачун. Један дио делегата који су били присталице „десничара“ напустили су сједницу пошто су верификовани мандати делегата за које су они тврдили да су делегирани незаконито.¹³⁷ Послије тога исход скупштине био је очигледан, а од присталица „десничара“ једино је говорио делегат Хајровић из Гацка „који је осудио Спахину ‚садашњу политику‘, предложивши резолуцију за споразум. Хајровићев приједлог није прошао.¹³⁸ Маглајлићева група је осуђена и позвана да се покори одлукама већине или да положи мандате. Али, умјесто тога они су основали нову партију, назвавши је Југословенска муслиманска народна организација (ЈМНО), за чијег је предсједника изабран Ибрахин Маглајлић. Предстојала је тешка политичка борба за муслиманске гласаче у Босни и Херцеговини, а њени резултати биће видљиви тек на изборима 1923. године, када је Маглајлићева странка доживјела озбиљан изборни пораз. Пред изборе 1923. године било је покушаја да се српски национални фронт међу муслиманима Босне и Херцеговине интегрише и јединствено иступи против „хрватства“ ЈМО.¹³⁹ Издвајање Маглајлићеве просрпске струје из посланичког клуба, али и из странке, позиција Баљића, Куленовића и других прохрватски орјентисаних чланова ЈМО знатно је ојачала. Агресивна Радићева пропаганда и немоћ државних органа да се обрачунају са његовом антидржавном дјелатношћу, обезбиједила је овој радикалној прохрватској групи преимућство у вођству странке и велики утицај на муслиманске гласаче, које су снажном агитацијом и неостварљивим обећањима снажно везивали за Радићеве политичке интересе. Умјеренија Спахова група очигледно је била у дефанзиви, а за нови унутарстраначки обрачун Спахо очито није био спреман. Наравно да је све ово имало значајне реперкусије и на становништво. Из многих

¹³⁷ А. Purivatra, n. d., 118

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ У том погледу веома је значајна била скупштина муслимана „без разлике странака“ у Мостару, коју је сазвао један од најпознатијих босанскохерцеговачких радикала Смаилага Ћемаловић из Мостара. Скупштина је одржана 1. фебруара 1923. године, а присуствовало јој је више од 150 угледних мостарских муслимана. На њој је донесена резолуција којом се осуђује политика коју воде Мехмед Спахо и вођство ЈМО. (*Српска ријеч*, бр. 25, од 07.02.1923.)

крајева Босне и Херцеговине стижу извјештаји о заједничким иступима присталица ХРСС и ЈМО и њиховом отвореном зближавању. Охрабрени отвореном сарадњом ХРСС и ЈМО католичко и муслиманско становништво у Босни и Херцеговини нескривено је почело да показује анимозитет према Србима. Др Ристо Јеремић обавјештавао је о томе Јована Јовановића Пиждона на следећи начин: „...У селима, на друму Тузла – Зворник, почело је кошкање између муслимана православних, а узрок су, како чујем, Спахови злodusи и бојати се да ће бити и крви чим се храна у сухо унесе и кад почне ракија беседити, а жандармерија је нејака и малобројна. Причају ми да неке хоце, Спахове присталице, у цамији проповедају бојкот противу Срба трговаца. Муфтија Маглајлић обилази област па своје људе упућује и мири... Католичка буржоазија у Тузли је сва листом уз Хрватски блок и има утицаја и међу католичким сељацима који су почели једнаком мером да мрзе све што је српско. Не верују да ће ова држава бити дуга века и да ће се стари господари поново повратити. У томе их и режим својим нерадом подупире.“¹⁴⁰ Срески поглавар из Стоца писао 31. марта 1923. године да „њихове присталице (Спаха и Радића, пр.а) толико су се у појединим местима осиле да православнима ни Бога не примају.“¹⁴¹ И поглавар градског среза мостарског писао је Великом жупану 30. априла 1923. године да: „Хрвати и муслимани тијесно се скупљају у једну фалангу проти свему што је српско односно владино, јер они сматрају владу синонимом српства и обратно, у ширем смислу ријечи.“¹⁴² Оваквом расположењу доприносило је и писање поједине штампе, посебно *Правде*, главног гласила ЈМО, које је отворено и све дрскије изражавало свој антисрпски став и своје читаоце усмјеравао у том правцу.¹⁴³ Још агресивнији у том смислу био је отворено прохрватски оријентисан лист *Наша правда*, који се није либио да отворено вријеђа и Србе и њихову историју.¹⁴⁴ С друге стране у срезовима у

¹⁴⁰ АЈ, 80-36-193/194 (Р. Јеремић – Ј. Ј. Пиждону, 22. јула 1922. године).

¹⁴¹ АБиХ, ПУС. през. 4515/23.

¹⁴² Исто

¹⁴³ Тако је, на примјер, главни уредник *Правде* и посланик ЈМО Х. Ајановић изјављивао: „... ми се не можемо одиелити од остале хрватске браће (подвукао Д.М.) и извршићемо ону дужност коју смо на себе прузели ступајући у федералистички блок. (Цитирано према: Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke...*, 170.)

¹⁴⁴ Тако је, на примјер, *Наша правда* писала и следеће: „Ти јунаци треба да знају, да су Босна и Херцеговина пригодом задњих избора лијепо, отворено и чисто рекле, да нијесу српске, лијепо су и

којима су чинили већину становништва и смјели отвореније иступати, Срби су отворено изражавали незадовољство према стварању Хрватског блока и политиком разбијања новостворене државе, коју су водили Спахо и Радић. У том погледу, они нису били нимало трпељиви ни према српским политичарима лијево оријентисаним. Тако је, на примјер, на збору у Зворнику, један од првака Савеза земљорадника, Мика Видаковић, морао да спасава живу главу од разјарених сељака. О томе је Ристо Јеремић писао Пижону следеће: „...Причао ми је јуче један познаник из Зворника да је Мика Видаковић лоше прошао на збору у Зворнику. Било је, вели, и гунгуле, Мика је са среским начелником морао да бежи и да се од сељака крије по Зворнику два дана. Вели да су у оном крају јаки Великосрби који Мику не бегенишу. На том је збору, каже, погинула и једна жена од случајног зрна из револвера, јер се Мика морао оружјем да брани... Познаници из провинције причају да се српски сељак рогуши противу свакога ко се устремио на државу, и веле нека се неко нађе да у којој вароши у пијачни дан викне да су нпр. муслимани противу постојећег стања сељаци би погром направили. То је саопштено и Маглајлићу и он да је рекао: све знам и све виђу, али се лудим главама на да доказати, ја ћу им, каже, све разложити шта нас чека од пријатељства са Хрв. Блоком и обратити им пажњу на тешке последице од шуровања са Хрватима, не хтједну ли послушати дићи ћу, вели, руке од свега. Срби православни, без разлике, чекају резултате сјутрашње скупштине Ј. М. Организације, из кога ће повићи конзеквенције.“¹⁴⁵

Они муслимани који су се јавно изјашњавали као Срби, били су посебно трн у оку људима око Југословенске муслиманске организације, јер су они реално били и највећа опасност за њихову политику, посебно националну политику коју су водили. Због тога су на страницама њихове штампе управо они често били мета напада, а

чисто документирале своју националну свијест и припадност, а што је та баш несрпска, за то носи кривњу историја ових покрајина и несрпска аутохтоност босанско-херцеговачког живља.“ (*Naša Pravda*, *Nezavisan list autonomističkih muslimana*, br. 70. od 6.05.1922. godine). Или, на примјер, поводом одлуке да се Кумановска битка слави као државни празник, овај лист је писао: „Поред рођендана пунице Краљевића Марка и Стрижења репа алату Милоша Обилића, последије свих могућих крсних слава и *Светог Саве српског спаситеља* долази и спомендан Кумановске битке 12. октобра 1912... Све те славе нека слави ко хоће, ми са њима не осјећамо ни као муслимани ни као Хрвати ништа заједничко...“ (*Naša Pravda*, br. 105. od 26.10.1922. godine).

¹⁴⁵ АЈ, 80-36-191/192 (Р. Јеремић – Ј. Ј. Пижону, 14. јуна 1922. године).

поготово они који су уживали углед у народу, као, на примјер, Смаилага Ђемаловић, један од најугледнијих Мостараца и Херцеговаца, који се често морао бранити од написа у *Правди*, која га је блатила на све начине.¹⁴⁶ Иначе, поглед Срба муслимана у Босни и Херцеговини на национално питање био је идентичан као и поглед остатка српске интелектуалне и политичке елите и то су покушавали да на зборовима и писаном ријечи објасне својим једновјерницима, посебно омладини. *Српска ријеч*, пренијела је јануара 1924. године, апел једног од њих, не именујући га, а који је он упутио муслиманској омладини на једној конференцији у провинцији. Том приликом, овај Србин муслиман оптужио је муслиманску интелигенцију у Босни и Херцеговини као најодговорнију за тадашње стање, јер, осим часних изузетака, „била је одгојена на онај начин, којиме је најмање могла да послужи народу као цјелини, а то је тај такозвани Калајев босански национализам. Та иста интелигенција чини исту погрешку иза ослобођења, правећи се привидно националном и прави један неприродни скок примајући, и опет привидно, Југословенски национализам.“¹⁴⁷ Међутим, сама чињеница да је *Српска ријеч* избјегла да именује аутора овог текста, довољно говори у каквом су се тешком стању налазили управо они муслимани који су се у националном погледу осјећали као Срби, посебно у то вријеме политичких и националних турбуленција, када је у Босни и Херцеговини свом силином бјеснила Радићева пропаганда, коју су здушно прихватили прваци Југословенске муслиманске организације и у том смислу инструисали своје присталице. У ситуацији када су се Радићеве и Спахове присталице у Босни и Херцеговини биле до те мјере осиле „да православнима ни Бога не примају“, може се само замислити како су пролазили они муслимани који су се усуђивали да јавно кажу да су Срби. Професор Петар Иванишевић, у својим успоменама тврди да су му Срби из југозападне Херцеговине у љето 1924. године причали „страшне ствари“. Између осталог он наводи: „Откако је, рекоше ми, дошла нова влада просто се у овим крајевима Аустрија повампирала... Горе је, сви ме уверавају, но што је било 1914. године. Кроз Домановиће и Дубраве за

¹⁴⁶ Тако је послје једне скупштине у Мостару, фебруара 1923. године, у којој је учествовало око 200 мостарских муслимана и на којој је осуђена политика ЈМО, Ђемаловић морао да се брани чак и од таквих оптужби да је мостарске муслимане назвао Балијама (*Српска ријеч*, бр. 34, 26. фебруар 1923).

¹⁴⁷ *Српска ријеч*, бр. 20, 30. јануар 1924.

Столац не може Србин сам, без пратње проћи, а да не ризикује својим животом... Шта се све јавно говори против краља и ове државе, а нарочито против Срба. Али, што говоре, ни по јада, но што нам прете да ће нас Србе све побити.¹⁴⁸ Ако се у вријеме владе Љубе Давидовића са православним Србима у Босни и Херцеговини могло тако поступати, онда се само може замислити како су пролазили Срби муслимани, од својих једновјерника који су слиједили Радићеву идеологију. Због тога и не чуди што је *Српска ријеч* прећутала не само име муслимана који је писао горе поменути чланак, већ је прећутала и мјесто гдје је та конференција одржана.

Занимљиво изгледа чињеница да је и врховни муфтија у Београду сматрао да је у Босни и Херцеговини, када је у питању муслимански свијет, главни проблем Мехмед Спахо и политика коју он води. Он је то саопштио у једном писму Николи Пашићу, гдје између осталог, даје и предлоге како да се сузбије Спахова антидржавна дјелатност међу муслиманским свијетом у Босни и Херцеговини, па каже: „када је реч о бос-херцеговачким муслиманима, ја сам дошао до убеђења, да је са гледишта државних и националних интереса, најважније питање одвратити мусл(иманске) масе од Спахе и створити код њих повољније расположење према Београду. Мислим да би се много допринело постизању овог циља, када би се учинило следеће:

1. Реис ул - Улема г. Чаушевић велика је сметња победи државне политике међу муслиманима, па је неопходно потребно уклонити га ако се хоће ма какав успех међу там(ошњим) муслиманима...
2. Срби муслимани запостављени су од свих наших влада, као Салих Башић, Атиф Сочо, Ибрахим бег Ченгић, Дервиш бег Миралем, као и други који су познати Краљевској влади, који су у годинама људи и имају уплива код маса босанских муслимана, а ово је непријатељима државе послужило као најзгодније средство за агитацију у корист Спахе...
3. Ако се жели радити међу муслиманима у Босни, то не треба радити преко Сакиба Коркута, Маглајлића и његових. они су људи компромитовани у народу...

¹⁴⁸ П. Иванишевић, *Доживљаји у успомене*, Београд-Нови Сад, 2001, 151.

4. Директор Шеријатске гимназије у Сарајеву један је непоправљиви франковац, који шири хрватско међу питомцима, а док он то чини Спахини посланици агитују против Владе...
5. Беглучку уредбу у БиХ неби требало мењати, јер би то било у рукама Спахиних људи једно најзгодније средство за агитацију против Владе и државе...¹⁴⁹

Овако је, дакле, врховни муфтија исламске заједнице у Краљевини СХС, видио проблем босанскохерцеговачких муслимана и улоге Мехмеда Спаха у политичком животу Краљевине СХС.

Снажна манифестација антисрпског карактера ЈМО, последице изласка из странке Маглајлићеве групе, било је и оснивање муслиманског културног друштва „Народна узданица“ 1923. године, поред већ постојећег друштва „Гајрет“. Друштво „Гајрет“, као што је то већ и наглашено, имало је дугу традицију и велики углед међу муслиманима, а било је у националном погледу у потпуности српски оријентисано. Муслимани који су се у националном погледу осјећали као Срби отворено су на страницама „Гајретових“ публикација позивали муслимане да коначно „прихвате своју српску нацију“. Тако је, на примјер, у *Споменици* „Гајрета“ из 1928. године, њен уредник Хамза Хумо цитирао неколико ранијих чланака Шукрије Куртовића, у којима се муслимани отворено позивају да „пригрле своју српску нацију“, а на крају је Хумо закључио: „Све ове ријечи намијењене у ово доба муслиманима у Босни и Херцеговини показале су данас своје потпуно оправдање, а могу да нам буду ријечи водиље и данас и још за дуго времена.“¹⁵⁰ С обзиром на овакав став људи око „Гајрета“ није ни чудо што је то друштво било кост у грлу вођству ЈМО. Да би на неки начин парирали просрпској оријентацији „Гајрета“, вођство ЈМО је приступило оснивању новог културно-просвјетног друштва муслимана у БиХ. На тим основама настала је „Народна узданица“, као пандан „Гајрету“, а са задатком да међу муслиманима сузбија српску националну свијест и усмјерава је према хрватству.

¹⁴⁹ АЈ, Збирка Николе Пашића, 143 – 1.

¹⁵⁰ *Споменица двадесетпетогодишњице Гајрета 1903-1928*, уредио Хамза Хумо, Сарајево 1928, 63-64.

Занимљиво је да овакав развој ситуације у Југословенској муслиманској организацији, а преко ње и у муслиманском становништву Босне и Херцеговине, већим дијелом, није могао зауставити ни Мехмед Спахо, који је био значајно опрезнији када је у питању национално одређивање муслимана, па је најрадије користио формулацију о југословенској националној одредници муслимана у Босни и Херцеговини. Ово је, чини се, најреалније протумачио велики жупан травничке области Капетановић, који је сматрао „да су у Спаховој групи узели вођство политике у своје руке млађи људи ала Баљић, Др. Куленовић и други неки, одгојени и загрејани франковци, па Спахо и његови неки другови силом и стицајем прилика морају слиједити њихов пут; барем за сада немогу се отрести њиховог туторства, да неби остали осамљени и без присташа у масама, које још слијепо се поводе за реченим екстремним елементима у Спаховој групи.“¹⁵¹ Овоме је свакако одлучно допринијела и чињеница да су просрпски елементи у ЈМО, који су раније неутралисали овај погубни утицај Баљића, Куленовића и њихових присталица, а својим напуштањем ЈМО, направили простор овим елементима да вођство странке преузму у своје руке. С тога и не чуди да су се сви преостали посланици ЈМО у Народној скупштини, бар како је тврдила *Српска ријеч*, у својим службеним картонима изјаснили као Хрвати у националном смислу, те да им је званично писмо латиница, а језик хрватски.¹⁵² Оваква ситуација потрајаће све до 1925. године, када је Радић учинио својеврсни политички *salto mortale*, направио договор са краљем и формирао владу заједно са својим до тада најљућим противником Николом Пашићем. И не само то, он је без икаквих обзира оставио на цједилу своје највјерније савезнике из Југословенске муслиманске организације, који су се, на тај начи, остављени од Радића, нашли на својеврсној политичкој вјетрометини, која је угрозила и опстанак саме странке. Пошто није било изгледа да ће наћи начин да се уметну у споразум између Срба и Хрвата, а до краја компромитовани својом отвореном антидржавном дјелатности, која је у једном тренутку пријетила да их доведе под удар *Закона о заштити државе*, као и Радићеву ХРСС, радикалном

¹⁵¹ АБиХ, ПУС, пов. бр. 9511/23.

¹⁵² *Српска ријеч*, бр. 70, 2. април 1924.

дијелу вођства ЈМО није преостајало ништа друго него да панично обилазе срезове и села по Босни и Херцеговини и објашњавају својим присталицама „срамну издају“ Радићеву и његову „аеропланску политику“, због које страдају „остали грађани“ или боље рећи муслимани.¹⁵³ И поред свих настојања, расуло странке је било на помолу, а са њим и идеја национализовања муслимана Босне и Херцеговине у хрватском националном смислу, чији је несумњиво главни носилац било радикално прохрватско вођство ЈМО, на челу са Салихом Баљићем и Џафером Куленовићем. Све већи број присталица ЈМО, а понегдје и читави одбори, прелазили су у редове Радикалне странке или ХСС, који су сада били власт у држави и самим тим својим присталицама могли обезбиједити низ благодети које из тога произилазе. Осим тога, Радић је у новонасталим околностима, а у складу са својим несталним темпераментом, ретарирао и у ставу да су Босна и Херцеговина „хрватске земље“, али је опет и у том смислу давао низ контрадикторних изјава. Тако је, на примјер, приликом посјете Сарајеву, јануара 1926. године, јавно изјављивао да муслимани треба да се прикључују или ХСС или радикалима, јер они не могу бити ништа друго већ Срби или Хрвати, али је исто вече, на свечаном банкету изјавио да је дошао у Босну да муслиманима каже да су они Хрвати.¹⁵⁴ Али, из свега овога произашло је и нешто добро за ЈМО, а прије свега могућност да вођство странке у своје руке преузме умјеренија струја предвођена Мехмедом Спахом. Он је у датим околностима, свјестан чињенице да, остављени од Радића, не представљају никакав озбиљнији политички фактор, посебно у Скупштини, учинио једино што је могао, а то је да нађе новог коалиционог партнера са којим ће ЈМО поново постати озбиљнији фактор политичког миљеа Краљевине СХС. Најлогичније рјешење био је наставак сарадње са ранијим коалиционим партнером, Давидовићевом Демократском странком, па је тако настала нова политичка коалиција, тзв. Демократска заједница. Спахо и Давидовић, обишли су у другој половини 1926. године, Босну и Херцеговину, говорећи о неопходности заједничке сарадње, а поготово о „братској слози и љубави“. То је значило и велики заокрет у националној политици муслимана Босне и

¹⁵³ *Novi Glasnik* ЈМО, br. 13 od 20. 10. 1925.

¹⁵⁴ Т. Иšek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke...*, 257.

Херцеговине, које више њихове политичке вође из ЈМО нису тако срчано убјеђивали да су Хрвати по националној припадности. Чак је и *Правда*, званични орган ЈМО, значајно промијенила своју реторику, посебно пред обласне и парламентарне изборе 1927. године, и у њеним чланцима није било ни близу оних увредљивих садржаја на рачун Срба, већ позивања на заједнички „братски“ рад. Тако су се у то вријеме могли наћи и текстови са следећим порукама: „Ми смо један народ и несмијемо да се дијелимо. Част свакој вјери, нека свако чува своју вјеру. Ми смо једно, клањали се или се крстили.“¹⁵⁵ Или, на примјер: „На окуп под народном заставом Демократске заједнице! У земљи усташа и хајдука, витезова и кољеновића овај одлучан повик окупио је народ.“¹⁵⁶ Очигледно је да је спасоносна формула за ЈМО била формирање Демократске заједнице, али своју вјерност овој коалицији, ЈМО је задржао само док се није поставило питање стварања новог опозиционог блока, на челу са Радићем и Прибићевићем, 1927. године. Поучени ранијим искуствима, прваци ЈМО сада више нису ни помишљали да изгубе мјесто у влади, што је разбјеснило опозицију, која је вођство ЈМО оптуживала да су у кључном тренутку издали Љубу Давидовића, захваљујући коме су ушли у владу и докопали се власти. Занимљиво да је према муслиманима био критичан посебно Радић, који је сада бесрамно оптуживао ЈМО за издају, потпуно заборављајући да је он то исто урадио прије двије године. Овога пута он више није ни тврдио да су муслимани у Босни и Херцеговини Хрвати, већ их је називао „нашим Сулејманима“, „Турцима“ и слично, очигледно желећи да нагласи њихов статус националне мањине који су имали у Краљевини СХС.¹⁵⁷

У сваком случају, Спахова политичка вјештина и умјеренији став према националном одређивању муслимана у Босни и Херцеговини, имали су вишеструке користи за муслимане. Чини се да је пред завођење шестојануарског режима 1929. године, у политици ЈМО коначно преовладало и Спахово гледање на национално питање муслимана Босне и Херцеговине. Тако је *Naša pravda*, незванично гласило ЈМО, 1928. године у донијело текст под насловом „Муслимани и нација“ у коме је његов аутор нагласио да би опредјељивање муслимана у српском или хрватском

¹⁵⁵ *Pravda*, бр. 41, од 12. 10. 1926.

¹⁵⁶ *Pravda*, бр. 52, од 28. 12. 1926.

¹⁵⁷ *Pravda*, бр. 105, од 6. 12. 1927.

националном смислу било корисно за ону нацију за коју се определијеле, али штетно за муслимане, те је на крају закључио: „Данас Муслимани чврсто стоје на становишту националног Југословенства.“¹⁵⁸ То је очигледно био онај средњи курс који је заступао и за који се залагао Мехмед Спахо. Али, оно сјеме које су у народу посијали Баљић и Куленовић, првих пет година политичког дјеловања ЈМО, никада неће бити у потпуности неутралисано, а са заоштравање националних супротности у Краљевини Југославији, тридесетих година, опет ће снажно доћи до изражаја, а поготово са избијањем Другог свјетског рата, када ће оставити трагичне последице.

За све то вријеме, српска интелектуална и политичка елита у Босни и Херцеговини била је поприлично пасивна по питању национализовања муслимана, чини се чак мало и збуњена агресивном Радићевом пропагандом у том смјеру, али више ослоњена на дјеловање Срба муслимана. Истини за вољу, у више наврата неки од њих су покушавали да објасне питање поријекла муслимана у Босни и Херцеговини и њихове националне припадности. Тако је професор Данило Тунгуз Перовић као основни проблем између православних и муслимана у Босни и Херцеговини, а самим тим и проблем њиховог национализовања, видио у аграрном питању, које је после ослобођења искоришћено од стране демагога да муслимански свијет мобилишу под паролом „Ислам је у опасности“ и сулудим обећањима да је Кемал паша пошао из Ангоре, са благословом Калифе, да ослободи правовјерне од ђаура,¹⁵⁹ а чему је конзервативна и вјерски фанатизована муслиманска маса у Босни и Херцеговини очигледно вјеровала, чим им је давала повјерење на изборима. У наставку овог текста професор Тунгуз – Перовић, као најодговорније за продубљивање послеријатне мржње између православних и муслимана у Босни и Херцеговини, види Мехмеда Спаха и његове партијске другове. Међутим, он у том тренутку, а то је април 1924. године, сматра да се стање у муслиманским масама значајно мијења, да они почињу да „освјешћују“, а онда их позива да се прикључе Радикалној странци, сматрајући да то најбољи пут и да би тако удружени представљали снагу и у Парламенту у Београду. Према професору Тунгуз –

¹⁵⁸ *Naša pravda*, бр. 3, од 22. јула 1928.

¹⁵⁹ *Српска ријеч*, бр. 82, 24. април 1924.

Перовићу „На тај начин Срби православни и Срби муслимани удружени, могли би свести до минимума традиционалну мржњу у нашим редовима и ударити тврд темељ нашем духовном јединству за доцнија покољења.“¹⁶⁰ Дакле, за професора Тунгуз – Перовића не постоји ни најмања сумња да су муслимани у Босни и Херцеговини Срби и да их на странпутицу скреће политика Мехмеда Спаха, али и помало наивно вјерује да се кроз Радикалну странку може извршити национализовање муслимана.

Да би развезао „Гордијев чвор“ муслиманског питања у Босни и Херцеговини и да би то питање што више приближио, прије свега, српској политичкој и интелектуалној елити, Чедомил Митриновић је написао једну читаву социолошку студију под насловом *Наши муслимани – студија за ориентацију питања босанско-херцеговачких муслимана*, и публиковао је 1926. године. Објашњавајући потребу за оваквом једном студијом, Митриновић је навео управо ту чињеницу да „наша интелигенција стоји по страни, и никако не може да се оријентише.“¹⁶¹ Митриновић је покушао у уводним дијеловима своје студије да образложи основне историјске процесе који су довели до исламизације Босне и Херцеговине, као и да укаже на етничко и вјерско поријекло муслимана у Босни и Херцеговини. У том смислу он се позвао на низ релевантних аутора, који су доказивали да је муслиманско становништво Босне и Херцеговине једним добрим дијелом у ствари досељеничко, те да и „тај факат сведочи за тезу да они нису, како се тврди, у огромном делу поисламљени богумили, него у првом реду православни – дакле Срби – па онда у много мањој мери османлијски досељеници и потурчењаци других ближих народности, католичке вероисповести.“¹⁶² Ова Митриновићева студија је прије свега социолошког карактера, па с тога он даје много боље социолошке него историографске опсервације на овај проблем, покушавајући да, прије свега, интелектуалној и политичкој елити, приближи тадашњи проблем национализовања муслимана. Његова свеобухватна анализа друштвеног и вјерског живота муслимана у Босни и Херцеговини, њиховог градског и сеоског елемента, економског пропадања, здравствених прилика, карактерних особина, писмености, културе, „култа рада и

¹⁶⁰ Исто.

¹⁶¹ Ч. Митриновић, *Наши муслимани...*, 4-5.

¹⁶² Исто, 37.

култа рахатлука“, па све до основних и тада све евидентнијих друштвених проблема као што су алкохолизам, проституција и криминал, а поготово подробна анализа особености њиховог ислама, дубински и свестрано освјетљавају све аспекте проблематике национализовања муслимана у Босни и Херцеговини. Између осталог, Митриновић је правилно примијетио да изборни слогани као што је „Дин је у опасности“, који Југословенској муслиманској организацији доноси успјехе на изборима, у ствари је у супротности са њиховом југословенском националном одредницом, коју носе у називу странке. Због тога је Митриновић закључио да „Национализацију муслимана, кочио је, и, готово искључиво један врло важан фактор, а то је сам ислам, који је индиферентан према национализму и искључује га.“¹⁶³ У таквом окружењу, познајући добро своје једновјернике, руководство ЈМО, им је својим програмом и предизборним обећањима понудило оно о чему су они у ствари сањали, а то је, према Митриновићу, следеће: „1) апсолутну економску моћ и самосталност 2) политичку самосталност, на сваки начин већу него је предвиђају најшире самоуправе 3) што бољу и сигурнију изолацију муслиманског елемента у Босни и Херцеговини од осталих елемената.“¹⁶⁴ На крају је Митриновић, поводом улоге ЈМО у национализовању муслимана, а поготово улози у њиховом социјалном животу, изнио став да та странка неће и не може имати успјеха све дотле док „не почне да радикално ради на социјалним реформама код наших муслимана и док се не прихвати једног спасоносног рада: *социјалне дезисламизације*.“¹⁶⁵ Међутим, када су у питању муслимани Босне и Херцеговине, то ће успјети да постигне тек репресивни комунистички режим у социјалистичкој Југославији, послије Другог свјетског рата, али и он само за неколико деценија.

Да је „друштвена дезисламизација, еманциповање од вере у корист прилагођавања новом животу и учешћа у њему“¹⁶⁶ основ сваковрсне обнове муслимана у Босни и Херцеговини, па на крају и националне, сматрали су скоро сви

¹⁶³ Исто, 54.

¹⁶⁴ Исто, 69.

¹⁶⁵ Исто, 71.

¹⁶⁶ Драгомир Прокић, *Муслимани у Босни и Херцеговини*, у: „Савремена Босна и Херцеговина“, уредио Миливоје В. Кнежевић, Суботица 1928, 35.

који су се бавили овим проблемом. Да је вјерски фанатизам имао великог утицаја на проблем национализовања муслимана у Босни и Херцеговини, а посебно на проблем њиховог однарођивања сматрао је и Драгомир Прокић, дајући у једном раду занимљив поглед на то питање: „Национално одрођавање наших муслимана у Босни и Херцеговини дошло је највише као последица њихова повлашћена положаја у турској царевини. У замену за то, муслимани су били најфанатичнији борци за ислам, што је значило за турске идеале – за турску државу. Ислам се временом идентификовао са турским народним идеалима, са турском народношћу, и ако се, и због самих наших очуваних расних особина, разлика између муслимана и правих Турака „туркуша“ увек осећала.“¹⁶⁷ На тај начин, са пропашћу Турског царства и његовим удаљавањем од граница Босне и Херцеговине, муслимани постају све више „безидеални људи, подајући се болу за турским *земаном* свим својим словенским безнађем.“¹⁶⁸ То с једне стране објашњава како је Спахо и његова група добијала гласове муслиманске масе у Босни и Херцеговини причама да је Кемал паша кренуо да их ослободи од „невјерника ђаура“, а посебно паролом „Дин је у опасности“. С друге стране то може да добрим дијелом објасни и неуспјех мисије национално свјесних муслимана, као Шукрије Куртовића, Османа Ђикића и других, који су своје једновјернике једноставно покушали да убиједе да ислам није опречан њиховој српској нацији и да ако се не национализују и промијене да ће за њих бити мјеста у „држави, али не и у нацији.“ Ипак, чини се да су били у праву они који су сматрали да је за национализовање муслимана претходно неопходна потпуна социјална, духовна, културна, просвјетна и економска трансформација, преображај који би захватио све слојеве муслиманског друштва. За такав преображај залагали су се и неки истакнути муслимански интелектуалци у Босни и Херцеговини, немајући при томе у виду првенствено потребу национализовања својих једновјерника. Такав је био покрет „Реформа“, који је покренуо Асим Дугалић, дотадашњи предсједник културно-просвјетног друштва *Народна узданица*. Он је, незадовољан радом тог друштва напустио мјесто његовог предсједника, мотивишући оставку потпуном

¹⁶⁷ Исто, 30.

¹⁶⁸ Исто, 32.

индиферентношћу не само већине муслимана у БиХ према *Народној узданици*, већ и оних који су га основали. Навео је и примјер да од 18 посланика ЈМО није успио чак у њих 13 да протеклих година наплати ни чланарину, а камоли да им искамчи неку помоћ за Друштво.¹⁶⁹ Ово само још једном доказује колико је људе око Југословенске муслиманске организације интересовало ово друштво и задаци које требало да испуни. Њих је оно интересовало само као пандан просрпски оријентисаном *Гајрету*, а кави ће бити његови културно-просвјетни резултати, то је било ирелевантно, јер је њима и одговарала непросвијећена, конзервативна маса муслимана са чијим се вјерским осјећањима могло манипулисати пред изборе. Међутим, Дугалић је гледао на ове проблеме знатно другачије. Циљ *Реформе* био је из коријена реформисати муслиманско друштво у Босни и Херцеговини, које је, како то сами кажу, „јак заостало у културном, економском и социалном погледу иза остале своје браће других вјера“¹⁷⁰ Осуђујући културну подвојеност муслимана у БиХ, Дугалић и људи око *Реформе* су предлагали, ако већ не може спајање, а онда заједнички рад *Гајрета* и *Народне узданице* и то тако што би *Гајрет* стипендирао ђаке, а *Народна узданица* шегрте.¹⁷¹ У жељи да се енергично супротстави културном, економском и социјалном мраку у коме су живјели муслимани БиХ, *Реформа* је непомирљиве противнике имала, како то сами кажу, „у чаршији, хоџама и политичарима.“¹⁷² Људи око „Реформе“ се нису изјашњавали нити за српску нити за хрватску националну одредницу, али су јасно истицали неопходност национализовања муслимана. Можда и због тога, они су свој званични орган *Реформу*, штампали и латиницом и ћирилицом и што је још већи куриозитет ћириличне текстове екавицом, а латиничне ијекавицом. Већ у четвртом броју *Реформе*, они су се недвосмислено одредили према

¹⁶⁹ *Реформа*, орган „Реформе“, организације напредних муслимана, Сарајево, бр. 7, од 4. маја 1928.

¹⁷⁰ *Реформа*, бр. 1, од 23. марта 1928.

¹⁷¹ *Реформа*, бр. 8, од 12. маја 1928.

¹⁷² Под насловом „Шта кога жуља“ *Реформа* је писала: „Чаршију жуља Реформа, политичаре жуља Реформа, Хоџе жуља реформа, а реформу жуља велик број неписмених муслимана, велик број крчми и мејхана пуних муслимана. Реформу жуљају чопори незбринуте и полицији на одгој препуштене дјече све будућих кандидата тамница и лудница. Реформу жуљају стотине незбринутих муслиманских женскиња, које је улијед биједи а својим незнањем упућено у најстрашнији занат, продавање свога тијела. Реформу жуљају мјесечни извјештаји о стању криминалитета, што се у тим извјештајима види, да има највећи број преступника муслимана, а томе је узрок дјелимично биједи а више слаб одгој. Једном ријечју Реформу жуља општа социална и културна заосталост муслимана. (*Реформа*, бр. 7, од 4. 5. 1928.).

том питању, сматрајући да је „питање националног одређења и националног освештења б. х. муслимана још увек нерешено и извргнуто политичкој спекулацији, што је врло неукусна и срамна појава.“¹⁷³ Сматрајући да се муслимани никада нису „однародили нити асимиловали са властодршцима“ већ да су у више наврата мушки манифестовали своје национално словенско обележје“, људи око Реформе се нису либили да јавно признају и напишу да је у вријеме турске окупације „апсолутизам и господство муслимана дозлогрдило свим Босанцима других вјера те *Потурица гори од Турчина*, постаде народном пословицом.“ На питање национализовања муслимана гледали на следећи начин: „У данашњој нашој слободној и народној држави ова национална пасивност муслимана не може се трпети или у најмању руку она није у интересу самих муслимана. Широке муслиманске масе су још и данас апсолутно национално несвесне. Још и данас наш муслиман назива себе „Турчином“, „Бошњак“ или у најбољем случају „Југословеном“, што не би било никакво зло, када би он заиста и био „Југословен“, т. ј. свестан Србин или свестан Хрват, који је прешао племенске границе и свесно ступио у ширу фазу национализма – југословенску. Он се, међутим, назива „Југословеном“ само зато што су му рекли да треба тако да каже.“¹⁷⁴ Очигледно је да Дугалић и људи око *Реформе* нису видјели сврху цјелокупног препорода муслимана у њиховом национализовању, већ обрнуто, сматрали су да ће национализовање муслимана допринијети њиховој свеобухватној еманципацији.

Међутим, људе око Југословенске муслиманске организације не само да није занимала друштвена еманципација муслимана Босне и Херцеговине, већ им је и политички одговарала њихова конзервативност и затвореност у чврсте вјерске оквире. Због тога се њихово гласило *Правда* увијек трудило да истиче оно што раздваја, а никада оно што спаја, очигледно настојећи да одржи ту вјерску мобилност муслимана, да их подсјети на аграрно питање и „добра стара (турска) времена“, да сваки испад разбојничких пљачкашких банди, прогласи „нападом на ислам“ и „невиђеним терором“ који трпе муслимани у Краљевини СХС, да им подгријава

¹⁷³ *Реформа*, бр. 4, од 13. априла 1928.

¹⁷⁴ Исто.

лажну наду у долазак Кемал-паше и повратак „турских времена“ и слично. Посебно је у том погледу био ригидан аутор под псеудонимом *Аргус*, који није бирао ријечи да увриједи Србе, а да истовремено своје једновјернике одржи у вјерском фанатизму. Оно што је најзанимљивије овом аутору је за тадашње стање муслимана била крива српска епска поезија, а посебно Његош, па је није бирао ријечи да се „обрачуна“ баш са владиком-пјесником, а преко њега вјероватно и са „истрагом потурица“. Тако је у једном броју *Правде*, пошто је извргао руглу епску поезију, а највише култ хајдука, за које тврди како су ти „ђетићи са тимора“ у ствари само пљачкали торове и убијали Турке с леђа, аутор текста под псеудонимом *Аргус* написао је и ово: „Један је професор скоро излизао свој властити мозак, доказујући шта је све на свом полуарнаутском жаргону аутор „Горског вијенца“ својим напјевима хтио рећи и каква се све мудрост крије у тим напјевима. – Па шта се при томе простацима треба чудити, што се тим горштаким пјесмама опајају?“¹⁷⁵ У једном другом тексту, називајући Србе „одабраницима“, исти аутор је за проблеме муслимана у Босни и Херцеговини оптужио разне „вјерске вуцибатине“, које су се „под фирмом народних просвјетитеља, у своје доба јављале у Босни“ и кљукале „изабрани народ“, то јест, Србе, разним „нездравим мислима о нама“, то јест, муслиманима у Босни и Херцеговини. Тако се, према *Аргусу*, код тих „изабраника“ увријежило погрешно мишљење о муслиманима, па каже: „За наше *одабранике* је сваки муслиман *турчин*, и то не Турчин каква га ми познајемо, или, какав он у ствари изгледа, него онакав, каквим су га *слепи гуслари* приказали.“¹⁷⁶ *Аргусу* су овдје очигледно криви српски монаси или „вјерске вуцибатине“, како их он назива, а сметали су му зато што су код Срба у вијековима турског ропства очували свијест о српској националној припадности и православној вјери и наравно „слијепи гуслари“, који су Србима чували свијест о слави Немањића, Косовском завјету, култу ускока и хајдука и прослављали оне који су радије умирали, него пристајали да промијене вјеру и националну одредницу, попут Ђака Авакума. Међутим, оно што није примјетиво или није хтио најмерно да примијети аутор *Аргус*, била је чињеница да управо Срби

¹⁷⁵ *Pravda*, бр. 30, од 27. јула 1926.

¹⁷⁶ *Pravda*, бр. 10, од 10. марта 1926.

нису сматрали муслимане у Босни и Херцеговини Турцима, већ Србима, који су примили ислам и однародили се. Такву свијест задржао је управо дио муслимана у Босни и Херцеговини, а *Аргус* је настојао да им, оваквим написима, који евидентно гаје мржњу према Србима, очува ту ноту из времена турске окупације. То је сметало оним муслиманима који су се залагали за потпуну еманципацију муслимана у Босни и Херцеговини, као, на примјер, људима око *Реформе*, који су правилно закључивали да је тај процес највише започео под аустроугарском окупацијом, када босански муслимани, под новим хришћанским господарима „постадоше виши туркофили од самих Турака. И ако су тијелом живјели у Босни, њихова је душа била у Турској.“¹⁷⁷ Едхем Миралем се 1934. године није могао начудити чињеници да муслимански сељак у Босни и Херцеговини, код кога су тако добро очуване особине словенске расе и који гаји најчистији „српско-хрватски“ језик, и даље се куне изразом „Турске ми вјере“,¹⁷⁸ који је и тада био уобичајена заклетва муслимана Босне и Херцеговине.

У складу са својом политиком, ЈМО се залагала, некад прикривеније, некад отвореније и за неку врсту аутономије Босне и Херцеговине у оквиру Краљевине СХС. Међутим, то је био тренутак када су се директно сукобљавали са српским националним интересима, јер се од српског народа у БиХ само није могло очекивати да пристане на било какво раздвајање од Србије. Када је 1921. године Спахо пристао да посланички клуб ЈМО гласа за Видовдански устав и на тај начин подржи централистичко уређење земље, наишао је на незадовољство у властитим редовима, па је једна група дисидената из редова ЈМО покренула свој лист под називом *Naša pravda*, чији је главни политички поклич био „Живјела аутономија у слободи, живјела слобода у аутономији.“¹⁷⁹ Међутим, за разлику од аустроугарског периода муслимански прваци сада нису имали подршку Срба по питању аутономије БиХ. У том периоду православни и муслимани су чинили преко 75% становништва Босне и Херцеговине, а једино католици у то вријеме нису били за аутономију тих покрајина и наравно аустроугарска управа. Али, сада, у новоствореним околностима остварења жеље за националним уједињењем, Срби су у аутономији БиХ гледали директан

¹⁷⁷ *Reforma*, бр. 8, од 12. маја 1928.

¹⁷⁸ Едхем Миралем, *Расна снага југословенских муслимана*, Београд 1934, 2.

¹⁷⁹ *Naša pravda*, бр. 1, од 18. јуна 1921.

напад на њихове националне интересе и разарање тек створене државе. Занимљиво је да су прваци ЈМО претендовали да искључиво они политички представљају и заступају интересе читаве Босне и Херцеговине, као да у ове двије области живе само муслимани, потпуно при томе занемарујући чињеницу да су муслимани у том тренутку представљали мање од трећине њеног становништва. То је највише дошло до изражаја 1923. године, приликом потписивања тзв. „Марковог протокола“ у Загребу. Наиме, 27. марта 1923. године, од Хрватске републиканске сељачке странке, Југословенске муслиманске организације и Словенске људске странке, у Загребу је формиран тзв. Федералистички блок. Насупрот њему није стајао српски политички фронт већ усамљена Народна радикална странка као главни бранилац Видовданског устава и на њему заснованог уређења државе, вођена сигурном руком искусног Николе Пашића и животно заинтересована за останак на власти. У том погледу највећу опасност по њу представљао је могући долазак посланика ХРСС у скупштину, са чијим би гласовима влада била оборена парламентарним путем. Иако је у влади био суочен и са предлозима да се против Радића иступи оштро, Пашић је ипак одлучио да покуша са преговорима. Због тога су априла мјесеца у Загреб отпутовали Марко Ђуричић и Војислав Јањић као представници НРС, а не као представници владе, што је требало да значи да је Пашић овим разговорима дао карактер страначког, а не националног преговарања. На то упућује и чињеница да су Ђуричић и Јањић тек на Радићево инсистирање пристали да у преговорима учествују и остале странке Федералистичког блока. Резултат дводневних преговора био је тзв. „Марков протокол“, а који је садржавао предуслове могућег споразума Федералистичког блока са НРС. Захтјеви ФБ формулисани су појединачно за Хрватску, Словенију, Босну и Херцеговину. Захтјеве за Босну и Херцеговину диктирао је Мехмед Спахо, чиме је направио опасан преседан, јер је он у ствари био представник већине само муслиманског становништва у БиХ, а кога је према попису 1921. године било 31,1 % Ако томе додамо и 23,5 % католика, ипак остаје чињеница да Спахо није имао право иступати у име читаве Босне и Херцеговине, а поготово не у име 43,9 % православних Срба. Очито је Спахо иступао у духу Радићеве формулације о „хрватској католичкој и муслиманској“ већини у БиХ, мада, с обзиром

да за ЈМО и ХРСС у БиХ нису гласали ни сви католици односно муслимани и да скоро 20 % бирача није ни изашло на изборе, питање је да ли је та „већина“ уопште била надполовична. То посебно треба имати у виду код Спаховог захтјева за обустављањем примјене Уредбе о подјели земље на области, за коју је српски народ у Босни и Херцеговини био и те како заинтересован из простог разлога што им је то давало гаранцију да са Србијом живе у истој држави и да се граница на Дрини неће вратити ни у једном облику. Овакво наступање Мехмеда Спаха створило је аверзију и код оних српских политичара у Босни и Херцеговини који су се сматрали лијево оријентисаним и умјерених погледа, као на примјер оних ангажованих у Савезу земљорадника. Тако је једна група водећих људи те странке, потписивање и отказивање Марковог протокола и понашање Мехмеда Спаха том приликом, прокоментарисала на следећи начин: „Ми се овамо бесмо обрадовали кад чусмо да су се радикали споразумели са Хрватима; 1. Стога што ће се скинути с дневног реда сроскохрватско питање, 2. Што би наша странка ојачала јер би се онда прешло на решавање социалних питања.

II Од недеље на овамо видимо да од тога ништа бити неће и да је наступила државна криза оштрије но икада досле, и да је решење питања српскохрватскога доспело у један ћорсокак из кога, изгледа, нема више излаза.

Нама се чини да је свему чвор Босна са својим муслиманима и изгледа да ће се питање српскохрватско повољно по државу решити ако се претходно реши питање Босне која прави и сметњу и смутњу.

Зато треба Босну поцепати и поделити је на области по менталитетима и географскоекономским интересима, па ће тако нестати камена спотицања између Срба и Хрвата, јер докле год буду у Скупштину долазили босански муслимани као заступници Босне и Херцеговине неће бити мира између Срба и Хрвата, и муслимани ће бити вазда онај језичак на ваги који ће прелазити час Србима час Хрватима како им буду заповедали њихови несловенски интереси.

Босну треба поделити на области које ће онда гледати само своје обласне интересе и настојаће да их доведу у склад са интересима државе, а кад Хрвати виде

да се с те стране не могу надати помоћи више ће онда мислити на целину него на сепаратизам.

У Босни постоји пет менталитета: крајишки, посавски, средњобосански, херцеговачки и дринско-полимски. Они су продукт различитог географског положаја и економских интереса, који од тога зависе.

Зато би требало створити:

1. Крајину са средиштем у Б. Луци у којој би било око $\frac{1}{2}$ (милиона) душа, а од тих 315.000 православних. Она би обухватала срезове: бањалучки, дубички, градишчански, новски, которварошки, пр(иј)едорски, прњаворски, бихаћски, крупски, петровачки, цазински, кључки и сански.
2. Посавину са центром у Тузли, са срезовима садашњег тузланског округа и тешањским и дервентским од бањалучког, у којој би било близу 540.000 душа, од тих 230 хиљада православних.
3. Средњу Босну са средиштем у Сарајеву, од округава травничког и сарајевског, без срезова: гламочког, ливањског, дувањског, затим без рогатичког, вишеградског, чајничког и фочанског. Та би област имала око 350.000 душа, од којих би православни бројали једно 110.000.
4. Доње Приморје са средиштем у Дубровнику, које би обухватило мостарски округ, Црну Гору, Боку Которску и срез дубровачки до Неретве. У тој би области било око 550.000 душа, од којих би православни износили близу 300.000.
5. Горње Приморје са центром у Сплиту, које би обухватало далматинске срезове: Бенковац, Хвар, Имотски, Книн, Корчулу, Макарску, Метковић, Сињ, Сплит, Супетар и Шибеник, затим босанске: Дувно, Ливно и Гламоч и најзад хрватске: Бриње, Д. Лапац, Госпић, Грачац, Кореницу, Оточац, Перушић, Удбину. Ова би област имала 200.000 православних, 400.000 католика и нешто муслимана.
6. Горње подриње или Полимље (име је ирелевантно) са средиштем у Пљевљима, имало би 250.000 душа, од којих би било 150 хиљада

православних, у срезовима рогатичком, вишеградском, чајничком, фочанском, пљеваљском, бјелопољском, пријеполском, сјеничком и пивском.

Може бити да ће нам се пребацити што цепамо Босну и раскопавамо Сарајево, а ми одговарамо боље је разјединити Босну па ујединити Југославију, и целисходније је укопати Сарајево него сахранити државу која је с муком изграђена.

Преко муслимана треба прећи, јер су они наш анахронизам, а латити се свих могућих средстава да се очува Србохрватство, па ма то било и под цијену аутономије Хрватске и Словеније.

Подјелом Босне, Хрвати не би морали бити незадовољни, јер од горе наведених шест области, сачињавају само три већину православну, једна би имала већину католичку, а две већину муслиманско-католичку.

Пошто се наша држава налази пред опасношћу расцепа, од кога прети катастрофа и Србима и Хрватима, сматрао сам за дужност да Вам изнесем мишљење на неколицине одовуда, можда ће и оно нешто да вреди...¹⁸⁰

Дакле, из овога је видљиво да челни људи Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, као главни камен спотицања између Срба и Хрвата виде муслимане, који лавирају час на једну час на другу страну, како им тренутни интереси захтијевају. Др Јеремић чак уопште није вјеровао у могућност национализовања муслимана у Босни и Херцеговини. Он је још 1922. године то саопштавао Јовану Јовановићу Пижону, сматрајући да босанскохерцеговачки муслимани нису, нити могу бити искрено ни Хрвати ни Срби. Он, између осталог каже: „Они се не загревају ни српством ни хрватством. Они су на првом месту муслимани, Босанци и у најбољем случају су србофили или кроатофили. Кад сам пре 12 година запитао једног одличног Хрвата муслимана, интелектуалца, могу ли се Срби ослонити на своје Србе муслимане и јесу ли Хрватима поуздани њихови Хрвати муслимани, одговорио ми је: *докле год они твоји воле више Синанпашу него Св. Саву, а моји веше цара Сулејмана него ли Зрињског, ту ти нема ни Срба ни Хрвата муслимана, већ само муслимана. А није ни чудо. И Срби и Хрвати су се крвили с Турцима, уз које су наши муслимани верно ишли и за Турску везали своју егзистенцију. Они врло добро знају да смо ми*

¹⁸⁰ АЈ, 80-36-200/201 (Р. Јеремић – Ј. Ј. Пижону, 19. априла 1923. године)

били главни чинилац у рушењу Отоманског царства, па нам то не могу лако да опросте, јер рушећи Турке ми смо рушили и њихово господство у Босни. Чуо сам да нас и у Бечу крвнички мрзе, да не би Срба, веле Бечлије, Аустрија би још живела и остала усправ. Међутим, наши муслимани, као реални људи, умеју да врло лепо поштују снагу и да је уважавају. Кад они виде да је Србија јака и да је Есхаезија преметнула кризу или да се Србија одлучила на живот без Хрвата и Словенаца, баталиће они Радића и цео свој босански аутономизам и пустиће будалама да уживају у традицијама средњег века.¹⁸¹

Српски посланици у Народној скупштини, посебно из редова Радикалне странке, оштро су се супротстављали сталним нападима посланика ЈМО на власти и жалбама на „несносни терор“ који се, наводно, проводи над муслиманима Босне и Херцеговине и посебно покушајима њихових посланика да овим покрајинама оспоре српски карактер и да се наметну као једини легитимни представници Босне и Херцеговине. Тако је, на примјер, прота Вељко Гргуревић, на сједници Народне скупштине 12. фебруара 1924. године, очигледно изиритиран сталним жалбама и нападима од стране посланика ЈМО, рекао и следеће: „Нарочито што ме је изазвало да о овоме говорим, јест то што се са овога места чула реч да је Босна и Херцеговина у тако тешким приликама у каквим није никад до сада била и да и да преживљује своје најстрашније дане, да народ наш није ослобођен, него да је поново заробљен, да је с руку једне ланце скинуо и са много тежима их заменио... Ја сматрам за воју свету дужност да у име народа српског из Херцег-Босне, који ме је бирао и у овај дом послао, да све те подле нападе демантује и да кажем да је Херцег-Босна осетила слободу, и да је зато вечно благодарна Великом Ослободиоцу Његовом Величанству Краљу Петру и његовом Витешком сину Краљу Александру I, као и ослободилачкој српској војсци... Српски народ из Босне и Херцеговине, тешко да ће икада моћи заборавити тешко робовање и оне тешке дане, које је преживио под турским режимом, као и дане преживеле под аустријском монархијом... Ето, господо, баш они који данас највише нападају овај данашњи режим и оно што је из Србије, а то су ови Спахини муслимани из Босне, нека се само сете тих дана... Настало је ново доба које

¹⁸¹ АЈ, 80-36-185/186 (Р. Јеремић – Ј. Ј. Пижону, 8. маја 1922. године)

је изједначило рају и сиротињу са насилним агама и беговима, који су отимачином и силом долазили до богатства, а који хоће и данас да траже од те раје да им се и данас покорава... Има нешто што наш свет доле не може никако да разуме и зашто се још увек поштене душе буне. Долазак војводе Степе у Босну, наш народ не може никако да разуме, јер и данас се он још увек пита, зашто је српска војска под командом славног Степе Степановића, застала на граници Дрине, да чека некакву депутацију из Сарајева да је позове и зашто није сама та славом и победом увенчана војска ушла у Босну. чекали смо ми Србију, а не народна већа. Грешници неки узеше тада прву реч и уз неколико наших националних хероја, опојених ослобођењем, профанисаше велику идеју ослобођења, идеју југословенску, и велику идеју српског народа суновратише.¹⁸² Такође, Милан Сршкић, изиритиран неким иступима посланика ЈМО, једном приликом је рекао: „Господо, течајем мога говора ја сам, говорећи у колико је речи *југословенски* дато једно криво значење, колико је дато значење бошњаштва Калајевог, рекао да та реч никад није била толико карикирана и осрамоћена, него да је ово друштво крстило ту политичку групу овим именом... Ако се појам Југословенства толико понизио и толико српзао да треба да значи да га неко чини синонимом Калајевог бошњаштва, онда је то срамота за реч Југословенство... Господо, та иста тенденција диктовала је и г. Куленовићу кад је јуче казао: Босна није ни српска ни хрватска, Босна је Босанаца и Херцеговаца... они који то говоре дана да Босна и Херцеговина није ни српска ни хрватска него је Босанаца и Херцеговаца, говоре зато јер рачунају да ће Босна и Херцеговина бити и у будуће бити поприште крвавих борби између Срба и Хрвата... Браћо и господо, питање Босне и Херцеговине решила је историја, решило је расположење целога народа, решили су ако хоћете и гласови на изборима... Најзад, питање Босне и Херцеговине решено је дефинитивно уласком ослободилачке српске војске у Босну и Херцеговину

¹⁸² *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Ванредни сазив за 1923, II књига, год. IV, Београд 1924, бр. 29, XXIX редовни састанак, држан 12. фебруара 1924. године, 632.

и оно је решено Уставом, за који су Устав гласала и ова господа овде (показујући на муслимане).¹⁸³

На страницама српских политичких, културних и књижевних гласила често су се могли наћи текстови појединаца, који су припадали тадашњој српској и интелектуалној елити, посвећени проблему муслимана у Босни и Херцеговини и њиховој припадности једној од јужнословенских нација, али су они више били предмет полемика и међусобних препуцавања, него један озбиљан програмски покушај рјешавања тог питања, јер нико од њих у ствари и није имао праву визију нити видио пут којим би се, у датим околностима, ово деликатно питање могло ријешити. Основни проблем је, чини се, био у томе што је тадашња српска елита у Босни и Херцеговини била превише оптерећена политиком и превише зависна од странака којима су припадали. Тако је и њихова перцепција питања национализовања муслимана Босне и Херцеговине била скоро увијек оптерећена политичким тренутком и као по правилу била изазвана неким тренутним политичким дешавањима, као што су, на примјер, избори или неке друге кризне политичке ситуације. Тако је, на примјер, *Српска ријеч*, 1920. године, у опширном тексту под насловом „Муслимани“, констатовала да већ двије године у новој држави постоји „муслиманско питање“ и да је незадовољство муслимана једним дијелом оправдано, због насиља које су претрпили првих мјесеци живота Краљевине СХС, као и због рјешавања аграрног питања, које су проводили тројица министара Хрвата и један Србин из Срема, који нису разумјели то питање, а због чега су неке муслиманске породице доведе до просјачког штапа.¹⁸⁴ Овакав тон уводничара *Српске ријечи* сасвим је у складу са политиком коју је тада водила Радикална странка, а нису без основа ни његове оптужбе да су комунисти и демократи викали на сав глас да се за одузету земљу агама и беговима не плати никаква накнада, промовишући, наравно, као успут и мишљење да је Радикална странка једина „озбиљно схватила и ово питање.“¹⁸⁵ На крају, чини се сасвим искрено, уводничар поручује „нашој једнокрвној и рођеној браћи муслиманима“ неколико искрених ријечи: „Ми смо једно

¹⁸³ Исто, год. III, Београд 1923, бр. 12, IV редовни састанак, држан 5. јуна 1923. године, 353.

¹⁸⁴ *Српска ријеч*, бр. 223, од 6. новембра 1920.

¹⁸⁵ Исто.

и само нас вјера дијели. А међу Србима православним и муслиманима због вјере никада није долазило до мржње и неспоразума. Сваки је чувао своју, а поштовао туђу. Нас су прилике у којима смо стољећима живјели и туђинска управа често пута доводили у сукоб... Крајње је вријеме да томе буде крај. Данас живимо слободни у својој заједничкој слободној отаџбини. Никуда немамо из ње и нигдје не можемо један без другога. Нико нам туђин неће и не може помоћи ако се ми сами не споразумијемо и не сложимо у спорним питањима.¹⁸⁶ У овим ријечима не само да има спремности код српске елите, чак и код њеног радикалнијег дијела, да се превазиђе прошлост, опрости и ране зацијеле. Да то неће бити тако једноставно, одмах је показала *Правда*, када је у једном од наредних бројева оштро напала овај текст и његовог аутора и то, на примјер, због тога што није опширније писао о насиљу над муслиманима послвије рата, што је навео да међу православним и муслиманима вјера није била разлог сукоба и слично.¹⁸⁷ Али, политички тренутак још увијек није био радикализован до те мјере да се не би, оваквим искреним позивима, могло покушати наћи заједничко рјешење за сва спорна питања.

Међутим, три године послвије, те кобне 1923. године, када је продор Радићеве идеологије у Босну и Херцеговину до крајности радикализовао међуљудске односе, тон *Српске ријечи* је знатно другачији. У два наставака, 1923. године, *Српска ријеч* је донијела текст под насловом „Ми и муслимани“, који је очигледно настао са једном мотивацијом, да буде средство напада на Мехмеда Спаха и његову странку, пред изборе 1923. године. Иако је аутор донио низ тачних запажања о муслиманима у Босни и Херцеговини закључујући да је тадашње стање било „плод аустријске политике, која је од год. 1878. систематски радила да једнокрвну браћу завади. Једно од најјачих њених средстава било је умјетно ширење хрватства међу муслиманском интелигенцијом.“¹⁸⁸ Међутим, одмах затим, аутор овог текста прелази у напад на Спаха и његову политику, тврдећи да је он и његова странка окренула муслимане против Срба у Босни и Херцеговини, а затим наивно закључује како „угарак бачен од

¹⁸⁶ Исто.

¹⁸⁷ *Српска ријеч*, бр. 233, 19. новембра 1920.

¹⁸⁸ *Српска ријеч*, бр. 16, 25. јануар 1923.

Спахине странке и његова мржња на Србе, нису продрли у масе.¹⁸⁹ На крају сасвим површно закључују да је „свијест код муслиманских тежака развијенија, нико од њих не би гласао за Спахову групу“, наравно, нудећи им онако успут „благостање“ у оквиру Радикалне странке. Овако неозбиљан приступ једном овако значајном питању, свакако да је могао само нашкодити, а никако допринијети тако озбиљном проблему као што је национализовање муслимана Босне и Херцеговине. И други наставак овог текста усмјерен је највише против Спаха и његове странке, али истовремено, у потпуности, открива погледе српске политичке елите из Босне и Херцеговине на питање националне припадности овдашњих муслимана. Тако, у другом наставку текста „Ми и муслимани“, његов аутор каже: „Ми смо дјелом и цијелим својим политичким радом, доказали, да муслимане сматрамо својом браћом, крвљу наше крви, сматрамо их Србима“, а одмах затим наставља у страначком духу и каже: „Обзиром на то сасвим је излишна организација њихова на вјерској основи. Пошто нема православних странака не треба да постоје ни муслиманске, јер у нашој слободној Отаџбини Устав јамчи слободу вјере. Нигдје се у свијету странке не групишу по вјери, него према социјалним питањима модерног времена и савременим погледима на живот. Сва ова питања обухватила је у свом програму велика Радикална странка и зато она позивље све грађане, без разлике вјере и племена да се врстају у њене редове.“¹⁹⁰ Ма колико био у праву по питању вјерске основе страначког организовања, аутор овог текста нам само доказује колико су све визије једног дијела српске политичке елите из Босне и Херцеговине, па и национална, биле у то вријеме замагљене уским страначким интересима. Осим тога, *Српска ријеч* је у својој страначкој заслијепљености и настојању да анулира политичку дјелатност ЈМО, дозвољавала да се на њеним страницама појављују и текстови који су несумњиво вријеђали муслимане. Прије свега, то се односи на текстове извјесног инвалида мајора Гардића, који је преко *Српске ријечи* полемисао са „турском

¹⁸⁹ Исто.

¹⁹⁰ *Српска ријеч*, бр. 17, 26. јануар 1923.

Правдом“¹⁹¹, како је називао гласило ЈМО, а који су до крајности имали непримјерен садржај.¹⁹¹

Када се све сумира стиче се утисак да српска политичка елита у Босни и Херцеговини, у међуратном периоду, нити је довољно разумјела сву дубину суштинских проблема национализовања муслимана, нити је била довољно заинтересована за ову идеју, а поготово није била ни близу агресивна у том погледу, као што је био, на примјер, Стјепан Радић, али и он само када су му то политичке прилике захтијевале. Међутим, и то је било довољно да остави дубоке и, у Другом свјетском рату, трагичне последице у Босни и Херцеговини. Сада је већ бјелодано да дјелатност људи попут Шукрије Куртовића, Хамзе Хума, Смаилаге Ђемаловића, Авда Хасанбеговића и осталих Срба муслимана у Босни и Херцеговини, није била ни близу довољна за тако крупан подухват као што је национализовање муслимана у српском националном смислу.

Међутим, проблем национализовања муслимана у Босни и Херцеговини, није имао само своју националну димензију, то јест, борбе између српског и хрватског националног одређења, већ и бројне друге које су се директно односиле на политички, друштвени, духовни па и привредни живот у ове двије покрајине. Посматрајући тадашње друштвене односе у Босни и Херцеговини, а правилно схватајући сву замршеност социјалних, економских, вјерских и националних односа, Јакша Кушан је, 1928. године, прилично луцидно закључио: „У Босни и Херцеговини, где се спотичемо о проблеме, где расни утицаји разроваше из темеља социјалне и економске односе, нема нико ко би смео и могао захватити снажно у тај живот и наћи било какву санацију. Кад-тад проблемом Босне и Херцеговине, мораће се позабавити сви они који осећају да ће се тим решењем одстранити једна аномалија из нашег државног организма и придонети консолидовању садашњице. Што доцније,

¹⁹¹ Тако је, на примјер, у једном броју *Српске ријечи* мајор Гардић на увреде изнесене у Правди и епитета „гробар“, који су му том приликом додијелили, одговорио на сљедећи начин: „Назив *Гробара* радује ме, јер сигурно знате колико сам сахранио ваших другова и пријатеља од 1912 – 1918. год. Поред овога дали сте могућност свим мојим пријатељима и друговима да преко вас сазнају да сам и дље остао *Стара гарда* и да још и данас с успјехом сарањујем све неваљалце у овој земљи, а нарочито оне што се је заборавило сахранити одмах по ослобођењу.“ (*Српска ријеч*, бр. 64, 26. марта 1924).

напори и жртве биће веће.¹⁹² У истом духу је писао 1928. године и Драгомир Прокић, сматрајући да становништво Босне и Херцеговине представља „најнепогоднију грађу за изграђивање модерне друштвене структуре“ и да њено становништво, „као мимоишло од новог времена, и данас је попреште старог боја између истока и запада, где су религија и феудалство, као и у средњем веку, повод за размирице и борбу. Од трију верских секти у Босни и Херцеговини, муслимани, и ако део нашег народа, јесу нарочити национални и социјални проблем не само Босне и Херцеговине, него и целог нашег друштва.“¹⁹³ Дакле, многи су знали узроке, прецизно сумирали тадашње прилике, па у једној мјери били у стању да сагледају и последице, али рјешење проблема национализовања босанско-херцеговачких муслимана нису нудили, бар не решење које би брзо дало резултате. Истини за вољу нису ни имали пуно времена за такав подухват, јер за њега требају деценије па и вијекови, посебно ако имамо у виду да је процес однарођавања муслимана трајао вијековима, а нови рат на овим просторима услиједио је само двадесетак година после Првог свјетског рата. А сваки рат носио је са собом нову мржњу или продубљивање старе, а Други свјетски рат поготово.

Хрватско национално питање у Босни и Херцеговини није до доласка аустроугарске управе фактички ни постојало. Већ је раније, на примјеру запажања А. Шека и других аутора који су се бавили тим питањем, објашњено како је национална свијест католичких сељака у Босни и Херцеговини била на врло ниском нивоу, чак и после три деценије аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Ова појава није била карактеристична само за Босну и Херцеговину, већ и за друге области гдје су живјели Срби католичке вјероисповијести, а прије свих Далмација, Дубровник и његово залеђе и Славонија. Пуно историјских извора и аутора из XIX вијека говори о српској националној припадности католика који су насељавали ове области. Чак је и Стјепан Радић 1903. године увиђао да у овим областима живе „Срби који говоре хрватским језиком“ или је он бар мислио у том тренутку да говоре „хрватским

¹⁹² Јакша Кушан, *Савремена Босна и Херцеговина*, у: „Савремена Босна и Херцеговина“, уредио Миливоје В. Кнежевић, Суботица 1928, 26.

¹⁹³ Драгомир Прокић, *Муслимани у Босни и Херцеговини*, у: „Савремена Босна и Херцеговина“, уредио Миливоје В. Кнежевић, Суботица 1928, 30.

језиком.“ „Има их и у Дубровнику и Далмацији, али се може лако доказати да су то политички Срби.“¹⁹⁴ У Далмацији процес кроатизације католичког становништва није чак био завршен ни до 1945. године. Аустроугарска сигурно не би ни била у стању да босанскохерцеговачке католике национализује у хрватском националном смислу, а питање је да ли би то и имала интереса да ради, да није имала моћног савезника, Римокатоличку цркву, чија је улога и дјелатност у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе, посебно у насељавању великог броја католичких колониста и кроатизацији католика Босне и Херцеговине, већ раније апострофирана.

Римокатоличка црква дочекала је пропаст Аустро-Угарске монархије и стварање Краљевине СХС са страхом, али и са надом. Страх је потицао од православне већине и православне династије, а нада је заснивана на претпоставци да ће нова држава бити погодно тло за мисионарење и ширење католичанства. Због тога је мисионарење и привођење првенствено Срба у један „Исусов овчињак“ био задатак свих католика у Краљевини СХС. Зато је за читаво вријеме постојања Краљевине Југославије, између државе и римокатоличке цркве, вођен својеврсни „културни бој“, око школовања католичке младежи.¹⁹⁵ Та и таква држава са католичком већином била би идеална *terra misionis* за римокатоличку цркву, а посебно што су католички идеолози сматрали да је Октобарска револуција у Русији сломила православље. Тако је католички идеолог, бискуп Махнич, сматрао да ће „у условима када је пала Русија, Хрвати превести православне у католичанство и створити један *Исусов овчињак*.“¹⁹⁶

Слиједећи непријатељски став Ватикана према Краљевини СХС, поједини католички свештеници јавно су, већ од првих дана живота новостворене државе подбуњивали католички народ против ње. Већ је наведено неколико примјера таквог рада католичког свештенства у Краљевини СХС, али треба рећи да су неки од њих отворено и пријетили својим утицајем на вјернике. Тако је, на примјер, фратар Чутурић у Чапљини јавно говорио да народ не треба да се покорова законима и чак

¹⁹⁴ Цитирано према: М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, 314.

¹⁹⁵ Шире о томе: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. II, Београд, 1997.

¹⁹⁶ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, 372.

пријетио да је он спреман „дићи на оружје 20000 људи, ако власти не буду радиле како он жели...“¹⁹⁷ Посљедице оваквог држања дијела католичког клера биле су бројне и изразито негативне. Окружни управник из Мостара Мурко, у чијем округу је посебно било изражено бјежање од регрутације, сматрао је да једини разлог неодазивања католика на војну службу није то што „Хрвати-католици имаду врло ограничену националну свијест, а скоро никаквог родољубивог осјећања“, како је тврдио котарски уред из Љубушког, јер су се наводно муслимани, „код којих је национална свијест још мање развијена, позиву са малим изнимкама одазвали.“¹⁹⁸ Из многих крајева Босне и Херцеговине стизали су извјештаји да се католичко свештенство понаша некоректно према новој држави и да мисе користе као политичке говорнице да би католичко становништво инструисали против нове државе, династије Карађорђевића и Срба уопште.

Занимљиво изгледа податак да је један дио католичке омладине, организоване око РАДЕНЕ, упозоравао Народну владу у Сарајеву, узро послје њеног конституисања, да се мора спријечити дјелатност католичког клера уколико се жели добро новој држави. Тако, на примјер, у једном допису који су у име РАДЕНА омладине из Херцеговине упутили Стјепан Колонцић и Нико Милићевић Главном одбору Народне Владе за Босну и Херцеговину, 11. децембра 1918. године, стоји и ово: „Водство католичког дјела херцеговачког народа српског свакако више по етничко-хисторичкој формацији, само увјек без великих имагинација о оснутку идеалне Југословенске државе радило је од окупације Аустрије па до садањег доба под утицајима и упутама загорско-хрватске аустријско-франковачке политике... Погубни утицаји загорске – хрватске оставили су готово неизвиданих трагова на народном телу католичког дела. Ти утицаји одвађали су га потпуно од његове националне културе и наметавали му, особито јако под аустријском владавином пропагаторске идеје Ватикана.“¹⁹⁹ Годинама учени од католичког клера о Аустрији као „његовој јединој држави“ и Фрањи Јосифу као о „помазанику божијем и краљу свих католика на свијету“ херцеговачки католици су, према мишљењу РАДЕНА

¹⁹⁷ АБиХ, ЗВС₂, през. бр. 3343/19.

¹⁹⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 6314/19.

¹⁹⁹ АБИХ, ГОНВ, 322/18.

омладине остали збуњени послуже преврата, без краља „божијег помазаника“ и компромитоване духовне и свјетовне елите. Због тога за њега лако пријењају свакакве идеје, па и републиканске, које по њима опет долазе из банске Хрватске, устима „циника и негативисте, заступника Стјепана Радића.“²⁰⁰ Због свега тога, они су тражили да се потпуно одијели црква од државе, а поготово да се католичким свештеницима, које они сматрају „заводитељима народним“, мора одузети сваки утицај. Због свега тога „Југословенска омладина, та једина носитељица одувјек добрих идеја, мисли да је она једина кадра да поправи старе гријехе национално непоштених вођа у католичком делу. Мисли такођер да је сада најзгоднији час, гдје је његова католичка држава пропала и гдје је остао без политичке оријентације, да са свом енергијом поради на стварању идеала потпуне слоге истокрвне браће и по крви и по језику, да га једном заувек отргне загрљају покварене западно-римске црквене политике.“²⁰¹ Овако радикалан однос према римокатоличкој цркви и улози њене пропаганде у католичком дијелу херцеговачког народа, а посебно став да је католички народ у Херцеговини по етничко-историјској формацији српски народ, није могао препоручити омладинце католике око РАДЕНЕ својим једновјерницима у Босни и Херцеговини, јер је ово што су они говорили било радикално супротно ономе што су ови деценијама слушали од својих духовних и свјетовних проповједника.

Већ је речено да Стјепан Радић у свом уставном нацрту из 1921. године, Босну и Херцеговину, као и Далмацију и Славонију не сматра хрватским земљама. То је омогућило дјелу хрватским странкама у Босни и Херцеговини да се боре за гласове хрватских бирача, јер Радић није ни кандидовао своје листе у овим покрајинама на изборима 1920. године. Али, одмах послуже тих избора Радић је почео да мијења свој политички курс према Босни и Херцеговини и да оперише појмом „хрватске већине“ у ове двије области. А да би уопште могао оперисати појмом „хрватске већине“ у БиХ, Радићу су били неопходни муслимани, које је, као национално несвјестан елемент, напречац прогласио Хрватима, наравно користећи чињеницу да су се неки

²⁰⁰ Исто.

²⁰¹ Исто.

посланици Југословенске муслиманске организације изјашњавали као Хрвати. Осим тога, посланик ЈМО Џафер Куленовић отворено се ставио у службу Стјепана Радића, агитујући по Босни и Херцеговини за ХРСС. Осим Куленовића, Радић је користио и друге агитаторе из редова муслимана у Босни и Херцеговини, а један од њих, Тахир Даутбеговић из Доњег Вакуфа објавио је чак, пред изборе 1923. године, у *Слободном дому* чланак под насловом „Ислам и република“, у коме разрађује тезу о идентичности Курана са програмом ХРСС.²⁰² На овај напис Даутбеговићу је, опширним текстом, одговорио извјесни Абдул-Хак, „добар познавалац ислама“, како сам за себе тврди, побијајући било каву везу ислама са Радићевим републиканским идејама. Свој одговор том „непознатом научнику из Доњег Вакуфа“, како је назвао Даутбеговића, Абдул-Хак је мотивисао чињеницом да је све што је наведено у том напису у ствари „пријесна лаж, клевета и увреда ислама.“²⁰³ И поред свих настојања, Радићу није успјело да ЈМО прогласи хрватском странком иако се баш у то вријеме унутар ове странке водила унутрашња борба између двије струје „прохрватске“ и „просрпске“, из које ће ова прва изаћи као побједник.

Коначну одлуку о слању агитатора у Босну и Херцеговину, Радић је донио на сједници Хрватског блока, почетком 1922. године. Одмах после тога Куленовић је кренуо у Босну, у сврху агитације за ХРСС, а у Херцеговину је, крајем јануара 1922. године, упућен народни посланик ХРСС Јосип Предавец, који је 7. фебруара 1922. године у подруму зграде Хрватског пјевачког друштва „Хрвоје“ у Мостару, одржао први повјерљиви састанак са групом Радићевих симпатизера.²⁰⁴

Продор Радићеве идеологије у значајној мјери је омогућила и подијељеност хрватског гласачког тијела у Босни и Херцеговини на Хрватску тежачку странку и Хрватску пучку странку. Између ове двије политичке опције Хрвата у Босни и Херцеговини, после Првог свјетског рата, постојала је одређена инверзија у односу на појмове хрватски и католички. Хрватска пучка странка предвођена херцеговачким католичким клером преферирала је католичанство као основу политичког окупљања Хрвата Босне и Херцеговине, док су прваци ХТС у први план истицали хрватство,

²⁰² АБиХ, ПУС, пов. бр. 473/23.

²⁰³ АЈ, 143-1 (текст одговора Даутбеговићу).

²⁰⁴ АБиХ, ПУС, през. бр. 1130/22.

што је у политичком смислу било много прагматичније, посебно ако имамо у виду да је ова друга опција омогућавала и привлачење муслимана за хрватску националну одредницу и политичку дјелатност, док је прва опција ту могућност у старту онемогућавала. Осим тога, то је био пут за јачање, иначе тада још увијек прилично слабе, хрватске националне свијести католичког становништва Босне и Херцеговине. Док је Хрватска пучка странка, своју активност заснивала на идејним основама Југословенске пучке странке Антона Корошеца и недвосмислено свједочила да се ради о једној клерикалној организацији у којој главну ријеч воде фрањевци, дотле је ХТС водила политику ослона на Загреб и јасно поручивала да они желе „сложен и јединствен наступ са нашим бијелим Загребом.“²⁰⁵ То је била политика која је у доброј мјери омогућила продирање и ширење Радићевих идеја у Босни и Херцеговини, а као захвалност вођама ХТС за ту услугу, Радић их је пред изборе 1923. године јавно одбацио, не желећи заједнички наступ на изборима, покупио њихово гласачко тијело и елиминисао их са политичке сцене у Босни и Херцеговини.

На изборима 1923. године Радић је озбиљно рачунао и на гласове муслимана у Босни и Херцеговини. Иако Босну и Херцеговину, као ни Далмацију није сматрао хрватским земљама, Радићу то није сметало да у свом предизборном прогласу „Босни поносној, кршној Херцеговини и јуначкој Крајини“ 26. фебруара 1923. године позове „муслиманске и католичке Хрвате“ и „православне Србе“ да гласају за ХРСС.²⁰⁶ Избацујући на тај начин тезу да у Босни и Херцеговини нема Срба муслиманске и католичке вјероисповијести и проглашавајући муслимане Хрватима, Радић је посијао сјеме које ће нешто касније еволуирати у тезу о муслиманима као „хрватском цвијећу“, а на основу наводне хрватске „католичке и муслиманске“ већине појавиће се и теза о Босни и Херцеговини као хрватским земљама. Крвави плодови тога уродиће хрватско-муслиманском спрегом у оквиру усташког покрета и покушајем истребљења Срба из Босне и Херцеговине у Другом свјетском рату. Занимљиво је да све то вријеме Радић није ни помињао Србе у Хрватској, нити могућност њиховог евентуалног плебисцита о томе у којој држави желе да живе.

²⁰⁵ Išek Tomislav, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavodjenja diktature*, Sarajevo 1981, 112.

²⁰⁶ АБиХ, ПУС, Пов., бр. 473/23 (текст прогласа)

Радић је на изборима 1923. године добио апсолутно највише гласова босанско-херцеговачких Хрвата и тако успио у својој основној намјери, да обједини хрватско гласачко тијело у Краљевини СХС и да „хрватско питање“ протегне и на Босну и Херцеговину. Самим тим, и његове територијалне аспирације протегле су се на Босну и Херцеговину, а још раније и на Далмацију. То је створило тешко сношљиво стање међувјерских и међунационалних односа у Босни и Херцеговини, о чему је већ било говора, а према извјештајима средњих органа власти, управо те године политичке прилике, међувјерски и међунационални односи у Босни и Херцеговини до крајње мјере су радикализовани. Последице 1923. године дуго времена ће се осјећати у политичком животу Босне и Херцеговине.

Сасвим у складу са оваквим развојем политичких прилика у Босни и Херцеговини, Радић је на ове земље пренио и организацију својих илегалних борбених одреда „сељачке полиције“, а који су званично функционисали као пјевачка или тамбурашка друштва.²⁰⁷ Радићевим хапшењем, јануара 1925. године, државни органи су дошли до његове документације из које је постало видљиво да се послије избора 1923. године, мрежа ових паравојних формација почела организовати и у Босни и Херцеговини.²⁰⁸ У овим паравојним формацијама „сељачке полиције“ леже коријени касније Мачекове „Сељачке и Грађанске заштите“, чији ће припадници у Априлском рату 1941. године својски крчити пут Хитлеровим дивизијама кроз властиту земљу.

Краткотрајни период Радићеве „конструктивне“ политичке дјелатности 1925-1927. године, није могао анулирати последице његове „националне“ политике у Босни и Херцеговини, поготово што је послије тог периода Радић наставио своју антидржавну дјелатност и радикализовање хрватског питања у Краљевини СХС. То је на крају довело и до скупштинског атентата 1928. године, а са њим су хрватске масе у Краљевини СХС, па и у Босни и Херцеговини, и њихово агресивно национално иступање доведени до усијања. Тада ће се, привремено потиснуто национално питање поново свом силином разбуктати, истини за вољу, прикривено и

²⁰⁷ АБиХ, ВЖСО, 445/25.

²⁰⁸ Исто.

пригушено шестојануарским режимом, али чим је тај режим попустио оно је избило на површину свом снагом.

Однос српске политичке елите према „хрватском питању“, може се прилично подробно пратити и кроз њихов однос према питању национализовања муслимана у Босни и Херцеговини, јер је оно било директно повезано. Све што је до сада речено о тадашњој српској интелектуалној и политичкој елити и њиховом односу према националном карактеру Босне и Херцеговине, српском „Алзас-Лорену“, како су радикали вољели да их пореде, односило се и на Радићеве покушаје да овим покрајинама оспори српски национални карактер. За српску политичку елиту посебно је било поразно сазнање да је на изборима 1923. године преко 90% хрватских гласача Босне и Херцеговине гласало за политику Стјепана Радића, што за његову листу, што за листу његовог дисидента Матеја Кордића, што за Хрватску тежачку странку, која је у суштини, својом политиком ослона на „бијели Загреб“, омогућила продор Радићевој идеологији у Босну и Херцеговину. Тада као да им се изненада и нагло појавило упозорење да Радићева политика, коју су до тада сматрали нереалном и фантазирањем, одједном постаје свакодневица политичког живота у Босни и Херцеговини. То је *Српска ријеч* пропратила констатацијом „Преко ове чињенице ми, босанскохерцеговачки Срби, не можемо олако прећи на дневни ред. Ми о њој морамо и те како да водимо рачуна. „Републиканство“ је код босанског Хрвата једна заразна болест, чији је коријен у аустријанштини, која значи бјесомучну мржњу на Српство, Србију и Карађорђевиће. Ову болест треба радикално лијечити као и сваку болест. И то одмах у почетку.“²⁰⁹ Тада почињу и енергичнији новински „обрачуни“ са Радићем, ваљда као „најбољи“ начин да се „радикално“ лијечи „републиканство“ Хрвата Босне и Херцеговине. У тим чланцима и даље је примјетна велика доза ниподаштавања према свему што Радић ради, што се може закључити и по насловима као „Радић и његова трућања“, „Радићева лудовања“ и слично. Истини за вољу, овом питању је посвећивана већа пажња како је вријеме одмицало, па се појавило и оних аутора који су покушавали да истински сагледају проблеме нове државе и посебно „хрватско питање“. Тако је, на примјер, др Ст. Дедић чланком „Хрватска опозиција у Босни“

²⁰⁹ *Српска ријеч*, бр. 65, од 20. марта 1923.

покушао да сагледа дубинске коријене размимоилажења Срба и Хрвата, а он је, прије свега, видио суштински проблем у „унитарству“ с једне и „партикуларизму“ с друге стране.²¹⁰ Сходно томе, хрватска политика је успјела, према Дедићу, да властиту тежњу за аутономним положајем у Краљевини СХС, прошири и на друге покрајине, мислећи, при томе на Босну и Херцеговину. То би значило да се за разлику од некадашњег православно-муслиманског аутономног фронта под аустроугарском управом, у Босни и Херцеговини сада стварао католичко-муслимански аутономни фронт, што није било далеко од истине. Већи проблем српска елита је тада видјела у републиканству тог фронта, него у његовом очигледном антисрпском карактеру. Још већи проблем настао је када је Радић отворено почео да пријети Србима у Босни и Херцеговини наводном католичко-муслиманском већином. Од 1923. године српски политички листови у Босни и Херцеговини редовно прате рад Стјепана Радића и његових експонената у Босни и Херцеговини и често их коментаришу. Али, са истим жаром они се међусобно обрачунавају са својим политичким неистомишљеницима из оних странака које су имале српски карактер. Тако, на примјер, бањалучка *Отаџбина* оптужује 1923. године радикале за хрватско и муслиманско питање, па кажу: „Никад однос између Срба и Хрвата није био овакав као данас. Никад однос између наших Муслимана и Срба није био као данас. То је плод ваше луде и сакате политике, јер вам је интерес партије пречи од интереса државе... Све те прљавштине ваше ви хоћете да заклоните свијетлим именом Србије и њених мученика... Ово што ви данас радите, то њима годи (Мисли се на Спаха, Радића и њихове присталице, прим. а.), ово је све вода на њихов млин. Ви им дајете обилна материјала и пуну слободу да могу јавно и тајно у земљи и ван земље убијати углед наше Отаџбине.“²¹¹ И радикали су нападали демократе и Савез земљорадника да су они криви за такве односе, јер разбијају српско гласачко тијело, док се муслимани и Хрвати хомогенизују. Судећи према томе питање је колико је и демократама и радикалима, као и остатку тадашње српске елите у Босни и Херцеговини, држава била преча од уских партијских

²¹⁰ *Српска ријеч*, бр. 25, од 8. маја 1923.

²¹¹ *Отаџбина*, год. I, бр. 18, 24. мај 1923.

интереса и жеље за политичком моћи, али то сигурно није било добро за народ коме су припадали.

Постојали су и они српски интелектуалци, који су на „хрватско питање“ у Краљевини СХС, гледали са својих интегрално југословенских позиција, као, на примјер, Никола Стојановић. Он је национално питање у Краљевини СХС и даље посматрао са својих „олимпијских висина“ југословенског националисте и то поприлично републикански усмјереног,²¹² оптужујући за све проблеме постојеће странке и недостатак правих државника, који би „срећну југословенску заједницу“, коју су створили он и његови пријатељи, повели правим путем. Тако је 1921. године основни проблем југословенске заједнице Стојановић видио у „лутању“ националних партија: „Ослобођењем и уједињењем решен је главни проблем. Главни део програма свих истинских националних партија тиме је остварен. Странке нису веровале у ту брзину, и нису биле спремне. Отуд лутање код свих. Општом буром по целој Европи та је сметеност појачана.“²¹³ Наравно, за Стојановића је главни камен спотицања и даље био Пашић и радикали, а у Радићу он је видио мањи проблем, па каже: „Господско-сепаратистички покрети, обучени у сељачко одело, неће моћи проспирити уз један снажан сељачки замах. Ако смо ми једна раса, као што сви мислимо и кажемо да смо, онда се на дубини сељачког мора неће дуго примећивати таласи једног застарелог национализма. Радића треба схватити, пре свега, као човека који је пробудио један део народних маса, но који га, како се чини, није у стању организовати још за једну практичну акцију. Вредност његову, стога, не треба ни прецењивати, ни потцењивати. Међутим, из овога је очигледно да је управо Стојановић у том тренутку потцењивао Радића или боље речено он није схватао сву дубину проблема „хрватског питања“ који је Радић отварао у Краљевини СХС, а што је најфасцинантније он је дубоко вјеровао у свијест хрватског сељака у чијем ће мору ишчезнути „таласи једног застарелог национализма.“ Ово је уједно и најбољи доказ

²¹² Он је 1921. године писао да „Републиканизам код нас има једну интересантну црту. Од две форме републиканске владавине – француске и америчке – он нагиње ка другој. Знак да квалитете и менталитет нашег народа приближује англо-саксонској раси.“ (*Nova Evropa*, бр 1 и 2, књ. III, од 21. августа 1921, 39).

²¹³ *Nova Evropa*, бр 1 и 2, књ. III, од 21. августа 1921, 37.

колико је у то вријеме један дио српске елите у Босни и Херцеговини својим „интелектуалним елитизмом“ био одвојен од народа, који нити је разумио њих, а очигледно ни они народ.

У току 1922. године, тачније од 1. априла до 1. октобра те године, уредништво *Српског књижевног гласника* је провело анкету о „хрватском питању“, гдје су се о том, тада најбољнијем, питању унутрашње политике изјаснили угледни интелектуалци из читаве Краљевине СХС. Од српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине у анкети су били заступљени углавном интелектуалци јасно југословенски оријентисани и они који су имали умјереније ставове у вези са „хрватским питањем“. Први је своје погледе о том питању, што је било и за очекивати, већ у првом наставку анкете изнио Никола Стојановић. Својствено себи, он је своје схватање „хрватског питања“ започео излагањем о неопходности њиховог културног и економског јединства, па каже: „Уклонити потпуно подвојеност између Срба и Хрвата, значи дати им заједничке културне идеале, везати их заједничким материјалним интересима. То је задатак великих просветних и привредних организација, великих људи на та два поља, али највише времена. Сигурно је да идемо у том правцу поред свих повремених одступања.“²¹⁴ Пошто је већ првом реченицом још једном доказао свој неисцрпни југословенски идеализам, Стојановић је на крају ипак конкретизовао његово виђење начина рјешења „хрватског питања“ у Краљевини СХС, и сасвим га јасно и недвосмислено саопштио на следећи начин: „Мора доћи до ревизије устава, ако се хоће одржати државно јединство, очувати држава. Зар је то теже него ревизија државних граница? Децентрализација је боља од декомпозиције. Треба се одлучивати за једно или за друго. Бирокуратски централизам већ је пропао. Ову државу нити је створила бирократија нити ће је она одржати. Само елементи који су створили државу, радне класе народа и права интелигенција, могу њу извести из овог стања. Треба само у свакој прилици гледати и што више истицати оно што нас спаја, не оно што нас одваја.“²¹⁵ Овдје је очигледно да Стојановић страхује од могућности ампутације хрватских територија у Краљевини СХС, што су

²¹⁴ *Српски књижевни гласник* (даље: *СКГ*), књ. V, бр. 7, Београд 1. април 1922, 517.

²¹⁵ Исто, 518.

неки видјели као најлакше рјешење „хрватског питања“. Већ у наредном броју *Српског књижевног гласника*, у следећем наставку анкете, своје погледе на „хрватско питање“ заједнички су саопштили Перо Слијепчевић и др Ристо Јеремић, перјанице Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини. И они су се првом реченицом декларисали као југословенски националисти, наглашавајући да је југословенска идеја „одвише велика да би смела потонути у једном пролазном хаосу“.²¹⁶ Иако велики пријатељи и људи чији су политички погледи били јако блиски, ипак погледи Слијепчевића и Јеремића на „хрватско питање“ донекле су другачији него погледи Николе Стојановића и може се рећи да они у ствари одражавају ставове партије којој су припадали, то јест, Савеза земљорадника. Прије свега они су признавали да евидентно постоји „српско-хрватски“ спор, али су сматрали да је главни узрок овог спора подјела земље на области. За кулминацију овог питања у Краљевини СХС они су подједнако кривили и владу и Хрватски блок, то јест „екстремне елементе“ у њима, али ипак наглашавајући да се у исти кош не могу ставити влада и Радић, који је, по њима „постао дефетиста“. За разлику од Стојановића, Јеремић и Слијепчевић су се у анкети изјаснили као присталице централизма, али не безусловног и по сваку цијену, објашњавајући тај свој став на следећи начин: „Нама је потребно централисање државе и брисање историјских граница у толико у колико ће помоћи да се све више осјећамо као једна нација. То је питање такта и опортунитета, а не теорије, средство, а не циљ. Централизам је, међутим, истицан више него што га је могуће стварно провести. Мада су и нама идеал мање области са широком самоуправом, не мислимо да је била неопходна државна нужда уставом фиксирати да је 800.000 становника максимум једне области и да ће се Хрватска и Словенија поделити на четворо.“²¹⁷ Међутим, по њима, централизам који је уведен Видовданским уставом „био је противуречан и стварао је злу крв“. На самом крају Слијепчевић и Јеремић изражавају сумњу да ће рјешење „хрватског питања“ донијети народ на изборима, већ да то мора буде задатак оних који су и донијели југословенску мисао, то јест, „интелектуалци без маса, често и против маса; неки од

²¹⁶ *СКГ*, књ. V, бр. 8, 16. април 1922, 594.

²¹⁷ Исто, 596.

њих су је довели у питање; интелектуалци једини могу је васпоставити.²¹⁸ На самом крају, они, слично као и Стојановић, предлажу један конгрес југословенских интелектуалаца, који би се изродио у нову политичку иницијативу. Дакле, очигледно је да је у њима већ тада била сазрела мисао о сазивању Илиџанске конференције јавних радника, која ће убрзо услиједити. О српско-хрватским односима у Краљевини СХС, у оквиру анкете *Српског књижевног гласника*, следећи се, од српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине, огласио др Урош Круљ. Он је одмах на почетку поставио питање одржавања једног конгреса интелектуалаца који ће на научну основу поставити ово отворено питање, да би прије свега пронашао узроке тадашњег антагонизма између Срба и Хрвата, а тек онда предложио рјешење. Ипак, по Круљу, „данашња подвојеност између Срба и Хрвата може (се) ублажити, а касније отклонити само ревизијом устава, који би уређење државе поставио на другу основу. То уређење по ревидираном уставу, мора водити рачуна о разним данас постојећим менталитетима појединих наших племена и народа у разним крајевима, о њиховом културном нивоу и друштвеном развићу, о њиховој географској и економској припадности итд...“²¹⁹ Знатно другачије погледе на „хрватско питање“ од свих до сада наведених представника српске елите из Босне и Херцеговине, који су се у анкети *Српског књижевног гласника* оглашавали, имао је Шукрија Куртовић, познати национални борац и члан Демократске странке. Он ниједног тренутка није дозвољавао да се доводе у питање јединство троименог народа, сматрајући да се још у то вријеме не може тачно разлучити ко је Србин, а ко је Хрват и да ни вјера у том погледу није мјерило јер, према њему, још увијек има велики број католика који се изјашњавају као Срби, а да и не говоримо о муслиманима, а осим тога деси се и случај да се православни изјасни као Хрват. Због тога Куртовић, као већи проблем види вјерску него националну или племенску подвојеност и сматра да је „хрватско Радићево питање више верско него племенско по суштини својој.“²²⁰ По Куртовићу, Радићу уопште не треба давати значај већи него га има, на примјер, Корошец и његова партија или Спахо и његова партија. У том смислу и „Нескрупулозну борбу

²¹⁸ Исто, 596-597.

²¹⁹ *СКГ*, књ. VI, бр. 1, 1. мај 1922, 40.

²²⁰ *СКГ*, књ., VI, бр. 2, 16. мај 1922, 125.

Хрватског блока, који својом бјесомучношћу наноси ударце не само држави као целини, него још више хрватском делу народа, треба свести на карактер, пометеност и болесну мегаломанију његових вођа.²²¹ Занимљиво је да је уредништво *Српског књижевног гласника* позвало и мостарског пјесника Алексу Шантића, да изнесе свој став о српско-хрватским односима у Краљевини СХС. Међутим, Шантић је, својствено свом пјесничком духу и приличној незаинтересованости за политику, прије свега изразио сумњу да се до рјешења може уопште доћи и то једноставно саопштио на следећи начин: „Тешко да коме пође за руком па да ово велико наше питање реши и да доведе у склад интересе Срба и Хрвата. Може се само тапкати и кушати и тржити пут који би нас довео у мирно пристаниште.“²²² На крају, као један од могућих покушаја рјешавања „хрватског питања“, Шантић је предложио један велики конгрес „најбоље и најпоштеније“ интелигенције и „најчеститијих грађана“, који би заједнички покушали доћи до рјешења. Последњи од српске елите из Босне и Херцеговине у анкети *Српског књижевног гласника*, огласио се др Јово Зубовић, један од оних интегралних Југословена који су 1918. године покушали да створе потпуно јединство Срба и Хрвата у новој држави. Он је сматрао да су узроци тадашњег тешког стања „традиционална подвојеност и неповерење, опћа друштвена криза, морална и економска неспособност друштва, да реши многобројна актуелна питања која су искрсла после рата, напосе политичка питања о уређењу државе и грешке режима који је на снази.“²²³ Као начин изласка из тадашње ситуације Зубовић је сматрао неопходним политички договор који једини може ријешити политичка питања, а пут ка компромису је ублажавање централизма, прије свега деконцентрацијом (власти, прим. а.) и пристајањем на компромис по питању величина области. А „ако споразум не успе, треба консултовати народ“.²²⁴ Под овом задњом формулацијом Зубовић је вјероватно мислио на неку врсту референдума. Дакле, из ове анкете јасни су ставови појединих српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине о „хрватском питању“. Стојановић и Круљ су се јасно изјаснили за

²²¹ Исто, 126.

²²² *СКГ*, књ., VI, бр. 3, 1. јун 1922, 190.

²²³ *СКГ*, књ., VI, бр. 4, 16. јун 1922, 294.

²²⁴ Исто.

ревизију устава, Слијепчевић и Јеремић за ублажени централизам, Зубовић за децентрализацију, док је једино Куртовић изричито био против Радићевог покрета и постојања „хрватског питања“ у облику у коме га је Радић презентовао, те за одржавање државног уређења заснованог на Видовданском уставу. Овдје треба имати у виду да уредништво *Српског књижевног гласника* уопште није ни тражило мишљење од оних интелектуалаца за које су сматрали да немају умјереније ставове о „хрватском питању“ па ту, на примјер, нема радикала попут Милана Сршкића, Косте Мајкића и других. Очигледно је да су и уредници *Српског књижевног гласника* сматрали да је за рјешење „хрватског питања“ неопходно ангажовање људи попут Николе Стојановића и оних који су били барем блиски његовом идеалу југословенског јединства.

Стојановић је чак и сам вјеровао да он лично својом акцијом у ангажовању истакнутих и југословенски оријентисаних српских и хрватских интелектуалаца може одлучно допринијети рјешавању „хрватског питања“ у Краљевини СХС. Том циљу требала је да послужи конференција интелектуалаца на Илици код Сарајева 1922. године, гдје се окупио један број пројугословенских интелектуалаца из свих крајева Краљевине СХС. Иницијатива за сазивање једне овакве конференције, несумњиво је припадала Николи Стојановићу, што он у својим необјављеним сјећањима и тврди, мада неки аутори, као на примјер, Бранислав Глигоријевић, тврде да је иницијатива потекла од „сарајевске групе јавних радника“ Николе Стојановића, Пера Слијепчевића и Риста Јеремића.²²⁵ То није искључено, имајући у виду да су ову иницијативу истакли као приоритет Слијепчевић и Јеремић у свом већ помињаном тексту у *Српском књижевном гласнику*, мада Стојановић у својим сјећањима тврди да је идеја његова, не помињући у том контексту ни Слијепчевића ни Јеремића. Б. Глигоријевић, такође, наводи да је ову идеју подстакла управо „Анкета о српско-хрватским односима“, коју је у то вријеме покренуо *Српски књижевни гласник*, те да су организатори хтјели ову акцију вежу директно за уредништво *СКЗ*, али да је ово одбило да се прихвати једне овакве „чисто политичке акције.“²²⁶ Међутим, из

²²⁵ В. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 266.

²²⁶ Исто.

текстова Стојановића, а посебно Слијепчевића и Јеремића јасно је да је таква идеја постојала још годину дана прије него је *Српски књижевни гласник* покренуо анкету. А да су заиста хтјели да је вежу за људе око СКЗ. као и да је постојала бојазан да ли читава акција има смисла у том тренутку, видљиво је из једног писма Пера Слијепчевића које је упутио Јовану Јовановићу Пижону, гдје каже: „... г. П. Грисогоно, уредник *Života* у Сплиту обазро се у уводном чланку свога листа од 21. о. м. на мишљење Ристино и моје у Вашој анкети. Он је и мени писао са предлогом да се неколико људи састане и договори о могућности тога сазива; па ако би се договорили и кад би ствар згодно уредили, онда да се сазивање препусти људима од ауторитета (У том смислу већ је говорио и он, а и ми смо, с г. Цвијићем, кад је био у Далмацији, и овде, и г. Ц(вијић) је пристао у начелу). Ја сам одговорио г. Грисогону данас да су, на жалост, избиле две нове тешкоће за такав збор какав смо ми предлагали.: 1) октроисање административне поделе, услед чега радикали и демократи ваљда више неће пристати на дискусију о том основном питању; и 2) околност да је одвећ мало Хрвата одговорило на анкету. Ако се шта ипак сме почети, рекао сам да би се претходно требало споразумети са Вашом редакцијом која је анкету подузела.... С тога Вас молим да ми јавите да ли уредништво мисли шта предузимати у горњем смислу, и шта је Ваше и г. Цвијића мишљење о ствари оног збора: је ли он још уопште могућ и опртун. То бих требао јавити г. Грисогону...“²²⁷

Стојановић у својим сјећањима не наводи шта га је подстакло на организовање једне овакве конференције, али је потпуно јасно да је сарадника на овом послу нашао у својим „Женевским“ пријатељима Милану Гролу и Божи Марковићу. Имајући у виду да је ауторитативност читавом скупу требао да даје својим угледом Јован Цвијић, неодољиво се намеће утисак да је ово била нека врста покушаја васкрсавања Југословенске демократске лиге и њеног програма. Као свој основни циљ, организатори су планирали да окупе што више угледних интелектуалаца, прије свега из српског и хрватског националног корпуса, али и један број политичара, с једне стране помирљивије елементе из Хрватског блока и с друге стране исте такве елементе из Радикалне и Демократске странке. На тај начин организатори су

²²⁷ АЈ, 80-40-37 (П. Слијепчевић – Ј. Ј. Пижону 26. априла 1922. године).

сматрали да ће обезбиједити и политичку основу свог рада, а прије свега „политички успех средње линије. У том циљу акцију у Хрватској водили су Ј. Смодлака и Т. Томљеновић.“²²⁸ Као главни организатори саме конференције појављују се Никола Стојановић и Божидар Марковић. Њихов главни задатак био је да убиједи што више угледних јавних радника да узму учешћа на конференцији, а прије свих требао им је ауторитет Јована Цвијића. Међутим, Цвијић очигледно није био одушевљен овим позивом, па га је Никола Стојановић у неколико наврата писмено молио да дође, чак условљавајући успјех читаве акције његовим присуством. Ни неки други угледни интелектуалци из Србије нису, по свему судећи, били одушевљени овом идејом, па се тако нису оствариле жеље Боже Марковића да конференцији присуствују Слободан Јовановић, Милета Новаковић, Васа Стајић и још неки. Марковић је, иначе, био задужен да убиједи србијанске интелектуалце да дођу на конференцију.²²⁹ Међутим, много значајније је за успјех читаве акције било убиједити релевантне представнике хрватског народа да присуствују конференцији. То се у првом реду односи на политичаре из Хрватског блока, али, како тврди Д. Аранђеловић „ниједан од њих није имао храбрости да дође, бојећи се Радићевог анатемисања.“²³⁰ У њиховом одсуству Хрвате су представљали људи блиски Демократској странци, Т. Томљеновић и Ж. Бертић, па се, самим тим, поставља питање њихове релевантности, а с друге стране показује и Радићеву неспремност да уопште разговара о „хрватском питању“ и тако покуша наћи компромис са српским интелектуалцима умјеренијих гледишта. Тако се на Илиџанској конференцији, од укупно 23 учесника, нашло највише српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине, а поред Николе Стојановића, били су присутни и: Д. Васиљевић, П. Слијепчевић, Ш. Грђић, Н. Андријашевић, Ј. Зубовић и Ђ. Перин. Према њиховом саставу јасно се да закључити која је политичка опција српске елите у Босни и Херцеговини била заинтересована за рад ове конференције, а поготово њихово гледиште, које датира још из времена Југословенског одбора, да су они ти који треба да буду спона и фактор помирења између Срба и Хрвата. Али, без обзира на то што представници Хрвата на овој

²²⁸ Исто, 267.

²²⁹ М. Радојевић, *Научник и политика...*, 336.

²³⁰ В. Глигорјевић, *Демократска странка...*, 268.

конференцији нису припадали Хрватском блоку, они су здушно говорили о „српској хегемонији“ у Краљевини СХС, тражећи да се пониште сва акта која су донесена од 29. октобра 1918. године, то јест, од када је Хрватски сабор прекинуо све државно-правне односе са Хабзбуршком монархијом.²³¹ То је практично значило поништење прводецембарског акта о стварању Краљевине СХС и започињање нових преговора о уједињењу, у којима је Хрватска, својом агресивном политиком, сада могла да лицитира са појмом „хрватских земаља“, а посебно је то било проблематично за Босну и Херцеговину, јер послије продора Радићеве пропаганде, умјесто некадашње жеље католика Босне и Херцеговине да се уједине са Србијом, као, на примјер Љубушки 1918. године, сада је у њихову свијест уграђен појам хрватске „католичко-муслиманске већине“, која православнима није ни „Бога примала“, како су извјештавали средњи органи власти Покрајинску управу у Сарајеву. Овакав став хрватских представника на Илиџанској конференцији у ствари само показује истовјетност жеља и мисли хрватске елите у Краљевини СХС и с друге стране, нејединственост српске елите и кобну страначку подијељеност и политичку острашћеност, која им није дозвољавала да у Краљевини СХС формулишу српске националне циљеве и супротставе их хрватским, јер позивање на јединство троименог народа и заједничку југословенску перспективу, хрватске политичаре у великој већини очигледно није ни занимала. За разлику од њих, српски представници на овој конференцији изражавали су ставове о могућности заједничког договора, који је подразумевао осуду владиног централизма и Радићевог сепаратизма, што је очигледно сматрано као једино могуће рјешење „хрватског питања“ у Краљевини СХС. Ипак је на крају преовладало ово компромисно рјешење, изражено у заједничком саопштењу, које је, према извјештају Полицијске дирекције у Сарајеву Покрајинској управи, од 1. јула 1922. године, садржавало управо те ставове, то јест, да „садашњем општем незадовољству и тешком стању у држави, поред лоше администрације главни узрок у скрајностима које преовлађује у режиму и већем дијелу хрватске опозивије“²³² Такође је констатовано да „народни споразум“

²³¹ АСАНУ, 12.101 (Забилешке Ј. Ј. Пиждона са Илиџанске конференције).

²³² АБиХ, ЗВС₂, през. 8075/22.

онемогућавају влада и Хрватски блок, да подјела земље на области отежава споразум и да би ревизијом устава и децентрализацијом земље било уклоњено „племенско неповјерење“ и тако „подигнута свијест о југословенском народном и државном јединству.“²³³ Анализом овог саопштења јасно се може закључити однос дијела српске елите из Босне и Херцеговине, према „хрватском питању“, али истовремено и њихов однос према „српском питању“ у Босни и Херцеговини и Краљевини СХС. Када је су у питању српски национални интереси, прво што овдје упада у очи јесте њихова спремност да се одрекну подјеле земље на области, које је сматрано суштином „српског питања“ у Босни и Херцеговини, то јест, гаранцијом да на Дрини више не постоји граница. Осим тога, ревизија устава и децентрализација државе подразумијевала је не само аутономан статус Хрватске, већ и Босне и Херцеговине, чиме би се обистинили страхови да ће српски посланици умјесто у Парламент у Београд ићи опет у сарајевски Сабор. Чак шта више и сам Мехмед Спахо је истицао да подршку за аутономију Босне и Херцеговине у оквиру Краљевине СХС има и у неким значајним српским интелектуалцима и политичарима, позивајући се отворено на „народовце“. О томе је Ристо Јеремић у једном писму Пижону написао: „Причају да се Спахо, истичући аутономизам Босне, позивље пред својим људима на извесне бошњачке православце, нарочито на *Народ*, који теже, вели, за истим оним за чим и он. Они му служе као оправдање и помоћ. И њима, муслиманима, је аутономија као брана у којој ће сачувати своје интересе.“²³⁴

Овдје се поставља питање зашто су ти некадашњи огорчени национални борци, попут Николе Стојановића, Васиља Грђића, Душана Васиљевића и осталих из њиховог круга, тако олако пристајали на оваква рјешења, потпуно супротна њиховој предратној идеологији, осим ако нису сматрали да је то једини пут да изнова засија њихова политичка звијезда, јер је било очигледно да су они у новој држави постали миноран политички фактор. Можда ту лежи и разлог њиховог сталног истицања запостављености Босне и Херцеговине од стране Београда, па и отворене нетрпељивости, о чему ће касније бити више ријечи. Међутим, сасвим је бјелодано да

²³³ Исто.

²³⁴ АЈ 80-36-185/186 (Р. Јеремић – Ј. Ј. Пијону, 8. маја 1922. године).

у том тренутку са судбином Срба у Босни и Херцеговини није лицитирао званични Београд, већ управо они.

Према Стојановићевим сјећањима, Илиџанска конференција се изјаснила „за ревизију устава у правцу покрајинских самоуправа и дала иницијативу за сазив Загребачког конгреса, који се у истом правцу изјаснио.“²³⁵ Загребачки конгрес одржан је 10. септембра 1922. године, али ни он, и поред великих очекивања интелигенције окупљене на њему, није допринио рјешавању „хрватског питања“ у Краљевини СХС, јер прије свега на њему нису учествовали главни носиоци политичког живота Краљевине, који су могли политичким договором ријешити то питање, иако је сам Конгрес протекао у знаку лијевог крила Демократске странке и био праћен закулисним радњама око формирања нове странке, или новог прегруписавања постојећих, а чију би срж, у оба случаја, чинили интелектуалци из Давидовићевог круга унутар Демократске странке. Због тога је и резолуција, коју је усвојио Конгрес, показивала „сву помирљивост и компромисност у захтевима, наивност и неодређеност у формулацијама.“²³⁶ Истини за вољу, Загребачки конгрес је имао свог одраза и у Босни и Херцеговини, а највише захваљујући учесницима Конгреса, који су по повратку у своје средине покушавали да јавним иступима и предавањима заинтересују што више народа за идеје Загребачког конгреса. Примјетно је, такође, да је ова акција јавних радника највише маха узела у оним областима гдје је био највећи број присталица Стјепана Радића. Тако је, на примјер, др Иван Јелавић, адвокат из Љубушког, последице повратка из Загреба, гдје је присуствовао Конгресу јавних радника, одржао предавање о значају тог Конгреса. Занимљиво је да су том предавању присуствовали углавном државни службеници и угледнији грађани, што је био јасан знак да обичан народ, гласачи, у великој већини нису били заинтересовани за резултате овог конгреса нити политику коју је он пропагирао. Као главни задатак Конгреса, Јелавић је навео „сједињење свих држављана у једну Југословенску заједницу, која ће чувати нашу јединствену државу од расцепаности, нападања, угрожења и кварења народне слоге, а особито сметњу

²³⁵ АСАНУ, 12554/9, 196.

²³⁶ Б. Глигоријевић, *Демократска странка...*, 280.

споразума између Срба и Хрвата.²³⁷ Међутим, ове идеје у дијеловима Босне и Херцеговине који су били насељени католичким живљем, могле су наћи масовну подршку коју годину раније, али не и послије продора Радићеве идеологије у Босну и Херцеговину.

У сваком случају, Илиџанска конференција, која је, како он сам тврди, дјело Николе Стојановића, показује његову вјеру да се може постићи договор са Хрватима, али и заблуду да тадашња српска и хрватска интелектуална елита, југословенски оријентисана, има снаге да наметне вољу политичким партијама и њиховим вођама, и ријешити то најболније питање нове државе. Поготово што је Стојановић планирао да договор српских и хрватских пројугословенских интелектуалаца може бити легитиман и општеприхваћен од Хрвата, у ситуацији када је политичку вољу огромне већине Хрвата диктирао Стјепан Радића, а чији су услови за улазак Хрватског блока у Скупштину били ни мање ни више него „признање хрватске државе на непријепорном хрватском политичком територију, који обухвата Хрватску и Славонију са Међумурјем и Далмацију са Каставом, тако да ова суверена Хрватска може придржати своју потпуну унутрашњу самосталност и да својој конфедеративној заједници са Србијом не треба препустити ништа друго него оно што слободном одлуком свога Хрватскога народнога представништва у свом Хрватском државном парламенту призна као заједничке послове за заједничку међународну јединственост са Србијом.“²³⁸ Изгледа да је ипак био у праву Јован Цвијић, који је скоро па био присиљен од својих пријатеља да дође на ту конференцију, када је у одговору Николи Стојановићу на његове упорне позиве да присуствује конференцији, констатовао: „Шта вреди сва та литература без праве снаге, једине која вреди у парламентарној земљи: народ, посланици, што већа група у Скупштини. Ко то има, а мисли како ви мислите, он зовне Хрвате и споразуме се. А овако! (...) Молим Вас да ово писмо прочитате г. Р. Јеремићу и Грђићу да бар знају прецизно моје мњење и можда ће те се разговором сложити и канути се тих састанака и литературе – место агитације у народу или улажења у групу, која има политичку

²³⁷ АБиХ, ПУС, пов. бр. 1392/22 (Љубушка жандармеријска станица командиру мостарског жандармеријског вода, II жандармеријске бригаде)

²³⁸ Цитирано према: Б. Глигоријевић, *Демократска странка...*, 257.

снагу.²³⁹ Нико, чини се, није прецизније дао дијагнозу све јаловости покушаја српске интелектуалне елите, југословенског опредјељења, којој је припадао и Никола Стојановић, да без праве подлоге у народу и утицаја на њега, ријеши „хрватско питање“. Никола Стојановић, очигледно је сматрао да је децентрализам пут којим се ти питање може лако ријешити, па је 1935. године, сумирајући првих десет година живота у заједничкој држави, сматрао да је залагање за централизам првих година била велика грешка, јер су проблеми били нагомилани у толикој мјери да је народ за све невоље оптуживао централну власт, умјесто да је она „мудро“ препустила те проблеме покрајинским самоуправама, чија би неспособност да ријеши те проблеме револтирала народ до те мјере да би сам тражио централизацију државе. Међутим, у својим залагањима за децентрализацију, посебно на покрајинској основи, он по свему судећи није био свјестан да би изневјерио наде преко 43 % православних Срба у Босни и Херцеговини, а да и не говоримо о Србима у Хрватској, Славонији и Далмацији, који би опет били принуђени, како то каже уводничар *Српске ријечи*, да умјесто у Парламент у Београд иду у Саборе у Сарајево или Загреб, као у вријеме аустроугарске владавине, а то је оно од чега су они највише зазирали, па и отворено страховали. Овим се само још једном потврђује теза да српска интелектуална елита, у свом претежном броју, није имала довољан контакт са народом, његовим жељама и потребама и да је сматрала да са својих интелектуалних висина има право да му кроји судбину, не питајући га за мишљење. Ташко да би Стојановић великом броју Срба из Босне и Херцеговине могао објаснити своје гледиште да је за „хрватско питање“ одговоран Никола Пашић, као што је то тврдио и седамнаест година послје стварања Краљевине СХС и јавно истицао: „Велико-српски програм Николе Пашића појачао је хрватски покрет под вођством Стјепана Радића. Тако се Конституанта састала под ауспицијама племенске борбе. Оно што је на Крфу примљено као провизориј – „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“ – требало је да постане дефинитивно у Видовданском уставу по диктату Пашићевом, који је одбио демократски предлог о називу државе „Краљевина Југославија“. Изгласавање устава

²³⁹ АСАНУ, Збирка Јована Цвијића, 13.484/1236. (писмо Ј. Цвијића Николи Стојановићу од 7. јуна 1922. године).

је проведено дијалектички измајсторисаном квалификованом већином. Спор између Срба и Хрвата решили су својим гласовима други. Од тог часа почиње хаос у Југославији. Ништа вештачко не може бити трајно.²⁴⁰ Дакле, за Стојановића је и 17 година после стварања заједничке државе, за отварање „хрватског питања“ био одговоран „Велико-српски програм Николе Пашића“.

Истини за вољу, Стојановићево гледиште није дијелила већина српске интелектуалне елите у Босни и Херцеговини у том периоду, што се најбоље види по реакцијама присталица Радикалне странке, који су отворено иступали против овог покрета јавних радника. Тако је, на примјер, убрзо послје Илиџанске конференције, одржан велики збор Радикалне странке у Клашницама код Бања Луке, јула 1922. године, гдје је радикалски посланик из Крајине Ристо Одавић оштро осудио Љубу Давидовића, који је по њему „почео да слиједи издајника Стјепана Радића“ и још једном позвао Србе на јединство, које једино може очувати „крваве тековине српског народа.“²⁴¹ Али, без обзира како гледали на хрватско питање, тадашња српска политичка елита из Босне и Херцеговине, има једну заједничку црту, независно од тога каква су им била политичка гледишта или идеолошка усмјерења. Та заједничка црта била је истицање заједништва и позивање на „братску слогу, једнокрвне, браће Хрвата“, па чак и тренуцима када су оштро критиковали њихово понашање. Тако је, на примјер, др Васо Глушац, тада професор Тузланске гимназије, оштро иступио против критика које су поједини муслимански и хрватски листови упућивали др Станоју Станојевићу поводом његовог уџбеника *Историја српског народа* из 1919. године и уџбеника за средње школе *Историја српског народа са прегледом хрватске и словеначке историје*, који је Покрајинска управа за Босну и Херцеговину у наставу увела школске 1921/22. године. У отворени напад на Станојевића, али и на Покрајинску управу кренули су одмах листови *Правда* и *Хрватска слога*, настојећи да докажу да ти уџбеници вријеђају Хрвате, тврдњама да је аустроугарска управа у Босни и Херцеговини стварала Хрвате, а засметала им је и ћирилица, којом су ти уџбеници били штампани. Доказујући да су сви проблеми између Срба и Хрвата у

²⁴⁰ Др Никола Стојановић, *Наша политика, погледи на прошлост, нова Југославија*, Београд 1935, 27.

²⁴¹ Ђорђе Станковић, *Радикали и покрет јавних радника 1922. године*, Историјски гласник, бр. 1-2, Београд 1992, 54.

Босни и Херцеговини били плод аустроугарске политике, др Глушац је полемисао са појединим хрватским ауторима, који су се у своје вријеме ставили у службу аустроугарске псеудонауке, а којом су настојали да докажу како су Срби православни у Босни и Херцеговини досељени из Србије и да их прије доласка Турака на овим просторима није ни било. Цитирајући средњовјековне историјске изворе у којима се спомињу Срби у Босни и Херцеговини и доказујући на основу истих да је средњовјековна „Црква босанска“ у ствари била аутокефална православна црква, др Глушац је закључио: „Сви ови докази, које сам навео током овога расправљања, јасно свједоче, да су све противне тврдње изречене и написане са политичком тенденцијом и мржњом на Србе и на свако српско обиљежје ових земаља. То је требало бившој аустроугарској управи за постизање њених циљева. И за те своје тенденције и циљеве налазила је нажалост учене људе међу хрватским интелектуалцима, који су таквим својим писањем и радом служили аустро-мађарској идеји и сијали раздор и мржњу међу једнокрвном браћом.“²⁴² Међутим, доказивање ових аустроугарских фалсификата, које су поједини хрватски интелектуалци прихватили, није био основни циљ Васа Глушца, већ да позове „браћу Хрвате“ у Босни и Херцеговини на братски и заједнички рад у новој заједничкој држави. Имајући у виду да је ову расправу и посветио „хрватској интелигенцији у Босни и Херцеговини“, Глушац је закључио: „Стога, браћо Хрвати поносне Босне, прените се и освијестите се! Немојте увијек живјети у оним старим идејама, куда су вас завели и одвели пропагатори аустро-мађарске идеје... Нестало је свега онога што би нас могло дијелити. Заборавимо све увреде, што смо их у незнању и нашој наивности наносили једни другима. Заборавимо све, јер то смо чинили у туђем интересу! Заборавимо и одгајајмо нашу омладину у духу наших великих пјесника Мажуранића, Његоша и Прерадовића... Презрите све избезумљене појединце, који хотимично гријеше према великој Отаџбини и тражите срца и душе оних многобројних и честитих Срба и Хрвата, који ову отаџбину воле и љубе... Од вас нико не тражи да се одрекнете вјере своје и свога имена, које је и сваком честитом

²⁴² Др В. Глушац, *Неколика питања из прошлости Босне и Херцеговине, поводом нападаја на „Историју српског народа“ од г. Ст. Станојевића – посвећено хрватској интелигенцији у Босни и Херцеговини*, Тузла 1921, 66.

Србину мило и свето. Одреците се само оних туђих на Хрватство накалемљених идеја и немојте дозволити да се хрватско име злоупотребљава у туђинске сврхе. Зар вас не одушевљава Велика Хрватска од Љубљане до Битоља? Да то наша Велика Хрватска, исто као и Велика Србија, јер је то наша драга и мила заједничка Отаџбина. Зар ви не видите браћо да смо ми срасли као кост и месо и да нам нема живота једнима без других?²⁴³ Може се констатовати да су овако размишљали у великој већини и остали српски интелектуалци у Босни и Херцеговини тога времена, па је стога и разумљиво њихово разочарење политиком Стјепана Радића и прихватањем те политике од стране већине Хрвата у Краљевини СХС. Они су у тој и таквој политици, а што се види и из ове расправе др Глушца, једноставно видјели продужетак аустроугарске политике и бољело их је то ново сијање мржње међу „једнокрвном браћом“, на истим идејама на којима је то радила Аустро-Угарска. Посебно их је бољела чињеница да су Срби „једнокрвној браћи“ опростили 1918. године све зло које су им нанијели, посебно у рату 1914-1918. године, приписујући га политици окупатора, а умјесто захвалности и заједничког искреног рада на стварању јединствене и јаке југословенске државе, добили су нову мржњу, накалемљену на већ постојећу, коју је до тада производио и његовао аустроугарски окупатор. Очигледно да скоро нико од њих у том тренутку није схватао крајњи циљ и намјере Стјепана Радића и последице „хрватског питања“, које је он створио и отворио у Краљевини СХС.

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, српски народ у Босни и Херцеговини, као и његова интелектуална и политичка елита сматрала је ријешеним српско национално питање на Балкану. Суштину тог питања до Првог свјетског рата најједноставније је исказао др Душан Васиљевић у свом предавању „О Босни и Херцеговини“, које је одржао 12. априла 1909. године у Друштву словенске узајамности у Петрограду, а које је започео ријечима: „Анексијом Босне и Херцеговине Аустро-Угарској поново је пред Европу искрсло српско питање у свој опсежности, питање о самосталности српских држава и о опстанку српског

²⁴³ Исто, 67-70.

народа.²⁴⁴ Шта је била суштина српског националног питања на Балкану и која је била улога Босне и Херцеговине у њему, Васиљевић је објаснио у неколико реченица: „Важност Босне и Херцеговине у српском питању лежи у положају ових земаља у етнографским и политичким границама српскога племена. Босна и Херцеговина представљају средиште српскога народа, који је раскомадан на четири, односно на пет држава. На истоку је независна Краљевина Србија и Ново-пазарски Санџак у Отоманској империји, на југу је слободна Кнежевина Црна Гора, на западу је Далмација под аустријском, а на сјеверо-западу и сјеверу је Хрватска и Славонија под угарском круном. Поред тога су Босна и Херцеговина најчистије српске земље по крви и по језику. Народ ових земаља, и ако је подијељен на три вјере, очувао је потпуно чистоћу језика и осјећај међусобне заједнице, у којој православни Срби сачињавају апсолутну већину урођенога становништва.“²⁴⁵ Када се ово узме у обзир, онда постаје јасно зашто је српска интелектуална и политичка елита из Босне и Херцеговине, чином уједињења 1918. године, сматрала да је српско национално питање на Балкану ријешено. Оно што је замагљивало њихову, иначе до Првог свјетског рата, кристално јасну националну мисао, било је југословенство, а што је већ подробно објашњено у претходним поглављима.

Дакле, последице 1918. године, главна преокупација српског народа у Босни и Херцеговини и његове елите била је да се граница на Дрини више никада не врати, а то је тада већ била ствар унутрашњег уређења новостворене државе или се бар тако чинило. Једним добрим дијелом због тога, а другим дијелом и због присутности југословенског национализма, који је просто опсјео дио српске интелектуалне и политичке елите у Босни и Херцеговини, у току и последице Првог свјетског рата, десило се да последице уједињења нестане оног националног полета и несвакидашње енергије по којој је био препознатљив српски национални покрет у Босни и Херцеговини. Сви они који су дубље мислили и суптилније осјећали, могли су доћи до те спознаје и то веома брзо последице оснивања Краљевине СХС. Посебно се то односило на бивше „народовце“, који су у једном дужем периоду били носиоци

²⁴⁴ Душан Васиљевић, *О Босни и Херцеговини*, предавање држано 12. априла 1909. године у Друштву словенске узајамности у Петрограду, Београд 1909, 3.

²⁴⁵ Исто, 4.

најјасније српске националне мисли у Босни и Херцеговини, а Мостар под њиховим утицајем тада је важио за „најкултурнији и најнационалнији град у Западном српству“. Међутим, већ 1919. године бриљантни ум Исидоре Секулић, могао је запазити ту својеврсну духовну и културну декаденцију па и националну апатију у коју је овај град и српски национални покрет у њему, западао послје Првог свјетског рата. Она је тада „са пуно бола“ писала: „Мостар, до јуче врста средишта и гледишта нашег народног живота и рада, до јуче још зеница нашег великог босанско – херцеговачког јада, до јуче још једна од првих, на прсте бројаних жижга наших сјајних трагедија и наше спољашње и унутрашње револуције – данас, у овој нашој ширини, тај се Мостар смакао некуда у крај, сасушила му се жила која га је везивала за крвави, а сада решени проблем окупације и анексије, и некуда у историске и артистичке орнаменте се селе многи детаљи његовог живота који су му досад давали печате важности и тајанствености.“²⁴⁶ Могло би се констатовати да Мостар у овом погледу није био изузетак и да је цјелокупан српски национални покрет у Босни и Херцеговини послје рата запао у овакво стање. Тај својеврсни „замор од успона“, како га дефинише Милорад Екмечић, мијењао је неминовно и менталитет српског друштва које се кретало од крајње спремности за жртву, према спремности на компромисе. Екмечић, такође, сматра да то што Срби послје 1918. „спуштају своје далекозоре“, није дошло као последица засићења националном борбом, које је „једном морало да дође“, већ „због високе цене којом је плаћено уједињење 1918.“²⁴⁷

Потпуно је јасно да је српски национални покрет у Босни и Херцеговини, уједињењем 1918. године, из једне до крајности доведене офанзивне фазе, изненада и нагло прешао у дефанзиву, сматрајући да су циљеви постигнути и да је његов основни задатак у будућности очувати тековине дотадашње борбе, то јест, новостворену државу. Ово питање требало је рјешавати у оквиру унутрашњег уређења нове државе и отуда и прве несугласице међу српском елитом око тог питања. Само мали број њих је био незадовољан стварањем заједничке државе, сматрајући да је српско национално питање на Балкану требало ријешити стварањем

²⁴⁶ Цитирано према: Владимир Ћоровић, *Мостар*, Бања Лука – Београд, 1999, 125.

²⁴⁷ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, 373.

уједињене српске државе, са јасно дефинисаним границама, а затим преговарати са Хрватима и Словенцима о стварању заједничке јужнословенске државе. Међутим, оно што сигурно нису очекивали било је отварање хрватског националног питања у оквиру Краљевине СХС. То је од самог почетка уносило збуњеност у српску елиту и било питање коме нису могли наћи ни адекватан узрок, а камоли адекватан одговор. Опште мишљење је било да је Хрвати и Словенци требају да буду захвални српској војсци што их је ослободила од аустроугарског јарма, па их је отварање првих политичких криза у вези са „хрватским питањем“ не само збуњивало већ и разочаравало. Осим тога, збуњујуће је за многе од њих дјеловао и југословенски национализам дијела српске интелектуалне елите, чији су протагонисти били управо они који су, до рата, важили за непомирљиве српске националисте, то јест „Народова група“. Сасвим је сигурно да је и за добар дио „народоваца“ ова нова оријентација њених главних представника, прије свих Николе Стојановића и Душана Васиљевића, била сасвим збуњујућа, посебно у ситуацији када њихов предратни идеолог Ристо Радуловић Ринда, „апостол модерног национализма“ више није био међу живима, а у Николи Стојановићу они су гледали његовог наследника. Међутим, Стојановић је сада говорио, мислио и радио сасвим супротно од онога што је говорио и радио Ристо Радуловић. Ту збуњеност Васиљ Грђић, који је рат провео по аустроугарским казаматима, није ни крио послје рата, па је у једном, већ помињаном писму, тражио од Николе Стојановића да дође што прије у земљу, јер им јако недостаје, а то је, сасвим јасно и без увијања, изразио ријечима „многа нам фалиш... Нема ни тебе и нема ни Ринде. Изгледа нам, а тако и јесте, то смо сад најбоље видјели, да немамо онога, ко зна у најкраћим потезима казати шта хоћемо.“²⁴⁸ Дакле, Грђић, по властитом признању, евидентно, у том тренутку, не зна шта они хоће, а та збуњеност управо произилази из тога што Стојановић у том тренутку неће оно што је хтио Радуловић прије рата и што од својих политичких другова тражи нешто што они не разумију. Јер, иначе, Грђић не спомиње у овом писму случајно Риста Радуловића, а није ни вјероватно да један од вођа „народоваца“ прије рата, што је Грђић несумњиво био, не зна послје рата којим путем да крену. Из тога произилази да њихова

²⁴⁸ АСАНУ, 10712/2 (Писмо Васиља Грђића Николи Стојановићу од 31. 1. 1919).

збуњеност вјероватно једним добрим дијелом долази од порука и упутстава које су добијали од Николе Стојановића из емиграције, као и од Душана Васиљевића, по његовом повратку у земљу, јер су те поруке биле у супротности са њиховом предратном идеологијом и свим оним што је заступао Ристо Радуловић. Међутим, ако су Грђић и његови другови у земљи били збуњени, Стојановић није. Он је, као што смо то већ видјели, у току рата почео да сасвим мијења своје погледе на српски национални покрет и преобразио се у југословенског националисту, који је, пун ентузијазма, одмах послије рата поручивао да се „поклич талијанских патриота“ послије уједињења, а који је гласио „Створена је Италија, сад треба стварати Италијане“, може дословно пренијети и на Југославију, то јест, радити по принципу створена је Југославија, сада треба стварати Југословене. Његови политички пријатељи у земљи имали су увид у стање на терену и самим тим пуно реалнију слику, па су свој политички ангажман ипак нашли у оквирима Демократске странке, која је била на југословенским позицијама, али не до те мјере као Стојановић и људи у емиграцији.

Као што смо видјели у ранијим поглављима, неки српски политичари из Босне и Херцеговине, стајали су крајем рата на истим или јако сличним позицијама као и Никола Стојановић, а то се прије свега односи на Јова Зубовића и групу око РАДЕНЕ, која је такође проповиједала интегрално југословенство. Међутим, овај покрет није нашао у Босни и Херцеговини значајније уоприште у масама, па се убрзо утопио у Демократску странку. Ако изузмемо Чокорилову Српску странку, која се једина отворено залагала за српско уједињење, а не за стварање Краљевине СХС и Савез земљорадника, који се касније формирао и имао прије свега у својој политичкој визији имао заштиту права земљорадника, остаје још једино Радикална странка, која је, као организована политичка сила имала, или је бар требала имати, у својој визији заштиту српских националних интереса у новој држави.

Проучавајући наведене процесе, а имајући у виду српско национално питање у цјелини, то јест, на читавом простору Краљевине СХС, Милорад Екмечић је закључио да „После проглашења јединствене југословенске државе 1918, ниједна политичка странка, као ни цела српска култура, нису формулисали циљ који би тај

народ морао да следи. Није изграђена српска национална доктрина, као што је био случај са првом доктрином на Темишварском сабору 1790, и другом са Гарашаниновим *Начертанијем* 1844. У томе је највише заказала водећа српска странка Народна радикална партија.²⁴⁹ Иако је неоспорно тачна констатација о непостојању српског националног програма послје формирања Краљевине СХС, ипак се чини помало неоправдано свалјивање тако велике одговорности на Радикалну странку, бар када је у питању српска интелектуална и политичка елита у Босни и Херцеговини која је припадала овој странци. Прије свега, треба имати на уму да је српски политички фронт у Босни и Херцеговини, као уосталом и цијелој Краљевини СХС, био је разбијен у неколико странака, док је хрватски и муслимански био изузетно добро интегрисан и све интегрисанији како је вријеме пролазило. То је имало директне последице и на број српских посланика из Босне и Херцеговине у Парламенту, који скоро никада није одговарао стварној бројној снази српског народа у ове двије покрајине. Када томе додамо и чињеницу да је највећи дио српске политичке елите у Босни и Херцеговини сматрао српско национално питање ријешеним и посветио се дугим борбама за власт, па чак понекад у тим борбама налазио се у политичким фронту против Београда и у коалицијама са онима који су се отворено залагали за аутономију Босне и Херцеговине (нпр. Демократска заједница), онда је, чини се, помало претенциозно било очекивати од Радикалне странке да створи и носи српску националну доктрину у Краљевини СХС. То поготово ако имамо у виду да је један, можда и најквалитетнији дио, предратне српске интелектуалне елите у Босни и Херцеговини, првих десет година заједничке државе идеолошки лутао између српства и југословенства, а неки чак и дуже од тога. Тако ће се, на примјер, Никола Стојановић досјетити српских националних интереса и националног питања у Краљевини Југославији, тек коју годину пред Други свјетски рат, када му је постало јасно куда води хрватски национални покрет и стварање Бановине Хрватске, па ће са осталим водећим српским интелектуалцима у оквиру Српског културног клуба, покушати да накнадно поправи властите грешке и заблуде и формулише српску националну доктрину у Краљевини Југославији.

²⁴⁹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања...*, 396.

Дакле, евидентно је да је српска интелектуална и политичка елита у Босни и Херцеговини, после уједињења 1918. године, сматрала да је српско национално питање ријешено и да је у будућности једини задатак наћи најбоље унутрашње уређење новостворене државе, како би сви у њој живјели у срећи и благостању. Зато се Васиљ Грђић није могао начудити почетком 1919. године зашто су многи у Босни и Херцеговини „сада устали да бране угрожено српство.“²⁵⁰ Међутим, уопште није искључено да су једним дијелом и били у праву, јер је можда „угрожено српство“ у Босни и Херцеговини требало бранити управо тих година или боље рећи требало је знати и формулисати српску националну доктрину у тој држави. То је посебно дошло до изражаја послје избора 1920. године, када је на површину избила сва штетност поцијепаности српског гласачког тијела, посебно у Босни и Херцеговини. Већ тада је један од бивших „Кочићеваца“, а сада првак крајишких радикала Коста Мајкић, у неколико написа у *Српској ријечи* под насловом „Српство у опасности“, упозоравао да српска политичка поцијепаност носи у себи велику опасност по српске националне интересе, оптужујући за то Демократску странку и Савез земљорадника.²⁵¹ Колико год он био у праву, његов негативан став према преостале двије партије које су окупљале српско гласачко тијело у Босни и Херцеговини и оптужбе за национално цијепане, само су произвеле негативан став код истих и тумачење да су ови написи усмјерени у циљу да Радикалну странку наметну као јединог тумача српских националних интереса. Због тога и његови позиви да Срби створе „колективну душу“ и престану са међусобним политичким обрачунима, нису произвели ефекат какав су требали, већ само ускостраначко гледање и страх да Радикална странка хоће, инсистирањем на српском јединству, да им преотме бираче. Да је то била основа политичког дјеловања српске елите показује и писмо Бранка Чубриловића, једног од најистакнутијих првака земљорадничке странке у Босанској крајини, Јовану Јовановићу Пижону, који је 1923. године наводио као разлог зашто присталице радикала не прелазе у редове земљорадника „једино то што свет хоће

²⁵⁰ АСАНУ, 10712/2.

²⁵¹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској крајини (1918-1941)*, 71.

мало да Србује. Иначе би сви нама²⁵². У сваком случају један дио српске елите у Босни и Херцеговини у наредном периоду није уопште ни реаговао на угрожавање српских националних интереса, док је други дио, и то већином онај окупљен око Радикалне странке, стајао на дефанзивним позицијама и реаговао само у тренуцима када је осјетио да српство у Босни и Херцеговини заиста треба бранити. А то се почело дешавати врло брзо пошто су почеле прве политичке кризе у земљи.

Прве веће политичке кризе започеле су око доношења новог устава, када су се појавиле и разне концепције федеративног или конфедеративног уређења нове државе. У тим концепција, разни аутори нацрта устава, Босни и Херцеговини су давали различите статусе у оквиру нове државе, о чему је већ било ријечи. Међутим, сви ти концепти, који су Босну и Херцеговину на било који начин одвајали од Србије, изазивали су бурне реакције доброг дијела српске елите, па су се поново нашли у ситуацији да доказују како су Босна и Херцеговина српске земље. Најрадикалније у том смислу реаговао је онај дио српске елите који је био у редовима Радикалне странке или близу њених гледишта, а посебно њихово гласило у Босни и Херцеговини *Српска ријеч*. Да ће бити огорчени противници било каквог покушаја одвајања Босне и Херцеговине од Србије, а посебно аутономистичких тежњи неких политичких група, они су отворено нагласили већ у првом броју свога листа, марта 1919. године, гдје, између осталог, кажу: „Тражимо да се створи јака **централна влада** у Београду која ће енергично побијати све „аутономистичке“ (читај франковачке) захтјеве. За нас је Београд културно и политичко средиште било увијек па и данас је²⁵³ Самоувјерени да су добили националну битку, радикали у Босни и Херцеговини су поручивали свим онима који су накнадно хтјели да одвоје српски народ од Србије: „Али ми нећемо да повређујемо ране, које још нису зарасле, само немојте нас изазивати у нашој кући, у овој српској земљи, за чију смо се слободу једино ми Срби борили против црно-жуте аждаје, ми смо једини страдали, апшени, стрељани и извођени на вешала. И на вешалима је Србин сам себи намицао уже и

²⁵² Исто.

²⁵³ *Српска ријеч*, бр. 1, 2. (15.) марта 1919.

умирао под покликом: Живео краљ Петар, живела Србија!²⁵⁴ У склопу полемика око уставног питања, *Српска ријеч* је, у складу са својим самоувјереним мишљењем да је уједињењем „битка добијена“, мјесец дана пред изгласавање Видовданског устава, понављала: „Ми једино знамо да је Банат, Бачка, Срем, Барања, Славонија, Босна и Херцеговина, Лика и Сјеверна Далмација, Дубровник (од Неретве) и Бока, вјечно спојена са Србијом и да нема те силе која се може томе успротивити.“²⁵⁵ И послједице изгласавања Видовданског устава, главна преокупација српске елите из Босне и Херцеговине, када је ријеч о националном питању, била је да се супротстави било каквим аутономистичким тежњама. То је посебно дошло до изражаја 1923. године, приликом потписивања „Марковог протокола“ и покушаја Мехмеда Спаха да заступа читаву Босну и Херцеговину, те да у том смислу, затражи укидање *Закон о подјели земље на области* и аутономију Босне и Херцеговине. Тада му је одговорио један од угледних херцеговачких радикала, Данило – Тунгуз Перовић, на следећи начин: „Што Др. Спахо није тражио аутономију за доба Аустро-Угарске, разлог је прост, није смео... А пошто је 1918. год. далеко, а слобода развила своја крила *да се и на звезде може лајати* сад треба тражити аутономије и саборе... Затим, Др. Спахо, ми се Срби православни нисмо борили толико година у Б. и Х. за некакве тричаве аутономије, него за сједињење ових крајева са двјема независним српским државама: Србији и Црној Гори... Ми смо са Србијом једно и хоћемо да останемо једно.“²⁵⁶

У том смислу имали су подршку и из Београда. Када су се водиле жучне расправе у Уставотворном одбору о статусу Босне и Херцеговине, српски представници су одлучно бранили тезу о српском карактеру Босне и Херцеговине, сматрајући да би било каква федерализација Краљевине СХС у којој би ове покрајине имале аутономан статус, вријеђала српски народ у њима. Бивши српски посланик у Русији Мирослав Спалајковић је, на страницама *Српске ријечи*, поручивао да „политика има својих аксиома, као и математика, а аксиоми се не доказују. За Србина је таква једна аксиома: Босна и Херцеговина су српске земље.“²⁵⁷ Међутим, у својим

²⁵⁴ *Српска ријеч*, бр. 191, од 25. септембра 1920.

²⁵⁵ *Српска ријеч*, бр. 106, од 28. маја 1921.

²⁵⁶ *Српска ријеч*, бр. 70, од 4. априла 1923.

²⁵⁷ *Српска ријеч*, бр. 35, од 22. фебруара 1921.

жучним политичким и страначким препуцавањима, неки Срби из Босне и Херцеговине су избацивали тезе да Београд не ради за добро српског народа у Босни и Херцеговини. То су биле углавном присталице Демократске странке, које су постепено почеле да се жале на статус Босне и Херцеговине, ипак чини се, при томе видећи више своје ускостраначке и личне интересе више него ишта друго. По том питању најрадикалнији је био сарајевски *Народ* који је обновио Никола Стојановић, а у том погледу прилично радикално је наступала и обновљена *Отаџбина*, која је била гласило Демократа у Крајини и очигледно противник Давидовећевог крила Демократске странке. За разлику од *Народа*, *Отаџбина* је сваки споразум са Радићем и Спахом, који је долазио из Београда, гледала као нож у леђа Србима у Босни и Херцеговини. Тако је, одлазак дијела Радићевих посланика у Скупштину, послије више година апстиненције, 1924. године, и формирање Давидовићеве владе, за *Отаџбину* била нека врста националне издаје и очигледне мајоризације Срба. У том смислу *Отаџбина* је писала да је у тај блок ушло само тридесет Срба Давидовићеваца, а не рачунајући њих да се у том опозиционом блоку налазе „сви изразити непријатељи државног и народног јединства“ то јест, они који су морали бити поражени 1918. године, да би до народног јединства уопште дошло или, другачије речено, „Исти непријатељи и на фронту и у Парламенту.“²⁵⁸ Видећи у томе очигледну опасност по српске националне интересе, *Отаџбина* је закључивала: „Док су Срби постигли да иду у Београдску скупштину протекло је много времена у политичкој борби; многа је српска мајка заплакала и много је српско чедо пропиштало; па је ли право да их ћесарови заступници протјерају из њихова Београда и упуте у Саборе Загреба или Сарајева.“²⁵⁹

Због свега тога, као најзначајнији догађај у одбрани српских националних интереса у Босни и Херцеговини, српска елита је сматрала укидање покрајинских управа 1924. године и увођење у живот Уредбе о подјели земље на области. Наиме, све до тада Босна и Херцеговина је била јединствена административна област на челу са Покрајинском управом која је имала пет повјереништава (унутрашњи послови,

²⁵⁸ *Отаџбина*, год. II, бр. 16, од 19. априла 1924.

²⁵⁹ Исто

правосуђе, просвјету и вјерске послове, пољопривреду и социјалну политику), која су јој давала одређени степен аутономности. Фебруара 1924. године, укинута је Покрајинска управа за Босну и Херцеговину, а умјесто ње уведена подјела на шест области са сједиштима у Сарајеву, Мостару, Бањој Луци, Травнику, Тузли и Бихаћу. На челу области налазили су се велики жупани, који су били непосредно потчињени министру унутрашњих послова. Осим великих жупана, биле су предвиђене и обласне скупштине, али су први избори за њих одржани тек 1927. године. За српску политичку елиту, али и за читав српски народ у Босни и Херцеговини, овај догађај био је од прворазредног значаја, јер их је то коначно и дефинитивно увјерило да граница на Дрини, која их је вијековима дијелила од Србије, више не постоји, чак ни у том формалном административном облику у коме је постојала до 1924. године. Ликвидација Покрајинске управе изазвала је право одушевљење међу Србима у Босни и Херцеговини, али нико није тако еуфорично реаговао као *Српска ријеч*, која је поводом тога писала: „Тај историски дан нарочито је важан за нас Србе у БиХ, јер је његовим свитањем дошло оно неколико вијекова жељковано уједињење Српства... И тај велики свети дан у историји нашег народа биће урезан златним словима, он ће да буде она света невидљива копча наших срца и наше љубави, а наше завјетне мисли видни и свијетли поклич њеног рођења, њеног остварења...“²⁶⁰ Остали српски политички листови поздравили су укидање Покрајинске управе, али нису ни близу овако еуфорично реаговали као *Српска ријеч*, а осим тога, одмах су то искористили за међусобни политички обрачун, а посебно са Радикалном странком. То је била читава суштина и сва стратегија националне борбе Срба у Босни и Херцеговини, у периоду 1918 – 1929. године. У истом духу и на исти начин продужила је српска елита из Босне и Херцеговине да води своју „националну бробу“ све до 1929. године и завођења шестојануарског режима, када су у подјели земље на бановине схватили да се дијелови Босне и Херцеговине препуштају, најблаже речено, хрватској зони утицаја, па су неки од њих, као, на примјер, др Владимир Ћоровић, оштро протестовали против дијелења Херцеговине долином ријеке Неретве.

²⁶⁰ *Српска ријеч*, бр. 41, од 28. фебруара 1924.

У овом контексту занимљиво је напоменути и међусобне обрачуна српске елите око питања југословенства. У том смислу, присталице Радикалне странке у Босни и Херцеговини јасно су се профилисали као носиоци српства у овим покрајинама и оштро иступали против југословенских националиста у српском етничком корпусу. То је посебно дошло до изражаја приликом формирања политичких партија, а кулминирало је пред изборе за Уставотворну скупштину 1920. године. Тада је *Српска ријеч*, у тексту под насловом „Југовина у смртном страху“, између осталог, писала и ово: „Ви се обраћате – „народу“. Који је то анонимни народ? Је ли српски, хрватски или – југословенски? Ваш је вођа Др Ж. Њежић јавно позивао „Југословене у редове“. Па зашто се сада стидите вашег програма? Зашто не позивљете „југословенски“ народ него се обраћате само – народу. Који је то народ без имена, југовинска господо, који тржите мандате код поштеног Србина тежака, који се ни на вјешалима није одрицао српског имена, нити се г. 1914. нудио да иде *freiwillig* на фронту, да се бори као што га је позивао Прибићевићев Србобран 28. августа 1914. – против Србије.“²⁶¹ Југословенство, то јест оно што се дешавало приликом уједињења 1918. године, у суштини је било и једино што су тадашњи радикали у Босни и Херцеговини могли приговорити старим и заслужним националним борцима какви су били Живко Њежић, Васиљ Грђић, Никола Стојановић и остали. А Радикали их нису штедили на овом питању, које су сматрали издајом српских националних интереса. Зато нису пропуштали да их подсјете на понашање приликом уједињења 1918. године: „Они говоре о јединственој држави? У Женеви 1918. пристали су да ми положимо заклетву, мјесто нашем краљу Петру, г. Корошецу. Стрпали су нас све Србе из бивше монархије под компетенцију Загребачког Нар. вијећа, слали су нам црно-жуте генерале у Босну и ако је већ била стигла у Сарајево побједоносна српска војска, осуђивали су нас који смо тражили сједињење са Србијом, а у Сарајевском Котарском Вијећу гласали су против тог истог сједињења са Србијом.“²⁶² Оштрица идеолошких обрачуна унутар српске елите у Босни и Херцеговини, на основама југословенства једног њеног дијела, донекле је

²⁶¹ *Српска ријеч*, бр. 210, од 20. октобра 1920.

²⁶² Исто.

отупила у наредном периоду, али никада до краја. Нису одступали ни они који су се залагали за интегрално југословенство, као, на примјер, др Никола Стојановић. Он је 1924. године, без имало зазора писао: „Будимо што више Словени да би смо могли бити што бољи Срби; али пре свега и поврх свега верујмо у добру звезду Југославије, која није случајно створена. Ако се одржи Југославија, биће много више Југословена, и биће непрестано Југословени јачи од сепаратиста свих фела. А првенствена задаћа Срба у држави је: да буду што бољи Југословени. То вреди и за оне Србе који су за једну ограничену улогу српску. и који траже само државно јединство.“²⁶³

Међутим, за читаво то вријеме нигдје се није јаче осјећао, него у овом, националном питању, недостатак правих личности, праве интелектуалне елите способне да искорачи, да формулише српски национални програм у Босни и Херцеговини, макар и ако га српска интелигенција на нивоу цјелокупног националног корпуса није имала, и да га усади у свијест својим сународницима, као што је то на вјерској основи урадила Југословенска муслиманска организација или, на националној основи, Стјепан Радић. Непостојање националног програма на нивоу читаве нације није могло бити оправдање за ту пасивност, јер је српска елита у Босни и Херцеговини имала развијен свој национални програм или, боље рећи, јасну националну мисао и жељу, још док су живјели под турском, а затим под аустроугарском окупацијом. Истини за вољу, у првом случају ту националну мисао носили су народне старјешине и посебно свештеници, као тадашњи елитни дио српског друштва, а од њих је касније ту мисао преузела, проширила и продубила генерација прве интелектуалне елите. Међутим, у међуратном периоду елитни слој друштва била је већим дијелом интелигенција, од којих се очекивало да воде народ и формулишу националне циљеве. Али, та елита је очигледно била поприлично збуњена процесом уједињења и појавом југословенског националног фактора у њиховој политици, код појединаца израженим до фанатизма. Осим тога, били су међусобно политички, а каткад и идеолошки, супротстављени до мржње, разједињени и што је најгоре, у свом самозадовољству „отргнути“ и отуђени од народа коме су припадали и његових жеља и погледа. Умнији посматрачи прилика у

²⁶³ N. Stojanović, *Još o ulozi Srba: Srbi i država*, „Nova Evropa“, knj. X, br. 18, 21. decembar 1924, 554.

Босни и Херцеговини, то су примијетили још док је тај процес трајао, то јест, између два свјетска рата. Тако је Јакша Кушан још 1928. године писао: „А интелигенција? Она постоји, бројчано и превише јака, по квалитету не заостаје пуно за европском. Та интелигенција нема васпитача, нема јачих личности које би биле у стању да предњаче и да дају импулс. Саму интелигенцију требало би васпитати за друштво: она сама не осећа за народ, она је далеко од њих... Без идеја, каријеристична, забављена превише о себи, убијена политичким животом, растурена по свим организацијама, огрезла у касапском животу – она живи у ваздушастим концепцијама. На једној страни духовна социјална аристократија – интелигенција, забављена о себи, на другој социјални себрови – сељаци, остављени божјој милости у свом животу из феудалних времена.“²⁶⁴ У ових неколико реченица изражено је толико тачних карактеристика српске елите из Босне и Херцеговине, између два свјетска рата, да се чини сувишним било шта додати, али онда не треба ни тражити још неки узрок тога што Срби у Босни и Херцеговини послје Првог свјетског рата нису имали националног програма, као ни српска култура уопште. С тим у вези, могло би се и закључити да за то није најодговорнија Радикална странка, како сматра Милорад Екмечић, већ, прије свега, српска интелектуална елита и то не само у Србији или Босни и Херцеговини, већ и у другим српским етничким просторима. Ипак, национални програм није и не може бити ствар једне странке, већ српске интелектуалне елите ма у којој странци се она налазила и ма колико у тим странкама била политички или чак идеолошки супротстављена. То најбоље доказује и стварање Српског културног клуба, који је, са приличним закашњењем, покушао да формулише српски национални програм у Краљевини Југославији. То што је српска интелектуална елита тек покушала да формулише свој национални програм коју годину пред Други свјетски рат, то јест, када су Хрвати већ били пред остварењем свог, иначе мегаломанског, националног програма, који им је зацртао још у XIX вијеку Анте Старчевић, разумије се на штету српских националних интереса и етничких територија, највећу одговорност сноси управо та српска елита. Поред већ наведених карактеристика, можда би им, у овом смислу требало додати још једну,

²⁶⁴ Јакша Кушан, *Савремена Босна и Херцеговина...*, 24.

веома важну, идеолошку димензију. Наиме, за већину њих, па и за владарску кућу, идеолошко усмјерење између два свјетска рата било је интегрално југословенство, а не српски национални програм, кога, највише баш због тога, уопште нису ни имали.

Политичка прегруписавања и изборне борбе до 1929. године

Политичке прилике у Босни и Херцеговини, последице избора 1920. године и доношења Видовданског устава 1921. године, одвијале су се у условима оштрих међустраничких сучељавања, отварања „хрватског питања“ и све већег заоштравања вјерских и националних супротности. Избори 1920. године донекле су искристалисали политичку слику Босне и Херцеговине, али донијели и нова прегруписавања унутар српске политичке елите. До тада је било јасно да су се за Демократску странку и њен програм определијелили у великом броју бивши „народовци“ на челу са Васиљом Грђићем, др Душаном Васиљевићем, др Савом Љубибратићем, др Владимиром Ћоровићем, Атанасијем Шолом, Шукријом Куртовићем, Шпиром Солдом, Миланом Ћуковићем, затим и неки бивши „кочићевци“ у Крајини, на челу са Живком Њежићем, Симом Ераковићем, протом Душаном Кеџмановићем и др Димитријем Закићем. У Сарајеву су, поред већ наведених, били и Ћорђе Пејановић, др Војислав Бесаровић, др Хамид Сврзо, те Јово Милишић у Зворнику, Ацо Богдановић у Бијељини, др Милорад Костић у Брчком и др Љубомир Пелеш у Тузли. Јако близак овој групи био је и Никола Стојановић, који формално није био члан Демократске странке, али им је био најближи по својим политичким идеалима, иако су они, како каже сам Стојановић, заузимали неку средину између Југословенске демократске лиге и Радикалне странке.²⁶⁵ Занимљиво да се један од оснивача Демократске странке Васиљ Грђић, на изборима 1920. године, кандидовао и на листи Савеза земљорадника.

Главна перјаница Радикалне странке у Босни и Херцеговини постао је др Милан Сршкић, а осим њега ту су били Стијепо Кобасица, др Бранко Калуђерчић, др Владимир Андрић, др Тодор Поповић, др Саво Вукановић, др Милан Јојкић и професор Милутин Поповић из Сарајева, прота Душан Суботић и др Јован Малић из Босанске Градишке, др Тоде Лазаревић из Босанског Новог и Суљага Салихагић из Котор Вароши, др Пајо Тимотијевић и др Симо Илишевић из Бихаћа; др Владо Станишић из Бијељине, др Милан Нешковић из Тузле; у Мостару Војислав Шола,

²⁶⁵ N. Stojanović, *Politički pregled*, „Nova Evropa“, br. 1-2, knj. III, od 21. avgusta 1921, 37.

Смаилага Ђемаловић и др Мурат Сарић, из Требиња професор Патар Иванишевић, из Билеће Ратко Парезанин, из Ливна Богољуб Кујунџић, те Коста Мајкић и др Васо Глушац у Бањој Луци, Данило – Тунгуз Перовић, тада професор у Тузли, и прота Вељко Гргуревић из Зенице.

Савез земљорадника, осим Ђорђа Перина у своје редове је окупио и неке угледне личности из предратног политичког живота, као, на примјер, др Уроша Круља, једног од оснивача бивше „Народове“ групе, затим у Крајини Бранка Чубриловића и Чеда Кокановића, др Васиља Поповића, Јова Поповића, др Риста Јеремића, др Косту Кондића, др Милоша Тупањанина и Шпира Солда. А што је најзанимљивије на листи Савеза земљорадника нашао се 1920. године и др Перо Слијепчевић, десна рука Николе Стојановића у току рата.

Што се тиче тадашњих српских политичара из Босне и Херцеговине који су се политички ангажовали у редовима комуниста, ту су прије свих били Сретен Јакшић и Љубо Мичевић, новинари из Сарајева, те Гојко Вуковић, лимар из Мостара и Митар Трифуновић, учитељ из Тузле, мада по њиховом образовању и укупном политичком ангажману није извјесно да ли се могу сврстати у категорију интелектуалне или политичке елите. Са неким додацима, прије свега свештеника, љекара, инжењера и слично, ово би у суштини био списак значајније српске политичке елите у Босни и Херцеговини у периоду 1921-1929. године, која би тај епитет могла понијети на основу свога образовања или интелектуалних способности. Наравно, овдје није поменуто и море сељака, који су били политички ангажовани, а неки од њих и политички веома активни, као Марко Гаковић из Крајине или Ристо Ђокић из Сарајева. Наравно, и међу поменутиим, један добар број њих се није превише истицао у политичком животу, па би се и на тој основи овај списак могао скратити. У наредном периоду, то јест, од 1929. до 1941. године јаче ће се истицати и неке нове личности међу српском политичком елитом у Босни и Херцеговини. Исто тако, један број њих се веома рано повукао из политичког живота, као др Јово Зубовић или Атанасије и Војислав Шола, а неки су, као др Васиљ Поповић и др Владимир Ђоровић, свој политички ангажман подредили научним и универзитетским каријерама.

Због лоших изборних резултата у Босни и Херцеговини, али и сукоба у самом врху странке, које је веома брзо услиједило, и расцјеп на Давидовићево и Прибићевићево крило, политичким турбуленцијама, послије доношења Видовданског устава, најизложенија је била Демократска странка. Одмах послије изгласавања Видовданског устава запали су у кризу и коалициони односи између Демократске и Радикалне странке. Незадовољнији партнер у тој коалицији била је Радикална странка, те је накнадним политичким маневрима настојала да поправи свој положај, а то се једино могло постићи слабљењем Демократске странке, иако је свима било јасно да ће то неминовно довести и до слабљења централистичког фронта у Краљевини СХС. Управо због тога, краљевом интервенцијом одржала се коалиција демократа и радикала. Међутим и у једној и другој партији појављивали су се они који су сматрали да према Хрватском блоку треба повести политику споразумијевања и компромиса, а услов за то била би ревизија Видовданског устава. И једнима и другима за такво нешто био је сметња Светозар Прибићевић и његова крута политика централизма. У оквиру Радикалне странке, главни заступник политике децентрализације па и ревизије Видовданског устава био је Стојан Протић, али је Пашић својом политичком вјештином успијевао да у том погледу контролише Протића. С друге стране, у оквиру Демократске странке све више је почела да се уочава разлика између два крила, Прибићевићевог и Давидовићевог. Ово прво крило, које су чинили углавном Срби из Хрватске, залагало се за строги централизам, поричући уопште постојање „хрватског питања“. Они су сматрали да би било какво издвајање Хрватске у неком аутономном облику из састава Краљевине СХС, довело до отварања „српског питања у Хрватској“. Да би парирали Радичевом покрету у Хрватској, у Лици, Банији, Кордуну и Славонији почела су да се, са благословом Светозара Прибићевића, формирају српска „сељачка вијећа“, а њихов основни мото окупљања био је: „Они који стварају Хрватску Ирску у Југославији треба да знају да стварају и Српску Ирску у Хрватској, јер без обзирања на вољу пола милиона сељака Срба у Хрватској не да се створити мир у њој.“²⁶⁶ С друге стране, у оквиру Демократске странке постојало је и Давидовићево крило, које су углавном чинили

²⁶⁶ В. Gligorjević, *Demokratska stranka...*, 254.

његови ранији самостални радикали, а који су сматрали, као и Стојановић, да са Хрватима могу наћи пут до компромиса и споразума. Главну ријеч међу њима су водили двојица Стојановићевих „Женевских“ пријатеља и бивших чланова Југословенске демократске лиге, Божидар Марковић и Милан Грол. Онда не треба ни да чуди што су управо њих двојица први и прихватили Стојановићеву иницијативу за одржавање Илиџанске конференције, јер су очигледно стајали на истим и политичким и идеолошким позицијама, као и за вријеме рата, у Женеви. Они су истински вјеровали да са Хрватима могу наћи компромис у оквиру Југославије, ако би дошло до промјене политике централизма и ревизије Видовданског устава.

Конгрес јавних радника у Загребу, септембра 1922. године, није у основи постигао своје циљеве, али је означио кулминацију сукоба унутар Демократске странке, поготово што су, и поред Прибићевићевог оштрог противљења, конгресу присуствовали истакнути прваци Демократске странке, прије свих Љуба Давидовић и др Иван Рибар, иначе предсједник Скупштине. Све закулисне политичке радње које су пратиле Илиџанску конференцију и Загребачки конгрес јавних радника, у основи су имали један циљ, а то је формирање нове страначке групације чију би окосницу чинило Давидовићево крило Демократске странке, коме би се прикључили до тада неопредијељени јавни радници и незадовољни елементи из других странака. Међутим, једини резултат тих активности био је сукоб унутар Демократске странке, па су после Загребачког конгреса услиједила оштра сукобљавања и полемике преко страначке штампе. Већ тада је постало јасно да је Демократска странка близу расцјепа на два крила, поготово што је Давидовићево крило у Демократској странци и после тога наставило интензивне преговоре са Радићем и Хрватским блоком о могућности да посланици ХРСС прекину апстиненцију и дођу у скупштину, како би на тај начин била срушена влада, а заједно са њом и режим заснован на Видовданском уставу. Све се то наравно одражавало у највећој могућој мјери и на одборе Демократске странке у Босни и Херцеговини, гдје она није ни успјела да ухвати дубљег коријена у народу, а напуштање странке неких угледних личности из Босне и Херцеговине, као Душана Васиљевића и Сава Љубибратића, које је

услиједило 1923. године, значило је да Демократска странка у Босни и Херцеговини улази у нови период кризе, који ће се најјасније осликати на наредним изборима.

Загребачки конгрес и самостални преговори које су Давидовићеви представници водили са ХБ, не само да су довели до отвореног сукоба у Демократској странци, већ су озбиљно угрозили и коалицију са Радикалном странком. Криза радикалско-демократске коалиције кулминирала је оставком владе Николе Пашића 3. децембра 1922. године, а 16. децембра исте године нову владу, али овога пута хомогену радикалску, формирао је опет Никола Пашић. Ова влада, по краљевом овлашћењу, распустила је Скупштину и расписала пријевремене парламентарне изборе за 18. март 1923. године. На тај начин Пашић је спријечио реалну опасност да посланици ХРСС прекину апстиненцију и дођу на скупштинско засједање и на тај начин легалним путем оборе владу. С друге стране изборе је требало да проведе радикалска влада, што је несумњиво давало значајну предност овој странци. Осим тога, расцјеп у Демократској странци на Прибићевићево и Давидовићево крило сада је постао неминован, а то је свакако била велика корист за радикале. Пашић је још једном демонстрирао своје политичко умјеће.

Услед оваквог развоја догађаја, Демократска странка на изборима 1923. године, наступила је као потпуно подијељена и самим тим безнадежно ослабљена. Као резултат тога, Демократска странка у Босни и Херцеговини није развила неку значајнију предизборну активност, а у неким крајевима није уопште. То се најбоље види из извјештаја који је Покрајинској управи упутио Велики жупан мостарске области 15. фебруара 1923. године, а у коме се између осталог каже да Демократска странка није у овој области развила никакву значајнију предизборну дјелатност и да у неким срезovima њене присталице масовно приступају радикалима.²⁶⁷ Пасивност и одсуство предизборне активности демократа било је карактеристично за читав простор Босне и Херцеговине пред изборе 1923. године. С обзиром на то да је Демократска странка и даље сматрана државотворном и режимском, а у Босни и Херцеговини она није представљала велику конкуренцију радикалима, изостали су и већи предизборни напади радикала на њу. Из неких мјеста има чак и извјештаја да

²⁶⁷ АБиХ, ПУС, през. бр. 2600/23.

присталице демократа и радикала иступају заједно на зборовима, а осим тога био је уочљив све већи прелазак демократа у радикалну странку. Све је упућивало на закључак да ће ови избори коначно елиминисати Демократску странку као озбиљнији политички фактор у Босни и Херцеговини. Нешто већу активност пред изборе 1923. године Демократска странка је показала на рубним просторима Босне и Херцеговине према Лици, Банији и Кордуну, гдје је традиционално био јак утицај Светозара Прибићевића. На кандидатским листама Демократске странке у Босни и Херцеговини, нашле су се углавном оне личности на које су они рачунали и на претходним изборима. Тако је бањалучком округу носилац листе демократа био прота Душан Куцмановић, у бихаћком округу др Живко Њежић, у мостарском Шукрија Куртовић, сарајевском Милан Ћуковић, травничком Војислав Бесаровић и тузланском др Љубомир Пелеш.²⁶⁸ Сама чињеница да ни у једном изборном округу у Босни и Херцеговини није био кандидован нико од првака Демократске странке из Београда, говори у прилог чињеници да они нису озбиљно ни рачунали са изборним успјехом у Босни и Херцеговини. Због тога је, вјероватно, изостала и њихова живља предизборна активност у овим покрајинама.

За то вријеме одвијао се и процес оштрог унутрашњег сукобљавања унутар Савеза земљорадника, изазван сукобима у врху странке, то јест, сукобом између Главног одбора и Посланичког клуба странке, који је све више нагињао ка томе да преузме вођство у странци. Суштина сукоба била је у неслагању Главног одбора, на чијем челу су били Михаило Аврамовић и Милан Комадинић, са опортунистичком политиком коју је водио Посланички клуб у Скупштини, а посебно што не иступају енергичније као опозиција према влади. Дубински коријени овог неслагања лежали су у чињеници да Посланички клуб Савеза земљорадника у ствари уопште није одржавао класну структуру и програмска опредјељења странке. Главну ријеч у њему су водили интелектуалци, пословни људи, трговци и општински службеници, прије свих Војислав Лазић и Јован Јовановић Пижон. Док су Аврамовић и Комадинић више наступали као идеолози, тражећи од својих посланика чак једном приликом, поводом

²⁶⁸ *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 18. марта 1923. године*, приредио др Лаза Костић, Београд 1924.

наредбе владе о извршењу аграрних парница у Далмацији, да напусте скупштину и оду у Далмацију да буду у тешким тренуцима са својим бирачима,²⁶⁹ дотле је Посланички клуб водио знатно прагматичнију и реалнију политику. Босна и Херцеговина су Савезу земљорадника дале чак дванаест посланичких мандата на изборима 1920. године и то никако није била занемарљива чињеница, посебно имајући у виду да су управо они били ти који се нису слагали са идеолозима странке Аврамовићем и Комадинићем. То је др Урош Круљ јавно саопштавао Јовану Јовановићу још фебруара 1922. године. У писму, Круљ, између осталог, каже: „Иза конгреса у Д. Платној разбијене су све наде и очекивања која су полагана у тај покрет (мисли се на тежачки покрет, пр.а). Аутори програма не познају уопће развитак друштва и идеја које у њима владају, негирају сваку душевну културу, постављају немогуће захтеве да се цели народ политички организује по професијама и на основу тих немогућих и неспроводљивих претпоставка, постављају већ извесне закључке. Покрет заснован на оваквом схватању је у ствари антикултуран, а ради тога што стоји у противности са друштвеним развојем, осим хетерогености која у њему влада, може се рећи већ унапријед да је осуђен на пропаст.“²⁷⁰ О општем стању у БиХ Круљ је тада писао: „Иначе је овде стање очајно. Све је у пропадању и расулу. Атмосфера је така као да стојимо пред једном катастрофом.“²⁷¹ Осим тога, истакнуте личности Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, такође су једним добрим дијелом били интелектуалци. На примјер, Урош Круљ је био љекар, а прије рата један од оснивача „Народове“ групе, Перо Слијепчевић, кандидат Савеза земљорадника на изборима 1920. године, био је професор германистике, Ристо Јеремић, такође љекар, итд. Овдје је занимљиво нагласити да сви набројани, а и још неки, који су се прије Првог свјетског рата убрајали у „народовце“, нису у новој држави приступили Демократској странци, већ Савезу земљорадника, али су евидентно и даље били на истој или врло блиској политичкој линији са својим предратним друговима, што се најјасније види по подршци коју су Слијепчевић и Јеремић дали Николи Стојановићу

²⁶⁹ В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Kraljevini SHS*, 121-122.

²⁷⁰ АСЦГ, 80 – 37 – 144/145 (Урош Круљ – Ј. Ј. Пижону 12. фебруара 1922. године).

²⁷¹ Исто.

и својим друговима у редовима демократа, приликом сазивања Илиџанске конференције.

Када се све узме у обзир онда и не изгледа чудно што је Посланички клуб Савеза земљорадника изабрао Бањалуку као мјесто за дефинитивни обрачун са Главним одбором. Босанска крајина је била традиционално јако упориште земљорадничког покрета, још од времена Петра Кочића, а и на изборима 1920. године, Савез земљорадника је успио да радикалима узме приличан број гласова у Крајини. Иако је Главни одбор већ био одлучио да се конгрес странке одржи у Београду, Посланички клуб је супротно томе заказао конгрес у Бањој Луци. На конгресу у Бањој Луци Посланички клуб је донио одлуку да се из странке искључи Милан Комадинић, генерални секретар Главног одбора, а затим је изабран нови Главни одбор. С друге стране, стари Главни одбор је убрзо одржао сједницу у Великој Платој, на коме је одлучено да се закључци и одлуке Бањалучког конгреса не признају, већ да се он третира само као покрајинска конференција. Послије тога Главни одбор је издао проглас својим присталицама, у коме је осудио политику коју води Посланички клуб, а затим су услиједиле међусобне оптужбе и оспоравања. Из тих превирања као крајњи побједник је изашао Посланички клуб, али је то истовремено значило и почетак формирања земљорадничке љевнице.²⁷² Као што је било и за очекивати босанскохерцеговачки „земљорадници“ определијели су се за Посланички клуб. То је несумњиво потврђено и на обласној конференцији у Тузли 31. децембра 1922. године, о чему је Ристо Јеремић обавијестио Пижона на следећи начин: „На конференцији је било, с Тузлом, 8 среских већа а 24 делегата. Говорили су Ристо, Јово, Мика шепртља, Милош и неколико делегата. После спољашње ситуације и рада посланичког клуба, прешло се на решавање унутрашњег спора с Комадинићем и Аврамовићем. Конференција је почела у 11^h, а свршила у 16^h, са резултатом како сам Вам данас телеграфски јавио: једногласно је одобрен закључак бањалучког конгреса да се Комадинић избаци из странке и решено (је) да се не допусти Аврамовићу кандидатура у тузланској области. И најјачи наши противници

²⁷² В. Gligorijević, *Parlament i političke странке u Kraljevini SHS*, 122.

признали су отворено да су били заведени и да су то пре знали, што су сада сазнали, давно би отказали љубав и Комадинићу и Аврамовићу...²⁷³

Све ово се снажно одразило на одборе унутар странке, па ће због тога Савез земљорадника на изборима 1923. године бити странка са апсолутно највише дисидентских листи. Последице оваквог развоја догађаја знатно ће се више одразити на Савез земљорадника у Србији, а посебно у Далмацији, него у Босни и Херцеговини, јер су у њима одбори странке били углавном предидејени за политику Посланичког клуба. Али, „земљорадници“ у Босни и Херцеговини имали су пред изборе 1923. године да издрже жестоку политичку борбу са Радикалном странком, која их је означила за своје најљуће политичке противнике.

У Босни и Херцеговини, Савез земљорадника је истакао своје кандидатске листе у свих осам изборних округа, а њихови носиоци су били: у бањалучком изборном округу Јован Јовановић Пижон, који је, као и на претходним изборима, требао да парира Николи Пашићу као носиоцу радикалске листе у Крајини. У бихаћком изборном округу био је носилац листе Савеза земљорадника херој из претходних ослободилачких ратова Србије, Душан Димитријевић – војвода Дуле, а његово кандидовање требало је да донесе низ ефектних политичких поена Савезу земљорадника у Крајини. Кандидат Савеза земљорадника у мостарском изборном округу био је др Перо Слијепчевић, Херцеговцима добро познати национални радник и један од најборбенијих међу младобосанском генерацијом. У сарајевском изборном округу земљорадничку листу носио је Милан Гавриловић, у травничком, као и раније, тежак Ристо Ђокић и у тузланском изборном округу Јово Поповић.²⁷⁴ Као и раније Савез земљорадника је успио да се одупре покушајима кандидовања већег броја људи из Србије за среске кандидате у Босни и Херцеговини. Да је таквих покушаја било са врха странке свједочи и једно писма Риста Јеремића у коме обавјештава Пижона: „О среској кандидатури за браћу Влајинца и Поповића жао ми је што Вам не могу повољно да одговорим, јер су сва сигурна среска места већ окупирана. Сељаци су на конференцијама за среске кандидате бирали познате

²⁷³ АЈ, 80-36-197/198 (Р. Јеремић – Ј. Ј. Пижону, 1. јануара 1923. године).

²⁷⁴ *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 18. марта 1923. године.*

личности из најближе своје околине, а ми се нисмо нигде пачали имајући на уму да ће ти кандидати бити израз воље народне, па ако се у њима преваре, нека им буде, сама пала сама се убила и не могу нам касније пребацити.“²⁷⁵ Ово само показује висок степен демократичности који је владао у редовима Савеза земљорадника, који се тада ријетко могао наћи и код једне странке, али с друге стране свједочи и о великом степену самосталности босанскохерцеговачких „земљорадника“, а зашто имају да захвале највише својој снази у Посланичком клубу.

У изборном прогласу насловљеном са „Браћо тежаци“, Савез земљорадника је позвао тежаке свих вјера да свој глас дају њима, а проглас завршавају сљедећим ријечима: „Недајте се више заводити од људи који тргују вјером и народом! Тежаци без разлике вјере и племена удружите се у Савез Земљорадника. Тежак тежаку!“²⁷⁶ Порука је била јасна, Савез земљорадника није признавао племенска или вјерска ограничења и на класној основи је позивао све тежаке без обзира на вјеру и нацију да се прикључе њима. И поред тога руководству Савеза земљорадника је било јасно да могу рачунати углавном на гласове српских сељака па је у складу са тим и предизборна кореографија била у потпуности у српском духу, поготово што је то био једини начин да се парира агресивном наступу радикала, који су их жигосали као националне издајнике, јер „цијепају српско гласачко тијело“ и тако помажу Радићу, Спаху и осталима. Пошто је било евидентно да Демократска странка у Босни и Херцеговини, својом млаком предизборном кампањом неће бити значајнији конкурент радикалима, а од хрватских и муслимански гласача нису очекивали значајнију подршку, радикали су сву жестину предизборне кампање усмјерили против Савеза земљорадника, који им је евидентно био највећи конкурент за гласове српских сељака. О жестини тих напада свједочи низ писама које су истакнути прваци Савеза земљорадника из Босне и Херцеговине слали Јовану Јовановићу Пижону. Тако, на примјер, Јово Поповић, о изборној агитацији у травничком округу пише јануара, 1923. године, Пижону и ово: „Радикали ни на кога не насрћу са већом жестином и огорченошћу као на нас. Нарочито у овом округу настоје свима

²⁷⁵ АЈ, 80-36-199 (Р. Јеремич – Ј. Ј. Пижону, 3. фебруара 1923. године).

²⁷⁶ АБиХ, ПУС, пов. бр. 473/23 (Текст прогласа).

средствима да разбију наше редове... Најобичније је средство куповање наших људи. За то не жале новца...²⁷⁷ Бранко Чубриловић из Крајине обавјештава Пижона, марта 1923. године, да „Радикали наваљују као бијесна пашчад, и негде и негде, што влашћу, што новцем, успјевају...“²⁷⁸ Није био риједак случај да радикали, користећи чињеницу да је њихова влада спроводила изборе, уз помоћ органа власти растурају зборове земљорадника, па су тако, на примјер, уз помоћ жандарма, растурили у Орахови збор Бранка Чубриловића, који је о томе извјештавао Пижона 5. марта 1923. године, тражећи да овај протестује код министра унутрашњих послова. Он наводи да се срески начелник у Градишци чак отворено ставио у службу радикала и да пријети земљорадницима да ће им „намечити“²⁷⁹ ребра“, ако не буду гласали за радикале.²⁸⁰ И др Ристо Јеремић је из Сарајева обавјештавао Пижона да су „радикали љути као зоље. Нема броја *Српске ријечи*, а да нас не такну.“²⁸¹ *Српска ријеч* је појединачно претресала кандидате Савеза земљорадника за изборе 1923. године, обрушавајући се при томе без икаквих скрупула на њих. Тако се, на примјер, у неколико наврата *Српска ријеч* на погрдан начин обрушавала на личност Пера Слијепчевића, посебно му спочитавајући његову „издајничку дјелатност“ у емиграцији у Женеви, током Првог свјетског рата.²⁸² Наравно да им ни Слијепчевић није остајао дужан, па је на својим зборовима најпогрдније говорио о Пашићу и Лазару Марковићу за кога је тврдио да није Србин већ Цинцар и да они своје гласове купују само помоћу кукуруза, алудирајући на подјелу кукуруза коју је у гладној Херцеговини пред изборе вршио Лазар Марковић. Занимљиво је да је Слијепчевић одржавао зборове у свом изборном округу, у Херцеговини, у исто вријеме кад и Лазар Марковић па је понекад чак долазило до заказивања зборова у исто вријеме и у

²⁷⁷ АЈ, 80 – 38 – 425/426 (писмо Ј. Поповића – Ј. Ј. Пижону од 23. јануара 1923. године)

²⁷⁸ АЈ, 80 – 34 – 482 (писмо Б. Чубриловића – Ј. Ј. Пижону од 5. фебруара 1923. године)

²⁷⁹ У оригиналу писма пише „немећити“ ребра, што је вјероватно последица грешке при куцању, пошто је писмо откуцано на писахој машини. (АЈ, 80 – 34 – 485, писмо Б. Чубриловића – Ј. Ј. Пижону од 5. марта 1923. године).

²⁸⁰ АЈ, 80 – 34 – 485 (писмо Б. Чубриловића – Ј. Ј. Пижону од 5. марта 1923. године)

²⁸¹ АЈ, 80 – 36 – 195/196 (писмо Р. Јеремића – Ј. Ј. Пижону од 30. новембра 1922. године)

²⁸² *Српска ријеч*, бр. 24, од 6. фебруара 1923. године (У тексту под насловом „Издајници Отаџбине“ *Српска ријеч* се позива на књигу Милана П. Ђорђевића *Србија и Југословени за време рата 1914-1918. године*, гдје се, према мишљењу *Српске ријечи*, доказује „издајничка“ дјелатност „југословенских жутокљунића у емиграцији“, а за *Српску ријеч* посебно је занимљиво Ђорђевићево писање о Перу Слијепчевићу, као доказ његове „антисрпске“ дјелатности у Женеви у току првог свјетског рата).

истом мјесту, а то је, уз оштру реторику, увијек била потенцијална опасност од могућих сукоба. Ништа боље на страницама *Српске ријечи* нису пролазили ни остали кандидати Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, па ни Душан Димитријевић, који је у једном тексту под насловом „Ко је војвода Дуле? – Или звер у људској кожи“, оцрњен на најгори начин и представљен као морално ништавило, црнорукац и завјереник, који је послије преласка српске војске кроз Албанију, наводно побјегао и сакрио се у Паризу.²⁸³ Да не би неко од бирача посумњао у „комунизам“ и „издајничку дјелатност“ Савеза земљорадника, на удару Српске ријечи се нашао и Јован Јовановић Пижон, који је у тексту под насловом „Срамна издаја Јоце Пижона“ оптужен као „агент енглеских публициста“ Стида и Ситон Вотсона, „који су водили своју политику против наше државе и против нашег уједињења“. Овдје се ради о познатој депеши коју је Пижон, као тадашњи посланик у Лондону, упутио регенту Александру 5. новембра 1918. године, приписујући њено ауторство Корошецу и Чингрији, умјесто Стиду и Ситон Вотсону, а која је изазвала оштру реакцију Стојана Протића са Крфа и смјену Пижона са мјеста посланика у Лондону. Поменути депешу је *Српска ријеч* у овом тексту објавила.²⁸⁴

Од турбуленција у руководству није била поштеђена ни Радикална странка, послије изгласавања Видовданског устава. Прије свега то се односи на Стојана Протића и његово виђење уређења државе, које се директно одражавало на јединство врха странке, али је Никола Пашић, својом политичком вјештином успијевао да спријечи дубље сукобе. Међутим, и поред свих настојања, радикали нису успјели да одрже јединство странке на локалном нивоу. Суревњивост појединих локалних првака странке довела је до отпора пракси да се у Босни и Херцеговини кандидују прваци странке из Београда. Тако је једна група радикала у Херцеговини тражила да носилац листе у мостарском округу умјесто Лазара Марковића буде професор Петар Иванишевић, један од најистакнутијих херцеговачких радикала. Пошто тај захтјев није прихваћен, Иванишевић је истакао своју радикалску листу у Херцеговини. На окружној конференцији радикалне странке у Мостару сви срески одбори осим

²⁸³ *Српска ријеч*, бр. 40, од 27. фебруара 1923. године.

²⁸⁴ *Српска ријеч*, бр. 7, од 12. јануара 1923. године.

требињског подржали су листу Лазара Марковића. Сходно томе Главни одбор Народне радикалне странке на сједници одржаној 24. фебруара у Београду закључио да је листа др Лазара Марковића једина важећа листа НРС за Херцеговину. Листа Петра Иванишевића проглашена је за дисидентску, а Иванишевић је искључен из странке.²⁸⁵ И поред тога Иванишевић није повукао кандидатуру, тако да ће радикали у Херцеговини на изборима 1923. године имати двије листе. Нешто слично било је на помолу и међу радикалима у Крајини, пред изборе 1923. године. Наиме, тамо је скупштина среских првака Радикалне странке, као носиоца листе у бањалучком округу кандидовала Риста Одавића, који је живио у Београду, а поријеклом је био Херцеговац. За Бањалуку га је везивало то што је био акционар издавачко-штампарског предузећа *Глас Крајине*. Али, већ сутрадан након његове кандидатуре, „неки Бањалучани“ су промијенили мишљење и умјесто њега кандидовали као носиоца листе Косту Мајкића.²⁸⁶ Иако је Главни одбор странке у Београду прихватио кандидатуру Риста Одавића, Мајкић је био до те мјере упоран, да је на крају Одавић одустао од кандидатуре, да не би цијепео радикалску листу, а главни одбор је потврдио кандидатуру Косте Мајкића.²⁸⁷ Отпора радикалским кандидатима из Београда било је и у травничком округу, а све то је само још једном показивало прилично незадовољство појединих радикалских првака из Босне и Херцеговине, наметањем рјешења из Београда. Главни одбор странке попуштао је очигледно само тамо гдје је морао, као што је био случај у Босанској крајини гдје није било лако старом националном борцу и некадашњем Кочићевом саборцу Кости Мајкићу супротставити Риста Одавића. У другом случају, Иванишевић није имао тај кредибилитет иако је био Херцеговац, па Главни одбор није ни по цијену цијепанња листе одустајао од намјере да обезбиједи сигуран мандат једном од својих истакнутих руководилаца, иако су се се већ тада за име Лазара Марковића везале корупционашке афере, али што је било пуно битније, иза њега је стајало име Николе Пашића. Шта је то значило у пракси најбоље свједочи сам Петар Иванишевић, наводећи један свој разговор са Стојаном Протићем, уочи избора 1923. године, када

²⁸⁵ *Српска ријеч*, бр. 40, од 27. фебруара 1923. године.

²⁸⁶ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској крајини (1918-1941)*, 75.

²⁸⁷ Исто.

му је овај, наводно, рекао: „Да Пашић пошаље тамо магаре, Херцеговина ће гласати. Што се тиче др Лазара Марковића, могу вам рећи ово: на мој предлог др Лаза Марковић је постављен за министра Конституанте, али сам се после уверио да је он један најобичнији штребер. Још вам могу рећи и то да ће га сигурно национална Херцеговина изабрати за народног посланика, али га Србија неће никада ни бирати, ни изабрати.“²⁸⁸ Иако је за своје изборне успјехе у Херцеговини имао првенствено да захвали култу Николе Пашића, који је просто опсједао српског сељака у Херцеговини, и сам Марковић није бирао начина да обезбиједи себи мандат. Поред помпезне предизборне кампање, он је повлачио и врло практичне потезе, којима је придобијао обичног сељака. С обзиром на то да су узастопно двије године биле неродне, Херцеговини је константно пријетила глад. У току 1922. године Марковић је успио да својим ауторитетом у два наврата обезбиједи кредит за Окружни потрошачки савез у Мостару, а којим је овај купио жито које се продавало по сниженим цијенама или сиромашнијем становништву дијелило бесплатно. И пред изборе 1923. године Марковић је опет обезбиједио кредит за исхрану Херцеговине, а осим тога обезбиједио је да монополска управа да аванс за наредну бербу садиоцима дувана, а обећао је и формирање комисије за исплату ратне штете итд.²⁸⁹ дакле, радикали нису бирали средства у придобијању бирача у Босни и Херцеговини. Сама чињеница да је хомогена радикалска влада спроводила изборе давала им је значајну предност у односу на друге странке, јер је било разумљиво да ће апарат власти стајати на њиховој страни. Широко заснована кампања, којом је у „крајњој линији“ руководио Главни одбор, а практично Акциони одбор на челу са Марком Ђуричићем, започела је још у децембру 1922. године.²⁹⁰ Самим тим било је јасно да је предизборна кампања била добро припремљена и енергично вођена. Водила се под паролом „Срби на окуп“, алудирајући на тај начин на поцијепаност српског гласачког тијела, при том највише циљајући на Савез земљорадника, као своје највеће конкуренте у борби за гласове српског сељака, посебно у Босни и Херцеговини. Тим

²⁸⁸ Петар Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, Београд-Нови Сад, 2001, 149.

²⁸⁹ *Српска ријеч*, бр. 17, од 26. јануара 1923. године.

²⁹⁰ Ђорђе Станковић, *Радикална странка на парламентарним изборима 1923. године*, Историјски гласник, бр. 2, Београд 1972, 14.

поводом *Српска ријеч* је писала: „У изборној борби опозиционих странака у Босни и Херцеговини, опажа се јасна тенденција да се овим провинцијама једном за свагда оспори српски карактер. Опозиционе странке раде све скупа на томе, да се приликом наредних избора српски гласови што више раставе, те да се на вјештачки начин, изборним резултатом привидно докаже да становништво Босне и Херцеговине по својој политичкој и националној структури није српско и да тежи за неким посебним животом изван српства.“²⁹¹ Због тога ће главна мета напада радикала у предизборној кампањи у Босни и Херцеговини бити управо Савез земљорадника. Скоро да нема ниједног броја *Српске ријечи*, који се у току предизборне кампање није обрушио најпогрднијим ријечима на Савез земљорадника. Ишло се тако далеко да је Шпиро Солдо, уредник „Народа“ оптуживан да је примао новац из Бугарске и да уопште кампању Савеза земљорадника финансира Бугарска.²⁹² Мета напада често је била и ЈМО, а посебно Мехмед Спахо, кога су радикали оптуживали да међу муслиманима води хрватску политику и сије мржњу на Србе. С друге стране подржаване су активности Маглајлићеве групе и његове ЈМНО. У том погледу веома је значајна била скупштина муслимана „без разлике странака“ у Мостару, коју је сазвао један од најпознатијих херцеговачких радикала Смаилага Ћемаловић. Скупштина је одржана 1. фебруара 1923. године, а присуствовало јој је више од 150 угледних мостарских муслимана. На њој је донесена резолуција којом се осуђује политика коју воде Мехмед Спахо и вођство ЈМО.²⁹³ На мети радикала нису били само политички противници већ и дисиденти из властитих редова, посебно Петар Иванишевић, кога је радикалска странка прогласила за националног издајника који цијепа српске редове. Петар Иванишевић у својим успоменама тврди да је чак његов збор у Требињу жандармерија „бајонетима и кундацима“ растурила и да је било лакше повријеђених.²⁹⁴

Већ је речено да је предизборна кампања Радикалне странке у Босни и Херцеговини започела веома рано и вођена са необичном енергичношћу. Непосредно

²⁹¹ *Српска ријеч*, бр. 10, од 16. јануара 1923. године.

²⁹² *Српска ријеч*, бр. 51, од 12. марта 1923 и бр. 52, од 13. марта 1923. године.

²⁹³ *Српска ријеч*, бр. 25, од 07. фебруара 1923. године.

²⁹⁴ П. Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, 145.

послије расписивања избора радикали су одржали велики предизборни скуп у Сарајеву, 25. децембра 1922. године, а већ сутрадан исти такав скуп одржали су у Бањој Луци.²⁹⁵ Послије тога, услједили су добро организовани политички зборови и поузданички састанци, па је већ 8. јануара 1923. године у Сарајеву одржан нови велики збор Радикалне странке.²⁹⁶ И на овом као и на осталим зборовима радикали су наступали као фактор који треба да уједини српски народ у Краљевини СХС и буде једини представник и тумач његових жеља, који ће на тај начин хомогенизовати српско гласачко тијело и тако иступити према Хрватском блоку. Да би обезбиједили сигуран успјех, радикали су и овога пута кандидовали у Босни и Херцеговини поједина звучна имена странке, а међу њима и Николу Пашића, који је опет био носилац листе у бањалучком округу. У мостарском округу носилац листе радикала био је др Лазар Марковић, у сарајевском др Милан Сршкић, у бихаћком др Василије Јовановић, у травничком Добро Митровић и у тузланском Матија Поповић.²⁹⁷

На изборима 1923. године, у три изборна округа у Босни и Херцеговини, своје листе истакла је и Српска странка, чија је централа такође била у Београду. У бањалучком округу носилац листе ове странке био је Јован Стојановић, у сарајевском Стојан Марковић и тузланском Александар Станојевић. Ова странка је истрајавала на захтјевима да се умјесто Краљевине СХС формира Краљевина Србија, одбацивали су југословенство као аустријски изум, захтијевали увођење у употребу српских државних симбола, грба и заставе, ћирилице као званичног писма и слично.²⁹⁸ Осим тога, странка је у свом предизборном програму истакла и бројне социјалне захтјеве међу којима су осмочасовно радно вријеме, прогресивни порез, повољно кредитирање земљорадника и занатлија и слично. Међутим, и поред свега тога, ова странка није могла остварити значајнији утицај међу српским гласачима у Босни и Херцеговини, што ће изборни резултати убзро потврдити.

Избори 1923. године проведени су по новом изборном закону који је у суштини ишао на руку већим политичким партијама, јер се предвиђало да мандате

²⁹⁵ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 215.

²⁹⁶ Ђ. Станковић, н.ч., 16.

²⁹⁷ *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 18. марта 1923. године.*

²⁹⁸ АБиХ, ЗВС₂, през. 3346/23 (предизборни плакат Српске странке за сарајевски округ)

добију само оне листе које добију изборни количник, а који се израчунавао тако што се број добијених гласова у једном изборном округу дијелио с бројем посланичких мјеста, плус један. То је највише ишло на штету малих странака, али се могло десити да и странке са великим бројем гласача прођу на изборима доста лошије, ако немају компактну масу бирача у једном изборном округу. Новим изборним законом право гласа добили су и припадници националних мањина, под условом да су најмање 10 година били настањени у областима Краљевине. Нови Изборни закон предвидио је и постојање среских кандидата. Гласови које добију поједини срески кандидати једне странке сабирају се, а при расподјели мандата предност има носилац листе док се остали дијеле на среске кандидате. Овим се покушало спријечити цијепање изборних листа и задовољити амбиције поједини локалних политичара.²⁹⁹ Овакав изборни закон значајно се одразио на успјех појединих политичких партија на изборима 1923. године, а најдиректније на Савез земљорадника, који је, иако је добио неколико десетина хиљада гласова више него на изборима 1920. године, ипак изгубио двије трећине посланичких мандата. Радикална странка остварила је приличан изборни успјех, али ипак није успјела у својој основној намјери да хомогенизује српски политички фронт у Краљевини Срба, Хрвата и Словенца. Радикали су на нивоу читаве Краљевине СХС добили 562.513 гласова и 108 посланичких мандата, а од тога у Босни и Херцеговини радикали су добили 92.623 гласа и 13 посланичких мандата, што је било два више него на изборима 1920. године.³⁰⁰ Међутим, она опет није успјела да изврши хомогенизацију српског гласачког тијела, чак ни у Босни и Херцеговини, јер је Савез земљорадника добио у Босни и Херцеговини 58.562 гласа, од укупно 164.602 гласа колико је заједно са словеначком Кметијском странком добио на нивоу цијеле државе.³⁰¹ Поређења ради, Савез земљорадника је чак и у Србији добио мање гласова него у Босни и Херцеговини. Тако је Земљораднички посланички клуб од укупно 11 мандата колико је добио на изборима 1923. године, само из Босне и Херцеговине имао 7 мандата, а све остале покрајине заједно дале су 4 мандата. Томе је свакако допринио и изборни закон који је фаворизовао велике

²⁹⁹ Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919-1929)*, 130-131.

³⁰⁰ *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 18. марта 1923. године.*

³⁰¹ Исто.

политичке партије које су имале компактну изборну масу на једном подручју. Због тога је укупан резултат Савеза земљорадника на изборима 1923. године, представљао несумњиво изборни пораз, а успјех у Босни и Херцеговини учинио је да преко Јована Јовановића Пижона земљораднички представници из ове двије покрајине имају велику улогу у странци, мада је Драгољуб Јовановић, описујући своја сјећања „међу тим Босанцима“, тврдио да су се и Аврамовић и Јовановић на њих жалили, додуше Аврамовић јавно, а Јоца Јовановић тајно.³⁰² Занимљива су сјећања Драгољуба Јовановића на те „Босанце“ у редовима земљорадника. Тако, на примјер, за Чеда Кокановића он каже: „У Скупштину је ушао као земљорадник, био је борбен, носио се с радикалима, па и са оним старим кочићевцем који је постао радикал, Костом Мајкићем из Бања Луке. Касније се борио против Богице Кујунџића, који је веровао да је *од оца остануло сину*. За разлику од свога суседа Бранка Чубриловића, он је држао оштру српску, могло би се рећи великосрпску линију. Служио се српском заставом, зелену је избегавао као *турски барјак*, бранио је Крајину од Радићевих Хрвата, бојао се федерације због муслимана.“³⁰³ Све похвале Јовановић је упућивао и на рачун Јова Поповића, за кога је тврдио да је „по личном и политичком моралу раван једном Марку Даковићу“, као и о Арсу Копривици из Рогатице и „другу из првих дана“ Обраду Мاستиловићу из Гацка.³⁰⁴ Са пуно симпатија, Јовановић говори и о Кости Сандићу, Кости Крајшумовићу,³⁰⁵ па чак и о Милошу Тупањанину „грлатом, али у суштини, пословном Херцеговцу“, кога је неоправдано био глас „силеције и хајдука“, што је заправо дуговао више својој „напраситости и галами“, него што је то у ствари заиста и био, или, како каже Јовановић: „Делија више језиком него гестом, трговац више него борац, дух послован више него политички, у души бољи него што се гради и представља, брз да направи лом, још бржи да се покаје и љубазно насмеши

³⁰² Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, *Сабрана дјела Драгољуба Јовановића*, књ. 14, Београд 2008, 215.

³⁰³ Исто.

³⁰⁴ Исто.

³⁰⁵ Косту Крајшумовића „новијара, пушача и кафоиспијача, доброг друга и веселог козера“, Јовановић описује на следећи начин: „Коста Крајшумовић није имао непријатеља. Чергарска природа, доброћудан, пријатан за столом, без великих захтева, с још мање прохтева, искрен у својој земљорадничкој вери, одан пријатељима, љубазан са сваким, ником није сметао... Словен, Балканац, Југословен, он није имао ону српску искључивост која би се очекивала од једног борца из Младе Босне.“ (Исто, 222).

– Милош, по моме суду, није способан за прави злочин.³⁰⁶ Међутим, најгоре мишљење Јовановић изражава о двојници Чубриловића и редовима Савеза земљорадника, Бранку и Васу. За Бранка Чубриловића Јовановић каже: „То је босански Драгиша Цветковић. С једном оградом и то у корист *нишког Циганина*: Драгиша није вулгаран на јавном месту, јер више држи до себе, мада нема веће поштовање за слушаоце... Бранку се, с друге стране, мора одати признање да се чврсто држао Хрвата, што значи Мачека, и да није радио ништа што им не би било по вољи... Бранко је, као и Сандић, увек тврдио да је леви земљорадник, да је за федерацију, и то како ће Босна и Херцеговина да буде посебна јединица, да зелену заставу треба набити на црвено копље итд...“³⁰⁷ Још ригидније него Бранка, Јовановић осликава његовог млађег брата Васа: „Ако је јачи од Бранка интелигенцијом и знањем, није и карактером. Онај лудија је чак много бољи као човек од овог подмуклог луњала. Бранко воли своју сестру, држи до своје жене, труди се за своје дете. Васа воли само себе. Радије се дружи с боцама него са живим бићима. Раставио се са женом, од дечка дигао руке. Нема пријатеља, али може доста одано да робује кад падне под нечији утицај, мушки или женски.“³⁰⁸ Није сасвим јасно откуд оволики анимозитет Драгољуба Јовановића према двојници Чубриловића у редовима Савеза земљорадника, али је из његових сјећања сасвим јасно да им обојици замјера додворавање комунистичкој власти послије Другог свјетског рата, а посебно му је то сметало код Васа, који је, по Јовановићу, прије рата био „отровани десничар, великосрбин, централиста и реакционар“, а послије рата „Сувише добар ђак да би се уплашио ма каквог задатка, и сувише послушан комунистички слуга да би се усудио да икад протестује, он је, као прави Чубриловић, умео да тражи кредите, не само од министра финансија него и од самог маршала.“³⁰⁹ Занимљиво је да Јовановић овдје није уопште поменуо Пера Слијепчевића, али зато јесте, и то само у суперлативима, у медаљону посвећеном др Николи Стојановићу, о коме, такође, има само ријечи хвале, као и Васиљу Грђићу, трећем из те групе Херцеговаца за које каже

³⁰⁶ Исто, 223 – 225.

³⁰⁷ Исто, 227-229.

³⁰⁸ Исто, 233.

³⁰⁹ Исто, 232.

да су „водили Босну и Херцеговину, мислили на уједињење српства, онда кад је Србија тонула у партијским борбама и кад је изгледало да је изневерила наде неослобођених, или бар неуједињених. Југославија није оправдала ова њихова очекивања.“³¹⁰ Јовановић је посебно цијенио Стојановића, упоређујући га неколико пута по моралним и карактерним особинама са Марком Даковићем, који му је, по свему судећи, био оличење моралне величине. У складу са својим овако високим мишљењем о Николи Стојановићу, Јовановић је, после Другог свјетског рата, када је писао своје *Медаљоне*, позвао младе да не оклијевају и пожуре да упознају Николу Стојановића и Пера Слијепчевића, док су још живи.

Демократска странка је на изборима 1923. године, као што је било и за очекивати, доживјела у Босни и Херцеговини потпуни изборни пораз. Добила је свега 13.681 глас и ниједан посланички мандат.³¹¹ На нивоу читаве државе ова странка је добила 400.342 гласа и 51 посланички мандат,³¹² што је значило чак 40 посланика мање него на изборима 1920. године и представљало несумњив изборни пораз. После избора Радикали су јадиковали за гласовима дисидента Иванишевића, који је освојио 4.479 гласова и није се изборио за посланички мандат, али би зато овај број гласова на заједничкој листи Радикалне странке обезбиједило овој странци још два мандата у Херцеговини, па би умјесто једног имали три посланика из Херцеговине, а у Босни и Херцеговини укупно 15. У Херцеговини, која је тада имала 23,06 % муслимана, 33,77 % православних и 42,91 % католика за посланике је изабрано 4 католика Хрвата, 2 муслимана и само 1 православно Србин. То је јасан примјер кохерентности католичког и муслиманског гласачког тијела око својих националних и вјерских политичких група, а с друге стране рјечити примјер поцијепаности српског гласачког тијела. Према бројности српског становништва, Херцеговина је морала дати најмање три српска посланика. Овом је свакако допринио и Савез земљорадника и у мањој мјери Демократска странка. Дакле, Главни одбор Радикалне странке је, инсистирањем да Лазар Марковић буде носилац листе у Херцеговини,

³¹⁰ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. IV, *Сабрана дјела Драгољуба Јовановића*, књ. 16, Београд 2008, 445.

³¹¹ *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 18. марта 1923. године.*

³¹² Исто.

жртвовао још два посланичка мандата, само да би Марковићу обезбиједио сигуран посланички мандат. Иако се *Српска ријеч* обрушила свом жестином на Иванишевића, оптужујући га за „издају“, ипак је било јасно да политика вођства странке према својим кадровима у Босни и Херцеговини није била исправна и да може довести до даљег цијепања радикалских редова у Босни у Херцеговини.

Што се тиче осталих странака које су претендовале на гласове српских бирача у Босни и Херцеговини, занимљиво је да је и Српска странка успјела да обезбиједи један посланички мандат и то у округу тузланском. Што се тиче осталих политичких партија, резултати избора су показали даљу хомогенизацију хрватских и муслимански гласача. Тако је Југословенска муслиманска организација добила 112.228 гласова и 18 мандата, док је изборни пораз доживјела Маглајлићева просрпски оријентисана Југословенска муслиманска народна организација. Стјепан Радић, који се по први пут на овим изборима кандидовао на простору Босне и Херцеговине успио је, захваљујући својој пропаганди, која је овдје очигледно наишла на плодно тло, да освоји 58.849 гласова и 7 мандата, док је његов дисидент Матеј Кордић успио да у Херцеговини добије 11.164 гласа и освоји два посланичка мандата. С дуге стране, Хрватска пучка странка, захваљујући Радићу није добила ниједан мандат, као ни Хрватска тежачка странка, која је својом политиком ослона на „Бјели Загреб“, директно омогућила продор Радићевој идеологији у Босну и Херцеговину, да би пред изборе била остављена и понижена од Радића, чиме је сама себи утрла пут за нестајање.

За народне посланике из Босне и Херцеговине, на изборима 1923. године, изабрани су: **Народна радикална странка:** др Милан Сршкић, др Владимир Андрић (сарајевски), Никола Пашић, Душан Суботић, Коста Мајкић, Стијепо Кобасица (бањалучки) Доброслав Митровић, Вељко Гргуревић (траванички), др Лазар Марковић (мостарски), др Симо Илишевић, др Василије Јовановић (бихаћки), Матија Поповић, Неђељко Зарић (тузлански); **Савез земљорадника:** Јован М. Јовановић, Милан Ђаковић, Станко Милетић (бањалучки), Душан Димитријевић – Дуле, Чедо Кокановић (бихаћки), Јово Поповић, Марко Видаковић (тузлански); **Српска странка:** Александар Станојевић, (тузлански); **Хрватска републиканска сељачка**

странка: др Бариша Смољан, Никола Прека (мостарски), Павле Радић (бањалучки), Иван Радић, Иво Челан, Нико Туралија (травнички), Мато Шпиоњак (тузлански);
Југословенска муслиманска организација: др Мехмед Спахо, Исмет бег Гавран Капетановић, Махмуд бег Храсница, Хусеин Алић, Ибрахим Дуповац (сарајевски), др Абдулах Буквица, др Атиф Хаџикадић, Едхем Мулабдић, Хивзи бег Ђумишић, Хусеин Ђумовић (тузлански), др Џафер Куленовић, Хасан Миљковић (бихаќки), др Халидбег Храсница, Хамид Курбеговић (травнички), Салих Баљић, др Шефкија Бехмен (мостарски), Хамзалија Ајановић, Мустафа бег Капетановић (бањалучки);
Дисиденти ХРСС: Матеј Кордић, Матиша Млинарић (мостарски).

Парламентарни избори 1923. године нису донијели рјешење политичке кризе у Краљевини СХС, већ су је само још више продубили. Формирање Федералистичког блока, 27. марта 1923. године у Загребу, који су чинили ХРСС, ЈМО и СЛС, значило је у ствари продубљивање раније политичке и парламентарне кризе. Пашић је покушао са преговорима, па је тако настао већ помињани „Марков протокол“. Међутим, с обзиром на то да су захтјеви ФБ били прилично нереални, а осим тога косили су се са неким основним принципима Видовданског устава, Пашић је „Марковим протоколом“ био прилично незадовољан. Вјероватно је то и разлог што је наставио преговоре са Демократском странком, то јест, Прибићевићевим крилом у Демократској странци. Међутим, сазнање о постојању „Протокола“ изазвало је код Прибићевића огорчење. Позитивна страна „Протокола“ за радикале је била у томе што су посланици ХРСС пристали да до даљњег не долазе у Скупштину, а самим тим радикали су добили довољно времена да консолидују и учврсте своје позиције. Отежући са верификацијом мандата посланика ХРСС, Пашић је куповао додатно вријеме и ширио маневарски простор за добијање подршке мањих посланичких група. Пошто су придобијањем неколико мањих странака осигурали парламентарну већину и тако учврстили свој положај, радикали су почели наговјештаје анулирања „Протокола“. Већ у декларацији владе од 7. јуна 1923. године, у којој је наглашено да влада остаје вјерна принципима Видовданског устава, било је јасно да од „Марковог протокола“ неће бити ништа. „Протокол“ је коначно анулиран 13. јула, када се вођство радикалне странке јавно оградило од њега. На то је ФБ реаговао прекидом

преговора са радикалима, а необуздана Радићева личност нашла се побуђена да, у једном говору одржаном 14. јула, најпогрднијим изразима извријеђа краљевску породицу. Суочен са реалном могућношћу хапшења Радић је тајно пребјегао у Енглеску.³¹³

Резултати избора и стварање Федералистичког блока до крајности је радикализовало политичке, али и међуетничке односе у Босни и Херцеговини. На конференцији великих жупана код покрајинског намјесника Љубомира Вуловића у Сарајеву, 7. и 8. јуна 1923. године, најодговорнији носиоци покрајинске власти расправљали су о политичким и међуетничким односима у Босни и Херцеговини. Сви велики жупани сложили су се да антидржавна дјелатност Радића и Спаха доводи политичке и међуљудске односе у Босни и Херцеговини до усијања, да муслимани и Хрвати отворено раде против државе и пријете Србима, те да пасивност државе према Радићевој очигледној антидржавној дјелатности, с друге стране, изазива незадовољство код Срба. Колико је у том тренутку било тешко стање, најбоље се види у реферату који је изложио велики жупан Врбаске области Тодоровић, који каже: „Иза овогодишњих избора опажа се агилнија агитација антидржавних елемената, Радићеваца и Спахиноваца. – Народ је непрестано у неком очекивању, да ће се нешто догодити, а особито Католици и Муслимани, којима њихови агитатори на зборовима, штампом, јавно и тајно обађавају и уздржавају их у некој нади, да ће се све ово промијенити, наравски мислећи на промјену данашњег државног стања. – У оваквим хаотичним приликама власти немају никаквих директива како да се равнају према томе покрету, како да поступају против агитатора, тим више што се сам Радић не кажњава. За ово нам је потребно објашњење владино и упуте. Тако се Радић и његов сепаратизам толерира. Трпимо да се омладина у школама не одгаја у духу нашег националног и државног јединства, него у супротном духу. За све то највише су криви католички свећеници, који својим моћним упливом трују наш народ католичке вјере, развијају у њему мржњу против свега што је од државе и против свега што је српско. Ти свећеници игноришу власт, не слушају наређења, не одговарају властима на акте, не спомињу Краља и Краљицу у цркви... Ту пропаганду

³¹³ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke...*, 155-156.

помажемо барем индиректно јер је толерирамо, потпомажемо њихове школе и самостане. Избацићемо ортопедијски завод из самостана Траписта, да би им дали мјеста за њихову гимназију, да и у њој наставе свој штетан рад. Треба добро припазити на Траписте, од којих 118 калуђера има 90 самих Пруса... Све што није српско, сматрају да је Хрватско. У том правцу врше пропаганду и међу муслиманима, а текођер и међу другим народностима. Познато ми је да су у једној школи сви Муслимани осим једног написали на својим националама (не знам у коју сврху) да су Хрвати сем једног, који је написао да је Југословен. Дакле види се колико је јака пропаганда тих људи и међу школском омладином. Једном је приликом у Петрињи био неки ђачки излет са професором. Улазећи у мјесто дјеца су викала „Живела Велика Хрватска“, а професор је викнуо уз њих и „Живела Србија“, нашто су ђаци викали више пута „Доље Србија“. После ових усклика професор је рекао ученицима „Е децо, кад сте тако лепо викали, частим вас све крахером“. Међу том децом има скоро половина српске деце, која морају викати против Србије.“³¹⁴ Подразумијева се да је, с друге стране, овакво стање иритирало Србе, па Тодоровић тврди да су „присталице данашњег режима, особито Срби, незадовољни данашњим владиним радом у колико се он односи на Радића.“³¹⁵ Скоро идентичне извјештаје дали су и велики жупани осталих области у Босни и Херцеговини, наводећи појединачне случајеве антидржавне дјелатности и ширења мржње против Срба, коју највише проводе католички свештеници и учитељи, али и поједини чиновници, као и муслимани, присталице Мехмеда Спаха. Велики жупан бихаћке области поименично је навео таква лица у својој области, међу којима се издвајају државни адвокат Бошњакковић, котарски предстојник Маканец, а од муслимана мржњу према Србима највише шири извјесни Хасан Миљковић, који је чак једном приликом пуцао у краљеву слику.³¹⁶

Стање по Србе посебно је било тешко у оним дијеловима Босне и Херцеговине гдје су муслимани и Хрвати чинили већину становништва, а посебно

³¹⁴ АБиХ, ПУС, пов. бр. 9511/23 (Записник са конференције великих жупана код покрајинском намјесника Љубомира Вуловића 7. и 8. јуна 1923. године)

³¹⁵ Исто.

³¹⁶ Исто.

послије доласка на власт Љубе Давидовића и његове демократске владе. То је у својим успоменама свједочио и професор Петар Иванишевић, обилазећи тог љета српска села око Чапљине, гдје су му сељаци, наводно, причали да од како је дошла Давидовићева влада „просто се у овим крајевима Аустрија повампирила. Ова Турадија и Латинлук дигли главе да је нама Србима немогуће живјети... Ако овако дуже остане, плануће пушка, Бог и душа, ја са наше, ја са њихове стране.“³¹⁷ Осим тога, и неки срески органи власти сада су почели јавно исказивати своје политичко увјерење. Тако се срески одбор Радикалне странке у Невесињу у више наврата жалио на понашање среског начелника Стајића који наводно прогони радикале, а активно сарађује са Радићевцима и дозвољава им да на најпогрднији начин вријеђају радикале и њихове породице.³¹⁸ И срески одбор Радикалне странке у Коњицу имао је доста примједби на рад среског поглавара Сабита Чампаре.

Веома негативан посредан утицај по међунационалне и међувјерске односе у Босни и Херцеговини имало је и дјеловање Организације југословенских националиста (ОРЈУНЕ). Њена дјелатност забиљежена је још за вријеме предизборне кампање и избора 18. марта, што је остављало горак утисак међу присталицама опозиционих партија и у Босни и Херцеговини. Посебно тешко одјекнуло је убиство Јура Соче, предсједника Савеза хрватских земљорадничких задруга из Сарајева. Наиме, у ноћи 18. априла 1923. године у Сарајеву је дошло до сукоба између припадника ОРЈУНЕ и групе Хрвата које је предводио Сочо. Пошто су вербалне увреде уз повике „Живио Радић“ и „Доље Радић“, прерасле у физички обрачун, Сочо је потегао пиштољ, испалио три хица и ранио припадника ОРЈУНЕ Николу Стојаковића. На то је орјунаш Срећко Бушалић хицима из пиштоља тешко ранио Јура Сочу,³¹⁹ а од задобијених рана он је убрзо преминуо. Овај сукоб изазвао је видно узнемирење хрватског и муслиманског становништва и бројне манифестације незадовољства, па су управници срезова морали предузимати додатне мјере сигурности да сачувају ред и мир. Међутим, и поред свих мјера то није било могуће

³¹⁷ П. Иванишевић, исто, 151.

³¹⁸ АЈ, 85 – 2 – 6

³¹⁹ АБиХ, ПУС, през. бр. 4412/23 (Седмични извјештај ПУ Сарајево – МУД Београд за период 15. до 21. априла 1923. године)

постићи па су сукоби Орјунаша са Ханаовцима, често и уз употребу оружја, били неријетка појава у то вријеме.³²⁰ Скоба националистичких организација у то вријеме је било скоро у свим крајевима Босне и Херцеговине. Тако велики жупан из Бања Луке извјештава, да је 15. новембра 1924. године, избила туча између Срнаоваца и Ханаоваца, која је трајала до дубоко у ноћ.³²¹

Политичку сцену Краљевине СХС у току 1924. године обиљежиће коначни расцјеп у Демократској странци и поновно груписање опозиције у циљу рушења хомогене радикалске владе. Већ крајем 1923. године било је јасно да ће се Демократска странка и коначно расцијепити на Давидовићево и Прибићевићево крило. Давидовић и његове присталице заговарали су измјену програма странке у смислу ублажавања унитаристичке концепције уређења државе и давања могућности стварања самоуправних подручја. То би омогућило приближавање ставова ДС са странкама ФБ и могућност заједничког иступа у скупштини које би резултирало обарањем владе Николе Пашића. С друге стране Прибићевић и његове присталице чврсто су стајали су на позицијама Видовданског устава и нису пристајали ни на какав компромис са „антидржавним“ странкама. Давидовић је марта 1924. године склопио споразум са СЛС и ЈМО о заједничком иступу против владе Николе Пашића и формирању нове владе, а чији би главни задатак било расписивање нових парламентарних избора. Споразуму се прикључио и ХРСС и то обећањем да ће у Скупштину послати довољан број посланика за обарање Пашићеве владе. То је изазвало нову кризу и оставку владе. Мандат за састав нове владе краљ је поново повјерио Пашићу, али овога пута изостала је подршка мањих посланичких клубова у првом реду Њемачког клуба и Џемијета. Међутим, овога пута Пашићу је у помоћ притекао Прибићевић са својих 15 посланика, који су омогућили формирање нове тзв. Пашић – Прибићевићеве владе. Тако се насупрот Федералистичком блоку крајем марта 1924. године формирао тзв. Национални блок.³²² Међутим, влада ни тада није била на сигурним основама, јер у случају доласка свих посланика ХРСС у скупштину

³²⁰ АБиХ, ПУС, през. бр. 6111/23 (Седмични извјештај ПУ Сарајево – МУД Београд за период 9. до 16. јуна 1923. године)

³²¹ АРС, фонд Великог жупана Врбаске области, кут. 14.

³²² В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke...*, 161-162.

сигурно би била оборена. Због тога се влада трудила да што је могуће дуже опструише верификацију мандата свих посланика ХРСС. Нову оставку владе Пашић је поново поднио 12. априла, када је Њемачки клуб потпуно прешао на страну опозиције, а све је било изгледније да ће исто урадити и посланици Џемијета. Криза парламентаризма толико се заострила да је била неопходна интервенција краља Александра. У бесплодним преговорима са владајућим и опозиционим странкама, краљ је тражио компромисно рјешење прво са покушајем формирања концентрационе владе радикалног првака Марка Трифковића па једног од првака опозиције Љубе Давидовића, а затим са комбинацијама ванпарламентарне владе у којој се као могући мандатар помињао и војвода Степа Степановић.³²³ На крају је поново активирана влада Николе Пашића. Међутим, та влада није имала парламентарну подршку и чим су, крајем маја, верификовани мандати свих посланика ХРСС одлучено је да се скупштина не састаје до 20. октобра, а једини разлог био је да се онемогући опозицији да обори владу парламентарним путем. Овакво стање није било одрживо, поготово што се криза рефлектовала на цјелокупан друштвени живот, почевши од погоршања економског стања па до отворених међунационалних сукоба. Ситуација се до те мјере заострила да је Пашић половином јула 1924. године поново поднио оставку владе и тражио распуштање скупштине и нове изборе. Али, овога пута краљ није послушао Пашића, већ је мандат за састав нове владе повјерио једном од опозиционих првака Љуби Давидовићу. Тако је 27. јула формирана влада опозиционог блока у коју су ушли представници ДС, СЛС, ЈМО и група радикалских дисидената тзв. Независних радикала. Осим тога владу су у скупштини подржавали и посланици Савеза земљорадника, Њемачког клуба и Џемијета.

Сва ова дешавања имала су свог одјека и у Босни и Херцеговини, а посебно у оквиру појединих странака. На расцјеп Демократске странке, њени најистакнутији људи у Босни и Херцеговини нису могли имати никаквог утицаја, јер је та странка, која је, парадоксално, основана у Сарајеву 1919. године, управо у Босни и Херцеговини изгубила свако упориште и на изборима 1923. године није имала

³²³ Исто, 164.

ниједног посланика из Босне и Херцеговине. Већ је речено да је у току 1923. године странку напустило неколико угледних чланова из Босне и Херцеговине, што су биле само назнаке расула, а наредне године угасио се и Стојановићев „Народ“ који је он покренуо 1921. године и, како сам каже „са великом муком уздржавао до 1925. године“³²⁴ Послије отвореног расцјепа у странци, посебно око Прибићевићеве подршке Пашићу, Главни одбор је 1. априла 1924. године донио одлуку о избацивању Прибићевићеве групе из странке.³²⁵ Да би својим члановима образложили ово очигледно цијепање странке, Главни одбор је дао опширно образложење у коме наводи да „Насиље под којим су извршени посланички и општински избори, корупција и терор, под којима стење пола земље за сво време радикалске владе, натерали су представнике наше странке да утврде заједнички и сложено један политички план: Обарање партизанске и коруптивне радикалне владе и заснивање једног режима законитости и поштења... Ипак, насупротив свему томе, када је наша политичка борба била доведена пред саму победу, када је оставком владе г. Пашића, радикалски режим већ био оборен, г. Светозар Прибићевић и другови напустили су и своју политичку борбу и свој посланички клуб. Они су у томе отишли и даље: пришли су радикалној влади и ставили јој на расположење и своје посланичке гласове и свој политички углед.“³²⁶ Искључивањем Прибићевића и 14 посланика који су га подржавали, Давидовић је успио да њих прогласи дисидентима странке, а да себи и својој групацији обезбиједи континуитет раније странке. Међутим, исти дана када је *Политика* објавила текст саопштења Главног одбора Демократске странке, у истом броју огласио се и Светозар Прибићевић, износећи свој став и став групе посланика окупљених око њега: „Да ми не можемо и нећемо ићи с Радићем то је сваком политичком човеку од самог почетка морало бити јасно. Разлог за такво наше

³²⁴ Стојановић у својим необјављеним успоменама наводи да су му његови противници у то вријеме чинили разне врсте смицалица, гледајући да га материјално упропасте и морално дискредитују. У том смислу, он каже: „Овај мој критички став према странкама и водећим људима донео ми је нова непријатељства. Нисам друго ни могао очекивати, али право да кажем, нисам могао веровати да ће се та непријатељства претворити у дивљачку борбу и подвале...Требало је имати гвоздене нерве и издржати. Моји противници нису хтели да верују да ја не желим учествовати у политици. Стога нису бирали средства да мој углед униште и да ме у материјалном погледу упропасте.“ (АСАНУ, 12554/7, 196.)

³²⁵ *Политика*, бр. 5730, од 5. априла 1924. године.

³²⁶ Исто.

држање није у ситним локалним разлозима него у великој концепцији државне политике... Радићевци су све до образовања блока осетно у земљи падали, али сад су повратили дах и задржали процес распадања, јер су њихови редови видели да се о њима у Београду озбиљно води рачуна. Образовање блока је Радићев успех, а не Давидовићев, јер сад Радић има бар с једне стране у Србији легитимацију да није велеиздајник, да је, како би г. Давидовић казао, веран, државан, а не антидржаван, и ако је он по свему остао на свом досадашњем антидржавном програму... Ја најодлучније протестујем против тога да се оваква политика капитулације пред сепаратизмом приказује као нека демократска политика. То је издаја основних начела Демократске странке, због којих је она створена... Нема сумње да би г. Давидовић имао још мање мандата него што их сада има, да је својим бирачима пре избора рекао да ће правити блок са Радићем. А од босанских земљорадника сигурно ниједан не би био изабран, да су у својим програмским изјавама саопштили бирачима да ће кооперирати с Радићем, Корошцем и Спахом.³²⁷ Прибићевићев клуб је, с тога, поручио својим присталицама да они не одступају од програма странке и да не признају одлуке „самозваног Главног одбора“ и прогласили оснивање Самосталног демократског клуба, што је у ствари био почетак стварања нове странке. Проглас нису потписали само Прибићевићеви посланици већ и десет нових људи, већином угледни јавни радници и универзитетски професори, као, на примјер, др Александар Белић и др Богдан Гавриловића, а међу потписницима овог прогласа нашао се и др Владимир Ћоровић.³²⁸ Иако је Прибићевићева штампа одмах послје расцјепавала да су се све организације Демократске странке у Босни и Херцеговини определијиле за Самосталну демократску странку, у чему је било поприлично истине, ипак је и једна и друга струја у Босни и Херцеговини имала својих присталица. За Прибићевића и Самосталну демократску странку определијиле су се неке најугледније личности из редова демократа у Босни и Херцеговини, као др Живко Њежић, Душан Кеџмановић, Војислав Бесаровић, Милан Ћуковић и други. Још прије коначног цијепавња странке, бањалучка *Отаџбина* је, приликом

³²⁷ Исто.

³²⁸ Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972, 80.

Давидовићевих преговора са ХРСС око стварања Опозиционог блока, писала „Радикали су једно зло. Радић је друго зло, а блок у којему би било 70 Радићевих посланика, могао би постати треће зло.“³²⁹ У складу са тим, већ 5. априла 1924. године *Отаџбина* се јасно одредила да се приклања Прибићевићевој групи, образлажући то на следећи начин: „Да ће група уз Госп. Давидовића приступити Болку – та се наша слутња обистинила и наша нада, јер је група око госп. Светозара Прибићевића парирала тај смијер и приступила у коалицију са радикалима и с њима узела најодрешитији став против Блока, јаче него икада, јер је данас Блок, уз помоћ демократа, најкаприциознији и најопаснији по нашу Државу и по Видовдански устав.“³³⁰ *Отаџбини* је долазак Радићевих посланика у Београд, преко Земуна „на крајњој точки хрватске републике“, како су то саркастично писали, и то на позив Љубе Давидовића, имао „много сличности са прелазом Турака у Европу, на позив Палеолога.“³³¹ Коначно, 20. априла 1924. године одржана је у Бањој Луци конференција чланова Демократске странке, којом је руководио прота Кеџмановић и која се изјаснила за приступање Прибићевићевом посланичком клубу. До тада, за Прибићевића су се већ одлучиле среске организације Демократске странке у Приједору, Босанском Новом, Босанској Дубици, Босанској Градишци, Прњавору и Босанском Броду.³³² Према писању *Отаџбине* и сарајевски одбор Демократске странке, определијелио се половином маја 1924. године, гласовима 7:2 за Прибићевићеву политику, а затим су Ћуковић и Васковић обишли Горажде, Чајниче, Фочу и Вишеград и тамо формирали одборе Самосталне демократске странке.³³³ У Главни одбор Самосталне демократске странке, изабран на првом конгресу странке децембра 1925. године, из Босне и Херцеговине су ушли: Др Владимир Ћоровић, Милан Ћуковић, Лазар Матић, Марко Гаковић, Душан Кеџмановић и др Живко Њежић.³³⁴ Овдје је посебно занимљива појава Марка Гаковића, тежака, који је на изборима 1920. године био изабран за народног посланика на листи Савеза

³²⁹ *Отаџбина*, бр. 7, од 16. фебруар 1924. године.

³³⁰ *Отаџбина*, бр. 14, од 5. априла 1924. године.

³³¹ Исто.

³³² *Отаџбина*, бр. 18, од 3. маја 1924. године.

³³³ *Отаџбина*, бр. 21, од 24. маја 1924. године.

³³⁴ Н. Matković, исто, 99-100.

земљорадника и био познат по томе што је био један од двојице земљорадничких посланика који су, противно одлуци свог посланичког клуба, гласали за усвајање Видовданског устава 1921. године. Њему већ тада очигледно није одговарао анационализам и класна одређеност Савеза земљорадника, па се са још неким посланицима издвојио из земљорадничког Посланичког клуба.

С друге стране, за Давидовића су се у Босни и Херцеговини одређили „народовци“, прије свих Васиљ Грђић и Саво Љубибратић, који су већ били раније напустили странку, а уз њих, иако страначки неангажован, био је и Никола Стојановић.³³⁵ Неки аутори тврде да је Давидовићеве демократе у Босни и Херцеговини предводио Атанасије Шола,³³⁶ мада је Шола већ неколико година био политички скоро сасвим неактиван. Чини се да је и овога пута постојала подјела на Крајину и Сарајево, јер су се очигледно сарајевски демократи, бар они који су имали најдужи стаж и били међу оснивачима странке, а које су углавном представљали Херцеговци, одређили за Давидовића, док су се крајишки демократи у највећем дијелу одлучили за Прибићевића. Јасно је шта је крајишке демократе одређило за Прибићевића, али није сасвим јасно шта је сарајевске одређило за Давидовића, поготово ако имамо у виду да је др Владимир Ћоровић одмах подржао Прибићевића, а слично су урадили и неки угледни демократи у Сарајеву, као, на примјер, професор и директор сарајевске гимназије Милан Ћуковић. Међутим, оно што је било заједничко и једнима и другима јесте анимозитет који су осјећали према радикалској власти, а то се односи и на Прибићевићеве демократе, па чак и у вријеме када је Прибићевић са Пашићем формирао такозвани Национални блок.³³⁷ Тако су, гледајући у правцу радикала, и једна и друга фракција демократа у Босни и

³³⁵ АБиХ, ПУС, през. бр. 928/24.

³³⁶ Н. Matković, *isto*, 94.

³³⁷ Чак је и у извјештају са конференције демократа у Бањој Луци 20. априла 1924. године, када је одлучено да се прикључе Прибићевићевој фракцији, који је тада са Пашићем формирао Национални блок, *Отаџбина* писала да је прота Кеџмановић том приликом истакао и то да „ни наша заједница са радикалима није примљена са одушевљењем међу нашим присталицама, јер је позната ствар да су радикали нелојални савезници, велики партизани, који су својом хрђавом странчарском политиком унијели корупцију у све редове нашега друштва и који су довели цијелу земљу у овако тешко и безизлазно стање. они су са Ст. Радићем водили преговоре, при изборима њега помагали, а нас прогонили... Када су својим лудовањем довели државу у тежак положај и парламентаризам свели на пијаци уцјењивања и давања концесија Немцима и Турцима, они вапију за помоћ код оних, које су тако тешко гонили и пред народом издајцима звали.“ (*Отаџбина*, бр. 18, од 3. маја 1924. године).

Херцеговини, знали да устврде како Београд, то јест београдски радикалски режим, експлоатише Босну и Херцеговину и њена рудна богатства и слично. Тај анимозитет посебно су показивали „народовци“, који су на све начине покушавали да српском народу у Босни и Херцеговини наметну мишљење да Радикална странка не значи истовремено Србију и српство. Осим тога, они су били јако разочарани у однос Србије према Босни и Херцеговини, па су то у свакој прилици јавно истицали. Тако, на примјер, поводом одлуке о укидању Покрајинске управе у Босни и Херцеговини, Стојановићев *Народ* се жалио што до сада нису расписани општински избори, јер по њима, „Опћинска самоуправа камен је темељац демократије и школа парламентаризма.“³³⁸ Тврдећи да се не расписивање општинских избора покушава оправдати и приказати „као тобоже, у интересу Српства, пошто су православни по варошима у мањини, па би у општинама већина била надгласана“, *Народ* је закључио: „Треба одвојити интересе Српства од личних интереса гдекога радикалског кортеша, који као именовани саветник уз комесара дође до какве синекуре.“³³⁹ Дакле, кроз ове редове демократе су још једном изразиле незадовољство што се на чиновничке положаје у Босни и Херцеговини доводе људи из Србије. За разлику од Давидовићевих, Прибићевићеви демократи у Крајини су на исту ствар, то јест општинске изборе, гледали на другачији начин, али је и њима за то био крив Београд. Да би у том смислу доказали како радикалском Београду није стало до Срба у Босни и Херцеговини, они су тврдили да ће изборни закон за општинске изборе мајоризовати Србе у Босни и Херцеговини, јер се, додуше захваљујући највише поцијепаности српског гласачког тијела, тим законом фаворизује Спахина „беговска“ странка и Радићеви „ћесаровци“, питајући саркастично при тој констатацији „А шта ти мислиш, драги Београде...“³⁴⁰ Очигледно да је и једној и другој фракцији демократа у Босни и Херцеговини била заједничка мржња на радикале и њихов режим, понекад изражавана и прилично нервозно, неспретно и трапаво, тако да су њихови политички противници, прије свега босанско-херцеговачки радикали, могли ту мржњу повезивати са нетрпељивошћу

³³⁸ *Народ*, бр. 15, од 4. марта 1924. године.

³³⁹ Исто.

³⁴⁰ *Отаџбина*, год. I, бр. 8, Бања Лука 13. октобра 1923.

према Србији. Можда тај анимозитет демократа, бар оних Прибићевићевих, у Босни и Херцеговини, потиче дијелом и из њиховог увјерења да су их србијански демократи оставили на цједилу и препустили Радићевом сепаратизму. Јер, очигледно је да је највећи број босанскохерцеговачких демократа највише страховао од Радићевог сепаратизма и онога што то може произвести у Босни и Херцеговини и због тога су радије ступали у српски „пречански фронт“, јер, како они сами кажу „ми нисмо могли дозволити да се води лична или шумадијска политика... која би оснажила сепаратизам и разбучала најглавнију тачку нашег партијског програма.“³⁴¹

Међутим, критикујући однос радикала и Србије према Босни и Херцеговини, демократе су заборављале да је у сва четири Пашићева мандата од 1921. до 1924. године, у свим владама био и један министар Србин из Босне и Херцеговине, др Милан Сршкић, док за вријеме владе демократе Љубе Давидовића није било мјеста у тој влади на за једног Србина демократу из Босне и Херцеговине, али зато јесте чак за тројицу муслимана из Босне и Херцеговине, др Мехмеда Спаха (министар финансија), др Хамида Храсницу (правде) и др Шефкију Бехмена (социјалне политике и заступника министра народног здравља). Тада босанскохерцеговачким демократама, у њиховој слијепој мржњи према радикалима, није сметао очигледан диспарат и нелогичност да босанскохерцеговачки муслимани, и то не сви већ само следбеници Мехмеда Спаха, имају у Краљевини СХС три министарска мјеста, а Срби из Босне и Херцеговине ниједно.

Политика намјештања чиновника из Србије у Босни и Херцеговини сметала је и Савезу земљорадника, то јест, његовим првацима у Босни и Херцеговини и то до те мјере да је Бранко Чубриловић писао Пижону, фебруара 1924. године, и ово: „Мијењају нам се скоро сви срески начелници. Долазе Србијанци. Али ја спремам народ на отпор. Заказао сам у другу недељу збор у Челинцу, у трећу недељу збор у Лијевчу Пољу код Лакташа...“³⁴² Дакле, Чубриловић је чак спремао народ на отпор према чиновницима који су долазили из Србије и оштро пропагирао у том смислу.

³⁴¹ *Отаџбина*, бр. 24, 21. јун 1924. године.

³⁴² АЈ, 80 – 34 – 484 (Б. Чубриловић – Ј. Ј. Пижону, 12. фебруара 1924. године).

Радикали су се бранили на све начине, а понекад чини се били и помало збуњени, јер ни неким од њих није одговарало што Главни одбор Радикалне странке, у Босни и Херцеговини пречесто води „шумадијску“ политику, поготово по питању чиновништва и запоставља радикале из Босне и Херцеговине. Тако је, на примјер, прота Вељко Гругуревић, радикалски посланик из Јајца, у буџетској расправи у Парламенту, фебруара 1924. године, између осталог, дотакао и ово питање: „Господо посланици, код нас се не прави разлика између демократа и радикала, код нас се говори о Србији и каже се у Босни, Србијанци нас све потискују. Код нас се говори да се на истакнута места постављају само Србијанци, а о нашим да нико и не води бригу. Ја заиста не разумем зашто сте ви Србијанци дозволили да се каже: на положају великог жупана нема доле ни једног нашег сина из Босне и Херцеговине. Ми то и не тражимо, али тражимо то, да буде по који наш син чиновник у Србији, да се научи тамо и да нам онда дође натраг у Босну и Херцеговину, да би тако избацили из уста наших непријатеља тај адут... Уосталом, ово је потреба, то испремештање нашег чиновништва и ради јединствене управе у свим крајевима наше државе.“³⁴³ Колико су босанскохерцеговачки радикали били распети између, с једне стране, љубави према Србији и поштовању према Николи Пашићу и, с друге стране, незадовољства политиком Главном одбору у Београду, која их је понекад и вријеђала, показују и ове ријечи проте Гругуревића: „Босна и Херцеговина није чекала покрајинског Краљевског Намесника или изасланика, него је чекала свога краља, Босна и Херцеговина није тражила Сарајево него Београд. Имајући господо пуно поверење у данашњу Краљевску Владу, ја изјављујем да ћемо ми гласати за овај буџет и надовезујем: за све оно што буде тражио г. Никола Пашић, као председник Краљевске Владе, српска Босна и Херцеговина гласаће му увек за.“³⁴⁴ То што је Пашић босанскохерцеговачке радикале често доводио у незавидну ситуацију, посебно када су српском сељаку у Босни и Херцеговини морали објашњавати неке јако неугодне ствари и за њих необјашњиве, као, на примјер, око

³⁴³ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Ванредни сазив за 1923, II књига, год. IV, Београд 1924, бр. 29, XXIX редовни састанак, држан 12. фебруара 1924. године, 635.

³⁴⁴ Исто, 636.

аграрне реформе, ипак је падало у воду пред аргументима да је захваљујући радикалима Босна и Херцеговина дочекала свог краља и Београд умјесто Сарајево. Ипак, критичких текстова, па и на рачун постављања чиновника и других управних органа у Босни и Херцеговини, могло се наћи у *Српској ријечи* и поред освједочене и непоколебљиве љубави према Србији и надасве поштовања према личности Николе Пашића.

Ипак је Београд најригидније био критикован од „народоваца“, посебно Николе Стојановића, понекад чак, чини се, помало и губећи мјеру у осуди Београда и радикалске власти у њему; пречесто, са својих „олимпијских висина“, дајући себи право да држи лекције, не само радикалима већ и читавом српском народу и упорно игноришући чињеницу да су радикали на власти управо због тога што их упорно бира српски народ. Он је тако, на примјер, 1924. године писао: „Улога Срба била је историјски одређена са *prime inter pares*. Али се нашло Срба који су хтели нешто јаче – да од Србије направе Пруску, место Пијемонта. Само, за Пруску, требају Пруси, узор реда и дисциплине. Док се међу Србима не пречисте погледи на ово главно питање, узалуд је сваки труд око акомодовања других племена држави. Ван сумње је да је већина српског народа на страни оних који су желели да Србија остане Пијемонт; али су наши „Пруси“ јединственији, окретнији и себичнији. Вешто су везали свој циљ с привидним и привременим интересима београдске чаршије: Београд сад води Србе, а у Београду је још јача чаршија од школе. Отуда њихови досадањи успеси.“³⁴⁵ Занимљиво би било да је Стојановић овдје објаснио и позадину свог доброг познавања српског народа у цјелини из чега произилази та самоувјерена тврдња да је „ван сумње“ то да је „већина српског народа“ на страни оних који су жељели да Србија буде Пијемонт, а не Пруска. Ти који су жељели да направе од Србије Пруску су, по Стојановићу, радикали, али он пренебрегава чињеницу да је Радикална странка на свим изборима имала највећи број посланика у Парламенту, а њих нису бирали ни „београдска чаршија“ ни „Цинцари“, већ српски сељак из Шумадије, Јужне Србије, Војводине, Босне и Херцеговине и других области.

³⁴⁵ Др Никола Стојановић, *Још о улози Срба: Срби и држава*, „Nova Европа“, књига X, br. 18, Zagreb 21. decembra 1924, 553-554.

Очигледно је, дакле, да Стојановић и овдје показује сву дубину размимоилажења и неразумијевања једног дијела српске елите из Босне и Херцеговине, са народом коме су припадали и из кога су поникли. Чини се да он просто не осјећа „импулс народа“, његове жеље и потребе, већ ствари и даље посматра са својих интелектуалних висина, које га у духовном смислу несумњиво уздижу, али с друге стране праве непремостив јаз између њега и обичног човјека, српског сељака, који више осјећа него што умије да промишља, а самим тим и не разумије његове идеје, без обзира колико оне биле напредне или не.

Сукоб између „народоваца“ и Београда кулминирао је управо 1924. године, када је београдска *Самоуправа*, главни радикалски орган, одговарајући на чланак у *Народу* под насловом „Ко се отуђује?“ објавила текст под насловом „Српски аутономаша у Сарајеву“, у коме су „народовци“ били директно прозвани да раде против српских националних интереса. Као да је само ово чекао, *Народ* је почео да објављује читаву серију чланака као одговор *Самоуправи*, а затим их је све сабрао и објавио као посебну брошуру под насловом „Цинцарство у политици“. У првом тексту под насловом „Ко шири аустријанштину“, „народовци“ су одговорили на коментар *Самоуправе* да „На Београд вичу само шпекуланти којима се измичу послови, а народне масе очекују од Београда још јачу помоћ, чишћење заосталога иза аустријанштине и увођење новог народнога духа у државну управу.“ На ово су „народовци“ почели набрајати примјере националне политике коју Београд води у Босни, почевши од тога да се Пашић, пролазећи кроз Босну и Херцеговину, први пут после ослобођења, састао са двојицом главних Потјорекових савјетника др Мандићем и Шерифом Арнаутовићем, док за првооптуженог са Бањалучког велеиздајничког процеса Васиља Грђића није хтио ни да чује. Нису „народовци“ пропустили да напомену како је Тодор Зурунић, једини од Срба Босанаца помоћник Потјореков, касније био на листи радикала за изборе. Од разних приговора, које Београду спочитава *Народ*, пажњу привлаче њихове тврдње да куће пострадалих из источне Босне и Херцеговине нису за три године обновљене, а да није било избора, да би ти страдалници и даље живјели по земуницама. Затим, посебан приговор је упућен према чињеници да Сарајеву није дат универзитет иако је имао

боље услове и од Скопља и од Суботице, који су добили универзитете. Посебно занимљиво дјелује приговор *Народа* да „Највећи део одликаних српским орденима у Босни има и ордене аустријске“, што ће рећи да је Београд последице рата одликовао чак и шуцкоре у Босни, а да су се они налазили и на радикалским листама за изборе.³⁴⁶ Када су све набројали „народовци“ су се запитали: „Хоћете ли да с тим буду задовољни Народовци, које је Потјорек јавно огласио као аустријске антидинастичаре и Великосрбе, који су као партија били на оптуженичкој клупи у великом бањалучком процесу. Ми за све то чинимо одговорним никог него једино ненационалне елементе који су овладали најмногбројнијом српском партијом.“³⁴⁷ Дакле, за овакву националну политику Београда према Србима у Босни и Херцеговини, „народовци“ не сматрају одговорним Србе из Србије, већ Цинцаре, који су, по њима, овладали Радикалном странком. У наредном тексту, под насловом „Шта је Босни криво?“ „народовци“ износе читав низ оптужби на власти и примјера како се запоставља Босна и Херцеговина последице ослобођења и то у просвјетном, привредном, културном и сваком другом погледу, а поврх тога наметнут је кулук за одржавање цеста, који је био укинут још за вријеме аустријског министра Буријана, па тако Босанци и Херцеговци кулуче и порезом и физичким радом.³⁴⁸ Народовци су заиста навели читав низ конкретних примједби, као на примјер, да Босна и Херцеговина нема ниједну школу за домаћице, а када је траже да слиједи одговор како то у Босни и Херцеговини обавља „Просвјета“. Међутим, за „Просвјету“ држава не издваја ниједан динар, под изговором да је то приватно друштво. Слично је и са стипендирањем студената из Босне и Херцеговине, који нити могу добити факултета у Сарајеву, нити могу, по мишљењу „Народа“, добити стипендије. Слично је и са државним кредитима и многим другим стварима. Исто такво запостављање Босне и Херцеговине *Народ* види у заступљености ових покрајина у управним тијелима државе, па кажу: „Напомињемо да смо изнели само неправде које се чине Босни као таквој и Србима босанским. Признајемо да их има доста учињених Муслиманима и Хрватима босанским и да нису мање од оних које се чине Србима. Намерно смо

³⁴⁶ *Цинцарство у политици – одговор Народа Самоуправи*, Сарајево 1924, 4-9.

³⁴⁷ Исто, 8.

³⁴⁸ Исто, 9-21.

изоставили политичке замерке. Не износимо ни колико су Босанци запостављени у појединим државним надлештвима. Спомињемо само да Босна и Херцеговина представљају бројно једну шестину државе, а да у Главној контроли, у Управи монопола немају ни једног члана, да у Министарском савету имају свега једног, а у Државном савету свега три, па чак и међу Великим жупанима Босне и Херцеговине само су два из Босне и Херцеговине и то оба муслимана... Много смо тога видели и у интересу државе и Српства прешли ћутке преко тога.³⁴⁹ У тексту који слиједи, а који носи наслов „Ко су аутономисте“, „народовци“ набрајају све своје заслуге за српски национални покрет у Босни и Херцеговини из периода аустроугарске окупације, које, истини за вољу, нису биле уопште мале. На крају се жале и на личне проблеме које им чини „цинцарска“ власт у новој држави, у намјери да их и материјално упропасте. Ту је посебно апострофиран Лазар Марковић. На крају овог текста „народовци“ закључују: „Одиста је тешко не писати сатиру када типови као Лазар Марковић и Стијепо Кобасица воде главну реч у *Самоуправи* и они пребацују „Народовцима“ да су дефетисте. И одиста је тешко не дивити се дрскости Цинцара, кад босанским Србима одричу Српство, кад Босанцима, што траже и за се место на сунцу слободе, кажу да су дефетисте.“³⁵⁰ На крају, у тексту под насловом „Шта хоће *Народ*? „народовци“ тврде да они нису против Радикалне странке и да су радикали њихово писање погрешно схватили. По њима, суштина проблема је у томе што у Радикалној странци главну ријеч воде Цинцари, а не Срби, цитирајући једног Шумадинца из редова Демократске странке, који је изјавио „Ослободили смо једном Београд од Турака, други пут од Аустријанаца, још би га требало трећи пут ослободити од Цинцара и њима сличних.“³⁵¹ На основу овога *Народ* закључује: „То је инстинкт свих правих Шумадинаца. Сви они осећају да их Цинцари експлоатишу и – презиру. Ако Шумадија преузме водство у том правцу њу ће помоћи сви Динарци... Тек пошто се сврши тај посао чишћења, онда долази право зидање националног морала и националне културе.“³⁵² Ова брошура се завршава текстом „Цинцари“, гдје је *Народ*

³⁴⁹ Исто, 20.

³⁵⁰ Исто, 32.

³⁵¹ Исто, 35.

³⁵² Исто, 36.

покушао да објасни ко су Цинцари као народ, а ко су „наши“ Цинцари. Анализирајући оvdје цитиране текстове, неодољиво се намеће утисак да је, ако не све, а онда барем већину ових текстова писао сам Никола Стојановић и очигледно је да је оvdје кулминирало његово незадовољство унутрашњом политиком коју су радикали водили у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Осим тога, ови текстови су препуни и неке унутрашње горчине и личног незадовољства статусом у друштву и на политичкој сцени те државе, не само Стојановића, већ једног дијела српске интелектуалне и политичке елите из Босне и Херцеговине, која је евидентно сматрала да је за ту државу превише дала, а да јој се премало или ништа враћа. Да српски народ у Босни и Херцеговини, у својој претежној већини није о тадашњем Београду размишљао на овај начин, најбоље свједоче резултати свих избора до 1929. године. Да у овим текстовима несумњиво има и пуно личног, свједочи и чињеница да се на једном мјесту помиње и неки новац за који је Лазар Марковић, као министар правде, ојадио Николу Стојановића, што се свакако не уклапа у велику народну и националну причу коју су „народовци“ жељели да испричају овом серијом текстова против „цинцарског“ Београда. Већ смо рекли да се Стојановић на једном мјесту у својим сјећањима жалио на тешке материјалне прилике у којима је живио и радио у том периоду, оптужујући за то управо најприземнија подметања својих политичких непријатеља, који, по њему, никако нису хтјели да схвате да он „не жели да се бави политиком.“ Никола Стојановић није сигурно тада био изузетак међу српском интелектуалном елитом у Босни и Херцеговини, по питању „материјалних потешкоћа“, а да нису томе само били изложени демократе у Босни и Херцеговини, свједочи и једно писмо др Риста Јеремића, који, молећи Јована Јовановића Пижона, да им позајми новац за враћање дугова насталих у току избора 1923. године, између осталог, каже и ово: „Зато Вас најлепше молим, ако је икако могуће, да нам помогнете што могуће пре да се ове беде курталишемо. Не бих Вам, верујте, додијавао кад би ми у стању били поднети сами тај терет, али нисмо кадри: Сима се већ исцрпео до крајњега, Милош вас у дугу огрезао, а о себи нећу ни да говорим

колико ме беда и невоља гони.³⁵³ При томе не треба заборавити да је др Ристо Јеремић био лекар и тада директор Државне болнице у Сарајеву.

Влада Љубе Давидовића и опозиционог блока није довела до смиривања политичких прилика у земљи, већ их је само још више заоштрила. Упорно инсистирање на укључивању представника ХРСС у владу наишло је на жесток отпор опозиције. Сама чињеница да ХРСС није признала ни Видовдански устав нити монархију, већ се залагала за републиканско уређење државе, давала је довољно аргумената опозицији да владу напада као антисрпску и антидржавну. Неки потези владе, као што је нпр. поновно успостављање Покрајинске управе за Хрватску и Славонију и дозвола рада хрватских националистичких удружења, изазивали су право огорчење, посебно у српском народу поменутих области. За то вријеме Стјепан Радић се својски трудио да својим непромишљеним поступцима и изјавама још више отежа позицију владе Опозиционог блока. Његов боравак у Москви и приступање Сељачкој интернационали, довео га је у директан додир са комунистима. Уз то његове конфузне и често контрадикторне изјаве о спреси сељака и радника у преузимању власти, затим похвале совјетској власти, а посебно магловита и нејасна помињања револуције, била су довољна да његови опоненти све чешће помињу стављање ХРСС под удар Закона о заштити државе.

Баш у то вријеме (јул 1924) Коминтерна је на свом V конгресу заузела став о потреби разбијања Краљевине СХС и стварања независних република од Хрватске, Словеније и Македоније. Ту опасну подударност у хтјењима Коминтерне и Радића, на својеврстан начин је потврдио и Стаљин означивши 1924. године ХРСС као револуционарну партију.³⁵⁴

Осјетивши опасност од могућег удара Закона о заштити државе Радић је почео да се јавно ограђује од комунизма, да ретерира у ставовима и да објашњава своје, у најмању руку чудно, виђење појмова револуције и републике, па чак и да на моменте признаје монархију и хвали краља Александра.³⁵⁵

³⁵³ АЈ, 80-36-202/203 (Р. Јеремић – Ј. Ј. Пижону, 4. маја 1923. године).

³⁵⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. I (Kraljevina Jugoslavija 1914-1941), Beograd, 1989., str. 156.

³⁵⁵ *Pravda*, бр. 230, од 9. 10. 1924.

Разумљиво је да док је на власти била влада Љубе Давидовића, ХРСС је тешко могла доћи под удар поменутог закона. Међутим, политичке и економске прилике у земљи захтијевали су чврсту и способну владу. Краљ је инсистирао на формирању концентрационе владе у коју би били укључени и радикали, а Љуба Давидовић на преговорима са ХРСС око уласка у владу. Сам Стјепан Радић својим често необузданим изјавама у многоме је отежавао посао Давидовићу. Незадовољан Давидовићевим држањем краљ је понудио мандат за састав нове владе његовом страначком колеги Кости Тимотијевићу, али је због одбијања и демократа и радикала ова комбинација пропала. Коначно 6. новембра краљ је мандат за састав владе поново понудио Пашићу, а овај је у савезу са Прибићевићевим демократама формирао тзв. другу Пашић – Прибићевићеву владу. Ова влада с краљевим овлашћењем распустила је Скупштину и нове парламентарне изборе заказала за 8. фебруар 1925. године. То је био јасан сигнал да ће се унутрашња стабилност земље постићи чврстом руком, ако већ није могла парламентарним методама. Први знак тога било је стављање ван снаге одлуке претходне владе о враћању Покрајинске управе за Хрватску и Славонију, а одмах затим и потврда раније одлуке о забрани дјелатности Независне радничке партије Југославије (НРПЈ) и Независних синдиката.

Најважнији корак на путу завођења чврсте руке била је одлука о примјени Закона о заштити државе на ХРСС, која је донесена 23. децембра 1924. године, а почела да се примјењује 1. јануара 1925. године. Међутим у влади није постојало јединствено мишљење о томе у ком обиму поменути закон треба примјенити на ХРСС, а посебно о томе да ли га примјењивати само на руководство или на читаву странку. На крају је превагнуло Прибићевићево мишљење да ипак треба употријебити оштрију форму Закона, а занимљиво је да су га у томе подржавали и двојица Хрвата министара Шурмин и Дринковић, иначе дисиденти Хрватске заједнице.³⁵⁶ Иако је Обзнана предвиђала растурање организација и забрану политичке дјелатности ХРСС, као и кривично гоњење њеног руководства, влада је ипак дозволила кандидовање ХРСС на изборима. Та недоследност правдана је ставом

³⁵⁶ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke...*, 180.

да би то имало лоше спољнополитичке ефекте, али и нека законска ограничења. Тако је ХРСС ипак омогућено да учествује на изборима 1925. године.

Предизборна кампања и избори 1925. године провођени су у до тада невиђеној изборној психози, коју ће обиљежити бројни страначки и националистички обрачуни. Као никада прије, изборна психоза је захватила све слојеве становништва, а посебно варошког, које је имало прилику да свакодневно прати штампу и бројне страначке зборове и да се свакодневно суочава са бројним агитаторима. Један дописник *Српске ријечи* овако је описао предизборну психозу у Чапљини, пред изборе 1925. године: „политика је просто избезумила ове иначе промућурне, довитљиве трговце и занатлије, дојучерашње сељаке. Она је овде већ постала зараза“³⁵⁷ Чапљина у овом смислу није била изузетак у Босни и Херцеговини. Осим тога, у кампању ће се овога пута активно укључити и нека националистичка удружења као што су *Српска национална омладина (СРНАО)*, *Организацији југословенске националне омладине (ОРЈУНА)*, *Хрватска национална омладина (ХАНАО)* и разна удружења четника. *Српска национална омладина* настала је крајем 1922. године на Београдском универзитету и то као противтежа Организацији југословенске националне омладине (ОРЈУНА). У току 1923. године приступило се стварању организација у многим мјестима, а првенствено на подручју Војводине. Врло успјешно СРНАО је растурила дотадашње организације *Орјуне*, а велики број чланства дотадашње ОРЈУНЕ прешао је у редове СРНАО. У Босни и Херцеговини прве организације СРНАО појавиле су се у Брчком, а затим и у Сарајеву (августа 1923. године), али ће се њихова појачана активност запазити тек крајем 1924. године када су започеле и припреме за нове парламентарне изборе. Тада је одржана земаљска конференција ове организације у Сарајеву и изабрано ново руководство, Никола Ђурковић и Ахмед Кемура.³⁵⁸ То значи да је у самом врху организације СРНАО у Босни и Херцеговини уз једног православца био и један муслиман. Осим тога, у редовима муслиманске омладине национално одређене у српском смислу, постојале су такође организације СРНАО, а најпознатија је свакако била сарајевска организација „Осман Ђикић“.

³⁵⁷ *Српска ријеч*, бр. 9, од 31. јануар 1925. године.

³⁵⁸ В. Gligorijević, *Srpska nacionalna omladina (SRNAO)*, Историјски гласник, Орган друштва историчара Србије, бр. 2-3, Београд 1964, 4-6.

Оцем Српске националне омладине у Босни и Херцеговини сматра се Коста Мајкић и његов брат Нико Мајкић, а истакнуту улогу у организацији одбора *СРНАО* у овим покрајинама имао је и др Владимир Андрић из Сарајева.³⁵⁹ Основни циљ Српске националне омладине био је борба против свих антидржавних и анационалних елемената у друштву. У првој категорији, непријатељи *СРНАО* су били ХРСС и ЈМО, те поједине националне мањине, а у другој категорији били су сви југословенски националисти, па и Срби југословенски оријентисани.

Прва четничка организација настала је 1921. године, а баштинила је традиције српских четника с почетка XX вијека, те ослободилачких ратова 1912-1918. године. У току 1924. године настала су још два четничка удружења и то Удружење српских четника „Петар Мркоњић“ и Удружење српских четника „За Краља и Отаџбину“. Четничка удружења имала су разгранату мрежу одбора по читавој Босни и Херцеговини.³⁶⁰ Сва ова удружења имаће активну улогу у изборима 1925. године, стојећи на неопходности побједи Националног блока. Тако је Удружење српских четника „Петар Мркоњић“ издало 28. децембра 1924. године проглас под насловом „Другови четници и сви остали истински пријатељи наше младе државе“, у коме истичу да носе име „најхрабријег четника и најславнијег Српског Краља Ослободиоца“ и да им је задатак бранити његовог „Витешког Сина и нашу славу Отаџбину“ и то тако што ће стицајем прилика „не поводећи се за програмом ни једне политичке странке“ пружити подршку Националном Блоку Пашић – Прибићевић. Зато их позивају: „Другови четници! Настојте било милом, било силом да Национална Радикалска свијест изнесе коначну побједу у будућима изборима за Народну скупштину, па слободно реците... да ћете за очување ове наше данашње државе прије дати своју крв... и да ћете прије сваког непријатеља те наше државе у крви утопити, него ли допустити да пропадне то дело нашег ослобођења, па да ви касније у новој Аустрији мораднете сами запливати у крви својој и своје деце.“³⁶¹ Ово је био јасан знак да ће се радикали на овим изборима служити свим средствима

³⁵⁹ Исто, 5.

³⁶⁰ Опширније о томе погледати: Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo 1971.

³⁶¹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1023/25 (плакат са текстом прогласа).

па и изборним насиљем да дођу до побједе. Међутим, Окружни одбор Удружења српских четника „Петар Мркоњић“ у Мостару, одбио је да се повинује овој наредби и супротно наређењу централе, у Херцеговини подржао листу Српске странке и њеног кандидата др. Радована Тунгуз-Перовића. Споменути проглас, Окружни одбор у Херцеговини уопште није подијелио, а због свега тога већ 8. фебруара 1925. године *Српска ријеч* је објавила саопштење делегата Главног централног одбора и предсједника Управног одбора за БиХ Удружења српских четника „Петар Мркоњић“ у коме суспендује Окружни, те Надзорни и Управни одбор за Херцеговину, а његове чланове, на челу са предсједником Лазаром Хамовићем, искључује из Удружења.³⁶² У току предизборне кампање и избора 1925. године, ова удружења ставила су се отворено у службу Радикалне странке и функционисала као ударна песница Националног блока, што је довело до низа издвојених инцидената, у којима је било и људских жртава. Тако је, на примјер, у Грачаници, на дан избора, дошло до оружаног инцидента у коме је погинуо један муслиман.³⁶³ Оваквих и сличних издвојених инцидената било је више у Босни, током предизборне кампање и избора 1925. године, а занимљиво је да, за разлику од неких крајева Босне, дјелатност четника и *Срнаоваца* у Херцеговини није била изражена у већој мјери, а за то се вјероватно има захвалити пасивности обласног одбора Удружења четника у Мостару, због чега су вјероватно и били смијењени. Чини се да је главно насиље радикала у Херцеговини било усмјерено на присталице Савеза земљорадника и Демократске странке, а да се на присталице ЈМО и ХРСС дјеловало преко административног апарата, посебно када су у питању били чиновници чија је егзистенција зависила од државне управе. Међутим, предизборни терор радикала, највише је био усмјерен на Демократску странку и посебно Савез земљорадника. *Српска ријеч*, у свом броју од 21. јануара 1925. године, направила је по приоритетима списак непријатеља Радикалне странке и Националног блока, вјероватно као путоказ срнаовцима и четницима, гдје треба да буде усмјерена њихова ударна песница. На том списку први су били сви они који цијепају редове радикала, други је био Савез земљорадника, трећи ХРСС, а тек

³⁶² *Српска ријеч*, бр. 13, од 11. фебруара 1925. године.

³⁶³ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 375/25. (Извјештај великог жупана сарајевске области министру унутрашњих дела од 21. јуна 1925. године).

четврта ЈМО.³⁶⁴ Разумљиво је да је влада енергичним мјерама морала заштитити државни поредак и ред у земљи од елемената који су га очигледно угрожавали и изазивали мржњу и немире у народу, али у сваком случају није смјела дозволити самовољу радикала и њихово насиље над неистомишљеницима, а које је било евидентно током предизборне кампање и избора 1925. године. Такође се није смјело дозволити да се у политичке сврхе користе организације као што су четничка или националистичка удружења. Њихово отворено ангажовање на страни једне партије стварало је још већу затегнутост и давало за право радикалним хрватским и муслиманским политичарима да у томе траже доказе исконструисане тезе о неравноправности и угрожености појединих народа и вјерских скупина у Краљевини СХС. Због тога ће и њихова хајка на „неиздрживи терор“ приликом избора 1925. године, бити надувавана до неслућених висина и обилато кориштена у политичке сврхе. Као што је већ речено, Пашић – Прибићевићева влада, која је проводила изборе, обилато је користила и апарат власти као средство притиска на бираче. То су и сами радикали признавали. Тако, на примјер, у једном писму упућеном новембра 1933. године Лазару Марковићу, то јест, у вријеме када је у Босни и Херцеговини свом силином оживио хрватски-муслимански сепаратистички покрет, а вјерска и национална мржња дошла до кулминационе тачке, један од херцеговачких радикала са сјетом се сјећао фебруарских избора 1925. године. Он каже: „Не могу а да не наведем, фебруарске изборе из 1925 год. када је овим сепаратистима режим П. – П. а нарочито г. Прибићевић одузимао леб из руку, и да су тада без леба били добри као мелем, а мирни као јањци. Добро се сећам, када су ми у Чапљини а и овде у Мостару долазили и тражили, да се упишу за члана Н.Р.С. и да им се као таквим да чланска карта. Добро се сећам, када су по десетине њих у јавности писали да прилазе Н.Р.С. Зашто? Зато што су остајали без леба и што су видели и осетили моћ државе. Није им се ласкало. Осетили су енергију.“³⁶⁵

Дакле, Радикална странка ушла је у ове изборе са, као никада до тада, израженом тезом о потреби српског јединства, овога пута наглашавајући и потребу

³⁶⁴ *Српска ријеч*, бр. 6, од 21. јануара 1925. године.

³⁶⁵ АЈ, 85 –2 – 6.

одбране краља и отаџбине. Под паролама „Само сложено напред за Краља и Отаџбину“ и „Срби браните Краља и Отаџбину“, радикали су покушавали да политичку ситуацију представе као борбу на живот и смрт за одбрану династије и државе. Због тога су се трудили да на својим зборовима, али и у страначкој штампи уз имена својих посланика и незаобилазног Пашића, увијек помену и краља, а себе наравно у контексту његових бранитеља. Због тога им је, наравно, први приоритет био спријечити цијепање радикалских листа у Босни и Херцеговини, посебно поучени негативним искуством листе проф. Петра Иванишевића, на изборима 1923. године. Овога пута Радикална странка у Херцеговини није изашла на изборе са поцијепаном листом, а за то је највише имала захвалити Николи Пашићу. Сам Иванишевић у својим успоменама наводи да га је Пашић позвао у Београд и саопштио му „да би било опасно да се тамо Срби цепају“ и затражио од њега да иде на листу онога кога Пашић одреди, с тим што ће њему (Иванишевићу) бити осигуран мандат.³⁶⁶ А Пашић је за носиоца листе у Херцеговини поново одредио Лазара Марковића и поред тога што су за њега везане неке корупционашке афере о којима је расправљала чак и Народна скупштина. Очигледно је да је само велики Пашићев ауторитет и популарност међу Херцеговцима спречавао да и ових избора дође до отвореног супротстављања Марковићевој кандидатури у Херцеговини. Али, и поред свих настојања, па чак и личног ангажовања Николе Пашића, радикали нису успјели да одрже јединство својих редова у Босни и Херцеговини. Овога пута дисидентске радикалске листе појавиле су се у бањалучком (др Тоде Лазаревић), травничком (др Милан Пећанац) и тузланском (др Владимир Станишић) изборном округу, а као и раније, главни разлог за њихову појаву био је отпор пракси да се на изборима кандидују људи из Србије. Највише пажње заокупљала је појава дисидентске листе др Тодора Тоде Лазаревића у Крајини и његовој кандидатури, то јест борби против њега, радикали су посветили највише пажње у предизборној кампањи 1925. године. У Крајини је већ постојао перманентни сукоб између Риста Одавића и Косте Мајкића, који је радикалски Главни одбор, пред изборе 1923. године успио да санира, али овога пута то им није пошло за руком. Неки аутори сматрају да се др Лазаревић

³⁶⁶ П. Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, 155.

идејно разишао са Радикалном странком,³⁶⁷ што је мање вјероватно од тога да је у ствари у питању била борба за посланички мандат. Демократска *Отаџбина*, гласило Самосталне демократске странке за Босанску крајину, која је на изборима 1925. године била коалициони партнер Радикалне странке у оквиру Националног блока, као разлог издвајања листе др Лазаревића, наводи то да он просто није био изабран од народа у приједорском срезу, гдје је требао бити срески кандидат. Према *Отаџбини*, на скупштини свих присталица Радикалне странке у приједорском срезу, која је сазвана послје сукоба Лазаревића и његовог противкандидата, тежака Бокана, а којој је у име Главног одбора Радикалне странке из Београда присуствовао Љубомир Нешић, присталице радикала дале су 1200 гласова Бокану, а 600 др Лазаревићу, те је на тај начин за радикалског среског кандидата у Приједору изабран Бокан.³⁶⁸ Послије тога, др Лазаревић је истакао своју независну листу, коју је *Отаџбина* назвала „пркос кутија“. Наравно да је др Лазаревић одмах постао мета бескрупулозних напада радикала и њихових коалиционих партнера из редова Прибићевићеве Самосталне демократске странке. Тако је *Отаџбина*, доносећи вијест да је Главни одбор радикала из странке искључио др Тода Лазаревића и све који су се нашли на његовој листи, између осталог писао: „сваки присташа Радикалне странке, који гласа за листу др Тода Лазаревића, он гласа против Радикалне странке и против њеног вође г. Николе Пашића. Осим тога свака куглица која падне у кутију г. Лазаревића иде у корист наших противника: Радића. Спахе, Корошца, Ферхадбега Драге и других, а на штету Националног блока.“³⁶⁹ У предизборној кампањи радикала и самосталних демократа, др Лазаревић је стављан у исти кош са Радићем и Спахом, па тако у једном броју *Отаџбине*, стоји и летак на коме пише „Гласајте у прву кутију, за листу г. Николе Пашића и нашег новског кандидата г. Душана Кецмановића, доље Радић, Лазаревић и Спахо.“³⁷⁰ Српска ријеч је оштрицу своје

³⁶⁷ Томислав Краљачић, на основу писмене кореспонденције радикалских првака из Крајине, сматра да је Тода Лазаревић изражавао подршку влади Љубе Давидовића и да је то разлог појављивања његове дисидентске листе (Т. Краљачић, *Организација Радикалне странке у Бањој Луци 1919-1925*, у: Бања Лука у новијој историји 1878-1945, Сарајево 1978, 249).

³⁶⁸ *Отаџбина*, бр. 5 (67), од 5. фебруара 1925. године.

³⁶⁹ Исто.

³⁷⁰ Исто.

кампање усмјерила првенствено према Савезу земљорадника, као странци која им сада већ традиционално била главни конкурент за гласове српских сељака, али ни у једном предизборном броју није пропустила да се обрачуна и са другим својим противницима па и са демократама, иако им они нису више били нека значајнија конкуренција. Радића и Спаха и њихове политичке организације, радикали су сматрали отвореним непријатељима државе и у то нису посебно требали убјеђивати српског сељака у Босни и Херцеговини, али га је било животно битно убједити да на истој политичкој платформи стоји и Савез земљорадника, чије је само кандидовање посланичких листи на изборима за радикале представљало „отворену и јавну издају Српства у Босни и Херцеговини – за рачун Спаха и Радића“.³⁷¹ У том смислу, Српска ријеч је донијела и текст Ј. Божића, сељака из Шумадије, који се завршава ријечима: „Браћо Срби – сељаци из поносне Босне и Кршне Херцеговине! На вама је и само је на вама, да 8. фебруара, покопавши и код вас српску срамоту што се зове тежачка странка – запушите уста и Радићу и Спахи и да заједно са нама Србијанцима узвикнете гласно и јасно целом свету: БОСНА ЈЕ СРПСКА! БИЛА ЈЕ УВЕК СРПСКА, ДАНАС ЈЕ СРПСКА И ОСТАЋЕ ВО ВЈЕКИ ВЈЕКОВ САМО СРПСКА!“³⁷² У обрачуну са Савезом земљорадника *Српска ријеч* није бирала ни ријечи ни средства, оптужујући чак прваке ове странке да су се ставили у одбрану „издајника Стјепана Радића“.³⁷³ У истом духу, мета напада *Српске ријечи* посебно је био Васиљ Грђић, заједнички кандидат Савеза земљорадника и Демократске странке, као и Никола Стојановић, иако није био кандидат на изборима нити члан и једне странке. И поред тога, он им је јако сметао, посебно због својих новинских чланака у загребачкој *Новој Европи*, Милана Ћурчина, у којима је, према мишљењу радикала „наsrнуо на част и образ Срба, Србије и Београда, подмећући им, као што чине и најзагуљенији франковци, да хоће српску хегемонију, да су неспособни да управљају

³⁷¹ *Српска ријеч*, бр. 3, од 6. јануара 1925. године.

³⁷² Исто.

³⁷³ Тако у једном броју *Српска ријеч*, између осталог, пише: „У одбрану издајника Стјепана Радића, данас, када је противу њега са пуним правом иступила Држава – бранећи себе од његових зликовачких умишљаја – стала је уз Југословенску муслиманску организацију и тако звана тежачка странка. Њено вођство придружило је у овој прилици глас своје странке уз гласове Спахе, Корошеца, Нијемаца, Мађара, Турака, и свих наших унутрашњих и спољашњих непријатеља, које је Радић био мобилисао противу опстанка наше Отаџбине.“ (*Српска ријеч*, бр. 4, од 14. јануара 1925. године).

овом нашем данашњом државом итд.³⁷⁴ Носиоци листи Радикалне странке на изборима 1925. године били су: Никола Пашић (бањалучки изборни округ), др Милан Сршкић (сарајевски), др Мирослав Спалајковић (травнички), др Лазар Марковић (мостарски), др Васа Јовановић (бихаќки) и прота Матија Поповић (тузлански).³⁷⁵ Као што се види и на овим изборима вођство радикалне странке из Београда није одустајало од праксе да људе из Србије кандидује у Босни и Херцеговини и поред све израженијег незадовољства њихових присталица таквим односом врха странке према њима. Због тих „намет кандидата“, како их је у свом избором прогласу назвао дисидент др Тоде Лазаревић,³⁷⁶ Радикална странка је у Босни и Херцеговини на сваким изборима имала све више дисидентских листи, што ће на крају довести и до њеног потпуног распада, последице Пашићеве смрти.

Као што је већ речено, Самостална демократска странка иступила је на изборима 1925. године у бањалучком изборном округу и то у коалицији са Радикалном странком, под именом Националног блока. Услов за ту сарадњу био је да се проти Душану Кеџмановићу, вођи самосталних демократа у Крајини, загарантује посланички мандат у овом изборном округу, то јест, у новском срезу, гдје се он кандидовао. То је био резултат директног договора Пашића и Прибићевића у оквиру договора о изборној сарадњи, а проти Кеџмановићу мандат је морао бити обезбијеђен чак и по цијену да Никола Пашић поднесе оставку као носилац листе Националног блока у бањалучком изборном округу.³⁷⁷ Али ни ово није прошло без противљења радикала у срезу Босански Нови, који се нису слагали са овим рјешењем врха странке и на локалном нивоу почели да подривају овај споразум, па је на крају, у име Главног одбора, морао да интервенише Стијепо Кобасица, који је лично отишао у Босански Нови и тамошњим радикалима објаснио да се страначка дисциплина мора поштовати и, посебно, испоштовати договори које је постигао Никола Пашић.³⁷⁸ *Отаџбина* је чак писала да су у све ово умијешани прсти др Лазаревића и да његови агенти

³⁷⁴ Исто.

³⁷⁵ *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, одржаних 5. фебруара 1925*, Београд 1926, 60-79.

³⁷⁶ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 276.

³⁷⁷ *Отаџбина*, бр. 7 (69), од 21. фебруара 1925. године.

³⁷⁸ *Отаџбина*, бр. 5 (67), од 5. фебруара 1925. године.

вршљају по новском срезу. Занимљиво је да је *Отаџбина* оптуживала и поједине одборе СРНАО, да су се ставили у службу др Лазаревића. Тако, на примјер, оптужују неког Грубановића „који је предсједник С.Н.О. као и многи Срнаовци који сви са својим значкама агитирају отворено за г. Лазаревића.“³⁷⁹ Предизборни вокабулар Самосталне демократске странке био је скоро идентичан радикалском, ако не чак и радикалнији, јер су им и политички непријатељи били исти. Тако су се, на примјер, у *Отаџбини* тих дана могле често наћи пароле типа „Ко не дође на изборе тај издаје своју отаџбине“, „Ко не дође на изборе тај нека се више крстом не крсти, нека више крсну славу не слави, нека се више Србином не зове“, „Србине, изврши своју патриотску дужност, дођи на изборе и гласај за прву кутију, иначе ће твој глас допасти Радићу и његовим савезницима – непријатељима отаџбине“, „Ко прође мимо прву кутију носиће име Бранковића Вука“ итд. Самостални демократи у Босни и Херцеговини били су, по свему судећи, искрено одређени за савез са радикалима и више у њиховим наступима нити у страначкој штампи није било ни помена о томе да је „Радић једно зло, а радикали друго“, као што је само годину дана раније писала *Отаџбина*. Сада су у том погледу радикали уступили мјесто Савезу земљорадника, који је, можда још и више него у радикалској штампи, означаван као странка која иде путем националне издаје. То је било и разумљиво имајући у виду да је Савез земљорадника своје најјаче упориште у Босни и Херцеговини имао међу српским сељацима у Босанској крајини. Осим тога, самосталне демократе су се искрено обрачунавале и са дисидентима Радикалне странке, што се види по бескрупулозној кампањи коју су водили против Тоде Лазаревића.

Умиривањем Иванишевића, радикали ипак нису успјели да у Херцеговини сачувају јединство својих присталица, јер се по први пут у овом изборном округу појављује и листа Српске странке, чији је носилац постао Радован Тунгуз-Перовић, иначе рођени брат тада већ добро познатог радикала и једног од идеолога те странке у Босни и Херцеговини, а уз то и радикалског среског кандидата у мостарском изборном округу, професора Данила Тунгуз-Перовић. Околности под којима се појавила листа Радована Тунгуза у Херцеговини, на изборима 1925. године, нису баш

³⁷⁹ Исто.

сасвим познате, али је сасвим јасно да је и он рачунао на гласове српских бирача и то највећим дијелом управо из редова радикала. Чудно дјелује и чињеница да његова кандидатура није изазвала неку виднију реакцију радикала у Херцеговини, а још чудније да су браћа Данило и Радован, иначе синови прослављеног херцеговачког харамбаше, који је запалио варницу устанка 1875. године, Пера Тунгуза, заједно агитовали по Херцеговини лажно тврдећи да је њима дато искључиво право да дијеле огромне комплексе државне земље на Моринама, планинској висоравни између Невесиња и Калиновика. По једном писму који је срески одбор Радикалне странке упутио Л. Марковићу, суштина њихове агитације била је усмјерена против Марковића, јер се Радован Тунгуз Перовић обраћао бирачима наводно сљедећим ријечима: „Сада ће избори, будите паметни ви радикали и гласајте за свога брата (Данила Тунгуза) немојте гласати за којекакве странце а особито немојте за Марковића.“³⁸⁰ Очигледно је да је и у Херцеговини и на овим изборима међу херцеговачким радикалима постојао отпор према пракси да се за носиоце листа кандидују радикали из Србије. Можда је разлог за пасивност радикала према кандидатима Српске странке и то што су у појединим изборним окрузима радикали и Српска странка ишли заједнички на изборе. Тако је, на примјер, пред изборе постигнут споразум између Главног одбора Радикалне странке и окружног одбора Српске странке за изборни округ тузлански о заједничком иступу на изборима. У складу са тим, на великој конференцији радикала у Бијељини, 7. децембра 1924. године, за среског кандидата у Бијељини изабран је судија Перо Марић испред Радикалне странке, а за његовог замјеника Бранко Перић из села Обарске, као кандидат Српске странке.³⁸¹

Несумњиво је да су највећи страдалници избора 1925. године у Босни и Херцеговини били припадници Савеза земљорадника. Држећи средњи курс између радикала с једне, те радићеваца и спахиноваца с друге стране, а критикујући и једне и друге, они сами су били једнако нападани и од једних и од других. Рачунајући на своју класну и наднационалну организацију, тежаци су позивали и муслиманске и

³⁸⁰ АЈ, 85 – 2 – 6

³⁸¹ АЈ, 85 – 2 – 414/414а. (Богосав Бабић – Лазару Марковићу 8. децембра 1924. године).

хрватске тежаке да им се прикључе у тој борби, јасно изражавајући своје ставове да су они против Радића и Спаха, али и против Пашића и Прибићевића и њиховог режима. У тексту под насловом „Браћо тежаци католици и муслимани“ *Тежачки покрет* је писао: „Држите се својих православних другова сељака. Ми смо љути противници Радића и Спахе, баш као и Пашића. Радић ради неискрено, уплиће наш народ и државу у бољшевичке воде, ради с бугарашима и другим непријатељима нашег народа, није ни према Краљу и војсци какав би требао. Ми смо тражили за њ суд и тражимо и сад... Ми нећемо шуровања са иностранством. Ми хоћемо чисту борбу у нашој Народној скупштини. Ми тражимо апсолутну једнакост и једнакоправност за сва три племена и све вјере у овој држави. Ми не дамо да се држава цијепа. Криво је нама у њој, али не дамо је!“³⁸² Имајући у виду чињеницу да су им „земљорадници“ били највећи конкуренти за тежачке гласове у Босни и Херцеговини, радикали су на њих усмјерили оштрицу својих напада, па је самим тим и предизборни терор радикала и разних организација које су их подржавале био усмјерен највише на „земљораднике“. Осим тога, и апарат власти се отворено ставио у службу Радикалне странке, што су најбоље на својој кожи осјетили прваци Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини. Бранко Чубриловић јавља Јовану Јовановићу Пижону, почетком јануара 1925. године, о свом обиласку Дубичких села и тврди да су их читавим путем пратили жандарми, а „понегде појави се и срески начелник.“³⁸³ Најгоре су, вјероватно, прошли двојица носилаца листе Савеза тежака Ристо Ђокић и Чедо Кокановић, који су двадесетак дана пред изборе затворени, како би на тај начин били спријечени да агитују у народу.³⁸⁴ Борбени и грлати Чедо Кокановић, који је показивао све карактеристике једног Кочићевог следбеника, правог „аграрца“ и народног трибуна, био је наравно кост у грлу радикалском режиму. Због тога је затворен по три тачке оптужнице, да је вријеђао власти, Николу Пашића, затим да је вријеђао краља и на крају да је фалсификовао крштеницу и лажно приказао за изборе 1923. године да има навршених 30 година како би могао бити изабран за народног

³⁸² *Тежачки покрет*, бр. 122, од 4. фебруара 1925. године.

³⁸³ АЈ, 80 – 34 – 504 (Б. Чубриловић – Ј. Ј. Пижону, 7. јануара 1925. године).

³⁸⁴ *Тежачки покрет*, бр. 121, од 31. јануара 1925. године.

посланика.³⁸⁵ Нешто касније, пошто је у априлу мјесецу 1925. године, пуштен из затвора како би могао учествовати у раду Народне скупштине, у буџетској дебати, Кокановић је јавно тврдио да је одлука о његовом хапшењу донесена на једној ужој конференцији у Бихаћу, којој је присуствовао и велики жупан, а да је донесена зато што све остале врсте притисака режима на њега нису уродиле плодом. Он је том приликом рекао: „Шта више, изабран је дан кад је то требало да се изврши, дан мира, дан мирбожања – Божић. Тога дана Срнаовци и жандарми су напали и на моју породицу.³⁸⁶ Ништа боље није прошао ни његов пријатељ Коста Крајшумовић, који је у то вријеме живио у Београду и био главни уредник *Новости*. Он је за увреду извјесног архивара Стефановића одлежао три мјесеца у затвору у Пожаревцу, а за увреду Светозара Прибићевића још два мјесеца. И таман када је требао да изађе из затвора, послије одлежане двије казне, њему је у затвор стигла нова пресуда из Београда и то на још два мјесеца затвора, за увреду Пашић-Прибићевићеве владе.³⁸⁷ Међутим, и поред тога, поносни Крајшумовић није хтио да напише писмо Прибићевићу, како су га страначки пријатељи савјетовали, у коме би се извинио и затражио помиловање.³⁸⁸

Међутим, и Савез земљорадника се бранио на све начине, а највише тешким нападима на радикале. Посебно је мета напада био радикалски првак у Босни Милан Сршкић, кога је *Тежачки покрет* оптуживао да је прије рата, заједно са Војиславом Шолом и Стокановићем формирао аустроугарској влади одану српску посланичку групу, као и да се „као аустријски официр клео 1914. год. с голом сабљом на освету Фрање Фердинанда.“ На то је *Тежачки покрет* закључивао: „О кукавно Српство угашено, кад си дочекало да те овај спашава.“³⁸⁹ Или у тексту насловљеном са „Браћо Херцеговци“ *Тежачки покрет* је писао: „Чули смо да међу вама има велики број таквих, који мисле да гласају за Лазу Марковића, оца Корупције, сина свакога

³⁸⁵ АЈ, 80 – 40 – 644/646 (Ч. Кокановић – Ј. Ј. Пижону 18. фебруара 1925. године).

³⁸⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине*, ванредни сазив 1925, III претходни састанак, 22. марта 1925, 98-99.

³⁸⁷ АЈ, 80-37-126 (писмо К. Крајшумовића – Ј. Ј. Пижону из затвора у Пожаревцу, од 30. септембра 1925. године).

³⁸⁸ АЈ, 80-37-124/125 (писмо К. Крајшумовића – Ј. Ј. Пижону из затвора у Пожаревцу, од 13. јула 1925. године).

³⁸⁹ *Тежачки покрет*, бр. 121, од 31. јануара 1925. године.

поганства и неваљалства – за народног посланика. То је Косовско проклетство, ако се обистини. Преклињемо вас браћо. Не, не међите на себе печат срама, не бацајте под ноге свој образ и част низашта на свијету.³⁹⁰ Посебно симпатично дјелује одговор *Тежачког покрета* на проглас сарајевског пододбора удружења српских четника, које је позвало своје присташе да иду у агитацију за Радикалну странку, јер их „са небеског трона гледа бесмртна душа војводе Јована Довезенског, који очекује да види хоће ли у борби 8. фебруара бити сачуване крваво стечене тековине на *врлетноме Церу и питомоме Добром Пољу*.“ На ово је *Тежачки покрет* одговорио да ти „бедни сарајевски четници“ очигледно не знају да је војвода Довезенски још увијек жив и здрав и да се „бори и данас јуначки, у редовима Земљорадничке странке“, јер је он био њихов кандидат у загребачкој жупанији за срезове Вргин Мост и Глину.³⁹¹ Ето докле је ишла страначка заслијепљеност и острашћеност страначких кортеша, уочи избора 1925. године. Носиоци листи Савеза земљорадника на изборима 1925. године у Босни и Херцеговини, били су: Јован М. Јовановић (бањалучки), Чедомир Кокановић (бихаћки), Васиљ Грђић, као заједнички кандидат СЗ и ДС (мостарски), Ристо Ђокић (сарајевски), Душан Димитријевић – војвода Дуле (травнички) и Јово Поповић (тузлански).³⁹²

Треба рећи да је и овога пута долазило до несугласица око покушаја кандидовања људи из Србије у Босни и Херцеговини, а посебно је то било видљиво у бихаћком изборном округу, гдје енергични и борбени Чедо Кокановић није дозвољавао да у његовом изборном округу опет, умјесто њега, буде кандидован војвода Дуле. О томе је Бранко Чубриловић обавијестио Пижона још у фебруару 1924. године: „Само, а држим да је тачно, Дуле неће се моћи више тамо кандидовати. Јаз између њега и Чеде непремостив је. Чедо је тамо чврст као стијена. Добро би било кад би му се то некако вјешто натукнуло. Нека за времена тражи место.“³⁹³ У једном другом писму, Чубриловић се жали Пижону да ће на истом збору бити и Дуле и Чедо и да постоји велика могућност да дође до сукоба између њих двојице и да он у том

³⁹⁰ Исто.

³⁹¹ Исто.

³⁹² *Статистика избора народних посланика... 1925*, 61-97.

³⁹³ АЈ, 80 – 34 – 483 (Б. Чубриловић – Ј. Ј. Пижону 9. фебруара 1924. године).

случају неће знати шта да ради. Очигледно темпераменти, али и правдољубиви Кокановић није пуно зазирао од ауторитета, а знао је да плане и на друге руководиоце Савеза земљорадника. Тако, на примјер, он је у једном недатираном писму, које је вјероватно у љутњи заборавио да датира написао Пижону и следеће: „Гопс. Јовановићу, Због Станка, све што сам до сада направио ја сам овај час испарао и одлазим кући. Станко мисли да је у њему сва партија, и напада све и свакога, без обзира на место и на присутне. Чед. Кокановић.“³⁹⁴ Овдје се очигледно ради о Станку Милетићу, секретару Окружног вијећа Савеза земљорадника за Бања Луку, који је, по свему судећи, више волио да борави у Београду, него у Бањој Луци, а што се види из писама Бранка Чубриловића, који у више наврата моли Пижона да Станка „тјера“ из Београда, да иде међу своје бираче и агитује и да су сви љути на њега због његовог одсуствовања.

Демократска странка или Давидовићево крило те странке у Босни и Херцеговини је већ на изборима 1923. године евидентно било изгубило свако упориште и због тога је на изборима 1925. године иступило у коалицији са Савезом земљорадника и то само у Херцеговини, гдје им је Васиљ Грђић био заједнички кандидат. Али он је дословно и буквално био прогоњен од стране радикала и њихових присталица у Херцеговини. Не само што је Грђић бјесомучно па и простачки блаћен на страницама радикалске штампе већ му је приликом покушаја одржавања збора у Невесињу, 30. јануара 1925. године, и живот био угрожен. Један од радикала нашао се побућен да, сав „поносан“, тај жалосни догађај детаљно опише на страницама *Српске ријечи*, хвалећи се као су радикали читав дан по Невесињу прогнали Васиља Грђића и његове пратиоце. Пошто им из два покушаја није било дозвољено да одрже збор, Грђић и његове присталице, непосредно физички угрожени, склонили су се у један приватни стан гдје су их радикали опколили и око стана поставили „бусије“ да им ко од њих не „измакне“. Тешком муком жандармерија их је извлачила групу по групу, а Грђића са неколико пратилаца успјела је извући тек по ноћи, одакле су пјешке прешли у село Миљевац, а одатле аутомобилом у Гацко. Аутор поменутог текста у *Српској ријечи* чак се, пун поноса,

³⁹⁴ АЈ, 80 – 37 – 104 (Ч. Кокановић – Ј. Ј. Пижону, недатирано).

хвали како је цијела невесињска полиција и жандармерија била ангажована да спаси Васиља Грђића.³⁹⁵ Ништа боље стање по Васиља Грђића није било ни у другим херцеговачким срезовима уочи избора 1925. године, јер су радикалске присталице и њихови кортеши на све начине, па и батинањем, „национално освјешћивали“ припаднике и симпатизере Савеза земљорадника и Демократске странке. Ето шта је на крају дочекао у својој Херцеговини Васиљ Грђић, човјек који је био један од носилаца српског националног покрета у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске окупације, првооптужени са листе бањалучких „велеиздајника“ и први од дванаест на смрт осуђених српских јавних радника из Босне и Херцеговине, који је својевремено имао куражи да, напуштајући сједницу босанског Сабора, довикне тада свемоћном генералу Потјореку „пали жари удбински дизадаре док и твојој кули реда дође“. То је можда и најбољи примјер до које мјере је политика „просто избеумила“ ове иначе промућурне, довитљиве трговце, занатлије и сељаке.

Радикали су у току предизборне кампање водили и активну политику у придобијању муслимана, а у ту сврху је неколико угледних муслимана, који су били у редовима Радикалне странке, међу својим једновјерницима проводило активну агитацију у корист радикала. Радикали су највише наде полагали у Смаилагу Ћемаловића, Авда Хасанбеговића и још неколицину угледних муслимана, који су били одани идејама Радикалне странке. Осим тога, у редовима босанскохерцеговачких муслимана поново се и пред изборе 1925. године појавила струја која је оштро критиковала политику ЈМО и тврдила да се са Београдом и те како могуће договорити о свим, за муслимане битним, животним питањима. На тим основама настала је првих дана јануара 1925. године у Сарајеву Муслиманска народна организација, чији су челни људи нешто прије тога у Београду постигли споразум са Владом о многим битним питањима за регулисање животних интереса муслимана у БиХ као што су питање испаша, исплате аграрних облигација, измјена закона аграрне реформе и слично. У свом прогласу, који је потписало 50 угледнијих муслимана, већином посједника и трговаца, они су оштро напали јалову антисрпску

³⁹⁵ *Српска ријеч*, бр. 11, од 6. фебруара 1925. године.

политику вођства ЈМО, која није успјела да ријешити ниједно за муслимане животну битно питање, а што су њих „неколико старих народних бораца“ ријешили за неколико дана.³⁹⁶ Очигледно је да су радикали у преговорима са поменутом групом муслимана ишли до краја у попустљивости, а са циљем што већег слабљења ЈМО.

Иначе, Југословенска муслиманска организација нашла се у пред изборе 1925. године у прилично деликатној ситуацији. До тада ношена радикалном прохрватском струјом у својим редовима и охрабрена Радићевом самовољом, била је довољно компромитована да страхује од могућности проширења Обзнане и на њу саму. У сред највећег самопоуздања, наједном је била суочена са оштром реакцијом државних власти спремних да се енергично обрачунају са свим разорним елементима који су угрожавали њен опстанак. Осим тога, јануара 1925. године, у бечкој штампи појавили су се написи да Влада краљевине СХС планира да се позове на Лигу народа по питању муслимана у БиХ, „који су се као национална мањина огријешили о установе мировног уговора о заштити националних мањина, које од њих захтијевају највећу лојалност према постојећем поретку државе у којој живе.“³⁹⁷ То је изазвало праву панику у редовима посланика ЈМО, па су пожурили да устврде да су муслимани неоспорно и „по прошлости и по језику“ припадници југословенског народа. Београдски листови касније су демантовали ову вијест тврдећи да је то предизборни трик Мехмеда Спахе. С друге стране ЈМО је била суочена са оштром агитацијом њихових савезника из ХРСС који су се на све начине трудили да им преотму што више муслиманских гласова. У том правцу радили су и неки муслимани па и неки активисти ЈМО. Као и на претходним ЈМО је и на овим изборима иступила са паролом „Дин је у опасности“ и јако потенцирала вјерску основу своје организације. Добро познајући менталитет босанских и херцеговачких муслимана, ЈМО је инсистирала на томе да сви муслимани морају изаћи на изборе и дати свој глас „исламској заједници“. Чак је то проглашено за „исламску дужност“, а онај ко јој се не би одазвао чинио је тежак гријех. У *Правди* су чак објављиване и пјесме које су више биле клетве упућене оним муслиманима који не изађу на изборе

³⁹⁶ А. Purivatra, n.d. 191.

³⁹⁷ А. Purivatra, n.d. str. 202.,

и не гласају за ЈМО.³⁹⁸ И овога пута ЈМО је примијенила већ добро испробану праксу агитације по кућама, која је увијек давала добре резултате. Оштра реакција државних органа уперена првенствено против Радића увјерила је велики број муслимана да се мора напуштати дотадашњи арогантни и изазивачки курс политике ЈМО и тражити умјереније рјешење. Иако се на листи непријатеља Радикалне странке налазила тек на четвртм мјесту, ЈМО је била под притиском радикала, четника и Срнао. *Српска ријеч* објављивала је свакодневно изјаве на десетине муслимана из Босне и Херцеговине који су се јавно одрицали ЈМО или приступали Радикалној странци, неки из прагматичних материјалних интереса, а неки несумњиво и из страха.

Хрватска републиканска сељачка странка на први поглед била је у тешкој ситуацији, самим тим што је била стављена под дејство Закона о заштити државе и што јој се руководство налазило у затвору. Међутим, то се није у великој мјери одразило на њене гласаче на терену. ХРСС у Босни и Херцеговини није никада ни прекидала своју агитацију, тако да јој тих нешто више од мјесец дана пред изборе и није пуно значило у придобијању већ инструисаних гласача. То најбоље показује податак да је већ средином децембра 1924. године у агитацију кренуло у различите крајеве „двадесетак експедиција ХРСС“ и да су све успјешно обавиле задатак с обзиром „да им области уобће нису ушле у траг“, а „половица од ових експедиција радила је међу муслиманима“.³⁹⁹ Осим тога ХРСС је у Босни и Херцеговини већ била створила густу мрежу своје организације која је и те како добро функционисала, а сама чињеница да је *Обзнана* против ХРСС објављена седам дана прије него се почела примјењивати, дала је довољно времена да се за њу припреме. Агитатори ХРСС примјењивали су и од раније кориштену праксу, да умјесто предизборних скупова организују поузданичке састанке, који нису били под контролом власти и за које они најчешће нису уопште ни знали. Таква врста пропаганде била је веома ефикасна јер би се могла користити агитација и реторика која би иначе на јавним скуповима сигурно била забрањена. Независно од тога што им је ЈМО био безусловни савезник ХРСС се и на овим изборима трудила да им преотме што више

³⁹⁸ Nusret Šehić, *Prilog proučavanju februarских izbora 1925. godine u Bosni i Hercegovini*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, br. VII, Sarajevo 1967, 229.

³⁹⁹ Т. Išek, *HSS u BiH...*, 218.

гласова. Радић је и даље тврдио да је већина муслимана у Босни и Херцеговини за ХРСС и да се осјећају и изјављују као Хрвати. Суочен са јаком прохрватском струјом у сопственој странци, Спахо је говорио да је борба за гласове, па чак и међу савезницима, сасвим нормална ствар и да то неће бити сметња за њихову будућу сарадњу. С друге стране морао је да трпи и отворене увреде од Радићеве штампе која га је критиковала што ЈМО не заузме републикански став или што у свој назив не уврсти хрватско име. И док је Радић енергично одбијао било какву могућност изборне сарадње са ЈМО, са супротне стране су се могли чути гласови о њиховом партнерском односу и постизборној сарадњи.

Осим тога што је већ имао добро разгранату организацију у Босни и Херцеговини, Радић је већ тада у ове покрајине био пренио и организацију својих борбених одреда, такозване „Селјачке полиције“. Захваљујући документима који су били заплијењени приликом Радићевог хапшења, Министарство унутрашњих дела сазнало је да су у Хрватској, али и неким дијеловима Босне и Херцеговине, а посебно у Херцеговини постојали борбени одреди ХРСС, а који су званично били организовани као пјевачка или тамбурашка друштва. Према допису који је министар унутрашњих дела Божо Максимовић упутио великом жупану Сарајевске области, код Радића је приликом претреса пронађен меморандум који је он наводно предао Совјетима. У њему се између осталог каже: „Када је Х.Р.С.С. 28. новембра 1920 године добила већину, њене вође почеле су се озбиљно спремати за задобијање власти у Хрватској у сљедећим случајевима: Ако у Београду убиством Краља букне такозвана дворска револуција; ако београдски милитаристи услед тога, што немају већине у Парламенту или из било каквих других разлога, прогласе војну диктатуру; ако властодршци изврше т. зв. ампутацију, т. ј. ако одсеку Хрватску од данашње Југославије и оставе је на раздјељење Италији и Мађарској. Централни одбор Х.Р.С.С. расправљао је о преузимању власти и за тај случај ако се парламентарни избори у Хрватској спроведу насилним путем те услед тога не би били прави израз слободне народне воље. Сва ова четири случаја била су танко претресена у свим месним организацијама Х.Р.С.С. и све оне створиле су мале одреде младих бораца за борбу против фашиста и јаче одреде бивших војника за борбу против жандармерије и, у

случају потребе, за борбу против војске. Одељења младих бораца броје обично око 20 чланова и они су јавно организовани као пјевачка или тамбурашка друштва. Прави борбени одреди имају око 200 чланова. На челу ових стоје бивши аустроугарски подофицири... јавно ове секције зову се одељења за заштиту слободних избора. У континенталној Хрватској... спроведене су ове бирачке организације у детаљима. У далматинској Хрватској сличне допунске организације почеле су се спроводити тек пре пола године... У Босни и Херцеговини у неким крајевима та борбена организација такође је спроведена, нарочито у самој Херцеговини, која се граничи са Далмацијом тако, да тамо нема ниједан проценат Срба. Београдски властодршци о свему томе немају појма и чуде се видећи свуда како се сељачко становништво престало бојати не само фашиста него шта више жандармерије и војске. Напротив, када се појави жандармерија у већем броју или када кроз село промарширају већи одреди војника, сељачко становништво без разлике узраста и доба, дочекује их непрестаним узвицима: Живела сељачка република.⁴⁰⁰ Као доказ да се не ради о Радићевим фантазијама, министар Максимовић је доставио и спискове „Сељачке полиције“, одузете од неких активиста ХРСС. То значи да је у Босни и Херцеговини већ 1924. године спроведена организација борбених одреда ХРСС, намијењених не само за борбу са италијанским фашистима, већ и са регуларном војском и жандармеријом Краљевине СХС. То су вјероватно и коријени касније Мачекове Сељачке и Грађанске заштите, која ће у априлском рату 1941. године, својски крчити пут Хитлеровим дивизијама кроз властиту земљу.

На подручју Босне и Херцеговине, на изборима 1925. године, Радикална странка је освојила 121.291 глас и 14 мандата; Национални блок (НРС и СДС - Прибићевић) освојио је 51.759 гласова и 7 мандата; ЈМО је освојила 127.690 гласова и 15 мандата; ХРСС је освојила 83.387 гласова и 10 мандата; Земљорадничка странка је освојила 26.326 гласова и 2 мандата. Остале странке нису освојиле ниједан мандат. То значи да је по први пут на изборима 1925. године Радикална странка у Босни и Херцеговини освојила највише гласова и највећи број мандата, ако ту урачунамо и мандате које су добили у оним крајевима гдје су иступали заједно са

⁴⁰⁰ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 445.

Прибићевићевим демократама, дакле укупно 21 мандат. То је било чак 7 мандата више него на изборима 1923. године. ЈМО је изгубила 3 мандата у односу на претходне изборе. ХРСС је освојила 3 мандата више него 1923. године, а најгоре је прошао Савез земљорадника коме се гласачко тијело буквално преполовило у односу на 1923. годину и који је зато имао чак 5 мандата мање. Испоставило се да је предизборна кампања Радикалне странке, онако како је вођена, овог пута итекако уродила плодом. Чак, према писању *Српске ријечи*, њима се замало измакао још један мандат, јер је њиховом среском кандидату у Херцеговини, професору Данилу Тунгуз Перовићу, недостајало само 290 гласова па да радикали имају три посланика из Херцеговине. За те недостајуће гласове оптужен је наравно Васиљ Грђић.⁴⁰¹ За народне посланике из Босне и Херцеговине изабрани су: **Народна радикална странка:** др Милан Сршкић, Коста Гњатић, др Владимир Андрић (сарајевски), Душан Суботић, Јовица Ковалевић, Коста Мајкић, Љубомир Нешић, Петар Јовановић, Стијепо Кобасица (бањалучки), Вељко Гргуревић, Мирослав Спалајковић (травнички), др Лазар Марковић, Петар Иванишевић (мостарски), Душан Ђебецић, др Василије Јовановић (бихаћки), др Бранко Стакић, Крсто Марић, Матија Поповић, Милан Петковић, Стјепан Максимовић (тузлански); **Савез земљорадника:** Јован М. Јовановић, (бањалучки), Чедо Кокановић (бихаћки), **Самостална демократска странка:** Душан Кеџмановић, (бањалучки); **Хрватска републиканска сељачка странка:** Никола Прека, Иван Радић, Томо Ковачевић (мостарски), Павле Радић (сарајевски), Перо Јозић (бањалучки); Иво Челан, Томо Мађерић, Шимун Бугарин (травнички), **Југословенска муслиманска организација:** Исмет бег Гавран Капетановић, др Халидбег Храсница, др Шефкија Бехмен (сарајевски), др Абдулах Буквица, др Атиф Хаџикадић, Едхем Мулабдић, др Мехмед Спахо, Хусеин Ћумовић (тузлански), др Џафер Куленовић, Хасан Миљковић, Хусеин Алић, Нурија Поздерац (бихаћки), Хамид Курбеговић (травнички), Салих Баљић (мостарски), Хамзалија Ајановић (бањалучки).⁴⁰²

⁴⁰¹ *Српска ријеч*, бр. 13, од 11. фебруара 1925. године.

⁴⁰² *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, одржаних 8. фебруара 1925. године*, Београд 1926, 152-157.

Парламентарни избори 1925. године нису донијели превагу ни једној од сукобљених страна у Парламенту. Јасан знак да опозиција планира наставак своје раније политике било је формирање *Блока народног споразума и сељачке (људске) демократије*, у који су ушли Демократска странка, ХРСС СЈС и ЈМО, а који је формиран на тродневној конференцији шефова опозиционих странака 23 - 25. фебруара 1925. године. С друге стране, курс чврсте руке и даље је непоколебљиво био присутан код владајућих структура, што ће се најбоље видјети око питања верификације мандата посланика ХРСС. С обзиром на то да је над ХРСС била примијењена *Обзнана*, веома лако се могло десити да на верификационом одбору буду поништени сви мандати њених посланика, као што су због антидржавне дјелатности били поништени и мандати посланика КПЈ 1921. године. Посебно оптерећујући фактор у том погледу за ХРСС је било Радићево непромишљено приступање сељачкој Интернационали и приближавање комунистима, што се манифестовало понудом Независне радничке партије Југославије (НРПЈ) вођству ХРСС да заједнички иступе на изборима 1925. године. Свјесни опасности од таквог развоја догађаја вођство ХРСС је категорички одбијало такву сарадњу и сваку помисао на било какве везе са комунистима. Да деструктивна дјелатност Радића и његових посланика више неће бити дозвољена полако је постајало јасно и самом Радићу који се још увијек налазио у затвору. Овога пута то је преко свог изасланика Радићу јасно поручио и краљ Александар. Као резултат тога услиједиле су инструкције Стјепана Радића свом замјенику Павлу Радићу да у Народној скупштини изјави између осталог и ово: „Признајемо свеукупно политичко стање, како је данас по Видовданском Уставу са династијом Карађорђевића на челу... Исправак тих чињеница и тога уређења, што га по својој вољи и савести не можемо одобрити, има бити предмет ревизије Устава, дотично народног споразума између народа српског, хрватског и словеначког.“⁴⁰³ Ова изјава и одрицање од републиканског у називу странке (Од тада се ХРСС званично назива Хрватска сељачка странка – ХСС) била је само најаву потпуног преокрета у политици Стјепана Радића и отворила је пут директним преговорима ХРСС и Радикалне странке, а који су током априла мјесеца

⁴⁰³ В. Petranović i М. Zečević, Jugoslavija 1918-1984, Zbirka dokumenata, 206.

посебно интензивирани. Иако је било јасно да политика ХСС иде у правцу потпуног попуштања, краљ и владајући кругови и даље су били незадовољни, посебно оним дијеловима говора Павла Радића у коме се и даље истиче потреба ревизије Видовданског устава. Било је сасвим јасно да је краљ кључни фактор у преговорима са ХСС, а то најбоље доказују учестале аудијенције Павла Радића у двору. Изјава Стјепана Радића дата у априлу 1925. године да ХСС улази у „конструктивни период нашег стварања“ била је својеврсно признање и самог Радића да је његова дотадашња политика била деструктивна. Његове ријечи „Ми убудуће нећемо учинити ништа, што би отежало споразум Срба и Хрвата. Срби и Хрвати се толико комплементирају, да морају ићи заједно... А ми то хоћемо и нећемо да са своје стране постављамо и најмање тешкоће заједничком раду са Радикалном странком. За то ми сада и не тражимо ревизије Устава, већ прихватамо гледиште госп. Пашића, нека се Устав проба, на годину, двије, три и више, па нека се онда мијења према народној потреби, ако се покаже да је то потребно“,⁴⁰⁴ биле су знак потпуног преокрета у политичком животу Краљевине СХС и ријешености Радића да се коначно почне понашати као озбиљан политичар који ће реалном политиком свом народу почети доносити корист, а не само штету. То је и сам признао тврдећи једном приликом да „један читав народ не смије у властитој земљи да стално буде у опозицији ... Народ хоће у политици успјеха ... а неће да се само проповиједа.“⁴⁰⁵

Неоспорна је чињеница да је краљ Александар био пресудан фактор да дође до споразума између ХСС и радикала. Радикална странка и није тако животно била заинтересована за споразум са ХСС, с обзиром на то да је као аргумент имала *Обзнану* и скоро суђење Радићу, којим је могла уништити ХРСС. Вјероватно свјестан тога, Радић је, приликом изласка из затвора, послао телеграм краљу Александру, у коме је, својствено својој неуравнотеженој природи, одушевљен краљем изјавио „Словенском видовитошћу, државничком оценом прилика и људи, ... поспјешили сте и осигурали Народни Споразум.“⁴⁰⁶ У свом „словенском“ заносу он је тада и Николи Пашићу послао телеграм следеће садржине: „Кроз сву густу маглу међусобног

⁴⁰⁴ Исто, 207.

⁴⁰⁵ Цитирано према: Т. Išek, HSS u BiH..., 241.

⁴⁰⁶ Исто.

непознавања и неповјерења и кроз још гушћу маглу, мрежу лажи и сплетака, Ви сте богомданом проницавошћу свога ума, прозрели сву величину, али и сву тежину народнога споразума те сте готово нечујно и невидљиво ово велико дјело утврдили и усавршили, да ми Хрвати и Срби, као срчика свеукупнога народа нашега и као стожер нове заједничке државе наше, узтрајним заједничким радом, постепено изградимо узор славенске сељачке државе у сређеној слободи у свеобћој просвјети и благостању и у практичкој и потпуној provedби човјечности, правичности и мира. Дао Вам свевишњи доживјети што здравије и обилније плодове и овога нашега великога дјела.⁴⁰⁷ Споразумом постигнутим половином јула 1925. године између ХСС и Радикалне странке омогућено је формирање заједничке владе под предсједништвом Николе Пашића. На тај начин, последице седам година постојања, формирана је влада од неоспорно двије најјаче политичке партије, које су уједно представљале и два најбројнија народа. Тако је влада по први пут имала чврсту скупштинску већину, а Краљевина СХС ушла је по први пут у један мирнији период свог политичког живота. Било је јасно да чим је држава првом енергичном акцијом укротила Радића, као главни камен спотицања у сређивању политичких прилика, дошло је до потпуног преокрета у његовој неуравнотеженој политици, што је омогућило сређивање унутрашњих прилика и нову сасвим другачију фазу политичког развоја Краљевине СХС, бар за неко вријеме.

Међутим, таквим развојем догађаја нису сви били задовољни. Да би постигли споразум и радикали и Радић су морали жртвовати своје дојучерашње савезнике. За радикале то су били Прибићевић и његови самостални демократи, а за ХСС то су били бивши савезници из Опозиционог блока. Што се тиче Босне и Херцеговине, неоспорно највећи губитник била је ЈМО. Слијепо пратећи деструктивну политику Радића, а зашто највише има да захвали екстремном прохрватском дијелу свог вођства, ЈМО се у потпуности компромитовала као антидржавни елемент у политичком животу Краљевине СХС. Заједно са Радићем и осталим опозиционим партнерима она је представљала колико толико значајан политички фактор, али када је очито од Радића остављена на цједилу она је изненада постала миноран политички

⁴⁰⁷ АЈ, Збирка Николе Пашића, 143-1 (телеграм С. Радића Н. Пашићу од 18. јула 1925. године).

фактор. Прваци ЈМО су на вријеме схватили ситуацију и док још није био постигнут споразум између радикала и ХСС покушавали да се на било који начин убаце у могући споразум између Срба и Хрвата. Пошто Радићу није ни падало на памет да за собом у преговорима вуче ЈМО, њено руководство је почело да отворено показује панику у својим редовима. Прво су покушали да се врате на Спахину ранију политику средњег курса и то саопштили кроз уста свог посланика Хаџикадића који је, сав у духу помирљиве политике, изјављивао да је ЈМО увијек била за политику „зближавања и братског споразума“, одбацујући крајности као што су српски централизам и хрватско републиканство. У паници да не буду изостављени из могућег споразума Хаџикадић је на крају предлагао да *Блок народног споразума* треба да постане једна јединствена партија.⁴⁰⁸ То само доказује до које мјере је споразум ХСС и Радикалне странке избеумио вођство ЈМО да су били спремни да се одрекну и своје странке кроз чије су име изражавали своју вјерску припадност, а по политичкој потреби и своју југословенску националну одредницу, не водећи при томе рачуна да би на тај начин потпуно изгубили било какву самосталност у одлукама и да би постали филијала ХСС. Међутим, овог пута Радић није хтио ни да чује за такве комбинације, што је и разумљиво, јер споразумом са радикалима њима више није био потребан никакав други партнер. Спас за ЈМО овога пута се појавио у лику Љубомира Давидовића и Демократске странке, са којима ће ЈМО у Босни и Херцеговини формирати коалициони савез под називом Демократска заједница. Међутим, убрзо ће доћи и до првих неспоразума између Радикалне странке и ХСС, али и до првих криза и расцјеп у њиховим страначким редовима. Необуздане и контрадикторне Радићеве изјаве често су га конфротирале са партнером у власти, што је неминовно доводило до неспоразума, али ниједни ни други нису били спремни да се одрекну споразума. Радићев став према Босни и Херцеговини такође је био контрадикторан. Почетком фебруара 1926. године, Радић је обишао Босну и Херцеговину држећи низ зборова углавном у мјестима са већинским хрватским и муслиманским становништвом. Том приликом он је такође давао контрадикторне

⁴⁰⁸ А. Purivatra, n.d., 214.

изјаве о равноправности Хрвата у БиХ и о муслиманима, тако да је изазвао оштре критике својих партнера, а посебно министра Милана Стојадиновића.

Период између скупштинских избора 1925. и 1927. године биће обиљежен нестабилним политичким савезом радикала и ХСС, новим страначким прегруписивањима, али надасве унутрашњим раздором у већини партија Краљевине СХС, што се неминовно одржавало и на њихове одборе унутар земље, па и у Босни и Херцеговини. Почетком 1926. године доћи ће до отворених неслагања у Радикалној странци коју ће обиљежити самостална политичка акција Љубе Јовановића. Стар и изнемогао Пашић је полако почео да губи конце из руку, а позната корупционашка афера његовог сина Рада, примораће Пашића да почетком априла мјесеца поднесе оставку на мјесто предсједника Владе. На том мјесту замијениће га његов страначки колега Никола Узуновић, али ће трвења у редовима радикала тек започети. Искључење Љ. Јовановића из странке довело је издвајања групе радикалских посланика и формирања посебног радикалског клуба у Народној скупштини. То је био и почетак краја Радикалне странке. Пашићева смрт 10. децембра 1926. године само ће омогућити њено даље растакање. Радић се за све то вријеме вјешто упињао да што више допринесе рушењу Пашићевог кредибилитета, а самим тим и да повећа раздор у редовима радикала. Краљ Александар који није симпатисао Пашића и који је зазирао од његове превелике моћи могао је коначно да одахне. Радикална странка убрзо се разбила на неколико фракција. Криза Радикалне странке манифестовала се и на њене одборе унутар земље. У Босни и Херцеговини су фракцијске борбе локалног нивоа биле примјетне још раније. Сама појава дисидентских листи на изборима 1923. и 1925. године била је јасан сигнал нездравих односа међу радикалима у Босни и Херцеговини. То се могло примијетити и одмах послје избора 1923. године, када су конституисани нови мјесни одбори Радикалне странке. Том приликом, на примјер, није изабран дотадашњи предсједник мјесног одбора у Мостару Смаилага Ћемаловић и на првој сједници није изабрано ни свих 12 одборника.⁴⁰⁹ Исте те године

⁴⁰⁹ Пошто је на сједници од 7. јула довољан број гласова добило само 7 одборника, заказана је нова сједница 22. јула, на којој је изабрано још 5 одборника, али овој сједници није председавао Ћемаловић. За новог предсједника мјесног одбора у Мостару изабран је Василије Ристић, редовни члан црквеног суда. (АСЦГ, 85 – 2 – 6)

новизабрани мјесни одбор у Невесињу потресала је корупционашка афера око додјељивања прихода са секвестрираног земљишта, а за коју је био оптужен ранији председник мјесног одбора Јовичић. У току 1924. године мјесни одбор у Коњицу се фактички раздвојио на два дијела и то око премјештаја доктора Јоветића и постављања на његово мјесто доктора Милошевића. Фебруара мјесеца 1926. године обавјештавао је Михајло Мухић из Стоца Л. Марковића да су несугласице у мјесном одбору Радикалне странке почеле одмах после избора 1925. године, а да се дошло „напокон данас, да у нашем срезу постоје два тора исте партије – завађена до нетрпељивости, што је потпуно укочило сваки рад у позитивном правцу за нашу партију.“⁴¹⁰ Као главни разлог оваквог развоја догађаја Мухић је навео превирања која су настала одмах после избора 1925. године, а то превирање, пише Мухић, „по мом схватању имало је карактер тражења и очекивања, што бржих и видљивијих користи за сваког појединца и уопште, а као рекомпензацију за поклоњено поверење.“⁴¹¹ Дакле, грлата борба за српство, краља и отаџбину приликом избора, свела се код босанскохерцеговачких радикала после избора на очекивање награда и материјалне користи од изборне побједе, што је на локалном нивоу странку фактички растурало. И у другим крајевима Босне и Херцеговине све се више опажало незадовољство присталица радикалне странке, једним дијелом изазвано тешким материјалним приликама, а другим дијелом свакако и промјеном политичког курса странке, то јест, споразумјевањем са Радићем и, посебно, отвореним одбацивањем Светозара Прибићевића и разбијањем Националног блока. То је посебно дошло до изражаја у Босанској крајини гдје су присталице радикала отворено негодовале због споразума Пашића са Радићем и разбијања Националног блока. О томе су Риста Одавића његове присталице из Крајине редовно обавјештавале, тврдећи да је тамо странка запала у тешку кризу, да је народ изгубио повјерење у Пашића, да је збуњен и поколебан, посебно сукобом Пашића и Прибићевића и слично.⁴¹² Осим тога, народ је био незадовољан економским недаћама, посебно у ситуацији када је вођство Радикалне странке све више и све жешће оптуживано за корупцију и криминал, а

⁴¹⁰ АЈ, 85 – 2 – 488/499. (М. Мухић – Л. Марковићу 5. фебруара 1926. године).

⁴¹¹ Исто.

⁴¹² Т. Краљачић, *Организација Радикалне странке у Бањој Луци*, 249.

посебно Пашићев син Раде, што је у гладном народу изазивало револт. један од Одавићевих присталица писао му је априла 1926. године из Босанске Крајине и ово: „Пође ли се по несрећи на изборе, у нас неће бити ни два посланика, јер сви срески потпуно су нас изиграли... У таквим приликама сељак нема вјере у власт.“⁴¹³ Скоро да није било у овом периоду одбора Радикалне странке у Босни и Херцеговини, а да у њему није дошло до трвења и отворених сукоба, а нечији лични интереси скоро увијек су били повод томе. Фракцијске борбе коју су захватиле вођство Радикалне странке још прије Пашићеве смрти, само су убрзале тај процес када су биле у питању Босна и Херцеговина. Осим тога, отворени расцјеп у врху Радикалне странке изазвао је и расцјепе на локалном нивоу, па су се босанскохерцеговачки радикали опредјељивали на Вукићевићево и Трифковићево крило у оквиру Радикалне странке. Све је то био јасан показатељ да Радикална странка тоне све дубље, а то је давало прилику њеним политичким опонентима, посебно Савезу земљорадника, да се поврате од страховитог изборног пораза 1925. године и изнова преузму иницијативу.

Самостална демократска странка на подручју Босне и Херцеговине, тачније на подручју Крајине, гдје је у оквиру Националног блока однијела побједу, није послје избора 1925. године могла да сакрије своје задовољство па и триумфализам. Већ 21. фебруара 1925. године *Отаџбина* је писала: „Сигурно је да смо извојевали побједу против свих непријатеља наше државе, народа и јединства. Сигурно је и то, да су наши непријатељи запрепаштени и уништени нашом моралном силом правде и права и сад чекају нашу пресудну ријеч и наша дјела. А то ће они свакако морати да чују, да виде, да разумију, и да се уразуме, милом или силом – како их је воља!“⁴¹⁴ На дан првог сазива нове Народне скупштине, 7. марта 1925. године, *Отаџбина* је са ниподаштавање писала о образовању опозиционог Блока народног споразума и сељачке демократије, потпуно увјерена да њихова и радикалска влада има сигурну скупштинску већину у наредне четири године и да има доста времена да „сврши много корисног посла за државу и народ, да се унутра средимо и према вани

⁴¹³ Исто, 250.

⁴¹⁴ *Отаџбина*, бр. 7 (69), од 21. фебруара 1925. године.

ојачамо.“⁴¹⁵ Посебан тријумфализам самостални демократи у Босни и Херцеговини показивали су према Радићу и његовим присталицама. Тако је *Отаџбина*, јављајући да је коначно употрејебљен члан 18 Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави, којим ће се одузети мандати Радићевим посланицима, писала да ће се тако „скинути са дневног реда дугогодишња непотребна дискусија о томе шта ће учинити Стјепан Радић и хоће ли му бити по вољи ово или оно, да знамо да не увиједимо његово господство и осјетљивост његових идиотских присташа.“⁴¹⁶ А на познату изјаву Павла Радића о признавању устава, династије и државног поретка од стране ХРСС, *Отаџбина* је донијела текст под насловом „На кољена!“, у коме, између осталог, стоји и ово: „Колико су часнији и достојанственији представници Хрватског племена Господин Лукинић и његови другови, који су то увек признавали и нису никад ни пред ким морали да падају у прах – на кољена!“⁴¹⁷

Међутим, тријумфализам присталица Светозара Прибићевића у Босни и Херцеговини неће бити дуга вијека, јер ће их убрзо чекати невјероватно разочарење у своје коалиционе партнере у оквиру Националног блока. На прве најаве могућности споразума Пашића и Радића *Отаџбина* је сматрала да се ради о покушају уношења раздора између радикала и самосталних демократа, па кажу: „Пуно је вијести и београдско и загребачко новинство како се ради о сједињењу франковаца са радикалима. И ово су вијести загребачког извора. Свим овим вијестима је иедан извор, па им је сигурно и једна тенденција. Све ове вијести имају један те исти циљ пред очима: да створе раздор међу радикалима и самосталним демократима, да омрази г. Прибићевића код г. Пашића, да уклони, како то најјасније каже *Јутарњи лист* „Црну душу“ из политичког живота у Краљевини. Није то, дакле, „хрватско питање“ о којем се ради и чини се да овдје у опће нема „хрватског питања“ него је само питање особе г. Светозара Прибићевића и самосталних демократа.“⁴¹⁸ Међутим, већ од наредног броја *Отаџбина* је почела да припрема своје присталице на могућност реконструкције владе у коју би ушао Радић, а испао Прибићевић, тврдећи

⁴¹⁵ *Отаџбина*, бр. 9 (71), од 7. марта 1925. године.

⁴¹⁶ *Отаџбина*, бр. 11 (73), од 22. марта 1925. године.

⁴¹⁷ *Отаџбина*, бр. 12 (74), од 28. марта 1925. године.

⁴¹⁸ *Отаџбина*, бр. 76, од 11. априла 1925. године.

да ако се обистине та нагађања, да то неће бити неуспјех њихове партије и да ће она само тиме ојачати, па чак и да они немају ништа против да у владу уђе било која странка која ће радити у интересу државе, па и Радићева.⁴¹⁹ Очигледно да су самосталне демократе очекивале да и ако Радић уђе у владу, да ће и они остати у њој, па су оштро реаговали на Радићево инсистирање да у нову владу радикали уђу без самосталних демократа, али и даље вјерујући да „за њихов каприц неће да пропадне Национални блок.“⁴²⁰ Међутим, када је већ постало бјелодано да је Пашић прихватио Радићев ултиматум и одрекао се Прибићевића и самосталних демократа, почеле су и салве напада на радикале и текстова о „издаји радикала“, а затим и критика свих потеза које је повлачила нова влада. Међу њим је било и оправданих, као на примјер, протест против укидања бањалучке препарандије, која је мало прије тога била отворена, залагањем Светозара Прибићевића. На то је Отаџбина писала „На здраву свијест Бања Луке извршен је препад. Радић нам укида препарандију, коју нам је донио г. Прибићевић, за коју је своју ријеч заложиио г. Пашић. Да се ово десило за вријеме Аустрије ми би схватили – а кад се то данас збило – не можемо да разумијемо.“⁴²¹ Послије споразума Пашића и Радића, прваци Самосталне демократске странке из Босне и Херцеговине, прије свих посланик Душан Кеџмановић, кренули су да одржавају мјесне конференције СДС по Крајини, настојећи да својим присталицама објасне како је дошло до растурања Националног блока и које су све штетне последице овакве промјене политичког курса Радикалне странке. При том, како је извјештавала Отаџбина, многе присталице радикала у Босанској крајини приступиле су Самосталној демократској странци, у чему сигурно има и истине, јер смо већ видјели да је крајишки српски сељак био и те како незадовољан оваквом политиком вођства странке, али и револтиран бројним корупционашким аферама и малверзацијама које су у крилу радикала већ постале бјелодане. Крајем августа мјесеца 1925. године, Светозар Прибићевић креће у своју познату турнеју по Далмацији, Лици, Крајини и Херцеговини, у којој ће за мање од годину дана одржати равно стотину скупштина по разним мјестима, а велики број

⁴¹⁹ *Отаџбина*, бр. 78, од 25. априла 1925. године.

⁴²⁰ *Отаџбина*, бр. 88, од 4. јула 1925. године.

⁴²¹ *Отаџбина*, бр. 95, од 25. августа 1925. године.

њих у Босни и Херцеговини. Већ крајем августа држао је зборове по Херцеговини, у Мостару, Чапљини и Требињу, затим у Дубровнику, па по Далмацији, да би затим прешао у Босанску крајину и одатле у Славонију.⁴²² На свим скуповима он је оштро „откривао лажи радикала и Радићеваца.“ Тако је на конференцији у Босанској Костајници рекао да су радикалски кортеши прије избора говорили „да су се Пашићем и Прибићевић сложили да спасавају државу и народ од Радића који хоће да је сруши и сада одједном спашавају државу од Прибићевића заједно са Радићем кога су извукли.“⁴²³ По свему судећи, ова Прибићевићева политичка офанзива није имала само за циљ очување и унутрашњу консолидацију Самосталне демократске странке, већ је имала у позадини жељу за једним новим снажним политичким, прије свега, југословенским покретом. На свим зборовима Прибићевић иступа у духу интегралног југословенства, критикујући тадашње политичке партије, које „све треба растурилити“, па чак и отворено најављујући стварање једне нове, снажне политичке партије чији ће стожер окупљања бити Самостална демократска странка.⁴²⁴ Због тога је на свим зборовима Прибићевић најављиван као вођа Југословена, а на скупштини у Сарајеву, која је одржана фебруара мјесеца 1926. године, др Живко Њежић је најавио Прибићевића као „највећег патриоту нашег народа од Светозара Милетића па до данас, првог борца за народно и државно јединство“⁴²⁵ У извјештају великог жупана Сарајевске области министру унутрашњих дјела Божи Максимовићу, наводи се чак да су Прибићевићеве присталице у Сарајеву клицале повицима „Живио југословенски Мусолини“, када им Прибићевић обратио са балкона хотела „Европа“.⁴²⁶ Очигледно је да босанскохерцеговачке присталице Светозара Прибићевића нису напустиле ни њега ни странку, послије споразума радикала са Радићем, а поготово не они главни, као прота Душан Кеџмановић у Крајини или др Живко Њежић у Сарајеву.

⁴²² Н. Matković, n.d., 190-191.

⁴²³ Цитирано према: Ђ. Микић, *Политичке странке и избори...*, 118.

⁴²⁴ Н. Matković, n.d., 190-191.

⁴²⁵ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 194/26 (Извјештај Полицијске дирекције у Сарајеву од 21. фебруара 1926. године)

⁴²⁶ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 556/26 (Извјештај великог жупана Сарајевске области министру Максимовићу од 21. фебруара 1926. године).

Савез земљорадника изашао је из избора 1925. године потпуно поражен, јер је у свом најјачем упоришту у Босни и Херцеговини освојио само два посланичка мандата. Због тога је окриљу ове партије настао својеврстан мук последице избора, бар што се партијских зборова и конференција тиче. Осим тога, њихове присталице биле су изложене терору и последице избора и то до те мјере да је код средњих органа власти морао да интервенише и Јован Јовановић Пижон, као посланик савеза земљорадника из Крајине, да појединце оставе на миру и да их не малтретирају.⁴²⁷ Сам Пижон дошао је у октобру мјесецу у Босанску крајину гдје је са првацима те странке из Крајине, Чубриловићем и Кокановићем, одржао низ конференција и зборова са члановима и присталицама Савеза земљорадника, објашњавајући им тренутне политичке односе и критикујући истом мјером и Радића и радикале, као и политику коју су водили. Од тада су „земљорадници“ нешто активнији на терену, али је за то вријеме њихов малобројни Посланички клуб од пет посланика, врло активан у раду Народне скупштине, прије свих Милош Московљевић и Чедо Кокановић. Земљораднички клуб у Народној скупштини и овога пута је био опозиција и поред потпуно нове констелације политичких снага у Парламенту, имајући у виду да су дио владајуће структуре чинили и посланици ХСС. Разлог за то, према Јовану Јовановићу, није неповјерење према ХСС већ према радикалима.⁴²⁸ Једини Босанац у Посланичком клубу Савеза земљорадника био је Чедо Кокановић, јер је други босански мандат припао Јовану Јовановићу Пижону. Кокановић је био веома активан у раду Парламента, предлажући у оквиру свог посланичког клуба дискутујући по разним тачкама, а посебно када су била у питању права пољопривредника, као што је, на примјер, Закон о пољопривредном кредиту, предлог измјене и допуне Беглучке уредбе и слично. Активан је био и када је требало полемисати са босанско-херцеговачким радикалима, а није изостало ни његово учешће у разоткривању корупционашких афера у врху Радикалне странке.

Слабљење политичких партија изражено кроз фракцијске борбе довешће до нестабилности у Парламенту, а што ће се директно одразити и на нестабилност

⁴²⁷ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори...*, 119.

⁴²⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине...*, ванредни сазив 1925, XLIII редовни састанак, 25. јула 1925, 559.

Владе. Узуновићева влада је неколико пута реконструисана у покушајима да се направи нова владина већина, али је споразум ХСС и радикала и даље трајао и ХСС је и даље активно партиципирала на власти. Такво стање потрајало је све до обласних избора јануара 1927. године. За све то вријеме Парламент је слабо радио, а влада је избјегавала да честе кризе рјешава у Парламенту. Постајало је очигледно да је парламентаризам Краљевине СХС почео да запада у кризу, што је дало повода уредништву *Српског књижевног гласника* да покрене нову анкету, сада о кризи парламентаризма. Од српских јавних радника из Босне и Херцеговине, на ову анкету СКЗ одазвао се др Урош Круљ. Констатујући, већ на почетку, да криза парламентаризма није појава само код нас, већ и другим, већим и развијенијим земљама, др Круљ је маркирао основне недостатке тадашњег парламентаризма Краљевине СХС, који би се могли сажети у следећем:

1. „У нашем парламентарном систему нема ни оне установе која би могла бити протутежа, регулатор и контролни орган рада владина и њене већине у парламенту, а то је Горњи Дом или Сенат...“
2. Партије, када су се добро организовале и ојачале, промениле су своју суштину. Шеф партије, ако је најјачи човек у партији, или у најбољем случају неколико људи, присвајају сву власт у своје руке... Кон се не покурава овој вољи, бива искључен из странке, макар био и најспособнији и најпааметнији... под видом тзв. „партијске дисциплине“ подржава се аутократизам вођства странке (већином једног човека)... Убрзо затим поставља се ствар на лукретивну основу, као најзамамљивију и најпрактичнију. Да се посланици одрже у послушности дају им се разне повољности, привилегије, зараде...“
3. Да би се они који „држе“ народ (чиновништво и разни органи партије) одржали у апсолутној послушности и покорности, они се узимају обично међу најслабијим и по моралној и по интелектуалној вредности, без обзира на спремност, карактер и друге способности. Тиме избијају на површину најгори елементи...“

4. „Услед тога што је постављена лукретивност као основ партији, чим која партија дође на владу и устали се на њој, похрле у њу сви они спекулативни елементи, који хоће на лак начин да се окористе. Ако у таквој странци има и способних, карактерних и добронамерних људи, као што их има у свакој партији, они постају немоћни и убрзо потиснути од насртљивих штребера и спекуланата...“
5. Већ сама појава великог броја странака у већини данашњих парламентарних држава је један знак неприродности и несходности данашњег парламентарног система. У друштву, према социолошким законима, слично као и у биологији, постоје само две струје, два правца друштвеног кретања, који стоје стално у борби један с другим, и у плими и осеци обе те струје, одржава се равнотежа и постепени развитак и прогрес друштва. То је принцип конзервативности и принцип прогресивности...“
6. Исто су тако и коалиционе владе једна протуречност парламентарног система. Јер како могу у исти мах владати више партија, са разним, често пута супротним програмима? Значи, одређи се програма, који је споредна ствар, а главна: дочепати се власти.“
7. „Нестручност парламентаризма... у парламент се не бирају људи по једном плану од разних струка, нити с обзиром на њихово знање и стручну спрему, него људи који су се показали од вредности само за партију. Како може једно тело да справља и одлучује о разним питањима социалног и државног живота и устројства... кад о њима појма нема... исто важи и за министре владајуће странке...“
8. „... рад у парламенту свео се на пуку формалност и као неку позорницу. Зар није нелогична и без сврхе дебата и изношење доказа и против-доказа у пленуму, као и у одборима, када се зна унапред, и када је већ унапред одређено како ће ко гласати и хоће ли једна ствар бити изгласана или не...“
9. „У овом низу погрешака и недоследности парламентарног система, наравно да ни посланици нису оно што би требали да буду... услед рђавог система, за посланике се бирају или људи које апсолутистичко вођство

странке намеће народу или пак они који се демагогијом, корупцијом и силом власти протуре за посланике...Посланиковање је постало један уносан посао или занат...⁴²⁹

Пошто је потанко образложио све недостатке тадашњег парламентарног система Краљевине СХС, др Круљ је прилично песимистички закључио: „Данашњи парламентарни систем је један збир нелогичности, несходности, и у свему промашује свој циљ. Он је заправо недемократски, извитоперен, антисоцијалан, а код народа на ниском ступњу културе и некултуран, јер повлађује и поводи се примитивним инстинктима бирачких маса. Он деморалише и корумпује, те је ради свега тога постао јака кочница народном, државном и друштвеном напредовању и сређивању... Овакав парламентарни систем води апсолутизму и неодговорности, баш све противно ономе због чега је настао, а при томе, нити је прави израз народне воље, а још мање владавина „сувереног“ народа... Зато је потребна хитна реформа његова на темељима и принципима праве демократије.“⁴³⁰

Између осталог, и због свега овога што је навео др Круљ, период 1926 – 1927. године у политичком животу Краљевине СХС био је период нестабилности и владиних криза, које су доводиле до њихових честих обарања па обнављања или реконструкција. Контрадикторни ставови Стјепана Радића и фракцијске борбе у посланичком клубу Радикалне странке често су били разлог владиних криза. Тако је нпр. маја 1926. године посланички клуб ХСС у скупштини гласао за неповјерење Узуновићевој Влади, која је због тога пала, да би јој одмах послје дао пуно повјерење.⁴³¹ Узалуд се краљ Александар трудио да својим интервенцијама сачува какву било унутрашњу стабилност земље, неопходну пред неријешеним спољнополитичким приликама и опасности од спољних непријатеља, првенствено Италије. Очигледно да је једини излаз из овакве ситуације било поновно расписивање парламентарних избора, што је Узуновићева влада убрзо и учинила. Али, у међувремену је требало обавити обласне изборе.

⁴²⁹ Др Урош Круљ, *Криза парламентарног система*, Српски књижевни гласник, књ. XIX, бр. 5, Београд 1. новембра 1926, 368-375.

⁴³⁰ Исто, 375.

⁴³¹ В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke...*, 225.

Иако су Уредба о подјели земље на области и Закон о обласној и среској самоуправи донесени још априла мјесеца 1922. године, први обласни избори у Краљевини СХС заказани су тек за 27. јануар 1927. године. Према Закону о обласној и среској самоуправи, који је донесен 26. априла 1922. године, органи обласне самоуправе били су Обласна скупштина и Обласни одбор, а њихове ингеренције протезале су се на питања финансија, привреде, јавних радова, старање око просвјете, народног здравља и уопште унапређења привреде и културе, наравно све на нивоу области. Њихов буџет састојао се од обласних прихода који су јој од државе дати за покриће трошкова. Велики жупан играо је улогу представника државних органа и имао је право да сторнира све одлуке обласних органа самоуправе, а за које би утврдио да нису у складу са Уставом, законима и другим државним и обласним актима.⁴³² Обласни избори били су веома значајни за све политичке партије, не само из разлога партиципације у власти на нивоу области, већ и због прилике да се провјери расположење бирачког тијела послјије фракцијских борби у највећим странкама, а и да се у пракси опробају нови савези и коалиције. Као што ће се убрзо испоставити обласни избори су били и нека врста генералне пробе пред парламентарне изборе који су одржани исте те године.

Народна радикална странка изашла је на обласне изборе дубоко подијељена у свом руководству, а чини се још дубље подијељена на локалном нивоу. Пошто је са Николом Пашићем нестало и оног помирителског фактора у редовима НРС, она је и на ове изборе у Херцеговини изашла подијељена и разривена уско личним интересима појединих локалних партијских кортеша. Реторика изборне кампање била је идентична ранијим изборима, а сама кампања је вођена прилично живо. За обласне изборе Демократска странка иступила је укупно у три области заједно са Југословенском муслиманском организацијом и то само у појединим срезовима. Упадљиво је да је ЈМО на овим изборима иступила заједно са демократама претежно у оним срезовима гдје су Срби били већина становништва или их је био позамашан број као на примјер, у Билећи, Требињу, Невесињу и другим мјестима у

⁴³² *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi od 26. aprila 1922. godine*, „Narodno jedinstvo“, Kalendar za 1928. godinu, Sarajevo 1928.

Херцеговини, док је своју самосталну листу истакла у Коњицу, гдје су муслимани изразито већинско становништво. Исти случај је са сарајевском области, гдје се листа Демократске заједнице појавила само у граду Сарајеву, док је у свим осталим срезовима ЈМО наступила самостално. Демократска заједница, развила је иначе живу политичку кампању, уочи обласних избора, а у ту сврху у Босну и Херцеговину је допутовао и Љубомир Давидовић, још у октобру 1926. године, и заједно са Мехмедом Спахом одржао низ заједничких конференција у мјестима гдје су ове двије странке наступале као коалиција.⁴³³ Реторика је овога пута била значајно другачија, па су и написи у *Правди* позивали само на братску слогу муслимана и православних, хвалили мудру политику Љубе Давидовића, проглашавали га за великог српског државника и слично. Самостална демократска странка истакла је своје кандидате у појединим срезовима у свим областима у Босни и Херцеговини, осим тузланске, док је Савез земљорадника кандидовао своје листе, такође, у свим областима, осим мостарске, гдје су очигледно стајали јако лоше, а сада им је измакла и подршка демократа, који су се удружили са ЈМО. Укупно, у Босни и Херцеговини, највише мандата на обласним изборима 1927. године, освојила је Југословенска муслиманска организација (52), а затим Радикална странка (47), Хрватска сељачка странка (36), Савез земљорадника (28), Демократска заједница (15), Самостална демократска странка (10), Независни радикали 1 и Удружена опозиција 1.⁴³⁴ Значајан пораст броја гласова забиљежио је Савез земљорадника на обласним изборима у Босни и Херцеговини. У чак три изборна округа (бихаћком, бањалучком и тузланском) земљорадници су добили више гласова него поцијепани радикали, што је било од великог значаја за опоравак странке, послије избора 1925. године. Према мишљењу среских начелника, осим поцијепаности и сукоба унутар Радикалне странке, оваквим резултатима су највише допринијели тешка економска криза, која је те године задесила, посебно пољопривреднике, а осим тога, радикали нису успјели да испуне пуно обећања које су дали пред изборе 1925. године.⁴³⁵

⁴³³ *Pravda*, бр. 5, од 25. јануара 1927. године

⁴³⁴ Исто.

⁴³⁵ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 234/27

Послије обласних избора ХСС је нови разлог за изазивање кризе власти нашла у наводном ометању изборне кампање ХСС у БиХ и Војводини од стране власти. Своју подршку влади Радић је условио уклањањем из ње радикалских министара Сршкића, Максимовића и Узуновића. Узалуд се Максимовић бранио тиме да је он само спречавао агресивну агитацију ХСС у Војводини, а којом се хтјело да се Шокци и Буњевци на силу прогласе за Хрвате.⁴³⁶ То је био коначни раскид двогодишње коалиционе сарадње ХСС и НРС. Ова владина криза ријешена је шестом реконструкцијом Узуновићеве владе, у коју су ушли СЛС и мање дисидентске групе Никића (ХСС) и Вукићевића (радикали), али је свима било јасно да је ова влада привременог карактера. Због тога је већ у априлу 1927. године нову владу формирао бивши дисидент радикалног посланичког клуба Веља Вукићевић, али су њени основи били тако слаби да је једини излаз из кризе било распуштање скупштине и расписивање нових парламентарних избора за 11. септембар 1927. године.

Радикална странка наступила је у Босни и Херцеговини на парламентарним изборима као потпуно разбијена страначка формација, чија је последица била више кандидатских листи, а свака је за себе тврдила да је баш она радикалска. Овога пута то је свом силином дошло до изражаја опет у Херцеговини, као на изборима 1923. године, само што више није било Пашића да то спријечи, као на изборима 1925. године. Опет су у жижи интересовања били Петар Иванишевић и Лазар Марковић. Овога пута ни Иванишевић није хтио да попусти, док Марковићу није ни падало на памет да се одрекне сигурног мандата у Херцеговини, која га је годинама бирала за посланика. Врло занимљиво свједочанство о околностима које су довеле до цијепања радикалске листе у Херцеговини, али и нездравим односима у врху странке оставио је Петар Иванишевић. Он тврди да је Вукићевић био ријешен да овога пута онемогући кандидовање Л. Марковића и да је по његовом наговору он (Иванишевић) отишао раније у Херцеговину гдје је активно агитовао највише против Марковића. Према Иванишевићевим тврдњама Вукићевић је рекао следеће: „Питам ја тебе, можеш ли ти оног малог гада Лазицу да отераш из Херцеговине, јер док сам ја на овом месту он га мајци неће ући у Народну Скупштину. Тога барјактара корупције

⁴³⁶ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke...*, 224

треба свакако онемогућити да уђе у Народну скупштину..., а да ти право кажем и срамота је да она честита Херцеговина гласа њега, који је сав огрезао у корупцији.⁴³⁷ У сврху онемогућавања поновног избора Марковића, Вукићевић је чак, на тражење Иванишевића, премјестио дотадашњег великог жупана у Мостару, а на његово мјесто дошао је истакнути радикал и Иванишевићев пријатељ др Авдо Хасанбеговић. Међутим, Херцеговина је овога пута имала ту част да се у кандидовање њеног посланика умијеша лично и краљ Александар. По Иванишевићевим тврдњама, краљ је, на залагање В. Маринковића, просто приморао Вукићевића да Марковић поново буде радикалски носилац листе у Херцеговини. Наравно да поносни Иванишевић није пристао на то и да је у својој Херцеговини опет истакао своју листу, па и по цијену пораза. Ово само показује колико су нездрави односи владали у врховима НРС, а све се то неминовно морало одразити и на њене организације у унутрашњости земље. Ријешен да овога упута учини све како би онемогућио Марковићев избор и Иванишевић је још током јула обилазио Херцеговину и врло активно држао зборове. Осим тога он је заједно са др Урошем Круљом, оснивао нове одборе Радикалне странке у оним мјестима која су се изјаснила за подршку Марковићу.⁴³⁸ То је већ значило јасно цијепање радикала у Херцеговини на два дијела. Занимљива је вијест да заједно са Иванишевићем нове радикалске одборе оснива Урош Круљ, некадашњи посланички кандидат Савеза земљорадника у Херцеговини. Он ће се на овим изборима појавити и као срески кандидат радикала у Херцеговини, али је уопште загонетна појава др Круља у редовима радикала и његово отворено ангажовање, када су познати његови критички ставови о политичком животу уопште у Босни и Херцеговини и Краљевини СХС. Мостарски одбор Велике Народне Радикалне Странке, како је себе називало Иванишевићево крило Радикалне странке у Херцеговини, издало је 1. септембра проглас у коме се износе најгоре оптужбе на рачун Лазара Марковића и народ позива да свој глас дају Иванишевићу и Круљу, као домаћим људима који знају потребе Херцеговине.⁴³⁹ Из самог назива странке може се

⁴³⁷ П. Иванишевић, исто, 161.

⁴³⁸ *Pravda*, бр. 35, од 22. јула 1927. године.

⁴³⁹ АЈ, фонд: Министарство унутрашњих дела, 14 – 22 – 51 (Проглас ВНРС од 1. септембра 1927. године).

закључити да је Иванишевић био спреман формирати потпуно одвојену радикалску странку у Херцеговини, што би вјероватно услиједило послје његовог евентуалног успјеха на изборима. Међутим, знајући да ће, већином неписмени гласачи, гласати у ствари, по инерцији, за званичну листу Радикалне странке, састављачи поменутог прогласа навели су на крају да је Главни одбор Радикалне странке потврдио листу Петра Иванишевића као званичну листу у Херцеговини. На тај начин хтјело се рећи да иза Марковића не стоји Главни одбор и да је његова кандидатура својевољна. С друге стране, ни Марковић није сједио скрштених руку већ је пуно пажње и времена посветио својој агитацији у Херцеговини. Неколико мјесеци пред изборе он је аутомобилом путовао по мостарској области и држао помпезне зборове, као што је то уосталом увијек и радио. Занимљиво је да Марковић овога пута наступа у Херцеговини са паролом да Радикална странка није само српска странка, а са намјером да придобије што више хрватских и муслиманских гласова. Очигледно охрабрен чињеницом да су у претходном периоду муслимани масовно напуштали ЈМО, а да се у редовима херцеговачких Хрвата такође показивали знаци разбијања компактности ХСС, Марковић је на своју листи поред 9 Срба кандидовао и 6 муслимана и 1 Хрвата.⁴⁴⁰ Опозиција је прорачунала да Марковић и велики жупан Хасанбеговић, који се отворено ставио у службу агитације за Марковића, дневно по Херцеговини пређу са два аутомобила и преко 300 км, наравно све са државним новцем и да највише агитују по муслиманским и хрватским селима.⁴⁴¹ У посебном прогласу који су Марковић и његов носилац листе у срезу Љубушком др Амброз Дражић, упутили бирачима љубушког среза таксативно је наведено девет тачака које ће наводно њих двојица испунити.⁴⁴² С обзиром на то да се радило о питањима као што су: наограничена садња дувана, исушивање мочвара, повезивање Љубушког жељезницом са Мостаром, изградња путева и мостова итд., а која ни држава није била су стању да ријеша за дуги низ година, ваљда је и самом Марковићу морало бити јасно даће му бирачи тешко повјеровати у ова обећања. Овога пута на страну

⁴⁴⁰ *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 11. септембра 1927.* Изradio др Лаза М. Костић, Београд 1928.

⁴⁴¹ *Pravda*, бр. 66 од 27. августа 1927. године.

⁴⁴² АЈ, 14 – 22 – 51 (Текст Прогласа).

Марковића ставило се и Удружење српских четника за Краља и Отаџбину. У прогласу који је пред изборе издао окружни одбор овог удружења у Мостару на напогрднији начин се говори о Иванишевићу и његовој листи.⁴⁴³ Очито је да је главна мета Марковићевих напада био Иванишевић. У прогласима се и не помињу ХСС и ЈМО, нити други политички противници, тако да испада да је, према Марковићу, главни непријатељ српства и српске слоге у Херцеговини 1927. године био Петар Иванишевић.

Ништа боље стање по радикале није било ни у другим дијеловима Босне и Херцеговине. Крајишки радикали потпуно су се поцијепали на присталице Веље Вукићевића и Марка Трифковића, а међусобни сукоби су понекад пријетили да пређу и у отворене обрачуне. Примјетно је да је на кандидатским листима Веље Вукићевића у Крајини, који је, као и некада Пашић, био кандидован од крајишких радикала за носиоца листе у бањалучком изборном округу, било доста нових људи, док су се неки стари и заслужни радикалски прваци као Коста Мајкић и поп Душан Суботић нашли у редовима фракције Марка Трифковића. На збору радикала у Клашницама код Бања Луке, који је одржан 19. јуна 1927. године, радикали су изгласали неповјерење Кости Мајкићу, под изговором „да није ништа урадио за народ“, а умјесто њега кандидовали др Тода Јеремића, нову политичку личност међу радикалима у Крајини.⁴⁴⁴ То је дало повода једном „Мајкићевцу“, Јови Ракићу из Довића, да изјави да „сада воде Радикалну странку они који до сада нису били радикали.“⁴⁴⁵ Проти Суботићу било је чак и онемогућено да држи политичке зборове, а на свим зборовима је говорио против Веље Вукићевића иако су радикали говорили народу да треба очувати слогу и јединство странке. У таквим околностима Крајину је почетком септембра 1927. године обишао и њен посланички кандидат Веља Вукићевић, али умјесто да смирује стање, он је изјављивао да је дошло вријеме за „пречишћавање“ у редовима Радикалне странке. Због свега тога у бањалучком

⁴⁴³ Чак се један од Иванишевићевих среских кандидата Марко Слијепчевић јавно оптужује да је као судија у вријеме Првог свјетског рата, својим свједочењем, проузроковао вјешање 17 Срба у Автовцу (АСЦГ, 14 – 22 – 51).

⁴⁴⁴ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској крајини...*, 130.

⁴⁴⁵ Исто.

изборном округу појавиле су се на изборима 1927. године двије радикалске листе. Носилац прве је био Веља Вукићевић, а носилац друге Марко Трифковић,⁴⁴⁶ дакле оба кандидата из Београда и обојица из врха подијељене странке. Иако је бихаћка област била непосредно наслоњена на бањалучку, па су се политички односи и те како прожимали у ове двије области, ипак је Радикална странка у овој области иступала на изборима 1927. године са јединственом листом, чији је носилац био, као и раније, др Василије Јовановић.⁴⁴⁷

Занимљиво је да овако кретање међу босанскохерцеговачким радикалима није могао зауставити, а по свему судећи није се пуно ни трудио, ни њихов вођа у Босни и Херцеговини, др Милан Сршкић. У сукобу, који је избио у вођству странке, Сршкић је припадао такозваном „центру“, то јест, оној групи радикалских посланика која се није приклонила ни „пашићевцима“, то јест, Трифковићу, а ни Вукићевићу. Ипак је Сршкић био ближи Вукићевићу, па је тако и ушао у његову владу, док је за „пашићевце говорио да су „букачи“, који „под именом пашићеваца ометају консолидовање странке по смрти Пашићевој.“⁴⁴⁸ Ипак, захваљујући највише њему, Радикална странка у сарајевском изборном округу није изашла са поцијепаном листом, већ са јединственом, чији је носилац био управо др Милан Сршкић. И у травничком изборном округу радикалска листа остала је јединствена, а њен носилац био је Богољуб Кујунџић. Међутим, у овом округу, поред старих опонената из редова Савеза земљорадника, радикалима ће директни конкурент на изборима 1927. године, бити листа Српске странке, чији је носилац био Димитрије Гашић.⁴⁴⁹ И коначно, у тuzланском изборном округу носилац радикалске листе био је др Владимир Андрић, а у овој области такође је своју листу истакла Српска странка, чији је носилац био Жика Панџић.⁴⁵⁰

Савез земљорадника иступио је на изборима 1927. године у доста измијењеним околностима него што је то био случај на претходним изборима. У

⁴⁴⁶ *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 11. септембра 1927*, изradio др Лаза М. Костић, Београд 1928.

⁴⁴⁷ Исто.

⁴⁴⁸ Цитирано према: В. Глигорјевић, *Демократска странка...*, 484.

⁴⁴⁹ *Статистика избора народних посланика...*

⁴⁵⁰ Исто.

првом реду ту мислимо на попуштање притиска и терора коме су у Босни и Херцеговини приликом сваких избора били изложени активисти и присталице Савеза земљорадника, а што је посебно било изражено на изборима 1925. године. Овога пута радикали нису ни близу били компактни, али ни агресивни као 1925. године, па је агитација Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини могла бити нешто замашнија. У Прогласу који је уочи избора издао Главни одбор Савеза земљорадника оштро је нападнута дотадашња политика владајућих структура и у 13 тачака изнесени захтјеви земљорадника, а први захтјев био је опраштање свих сељачких дугова. Земљорадници су такође упозорени да не насједају на лажну пропаганду неких странака које се представљају као заштитници права сељака.⁴⁵¹ Ту се у првом реду мисли на ХСС која је иступала са идејом окупљања сељачких маса свих вјера и нација у њене редове, али и на остале странке које су присталице окупљали на вјерској, а не класној основи. Дакле СЗ је још једном покушала да позове муслиманске и католичке сељаке да повјерење дају класној, а не вјерској политичкој опцији. Због тога је на њиховим листама у Босни и Херцеговини било и муслимана и Хрвата. Међутим, као и до сада Савез земљорадника ће и на овим изборима остати странка првенствено српског сељака. Своју предизборну агитацију у Босни и Херцеговини, посебно у Крајини, гдје су очекивали и највећи број гласова, Савез земљорадника је започео веома рано, а веома рано у ту агитацију се укључио и предсједник странке Јован Јовановић Пижон. Он је већ у мају 1927. године започео са држањем агитационих зборова по Крајини, а у јуну је у Бањој Луци одржан велики збор Савеза земљорадника, коме су присуствовали сви виђенији прваци ове странке, почевши од Пижона, затим Бранка Чубриловића, Чеда Кокановића, Милоша Московљевића, Косте Сандића и других.⁴⁵² Своју предизборну активност „земљорадници“ су наставили свом жестином и у наредном периоду, а посебно су се истицали, како бројем одржаних зборова, тако и жестином напада на радикале, као и раније Бранко Чубриловић и Чедо Кокановић. Занимљиво изгледа податак да се на овим изборима управо у бањалучкој области појавила и једна дисидентска листа

⁴⁵¹ АСЦГ, 14 – 22 – 51 (Текст Прогласа).

⁴⁵² Ђ. Микић, *Политичке партије и избори...*, 133.

Савеза земљорадника, чији је носилац био Станко Милетић, до тада секретар Окружног вијећа Савеза земљорадника у Бањој Луци. То је онај исти Милетић, на кога су се раније жалили Пижону и Чубриловић и Кокановић, да више времена проводи у Београду него међу својим бирачима, а Кокановић је због свађе са њим послао и оно писмо у коме је оптужио Милетића да мисли „да је он странка“ и љутито обавијестио Пижона да он диже руке од свега. Околности под којима се појавила ова дисидентска листа Савеза земљорадника у њиховом најјачем упоришту у Босни и Херцеговини, у Босанској крајини, нису довољно познате. Осим тога, и у тузланском округу своју посебну „земљорадничку листу“ истакао је и Михаило Видаковић. Носиоци листи Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, на изборима 1927. године били су: Јован М. Јовановић (бањалучки изборни округ), Чедомир Кокановић (бихаћки), Шпиро Солдо (мостарски), Ристо Ђокић (сарајевски), Милан Ђуковић (травнички), др Милош Тупањанин (тузлански).⁴⁵³ Треба напоменути да су Ристо Ђокић и Милан Ђуковић били заједнички носиоци листи Савеза земљорадника и Самосталне демократске странке у травничком, односно тузланском изборном округу, што је био резултат договора Јована Јовановића са вођством СДС.

Самостална демократска странка по први пут је иступила на изборима 1927. године у Босни и Херцеговини са својим кандидатским листама у свим изборним окрузима, осим у мостарском, то јест, у Херцеговини, гдје је евидентно, када су у питању демократе, примат држала Демократска странка, то јест, Давидовићево крило некадашње Демократске странке. Иако нису остварили неке запажене резултате на обласним изборима (у бањалучкој области су добили 5 посланика, а у сарајевској и травничкој по једног), ипак је велика агилност Светозара Прибићевића давала наде на оптимизам овој странци, па чак и када је била у питању Босна и Херцеговина. Иако је Главни одбор СДС одлучио да на изборе иде самостално, прагматичност политике и реално сагледавање властите снаге, навело их је да у два изборна округа у Босни и Херцеговини (сарајевском и травничком), гдје су били свјесни да немају завидан број присталица, истакну заједничке листе са Савезом земљорадника. Као

⁴⁵³ *Статистика избора народних посланика...*

резултат ранијег договора са Јованом Јовановићем, ове двије странке су 6. септембра 1927. године одржале заједнички предизборни скуп у Сарајеву, а Савез земљорадника су том приликом представљали Јово Поповић и др Бранко Чубриловић, док Пижон није могао да присуствује због предизборне агитације у другим срезовима.⁴⁵⁴ У предизборну кампању у Босни и Херцеговини, серијом предизборних скупова, ангажовао се и лично Светозар Прибићевић. Он је, по угледу на радикале и земљораднике, као партијски шеф кандидован за носиоца листе у бањалучком изборном округу, гдје је СДС и очекивао највећи број гласова. Кандидати Самосталне демократске странке у преостала два изборна округа Босне и Херцеговине, на изборима 1927. године, били су: Војислав М. Живановић у бихаћком и Милош Савчић у тузланском.⁴⁵⁵

Демократска странка иступила је на парламентарним изборима 1927. године, такође подијељена у вођству странке. Наиме, у посланичком клубу Демократске странке све више се почела одвајати самостално наступати група посланика око Воје Маринковића и Косте Куманудија, што је значило да и у Демократској странци започиње сличан процес растакања као и у Радикалној странци. Иако су на изборима наступили као јединствена странка, тај процес био је све видљивији и све очигледнији, па су и кандидатске листе у појединим областима зависиле од тога гдје преовлађују присталице Давидовића или Маринковића. Када су у питању Босна и Херцеговина, ту је Демократска странка имала савезника у Југословенској муслиманској организацији, а тај рецепт показао се као добар у вријеме обласних избора. Извршни одбор Демократске странке у Београду донио је 14. јула 1927. године одлуку да се у Босни и Херцеговини изађе на изборе заједно са Југословенском муслиманском организацијом, под именом Демократске заједнице.⁴⁵⁶ Исти дан, у Сарајеву је Централни одбор ЈМО у начелу прихватио ту иницијативу и препустио окружним скупштинама, као и земаљској скупштини да донесе коначну одлуку о овом питању и појединостима те сарадње. Коначно, 20. јула 1927. године,

⁴⁵⁴ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1211/27. (Извјештај Полицијске дирекције у Сарајеву великом жупану Сарајевске области).

⁴⁵⁵ *Статистика избора народних посланика...*

⁴⁵⁶ *Pravda*, бр. 29, од 15. јула 1927. године.

Правда је објавила Проглас присталицама Југословенске муслиманске организације и Демократске заједнице, са Земаљске скупштине ЈМО, у коме се, између осталог, каже: „Све кандидатске листе Демократске странке и Југословенске муслиманске организације у свима дијеловима наше велике државе, све су то листе Демократске заједнице, без обзира на то да ли су на појединим листама измијешани кандидати обију странака или су само кандидати једне од странака, које сачињавају Демократску заједницу“⁴⁵⁷ Већ 1. августа из Београда су кренули у Босну и Херцеговину на агитационе скупове заједно др Мехмед Спахо и Љуба Давидовић,⁴⁵⁸ а наредних дана одржан је низ заједнички предизборних скупова, на којима је, како *Правда* извјештава, манифестовано „неописиво одушевљење и слога народа“⁴⁵⁹ поред тога, ЈМО је држала и своје посебне предизборне скупове широм Босне и Херцеговине. Као резултат те сарадње, Демократска странка и ЈМО су истакли заједничке листе у бањалучком изборном округу, гдје је носилац листе био Љубомир Давидовић, предсједник демократске странке, затим у травничком округу, гдје је заједнички носилац листе био др Цафер Куленовић, те у тузланском округу, са заједничким носиоцем листе др Мехмедом Спачом. За ову услугу, бар како је Давидовић мислио, омогућено је ЈМО да се кандидује у Санцаку, а тамо је носилац листе био такође Мехмед Спахо, у рашко-звечанском округу, рачунајући на тај начин да ће привући гласове муслимана у овим крајевима. Занимљиво је да овога пута у Херцеговини, то јест мостарском изборном округу, за разлику од обласних избора, ЈМО и Демократска странка нису иступиле заједно. Овога пута листу Демократске странке у Херцеговини носио је самостално опет Васиљ Грђић. Обласни одбор Демократске странке у Мостару издао је 25. августа проглас „Бирачима Херцеговине“ у којем их позива да не гласају за радикале, радићевце и земљораднике, образлажући зашто не треба да гласају за њих и зашто свој глас треба да поклоне њиховом кандидату.⁴⁶⁰ Осим истицања противничких слабости и вриједности Васиља Грђића, изгледа да Демократска странка није ништа ново нити

⁴⁵⁷ *Pravda*, бр. 33, од 20. јула 1927. године.

⁴⁵⁸ *Pravda*, бр. 47, од 2. августа 1927. године.

⁴⁵⁹ *Pravda*, бр. 49, од 7. августа 1927. године.

⁴⁶⁰ АЈ, 14 – 22 – 51 (Текст Прогласа).

значајно имала понудити бирачима у Херцеговини, али ни у Босни. У преостала два изборна округа, носиоци листи Демократске странке били су др Саво Љубибратић (сарајевски) и Бранко Јовановић (бихаћки).⁴⁶¹

По први пут после 1920. године своје листе у Босни и Херцеговини истакли су и комунисти и то под именом Радничко – сељачког републиканског блока. Само у два округа Босне и Херцеговине (тузланском и мостарском) Радничко – сељачки републикански блок успио је да кандидује своје представнике за септембарске изборе 1927. године. Носиоци листе били су Гојко Вуковић (мостарски) и Митар Трифуновић (тузлански). Највеће заслуге за њихово кандидовање уопште носе ентузијастички као што су били Вуковић и Трифуновић, који су за читаво вријеме трајања забране рада КПЈ проводили веома живу илегалну партијску активност, путовали на тајне конгресе и састанке у земљи и иностранству и на све начине покушавали да одрже илегалну партијску активност. Међутим, Закон о заштити државе разбио је из основа комунистичку дјелатност у Босни и Херцеговини тако да ни напори ових илегалних активиста нису могли уродити значајнијим резултатима на изборима 1927. године. Комунисти су били свјесни да је снага радника премала за било какав јачи покрет па су врло рано почели са настојањима да своју дјелатност прошире и на село. Очигледно је и у самом називу кандидатске листе за парламентарне изборе 1927. године, да су комунисти отворено почели да оперишу са појмом радничког и сељачког савеза у борби против буржоазије. Зато се на њиховим среским листама поред радника могу често наћи и сељаци. Пошто су им листе биле коначно потврђене 18. јула, активисти РСРБ су започели живу активност. На зборовима, од којих су неки били и добро посјећени, као нпр. у Коњицу 26. августа гдје је било око 600 људи, комунисти су употребљавали своју стару, властима нимало пријатну реторику. Због тога су зборови опет често били ометани, распуштани и забрањивани. Сам Гојко Вуковић је непосредно пред изборе поново ухапшен и затворен.⁴⁶² У предизборну агитацију комуниста укључили су се и други познати комунисти као Живота Неимаровић, Паво Џеба, Иван Крндељ и други.

⁴⁶¹ *Статистика избора народних посланика...*

⁴⁶² Nedim Šarac, *Gojko Vuković*, 81.

На парламентарним изборима 1927. године, своје кандидатске листе истакла је и Социјал-демократска странка, а њихови носиоци листи били су: Богољуб Чурић (бањалучки), Сретен Јакшић (сарајевски), Рудолф Фатул (травнички) и Хамза Грошић (тузлански).⁴⁶³ Дакле, у бихаћком и мостарском изборном округу социјалдемократи нису истицали своје листе. Као што је видљиво Срби су такође чинили дио кандидатских листи социјал-демократа у Босни и Херцеговини, а били су и њихови носиоци.

Ако упоредимо парламентарне изборе 1927. године са претходним, који су одржани двије године раније, може се запазити да су они провођени у битно другачијим околностима. Овога пута изборе је проводила једна коалициона влада чији су се чланови својски трудили да странкама из којих долазе обезбиједе што боље услове изборне борбе. У два наврата је и министар унутрашњих дела слао дописе свим великим жупанима да се избори имају провести по слову закона и да не смије бити никаквог изборног насиља. Међутим, изборно насиље није могло бити свугдје избјегнуто, а чини се да је доста зависило и од тога којој политичкој опцији су били наклоњени локални органи власти. Тако је, на примјер, срески начелник из Стоца забранио 31. јула збор Петра Иванишевића и Уроша Круља у селу Берковићима, због чега се Иванишевић жалио чак и министру. У измијењеним политичким околностима, више агресивности него обично, показивале су присталице ЈМО и то највише према својим једновјерницима који су били присталице или гласачи радикалне странке. Пресија и терор који су проводили активисти и симпатизери ЈМО над својим једновјерним неистомишљеницима, најчешће се испољавао у њиховом јавном бојкоту, забрани да обављају вјерске церемоније и слично, али често и у отвореном насиљу. Сви такви једноставно су проглашавани издајницима ислама и отпадницима. У неким случајевима жандармерија је морала да интервенише како би заштитила животе муслимана наклоњених радикалима.⁴⁶⁴ У односу на изборе 1925. године ствари су се из коријена промијениле, посебно када је у питању Радикална странка. Терор који су над својим политичким

⁴⁶³ *Статистика избора народних посланика...*

⁴⁶⁴ A. Purivatra, n.d. str. 260.

неистомишљеницима проводили радикали 1925. године сада су могли осјетити и на властитој кожи. Осим тога у неким мјестима долазило је чак и до сукоба између присталица различитих струја унутар Радикалне странке. И поред тога што се по изборним неправилностима и посебно насиљу, избори 1927. године не могу ни упоредити са оним од прије двије године, ипак је опозиција у новоформираној скупштини у свом Одвојеном мишљењу изнијела сијасет изборних неправилности и насиља током избора 1927. године. Најкарактеристичнији примјер изборне крађе био је у селу Соколову, у кључком срезу, гдје је предсједник изборне комисије успут „изгубио“ гласачке листиће, зато што је радикалима недостајало пар стотина гласова да побиједи њихов кандидат Бошко Зељковић, а не кандидат Савеза земљорадника Триво Дрљача. Пошто су избори у Соколову поновљени уз присуство више десетина жандарма, и радикали добили тих недостајућих неколико стотина гласова, поништен је мандат Триву Дрљачи, а додијељен Зељковићу.⁴⁶⁵ Међутим, на инсистирање опозиције Скупштина је формирала анкетни одбор који је требао да испита регуларност накнадних избора у Соколову. Послије извјештаја анкетног одбора, који је предложио да се пониште накнадни избори у Соколову и да се мандат одузме од Зељковића и додијели Дрљачи, Скупштина је тако и одлучила.⁴⁶⁶

Према томе, за народне посланике из Босне и Херцеговине, на парламентарним изборима 1927. године, изабрани су: **Народна радикална странка:** др Милан Сршкић, др Бранко Калуђерчић, Милутин Поповић (сарајевски), Стијепо Кобасица, др Тоде Јеремиић, Милош Вишњић (бањалучки), Богољуб Кујунџић, Вељко Гргуревић (травнички), др Лазар Марковић, Ратко Парезанин (мостарски), др Василије Јовановић (бихаћки), Бранко Перић, др Владимир Андрић, Станко Николић (тузлански); **Савез земљорадника:** Јован М. Јовановић, др Бранко Чубриловић, Ђорђе Вранешевић (бањалучки), Тривун Дрљача, Чедо Кокановић (бихаћки), др Милош Тупањанин (тузлански); **Демократска странка:** Љубомир Давидовић (бањалучки), Максим Ђурковић (тузлански); **Самостална демократска странка:** др

⁴⁶⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине*, књ. I, ванредни сазив за 1927, III претходни састанак од 18. октобра 1927, 29-55.

⁴⁶⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине*, књ. II, редовни сазив за 1927/28, XIV и XV редовни састанак од 15. и 16. децембра 1927, 124-125 и 152-153.

Војислав Бесаровић (бањалучки); **Хрватска републиканска сељачка странка:** др Бариша Смољан, Август Кошутић, Никола Прека (мостарски), Антун Бабић (бањалучки), Иво Челан, др Јурај Шутеј, (травнички), др Ђуро Басаричек (тузлански); **Југословенска муслиманска организација:** Исмет бег Гавран Капетановић, Рагиб Чапљић, Халид бег Храсница, др Шефкија Бехмен, (сарајевски), др Абдулах Буквица, др Атиф Хаџикадић, Едхем Мулабдић, др Махмуд Бехмен, Хусеин Ћумовић (тузлански), Хасан Миљковић, Хусеин Алић, Нурија Поздерац (бихаќки), др Џафер Куленовић, Хамид Курбеговић (травнички), Алија Салих Кадић, Салих Баљић (мостарски), Мустафа бег Капетановић (бањалучки).

Овај списак народних посланика из Босне и Херцеговине (наравно недостају они као што је др Мехмед Спахо, који је изабран и за округ рашко-звечански, па се свог мандата у Босни и Херцеговини одрекао у корист другог кандидата ЈМО), најбоље показује какве су промјене захватиле политичку сцену Краљевине СХС, а посебно цијепане и уситњавање великих станака и прије свега појаву нових политичких личности, а истовремено постепено повлачење оних старијих. То је, можда, најпримјетније у Радикалној странци, гдје видимо да у бањалучкој области више нема на листи посланика Косте Мајкића, који је у политичком животу Босне и Херцеговине био присутан већ неколико деценија, то јест, још у XIX вијеку. Исто тако, нема ни проте Душана Суботића, једног од најзаслужнијих радикала из Босне и Херцеговине, још од првих дана оснивања странке, као и неких других личности. Али, зато се у редовима радикала појављује Ратко Парезанин, изабран на листи др Лазара Марковића, а ту су и нови посланици др Тоде Јеремић, др Бранко Калуђерчић и још неки. По први пут посланичке мандате добијају и др Бранко Чубриловић и Милош Тупањанин, толико заслужни чланови Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини. Чубриловић се није раније ни кандидовао на изборима, иако је играо најзначајнију улогу међу „земљорадницима“ у Крајини. По први пут и Демократска странка је у Босни и Херцеговини добила два мандата и то у савезу са ЈМО, баш у два округа гдје се кандидовала као Демократска заједница. Васиљ Грђић поново је пропао у својој Херцеговини, као и Петар Иванишевић и др Урош Круљ, док је др Лазар Марковић добио чак два мандата.

Највише мандата (14) освојила је Радикална странка, а за њом је била Демократска заједница (ЈМО и ДС) са 10 мандата, с тим што је већина тих мандата припала муслиманским кандидатима из редова ЈМО, док су само два припала Србима из редова ДС. Југословенска муслиманска организација освојила је појединачно 9 мандата, а Хрватска сељачка странка 8. Савез земљорадника освојио је 6 мандата, а 1 мандат успјела је да обезбиједи и Прибићевићева Самостална демократска странка. У поређењу са претходним парламентарним изборима НРС је појединачно освојила исти број мандата. Али је 1925. године у коалицији са СДС имала још 7 мандата, који су овога пута изостали. Паметна изборна сарадња са ДС донијела је ЈМО поред 9 самосталних још и 10 коалиционих мандата, што је сигурно био добар успјех послје свега што је ова странка преживљавала од 1925. године. Значајан пад у броју гласача имала је ХСС, због чега је и освојила два мандата мање него 1925. године. То јасно говори о паду популарности Стјепана Радића у Босни и Херцеговини и негативним посљедицама фракцијских борби унутар ХСС. Велики изборни успјех у односу на 1925. годину имао је Савез земљорадника који је на овим изборима освојио укупно 6 мандата, то јест, четири више него на претходним изборима. Иако је на тај начин Савез земљорадника повратио своје гласачко тијело и мандате које је изгубио на изборима 1925. године, у поређењу са обласним изборима руководство странке није било задовољно овим резултатима.⁴⁶⁷

Период од избора 1927. године до завођења шестојануарског режима 1929. године биће у политичком животу Краљевине СХС обиљежен новим политичким кризама и коалицијама чије је стварање до тада изгледало немогуће. Иако је владајућа коалиција имала на први поглед сигурну већину освојених мандата, ипак је њена позиција била врло нестабилна у првом реду због унутрашњих фракцијских сукоба који су разарали неке странке, а посебно Радикалну. До унутрашњих борби дошло је и у редовима Демократске странке, а посебно је то било видљиво по питању останка на власти или заузимања опозиционог става према влади. Маринковићево крило у ДС, које је партиципирало у влади, није било расположено да напушта

⁴⁶⁷ М. Гаковић, *Савез земљорадника...*, 252.

позиције власти, док је Давидовићево крило било склоно концентрацији опозиционих група у један блок.

Акцију на концентрацији опозиције у један блок дао је Радић, а првог савезника на том послу нашао је у свом, до тада, непомирљивом противнику Светозару Прибићевићу. Одбачен од краља и радикала као особа која не може допринијети рјешавању хрватског питања, Прибићевић је једину шансу видио у концентрацији са јачим опозиционим странкама, а у том моменту несумњиво најјача опозициона странка била је ХСС. Импулс за сарадњу дао је прво Радић и то одмах пошто је напустио владу, у једном говору пред Хрватским сељачким клубом у Загребу 2. фебруара 1927. године, када је изјавио да „треба склопити сарадњу са свима који су за борбу против корупције, а у овој ствари и са Светозаром Прибићевићем.“⁴⁶⁸ Касније је у неколико наврата давао сличне изјаве, а у току изборне кампање и једни и други су се суздржавали од међусобних напада, што је значило да је могућност послје изборне сарадње врло могућа. Њихова сарадња озваничена је 10. новембра 1927. године стварање заједничког клуба под називом Сељачко-демократска коалиција (СДК).⁴⁶⁹ То је био први корак у покушају стварања тзв. „пречанског фронта“ у Краљевини СХС. Радић је планирао да се овом блоку прикључе и Савез земљорадника и Демократска заједница (ДС и ЈМО). Када је у оквиру ДС превагу однијело Давидовићево крило, склоно опозицији, створили су се услови за успјешну реализацију овог плана. И Савез земљорадника здушно је подржавао овакву акцију опозиције иако није формално ушао у коалицију са СДК. Међутим, овога пута вођству ЈМО није ни падало на памет да беспотребно напушта владу кроз коју је партиципирала на власти, а што јој је омогућило многе практичне користи посебно приликом избора. Осим тога, учешће у влади и користи које су из тога извлачиле присталице ЈМО, значајно је утицало и на повратак пољуљаног повјерења у вођство странке и јачање њиховог угледа. Овакав став вођства ЈМО практично је значио разбијање Демократске заједнице, а кроз коју је вођство ЈМО успјело да преброди тешку кризу која је у њеним редовима завладала послје

⁴⁶⁸ Цитирано према: Н. Matković, n.d., 204.

⁴⁶⁹ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke*.... str. 245.

Радићевог политичког заокрета 1925. године. То је наравно наишло на салве незадовољства опозиције, која је овог пута јавно оптуживала ЈМО да је у кључном тренутку издала Љубу Давидовића, пошто се преко њега домогла власти. У тим оптужбама најенергичнији је био, а ко би други до Стјепан Радић. Формирањем Сељачко демократске коалиције, Прибићевић је несумњиво довео у тешку позицију своје присталице у Босни и Херцеговини, које су биле за све осим за сарадњу са „франковцима“, како су називали Радићеве присталице. Међутим, њихов глас у свему томе није се могао ни чути, с обзиром на то да је њихова позиција у Босни и Херцеговини била више него слаба, а и тај један посланички мандат који је СДС добила на изборима 1927. године, у бањалучкој области, био је мандат Светозара Прибићевића, који их, наравно није ни питао за мишљење. Незадовољство Прибићевићевих присталица у Босни и Херцеговини изазвано потпуним политичким заокретом и сарадњом са Радићем у оквиру „пречанског фронта“, најбоље се манифестовало чињеницом да на заједничким зборовима ХСС и СДС у Босни и Херцеговини, није присуствовало више од по неколико Прибићевићевих присталица.⁴⁷⁰ Савез земљорадника подржавао је стварање СДК и кокетирао са њиховим вођама, а очигледно да посланици ове странке из Босне и Херцеговине нису имали ништа против тога, јер се њихов глас у странци ипак јако добро чуо и свако њихово противљење стварању СДК, морало би натјерати руководство странке на размишљање.

Криза и пад Вукићевићеве владе, фебруара 1928. године, а која је изазвана оставкама министара из редова Демократске странке, отворила је могућност различитих политичких комбинација око формирања нове владе. И овога пута активну улогу у томе имао је двор. По први пут мандат за састав владе добио је Стјепан Радић, али су радикали енергично одбили да учествују у њој сматрајући да њима припада мјесто предсједника и неки значајнији министарски ресори. С друге стране ни СДК није хтјела да учествује у радикалској влади ако не прихвате њихове услове прецизиране у једном програму од 19 тачака, а који је између осталог обухватао и измјене неких важних закона као што су закон о порезу, о среској и

⁴⁷⁰ Ђ. Микић, *Политичке странке...*, 145.

обласној самоуправи и посебно новој подјели земље на области.⁴⁷¹ У том погледу Радић је имао нову визију подјеле Краљевине СХС. Користећи чињеницу да је уз помоћ Прибићевића сада могао оперисати појмом „пречанског фронта“ наспрам Србије, Радић је изнио приједлог о потреби стварања 3-4 области у оквиру Краљевине СХС. Прва би била тзв. Јадранско – подунавска област у коју би ушли сви пречански крајеви осим Словеније, али укључујући Црну Гору. Друга област би била српско-моравска, а трећа Јужна Србија, то јест, Македонија са старом Србијом и четврта Словенија.⁴⁷² Није требало бити посебно мудар па видјети да Радић на овај начин покушава да оствари процес смањивања и заокруживања Србије. С једне стране, користећи неутралну формулу јадранско-подунавске области и „пречански фронт“ као упоришну тачку, Радић је хтио на мала врата да у границама Краљевине СХС створи не велику, већ огромну Хрватску која би укључила не само Босну и Херцеговину, Далмацију и Славонију већ и Црну Гору и Војводину. С друге стране смањену Србију је требало разбити на два дијела и од Македоније те Косова и Метохије створити посебну област.

Пошто су пропале комбинације око формирања концентрационе владе, Радић се огласио са предлогом да владу формира једна непарламентарна личност мислећи на неког из редова војске. Међутим, приједлог о формирању генералске владе наишао је на оштре протесте владиних странака које су у том приједлогу видјеле удар на парламентаризам, а што им је добро послужило да СДК компромитују као коалицију која ради против парламентарне демократије. На крају је опет обновљена, нешто реконструисана, Вукићевићева влада, али је то био сигнал првацима СДК да одмах крену у њено обарање по сваку цијену, било парламентарним било не парламентарним методама. Од тада скупштина постаје поприште сталних сукоба, свађа, а понекад и физичких обрачуна посланика. Посланици СДК користили су сваку прилику за напад на владу, често бојкотујући рад парламента, а понекад и физички онемогућавајући одржавање сједница разним непарламентарним методама као што је, на примјер, лупање од клупе и слично. Посланици СДК иступали су као

⁴⁷¹ Исто, 250.

⁴⁷² Т. Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke...*, 308.

тумачи жеља и потреба становништва тзв. „пречанских крајева“ користећи прилику да већину владиних приједлога законских аката протумаче као атак на пречанско становништво, а чији су наводно они били представници. Није им сметало чак ни то што нико од српске интелектуалне ни политичке елите из Босне и Херцеговине у то вријеме није био члан СДК. Прибићевић и Радић, у својој уобразиљи да су представници свих пречана, предњачили су у онемогућавању рада Народне скупштине. Пошто при томе нису бирали ријечи да увриједи своје противнике, посланици СДК су често били кажњавани одстрањивањем са сједница. Међутим, кажњени посланици често нису сматрали за сходно да се повинују одлукама скупштине, па је понекад морала да интервенише и скупштинска полиција и да их одстрањује са сједница. Посланици СДК нису бирали средства ни ријечи да дискредитују и онемогуће рад Парламента, па је он тих дана личио на све осим на оно што треба да буде. До које мјере је политичка некултура узела маха показује и приједлог једног од посланика владине већине да се стенографи са сједница спале, како се не би сазнало до које мјере се „спустила Народна скупштина и извесни народни посланици овога времена.“⁴⁷³ Сви покушаји да се преговорима постигне договор о нормализовању рада Народне скупштине нису уродили плодом, а штампа је само подгријавала ионако запаљиву атмосферу у Скупштини. Дошло се чак дотле да је Пуниша Рачић предлагао да се донесе један „закон о двобоју“, тако да увријеђени посланик може позвати „на мегдан“ онога који га је увриједио.⁴⁷⁴ У овој скупштинској комедији нису заостајали ни посланици српске опозиције из Босне и Херцеговине, то јест, посланици Савеза земљорадника. Посебно је у томе предњачио Чедо Кокановић, који је и иначе највише говорио у скупштини, поводом разних питања, од свих српских посланика из Босне и Херцеговине, а није се устезао ни да шаље увредљиве коментаре на рачун власти, посебно радикала. Он је, такође, био један од оних који није хтио једном приликом да напусти скупштинско засједање када га је искључио предсједник Скупштине, па га је морала избацити скупштинска полиција. Како је тврдио др Бранко Чубриловић на једној од наредних

⁴⁷³ В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke...*, 256.

⁴⁷⁴ Стенографске белешке Н. С., књ. VIII, редован сазив за 1927/28. годину, LXX IX редовни састанак, 15. јуна 1928. године, 432.

сједница Парламента, том приликом Кокановић је добио и батине, пошто је изведен из скупштинске сале.⁴⁷⁵ Ни сам др Чубриловић није показивао више такта и потпуно се уклапао у ту скупштинску некултуру и неописиви посланички јавашлук. Тако је, на примјер, на сједници од 9. јуна 1928. године, од стране Чубриловића био бјесомучно извријеђан војвода Луне Јовановић. Чубриловић га је том приликом именовао на разне начине: „назови комита“, „шими комита“, „лажни војвода“, при томе за себе тврдећи да је он „са фамилијом запалио прву зубљу за уједињење ове земље“ или да је он био способан „да метне бомбу под Фердинанда“, мада у сарајевском атентату, на који је очигледно алудирао, није имао никаквог удјела, за разлику од свог старијег брата Вељка и млађег Васа. А на крају, пошто је војвода Луне на те увреде неколико пута устајао и уносио се у лице Чубриловићу, овај се обратио предсједнику Скупштине ријечима „Молим вас одстраните тог човека од мене, јер ћу иначе употребити оружје. Зар он мене, посланика, да назива балавцем.“⁴⁷⁶ И радикалски посланици из Босне и Херцеговине учествовали су у овим расправама, били нападани и вријеђани, али ни сами нису остајали дужни. Тако је, на примјер, Стјепан Радић једном приликом довикнуо Стјепу Кобасици да у глави нема ништа него кобасицу и да треба да ћути,⁴⁷⁷ а Ратку Парезанину, радикалском посланику из Херцеговине, да га треба објесити, јер наводно у вријеме највеће суше народу није дао воду. (?)⁴⁷⁸ Наравно да му ни они нису остајали дужни, па је тако Стјепо Кобасица једном приликом на Радићево довикивање да лаже одговорио „Ви сте лажац! Ви лажете, у лажи сте се родили и у лажи ћете се угушити“, а Павлу Радићу на његову увреду „Ти си шпијун“, Кобасица је одговорио „Ћути ти, циганине. Ти си Циганин!“⁴⁷⁹ Оваквих и сличних бесмислица била су пуна скупштинска засједања тих дана и постајало је очигледно да су она доведена до апсурда, посебно

⁴⁷⁵ Стенографске белешке Н. С., књ. VIII, редован сазив за 1927/28. годину, LXXVI редовни састанак, 9. јуна 1928. године, 267.

⁴⁷⁶ Исто.

⁴⁷⁷ Исто, књ. VIII, редован сазив за 1927/28. годину, LXXV редовни састанак, 12. јуна 1928. године, 341.

⁴⁷⁸ Исто, књ. VIII, редован сазив за 1927/28. годину, LXXXI редовни састанак, 18. јуна 1928. године, 475.

⁴⁷⁹ Исто, књ. VIII, редован сазив за 1927/28. годину, LXXXII редовни састанак, 19. јуна 1928. године, 501.

бескрајним примједбама на записник, примједбама на повреде пословника, стварне или чешће измишљене, или, на примјер, расправама о томе да ли се Халид бегу Храсници треба изоставити ријеч „бег“ из имена, што су тражили посланици СДК и о чему се расправљало пет дана. Два дана се расправљало о оцу посланика Луја Валтера, то јест, да ли је Баварац или Бечлија, три дана се расправљало о мајци истог тог посланика да ли је Српкиња или није и сличне бесмислице.⁴⁸⁰ Са правом је Стијепо Кобасица закључио да посланици СДК „у име пословника газе Пословник и малтретирају скупштину и народ.“⁴⁸¹ Међутим, ништа од свега тога није било случајно, јер је већ тада свакоме постајало јасно да посланици СДК намјерно саботирају рад скупштине, чак до те мјере да не дозвољавају гласање лупањем од клупе и галамом. Шта је стајало у позадини читаве ове скупштинске фарсе, Радић је јавно изрекао на сједници од 18. јуна, одговарајући на примједбе да их народ није послао да онемогућавају рад скупштине и да је то што раде посланици СДК срамота. Радић је на то одговорио: „Оваку срамоту имао је енглески парламент, и из тога је изишла Ирска; имао је аустријски парламент, и из тога је изишла Чехословачка; имао је мађарски парламент, и из тога је изишла побједник Хрватско – Српска коалиција, без које не би било ове државе. Из овога изићи ће преуређење наше државе, њезина консолидација и већ излази. Неће бити србијанске хегемоније, ни цинцарске“⁴⁸² Иза овога улиједила је упадица Ратка Парезанина „Нека чује г. Прибићевић о томе шта говорите о Ирској! Само тако, искрено говорите.“⁴⁸³ У ових неколико реченица, чини се да је сажета сва тежина политичког тренутка у коме се тада налазила Краљевина СХС. Било је очигледно да је Стјепан Радић од тренутка када је ушао у политички савез са Светозаром Прибићевићем, био ослобођен страха од његових ранијих пријетњи да ако Радић створи „хрватску Ирску“ у Југославији, да ће заузврат добити „српску Ирску“ у Хрватској, те је могао мирне душе и свим средствима опет кренути у разбијање те државе, а наравно да му је први корак у томе био онемогућавање рада

⁴⁸⁰ Исто.

⁴⁸¹ Исто, 500.

⁴⁸² Исто, књ. VIII, редован сазив за 1927/28. годину, LXXXI редовни састанак, 18. јуна 1928. године, 474.

⁴⁸³ Исто

Народне скупштине и њено претварање у обичну фарсу. С друге стране, ово опомињање Светозара Прибићевића од стране Парезанина, да слуша шта Радић прича о „хрватској Ирској“, требало је да Прибићевића подсјети на превисоку цијену његове неутаживе глади за влашћу и министарским фотељама, то јест, на његову спремност да, у скоро очајничкој борби за власт, са Радићем ствара српско-хрватски пречански фронт против Србије и на тај начин манипулише судбином српског народа у Хрватској, али и у Босни и Херцеговини. Међусобне увреде почеле су да достижу кулминациону тачку на сједници од 19. јуна, када је Радић све посланике скупштинске већине назвао стоком.⁴⁸⁴ Овакво стање није било дуго издрживо и било је само питање дана када ће вербални и физички обрачуни међу посланицима добити крвави епилог. То се десило већ на наредној сједници 20. јуна када је, последице серије увредљивих ријечи посланика ХСС Пернера, упућених посланику Радикалне странке из Црне Горе Пуниши Рачићу, овај затражио извињење, а када га није добио, потегао је пиштољ за скупштинском говорницом и на лицу мјеста усмртио Павла Радића и Ђуру Басаричека, смртно ранио Стјепана Радића, а рањени су још Иван Пернер и Иван Гранђа, сви посланици ХСС.⁴⁸⁵

Пуцњи Пунише Рачића одјекнули су у читавој земљи, а крв проливена у Народној скупштини, значила је врхунац кризе парламентаризма у Краљевини СХС. Све странке и појединци најоштрије су осудили атентат, па чак и најљући противници Стјепана Радића, јер су били свјесни да последице оваквог чина могу бити кобне за читаву државу, поготово када су посланици СДК одбили да учествују у даљем раду Народне скупштине. Тако је, на примјер, Стеван Нинковић, предсједник Обласне скупштине Врбаске области, писао Пижону 9. јула 1928. године: „Нисам ни у сну сањао да се нешто тако може десити у Народној Скупштини. Као ни то да србијанске странке хоће да задрже власт по сваку цијену, па и под цијену

⁴⁸⁴ Исто, књ. VIII, редован сазив за 1927/28. годину, LXXXII редовни састанак, 19. јуна 1928. године, 517.

⁴⁸⁵ Према извјештају дописника *Политике*, који је тог трагичног дана пратио рад Скупштине, први је намјере Рачићеве примијетио др Милош Тупањанин, посланик СЗ из Босне и Херцеговине и потрчао према њему у намјери да му отме пиштољ, али је био предалеко од Рачића да би стигао на вријеме. (*Политика*, вандредно издање, од 20. јуна 1928. године).

раскомадавања државе.⁴⁸⁶ Међутим, у истом писму Нинковић наводи да српски сељак у Крајини, као у осталом и у другим дијеловима Босне и Херцеговине, није у стању да сагледа тешке последице атентата, јер је Радић био непријатељски расположен према Србији, а српски сељак у Босни и Херцеговини има неограничено повјерење у Србију. Нинковић сматра да „наши сељаци Срби и овога пута, кад је у питању држава и да ли Београду или Загребу, даће безусловно повјерење за Београд. Само ово неће бити онако спонтано и одушевљено, али главно је да је повјерење. За ово су криви људи из Србије који су до сада управљали овом државом. То је моје мишљење, а и мишљење многих. Ја лично, као и сви са којима сам разговарао од наших овдје смо за Београд. Са Бранком нисам разговарао...“⁴⁸⁷ Није случајно што се Нинковић у овом писму ограђује да није разговарао са Бранком Чубриловићем и да не зна његово мишљење, то јест, да ли је за „Загреб или Београд“. Наиме, Чубриловић је почетком јула посјетио у болници рањеног Радића и последице те посјете Радић се осјетио побуђеним да изјави и загребачким *Новостима* како је и бањалучка област уз њега. Ово је изазвало праву буру негодовоња присталица Савеза земљорадника у Крајини, а Обласни одбор те странке у Бањој Луци је саопштио да се он не слаже са овом посјетом и са тим што је др Чубриловић говорио Радићу, а што је овоме послужило да да онакву изјаву. Посланик Савеза земљорадника из Прњавора, свештеник Славко Врањешевић је том приликом послао писмо Пижону у коме му, између осталог, каже: „Вјерујем, да се наш народ не слаже са изјавом Бранковом. Сумњам да међу нама има сељака који ће претпоставити Загреб Београду. Исто тако сумњам да би ико од нас смио и споменути нашим људима – на збору или конференцији – да оставе Београд и Србију, а да иду Загребу и Хрватској. Госп. Јоцо, у ово не сумњајте. Али, да нас је Београд увриједио, и то стоји. Али, да ми земљорадници нисмо томе криви, и то стоји. Ради тога – ја бар у име своје говорим – политику Вашу, а нарочито Ваше држање у овом времену, и пред 20. јуни и последице до данас, ја потпуно одобравам...“⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ Цитирано према: Ђ. Микић, *Политичке странке и избори...*, 145.

⁴⁸⁷ Исто.

⁴⁸⁸ Исто, 146.

Овај наступ Бранка Чубриловића, поводом атентата у Народној скупштини, и реакције присталица Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, само још једном потврђују тезу да српска политичка и интелектуална елита из Босне и Херцеговине у периоду Краљевине СХС, није пречесто разумјела са својим народом, па чак ни са својим страначким присталицама, а понекад је и водила политику коју јој није одобравао тај народ, па и њихове присталице.

Атентат Пунише Рачића изазвао је и Босни и Херцеговини велико узбуђење, посебно међу Хрватима. Одмах послје атентата, министар Корошец је упутио депеше свим великим жупанима, са инструкцијама како да се владају у датој ситуацији, а прије свега да строго забране свако окупљање било под ведрим небом било у затвореним просторијама.⁴⁸⁹ И поред тога у многим мјесним организацијама ХСС и хрватских културних друштава одржаване су наредних дана комеморативне сједнице, које власти нису забрањивале, мада су будно пратиле њихов ток. Представници свих хрватских друштава у Сарајеву позвали су све Хрвате, без разлике на партијску припадност, на велики комеморативним скуп посвећен изгинулим народним посланицима, који је заказан за 24. јун 1929. године у просторијама Народног позоришта у Сарајеву.⁴⁹⁰ Органи власти су сумњали да се овај скуп може претворити у антидржавне и антисрпске демонстрације и довести до националистичких сукоба у Сарајеву, због чега су 23. јуна и забраниле растурање прогласа, а истог тог дана полицијски директор је позвао сазиваче и организаторе и упозорио их да сами одговарају за ток комеморације и да се неће толерисати било какви националистички и шовинистички испади који би могли довести до немира и сукоба.⁴⁹¹ Захваљујући једним дијелом и томе, комеморација је протекла прилично мирно, иако јој је било присутно око 2000 људи. Сви говорници, Драган Камбер, свештеник и уредник Католичког тједника, професор Људевит Дворниковић, Хакија Хацић, обласни посланик и помоћник министра у пензији, Милан Чуковић, испред СДК, те др Здравко Шутеј испред ХСС, здушно су осудили злочин у Скупштини, док

⁴⁸⁹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1274/28 (Телеграмм министра унутрашњих дела А. Корошеца великом жупану у Сарајево од 20. јуна 1928. године).

⁴⁹⁰ Исто (Текст прогласа).

⁴⁹¹ Исто (Полицијска дирекција у Сарајеву великом жупану Сарајевске области 23. јуна 1929. године).

је највише инсинуација на рачун „хрватског питања“ и положаја Хрвата у Краљевини СХС давао свештеник Камбер.⁴⁹²

Сва дешавања у Народној скупштини и очигледан ћорсокак у који је запао југословенски парламентаризам, навели су др Уроша Круља, да се још једном, 1928. године, позабави тим питањем. Дакле, четири године пошто је у *Српском књижевном гласнику* објавио свој текст „Криза парламентарног система“. овога пута др Круљ је објавио читаву брошуру о том питању, под насловом „Криза парламентаризма и реформа његова“. Осим тога што је поновио своје основне ставове из ранијег текста о недостацима парламентаризма, који је, коју годину раније, објављен у *Српском књижевном гласнику*, др Круљ је овом брошуром понудио и низ рјешења која су требала да парламентаризам, превасходно у Краљевини СХС, а затим и шире, постави на здраве и демократске основе. Сматрајући да су непосредна или директна демократија (по примјеру неких швајцарских кантона, гдје грађани на референдуму доносе законе) и псеудорепрезентативна демократија (комбиновање директне и репрезентативне демократије; модел неких швајцарских кантона и неких сјеверноамеричких савезних држава), неподесне за тадашње политичке прилике и државно уређење Краљевине СХС, а да се парламента демократија сасвим изопачила, др Круљ је као најбољи демократски систем предлагао такозвану репрезентативну демократију. Та врста демократије подразумијева да су законодавна и извршна власт у потпуности одвојене једна од друге и да политичке партије на тај начин изгубе могућност да преко своје већине у парламенту бирају владу и то из редова само своје партије или њених коалиционих партнера. Дакле, према Урошу Круљу основни захтјев оздрављења демократије јесте стриктно одвајање законодавне и извршне власти и то формирањем Горњег (Сената) и Доњег (Скупштина) дома. Скупштина би била израз друштвених кретања, вентил за идеје и тежње које долазе из друштва, док би Сенат морао да буде „израз зрелијег доба са искуством живота и са знањем разних наука.“⁴⁹³ Осим тога, др Круљ сматра да је тадашње „идеално“ (опште, једнако, директно, тајно) право

⁴⁹² Исто (Полицијска дирекција у Сарајеву великом жупану Сарајевске области 24. јуна 1929. године).

⁴⁹³ Др Урош Круљ, *Криза парламентаризма и реформа његова*, Београд 1928, 25.

гласа, отворило широм врата „демагошком обмањивању и завођењу, куповању гласова и утицају несвесних, себичних, антисоцијалних и деструктивних елемената.“ Због тога он предлаже увођење „интелектуалног цензуса“ којим би „образованији и свеснији бирачи дошли до јачег изражаја при изборима, без икакве штете по демократску владавину.“⁴⁹⁴ У складу са овим ставом, др Круљ је предлагао и реформу изборног система, који би требао да буде комбинован од општег (само на нивоу општина, то јест, општинских скупштина) и индиректног (даље би општинске скупштине бирале из својих редова посланике за виши ниво власти, то јест, среске скупштине, а среске скупштине за обласне и на крају би обласне скупштине из својих редова бирале посланике за државни парламент).⁴⁹⁵ На тај начин би, према Круљу, у државни парламент долазили људи, знатно образованији и ширих погледа, чији се видици не завршавају на ивицама њихових села, градова или срезова. Занимљиво рјешење Круљ даје и када је у питању избор Сената. Наиме, према његовом мишљењу, једна трећина чланова Сената би се бирала непосредно општим, једнаким (или неједнаким, по интелектуалном цензусу), директним и тајним право гласа, с тим што би право гласа било ограничено изнад 30 година, а пасивно право гласа изнад 40 година и одређеном стручном квалификацијом. Након истека једног изборног периода, чланови Сената би између себе бирали двије трећине чланова новог Сената док би само једна трећина била новоизабраних чланова, чиме би се, према Круљу обезбиједио континуитет и стабилност политике тог тијела.⁴⁹⁶ Даље, што се тиче извршне власти, Круљ предлаже да предсједника владе именује краљ, а остале министре предсједник, с тим што они не смију бити, или бар не би требало, чланови ни Доњег ни Горњег дома. Ово је дакле била та реформа парламентарног система у Краљевини СХС, коју је предлагао др Урош Круљ и која је, по њему, народ и државу требало да ослободи „лажног демократизма“ и парламентарни систем изведе из дубиозе у коју је тада запао, посебно последице скупштинског атентата 1928. године.

Осврћући се на живот југословенске државе у првих десет година Краљевине СХС, Никола Стојановић је 1935. године писао: „Велико-српски програм Николе

⁴⁹⁴ Исто, 25-26.

⁴⁹⁵ Исто, 26.

⁴⁹⁶ Исто, 27.

Пашића појачао је хрватски покрет под вођством Стјепана Радића. Тако се конституанта састала под ауспицијама племенске борбе. Оно што је на Крфу примљено као провизориј – „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“ – требало је да постане дефинитивно у Видовданском Уставу по диктату Пашићевом, који је одбио демократски предлог о називу државе „Краљевина Југославија“. Изгласавање устава је проведено дијалектички измајсторисаном квалификованом већином. Спор између Срба и Хрвата решили су својим гласовима други. Од тог часа почиње хаос у Југославији. Ништа вештачко не може бити трајно. Борба између радикала и демократа, као главних шампиона у политичком крешеву и твораца Видовданског Устава, постаје безначелна. Стално отимање о власт и прављење компромиса. У тој међусобној борби странке су заборавиле на свој главни задатак – да прошире свој делокруг на сва племена и све крајеве Југославије. Стога мање покрајинске партије (гдекад чак и мања група војвођанских Немаца) одлучују о судбини владе. Методи те борбе крећу се између интриганства и простоте. Ни једно име не остаде неокаљано, ни једна идеја некомпромитована. Корупција је постала државна институција. Читаве партије покривају својим ауторитетом своје министре оптужене због корупционистичких дела. Морална декаденција парламента је потпуна. Атентати у скупштини у јуну 1928. године само су груб, завршни израз те декаденције.⁴⁹⁷ Све што је изрекао о моралној декаденцији парламента, корупцији, интригантству и простотама југословенске политичке сцене и парламентаризма у периоду 1918 – 1929. године, Стојановић је без икакве сумње био највећим дијелом у праву. Међутим, занимљиво је да он и те 1935. године као главне кривце за такво стање маркира Радикалну и Демократску странку и њихову међусобну политичку борбу, те им чак замјера и то што дјелокруг свог рада нису прошириле на све крајеве Краљевине СХС, већ су дозволиле да мање, покрајинске партије креирају пречесто државну политику. Ако имамо у виду да је Стојановића још 1919. године Васиљ Грђић из Сарајева упозоравао да није било могуће избјећи страначко организовање на вјерској и националној основи, због тога што су то првенствено жељели муслимани и Хрвати, а да и не говоримо о свему осталом што се дешавало на

⁴⁹⁷ Др Никола Стојановић, *Наша политика, погледи на прошлост – нова Југославија*, Београд 1935, 26.

политичкој сцени Босне и Херцеговине и Краљевине СХС у том периоду, поготово чињеницу да је хрватску политику у тој држави креирао човјек који је уопште био против стварања те државе и од првог дана њеног настанка тражио начине како да је разбије, онда оволика површност, па и наивност Николе Стојановића, послије седамнаест година од стварања Краљевине СХС, не изгледа нимало реална, већ из неког, само њему знаног разлога, прилично намјештена и исконструисана. С друге стране, Стојановић ни овдје није пропустио да истакне, и то на више мјеста, своју огорченост односом Београда према „Динарцима“, то јест, дијелу Срба западно од Дрине, а посебно у Босни и Херцеговини, или боље рећи према њему и групи његових предратних сабораца. У том смислу он, на једном мјесту, на примјер, каже: „Најнационалнији крајеви су занемаривани. Национални морал стављен је иза најобичнијих партиских рачуна. Издајице народа су награђиване, а патриоти проглашавани за издајице, јер нису били покорни вођама.“⁴⁹⁸ Али, на кључно питање Стојановић овдје не даје одговор, а то је питање: шта за њега суштински представља појам „национални морал“, на који се позива? Или, боље рећи, да ли је ту у питању српски или југословенски национални морал? Који је од та два морала био стављен иза „најобичнијих партијских рачуна“ и од кога? И, у крајњој линији, Стојановић је у овим својим анализама морао разријешити и дилему у каквом је међусобном односу стајао хрватски и југословенски национални морал код Стјепана Радића и његових сљедбеника.

Своју огорченост улогом Босне и Херцеговине у Краљевини СХС нису крили ни остали из круга српске интелектуалне елите блиских Николи Стојановићу. Тако је, на примјер, Перо Слијепчевић 1929. године писао: „Босна и Херцеговина после рата нису дале ничег индивидуалног нашем националном животу. Изјаве и тежње из БиХ биле су привесак Београда и Загреба. У сукобу који се између ова два центра оцртавао све јаче, БиХ нису више заузимале ону пређашњу улогу, мушку и разбориту, да се чују и саме, да посредују и да вежу. Нити су оне имале гласа нити их је ко слушао.“⁴⁹⁹ Ове констатације Пера Слијепчевића могле би се узети као тачне

⁴⁹⁸ Исто, 27.

⁴⁹⁹ Перо Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, 277.

једино када је у питању српска интелектуална елита из Босне и Херцеговине и њено учешће у политичком животу Краљевине СХС. Међутим, ако посматрамо муслиманску политичку елиту окупљену око Југословенске муслиманске организације, онда се ове констатације Пера Слијепчевића итекако могу ставити под знак питања. Иако релативно малобројни, бар у односу на Србе и Хрвате у Краљевини СХС, муслимани Босне и Херцеговине, су преко ЈМО имали знатно више утицаја у тој држави, него што им то бројност допушта. Гледајући са тог ускостраначког и вјерског интереса испоставило се да су својим политичким организовањем на вјерској основи имали вишеструке практичне користи. Почевши од изгласавања Видовданског устава, опозиционог дјеловања у оквиру Федералистичког блока или као дио владајуће структуре, глас муслимана Босне и Херцеговине се знатно гласније чуо у политичком животу Краљевине СХС него глас Срба, који су се утопили у велике странке чије средиште није било у Босни и Херцеговини. Уз то расточени и политички завађени и најоштрије сукобљени по страначкој припадности, Срби из Босне и Херцеговине нису могли чак ни у оквиру партија којима су припадали остваривати неки већи политички утицај или моћ.

Покушај рестаурације парламентаризма онемогућен је иступањем посланика Сељачко-демократске коалиције, који су одбили да учествују у раду Парламента. Осим тога, они су политичку и парламентарну кризу која је наступила послије убиства у скупштини, настојали на све начине да претворе у уставну и државну кризу, захтијевајући преуређење државе. То се најбоље види из саопштења СДК које је објављено 1. августа 1928. године, то јест, на дан када је Народна скупштина требала, послије јунских догађаја, да настави свој рад, а у коме се, између осталог, каже:

„...1. Да крња Народна Скупштина сазвана у засједање за дан 1. колхоза 1928. није овлаштена доносити никакве закључке за цијелу државу. Сви закључци који би се створили, а нарочито финансијалне обавезе, које би се наметнуле народу, проглашавамо за ништетне и необавезне за народ у пречанским крајевима, које представљамо, а за хрватски народ напосе.

2. Констатујући, да су краљевине Хрватска и Црна Гора и све народне индивидуалности, представљене у Народном вијећу приступиле у државну заједницу са Краљевином Србијом не одричући се својих историјско-државних односно народно-политичких индивидуалитета у корист ма које друге од уједињених земаља, него само у корист државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца и да су акт од 1. Просинца 1918. и Устав од 28. липња 1921. употребљени за утврђивање хегемоније бивше краљевине Србије над свим осталим земљама и народним дијеловима, изјављујемо да је у свијести народној досадашње државно уређење у цјелини поништено познатим догађајима и да ћемо повести најодлучнију борбу за ново државно уређење, које ће осигурати пуну равноправност свих споменутих индивидуалитета...⁵⁰⁰

Из овог саопштења више је него јасно да прваци СДК настоје да у политичком смислу материјализују скупштински атентат, чак до те мјере да сматрају ништавним прводецембарски акт уједињења 1918. године, а да и не говоримо о Видовданском уставу. Занимљиво је да у свом саопштењу прваци СДК помињу само Хрватску и Црну Гору, као „краљевине“ које су се ујединиле са Србијом 1918. године, доводећи тако у исту раван неоспорну црногорску државну независност са хрватским статусом у оквиру Аустро-Угарске, који није био ни близу државне независности. Али, посебно је занимљиво да се овдје уопште не спомињу области као Далмација, Славонија или Босна и Херцеговина, а очигледно је да прваци СДК говоре и у њихово име, супротстављајући Србији „пречански фронт“. Није јасно ко је у име српског народа из Босне и Херцеговине имао право да доноси оваква саопштења, осим ако као таквог нису сматрали проту Душана Кеџмановића, јединог посланика Самосталне демократске странке из Босне и Херцеговине. Дакле, код Светозара Прибићевића више нема ни помена о томе да ће Хрвати, ако покушају да створе „хрватску Ирску“ у Краљевини СХС, добити „српску Ирску“ у Хрватској, што само показује колико су политички принципи и идеали били минорни пред жељом за влашћу и политичком моћи, јер Прибићевић сада сматра „ништатним“ оно за шта се

⁵⁰⁰ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984*, Tematska zbirka dokumenata 308.

највише борио, прводецембарски акт 1918. године и Видовдански устав, а који су га и избацили у политичку орбиту Краљевине СХС и донијели му епитет „српског Тисе“.

Пад Вукићевићеве владе 4. јула 1928. године чинио се као неминовност послије Рачићевог атентата, али је састављање нове владе у околностима све веће политичке, вјерске и националне затегнутости, у којој се чак јавно лицитирало са могућношћу ампутације Хрватске, представљало нову авантуру за и онако ужарену политичку сцену Краљевине СХС. Покушај краља Александра да нову владу састави ванстраначка личност, генерал Хацић, није успио, па је већ тада, на једној међустраничкој конференцији, најавио могућност увођења личног режима и правилно оцијенио тадашње политичке прилике недопустивим метежом, који му налаже да заведе ред на најефикаснији начин.⁵⁰¹ Влада Антона Корошеца, која је формирана крајем јула мјесеца 1928. године, а у коју су, поред Корошчеве СЛС, ушли представници радикала, демократа и ЈМО, као и шеф Хрватске пучке странке Стјепан Барић, представљала је нужни компромис, али је већ тада свима било јасно, па и самом краљу, да је ова влада привременог карактера. Из Босне и Херцеговине у ову владу су ушли Богољуб Кујунџић, као министар пошта и телеграфа и Мехмед Спахо, као министар трговине и индустрије. Улазак Југословенске муслиманске организације у владу изазвао је незадовољство Корошчевом политиком појединих радикалских првака из Босне и Херцеговине, попут Б. Зељковића, Б. Калуђерћића, М. Петковића, а посебно њиховог вође др Милана Сршкића.⁵⁰²

Међутим, метеж и напетост није владала само на политичкој сцени Краљевине СХС, већ се директно преносила и у народ. То је поготово долазило до изражаја у вјерски мјешовитим срединама каква је била Босна и Херцеговина. Стање се посебно компликовало послије смрти Стјепана Радића, када су многобројни комеморативни скупови и друга окупљања његових присталица као по правилу били на ивици инцидента. Комеморативни скупови одржавани су и у Босни и Херцеговини, посебно у оним срезovima гдје су муслимани и Хрвати чинили већину становништва, као, на

⁵⁰¹ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1975, 147.

⁵⁰² Исто, 148.

примјер, у Мостару, Сарајеву, Зеници, Бугојну и другим. У неким мјестима, као, на примјер, у Фојници локални прваци ХСС уз свесрдну помоћ католичког свештенства покушавали су и поред забране да одрже јавне зборове, а све опомене жандармерије да су политичке манифестације под ведрим небом забрањене, могле су довести само до инцидената и сукоба, поготово што су учесници, између осталог, извикивали и пароле „Доље убице!“, „Доље Срби!“ и слично. Такав случај био је, на примјер, приликом манифестација у Фојници, које је, поводом Радићеве смрти организовао католички клер и локални прваци ХСС.⁵⁰³ С друге стране, на комеморативном скупу у Бањој Луци истакнуто је да атентат „није дело српског народа, српских сељака – то је дјело господе, дјело једног ненародног крвавог режима.“⁵⁰⁴ На комеморацији у дому хрватског друштва „Нада“, коме је присуствовало од 1500 до 2000 људи, говорио је и прота Душан Кецмановић, који је, осуђујући злочин величао Радића и Прибићевића, затим др Стеван Мољевић, који је „очитао целу историју Срба и Хрвата“, као и познати бањалучки сликар Шпиро Боцарић, који је наводно „ту историју образложио.“⁵⁰⁵ Поводом Радићеве смрти страсти се нису стишавале ни у наредним мјесецима, па је свако окупљање његових присталица пријетило инцидентима и националним сукобима. Тако је, на примјер, приликом приказивања филма „Стјепан Радић у животу и смрти“, у сарајевском Империал кину, 7. новембра 1928. године, дошло до инцидената када су се зачули повици „Доље крвава влада!“ „Доље крвави Београд“ и слично. Полиција је ухапсила неколицину изгредника и повела их у полицијску станицу, али је за њима кренула маса од око 300-400 људи захтијевајући да се изгредници пусте и кличући „Живила хрватска Босна!“ „Живило хрватско Сарајево“ и слично, али су били растјерани од стране полиције.⁵⁰⁶

Националистичке страсти избиле су свом силином на површину и пријетиле да доведу до крвавих сукоба. Опет су поведене старе распре, ако су оне икада у

⁵⁰³ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1464/28 (Извјештај Жандармеријске станице у Фојници команданту Трећег жандармеријског пука 18. августа 1929. године).

⁵⁰⁴ Томислав Ишек, *Дјелатност хрватских грађанских странака у Бањој Луци од 1918. до 1929.* Зборник радова: *Бањалука у новијој историји (1987-1945)*, Сарајево 1978, 237.

⁵⁰⁵ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској крајини*, 147.

⁵⁰⁶ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 2282/28 (Полицијска дирекција за БиХ великом жупану Сарајевске области 30. јануара 1929. године).

ствари и престајале, о националној припадности Босне и Херцеговине. Иступање првака СДК, посебно новог шефа ХСС Влатка Мачека, о неопходности плебисцита међу становништвом Босне и Херцеговине, на коме је требало да се определијеле да ли ће живјети у српској или у хрватској федералној јединици, јер су неминовност подјеле земље на тој основи вођи СДК видјели као свршену ствар, изазивали су оштре и бурне реакције код Срба. У поводу једне овакве изјаве Мачекове, новопокренути лист *Глас Босне* писао је и ово: „Г. Мачек би хтео да Босна или припадне Хрватској или да добије аутономију. Ни једно ни друго, г. Мачече! Босна је давала тон и правац политици у овим покрајинама кроз целу своју историју, она је ту своју политику скупо платила крвљу, та је политика била сажета у једној речи: Београд! Србија! И данас би ви хтјели да нас трпате у вашу Хрватску, да нас одвајате од Србије, да нам дајете неке аутономије, федерације и конфедерације. Нећемо ми то! Ако тако разговарате, онда заједно рачунајте Србију, Јужну Србију (Не Македонију!), Црну Гору и Босну и Херцеговину, а за остале крајеве ћемо се већ погађати.“⁵⁰⁷ Стеван Нинковић из Станара писао је свом страначком шефу Ј. Ј. Пижону 30. новембра 1928. године: „Изгледа да ће на дневни ред доћи ревизија устава и, ако сам добро обавештен, нас Врб. обл. гурају Загребу. Наш српски свет неће Загреба. Хоће Београд, па макар он био и најцрњи, он је наш. У нашем свету ће се у том часу пробудити национализам, и сви они који буду друкче мислили, бити ће збрисани са полит. позорнице.“⁵⁰⁸ Занимљиво је да Нинковић не дијели такво мишљење, већ Пижону пише да они (Савез земљорадника у Крајини) за сада неће истицати своје мишљење, али му то не смета да гдје год дође агитује међу народом како су „нас радикали продали Загребу и да су одредили Босну за границу између Загреба и Београда.“⁵⁰⁹ На крају је Нинковић додао: „Истина, ја знадем ко је то одредио, али то ме се не тиче ништа.“⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Цитирано према: N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima...*, 176.

⁵⁰⁸ АЈ, 80 – 80 – XII/5 (Писмо Стеван Нинковића Јовану Јовановићу Пижону од 30. новембра 1928. године).

⁵⁰⁹ Исто.

⁵¹⁰ Исто.

С друге стране, у Хрватској су искрено вјеровали да је дошло вријеме одвајања Хрватске из Краљевине СХС и већ почели да кроје нове границе, у којима су и Босна и Херцеговина, такође, биле предмет пројектовања и прекрајања граница. Занимљив разговор на ту тему водио је, 20. децембра 1928. године у Загребу, са Јосипом Предавцем Стеван Нинковић и о томе послао опширан извјештај свом вођи Јовану Јовановићу Пижону. На Нинковићево питање о могућем одвајању Хрватске Предавец је одговорио да „Он као и ХСС рачунају засебну Хрватску, Славонију и Далмацију као једну државу, везану било федерацијом, конфедерацијом или персоналном унијом са осталим делом државе.“⁵¹¹ На Нинковићево питање „шта мисле са Босном?“, Предавец је прво избјегавао јасан одговор, тврдећи да о томе треба да ријеше Босанци, али је затим додао: „Муслимани ће се слабо питати шта хоће. Остају Срби и Хрвати. Што се тиче Хрвата они су сви као један против Београда и његове управе. Могу тражити покр. управу ако Срби хоће, ако Срби неће онда ће Хрвати тражити прикључак ка Загребу односно Хрватској.“⁵¹² На Нинковићеву примједбу да ће у том случају Срби из Босне и Херцеговине „сви уз Београд“, Предавец је одговорио да ће то питање доћи на ред послије, тек пошто се рашчисте ствари између Хрватске и Србије, али да ће највјероватније, уз посредовање страних сила, на које су хрватски сепаратисти очигледно рачунали, доћи до подјеле Босне између Србије и Хрватске.⁵¹³ Најзанимљивији дио разговора био је онај када је Нинковић покушао да Предавцу предочи став Савеза земљорадника о потреби окупљања свих земљорадника, па и хрватских, у једну земљорадничку странку и на крају га упитао шта би било „када би сви Срби отишли у једну странку, а на другој пак сви Хрвати, како и јесу, како би онда било и како би се онда питање решило.“ Предавец му је рекао „то би било зло и то не би ваљало никако.“⁵¹⁴ Дакле, Хрвати су рачунали на поцијепаност српског политичког тијела, као најбоље средство за постизање хрватских националистичких циљева, а као

⁵¹¹ АЈ, 80 – 80 – XII/5 (Писмо Стевана Нинковића Јовану Јовановићу Пижону од 23. децембра 1928. године).

⁵¹² Исто.

⁵¹³ Исто.

⁵¹⁴ Исто.

највеће зло сматрали су могућности да се, попут Хрвата, сви Срби у Краљевини СХС уједине у једну странку. Хрватима је очигледно било јасно да они своје захтјеве могу постављати све док су Срби разједињени у више странака и док могу, захваљујући томе, манипулисати политичким животом Краљевине СХС, тражећи споразум и подршку од појединих српских опозиционих странака, који у својој нездравој жељи за влашћу нису ни помишљали на стварање српског политичког фронта у земљи, који би, насупрот хрватском питању, поставио српско национално питање на дневни ред политичког живота Краљевине СХС.

Да је један добар дио Хрвата заиста вјеровао у то да је, послије Рачићевог атентата, одвајање Хрватске неминовност, показује и појачана активност хрватске емиграције у Босни и Херцеговини, која се највише очитовала убацивањем летака антидржавног карактера и разних брошура које су шириле мржњу на Србију, Србе и династију Карађорђевића.⁵¹⁵ Ови прогласи углавном су прослеђивани поштом на адресе хрватских културних, просвјетних и пјевачких друштава у Босни и Херцеговини, али и на адресе појединаца који су требали да их шире по народу. Ови прогласи, који су у главном стизали од хрватских исељеника из Јужне Америке, били су препуни мржње према Србима и Југославији, али и према Хрватима који су били југословенски оријентисани.⁵¹⁶ Али, ти прогласи нису само настајали у иностранству, већ и у самој земљи, те су растурани и на простору Босне и Херцеговине. У једном прогласу, насловљеном са „Хрвати и Хрватице“, хрватски народ се отворено позива на побуну, наводећи примјер Ирске, а Србима се пријети да ће сви који дођу у Загреб „отићи као Ристовић“, српски новинар из Београда који је убијен у Загребу.⁵¹⁷ Осим тога, Министарство унутрашњих дела је било обавијештено да се међу Хрватима који немају земље врши пропаганда да колонизују оне дијелове Хрватске гдје су Срби чинили већину, како би на тај начин при будућем плебисциту и ти крајеви припали

⁵¹⁵ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1430/28.

⁵¹⁶ У једном од тих прогласа оштро се нападају Иво Гризигоно и Јово Марчетић, као издајнице, који у Буенос Аиресу заступају југословенско гледиште, али и Трумбић, Тресић, Дринковић и Лагиња. АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1430/28 (Текст прогласа „Dolje izdaice svoje domovine – dolje srbska glavnjača“, који је потписао Марко Фил. Вујев).

⁵¹⁷ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 136/29 (Допис Одјељења јавне безбједности МУД-а великом жупану у Сарајево од 13. јануара 1929. године).

Хрватској. За ове потребе била је ангажована и једна банка, а формирана су и тајна друштва под именом „СНОП“ која су имала задатак да пропагирају, шире и спроводе ову акцију.⁵¹⁸ Поред тога, Одјељење државне безбједности МУД-а прикупило је информације да се у сјеверним областима Краљевине, посебно преко Саве и Дунава, стварају организације чији су чланови махом млађи људи „а чији је задатак да психичким и физичким подстицањем стварају само сверу за вршење атентата и извршења других терористичко кривичних дела.“⁵¹⁹

С друге стране, Срби у Босни и Херцеговини оштро су реаговали на све овакве и сличне иступе и пропаганду. Опет је оживјела дјелатност ОРЈУНЕ и СРНАО, а почела су се оснивати и нека нова национална удружења. Тако је, на примјер, почетком октобра 1928. године у Сарајеву основано удружење „Видовдански хероји“ чији је задатак био „Будити и ширити у српском народу националну свест и настојати да се истински национализам као темељ величине отаџбине очува.“⁵²⁰ Међутим, како ће се касније испоставити у овом друштву нашао се један број врло проблематичних лица, осуђиваних за разне преступе, од пијанства до крађа, на вишемјесечне казне затвора. Осим тога, неки од њих користили су ово друштво за прибављање личне материјалне користи, као, на примјер, предсједник Управног одбора овог друштва, који је чак пет пута осуђиван ради крађе, а на крају се испоставило да је и добровољне прилоге које су богати појединци слали овом друштву, проневијерио.⁵²¹ Због свега тога, ово друштво је на крају, 30. априла 1929. године било забрањено и распуштено. У то вријеме активно су дјеловале и у Сарајеву и још неким мјестима Босне и Херцеговине и Организација муслиманске омладине

⁵¹⁸ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 183/29 (Допис Одјељења јавне безбједности МУД-а великом жупану у Сарајеву од 15. јануара 1929. године).

⁵¹⁹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 244/29 (Допис Одјељења јавне безбједности МУД-а великом жупану у Сарајеву од 16. јануара 1929. године).

⁵²⁰ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 980/28 (Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 8. октобра 1928. године). Као осниваче и покретаче ове организације Полицијска дирекција у Сарајеву је именовала следећа лица: Марковић Коста, чиновник у Дирекцији шума; Банић Душан, лимар у железничкој радиони; Петровић Никола, мајстор у Војној одјећи; Копривица Душан, штампарски радник; Старовић Обрад, мајстор у Војној одјећи; Шљиво Недељко, послужитељ у Клубу Радикалне странке; Радаковић Вељко, механичар; Дечковски Стево, посластичар; Сладојевић Ђорђо, радник у железничкој радиони; Попадић Милан, лимар; Илић Остоја, послужитељ у Војној одећи и Вучић Никола, послужитељ у Војној одећи.

⁵²¹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 980/28.

„Осман Ђикић“, као и Српска национална омладина „Петар Кочић“. Организација муслиманске омладине „Осман Ђикић“, основана је још почетком 1926. године са циљем национализације муслимана Босне и Херцеговине у српском националном смислу. Њени оснивачи Махмут Алајбеговић, Ахмет Кемура, Хилмија Зелихић, Хифзија Бурек и други, активно су се истицали у националном раду међу муслиманима, а њихова активност посебно је долазила до изражаја приликом избора, када су јавно изражавали подршку Радикалној странци, а понекад чак и растурали предизборне скупове Мехмеда Спаха.⁵²²

У таквој узаврелој атмосфери одржани су, 28. октобра 1928. године, општински избори у Босни и Херцеговини. Општински избори били су још од стварања Краљевине СХС увијек актуелно политичко питање. За њих је посебно била заинтересована ЈМО из простог разлога што су рачунали да су муслимани још увијек најбројније градско становништво у Босни и Херцеговини и да ће на тај начин најлакше доћи до власти у локалним срединама. Због тога су посланици ЈМО у више наврата, почевши од 1921. године, упорно понављали захтјеве за одржавањем општинских избора. Наравно да су и радикали знали за то па су се свим силама трудили да што више одложе одржавање општинских избора, јер би у градским срединама сигурно изгубили многе позиције власти. Општински избори на простору Босне и Херцеговине првобитно су били заказани за фебруар 1928. године, али су на интервенцију посланика ХСС одложени за октобар исте године. Општински избори 1928. године били су својеврсна реприза претходних парламентарних избора. Уз исте актере и исту политичку реторику, сада још више националистички оптерећену убиством у Скупштини, њих је карактерисала и поцијепаност кандидатских листи. Најживљу кампању водила је ЈМО, која је, у ситуацији када су се велике политичке партије налазиле у перманентној кризи и процесу слабљења па и распадања, само још више јачала своје позиције. Упорно истрајавајући на курсу подршке влади у којој су уз радикале и СЛС и они партиципирани, сада су видјели своју шансу да као једна од владајућих партија, искористе све позиције власти и освоје што више мандата на

⁵²² АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 591/29 (Допис Одјељења јавне безбједности МУД-а великом жупану у Сарајево од 9. марта 1929. године).

скупштинским изборима. Главна мета њихових напада постала је Радикална странка и Милан Сршкић, кога је Спахо на својим скуповима буквално проглашавао непријатељем муслимана. И поред свих напора ЈМО ипак није успјела да оствари компактност својих редова, јер су се опет у појединим мјестима појавиле одвојене листе. Исти случај био је и са Радикалном странком, која је у појединим изборним окрузима Босне и Херцеговине опет иступала са поцијепаним листама, а ништа боља ситуација није била ни у редовима ХСС. Осим тога као и на претходним парламентарним изборима у Босни и Херцеговини су се појавиле и неке независне листе. У ситуацији када је Народна радикална странка била поцијепана на неколико фракција, др Милан Сршкић покушавао је да у Босни и Херцеговини организује какву-такву кампању и посебно да мобилише и уједини Србе пред општинске изборе, али судећи према изборним резултатима, а посебно према степену излазности Срба на изборе, слабо је успио и у једном и другом. Иначе, Сршкић и радикали су настојали да до тих избора уопште и не дође, а за њихово расписивање кривио је владу четворне коалиције у којој су, по његовом мишљењу, главну ријеч водили непријатељи Народне радикалне странке и која је општинске изборе расписала „баш у најгорем моменту, кад се Срби налазе поцепани и растурени по свим могућим странкама.“⁵²³ На скупу својих присталица у Високом 16. септембра 1928. године, Сршкић је, између осталог, рекао: „За Босну и Херцеговину ови избори значе пребројавање снага и наши непријатељи искористили су овај моменат. Ја и моји другови радимо свим силама да до ових избора не дође, али се ми морамо спремати као да ће до њих доћи и зато вас ја позивам да сложено иступите на општинским изборима. Кад је ова данашња влада својом управом подигла верске и племенске барјаке, морамо и ми да викнемо сви Срби на окуп.“⁵²⁴ Сршкић је за све недаће народа и државе, а посебно незавидан положај српског народа широм државе, окривио владу: „Данашња влада, која је спрега између такозваних Вукићевићеваца и демократа, који су на власт под мишком извукли и ЈМО, ви који читате новине знате колико су зла учинили. Покретана су питања хака, дошла је у питање и кметовска

⁵²³ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1715/28 (Поглавар среза височког великом жупану у Сарајево 17. септембра 1928. године).

⁵²⁴ Исто.

земља, рушене су ограде, паљене су куће. Изашла је позната поверљива наредба Министра Аграрне реформе, проти које смо ми радикали, окупљени око Главног одбора, протестовали на највишем месту. И да није повучена, земља би била огрезла у крви. Отпуштани су наши исправни и добри чиновници без икаквог милосрђа по најјачој цичи зими. Тако је код нас, а даљ видите како су се осилили непријатељи Српства у Македонији и Старој Србији, тој колевки Српства. На левој обали Вардара осилени бугараши трговали су чак са нашом државном границом. У српској војводини пишу се записници у областима на мађарском и немачком језику, а у Хрватској политика ове владе довела је да се убијамо као бугараши. Ово овако браћо не може даље ићи.⁵²⁵ Сршкић је даље људе окупљене око Веље Вукићевића назвао „бескичмењацима“ које ће Главни одбор Народне радикалне странке осудити и изнио став људи окупљених око Главног одбора да влада мора имати иста обиљежја као држава, то јест, у њој морају бити заступљени Срби, Хрвати и Словенци, а са муслиманима се може разговарати тек „кад они више не буду у вјерској организацији већ се разиђу по политичким партијама.“⁵²⁶ Скоро идентичне ставове Сршкић је поновио и на предизборном скупу радикала у Сарајеву, 25. октобра 1928. године, када је рекао да је „Влада Вукићевић, Корошец, Спахо, расписала ове изборе у доба највише вјерске и племенске подвојености. Сав културни свијет моћи ће се згражати, кад погледа, како подвојени идемо у опћинске изборе, на вјерске и племенске фронтове, као у доба крсташких ратова.“⁵²⁷ Ако ништа друго, Сршкић је овом констатацијом био у потпуности у праву, као и констатацијом да је небригом српских политичара, а посебно њиховој подвојености, Босна и Херцеговина препуштена у руке Мехмеду Спаху, који је и даље наступао на начин као да он има искључиво право да заступа и тумачи жеље Босне и Херцеговине, иако фактички није говорио ни у име трећине њеног становништва. Сршкић је, такође, критиковао такозвани „Спахов амандман“ у Видовданском уставу по коме је Босна и Херцеговина остала као једна цјелина подијељена на шест области, у којима ће Спахо на локалном нивоу

⁵²⁵ Исто

⁵²⁶ Исто.

⁵²⁷ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1772/28 (Полицијска дирекција за БиХ великом жупану Сарајевске области 26. октобра 1929. године).

склапајући пактове негдје са Хрватима, а негдје са Србима, успијевати да осигура превласт у тим областима. Иначе, на овом скупу главна мета напада Милана Сршкића био је Мехмед Спахо и његова политика. Одговарајући на Спахове нападе да је он „непријатељ муслимана“, Сршкић је, између осталог, рекао да је Спахова политика „превртљива и на лажи основана“, да је она у Београду антихрватска, у Загребу антисрпска, а у Сарајеву југословенска. На крају свог говора Сршкић је, за оне који су знали да слушају, сасвим јасно најавио нову територијалну организацију државе, која ће доћи са шестојануарским режимом, што значи да је он већ тада несумњиво био укључен у припреме шестојануарског режима и да је већ тада знао да ће доћи нове подјеле земље на области. У том смислу, а алудирајући на Спахово аутономаштво, Сршкић је изјавио: „Сваки онај ко границе Босне и Херцеговине чува омета право уједињење и противник је споразуму између Срба и Хрвата. До овога споразума не долази се изјавама, већ треба ући у суштину проблема – а тај је ревизија устава који ће чувати јединство и цјелину државе. Треба проширити територијалне и стварне надлежности области, порадити на правилном функционисању администрације и створити осјећај потпуне једнакости и равноправности, те уклонити за увијек вјерску и племенску мржњу... треба порадити на томе да Босна и Херцеговина, која по својим комуникационим везама, те по природном закону буде једно са Србијом, Хрватском, Далмацијом, Црном Гором, јер није наша жеља, да нас дијели Дрина или Сава од наше браће. Тада ће и ЈМО, као цетијетска организација, стопити се у огромном броју националних гласова и изгубити свој уплив у народу. Онда ће и наше Сарајево постати привредни и културни центар једне велике области у којој неће водити ријеч они, који у политици црпе свој морални ауторитет из вјерских и племенских свађа.“⁵²⁸ Та нова област о којој Сршкић очигледно говори, а којој ће Сарајево постати културни и привредни центар и која ће бити организована изнад вјерских и племенских аршина, биће, како се убрзо испоставило, Дринска бановина. Треба рећи да је општински кандидат радикала у Сарајеву био и др Урош Круљ и да је заједно са Сршкићем говорио на предизборним скуповима ове странке.

⁵²⁸ Исто

Скупштински атентат оставио је разноврсне последице на политичку сцену Босне и Херцеговине, па и на популарност појединих политичара и странака. Тако је, на примјер, иступање Светозара Прибићевића допринијело значајном паду његове популарности међу Србима у Босни и Херцеговини, посебно у Крајини гдје је раније имао најзначајније упориште када су у питању Босна и Херцеговина. О томе несумњиво свједоче извјештаји средских органа власти из крајишких срезова гдје се констатује да је „СДС наишла на отпор својих бивших присталица и да је успјех у будућности слаб.“⁵²⁹ Неки предизборни скупови СДС нису могли бити ни одржани због тога што се бивше присталице ове странке нису одазвале или би се одазвало само по неколико десетина људи. Живу предизборну активност приликом ових избора показали су челници Савеза земљорадника из Босне и Херцеговине, посебно у Босанској крајини, свом традиционалном упоришту. Тамо су предизборну кампању биле укључене све значајније личности ове странке са простора БиХ, Бранко Чубриловић, Чедо Кокановић, Милош Тупањанин, па чак и Милан Прибићевић, брат Светозара Прибићевића и други.⁵³⁰ Доста живљу активност на овим изборима су показали комунисти и то опет под називом Радничко – сељачког републиканског савеза. Као што је било и за очекивати Југословенска муслиманска организација освојила је највећи број мандата у свим општина у Босни и Херцеговини, гдје су муслимани чинили већину становништва. Међутим, у појединим срединама прилично успјешно су их пратили радикали и ХСС. Очигледно је поцијепаност листи, та стара болест радикала у Босни и Херцеговини, и овога пута била значајан чинилац у губљењу мандата. Осим тога дио српских гласача и сада је поклатио своје гласове демократама. У срезовима са већинским хрватским становништвом ХСС је опет била неприкосновена по броју мандата. Међутим, ове изборе карактерисало је нешто што није ниједне претходне, а то је велика апстиненција бирача, посебно Срба. Према неким подацима, од гласања се уздржало чак 50% Срба, 35% муслимана и 10% Хрвата у Босни и Херцеговини.⁵³¹ Живко Даниловић, свештеник из Бање Луке обавјештавао је, последице избора, Јована Јовановића Пижона да је у тој области

⁵²⁹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској крајини*, 149.

⁵³⁰ Исто, 148-152.

⁵³¹ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima...*, 177, напомена бр. 99.

гласало свега 66% Срба, а такође се жалио да је и на овим изборима било изборне крађе од стране радикала, па је, на примјер, навео како је на изборном мјесту Сарачица, у срезу бањалучком, један човјек бацао и по 20-30 куглица у радикалску кутију.⁵³² Ово је само један од показатеља да је тадашње хрватско друштво у Босни и Херцеговини било понајвише политизовано, док је Србима и муслиманима, а посебно овим првим, политике, странака и њихових кортеша очигледно било преко главе. Званични органи у Сарајеву су сматрали да је оволика количина политизације хрватског гласачког тијела и њихов масовни излазак на општинске изборе 1928. године, био последица скупштинског атентата, као и чињеница да се ХСС налази у опозицији.⁵³³ Тако су се само обистинила ранија предвиђања службених органа да ће убиство посланика ХСС у Скупштини само ојачати ХСС и екстреме међу Хрватима. О томе да су се и они умјеренији Хрвати у Босни и Херцеговини почели нагло радикализовали послје скупштинског атентата, полицијски органи су обавјештавали надлежне убрзо послје атентата. Тако је, на примјер, Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину обавјештавала великог жупана у Сарајеву, крајем јула 1928. године, да су сви Хрвати у Сарајеву који до сада нису били присташе ХСС, у знак протеста приступили овој странци, која је на тај начин само ојачала.⁵³⁴ С друге стране, политичке партије које су окупљале српско гласачко тијело и даље су биле до крајности сукобљене. Тако, већ помињани, Живко Даниловић пише послје избора Пижону и ово: „Борба се мора повести са радикалима на живот и смрт. О свему се мора озбиљно размислити.“⁵³⁵

Резултати избора само су још више радикализовали политичку сцену Босне и Херцеговине, јер је формирање обласних и градских скупштина према изборним резултатима омогућавало мајоризацију оних који су били у мањини. То је посебно дошло до изражаја у оним општинама гдје су Хрвати и муслимани имали могућност

⁵³² АЈ, 80 – 80 – XII/5 (Писмо Живка Даниловића Јовану Јовановићу Пижону од 1. новембра 1928. године).

⁵³³ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 2534/28. (Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 7. новембра 1928. године)

⁵³⁴ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1538/28. (Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 30. јула 1928. године).

⁵³⁵ АЈ, 80 – 80 – XII/5.

да коалиционим споразумом остваре апсолутну већину и у потпуности преузму власт у своје руке. Као примјер, може се навести сарајевска општинска управа у којој су, послије избора 28. октобра 1928. године, већину формирали посланици Југословенске муслиманске организације и Хрватске сељачке странке, док су српске партије остале у опозицији, као и двије муслиманске партије просрпски оријентисане и сарајевски Јевреји. Као последица тога, апсолутну власт у сарајевској општини добили су муслимани из редова ЈМО и Хрвати из редова ХСС. Муслимани су добили начелничко и подначелничко мјесто, а Хрвати једно подначелничко мјесто, док Срба у тој комбинацији није било, иако је чак и у Аустро-Угарском периоду у Сарајеву увијек један подначелник био Србин. Осим тога, из управе Градске штедионице, која је, поред осталог, руководила и свим општинским предузећима у Сарајеву (трамвајима, водоводом, електричном централом, плинаром и слично), избачени су сви Срби, а цјелокупну управу чинили су муслимани и Хрвати из редова ЈМО и ХСС.⁵³⁶ Постајало је очигледно да се Србима у Босни и Херцеговини почела понављати ситуација из 1911. године, када је формиран муслиманско-Хрватски блок у босанскохерцеговачком Сабору, а који је отворено непријатељски наступао против Срба. То је посебно дошло до изражаја почетком новембра 1928. године, када је хрватско-муслиманска већина у сарајевској општинској управи одбила приједлог српских представника у вијећу да се прослави 6. новембар, то јест, дан када је српска војска 1918. године, ослободила Сарајево. Један од хрватских вијећника чак је малициозно добацио коментар „А где је то била битка за ослобођење Сарајева?“⁵³⁷ Исто тако, на свечану сједницу општине поводом дана уједињења, 1. децембра, вијећници Хрватске сељачке странке нису хтјели да дођу, а када је то питање касније покренуто од стране српских представника, на једној од наредних сједница, муслимани су се опет солидарисали са Хрватима и ниједном ријечју нису жељели да изразе негодовање овим чином. Случај сарајевске општине није био изолован. Такву праксу упражњавали су представници ХСС и ЈМО у свим градовима Босне и Херцеговине, гдје су без Срба могли начинити скупштинску већину, као, на примјер,

⁵³⁶ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 485/29 (Велики жупан Сарајевске области МУД-у Београд од 20. фебруара 1929. године).

⁵³⁷ Исто.

у Мостару и још неким мјестима. Дакле, ЈМО је на нивоу државне власти била коалициони партнер радикала и ни по коју цијену се није хтјела одрећи позиције власти, али је зато на локалном нивоу играла улогу највјернијег савезника Хрватске сељачке странке, гдје год је било могуће заједничком сарадњом остварити апсолутну општинску власт.

Све је то код Срба изазивало огорченост и револт, који је посебно кулминирао одбијањем сарајевске општине да организује прославу уласка српске војске у Сарајево. То је довело до манифестација, које су на дан десетогодишњице уласка српске војске у Сарајево, 6. новембра 1928. године, организовали Српска национална омладина и новоизабрани радикалски посланици у општинском вијећу Сарајева. На манифестацијама, којима је присуствовало око 3000 грађана, говорили су др Милан Јојкић, пуковник Стојановић, Славко Калуђерчић, Дамјан Николић, општински вијећник Крчак и новинар Вељко Кривошић. Из говора свих поменутих лица јасно се да закључити шта је у том тренутку Србе из Сарајева, али и читаве Босне и Херцеговине највише бољело. Прије свега, скоро сви говорници су истакли да у манифестацијама учествују само Срби и муслимани који се у националном погледу осјећају као Срби, а одмах затим да границе на Дрини нема и да је више никада неће ни бити.⁵³⁸ Дакле, страх од границе на Дрини и озлојађеност због незахвалности муслимана и Хрвата за жртве српске војске и српског народа које су принесене за

⁵³⁸ Тако је, на примјер, Милан Јојкић, између осталог, рекао: „Данашње манифестације требале су да буду заједничке, у знак заједничке захвалности оним, који су нам донијели слободу, али на жалост морам констатовати, да у овим манифестацијама судјелујемо само ми Срби и наши пријатељи који осјећају српски... кад смо се овако свечано окупили, да прођемо улицама нашег Сарајева и да кажемо свакоме, да Сарајево осјећа исто што и наша Шумадија и да докажемо да нема граница између Босне и Србије, као што то неки наши непријатељи мисле. Они су искоришћавали наше ћутање, али нека знају да српски народ Босне зна цијенити крвљу заливену слободу.“ Славко Калуђерчић је, између осталог, рекао: „Прије 10 година у сумрак дошли су бјели двоглави орлови испод Требевића, поломљених бајонета и донијели прве зраке слободе Српском Сарајеву... И што видим, да само Срби славе данашњи дан, а опћински вијећници нијесу нашли за вриједно да прославе овај дан и да освјетле вијећницу. Овај дан је сваком Србину светиња и најзначајнији дан за наше Ослобођење и Уједињење. Оне, који су се оглушили о прославу, проклињати ће њихова дјеча и њихово потомство.“ Дамјан Николић, између осталог, је том приликом рекао: „Браћо, пријатељи, Срби Сарајлије. Видим да су се овдје скупили само они, који истински воле ову земљу и који никада неће дозволити да нас Дрина дјели. Полетили сте да прославимо 10. годишњицу уласка српске војске у Сарајево, који ће дан остати за сваког Србина светиња. Српско Сарајево, које је једва дочекало златну слободу, што су нам је браћа на бајонетима донијели, окупило се је да достојанствено прослави овај дан и да покаже браћи, која је за нас крв лила, да цијенимо жртве и напоре.“ (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 537/28, Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 7. новембра 1928. године).

ослобођење и стварање заједничке државе, била су главна осјећања Срба у Босни и Херцеговини у данима пред завођење шестојануарског режима, али, може се слободно констатовати, и током читавог периода трајања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У извјештају Полицијске дирекције из Сарајева великом жупану Милану Николићу, наводи се да су приликом манифестација учесници извикивали разне пароле кличући Србији, краљу Александру, српској војсци, српској Босни и српском Сарајеву, али и поклици типа „доље издајнице!“ „доље шуцкори!“ „доље избори!“. Међутим, новинар Југословенског листа Мустафа Челић у свом листу је написао да су се том приликом чули и повици „Живио Пуниша Рачић!“ То је министру Мехмеду Спаху послужило као повод да затражи од министра унутрашњих дела да се пронађу и најоштрије казне они који су извикивали ове пароле. На тражење Министарства унутрашњих дела по овом питању је у Сарајеву саслушано преко стотину лица и на крају је било установљено да ове пароле нико није ни извикивао.⁵³⁹ Исто тако, установљено је да нису извикиване пароле против муслимана и Хрвата, како је тврђено, а Славко Калуђерчић је у својој изјави устврдио да никоме није ни падало на памет да кличе против муслимана, јер се у поворци налазио и приличан број муслимана, као и читава управа друштва „Гајрет“. Истрага коју је водио инспектор Министарства унутрашњих дела из Београда, др Томо Толаци, установила је да је само двадесетогодишњи трговачки помоћник Бранко Билбија у једном тренутку, и то послуже завршетка манифестација, узвикнуо „доље Спахо“, те је због овога би кажњен са 20 дана затвора. И у овом случају, Билбија је био осуђен на основу изјаве једног муслимана (Асима Араповића) и двојице Хрвата (Стјепана Невјестића и Мирка Пењака).⁵⁴⁰ Постајала је свима очигледно да политичка острашћеност доводи међунационалне и међувјерске односе у Босни и Херцеговини до тачке усијања.

⁵³⁹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 537/28. (Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 8. новембра 1928. године).

⁵⁴⁰ Исто.

ГЛАВА V

ГОДИНЕ ДИКТАТУРЕ (1929 – 1934)

Српска елита из Босне и Херцеговине и завођење шестојануарског режима

Послије скупштинског атентата и немогућности да се политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца доведу до било какве тачке сношљивости, било је јасно да морају услиједити крупне интервенције и то са врха, од стране краља. Државни органи су свим силама настојали да спријече било какве националне и вјерске испаде, без обзира са које стране долазили, али њих ипак није било могуће до краја контролисати, а поготово не нагомилани бијес и међусобну нетрпељивост, коју су ширили партијски кортеши, па је становништво Босне и Херцеговине, али и читаве Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, могло само да са нелагодом и неизвјесношћу очекује нову 1929. годину. Неизвјесност се повећала када је 30. децембра 1928. године Корошчева влада поднијела оставку. Услиједиле су уобичајене консултације круне са вођама политичких партија у којима су учествовали, у одвојеним аудијенцијама, Прибићевић и Мачек у име СДК. Иако су обојица иступали у име СДК, они ипак нису поднијели краљу Александру идентичне предлоге. Наиме, Мачек је тражио преуређење државе на федералној основи, то јест, „устостављање државних и културно-историјских индивидуалности са својим саборима и владама“, док је Прибићевић своје амбиције зауставио на ревизији Видовданског устава, на наглашавајући изричито шта све под тим подразумијева.¹ Очигледно да је у редовима самосталаца постојала одређена резервисаност у погледу федерализације земље или боље рећи одређена доза страха да неки касније не затраже „да сваки тај историјско-национални индивидуалитет буде права неовисна држава“ као што је то мјесец дана раније објашњавао један од првака Самосталне демократске странке Првислав Грисогоно.² Појашњавајући коријене страха самосталаца од потпуне самосталности тих „историјско-националних индивидуалитета“ Грисогоно је рекао да би у том случају „могло настати натезање које ће границе бити између њих, па хоће ли ту превласт имати Хрвати или Срби. Разумије се да би то био почетак распада државе и народа и да би смо се ми против

¹ Н. Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, 240.

² Исто, 242.

тога борили.³ Послије Прибићевића и Мачека, краљ је, поред осталих водећих политичких личности, у аудијенцију примио представника Радикалне странке Ацу Станојевића, а затим представника Демократске странке Љубу Давидовића. Радикалски клуб је предлоге СДК изричито одбио, наглашавајући да на тој основи не може бити чак ни било каквих преговора, док је Демократски клуб предлоге Мачека и Прибићевића такође одбио, али је показао спремност за преговоре. Послије тога краљу није преостајало ништа друго него да, на основу радикално опречних ставова водећих страначких личности, констатује да нема могућности за било какво парламентарно рјешење кризе које би гарантовало одржавање потпуног државног и народног јединства.⁴ Било је извјесно да се агонија југословенског парламентаризма само наставља и нуди још неизвјеснију будућност, али је овога пута краљ Александар имао спремно рјешење, не само за хроничну политичку и парламентарну кризу већ и за државно и национално јединство Срба, Хрвата и Словенаца.

Децембра мјесеца 1928. године новопокренути часопис *Записи*, на Цетињу, по угледу на Српски књижевни гласник, организовао је анкету у којој је угледним јавним радницима поставио питање о њиховом виђењу десетогодишњег искуства заједничке југословенске државе. Занимљиво је да су ови прилози писани децембра 1928. године, а почели си излазити од јануарске свеске *Записа*, то јест, када је диктатура већ била проглашена. Од српских јавних радника из Босне и Херцеговине у овој анкети су учествовали др Никола Стојановић и др Урош Круљ. Др Никола Стојановић је на питање уредништва *Записа* о десетогодишњем билансу Краљевине СХС, одговорио да је биланс ипак позитиван у поређењу са 1914. годином, а у економском погледу и са 1918. годином, али, по његовом мишљењу „могао је бити много позитивнији да су Срби били мало тактичнији и склонији еволуцији, да су Хрвати били политичнији, да су Словенци били мање реални и уски.“⁵ Наравно, Стојановић није пропустио прилику да критикује све оно што је сматрао као грешке, а посебно „општи поратни морал“ који је изнио на површину људе „који немају ни

³ Исто.

⁴ Исто, 143.

⁵ Никола Стојановић, *Десет година заједничког живота*, „Записи“, часопис за науку и књижевност, књ. IV, св. 1, јануар 1929. године, Цетиње 1929, 1.

једне идеје – осим богаћења и уживања.“ Наглашавајући да је у послеријатном периоду било много грашакa, Стојановић је ипак, као главне, сматрао „непознавање прилика и настојање да се у интересу појединих крајева влада државом и то компромитивним методама.“⁶ Посебно мјесто Стојановић је још једном дао централним областима које су, по његовом мишљењу биле запуштене, посебно Босни и Херцеговини, а он им је намјењивао велику историјску улогу у југословенској интеграцији, сматрајући да „динарска раса, која настава те крајеве и која је показала велику државотворност и могла бити копча између моравско-тимочке Србије и подравске Хрватске – као периферијских крајева – на тај је начин економски, а с тим у вези и културно постала мање способна за велику мисију коју су јој историја и географски положај наменили. Место да буде, као центар, вођа, она је била вођена од периферије.“⁷ Остаје нејасно на чему је Стојановић темељио оволику вјеру у „динарску расу“ и ентузијазам да је Босна и Херцеговина, или боље рећи онај њихов дио који је, заједно са Црном Гором и Далмацијом, припадао динарском систему, могао и требао бити „копча“ између Срба и Хрвата и поготово „одабрани“ дио народа коме је „историја намијенила“ велику улогу главног југословенског интеграционог фактора. И на крају, осим лијепих слогана и емотивних флоскула, шта је суштински значила та „расна снага динарског човјека“ у коју је Стојановић, као несумњиви југословенски идеалиста, иако већ у зрелим годинама, безусловно, али и несумњиво нереално, вјеровао. Осим тога, тај Цвијићев динарски тип човјека, вијековима је живио у различитим државама, па и цивилизацијама, са моћним културним, економским и вјерским утицајима и притисцима католичког запада и отоманског окупатора са истока, који је немилосрдно ширио и наметао своју вјеру и своју културу. Све те вијекове историје разједињавања и раздвајања по различитим основама, тешко да је југословенски идеализам могао неутралисати у тако кратком временском периоду. Кључ рјешења југословенске државне и друштвене кризе, на самом крају 1928. године, Никола Стојановић је видио у следећим корацима: „ревизијом Устава у децентралистичком правцу, штедњом у државном буџету,

⁶ Исто, 2.

⁷ Исто, 3.

истицањем првокласних сила на прве положаје у држави, основним чишћењем администрације и њеном деполитизацијом. Али, пре свега и изнад свега треба знати поправљати национални морал. Ми смо до сад одвише мало водили рачуна о својој словенској култури и мисији. Треба дати народу и држави један висок идеал, коме треба постепено и сигурно ићи, дати нове задатке да би тако могли створити јединствен фронт целе Југославије.⁸ Осим ревизије Устава у децентралистичком смислу, све остало што је Стојановић навео као кључ рјешења југословенске кризе, било је управо оно што краљ Александар покушао да уради завођењем шестојануарског режима, а посебно „један висок идеал“, то јест, идеал интегралног југословенства.

Што се тиче др Круља, он је у овој анкети био доста критичнији и песимистичнији од Стојановића. Он је сматрао да је биланс десетогодишњег постојања Краљевине СХС и да у том тренутку она пуно лошије стоји него одмах по стварању државе. „У питању народног јединства пошло се је погрешним путем. Уместо да се ово постави као циљ, узето је као свршен, готов чин. Уместо да се ишло са периферије полагано, постепено у све то ужим концентричним круговима, порушено је од један пут све постојеће да се постигне једно централистичко уређење државе. У ту сврху донесен је и један чисто централистички устав, који није уставно природан ток ствари.“⁹ Осим овог главног проблема, централистичког устава, Круљ је апострофирао још два основна узрока тешког стања у коме се нашла Краљевина СХС након десет година постојања. У првом реду, то је „беспримерно и тотално непознавање и игноровање прилика, људи, најскорије прошлости, потреба и проблема у појединим нашим покрајинама од оних главних водећих политичара који су за ово десет година код нас ведрили и облачили.“¹⁰ И на крају, као трећи основни проблем, Круљ је навео „искварени, изопачени и наопаки парламентаризам“, о коме је он још и раније пуно писао. Дакле, из овога би се могло закључити да је један добар дио српске елите у Босни и Херцеговини, био у потпуности незадовољан

⁸ Исто.

⁹ Урош Круљ, *Десет година заједничког живота*, Записи“, књ. IV, св. 2, фебруар 1929. године, Цетиње 1929, 92.

¹⁰ Исто.

дотадашњим политичким и парламентарним системом у Краљевини СХС, а није без значаја напоменути да је Стојановић био близак Демократској странци, а Круљ је био кандидат Радикалне странке на општинским изборима 1928. године, те према томе могао је важити као тумач жеља и погледа барем једног дијела радикала у Босни и Херцеговини. Са тог аспекта занимљиво је да Круљ критикује доношење централистичког устава, што баш и није била карактеристика радикала, али је и овим чином он несумњиво показао велику дозу интелектуалне независности у односу на странку коју је представљао. Дакле, очигледно је да и Круљ и Стојановић имају веома сличне погледе на узроке југословенске кризе, али им погледи на рјешење кризе нису ни близу слични. Док се Стојановић залаже реформу устава, промјене у администрацији и поправљањем националног морала, дотле је Круљ енергичан у ставу да „досадашњим путем и начином т. ј. путем парламента и парламентарних избора неће се и не може се ништа постићи.“ Умјесто тога Круљ рјешење кризе види у једној јакој, ауторитативној, способној и одлучној влади, која ће бити свјесна свога задатка и циља. Он се отворено залаже за једну владу „народног спаса“ која ће „свакога и све поставити на право место, дати свакому само оно што и колико га припада, праведно и поштено оценити и задовољити све народне потребе.“¹¹ Очигледно је да је Круљ у односу на Стојановића много ближи оном рјешењу кризе које је понудила шестојануарска диктатура, јер он и не помиње Устав нити могућност његове ревизије, а ни парламент као дио политичког живота, већ само једну јаку и ауторитативну владу, која ће свакога ставити на своје мјесто поштено ријешити све народне потребе. Дали је овакав његов став последица његовог директног учешћа у припремама шестојануарског режима, за сада остаје нејасно, али у сваком случају буди реалну сумњу да је др Урош Круљ био упознат са припремама за успостављање личног краљевог режима, ако не и укључен у саме приреме.

Само пет дана прије завођења шестојануарског режима, огласио се пјесник и дипломата Јован Дучић, који је 30. децембра 1928. године, у великој дворани Новог Универзитета у Београду, заједно са др Владимиром Ћоровићем, одржао предавање о значају Босне и Херцеговине за југословенску заједницу. Дучић је очигледно био под

¹¹ Исто, 93.

дубоким утицајем све гласнијих захтјева вођства СДК за подјелу Краљевине СХС и посебно хрватских аспирација на Босну и Херцеговину. У том смислу, он је у свом предавању био прилично јасан и прилично оштар: „Босна и Херцеговина узимају се у данашњем нашем јавном животу као једна политичка епизода, важна за ефемерне комбинације између људи од власти. Тако је једна жива душа постала предмет компромиса, и једна велика судбина постала предмет погађања. Међутим, није могуће једну велику и дубоко расну покрајину ограничити у тако бедни удес једне тангенте и сматрати је нечим нерешеним и недовршеним. Земља Босне и Херцеговине својом душом не припада агитаторима ни пропагандистима, него њеним херојима и њеним песницима... Она историјски припада онима који су за ту земљу дизали устанке у име једне нације и у име једне историје; она припада онима који су за њу издисали на турском коцу и на аустријском конопцу.“¹² Али, на одговорност за будућност Босне и Херцеговине, Дучић је позивао и опомињао Београд, очигледно страхујући да у неким политичким комбинацијама Београд не пристане на захтјеве Хрвата да се Босна и Херцеговина подијеле: „Београд треба да памти да је неколико скупих и страшних ратова водио за Босну и Херцеговину и неколико пута бацао због ње своју сопствену судбину на коцку. Судбина је дакле толико светим и неразлучним везама повезала наше душе и наше земље. Зато Београд који одржава традицију своје историје не сме узимати и даље Босну и Херцеговину само као једну компоненту што улази једино у политички рачун једног извесног момента. Треба да буде врло озбиљно, дубоко озбиљно свестан да је Босна и Херцеговина она земља која служи као спона између нас свију... Био би празан политички рачун и опасна смицалица да се у данашњој огорченој кавги међу политичарима износи Босна и Херцеговина само као предмет комбинација. Она је једна раса, једна душа, једна судбина недељива и неодољива. О ту истину разбиће се сви покушаји за мистификацију.“¹³

Сваку даљу неизвјесност политичког живота Краљевине СХС, прекинуо је краљ Александар својим познатим Манифестом од 6. јануара 1929. године, у коме је,

¹² Јован Дучић, *Босна и Херцеговина у нашој историји*, у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, Ваљево 2006, 1150.

¹³ Исто.

прије свега, констатовано да парламентарни систем у Краљевини СХС „онакав какав је почиње да доводи до дубоког расула и народног разједињавања“¹⁴ што је било апсолутно тачно, те да је наступио час „када између народа и Краља не може и не смије бити посредника“ што је практично значило укидање Видовданског устава, распуштање Народне скупштине и забрану свих политички партија, а све у циљу да се „у што краћем времену постигне остварење оних установа, оне државне управе и оног државног уређења које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима.“¹⁵ Објављивање Манифеста пратило је истовремено и објављивање неколико закона, кључних за успостављање новог режима. Тако је политика у броју од 6. јануара, упоредо са Манифестом објавила и Закон о Краљевској власти и Врховној државној управи, којом је краљ Александар проглашен за носиоца све власти у земљи, који проглашава и укида законе, именује предсједника и чланове владе, који су само њему одговорни и тако даље. Истог дана објављен је и Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, којим се, између осталог, забрањују и растурају све политичке партије у земљи које имају племенско или вјерско обиљежје, а под пријетњом строгах санкција, забрањују су сви видови удруживања и јавних или тајних зборова који би угрозили мир, државно и народно јединство и новоустановљени поредак у земљи. Закон о изменама и допунама Закона о штампи поштрио је дотадашњи Закон о штампи и дао широка овлаштења полицијској власти за цензурисање и забрану штампе. И коначно Закон о измени закона о општинама и обласним самоуправама укинуо је све општинске управе и задужио велике жупане да именују нове, а такође умјесто обласних одбора и обласних самоуправа уведена је институција комесара, које су постављали велики жупани и који су имали да преузму све послове дотадашњих обласних скупштина и обласних одбора.¹⁶

Истог дана када је објављен Манифест и поменути закони, Краљ Александар је именован и нову владу, на чијем челу је био армијски ђенерал Петар Живковић, а Босна и Херцеговина је добила ту част да је у новој влади заступају чак три

¹⁴ *Политика*, бр. 7430, од 6. јануара 1929. године (Манифест краља Александра).

¹⁵ Исто

¹⁶ Исто.

министра: др Тугомир Алауповић као министар вјера, др Урош Круљ као министар здравља и др Милан Сршкић као министар правде и чувар државног печата.¹⁷ За Босну и Херцеговину, тачније за Мехмеда Спаха, било је резервисано још једно министарско мјесто, то јест, мјесто министра трговине, али је Спахо одбио ову понуду.¹⁸ Спахо је њемачком конзулу у Сарајеву, др Е. Дрифелу, у приватном разговору рекао да није прихватио положај у Живковићевој влади због тога што је од њега тражена сагласност за подјелу Босне и Херцеговине.¹⁹ Предајући им у руке извршну власт, краљ Александар се новим члановима владе обратио следећим ријечима: „...Очекујем од вас да ћете у духу јединства народног неговати и развијати слогу, једнакост и равноправност свих Срба, Хрвата и Словенаца, да ћете, несметани никаквим тешкоћама које је досадашњи систем управе собом носио, прионуту интензивном раду и развити највећу активност на свим пољима државне управе и нарочито да ћете брзим и сходним мерама одмах приступити поправци државне администрације – Ја вас, господо министри, позивам да својим прегалаштвом и извесним вршењем дужности помогнете Мене у овом великом подхвату за добро и напредак наше Краљевине и за бољу будућност нашега народа, имајући вазда у виду: да је спас државе највиши закон а служба народу да је најсветија служба.“²⁰ Занимљиво изгледа податак да су Срби из Босне и Херцеговине, бар према тврдњама др Владимира Ћоровића, имали једну озбиљну примједбу на састав ове владе, а она се односи на министра О. Франгеша. О томе је Ћоровић десетак година касније писао: „Улазак у владу, на. пр. О. Франгеша није био никакав уступак за Хрвате, а на Србе, који су знали ствари, деловало је врло болно. Он је био члан босанске Потјорекове владе и оставио је немиле успомене извесним својим јавним антисрпским изјавама и поступцима. Је ли било потребно, питало се с много страна, да баш он понесе заставу новог курса?“²¹ С друге стране, овакав избор хрватских представника у новој влади, није одговарао ни Хрватима, наравно оним окупљеним

¹⁷ Исто.

¹⁸ Владимир Ћоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд 1939, 68.

¹⁹ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima...*, 192, напомена бр. 25.

²⁰ Исто.

²¹ В. Ћоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, 68.

око Влатка Мачека и ХСС. Њихово незадовољство оваквим избором Хрвата у Живковићеву владу, према неким ауторима, проистицало је из чињенице да су из редова Срба за Живковићеву владу изабрани представници бивших грађанских странака, посебно радикала, док „са хрватске стране, међутим, узети су људи које је Александру ставила на расположење масонерија, из редова високе хрватске буржоазије.“²²

Завођење личног режима краља Александра имало је доста критичара и у земљи и иностранству, посебно од стране оних политичара који су шестојануарским режимом изгубили своју политичку моћ или били прогоњени. Не улазећи у дубље анализе карактера личног режима краља Александра, уведеног 6. јануара 1929. године, овдје би можда требало нагласити да су темељи Краљевине СХС заиста били до крајности поткопани, а њен опстанак сваким даном све више довођен у питање, када се краљ одлучио на овај корак. Мора се констатовати да краљ Александар, иступајући са позиција интегралног Југословена, што је он без сумње био, ипак није у крајњој линији био мотивисан жељом за апсолутном и неограниченом власти у земљи, већ, прије свега, потребом да личном вануставном интервенцијом стане у крај даљим политичким сукобима и дезинтеграцији државе. Дакле, циљ увођења личног, апсолутистичког режима краља Александра био је, прије свега, учврстити унутрашње јединство земље, прокламовањем интегралног југословенства као наднационалне категорије, и ојачати спољнополитичке позиције земље посебно према ревизионистичким државама, прије свега Италији. Дакле, није спорно да су мотиви краља Александра за завођење личног режима били у државном интересу, али је питање колико су они били засновани на реалним, прије свега, идеолошким чиниоцима. Тако, на примјер, Љубодраг Димић сматра да је диктатура, прокламована 6. јануара 1929. године, била темељена на три илузије: „илузији да је десет година живота у новоствореној држави Срба, Хрвата и Словенаца довољно дуг период након кога је могуће приступити оживотворењу нове државне идеологије; мишљењу да се људска свест може изменити применом административних мера у кратким и испланираним роковима; ставу да се вековно цивилизацијско заостајање може

²² *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji* (autor nije naveden), I deo, Beograd 1952, 257.

превазићи интензивном културном акцијом и цивилизацијским скоком који премошћује време и његова објективна ограничења... За утемељење једне модерне идеје, каква је била југословенска, неопходно је било потребно да постоји историјски идентитет југословенског простора. Како тога није било, режим је посегао за непопуларним и нерационалним административним мерама.²³

Сасвим је јасно да је шестојануарски режим био припремљен знатно прије 6. јануара, о чему несумњиво свједоче и закони који су инаугурисани исти дан када се појавио краљев Манифест. Међутим, поставља се питање ко је све од тадашњих политичара и јавних радни ка знао за припреме и учествовао у припремама за завођење шестојануарског режима. Када су у питању Босна и Херцеговина, најинтересантнија су имена др Уроша Круља и др Милана Сршкића. Самим својим учешћем у влади Петра Живковића, ова двојица српских јавних радника из Босне и Херцеговине, остављају сумњу да су знали или учествовали у припремама за завођење личног режима краља Александра. Међутим, ако се не може поуздано утврдити улога др Круља у свему томе, када је у питању Милан Сршкић, постоји већи број индикатора који несумњиво свједоче да је он лично био упућен па чак и директно учествовао у припремању докумената којима је законски утврђен шестојануарски режим. Ова сумња, поред већ наведених говора др Сршкића којима је најављивао административне промјене у организацији државе, о чему је већ било ријечи, потиче, такође, из чињенице да су приликом краљевог боравка у вили на Хан Пијеску, крајем јула и почетком августа 1928. године, најдуже времена у његовом друштву били Милан Сршкић и Воја Маринковић, а према неким ауторима управо су Маринковић и Сршкић тих дана, заједно са краљем, на Хан Пијеску разрадили план и редиговали текстове Манифеста и других докумената који су пратили завођење шестојануарског режима.²⁴ Да је Милан Сршкић имао видну улогу у успостављању шестојануарског режима, свједоче и његови пријатељи и страначке колеге. Тако, на примјер, Никола Узуновић, у Споменици Милану Сршкићу 1938. године, каже да

²³ Љубодраг Димић, *Бан Светислав – Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановини 1929-1934*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006, 159.

²⁴ О томе опширније погледати: N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima...*, 167, напомена бр. 30; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929 – 1935*, Beograd 1969, 56.

„када хроничар буде писао о шестојануарском режиму он ће морати да забележи да је улога и сарадња Др. Милана Сршкића у томе режиму била врло значајна... Једна од најзначајнијих улога у целој овој послужби била је улога Милана Сршкића.“²⁵ Божа Максимовић чак тврди да је Милан Сршкић био један од главних носилаца шестојануарског режима.²⁶ Ту улогу му признају и пријатељи и непријатељи. Тако, на примјер, др Иван Рибар, у својим политичким успоменама, за Сршкића, између осталог, каже: „Он је био један од оних који су спремали све оне законе који су били објављени истога дана када су били афиширани краљев манифест и образовање прве диктаторске владе с генералом Петром Живковићем на челу.“²⁷

Посматрајући политичке процесе на самом извору догађаја, др Владимир Ћоровић је 1939. године јасно маркирао оне српске интелектуалце из Босне и Херцеговине који су подржавали шестојануарски режим, као и оне који су били у опозицији према њему. Сасвим исправно, он је закључио да „Босански Срби, вјерујући искрено да се држава налази у опасности, трудили су се да помогну Краљево настојање за стишавањем политичких страсти.“²⁸ То је мотивисало и неке од „старе гарде“ угледних националних бораца попут Васиља Грђића, Атанасија Шоле, Сава Љубибратића и још неких из редова бивше Демократске странке, који у периоду 1918-1929. нису имали политичког успјеха, да се у новим околностима изнова политички ангажују и ставе у службу личног режима краља Александра. Истини за вољу, како запажа и Владимир Ћоровић, при томе „Признавали су, поштено, да им је било тешко што је при спровођењу тог програма била жртвована, у великој мери, слободарска традиција Србије, али су се надали да то неће дуго трајати.“²⁹ О разлозима који су навели већину српских политичара у Босни и Херцеговини да подрже шестојануарски режим, Ристо Грђић, братић Васиља Грђића и касније народни посланик, овако је резонувао: „Све оне огромне моралне снаге, које је српски народ развио од 1903. до 1918. године, упропашћене су наopakим

²⁵ Никола Узуновић, *Улога и сарадња у шестојануарском режиму*, у споменици: *Милан Сршкић (1880-1937)*, Сарајево 1938, 129-130.

²⁶ Божа Максимовић, *Политички и национални рад*, у споменици: *Милан Сршкић (1880-1937)*, 150.

²⁷ Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi*, knj. II, Beograd 1949, 130.

²⁸ В. Ћоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, 68.

²⁹ Исто.

радом наших политичких партија. И док су се Хрвати, Словенци, па и Муслимани груписали и развијали, Срби су се клали између себе и разједињавали, да би тако растројени дочекали судбоносне догађаје који су дошли. Није онда нимало чудно, ако су Васиљ и његови другови, сити партијског преганања и оргијања, с олакшањем на души примили шестојануарски режим, надајући се да ће он донети нешто боље.³⁰ Дакле, један дио српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине прихватио је шестојануарски режим, не са одушевљењем, али сматрајући га за једину могућност рјешења тешких политичких прилика у земљи. С друге стране, било је и оних који су 6. јануар прихватили са одушевљењем. Један од њих био је Јован Дучић, који је своје задовољство, а може се слободно рећи и одушевљење шестојануарским режимом и посебно новом подјелом и именом земље, изразио на страницама *Политике* 30. октобра 1929. године: „Један велики лист је преврнут, и ми се овог месеца налазимо на једној новој страни историје. Расечен је један чвор онако смело и ведро, како то увек ради један снажан народ на великим раскршћима историје. Једно је јасно: да никад и никакав догађај не може више повратити ствари онде где су биле прошлог месеца – Није било ни ценкања ни уцене. Није решен само један проблем материјалног живота него је и завршена једна духовна периода, изграђена на заблудама, на замршеним традицијама, на неповерењу или личним сујетама, стварима које су нас доводиле до очајања и до сумње у себе.“³¹ Ако је судити према свему што је изрекао у овом тексту, Дучић је у том тренутку заиста био убијеђени југословенски идеалиста и чврсто је вјеровао да је наступио нови период историје, те да више никаква сила неће моћи разбити ту и такву моћну југословенску државу.³²

³⁰ Ристо Грђић, *Записи из Херцеговине, Успомене посланика и управника канцеларије српске патријаршије*, Београд 2012, 94.

³¹ *Политика*, бр. 7719, од 30. октобра 1929. године.

³² У прилог томе, несумњиво говоре и следећи Дучићев редови: „Једна крв и једна земља! Један народ и једно име! Једна судбина и једна формула за живот! Једна Отаџбина и један патриотизам! Једна будућности и једна дужност! Један језик и једна национална култура! Једна традиција и једна историја! Или у краткој и сјајној дефиницији: *једна историја и једна држава!* То је нова и моћна енергија која је добила ономад име Југославија, и која разгони заблуде и прецизира све појмове. Као и све велике ствари и овај случај се догодио у свој прави час. Није се он могао догодити пре десет годфина кад смо имали земљу са унутрашњим границама које су изазивале сумњу и двосмислицу, које су биле *ненаучне* и нелогичне, и које није створио наш историјски народ *него су их створиле прилике и наш историјски непријатељ*. Онакве границе нису се могле назвати Југославијом. Али ни нова подела наше земље није даље могла остати под именом какво је она носила за аздњих десет година: именима

Међутим, један дио српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине остао је и у опозицији шестојануарском режиму и то из свих политичких партија у којима су до тада били заступљени Срби: дио радикала, демократа и највећи дио земљорадника. Као највећи опозиционари краљевом режиму истицали су се прота Душан Кеџмановић из раније Самосталне демократске странке, Бранко Чубриловић, Милош Тупањанин и Чедомир Кокановић из ранијег Савеза земљорадника, Перо Мандић из раније Демократске странке, те Милан Јојкић и Коста Мајкић из редова радикала.

Реакције становништва Босне и Херцеговине на завођење шестојануарског режима, барем судећи према извјештајима окружних и среских органа власти, у великој већини су биле позитивне. Народ је, уморан од политичких борби, партијских кортеша, националних и вјерских сукобљавања, а уз то изложен перманентној економској кризи и сваковрсној оскудици, краљеву прокламацију примио са одобравањем, а у неким крајевима и са одушевљењем. То се најбоље може видјети из извјештаја које је примао велики жупан у Сарајеву од среских органа власти, а који су недвосмислени у оцјени да је ново политичко стање, заведено Манифестом краља Александра, народ, без разлике вјере, нације или партијске припадности примио са великим задовољством, одушевљењем па и олакшањем.³³

која су наглашавала *разлику три племена а не истоветност народне крви и народног идеала*. Зато је једна оваква логична и научна подела земље била неминовно везана за ново име. А пут којим се овде ишло не би извесно нашао сам разум да није било велике илуминације савести и једног истинског подвига срца... Идеја о држави и нацији дигнута је овог пута изнад људских страсти. Слика о подели наше земље не представља данас ни једне празнине у којој би непријатељи спољни могли да за себе нађу предмет за интригу или доказ за наше ситничарење и слабости. Ничег што би могло да учини нашу генерацију одговорном пред потомством... Границе наше земље су обруч који више ништа не може сломити... Ако млада реч Југославија нема чар старинске речи, она већ сада има лепоту узвишеног израза љубави, и већ сада има свој тријумф над заблудама. Та реч је постала религиозном већ самим тим фактором.“ (Исто).

³³ Старјешина среске испоставе среза височког у Варешу, навео је у депеши од 13. јануара 1929. године, да је народ на територији његове испоставе „једнодушно и са видним и одушевљеним задовољством примио прокламацију Његова Величанства Краља о промјени политичког стања у земљи (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 66/29); Старјешина испоставе среза Чајничког у Горажду, навео је у депеши великом жупану од 11. јануара 1929. године, да је сав народ његове испоставе без разлике вјере и нације „како прокламацију и манифест Његова Величанства Краља тако и састав нове Краљевске Владе поздравио са највећим одушевљењем. С ким год сам дошао у додир, свак вели камо среће да је овако било још 1918. год. (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 67/29); Старјешина испоставе среза фочанског у Калиновику писао је великом жупану у Сарајево 12. јануара 1929. године, следеће: „Ново политичко стање прокламовано манифестом Његовог Величанства Краља, примљено је међу

Само се у извјештају поглавара среза вишеградског, поред констатације да је народ примио ново политичко стање са весељем и задовољством, наводи да је то одушевљење видно изражено посебно „код чиновника и овдашњих Срба, док су муслимани били повучени.“³⁴ Дакле, у извјештајима се нигдје не наводи да је народ неповољно реаговао на ново политичко стање, установљено 6. јануара 1929. године. Једним дијелом, разлоге за то треба тражити вјероватно и у очекивању народа каквог ће карактера бити диктатура, то јест шта ће урадити њихове дотадашње политичке вође. Међутим, једним добрим дијелом, срески поглавари су у праву када тврде да је народ био дубоко незадовољан дотадашњим политичким стањем и да је у ствари то главни разлог због чега је краљева прокламација примљена од народа, прије свега, са олакшањем.³⁵ Због тога, у опширном извјештају који је велики жупан из Сарајева

становништвом овог краја са особитим одушевљењем и расположењем.“ (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 49/29); У реферату среског поглавара среза Фојница, Абдулаха Бешлагиха, од 14. јануара 1929. године, наведено је да је народ у Бусовачи, Кисељаку и Крешеву „ново политичко стање прокламовано манифестом Њег. Вел. Краља са потпуним задовољством примио.“ Као једини изузетак Бешлагих наводи извјесног Хуга Рајића, који је поводом тога „нешто гунђао“. (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 75/29); Поглавар среза фочанског у депеши великом жупану од 12. јануара 1929. године, наводи: „Сав народ повереног ми среза примио је са пуним одушевљењем ново политичко стање, прокламовано манифестом Његова Величанства Краља са највећим поверењем у Његово Величанство Краља и Краљевску Владу и пуном надом да ће ова влада бити користоносна за опште добро народа у свима питањима и која ће донијети све оно што се кроз низ година очекивало.“ (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 51/29); Поглавар среза рогатичког, у извјештају од 12. јануара 1929. године, навео је: „Част ми је известити Вас да је народ повереног ми среза без разлике вере и партијске припадности са задовољством примио ново политичко стање... Примећује се на народу да му је просто нешто олакнуло и међу собно говоре да ће тек сада бити добро, те да ће правда и једнакост бити примењивана према свакоме.“ (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 71/29); Поглавар среза сарајевског послао је великом жупану 12. јануара 1929. године извјештај следеће садржине: „Ново политичко стање, прокламовано манифестом његовог величанства краља учинило је међу народом најбољи утисак, те се сви најодушевљеније изражују.“ (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 69/29).

³⁴ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 72/29.

³⁵ Можда је погледе српског народа у Босни и Херцеговини на десетогодишње југословенско искуство и парламентаризам Краљевине СХС и политичке прилике које је он изродио, најдетаљније и најреалније описао срески поглавар из Чајничка, у свом извјештају великом жупану у Сарајево, од 13. јануара 1929. године, у коме, између осталог, каже: „Ослобођење 1918. год. поздравио је народ овог среза с највећим одушевљењем, тврдо уверен да је дошао крај њиховим патњама и остварена идеја за коју се је вековима крв пролевала. Као и у сваком месту, тако и у овом срезу – иако је народ једне крви и језика – нашло се је људи верским фанатизмом задојених, а смишљеном политиком вођеном по А[устро] У[гарским] властима, подјариваних на све што је српско (девиде ет импера), који су били пун изражај народној филозофији *Потурица гори од Турчина* и презирући све што је национално, верно су служили оним који су и једне и друге подјармили. Ови су Ослобођење дочекали у највећем страху, очекујући *жао за срамоту*. Захваљујући благом менталитету народа овог краја и онима који су – до тада незапажени и незнани, одједанпут испливали на површину и преузели партијску команду у ново-ослобођеним крајевима, идентификујући општи интерес са личним амбицијама, а под фирмом *За добро народа*, поштеђени су ти анационални елементи благовременог и праведног народног гњева и

послао предсједнику владе Петру Живковићу 19. јануара 1929. године, нису само наведене реакције народа Сарајевске области на прокламовање новог политичког стања, већ су апострофирани и дубински узроци који су довели до таквих реакција, а оне су, као што је то већ наглашено, у највећој мјери биле позитивне. Прије свега, велики жупан је, прилично исправно, запазио да су политичке масе у његовој области, а и у цијелој Босни и Херцеговини прилично заостале и да је политичка акција свих странака у овим крајевима ту политичку заосталост немилосрдно експлоатисала. Због тога је, према мишљењу великог жупана, политички живота у Босни и Херцеговини последице ослобођења био пун парадокса. Партијско груписање на националној и вјерској основи није нигдје као у Босни и Херцеговини било изражено, а уз оштре и често непринципијелне политичке борбе, као ријетко гдје остављало је у овој, изразито вјерски и национално хетерогеној средини, разорне последице по међуљудске односе. Према великом жупану Николићу, „резултати оваквог политичког оријентисања овамошњих народних маса, уз међусобну партијску борбу, с обзиром на општу, па и културну, неразвијеност тих маса – очигледно су по народно и државно јединство били само до штете. Верска и племенска мржња избијала је кроз сваку акцију, свих политичких странака. И, ништа

одмазде... Сва та радост повремено је хладнела и код заслужних људи расло разочарење, док је деструктивни елемент ликовео, јер су лажне народне вође – под паролом *Заборавимо прошлост, гледајмо на будућност* – својим радом из године у годину доказивали све више да припремају будућност исту, ако не и гору од прошлости... Људи који су морали бити елиминисани чак из друштвене заједнице, као такве, на које је и пре, а нарочито за време рата, много народне клетве пало, због чијих је дела маса сирочади остало без свога хранитеља и место одмазде за своја недела, долазе на одговорне положаје у оној Држави, против које су се свим силама борили... Дочепавши се положаја, а видећи да их ни за ранија недела глава није заболела, наставили су свој – Ослобођењем – прекинути рад... Народ овог среза, с великим стрпљењем сносио је све те недаће, у почетку обмањиван обећањима појединих партијских ђилкоша, а кашње, уверивши се да је све то *пресипање из шупљег у празно*, повукао се сам у себе и ћутао... Увођење самоуправа народ је примио посве хладно, јер је све сматрао – не као опште корисне, већ искључиво као партијске установе, у којима је изразитим партизанима дата могућност да под маском самоуправе истичу и потенцирају моћ своје партије... Народ, морално уништен, материјално посрнуо, постао је апатичан према свему... Вест да је Њ. В. учинило крај досадашњој политичкој трговини примљена је са неописивом радошћу, али и са зебњом, да то није каква крилатица, јер су кроз десет година стално обмањивани, доста напајани празним обећањима и идеалним – никад неостварљивим програмима. Када је вест потврђена, настало је опште народно весеље и на све стране чули су се узвици: *Сад тек доживесмо ослобођење*. На лицу свих – изузев деструктивних елемената, којих је врло мало, зацарила се је радост и у опште, у целом срезу још увек влада празнично расположење, јер је општа нада и вера у Господара неограничена и неизмерна. Сви моле Бога да би систем нове управе остао трајан, јер је биланс десетогодишњег парламентарног рада поразан...“ (АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 63/29).

није било у стању то стање ствари променити. Из дана у дан осећало се све више, да верски и племенски делови овамошњег народа заузимају, један према другом, јасно непријатељски став. И, држим да не претерујем кад кажем да је највећи део напора државног управног апарата у Босни и Херцеговини био стално управљен и трошен на акцију, којој је био циљ да онемогући појаву злих последица, које су се могле, при оваквом стању, очекивати међу народним масама, политички, и уопште културно заосталим, а верски и племенски претерано, готово болесно, осетљивим.³⁶ Због тога је према Николићу „Парламентарни режим, онакав какав је код нас практикован, био је изгубио у очима народних маса сваки ауторитет.“³⁷ Такво стање даље је било неодрживо и то је, према великом жупану из Сарајева, један од главних разлога што је народ дочекао „са највећи одушевљењем промену политичког стања у држави.“ Чак су и опозиционари, као, на примјер, они из редова Савеза земљорадника, признавали да је сеоски народ дочекао шестојануарски режим повољно. Поп Даниловић писао је из Бање Луке 9. јануара 1929. године, Јовану Јовановићу Пижону, између осталог, следеће: „Догађај од 6. ов. мј. све нас је запрепастио. Оваковом исходу кризе нико се није надао. Како је догађај по селима примљен није ми познато. Према вестима добро. Упутићемо писма нашим људима о новом стању и позвати их да обавесте наше људе у својим крајевима о садашњем стању. За сад нам ништа друго не остаје него да чекамо на развој даљих догађаја.“³⁸

Већ 17. јануара 1929. године, нови предсједник владе и министар унутрашњих дела генерал Петар Живковић издао је наређење великим жупанима да одмах приступе растурању свих политичких партија и удружења која имају вјерско и племенско обиљежје, сходно чл. 3 Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави.³⁹ Истом наредбом Живковић је наложио великим жупанима да оне политичке партије и удружења које немају вјерски или племенски карактер имају рок

³⁶ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 71/29. (Извјештај великог жупана из Сарајева М. Николића предсједнику владе П. Живковићу од 19. јануара 1929. године).

³⁷ Исто.

³⁸ АЈ, 80 – 80 – XII/11 (Писмо Живка Даниловића Јовану Јовановићу Пижону од 9. јануара 1929. године).

³⁹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 156/29.

до 6. фебруара те године, да свој рад и циљеве саобразе одредбама тог Закона, а ако то не учине до одређеног рока да се имају растури као и ове претходне.

Само два дана послје, велики жупан Николић послао је извјештај Петру Живковићу о томе како су вође политичких партија у Босни и Херцеговини прихватиле доношење овог закона и растурање својих партијских организација. Николић се прво осврнуо на Мехмеда Спаха, са којим је очигледно прво и разговарао о новонасталој политичкој ситуацији и закључио да Спахо сасвим прихвата новонастало стање и уопште се не противи растурању своје Југословенске муслиманске организације. Он је у разговору са великим жупаном изразио наду да ће „ново политичко стање донети добра народу и држави.“⁴⁰ Осим тога, Спахо је изјавио да нема потребе да државни органи спроводе растурање његове политичке организације, јер су се одбори те странке одмах сами растурили и са партијских локала скинули своја обиљежја. Такође, Спахо је, у разговору са Николићем, истакао да „по његовом схватању, данас не може и не треба ниједна политичка странка да постоји и ради, јер би, како он мисли, постојање једне странке логично изазвало постојање, стварно и ако не и формално, и других странака, можда истих онаквих какве су до сада постојале.“⁴¹ Да је Спахо био искрен у овим наводима, Николић је стекао увјерење и из других извора, наводећи да је вођа ЈМО у истом смислу говорио својим партијским пријатељима, савјетујући их да слушају наредбе власти, али и да истовремено будно прате рад државних органа те да у случају било каквог незаконитог или некоректног поступања власти према њима, одмах пишу жалбе и то лично краљу Александру.⁴² Спахо је био и лично задовољан новом власти због тога што је његов брат Фехим, дотадашњи предсједник Обласног одбора Сарајевске области, која је рјешењем великог жупана Милана Николића од 15. јануара 1929. године, била распуштена, истим рјешењем именован за комесара Обласне самоуправе Сарајевске области.⁴³ Према Николићу, та одлука била је са задовољством прихваћена од стране муслиманског становништва Сарајевске

⁴⁰ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 71/29.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 108/29.

области, јер су у њој видјели доказ да нови режим у држави не планира спроводити никакав реваншизам према било коме.

Међутим, да Спахо није био сасвим искрен у разговору са великим жупаном, показује и чињеница да је управо он послао приговор и жалбу предсједнику владе Петру Живковићу и лично краљу Александру, на начин формирања нових општинских управа у Босни и Херцеговини. Живковић је на ово писмо одмах реаговао и у прилично оштром тону затражио објашњење од великог жупана из Сарајева, наводећи да му је једна угледна личност, не наводећи име,⁴⁴ уложила приговор у коме се, између осталог, каже: „Разрешавање општинских управа у неким местима у Босни и Херцеговини и постављање нових изазвало је код већине становништва тих места оправдано незадовољство... Уза све то је Велики Жупан Сарајевски разрешио општинску управу у Сарајеву. Све је то урађено због старих партиских рачуна, јер и ако су партије распуштене партизани живе и то на врло истакнутим местима државне администрације...”⁴⁵ На овај допис, чини се истом оштрином, је реаговао велики жупан Милан Николић, прије свега наводећи да је по садржини и тону писма, сасвим јасно да се његов аутор „још није помирио са стварношћу, да су све политичке странке распуштене.”⁴⁶ Побиијајући тезе Мехмеда Спахе о томе да ранија општинска управа у Сарајеву није показивала одлике дефетистичког рада да би морала бити смијењена, велики жупан је таксативно навео неколико кључних огрешења о национално и државно јединство те општине, међу којима је и већ помињана коалициона присност муслимана и Хрвата и мајоризација Срба, која је дошла као последица тога, а о чему је већ било ријечи. Као дефетистичке поступке старе сарајевске општинске управе, Николић је навео и непријатељско држање муслимана и Хрвата приликом прославе десете годишњице уласка српске војске у Сарајево, одбијање прославе дана уједињења, а на крају и немогућност да таква општинска скупштина донесе буџет, јер је за његово

⁴⁴ Упоредјујући писма која је добио краљ Александар и Петар Живковић, Недим Шарац је установио да је недвосмислено оба писао Мехмед Спахо (N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima...*, 214, напомена бр. 10).

⁴⁵ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 485/29 (Петар Живковић великом жупану Милану Николићу 13. фебруара 1929. године)

⁴⁶ Исто (Велики жупан Сарајевске области кабинету министра унутрашњих дела).

изгласавање било неопходно двије трећине посланика, што муслимани и Хрвати нису имали у том скупштинском сазиву, па тако буџет није био никако ни усвојен до завођења шестојануарског режима.⁴⁷ Затим је Николић поименично навео све новопостављене вијећнике, као и њихову ранију страначку припадност и посебно политичку агилност у редовима тих странака. Посебно је подвукао да нову општинску управу, коју је он формирао, чине муслиман као начелник и по један Хрват и Србин као подначелници, а осим њих тројице у нову општинску управу су ушли 12 муслимана, 8 Срба, 8 Хрвата и 4 Јеврејина, што је и одговарало бројности становништва Сарајева. Побијајући, такође, Спахове тврдње да у новој општинској управи у Сарајеву сједи 20 радикала, Николић је навео да то ни у ком случају није тачно, јер ниједан муслиман није из редова радикала (од њих 13 чак 9 су раније били истакнути активисти и функционери ЈМО, а четворица нису били уопште страначки ангажовани), а од 9 српских заступника њих седам је било из редова Радикалне странке, већином не експонирани чланови, и по један из Самосталне демократске странке и Демократске странке. Од 8 Хрвата, четворица су били из редова ХСС, један из редова Демократске странке, један из Хрватске пучке странке, и двојица страначки неопредијељени. Што се тиче Јевреја, занимљиво је да су њих сва четворица припадали ранијој Радикалној странци, од којих је само један, трговац Аврам Мајер Алтарац, био јаче експониран. Ову чињеницу, велики жупан је објаснио тиме што су скоро сви сарајевски Јевреји били чланови Радикалне странке, јер су сматрали да „на тај начин манифестују своју приврженост Србима у овим крајевима.“⁴⁸ Иначе, треба рећи да промјене у општинским вијећима нису извршене само у Сарајеву, већ и у неким другим већим градовима, као Мостару

Да Спахо није искрено разговарао са њим приликом увођења шестојануарског режима, велики жупан Николић се увјерио неколико мјесеци послје, приликом посјете Ситон-Вотсона Сарајеву, када је један конфидент обавијестио да је Спахо том приликом изразио своје неслагање са новим режимом, а посебно је нападао Милана Сршкића, тадашњег министра правде, кога је сматрао за непријатеља муслимана.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

Осим тога, Спахо се пред Ситон-Вотсоном заложиио за аутономију Босне и Херцеговине, тврдећи да је то програм кога се он и ЈМО никада није одрекла, а да је због нових околности морао бити само потиснут у страну.⁴⁹ Чини се да је Ситон-Вотсону том приликом најискреније дао одговор реис ул улема Џемалудин Чаушевић, који је, упитан да каже своје мишљење о новој политичкој ситуацији и ставу муслимана према њој рекао да од 6. јануара не може више нико бити искрен.⁵⁰ Иначе, реис Чаушевић је нешто раније, 17. јануара 1929. године, новинару политике изјавио: „Ово стање свуда је примљено са великим одушевљењем, дапаче и међу муслиманима. У свакоме се појавила нада да ће све окренути на боље. Народ, и најпростији, схвата то као неку олакшицу, као да је ствар упрошћена... Специјално код Муслимана опажала се нека забринутост због тога што су се сматрали запостављени. А ти сви скупа имају сада велику наду да ће ова влада Највишег поверења учинити крај свима неправдама и неједнакостима... Ја сам пре у различитим приликама па и у проповедима вазда наглашавао да би потребно било више рада а мање политике и свагда сам гајио чврсту наду да ће највиши фактор у земљи Врховни Господар Државе, отклонити све што смета напретку и срећи нашег троименог народа.“⁵¹ Изгледа да је код муслимана, бар оних који су подржавали Мехмеда Спаху и његову странку, највећу бојазан, када је у питању шестојануарски режим, изазивало присуство Милана Сршкића у тој влади, јер су га сматрали својим љутим непријатељем, то јест, најљућим политичким противником Мехмеда Спаха.

За разлику од Спаха, др Јурај Шутеј, бивши народни посланик ХСС, који је живио у Сарајеву и који је сматран за вођу ХСС у Босни и Херцеговини, био је нескривено скептичан према новом политичком стању у земљи. Он лично није планирао да се повлачи из политичке акције, наравно ако би она уопште била могућа. У том смислу, Шутеј је одмах послије 6. јануара отпутовао у Загреб, гдје се савјетовао са политичким вођама ХСС о новонасталој ситуацији и начинима како да се продужи политичко дјеловање у таквим околностима.⁵² Дакле, он није, као Спахо,

⁴⁹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1607/29.

⁵⁰ Исто

⁵¹ *Политика*, бр. 7440 од 17. јануара 1929. године.

⁵² АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 71/29.

био помирен са шестојануарским режимом и сматрао је да ће се политичка акција ипак моћи наставити, само на друге начине и другим средствима. Неколико дана прије него што је Николић послао поменути извјештај Петру Живковићу, Шутеј је поново отпутовао у Загреб на консултације, а велики жупан Николић скренуо је пажњу на њега великом жупану у Загребу, јер је сматрао да др Шутеј „по својим политичким назорима, несумњиво припада екстремним вођама Хрватске сељачке странке.“⁵³ Међутим, по свему судећи, ни у вођству ХСС у Загребу нису били начисто с тим на који начин треба одговорити на политичко стање успостављено 6. јануара. Док су, с једне стране, екстремнији у вођству ХСС, као Пернар, Предавец и удовица Стјепана Радића, захтијевали акцију, нови шеф странке др Влатко Мачек био је још увијек неодлучан.⁵⁴ И поред тога, током читаве 1929. године запажа се конспиративна дјелатност активиста ХСС у Босни и Херцеговини, и то на различите начине, од агитације преко разних пјевачких, просвјетних и културних друштава, па до растурања летака из емиграције, који су на најгори начин нападали краља, династију, државу, па и цијели српски народ, позивали чак и на устанак, тражили формирање независне хрватске државе и слично. Осим тога, Јурај Шутеј је нашао начин да преко своје адвокатске канцеларије у Сарајеву одржава везе са присталицама бивше ХСС, који су тамо одлазили на савјете и разговоре. Иако су власти знале за ове састанке и злоупотребу адвокатског позива у политичке сврхе, није имала начина да ову врсту агитације спријечи.⁵⁵

Што се тиче српских политичара у Сарајеву, велики жупан Николић је навео да бивши народни посланик Самосталне демократске странке др Војислав Бесаровић, није показао никакво политичко ангажовање. Он је, истини за вољу, и поред тога што је био народни посланик, увијек показивао мало воље за политичком активношћу, а у поводу шестојануарског режима он је само изразио своју наду да ће ново политичко стање бити од користи земљи и народу и вратио се на своје раније радно мјесто, то јест, на мјесто секретара Трговачко-обртничке коморе у Сарајеву. За разлику од

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 2486/29 (Полицијска дирекција за БиХ великом жупану Сарајевске области 11. јуна 1929. године).

Бесаровића, који се није хтио изјашњавати о новонасталом стању, Милутин Поповић и Бранко Калуђерчић, бивши народни посланици Радикалне странке изразили су, у разговору са Николићем, задовољство шестојануарским актом краља Александра и вратили се на своја ранија радна мјеста.⁵⁶

Са растурањем политичких странака у Босни и Херцеговини велики жупани нису имали скоро никаквих проблема. Већина њих је сама обуставила званичне активности, како у Сарајеву тако и у осталим мјестима Босне и Херцеговине, а оне које то нису саме учиниле веома ефикасно је растурила, по наредби великих жупана, Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину. Већ 5. фебруара директор ове дирекције у Сарајеву да су до тога растурили сви одбори, клубови и пододбори ЈМО у Сарајеву, затим Обласни, Срески и Мјесни одбор Радикалне странке, Радикалски дом, Радикалски клуб, Радикалска омладина и сви кварталски пододбори ове странке, потом Обласни и Мјесни одбор Самосталне демократске странке, Мјесни одбор демократске странке (фракција Шћепана Грђића), Мјесни одбор Демократске странке (фракција Трбојевића), Обласни одбор Земљорадничке странке, Обласни и мјесни одбор Социјалистичке странке, Управа Социјалистичког радничког дома у Сарајеву, Мјесни одбор ХСС и Јеврејско радничко друштво „Паоле Цион“.⁵⁷ Међутим, то ни из далека не значи да су се политичари из Босне и Херцеговине, посебно из редова Хрвата, помирили са оваквим стањем, већ су покушавали на разне начине да одрже своје присталице на окупу. Министарство унутрашњих дела обавијестило је великог жупана у Сарајеву, 26. јануара 1929. године, да бивше истакнуте присталице ХСС у Босни и Херцеговини по разним селима одржавају конференције ради „заснивања извесних организација.“⁵⁸ Као што је већ речено, највише активности у том смислу показивао је др Јурај Шутеј. Осим што је веома често одлазио у Загреб на савјетовање са својим партијским шефовима, он је у самој Босни и Херцеговини покушавао да нађе нове модалитете рада међу својим

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 285/29. (Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 6. фебруара 1929. године)

⁵⁸ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 269/29 (Допис Одјељења јавне безбједности МУД-а великом жупану у Сарајево од 26. јануара 1929. године).

присталицама, а који не би дошли под удар Закона о заштити државе. Један од тих покушаја било је, на примјер, окупљање присталица ХСС у нелегалној хрватској читаоници на Ступу код Сарајева, због чега је неколико особа било ухапшено. Вођа ове акције био је др Здравко Шутеј, предсједник Хрватске читаонице на Али-пашину мосту.⁵⁹ С друге стране, и незадовољни радикали у Сарајеву су покушали да се организују под видом просвјетне и друштвене дјелатности. Тако је већ 30. јануара 1929. године у сарајевској кафани „Париз“ сазвана оснивачка скупштина „Српског клуба“, који је под фирмом ширења просвјете и смисла за друштвеност, требало да окупља присталице бивше Радикалне странке. Важан мотив за овако брзо организовање сарајевских радикала била је и потреба да се сачувају просторије Радикалског клуба које су већ биле запечаћене и издате под најам. Сазивачи ове скупштине били су Алекса Петровић, управни судија, др Томо Поповић, ректор богословије и Јово Илић, трговац.⁶⁰ Међутим, Полицијска дирекција за Бону и Херцеговину схватила је одмах намјере сазивача ове скупштине и предложила великом жупану да не одобри оснивање „Српског клуба“.⁶¹

Убрзо послије забране и растурања политичких партија на простору Босне и Херцеговине, услиједила је и забрана дјеловања националних друштава, која су од раније показивала амбицију да се мијешају у политичке послове. Велики жупан сарајевске области наредио је 6. марта 1929. године забрану рада и растурање ових организација, а већ 9. марта исте године добио је извјештај Полицијске дирекције да су забрањена и растурена друштва СРНАО, ХАНАО, ОРЈУНА, Муслиманска омладина „Осман Ћикић“ и Српска национална омладина „Петар Кочић“.⁶² Као и претходно растурање политичких партија и ово је протекло без икаквог отпора или већег јавног негодовања.

⁵⁹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 401/29, 411/29 и 704/29. (Поглавар среза сарајевског великом жупану 21. марта 1929. године; Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану 9. марта 1929. године; Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 23. априла 1929. године).

⁶⁰ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 342/29. (Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 6. фебруара 1929. године).

⁶¹ Исто.

⁶² АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 630/29 и пов. бр. 676/29 (Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину великом жупану Сарајевске области 9. и 15. марта 1929. године).

У току 1929. године, политички живот на простору Босне и Херцеговине, бар ако је вјеровати извјештајима великих жупана, заиста је био у потпуности замро. Власти су строго контролисале штампу и пратиле кретање значајнијих политичких личности, али и свако гибање у народу, које је било изазвано акцијама партијских кортеша. Чини се да је највеће узбуђење у политичком животу Босне и Херцеговине у том периоду учинила посјета енглеског публицисте Ситон-Вотсона Сарајеву од 25. јуна до 18. јула 1929. године. Ситон-Вотсон је већ одавно био познат југословенској јавности и то као непомирљиви непријатељ Николе Пашића још из периода уједињења, када је показивао амбицију да се директно мијеша у процес јужнословенског уједињења. Касније се експонирао чланцима у *Новој Европи*, листу који је у Загребу уређивао Милан Ђурчин, и коме су били блиски и српски интелектуалци из Босне и Херцеговине, типа Николе Стојановића и Пера Слијепчевића. Из разговора које је водио тих дана у Сарајеву, а од којих су власти дознале само по неки детаљ и то преко проф. Обрена Вукмановића, кога је велики жупан аташирао код Ситон-Вотсона, чим је овај стигао у Сарајево, било је јасно да је он дошао да се обавијести на извору догађаја о новим промјенама у Краљевини СХС. Међутим, није јасно зашто је дошао баш у Сарајево и за чији рачун је енглески публициста истраживао ставове југословенских политичара и интелектуалаца на терену, јер је тешко претпоставити да га је руководила чиста знатижеља. Осим тога, упада у очи да је он био боље обавијештен о неким стварима него сами домаћини са којима је разговарао. Тако је, на примјер, у разговору са проф. Вукмановићем износио јако неповољно мишљење о владици Николају Велимировићу и устврдио да он не може бити изабран за новог српског патријарха „јер се да упливисати и направио би, можда, црквену анархију а био би роб ма којег режима“, већ да ће то бити Варнава Росић или Гаврило Дожих.⁶³ Полицијски директор за БиХ, подносећи извјештај великом жупану, устврдио је, такође, да је Ситон-Вотсон говорио о томе како би „најзгоднији“ наследник болесног патријарха Димитрија био скопски

⁶³ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1607/28 (Велики жупан из Сарајева претсједнику Министарског савјета П. Живковићу 18. јула 1929. године).

епископ Варнава Росић.⁶⁴ Иако није априори одбацивао шестојануарски режим Ситон-Вотсон је и у разговору са Вукмановићем изражавао резерве према новом стању, а поготово је био незадовољан чињеницом да су се као окосница новог режима налазила четворица радикала, понављајући своје ставове о „неравноправности“ Хрвата и даље сву кривицу сваљајући на већ мртвог Николу Пашића.⁶⁵ За вријеме свог боравка у Сарајеву, Вотсон се састао са скоро свим значајнијим личностима политичког живота у БиХ, са неким и по неколико пута, а са неким личностима водио је разговоре у четири ока, тако да су власти веома тешко долазиле до садржаја појединих разговора. Занимљиво изгледа садржај његовог разговора са прваком ХСС у БиХ др Јурајом Шутејом, код кога се Ситон-Вотсон интересовао о расположењу Хрвата да се појединим областима дају аутономије, а том приликом је изјавио да има сазнања како је иједан дио Срба у Босни и Херцеговини расположен за њену аутономију у оквиру Краљевине СХС. Наравно, Шутеј му је одговорио да су Хрвати из Босне и Херцеговине за њену аутономију, а такође и муслимани као и већи дио Срба из економских разлога.⁶⁶ Међутим, овдје је занимљивије од ових ставова др Шутеја, то ко је од српских политичара или интелектуалаца из Босне и Херцеговине могао дати Ситон-Вотсону такве информације о расположењу Срба за аутономију ових области. Од свог доласка Ситон-Вотсон се у Сарајеву, када су у питању српски интелектуалци, највише дружио са др Николом Стојановићем, осим наравно Вукмановића који је био задужен да му буде у друштву, а састајао се још са др Милошем Тупањанином, генералом Јовановићем, Васиљем Грђићем, Томом Поповићем ректором Сарајевске богословије, Атанасијем Шолом, Божидаром Черовићем, директором Српске централне банке и, наравно, са великим жупаном Миланом Николићем. Од свих набројаних, Ситон-Вотсон је највише времена провео са Николом Стојановићем, а не желећи прејудуцирати садржај разговора њих двојице, овдје је довољно само навести увјерење проф. Вукмановића, који је тврдио да је Ситон-Вотсон „своје мишљење о

⁶⁴ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1556/28 (Полицијска дирекција за БиХ великом жупану Сарајевске области 18. јула 1929. године).

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто.

нашим општим приликама стекао на основу података које му је дао Стојановић Др. Никола, овдашњи адвокат.⁶⁷ Ако ништа друго, Стојановићев утицај на Вотсоново мишљење видљив је у његовом ставу, изнесеном Вукмановићу послије једне заједничке вечере Ситон-Вотсона и Стојановића, „да и код нас има људи, дораслих и способних за вођење владе путем парламентаризма, али да ти способни људи нису успјели да дођу до изражаја.“⁶⁸ Овдје је и више него јасно да Ситон-Вотсон има у виду Николу Стојановића, чије је он ставове, по свему судећи, необично цијенио, знајући његов рад још из времена Југословенског одбора. Осим са Јелавићем, Ситон-Вотсон је, када су у питању Хрвати, у Сарајеву још разговарао са надбискупом Шарићем, Вјекославом Јелавићем, који се, према мишљењу великог жупана Николића, од интегралног Југословена трансформисао у франковца, затим са фра Јозом Маркушићем, провинцијалом фрањевачког самостана, а из Сплита су му у посјету дошли Јозо Сунарић и Лупис Иво, да га обавијесте о политичким приликама у Далмацији. Од значајнијих представника муслимана Ситон-Вотсон је, поред Спаха, о чему је већ било ријечи, разговарао и са реис ул улемом Чаушевићем, Едхемом Бичакчићем и што је најзанимљивије са генералним секретаром „Гајрета“ Хамидом Кукићем. Са овим последњим Ситон-Вотсон је разговарао на препоруку Тома Поповића, а овај разговор је посебно занимљив из разлога што је од Кукића Ситон-Вотсон чуо потпуно дисонантне тонове у односу на Спаха, Чаушевића и Бичакчића. Наиме, упитан шта мисли о подјели Босне, Кукић је одговорио Ситон-Вотсону да о подјели Босне не може бити говора, јер је „Босна историјом, традицијом, расно и етнички српска покрајина и да припада свом главном стаблу – Србији. У осталом, зашто су толике жртве дате у току минулих ратова од стране Срба и Србије, него да се Босна припоји и да буде нераздвојни дио Србије.“⁶⁹ Очигледно изненађен оваквим одговором једног муслимана из Босне Ситон-Вотсон је поновио питање наглашавајући да је мислио на подјелу Босне по новим обласним границама и да ли је он за аутономију Босне. Кукић му је одговорио да би „у циљу што бржег

⁶⁷ Исто (Полицијска дирекција за БиХ великом жупану Сарајевске области 27. јуна 1929. године).

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто (Велики жупан из Сарајева претсједнику Министарског савјета П. Живковићу 30. јуна 1929. године).

националног амалгамисања и пуног духовног уједињења нашег народа да се та подјела изврши што прије на нове области, јер би на тај начин нестало историјских покрајинских индивидуалитета и тиме би били брисани сепаратизми, вјерски и племенски, који у велико коче пуно духовно уједињење нашег народа, а с тиме у вези и прогрес Државе као цјелине.⁷⁰ Није извјесно какав су утисак оставили на Ситон-Вотсона ови одговори Хамида Кукића, али је сасвим извјесно да се тих година глас Срба муслимана из Босне и Херцеговине није могао разазнати нити чути у општој атмосфери националне и вјерске заслијепљености, поготово не међу широким слојевима муслиманског становништва Босне и Херцеговине, којима је Мехмед Спахо већ одавно трасирао вјерски пут политичког организовања, као једино исправан и једино сигуран за муслимане.

Од значајнијих политичких личности из Србије, Босну и Херцеговину је тих дана походио др Драгољуб Јовановић, вођа лијевих земљорадника и један од оних који се одмах експонирао као противник шестојануарског режима. Оне је 7. јула 1929. године допутовао у Сарајево и одмах отишао у посјету Ситон-Вотсону, који је у то вријеме лежао болестан у хотелу Европа. Садржај њиховог разговора полиција није могла сазнати, јер су разговарали у четири ока. Осим Ситон-Вотсона Јовановић је у Сарајеву разговарао са Јовом Поповићем и Савом Делићем, члановима бивше Земљорадничке странке, а највише се интересовао о аграрним приликама, сељачким дуговима, социјалним приликама радништва и слично.⁷¹ Из Сарајева је отпутовао у Јајце, а из Јајца даље у Бањалуку. Чини се ипак да је главни разлог Јовановићевог доласка у Сарајево био Ситон-Вотсон, а не толико окупљање бивших присталица Земљорадничке странке. осим Јовановића, у Сарајево је због Ситон-Вотсона долазио и уредник Нове Европе Милан Ћурчин, са којим је овај и отпутовао из Сарајева за Загреб.

Осим Јовановића, нешто раније и невезано за Ситон-Вотсона у Босну и Херцеговину је долазио и Милан Грол. Он се 8. и 9. маја 1929. године састајао у Сарајеву са др Николом Стојановићем, Атанасијом Шолом, Урошем Круљом,

⁷⁰ Исто.

⁷¹ АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 2486/29 (Полицијска дирекција за БиХ великом жупану Сарајевске области 11. јуна 1929. године).

Халидом Храсницом и Јурајом Шутејом, али је садржај његових разговора са поменутиим лицима остао мање-више тајна за органе власти у Босни и Херцеговини.⁷²

⁷² АБиХ, ВЖСО, пов. бр. 1053/29 (Полицијска дирекција за БиХ великом жупану Сарајевске области 5. маја 1929. године).

Бановине и банови – нови центри моћи на простору Босне и Херцеговине

Законом о називу и подјели Краљевине на управна подручја, Краљевина СХС је службено названа Краљевина Југославија, а земља је подијељена на девет бановина: Дравска (сједиште Љубљана), Савска (Загреб), Врбаска (Бања Лука), Приморска (Сплит), Дринска (Сарајево), Зетска (Цетиње), Дунавска (Нови Сад), Моравска (Ниш), Вардарска (Скопље) и Управа града Београда. На овај начин избјегнуте су етничке границе, а све бановине су добиле имена по ријекама, осим Приморске. Дравска бановина је обухватала Словенију, имала је површину од 15.849 km² и 1,144.298 становника, према попису 1931. (96,76 % римокатолика, 2,16 % протестаната, 0,59 % православних и 0,49 % осталих). Дринска бановина је обухватала дијелове западне Србије и источне Босне, имала је површину од 27.845 km² и 1,534.739 становника (64,70 % православних, 23,23 % муслимана, 11,05 % католика и 1,02 % осталих). Дунавска бановина је обухватала Војводину и дијелове сјеверне Србије, имала је површину од 31.229 km² и 2,387.295 становника (58,36 % православних, 32,45 % католика, 5,17 % протестаната и 4,02 % осталих). Моравска бановина је обухватала централну Србију, имала је површину од 25.466 km² и 1,435.584 становника (95,05 % православних, 4,10 % муслимана и 0,85 % осталих). Приморска бановина је обухватала дијелове Далмације, Босне и Херцеговине, имала је површину од 19.653 km² и 901.660 становника (76,80 % католика, 15,35 % православних, 7,69 % муслимана и 0,16 % осталих). Савска бановина је обухватала највећи дио Хрватске, имала је површину од 40.535 km² и 2,704.383 становника (78,49 % католика, 19,12 % православних и 2,39 % осталих). Вардарска бановина је обухватала Македонију и дијелове јужне Србије, имала је површину од 36.672 km² и 1,574.243 становника (66,45 % православних, 31,72 % муслимана, 1,17 % католика и 0,46 % осталих). Врбаска бановина обухватала је највећи дио Босне са цијелом Крајином, имала је површину од 18.917 km² и 1,037.382 становника (57,89 % православних, 24,13 % муслимана, 16,66 % католика и 1,32 % осталих). Зетска бановина обухватала је Црну Гору, Источну Херцеговину, дијелове Косова и Метохије и дијелове Далмације, имала је 30.997 km² и 925.516 становника (55,81 %

православни, 34,11 % муслимана, 9,96 % католика и 0,12 % осталих). Управа града Београда обухватала је и Земун и Панчево, имала је површину 378 km² и 288.938 становника (72,49 % православни, 19,65 % католика, 3,09 % Јевреја, 2,14 % евангелиста, 1,32 % муслимана и 1,31 % осталих). Најгушће је била насељена Дунавска бановина са 76,44 становника на km², а најмање 29,86 становника на km² имала је Зетска бановина.⁷³ У административном погледу бановинама су управљали банови, њихови помоћници и Банске управе, које су биле подијељене у осам одјељења и покривале све друштвене дјелатности. Умјесто парламента постојала су Банска вијећа у која су улазили угледни појединци. Осим државних пореза, бановине су могле резирвати и посебне бановинске порезе, чији је износ одређивао бан. Краљевина Југославија је, гледано у цјелини, била доминантно аграрна земља, а највише обрадивих површина имале су Савска и Дунавска бановина. И поред тога, најразвијенију индустрију имале су Дравска, Савска и Дунавска бановина, док су Врбаска и Моравска бановина биле најтипичнија подручја аграрно-сточарске привреде. Најразвијенију школску мрежу имале су Савска и Дунавска бановина, а најмање школа имала је Врбаска бановина. Највише неписменог становништва имала је, такође, Врбаска бановина (72,60%), а најмање Дравска (5,54%).⁷⁴

Дакле, оваквом административном подјелом земље, територија Босне и Херцеговине је подијељена између четири бановине. Оваквом подјелом очигледно се хтјела превазићи та фама „историјских“ граница и учинити да Босна и Херцеговина престану бити тачка раздвајања и сукоба, већ тачка спајања и јединства. Неки аутори после Другог свјетског рата, позивајући се на неке савременике били су склони да одговорност за овакву подјелу Босне и Херцеговине припишу „антимуслиманским побудама“ др Милана Сршкића.⁷⁵ Међутим, наука никада није поуздано установила каква је стварна била улога др Сршкића у прављењу нове административне подјеле Краљевине Југославије, а поготово не његове „антимуслиманске побуде“. У три од четири бановине на које је подијељена Босна и Херцеговина, православни су чинили натполовичну већину становништва, а Хрвати у једној. Процентуално највише

⁷³ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1932. godinu*, Београд 1934, 40-41.

⁷⁴ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. II, Београд 1997, 183, 192.

⁷⁵ О томе погледати: Н. Шехић, н.д. 276.

српског православног становништва имала је Дринска бановина, прије свега због тога што је Западна Србија дошла у њен састав, али што се тиче саме Босне, највише српског народа из ове покрајине нашло се у Врбаској бановини. Осим тога, ова бановина заузимала је и највише територије некадашње Босне и Херцеговине.

Врбаска бановина обухватала је укупно 23 среза, а у њих 18 православни су чинили апсолутну или релативну већину становништва: Бањалука (59,90%), Бихаћ (43,70%), Босанска Дубица (84,89%), Босанска Градишка (69,22%), Босанска Крупа (67,12%), Босански Нови (79,24%), Босански Петровац (75,70%), Босанско Грахово (94,36%), Јајце (49,84), Кључ (66,55%), Котор Варош (62,95%), Маглај (43,94%), Мркоњић Град (81,41%), Приједор (58,57%), Прњавор (61,22%), Сански Мост (60,47%), Теслић (67,65%) и Гламоч (80,09%). Муслимани су имали већину у три среза: Цазин (74,70%), Добој (55%) и Грачаница (57,90%), а католици у два среза: Дервента (50,67%) и Градачац (36,60%).⁷⁶ Стварање Врбаске бановине имало је специфичну тежину из више разлога, а српски народ у овој области могао је бити задовољан, посебно што је Босанској крајини дата нека врста административно-територијалног индивидуалитета, што је била интимна жеља многих српских јавних радника у Босанској Крајини. То се, на примјер, могло видјети приликом уједињења 1918. године, када крајишки прваци прво оштро реагују на чињеницу да „Народовци“, то јест, Херцеговци имају превелику улогу у уједињењу, као и у новој власти у Сарајеву. Због тога, у једном тренутку бањалучко Народно вијеће одбија да се повинује наредбама из Сарајева и функционише као држава у држави. Тај анимозитет Бањалуке према Сарајеву и жеља за самосталним иступањем, могао се осјетити и прије, још у Кочићево вријеме, али и послије уједињења. Та жеља коначно им се остварила 1929. године, а колика је она била можемо видјети по томе како су се неки од крајишких интелектуалаца касније срчано борили за опстанак Врбаске бановине и оправдавали значај њеног постојања. Тако је, на примјер, Бранко Чубриловић 1934. године, пишући монографију о Петру Кочићу, утврдио да је са Кочићем и његовом *Отаџбином* почело јасно наглашавање „политичког идеала Босанске Крајине“ који има „уистину непрекидни наставак господара Доњих

⁷⁶ П. Војиновић, н.д. 37.

Крајева.⁷⁷ Чубриловић, такође, тврди да са Кочићем „Политички појам Босанске Крајине од тада па све даље народном интуицијом, историјским догађајима постаје свој самосталан појам.“⁷⁸ Нешто касније, 1939. године, када је српској интелектуалној елити у Босни и Херцеговини коначно постало јасно да морају дефинисати и на дневни ред поставити и српско национално питање у Краљевини Југославији, бањалучки адвокат др Стеван Мољевић, који иначе није био Крајишник, одржао је, а затим и публиковао предавање на тему *Улога и значај Врбаске бановине*. Он је историјску основу настанка Врбаске бановине такође тражио у средњем вијеку, везујући је директно за историјску средњовјековну област Доњи Краји и нешто касније Јајачку бановину.⁷⁹ Међутим, циљ овог Мољевићевог предавања и истицања самобитности Босанске Крајине, било је тада искључиво у контексту полемика око хрватског питања и заокруживања „хрватских“ области у Краљевини Југославији, то јест, одређених планова да се Срби са ових простора подреде Загребу.

Знајући за специфичан положај ове области, посебно у контексту српско-хрватских односа, краљ Александар се потрудио да у Бањалуку, као бана, пошаље Светислава Тису Милосављевића, ако не најспособнијег, а оно несумњиво, како ће се испоставити, једног од најенергичнијих и најуспјешнијих банава које је уопште имала Краљевина Југославија. Шаљући га у Бањалуку, краљ Александар му је, према свједочењу самог Тисе, упутио ове ријечи: „Пре свега, запамтите Тисо, да сте Ви мој лични избор за положај бана и то бана за Врбаску бановину, где Вам предстоји велики национални рад. Тамо су Срби у већини и то најбољи Срби у погледу љубави према Отаџбини и патриотизма уопште, али међу тамошњим муслиманима и Хрватима има још увек појединаца и мањих група, које се не могу помирити са новим фактичким стањем. И зато, и на томе пољу имаћете посла. Покушајте одржавати добре односе са тим незадовољним елементима и придобијајте их полако за идеју државног и народног јединства, а тамо где треба спречавати штетну акцију, будите одлучни, не попуштајте и ломите је у корену, не упуштајући се у фронталну

⁷⁷ Б. Чубриловић, *Петар Кочић и његово доба*, 45.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ Др. Ст. Мољевић, *Улога и значаја Врбаске бановине*, предавање одржано 30. јануара 1939. године, Бањалука 1939, 3.

борбу.⁸⁰ Долазећи у Бању Луку бан Милосављевић је за само десетак дана прилично прецизно установио политичке, националне и вјерске прилике, па је већ 18. новембра, послје десет дана проведених у Бањој Луци, реферисао краљу Александру да је ново стање, па и нови назив и подјела земље на бановине код Срба прихваћено са усхићењем, а такође и од „великог броја муслимана и једног дела Хрвата“, али није пропустио и да нагласи да „један мали проценат муслимана и скоро половина Хрвата са католичким свештенством на челу, према властима су привидно лојални, али су незадовољни.“⁸¹ Међутим, много више од ових незадовољника, бана Милосављевића је забрињавала општа привредна, културна и просвјетна заосталост његове бановине и крајња друштвена запуштеност њеног становништва, ма којој конфесији припадали. О томе несумњиво свједоче статистички подаци, посебно ако се упореде са стањем у другим бановинама, посебно оним које су такође важиле за не баш развијене. Тако, на примјер, у Зетској бановини једна основна школа је долазила на 35,5 квадратних километара, у Дринској на 37, у Вардарској на 37,5, док је у Врбаској бановини једна основна школа долазила на чак 68 квадратних километара. У Врбаској бановини је једна средња школа долазила на 490.000 становника, а у Дринској бановини, на примјер, на 130.000 становника. Осим тога, пасивност и безводност ових крајева, неродне године, непросвијећеност, примитиван и нехигијенски начин живота, слаба и нередовна исхрана, а све то скопчано са напорним радом и многим лошим навикама и обичајима, били су, према бану Милосављевићу, плодно тло за развој различитих болести. Тако је Врбаска бановина имала највећи проценат умрлих од туберкулозе, маларија је била масовно распрострањена дуж Саве, у десет срезова ове бановине владао је ендемични сифилис, а распрострањене су биле и многе друге инфективне болести као трбушни тифус, пјегави тифус, шарлах, дифтерија, дизентерија и слично.⁸² Уз све то треба додати да је читава Врбаска бановина 1932. године имала 8 државних болница са 340 кревета и да је мање болница имала само Приморска бановина (6), али и три пута више кревета (1.124), а да и не говоримо о Савској бановини која је имала 24 болнице

⁸⁰ Светислав Т. Милосављевић, *Сусрети са краљем 1929-1934*, Бањалука 1996, 29.

⁸¹ Исто, 37.

⁸² Исто, 43-44.

са 4.886 кревета,⁸³ онда постаје јасно колико је у Врбаској бановини било алармантно стање по питању здравствених прилика. О томе недвосмислено свједочи и податак да је 1932. године Врбаска бановина имала апсолутно највише умрлог становништва (54.428), иако су све бановине, осим Зетске и Приморске, имале више становника од Врбаске бановине. Тако, на примјер, Моравска бановина, која је имала око 400.000 становника више од Врбаске бановине, имала је duplo мање умрлих становника (27.169) у току 1932. године.⁸⁴ Пољопривреда, као главно занимање становника Врбаске бановине, била је на веома ниском и примитивном нивоу и поред тога што је на зиратну земљу отпадало 68% укупне површине пољопривредног земљишта бановине. Поред заосталог начина производње, коју карактеришу дрвена ралица (у 90% случајева, према тврдњама бана Милосављевића) и остављање земље на угар, највећи проблем је била посједовна структура. Наиме, 87,5% становништва бановине бавило се пољопривредном производњом на ситном посједу, мањем од 5 хектара, који по тадашњим европским стандардима нису били у стању да прехране многољудне породице, а да ствар буде још гора, чак 61,25% посједа били су мањи од 2 хектара и они апсолутно нису били способни да стварају тржишне вишкове, па чак ни да прехрањују крупнију стоку.⁸⁵ Осим тога, становништво Врбаске бановине углавном је живјело у великим породичним задругама, па је тако у породицама до шест чланова живјело свега 30% становништва, у породицама од 5 до 10 чланова 49,5% становништва, а у породичним задругама са преко 10 чланова живјело је чак 20% становништва Врбаске бановине.⁸⁶ Индустрија на простору Врбаске бановине, била је до доласка бана Милосављевића тек у повоју. Од значајнијих рудника статистика је 1932. године забиљежила на простору читаве бановине само 5 рудника мрког угља (Бања Лука, Добрљин, Дрвар, Масловаре, Сухача и Теслић), док рудника у којима би се експлоатисала нека друга врста руде, уопште није било.⁸⁷ У тренутку

⁸³ *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1932. годину, књ. 4, Београд 1934, 370.

⁸⁴ Исто, 56-57.

⁸⁵ Љубодраг Димић, *Бан Светислав – Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановини 1929-1934*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006, 153.

⁸⁶ Мирослав Нишкановић, *Градска привреда у Врбаској бановини у време Светислава – Тисе Милосављевића*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006, 113.

⁸⁷ *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1932. годину, књ. 4, 109.

оснивања бановине, у њој је било свега 51 индустријско предузеће и то ако појам индустријског постројења схватимо јако широко, како је то тада чињено у званичној статистици Краљевине СХС. Овај број нарастао је до краја 1932. године на 89 индустријских предузећа.⁸⁸ Међутим, у поређењу са осталим дијеловима Краљевине Југославије та слика изгледа прилично лоше, посебно ако узмемо у обзир да је само 2,23% свих фабрика Краљевине Југославије отпадало на Врбаску бановину, а стање је само мало било боље (3,15%) када су у питању занати.⁸⁹ Ни остале гране привреде, посебно финансијске институције, нису биле боље развијене у Врбаској бановини. Саобраћајна мрежа такође је остављала јако лош утисак. Мрежа путева је била непотпуна и недовољна, а они путеви који су већ постојали били су у јако лошем стању. Жељезничка мрежа била је сасвим неразвијена, а осим тога испрекидана и неповезана.

Са свим овим проблемима, бан Милосављевић је планирао да се бори великом енергијом и предузимљивошћу, али и својим утицајем који је имао у Београду, а посебно код краља Александра. Већ 1930. године бан је, уз директну краљеву подршку, обезбиједио буџет од 73 милиона динара за своју бановину, а од тога је чак 45 милиона дотирала држава.⁹⁰ Колико је то била значајна сума говори и податак да су свим осталим бановинама предвиђене дотације државе значајно смањене, а да је једино бан Милосављевић успио да одбрани предложени буџет, који је он сматрао минималним. Успоредбе ради, Зетска и Приморска бановина, које су такође биле неразвијене, добиле су свега по 12,5 милиона динара од државе (Зетска 12.500.000, а Приморска 12,760.000).⁹¹ Треба напоменути да је од ове суме бан Милосављевић највише средстава издвојио за Грађевинско одјељење банске управе (34.276.400), затим Пољопривредно (15,619.178), Просвјетно (7.819.732) и Одјељење за социјалну политику и народно здравље (6,049.124).⁹² Из овако пројектованог буџета могу се прилично јасно уочити намјере бана Милосављевића, то јест, којим аспектима

⁸⁸ М. Нишкановић, н.ч. 129.

⁸⁹ Љ. Димић, н.ч. 155.

⁹⁰ С. Т. Милосављевић, н.д. 48.

⁹¹ Исто, 52.

⁹² Исто.

унапређења и развоја Врбаске бановине он даје приоритет. Чињеница да је скоро 47% буџета бановине намијенио Грађевинском одјељењу, показује његову чврсту намјеру да подизањем монументалних грађевина, Бањалуку од заостале и запуштене касабе претвори у град препознатљиве културе, град пожељан за живот. Унапређење пољопривреде, просвјете те народног здравља били су даљи приоритети бана Милосављевића. Најамбициознији план који је осмислио бан Милосављевић било је подизање по 100 основних школа сваке године на простору бановине, тако да за пет година Врбаска бановина постигне минимум покривености мрежом основних школа. Већ прве године свог бановања Милосављевић је покренуо изградњу чак 127 школа, али се на крају овај план показао као нереалан и мегаломански, јер је до школске 1934/35 године у Врбаској бановини подигнуто нових 180 школа, што свакако није мали број, али није ни оно што су амбиције бана Милосављевића предвиђале. Највише успјеха у остварењу својих планова Милосављевић је имао прве двије године свог управљања Врбаском бановином, али како је вријеме одмицало, а последице велике економске кризе све више се осјећале и у Краљевини Југославији, изостајале су и веће дотације државе. Већ наредне године бан је имао на располагању 15% мањи буџет у односу на претходну годину, а наредних година буџет се непрестано смањивао. Тако се десило да бановински буџет из 1934. године буде само 44,72% буџета из 1930. године, а на крају, пошто су подбацили сопствени бановински приходи, а и дотације државе биле смањене, испоставило се да бан Милосављевић има те године на располагању четири пута мањи буџет него 1930. године.⁹³ Успоредбе ради, можемо навести податак да је комплетан буџет бановине 1934. године био испланиран на 32.204.603 динара, а да је само Грађевинско одјељење банске управе имало 1930. године на располагању буџет од 34.276.400 динара. А то исто одјељење имало је у буџету 1934. године само 8.271.000 динара, са тенденцијом даљњег пада у наредним годинама.⁹⁴ Како је вријеме одмицало стање по питању финансија је постајало све теже, тако да ни наследници бана Милосављевића нису успјели да постигну ни близу онога што је за Бањалуку и Врбаску бановину урадио

⁹³ Исто, 163.

⁹⁴ Перко Војиновић, *Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије*, Бањалука 1997, 57.

бан Светислав Тиса Милосављевић у периоду 1929-1934. године. Статистички подаци о томе несумњиво свједоче. Наиме, бан Милосављевић је 1929. године затекао 318 основних школа на простору Врбаске бановине, а пред Други свјетски рат она има укупно 512 школа.⁹⁵ Готово све нове школе на простору ове бановине изграђене су у вријеме бановања Тисе Милосављевића, а највише у прве двије године његовог рада. За само двије године бан је градњом нових школа успио да највећу раздаљину коју су дјеца морала прелазити до школе сведе на осам до десет километара, што је био огроман успјех у поређењу са ранијим периодом.⁹⁶ Не треба заборавити да подизање школа није био једини рад бана Милосављевића на народном просвјештавању. На примјер, у периоду 1930-1932. године, банска управа је организовала чак 195 аналфабетских течајева са 6.850 полазника, а у циљу просвјештавања народа бан је у свим већим среским мјестима организовао „народне универзитете“, организовао је скупштину учитеља 1930. године и тако даље.⁹⁷ Доста напора бан је уложио и у поправљању путне мреже у Врбаској бановини, правилно схватајући да је саобраћајна мрежа један од најзначајнијих чинилаца привредног развоја. За двије прве године потрошено је за ове сврхе 17.119.460 динара државних дотација и 31.516.587 динара бановинских прихода, што је дало озбиљне резултате и навело бана Милосављевића да се похвали како су за те двије године оспособљени за саобраћај сви државни путеви, те 1090 километара бановинских путева, док се на 135 километара и даље радило.⁹⁸ Осим тога, за те двије године подигнуто је и неколико електричних централа, велики напор уложен је у поправљање пољопривреде, изведени су бројни хидротехнички радови, уложени су и знатни напори на побољшању хигијенских и здравствених прилика, подигнут је и хигијенски дом у Бањој Луци, подигнуто је тридесетак индустријских објеката и тако даље. Велике успјехе бан Милосављевић је постигао на културном пољу, оснивањем Бановинског позоришта, Етнографског музеја, Народне библиотеке, али и другим бројним

⁹⁵ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, књ. II, 182.

⁹⁶ Ангелика Кос, *Школство и школске зграде у Врбаској бановини (1929-1934)*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006, 182.

⁹⁷ Љ. Димић, н.ч. 164.

⁹⁸ С. Т. Милосављевић, н.д. 128.

културним активностима, као што су ликовне изложбе, покретање листа *Књижевна Крајина* и слично. Међутим, од свих наведених успјеха бана Милосављевића на прво мјесто долази препород Бањалуке, који је за само неколико година постигао. Ангажујући познате и признате архитекте, умјетнике и градитеље, бан је успио да за само неколико година од дотадашњег оронулог центра Бањалуке направи монументално градско језгро. Обезбјеђујући средства од кредита Хипотекарне банке, бан је убрзо по доласку почео изградњу репрезентативних објеката Банске управе и Банског двора, те седам зграда са 50 станова за службенике банске управе. Истовремено је на простору старог и запушеног турског гробља започео изградњу градског парка, а убрзо је започела и градња Градске општине. Истовремено, Бања Лука је почела да по први пут у својој историји добија модерне асфалтиране улице (30.000 квадратних метара), а нови зајам Хипотекарне банке омогућио је да већ 1931. године већина од 125 бањалучких улица буде освијетљена градском расвјетом.⁹⁹ До 1934. године, Милосављевић је, изградњом потпуно новог хотела *Палас* и темељитим реновирањем старог хотела *Босна*, затим изградњом Дома краља Петра I Ослободиоца, зградом Хипотекарне банке, Соколског дома и Хигијенског завода, заокружио цјелину монументалног градског језгра и почео да га шири. Истовремено са градитељским подухватима бана Милосављевића и богатији бањалучки привредници почињу да граде куће и друге објекте са више стила, што такође значајно доприноси драматичној промјени физиономије града. О томе несумњиво свједочи податак да је Бања Лука за непуних пет година бановања Тисе Милосављевића добила 510 нових зграда, чија је градња стајала преко 300 милиона динара.¹⁰⁰ „Мењањем архитектонског изгледа, добијањем неколико модерних грађевина с лепом спољашњом декоративношћу, радом културних друштава и посленика културе, Бањалука је с баном Милосављевићем постајала град са сопственим културним миљеом и елементима који чине основу културног прогреса једног развијеног града.“¹⁰¹

⁹⁹ Ђорђе Микић, *Бан Светислав – Тиса Милосављевић и култура Бањалуке*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006, 190.

¹⁰⁰ С. Т. Милосављевић, н.д. 250.

¹⁰¹ Ђ. Микић, н.ч. 195.

Огромна енергија коју је бан улагао у развој свих видова просвјетног, културног и привредног живота Врбаске бановине, није за тих неколико година могла обезбиједити дугорочнији успјех. На примјер, према подацима из 1938. године, у Врбаској бановини је било 88 погона прерађивачке индустрије, то јест, без рудника и индустријских погона везаних за њих, а од тог броја највише индустријских погона отпадало је на прераду дрвета (27), затим електричних централа (24) и на прехранбену индустрију (10). Међутим, у поређењу са другим бановинама видимо да је Врбаска бановина у највећем броју индустријских предузећа играла минорну улогу на нивоу Краљевине СХС. Једино је у индустрији дувана и индустрији минералних уља и дестилацији дрвета играла значајнију улогу, са учешћем у укупној производњи изнад 20%. У осталим гранама учешће индустрије Врбаске бановине било је минорно. На примјер, у прехранбеној индустрији Краљевине Југославије, Врбаска бановина је учествовала са 1%, текстилној 0,93%, индустрији коже 1,72%, дрвној индустрији 4,74%, хемијској 2,07% и тако даље.¹⁰² Или, на примјер, процентуално увећање броја школа у Врбаској бановини од 1929. до 1939. године износило је само 5,74%, то јест, углавном оно што је Тиса Милосављевић успио да уради за првих неколико година свог бановања. Овакво или слично стање показују и остале гране привреде, па се мирне душе може закључити да је прави успон Врбаске бановине био у вријеме док је њом управљао Тиса Милосављевић, а посебно прве двије године његове управе. Касније је стање постајало све теже, а бан је понекад морао да води јако мучне расправе у Београду, покушавајући да својој бановини обезбиједи што више државних дотација.

Осим са финансијским проблемима, бан Милосављевић је морао да се бори и са отпором његовим градитељским подухватима, који је понекад долазио и из самих врхова државе, то јест, од појединих министара. Такође, морао је да се бори и са лажним оптужбама противника тадашњег стања, посебно са непријатељима те и такве Краљевине Југославије, од којих се својим разорним радом највише истицао бањалучки бискуп Гарић. Једном приликом бан је био лажно оптужен да је ухапсио и интернирао бискупа Гарића, о чему наравно није било ни говора, али на основу

¹⁰² Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941, 63-73.

лажне денунцијације министар Корошец је по овом питању чак интервенисао код краља.¹⁰³ Другом приликом, када су у посјети Врбаској бановини били чланови владе, тадашњи министар Никола Прека, који се у међувремену приклонио шестојануарском режиму, оштрим ријечима је напао бана Милосављевића да су Хрвати у његовој бановини незадовољни. Овај вербални напад десио се после Прекове посјете бискупу Гарићу и заједничке вечере, па је и самом бану било јасно одакле је та прича потекла. Преко је као разлог незадовољства Хрвата у Врбаској бановини навео то што се зграде Банске управе и Банског двора граде поред православне цркве, затим је оптужио бана да се школе праве само у српским селима и на крају да су професори и учитељи у Врбаској бановини све сами Срби, а да Хрвата уопште нема или их има врло мало. Изненађен оваквим поступком министра Прека, бан Милосављевић је аргументовано оповргао све оптужбе, одбацујући их као лажне уз напомену да „само језуите могу да оперишу са тако опипљивим лажима, које се у свако доба могу само за неколико минута да оповргну.“¹⁰⁴ А бан их је оповргнуо прецизним статистичким подацима из којих се видјело да оптужбе бискупа Гарића и министра Преке немају никакве везе са реалношћу, јер је према тој статистици у Врбаској бановини било 28% учитеља у основним народним школама, 50% у гимназијама и чак 75% у грађанским школама.¹⁰⁵ Треба напоменути да је у Врбаској бановини било свега 16,66% католика и да сви они нису били Хрвати, већ је било и других народности. Оваквих и сличних напада на бана Милосављевића било је и касније, а свакако да је најтежи задатак свих банава Врбаске бановине, па и бана Милосављевића, био носити се са агресивних хрватским национализмом, који је вјешто каналисао римокатолички клер, иако је Хрвата у овој бановини било само око 15%. Наиме, вршећи своја геополитичка и етнографска истраживања, др Михаило Радовановић је установио да је у Врбаској бановини, према попису 1931. године, 1,5 до 1,6% католика било нехрватске националности, Словенаца, Чеха, Словака, Нијемаца, Мађара, Италијана и других, док су православни били скоро сви Срби и незнатан број Руса. Дакле, према том истраживању, Хрвата је у Врбаској бановини

¹⁰³ С. Т. Милосављевић, н.д. 49.

¹⁰⁴ Исто, 88.

¹⁰⁵ Исто, 89.

било свега 15,1%.¹⁰⁶ Међутим, то њиховим политичким и вјерским вођама није уопште сметало да веома агресивно наступају и својатају читаву Босну и Херцеговину, па самим тим и Врбаску бановину. Банови Врбаске банови били су: Светислав Милосављевић (1929-1934), Драгослав Ђорђевић (1934-1935), Богољуб Кујунџић (1935-1937), Тодор Лазаревић (1937-1938), Петар Цветковић (1938-1941) и Никола Стојановић (1941).

Босански дио Дринске бановине обухватао је 16 срезова, од укупно 37 колико их је ова бановина имала. Од ових 16 срезова српско православно становништво било је већинско у Бијељини (72,5%), Сарајеву (38,5%), Сребреници (50,5%), Вишеграду (49,3%) и Власеници (67,1%). Муслиманско становништво било је већинско у следећим срезovima: Чајниче (69,9%), Кладањ (58,6%), Рогатица (50,3%), Тузла (58,6%), Високо (47,9%), Зеница (56,4%), Зворник (52,4%) и Жепче (43,1%). Српског православног становништва било је у срезovima са муслиманском већином процентуално: Чајниче (29,5%), Кладањ (32,4%), Рогатица (47,2%), Тузла (23,1%), Високо (22%), Зеница (18,1%), Зворник (46,3%) и Жепче (24,2%).¹⁰⁷ Католичко становништво било је већинско у три среза Дринске бановине: Брчком (43,08%), Фојници (63,51%) и Травнику (46,05%). Српског становништва у ова три среза било је процентуално: Брчко (35,68%), Фојница (2,25%) и Травник (12,24%).¹⁰⁸ Као и у случају Врбаске бановине ни у Дринској бановини број католика није одговарао броју Хрвата, јер је било и других народности католичке вјероисповијести. Тако су, на примјер, у срезу сарајевском националне мањине повећавале број католика у односу на број Хрвата за 2,5%, док је разлика између Срба и православаца у овом срезу била 0,6%.¹⁰⁹

Дринска бановина заузимала је централни дио Краљевине Југославије и са тог аспекта имала изузетан саобраћајни, политички и војно-стратешки значај. Уједно, по

¹⁰⁶ Др Михаило С. Радовановић, *Врбаска бановина. Геополитичка и етнографска разматрања*, Српски књижевни гласник, књ. LIX, бр. 2, 16. јануар 1940. године, 129.

¹⁰⁷ Др Михаило С. Радовановић, *Дринска бановина. Геополитичка и етнографска разматрања*, Српски књижевни гласник, књ. LIX, бр. 3, 1. фебруар 1940. године, 207-208.

¹⁰⁸ Проценти су израчунати према: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, књ II, прустно становништво по вероисповести, Београд 1938, 6-7.

¹⁰⁹ М. С. Радовановић, *Дринска бановина...*, 210.

вјерској структури становништва, она је била једна од вјерски најмјешовитијих бановина Краљевине Југославије, што је такође одређивало њен специфичан положај. С једне стране српско становништво западно од ријеке Дрине, које је ушло у састав ове бановине, могло је бити задовољно, јер му је коначно испуњен вијековни сан да га од Србије ништа не одваја, а поготово не ријека Дрина, која је то већ вијековима, под разним окупаторима радила. С друге стране муслимански дио становништва, поготово његов елитни политички дио, био је незадовољан што се Босна и Херцеговина, као једна административно-територијална јединица, коначно разбијају и што је муслиманско становништво остало распарчано на неколико бановина. Чини се да дубљи смисао стварања Дринске бановине и јесте управо у томе да коначно избрише ту фамозну границу на Дрини и административној подјели заједничке државе да један сасвим нови интегрално југословенски смисао, без вјерских и племенских граница које раздвајају, а не спајају.

У Дринској бановини живјело је 1929. године 312.704 породице, које су од укупне површине бановине (2.927.300 хектара), имале на располагању 60,28% зиратне земље, 1,70% башта и вртова, 15,56% ливада, те 16,29% пашњака. Од укупне површине зиратне земље, њен највећи дио (63,72%) било је под зрнастим биљем, те под коренастим и кртоластим биљем (20,28%), док су остале културе биле заступљене у знатно мањој мјери, а велике површине зиратне земље, чак 11,88% остављано је на угар.¹¹⁰ Једино је у Врбаској бановини више земље остављано на угар, што показује приличну заосталост по питању пољопривредних справа и начина обраде земље. Од сточног фонда највише је отпадало на говеда, затим овце па свиње. Бановина је располагала и великим комплексима квалитетних шума (1,088.187 хектара), које су могле бити можда и најснажнији замајац привредног развоја. Оне су већ одавно експлоатисане и својим квалитетом успјеле да освоје велики дио домаћег тржишта, али са успјехом су се носиле са јаком скандинавском и руском конкуренцијом и на великим европским тржиштима.¹¹¹ Што се тиче индустријских капацитета Дринска бановина је располагала са четири рудника мрког угља, један

¹¹⁰ *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, књ. 1, год. 1929, Београд 1932, 137.

¹¹¹ Драган Милићевић, *Привреда Дринске бановине*, Српски књижевни гласник, књ. LIX, бр. 1, 1. јануар 1940. године, 64.

рудник каменог угља и шест рудника лигнита, те по један рудник жељезне, оловне, антимонове, хромне, манганске и магнезитске руде, те један рудник слане воде.¹¹² По броју рудника нешто више их се налазило на босанском дијелу Дринске бановине. Од осталих индустријских предузећа постојала су по два погона за прераду метала, те хемијске и текстилне индустрије, као и седам погона прехранбене индустрије. Овдје се наравно ради о великим индустријским погонима који су функционисали као акционарска друштва. Дакле, по броју индустријских предузећа Дринска бановина је била негдје на средини између индустријски развијених бановина као што су биле Дунавска, Дравска и Савска бановина и осталих које су биле слабо или никако индустријски развијене. Што се тиче путне мреже, Дринска бановина је имала укупно и државних и бановинских путева нешто више 3.200 километара и по том параметру испред ње су биле само Дунавска, Савска и Дравска бановина. По тим путевима, поред запрега, возило се и 515 моторних аутомобила, европске и америчке производе и 36 аутобуса на 19 редовних аутобуских линија,¹¹³ а по параметру броја моторних возила Дринска бановина је била на петом мјесту у Краљевини Југославији. По дужини жељезничког пруга (1.020 километара) Дринска бановина је била на трећем мјесту у држави, али је велики проблем био то што су двије трећине тих пруга (721 километар) биле узаног колосијека, док је у пругама нормалног колосијека, Дринска бановина заостајала пуно, чак и за Вардарском бановином. Што се тиче трговине Дринска бановина је имала 5 великих трговачких акционарских друштава, по чему је била трећа бановина у Краљевини Југославији, али са великим заостатком за Савском бановином, која их је имала чак 64 и Дунавском која је имала 16 оваквих трговачких акционарских друштава. С друге стране, по овом параметру, била је у великој предности над осталим бановинама које их уопште нису имале, осим Дравске, која је имала 4. Посебан куриозитет представља податак да је сарајевска Привредна комора на свом простору имала апсолутно највише трговачких радњи (26.326) у односу на све остале привредне коморе.¹¹⁴ Исте 1929. године Дринска бановина је имала 76 акционарских новчаних завода, са 36 филијала, по

¹¹² Исто, 170-172.

¹¹³ Исто, 190-191..

¹¹⁴ Исто, 284.

чему је била на трећем мјесту у односу на остале бановине, али је по уплаћеној главници (211,001.589 динара) и резервном фонду (60,106.803 динара) испред ње била само Савска бановина.¹¹⁵ Што се тиче просвјетних прилика у Дринској бановини ту стање није било ни приближно добро, јер је читава бановина 1929. године имала 667 основних школа и лошије стање по броју школа владало је само у Приморској и Врбаској бановини.¹¹⁶ На сваких 24 квадратна километра долазила је по једна основна школа. Дринска бановина имала је и 20 гимназија, што у поређењу са осталим бановинама и није било лоше. Дринска бановина није имала ни једног факултета, а питање отварања универзитета у Сарајеву, била је у читавом периоду од стварања заједничке државе један од главних приговора које је дио српске политичке елите у Босни и Херцеговини упућивао Београду. Према попису становништва 1931. године, Дринска бановина је имала само 37,9% писменог становништва,¹¹⁷ а стање школа није обећавало да ће се такво стање радикалније поправити у наредном периоду.

По својим рудним богатствима, шумама, пољопривредним потенцијалима и другим ресурсима, Дринска бановина је била једна од перспективнијих области Краљевине Југославије. Међутим, свјетска економска криза, неродне године, као и многи други фактори учинили су да статистика из 1940. године показује опадање у скоро свим привредним активностима ове бановине. Тако, не примјер, 1940. године, број ораница у Дринској бановини се смањио на 54.90% са 60.28%, колико их је било 1929. године, а то је површина од око 200.000 хектара, што свакако није било занемарљиво.¹¹⁸ У исто вријеме повећао се број ливада, пашњака и воћњака. Али, ово повећање површине под ливадама и пашњацима, није било последица повећања сточног фонда, посебно када је у питању крупна стока, јер се у односу на 1929. годину, број говеда у Дринској бановини смањио за више од 200.000 грла. Број ситне стоке значајно се повећао и то оваца за више од 300.000 и коза за око 45.000.¹¹⁹

¹¹⁵ Исто, 298.

¹¹⁶ Исто, 354.

¹¹⁷ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. III, str. VI.

¹¹⁸ *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, књ. X, год. 1940, Београд 1941, 155.

¹¹⁹ *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1929, 153; *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1940, 171.

Индустрија је такође трпјела последице поремећених тржишних односа у земљи и иностранству, како у погледу набавке сировина, тако и у погледу пласмана и посебно извоза готових производа. Чак је и шумарство осјећало те последице, посебно од мјесеца маја 1938. године, када је интересовање Енглеске, као највећег увозника дрвне грађе нагло опало, а истовремена појава руског дрвета на енглеском тржишту изазвала нагли пад цијена и драматично смањење извоза дрвета из Дринске бановине, као подручја из кога је Краљевина Југославија извозила највеће количине дрвне грађе. Криза која је захватила енглеско тржиште дрветом убрзо се пренијела и на остале велике увознике дрвне грађе из Краљевине Југославије, прије свих Египат, Алжир и Тунис, који су свој увоз дрвета смањили за 50% у 1938, у односу на 1937. годину.¹²⁰ Једино су рудници у овом периоду показивали знаке проширења производње, посебно од 1. јула 1938. године, када је стављање у погон нових високих пећи у Варешу повећало домаћу потрошњу ове руде за 50%. Исто тако, угљенокопи су успијевали да одрже, па чак и повећају своју производњу, што је омогућавало проширење постојећих капацитета електричних централа.¹²¹ Статистика из 1940. године забиљежила је у Дринској бановини 261 индустријско предузеће и 10.181 занатску радњу.¹²² По питању просвјетних прилика, Дринска бановина је показивала видније заостајање за већином осталих бановинама, него у другим сегментима. На њеном простору било је 1929. године 667 основних школа, што је добро у поређењу са сасвим заосталом Врбаском бановином или приморском, али знатно лошије у поређењу са, на примјер, Савском бановином (1595 школа), као и осталим бановинама, па чак и са Вардарском (1067 школа) и Зетском бановином (752 школе).¹²³ И поред тога што су школски надзорници у периоду до другог свјетског рата, стање у школама Дринске бановине оцјењивали као „релативно добро“, јер школе нису оскудијевале у најпречим потребама, стање је ипак било далеко од доброг. Посебан проблем лежао је у чињеници да су школе већином издржаване из средстава сеоских општина, које су, услед опште оскудице редовно закидале 30 до

¹²⁰ Д. Милићевић, н.ч. 67.

¹²¹ Исто, 68.

¹²² *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1940, 185.

¹²³ *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1929, 354.

50% средстава намијењених школама, а у босанском дијелу бановине, због сиромаштва сеоских општина издржавање дијела школа је падало на терет државе.¹²⁴ У периоду до другог свјетског рата вршени су покушаји да се повећа број школа, па је тако од 1929. до 1937. године у Дринској бановини подигнуто нових 107 школских зграда, али су за исто то вријеме старе школске зграде пропадале, тако да се стање у броју школу није драстичније промијенило у периоду постојања Дринске бановине.¹²⁵ Статистика из 1940. године, регистровала је на простору Дринске бановине укупно 759 основних школа заједно са вишим народним школама,¹²⁶ што значи да је по броју школа 1940. године Дринска бановина била и даље само испред Врбаске и Приморске бановине. Банови Дринске бановине су били: Велимир Поповић, Предраг Лукић, Душан Давидовић, Михаило Кречковић, Радослав Дуњић, Владимир Јевтић, Илија Поповић и Станоје Михалцић.

Стварањем Зетске бановине као да је краљ Александар хтио постхумно да испуни територијалне аспирације свог дједа, црногорског краља Николе. Осим старе Црне Горе и оних области Херцеговине и Старе Србије које су Црној Гори припале у другој половини XIX вијека и послје балканских ратова, овог пута Зетска бановина је проширена на дијелове Далмације са Дубровником, дијелове Косова и Метохије и остатак Источне Херцеговине до ријеке Неретве. На тај начин, херцеговачки срезови: Требиње, Љубиње, Билећа, Гацко, Невесиње и Фоча нашли су се у Зетској бановини. У свим набројаним срезовима православни Срби су чинили већину становништва, осим Фоче, гдје су већину чинили муслимани, док су у читавој бановини православни Срби били већина у проценту од 55,81%.

Зетска бановина била је једна од најсиромашнијих бановина. Према статистици из 1929. године у Зетској бановини је од укупно 3.232.200 хектара површине било обрадиво 1.104.421 хектар, а од тога свега је било 21,95% зиратне земље, 21,44% ливада и чак 50,39% пашњака.¹²⁷ Самим тим јасно је да је сточарство било примарна привредна грана ове области. Међутим, конфигурација терена, то

¹²⁴ Љ. Димић, н.ч. 67-68.

¹²⁵ Исто, 68.

¹²⁶ *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1940, 335.

¹²⁷ *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1929, 136-137.

јест, оскудица обрадивих површина за узгајање сточне хране условили су да овца буде далеко најзаступљенија домаћа животиња, која се узгајала у Зетској бановини, док су говеда узгајана у много мањој мјери, тако да је једино Приморска бановина имала мање говеда од Зетске бановине. У херцеговачком дијелу зетске бановине, сточарство је, такође, било примарна привредна грана, посебно у вишим планинским дијеловима Херцеговине, на подручју Гацка и Невесиња. Ораница је највише имало Гацко и Невесиње (гатачко и невесињско поље), а пашњака Билећа, Гацко и Љубиње.¹²⁸ Ове области углавном су имале и веће могућности за узгајање говеда. О томе несумњиво свједочи и податак да је само Гацко годишње продавало 20.000 комада ситне стоке и 5.000 комада говеди, а око 2000 оваца и коза годишње се клало и сушило, а затим као суво месо продавано у Требиње и Дубровник.¹²⁹ У нижим предјелима Херцеговине, који су припали Зетској бановини, нису постојали значајнији предуслови за развој сточарства, тако да ће главна привредна грана тих области бити узгајање дувана и винове лозе. Велики проблем представљао је процес распада породичних задруга и с тим у вези уситњавање сеоских посједа. Према статистици из 1937. године на посједе до 5 хектара отпадало је у билећком срезу 76,51% свих посједа, у Фочи 73,33%, у Гацку 55,22% и тако даље, док је на нивоу читаве Зетске бановине проценат посједа до 5 хектара износио 64,81%.¹³⁰ Са овим проблемом био је скопчан и проблем вишкова радне снаге, која на својим ситним посједима није имала шта радити, и с тим у вези појавом јефтине најамне радне снаге на селу. Велики проблем представљала је и техничка заосталост пољопривредних справа и екстензиван начин обраде земље. Што се тиче индустрије, она у Зетској бановини скоро да није ни постојала, а посебно у њеном херцеговачком дијелу. Према статистици из 1929. године у читавој зетској бановини било је два рудника каменог угља и један лигнита и ниједно индустријско акционарско друштво, док је на подручју привредне коморе у Дубровнику исте године било 23 неакционарска

¹²⁸ Пољопривредна годишња статистика 1935. године, Београд 1936, 6-19.

¹²⁹ Миливоје М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, књ. X, привредно стање Бачке, Баната и Барање и Зетске бановине, Сарајево 1932, 413.

¹³⁰ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937. годину*, Београд 1938, 110.

индустријска предузећа, а на подручју коморе Подгорица, њих 7.¹³¹ На подручју херцеговачких срезова који су припали Зетској бановини, није 1929. године регистровано ниједно индустријско предузеће. О коликој се заосталости радило, може да послужи податак да је од ових срезова једино Билећа имала електричну централу, која је била саграђена још 1912. године и то за потребе војног логора. Према статистици из 1931. године, у Зетској бановини се само 5,63% становништва бавило индустријом и по том критеријуму једино је лошије стање било у Врбаској бановини.¹³² Зетска бановина се посебно истицала по заосталости путне мреже, јер су чак двије трећине површине бановине биле потпуно беспутне.¹³³ Говорећи у буџетској дебати 1933. Године, посланик из зетске бановине Васиљ Грђић, је поред осталих проблема са којима се суочавало становништво ове бановине, посебно апострофирао саобраћајну мрежу: „Пођемо ли железницом из Сарајева до Краљева и даље до Косовске Митровице с једне стране, а из Сарајева до Дубровника и Херцег Новог с друге стране, огромни предели јужно, источно и западно од ових линија, на пространству које затварају градови: Сарајево, Краљево, Кос. Митровица, Вир Пазар, Херцег Нови, Сарајево, пространство које заприма ваљда шести дио Краљевине, немани једне железничке пруге. Има неколико километара од Вишеграда до Прибоја и спрдња од железнице, коју су још Талијани давно начинили – опет неколико километара – од Бара до Вирпазара. У овај простор спада цела Зетска бановина, један велики део Дринске бановине и мали део Приморске бановине. Према овоме, као посланик Зетске бановине не би имао шта да говорим о железницама кад их нема. Имао бих само да упозорим, до неба упозорим факторе који у овоме одлучују, да се једном и овим крајевима учини бар мало правде у овом правцу.“¹³⁴ Слично стање владало је у Зетској бановини када су били у питању и колски путеви, јер на овом широком простору који је означио Грђић, скоро да није било ваљана колског пута. Пут Никшић – Шавник почео је да се гради тек после посете краља Александра

¹³¹ *Статистички годишњак Краљевине Југославије* за 1929, 178-179.

¹³² *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. IV, str. VIII.

¹³³ Сенка Бабовић-Распоповић, *Културна политика у зетској бановини 1929-1941*, Подгорица 2002, 76.

¹³⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, Редован сазив за 1932 и 1933 годину, књ. IV, Београд 1933, 70-71 (XXIX редовни састанак, држан 14. марта 1933. године).

Црној Гори 1925. године, када је пут од Шавника до Никшића морао да превали пјешке или на коњу, па схвативши колики је то беспутан простор, наредио да се почне изградња колског пута на овој дионици.

Општа заосталост и сиромаштво морало се неминовно одразити и на просвјетне и културне прилике Зетске бановине. Према попису становништва из 1931. године у Зетској бановини је било писмено свега 34% становништва, а од тога 51, 2% мушког и само 17,1% од укупног женског становништва.¹³⁵ Неки херцеговачки срезови Зетске бановине показивали су још горе стање по питању писмености него што је био просјек бановине. Тако је, на примјер, у Фочи те 1931. године било неписмено 65,7% мушког и чак 94,4% женског становништва; у Невесињу 46,4% мушког и 93,3% женског становништва и тако даље.¹³⁶ Међутим, с друге стране, исте године Дубровник је имао свега 14,8% неписменог мушког и 36,5% женског становништва, а укупни просјек неписмених у дубровачком срезу износио је 26,5%.¹³⁷ То само говори о великој неравномјерности по питању писмености у Зетској бановини, а поготово по питању културе. Евидентни су били напори државе да на простору Зетске бановине превазиђе тешко стање по питању писмености. То се најбоље може сагледати по податку да је 1918. године на овом простору било само 451 школа, 1929. године тај број је износио 710 школа, а 1935. године 770 школа.¹³⁸ То значи да је Краљевина СХС/Југославија за 16 година подигла 326 нових школа на простору који је од 1929. године обухватала Зетска бановина, али ни ти напори нису били довољни да санирају тешке прилике, јер је, према подацима из 1931/32. године, само једна трећина тих школа задовољавала основне хигијенске услове, друга трећина се могла трпјети до бољих прилика, а остатак школских зграда је означаван као неупотребљив.¹³⁹ До пред крај посматраног периода, закључно са 1940. годином, у Зетској бановини је било 848 основних школа, заједно са вишим народним школама, што говори о сталним напорима државе за поправљањем

¹³⁵ Исто, књ. III, стр. VI.

¹³⁶ Исто, 121, 124.

¹³⁷ Исто, 122.

¹³⁸ Љ. Димић, Културна политика..., књ. 2, 89.

¹³⁹ Исто.

просвјетних прилика Зетске бановине. С друге стране, финансијске недаће, више него хиперпродукција кадрова, приморавале су државне просвјетне власти да редукују број средњих школа у Зетској бановини, па су тако одлуком Министарског савјета Краљевине Југославије, укинута гимназије у Пећи, Беранама, Бијелом пољу, Фочи, Гацку и Бару.¹⁴⁰ Ово је изазвало велико незадовољство народа у срезovima гдје су гимназије угашене. Уласком херцеговачких срезова у састав Зетске бановине, ништа се значајније није промијенило у животу њиховог становништва, осим те националне ноте, која је прикључењем некадашњој Црној Гори, херцеговачким Србима давала одређену дозу сигурности од будућих националних потреса. Осим тога, неки истакнути Херцеговци су коначно добили прилику за политичку афирмацију, што у периоду 1918-1929. године нису успјели да постигну. То се, прије свега, односи на др Уроша Круља и професора Петра Иванишевића, који су добили прилику да се афирмишу и докажу као банови Зетске бановине. Иначе, сви банови Зетске бановине били су Срби и то: Крсто Смиљанић (1929-1931), Урош Круљ (1931-1932), Алекса Станишић (1932-1934), Мујо Сочица (1934-1936), Петар Иванишевић (1936-1939), Божидар Крстић (1939-1941) и Блажо Ђукановић (1941). Међутим, бити бан на Цетињу није било нимало лако, што најбоље показују брзе смјене банова. За разлику од бана Милосављевића, који је у Крајини имао безрезервну подршку локалних чиновника, а и већине народа, банови на Цетињу су се, бар према свједочењу бана Петра Иванишевића, сучељавали како са једним посебним менталитетом народа, који просто и најдобронамјернијим и најспособнијим бановима није остављао превише маневарског простора за било какав креативан рад. То се посебно односи на банове који нису били из Црне Горе, као, на примјер, први бан, генерал Крсто Смиљанић, који је морао одступити са дужности „јер не беху Црногорци с њим задовољни“.¹⁴¹ Међу овим „брзолетећим“ бановима била су и тројица Херцеговаца. Први је ту дужност обављао др Урош Круљ, који је наслиједио Смиљанића, али је због демонстрација 1932. године, приликом доласка на Цетиње делегације министара са предсједником Народне скупштине др Костом Куманудијем,

¹⁴⁰ С. Бабовић-Распоповић, н.д. 269.

¹⁴¹ П: Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, 180.

морао одступити. Демонстрације су организовали студенти из Црне Горе, протјерани прије тога са Београдског универзитета због демонстрација. Круљов наследник Алекса Станишић премјештен је у Скопље кад су му љевичари запалили славолук са краљевом сликом, приликом банове посјете Бару. Други по реду Херцеговац на мјесту бана Зетске бановине био је Мујо Сочица, син чувеног херцеговачког војводе и устаничког вође Лазара Сочице. Он је смијењен 1936. године „јер су сви црногорски посланици из владине већине“ тражили од Стојадиновића његову смјену, а као повод је искоришћен један крвави обрачун на Цетињу.¹⁴² Његов наследник, такође Херцеговац, Петар Иванишевић, у својим успоменама открива разлоге тако брзе промјене банава Зетске бановине: „Толико се од мене тражило на Цетињу, и то већином ствари личне природе, да сам неки пут помислио да ли се Цетиње налази у Зетској бановини или је бановина сабијена у ово мало Цетиње.“¹⁴³ И заиста ниједном бану није било лако на Цетињу, уклијештеном у сукоб између интереса свемоћне браће Зубера, цетињских банкара, и економских интереса других политички и финансијски моћних појединаца, затим сукоба Цетињске митрополије са Цетињском општином око земљишта, плаховитог митрополита Гаврила Дожића и ратоборности народног посланика Николе Зубера, који је већ првих дана банавања свратио у канцеларију бану Иванишевићу и буквално му издиктирао које послове треба да му заврши.¹⁴⁴ У таквим условима, тешко да је и један бан имао могућност да уради било шта позитивно и креативно, па и да је по способностима, вољи и енергији био једнак и Тиси Милосављевићу. Ако се томе додају тешке економске прилике, велика привредна, културна и просвјетна заосталост Зетске бановине, онда је јасно зашто се за десетак година стање није могло значајније поправити, чак ни на Цетињу, а поготово не у херцеговачким областима Зетске бановине.

По многим параметрима Приморска бановина је била најзаосталија бановина Краљевине Југославије. Била је састављена од дијелова Далмације, Босне и Херцеговине. Од босанскохерцеговачких срезова у састав Приморске бановине су ушли: Бугојно, Дувно, Коњиц, Купрес, Ливно, Љубушки, Мостар, Прозор и Столац.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Исто, 183.

¹⁴⁴ Исто, 182-183.

Занимљиво је да је у свим овим срезovima већину становништва чинило католичко становништво, осим Коњица, гдје су већину становништва чинили муслимани. Процентуално Срба је највише било у Бугојну 29,26%, Стоцу 25,05%, Мостару 15,30% и тако даље.¹⁴⁵ У читавој бановини живјело је 15,35% православних Срба, а католици су били већина у проценту од 76,80%. У читавој Приморској бановини Срби православни су чинили већину становништва у Бенковцу (53,44%) и Книну (52,95%). Оваквим етничким саставом било је јасно да се преко 15% српског етничког корпуса у западном дијелу државе оставља у хрватској интересној сфери, што је Приморска бановина, заједно са Савском, несумњиво била, а то ће недвосмислено бити и потврђено стварањем Бановине Хрватске 1939. године, спајањем Приморске и Савске бановине. Ако овом проценту додамо и 19,12 % православних Срба који су остали у Савској бановини, онда постаје јасно да је шестојануарски режим у будућој хрватској интересној зони оставио 655.566 православних Срба или 9,66% свог српско-православног етничког корпуса. Овај број касније је још повећан додавањем неких нових срезова Хрватској бановини, који до тада нису припадали овим двјема бановинама. Наравно, овдје нису урачунати ни они припадници српског етничког корпуса који су припадали католичкој или муслиманској вјероисповијести, али су се у националном погледу осјећали и изјашњавали као Срби. Само у Далмацији таквих Срба католика било је 1938. године 25.000.¹⁴⁶ Овакву подјелу државе Срби Приморске бановине, а посебно Срби из долине Неретве и јужних дијелова Херцеговине који су припали овој бановини, дочекали су са великим болом, разочарањем, али и зебњом њено стварање. Сва настојања српских политичара те културних и јавних радника да укажу на чињеницу да је таква подјела Херцеговине неприродна и да Мостар укључе у оквире Зетске бановине, није уродила плодом. У том смислу није помогао ни меморандум који је саставио др Владимир Ћоровић. Осим тога, Мостар више није био ни административни центар области, јер је за средиште Приморске бановине одређен

¹⁴⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. III, 80-82.

¹⁴⁶ Милорад Екмечић, *Историјске и стратешке основе Републике Српске*, Зборник радова са научног скупа: „Република Српска – петнаест година постојања и развоја“ одржаног у Бањој Луци 2007. године, Бања Лука 2007, 37.

Сплит, што се свакако могло само негативно одразити на његов развој и просперитет. Србима из долине Неретве остало је само да јадикују и жале се Београду, али им ни то није помагало.

Приморска бановина, бар ако је судити по статистичким подацима, оскудијевала је у свему. Од укупно 1.241.700 хектара, ова бановина је имала само 21,42% зиратне земље, 10,89% ливада и чак 60,56% пашњака. Због конфигурације тла већином се узгајала ситна стока, овце и козе, док је по броју говеда, ова бановина била убједљиво на последњем мјесту.¹⁴⁷ Што се тиче индустрије, приморска бановина је имала 8 рудника угља, од којих је половина била у херцеговачким срезовима ове бановине, јер је сва индустрија коју је имала Херцеговина до 1929. године била сконцентрисана у Мостару и западним дијеловима Херцеговине. У овим срезовима посебно је био изражен и проблем уситњености сељачких посједа, па је тако, на примјер, у мостарском срезу на посједе до 5 хектара отпадало 85,42% свих посједа, а у Љубушком чак 94,08%.¹⁴⁸ Ово свакако није била охрабрујућа чињеница за становништво ових области нити фактор који је могао допринијети привредном напретку. Чак напротив, ово су биле управо области које су најчешће гладовале у периоду између два свјетска рата и које у свакој кризној ситуацији нису биле у стању, без помоћи државе, да прехране своје становништво. Због тога су гладне године у Херцеговине најчешће погађале управо мостарски, љубушки и столачки срез. С друге стране, дијелови Херцеговине, који су припали Приморској бановини, били су главни дувански и виноградарски рејони и од ових култура је у многеме зависио опстанак и напредак ових области. Од осталих индустријских погона истицала се дрвна индустрија у околини Коњица.

Као и у свим осталим областима живота, приморска бановина је заостајала и у просвјетном погледу. Према попису из 1931. године ова бановина имала је укупно 42,6% писменог становништва, али са различитим неравномјерностима, углавном на штету босанскохерцеговачких срезова који су припадали овој бановини. Тако је, на примјер, Бугојно имали 80,9% неписменог становништва, Љубушки 88,7%, Коњиц

¹⁴⁷ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1929*, 136-137, 153.

¹⁴⁸ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937. годину*, 104.

77,4% и слично, а у свим овим срезovima преко 90% женске популације било је неписмено.¹⁴⁹ Краљевина СХС улагала је велике напоре у развој школства у овим областима, више из националних разлога (најљепше и најбоље школе подизане су уз италијанску границу), што је имало за резултат да Приморска бановина школске 1930/31. године има 520 основних школа, што у поређењу са 1914. годином значи повећање од 72,8% и што је за само 12 година био изузетан резултат, посебно ако имамо у виду да је те школске 1930/31. године у градњи било још 115 нових школских зграда.¹⁵⁰ Међутим, стање тих школа, посебно њихови хигијенски услови нису у великом броју случајева, били адекватни стварним потребама ученика и њихових учитеља. Осим тога, било је потребно подићи још велики број школа да би се достигао адекватан број. О томе несумњиво свједочи и податак да је школске 1935/36. године једна основна школа на простору Приморске бановине долазила на 33 квадратна километра или на 1557 становника.¹⁵¹ И у овом погледу у бановини је постојала велика неравномјерност, опет у већем броју случајева на штету босанскохерцеговачких срезова. Тако је, на примјер, у бугојанском срезу школске 1935/36. године једна основна школа долазила на 3.466 становника, а у срезу хварском на 749 становника.¹⁵²

Сходно националном саставу Приморске бановине, сви банови су били Хрвати и нису се тако брзо мијењали као у неким другим бановинама, на примјер, у Дринској или Зетској бановини. Банови су били Иво Тартаља (1929-1932), Јосип Јаблановић (1932-1938) и Мирко Буић (1938-1939).

Становништво Босне и Херцеговине, према извјештајима органа власти, примило је прилично повољно промјену назива државе и подјелу земље на бановине, чак и у мјестима гдје су муслимани и Хрвати чинили већину становништва и гдје су раније знали да избијају вјерски и национални ексцеси подстакнути политичким превирањима. Тако је, на примјер, срески начелник из Фојнице обавијестио великог жупана Милана Николића да у његовом срезу „сви грађани без разлике поделу

¹⁴⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. III, 69-70.

¹⁵⁰ Љ. Димић, *Културна политика...*, књ. 2, 30-31.

¹⁵¹ Исто, 31.

¹⁵² Исто.

Краљевине на управна подручја примили су одушевљено.¹⁵³ Срески начелник из Чајничка, такође је обавијестио великог жупана у Сарајеву да је становништво његовог среза „са одушевљењем поздравило далекосежни корак Његовог Величанства Краља о називу наше државе Југославијом и подели државе на девет бановина.“¹⁵⁴ Управа полиције у Сарајеву извијестила је великог жупана да су муслимани у овом граду примили одлуку о новом државном уређењу са задовољством, јер су увјерени да ће Сарајево, као центар бановине, новом административном подјелом много добити у трговачком и економском погледу, а да су једино незадовољни политичко вођство и истакнути појединци из редова бивше ЈМО јер сматрају „да муслимани више неће играти никакву политичку улогу и да ће муслимани у овој подели остати у мањинама.“¹⁵⁵ Што се тиче Хрвата, Полицијска дирекција извјештава да је ново стање и код њих примљено са расположењем јер „новом поделом нијесу погођени ни сепаратни, хрватски, национални интереси“, док за вођство ХСС каже да је остало изненађено и да очекује даљи развој догађаја.¹⁵⁶ У неким мјестима Босне и Херцеговине нешто спонтано, али више у организацији власти, одржане су манифестације грађана, са којих су послати поздравни телеграми краљу Александру и изражено одушевљење новим стањем.¹⁵⁷ Међутим, како је вријеме пролазило у извјештајима среских начелника могу се пронаћи и реалније оцјене реакција становништва на новоуспостављену административну подјелу и назив државе, који су стајали у позадини почетног одушевљења, иницираног често од стране власти. Тако је, на примјер, срески начелник из Високог писао великом жупану, 29. октобра 1929. године, да „Православни живаљ промену назива државе примио је не тако симпатично, али им чине задовољство границе бановина области. Муслимани и католици примили су симпатичније назив, али не територијалну поделу

¹⁵³ АБиХ, ВЖСО, пов. 2654/29 (Извјештај среског начелства у Фојници великом жупану Сарајевске области од 28. октобра 1929. године).

¹⁵⁴ АБиХ, ВЖСО, пов. 2542/29 (Извјештај среског начелства у Чајничу великом жупану Сарајевске области од 8. октобра 1929. године).

¹⁵⁵ Исто (Извјештај Полицијске дирекције у Сарајеву великом жупану Сарајевске области од 5. октобра 1929. године).

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁷ АБиХ, ВЖСО, пов. 2654/29 (Извјештај среског начелства у Високом великом жупану Сарајевске области од 7. октобра 1929. године; Извјештај среског начелства у Рогатици великом жупану Сарајевске области од 7. октобра 1929. године).

банских области. Православно живље сматра да је назив државе тангирао њихове традиционалне осећаје, али задовољство му је што види своју бројну надмоћност у својој новој банској области. Насупрот овоме мишљењу католици и муслимани симпатичније су примили, као што рекох назив државе, али сматрају да се је тенденциозно ишло на то да Срби буду бројне надмоћности и као такви да у будуће буду одлучујући фактори, јер ће се, по њиховом мишљењу надлежни руководити жељи и расположењу већине.¹⁵⁸ Дакле, новим називом државе и њеном подјелом на бановине нису били баш сви задовољни и пресрећни како су органи власти јављали првих дана послје прокламовања Закона о називу и подјели Краљевине на управна подручја. Србима је очигледно сметала забрана истицања њихових националних обиљежја и националног осјећања, муслимани су били задовољни новим називом државе и протежирањем југословенске националне идеологије, која их је штитила од национализовања у српском или хрватском националном смислу, али незадовољни подјелом на бановине у којима су остали мањина, а Хрвати су били незадовољни неиспуњењем сна о својој посебној и независној територијалној јединици у оквиру Краљевине, а као и Србима није им одговарала ни забрана истицања националних особености. Чини се да је ипак највише у праву био полицијски савјетник из Сарајева када је извијестио да расположење Хрвата према новом стању зависи од тога „под коју су бановину потпали“, с тим што би се овом могло примијенити да се ова констатација може примијенити и када су у питању Срби.

Дакле, могло би се констатовати да је народ у Босни и Херцеговини све крупне политичке, друштвене и државне промјене које су га снашле 1929. године, посматрао не онако како је желио краљ Александар, већ највећим дијелом под оптерећењем историјских, политичких, вјерских, националних и других рецидива, који им просто нису дозвољавали да размишљају на нов интегрално југословенски начин. Срески начелник из Високог то је објаснио на следећи начин: „Но ово њихово размимоилажење не представља нешто особито важно, у погледу рада и општег поретка, јер то лежи у њиховој индивидуалности с обзиром на њихове историјске

¹⁵⁸ Исто (Извјештај среског начелства у Виском великом жупану Сарајевске области од 29. октобра 1929. године).

личне зађевице, вековна нетрпељивост и прилике под којима су у прошлости социјално и верско-политички васпитани, јер им то не допушта и неће им још за дуго времена допустити да једнако мисле и расуђују о једној ствари па ма се то односило и за опште добро и интерес свију њих.¹⁵⁹ Срески начелник је, без икакве сумње, био у праву све што је оvdје написао, осим констатације да то „не представља нешто особито важно, у погледу рада и општег поретка“, јер је интегрално југословенство краља Александра могло ухватити дубљег коријена и анулирати све „неспоразуме“ прошлости, само ако би било схваћено и прихваћено у свијести цјелокупног народа његове Краљевине, што неће бити случај не „задуго“, како мисли срески начелник из Високог, већ никада.

¹⁵⁹ Исто.

Српска елита у периоду завођења ограничене уставности и поновног бујања национализма (1931-1934)

У периоду послје завођења шестојануарског режима 1929. године, али ни 1930. године власти у Босни и Херцеговини нису биле неке значајније политичке струјања, барем не јавна, међу противницима новоуспостављеног политичког поретка, што се може лако установити на основу извјештаја који су прослеђивани бановима и даље у Београд. Искуство енергичног политичког обрачуна режима са Прибићевићем, а касније Мачеком и Предавецом, многе је увјерило да се држава овог пута не шали. Чак шта више све већи број некадашњих огорчених опозиционара из редова ХСС прелазило је на страну режима, као, на примјер, Карло Ковачевић, један од потпредсједника ХСС. У вријеме док је било у току суђење Мачеку извршена је реконструкција владе Петра Живковића, а у њу су тада ушла шетворица првака ХСС, а међу њима и првак ове странке из Босне и Херцеговине Никола Преко. Осим Прека, у владу су тада ушли из редова ХСС Станко Шибеник, Мирко Најдорфер и Иван Швигел.¹⁶⁰ Расцјеп је постепено почео да захвата и Југословенску муслиманску организацију, а на челу присталица шестојануарског режима из редова ове странке, а на супрот Мехмеду Спаху, појавио се, на опште изненађење, Салих Баљић, професор из Мостара и један од најрадикалнијих прохрватски оријентисаних првака ове партије до тада. Његово политичко ангажовање на страни шестојануарског режима започело је на Министарској конференцији коју су, са угледним личностима дринске бановине, одржали министри Милан Сршкић, Никола Преко, Филип Трифуновић и Иван Швигел 28. октобра 1930. године. На тој конференцији Преко је, како сам каже, одлучио први политички проговорити, а то је учинио говором који је започео ријечима: „Да очувамо велике тековине најбољих покољења и највећих страдања витешки наш Краљ Њ. В. Александар I смело је предузео државне политике у јуначке своје руке и прогласио да између њега и његовог народа нема више посредника. Хисторијским манифестом од 6. јануара престао је политичко партијски живот испуњен разним пороцима и

¹⁶⁰ T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 97.

манирима и учињен је крај ситном такмичењу и надметању која су доводила у питање не само грађана, него и често пута и права човека.¹⁶¹ Непосредно послје тога Баљић је сазвао конференцију својих присташа у Сарајеву, јер је сматрао да мора изаћи у сусрет жељи својих пријатеља, који су му наводно из свих крајева Босне и Херцеговине, осим из Травника, писали да је крајње вријеме да се неко од људи, који су раније репрезентовали муслимане Босне и Херцеговине, „макне с места“, то јест, политички ангажује за добро свог народа.¹⁶² У том смислу он је прво желио да придобије муслимане у Сарајеву, јер је сматрао да ће ту имати највише сметњи од стране Мехмеда Спаха и посебно браће Бехмена, који су, по његовом мишљењу „и самога др Спаху обрुकали, а и сада тајно роваре противу њему.“¹⁶³ Циљ иступања др Баљића био је да као бивши представник народа сада јавно изађе пред јавност и помогне „данашњи режим, који је спасоносан за народ и Државу... да знају наши пријатељи и непријатељи у иностранству, да народ одобрава данашње стање у земљи.“¹⁶⁴ На конференцији у Сарајеву, Баљић је јавно рекао да је понашање посланика у Народној скупштини и прије и послје атентата било неиздрживо и да је бојкот скупштине од стране дијела посланика послје атентата у ствари био покушај мањине да заведе диктатуру над незадовољном већином, то јест неодговорних посланика и политичара над народом који је од Народне скупштине очекивао рјешење својих проблема.¹⁶⁵ Пун хвале према краљу Александру, његовој

¹⁶¹ АБиХ, КБУДБ, 425/30 (Извјештај КБУДБ о Министарској конференцији одржаној у Сарајеву 28. октобра 1930. године)

¹⁶² АБиХ, Краљевска банска управа Дринске бановине (даље: КБУДБ), пов. дз. 3230/30 (Извјештај Управе полиције у Сарајеву КБУДБ од 24. новембра 1930. године).

¹⁶³ Исто.

¹⁶⁴ Исто.

¹⁶⁵ О томе је Баљић рекао следеће: „Ја ћу да вам кажем једну крупну реч: Мањина је хтела, да заведе диктатуру мањине над незадовољном већином. Питам вас да ли то било сретно решење на добро целог народа и Државе? Не, господо. Што би се догодило, да су две до три партије у форми тројке добили власт? Догодило би се убијање по улицама сасвим неодговорно, јавно клање чему сте ви били некад сведоци. У Сарајеву по улицама недоговорна лица узели су себи за задаћу да они тобоже раде за добро државе. Сетите се 1923. 1924. 1925. г. кад су поједине клике под фирмом националности неодговорно ометале поредак нашег народа и земље. И кад је надошао један такав моменат, да би нас одиста могло нестати, онда је један од политичара рекао: Лајбек је раскопчан, нисмо ми за то да га закопчавамо, а нити они, који су се спремали за диктатуру мањине над већином народа. Знате ли Ви господо ко је почео да закопчава лајбек? Закопчао га је онај, који је не само међу нама, него је и у међународној ситуацији најодговорнији за ову отаџбину и државу. То је Њ. В. Краљ (поклици „Живио Краљ“)... Замислите барћо и пријатељи, мало дубље, шта то значи, кад једна круњена глава преузме оговорност

„одговорној“ влади и новоуспостављеном режиму, Баљић је позвао муслимане Босне и Херцеговине да се ставе у службу краљу и помогну његово „велико дјело“ југословенског јединства. Истим жаром, Баљић је бранио и стварање бановина и подјелу Босне и Херцеговине на више административних јединица тврдећи да тим чином нису угрожена права муслимана у Босни и Херцеговини, тврдећи да је тек сада „проведена једнакост свугде и на сваком месту.“ Акцију на придобијању муслимана за шестојануарски режим, Баљић је наставио у наредном периоду и у другим мјестима Босне и Херцеговине, а 9. јануара 1931. године одржао је збор у Високом, по свему судећи, мјесту у коме је имао најмање присталица и које се највише опирало његовој акцији. Команда Дринског жандармеријског пука, примијетила је у свом извјештају Краљевској банској управи, да је на скупу било око 200 муслимана из Високог, али да су посјетиоци били подијељени на двије струје, то јест, оне који су подржавали Баљићеву акцију и оне који су били противни.¹⁶⁶

Ако имамо у виду да су Преко и Баљић донедавно били међу најекстремнијим људима у вођству својих странака, онда се може рећи да је шестојануарски режим за веома кратко вријеме постигао значајне резултате њиховим приступањем, иако се, наравно, може поставити питање о искрености њихових иступања и колико је у томе играла улогу њихова жеља да се наново буду битан политички фактор по сваку цијену, а то је тада био једини пут.

За то вријеме одвијала се подземна акција дијела вођства бившег ХСС, а посебно емиграције. У Босни и Херцеговини ту подземну акцију водио је др Јурај Шутеј, који је у више наврата одлазио у Загреб на консултације са својим бившим политичким вођама. На једном до тих састанака у Загребу на којима је присуствовао и др Шутеј, како је повјереник полиције међу присташама ХСС извијестио своје надлежне, договорено је да се на „све позиве владајућег режима за преговоре не

пред Богом и људима, како се то у манифесту каже, и кад она узме кормило државе у своје руке. То није ствар појединца човека, то је ствар генија у ком су сабране све добре стране, сви племенити мотиви свих 13 милијуна становника Југославије.“ КБУДБ, пов. дз. 3230/30 (Извјештај Управе полиције у Сарајеву КБУДБ од 30. новембра 1930. године).

¹⁶⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. 45/31 (Извјештај Команде Дринског жандармеријског пука КБУДБ од 31. јануара 1931. године).

одазива и да се преговори без обзира какви били одбију.¹⁶⁷ На истом састанку одобрен је и рад хрватске емиграције и одлучено да им се пошаље писмена пуномоћ да „хрватски народ правоваљано у иностранству могу заступати.“ Осим тога, закључено је да се вођство Хрвата повјери у руке др Трумбића и др Мачека, а сво чланство бивше ХСС да се о томе обавијести и ко то неће „ено му Београда.“¹⁶⁸ Занимљиво је да се, према наводима полицијског повјереника у редовима ХСС, међу Хрватима у Сарајеву тих дана очекивало да ће на Видовдан земља бити подијељена на три војводине и то: Србију на челу са престолонаследником Петром, Хрватску на челу са принцем Томиславом и Словенију на челу са принцем Андрејом, те да би се то имало сматрати као концесија Хрватима.¹⁶⁹ Истовремено са овим, акцију хрватске емиграције водили су Крњевић и Кошутић, као и усташки вођа Павелић. Пропагандни материјал емиграције стизао је у земљу и поштом прослеђиван на адресе Хрвата и у Босни и Херцеговини. Тако је већ маја 1930. године полиција открила да широм земље у запечаћеним ковертама стижу поштом преписи „Меморандума хрватског народа“ који су Крњевић и Кошутић предали Лиги народа, као и француски текст апела који је Лиги народа предао Павелић, те „Грич, хрватска кореспонденција“ која је штампана у Бечу.¹⁷⁰ У земљу су стизали и разни други леци у којима се на најгори начин напада држава и тадашње политичко стање, а као и увијек везу са народом, када је била у питању свака деструктивна акција против Краљевине Југославије одржавао је римокатолички клер, који је обавјештавао своје вјернике о порукама емиграције и радикализовао их против тадашње државе.¹⁷¹

Што се тиче српске политичке елите из Босне и Херцеговине, према саставу људи који су били присутни на Министарској конференцији у Сарајеву, октобра мјесеца и дискутовали о најзначајнијим питањима која су мучила Дринску бановину, могло би се закључити да је велики број њих био спреман да се истински стави у службу новог режима и помогне га, дубоко вјерујући да је то тренутно једини могући

¹⁶⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2411/30 (Извјештај Управе полиције у Сарајеву великом жупану од 3. јула 1930. године).

¹⁶⁸ Исто.

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 1867/30 (МУД Београд КБУДБ Сарајево 19. маја 1930. године).

¹⁷¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз, 1230/30 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 19. марта 1930. године).

пут за излазак из кризе у коју је југословенско друштво било запало. Истини за вољу, неки од њих су овдје морали бити и по службеној дужности, као директори или управници значајних институција Дринске бановине. Од истакнутих српских јавних радника на конференцији су били присутни: Др Војислав Бесаровић, секретар Трговачке и обртничке коморе и ранији посланик СДК; др Душан Јефтановић, подначелник; др Душан Давидовић, директор Градске штедионице, др Томо Поповић, ректор Богословије; др Милан Јојкић, градски здравствени директор; Милан Туковић, директор Прве гимназије; др Владо Андрић, министар на расположењу; др Александар Бабић, лекар; Шћепан Грђић, Васиљ Грђић, секретар „Просвјете“; др Урош Круљ, директор државне болнице; др Саво Љубибратић; др Живко Њежић, адвокат; Атанасије Шола; Божо Черовић; Васо Ристић, банкар; Никола Стојкановић, трговац; Данило Ћоровић, трговац; др Ђуро Остојић, лекар, Ђоко Перин, управник Српских земљорадничких задруга; др Бранко Калуђерчић, адвокат; Сретен Јакшић; Радмило Грђић, уредник листа Југословенска пошта и други. Осим српских интелектуалаца и привредника овој конференцији био је присутан и велики број муслиманских интелектуалаца, а међу њима највише оних који су били блиски српској националној опцији попут Шукрије Куртовића, Дервишбега Миралема, Хамида Кукића, али и извјестан број истакнутих припадника ЈМО, попут већ поменутог Салиха Баљића, Халидбега Храснице и других. Што се тиче Хрвата, упадљиво је да је њих далеко најмање на овом списку, а занимљиво је да су то углавном људи који су се истакли у данима уједињења својом југословенском оријентацијом, попут Јоза Сунарића, Луке Чабрајића, Николе Мандића и још неких.¹⁷² И летимичан поглед на овај списак показује нам да су се око режима, посебно када је у питању српска интелектуална елита, почели окупљати људи који су се раније истицали својим југословенским опредјељењем, посебно они из редова бивше демократске странке, који су и играли главну улогу у Сарајеву, приликом уједињења и којима је краљева идеологија интегралног југословенства очигледно одговарала.

¹⁷² АБиХ, КБУДБ, 425/30.

У наредном периоду настављено је учвршћивање режима и изгледало је да је он сасвим укоријењен у свијест народа и политичара, па је Краљевска банска управа, у свом извјештају МУД-у за март-април 1931. године констатовала да „расположење према данашњем поретку и режиму све се више учвршћује у народним масама, па се и огромна већина бивших политичара помирила са данашњим стањем и највећи дио тих политичара сарађује добровољно и предано на учвршћивању данашњег стања.“¹⁷³

Веће политичко узбуђење у овом периоду и то код органа власти, а не и код народа, изазвала би нека спорадична посјета њиховим областима неког од ранијих политичких вођа, посебно оних који су били познати као противници режима. Такав случај се десио маја мјесеца 1931. године, када су у Бијељини боравили Јован Јовановић Пижон и Милош Тупањанин. Јовановић је, на позив Удружења југословенске академске омладине – Народни универзитет у Бијељини, држао предавање на тему сарајевског атентата, а штурџи извјештај среског начелника Боривоја Алексића о овом догађају, умало га није коштао службе, јер Министарство унутрашњих дела није вјеровало његовом извјештају да се Јовановић и Тупањанин том приликом нису састајали са својим бившим присталицама и вршили потајну политичку пропаганду.¹⁷⁴ Осим тога, власти су и даље редовно пратиле све подземне акције које су долазиле од стране хрватске емиграције, а поготово летке које су и даље растурале у Босни и Херцеговини, а такође и илегалну активност комуниста и њихове летке, којима су се обрушавали на тадашње стање у земљи, монархију и шестојануарски режим. С друге стране режим се трудио да на разне начине придобије широке народне слојеве. Тако, на примјер, када је влада донијела Закон о цијени и продаји пшенице и брашна, то је на сељаке, тешко погођене економском кризом, оставило снажан утисак да су под заштитом државе и да лично краљ брине о њима. Поводом тога власти су организовале манифестације захвалности краљу, а срески начелник из Бијељине, извјештавајући о збору сељака 19. јула 1931. године у Бијељини, примијетио је да је доношењем овог закона за данашњи режим учињено

¹⁷³ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 1 (1929-1931), sabrao i uredio Andrej Rodinis, Sarajevo 2009, 230 (Извјештај КБУДБ Сарајево МУД-у Београд за март-април 1931. године)

¹⁷⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2862/31 (Више докумената о овом случају).

много „јер тек овим законом сељак је истински осетио да се заиста води рачуна о њему.“¹⁷⁵

Импулс поновном оживљавању политичког живота на простору Босне и Херцеговине, дао је краљев проглас од 3. септембра 1931. године, којим је земљу вратио у уставно стање, дарујући јој Октроисани устав. Наглашавајући у прогласу све добре стране које је земљи донио режим од 6. јануара 1929. године, краљ је закључио: „Краљевини Југославији, прихваћеној свом топлином националне душе свега југословенског народа, обезбеђени су потребни услови за снажан полет и велику националну будућност... Са вером у Бога и срећну будућност Краљевине Југославије дајем Устав Краљевине Југославије.“¹⁷⁶ Октроисани устав значио је у ствари увођење ограниченог парламентаризма, који је подразумијевао Народно представништво и Сенат, али је законодавна власт остала у рукама краља. Влада, као извршни орган није одговарала Народној скупштини, већ краљу. Новим уставом, санкционисане су административне промјене које су изведене 1929. године, тако да су бановине и њихове границе постале уставна категорија, које се у будућности не би могле мијењати без промјене Устава. Послије Устава услиједило је, по убрзаном поступку, доношење закона, који су били усаглашени са Уставом, а међу њима и Закон о избору посланика за Народну скупштину. Када су у питању рјешења будућег парламентарног живота, која је санкционисао Октроисани устав, упада у очи да су веома слична оним уставним реформама које је још прије шестојануарског режима предлагао др Урош Круљ, као једини пут за оздрављење парламентарног система. Међутим, у науци још увијек није доказано било какво учешће др Круља у припремању Октроисаног устава, али зато јесте др Милана Сршкића. Као правник и један од политичких стубова шестојануарског режима, Сршкић је несумњиво учествовао у припремању новог устава. Према неким документима из августа мјесеца 1931. године помиње се да постоје два готова нацрта устава, Сршкићев и др Нинка Перића, што значи да су њих двојица у овај посао били најдиректније укључени.¹⁷⁷

¹⁷⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2051/31 (Извјештај Среског начелства у Бијељини КБУДБ од 19. јула 1931. године).

¹⁷⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. 2916/31 (Текст краљевог прогласа народу).

¹⁷⁷ Т. Stojkov, n.d. 111.

Непуних двадесет дана после објављивања Устава, краљ Александар је, указом од 24. септембра 1931. године, расписао парламентарне изборе за 8. новембар те године. Закон о избору народних посланика подразумијевао је знатно другачије узусе него што је то био случај у прешестојануарском парламентарном систему. Нови изборни закон прописао је, умјесто ранијих окружних, само једну, то јест, јединствену земаљску изборну листу. Наиме, носиоцу земаљске изборне листе било је потребно да обезбиједи по 60 потписа бирача у сваком срезу, што је подразумијевало у старту 18.000 бирача и то уз услов да кандидат има потребну подршку у сваком срезу Краљевине. Осим тога, сваки посланички кандидат морао је да обезбиједи бар по 200 потписа, па је тако за комплетну изборну листу било потребно преко 60.000 потписа бирача,¹⁷⁸ што је евентуалној опозиционој листи било скоро немогуће обезбиједити, поготово за овако кратко вријеме које је остављено од расписивања до одржавања избора. Поред тога, закон је предвиђао и јавно гласање, што свакако није одговарало опозицији.

Најновије промјене које су наступиле октроисањем Устава и расписивањем избора нашли су прилично неспремне вође ранијих политичких партија, а збуњеност се осјећала и међу њиховим присталицама. Срески начелник из Високог јављао је 14. септембра 1931. године КБУДБ да се међу Хрватима његовог среза осјећа неко гибање и да је др Љубичић, локални вођа бившег ХСС отпутовао у Загреб по инструкције код Мачека.¹⁷⁹ С друге стране, муслимани су чекали да добију инструкције од Мехмеда Спаха и нису се изјашњавали о новонасталим приликама. И крајем септембра мјесеца командир Дринског жандармеријског пука јављао је да се осјећа изборно гибање у народу, али да је становништво још увијек прилично збуњено, поготово што од бивших вођа не добија никакве прецизније инструкције.¹⁸⁰ Збуњеност су још више појачавала контрадикторна саопштења опозиционих првака, која су се појављивала у виду летака. Тако се прво појавио летак који су потписали у

¹⁷⁸ Исто, 115.

¹⁷⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. 3104/31 (Извјештај Среског начелства из Високог КБУДБ од 14. септембра 1931. године).

¹⁸⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. 3259/31 (Извјештај Дринског жандармеријског пука КБУДБ од 30. септембра 1931. године).

име опозиције Аца Станојевић у име радикала, Љуба Давидовић у име демократа, Антон Корошец у име СЛС, Јован Јовановић Пижон у име земљорадника и Мехмед Спахо у име ЈМО, а у коме се позвали своје присталице да не излазе на изборе.¹⁸¹ Убрзо је почео да циркулише и проглас Савеза земљорадника у коме се на најгори могући начин напада шестојануарски режим и бирачи позивају да не изађу на изборе.¹⁸² Потом се опет појавио проглас на коме је био потписан Аца Станојевић у коме је наведено да је читав шестојануарски режим „одвратна, прљава и непотребна комедија“ и бирачи позвани да не излазе на изборе.¹⁸³ Међутим, послије тога појавио се проглас А. Станојевића у коме је наведено да остале вође опозиције потајно инструишу своје чланство да гласају за кандидате својих бивших странака, те у том смислу позива и он све присталице Радикалне странке да гласају за своје страначке другове на листама.¹⁸⁴ Слични контрадикторни прогласи појавили су се и међу присталицама других опозиционих партија, Демократске странке, ЈМО и СЛС, а Т. Стојков сматра да су се ови други прогласи у којима се бирачи позивају да гласају за представнике својих ранијих странака, у ствари фалсификовани од стране дисидената тих странака, који су се кандидовали на земаљској листи Петра Живковића.¹⁸⁵ Било како било, све је ово јако збуњивало бираче, поготово када су се појавиле вијести да ће се појавити и опозициона земаљска листа В. Мачека, а у неким срезovima, као на примјер у Травнику, почела акција за прикупљање потписа.¹⁸⁶

Већ почетком октобра започела је предизборна кампања, али и борба за мјесто на изборној листи Петра Живковића. На владину листу примани су најчешће раније истакнуте политичке личности, а када је у питању српска политичка елита из Босне и Херцеговине, занимљиво је да су се на Живковићевој листи нашао један број истакнутих припадника бивше Демократске странке и што је занимљиво, овог пута су успјели оно што им никако није полазило раније за руком, то јест да буду

¹⁸¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2875/31 (Препис Комуника шефова опозиције).

¹⁸² Исто (Проглас Савеза земљорадника под насловом „Земљорадници“).

¹⁸³ Исто (Препис писма Аце Станојевића упућеног својим присталицама, под насловом „Драги пријатељу“).

¹⁸⁴ Исто (Препис писма А. Станојевича својим присталицама).

¹⁸⁵ Т. Stojkov, n.d. 121.

¹⁸⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. 3358/31 (Извјештај Среског начелства из Травника КБУДБ 4. октобра 1931. године).

изабрани за народне посланике. Послије потврђивања посланичких листи по срезовима, кренула је кампања кандидата, а у већем броју срезова само се по једно лице нашло на листи, па им је тако побједа била већ унапријед загарантована. Као што се и очекивало кандидат владине листе у граду Сарајеву био је др Милан Сршкић. Он је већ 4. октобра 1931. године дошао у Сарајево и почео са агитацијом. На изборној конференцији кандидата за сарајевски срез, Сршкић је, уз, наравно, све похвале шестојануарском режиму, говорио о великој економској кризи која влада у свијету и начинима на које се Краљевина Југославија бори са њом. За кризу је Сршкић оптужио Совјетски Савез, који, по његовим ријечима, од својих сељака отима жито, а затим га по багателним цијенама продаје у Европу и тако угрожава производњу жита у западноевропским земљама, а све са циљем да њиховог сељака учини незадовољним и покрене га на револуционарну промјену постојећег државног поретка.¹⁸⁷ Тога дана за среског кандидата сарајевског среза изабран је Јово Принцип, брат Гаврила Принципа, који је у то вријеме живио у Хаџићима код Сарајева, а на ову одлуку, према извјештају Управе полиције у Сарајеву, било је негодовања од стране неких делегата из појединих сарајевских општина, посебно са Пала.¹⁸⁸ У току октобра мјесеца Сршкић је наставио са агитацијом у својој изборној јединици, то јест, у граду Сарајеву, а занимљиво је да су му највећу помоћ током агитације пружали муслимански политичари и чиновници, као предсједник општине Мутавелић, министар на расположењу Карамехмедовић и помоћник бана др Хаџиомеровић. Ово, наравно, није било случајно, јер је главни Сршкићев приоритет био придобити муслимане у Сарајеву, прије свега да изађу на изборе, јер за побједу се ни он нити владина листа уопште, нису морали бринути, али им је главна брига била да се гласачи не одазову позивима шефова бивших политичких партија, који су били у опозицији, и не бојкотују изборе. Имајући у виду да је Сарајево било једно од најјачих упоришта Мехмеда Спаха, Сршкићу су свакако требали муслимански политичари да отргну бар један дио муслиманских гласача испод утицаја ЈМО. Тако је, на примјер, на збору на Вратнику у Сарајеву, 18. октобра, осим Сршкића говорио

¹⁸⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. 2563/31 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 6. октобра 1931. године).

¹⁸⁸ Исто.

и Хамдија Карамехмедовић, позивајући муслимане да гласају за др Сршкића, тврдећи да је стварање ЈМО, чији је он био један од оснивача, у ствари била створена у сврху „одбране од умишљене опасности“ по ислам у Босни и Херцеговини.¹⁸⁹

И остали кандидати активно су агитовали по својим срезовима, сви осим Васиља Грђића, који је прихватио кандидатуру коју су му понудили из његовог родног Гацка, али је одбио да иде у било какву агитацију. Умјесто њега, у агитацију је ишао његов братић Ристо Грђић, тада директор штедионице у Гацку.¹⁹⁰ И поред тога, Грђић је убједљиво побиједио свог противкандидата Гаврила Церовића и по први пут послје 1918. године, био изабран за народног посланика и то за срезове Гацко и Шавник. Од некадашњих „Народоваца“ и демократа из Босне и Херцеговине, осим Васиља Грђића, био је изабран и Шукрија Куртовић (Фоча-Пљевља). Од бивших радикала, поред Милана Сршкића (град Сарајево), изабрани су др Авдо Хасанбеговић (Тузла-Кладањ), Богољуб Кујунџић (Босански Петровац), проф. Петар Иванишевић (Требиње-Љубиње), др Тодор Лазаревић (Босански Нови), Бошко Зељковић (Босанска Крупа), Стјепан Максимовић (Грачаница), Милан Мијић (Кључ), Перо Грајић (Мркоњић Град), Симо Марјанац (Јајце). Из редова бивше Самосталне демократске странке изабран је њен некадашњи члан Главног одбора проф. Милан Ђуковић (Дервента), а од познатијих представника бивше Земљорадничке странке изабрани су свештеник Живко Даниловић (Приједор) и Ристо Ђокић (Високо). Из редова бивше ЈМО, поред Салиха Баљића (Коњиц-Прозор), изабран је и Алија Селмановић (Сребреница). Најпознатији посланик из редова бивше ХСС на простору БиХ, био је министар Никола Преко (Мостар). Осим наведених, за народне посланике из босанскохерцеговачких дијелова Дринске, Врбаске, Приморске и Зетске бановине изабрани су још: др Тоде Јеремић (Котор Варош), свештеник Јово

¹⁸⁹ Карамехмедовић је као разлоге зашто муслимани треба да се приклоне шестојануарском режиму навео: „Страх за наш верски опстанак престао је, један од разлога политичког организовања на муслиманској верској бази пропао је дакле и добро је да је пропао. Други разлог, т.ј. обезбеђење нашег материјалног опстанка правилни и праведним решењем аграрног питања, морао се је такођер с временом уклонити и уклонио се је. У почетку, након светског рата, ми муслимански политичари били смо склони да, апелирајући на солидарност свих муслимана, приказујемо аграрно питање муслиманским иако је статистика јасно говорила против наших тврдњи, пошто је од 120.000 муслиманских фамилија у БиХ, само десет било диоректно интересовано тим питањем. АБиХ, КБУДБ, пов. 3564/31 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 19. октобра 1931. године).

¹⁹⁰ Р. Грђић, Записи из Херцеговине, 94.

Јовановић (Прњавор), Мустафа Мулалић (Ливно), Јово Принцип (срез Сарајево), Марко Машић (Зворник), Владо Спахић (Столац), Хусејин Кадић (Чајниче), др Славко Пиштелић (Сански Мост), др Милорад Костић (Брчко), Владимир Шиљеговић (Босанска Дубица), др Петар Нуић (Љубушки), Милан Божић (Вишеград), Фрањо Маркић (Зеница), Ђулага Дервишић (Жепче), Трипка Нинковић (Невесиње-Билећа), Богдан Видовић (Босанка Градишка), свештеник Бранко Дрљача (Бихаћ), др Владимир Станишић (Бијељина), др Ђуро Остојић (Рогатица), Јозо Батинић (Томислав Град), Милан Грубановић (Босански Нови), Милан Петковић (Власеница), Недељко Праљак (Бугојно), Омер Кајмаковић (Травник), Ристо Крстановић (Гламоч), Симо Крстић (Тешањ), Хазим Чохаџић (Фојница), Хасан Торомановић (Цазин).¹⁹¹ Занимљиво је да су неки ранији угледни чланови Радикалне странке изгубили у појединим срезовима од сасвим непознатих политичких личности. Тако је, на примјер, у срезу власеничком, бивши министар и угледни сарајевски адвокат др Владимир Андрић био потучен од свештеника Милана Петковића из Дрињаче, док је проф. Данило Тунгуз Перовић у срезовима Невесиње-Билећа био поражен од Трипка Нинковића, до тога скоро сасвим анонимног политичара.

Иако на овим изборима није био изабран велики број представника бивше Демократске странке из Босне и Херцеговине, ипак је појава Васиља Грђића и Шукрије Куртовића на владиној листи, оставило снажан утисак, чак и на краља Александра, који је истакнутом „Народовцу“ и демократи, иначе куму Васиља Грђића, др Саву Љубибратићу, на аудијенцији рекао „Ја мислим да сада између мене и Вас нема више никаквих ограда“¹⁹² Љубибратић је схватио да се ова краљева опаска односи на „Народовце“, а није ни погријешио, јер ће убрзо још неки „Народовци“, попут самог Љубибратића и Атанасија Шоле, наћи своје мјесто ма високим државним функцијама. Наравно да је дјелимичним измирењем круне са „Народовцима“ највише био незадовољан њихов љути политички опонент др Милан

¹⁹¹ *Статистика избора народних посланика за Прву Југословенску Народну скупштину, одржаних 8. новембра 1931. године*, израдио Милоје М. Сокић, Београд 1935, 289-294; *Прво југословенско народно претставништво*, изабрано 8. новембра 1931. године, Београд 1931.

¹⁹² Р. Грђић, н.д. 95.

Сршкић, који се, према тврдњама Риста Грђића, својски трудио да та „љубав“ дуго не потраје, посебно када је у питању био Васиљ Грђић.¹⁹³

У току избора власти су строго водиле рачуна да избори, прије свега, успију, великим изласком бирача на гласање, а пратиле су и понашање гласача, посебно оних који су припадали неким друштвима. Тако је, на примјер, Управа полиције у Сарајеву, обавјештавала КБУДБ да су сви чланови муслиманског културно-просвјетног друштва „Ел Камер“ у Сарајеву, који су раније већином били припадници ЈМО, овог пута сви изашли на изборе и гласали за Милана Сршкића. Због тога, наводно, Спахо и друге вође ЈМО више нису хтјеле да свраћају у просторије овог друштва.¹⁹⁴ Поједини опозициони прваци жалили су се и на изборно насиље. Тако је прота Душан Кецмановић, првак бивше Самосталне демократске странке у Босни и Херцеговини, писао Сави Косановићу, да су изборе пратили сукоби бирача и чланова бирачких одбора, избацивање одборника из општинских одбора, многа хапшења, брисања људи са спискова за помоћ у храни и слично. Осим тога, Кецмановић наводи да је сваком бирачу сеоски кнез био дужан да прослиједи ковертирано писмо Петра Живковића у коме се дотични позива „да безусловно има доћи на гласање за краља.“¹⁹⁵

Рад Народног представништва (Сената и Народне скупштине) отворен је престолом бесједом краља Александра, 18. јануара 1932. године, а Народно представништво му је узвратило сутрадан својом Адресом. Већи број народних посланика из свих бановина осјетио је потребу да својим говорима поздрави краља Александра и „мудри чин“ од 6. јануара 1929. године, а међу њима и неки који ће врло брзо, чим политичке прилике то дозволе, промијенити причу, као на примјер посланик Шуперина. Што се тиче Босне и Херцеговине, први је краљеву престолу беседу и Адресу којом му је Народно представништво одговорило, поздравио Салих Баљић, који је, између осталог рекао: „За мало не дође у питање остварено дело народних напора од Косова преко Љутовида Посавског, поносног Твртка и херојског Карађорђа, али свемоћни народни Геније изнесе на крилима својим витешког нашег

¹⁹³ Исто, 96.

¹⁹⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2212/31 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 23. новембра 1931. године).

¹⁹⁵ Ђ. Микић, н.д, 172.

краља, који у најтежем часу поведе земљу и народ, и народну лађу приведе у луку спаса.¹⁹⁶ Ономе ко познаје ранији политички ангажман Салиха Баљића и чињеницу да је управо он био један од најрадикалнијих прохрватски оријентисаних вођа ЈМО, чиме је значајно радикализовао политичку сцену Босне и Херцеговине до 1929. године, онда му последице оваквих иступа, сигурно тешко може бити јасан политички профил Салиха Баљића. Међутим, тешко је одговорити на питање је да ли се овдје ради заиста о промјени идеолошког и политичког курса или о пукој жељи да се по сваку цијену остане активан у политици и самим тим ужива у свим благодетима које власт носи са собом. То је посебно занимљиво питање, ако имамо у виду да Баљићу сада није сметала ни чињеница да је Босна и Херцеговина подијељена на четири бановине, већ је насупрот хвалио и тај „мудри“ државнички чин краља Александра.¹⁹⁷ Од српских посланика из Босне и Херцеговине, краљеву престону беседу и Адресу поздравили су др Милорад Костић, Бошко Зељковић, др Ђуро Остојић, Милан Ђуковић и др Васо Глушац. Сви су били, као што се и очекивало, пуни хвале за шестојануарски режим, Октоисани устав и краља Александра.¹⁹⁸

Одмах последице сазива Народне скупштине, која се састала 7. децембра 1931. године у Београду, започеле су припреме међу посланицима за оснивање једне националне југословенске странке на принципима идеологије интегралног југословенства. Сви посланици чинили су у почетку један посланички клуб, за чијег предсједника су изабрали Николу Узуновића. На сједницама Посланичког клуба од 10. и 16. децембра 1931. године, Клуб је усвојио предлог Главног привременог клубског одбора да се почне рад на организовању странке, која би се звала Југословенска радикално сељачка демократија (ЈРСД), те да се упути проглас народу

¹⁹⁶ *Стенографске белешке Народног претставништва Краљевине Југославије (Сената и Народне скупштине)*, Београд 1932, 30 (III редовни састанак, држан на дан 26. јануара 1932. године)

¹⁹⁷ Он је то коментарисао на следећи начин: „Сама подела земље на девет бановина, која је истим законом извршена, ишла је за тим да учврсти земљу од било каквих свесних или несвесних прохтева, који би, градећи и даље политику на историјским индивидуалитетима, хтели продужити старинске методе племенске и покрајинске подвојености. Ова подела није ишла за тим да се затре славно име Србије, Хрватске, Далмације, Црне Горе, Херцег Босне и Словеније, него је ишла за тим да нас економске, социјалне и саобраћајне потребе приближе једне другима, да се не осећамо више као удржени, често пута запостављени, него приближени и често пута уједињени.“ (Исто)

¹⁹⁸ Исто.

о њеном оснивању и одмах започне рад у народу.¹⁹⁹ Међутим, посао око формирања странке ишао је прилично споро, поготово када је носилац земаљске листе Петар Живковић поднио оставку на мјесто предсједника владе, а у убрзо затим, 6. априла 1932. године и на мјесто народног посланика. То је изазвало бројне компликације, јер закон није предвиђао ко у том случају мијења носиоца листе, па је тако број посланика спао са 306 на 305. Осим тога, законом је било предвиђено да посланик губи мандат ако напусти посланичку групу онога на чијој је листи изабран, али је овога пута оставку поднио носилац земаљске листе, па су истог дана када је Живковић поднио оставку, клуб ЈРСД напустили петорица хрватских посланика: Никола Никић, др Иван Лончаревић, Ловро Кнежевић, Стјепан Ваљевац и др Фрањо Грубер и формирали свој посебан посланички клуб под именом Народни сељачки клуб.²⁰⁰ То је значило почетак распада Посланичког клуба ЈРСД, које ће се наставити и касније када, новембра 1932. године, клуб ЈРСД напушта још 15 посланика и формирају посланички клуб по називом Југословенски народни клуб, а марта 1933. године формиран је посланички клуб под називом Народни клуб Николе Преке, који је, осим Преке, чинило још пет посланика.²⁰¹ Тако је, још прије право формирања Југословенске радикално сељачке демократије, започело њено растакање. Због свега тога, тек су на заједничком састанку Клуба посланика и сенатора ЈРСД, од 6. до 8. августа 1932. године, изабрани органи странке и то привремени до сазива конгреса. За предсједника странке изабран је Никола Узуновић, а за потпредсједнике Војислав Маринковић, Божидар Марковић, Јурај Деметровић и Павао Матица, гок је за генералног секретара странке изабран др Алберт Крамер. У предсједништву странке нашли су се и др Милан Сршкић, др Хамдија Карамехмедовић, Бошко Зељковић и др Ђуро Остојић из Босне и Херцеговине.²⁰² Овако органзована ЈРСД је кренула у организацију по земљи и рад у народу, а 20. јула 1933. године одржала је први

¹⁹⁹ *Статистика избора народних посланика за Прву Југословенску Народну скупштину, одржаних 8. новембра 1931. године*, 6.

²⁰⁰ Исто, 7.

²⁰¹ Исто.

²⁰² Осим њих четворице, чланови првог Претсједништва ЈРСД још су били: др Анте Павечић, др Коста Кумануди, Иван пуцел, др Драгутин Којић, др Илија Шуменковић, др Нинко Перић, др Светислав Поповић, др Будисав Грга Аранђеловић, Дака Поповић, Карло Ковалевић, Божо Јеличић, Марко Петровић, др Мирослав Плој, Томо Ковачевић и Милан Радоњић. (Исто, 7).

Конгрес странке у Београду, када је изабрано ново предсједништво странке, које су чинили његови ранији чланови, с том разликом што је сада, поред новог-старог предсједника Николе Узуновића, било чак десет потпредсједника, а међу њима и др Милан Сршкић.²⁰³

Убрзо послије парламентарних избора одржани су, 3. јануара 1932. године, и избори за сенаторе по бановинама. Према Закону о избору сенатора, који је објављен 30. септембра 1931. године, свака бановина је била једна изборна јединица, а бирао се по један сенатор на сваких 300.000 становника, а ако вишак становништва изборне јединице, то јест бановине, износи преко 150.000 становника, бира се још један сенатор. Сенаторе нису бирали сви грађани већ само народни посланици свих срезова, сви бански вијећници и сви предсједници општина. За сенатора није могло бити изабрано лице млађе од 40 година старости. На тај начин изабрано је укупно 46 сенатора из свих бановина, док је 28 сенатора именовано краљ.²⁰⁴ На изборима за сенаторе у Сарајеву, 3. јануара 1931. године, право гласа је имало укупно 509 грађана, од чега је гласало њих 498 (98%), а за сенаторе из Дринске бановине изабрани су: Атанасије Шола, опуномоћени министар у пензији из Сарајева, Павле Вујић, директор гимназије у Ужицу, Матија Поповић, прота из Тузле, Шериф Арнаутовић, директор вакуфа из Сарајева и Стјепан Јанковић, помоћник министра у пензији.²⁰⁵ Дакле, још један од бивших „Народоваца“, први предсједник Народне владе за Босну и Херцеговину, Атанасије Шола, приступио је режиму и активно се укључио у политику. Овдје је посебно занимљиво да се у политичком животу ангажовао опет и контроверзни Шериф Арнаутовић, познат као политичар чија су политичка начела највише зависила од тренутних интереса. Из Врбаске бановине за сенаторе су изабрани прота Павле Убавић из Герзова, др Васо Глушац, директор гимназије и Асим Алибеговић, трговац из Дервенте.²⁰⁶ Од свих наведених највише

²⁰³ Исто.

²⁰⁴ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд 1937, 398.

²⁰⁵ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), sabrao i uredio Andrej Rodinis, Sarajevo 2010, 23; АБиХ, КБУДБ, пов. 522/32 (Тромјесечни извјештај, за јануар-марта 1932. године, КБУДБ МУД у Београд).

²⁰⁶ *Službeni list Vrbaske banovine*, br. 1, 6. јануара 1932, 1.

пажње привлачи личност др Васа Глушца. Глушац је рођен 1879. године у Слатини код Санског Моста. Гимназију је завршио у Сарајеву, а филозофију у Бечу гдје је и докторирао на славистици 1905. године. Као студент припадао је групи националне омладине око Петра Кочића и сарађивао у разним националним листовима. Послије завршетка студија био је професор гимназије у Бањој Луци и Тузли. Ухапшен је 1914. године и по аустроугарским казаматима провео три године, да би послије ослобођења био директор гимназије у Тузли, а од 1928. године директор гимназије у Бањој Луци. Припадао је Самосталној демократској странци, али се приклонио шестојануарском режиму и убрзо постао начелник Просвјетног одсјека Врбаске бановине.²⁰⁷ Био је веома близак сарадник бана Светислава Тисе Милосављевића, а широј јавности постао је познат по својим историографским расправама „Повеље бана Матије Нинослава“, „Средњовјековна босанска црква била је православна“ и још неким, којима је научно доказивао да су Босна и Херцеговина по свом етничком саставу српске земље. Због тога се често налазио на удару екстремних хрватских националиста, а посебно бискупа Гарића у Бањој Луци. Средином децембра 1932. године, бански вијећник из Добоја Стјепан Видојевић и четири народна посланика из Савске бановине поднијели су министру просвјете интерполацију против др Глушца, тврдећи да се у Врбаској бановини не поштује равноправност ћирилице и латинице, да др Глушац води просвјетну политику у духу нетрпељивости и прогони све што није српско, доказујући то бројем професора Хрвата, да се школе подижу само у селима са православним живљем и слично. Пошто је овај случај дошао и до краља Александра, он је затражио изјашњење, по овом питању, бана Милосављевића. Бан је свог поузданог сарадника, др Васа Глушца, као и раније од министра Прека, аргументовано бранио, износећи прецизне статистичке податке о броју професора Срба и Хрвата у Врбаској бановини, мјестима гдје се подижу школе и другим подацима, тврдећи да су сви напади на доктора Глушца режирани од агресивног „језуите“, бискупа Гарића, на чији је антидржавни рад бан Милосављевић у више

²⁰⁷ Биографски лексикон, *Народно представништво, Сенат и Народна скупштина*, Београд 1939, 22-23.

наврата упозоравао.²⁰⁸ И у наредном периоду, као члан и секретар Сената, др Васо Глушац је био кост у грлу бискупа Гарића и хрватских националиста у Врбаској бановини, али и шире.

У Зетској бановини биле су постављене двије листе за избор сенатора, те је у том смислу вођена и права предизборна кампања. Прва је била листа Марка Радуловића, предсједника Великог суда у пензији и листа Гаврила Церовића, који је на парламентарним изборима био поражен од Васиља Грђића у изборној јединици Гацко-Шавник. Међутим, на сенатским изборима, 3. јануара 1932, листа Гаврила Церовића је добила једно мјесто, а листа Марка Радуловића два, па су за сенаторе изабрани Радуловић, Церовић и Алекса Станишић.²⁰⁹ У Приморској бановини, на изборима за сенаторе, 3. јануара 1931. године, изабрани су др Никола Преко, др Урош Десница, адвокат из Сплита и др Иво Мајсторовић, адвокат из Сплита.²¹⁰ Седам дана касније, 10. јануара 1932. године, краљ Александар је, према одредбама закона, именовано још 28 сенатора, а међу њима су се нашли из Босне и Херцеговине: др Саво Љубибратић, др Владимир Андрић, др Хамдија Карамехмедовић и Муфтић Салем из Сарајева, те Виловић Осман из Тузле.²¹¹ На тај начин, још један истакнути „Народовац“ др Саво Љубибратић нашао се у редовима оних који су подржали интегрално југословенство краља Александра и његова ауторитативна настојања да по сваку цијену сачува Југославију.

Иако је стварање ЈРСД ишло веома споро, ипак се од почетка 1932. године осјећа појачано интересовање народа за ову странку. Али, пошто срески органи власти нису добили никакве конкретне инструкције по овом питању, тако се и њено стварање на локалном нивоу отезало. У неким срезовима, ка, на примјер, сарајевском, у току фебруара 1932. године скупљани су потписи грађана за оснивање ове странке. Све слабости и спорост коју су при организовању ЈРСД показивали државни врхови, неминовно се одражавало и на локални ниво, па је ово пречесто било препуштено вјештим појединцима, који су сматрали да у тој новој странци

²⁰⁸ С. Милосављевић, *Сусрети с краљем*, 212.

²⁰⁹ *Политика*, бр. 8498, год. XXIX, 4. јануар 1932. године.

²¹⁰ Исто.

²¹¹ *Политика*, бр. 8501, год. XXIX, 10. јануар 1932. године.

треба што прије заузети добре позиције и исте такве позиције обезбиједити за своју породицу и ближње. На тај начин, организовање ЈРСД у неким срезovima је добијало лични и породични печат. У свом извјештају КБУДБ срески начелник из Брчког је, марта 1932. године, износио мишљење да се организација ЈРСД у његовом срезу не проводи како треба, јер се форсира само у мјестима са православним живљем. Организацију ЈРСД у Брчком проводио је тамошњи народни посланик др Милорад Костић преко својих интимнијих пријатеља и „више нечујно“, што је, према мишљењу среског начелника, изазвало „велико незадовољство у већем делу среза, а нарочито с тога, што је ово организовање добило чисто фамилијарни карактер, будући да се прва места траже и за сада уступају људима породично уско везаним за поменутог Костића.“²¹² Све је указивало на то да ће овако конфузно организовање ЈРСД уродити лошим последицама по ову странку. Истини за вољу, већ је 20. априла 1932. године одржана је у хотелу „Европа“ у Сарајеву, скупштина за оснивање Привременог одбора ЈРСД за Дринску бановину, уз присуство већег броја угледних политичких и јавних радника. Скупштину је отворио др Авдо Хасанбеговић, а затим предложио да се за предсједника скупштине изабере Атанасије Шола, што је и учињено. У пар реченица, са којима се Шола обратио присутнима, може се назријети шта је њега руководило да се послје година апстиненције од политике, поново ангажује и то као подршка шестојануарском режиму краља Александра. Између осталог, он је рекао: „Управо у овим судбоносним временима потребније је више него икад, да се ступи у директан контакт с народом, јер је организација странке безусловно потребна, да би се народу олакшало његово стање, како би могао да преброди све недаће, које су ове године на њега наишле. Обзиром на важност програма Ј.Р.С.Д. странке, који садржи национално-морални и социјално-економски значај странке, странка треба да буде једна моћна организација за целу земљу, један збир свих народних снага из којих ће се одабрати најбољи, који ће извршити велико дело нашег препорода.“²¹³ Дакле, укључивањем у апарат шестојануарског режима, бивши „Народовци“ су искрено вјеровали да је дошло вријеме „нашег препорода“ и

²¹² Исто, 67.

²¹³ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2, 126 (Извјештај за април 1932. године).

да ће „најбољи“ повести земљу у том правцу. Послије ове скупштине било је за очекивати да ће процес оснивања ЈРСД у Дринској бановини бити убрзан, али и поред тога, он се и даље отезао и текао прилично споро, тако да се и у извјештају КБУДБ Министарству унутрашњих дела за октобар 1932. године и даље констатује да се странка ЈРСД у Дринској бановини налази „у стадију свога организовања.“²¹⁴ Да је био у праву, показује и податак да је народни посланик из сарајевског среза, Јово Принцип, започео акцију организовања мјесних одбора ЈРСД, тек 5. септембра 1932. године.²¹⁵

Тамо гдје је бановинска власт била агилнија, оснивање ЈРСД ишло је са пуно више успјеха. Примјер за то може бити Врбаска бановина, гдје је чврста рука бившег генерала, бана Милосављевића, држала све конце државне управе, или и државне политике у својим рукама. Тако је оснивачка конференција ЈРСД за Врбаску бановину одржана већ 23. априла 1932. године, иако је васкршњи проглас о оснивању странке, објављен у *Службеном листу Врбаске бановине* тек 12. маја 1932. године.²¹⁶ На оснивачкој конференцији су присуствовали, поред бана Милосављевића, и министар унутрашњих дела др Милан Сршкић, затим сенатори и народни посланици из Врбаске бановине и још око 400 делегата из читаве бановине, а говорили су народни посланици Кујунџић, Лазаревића, Ћуковић, Зељковић и Видовић, те министар унутрашњих послова др Сршкић.²¹⁷ Ипак, гледано у цјелини стварање режимске странке ишло је недопустиво споро, у главном захваљујући индиферентности оних који су је морали доносити у народ и јачати. Васиљ Грђић примијетио је ту индиферентност појединих протагониста нове политике и јавно, марта 1933. године, изрекао критику својим колегама посланицима, али и врху странке, због нерада око стварања и учвршћивања ЈРСД: „Сви смо се ми, долазећи у ову Скупштину, примили дужности да дјелујемо у идејама, којима је ударен темељ значајног 6. јануара 1929. год., да изведемо програм на коме смо бирани 8. новембра

²¹⁴ Исто, 142 (Извјештај за октобар 1932. године).

²¹⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2334/32 (Среско начелство Сарајево КБУДБ 6. септембра 1932. године).

²¹⁶ *Službeni list Vrbaske banovine*, br. 19, 12. маја 1932, 6.

²¹⁷ *Službeni list Vrbaske banovine*, br. 18, 5. маја 1932, 9; Ђ. Микић, *Бан Милосављевић у политичком животу Врбаске бановине*, у Зборнику радова: *Светислав Тиса Милосављевић*, Бањалука 2006, 79.

1931. год. Мало смо сви скупа на томе позитивно радили и урадили. Прво што је требало учинити: Осигурати подлогу за што сигурнији рад у реченом правцу спровођењем што чвршће, што потпуније организације наше странке. Узевши нас све скупа, учинили смо у овом правцу мало, врло мало, а најмање, могу отворено рећи, управо они између нас, који су били на управи државе и што је још неутешније, на врховима саме странке.²¹⁸

За то вријеме ни опозиција није мировала. Прве кораке на власти на стварању ЈРСД, прва опозиционих партија су видјели као прилику за оживљавање политичког живота и њихове непосредне активности, а први корак им је био пропаганда против ступања у редове ЈРСД. Први се, крајем јануара 1932. године, огласио шеф бивших радикала Аца Станојевић, а затим крајем марта вођа демократа Љ. Давидовић и на крају вође Савеза земљорадника.²¹⁹ „Писмо пријатељима“ потписали су од земљорадничких вођа, Ј. Ј. Пижон, Војислав Лазић, Милан Гавриловић, Урош Стајић и Милош Тупањанин. Убрзо су због штампања једног елабората, који су планирали да растуре у народ, ухапшени Тупањанин, Гавриловић и Драгиша Здравковић, а прва двојица су осуђена на по 15 дана затвора.²²⁰ Априла мјесеца 1932. године, на састанку у Београду, вођство Савеза земљорадника, предвођено Ј. Ј. Пижоном, одржало је тајни састанак на коме је одлучено да се Милош Тупањанин „одметне од власти“ и пође у народ ради популарисања земљорадничких идеја.²²¹ Свој наступ Тупањанин је започео у Западној Србији и то у Гучи, гдје се на трећи дан васкрса појавио на вашару, у друштву групе наоружаних сељака, и одржао ватрени говор против владе и њене политике. Жандармерија је покушала да га спријечи, али су присутни сељаци онемогућили жандармерију, па је Тупањанин успио да заврши говор и нестане.²²² Овакве наступе, Тупањанин је имао наредна два мјесеца по селима око Ужица, Чачка, Ваљева, Аранђеловца и Гроцке, гдје се увијек изненада појављивао, праћен

²¹⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, Редован сазив за 1932 и 1933 годину, књ. IV, Београд 1933, 65-66 (XXIX редовни састанак, држан 14. марта 1933. године).

²¹⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 703/32 (КБУДБ МУД – Одјељењу за државну заштиту 24. априла 1932. године).

²²⁰ Т. Stojkov, n.d. 147.

²²¹ Исто, 168.

²²² Исто.

наоружаним сељацима, присталицама савеза земљорадника, држао ватрене говоре и опет нестајао. Успио је да се повеже и са неким ранијим првацима Савеза земљорадника из тог краја. Његов опозициони наступ прекинут је крвопролићем на вашару у Убу, 1. јула 1932. године, када је бивши народни посланик Савеза земљорадника Војислав Лазић, покушао да одржи политички говор. Пошто је жандармерија покушала да га спречи, дошло је до напада окупљених присталица Савеза земљорадника на жандарме, уз употребу ватреног оружја и том приликом један жандарм је рањен револверским хицем. Жандармерија је узвратила ватром и биланс тог трагичног догађаја био је три мртва и девет теже повријеђених сељака, а лакше чак око 40 сељака. С друге стране, каменицама су повријеђена четири жандарма и два полицијска чиновника, док је један жандарм теже рањен из ватреног оружја.²²³ Сутрадан је жандармерија успјела да пронађе и ухапси Војислава Лазића код Обреновца, а Милоша Тупањанина пронашла је по пријави сељака код села Степојевца и такође га ухапсила.²²⁴ Сличан сценарио, вође Савеза земљорадника, припремиле су и у свом најјачем упоришту у Босни и Херцеговини, то јест, у Врбаској бановини. Још марта мјесеца 1932. године у Босанској Крајини се појавио један летак против бана Милосављевића, а састављач овог памфлета био је Чедомир Кокановић. Занимљиво да је Кокановића, као састављача овог памфлета, бану проказао Кокановићев партијски друг, др Бранко Чубриловић, уз то тврдећи да руководство бившег Савеза земљорадника не стоји иза тог летка. Занимљив је краљев коментар, који је дао на ову банову констатацију: „Не треба му веровати, јер ни та Чубриловић, ни њихов Пижон, нису ништа бољи. То су све сами ниткови и паразити на народном телу, које треба истребљивати.“²²⁵ Да су прваци бившег Савеза земљорадника у Крајини дубоко били укључени у опозициони рад против режима, свједочи и једно писмо Бранка Чубриловића Ј. Ј. Пижону из априла 1932. године, у коме га пита за новости из Београда, али и говори нешто не сасвим јасно о Милошу,

²²³ Исто, 169; *Политика*, бр. 8670, год. XXIX, 2. јул 1932. године; АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 295/33 (У фасцикли под овим бројем налази се већи број докумената о кретању и опозиционој дјелатности Милоша Тупањанина у Западној Србији, у прољеће 1932. године).

²²⁴ *Политика*, бр. 8671, год. XXIX, 3. јул 1932. године.

²²⁵ С. Милосављевић, *Сусрети с краљем*, 172.

вјероватно Тупањанину, који, наводно, треба да донесе неке вијести из Загреба.²²⁶ Ако се ове ријечи односе на Милоша Тупањанина, онда је прилично извјесно да је прије његовог агитаторског наступа у Западној Србији, Тупањанин боравио у Загребу. То значи да су вође бившег Савеза земљорадника, поред полуилегалног рада у народу, у то вријеме одржавали везе и са хрватском опозицијом и тражили путеве и модалитете заједничког опозиционог наступа, те да је и ова акција Савеза земљорадника, могуће била кординисана са Загребом. На крају поменутог писма, Чубриловић закључује: „ја увијек роварим и надам се најбољем“.²²⁷ Да је Чубриловић био у праву са констатацијом „ја увијек роварим“, показало се већ у мају мјесецу када су прваци бившег Савеза земљорадника у Босанској Крајини почели, по упутствима централе из Београда, да одржавају непријављене зборове по селима Босанске крајине, на којима су се могле чути бројне псовке и оптужбе на рачун режима.²²⁸ Један такав састанак одржан је у шуми Градина код Прањавора, а састанку је претходио летак под насловом „Истина и искрена реч народу“ који су растурали присталице Савеза Земљорадника Глиша Ђерић и свештеник Ђорђе Врањешевећ. У летку се критикује стање у земљи и позивају сељаци и опозиционари на поменути састанак, на коме је изабран „Одбор за оживљавање и обнову политичке организације [и] за оснивање задруга.“²²⁹ Вође земљорадника у Крајини очигледно су почеле да користе незадовољство сељака које је изазивала велика економска криза, неродица и сиромаштво, које је све чешће почело да доводи до глади бројне сеоске породице. Осим овог, на подручје Босне и Херцеговине, стизали су и разни други опозициони прогласи, а за неке од њих, које су стизале на адресе истакнутих симпатизера ЈМО, полиција је сумњала да их пише Шефкија Бехмен у својој адвокатској канцеларији у Београду, и одатле шаље својим присталицама.²³⁰ Неки прогласи састављани су и штампани у Сарајеву, а за њихово растурање коришћена су

²²⁶ АЈ, 80-34-509 (Б. Чубриловић Ј. Ј. Пижону 13. априла 1932. године)

²²⁷ Исто.

²²⁸ Богумил Храбак, *Политичко-партијски живот у Врбаској бановини 1929-1934. године*, у Зборнику радова: Светислав Тиса Милосављевић, Бањалука 2006, 57.

²²⁹ Ђ. Микић, н.ч. 80.

²³⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 688/32 (Извјештај Дринског жандармеријског пука КБУДБ од 16. априла 1932. године)

чак и дјеца од 10 до 12 година. Тако је полиција установила да су прогласи које су дјеца дијелила у Сарајеву куцани на машинама Хрватског културно-просвјетног друштва „Напредак“, а да су за њихово састављање и растурање најодговорнији Иван Кордић, гостионичар, Томаш Никола, чиновник Напреткове задруге и још нека лица, а међу њима и тадашњи свештеник и администратор Католичког тједника и изасланик Врхбосанске надбискупије, Крунослав Драгановић,²³¹ иначе касније познати усташки идеолог. Неки од прогласа који су стизали у Босну и Херцеговину били су уперени директно против Милана Сршкића. Тако је, на примјер, марта мјесеца 1932. године био растуран летак у коме је преписано саопштење др Антона Корошеца, које је он наводно упутио редакцији листа *Политика*, 4. марта 1932. године, реагујући на текст објављен у политици од 2. марта исте године, а у коме је Милан Сршкић рекао да је приликом последњих избора опозиција „кукавички побјегла са мегдана.“²³² Сам по себи овај текст не би био превише занимљиви да не износи неке моралне карактеристике Сршкићеве личности и његове раније „националне гријехове“, још из времена аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Тако у свом тексту Корошец, наводно, каже: „Није ово први пит да г. Сршкић као министар овако пред јавношћу говори о опозицији. Он је слично говорио и за време изборне агитације прошле године. Опозицију то не изненађује, јер се она сећа да је г. Сршкић толико исти цинизам показивао и онда, када је бранио анексију Босне и Херцеговине и аустријски режим Поћорека и Билинског у анектираној Херцег – Босни.“²³³ Још занимљивије примједбе од Корошеца, дао је на крају текста човјек који је умножавао овај летак, а у коме он каже: „Г. министар Сршкић је једини Босанац без обзира на племе и веру, који је после атентата обукао униформу аустријског официра и са исуканом сабљом се заклео да ће осветити невино проливену крв Фрање Фердинанда.- Једини Србин Босанац који је 1914. добио одликовање од Аустрије „Златну медаљу за храброст“ и немачки „Ратни крст“. Једини Србин који није хтео да ступи у српску војску, него је побегао у

²³¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2496/32 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 8. јула 1932. године и Управа полиције у Сарајеву Државном тужилаштву у Сарајеву 22. јуна 1932. године).

²³² АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 63/32 (КБУДБ МУД од 5. априла 1932. године).

²³³ Исто.

Швајцарску.²³⁴ Сличне опаске на Сршкићев рачун дао је после рата и др Иван Рибар: „Исуканом сабљом и он је манифестовао спремност за рат против слободне Србије.“²³⁵ Међутим, у својим политичким списима Рибар даје и читав низ нетачних и произвољних констатација на рачун Милана Сршкића, али и већине осталих грађанских политичара „злогласне“ Краљевине Југославије, тако да и евентуално неупућеном читаоцу убрзо постаје јасно да је књига објављена 1949. године и да је посвећена „Титовим борцима – палим у Народно-ослободилачкој борби.“ У складу са овим и Рибаровим политичким записима ваљало би приступати са великом дозом опреза и надасве научне критичности. С друге стране, несумњиво је да Милана Сршкића многи нису вољели, па чак ни многи Срби из Босне и Херцеговине, посебно његови политички опоненти из редова Демократске странке.

Незадовољство сељака изазвано кризом и тешком економском ситуацијом у којој су се нашли, а вјешто каналисано од земљорадничких вођа против владајућег режима, кулминирало је у Приједору, када су незадовољни сељаци, пошто им на њихове захтјеве жито није подијељено, провалили у државне магацине и опљачкали их. Због овога је, новембра мјесеца 1932. године, у Бањалуци суђено 121. лицу.²³⁶ До сељачких немира је дошло и у другим срезovima Врбаске бановине, а неки су имали и смртни исход. Тако је, на примјер, у Петошевцима код Бањалуке дошло до сукоба између сељака и жандармерије у коме су погинула тројица сељака, а неколико их је

²³⁴ Исто. Заиста би било занимљиво провјерити све ове наводе и тешке оптужбе на рачун Милана Сршкића, али би то захтијевало посебно истраживање о Сршкићевом животу и дјелу. У његовој Споменици из 1938. године, као и другим биографским публикацијама из тог времена, наравно, нема ни помена о свим овим наводима, осим да је заиста 1914. године био мобиласан и као официр аустроугарске војске послат на Карпате, против Руса, као официр у једном чисто мађарском пуку, у коме су била само двојица Срба, Сршкић и његов посланик. Као командант једног јуришног одреда, искористио је прилику, 4. марта 1915. године, прешао линију фронта и са својим послаником Ђуром Антићем, се предао Русима. Пошто је био пашеног Мирослава Спалајковића, српског посланика у Петрограду, пребачен је одмах у руску престоницу, а одатле убрзо у Србију. Ту се састао са својом породицом која је из Швајцарске пребачена у Србију и то љето провео је у Рибарској бањи. У јесен 1915. године, повлачио се са породицом преко Подгорице и Скадра за Љеш и Сан Ђовани, а одатле су лађом Црвеног крста превезени у Бриндизи. После опоравка, прешао је са породицом у Женеви и тамо се укључио у рад Југословенског одбора. (Мирослав Спалајковић, *Страдања*, у споменици: *Милан Сршкић (1880-1937)*, Сарајево 1938, 59-73).

²³⁵ Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi*, knj. II, 129.

²³⁶ Ђ. Микић, н.ч. 80.

било рањено.²³⁷ Очигледно да је највећи савезник земљорадничких кортеша у Крајини била глад, сиромаштво и општа биједи њеног становништва, тешко погођеног економском кризом. Бан Милосављевић је и поред тога, у изјави за београдски дневник *Време*, коју је пренио и *Службени лист Врбаске бановине*, тврдио да 99% становништва бановине „трезвено гледа на све животне и политичке појаве у држави, па је према томе и депласиран и стерилан сваки покушај вештачког распиривања, интригама и помоћу штампаних летака, старих партијских страсти, националне нетрпељивост и сталешке несолидарности.“²³⁸ Не улазећи у тачност ових банових опажања, ипак треба нагласити да је и поред свих препрека социјалне и политичке природе, као и жестоке акције опозиционара, ЈРСД успјела да у Врбаској бановини, до половине септембра 1932. године, организује чак 178 општинских организација, са прилично бројним чланством (72.000).²³⁹

Стварањем Југословенске радикално сељачке демократије највише је, чини се, био незадовољан Мехмед Спахо, јер је постало јасно да неће бити дозвољено стварање странака на вјерској основи, што је суштински била његова политичка снага. О Спаховом незадовољству свједочи и извјештај Краљевске банске управе у Сарајеву Министарству унутрашњих дела у коме се још наглашава да Спахо у Сарајеву одржава везе са Душаном Васиљевићем, до тада прилично политички пасивним и др Јосипом Барухом, бившим дисидентом бивше радикалне странке.²⁴⁰ Занимљиво изгледа податак да се др Васиљевић, баш у вријеме када почиње полагањем приближавања бивших „Народоваца“ режиму, он одлучује за политичко ангажовање и то на страни опозиције. Опозиционо дјеловање и даље је било највише видљиво кроз разна писма и прогласе, који су стизали поштом на адресе познатијих опозиционара и њихових присталица. Тих дана кружио је, на примјер, превод једног текста Ситон Вотсона, који је објављен у енглеском часопису *The Camtenparary Review*, у коме се напада Октроисани устав и ново државно уређење Југославије.²⁴¹

²³⁷ Исто.

²³⁸ *Službeni list Vrbaske banovine*, br. 18, 5. маја 1932, 9.

²³⁹ Ђ. Микић, н.ч. 81.

²⁴⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. 4051/31 (Извјештај КБУДБ МУД Београд 14. новембра 1931. године).

²⁴¹ *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini*, кнј. 2, 48 (Тромјесечни извјештај за јануар-март 1932. године).

Исто тако, поштом је слата и васкршња порука др Влатка Мачека хрватском народу у којој се голгота Христова упоређује са тадашњим стањем Хрвата и осуђују они Хрвати који су приступили режиму. У тој честитки под насловом „Хрватски народе“ се, између осталог, каже: „Неколико десетака Јуда издајника ужива још додуше плодове своје крварине; неколико стотина Пилата чува још – газећи правду – своје положаје, а по гдјекоји невјеровани Тома сумњичаво још гледа у народну будућност. Међутим, душа народа Хрватскога, душа сељачка, душа мукотрпна и зато бесмртна, која није никада посумњала у побједу истине над лажју и правиче над силом, та душа дочекује овај Ускрс слушајући како већ пуца гробна плоча, коју навалише над мученицу нашу мајку Хрватску; и гледајући како већ румене први траци зоре Хрватске народне слободе.“²⁴² Из ових редова, јасно се да закључити у ком смјеру ће ићи акција хрватских опозиционих политичара у наредном периоду, а то ће све неминовно имати и своје последице у Босни и Херцеговини. У свом извјештају за мјесец март 1932. године, срески начелник из Високог је констатовао да политичка ситуација у Варешу и Какњу није добра јер становници римокатоличке вјере „не судјелују у општим националним потхватима и друштвима, већ се ограничавају на рад у племенским друштвима, као што је друштво *Напредак*.“²⁴³ Као најодговорније за распиривање све чешћих племенских и вјерских свађа, срески начелник из Високог сматра римокатоличко свештенство у овим мјестима, које својим вјерницима препоручује да избјегавају чланство у Соколу и другим југословенским националним организацијама.

Занимљиво изгледа чињеница да су се у опозиционој борби 1932. године у Босанској крајини нашли на истом послу до тада идеолошки непомирљиви противници. Тако су се, на примјер, на једном илегалном састанку нашли Чедо Кокановић, Коста Мајкић, бивши истакнути радикал и Виктор Гутић, непомирљиви хрватски екстремиста и касније, у Другом свјетском рату, познати усташки злочинац. На овом састанку било је говора да се организују демонстрације приликом отварања Кочићевог споменика у Бањој Луци, а о овом илегалном састанку и намјерама

²⁴² Исто, 53.

²⁴³ Исто, 68.

именованих, у име Одбора за подизање споменика, управника банске полиције обавијестио је др Васо Глушац.²⁴⁴ Овдје би се можда требало задржати на личности Чеда Кокановића, непомирљивог опозиционара и аграрца који је, чини се, имао потребу да опонаша Петра Кочића. Међутим, он и Кочић дјеловали су у потпуно различитим историјско-друштвеним условима, Кочић у условима аустроугарске окупације, а Кокановић у југословенској држави. Можда због тога, своје аграрно, пречесто и агресивно, опозиционарство, Кокановић не везује за српско национално питање, за разлику од Кочића, коме је борба за аграрна права крајишког сељака била уско везана за националну борбу против аустроугарског окупаторског режима. У тим, различитим друштвено-историјским условима и огорченој борби за власт, чини се да је Кокановић, али не само он, постепено почео да губи националну ноту, мада то за неке његове савременике није изгледало тако. Тако, на примјер, већ помињани вођа лијевих земљорадника, Драгољуб Јовановић, тврди да је Кокановић „за разлику од свога суседа Бранка Чубриловића“ држао оштру српску, „могло би се рећи великосрпску линију. Служио се српском заставом, зелену је избегавао као *турски барјак*, бранио је Крајину од Радићевих Хрвата, бојао се федерације због муслимана.“²⁴⁵ Овдје је дискутабилно шта је за Јовановића, као лијевог земљорадника, представљала та „великосрпска линија“. Међутим, судећи бар према Кокановићевој опозиционој дјелатности тридесетих година, тешко би се за њега могло тврдити да је био на „великосрпској линији“. А шта би се тек по питању националног осјећаја и националне дјелатности могло рећи за Бранка Чубриловића за кога чак и Драгољуб Јовановић каже „да се чврсто држао Хрвата, што значи Мачека, и да није радио ништа што им не би било по вољи.“ Јовановић за Чубриловића још каже је да „као и Сандић, увек тврдио да је леви земљорадник, да је за федерацију, и то како ће Босна и Херцеговина да буде посебна јединица, да зелену заставу треба набити на црвено копље итд...“²⁴⁶ У контексту националне дјелатности, посебно је занимљива личност проте Душана Кеџмановића, који ће врло брзо, већ 1932. године, управо на националном питању, доћи под лупу јавности. У сваком случају, када је у

²⁴⁴ Ђ. Микић, н.ч. 81.

²⁴⁵ Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. II, *Сабрана дјела Драгољуба Јовановића*, књ. 14, 215.

²⁴⁶ Исто, 227-229.

питању српска интелектуална елита из Босне и Херцеговине, послије завођења шестојануарског режима, могу се запазити следеће специфичности: Један дио њих, посебно из редова ранијих радикала, предвођених др Миланом Сршкићем, активно је учествовао у припремању и спровођењу шестојануарског режима. За др Сршкића би се чак могло мирне душе устврдити да је био један од стубова тог режима. С друге стране примјетно је приближавање једног дијела бивших „Народоваца“ режиму и активно учешће у њему, што је карактеристично за Херцеговце, Васиља Грђића, Атанасија Шолу и још неке. И на крају, у Крајини, гдје је била и најјача традиција Земљорадничке странке, али и Самосталне демократске странке, запажа се најинтензивнија опозициона борба против шестојануарског режима, посебно послије оживљавања политичког живота и доношења Октоисаног устава. Њихова опозициона дјелатност, која је понекад излазила из оквира разумне политичке борбе и граничила се са националном издајом, била је добро позната и краљу Александру. Једном приликом, јуна 1930. године, слушајући реферат бана Милосављевића о подземном непријатељском раду против државе, бискупа Гарића и Шарића и опозиционој дјелатности Бранка Чубриловића, Кокановића и проте Душана Кецмановића, краљ Александар је рекао: „Став највећег дела католичког свештенства, а нарочито тих које су окупили око себе Гарић и Шарић, познати непријатељи наше данашње државе, ни најмање ме не изненађује. Али, желео бих да знам: какви су то несретни Срби из Босанске Крајине, који се не радују подизању и њиховог ужег краја? Зар је њихова партијска заслепљеност достигла такве размере, да од ње губе не само здрав разум и љубав за своју ужу домовину, већ и свој национални осећај? Заиста нечувено и жалосно, али поучно; поучно је и за мене, нарочито за Вас, који радите у области, у којој има таквих изрода...“²⁴⁷

Указом краља Александра од 5. јануара 1932. године, прихваћена је оставка владе Петра Живковића и истовремено именована нова влада, опет под предсједништвом Петра Живковића, која је требало да врши дужност до именовања нове владе.²⁴⁸ На овај начин почело је постепено уклањање Петра Живковића, чиме је

²⁴⁷ С. Т. Милосављевић, *Сусрети с краљем*, 56.

²⁴⁸ *Службене новине Врбаске бановине*, бр. 2, 14. јануар 1932, 1.

и симболично требало да се стави до знања да је режим диктатуре замијењен новим парламентарним системом. До постепеног уклањања Петра Живковића из политичког живота, према неким ауторима, велики утицај су имале у студентске демонстрације, које су још пред новембарске изборе захватиле Београдски универзитет, а касније и универзитете у Загребу и Љубљани. Демонстрације су се наставиле и првих мјесеци 1932. године и понекад имале и крвави епилог. Главни протести студената били су усмјерени против владе Петра Живковића и диктатуре уопште.²⁴⁹ Осим тога, протјерани студенти са Београдском универзитета пренијели су немире и у своје крајеве у које су се вратили, па је до демонстрација долазило и у неким другим мјестима. Такви случајеви су забиљежени на простору Зетске бановине, гдје маја 1932. године дошло до антирежимских демонстрација на Цетињу и у Никшићу. Демонстрације на Цетињу су избиле поводом доласка групе министара и посланика на челу са предсједником Народне скупштине др Костом Куманудијем, а све то је др Уроша Круља коштало положаја бана Зетске бановине. Што подстакнуте студентским демонстрацијама што „подземним“ радом опозиционих странака, у том периоду је долазило до антирежимских демонстрација на више мјеста у Краљевини Југославији. Међутим, тешко је одговорити на питање колико су те демонстрације имале масован карактер и колико је заиста народа подржавало рад опозиционих странака, а колико њих је било мотивисано тешким условима живота. Послијератна југословенска историографија снажно је наглашавала значај ових демонстрација, трудећи се, као и у многим другим питањима, да направи што више паралелизама и да незадовољство шестојануарским режимом распростре на сво становништво Краљевине Југославије. При томе се мало или нимало имало у виду да исти карактер и исто незадовољство нису изражавали, на примјер, гладни сељаци у Приједору и присталице ХСС који су демонстрирали у Сплиту и још неким мјестима Савске и Приморске бановине, а сасвим треће мотиве за демонстрације су имали комунисти, чија је улога у неким од тих демонстрација, на примјер, у Никшићу, била видна. У сваком случају, коначно уклањање Петра Живковића услиједило је 4. априла 1932. године, када је за новог предсједника владе, без других промјена у кабинету,

²⁴⁹ Шире о томе види: Т. Stojkov, n.d. 159-164.

именован др Војислав Маринковић, а истог дана краљевим указом Петар Живковић поново враћен у активну војну службу и именован за команданта Краљеве гарде.²⁵⁰

Међутим, Маринковићева позиција није била нимало сигурна, јер су већа тада биле видљиве озбиљне пукотине у владајућој структури. Већ је речено да је одмах послије подношења оставке Петра Живковића почело издвајање појединих посланика у посланичком клубу ЈРСД, које је, како је вријеме одмицало, још јаче настављено. Сукоб је углавном тињао на линији између старијих прешестојануарских политичара и оних млађих, који нису били компромитовани политичком борбом прије шестојануарског режима и који су сматрали да њима припада првенство у вођењу политике интегралног југословенства. Они су заступали бескомпромисну идеологију интегралног југословенства и критиковали све оно што је могло да значи одступање од шестојануарских принципа. Били су блиски Петру Живковићу, а водио их је његов бивши шеф кабинета Светислав Хођера. Ова прилично бројна група, од око 150 посланика, коју су углавном чинили млађи политичари и нешто дисидената ХСС и СДС, састајала се у хотелу *Бристол*, па је по томе и добила назив „Бристолска група“.²⁵¹ Другу групу посланика која је водила подземну акцију и против Маринковића и против „Бристолаца“ чинили су углавном бивши радикалски дисиденти, а као њен вођа сматран је Божа Максимовић.²⁵² И једна и друга група, иако су и даље формално припадале посланичком клубу ЈРСД, водиле су бјесомучну међусобну борбу, а обје заједно су нападале Маринковића, посебно због његове политике постепеног попуштања стега шестојануарског режима и нормализацију политичког живота. Маринковић је успијевао да балансира између ове двије групе до 1. јула 1932. године, када је поднио оставку, а краљевим указом од 2. јула за новог предсједника владе постављен је др Милан Сршкић.²⁵³ Тако је Босну и Херцеговину, по први пут у Краљевини СХС/Југославији, припала част да има предсједника владе заједничке државе. Са овом одлуком многи у Босни и Херцеговини нису били задовољни, а прије свих ЈМО и њихове страначке присталице. Сршкићем нису били

²⁵⁰ *Политика*, бр. 8587, год. XXIX, 5. април 1932. године.

²⁵¹ Т. Stojkov, n.d. 139.

²⁵² Исто.

²⁵³ *Политика*, бр. 8671, год. XXIX, 2. јул 1932. године.

задовољни ни српски опозициони политичари, посебно они у Босанској Крајини, јер су сматрали да Крајини „скоро никада и ничим није помогао, јер је увек све вукао у његово Сарајево“.²⁵⁴ И поред тога бан Милосављевић је био мишљења да су Крајишници задовољни што је коначно један Босанац дошао на чело владе. Једино је Чедо Кокановић, истина у припитом стању, како тврди бан Милосављевић, јавно „жалио“ земљу и народ „што су дочекали да им председник владе буде један ташлихански бонвиван, Милан Сршкић.“²⁵⁵

Међутим, тај „бонвиван“ показаће убрзо много воље и енергије, а прије свега одлучности да санира политичке прилике и спријечи „подземни рад“ опозиције који је несумњиво почео да угрожава јавни ред и поредак у земљи. прије свега, Сршкић је напустио дотадашњу Маринковићеву компромисну политику и од нижих органа власти затражио дословну примјену Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави, што је убрзо довело до низа судских процеса изгредницима и организаторима немира из редова опозиције, па чак и неким опозиционим шефовима. Осим тога, проведен је и читав низ других мјера које су за кратко вријеме стабилизовале стање у земљи, а посебно оштро режим је поступао са комунистичким илегалцима. С друге стране, Сршкићев режим је настојао да од Суда за заштиту државе, што је више могуће заштити обичног сељака.²⁵⁶ У оквиру политике стабиловања стања у земљи и обрачуна са опозиционим наступима, на суд у Бањој Луци је био позван и др Бранко Чубриловић са групом сељака из Крајине. Он је био оптужен за писање летка „Истинита и искрена ријеч народу“, који је тог прољећа кружио Босанском Крајином, а његови сељци оптужени су за растурање тог летка. Међутим, на суђењу у Бањој Луци, маја мјесеца 1933. године, Чубриловић се бранио да никакав летак није писао, а његови сарадници су, такође, тврдили да од њега нису примили никакав летак. Главна расправа је одржана 11. маја пред Сенатом окружног суда у Бањој Луци, а због недостатка доказа сви оптужени су ослобођени.²⁵⁷ На овај начин Сршкићева влада је за врло кратко вријеме успјела да смири стање у земљи и

²⁵⁴ С. Т. Милосављевић, Сусрети с краљем, 180.

²⁵⁵ Исто.

²⁵⁶ Т. Stojkov, n.d. 183.

²⁵⁷ *Политика*, бр. 8976, 11. маја 1933. године.

из народа добрим дијелом одстрани, барем директну акцију опозиционих вођа, што је свакако утицало на смиривање духова и што се може осјетити из извјештатаја локалних органа власти. Тако, на примјер, у извјештају за мјесец октобра 1932. године, КБУДБ Министарству унутрашњих дела у Београду, констатује се да „у народу не постоје никакове тежње, које не би биле у складу са данашњим политичким стањем у земљи и у сваком случају може се рачунати на њихову склоност, да га [по] потреби бране... Једино у срезу травничком постоји извесна подвојеност између католичког елемента и народа осталих вероисповести у погледу постојећег политичког стања у земљи и државног уређења и свакако би се услед овога нашло људи међу католицима, који би се дали завести од антидржавних деструктивних елемената.“²⁵⁸ У извјештају за мјесец новембар, Краљевска банка управа из Сарајева је извјештавала да „представници ранијих политичких партија, а садањи незадовољници своде своју акцију у главном од одвраћања својих ранијих присталица за приступање у редове Ј.Р.С.Д.“²⁵⁹ Дакле, било је очигледно да је оштрији наступ владе, поготово према опозиционим кортешима, имао повољан утицај на смиривање политичких прилика у земљи, а самим тим и ограничио међусобне контакте опозиционих вођстава. У таквој ситуацији, опозиционим вођама је преостајала једино могућност да политички дјелују на нивоу самих врхова странака, а некима од њих и да на тај начин покушају одржати политичку, али и националну и вјерску напетост у народу, као најсигурнији гарант успјешности своје будуће политичке акције.

У том смислу најрадикалније је почео да иступа Влатко Мачек, посебно када је био у питању контакт са страним новинарима, очигледно преузимајући ранију Радићеву тактику драматизовања пред страном јавношћу хрватског питања. Тако је, на примјер, у једном разговору са британским политичарима изјавио да је „Југославија као човек који болује од неизлечиве болести, који ће сигурно умрети. Та смрт ослободиће Хрватску.“²⁶⁰ Наивно би било мислити да Мачек оваквим изјавама није рачунао да ће додатно радикализовати хрватски народ, а поготово да неће

²⁵⁸ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2, 142.

²⁵⁹ Исто, 149.

²⁶⁰ Љубо Бобан, *Загребачке пунктације*, Историја XX века, IV, Београд 1962, 340.

охрабрити радикалне франковачке елементе да продуже и још више оживе своју антидржавну дјелатност. Оваквим иступима Мачек је забијао и клин у точкове својим могућим партнерима из србијанске опозиције, а посебно својим партнерима из Сељачко-демократске коалиције, које је на овај начин доводио у јако незгодну ситуацију да буду оптужени како с једне стране разбијају политичко јединство српског етничког корпуса у Краљевини Југославији, које би једино тако било у стању да се супротстави агресивном хрватском национализму и постави на дневни ред српско национално питање у тој земљи. С друге стране, од њиховог савезништва са Мачеком имао је користи само Мачек и хрватски сепаратистички покрет, јер је преко њих могао наступати са девизом о „крвавом београдском режиму“ са којим се не слаже ни српски народ, поготово у пречанским крајевима, за чије су се представнике издавали српски прваци у СДК. На ове чињенице, додуше врло стидљиво и опрезно, су покушавали да упозоре Мачека и српски прваци у СДК, као, на примјер, Сава Косановић, који је послѣје Мачекове „Ускршње посланице“ хрватском народу, која је овдје већ цитирана, покушавао, не лично, већ преко Вилдера, јер се плашио да га Мачек можда „не би што криво схватио“, да упозори да „оваки рад само иде у рачун режима“. Косановићу је засметало што вођство ХСС ништа не чини да спријечи рад франковаца, већ им оваквим иступима иде у прилог, наглашавајући да, по његовом мишљењу, „тај тон ни по чему не одговара расположењу сељачких маса“, а с друге стране „даје оправдање Србијанцима, да не буду радикалнији у борби, и који неборбенији, малодушнији елемент у пречанским крајевима гони режиму.“²⁶¹ Ни Косановићу ни његовим друговима у СДК очигледно није било јасно да они и Мачек не раде на истом послу и немају исте циљеве, јер судећи према његовим изјавама, за Мачека је Југославија била прошлост, то јест тешки болесник који умире и из кога ће се родити независна хрватска држава, а његов задатак је био да тој држави обезбиједи што више простора на штету других народа, првенствено Срба.

Као пандан настојањима опозиције да дестабилизује шестојануарски режим, али и као одговор на све већу провалу хрватског национализма, те видљиве тенденције да дио шестојануарског апарата напушта идеологију интегралног

²⁶¹ Цитирано према: Т. Стојков, n.d. 210.

југословенства, у Загребу је 22. маја 1932. године одржана оснивачка конференција Југословенске акције. Њени основни програмски задаци били су: очување јединства југословенске нације, реформа демократије на основама економске и социјалне организације народа, изграђивање самосталне југословенске културе и просвјете...²⁶² Оснивачка конференција Југословенске акције у Сарајеву, одржана је 29. маја 1932. године, а циљеве и задатке ове „потпуно независне друштвено-политичке“ организације објаснили су проф. Шефкија Бубић, изасланик из Сарајева на конференцији у Загребу, и новинар Радмило Грђић, који је истакао потребу да „Југословенска акција енергично и одлучно, без компромиса иступа.“²⁶³ Колики ће бити домети ове групе југословенских ентузијаста убрзо ће вријеме показати.

Више приморан од партнера из СДК, него својом вољом, Мачек је пристао да се почетком новембра у Загребу одржи састанак Извршног одбора СДК, коме су присуствовали Мачек, Предавец, Шутеј и Трумбић у име ХСС, Вилдер, Кризман, С. Косановић, Д. Бошковић и прота Душан Кеџмановић у име СДС, те на лични Мачеков позив и Миле Будак, представник Хрватске странке права, то јест, франковаца. Резултат њиховог рада биле су такозване Загребачке пунктације, како се обично назива Резолуција коју су вође СДК том приликом усвојиле. У шест тачака Резолуције заступа се принцип „Народног суверенитета“, сељаштво као „темељ организације нашег свеукупног живота“, а у трећој тачки се констатује да „српска хегемонија, која се већ од почетка наметнула Хрватској и свим нашим земљама уопће. с ове стране Дрине, Саве и Дунава, својом неспособношћу и помоћу насиља и неморалних метода држећи у својој руци сву државну власт, дјелује деструктивно, уништавајући моралне вриједноте, све наше напредне установе и тековине, материјалну имовину народа и његов духовни мир...“ Сходно овој констатацији, четврта тачка Резолуције тражи враћање на 1918. годину „као исходну тачку“, и повести „одлучну и што боље организирану борбу против те хегемоније са циљем, да се она одстрани из ових наших крајева тако, да се уклони овуд свака власт и уплив те хегемоније са свим њеним представницима.“ Пета тачка тражи преуређење државе

²⁶² АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 1131/32 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 30. маја 1932. године).

²⁶³ Исто.

која „има бити једна заједница интереса“, а у шестој тачки се констатује да ће претходне тачке бити „полазна тачка“ њиховог будућег рада и „темељ“ за сваку будућу акцију.²⁶⁴ Наука је већ одавно установила да је главну ријеч при изради ове Резолуције имао Анте Трумбић, коме је Мачек у овој прилици очигледно препустио водећу улогу. Трумбић је водио главну ријеч и на састанку који је претходио Резолуцији, а његова настојања ишла су у правцу јединства Срба и Хрвата на територији Хрватске, Босне и Херцеговине и Војводине, како би заједно наступили против „оних преко Дрине“.²⁶⁵ Дакле, Трумбићев циљ је био придобити Србе „пречане“ против Србије, како би Хрватска што лакше заокружила и што више проширила своју будућу државу. Међутим, осим политичког ефекта пред страном јавношћу, Трумбић је вјероватно морао бити свјестан да неће постићи неки значајнији ефекат са овом тактиком, то јест, окренути српски народ у овим крајевима против Србије. Али свакако му је могла користити чињеница да су најоштрију критику владајућем режиму и највећу борбеност, приликом овог састанка, испољили двојица Срба, Душан Бошковић из Панчева и прота Душан Кеџмановић из Бањалуке.²⁶⁶ Међутим, према тврдњама Љубе Бобана, прваци СДС су настојали да ублаже првобитне Трумбићеве формулације о „српској хегемонији“ и да читаву критику усмјере на шестојануарски режим, али су на крају ипак пристали да потпишу Резолуцију са незнатним измјена Трумбићевих формулација. Могуће је да су прваци Самосталне демократске странке рачунали да се ова резолуција неће појавити у јавности, јер није било планирано њено објављивање, али су очигледно и ту били обманути од стране Мачека и Трумбића, јер се резолуција врло брзо појавила прво страном и то италијанској штампи, а затим и у домаћој, уз оштре коментаре и критике.²⁶⁷ Београдска *Политика* објавила је резолуцију 25. новембра уз пропратни текст који је побијао тезе о „српској хегемонији“ и говорио о Загребу као привредном и економском центру Краљевине Југославије, због кога понекад страдају и мање

²⁶⁴ Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenata, knj. 1, Beograd 1987, 322-323.

²⁶⁵ T. Stojkov, n.d. 211

²⁶⁶ T. Stojkov, n.d. 211-212. Љ. Бобан, *н. ч.*, 340.

²⁶⁷ Љ. Бобан, *н. ч.*, 331-332.

развијени крајеви земље,²⁶⁸ али је већ сутрадан објављен знатно оштрији текст са пажњом фокусираном на захтјев за враћањем на 1918. годину као „исходну тачку“, коју Загребачке пунктације експлицитно траже. Аутор текста по насловом „Враћање на исходну годину“, чини се са правом се запитао на који дио те године потписници Резолуције мисле, да ли на почетак 1918. године, када су сви јужнословенски крајеви још били под аустроугарском окупацијом, или на крај те године када је дио Далмације још био под италијанском окупацијом, а на снази и даље биле одредбе Лондонског уговора из 1915. године. На крају је аутор закључио да се Загребачке пунктације у потпуности поклапају са интересима спољних непријатеља Краљевине Југославије, то јест, ревизионистичким државама, прије свих Мађарском, Италијом и Бугарском, које једва чекају враћање на „исходну“ 1918. годину.²⁶⁹ Резолуцију нису критиковали само београдски листови, већ и листови широм земље. Тако је, на примјер, лист *Јадранска пошта* из Сплита, објавио текст под насловом „Хиљадугодишње пунктације“, а који су пренијеле и *Врбаске новине*, и у коме се, између осталог, каже: „Враћање 1918. години може да живи само у абнормалним или злобним и злочиначким мозговима. Наш пут може да нас води само напред... Оно што је потписао г. д-р Трумбић заједно са вајном дружином, не би могао да потпише ни политички почетник.“²⁷⁰ Када се Резолуција већ појавила у јавности и када су домаћи листови почели да је жестоко критикују, прваци СДС су покушали да преко једног летка ублаже њене формулације, трудећи се да истакну осуду шестојануарског режима, а у погледу формулације о „српској хегемонији“, да објасне како се то односило на „хегемонију владајућег режима.“²⁷¹ Међутим, од тог летка је било мало користи, посебно српским представницима који су потписали Загребачке пунктације и који су сада могли само да очекују да буду жигосани као национални издајници. Мотиви таквог жестоког опозиционог наступа Душана Бошковића на састанку у Загребу, нису предмет нашег интересовања, али би се овдје свакако требало задржати на личности проте Душана Кеџмановића. Кеџмановић је рођен 1876. године у

²⁶⁸ *Политика*, бр. 8816, од 25. новембра 1932. године.

²⁶⁹ *Политика*, бр. 8817, од 26. новембра 1932. године.

²⁷⁰ *Врбаске новине*, бр. 57, од 3. децембра 1932. године.

²⁷¹ Љ. Бобан, *н.ч.*, 333-334.

угледној породици проте Илије. Завршио је богословску школу у Бањој Луци и био свештеник у Костајници. У политичком смислу постао је познат када се укључио у борбу за црквеношколску аутономију Срба у Босни и Херцеговини, а касније и као један од твораца Српске народне организације, 1907. године у Сарајеву. Касније је постао познат по томе што се као један од ријетких Крајишника прикључио „Народовој“ опозиционој групи у Босанском сабору. Због свог опозиционог рада, ухапшен је одмах на почетку рата 1914. године, а затим све до 1917. године био интернирац у неколико злогласних аустроугарских логора. Крајем рата активно се укључио у процес јужнословенског уједињења, постао члан Народног вијећа у Загребу, а касније се, као и остали „Народовци“ определијелио за Демократску странку. Међутим, 1924. године, за разлику од већине „Народоваца“ определијелио се за Прибићевићево крило и од тада слијепо слиједио политички курс свог партијског шефа.

Према неким изворима Кеџмановић се на поменутом састанку првака СДК у Загребу залагао за аутономију Врбаске бановине, што би значило да је и њега био захватио синдром „Крајишке самобитности“, то јест, та стална тињајућа нетрпељивост Крајишника према Сарајеву и посебно Херцеговцима који су дуго времена „ведрили и облачили“ у њему, што, као што смо видјели, раније није био случај. Овдје се поставља питање у ком тренутку почиње мијењање његових погледа, прије свега, на јединство српског народа у Босни и Херцеговини. Послије Првог свјетског рата, политички погледи Душана Кеџмановић нису се значајније промијенили, јер је у основи наставио политику „Народоваца“, прикључио се Демократској странци, али је од 1924. године постао један од стубова Самосталне демократске странке у Босни и Херцеговини. Слиједећи ту политику, постао је један од најгласнијих опозиционара у Босни и Херцеговини и један од највећих критичара шестојануарског режима. С друге стране, очигледно му није сметало што је тај режим створио Врбаску бановину, као, у осталом, ни другим опозиционарима из Крајине. По свему судећи, изгледа да је управо краљ Александар стварањем Врбаске бановине, несвјесно пробудио тај крајишки сепаратизам, јер је постајало очигледно да је и у пракси могућа политичка самобитност Босанске Крајине, коју су касније

жестоко бранили Чубриловић, Кокановић, Кеџмановић, Мољевић и многи други, тражећи јој чак историјски легитимитет у наводном континуитету трајања идеје средњовјековних Доњих Крајева. Краљ Александар је нешто касније бану Милосављевићу, говорећи о националном осјећају крајишких опозиционара, нимало случајно рекао „заиста нечувено и жалосно, али поучно; поучно је и за мене, нарочито за Вас.“ С друге стране, поставља се питање због чега је крајишким опозиционарима била потребна аутономија Врбаске бановине и то тако издвојена из цјелине остатка српских етничких територија. Истина, њихово истицање политичке самобитности, па и залагање за аутономију Врбаске бановине, могло је бити усмјерено и против Спахове политике аутономије Босне и Херцеговине. Можда у томе лежи кључ њиховог приближавања Загребу, али опет не открива суштину њихове политике, поготово проте Кеџмановића, јер враћање на 1918. годину, што Загребачке пунктације експлицитно траже, не подразумејува никакву Врбаску бановину, већ Босну и Херцеговину као бивше аустријске покрајине, које самостално одлучују с ким и како ће се ујединити. Међутим, расположење католичког народа у Босни и Херцеговини од 1918. године, значајно се промијенило, прије свега разорном антисрпском и антијугословенском кампањом римокатоличког клера и дјеловањем пропаганде Стјепана Радића. Осим тога, наивно је било и помислити, да ће се Мачек одрећи помоћи и савезништва са Мехмедом Спахом. Дакле, без обзира шта је мислио и говорио током састанка првака СДК у Загребу, прота Кеџмановић је потписао нешто сасвим друго, боље рећи оно што му је било потурено да потпише од стране Анте Трумбића и што је могло ићи само у корист хрватског сепаратистичког покрета, а никако националних жеља и тежњи српског народа у Босни и Херцеговини. У свему овоме постоји и један прилично личан моменат. Наиме, сви бивши „Народовци“, почевши од Николе Стојановића, затим Васиља Грђића, Саве Љубибратића, па и проте Кеџмановића, били су после 1919. године незадовољни својим статусом у новој држави, посебно односом Београда према њима, сматрајући да се довољно не цијене њихове жртве које су приносили као страдалници аустроугарског окупационог режима. То стално, некад тињајуће, а некад и отворено незадовољство Београдом, било је код њих присутно током читавог постојања

Краљевине СХС. Увођењем шестојануарског режима, већина њих је стекла увјерење да је дошло ново вријеме у коме старе партијске подјеле и ситне примитивне подвале, те владавина корумпираних политичара, у суштини малих људи великих амбиција, више неће бити дозвољена нити могућа, па се добар дио њих приклонио шестојануарском режиму. Саво Љубибратић је о томе отворено говорио и на већ помињаној конференцији угледнијих личности из Дринске бановине са министрима, која је одржана 28. октобра 1930. године. Он је и том приликом истакао „да се је за време партијских борби дешавало да су најистакнутији и најзаслужнији национални радници и искушани борци и одлични родољуби били постранце и нису могли да дођу до изражаја.“²⁷² Наглашавајући да то треба препустити прошлости и историји да она оцијени, Љубибратић је очигледно најавио нови правац политичког дјеловања „Народоваца“, код којих је, без икакве сумње, још једном национално превагнуло над личним и који су били спремни заборавити „старе гријехове“ Београда према њима и ставити се свим својим бићем у службу државе. Али, такав случај није био са крајишким опозиционарима, па и са протом Кеџмановићем, који је наставио да слиједи политичку логику свог партијског шефа Прибићевића и у складу с тим, а увријеђен односом Београда према њему лично, наставио са опозиционом дјелатношћу која је понекад изгледала неразумна, чак и његовим земљацима.

Да је то тако, несумњиво показују и реакције Крајишника на Загребачке пунктације и посебно на потпис протe Кеџмановића на том документу, који је једнодушно оцјењиван као чин националне издаје. Чак шта више његов Кнежопољци су у Босанској Костајници 6. фебруара 1933. године одржали велики народни скуп на коме су осудили Загребачке пунктације и њихове творце, а посебно свог земљака проту Кеџмановића. На том скупу је усвојена и резолуција у којој се, између осталог, каже: „Пошто је протe г. Кеџмановић на жалост родом из наших крајева и пошто је наш бивши посланик, а пошто се он саглашава са тим пунктацијама, то у име народа ових крајева, да се не би схватило да је он доиста овлаштен од народа да стави потпис на те пунктације, ми, целокупно становништво Кнежопоља, претстављено на овом збору, овим изјављујемо, да га нисмо овластили за давање изјава, за

²⁷² АБиХ, КБУДБ, пов. 425/30.

потписивање каквих било пунктација, по готову таквих, које имају за циљ оцепљење наших крајева од Југославије. Ми изјављујемо да смо са протом Кеџмановићем давно и давно прекинули политичке везе и да његов данашњи политички став најоштрије осуђујемо као проту-народан, проту-државан и непатриотски рад. Сигурни смо на против, да г. прото данас претставља само себе, не претставља чак ни своју најужу родбину и према томе има права да говори једино у име своје личности... Ми Кнежопољци, по чијим је брдима и долинама носио лучу слободе с пушком у руци, неумрли Велики Краљ Ослободилац Петар Карађорђевић, спремни смо у свако доба бранити животима границе Југославије, одбијајући сваки федерализам и републиканство. За нас не постоје границе Дунава, Саве и Дрине, а ко хоће да их мења, ми му поручујемо, да стојимо на бранику и будно пратимо сваки њихов корак.²⁷³ Према извјештајима органа власти ово је у главном био став и остатка српског народа у Босни и Херцеговини. Своје извиде по питању реакција интелигенције и народа „у срезовима на левој страни реке Дрине“, на Загребачке пунктације, бан Дринске бановине је у извјештају предсједнику владе Милану Сршкићу, свео на ово: „Код интелигенције: Готово сва интелигенција православне и највећи део муслиманске вероисповести, без разлике на пређашњу партијску припадност, једнодушно је осуђивала садржај резолуције, сматрајући идеје у истој истакнуте, противнародним и утопистичким. Међу истакнутим муслиманима запажено је, да су браћа Бехмен, бивши припадници Ј.М.О., радо прихватили резолуцију и настојали енергично, у друштву са др Шутејом, вођом хрватских незадовољника, да и др Спахо потпише резолуцију, што је овај одбио. Нарочито је револтирана православна и муслиманска интелигенција, прво, тиме што се резолуцијом прикривају републикански смерови, и, друго, тиме што се жели порушити све створено од 1918. год... Католичка интелигенција, са малим изузетком, одобравала је, било ћутке било у невезаним изјавама, садржај резолуције. Екстремни елементи, којих је на територији ове бановине врло мало (Сарајево, Травник) са вођом др Шутејом, оvd. адвокатом, поносе се овом резолуцијом и сматрају је као неку победу. Али, као што рекох, било је и међу интелигенцијом хрватском, која је

²⁷³ Врбаске новине, бр. 78, 16. фебруар 1933. године.

осуђивала резолуцију. Тако, у срезу жепачком, једнодушно је осуђена резолуција од све хрватске интелигенције.²⁷⁴ Нешто другачије, али чини се сасвим реално, описао је бан Дринске бановине расположење народа у својој бановини према Загребачким пунктацијама: „У народу: Широки слојеви грађанства муслиманског и православног, у колико су упознати са резолуцијом, осуђивали су је и негодовали; нарочито су негодовали православци, који у овој резолуцији виде мржњу и унижење српских напора у стварању ове државе. Католичке масе народне равнодушне су и понашају се према резолуцији по томе с ким разговарају. Код власти и код православних осуђују резолуцију; код њихове незадовољне интелигенције одобравају резолуцију.“²⁷⁵ Чини се да у овако кратком извјештају, бан Дринске бановине није могао реалније представити реакције становништва своје бановине. У појединачним извјештајима средских начелника наводе се још занимљивији детаљи, али у суштини не одударaju од збирног извјештаја бана.

Послије објављивања Загребачких пунктација, које су одмах биле прослијеђене и хрватској емиграцији у сврху интернационализује хрватских сепаратистичких тежњи, Мачек је постајао све радикалнији у својим изјавама, посебно оним које давао страниј штампи. Тако је, на примјер, новинару листа *Fraje Štimen* из Целовца, јануара 1921. године, дао изјаву у којој је, између осталог, рекао да је циљ Резолуције био да окупи све опозиционе снаге у земљи, а „Пошто је ову резолуцију одобрио и вођ Срба, Прибићевић, који живи у емиграцији, изјаснили су се за њу и Срби у нашим областима, који се исто тако осјећају запостављенима. Колико ја знам, са њом симпатишу и Словенци под д-р Корошцем и муслимани под др Спахом. Све се окреће против великосрпске хегемоније.“²⁷⁶ Формулација о томе да су се за резолуцију изјаснили и „Срби из наших области“, која је била очигледна манипулација и обмана свјетског јавног мњења, открива зашто су Мачеку и Трумбићу били потребни потписи првака СДС па и проте Кеџмановића. Када је Прибићевић из Париза, пошто је од својих страначких колега већ био стављен пред свршен чин, јер

²⁷⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3425/32 (Извјештај КБУДБ предсједнику владе Милану Сршкићу од 14. децембра 1932. године).

²⁷⁵ Исто.

²⁷⁶ *Врбаске новине*, бр. 74, 1. фебруар 1933. године.

су потписали Резолуцију у име СДС, јавио да се у главном слаже са Резолуцијом, Мачеку више нису били ни потребни потписи осталих првака СДС, да би устврдио да се и „Срби у нашим областима“ изјашњавају за Резолуцију, то јест, подржавају Мачекову и Трумбићеву политику. Само што Мачек овдје није објаснио шта значи формулација „у нашим областима“, то јест, да ли он те области сматра хрватским? Потпис протe Кеџмановића на Загребачким пунктацијама требао је, дакле, да значи да у те „наше области“ спадају и Босна и Херцеговина, као и то да се српски народ из Босне и Херцеговине, преко протe Кеџмановића слаже са Мачековом политиком. Одговарајући на питање новинара о значењу формулације „повратка на 1918. годину“, Мачек је одговорио: „Треба се вратити овом стању потпуне слободе, која нам је доцније одузета од Срба. Само на овој основи може се доћи до новог уређења државе, односно ми смо спремни, да са Србима ступимо у државну заједницу, ако су Срби за то зрели.“²⁷⁷ Дакле, очигледно је да Мачек овдје уопште не говори о владајућем режиму нити о критици шестојануарског режима, већ о српском народу који је наводно „одузео“ слободу Хрватима, тако да су каснија правдања првака СДС и ублажавања ставова из Резолуције, нису код Мачека уопште изазивала никакав ефекат, јер је он те формулације, умјесто ублажавања само поштравао. На посебно занимљив начин Мачек је завршио овај интервју, када је, упитан да ли ако не дође до споразума са Србима, постоји могућност да се „жељена слобода“ постигне „на други начин“, одговорио: „Зашто не? Али на то хтео би да одговорим само ван интервјуа.“²⁷⁸ Оваквих и сличних, па чак и још радикалнијих изјава Мачек је давао бројним страним новинарима тих јануарских дана 1933. године, све док није понудио довољно материјала органима државне безбједности да га ухапсе, крајем јануара 1933. године, и Суду за заштиту државе да га, крајем априла 1933. године, осуди на три године строгог затвора.²⁷⁹ Осим тога, Мачекове изјаве слободно су преношене и у домаћој штампи, јер је режим сматрао да он оваквим својим иступима сепаратизма и очигледне намјере рушења државе, сасвим оправдава завођење диктатуре од 6.

²⁷⁷ Исто.

²⁷⁸ Исто.

²⁷⁹ *Политика*, бр. 8966, од 30. априла 1933. године.

јануара 1929. године, као једини могући начин да се сачува Краљевина Југославија као јединствена држава.

Загребачке пунктације повукле су за собом читав низ сличних резолуција, почевши од Резолуције Републиканске странке у Србији, затим Резолуције војвођанских опозиционих група, те Корошчевих пунктација и на крају, јануара 1933. године, такозваних Спахових пунктација. Мачек и вођство ХСС покушавали су већ од објаве Загребачких пунктација да за њих придобију Мехмеда Спаха и ЈМО, чиме би ставили до знања свјетском јавном мњењу да се и муслимани Босне и Херцеговине слажу са Мачековом политиком. У том смислу, најагилнији агитатор ХСС у Босни и Херцеговини, др Јурај Шутеј, успио је да за ову ствар придобије угледне прваке бивше ЈМО, браћу Бехмене, али ни њихов притисак на Спаха није уродио плодом, јер он просто није хтио да потпише нити да се солидарише са Загребачким пунктацијама.²⁸⁰ Из једног писма Милана Стојадиновића сазнајемо да је Спахо, као и Корошец, у то вријеме био у контакту са србијанским опозиционим групама (радикалима, земљорадницима и демократама) и да су постигли договор да последице Загребачки пунктација, које су сви критиковали, ипак „са Хрватима не треба кидати, већ покушати поново да се до споразума дође.“²⁸¹ Умјесто тога, Спахо је, вјероватно под притиском екстремнијих елемената у својој странци, као што су били браћа Бехмени, крајем јануара 1933. године објавио, у виду прогласа, своју резолуцију, познатију као Спахове пунктације. Уз наглашавање познатих флоскула да је народ једини извор све власти и позивања на демократију, централно питање Спахових пунктација, било је унутрашње преуређење државе „по равноправним политичко-хисторијским јединицама са најширим компетенцијама“, уз очигледно ограђивање од идеје повратка на 1918. годину из Загребачких пунктација, да не би био оптужен за разбијање државе. Главна Спахова мисао, изражена је у тачки трећој гдје се за Босну и Херцеговину тражи да у том преуређењу државе „буде једна од тих равноправних

²⁸⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3318/32 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ, 6. децембра 1932. године).

²⁸¹ АЈ, Збирка Милана Стојадиновића, 37-11-64/11-3 (Повјерљиво писмо Милана Стојадиновића радикалским првацима у унутрашњости Србије, од 15. децембра 1932. године).

јединица“, то јест, аутономна област „са најширим компетенцијама.“²⁸² Својим пункцијама Спахо није рекао ништа ново, осим јавне критике на рачун шестојануарског режима, па с тога ове пункције нису ни изазвале неку већу пажњу нити потресе у политичком животу Босне и Херцеговине. Бан Дринске бановине је у свом извјештају констатовао да „Пункције Др. Коросеца и летци Др. Спахе нису учинили никаквог утицаја међу народом.“²⁸³ Неке новине су чак на шаљив, ироничан па и подругљив начин коментарисали овај Спахов иступ.²⁸⁴ Да Спахове пункције нису озбиљно схватили ни органи власти, показује чињеница да су Спахо и Халидбег Храсница као аутори, а Узеирага Хаџи Хасановић и Едхемага Бичакчић, као растурачи поменуте „Декларације“ полицијски кажњени са по 20 дана затвора,²⁸⁵ за разлику од Мачека, који је стављен под надлежност Суда за заштиту државе или Коросец који је, послѣ хапшења, конфиниран у Врњачку Бању, а затим на Хвар.

Загребачке пункције посебно су непријатно изненадиле србијанске опозиционе странке, које су сматрале да у Мачеку имају савезника у борби против режима, а испоставило се да Мачек уопште не прави разлику између њих и режима и да читав српски народ у Србији, па и њих, оптужује за хегемонију над остатком земље. Милан Стојадиновић је неслагање опозиционих радикала са Загребачким пункцијама, објаснио у једном повјерљивом писму радикалима у унутрашњости, на следећи начин: „Сељачко-демократска коалиција је погрешила: 1) што је поменула враћање на 1918. г. не прецизирајући на који датум (пре или после 1. децембра); што је осуђујући „србијанску хегемонију“ у ствари истакла скривену тежњу да сви Хрвати буду на окупу, а да се Срби поцепају на Босну, Црну Гору, Србију, Војводину

²⁸² *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2, 174-175 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД Београд за јануар-март 1933. године).

²⁸³ Исто, 174.

²⁸⁴ На примјер, један сарадник *Врбаских новина*, у својој сталној рубрици под насловом „Антрешел“, Спахове пункције прокоментарисао је на овај начин: „Рекох ли вама, људи, негдје скоро да ће сваки срез у овом шашавом времену почети издавати своје пункције. Ето, поред осталих издаде и ЈМО своје. Запечатали људи у коверте па разаслали својим пристамама. Ништа мање не траже у тим пункцијама испод жита, него неку аутономију Босне. Ко веле људи Босна мора бити засебан „дуњалук“ и један од ефендија да буде валија на босанском вилајету. Онда ће, демек, све у реду бити. А што се тиче аграрног питања и њега ће они повратити на 1918 или 1914. А најбоље би било да га повратимо за сто година натраг па да са Мањаче или Осмаче, који газија чибуком одређује докле ће његово бити.“ (*Врбаске новине*, бр. 75, 4. фебруар 1933. године).

²⁸⁵ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2, 175.

и можда Македонију; 3) што тачка пета, која говори о будућем уређењу државе, није јасна и много личи на савез више држава, а не чак ни на једну, макар федеративно уређену државу; 4) што се нигде не помиње србијанска опозиција режиму, а она није ништа блажија од хрватске... Јер има Срба који служе режиму, али тако исто има и Хрвата... Дакле, уопште цео проглас загребачки није мудро састављен и влада га је одмах искористила против опозиције...²⁸⁶ И остале опозиционе групе у Србији објавиле су саопштења поводом Загребачких пунктација, углавном интонирана у духу критике шестојануарског режима, који је омогућио екстремним елементима да оптужују српски народ, и истицала потребу повратка парламентаризма, али и потребу преуређења државе и њену децентрализацију. Једино је проглас лијевих земљорадника Драгољуба Јовановића, који се тада налазио у затвору, био интониран у духу „објашњења“ Загребачких пунктација, то јест, њиховог оправдања пред србијанском јавношћу. Овај летак био је у толикој мјери написан у корист Мачека и Загребачких пунктација, да је био прештампан и растуран по Хрватској, али са одређеним „дорадама“, то јест, из њега су избачена мјеста као што је оно да српски сељак нема никакве везе са „хегемонијом србијанске клике.“²⁸⁷ Дакле, Мачеку и његовим присталицама је чак сметала и ова формулација која са српског сељака скида анатему „српске хегемоније“, прокламоване у Загребачким пунктацијама. За разлику од лијевих земљорадника око Д. Јовановића, који су у организационом смислу још припадали Земљорадничкој странци као цјелини, ова странка није издала свој проглас поводом Загребачких пунктација, али се из других извора види да се није слагало са њима, мада се, с друге стране, земљорадничко вођство око Ј. Ј. Пиждона, такође, није оградило ни од саопштења лијевих земљорадника.²⁸⁸ На акцију, али у смјеру споразума са Хрватима, Пиждона је подстицао вођа земљорадника из Крајине, др Бранко Чубриловић. У једном писму Пиждону, писаном 1. децембра 1932. године, Чубриловић је обавјештавао свог страначког шефа да је био у Загребу те да „они тамо очекују од нас из Србије да кажемо своју ријеч.“²⁸⁹ Након тога,

²⁸⁶ АЈ, 37-11-64/11-3.

²⁸⁷ Т. Stojkov, n.d. 232.

²⁸⁸ Т. Stojkov, n.d. 233.

²⁸⁹ АЈ, 80-34-510 (Писмо Б. Чубриловића Ј. Ј. Пиждону од 1. децембра 1932. године).

Чубриловић настоји убиједити Пиждона да оствари контакт са хрватском опозицијом, вјерујући „да се много шта даде поправити, али људи се морају састајати, виђати – и не живјети тако далеко један од другог, па да неки посао започну и доврше са успјехом.“²⁹⁰ Да ли је Чубриловић био Пиждонова веза са Загребом или је ове кораке предузимао на своју руку, из писма није могуће докучити, али је сасвим извјесно да је он био за то да се превазиђу неспоразуми које су изазвале Загребачке пунктације и настави опозициони рад са Загребом. Чак помало изненађује у коликој мјери Чубриловић занемарује пунктације и хрватско питање своди на нешто спорадично и не толико битно. То се најбоље види из његових следећих редова: „Ја сам стекао дубоко увјерење да Загреб хладније мисли о свему – и није више онако развучен, растројен као послје смрти Стјепана Радића. Треба ову прилику искористити у интересу земље и државе па да – с Божјом помоћи, већ једном осјетимо сви скупа, заједно, лијепу срећу и Велику Отаџбину. Не губимо вријеме, јер све је зрело да Срби и Хрвати већ једном ријеше своја површна питања државног уређења, па да се латимо дубљег, социјалног рада – оног сељачког, народног, не би ли дошли убрзо у ред првих међу првима.“²⁹¹ Није баш сасвим јасно на којим основама и са којом политичком подлогом, Чубриловић овако релативизује и Загребачке пунктације и хрватску опозицију и уопште хрватско питање у Краљевини Југославији или он просто свог страначког шефа хоће да увјери, послје пута у Загреб, да је са Хрватима лако наћи заједнички језик. Међутим, Пиждон изгледа није имао превише воље да га послуша, па су се ови Чубриловићеви позиви Пиждону наставили и у наредном периоду, а у јесен 1933. године почели да прелазе у праве вапаје. Тако у писму од 1. новембра 1933. године Чубриловић пише Пиждону: „Ја се чудим да ви шутите. Ситуација у народу постаје све очајнија – а вође спавају. У Загребу расположење је за споразум. Само треба упрети – и све ће да иде. Ја сам мишљења, али без београдске господе, да Ви лично одете у Загреб. Биће то велики Ваш успјех. Ко му други дође умјесто Вас – неће га примити. Јер наши су се доста компромитовали лојалним држањем према режиму, тако вам кажу, а друго и мишљу да се странка

²⁹⁰ Исто.

²⁹¹ Исто.

пријави. Ви стојите изнад тих примедби.²⁹² На крају писма Чубриловић обавјештава Пиждона да убрзо опет одлази у Загреб и да ће му се послјије тога јавити. Чубриловић у писмима не открива с ким од опозиционих првака води разговоре у Загребу и зашто је овако сигуран у споразум, али по свему судећи овим својим везама и превеликим оптимизмом није успијевао да импресионира Пиждона. Можда један од разлога за то лежи и у чињеници да је Пиждон био обавијештен о активностима хрватске опозиције, посебно послјије Мачековог затварања, када су његову улогу преузели Предавец и Трумбић, а нешто касније сам Трумбић, пошто је Предавец убијен од једног сељака. Осим тога, Бранко Чубриловић није био једина Пиждонова веза са Загребом. По његовом налогу у Загреб је почетком августа 1933. године ишао и Чубриловићев брат Васо, члан вођства Земљорадничке странке, са задатком да испита став вођства СДК о могућој сарадњи.²⁹³ Пиждон је вјероватно знао и за сједницу такозваног Хрватског народног заступства, које су чинили бивши посланици ХСС, изабрани 1927. године, а који се у међувремену нису приклонили шестојануарском режиму. Оштри тонови који су тада провејавали и осуда чак и србијанске опозиције која је оптужена да подржава „хегемонистички положај Србије“, били су знак да хрватска опозиција, вођена Трумбићем све више заузима екстремно десничарски став, у коме је дошла под знак питања чак и сарадња са СДС у оквиру СДК.²⁹⁴

За то вријеме ни владајућа структура није била јединствена. Странка ЈРСД је на конгресу у Београду 20. јула 1933. године, промијенила име у Југославенска национална странка (ЈНС), али су у Парламенту већ одавно постојали сукобљени скупштински клубови, који су већ почели да играју улогу парламентарне опозиције. Сршкићева влада реконструисана је почетком новембра 1932. године, а послјије формирања нове владе опет са Сршкићем на челу, из посланичка клуба ЈРСД као и из странке иступила је посланичка група познатија као „Бристолци“ и формирала свој посланички клуб под именом Југословенски народни клуб.²⁹⁵ Они су представљали опозицију остатку посланичког клуба ЈРСД и влади, које су оптуживали да

²⁹² АЈ, 80-34-511 (Писмо Б. Чубриловића Ј. Ј. Пиждону од 2. новембра 1932. године).

²⁹³ Т. Stojkov, n.d. 257-258.

²⁹⁴ Исто, 250-251.

²⁹⁵ *Политика*, бр. 8806, 15. новембар 1932. године.

напуштају идеологију шестојануарског режима. Убрзо су почеле припреме за оснивање посебне странке Југословенске народне странке, а своју дјелатност покушали су да пренесу и на простор Босне и Херцеговине. Тако су 15. јула 1933. године Светислав Хођера и народни посланик Богосављевић допутовали у Тузлу у намјери да организују Југословенску народну странку, али у овом граду нису нашли заинтересованих за тај подухват, па су вратили необављена посла.²⁹⁶ Осим тога, на простору Босне и Херцеговине покушало се у том периоду са формирањем и других политички партија. Тако је крајем јуна мјесеца 1933. године поведена акција за организовање Југословенске социјалне демократије, чију су окосницу требали да чине комунисти. То је у ствари био покушај обнављања Социјалистичке странке, а водио је предсједник Обласног акционог одбора, Саво Капор из Сарајева. У прогласу који је поштом слат на адресе ранијих присталица и комуниста, наглашавају се принципи социјалне демократије, то јест, борбу против капиталистичког друштвеног уређења, демократизацију друштва и децентрализацију државе.²⁹⁷ У то вријеме било је покушаја оживљавања старих политичких партија. Тако је пред општинске изборе по бановинама, Главни одбор Радикалне странке упутио, 19. августа 1933. године, министру унутрашњих дела, пријаву за оснивање Југословенске народне радикалне странке. Само четири дана послје тога, добили су од министра негативан одговор, мотивисан чињеницом да предложена странка има у свом називу све елементе из имена раније Народне радикалне странке, која је распуштена и забрањена је је „имала поглавито племенско обележје или је бар тако сматрана од великог дела народа.“²⁹⁸ Протести Главног одбора радикала нису уродили плодом, али су радикалске вође наставиле акцију у народу припремајући терен за легализовање своје странке.

Поред опозиције која их је оптуживала да напуштају принципе шестојануарске идеологије, владајућа већина у Скупштини и Сенату имала је и опозицију супротних идеолошких погледа. Осим Народног сељачког клуба, који је формиран убрзо послје почетка засједања Парламента, фебруара 1933. године из

²⁹⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2427/33 (Среско начелство у Тузли КБУДБ 17. јула 1933. године).

²⁹⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2234/33 (Начелство среза травничког КБУДБ 1. јула 1933. године).

²⁹⁸ АЈ, 37-11-6 (Протест Аце Станојевића и другова поводом одбијања захтјева за формирање ЈНРС од стране министра унутрашњих дела).

владине већине издвојио се још један посланички клуб, такозвани, Народни клуб. Њега је формирала група хрватских посланика, а своје идеолошке погледе изнијели су у Декларацији коју је 16. фебруара 1933. године, на сједници Сената прочитао др Бењамин Шуперина. По свом тону и садржају, ова Декларација била је само једна блажа форма Загребачких пунктација или боље речено, њено објашњење прикладнијим политичким језиком. Већ са становиштем да је „наша држава сложена заједница од више историјско-политичких индивидуалитета, а југословенство скупни појам трију народних компонената: српства, хрватства и словенаштва, од којих свако у себи посједује све националне атрибуте“,²⁹⁹ било је директно у супротности са идеологијом прокламованом шестојануарским режимом. У наставку, хрватски посланици још су оштрији у осуди „југословенског унитаристичко система“ који је, по њима „изобличен такозваном идеологијом интегралног југословенства, која је у пракси брисала једнакост и равноправност Хрвата, Срба и Словенаца“, те према њима „са гледишта унутрашњег државног уређења, хрватско питање није решено и да представља првенствени државни проблем који треба, и по територијалној подјели и по компетенцијама самоуправе или покрајинске власти, ријешити према основаним и оправданим тежњама Хрвата без уштрба по државну цјеловитост.“³⁰⁰ Ову декларацију потписало је осам хрватских сенатора: Шуперина, Шверљуга, Франгеш, Мажуранић, Добринић, Ђирлић, Јалжабетић и Јанковић. Ово саопштење учинило је мучном атмосферу како у Сенату тако и у Народној скупштини, па ће у наредном периоду она бити разлог бројних иступања и осуда. Већина осталих сенатора и посланика осјетила се изданом у тренутку када је хрватски сепаратизам, подстицан и ширен од римокатоличке цркве, а каналисан од Мачека и Трумбића, почео ствари да враћа на период прије шестојануарског режима. И њима самима постало је јасно да је југословенство једног дијела хрватских сенатора и народних посланика, било само декларативно у датом политичком тренутку и да се они, првом повољном приликом која им се указала у ствари враћају својим ранијим гледиштима. Скоро да послје овога није било ниједне сједнице, а да се неки од посланика није враћао овој

²⁹⁹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Редован сазив за 1932 и 1933 годину, књ. II, Београд 1933, 6 (XVII редовни састанак, држан 16. фебруара 1933. године).

³⁰⁰ Исто.

Декларацији и указивао на опасности које она носи прије свега за владину странку, али и за саму идеологију југословенства. Иступ својих колега први је осудио још истог дана, такође хрватски посланик др Јосип Шиловић, а сутрадан Милан Поповић, који се осврнуо и на раније пунтације и иступање католичког епископата, који су сада добили подршку од, како он каже: „некадашњих и дојучерашњих интрасигентних заточника те унитаристичке југословенске идеологије, а данашњих дезертера из заједничког фронта.“³⁰¹ Критике су се наставиле и на наредним сједницама Сената и Народне скупштине, а један од запаженије говоре одржали су Емил Гаврила, познати национални радник из Војводине, који је пуно помогао Србима у Босни и Херцеговини приликом борбе за црквено-школску аутономију под аустроугарском окупацијом, те Јово Бањанин, некадашњи члан Југословенског одбора.³⁰² Што се тиче српских сенатора и посланика из Босне и Херцеговине, најоштрију критику упутио им је Васиљ Грђић, али ће о томе бити касније више ријечи.

Поред свих наведених проблема у унутрашњој политици, југословенска држава је морала у то вријеме да се бори и против све агресивнијег наступа Мусолинија, који је у неким тренуцима пријетио да Краљевину Југославију доведе на ивицу рата са Италијом, али и са њеним савезницима, Мађарском, Бугарском и Албанијом. Осим тога, убрзо ће Хитлеров наступ у Њемачкој, јако закомпликовати дипломатске односе у Европи и појачати захтјеве ревизионистичких држава, што ће позицију Југославије на међународном плану још више проблематизовати.

Међутим, највећег непријатеља и на вањском и на унутрашњем плану, Краљевина Југославија је имала у римокатоличкој цркви и њеном клеру. Док се са опозицијом, па и хрватском, власт могла обрачунати у сваком тренутку, када претјерају или почну угрожавати јединство и темеље саме државе, као што је био случај са Мачеком или Корошецом, са римокатоличким клером то није било могуће, због познате дубоке привржености католичког народа у Краљевини Југославији својој цркви. Због тога је римокатолички клер обилато користио такву ситуацију и од

³⁰¹ Исто, 14 (XIX редовни састанак, држан 20. фебруара 1933. године).

³⁰² Исто, 34-41 (XXI редовни састанак, држан 22. фебруара 1933. године).

самог настанка заједничке југословенске државе иступао као њен непомирљиви непријатељ. Свака намјера власти да спријечи то подземно роварење против државе, била је скоро немогућа, јер је држава одмах оптуживана за прогон римокатоличке цркве у Краљевини Југославији. Захваљујући томе, радикални римокатолички бискупи и свештеници користили су масовно богослужења за политичку агитацију, радикализујући хрватски народ у много већој мјери него што су то успијевали Мачек и други хрватски опозиционари. Осим тога, обичан народ је могао да и не вјерује политичарима, али је својим духовницима безусловно вјеровао и подржавао их. Већ су раније наведени неки од бројних примјера непријатељског антидржавног дјеловања римокатоличког клера у Краљевини СХС/Југославији, а Босна и Херцеговина, као изразито вјерски мјешовите средине, посебно су осјећале сву тежину те дјелатности. Још 1923. године, на заједничкој конференцији великих жупана из Босне и Херцеговине код покрајинског намјесника Љубомира Вуловића, сви велики жупани оптуживали су римокатолички клер за несносно стање међувјерских односа у Босни и Херцеговини.³⁰³ Посебан проблем представљао је перманентни „културни бој“ који се водио између цркве и државе по питању школства. Наиме, у немогућности да преко школе врши масован утицај на васпитавање омладине, римокатоличка црква је прибјегла организовању масовних католичких организација, чији је задатак био да омладину одгајају у католичком и клерикалном духу, а да се истовремено боре против атеистичких и либералних погледа на свијет. Број и масовност тих организација енормно је растао у Краљевини СХС, а посебан вид пропаганде представљали су бројни часописи и брошуре. Упоредо са својим пастирским радом, римокатолички клер је непрестано био присутан и у политичком животу католика Краљевине СХС, ширећи националну острашћеност међу хрватским живљем и истовремено долазећи у оштар сукоб са свима онима који су међу католицима покушавали да шире идеју југословенства.

³⁰³ АБиХ, ПУС, пов. бр. 9511/23 (Записник са конференције великих жупана код покрајинском намјесника Љубомира Вуловића 7. и 8. јуна 1923. године).

Тако су се међу првима нашли на удару соколска удружења.³⁰⁴ Сукоб римокатоличке цркве и државе, а посебно Сокола и цркве, кулминирао је са увођењем шестојануарског режима, то јест, прокламовањем државне идеологије интегралног југословенства. Тада су се идеолошка опредјељења Сокола и државе подударила, као и заједнички циљ ширења југословенске идеологије, а соколска организација постала је нека врста државне институције.

Понашање католичке цркве и посебно њеног клера изазивало је у Босни и Херцеговини често међувјерску нетрпељивост већег или мањег интензитета. Заштићени од могуће интервенције власти, која би одмах била проглашена као доказ прогона римокатоличке цркве, бискупи су, са говорница Катедрала, бјесомучно сипали ријечи мржње, те вјерске и националне нетрпељивости. У Босни и Херцеговини, на овоме послу посебно су се истицали бискупи Гарић у Бањој Луци и Шарић у Сарајеву. Бан Милосављевић је непрестано упозоравао на разорну дјелатност бискупа Гарића, али је држава у спречавању његове дјелатности била просто немоћна. Бискуп Шарић у Сарајеву још је био отворенији и дрскији у ширењу мржње. Тако је, на примјер, 27. марта 1932. године, на свечаној ускршњој миси, у сарајевској Катедрали, између остало, овако честитао Божић окупљеним вјерницима: „Честитам католицима Ускрс, а особито Вама, који сте се сакупили на свечаности ускрснућа нашег драгог Исуса, нашега Бога. Драга браћо католици Хрвати: Исус Крист оставио је свога намјесника Папу, што православни и протестанти немају. Покојни надбискуп Штросмајер, који је један од неимара наше Отаџбине рекао је - Верујемо у Христа Бога, јер смо Хрвати и надодао је Бог и Хрвати. Ја смијем овдје у Катедрали рећи, да ми је један православни митрополита усмено рекао – нажалост ми немамо Папе, а кад би га имали наша би вјера другачије стајала. Нисам ја крив Србима, што немају научних свештеника, који су студирали у Риму, као ја и незнају, да воде народ за собом, као ја.“³⁰⁵ Исти дан, Шарић је најавио и одржавање

³⁰⁴ О дјеловању римокатоличког клера у Краљевини СХС/Југославији, шире погледати: Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 1992.

³⁰⁵ *Izvyestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 50; АБиХ, КБУДБ, пов. 522/32 (Тромјесечни извјештај, за јануар-марта 1932. године, КБУДБ МУД у Београд).

еухаристичког католичког конгреса, почетком јуна мјесеца те године, у Сарајеву, успут искористивши прилику да устврди као је бивши министар „велики Србин“ Воја Јањић, интервенисао да се забрани одржавање тог конгреса, јер има политички карактер, али је Шарић, наводно „код најмјеродавнијег у овој земљи испословао дозволу за одржавање еухаристичког конгреса.“³⁰⁶ Шарић се осврнуо и на иступање „једног сенатора“, а ради се иначе о Атанасију Шоли, који је, наводно, затражио забрану конгреса, јер он има за циљ да манифестује „јачину католицизма и хрватства“, те да је Сарајево муслимански град. Шарић је том сенатору, поручио да „није Сарајево само муслиманско, него је и католичко, јер нас католика Хрвата има у Сарајеву преко 20.000.“³⁰⁷ Дакле, према Шарићу, у Сарајеву једино нема православних Срба, а његов ријечник неодољиво подсјећа на некадашњи Штадлеров. Осим тога, пуно више од овог штурога ивјештаја КБУДБ о Шарићевој дјелатности и говорима поводом еухаристичког конгреса, сазнајемо из једног службеног дописа који је упућен Атанасију Шоли поводом тога. У њему се говори о томе како је Шарић, приликом проповиједи на први дан католичког Ускрса, у сарајевској катедрали оштро напао српског патријарха Варнаву и сенатора Атанасија Шолу. За Шолу је рекао да би назив „сенатор“ требало да значи да је паметан, али да Шола „није паметан“.³⁰⁸ Патријарха Варнаву је напао због тога што је у прошлогодишњој Васкршњој посланици критиковао папу, западну цркву и католицизам. У том контексту Шарић је рекао „Кад сте чули да је који католички бискуп напао православље: То је нама испод части! Ми не нападамо, ми само бранимо наше вјерске истине и бранимо се од њихових нападаја. Ми не политизирамо у својим црквама, ми проповиједамо Исусову науку. У Београду је једна племенита српска гђа дала свој прилог једној католичкој редовници и рекла је да она то радо даје, јер да католички свећеници проповиједају вјеру и Бога у цркви, *а проповиједи наших свећеника*, њезине су ријечи, *јесу политика, политика и опет политика*. Ето и сами

³⁰⁶ Исто.

³⁰⁷ Исто.

³⁰⁸ АХНЖ/К, Збирка породице Шола, кут. 2, бр. 311 (Службени допис Атанасију Шоли из неког суда, али се на печату не може разанати о којем се суду ради, јер је на печату јасно читљива само ријеч „суд“).

племенити Срби признају, да ми не нападамо. И не само да не нападамо него православље и живи на рачун католицизма, они имитирају нас католике: Ено папа непрестано наглашује потребу Католичке Акције, а ето се у новије вријеме и православци наши угледаше у то и уведоше православну Акцију и т. д. Нека нас имитирају, то нас само весели, јер тако ће брзо увидјети истинитост католичке вјере и доћи ће лакше до јединства...³⁰⁹ Можда је надбискуп Шарић заиста и био убијеђен да су ово ријечи Христове љубави, а не ријечи земаљске мржње, али је сасвим сигурно да се у својој агресивној језуитској мисији знао послужити и ноторним неистинама, поготово када је ријеч о (не)политичкој дјелатности римокатоличке цркве. Наравно, није могао да отрпи, а да се не дохвати и сна свих језуита, који је трајао већ вијековима, а то је унијаћење православних Срба, по чему није заостајао иза надбискупа Штадлера.

Када је у питању Штадлер, треба рећи да је, захваљујући Шарићу, његов дух прогањао сарајевске Србе и тих година. Откривање споменика у католичкој Катедрали у Сарајеву „не великом Штросмајеру, него највећем Србождеру, кога ће, вероватно је, ренегати око Перчеца и комп. данас сутра прогласити за светитеља“, изазвало је демонстрације српске националне омладине. Откривање споменика надбискупу Штадлеру Срби из Сарајева су схватили као чин националне увреде и осјетили потребу да „дају изражаја свога згражања, како над овим чином, тако и над оним инфамним провокацијама.“³¹⁰ Поворка од око 800 људи прошла је улицама Сарајева и отишла на поклоњење гробовима Видовданских хероја на Кошеву, уз поклик „Живио краљ Александар“ и „доље ренегати – доље издајнице – доље Павелић и Перчец.“³¹¹ Један од говорника Ђуро Павичевић, позивајући присутне да крену на гробницу Видовданских хероја, узвикнуо је: „А да би потресене кости мученика умирили, они ће гласом трубача са бојне Дрине сложено загрмети: Да Срб још живи – да је јунак“ те ће се и тамо у Кошевској долини она гробна тишина за моменат пореметити од усклика „Живио наш Краљ!“³¹² Ово је била једна од ријетких

³⁰⁹ Исто.

³¹⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 1362/32 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 19. јуна 1932. године).

³¹¹ Исто.

³¹² Исто.

српских националних манифестација у том периоду, а, као што видимо, била је директно изазвана провокативним акцијама римокатоличког клера. С обзиром на то да су се непосредно прије тога одржавале антирежимске демонстрације инспирисане од шефова опозиције, ове демонстрације су могле бити схваћене као контра акција присталица режима, али се из документа несумњиво види да су биле инспирисане искључиво, по Србе провокативним и увредљивим, понашањем римокатоличког клера и екстремних хрватских националиста. Међунационалне сукобе Шарић није изазивао само у Сарајеву, већ и свим мјестима Босне и Херцеговине у која је долазио, ка, на примјер, у Травнику, приликом прославе 50 година исусовачке гимназије у овом мјесту, када је уз покличе „Живели Хрвати католици“ рекао како је Травник „Мали Рим“. Манифестација се завршила свирањем химне „Лепа наша домовино“ и поклочима „Живила слободна Хрватска“ и „Живила хрватска Босна“.³¹³

Отворени напад на Соко Краљевине Југославије, римокатолички епископат је започео још у августу 1932. године када је надбискуп Бауер забранио католичким свештеницима да благосиљају соколске заставе.³¹⁴ Недуго послје тога, а убрзо послје Загребачких пункција, нимало случајно, на бискупској конференцији у Загребу 17. новембра 1932, године, католички епископат је кренуо у офанзиву на Соко Краљевине Југославије. „Пастирско писмо“ са те конференције објављено је у католичким тједницима, а 8. јануара 1933. године прочитано у свим римо и грко католичким црквама.³¹⁵ У том „Пастирском писму“ на најгори могући начин се напада Соко и соколска идеологија. Соколи су убрзо одговорили својом Декларацијом у којој су најенергичније одбили те „нечувене инсинуације и обеде... које могу да произилазе само из зле воље, политичког рачуна или фанатичке заслепљености.“³¹⁶ осим тога, Соколи су јавно оптужили римокатолички клер да у широке народне слојеве уноси мржњу и раздор и распирује вјерске и племенске страсти у тренутку када је јединство Југословена најпотребније. Од тог тренутка започео је прави вербални рат између Сокола и римокатоличке цркве у Краљевини

³¹³ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 143.

³¹⁴ *Врбаске новине*, бр. 71, 21. јануара 1933. године.

³¹⁵ *Врбаске новине*, бр. 70, 18. јануара 1933. године.

³¹⁶ Исто.

Југославији, који се одмах одразио и на простор Босне и Херцеговине. У штампи су се оглашавали многи угледни појединци, а међу њима и Хрвати, бранећи Соко и соколске идеје и јавно оптужујући римокатоличку цркву за антидржавно дјеловање, везујући директно њено „Пастирко писмо“ за Загребачке пунктације и везе са Мусолинијевим фашизмом. Тако је, на примјер, др Ђуро Шурмин у опширном тексту под насловом „Зар ћемо тако у нову годину“, оптужио римокатолички епископат да је поменуто Резолуцију, то јест, „Пастирско писмо“, донио послије Загребачких пунктација и „дугих вијећања и честих путовања у Рим, католичких бискупа.“³¹⁷ Др Мирко Бујић је, на годишњој скупштини Соколске жупе у Сплиту, јавно оптужио римокатолички клер да се за издавање тог „памфлета“, како он назива „Пастирско писмо“, послужио „оним што нам је најсветије, оним чега се никад не одричемо – католичком вером и олтаром. И тим средствима сипају се увреде на сопствене вернике.“³¹⁸ Оштри напади на католички епископат долазили су од свих југословенски оријентисаних елемената у Краљевини Југославији, а појавила се и иницијатива да се Исусовци, као најрадикалнији језуитски и антидржавни елемент, протјерају из земље. Све што се дешавало у вези „Пастирског писма“ најдиректније се одражавало на Босну и Херцеговину и уносило велики немир у народ. Католички клер, предвођен својим епископатом, инструисао је католички народ, не само против Сокола, већ и против државе, династије и највише против Срба. Тако је фебруара 1933. године, искоришћена 78. годишњица надбискупа Бауера, да се скупљају потписи вјерника, не само за честитке надбискупу већ и за подршку посланици епископата, те протест због напада на Исусовце. Римокатоличка црква до те мјере је радикализовала своје вјернике да су и ученице у петом разреду Женске учитељске школе у Сарајеву, говориле својим вршњакињама православне вјере „Александар је ваш краљ, а не наш.“³¹⁹ Свака прилика за радикализацију вјерских и националних осјећања католичких вјерника у Босни и Херцеговини кориштена је максимално од стране бискупа Шарића и осталог клера. Провокативни Шарићев говор на обиљежавању једанаесте годишњице крунисања папе Пија XI, касније је од стране

³¹⁷ *Врбаске новине*, бр. 71, 21. јануара 1933. године.

³¹⁸ *Врбаске новине*, бр. 70, 18. јануара 1933. године.

³¹⁹ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 180.

Врхбосанске бискупије прештампан и умножен, те слат на адресе католичких вјерника.³²⁰ Народни посланик из Зенице Фрањо Маркић извргнут је општем бојкоту и негодовању, зато што је потписао пројекат Закона о изгону Исусоваца из Краљевине Југославије.³²¹ Оваквих и сличних примјера иступања римокатоличког клера у Босни и Херцеговини било је у то вријеме небројено, а све је то морало неминовно да се одрази на међувјерске и међунационалне односе. Захваљујући првенствено томе, а затим и дјеловању Мачека и Трумбића, те франковаца и екстремне хрватске емиграције, хрватски национализам узимао је све више маха, а то су најбоље могли осјетити на својој кожи они Срби који су живјели на простору Савске и Приморске бановине. О тој провали све агресивнијег хрватског национализма у дијеловима Херцеговине који су припали приморској бановини, обавјештавао је Лазара Марковића његов страначки колега из Мостара Миле Вујадиновић, на следећи начин: „Писао бих и жалио се, али коме? Људима, којима би требало много нешта рећи, не смем. Бит ћу антирежимски и казниће ме. Они смеју, пишу и говоре. Приређују забаве, излете, зборове и манифестације у којима доносе и из фишека просипљу хрватску земљу и мешају је са овом тврдом херцеговачком, постављају границе итд... Ко су они, ти сепаратисти – 80% државни чиновници. Све скоро државни јаслаши. Масе нису. Сељаку је добро, задовољан је, ради и ћути. Отрови га сепаратистички из града трују. Из канцеларија још више. За што? Јер им је добро. Јер им ни у мајчину трбуху није било као данас... Најела се уш, па хоће да пукне. Најео се па нема по коме да испраши него по Династији, Србији и свему ономе што је Српско. Што више вређају, више им се тепа и даје. Доброту злоупотребљавају и сматрају државном слабошћу. Ми смо Југословени. Они сепаратисти. Кад ми будемо Срби и то стари, они ће тек онда бити Југословени... А шта је с нама. Ми смо Југословени, који из рођеног и одгојеног патриотизма страдамо, морално и материјално. Из дана у дан све више трпимо. Слушамо и појединачно доживљујемо већих и мањих увреда. Шта да радимо. Коме да се жалимо. Немамо коме и несмемо. Ћутимо и трпимо. Сами између себе разговарамо о

³²⁰ Исто, 182-185.

³²¹ Исто, 185.

догађајима који се око нас збивају. Сами себе тешимо и на тај начин настојимо сачувати ово љубави према Отаџбини. Многи духом клоне, а многи су већ и клонули. Јесу верујте ми. Није ни чудо, јер увреде и понижења сваки дан доживљујемо, од кога, од сепаратиста. Никог нема да нас разуме и да нас у заштиту узме. Што више пишем, све више осећам да ми је на души лакше.³²²

Уз ово писмо, Вујадиновић је са коментаром „да бар за моменат видите односно осетите, с ким и како живимо“, послао Лазару Марковићу препис једног летка, који су сепаратисти дијелили по Херцеговини, поводом предстојећег доласка Патријарха Варнаве у Мостар и Дубровник. У летку се, између осталог, каже: „У суботу и недељу 24 и 25 рујна задржават ће се у Дубровнику „Влашки Папа“ Српски комитација Барнаба, којег крвави београдски режим шаље у нашу Хрватску Атenu, да покуша заробити и наше душе како су силом заробили и наша тјелеса. србијанска хегемонија шаље нам има већ 15 година разне своје културне опанчаре да нам украду оно што смо ми вијековима тешком муком и снагом својих умова сакупили. Таковијех влашкијех смрдљивијех догона пун је сада наш град и још је само фалио комитација Барнаба са својим брадатијем штабом да би Аугиасова штала била до врха крцата. Долазак комитације Барнабе политички је акт којим се хоће показати како је Дубровник и његова околица влашка и српска... Позивамо вас грађани наше слободне Хрватске Атене да тога дана останете код куће са својом дјецом. Не будите знатижељни да видите ове комитске насилнике и крваве злочинце... Нека види да је Дубровник Хрватски... Да, Дубровник је Хрватски и католички и њихов Бог није и не може бити и наш...“³²³ Ето у каквој врсти „хришћанске љубави“ је римокатоличка црква васпитавала своје вјернике у Краљевини Југославији.

Што се тиче српске политичке елите из Босне и Херцеговине, ипак је, чини се, најпотпунију критику стања тадашњег политичког и друштвеног живота у Краљевини Југославији и то јавно, на сједници Парламента, изрекао Васиљ Грђић. Очигледно изиритиран наступом групе хрватских посланика, те пунктацијама и дјелатношћу римокатоличког клера, али и видно разочаран дотадашњим искуством

³²² АЈ, 85-2-548 и 550 (Миле Вујадиновић Лазару Марковићу из Мостара 12. новембра 1933. године).

³²³ Исто (Препис летка).

југословенске државе и посебно свих државних управа од 1918. године, Грђић је тада, својствено својој правдољубивости, али и несвакидашње храброј и бриткој ријечи, прегао да претресе све кључне проблеме југословенске државе и друштва. Прије свега, осврнуо се на своје колеге који су очигледно почели да напуштају југословенску идеологију, на чијем програму су били и изабрани за сенаторе и народне посланике: „За многе од ових који окренуше леђа програму на коме су изабрани, а остају и даље посланици, не би нико ни знао да нешто политички значе, да их ми сами не учинисмо величином, истакосмо их чак на врхове наше државне управе. Јер шта значе Шврљуге, Франгеша, Шуперине, Преке за стварање ове државе? Ништа! Под Богом ништа. Шта иначе значе? Поштована имена, али имена, која у самим масама, за које кажу да се боре, не значе много, па гдје – које мало, веома мало, управо микроскопски мало. И овом приликом јасно се потврдило, да смо се требали држати оне вечите истине: *држ се стара пријатеља, а нова друма!* Код свих, а особито код Хрвата и Словенаца, код њих највише, требали смо се држати оних који су били Југословени још прије ослобођења у борби против туђинске власти – а не црно-жутих до пропасти Аустроугарске.“³²⁴ Грђић се даље запитало шта је то у ствари „једнакоправност“, наводећи случајеве када та једнакоправност није доступна, на примјер, жртвама шуцкора у Босни и Херцеговини.³²⁵ Као велико зло и неправду која се „као правило увријежило при вођењу опћих послова“, било је, према Грђићу, то да „ако се хоће нешто да постигне, треба опонирати, треба се приказивати стално

³²⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, Редован сазив за 1932 и 1933 годину, књ. IV, Београд 1933, 66 (XXIX редовни састанак, држан 14. марта 1933. године).

³²⁵ Као примјер те „једнакоправности“ Грђић је навео свој сусрет са једним сељаком из Источне Босне, који је са њим заједно био оптужен на Бањалучком велеиздајничком процесу: „При руковању осетим да су му прсти згрчени. Неких нема половину. Питам га, од чега му је то. Знаш, рече, ово ми је биљег од једног шуцкора. Зашути мало па настави. Ено га претседник општине. Чини ми се добио је сада ову нову круну југословенску. Заћутали смо обоје. Ипак, обично је све то рекао, без узбуђења. Навикао се већ на сличне поступке. Видио је да се оваке и сличне ствари догађају. А тога претседника општине није изабрао народ. И не би га изабрао, сигуран сам, кад би се питао. Изабрали га ови овде, на врховима.“ Говорећи даље о „једнакоправности“, Грђић је наставио: „Треба заборавити, сигурно је, неваљалу нашу прошлост. Па и ону пре ослобођења, за време великог рата, кад су нам осведочења у крв запливала. Али се не смеју заборављати и заборавити многи, које ја називљем старим пријатељима, којима ослобођење би циљ живота – појединци и читаве организације. А свакако мислим да нису стекли никакво право да буду протежирани они, који све до ослобођења осташе у заблуди помажући туђина. А и то се догађа. Скоро сам чуо једног честитог Муслимана, кољеновића, потпуно занемареног, а био је прије увек у борби с нама заједно против туђина, како са иронијом каже: „Е требао сам бити бар шуцкор.“ (Исто, 66-67).

незадовољан. То неки умеју до виртуозности. И ко више то уме, тај стално више добија.³²⁶ Као главни проблем који је из овога произишао Грђић је сматрао то што „оваквим настројењима у друштву били су жртва они крајеви, чији претставници нису умели, а нису ни хтели, то подвлачим, да стално стављају државу пред нове жртве, па често и у тешка искушења. То су сви наши крајеви централни и југоисточни, читава бивша покрајина Босна и Херцеговина, Црна Гора, Санџак, југозападна Србија, великим делом Дунавска и Вардарска бановина. Кратко, сви крајеви, осим оних који се налазе на прузи Београд – Загреб – Љубљана.“³²⁷ Грђић се, такође, заложио за грађанске слободе, рачунајући и слободу штампе, збора и договора сматрајући да „грађанске слободе могу донети само користи и појединцима и народу узевши опћенито. Додајмо само, што вреди као аксиом: да слобода једног иде дотле, док не тангира слободу другога.“³²⁸ Осим ових, Грђић је у свом говору дотакао и читав низ других проблема југословенске државе и друштва, од школства, привреде, посебно корупције у шумарској и рударској индустрији, саобраћаја, физичког васпитања и тако даље. Још једном је нагласио потребу оснивања универзитета у Сарајеву. Занимљив говор одржао је неколико дана после Грђића и посланик из Дринске бановине Мустафа Мулалић, а тема његовог излагања био је југословенски национализам у просвјетној политици Краљевине Југославије. Мулалић је примијетио да је аналитички посматрано „наш национализам веома благ“, састоји се од „српства, хрватства и словенаштва“, који се могу стопити у један југословенски национализам, али се он састоји истовремено и од вјерских компонената које нису сродне и не могу се никако стопити у једно. Зато се Мулалић заложио за одстрањивање вјерске компоненте из уџбеника, то јест, „у просветној политици увести еминентан национализам, ослобођен од свих компонената, које не могу да се, као сродни случају у једно, и које, шта више, са својим интрасингентним схватањима могу да одужују природан процес народног амалгамисања.“³²⁹ Другим

³²⁶ Исто, 67.

³²⁷ Исто.

³²⁸ Исто.

³²⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, Редован сазив за 1932 и 1933 годину, књ. IV, Београд 1933, 19 (XLII редовни састанак, држан 17. марта 1933. године).

ријечима, Мулалић је објаснио да муслиманска дјеца из унифицираних уџбеника не могу правилно схватити југословенски национализам, ако морају да уче вјерске садржаје других религија, што је био сасвим у праву. Због тога је Мулалић предложио да умјесто што муслиманска дјеца морају да уче о „Мајци Божијој“, што је њима сасвим непознат појам, па чак и појам који може изазвати аверзију у конзервативној муслиманској средини, боље би било да уче о „Мајци Југовића“ или умјесто о Светом Ђорђу и Светом Николи да уче о Милошу Обилићу и Марку Краљевићу. Мулалић је очигледно скренуо пажњу на моћни религијски фактор, који је несумњиво био пресудан код већине становништва Краљевине Југославије, а који је био суштинска сметња „националном амалгамисању“ југословенске нације. Исто дана, приликом дебате о буџету народни посланик Јово Принцип, иначе рођени брат Гаврила Принципа, умало је изазвао инцидент у Скупштини, оптужујући Народну скупштину да до сада није ништа урадила за народ и да посланици само троше државне паре: „Ја мислим да ми нисмо ништа учинили до сада, и то у најтежим и најцрњим данима за земљораднике, раднике и занатлије. Да је толико милиона динара колико смо дигли из државне касе, да је то дато народу нашем, нашем земљораднику, ја мислим да би му много више користили, него ово мало закона, које смо изгласали.“³³⁰ На крају је, стално прекидан узвицима негодовања, Принцип ипак успио да каже своју главну мисао: „Господо посланици, има овде годину и по дана, како се обмањујемо, тепамо 6. јануаром... Ја мислим, ми који смо дошли на основу њега у Народну скупштину, и нисмо донели ништа велико. Исти људи, који су били пре 6. јануара, остали су и после! Част изузецима!“³³¹ Овако дисонантни тонови народног посланика из Сарајева, нису пријали већини народних посланика, па Принципу више није дозвољено да говори, али се на њега надовезао посланик Ристо Ђокић који је искористио прилику да искритикује неколико законских рјешења које је скупштина усвојила. Као примјер он је навео Закон о укидању трошарине, који је, по Ђокићевом мишљењу само донесен да омогући двојници-тројници сенатора да згрну милионе, а истовремено је упропастио гостионичаре. Исто тако Ђокић је, као

³³⁰ Исто, 61.

³³¹ Исто.

примјер, навео Закон о заштити земљорадника, од кога је највише користи имала Прва хрватска штедионица, „која је сваки дефетистички покрет у овој земљи за задњих 10 година помагала.“³³² Дакле, из самих ових иступања било је јасно да је српска политичка елита из Босне и Херцеговине, или бар онај њен дио који је био заступљен у Народној скупштини и Сенату, био многим стварима у новом режиму незадовољан, али су и даље били спремни да слиједу основну државну идеолошку линију интегралног југословенства, мислећи да ће на тај начин највише користити и земљи и народу. С друге стране, очигледно их је јако погађала и нова провала хрватског национализма и сепаратизма, а можда је тај осјећај најбоље образложио помињани Миле Вујадиновић, већ цитираном реченицом: „Ми смо Југословени. Они сепаратисти. Кад ми будемо Срби и то стари, они ће тек онда бити Југословени.“ Своје погледе на актуелни политички тренутак, али и на укупне друштвено-политичке односе у Краљевини Југославији, саопштио је на сједници Парламента, 16. марта 1933. године, и др Милан Сршкић, тадашњи актуелни предсједник владе и најекспониранији српски политичар из Босне и Херцеговине у шестојануарском режиму. Прије свега, он је осврћући се на критике зашто влада није реаговала на пунктације, рекао да влада није „свађалица“ па да се упушта у препирке са сваким, поготово што међу тим пунктацијама има и таквих које су „и по аутору и по садржају, изазвале само сажаљење и смијех.“³³³ По питању пунктација Сршкић је сматрао да су оне донијеле и двије позитивне ствари. С једне стране, оне су омогућиле да се коначно види за многе политичаре шта мисле, а с друге стране показало је да једнодушност и компактност опозиционог блока у ствари „легенда“ или, боље рећи „блеф“. По питању југословенства, Сршкић је изнио следеће мишљење: „Поштовање племенских имена и традиција свима је узвишено, али има увек служити развијању националне синтезе и јединства. Даље су битна обиљежја југословенства пуна национална солидарност, једнакост и равноправност, једнако старање и једнака брига за све крајеве, јер су сви крајеви дио наше заједничке југословенске Отаџбине, као и искључивање свачије хегемоније и свачије превласти.

³³² Исто.

³³³ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, Редован сазив за 1932 и 1933 годину, књ. IV, Београд 1933, 347 (XLI редовни састанак, држан 16. марта 1933. године).

Југословенство не потири и не искључује ни племенске традиције, ни племенске светиње, него их уздиже као заједничке, да служе нашем развијању и јачању националне синтезе и националног јединства. Схватило се југословенство као интегрално југословенство, или пак као синтеза српства, хрватства или словенства, као једног народа – и у једном и другом случају оно се у практичном животу мора вазда манифестовати као пуна национална солидарност и хармонија између интереса појединачних и цјелине.³³⁴ Сршкић се осврнуо и на још нека значајна друштвено-политичка питања у земљи, а на крају се осврнуо и на посланицу католичког епископата. Између осталог, о овоме је рекао: „Ми, господо, добро познавајући патриотизам и свијетлу прошлост великога дијела госпoде епископа, нисмо ни за једна тренутак могли посумњати у њих и доводити посланицу у везу са оном бесомучном офанзивом, која се води лажима и измишљотинама против наше државе, кроз штампу, радио, и иначе у свакој прилици са стране противника наше земље, у познатом ревизионистичком циљу... Ми знамо, господо, да су инспиратори посланице само један или двојица међу епископима; ми знамо добро са каквим су болом у души многи међу потписницима гледали онај страшни ефекат, који је у први мах посланица у народу изазвала, у народу који воли своју цркву, као и врховни архипастири њени. а који као и они патриотски осјећа за ову земљу и одушевљава се за нашу јаку националну заједницу.“³³⁵ Очигледно, или је Сршкић био у тешкој заблуди или је о овом питању морао да говори на овај начин из прагматичних политичких и државних интереса, а прије ће бити да је у питању ово друго. Тешко је повјеровати да Сршкић као предсједник владе, а једно вријеме и министар унутрашњих послова није био обавијештен о разорном антисоколском и антијугословенском раду велике већине католичких епископа у Краљевини Југославији. С друге стране, овакав његов наступ разумљив је с обзиром на функцију коју је тада обављао, а која га је обавезивала да дјелује помирујуће и у сврху стишавања узаврелих страсти. А Сршкић није, као Васиљ Грђић, био политичар без длаке на језику, спреман да каже оно што мисли, па ма колико га то коштало. На тај

³³⁴ Исто, 348-349.

³³⁵ Исто, 350.

начин, на жалост, остајемо већином ускраћени за истинске ставове Милана Сршкића о тадашњим кључним друштвено-политичким питањима, мада се чини да су његови ставови о југословенству, изречени овом приликом, у главном искрени и да се не би могли лако довести у питање, за разлику од ставова изречених о акцији католичког епископата.

У тако узаврелој друштвено-политичкој ситуацији влада није сматрала за прагматичан потез да распише општинске изборе истовремено у свим бановинама. Због тога су они расписивани сукцесивно. Тако су, на примјер, општински избори прво одржани у Врбаској бановини, 6. августа 1933. године, а за Дринску бановину су тек расписани 17. августа, а одржани 8. октобра исте године.

Пред општинске изборе, владајућа Југословенска национална странка (бивша ЈРСД), настојала је да докаже своју снагу и подршку у народу и то припремањем величанствених зборова. Један такав збор одржан је у Сарајеву 4. јуна 1933. године, уз учешће свих водећих личности ове странке, прије свих предсједника владе Милана Сршкића, предсједника странке Николе Узуновића, министара Боже Максимовића, Лазе Радивојевића, Хамдије Карамехмедовића, Лавослава Ханжека, затим генералног секретара странке, министра Алберта Крамера, предсједника Народне скупштине Косте Куманудија и многих других високих званица. Како се тврди у извјештају КБУДБ Министарству унутрашњих дела, на скупу је учествовало око 100.000 људи из свих крајева Дринске бановине.³³⁶ Збор је отворио сенатор Атанасије Шола, а њиме је предсједавао др Нинко Перић. Говорило је укупно 18 говорника, а збор је требао да представља „братску сложну и једнодушну манифестацију јединства и слоге свег Југословенског народа“, како је наведено у поздравном телеграму са скупа краљу Александру.³³⁷ Слични скупови, мада са доста мањом посјећеношћу, одржавани су и у осталим градовима. У Бањој Луци, велики скуп ЈРСД одржан је 9. јула.

За то вријеме, опозиција је смишљала најбоље начине да у датој ситуацији извуче што више може, било кандидовањем својих присталица и на тај начин

³³⁶ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 246-247 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април – јун 1933. године).

³³⁷ Исто.

њиховим убацивањем у општинску власт, било потпуном апстиненцијом од избора. Пред општинске изборе у бановинама, Главни одбор Народне радикалне странке је послао проглас својим присталицама у унутрашњости, 1. јула 1933. године, са следећом поруком „Ми немамо као Радикали ни слободе речи, ни слободе штампе, ни слободе кретања. У таквим приликама нама није ни могуће да као организовани радикали узмемо учешћа у општинским изборима, Али, с друге стране, мора се водити рачуна о интересовању сваког грађанина за прилике у његовој општини... нека наши људи узму учешћа у општинским изборима, трудећи се да у општинску управу уђу најбољи и независни људи из њиховог места, а првенствено они, који су познати као добри радикали.“³³⁸ Слично као радикали поступили су земљорадници па су се њихови кандидати појавили на општинским изборима. С друге стране, хрватска опозиција коју је имала владајућа странка у Парламенту, то јест Народни сељачки клуб, имала је сасвим другачије намјере од остатка владајуће структуре. Већ сутрадан по расписивању општинских избора за Дринску бановину, Никола Никић је упутио писма својим присталицама на терену у коме наводи да је неопходно да Хрвати на те изборе изађу самостално, а не под фирмом ЈРСД, то јест, већ тада ЈНС.³³⁹ Командир Дринског жандармеријског пука обавјештавао је КБУДБ да је Хрговчић заиста, одмах пошто је примио поменуто писмо, кренуо у акцију по селима брчанског среза да међу Хрватима агитује онако како му је Никић из Београда наредио.³⁴⁰ С друге стране, римокатолички клер и Мачекове присталице у Босни и Херцеговини агитовали су да Хрвати у потпуности бојкотују изборе. Мехмед Спахо је својим присталицама такође поручио да бојкотују општинске изборе, а његови кортеши разишли су се по својим мјестима да у том смислу агитују у народу. Као и раније, и овог пута су кортеши ЈМО употребљавали вјерске осјећаје муслимана, покушавали да агитују приликом вјерских служби у џамијама, а оне који су изашли на изборе називали „немуслиманима“. Ова агитација наставила се и послје избора,

³³⁸ АЈ, 37-11-4 (Проглас Главног одбора Радикалне странке својим присталицама, од 1. јула 1933. године, под насловом „Драги пријатељу“).

³³⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2972/33 (Писмо Николе Никића Јози Хрговчићу у Брчко 18. августа 1933. године).

³⁴⁰ Исто (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 29. августа 1933. године).

па је тако Рагиб Чапљић у селу Шетићи, среза рогатичког, покушао 17. новембра 1933. године, пред џамијом, у току богослужења, да одржи политички говор, али пошто му то није дозволио имам Назиф Хељић, он се послије богослужења обратио вјерницима следећим ријечима: „Браћо Муслимани! Најљепше вам захваљујем када сте остали у муслиманској заједници и када нисте дошли на општинске изборе у Борику на 15. октобра тек. године и када нисте послушали г. Подбана, народног посланика и среског начелника, јер немуслимани не требају да живе међу нама, али општински избори, то није ништа, него треба тако да останемо и даље када дођу избори народних посланика који ће бити важнији за наше муслимане него за немуслимане.“³⁴¹ Кога је све сматрао немуслиманима „који не требају да живе међу нама“, Чапљић није хтио да каже. У неким мјестима Спахове и Мачекове присталице агитовали су заједно, позивајући народ да не излази на општинске изборе. Тако је, на примјер, среска испостава из Завидовића обавијестила среско начелство у Жепчу да Контић Иво и Кадрић Мехмед заједно наговарају народ да не излази на изборе. Према извјештају једног сеоског старјешина, највећи утицај на католике у том крају имао је жупник Иво Субашић.³⁴² Рад католичког клера међу народом у смислу бојкота предстојећих избора, забиљежен је и у Крешеву и Фојници.³⁴³ КБУДБ слала је и друге извјештаје о штетном раду католичког клера по народ, као, на примјер, куповање свете водице у сврху заштите усјева од глодара.³⁴⁴ Власти су покушавале да спријече овакав деструктиван рад опозиционих кортеша, али им то у доста случајева није полазило за руком. Тако је среско начелство из Брчког обавјештавало

³⁴¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3946/33 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 25. новембра 1933. године).

³⁴² АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2972/33(Среска испостава у Завидовићима среском начелству у Жепчу 22. септембра 1933. године).

³⁴³ *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 251 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април – јун 1933. године).

³⁴⁴ Јуна мјесеца 1933. године десила се најезда мишева, која је пријетила да сељаке остави потпуно без усјева и док су се муслимански сељаци организовали да их тјерају, хватају и уништавају на разне начине, дотле су католички сељаци наговарани од свог клера да купују свету водицу и њоме прскају своје њиве као заштиту против мишева. Бан Дринске бановине сматрао је да такав „убитачан верски одгој“ уништава сељака, па је и то навео као један од разлога зашто у Фојници сељаци католици много лошије материјално стоје од сељака муслимана (Исто).

КБУДБ, 7. септембра 1933. године, да је учинило све како би спријечио гласање на племенској или вјерској основи.³⁴⁵

Бан Милосављевић је тврдио да су општински избори у Врбаској бановини протекли у потпуном реду, без иједног и најмањег инцидента. На изборе је изашло 63,44% бирача, а укупно је било постављено 292 изборне листе, од чега је ЈНС припадало 256, а осталих 36 припадало је разним ванстраначким формацијама. ЈНС је у Врбаској бановини постигла значајну побједу, јер је за њихове листе гласало 144.251 бирач (скоро 90%), а за опозицију само 15.680 бирача.³⁴⁶

За разлику од Врбаске, општински изборни нису протекли тако мирно на простору Дринске бановине. Инциденти су забиљежени на више гласачких мјеста, а на неким су међусобни сукоби бирача или партијских кортеша имали за последицу и смртне исходе. Један од најтежих инцидената десио се у општини гласиначкој, код Сокоца, у срезу рогатичком, а протагониста нереда био је Арсо Копривица, познати кортеш ранијег Савеза земљорадника у Источној Босни. Копривица је, са групом својих помагача, читав дан ометао рад три бирачка одбора у Сокоцу и агитовао међу сељацима да гласају за њега. Маса се од 300-400 људи, његових присталица, није се разилазила ни увече захтијевајући да им се одмах саопште резултати гласања. А када су резултати саопштени и када су видјели да је Копривица изгубио, маса је насрнула на општинску зграду и напала је каменицама, а затим и почела да пуца из револвера, војничких и ловачких пушака на жандарме који су обезбјеђивали зграду. У том метежу, жандармерија је узвратила на ватру и епилог читавог случаја био је тај да је један човјек остао мртав на лицу мјеста, док их је десетак теже или лакше рањено, а неки од тешко рањених су преминули у сарајевској болници наредних дана.³⁴⁷ Према мишљењу истражних органа, циљ изазивања ових нереда био је покушај Арса Копривице да стварањем инцидента избори у општини гласиначкој буду поништени и опет поновљени. Међутим, ствар се отела контроли и исход је био фаталан, што Копривица сигурно није желио, али јесте био главни виновник догађаја. Пошто је

³⁴⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2972/33 (Среско начелство у Брчком КБУДБ, 7. септембра 1933. године).

³⁴⁶ С.Т. Милосављевић, *Сусрети с краљем*, 238.

³⁴⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3809/33 (Више докумената, извјештаја, љекарских налаза, записника и слично, који говоре о овом случају).

истрагом недвосмислено утврђено да је главни подстрекач и организатор овог трагичног инцидента био Арсо Копривица, са групом својих присталица, очекивало га је суђење и вјероватно драстична казна. Али, с друге стране, Копривица је био омиљен у народу тога краја, чак штавише они су у њему „гледали неку врсту Бога“, како каже Стево Планинчић, бивши радикал, у писму Милану Сршкићу, 1. јануара 1934. године, тражећи да се против Копривице обустави поступак, да се ослободи кривице и чак премјести за ревизора у Аграрној банци у Београду и тако уклони са Гласинца.³⁴⁸ Планинчић је тврдио Сршкићу да ће он овим поступком побрати симпатије народа на Гласинцу, јер народ овог краја гласа за Арса Копривицу као личност, а не као припадника Земљорадничке странке и опозиционара. Даље је тврдио да ако Сршкић поступи по његовом предлогу, Планинчић ће му организовати збор на Гласинцу, обећавајући му да ће га народ носити на рукама и да ће то бити збор какав до сада није имао у Босни и Херцеговини.³⁴⁹ Умјесто тога, Сршкић је Планинчићево писмо прослиједио бану Дринске бановине Вељи Поповићу на даље поступање. Инцидент на Гласинцу није био једини у Дринској бановини, приликом општинских избора 1933. године. Још један инцидент десио се у рогатичком срезу, а Арсо Копривица је и у њему, додуше индиректно, био умијешан.³⁵⁰ Тамо је такође дошло до туче и напада на бирачко мјесто кандидата опозиције Муја Хоџића, али жртава није било. И поред свих настојања опозиције да омету општинске изборе 1933. године, ипак су им, судећи бар према званичној статистици, резултати били мршави. Бан Дринске бановине јавио је МУД у Београд да је у његовој бановини

³⁴⁸ Исто (Писмо Стева Планинчића Милану Сршкићу од 1. децембра 1934. године).

³⁴⁹ Исто.

³⁵⁰ Наиме, према извјештају среског начелства у Рогатици, на изборима за општину Борике, кандидоване су двије листе, једна ЈНС на челу са Васом Планојевићем и друга, опозициона, на челу са Мујом Хоџићем, присталицом бивше ЈМО. Арсо Копривица је, према тврдњама среског начелника из Рогатице, имао договор са Рагибом Чапљићем, најпознатијим кортешом бивше ЈМО из овог краја, да он агитује међу муслиманима за Копривицу у његовој изборној јединици, а с друге стране Копривица је агитово међу Србима да гласају за Хоџиће, тамо гдје је он био кандидован. На тај начин „заоштрени су односи и духови су узнемирени“. На дан гласања Хоџић је читав дан правио неред на бирачком мјесту, а негдје око 15 часова, када је видио да ствари по њега не иду најбоље, његове присталице изазвале су тучу, а затим кренуле у напад на бирачко мјесто. Сам Хоџић је са „батином“ у рукама упао на галсачко мјесто и захтијевао прекид гласања, али је предсједник бирачког одбора већ био прекинуо гласање. Захваљујући интервенцији жандармерије бирачки одбор је успио да извуче живе главе и спаси бирачке спискове. АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3809/33 (Извјештај Среског начелства у Рогатици КБУДБ од 11. октобра 1933. године).

изашло на изборе 75% бирача, те да су листе ЈНС добиле 807 мандата, а опозиционе листе 181 мандат.³⁵¹ Ако је вјеровати бановом извјештају, чак и у оним мјестима гдје су дијељени леци у којима се Хрвати позивају да бојкотују изборе, излазност бирача била је велика. Као примјере, бан је навео општине трамошничку и слатинску, гдје је на биралишта изашло 65% бирача и поред бројних летака и агитације. У Травнику је гласало чак 80% присталица бившег ХСС. Разлоге за неуспјех апстиненције бан Поповић је видио у томе што је народ „исправно схватио значење општинске самоуправе и жели у пуној мери суделовати у политичком животу за изграђивање и усавршавање општинске самоуправе.“³⁵² У овоме несумњиво има доста истине, јер је простом тежаку у Босни и Херцеговини мање било важно ко ће бити народни посланик из његовог среза, него ко ће му бити предсједник општине, преко које је он директно комуницирао са власти.

Послије избора, политичке страсти у Босни и Херцеговини почеле су се нагло стишавати, бар што се тиче народа. У извјештају КБУДБ за мјесец новембар једноставно је констатовано „Страсти су се стишале, а народ, који је искрено одан својој националној држави, одао се свом редовном послу.“³⁵³ То свакако не значи да је опозициони рад у народу престао. Од јануара до априла 1934. године серију оснивачких зборова и скупова одржала је једна нова страначка формација Радикално-социјална демократија. Ову странку основали су бивши познати радикал Војо Јањић, др Душан Смиљанић и Воја Јовановић. Они су покушавали да у југословенске прилике прекопирају француску владајућу Радикал-социјалистичку странку, сматрајући да ће самим називом привући доста присталица из редова радикала и демократа. Др Смиљанић је дуго живио у Француској и био надахнут идејама француске радикално-социјалне демократије, те искрено и пожртвовано приступио организовању нове странке. Према тврдњама Ивана Рибара, др Смиљанић, је наводно њему понудио да буде вођа нове странке, али је Рибар то одбио.³⁵⁴ Ова странка

³⁵¹ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 303 (Извјештај за октобар 1933. године).

³⁵² Исто.

³⁵³ Исто, 309 (Извјештај за новембар 1933. године).

³⁵⁴ Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi*, књ. II, 136. (Рибар у својим политичким записима др Смиљанића назива Драги Смиљанић – Зеко, али се у свим документима из тог периода Смиљанић помиње као Душан, а не Драги).

покушала је да се активира и на простору Босне и Херцеговине. Тако је, на примјер, у јануару 1934. године, у Високом одржан оснивачки збор ове странке, а говорили су Миљенко Видовић, публициста из Сарајева и извјесни Јовановић (вјероватно Војо), уредник листа „Слободни грађанин“. И један и други били су до тада апсолутни политички анонимуси, што ће остати и касније. Ништа боља ситуација, када су у питању кадровска рјешења, по ову странку није била ни у њеним осталим мјесним организацијама, а интересантно је да су јој приступали лица све три вјероисповијести. Тако је, на примјер, предсједник мјесне организације ове странке у Високом био бивши присталица ЈМО Вражић Алија, а привредни програм странке написао је Вереш Славко.³⁵⁵ Нешто живљу активност, ова странка показивала је у мјесецу марту 1934. године, када је одржала и највећи број зборова и оснивачких скупштина, али у главном са slabим учинком.

У овом периоду живу активност су показивали и кортеши Хођерине странке у више мјеста Дринске бановине, а ни владајућа ЈНС није сједила скрштених руку. По овој живој акцији партијских кортеша у народу било је јасно да се нешто догађа на политичкој сцени Краљевине Југославије. Јануара 1934. године, Херцеговину су походили Воја Јањић и др Душан Смиљанић, а њихов циљ био је оснивање Радикално-социјалне странке у Мостару, али према извјештајима Мила Вујадиновића Лазару Марковићу, нису имали пуно успјеха.³⁵⁶ Послије повратка у Београд, Смиљанић је, пун импресија из Мостара, послао писмо учитељу Јову Ћугумовићу, у коме, између осталог, каже: „И морам ти признати да најлепше и најдубље успомене носим из Мостара. Ни огромни зборови, ни одушевљени дочеци пријатеља моје партије нису ме више импресионирали од шаке вас мостараца које сам сусрео – ваш непоколебљиви патриотизам задивљује. У њему се види остатак оне огромне стихијске силе која је наш народ провела кроз векове. Ту, код вас, треба да дођу многи који нису имали прилике да виде прави извор национализма. Ја не кријем своје изненађење: Шумадија није више у Шумадији, она је у Мостару. И ја то причам

³⁵⁵ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 322 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јануар – март 1934. године)

³⁵⁶ АЈ, 85-2-552/552а (Миле Вујадиновић Лазару Марковићу из Мостара, 11. јануара 1934. године).

свуда.³⁵⁷ Међутим Мостарци нису били тако одушевљени ничим, а поготово не политичким партијама, како је Смиљанић био одушевљен са Мостарцима. Само пет година живота у Приморској бановини, било је довољно за Србе из долине Неретве да осјете сву горчину разочарања у политику, странке, али и југословенску државу уопште. Послије скоро 15 година југословенског искуства, учитељ из Мостара Јово Ђугумовић је, у одговору на ово Смиљанићево писмо, не само поновио своје жалопојке из 1918. године, већ и прецизније лоцирао стање српског народа у Краљевини Југославији и посљедице које је по њега имало уједињење, као и перспективе, које он тада није видио као одвећ веселе. Писмо на изузетно сликовит и занимљив начин илуструје тмурне погледе Срба из Босне и Херцеговине на југословенску перспективу 30-их година, а посебно оних Срба који су, још 1929. године, били предати хрватској интересној зони у Краљевини Југославији, а да их нико за мишљење није ни питао. Због тога, писмо доносимо у цјелини:

„Драги мој докторе,

Примио сам твоје пошт. писмо, које је мало и сувише ласкаво, нарочито за нас мостарце, али је мени ипак мило, јер мислим да немаш разлога да би могло имати задњих намера. Што се мене лично тиче Ти си се у додиру са мном, током два божићна дана, могао потпуно уверити какво становиште заузимама у погледу државног и политичког преуређаја наше садање Краљевине. Према тому се не могу одредити ни једној политичкој партији ма с које стране она долазила и ма каква она социјална добра обећавала. Мој душевни немир и национална жалост датира се од дана стварања Крфског Пакта. Државници Србије тијех дана нису знали скиме имају посла. Кад је Србија предзадњу кап крви просула и тиме отворила наша тамничка врата и дигла наша вешала, овамошње масе ваше шире Отаџбине, а то је Српски народ, али онај народ који је једини патио под потученим непријатељем, од узхићења и радости за дуго времена био је на кулминацији националног лудила. И ја сам се сиромас веселио и помагао својим пријатељима да се веселе и ако сам тијех дана, а то је концем 1918. год пок. Пашићу, кад је пролазио кроз Мостар, у једноме

³⁵⁷ АЈ, 85-2-553 (Препис писма др Душана Смиљанића из Београда Јову Ђугумовићу у Мостар, 13. јануара 1934. године).

писму испоставио све оно са чиме и ово писмо дише. Подвукао сам му, да је узалудан пут којим се пошло па ма он трајао и три деценија.

Српски народ своје муком стечено благо, признато у историји читавога света, издао је као трговац свој еспап на вересију и сада нема ни робе ни новца. Издао је за онога који то не заслужује и који никакве гаранције не пружа. Наше ране нису добивене у једном дану или једноме рату, већ су никле у њиховом семену и њиховој вери, зато су дубоке и неизлечиве...

Највеће зло и сва одговорност пред Богом и историјом пада на онај интелектуални свет с ваше и наше стране, који је првијех месеци ослобођења изгубио свако осећање и разумевање за Отаџбину.

И с једне и с друге стране који су били на власти и они који су носили њихово небо, не помишљајући где се налазе, у једној обезумљеној јурњави пљачкали су државно добро, док су други избегавајући то заносили се бесплодним демократским и земљорадничким идејама и у томе филму цепали нашу снагу и загризали у властито месо народа, који је стекао Отаџбину. У томе добу је изгубљено најдрагоценије време. Није се чудити данашњем режиму, који је неминовно морао наступити и постао хајдук што гони хајдуке. Поред тога најстрашнији морални грех носе можда њих педесет у земљи, који су могли а нису хтели лечити ране Крфског Пакта, већ на против окренули ток једне хиљадугодишње историје на сасвим нове, неприродне и безизлазне путеве. Српски народ се осећа несретним, пониженим и увређеним. Он је свесан да је извесни део интелектуалаца извршио издају над њим. Он чека свануће... Будите уверени, драги докторе, да свих 6,614.000. – наших овако мисли и осећа, сем извесног броја оних којима национално и верско осећање није никада значило нешто позитивно. Тима се лако одрећи свега сем пуних јасала. Ми више не верујемо никоме. Ни једна политичка партија не треба нама да долази. Ми се покоравимо законима и све притиске одозго, који су у више махова несносни и тешки, ми ћемо мирно подносити. Београд смо безгранично вољели и према своме положају за њ на жртвеник ишли. Сада не можемо дозволити да више себе пљујемо па на нас да пада.

Београд је, како рекох, све стекао, али је и свему крив. Само један пример. Шта је нагнало Србе министре Краљ. Југославије да се одрекну Видовдана као државног празника? За чију вољу и за какав интерес? Косово је символ Смрти али и символ Васкрса читаве Словенске расе на Балканском Полуотоку, као и свега кршћанскога света Средње Европе. Остаци Косовских хероја нашли су свој збег у пећинама Катунске нахије и скоро пуна четири века, све до васкрса Карађорђево Србије тај је расадник, чувајући ковчег заветне мисли, одгајао историске величине у улози хајдука и ускока, који су са својим балканским друговима у петвековној непрестаној борби запосјевши све кланце и друмове требали своје угњетаче и тиме подгризали стабло велике Турске Империје. Да тога није било, не само што не би било Југославије, већ би данас мујезин у Паризу окуисао.

Ни с једне стране нисмо чисти, да су којом срећом они, који су имали срећу, да располажу плодовима крви палих милионских глава остали на моралној државничкој висини и спречили корупциону епидемију, која је нашу земљу онако дуго харала, били би барем сте стране цењени. Дакле, да је сачуван морални ниво и компактност народа, који је био вољан и преко своје воље, да постави бетонске темеље југословенској државној кули, Српски народ би барем имао и у томе смислу признање и поштовање од свакога па и од данашњих унутарњих деструктивних и мрачних сила и ако – упамти добро – ни у томе случају не би биле с њиме. Једини зрачак утехе и вере имамо још у Карађорђевој кости и Шумадији која не може фалити и надамо се барем у задњи час, да ће нас сте стране Сунце обасјати..... Не желим да Те више умарам. Опрости што Ти нисам раније одговорио. Чекао сам на обећане књиге, које ни до сада нисам примио. Шаљем ја Теби једну своју још давно издану историску ствар.

Прими искрени и топли поздрав од мене и мојих пријатеља Ти и г. Др. Воја.

Мостар, 25. јануара 1934.

Јово Ђугумовић³⁵⁸

³⁵⁸ АЈ, 85-2-533/544 (Препис писма Јова Ђугумовић из Мостара др Душану Смиљанићу у Београд, 25. јануара 1934. године).

Ако искључимо националну романтику и патетику, као, на примјер, о „ковчегу завјетне мисли“ чуваном пет вијекова у врлетима Катунске нахије, те ускоцима и хајдучима који су „запосјели све кланце и друмове“ и тако спријечили мујезина да окуише у Паризу, ово писмо може послужити као вјеран тумач разочарења једног доброг дијела српског народа у Херцеговини, посебно оном дијелу који је 1929. године свјесно остављен у хрватској интересној зони, не само политичким односима у Краљевини Југославији, већ и самим чином уједињења у заједничку државу 1918. године. Посебно у том погледу илустративно дјелују Ђугумовићеве реченице „Ми више не верујемо никоме. Ни једна политичка партија не треба нама да долази.“ Занимљив коментар уз ово писмо, дао је Миле Вујадиновић Лазару Марковићу, коме га је у препису и прослиједио, да је Ђугумовић „онај који се продао г. Круљу“, што ће рећи да је Ђугумовић био присталица шестојануарског режима, као и др Урош Круљ, те да није остао у редовима опозиционих радикала. Остаје само нејасно, како је Вујадиновић дошао у посјед Ђугумовићевог писма. На крају треба рећи да је Узуновићева влада забранила оснивање Радикално-социјалне странке, иако је она била испунила све законске услове, па чак била скупила и потребне потписе грађана. послије ове забране, њени главни протагонисти су се разишли по различитим страначким групацијама.

Првих мјесеци 1934. године, Сарајево је постало мјесто окупљања и живе активности значајних политичких личности из редова најјачих опозиционих партија. Прво је, 5. фебруара, у Сарајево стигао др Милош Тупањанин, безуспјешно покушавао да посјети свог партијског друга Арса Копривицу, који се због познатог догађаја на Гласинцу приликом избора, налазио у затвору, а затим се састао са својим партијским друговима и истомишљеницима, адвокатом др Обрадом Мاستиловићем, Томом Јовановићем, Јовом Поповићем и још неким лицима.³⁵⁹ Иако власти нису сазнале садржај његових разговора са поменутиим лицима, ипак им је било јасно да је његова посјета Сарајеву имала политички карактер. Убрзо послије тога, у Сарајево је стигао и др Лазар Марковић и то са двојаким задатком. У првом реду он је имао за циљ да се састане са др Мехмедом Спахом и разговара о модалитетима будуће

³⁵⁹ Исто, 329.

опозиционе сарадње радикала и ЈМО. Њиховим састанцима присуствовао је и сенатор Стјепан Јанковић, а он им је као Хрват био потребан у тим комбинацијама. Осим тога, Лазар Марковић је настојао да у контакту са својим пријатељима и страначким колегама др Бранком Калуђерчићем и др Миланом Јојкићем испита модалитете обнове Радикалне странке у Сарајеву. Осим са њима, Марковић је одржавао тијесне везе и са осталим бившим радикалским првацима у Босни и Херцеговини, који се нису до тада били приклонили режиму и владајућој странци. Посебно је одржавао интензивне односе са својим ранијим присталицама у Херцеговини. Главну веза Марковићева у Херцеговини био је већ помињани Миле Вујадиновић из Мостара, који га је редовно извјештавао о политичким приликама и посебно дјелатности присталица ЈНС, у коју је ушао највећи број ранијих радикала. Вујадиновић је тако, 6. јануара 1934. године, увјеравао Лазара Марковића да у Херцеговини „још увек радикална срца куцају.“³⁶⁰

Да су учестале посјете Сарајеву опозиционих првака из Београда, током фебруара 1933. године, имале за циљ договор о заједничком опозиционом иступу, властима у Сарајеву је постало недвосмислено јасно када је, 22. фебруара, др Махмут Бехмен отпутовао преко Дубровника на Хвар, гдје се налазио конфинирани Антун Корошец. Према садржају разговора Корошеца и Бехмена, која је једна повјерљива особа дознала од Корошеца, а затим пренијела властима, браћа Бехмени нагињали су више београдској опозицији око Демократске странке, за разлику од Халидбега Храснице и његовом групом која је била више склона хрватској опозицији. Шефкија Бехмен је био нека врста посредника између ове двије групе унутар ЈМО. Склонији београдском опозицијом центру, браћа Бехмени су настојали да што више искористе такозвану „сарајевску аферу“, то јест, злоупотребе Закона о аграрној реформи, која се састојала у одређивању превисоке цијене земљишта и наплати у много већој вриједности у државним обвезницама од стране неколико већих земљовласника. Као главни протагониста ове коруптивне афере означен је народни посланик Хусеин Кадих, који је због тога изгубио посланички имунитет у Народној скупштини. Пошто је он припадао струји око Халидбега Храснице, браћа Бехмени су настојали да ово

³⁶⁰ АЈ, 85-2-551 (Миле Вујадиновић Лазару Марковићу из Мостара, 6. јануара 1934. године).

искористе у политичке сврхе.³⁶¹ Што се тиче др Спахе, Корошец је својој „повјерљивој“ особи рекао да је „као сфинга и да не показује уопште никакве активности“.³⁶² Овдје је очигледно да је др Спахо опет прибјегао својој старој, добро опробаној тактици, да се не приклања ни једној струји у својој странци, ни просрпској ни прохрватској, већ да чека најповољнији политички тренутак када ће повући одређени потез, а који неће бити превише ризичан ни за њега, ни за странку на чијем је челу био нити за народ који је представљао. У том смислу др Спахо је показивао пуно више политичке мудрости од својих бројних сарадника, који су били склони екстремним гледиштима и наступима, те тако још од двадесетих година у неколико наврата цијепали ЈМО. Убрзо је из Београда у Сарајево допутовао и Шефкија Бехмен са намјером да пренесе неке поруке из београдског опозиционог центра др Спаху, али и да се обавијести о мисији свог брата Махмута на Хвару.³⁶³ Овако жива политичка активност опозиционих лидера, могла је да значи само једно, а то је да се припрема нова политичка комбинација, која је имала за циљ јачање владајуће структуре, али и слабљење стега шестојануарског режима, који се очигледно почео показивати неуспјешним. Можда је предзнак тога била смјена владе Милана Сршкића, одлучног и непоколебљивог протагонисте шестојануарског режима, који је поднио оставку цијеле владе 26. јануара 1934. године, а већ сутрадан је нову владу формирао Никола Узуновић. Већ тада је било јасно да је у ствари промијењен само предсједник владе, док су све важније ресоре задржали ранији министри. Босну и Херцеговину је у новој влади представљао Хамдија Карамехмедовић, као министар без портфеља, док за Милана Сршкића у тој влади више уопште није било мјеста. Ово је у ствари био почетак одласка Милана Сршкића у политичку историју, јер послје тога он више није био битнији фактор политичког живота Краљевине Југославије. Са његовим одласком чини се да је у политичку историју почео да одлази и шестојануарски режим. Бан Светислав Милосављевић тврди да му је краљ, приликом прве аудијенције, послје смјене Милана Сршкића,

³⁶¹ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 327 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јануар – март 1934. године).

³⁶² Исто, 330.

³⁶³ Исто, 331.

рекао: „Тог неозбиљног и превртљивог човека, великог али плитког интриганта, нисам могао више да подносим... Нека ми опрости поносна Босна, али сам се њене перјанице морао ослободити.“³⁶⁴ Слично као некада Светозар Прибићевић и Милан Сршкић је одстрањен из апарата власти када је одиграо своју улогу, послије 15 година активног учешћа у политичком животу Краљевине СХС/Југославије.

Упоредо са овим ишла је нова политичка комбинација опозиционих лидера, а краљ је по свему судећи знао за ове комбинације, јер је иначе тешко објаснити како је конфинираном Корошецу на Хвару дозвољено да прима посјете истакнутих опозиционих политичара и праве са њима политичке комбинације. Осим већ поменутих, на Хвар су код Корошеца ишли и др Лазар Марковић, С. Шврљуга испред Народног клуба и други. Иницијатива за нове политичке комбинације потекла је од опозиционих радикала око Главног одбора, а предвиђала је четворну коалицију радикала, СЛС, ЈМО и Народног клуба, који би формирали владу на бази Октроисаног устава, затим увели демократизацију политичког живота, рачунајући и слободне изборе, слободу штампе, зборова и тако даље.³⁶⁵ Осјетивши опасност од ове комбинације, која је могла разбити пречански идеолошки фронт, прваци СДК су предузели акцију да спријече остварење овог плана. У том циљу Бариша Смољан је отпутовао прво Корошецу на Хвар, а затим Спаху у Сарајево, са намјером да их обавијести да ће формирање четворне коалиције схватити као „непријатељски акт према Хрватима“ и „гажење преко хрватских лешева“, па је настојао на све начине да их одврати од намјере сарадње са србијанском опозицијом.³⁶⁶ По свему судећи, Смољан није успио да убиједи Корошеца и Спаха, којима је више „било доста опозиције“ и који би, по његовом мишљењу, „летили у сваку комбинацију, ако би били позвани.“³⁶⁷ На састанку са Спахом у Сарајеву, Смољан је имао подршку и др Јураја Шутеја, а СЛС је том приликом заступао бивши министар др Сушник, који је нешто прије тога дошао од Корешеца са Хвара. У Сарајеву се тада налазио и Марко Натлачен, који је због болести, недуго прије тога, био доведен из Гацка, гдје је био

³⁶⁴ С. Т. Милосављеви, *Сусрети с краљем*, 268.

³⁶⁵ Т. Stojkov, n.d. 266-267.

³⁶⁶ Исто, 269.

³⁶⁷ Исто.

конфиниран.³⁶⁸ Међутим, ове комбинације су пропале просто због тога што их краљ Александар није прихватио, јер још увијек није био спреман да се одрекне Југословенске националне странке.

Жива политичка активност и позиције и опозиције није престајала ни наредних мјесеци у Босни и Херцеговини. У мају мјесецу је у Сарајево стигао и Анте Трумбић. Иако је, заједно са др Шутејом, прве разговоре имао са Спахом и Храсницом, из околине др Шутеја се могло чути да та посјета има приватни, а не политички карактер, јер, наводно, Трумбић је изјавио да са Спахом не може разговарати о политици зато што „он преговара са србијанским политичарима, са којима Трумбић неће да има никаквих веза.“³⁶⁹ Похвалио је бискупа надбискупа Шарића, зато што су „он и католичка црква успели, да иза 6. јануара 1929. г. одржава на окупу хрватски народ у Босни и Херцеговини.“³⁷⁰ Из Сарајева је Трумбић отишао у Травник, гдје га је дочекао „истакнути незадовољник са данашњим режимом“ др Никола Љубичић. Исти дан је имао састанке са истакнутим представницима Хрвата у овом срезу, а сутрадан је отпутовао у Јајце. смисао Трумбићеве посјете Босни и Херцеговини, вјероватно лежи у покушају одвраћања Мехмеда Спаха од сарадње са србијанском опозицијом и с друге стране учвршћивање редова својих присталица. Да Трумбићева акција одвраћања Спаха од договора са српском опозицијом није уродила плодом, види се и по томе што је 4. маја, дакле само дан послје Трумбића у Сарајево допутовао бивши министар Драгиша Цветковић и састао се са Спахом и Бехменом, да би 6. маја заједно отпутовали у Врњачку Бању на састанак са Ацом Станојевићем.³⁷¹ Ово само показује искрене Спахове намјере да сарађује са србијанском опозицијом, чиме сигурно није могао бити задовољан ни Трумбић ни Мачек, јер је њима Спахова подршка била веома значајна, посебно о одржавању мита о непоколебљивој пречанској опозицији према Србији. Међутим, као што је већ речено, комбинацију четворне владе одбио је краљ Александар 9. маја 1934. године,

³⁶⁸ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 334 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јануар – март 1934. године).

³⁶⁹ Исто, 385 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април – јун 1934. године).

³⁷⁰ Исто.

³⁷¹ Исто, 386.

али је истовремено покренуо и нову политичку комбинацију, која је подразумијевала помирење радикала на власти и опозицији, те сарадњу Корошеца. На тај начин била би проширена основа владајуће гарнитуре. Посредник у разговорима између Станојевића и Узуновића, али и између Корошеца и њих двојице био је Милан Стојадиновић. Он је на Хвару од Корошеца добио и писмену изјаву да пристаје на ову краљеву комбинацију, али је Стојадиновић са том изјавом стигао у Београд 9. октобра 1934. године, то јест, истог дана када је краљ Александар пао као жртва атентата у Марсељу.³⁷² Смрт краља Александра тренутно је зауставила све политичке комбинације у земљи, али ће већ крајем године почети нова политичка прегруписавања, са старим, али и са неким новим протагонистима политичког живота Краљевине Југославије. Све странке и њихови кортеши живо су се спремали за догађаје који ће услиједити. Чак је, септембра 1934. године, и изванполитичка организација Југословенска акција покушала да се региструје као странка, али јој је убрзо због тога рад био забрањен.³⁷³

Смрт краља Александра, бар према извјештајима који су стизали из Босне и Херцеговине, одјекнула је болно у народу.³⁷⁴ У извјештају КБУДБ МУД наводи се „Никад до сада од ослобођења народ није тако јединствен, као што га је ујединила ова трагедија,³⁷⁵ Сва друштва и установе одмах су одржале комеморативне сједнице, а у свим православним, католичким и јеврејским храмовима, као и у џамијама одржаване су молитве за упокојење душе и за здравље престолонаследника Петра. У Сарајеву су чак, 10. октобра, избиле демонстрације омладине у којима су полупани

³⁷² Исто, 270.

³⁷³ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2644/34 (КБУДБ Управи полиције Сарајево и свим среским начелствима и испоставама Дринске бановине).

³⁷⁴ Начелство среза Травник, који је важио као мјесто гдје је веома била активна хрватска опозиција и антидржавно дјеловање католичког клера, овако је описало реакције становништва на вијест о смрти краља Александра: „У среду 10. ов. месеца цела варош Травник била је завијена у црно. На свим зградама и државним и приватним биле су истакнуте црне заставе, а на многим радњама и кућама истакнуте слике Блаженопочившег краља, обавијене у црном флору. Скоро испод сваке слике стајао је натпис: *Чувајте Југославију! Александар I*. Све радње преко целог дана биле су затворене. То исто било је и свима местима травничког среза, а нарочито у Турбету, Витезу и Доцу, које су мало већа села и могу се сматрати као мале варошице.“ (АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2901/34 – Среско начелство Травник КБУДБ 19. октобра 1934. године).

³⁷⁵ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 478 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар – децембар 1934. године).

прозори на италијанском конзулату, а затим је интервенисала полиција и растјерала демонстранте. Међутим, демонстранти су се окупљали на другим локацијама и почели да демолирају, боље рећи ломе прозоре, на појединим католичким установама, радњама, али и приватним кућама. КБУДБ извјестила је да „ове демонстрације уперене су биле против свих оних који нису имали црне заставе или краљеве слике“, ³⁷⁶ али је сасвим извјесно да је учешће усташке емиграције у атентату, а поготово дјеловање католичког клера, изазвало огорчење код српског становништва у Босни и Херцеговини. Дрински жандармеријски пук у свом извјештају КБУДБ о овим демонстрацијама каже: „Све се више верује да је бискуп Шарић одлазио у Америку у циљу сепаратистичке акције, а еухаристички конгрес да је био само изговор. Револт народа у Сарајеву, испољен 9. и 10. октобра тек. год. приликом демонстрација противу римокатоличког клера, није уперен био против католичке вере, већ против разорног политичког и државног рада католичког клера у Сарајеву и Босни, а нарочито бискупа Шарића, свештеника Бекавца, Алауповића и др. који се сматрају као најзагриженије сепаратисте, а који за љубав Рима раде на штету свога народа... Свака сепаратистичка акција хрватска на територији овога пука, јесте у рукама католичког клера.“³⁷⁷

По свему судећи, полиција је за nerede у Сарајеву 10. октобра 1934. године, код бана Поповића сумњичила, између осталих, и припаднике Удружења четника *За слободу и част Отаџбине*, па је сарајевски пододбор овог удружења, истог дана, 10. октобра, упутио бану Велемиру Поповићу, писмо следеће садржине:

„Имајући у виду интересе државе и Династије Карађорђевића, слободни смо да Вам поднесемо следеће предлоге: 1. Четници Сарајева држе се и држаће се хладнокрвно и јуначки – јер је Главни Одбор то својом депешом наредио 2. Четници Сарајева – верни државној идеји, у стању су да својим животима зајамче за поредак у Сарајеву, па и околини. 3. Четници Сарајева – верни државној управи, стављају се на свако расположење Вама као носиоцу те идеје и вршиоцу Краљевске власти у Дринској бановини.

³⁷⁶ Исто, 479-480.

³⁷⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3745/34 (Дрински жанадармеријски пук КБУДБ, 27. новембра 1934. године).

Приметили смо да комунистичка руља, несметано од полиције, врши демолирање радњи и то оних трговаца који су еминентно национални Југословени. Са индигнацијом одбијамо од себе набачај полицијских људи који су 1914. године слику Блаженопочившег Краља Петра намазали најгрубљим изметинама – да четници чекају моменат за пљачкање благајни и радња.³⁷⁸

У наставку писма четници предлажу бану Поповићу да изда наређење, да по један припадник четничке организације, задужен револвером, патролира заједно са полицијом и учествује у сузбијању нереда и заштити домова и грађана, те да се четници Сарајева стављају на расположење бану, вољни да, гарантујући ред и мир, од њега приме сва наређења која им изда. Наравно да бану Поповићу није ни падало на памет да наоружава четнике и да им дозволи да патролирају заједно са полицијом улицама Сарајева, али је питање ко је све тога дана у Сарајеву покушавао да изазове што веће нереде и у ком циљу. То поготово ако имамо у виду да су истог дана, око 13 часова, у приземљу зграде сарајевске Главне поште експлодирале двије „паклене машине“ са сатним механизмом, од којих је рањено неколико службеника поште и причињена огромна материјална штета.³⁷⁹ Није требало пуно да полиција схвати да иза овог терористичког акта стоји усташка емиграција, која је на овај начин планирала да, после убиства краља Александра, изазове немире у самој земљи. Већ у новембру мјесецу полиција је установила да на простору Босне и Херцеговине постоји читав усташка терористичка организација, која је прикривала познатог усташког терористу, емигранта Тому Гргића, а који је децембра 1933. године припремао атентат на краља Александра. У вези са овим случајем, полиција је само до краја новембра 1934. године, ухапсила преко 30 лица, која су признала да су прикривала у Зеници Тому Гргића, а затим га тајним каналима преко Сарајева и Дубровника пребацила у Италију.³⁸⁰ Иста ова лица била су одговорна за постављање експлозивне направе у Главној пошти у Сарајеву. Оно што је посебно занимљиво

³⁷⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2864/34 (Пододбор Четничког удружења *За слободу и част Отаџбине* КБУДБ, 10. октобра 1934. године).

³⁷⁹ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 480 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар – децембар 1934. године).

³⁸⁰ Исто, 483.

јесте чињеница да је главну улогу у склањању усташког терористе Гргића из земље, имао бискуп Шарић, који је давао упутства и новац за ову операцију, а Шарићев сестрић Вјекослав Јурић, чиновник жељезничке дирекције, лично је спровео терористу Гргића из Сарајева до Дубровника. Исти тај Јурић, донио је из Загреба „паклене машине“, које су постављене у Главној пошти у Сарајеву 10. октобра и на жељезничкој прузи у Какњу 4. новембра исте године.³⁸¹ Дакле, на простору Босне и Херцеговине, већ тада је постојала терористичка усташка организација, која је била у директној вези са усташком емиграцијом, а којој су власти успјеле да уђу у траг тек послије убиства краља Александра и првих терористичких акција изведених на тлу Босне и Херцеговине. Што је још горе, испоставило се да римокатолички свештеници у Босни и Херцеговини, на челу са надбискупом Шарићем, одржавају директне везе са усташком емиграцијом и учествују у терористичким акцијама, али против њих држава није могла предузети никакве репресивне мјере, јер би у том случају била одмах оптужена од стране Ватикана и иностране непријатељске штампе, да прогони римокатоличку цркву у Краљевини Југославији. Тако, умјесто да буде оптужен за одржавање веза са усташком емиграцијом и терористима у земљи, као и за помагање усташких терористичких акција, надбискуп Шарић је могао слободно да настави своју антидржавну дјелатност и, што је најгоре, да радикализује римокатоличке вјернике у Босни и Херцеговини да мрзе државу, династију и све што је српско и православно, а све то у име Христово. Овакав рад у народу морао је оставити последице, па и довести до међунационалних сукоба, какав је, на примјер, био онај у селу Ступу код Сарајева, 24. новембра 1934. године.³⁸² Осим потраге за усташким терористима и њиховим помагачима у земљи, државни органи су предузели и акцију конфинирања лица која су довођења у везу са њима. Тако је у Чајниче из Цеља конфинирана мајка и сестре Еугена Кватерника, др Бућ је конфиниран у Фочу, др

³⁸¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3745/34 (Дрински жанадармеријски пук КБУДБ, 27. новембра 1934. године).

³⁸² Тада су хрватски сватови и сељаци из тог села напали на кућу Србина Неђа Филиповића и браће му „псујући Србе, позивајући Филиповиће на поље из куће да их побију, бацајући се каменицама на кућу и двориште, којом су приликом ранили лакше 3-4 члана породице. падали су повици *Живица слободна Хрватска*.“ (Исто).

Матијас у Ивањицу, а из Мостара су у Косовску Митровицу конфинирани др Бариша Смољан, Сутон Марко и Блажо Слишкових.³⁸³

За све ово вријеме државни органи су будно пратили конспиративни рад комуниста, који су у читавом периоду шестојануарског режима били у мањој или већој мјери, активни у борби против актуелног државног поретка и користили сваку прилику да роваре против власти, агитују, дијеле летке и слично. У сваком мјесечном извјештају сви органи власти, од средњих испостава до КБУДБ, били су дужни да у посебну рубрику уписују све што су примијетили о активности комуниста. На основу тих извјештаја није могуће тачно утврдити њихову снагу и стварни утицај у народу, али се може закључити да су одређеног утицаја имали, посебно по градовима у којима је била развијенија индустрија и гдје је била већа концентрација радника. Међутим, то никако није могло угрозити државни поредак, јер су све грађанске партије, иначе међусобно завађене, у питању комуниста биле итекако сложне и спремне да се на сваки начин обрачунају са њима.

Што се тиче српске политичке елите из Босне и Херцеговине, смрт краља Александра је имала и једну директну последицу. Наиме, на краљевој сахрани, смртоносно запаљење плућа зарадио је Васиљ Грђић. Како каже његов братић Ристо Грђић, Васиљ, онакав какав је био, није желио да се гура у прве аутомобиле са кровом, већ је сјео у један од аутомобила без крова при крају колоне, што га је, уз шећерну болест од које је већ боловао, коштало живота. Само петнаестак дана послје краља Александра, 26. октобра 1934. године, заувјек је затворио очи и Васиљ Грђић, човјек који је својим националним, хуманитарним, културно-просвјетним и политичким радом обиљежио једну читаву епоху историје српског народа у Босни и Херцеговини. Пуних 34 године Грђић је био секретар *Српског културног и просвјетног друштва „Просвјета“*, које је на националном, просвјетном и културном пољу без икакве сумње било једна од најзначајнијих институција српског народа западно од ријеке Дрине. Ситне тјелесне грађе, али изузетне куражи и спреман на крајње самопожртвовање зарад националног ослобођења Срба у Босни и

³⁸³ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 485 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар – децембар 1934. године).

Херцеговини, Грђић је својевремено био ноћна мора свемоћног шефа Земаљске владе за Босну и Херцеговину Оскара Поћорека. Вјероватно је било мало људи у Босни и Херцеговини који су, као Васиљ Грђић, крајем 1913. године, напуштајући демонстративно сједницу Босанског сабора, имали храбрости да Поћореку довикну стихове из народне пјесме: „жари, пали удбински диздаре, док и твојој кули реда дође.“ Талац 1914. године у тунелу изнад Бистрика код Сарајева, првооптужени „велеиздајник“ на процесу у Бањој Луци 1915-1916. године, осуђеник на смрт, а затим робијаш зеничке казнионице, Васиљ Грђић је послије ослобођења 1918. године, имао довољно воље и жеље да постане југословенски националиста и прикључи се Демократској странци. Демократа по опредјељењу и животним начелима, није подносио људе, попут босанско-херцеговачких радикала, који су од њега бранили „угрожено српство и краља“ у периоду 1918-1929. године, чак и у његовом родном Гацку, али је свим срцем прихватио идеологију интегралног југословенства, промовисану 6. јануара 1929. године, иако се није слагао са недемократским методама које су је карактерисале. И у свом последњем значајнијем јавном говору, на засједању Народне скупштине 14. марта 1933. године, Васиљ Грђић је показао све своје карактеристике истинског демократе и неприкосновеног борца за права човјека и његове грађанске слободе. Говорећи о неопходности увођења слободе штампе, збора и договора, Грђић је, између осталог рекао: „Свега горњег ради, нећу престајати нигда говорити, тражити слободне законе о самоуправама опћина, бановина, са широким компетенцијама, слободу збора и договора, слободу штампе која ће заштити целину и човека. Нећу престајати говорити, јер држим да тиме најбоље служим целини, држави, да тиме на најчвршћем темељу израђујем политику наше странке југословенске народне.³⁸⁴ Осим тога, тај велики српски патриота, који је то безброј пута доказао на разним пољима људске дјелатности, а посебно својим страдањем под аустроугарским окупационим режимом, показао је и овом приликом да је искрено прихватио идеју југословенства и постао искрени југословенски патриота, што је, у осталом, била карактеристика већег дијела српске

³⁸⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, Редован сазив за 1932 и 1933 годину, књ. IV, Београд 1933, 67 (XXIX редовни састанак, држан 14. марта 1933. године).

интелектуалне елите из Босне и Херцеговине у том периоду. И, као такав, са правом је показивао забринутост за ту идеју и ту државу, корећи, прије свега, своје колеге посланике и тадашњу власт да су врло мало урадили за ширење и утемељење ове идеје: „Како смо мало мара до сада показали да ударимо добар темељ нашем деловању у правцу основне идеје интегралног југословенства, да изградимо велику југословенску народну странку на целој територији наше државе, међу свим племенима и верама, у свим крајевима, исто тако смо мало, врло мало деловали у јавном нашем раду у смислу речене идеје. Мало још показујемо у нашим радњама, у нашим делима, да смо Југословени. И чини ми се све мање опет, што идемо на више према врховима Управе. Бојим се да не пропуштамо и да нисмо пропустили многу zgodnu прилику, да ову политику поставимо на чвршћи основ, да јој дамо јачег замаха. Верујем у коначну победу. Али, стрепим од часовитих застрањивања, неумесних експеримената са старим паролама. Бојим се непотребних трвења и борби.“³⁸⁵ Ипак, на крају је показао вјеру у Југославију: „Бог је чувао Србију – Бог ће чувати Југославију – поред свих пункташа са магловитим теоријама нагодбеничке политике и посланица оних који би први требали да проповедају љубав па и опраштање по Христовој науци.“³⁸⁶ Осим ових карактеристика, сви савременици Васиља Грђића сматрали су да је посједовао и несвакидашње моралне особине. О томе несумњиво свједочи и податак који износи његов братић Ристо, да се Васиљ, када је од својих пријатеља из Демократске странке био постављен за предсједника *Шипада*, највећег дрвног комбината у земљи, одрекао својих примања у *Шипаду* у корист СПКД *Просвјета*, иако је читав живот живио „у некој оскудици“.³⁸⁷ И поред својих моралних особина и националних заслуга, Грђић, „идеалиста и револуционар, никад није стекао поверење двора. Тако је дошло до тога да босанске Србе у послератном периоду представља један Сршкић, који је чак дотерао до председника владе, а да Васиљ буде гурнут у страну, па чак и нападан“, ³⁸⁸ како констатује Грђићев братић Ристо.

³⁸⁵ Исто.

³⁸⁶ Исто, 75.

³⁸⁷ Р. Грђић, *Успомене*, 67.

³⁸⁸ Исто, 63.

Колико је Васиљ Грђић био поштован показује и чињеница да је сахрањен у Београду уз највише државне почести и присуство највиших државних функционера. Опијело је држао патријарх српски Варнава, а на гробу су, поред осталих, говорили и епископ жички Николај Велимировић, др Војислав Бесаровић, Матија Поповић, Глигорије Божовић, др Душан Пелеш, др Владимир Ћоровић, Божидар Зечевић, Мустафа Мулалић, Мита Димитријевић и Стево Жакула. Занимљиво је, да је на комеморативној сједници у Сарајеву, која је одржана истог дана када је преминуо, а којој је, између осталих, присуствовао и митрополит Дабро-босански Петар Зимоњић, одлучено је да се упути молба Грђићевој удовици Георгини, да Васиљ буде сахрањен у Сарајеву, уз пропратни телеграм у коме је образложена потреба и значај Васиљеве сахране у Сарајеву. Међутим, Грђићева удовица је одговорила негативно, те је тако Васиљ Грђић сахрањен у Београду.³⁸⁹ Георгина је иначе била родом од угледне приједорске породице Стојановића, иначе поријеклом из Херцеговине, сестра каснијег народног хероја др Младена Стојановића и чувеног вајара Сретена Стојановића. Попут браће Сретена и Младена, који су Први свјетски рат провели у зеничкој робијашници, Георгина је била прије рата активни члан српских националних друштава, па чак, од 1913. године, и Народне одбране. Управо је она повезала брата Младена са централом Народне одбране у Београду. Младен је био један од идејних вођа тајног ђачког друштва у тузланској гимназији, а касније и члан организације Уједињење или смрт. Поред тога, њихова млађа сестра Перса била је у сталној преписци са Владимиром Гађиновићем, због чега им је кућа у току Првог свјетског рата стално претресана.³⁹⁰ Када се све ово има у виду, онда постаје јасније како су се животни путеви Васиља и Георгине укрстили и како су једно другом постали доживотни сапутници.

³⁸⁹ *Споменица Васиља Грђића*, репринт издање, Билећа – Гацко 2002, 34-35.

³⁹⁰ Младенко Сацак, *Портрет Симе Стојановића*, Бања Лука – Приједор, 2003, 52-54.

ГЛАВА VI

ГОДИНЕ МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА (1935 – 1939)

Нова политичка прегруписавања и петомајски избори 1935. године

Убиство краља Александра имало је различите реперкусије на политички живот Краљевине Југославије. Прије свега, краљево намјесништво у саставу: кнез Павле Карађорђевић, др Иво Перовић и др Раденко Станковић, било је нови владајући чинилац у земљи, а поготово кнез Павле, који је као први намјесник де факто почео да управља земљом. Осим тога, Узуновићева влада је поднијела оставку последице марсељског атентата, 20. октобра 1934. године, а нова влада, опет под Узуновићевим предсједништвом, формирана је 22. октобра те године. У тој влади поново су се нашли неки изразити представници ранијег шестојануарског режима, као Петар Живковић, Воја Маринковић и др Милан Сршкић, као министар без портфеља, што је требало да даје утисак континуитета политике шестојануарског режима, али фактички, смрт краља Александра означила је и његов дефинитивни крај. Овај кратки повратак Милана Сршкића на политичку сцену Краљевине Југославије, није суштински значио пуно, јер је његова политичка каријера почела да иде силазном путањом оног тренутка када га се одрекао краљ Александар и она ће у наредном периоду и даље ићи само том путањом.

Што се тиче опозиције, она је последице краљеве погибије наново започела живљу међусобну комуникацију, посебно пет странака (радикала око главног одбора, демократа, земљорадника, СЛС и ЈМО), који су већ на састанку 31. октобра 1934. године, почели да припремају један заједнички мемоар, који су планирали да упуте Намјесништву. У том мемоару анализирана је политичка ситуација у земљи и предложено намјесништву да формира једну концентрациону владу од страначких шефова, која би приступила рјешавању тешких политичких прилика у земљи, прије свега хрватског питања. Међутим, страначки шефови опозиције никада нису успјели да се договоре око коначне верзије овог мемоара, па је и ова заједничка акција пропала. Слично је пропао и Корошчев покушај да напише један мемоар опозиције намијењен јавности, који је наглашавао да су опозиционе вође спремне „да се ставе у

службу своје државе“, али ни он није био прихваћен од осталих шефова опозиције.¹ Међусобни контакти опозиционих вођа настављени су и у наредном периоду, све до кризе и пада Узуновићеве владе, децембра 1934. године.

Нову владу формирао је Богољуб Јевтић, који ће и њу, али и државну политику повести у сасвим другачијем смјеру, него што је то радила Узуновићева влада. С једне стране, он је покушавао да што више умањи утицај старог вођства ЈНС, Узуновића, Сршкића, Маринковића и Живковића, а с друге стране је настојао да се покаже као толерантан према ванпарламентарној опозицији. У том смислу он је око састава нове владе преговарао и са појединим шефовима опозиције, али до договора није дошло. Једино је Милан Стојадиновић, члан радикала око Главног одбора, на своју руку и без сагласности Аце Станојевића, прихватио министарску позицију у Јевтићевој влади. Било је покушаја да се у нову владу укључе и неке истакнуте опозиционе личности из Босне и Херцеговине. Тако је, на примјер, писмену понуду да буде замјеник министра пољопривреде у Јевтићевој влади, од Воје Ђорђевића добио Јово Поповић, један од истакнутих вођа Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини и човјек који је имао велики морални кредибилитет како у својој странци тако и у редовима политичких противника. Тим поводом, др Обрад Мاستиловић, такође истакнути припадник Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, писао је Пижону 1. јануара 1935. године, да је Јово Поповић телефонским путем одбио ову понуду, осим ако би добио пристанак вођства странке. Са Поповићевим одговором сагласиле су се и остале земљорадничке вође из Босне и Херцеговине, на састанку у Сарајеву 31. децембра 1934. године.² Али, Пижоново мишљење о овом питању било је изразито негативно.³ Што се тиче Босне и Херцеговине, њу је у новој влади заступао др Авдо Хасанбеговић. Дакле, пад Узуновићеве и формирање Јевтићеве владе значило је и постепено мијењање политичког курса владајуће ЈНС, што се рефлектовало кроз дјелимично отварање

¹ Т. Stojkov, n.d. 283-284.

² АЈ, 80-37-433 (Писмо др Обрада Мاستиловића Ј. Ј. Пижону 1. јануара 1935. године из Сарајева).

³ На крају писма Пижон је својеручно записао властито мишљење о овом предлогу, а оно гласи: „Нова влада наставља оно што је радио режим од 6. јануара, врбује људе и разбија онде где је чврсто; влада је [...] капиталистичка, никакве везе са идеологијом тежака; желио бих да Јову видим и на министра полагају, а камо ли на овом који му предлажу – о другоме кад буде време; биће ускоро“ (исто).

према опозицији, а у складу са тим дошла је и амнестија за Мачека, затим распуштање Народне скупштине, 8. фебруара 1935. године, и расписивање нових парламентарних избора за 8. мај те године.

Према извјештајима власти из Босне и Херцеговине, дало би се закључити да формирање Јевтићеве владе није изазвало неко веће интересовање, бар не када је у питању становништво. КБУДБ је чак јављала о задовољству народа новом владом, а посебно чињеницом да је један од министара у тој влади био Велимир Поповић, дотадашњи бан Дринске бановине.⁴ Али, стварна политичка ситуација није била ни близу тако идилична. Већ у наредном извјештају, за јануар 1935. године, КБУДБ је јављала о живој активности опозиционих вођа,⁵ као и живој активности комуниста и сепаратиста.⁶ Ако промјена владе није изазвала у Босни и Херцеговини неко видније узбуђење, онда сигурно јесте расписивање парламентарних избора 8. фебруара. У извјештају КБУДБ констатује се да је у фебруару „политичка ситуација потпуно измењена“, те да је расписивање избора „изменило досадањи ток нашег политичког живота и кренуло га новим и снажним темпом напред.“⁷ Али, још прије него што се одлучила да распише нове парламентарне изборе, владајућа структура се потрудила да што прецизније сазна расположење народа за поједине странке, те је 11. јануара 1935. године Министарство унутрашњих дела затражило од банских управа да им

⁴ *Izвјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, књ. 2 (1932-1935), 486 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар – децембар 1934. године).

⁵ На примјер, Мехмед Спахо је 20. јануара, у пратњи Маше Бехмена отпутовао за Београд, а из Београда у Загреб, гдје се састао са др Влатком Мачеком, што је био јасан знак да је политичка клима са доласком Јевтића на чело владе значајно отоплила, па су вође опозиције могле несметано да се састају и договарају.

⁶ Поред осталих испада појединаца из редова сепаратиста и комуниста, КБУДБ је посебно апострофирала случај београдских студената, протјераних у Вишеград. Наиме, у Вишеград је 20. јануара 1935. доведена из Београда група од 15 студената, које је на основу Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави, Управа града Београда вратила у мјесто пребивалишта, с тим да се из њега не могу удаљавати нигдје без одобрења те управе. Већ сутрадан у Вишеград су дошли ректор Београдског универзитета др Иван Ђаја и декан др Владимир Ђоровић и покушавали да уразуме студенте да се кане политике и да се боре само за своја студентска права. Али, умјесто тога, студенти су исти тај дан ступили у штрајк глађу и гладовали седам дана, када су прекинули штрајк. (Исто, 526-527).

⁷ Исто, 528.

доставе тачне податке о броју странака и њихових присталица у свим срезовима.⁸ Из одговора банских управа може се констатовати да су сви срезови имали организацију ЈНС са поприличним бројем чланова, али је у већини извјештаја стајало такође да има и присталица бивших странака ХСС, ЈМО и НРС, али се о броју њихових присталица ријетко ко усудио да лицитира и износи претпоставке. Поједини извјештаји не скривају лоше стање владајуће ЈНС, а посебно је карактеристичан извјештај из Сарајева, према коме је најлошије стање по владајућу странку владало управо у овом срезу. Среско начелство у Сарајеву извијестило је КБУДБ да мјесне организације ове странке „не показују никако активно деловање“, те да је ЈНС својевремено у сарајевском срезу имала велики број симпатизера, али да у задње вријеме њихов број видно опада. Исто тако, „прваци ове странке не уживају неки нарочити углед у народу“ сарајевског среза.⁹ У сарајевском срезу није чак ни вршен упис чланова странке. Ништа боља ситуација по ЈНС није владала ни у граду Сарајеву, гдје је предсједник странке био лично др Милан Сршкић, а потпредсједници др Томо Поповић, директор богословије у пензији, Асим Мутавелић, бивши предсједник општине, др Ивица Павичић, адвокат и Аврам Мајер Алтарац, велепосједник. Дакле, структура водства странке је била мултиетничка, чак и са једним Јеврејом као потпредсједником, али ни то није помогло да ЈНС око себе окупи већину становништва Сарајева, на новој југословенској основи. То се види и из извјештаја Полицијске управе у Сарајеву, гдје се, између осталог, каже: „Страначка организација у Сарајеву није проведена како треба, те према томе ни странка није јака. Прваци странке у Сарајеву уживају добар глас, осим др Павичића, који је овде потпуно изигран.“¹⁰ Није тешко претпоставити како је др Павичић, као Хрват и потпредсједник ЈНС у Сарајеву, „изигран“, поготово ако знамо да је против себе, осим вођа ХСС у Сарајеву, имао и, у католичком народу, моћни римокатолички клер, предвођен надбискупом Шарићем. И у неким другим дијеловима Босне и

⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 1081/35 (Допис КБУДБ Полицијској дирекцији у Сарајеву и свим среским начелствима и испоставама, са захтјевом да се ови подаци што прије доставе КБУДБ, као и одговори среских органа власти са траженим подацима).

⁹ Исто (Извјештај среског начелства у Сарајеву КБУДБ од 19. фебруара 1935. године).

¹⁰ Исто (Извјештај Полицијске дирекције у Сарајеву КБУДБ од 12. фебруара 1935. године)

Херцеговине организација ЈНС је била слабо спроведена, а понегдје су, после доласка на чело владе Богољуба Јевтића и новог политичког курса који је он повео, старе политичке вође ЈНС почеле евидентно да губе утицај у масама. Тако је, на примјер, срески начелник из Брчког јављао да је ЈНС до сада имала „лијеп углед у народу“, али да је тај углед сада пољуљан „јер је народ увидио, да водство странке, од распуштања скупштине и расписивања избора за народне посланике, не показује вољу за сарадњом са владом госп. Јевтића Богољуба.“¹¹ Истини за вољу, у неким крајевима Босне и Херцеговине, ситуација по ЈНС пред скупштинске изборе 1935. године била је знатно повољнија, а највише захваљујући угледу и предузимљивости њених локалних вођа. Такав примјер имамо у Бијељини гдје су ЈНС водили адвокати др Владимир Станишић и Јово Милишић, трговац Милорад Тукановић и посједници Дедага Липничевић, Мурат Пашић, Јован Танасић и Изетбег Салихбеговић. Због тога је у овом срезу странка имала чак 12.906 чланова.¹² Осим тога, у Бијељини је постојала још једна политичка група, која формално није била у чланству ЈНС, али је у потпуности била на позицијама шестојануарског режима, а њу су водиле такође угледне личности из Бијељине др Ацо Богдановић, некадашњи завјереник младобосанац, др Владимир Чалдаревић, Милош Милошевић и Мухамедбег Пашић. Ова политичка групација окупљала је 4800 гласача који нису били учлањени у ЈНС, али су у потпуности подржавали политику ове странке и гласали за њу.¹³ Дакле, у Бијељини је ЈНС имала сигурних преко 17500 хиљада гласача, за разлику од Сарајева гдје је ова странка имала само 2000 чланова, са неизвјесним бројем гласача, јер у сеоским општинама није ни вршен упис чланова ЈНС. У неки мјестима Босне и Херцеговине, као, на примјер, у Бијељини и Зворнику, била је организована и парламентарна опозициона странка под називом Југословенска народна странка, која је окупљала углавном Хрвате. У Сарајеву је организација ове странке започела у фебруару мјесецу 1935. године, то јест, када су расписани петوماјски парламентарни избори.

¹¹ Исто (Извјештај среског начелства из Брчког КБУДБ од 14. фебруара 1935. године).

¹² Исто (Извјештај среског начелства из Бијељине КБУДБ од 8. фебруара 1935. године).

¹³ Исто.

Одмах послије расписивања избора, започела је и жива предизборна активност иако се још није сасвим поуздано знало које ће све листе бити у оптицају. Тако се већ од 10. фебруара 1935. године, значи само два дана након расписивања избора, одржавају политички зборови Југословенске националне странке и Југословенске народне странке, а права борба настала је око мјеста на земаљској кандидатској листи Богољуба Јевтића. У почетку није било извјесно да ли ће на изборима учествовати опозиција, мада су органи власти у Босни и Херцеговини одмах изразили сумњу да ће „бивше присталице ХСС потпомогнути од католичког клера, затим од бивше демократске странке и једног дела земљорадника иступити са заједничком листом, којој би био на челу др Мачек Влатко.“¹⁴ Осим тога, бановинске власти у Сарајеву су сматрале да би то био за државу веома користан чин, је би на тај начин самим кандидовањем, Мачек „примио као свршену чињеницу и наше само државно уређење“ и тако би се „манифестовала једнодушност нашега народа према иностранству.“¹⁵ Контакте са Мачеком, чим је овај изашао из затвора, наставио је др Бранко Чубриловић. Он је почетком јануара већ био у Загребу и разговарао са Мачеком о актуелном политичком тренутку. О свему је извијестио Пиждона, у писму од 17. јануара 1935. године, наводећи да Мачек заговара „најпре, слободу збора и договора, слободне изборе, амнестију за све политичке кривце осуђене по Закону о заштити државе. Кад новоизабрана скупштина имадне народну правду и слободну ријеч – тад ће се уређивати ствари саме по себи. Реорганизација државе, економско-социјална питања...“¹⁶ Чубриловића је јако бринула чињеница да се Мачек не позива у аудијенцију¹⁷ код кнеза Павла, иако му је послао једно писмо захвалности због тога што је амнестиран, тврдећи да је Мачек „у великој прпи“, јер „с једне стране режим притиснуо, а с друге франковци дигли главе – па, како се чује, Павелић поручује

¹⁴ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 529 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јануар – март 1935. године).

¹⁵ Исто.

¹⁶ АЈ, 80-34-515 (Писмо Бранка Чубриловића Ј. Ј. Пиждону од 17. јануара 1935. године из Бањалуке).

¹⁷ На маргини писма Јовановић је у вези аудијенције написао свој коментар: „Нека је потражи, па ће је добити“ (Исто).

Мачеку, да он уопште није вођ Хрвата.“¹⁸ Чубриловић је молио Пижона да се заузме око тога да Мачек што прије буде позван у аудијенцију код регента Павла.

Идеја о заједничком иступу на изборима српске и хрватске опозиције појавила се у редовима демократа око Љубе Давидовића, уз подршку првака Савеза земљорадника. Понуду Мачеку о заједничком наступу на изборима, која је подразумевала и Мачека као носиоца листе, у Загреб је, у име србијанске опозиције, однио Драгољуб Јовановић, вођа лијевих земљорадника.¹⁹ Избор Јовановића као преговарача био је сасвим логичан, имајући у виду његове раније иступе и подршку коју је давао хрватској опозицији, посебно у вријеме Загребачких пунктација. Осим тога, Јовановић је добар дио шестојануарског режима провео у затвору или интернацији, па је и на тај начин уживао повјерење Мачека и СДК. Иако се Трумбић оштро противио свему што је долазило из Београда, Мачек је ипак, на крају, прихватио понуду, и о томе обавијестио прваке србијанске опозиције, писмом од 7. фебруара 1935. године.²⁰ У току фебруара мјесеца настављени су преговори вођства демократа и земљорадника са другим опозиционим лидерима, првенствено са вођством СЛС, ЈМО и радикала око главног одбора. Међутим, од свих њих једино је вођство ЈМО одлучило да приступи Удруженој опозицији, док су се радикали око Главног одбора и СЛС одлучили за изборну апстиненцију. Сарадња странака у оквиру Удружене опозиције била је више техничке природе, јер странке које су је чиниле нису донијеле никакав заједнички програм, па чак нису ни издале некакву заједничку предизборну декларацију.

Одједи спораума између Давидовића, Јовановића и Мачека у Босни и Херцеговини били су различити. Према извјештајима бановинских органа власти, међу Хрватима у Босни и Херцеговини поведена је акција за подршку листи др Мачека, док муслимани „ипак нису повољно примили вест, да је Спахо одлучио изаћи на изборе са опозицијом.“²¹ Што се тиче српских бирача у Босни и

¹⁸ Исто.

¹⁹ Т. Stojkov, n.d. 295.

²⁰ Исто, 296.

²¹ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 534 (Извјештај КБУДБ МУД за април 1935. године).

Херцеговини, опозиција, посебно Савез земљорадника, могао је очекивати значајнију подршку у Босанској крајини. Већ 12. фебруара 1932. године, Душан Кеџман из Босанске Крупе, писао је Јовану Јовановићу и ово: „из новина сазнао сам да је између Вас и г. Давидовића и Мачека дошло до споразума. Без икаквих резерви, ја Вам и моји пријатељи приступамо и желимо да Вас у овој изборној кампањи видимо код нас.“²² Слично задовољство и честитке Пижону на „племенитој одлуци гледе кооперације са удруженом опозицијом“ изражавао је и Милан Ђаковић из Санског Моста.²³ С друге стране, барем, према наводима бановинских органа власти, малобројне присталице Демократске странке и Љубе Давидовића у Босни и Херцеговини, веома су неповољно реаговале на стварање Удружене опозиције, па су „његови многи поштиваоци пришли владиној листи, убеђени да је листа Мачекова сепаратистичка.“²⁴ Преостале двије изборне листе, Боже Максимовића и Димитрија Љотића, нису могле у Босни и Херцеговини очекивати неку значајнију подршку. За то вријеме, владајућа ЈНС није показивала никакве знаке активности, пошто су њени главни руководиоци били одстрањени из апарата власти. Изгубивши свој главни ослонац, краља и апарат власти, главни протагонисти ове странке нагло су постали „група беспомоћних политичара“.²⁵

Могло би се рећи да је предизборна кампања у Босни и Херцеговини започела одмах после расписивања избора, а кулминацију је доживјела током марта и априла мјесеца 1935. године. У првом реду постављало се питање кандидатских листи, јер се одмах „осетила ускомешаност извесних личности из појединих срезова, које би радо истакле своју кандидацију.“²⁶ То је неминовно изазивало унутар страначка трвења и свађе, а на површину су избијали лични моменти и суревњивост појединаца. Тако се, на примјер, Милан Ђаковић из Босанске крајине жалио Јовану Јовановићу на избор људи за кандидатске листе испред Савеза земљорадника, које је у Крајини вршио др

²² АЈ, 80-37-91 (Писмо Душана Кеџмана Ј. Ј. Пижону од 12. фебруара 1935. године из Босанске Крупе).

²³ АЈ, 80-35-196 (Писмо Милана Ђаковића Ј. Ј. Пижону од 15. фебруара 1935. године).

²⁴ *Izвјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, књ. 2 (1932-1935), 575 (Извјештај КБУДБ МУД за април 1935. године).

²⁵ Т. Стојков, n.d. 305.

²⁶ *Izвјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, књ. 2 (1932-1935), 528 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јануар – март 1935. године).

Бранко Чубриловић. Он је обавјештавао шефа странке да се у народу појавило незадовољство „лабавим и неопрезним наступањем Бранковим“, те да су они „који су и пре нездраво деловали на наш рад, сада су његови главни доглавници и саветодавци.“²⁷ Наравно, Ђаковић није пропустио прилику да истакне себе као онога кога народ жели да види на кандидатској листи Удружене опозиције у Крајини. Незадовољство избором опозиционих кандидата нису изражавали само припадници Савеза земљорадника, већ и Самосталне демократске странке, који су прошли најгоре, јер су имали само једног свог кандидата на изборним листама Удружене опозиције у Босни и Херцеговини. Чак је и Светозар Прибићевић оштро негодовао против овога и у писму Аугусту Кошутићу, од 24. марта 1935. године, тражио објашњење како то да се за „дивног проту“ Душана Кеџмановића није могло наћи у цијелој Босни кандидатско мјесто.²⁸ Прибићевић је са правом тврдио да ни тај једини њихов кандидат, др Цветојевић, неће проћи за посланика у Босанском Новом „јер му је мали срез“, те у том смислу изражавао незадовољство чињеницом да су земљорадници узели три среза самосталцима, а нису дали ниједан срез у коме њихова партија има велику подршку бирача.²⁹ Због тога су зборови опозиције, посебно на простору Врбаске бановине, више личили на зборове Савеза земљорадника, него на неку удружену опозициону акцију. Иако су наглашавали значај заједничкој иступања, опозиционе странке у Босни и Херцеговини водиле су свака за себе и за свој рачун предизборну кампању. Присталице ХСС водиле су предизборну акцију тајним агитовањем, дописивањем и одржавањем недозвољених састанака. Пошто су иступања Мачекових присталица у Босни и Херцеговини, према тврдњама органа власти, била усмјерена на ширење племенске мржње, што је могло изазвати нереди и сукобе у појединим мјестима, власти су често пута забрањивале зборове и конференције присталица ХСС. Присталице ЈМО водиле су своју предизборну кампању већ раније опробаним методама агитације „од уха до уха“, уз већ познату реторику да је ислам у опасности и да због тога сви муслимани морају

²⁷ АЈ, 80-35-196 (Писмо Милана Ђаковића Ј. Ј. Пијону од 15. фебруара 1935. године).

²⁸ Ljubo Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji (1928-1936)*, Zagreb 1973, 251.

²⁹ Исто, 253.

бити на окупу, то јест, гласати за Мехмеда Спаху.³⁰ Како су овакву агитацију власти подводиле под термин сијања вјерске мржње, што је такође било изричито забрањено, тако су и поједини зборови ЈМО били забрањивани. Али, с друге стране, нема сумње да су у неким случајевима власти користиле и баналне разлоге да ометају агитацију опозиције. Шефкија Бехмен жалио се на предизборна насиља власти Јовану Јовановићу и обавјештавао га да је званичне жалбе упутио кнезу Павлу и министру унутрашњих дела. Према његовим наводима, глобом су биле кажњаване присталице ЈМО због најбаналнијих разлога.³¹ Такође, према његовим наводима, ЈМО је „изврсно“ стајала у народу. „Ја не памтим да је икада оваково расположење било. Радићевци исто тако. Што се земљорадника тиче, уз мало више рада могло би се много постићи.“³² Да се влада служила свим средствима у придобијању гласача, свједочи и Ристо Грђић, тада, такође, кандидат на владиној листи Богољуба Јевтића за срез Гацко у Зетској бановини. Он о томе каже: „Власт је била уза ме, и радила пуном паром за ме, али је то мени више сметало него користило. Срески начелник Ђорђе Пурић Драгојевић, чинио је многе незаконите радње: хапсио људе, вршио притисак и сл. Замолио сам га да то не чини, јер то мени не треба. Одговорио ми је да он не ради за ме него за листу Богољуба Јевтића, а ја, пошто сам сентиментални слабић, нисам требао ни да се кандидујем.“³³ Супротно Грђићу, Петар Иванишевић, такође кандидат са Јевтићеве листе, у својим сјећањима тврди да није било никаквог предизборног терора од стране власти, али јесте политичких калкулација. Тако је Иванишевић, иако му је било обећано да неће имати против кандидата на владиној листи, у ствари имао двојицу, једног радикала и једног демократу. Демократа Павловић је био солунски добровољац и носилац Карађорђевог звезде, а и његов замјеник је такође био носилац истог одликовања, што је остављало повољан утисак међу српским гласачима у Требињу. С друге стране, Иванишевић је, да би обезбиједио гласове муслимана, као замјеника на листи узео Садика Ђеримагића,

³⁰ *Izвјештаji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 576 (Извјештај КБУДБ МУД за април 1935. године).

³¹ АЈ, 80-34-148 (Писмо Шефкије Бехмена Ј. Ј. Пижону од 9. априла 1935. године).

³² Исто.

³³ Р. Грђић, *Записи из Херцеговине*, 281.

што му се умало обило о главу. Према његовим ријечима „Резултат је био тај што сам изгубио велики број својих присташа због Турчина, а од муслимана скоро ништа нисам добио.“³⁴

У Врбаској бановини зборови Удружене опозиције више су личили на зборове Земљорадничке странке, а присуство самосталних демократа веома се мало осјећало. Зборове су најчешће организовали Чубриловић, Кокановић и Бранковић, а уз проту Кецмановића и Филипа Чондрића, лидера ХСС у Бањој Луци, они су били главна покретачка снага опозиције у Врбаској бановини.³⁵ У појединим срезовима, опозиција је била увјерена у подршку бирача до те мјере да је сматрала непотребним организовати јавне зборове, већ само агитацију од „уха до уха“. Такав је случај био, на примјер, у Травнику, гдје је опозиција имала за собом католички клер, који се активно укључио у предизборну кампању управо овом методом, то јест, „од уха до уха“.³⁶ Сарадња Савеза земљорадника, ЈМО и ХСС у неким срезовима је гарантовала успјех опозицији, што је у главном зависило од личног угледа појединаца. Тако су, на примјер, у срезу Рогатица, успјех опозицији гарантовали Арсо Копривица, својим великим угледом у сељачком народу и Рагиб Чапљић, бивши посланик ЈМО из овог краја, који је имао највише присталица међу муслиманским свијетом из рогатичког среза.³⁷ Велики проблем за Јевтићеву листу представљали су одбијени кандидати, који су раније били посланици, јер су због повријеђене сујете поједини од њих активно агитовали за опозицију. Краљевска банска управа Дринске бановине сматрала је да је Јово Принцип, кога је Јевтић одбио да стави на своју листу, донио опозицији у сарајевском срезу чак 4000 гласова, јер је својим бирачима препоручио да гласају за опозициону листу.³⁸ Осим тога, из појединих срезова је јављано да опозиција проводи „терор одоздо“ над бирачима и служи се разним уцјенама, пријетњама и притисцима на бираче.³⁹ О томе је срески начелник из Зенице

³⁴ П. Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, 171.

³⁵ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској крајини (1918-1941)*, 185.

³⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. 1778/35 (Извјештај Начелства среза Травник КБУДБ од 3. јуна 1935. године).

³⁷ Исто (Извјештај Среског начелства у Рогатици КБУДБ од 1. јуна 1935. године).

³⁸ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 577 (Извјештај КБУДБ МУД за мај 1935. године).

³⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. 1778/35 (Извјештај Начелства среза Рогатица КБУДБ од 1. јуна 1935. године).

извјештавао КБУДБ на следећи начин: „Закулисна агитација опозиције, која је добијала директиве из Сарајева, граничила је са криминалом, што се је најбоље испољило на сам дан избора. Најшире масе народа, а специјално католички елемент био је тако наелектризован, да су били приправни на све, па су провели један страхан терор оздола, да је на неким бирачким местима дошло до немилых инцидената.“⁴⁰ По оштрини предизборне борбе, а посебно по неумјереној реторици, ни владајућа структура није остајала дужна опозицији. Тако се, на примјер, пред изборе у Нишу појавила једна брошура под насловом *Кад Бог некога казни он му прво узме памет*, а на чијим корицама је осим наслова још писало: „Љуба Давидовић и Јоца Пижон везују се за црно-жуту и сепаратистички листу – Аустро-Маџарске улизице и плаћеници, сепаратисте и корупционаши, симпатизери Саркотића и Павелића, који су организовали атентат у Марсељу – долазе међу вас да их бирате и да за њих гласате.“⁴¹ Осим оштрих напада на Спаха, Мачека, Јовановића и Давидовића, у брошури се објављују и неки, по њих компромитујући документи.⁴²

Иако је влада Богољуба Јевтића очигледно повлачила политичке потезе који су јасно водили ликвидацији шестојануарског режима, ипак је главни предизборни мото његове кампање био „очување тековина шестојануарског режима“. Тако су, на примјер, Врбаске новине пред саме изборе 5. маја писале и ово: „Влада г. Јевтића као најјачи израз политике бескомпромисног јединства нације и државе, наставила је да проводи шестојануарску политику у свим њеним консеквенцијама – и то не само у

⁴⁰ Исто (Извјештај Начелства среза Зеница КБУДБ од 3. јуна 1935. године).

⁴¹ АЈ, 80-57-10 (Примјерак брошуре у фонду Ј. Ј. Пиждона)

⁴² У одјељку о Мехмеду Спаху, под насловом *Мехмед – ефендија Спахо, Поћорекџев слуга и Саркотићев пријатељ*, цитира се дио Спаховог говора у сарајевској општини 4. новембра 1914. године, после крвавог Поћорекџевог похода у Мачву и пошто се српско-црногорска војска морала повући са Романије, докле је била допрла. Према састављачу ове брошуре, Спахо је, подржавајући предлог да се Поћорек прогласи почасним грађанином града Сарајева, између осталог, рекао: „Кад не би било ништа другог, кад овај велики муж не би имао никаквих других заслуга него што је ОСЛОБОДИО НАШ ГРАД САРАЈЕВО ОД ДУШМАНА, та једина заслуга довољна би била да име Поћорекџека остане трајно у успомени Сарајлија. Требало би зато да Оскар Поћорек буде први почасни грађанин међу почасним грађанима нашег града. Ни у најкаснија времена неће бити особе у Сарајеву, која неће знати шта је Поћорекџе учинио за град Сарајево, његово име прелазиће у нашим фамилијама с покољења на покољење, за сва времена остаће жива успомена да је **ЂЕНЕРАЛ ПОЋОРЕК ОСЛОБОДИТЕЉ ГРАДА САРАЈЕВА**.“ Као свој коментар на ова Спахов говор, састављач брошуре је додао: „Ови *душмани* које спомиње Мехмед Спахо, то смо ми Срби и српско-црногорска војска, која је у октобру 1914. дошла до горе Романије, близу Сарајева. Ето како је о нама мислио, а сигурно и данас мисли, човек кога Давидовић и Пижон доводе у Шумадију да га она бира.“ (Исто, 4-5).

политичким него и у културним, социјалним, привредним, онако како је ту шестојануарску политику стварно био замислио Блаженопочивши Краљ Витез, који се оног часа кад је југословенском народу био упутио свој историски шестојануарски манифест, био заветовао да ће земљи дати демократско уређење и вратити је постепено парламентаризму.⁴³ Ово је истовремено била и порука народу да је Јевтићева влада једини гарант да се неће вратити стање хаоса које је на југословенској политичкој сцени владало прије завођења шестојануарског режима. С друге стране, оваква предизборна реторика, прилично сукобљена са практичним политичким потезима које је повлачила Јевтићева влада, прилично је збуњивала, чак и кандидате на његовој листи, тако да ни њима, како тврди Ристо Грђић, „није било јасно је ли он дошао да ликвидира шестојануарски режим, или да сачува његове тековине. Његова влада сматрала се прелазном владом, али у шта прелазном, ником није било јасно.“⁴⁴ На предизборним скуповима, које су организовали кандидати владине листе широм Босне и Херцеговине, посебно интензивно крајем априла и почетком маја 1935. године, позивано је на народно јединство, а Удружена опозиција осуђивана за партизанство, те да жели вратити стање хаоса од прије 6. јануара 1929. године. Југословенска идеологија и даље је очигледно била срж владине политике и суштина предизборне кампање њених кандидата. Тако је, на примјер, на завршном збору у Бањој Луци, кандидат владине листе за тај град, Тодо Лазаревић, истицао да се Јевтићева влада „обраћа на цео југословенски народ – а не на старе докинуте странке, не на Србе, Хрвате, Словенце, не на католике, муслимане и православне“ већ на „начелима државног и народног јединства – потпуне целине.“⁴⁵ Наравно, нису се штеђела ни обећања о одлагању сељачких дугова, подизању трговине и обрта, повећању броја радних мјеста и слично. Крајем априла, Босну и Херцеговину је походио и сам Богољуб Јевтић, а предизборна кампања његових кандидата посебно је била жива у оним мјестима гдје се очекивало да опозиција може однијети превагу. Тако је, на примјер, среско начелство из Травника јављало да су посланички кандидати на владиној листи „у предизборно доба, а поготово задњих дана,

⁴³ *Врабаске новине*, год. IV, бр. 694, Бањалука 2. маја 1935. године.

⁴⁴ Р. Грђић, *Записи из Херцеговине*, 283.

⁴⁵ *Врабаске новине*, год. IV, бр. 694, од 3. маја 1935. године.

свакодневно одржавали зборове, конференције и политичке састанке, који су стално били у додиру са народом, тако да су врло агилно све до избора агитовали, а поготово у раду на сузбијању опозиције.⁴⁶

Што се тиче самих избора, они су у највећем броју срезова Босне и Херцеговине протекли прилично мирно. Само је на неколико бирачких мјеста дошло до инцидента који су изазвали затварање бирачких мјеста, али су убрзо избори и на њима поновљени без проблема.⁴⁷ Најтежи инциденти десили су се у Зеници, тачније на изборном мјесту Бистричак, гдје су избори морали бити прекинути, јер је уморна маса којој је, према ријечима средњег начелника, „било речено да ће после 5. маја, то јест, после избора пасти и влада и данашњи режим, а да ће место г. Богољуба Јевтића преузети владу др Мачек и др Спахо, навалила на изборни локал, одузела од изборне комисије бирачке спискове и чисто терористички понела се према претседнику бирачког одбора, да је исти морао напустити бирачко место. Ту су ексцеси заузели чисто превратнички карактер, јер су прекинули и телефонске спојеве, тако, да срез није могао бити благовремено ни обавештен.“⁴⁸

Изборни закон по коме су провођени парламентарни избори 1935. године био је тако осмишљен да несумњиво фаворизује ону листу која себи обезбиједи апсолутну, односно релативну већину, што је, разумије се, одговарало владиној листи. Тај изборни кључ за расподјелу мандата, производио је доста нелогичности, тако да они кандидати који су у својим срезovima освојили убједљиву већину ипак нису били изабрани. Тако, на примјер, у срезу бањалучком, Јован Јовановић Пижон је добио 8582 гласа (53,87%), а сва четворица кандидата са листе Богољуба Јевтића заједно 7335 гласова (46,05%), али је ипак тежак Душан Милошевић из Пискавице, први са Јевтићеве листе изабран за народног посланика, иако је имао свега 2909 гласова, то јест, скоро три пута мање од Јовановића.⁴⁹ Иако је земаљска листа Богољуба Јевтића освојила убједљиву побједу на изборима, влада ипак није могла

⁴⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. 1778/35 (Извјештај Начелства среза Травник КБУДБ од 4. јуна 1935. године).

⁴⁷ *Izveštaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 577 (Извјештај КБУДБ МУД за мај 1935. године).

⁴⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. 1778/35 (Извјештај Начелства среза Зеница КБУДБ од 3. јуна 1935. године).

⁴⁹ *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије, извршених 5. маја 1935. године*, Београд 1938, 57.

бити задовољна, јер се показало да је највећи број Хрвата и даље сlijедио политику Влатка Мачека и ХСС. У Врбаској бановини, поред већ поменутог Душана Милошевића у срезу бањалучком, са листе Богољуба Јевтића изабрани су: Прота Душан Суботић за срез Босанска Градишка, који је са 74,37% освојених гласова убједљиво поразио Мачекове кандидате у овом срезу; Лазар Црљић, трговац, за срез Дервента, са свега 17,92% гласова, у односу на 41,13% гласова Мачековог кандидата Филипа Чондрића; Максим Тешић, тежак из Липовца, за срез Котор Варош (48,02%); свештеник Живко Даниловић, за срез Приједор, који је за нешто више од 600 гласова поразио др Бранка Чубриловића у овом срезу; прота Јован Јовановић, за срез Прњавор, који је заједно са још једним кандидатом на Јевтићевој листи имао 51,33% гласова и тако поразио кандидата опозиције у овом срезу др Влатка Мачека; Јован Брујић, трговац, за срез Добој; Симо Крстић, инжинијер из Врућице, за срез Теслић, који је био убједљив са 60,44%; Мустафа Мулалић, за срез Грачаница, који је са 53,12% гласова, побиједио Халидбега Храсницу, истакнутог првака ЈМО; др Тодо Лазаревић, за град Бањалуку (65,95%); Бошко Зељковић, трговац, за срез Босанска Крупа, који је заједно са Тривом Дрљачом имао 51,25% гласова на Јевтићевој листи, у односу на 48,58% колико је имао Чедо Кокановић на Мачековој листи; др Василије Јовановић, бивши министар из Београда, за срез Босански Петровац; Милан Мијић, приватни подузетник, за срез Кључ; Бранко Миљуш, из Београда, за срез Сански Мост; Симо Будимир за срез Мркоњић Град; Симо Маријанац, за срез Кључ. На листи Удружене опозиције у Врбаској бановини, за народне посланике су изабрани: др Бранко Чубриловић за срез Босанска Дубица, који је освојио укупно 50,87% гласова, др Никола Цветојевић, самостални демократа, за срез Босански Нови (58,65%); Мато Микић, тежак из Хасића, за срез Градачац (51,70%); Осман Мурадбашић, пензионисани учитељ, за срез Маглај, који је заједно са још једним кандидатом освојио за Мачекову листу у овом срезу укупно 51,58% гласова; Милан Прибићевић, брат Светозара Прибићевића, за срез Двор, који је са 80,97% био убједљив у односу на двојицу Јевтићевих кандидата; Абдулах Ибрахимпашић (54,40%), за срез Бихаћ; Нурија Поздерац, посједник, за срез Цазин (70,12%); Лука Аврамовић, за срез Гламоч са свега 15,66%, у односу на 84,18%, колико су гласова

сакупила четворица кандидата листе Богољуба Јевтића.⁵⁰ Дакле, на Јевтићевој листи укупно је у Врбаској бановини изабрано 15 посланика, у односу на 8 кандидата изабраних на листи Удружене опозиције. Ово се, у датим околностима, несумњиво могло сматрати као приличан успјех опозиције, гледајући је као цјелину. Међутим, с друге стране, ако имамо у виду српску политичку елиту из Босанске Крајине, онда видимо да је изабран само др Бранко Чубриловић из редова земљорадника и Никола Цветојевић из редова самосталаца, док Милан Прибићевић, који је такође изабран на листи Удружене опозиције, није био Крајишник, а у том периоду је живио на Косову. Да су ови избори показали приличан пад у популарности земљорадника у Крајини, показује и чињеница да није био изабран Чедомир Кокановић, један од најенергичнијих опозиционара из Крајине. Што се тиче кандидата владајуће странке, примјетно је да се појављује прилично велики број раније не експонираних политичара, док је најзвучније име свакако др Тодо Лазаревић, бивши радикал. Поред њега, од познатијих политичких имена, могли би смо навести Сима Маријанца, проту Душана Суботића, Живка Даниловића и Мустафу Мулалића.

У Приморској бановини, тачније у оним срезovima који су раније припадали Босни и Херцеговини, више је него примјетна чињеница да је тај простор, претежно насељен Хрватима, дао безрезервну подршку листи Влатка Мачека. То се најбоље види по статистичким подацима из којих је видљиво да је Мачекова листа у Коњицу добила 70,15% гласова, Љубушком 89,13%, Мостару 71,16%, Стоцу 60,69%, Прозору 89,97%, Томислав Граду 92,82%, Ливну 76,11% и Бугојну 56,45%. Ови резултати несумњиво су представљали пораз југословенске идеологије и доказ да идеја југословенства није нашла утемељења код католичког становништва Западне Херцеговине и дијелова Босне, гдје су Хрвати чинили већину становништва. Да је то тако, показује и чињеница да је ранији посланик ХСС Никола Прека, који се у међувремену приклонио шестојануарском режиму, овога пута на Јевтићевој листи, у Мостару добио свега 26,44% гласова и то заједно са др Мухамедом Риђановићем, који му је сигурно обезбиједио један број муслиманских гласача. За разлику од њега, сам Бариша Смољан на Мачековој листи добио је 58,57% гласова. Овакви резултати

⁵⁰ *Статистика избора народних посланика...*, 57-71.

избора у босанскохерцеговачком дијелу Приморске бановине био је, истовремено, рјечит доказ, колико су миноран политички фактор представљали Срби, који су подјелом земље на бановине, припали Приморској бановини. Само захваљујући изборном кључу у подјели мандата, на Јевтићевој листи изабрани су: Никола Прека и Мухамед Риђановић, за срез Мостар, Милан Курилић, трговац из Сарајева, за срез Столац, Мијо Кајић, посједник, за срез Ливно и Момчило Сокић, адвокат из Београда, за срез Бугојно. Дакле, од двојице Срба изабраних за посланике у овом дијелу Приморске бановине, ниједан није био из тих крајева, што само говори о ранијим тврдњама о незавидном стању Срба који су се нашли у границама Приморске бановине. На листи Влатка Мачека, у наведеним срезовима, изабрани су: Алија Кадих, трговац, за срез Коњиц, др Бариша Смољан, за срез Љубушки, гдје је Никола Прека, на Јевтићевој листи, освојио само 7,49% гласова; др Јаков Гргурић, адвокат из Ливна, за срез Прозор; др Јурај Шутеј, адвокат из Сарајева, за срез Томислав Град.⁵¹ Било је очигледно да се гласачи нису одлучивали за личности већ за политику на државном нивоу.

Запажене резултате остварила је опозиција и у босанским срезовима Дринске бановине: Чајниче 62,93%, Фојница 84,96%, Рогатица 67,94%, Високо 68,17%, Жепче 59,48%, Брчко 58,36%, Тузла 56,81%, Зворник 52,81%. Јевтићева листа побиједила је у сљедећим срезовима: Сарајево 62,79%, Вишеград 58,36%, Зеница 66,88%, Травник 52,80%, Бијељина 65,68%, Кладањ 60,41%, Сребреница 68,23%, Власеница 60,09% и град Сарајево 59,72%. Дакле, из наведеног је јасно да је резултат избора у босанским срезовима Дринске бановине био скоро неријешен, јер су по осам срезова добили и опозиција и влада, док на владину страну претеже град Сарајево. Наравно, ова констатација се не односи на број гласача, као ни на број изабраних посланика. На листи Богољуба Јевтића изабрани су сљедећи кандидати: др Бранко Калуђерчић, за срез Сарајево, који је од укупно 62,79% гласова које је добила Јевтићева листа, појединачно освојио свега 14,70% гласова, док је Арсо Копривица на Мачековој листи у сарајевском срезу сам освојио 37,10% гласова; Радослав Живковић, за срез Високо; Милан Божић, свештеник из Сарајева, за срез Вишеград; Фрањо Маркић, за

⁵¹ *Статистика избора народних посланика...*, 81-85.

срез Зеница, др Сулејман Хафиздић, за срез Травник, Велимир Поповић, бивши бан Дринске бановине и тадашњи министар унутрашњих послова из Београда и Ибрахим Сарић, предсједник општине сарајевске, за срез Сарајево; Љубомир Пантић, апотекар, за срез Бијељина; Гојко Пејин, посједник из Доњег Жабара, за срез Брчко; Мухамед Прелјубовић, посједник и предсједник општине Бијељина, за срез Кладањ; Растко Петковић, за срез Сребреница; др Авдо Хасанбеговић, за срез Тузла; прота Милан Петковић, за срез Власеница. На листи Влатка Мачека, посланичке мандате су освојили: Исмет-бег Гавран Капетановић, за срез Чајниче; др Нико Љубичић, за срез Фојница; Рагиб Чаплић, за срез Рогатица; др Џафер-бег Куленовић, за срез Жепче; Хусеин Ћумовић, трговац, за срез Зворник.⁵² Као што се може видјети из изложеног, на листи Влатка Мачека, у босанским срезовима Дринске бановине, није био изабран ниједан Србин.

У херцеговачким срезовима Зетске бановине, на изборима 5. маја 1935. године, као што се могло и очекивати, владина листа је однијела значајну побједу и то у великим процентима: Требиње 83,70%, Билећа 99,62%, Гацко 81,18%, Љубиње 71,71%, Невесиње 69,39%, Фоча 56,12%. За народне посланике изабрани су са листе Богољуба Јевтића: Петар Иванишевић, за срез Требиње; свештеник Војислав Гаћиновић, за срез Билећа; Ристо Грђић, за срез Гацко; Бранко Ратковић, за срез Љубиње; Секула Зечевић, за срез Невесиње; Шукрија Куртовић, за срез Фоча.⁵³ Само из ових резултата, ако упоредимо херцеговачке срезове Зетске и Приморске бановине, јасно нам је да су се гласачи диференцирали према вјерској и племенској припадности. Док је у Западној Херцеговини, гдје су католици и муслимани чинили велику већину становништва, без премца доминирала листа Влатка Мачека, дотле у Источној Херцеговини, већином насељеној српским живљем, побиједила је листа Богољуба Јевтића са огромним процентом. Ово је био само још један знак да шестојануарска идеологија краља Александра у католичком и муслиманском становништву није ухватила дубљег коријена за тих неколико година, колико је трајала. У Херцеговини Савез земљорадника, а ни Демократска странка никада нису

⁵² Исто, 86-97.

⁵³ Исто, 113-115 и 119.

успјели да ухвате јачег коријена, па су с тога и њихови кандидати доживјели прави фијаско. Тако је, на примјер, др Обрад Мاستиловић у билећком срезу добио свега 5 од укупно 4.214 гласача, а у свом родном Гацку добио је 647 од укупно 3.459 гласова.

Према званичним резултатима избора, листа Богољуба Јевтића добила је 1.748.024 гласова и 303 посланичка мандата, док је опозициона листа Влатка Мачека добила 1.075.389 гласова и 67 посланичких мандата. Листе Божидара Максимовића и Димитрија Љотића нису добиле ниједно посланичко мјесто.⁵⁴ У условима оваквих изборних резултата, опозиција је одмах почела показивати знаке незадовољства, па је и прва њихова реакција била апстиненција од учешћа у раду скупштине. Нашавши разлог за овакво поступање у изборном насиљу владајућих структура и неравноправном изборном закону, вођства опозиционих странака, која су имала своје посланике у скупштини, веома брзо су нашла заједнички језик око бојкотавања Народне скупштине. Једино је вођство ЈМО показало вољу да, послвије петوماјских избора, иступа самостално и улази у нове политичке комбинације, што ће им опет, веома брзо, омогућити учешће у власти. Заједничка изјава опозиционих странака, коју су потписали Љуба Давидовић, Јован Јовановић, Влатко Мачек и Вјећеслав Вилдер, а која је објављена 30. маја 1935. године, садржавала је оштру критику владе и шестојануарског режима уопште. Њено тежиште стављено је на критику режима диктатуре и захтјеве за рестаурацију парламентарног система, који подразумијева потпуно слободне изборе, а то ће касније омогућити и рјешавање хрватског питања.⁵⁵ Ова резолуција представљала је у ствари одраз компромиса између србијанских опозиционих партија с једне и СДК са друге стране. Пошто је дошло до несугласица око форме резолуције, одлучено је да се објаве двије, једна заједничка, у којој су наведени већ изнесени ставови и друга, коју су потписали само прваци СДК, а која је у оштрој форми ултимативно захтијевала удовољавање „оправданим захтјевима хрватског народа“, чак и по цијену опстанка заједничке државе.⁵⁶ Осим тога, тражено је расписивање нових избора по новом изборном закону.

⁵⁴ Исто, III

⁵⁵ Т. Stojkov, n.d. 316.

⁵⁶ Исто.

Међутим, овако оштра саопштења из редова опозиције, посебно СДК, само су даље заострила политичку ситуацију и изазвала још оштрије реакције посланика изабраних на листи Богољуба Јевтића. Нова Народна скупштина састала се у први претходни сазив 3. јуна 1935. године, а већ на трећој сједници, која је држана 14. јуна народни посланик и министар унутрашњих дела Веља Поповић, бивши бан Дринске бановине, оштро је узвратио на оптужбе опозиционих вођа, побијајући тврдње о изборном терору власти и тврдећи да службеници његовог министарства, нису реаговали ни на очигледне неправилности и злоупотребе од стране опозиције, већ само у случајевима када је било неопходно сачувати мир и поредак у држави. Он је јавно оптужио Мачека да су се на његовој листи нашли великим дијелом кандидати који су изразити противници народног и државног јединства и који су, као такви, „омогућавали и сарађивали у бандитским акцијама, атентатима, паљевинама и рушењу [...] има их који су били у служби, помагали па и сада помажу емигранте, атентаторе и злочинце...“⁵⁷ Уз низ конкретних оптужби на начин вођења предизборне кампање од стране Мачековаца, који су, према Поповићу, били чисто сијање вјерске и националне мржње,⁵⁸ за предизборне пароле опозиције у Дринској и Врбаској бановини, Поповић је, између осталог, навео: „те пароле биле су: аутономија Босне са гувернером др Спахом и одбрана ислама од надирања православља из Београда. Са овим паролама, тајно, од човека до човека, од уха на ухо, међу одраслима и млађима, мушким и женским, ширена је мржња према Југославији и Београду као непријатељу муслиманске вере. Лаковерном и побожном муслиманском свету говорили су имама и други верски функционери, да ће у случају победе листе Претседника Министарског савета, све муслиманске жене морати да скину фереце, да ће све муслиманске школе бити затворене и да ће сви муслимани

⁵⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год 4, књ. 1, Београд 1935, III претходни састанак, држан 14. јуна 1935. године, 34.

⁵⁸ Између бројних примјера, Поповић је навео и ове из Приморске бановине: „...истицане су предизборне пароле антидржавног карактера као: цепање Југославије, успостава слободне Хрватске, Мачек хрватски краљ, протеривање Срба у Београд, војска Павелића, хрватски сребрни и златни новац „куна“, који се растурао код лаковерног света као доказ да је хрватска држава већ на прагу и да само Хрвати на дан избора треба плебисцитом да одлуче да ли ће добити самосталну хрватску државу или ће и даље остати подчињени Београду.“ (исто).

бити преведени у православље.⁵⁹ Затим је Поповић почео наводити именом и презименом случајеве изборног насиља опозиције над присталицама владине политике, посебно у Савској и Приморској бановини, а у којима су се посебно истицали католички жупници, од којих су неки чак пријетили, као, на примјер, жупник фра Аугустин Губерина из Дрвеника, срез Макарска, који је пријетио да ће „набити на колац“ свакога који не гласа за листу Влатка Мачека.⁶⁰ Поповић је тврдио да се бирачима пријетило убиством, вјешањем, паљевинама, уништавањем усјева и слично, а затим је прешао на конкретне примјере физичког терора, који су Мачекови кандидати проводили над неистомишљеницима, па и Хрватима југословенски определијелим. Еклатантан примјер био је физички напад из засједe на сенатора дон Франу Иванишевића и бившег министра Гргура Анђелиновића. На крају је Поповић навео и конкретне примјере напада на државне службенике на сам дан избора, као и конкретне штете које су наношене присталицама Богољуба Јевтића, од стране Мачекових следбеника. Треба рећи да је Поповића, можда још више од саопштења опозиционих вођа, на овакво реаговање у Народној скупштини, подстакао меморандум надбискупа Антона Бауера, који је упутио принцу Павлу, тврдећи да су Хрвати приликом задњих избора прогоњени и пребијани. Бауеров меморандум посебно је осудио Хрват др Јанко Баричевић, тврдећи да надбискуп Бауер износи неистине. Од посланика из Босне и Херцеговине, први је о овим питањима дискутовао Мустафа Мулалић и оштро се обрушио на Мехмеда Спаха и Југословенску муслиманску организацију. Неуобичајено оштрим тоном, Мулалић је за држање дијела муслимана током петомајских избора оптужио Спаха, Храсницу, Бехмена и Адем-агу Мешаћа, за које је тврдио да им је Аустрија дала „мамелучко франковачко васпитање“, а њихов задатак је био, према Мулалићевим тврдњама, да се последије школовања врате у Босну и да тамо „поставе антитезу српству односно југословенству“.⁶¹ Због тога Мулалић тврди да се није чудити „оној фамозној изјави г. Спахе о Поћореку, оној познатој Храсничиној крагујевачкој изјави *Србе на врбе*; није се чудити добровољцима Адемаге Мешаћа; није се чудити солдатским

⁵⁹ Исто, 36.

⁶⁰ Исто, 37.

⁶¹ Исто, III претходни састанак, држан 14. јуна 1935. године, 58.

манирима г. Бехмена, то су само природне консеквенце аустријског мамелучког васпитања.⁶² О начину Спахове агитације, Мулалић, наводећи примјере, између осталог, каже: „Довољно је да г. др. Спахо дође у џамију а у џамију долази само пред изборе, па да оном фанатичном и побожном муслиманском свету каже: *Хоћете ли да вам џамија буде црква?* А они кажу: *Ефендијо нећемо, како би то желели! Ако хоћете да вам џамија буде црква онда гласајте за листу Јевтића!*“ Оптужујући Спаха и његову организацију да свјесно муслимане Босне и Херцеговине и даље држи у вјерском фанатизму, непросвијећености, конзерватизму, због чега му смета и Кемал Ататурк, који, према Мулалићу, у Турској не руши ислам него предрасуде о исламу, Мулалић закључује: „Господо, из свега што је ова политичка организација нашем народу учинила ја могу извести два доказа. Прво, да је спахиновштина злочин против нације, друго да је спахиновштина злочин против културе.“⁶³ О некоректној вјерској и националној агитацији, али и о терору опозиције, на простору Дринске бановине, опширно је говорио, наводећи чак и поименичне примјере и народни посланик Миливоје Исаковић на сједници скупштине од 18. јуна 1935. године.⁶⁴ Исти дан о противдржавном раду опозиције, говорио је и посланик из Зенице, Хрват Фрањо Маркић, који се посебно обрушио на разорно антидржавно дјеловање надбискупа Шарића: „Господо народни посланици, ми у Босни имамо посебно зао удес у погледу католичког свештенства, зао удес у првом реду ради тога што на челу тога католичког свештенства стоји надбискуп др Иван Шарић. Тај је господин задњих неколико година направио у толикој мери злочина против земље и народа, не само злочина у политичком погледу, него злочина које би требало подвести под прописе Казненог закона, и тај господин и данас несметано ради и вршљари.“⁶⁵ Маркић је, такође, дао и занимљив приједлог за превазилажење свих политичких проблема у Краљевини Југославији, а то је било, ништа мање, него уједињење црква.⁶⁶ Говор народног посланика из Сушака, Хрвата, Милана Банића, изречен на

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто, V претходни састанак, држан 18. јуна 1935. године, 86.

⁶⁵ Исто, 94.

⁶⁶ Исто.

сједници Народне скупштине 19. јуна 1935. године, био је, чини се врхунац критике која је упућена опозицији. Прије свега, он се, не бирајући ријечи, обрушио на Мачека, тврдећи да он врши „поживинчавање“ хрватског народа, да је у сваком хрватском селу пред изборе постојала „терористичка у најмању руку тројка, петорка, седморка итд. Те Мачекове тројке, петорке, седморке, оне су се стављале изван и изнад закона.“⁶⁷ Оптужујући Мачека да су у ствари он и његове присталице радиле ствари за које оптужују владу, то јест вршиле терор над бирачима и фалсификовале изборне резултате, Банић је Мачека упоредио са Антом Павелићем, тврдећи да имају не само исту реторику већ и исте циљеве.⁶⁸ Осим тога, Банић је ишао тако далеко да је чак устврдио да је Мачек само експонент оних међународних кругова који желе уништење Југославије и који су убили краља Александра, мислећи при томе, наравно, на фашистички Италију и Хортијеву Мађарску. У прилог овој тврдњи Банић је навео један свој разговор са Мачеком који је, наводно, завршен Банићевим питање Мачеку, зар се не плаши да ће Хрвати опет пасти у ропство мађарско, италијанско или њемачко, ако се разиђу са Србима. Према Банићевим ријечима, Мачек му је тада одговорио: „Не бојте се, г. Банићу, у року од 24 сата имаћемо споразум с Мусолинијем и Хортијем.“⁶⁹ Од оштрих Банићевих напада није остао поштеђен ни римокатолички клер, али ни сам папа и папство. Банић је, при томе, устврдио да је хрватски народ у XI вијеку убио краља Димитрија Звонимира зато што је папску заставу прогласио за државни барјак и зато што је хтио да хрватски народ поведе у борбу за инвестиру, „народ га је убио, јер је он хтио да буде слуга туђина. Народ хрватски – то је на жалост слабо познато чак и међу нама Хрватима – у оно време био је оријентисан према православљу. Хрвати су се у то време убијајући Краља Димитрија Звонимира стварно борили за слободу народног језика у богослужењу, за црквено-политичку оријентацију византијску, а не за римску.“⁷⁰ И сам Банић био је свјестан „да се игра својом кожом“ док све ове ствари износи, али умјесто његове, убрзо је, у политичком смислу, „платила кожа“ Богољуба Јевтића. Наиме, све оно

⁶⁷ Исто, VI претходни састанак, држан 19. јуна 1935. године, 100.

⁶⁸ Исто, 101.

⁶⁹ Исто, 102.

⁷⁰ Исто, 101.

што се чуло тих дана за говорницом Народне скупштине, а првенствено Банићев говор, револтирало је не само Мачека и опозицију већ и Хрвате министре у Јевтићевој влади (Кожула, Врбанића и Ауера), па су тражили од Јевтића да да изјаву којом се ограђује у име владе од Банићевог испада. Пошто Јевтић није хтио да то учини, ова тројица министара су поднијели оставке већ сутрадан, 20. јуна, на сједници владе. Међутим, истог дана су оставке поднијели и двојица Срба чланова владе, Милан Стојадиновић и Петар Живковић, што само свједочи о томе да Банићев говор није био једини разлог за подношење оставке министара Хрвата, а поготово не Срба. Званично објашњење петорице министара који су 20. јуна 1935. године, покренули питање оставке цијеле владе, било је то да је прошао један изборни мандат владе, те да сада треба дати могућност Намјесништву да изврши политичка консултовања.⁷¹ Пошто тај предлог није усвојен, поменути петорица посланика су поднијели оставке и на тај начин оборили Јевтићеву владу. Већ тада је било очигледно да се спрема нова политичка комбинација, а веома брзо ће постати јасно и каква и са којим протагонистима.

Што се тиче српске политичке елите, која је заступала Босну и Херцеговину на овим изборима, примјетно је да је, бар судећи према именима посланика, дошло до неке врсте смјене политичких генерација. Нико од бивших „Народоваца“ није био у новом парламенту, а од бивших радикала, чини се најзвучнија имена из Босне и Херцеговине, која су се наша у Парламенту били су др Бранко Калуђерчић из Сарајева и др Тодо Лазаревић из Бањалуке. Што се тиче Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, у новом Парламенту нашао се, од ранијих истакнутих вођа, само др Бранко Чубриловић, док Чедо Кокановић и др Милош Тупањанин нису успјели да изборе посланички мандат. Тупањанин је у тузланском срезу освојио само 90 гласова док је у власеничком срезу освојио нешто мање од три хиљаде гласова, али то није било довољно да уђе у Парламент.

⁷¹ Т. Stojkov, n.d. 318.

Милан Стојадиновић, Југословенска радикална заједница и нове политичке кризе 1935/36. године

Протагонисти нових политичких комбинација, последице петомајских избора 1935. године, постали су дотадашњи министар финансија Милан Стојадиновић и генерал Петар Живковић. И једном и другом одговарало је рушење владе Богољуба Јевтића, с тим што су њих обојица видјели себе у премијерској фотели. Осим комбинација које су њих двојица припремали са кнезом Павлом, Стојадиновић је преко свог радикалног Главног одбора, настојао да оствари сасвим нову политичку комбинацију у коју би, осим радикала око Главног одбора ушли и представници СЛС и ЈМО. И Спаху и Корошецу је већ до тада било доста опозиције и они су тражили начин како да се домогну власти, а Стојадиновић и радикали су им у том смислу пружали идеалну прилику. Из разговора које су у другој половини маја и првој половини јуна 1935. године, водили представници ових странака, родио се споразум, који је 17. јуна 1935. године као меморандум упућен кнезу намјеснику Павлу.⁷² Суштина њиховог споразума и меморандума била је у понуди кнезу Павлу једне нове политичке комбинације, која је подразумевала формирање владе која би обухватила радикале, СЛС и ЈМО, са препоруком да се у ту владу позове и Мачек. Према мишљењу потписника овог меморандума, та влада би имала широку народну подршку у земљи и била у стању да земљу изведе из унутрашњополитичке кризе. У ту сврху, предлагано је и формирање једне нове странке у коју би ушли сви они политички субјекти који би подржали нову владу. Та странка би се звала *Југословенска радикална заједница*, а на њеном челу, као чланови Извршног одбора били би Аца Станојевић, Милан Стојадиновић, Мехмед Спахо и Антон Корошец.⁷³ То је у ствари била позадина изазивања кризе владе Богољуба Јевтића и њеног пада 20. јуна 1935. године. У консултацијама значајнијих политичких чинилаца око састава нове владе, које су трајале од 20. до 23. јуна 1935. године, по први пут последице 1929. године, учествовао је и Влатко Мачек. Том приликом он је разговарао

⁷² Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, Beograd 1985, 23.

⁷³ Исто, 24-25.

са кнезом Павлом и Петром Живковићем, а поновио је своја ранија виђења о потреби преуређења политичког живота у земљи, преуређења државне заједнице уопште и у том смислу рјешавања хрватског питања.⁷⁴ С друге стране кнез Павле, а ни Милан Стојадиновић нису били спремни на радикалне потезе. Стојадиновић је више био склон „малом рјешењу“ хрватског питања, то јест, укључивању ХСС у владу, која би након тога донијела нове законе о политичким слободама и прије свега нови изборни закон, а на основу кога би били спроведени нови избори за Народну скупштину. Такозвано „велико рјешење“ које је тражио Мачек, било би могуће тек после краљевог пунољетства.⁷⁵ Дакле, после ових разговора било је јасно да у новим политичким комбинацијама неће бити мјеста за Влатка Мачека, поготово што се сада сама нудила једна нова широка коалиција која је признавала Октоисани устав и важеће државно и политичко уређење земље.

На тим основама формирана је 24. јуна 1935. године влада Милана Стојадиновића, у коју су из Босне и Херцеговине ушли двојица представника ЈМО, Мехмед Спахо као министар саобраћаја, Шефкија Бехмен као министар без портфеља и бивши првак ХСС Никола Преко као министар социјалне политике и народног здравља. Дакле, у Стојадиновићевој влади није било мјеста ни за једног Србина из Босне и Херцеговине, већ су ове покрајине представљали двојица муслимана и један Хрват, иако су, према попису становништва из 1931. године, православни Срби чинили најбројнију националну заједницу у Босни и Херцеговини. Несумњиво је да је за овакав маћехински однос Београда према прекодринским Србима великих заслуга имала и српска политичка елита из Босне и Херцеговине, тачније њихово сналажење или боље рећи несналажење у брзим политичким промјенама у тадашњој Краљевини Југославији. Један дио српске елите, који је подржао шестојануарски режим и који се уклопио у владајућу ЈНС, био је једноставно склоњен из власти, заједно са том странком. Други дио, који се одувijek налазио у опозицији Београду, прије свега, прваци Земљорадничке странке у Босни и Херцеговини, и овога пута су остали на маргинама политичког живота Краљевине

⁷⁴ Исто, 31-32.

⁷⁵ Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994, 127.

Југославије, заједно са странком којој су припадали. Онај дио опозиције који је остао вјеран радикалима око Главног одбора, просто није имао јаке политичке личности која би се наметнула у оквиру радикала, па самим тим ни могућности да се активније истакну на државном нивоу.

Реакције становништва на пад Јевтићеве и формирање Стојадиновићеве владе, према извјештајима из Дринске бановине, биле су више него позитивне, посебно у редовима опозиције. Формирање нове коалиционе владе схваћено је као „знак новог доба у коме ће се наше унутарње прилике братским споразумом извести на правилан пут.“⁷⁶ Посебно задовољство исказивале су присталице Мехмеда Спаха, јер су се опет, старим опробаним рецептом, дочепали власти. Да не би било недоумица, прваци ЈМО су у наредном периоду одржавали зборове широм Босне и Херцеговине, објашњавајући својим присталицама актуелни политички тренутак.⁷⁷ Истовремено, политичке конференције одржавали су такође прваци ХСС у Босни и Херцеговини, извјештавајући своје присталице о последњим политичким промјенама које су се десиле у Краљевини Југославији и дајући им инструкције како да се односе према новој влади. На тим, углавном добро посјећеним конференцијама, чули су се повици подршке опозиционим вођама Мачеку, Спаху и Корошецу, као и кнезу намјеснику, док се с друге стране узвикивало: „Доле Јевтић“ и слично. На дочеку новог министра Мехмеда Спахе у Сарајеву, 30. јуна 1935. године, коме је присуствовало неколико хиљада људи, такође се клицало краљу, принцу Павлу, Спаху и Мачеку, а истовремено су се чули и повици: „Доле Јевтић“, „Доле циганин Веља Поповић“, „Доле Хациомеровић“ и слично.⁷⁸ Једино је српска политичка елита, бар она сконцентрисана око власти, у то вријеме показивала потпуну пасивност у Босни и Херцеговини, очигледно опет збуњена новим политичким вратоломијама које су се дешавале у Београду и неспособна да схвати све закулисне радње које су пратиле

⁷⁶ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 579 (Тромјесечни Извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1935. године).

⁷⁷ Тако је, на примјер, Исметбег Гавран-Капетановић већ крајем јуна 1935. године, одржао низ конференција у Источној Босни (Горажду, Чајничу, Фочи и другим мјестима) објашњавајући својим присталицама околности око формирања нове владе и наравно тражећи подршку за ангажман посланика ЈМО у подршци влади Милана Стојадиновића. Исто је у Травнику радио народни посланик ЈМО Хафизадић, а у другим мјестима и остали посланици и прваци ЈМО (Исто, 580).

⁷⁸ Исто, 580.

борбу за власт. Можда суштину неспоразума између српске политичке елите, али и српског народа у Босни и Херцеговини, са политичким првацима из Београда, најбоље осликава један разговор Петра Иванишевића и радикалног првака Аце Станојевића, вођен тих дана у Београду. Према Иванишевићу, Станојевић му је тада замјерио што се кандидовао на Јевтићевој листи, јер се Радикална странка увијек борила за народне слободе, а режим од 6. јануара је био ненародни режим. На то му је Иванишевић одговорио: „Опростите господине предсједниче што морам приметити и рећи да, по мом мишљењу, постоје две слободе: национална и грађанска и без националне слободе не може бити ни грађанске слободе. Србија, која је давно извршила национално ослобођење, бори се сада са правом за грађанске слободе. Док, народ српски, бар засад, у Босни и Херцеговини сматра под слободом данашње национално ослобођење и што има свога краља на челу данашње државе. Преко пет стотина година он се заносио идеалима и позивао из мртвих цара Душана и Лазара да ослободе Српство. Каква је разлика између та два појма националне и грађанске слободе, ја ћу вам показати овим конкретним примером. Садашњи избори, који су извршени пре кратког времена под прошлом владом Јевтића, у моме срезу требињском у Херцеговини, у коме сам и изабран за народног посланика, нема ниједног Србина што се крсти часним крстом са три прста, без разлике на партијску подвојеност, да је дао глас за опозицију, односно за Мачека. Док овде у Србији, усред Шумадије, у Опленачком срезу... умало што није победила опозициона листа против радикалног првака Илије Михаиловића, и то баш тих дана када у Народној скупштини народни посланик Барићевић, Хрват, указије прстом да интелектуалне краљеве убице треба тражити у Загребу. Станојевић ме посматрао стално својим старачким очима. Старац повуче пуном руком низ браду и само рече: *Епски народ.*⁷⁹ У оној мјери у којој је Иванишевић погодио суштину неспоразума у политичким погледима српског народа са једне и са друге стране Дрине, у толикој мјери је индикативан и Станојевићев одговор, јер показује у коликој мјери српски прваци из Београда нису разумјели бојазан Срба из Босне и Херцеговине за своју националну државу. Живећи вијековима под разним окупаторима, изложени асимилацији,

⁷⁹ П. Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, 173-174.

превјеравању, денационализацији, бјесомучном гушењу националне свијести, потискивању вјере, културе, језика и писма, Срби у Босни и Херцеговини су у Краљевини Југославији гледали своју националну државу и били спремни да све, па чак и грађанске слободе, подреде очувању тог идеала. А управо то, чини се, нису разумјели политичари, бар не они професионални, у Београду.

Пуно живљу активност у том периоду показивали су прваци опозиције, па је тако др Милош Тупањанин одржао скупштину својих присталица у свом изборном срезу Власеници, жалећи се при томе на понашање органа власти током избора. Занимљиво да је, према извјештају бана Дринске бановине Министарству унутрашњих дела у Београду, овој Тупањаниновој конференцији присуствовало највише муслимана, који су то објашњавали пажњом на „заједничку сарадњу и иступ на изборима“.⁸⁰ У току мјесеца јула и вођа лијевих земљорадника др Драгољуб Јовановић је одржао неколико зборова у Босни и Херцеговини, а на једном од њих, у Бијељини 30. јула, било је присутно између 4 до 5 хиљада људи.⁸¹ Првих дана јула, неколико конференција у Босни и Херцеговини одржао је и др Лазар Марковић, покушавајући да мобилише и припреми за обнову страначке структуре присталице радикала у Босни и Херцеговини. На његовој конференцији у Сарајеву, 6. јула 1935. године, присуствовало је око 400 грађана, већином православних Срба, уз неколико муслимана и једног Јевреја.⁸²

Дакле, неколико мјесеци након избора, прваци свих значајнијих политичких партија трудили су се да одрже што више зборова те да на тај начин одрже везу са својим присталицама и објасне им владање страначког вођства у новим политичким комбинацијама, али и да их припреме за обнављање ранијих страначких структура или пак стварање нових. Као што је већ речено, једино су представници српске политичке елите, до тада ангажовани у ЈНС, показивали потпуну пасивност у овом периоду, подијељени око раније страначке припадности, очигледно ишчекујући инструкције из Београда. Нешто живљу активност показивао је једино Добросав

⁸⁰ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 618 (Тромјесечни Извјештај КБУДБ МУД за јул-септембар 1935. године).

⁸¹ Исто, 619.

⁸² АБиХ, КБУДБ, 2437/35 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ од 1. августа 1935. године).

Јевђевић у Источној Босни, али је и његово дјеловање највише било усмјерено на смиривање српског народа, коме су промјена режима и разне гласине о подјели земље улијевале страх. На збору својих присталица у Горажду, 2. јула 1935. године, Јевђевић је објашњавао како је дошло до формирања Стојадиновићеве владе и умиривао народ да не вјерује разним гласинама, те да промјена државног облика није могућа до пунољетства краља Петра, јер то Устав не дозвољава.⁸³ Пошто је на својим зборовима оштро критиковао Стојадиновићеву владу, неки Јевђевићеви зборови, као на примјер онај на Сокоцу 28. јула, били су забрањени од стране власти.⁸⁴ Али ако је у то вријеме српска политичка елита из БиХ показивала знаке збуњености и пасивности, зато је, с друге стране, опет била спремна да се укључи у нове подјеле на Јевтићеве и Стојадиновићеве присталице, на радикале око Главног одбора и око владе и слично.

Још и прије него што је изабран за предсједника Владе, Стојадиновић „није био симпатично виђена личност у Главном одбору. Оне се више натурао својом интелектуалном способношћу и супериорношћу“⁸⁵, али их је жеља за влашћу приморала на међусобно толерисање. Стојадиновић је био човјек који се није значајно експонирао у шестојануарском режиму и самим тим прихватљив за многе из опозиционих редова, а поготово нових коалиционих партнера СЛС и ЈМО. Међутим, одмах послје формирања владе, Главни одбор радикала је затражио од Милана Стојадиновића да распусти народну скупштину изабрану под Јевтићевом владом, а истовремено су почели да смјењују мјесне и среске одборе, пријетећи већ изабраним посланицима на Јевтићевој листи да их више неће примити на своју листу.⁸⁶ Наравно да у таквој ситуацији, ни народним посланицима ни Стојадиновићу није падало на памет да од готовог праве вересију, те је у Народној скупштини веома брзо, већ почетком јула 1935. године формиран владин клуб, тзв. Клуб скупштинске већине, од око 200 чланова,⁸⁷ у који су, поред опозиционих посланика који су подржали нову

⁸³ Исто (Среско начелство у Чајничу КБУДБ 2. августа 1935. године).

⁸⁴ Исто (Начелство среза Рогатица КБУДБ 3. августа 1935. године).

⁸⁵ П. Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, 173.

⁸⁶ Исто, 172.

⁸⁷ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 45-46.

владу, ушли већином и посланици са бивше Јевтићеве листе, које је са Стојадиновићем спајао исти политички интерес. Због свега тога убрзо ће доћи до отвореног сукоба између Стојадиновића и радикалског Главног одбора.

Мјесец август 1935. године био је вријеме најживље политичке акције у читавој земљи па самим тим и у Босни и Херцеговини. Прије свега, започело се са активностима око формирања нове владајуће странке, Југословенске радикалне заједнице. То је изазвало нова политичка гигања, престојавања и прије свега заузимања позиција у новој странци. Преговори и припреме око оснивања ЈРЗ спровођене су још од формирања Стојадиновићеве владе, а до почетка августа мјесеца 1935. године били су припремљени и усаглашени Програм и Статут странке. Остало је да партијске вође добију сагласност својих централа и бирача. У том циљу у Сарајево је допутовао Мехмед Спахо и 10. августа одржао конференцију са народним посланицима ЈМО те угледнијим присталицама из читаве Босне и Херцеговине. Према извјештајима из Сарајева, Спахо је добио велику подршку за своју политику, а одлука о утапању ЈМО у ЈРЗ „примљена је и поздрављена од свих присташа ове организације, са незнатним изузецима.“⁸⁸ Тај „незнатни изузетак“ био је Хилмија Бешлагич из Бањалуке, који се није сложио са Спаховом политиком и одбио приступање у ЈРЗ.⁸⁹ Истини за вољу, нису све присталице Мехмеда Спаха прихватиле овакву политичку тактику и оштро су се супротставиле новом курсу врха странке. Тако се већ послје неколико дана у Сарајеву појавио летак, под насловом *Утопница*, који је на ироничан начин саопштавао муслиманима Босне и Херцеговине да су Спахо, браћа Бехмени и Халид Храсница „утопили“ ЈМО у „радикалској заједници.“⁹⁰

⁸⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. 2805/35 (Извјештај КБУДБ МУД од 10. септембра 1935. године).

⁸⁹ *Врбаске новине*, бр. 780, Бањалука 13. августа 1935. године.

⁹⁰ У летку се између осталог каже: „Весела срца јављамо свим муслиманима бивше Босне и Херцеговине, да је наша мила, дуго година сабирана, тешком муком одржавана ЈУГОСЛОВЕНСКА МУСЛИМАНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА, на сједници шаке њезиних представника од 10. августа 1935. год. у напону своје снаге, у вријеме када је муслиманима највише требала, без икаква знања и питања свијета, БЛАГО УСНУЛА У РАДИКАЛСКОЈ ЗАЈЕДНИЦИ, утопивши се у оном истом виру у који је прије 13 година хтјеле гурнути ондашњи њезин председник Бедли – хафиз Ибрахим ефф. Маглајлић.“ (АБиХ, КБУДБ, пов. 2805/35, текст прогласа).

Најава оснивања ЈРЗ мобилисала је и српску политичку елиту у Босни и Херцеговини, да покуша наћи модалитете свог будућег политичког ангажмана. Већина њих до тада је припадала ЈНС, па су и њихови састанци третирани као конференције ове странке. Већ 2. августа у Сарајево је допутовао бивши предсједник владе Милан Сршкић и са мањом групом својих присталица у просторијама Секретаријата ЈНС, одржао политичку конференцију. Он је своје политичке истомишљенике позвао да раде на стишавању духова у сарадњи са муслиманима, тврдећи да је ангажман радикала са ЈМО, дошао из потребе да се тим путем покуша остварити сарадња са Хрватима.⁹¹ Из овога би се дало закључити да је Сршкић у приличној мјери напустио своје раније политичке позиције и да је сада тражио начин да се међу својим присталицама поново активира као радикал. С друге стране, онај дио српске политичке елите из Босне и Херцеговине, који никада није био сагласан са Сршкићевом политиком, то јест, бивши „народовци“ и демократе, остали су, чини се, искрено одани идејама југословенског унитаризма заснованог на шестојануарском режиму. То се види и из њихових ставова изнесених на састанку сарајевских народних посланика, на коме је, осим њих, присуствовало још око 500 лица, а који је одржан 8. августа 1935. године у просторијама Јеврејског дома у Сарајеву. Састанком је руководио Атанасије Шола, који је био и први говорник, а читав његов говор био је у духу југословенског јединства и подршке шестојануарском режиму. Између осталог, Шола је рекао да „данас више но икада наша Држава треба да чује мушку реч оних, који остају верни аманету Бл. поч. Краља.“⁹² Упорно инсистирајући на одбрани тековина личног режима краља Александра, Шола је понављао стару причу о хаотичном политичком животу и суноврату парламентаризма Краљевине СХС, који је пресјечен одлучним потезом краља Александра, инсистирајући на потреби чувања аманета и завјета „Чувајте Југославију“. Послије Шоле, говорили су још: народни посланик Милан Божић, Радмило Грђић и Добросав Јевђевић и сви су говорили у истом духу као и Шола те истицали потребу „збијања народа у јединствен фронт.“⁹³

⁹¹ АБиХ, КБУДБ, пов. 2960/35 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 3. септембра 1935. године).

⁹² АБиХ, КБУДБ, пов. 2805/35 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 25. августа 1935. године).

⁹³ Исто.

Дакле, док су скоро све политичке структуре полако напуштале шестојануарску политику, чак и они који су били њени истакнути креатори, дотле је један добар дио српске политичке елите из Босне и Херцеговине инсистирао на њеном даљем спровођењу и чувању тековина интегралног југословенства. Ово истовремено показује и суштинску разлику између оних који су у политику улазили са одређеним политичким идеалима и били спремни да истрајавају у одбрани тих идеала, и оних које је једино занимао политички каријеризам, према кога су подешавали и своја политичка увјерења и идеале. Треба рећи да су опет најистрајнији у одбрани идеала шестојануарског режима и интегралног југословенства остали бивши „народовци“, док су радикали у великој већини, па и сам Милан Сршкић, били спремни да се беспоговорно прилагоде новим политичким околностима. О тој врсти политичког морала отворено је говорио и то на сједници Народне скупштине 17. фебруара 1938. године, народни посланик из прњаворског среза Јован Јовановић, један од ријетких посланика из Врбаске бановине који није приступио Југословенској радикалној заједници. Између осталог, он је том приликом рекао: „Занимљива је, господо, појава ових чланова и типова ЈРЗ одбора по нашим среским местима, и они се лепе увек за онога који је на власти. И кад је дошао на владу господин Милан Стојадиновић, и кад је основана Југословенска радикална заједница са групом око г. Аце Станојевића, како се онда говорило, на четири точка, али ови људи одмах су напустили и г. Јевтића и ЈНС и полетели и листом пришли овој новој странци. А кад је из комбинације испао г. Аца Станојевић, они су се онда, као по договору, пожурили и брзојавима изјавили лојалност г. Милану Стојадиновићу. А да је био, господо, обрнут случај, т.ј. да је испао из комбинације г. Милан Стојадиновић, они би сви полетели г. Аци Станојевићу. И тако је настао један број ових безидејних политичких опортуниста, који се лијепе за сваку власт и спремни су служити и Богу и ђаволу у исто доба... Тако су избиле на површину разне Стијепе Кобасице и Петровићи, који у Крупи пију крв Бошка Зељковића и који стално у име неких својих заслуга пуцају да буду именовани на сенаторске, банске и

министарске положаје, а све то, бајаги, у име неких великих заслуга. Они су увек уз власт.⁹⁴

Посланици из Босне и Херцеговине, последије промјене владе, нису били начисто шта да раде, имајући у виду да су сви били изабрани на листи Богљуба Јевтића. У таквој ситуацији они су у неколико наврата вијећали, под предсједништвом бившег министра Авда Хасанбеговића, и једногласно донијели одлуку да остану уз Јевтића и против Стојадиновићеве владе. Међутим, кратко вријеме последије тога Стојадиновић је успио да их поцијепи, а први му је, према свједочењу Риста Грђића, приступио др Тодо Лазаревић, бивши радикал из Босанске крајине, који је на једној од наредних сједница напао Грђића да пише резолуције по диктату Авда Хасанбеговића, који је огорчен само зато што је изгубио министарски положај.⁹⁵ Како је текао процес преласка посланика из редова ЈНС у ЈРЗ и какве су све непринципијелне и прљаве работе при томе употребљаване, види се и из случаја народног посланика Риста Грђића. Њега је прво у аудијенцију позвао Таса Динић, један од блиских Јевтићевих људи и саопштио му, између осталог, да „данашње вријеме тражи вођу који зна шта хоће, вођа мора да уза се има елиту која је способна да његове идеје спроводи у дело... То ће бити они који ће ускоро судбину ове земље узети у своје руке.“⁹⁶ Грђић је одмах схватио да се ту ради о некој врсти фашистичких идеја и пошто је добио одговор да нови вођа треба да буде Јевтић, Динића је одбио следећим ријечима: „Рекох му да Јевтић са својом физиономијом и својим трбушчићем никако не представља вођу, а и да представља, за ме су фашизам и све што му је слично одвратни.“⁹⁷ Пошто се разочарао у Грђића, Динић се обратио на др Бранка Калуђерчића, али ће се његов избор показати фаталним и за Динића и за Јевтића. И поред тога што је одбио да уђе у ужи круг људи око Јевтића, Грђић је ипак остао посланик клуба ЈНС, пошто је, такође, одбио понуду министра Добривоја Стошовића да се прикључи Стојадиновићу, сматрајући да бившим демократама, што

⁹⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год 7, књ. 2, Београд 1938, XIII редовни састанак, држан 17. фебруара 1938. године, 287.

⁹⁵ Р. Грђић, *Записи из Херцеговине*, 286.

⁹⁶ Исто, 285.

⁹⁷ Исто.

је и Стошовић својевремено био, није мјесто уз радикала Стојадиновића. Своју одлуку да остане у клубу ЈНС, Грђић је објаснио на следећи начин: „Мада у Јевтићу нисам видео ни великог вођу, ни великог државника, сматрао сам за питање части, кад сам већ изабран на његовој листи, да останем уза њ и да га не напуштам.“⁹⁸ Међутим, политички морал Ристо Грђић је, чини се, учио и наслиједио од свог стрица Васиља, а такви су међу српском политичком елитом у Босни и Херцеговини у то вријеме били ријетки, па су уз Јевтића, осим Риста Грђића, из Босне и Херцеговине остали само: Секула Зечевић, Војислав Гаћиновић, Бранко Ратковић, Авдо Хасанбеговић, Шукрија Куртовић, Милан Божић, Милан и Ратко Петковић, Јово Загорац, Мустафа Мулалић и Мухамед Прељубовић.⁹⁹ Од херцеговачких посланика једино се стари радикал и вјероватно највећи каријериста међу њима, професор Петар Иванишевић, одмах прикључио Милану Стојадиновићу, а нешто касније придружио му се и Бранко Ратковић, посланик из Љубиња.

Какав је политички морал владао у то вријеме свједочи и случај председника Народне скупштине Стевана Ћирића, који је као опозиција влади Милана Стојадиновића, последице праве борбе за сваки посланички глас, био изабран опет за председника Народне скупштине 20. октобра 1935. године, што је био први већи Стојадиновићев пораз, да би убрзо након тога, на опште запрепашћење Јевтићевих посланика, једног дана једноставно напустио Јевтића и прешао на страну Милана Стојадиновића. Тај његов чин касније је онемогућио рад Народне скупштине, јер су опозициони посланици правили такав неред и буку да Ћирић просто није могао доћи до ријечи. Такво стање у Скупштини потрајало је све до покушаја скупштинског атентата опозиционог посланика Дамјана Арнаутовића на председника владе Милана Стојадиновића.

Значајну улогу о опредјељивању српских посланика Врбаске бановине за ЈРЗ имао је бан Богољуб Кујунџић, који се одмах определијелио за Стојадиновића и у том смислу дао сугестије посланицима из Врбаске бановине, а његово резонување о актуелном политичком тренутку и потребама Срба из Босне и Херцеговине у таквим

⁹⁸ Исто, 286.

⁹⁹ Исто, 286-287.

околностима, можда су била и најреалнија и најпрагматичнија.¹⁰⁰ Посланици из Врбаске бановине, који су пришли ЈРЗ, одржали су 11. августа 1935. године, на позив др Тода Лазаревића, конференцију на којој су изабрали одбор који је имао задатак да изради једну резолуцију и уручи је предсједнику владе Стојадиновићу. Тај одбор чинили су др Тодор Лазаревић, Максим Тешић, Симо Марјанац, Абдулах Ибрахимпашић, Симо Будимир, Бошко Зељковић и Миљкан Арежина.¹⁰¹ Конференцији је присуствовао и тадашњи бан Врбаске бановине Богољуб Кујунџић, а резолуција коју је члановима владе, а на крају и предсједнику Стојадиновићу, предала делегација коју су чинили Тода Лазаревић, Абдулах Ибрахимпашић, Максим Тешић, Симо Маријанац, Миљкан Арежина и Бошко Зељковић, садржавала је скоро искључиво социјална и економска питања, која су тиштала становништво Врбаске бановине.¹⁰² Чини се ипак да је ова конференција, о којој су *Врбаске новине* неубичајено опширно извјештавале у више бројева, и помпезна посјета министрима и предсједнику владе у Београду, ипак била више политички маневар др Лазаревића и његово властито кандидовање за главну перјаницу ЈРЗ у Врбаској бановини. Да и то није било без разлога, показује и чињеница да је некадашњи вођа крајишких радикала Коста Мајкић сазвао 19. августа 1935. године конференцију Народне радикалне странке на којој је одлучено да се одржи састанак са представницима ЈМО

¹⁰⁰ АЈ, 37-51-316/259-260 (Писмо бана Богољуба Кујунџића Милану Стојадиновићу од 16. августа 1935. године). Када је у питању његово одређење за ЈРЗ, Кујунџић га је објашњавао на следећи начин: „Ја сам народним посланицима Врбаске, а некима и из Дринске бановине, рекао ово: Ми не прилазимо Југословенској радикалној заједници зато да дезавуишемо 6. јануар. Сутра да краљ Александар из гроба устане, ми би поново, Срби из Босне и Херцеговине, пошли за њим и помогли га, да ону одговорност, коју је он шестојануарским режимом на своја плећа упртио, лакше понесе. Али, данас Краља Александра више нема, а нема ни човека који би ту одговорност могао данас понети. Зато је потребно да се она пренесе на сасвим други фактор, на народ... Ми, Босанско-Херцеговачки Срби, у ван парламентарну опозицију не можемо, јер она стоји на федералистичком становишту, а ми смо свесни, да би, кад би се то становиште акцептирало, макар и у аутономистичкој форми, дошли у гори положај него што смо били 1914. године. у парламентарну опозицију такођер не можемо, јер се бојати, да она првих избора неће уопште доћи до изражаја, те према томе да ће њене вође постати кафански политичари, који ће за прошлим уздисати и критиковати садашњицу, али без икаквог позитивног резултата. остаје нам, дакле, једино Југословенска радикална заједница, у коју ми морамо ући, не само зато што је она једини носилац унитаристичке политике, него што је у њу ступио и господин др. Спахо, неоспорно вођа Бос. херцеговачких муслимана, а у случају наше апстиненције, и искључиви регулатор нашег политичког живота у Босни и Херцеговини.“ (Исто).

¹⁰¹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 189.

¹⁰² *Врбаске новине*, бр. 780, Бањалука 13. августа 1935. године; *Врбаске новине*, бр. 786, од 20. августа 1935. године.

ради организовања ЈРЗ у Бањој Луци.¹⁰³ То се дешавало баш у вријеме када је депутација на челу са Лазаревићем отпутовала у Београд. Међутим, и поред покушаја реафирмације, политичко вријеме Косте Мајкића и старих радикала у Крајини било је већ очигледно прошло, те ни овај његов самовољни иступ није могао донијети конкретније резултате.

Са приступањем муслимана Врбаске бановине ЈРЗ, Спахо је имао доста више проблема него са Сарајевом и Дринском бановином. Због тога је крајем августа министар Шефкија Бехмен предузео агитационо путовање по Врбаској бановини, да би незадовољним елементима унутар своје странке, објаснио потребу утапања њихове страначке структуре у Југословенску радикалну заједницу. На скупу у Бугојну 29. августа, Бехмен је објашњавао да је циљ њиховог удруживања са радикалима и Корошцем, жеља да се поврати земљи мир, поредак и законитост, као предуслов одржавања нових избора, што је, према Бехмену, био Мачеков услов за приступање овој коалицији. На истом скупу др Курбеговић је објашњавао позиције ЈРЗ према хрватском питању, демантујући гласине да ЈРЗ има намјеру да „заокружи Хрвате.“¹⁰⁴ Своје путовање по Врбаској бановини Бехмен је наставио преко Кључа за Бањалуку, гдје му је, према писању *Врбаских новина*, приређен величанствен дочек присталица ЈМО.¹⁰⁵ Међутим, иако се трудио да на све начине докаже како у редовима ЈМО влада потпуна сагласност са новим политичким курсом, ипак се није могло сакрити отворено незадовољство дијела истакнутих чланова ове странке. На примјер, београдска *Политика*, извјештавајући о бављењу Шефкије Бехмена у Врбаској бановини, писала је да Бехмена у Бањој Луци није дочекао већи број муслиманских интелектуалаца, као ни инжењер Хилмија Бешлагић, који се на састанку у Сарајеву једини јавно изјаснио против новог политичког курса ЈМО. Бехмен је на страницама *Врбаских новина* демантовао писање *Политике*, али само неколико дана послије тога у *Врбаским новинама* је Бехмена демантовао сам Хилмија Бешлагић, тврдећи да је писање *Политике* тачно и да он није дочекивао Бехмена у

¹⁰³ *Врбаске новине*, бр. 787, од 21. августа 1935. године.

¹⁰⁴ *Политика*, бр. 9708, од 31. августа 1935. године.

¹⁰⁵ *Врбаске новине*, бр. 796, од 1. септембра 1935. године.

Бањој Луци.¹⁰⁶ Занимљиво је да *Врбаске новине*, које су већ очигледно, под чврстом руком бана Богољуба Кујунџића, постале гласило ЈРЗ у Врбаској бановини, нису хтјеле да објаве други дио Бешлагићеве изјаве, о разлозима таквог његовог става, јер наводно то није било релевантно за објашњење спорног питања око дочека Бехмена. И поред свих настојања вођства ЈМО, незадовољство у редовима присталица ове странке новим политичким курсом страначког врха, није се могло сакрити, а није било у потпуности елиминисано ни у наредном периоду. Незадовољници су се окупљали око Адемаге Мешића и прохрватски оријентисаног Хакије Хаџића. Ови незадовољници Спаховом политиком, састали су се у Тешњу 27. октобра 1935. године и једногласно осудили Спахов улазак у Стојадиновићеву владу и његову политику.¹⁰⁷ Значајне проблеме на терену, вођству ЈМО су стварали и њихови дојучерашњи савезници из редова ХСС, који су одлуку ЈМО да приступи ЈРЗ тумачили као издају муслимана. Срески начелник из Високог писао је 2. септембра 1935. године, Краљевској банској управи у Сарајево и ово: „Присталице Др. Мачека, по доласку садање владе видно задовољни, сваки час постају незадовољнији нарочито наспрам муслимана, за које веле да су издајнице ради тога што су муслимани отишли без Мачека. Ступање Спахе у ЈРЗ називају предајом муслимана радикалима и на тај начин хоће да одврате муслимане од политике Др. Спахе.“¹⁰⁸ Томе је несумњиво допринио и летак под насловом „Др Мачек о Муслиманима“, који је састављен 23. септембра 1935. године и растуран по Босни и Херцеговини. У њему Мачек у увијеној форми, али недвосмислено, осуђује политику Мехмеда Спаха и приступање ЈМО у редове ЈРЗ, али зато нимало увијено изражава своје мишљење од муслиманима Босне и Херцеговине као Хрватима.¹⁰⁹ Све је то значајно компликовало Спахову позицију, али је ипак највећи број муслимана Босне и Херцеговине био спреман да слиједи Спахову политику, а посебно што је опет дошло вријеме да они

¹⁰⁶ Исто, бр. 798, од 4. септембра 1935. године.

¹⁰⁷ Dana Begić, *Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, br. 16, Sarajevo 1965, 176.

¹⁰⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. 2805/35 (Начелство среза Високо КБУДБ 2. септембра 1935. године).

¹⁰⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 4461/35 (Текст прогласа).

играју значајну политичку улогу на државном нивоу, али и на локално, што је за њих било посебно значајно.

За то вријеме није мировала ни Удружена опозиција, то јест, њена српска компонента, посебно у свом најјачем упоришту у БиХ у Босанској крајини, већ је низом зборова и конференција настојала да одржи политички корак са својим супарницима. Тако је, на примјер, у Санском Мосту 11. августа 1935. године одржан велики политички збор Удружене опозиције, уз присуство неколико хиљада тежака из Санског Моста и околине, а на коме су говорили шеф странке Јован Јовановић Пижон, др Бранко Чубриловић, Чедо Кокановић, у име Земљорадничке странке, те др Филип Чондрић и прота Душан Кеџмановић у име СДК. Суштина њиховог иступања били су напади на Јевтићеву владу, захтјеви за новим изборима и новом Народном скупштином.¹¹⁰ Серија њихових зборова по Врбаској бановини настављена је и наредних дана. Занимљиво је да су у то вријеме међу Земљорадницима биле активне двије струје и то једна на челу са Јованом Јовановићем Пижоном и друга на челу са вођом лијевих земљорадника др Драгољубом Јовановићем. И једни и други су жељели да остваре што већи утицај у Босни и Херцеговини, па је тако и Драгољуб Јовановић одржао током јула и августа 1935. године више зборова и поузданичких састанака у Босни и Херцеговини.

У исто вријеме серију зборова по Босанској Крајини (Цазину, Босанској Крупи, Приједору, Санском Мосту, Босанском Новом, Двору, Кључу, Босанском петровцу, Дрвару, Јајцу и Коњицу) одржао је и вођа „Борбаша“ Светислав Хођера, који је нападао и позицију и опозицију, критиковао програме свих дотадашњих странака и тврдио да његова Југословенска народна странка нема ништа заједничког ни са Удруженом опозицијом ни са владом Милана Стојадиновића.¹¹¹ По свему судећи у редовима Удружене опозиције, али и доброг дијела позиције, тада су били убијеђени да ће очигледна либерализација политичког живота омогућити оживљавање старих и формирање нових странака, па су пожурили да врбују што више своји ранијих, али и нових симпатизера. Осим тога, вјеровало се да ће врло брзо

¹¹⁰ *Врбаске новине*, бр. 780, Бањалука 13. августа 1935. године.

¹¹¹ *Врбаске новине*, бр. 780, Бањалука 13. августа 1935. године.

доћи до усвајања нових закона, па и изборног, који ће омогућити фер изборе, те је једним дијелом и као последица те заблуде долазило до овако живе страначке активности у том периоду.

Новим изборима, али и слободном обнављању или боље рећи оживљавању њихове политичке организације, надали су се и у редовима ХСС, па су се и они трудили да бројним зборовима, конференцијама и поузданичким састанцима држе своје бираче у стању приправности. Зборове и конференције по Босни и Херцеговини, одржавао је др Јурај Шутеј, који се већа тада истицао као вођа Хрвата у Босни и Херцеговини, уз наравно надбискупа Шарића који је имао неоспорно највећи, поготово политички утицај, на католичко становништво Босне и Херцеговине. На зборовима су прваци ХСС објашњавали Хрватима Босне и Херцеговине тренутну политичку ситуацију, понашање ЈМО и шта очекују од нове владе. На скупу у Бугојну, 13. августа 1935. године, Шутеј је наступао прилично опрезно, наглашавајући да „Хрвати не траже много. Они траже личну слободу и уопште слободу нашег човека...“¹¹² Осим Шутеја, серију зборова по средњој Босни одржао је и Нико Љубичић, а власти су примјетиле да је промјена владе значајно утицала на понашање Хрвата, који сада своје националне, али све више и националистичке осјећаје отворено изражавају, истичу хрватске заставе, кличу покојном Радићу и Мачеку, критикују Јевтићеву владу, а не либе се ни да отворено провоцирају и нападају Србе, што је изазивало оштре реакције од стране Срба и пријетило да угрози јавни ред и поредак. Као и раније, у мобилисању хрватског национализма на простору Босне и Херцеговине, предњачили су римокатолички свештеници, а посебно надбискуп Шарић који је током јула у сврху кризме обилазио вјернике у средњој Босни и Посавини. Команда Дринског жандармеријског пука обавјештавала је КБУДБ о томе на следећи начин: „После пропутовања надбискупа Шарића, у појединим местима Тузланског краја ради кризме, које је путовање извршено концем јула тек. год. запажена је већа слобода католичког живља, што се испољава у новим размирицама између православних и католика у томе крају,

¹¹² *Политика*, бр. 9782, од 15. августа 1935. године.

истицањем хрватски застава и ширењем разних вести.¹¹³ А какве је последице имала надбискупова посјета Посавини, видимо из извјештаја среског начелника из Брчког КБУДБ 1. августа 1935. године: „Једино се може истаћи, да је долазак г. надбискупа Шарића Др. Ивана у Брчко 10. јула и његов боравак следећих дана јула у жупама брчанским, ради обављања св. кризме – донео неколико нових политичких момената. Наиме, приликом његовог дочека и боравка истицало се на сваком кораку хрватство и све манифестације су добивале карактер хрватски, а не чисто католички вјерски. У говорима, који су њему у почаст изговорени као и у његовим одговорима алудирало се на политичке прилике и борбу Хрвата у данашње време за слободну Хрватску... Ово истицање хрватства од стране Хрвата католика је наишло на реакцију код свих југословенски оријентисаних елемената, а осим тога дало је повода екстремнијим Србима православне вере да почињу водити пропаганду за истицање српства. Ово би касније могло имати и нежељених резултата с обзиром на измешаност становништва у већим компактним масама.“¹¹⁴ Није се требало чекати дуго на те „нежељене резултате“, јер су већ у августу почеле падати и прве жртве националистичких сукоба.¹¹⁵

Као одговор на формирање ЈРЗ, на Похорју у Словенији, одржан је 20. августа састанак интегрално југословенски оријентисаних политичара или југословенских националиста, како су сами себе називали. На том састанку, од посланика из Босне и Херцеговине, присуствовао је само Ристо Грђић, а осим њега ту су још били: Јово Бањанин, др Петар Зеџ, обојица замјеници краљевих намјесника, др Алберт Крамер, са својом групом, др Грга Анђелиновић са неколико далматинских политичара, Душан Иванчевић из Лике и Јосип Цветић из Загреба.¹¹⁶ Штампала је извјештавала да

¹¹³ АБиХ, КБУДБ, пов. 2805/35 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 25. августа 1935. године).

¹¹⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. 2437/35 (Среско начелство из Брчког КБУДБ 1. августа 1935. године).

¹¹⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. 2805/35 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 25. августа 1935. године). Тако је, на примјер, Хрватско друштво *Требевић* организовало у Сарајеву, 11. августа 1935. године, прославу у башти ресторана „Шерка“ који је том приликом био искићен хрватским заставама, а сви учесници имали су на капутима хрватске тробојке. Сама забава је протекла без проблема све до поноћи када је један од учесника забаве Иван Дрежњак из Мостара, на улици избо ножем случајног пролазника, Србина Миладина Мишановића, последице кратке свађе око хрватске тробојке. Неколико дана касније, на сахрани Мишановића сакупило се око 1000 српских младића и само су благовремене мјере полиције спријечиле да дође до одмазде и крвопролића.

¹¹⁶ Р. Грђић, *Затписи из Херцеговине*, 292.

је тога дана на Похорју основан Југословенски национални фронт и формиран Извршни одбор у који су ушли: Бањанин, Зеца, Крамер, Анђелиновић и народни посланик Светислав Поповић, а тај одбор имао је задатак да организује покрет у цијелој земљи. У Сарајеву тај покрет већ су повели Атанасије Шола и Милан Божић.¹¹⁷ Међутим, Ристо Грђић, који је био учесник састанка на Похорју, тврди да су се они договорили само да се врате Југословенској националној странци.¹¹⁸ Али ни са тим политичким ангажманом они нису журили, већ су у Народној скупштини формирали свој Независни клуб. Нови импулс одржавању Југословенске националне странке у политичком животу била је конференција сенатора ЈНС, одржана у Београду 29. августа 1935. године, а којој су, поред Николе Узуновића, Косте Куманудија, Алберта Крамера, Милана Симоновића, Петра Зеца, Светислава Поповића и Пава Метице, присуствовали и двојица сенатора из Босне и Херцеговине, др Урош Круљ и др Васо Глушац.¹¹⁹ На тај начин и ова двојица угледних политичких и јавних радника из Босне и Херцеговине, јавно су се декларисали против Милана Стојадиновића и његове владе. Наредни корак у њиховом организовању, боље рећи настојању да ЈНС одрже у животу била је конференција првака ЈНС из пречанских крајева, која је одржана на Хвару 2. и 3. септембра 1935. године, а којој је у име Босне и Херцеговине присуствовао Атанасије Шола. На конференцији је усвојена резолуција која почиње следећим ријечима: „У продужењу похорске акције одржана је 2. и 3. септембра конференција југословенских националиста на Хвару. Присутни су једнодушно прихватили похорску резолуцију као програмску основу за даље окупљање југословенских националиста целе земље у један јединствен југословенски национални покрет. Примљен је на знање проглас сарајевских националиста од 7. августа као манифестација основана на истим темељним принципима као и похорска резолуција.“¹²⁰ Овдје би било интересантно напоменути да је од свих бивших „народоваца“ једино др Душан Васиљевић приступио ЈРЗ и касније био именован за сенатора. То је посебно занимљиво, ако знамо да је он у периоду после Првог

¹¹⁷ *Врбаске новине*, бр. 791, од 25. августа 1935. године.

¹¹⁸ Р. Грђић, *Записи из Херцеговине*, 292.

¹¹⁹ *Врбаске новине*, бр. 794, од 30. августа 1935. године.

¹²⁰ *Политика*, бр. 9782, од 4. септембра 1935. године.

свјетског рата политички прилично апстинирао, иако је био члан и један од оснивача Демократске странке у Босни и Херцеговини.

Југословенска радикална заједница службено је поднијела захтјев за регистрацију 20. августа 1935. године, а већ неколико дана послје тога, министри који нису приступили новој странци, Никола Прека, Игњат Стефановић и др Ауер, поднијели су оставке. То је била прилика коју је чекао Петар Живковић да по моделу рушења Јевтићеве владе, сада сруши владу Милана Стојадиновића. Међутим, личном интервенцијом кнеза намјесника Павла, Живковић је спријечен да поднесе оставку, те је на тај начин спасена Стојадиновићева влада.¹²¹ Тако се дошло до прве реконструкције владе, а посебно занимање владало је за новоосновани ресор пошта, телеграфа и телефона.¹²² Већ 26. августа извршена је прва реконструкција Стојадиновићевог кабинета, а нови министри били су др Миле Мишкулин, Ђура Јанковић и Мирко Комненовић. Нова реконструкција Стојадиновићеве владе услиједила је 1. септембра 1935. године, када је за министра новооснованог министарства пошта и телеграфа именован др Бранко Калуђерчић. Тако је српска елита из Босне и Херцеговине добила једно министарско мјесто у Стојадиновићевој влади. Калуђерчић је рођен у Сарајеву 1891. године, гдје је завршио основну и средњу школу, а затим је студирао право у Бечу и завршио га одбраном доктората. Још као студент истицао се националним радом и због тога био осуђен у Мађарској почетком Првог свјетског рата. Вратио се у Сарајево 1918. године и играо видну улогу у успостављању реда до доласка српске војске. Прикључио се Народној радикалној странци и био њен истакнути члан у Сарајеву. Први пут је изабран за народног посланика 1931. године, а други пут на листи Богољуба Јевтића на петوماјским изборима 1935. године. Политичка биографија, чини се, ничим посебно неубичајена нити занимљива, али је занимљив начин на који је он постао први Стојадиновићев избор за министра, када је у питању српска елита из Босне и Херцеговине, јер неки аутори, попут Риста Грђића, тврде да његов долазак на ту позицију није био нимало частан. Наиме, већ је речено да је Ристо Грђић одбио

¹²¹ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 63-65.

¹²² *Врбаске новине*, бр. 791, од 25. августа 1935. године.

понуду Тасе Димића да се прикључи кругу Јевтићевих најоданијих људи, која је имала велике планове за будућност. Пошто је Грђић одбио понуду, умјесто њега изабран је др Бранко Калуђерчић да заступа Босну у тој групи, што је овај и прихватио. Међутим, како Грђић тврди, Калуђерчић је од тога направио велики политички капитал на начин што је Стојадиновићу наводно „открио“ постојање Јевтићеве тајне организације Патриотски омладински фронт (ПОФ), која је наводно планирала да револуционарним путем сруши Стојадиновића и доведе Јевтића на власт.¹²³ Према Грђићу, Стојадиновић је максимално искористио ово „откриће“ да у домаћој и међународној јавности дискредитује Јевтића, а Калуђерчића је наградио фотељом министра. Иако Грђић изражава сумњу да је таква организација уопште постојала, из расположивих података се ипак види да су ћелије такве организације ипак постојале, али су биле сасвим безначајне и безопасне. И поред тога, један од првих налога које је дао нови министар унутрашњих послова Антон Корошец, била је наредба да се одмах растуре све ћелије ове организације.¹²⁴ Колико је Патриотски омладински фронт био више фама Стојадиновићеве власти у обрачуну са Јевтићем него реалност, показује и то што је Краљевска банска управа Дринске бановине успјела да на простору ове бановине открије само двије ћелије ове организације, обје на подручју Тузле. Прва је била у селу Тобуту на челу са Благојем Керовићем и бројала је 4 члана, а друга у селима Пожарница и Симин Хан, на челу са Митром Цинићем и имала је свега 10 чланова.¹²⁵ Стојадиновићева влада растурила је и друга удружења која су носила префикс југословенског национализма, па је тако новембра 1935. године, министар унутрашњих дела Корошец, затражио до КБУДБ да испита рад Југословенске националне организације „Карађорђе“ у Брчком, те уколико установи да се бави политичким радом да је растури и забрани. Ова организација имала је своју централу у Новом Саду, а у Брчком је основана 1933. године са задатком да „у своје редове окупи омладину, која се заветује, да ће у свом јавном и приватном раду бити верна Краљу и Отаџбини, да ће бити исправни борци за

¹²³ Р. Грђић, *Затписи из Херцеговине*, 285.

¹²⁴ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 42.

¹²⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. 2805/35 (КБУДБ Министарству унутрашњих дела 10. септембра 1936. године).

јединство Југославије под династијом Карађорђевића.¹²⁶ На челу ове организације, која је у Брчком бројала 380 чланова, био је угледни брчански трговац Јово Прњатовић, а и сви остали чланови, управе, која је била национално и вјерски изразито мјешовита, били су угледни и политички исправни грађани, па чак ни начелник среза Брчко није налазио неки посебан разлог за забрану ове организације, већ је предложио да рад исте и даље прати.¹²⁷ Очигледно, Стојадиновићевој власти је сметала свака, па и најмања политичка активност, организација које су носиле епитет југословенских националиста, јер су такве организације као по правилу биле довођене у везу са Јевтићем и Југословенском националном странком.

Послије формалног одобрења Југословенске радикалне заједнице, 25. августа 1935. године, започела је њена организација широм земље, па и у Босни и Херцеговини. Али, управо у Босни и Херцеговини појавиће се највеће тешкоће око организовања ЈРЗ, бар када су у питању православни Срби. Суочен са јаком опозицијом, не само из редова ЈНС и Удружене опозиције, већ и у властитим редовима, то јест, међу радикалима око Главног одбора, Стојадиновић је био приморан да се грчевито држи својих савезника из редова СЛС и ЈМО. А услов за то био је да Корошецу препусти апсолутну власт у Словенији, а Мехмеду Спаху у Босни и Херцеговини. И поред свих препрека које су приступању муслимана у ЈРЗ чинили прохрватски оријентисани муслимански политичари у Босни и Херцеговини, ипак су муслимани масовно почели да приступају новој политичкој формацији. С друге стране, српска политичка елита и српски народ у Босни и Херцеговини били су и даље подијељени у неколико страначких формација, а осим тога, сами радикали, који су требали да заједно са присталицама ЈМО, чине окосницу нове странке, били су међусобно подијељени. Један дио радикала у Босни и Херцеговини и даље је био везан за Милана Сршкића, други дио налазио се у опозицији шестојануарском режиму и слиједио политику Главног одбора, док су трећи остали и даље у редовима ЈНС. Поред тога, у појединим дијеловима Босне и Херцеговине Савез земљорадника је и даље имао јака упоришта. Све је то значајно компликовало ситуацију и

¹²⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 5007/35 (Среско начелство у Брчком КБУДБ 25. новембра 1935. године).

¹²⁷ Исто.

спречавало Србе Босне и Херцеговине да се масовно прикључе ЈРЗ, а с друге стране још више давало могућност Спаху и ЈМО да остваре потпуни политички монопол у Босни и Херцеговини.

Једна од првих брига нове власти била је и смјена општинских руководстава и постављање својих људи на те позиције, о чему је ЈМО јако водила рачуна, а с друге стране изазивала револт њихових партнера из редова радикала. То је посебно било видљиво на простору Дринске бановине, то јест, њених босанскохерцеговачких срезова, гдје је утицај ЈМО био и најјачи и гдје је живјело највише муслимана у компактној маси. Александар Петровић, професор из Сарајева, писао је 20. октобра 1935. године Милану Стојадиновићу да су радикали у Сарајеву у веома тешкој ситуацији, јер немају своје организације, а организација ЈРЗ још није спроведена. Он је тврдио да заједничка листа која треба да буде послата Министарству унутрашњих дела већ 25 дана стоји у руководству ЈМО на допуни члановима те странке, а они одуговлаче са формирањем ЈРЗ „да би искористили време, да што више својих људи упосле у општину, те на тај начин стварају нерасположење код наших присталица, од који ће најмање $\frac{1}{4}$ отићи опозицији и г. Др Сршкићу.“¹²⁸ Борба за општинску власт почела је одмах послије формирања нове владе, а била је, као што то обично и бива, искључиво ускостраначки профилисана, без обзира на квалитет кадра који се смјењивао и постављао, а уз то испуњена разним недоследностима, подметањима и најприземнијим поривима. Тако је, на примјер, још у јулу мјесецу, срески начелник из Зенице писао КБУДБ, да „вође опозиције највише су се у задње вријеме окомили на Управу градске општине и то највише на Претседника општине г. Др Аску Борића. Мотиви су чисто лични. Др. Аско Борић, као претседник општине, а уз то још и потпуно националан радник, учинио је за време свога претседниковања, много више на уређају и просперитету општине него сва пријашња општинска већа.“¹²⁹ Формирањем ЈРЗ настала је борба између присталица ЈМО и радикала око расподеле општинских функција, у којем је ЈМО као по правилу боље пролазила. У Сарајеву је мјесто предсједника општине, предсједника ЈРЗ и предсједника Одбора Градске

¹²⁸ АЈ, Збирка Милана Стојадиновића, 37-13-86 (Писмо Александра Петровића Милану Стојадиновићу од 20. октобра 1935. године).

¹²⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. 2437/35 (Среско начелство Зеница КБУДБ од 3. августа 1935. године).

штедионице добила ЈМО, а радикали мјесто потпредсједника и благајника ЈРЗ, док се борба за секретара дуго водила. Петровић већ тада из Сарајева упозорава Стојадиновића да „ако ми Срби не будемо у тој партији ЈРЗ потпуно равноправни са бирачима бив. ЈМО ми би наше присталице отерали највише г. Др. Милану Сршкићу и опозицији.“¹³⁰ Према мишљењу неких угледних сарајевских радикала, који су се определијели за ЈРЗ, велики проблем у организацији ове странке у Сарајеву и Дринској бановини, био је и тај што је, у име радикала, њена организација повјерена др Милану Јојкићу „који је у сваком Србину гледао пријатеља Сршкићева, па је први одбор саставио од готово сасвим непознатих особа, које се политиком нису никада бавиле, те пропустио много драгоценог времена за организацију Заједнице, како у Сарајеву, тако исто у самој провинцији.“¹³¹ Осим тога, Јојкић је оптуживан од Јова Николиновића да је „у своме раду у одбору на сједницама показивао кметовску сервилност према муслиманима и моју борбеност за једнакоправност сваком приликом сузбијао, да су муслимани и у градској општини и у државним надлештвима ради те наше попустивости понамјештали пуно својих људи на нашу штету, чиме је ЈРЗ код нашег свијета изгубила много од угледа, а нас чланове одбора почео наш народ да сматра муслиманским улизицама.“¹³² И задњих мјесеци 1936. године Николиновић се жалио Стојадиновићу да је и даље „ситуација за намјештање и премјештање државних службеника у муслиманским шакама, који и сами и преко министра Др. Шефкије Бехмена раде на том подручју што хоће.“¹³³ Нови удар, барем што се тиче српске компоненте ЈРЗ у Сарајеву и Дринској бановини, услиједио је после отвореног разлаза Стојадиновића и Главног одбора радикала, када је Милан Јојкић напустио ЈРЗ, а једина свијетла тачка ЈРЗ у Сарајеву, у том периоду, било је приступање „енергичног и сређеног“ др Душана Давидовића овој странци. О разлозима због којих ЈРЗ не може да ухвати дубљег коријена у српском народу Босне и Херцеговине Јово Пашић, потпредсједник новооснованог Мјесног одбора ЈРЗ у

¹³⁰ АЈ, 37-13-86/152-153 (Писмо Александра Петровића Милану Стојадиновићу од 20. октобра 1935. године).

¹³¹ АЈ, 37-13-86/158-161 (Писмо Јова Николиновића Милану Стојадиновићу од 24. септембра 1936. године).

¹³² Исто.

¹³³ Исто.

Брчком, писао је половином октобра 1935. године, Лазару Марковићу следеће: „Овдашњи српски народ већ у самом почетку оснивања Југословенске радикалне заједнице на бази споразума радикала и Југословенске муслиманске организације, није имао поверења у ту политичку групацију, јер му је била довољно добро позната прошлост Југословенске муслиманске организације, да је та организација у свима таквим приликама тражила и нашла неке своје користи и увек на штету овдашњег српског елемента.“¹³⁴ Већ тада, у октобру 1935. године, Пашић се жалио да „ова наша заједница заводи у нашем срезу режим директно антисрпски, јер они који су меродавни постали са ЈМО, то су махом франковачки расположени људи којима су т.з. франковци много ближи од идеја наше заједнице. Др. Џафер Куленовић, садањи народни посланик и једини од бивших посланика ЈМО који није гласао за Видовдански устав, иде за тим, или нам бар то тако изгледа, да са чела свих државних начелстава уклони Србе, потпуно исправне службенике, а на њихова места поставља Хрвате, за које знамо да баш не гаје симпатије за ову нашу заједницу.“¹³⁵ Због свега наведеног, ЈРЗ ни почетком новембра 1935. године није била организована у Сарајеву, а ни у већем дијелу Дринске бановине, па је бан Предраг Лукић могао је мирне душе обавијестити Милана Стојадиновића ЈРЗ у Сарајеву не постоји, а и када буде организована да ће њена главна снага бити у бити у бившим припадницима ЈМО, што је, по њему, „веома важно и веома карактеристично за православне у овим крајевима.“¹³⁶ Посебан проблем за Стојадиновића и ЈРЗ представљала је чињеница да већина народних посланика из Дринске бановине није била на његовој страни. Од 39 посланика које је давала Дринска бановина, до краја октобра 1935. године, само њих 18 је приступило клубу ЈРЗ, а од тог броја само њих 7 је било из босанских срезова ове бановине.¹³⁷ То значи да чак у 10 срезова Босне и Херцеговине који су припадали Дринској бановини народни посланици нису приступили ЈРЗ и у њима није имао ко спровести организацију ове странке. Истини за вољу, Бан Лукић је тврдио у писмима

¹³⁴ АЈ, Збирка Лазара Марковића, 85-2-495 (Писмо Јова Пашића Лазару Марковићу од 16. октобра 1935. године).

¹³⁵ Исто.

¹³⁶ АЈ, 37-48-310/103-105 (Писмо бана Предрага Лукића Милану Стојадиновићу од 3. новембра 1935. године).

¹³⁷ Исто.

Стојадиновићу да су му поједини прваци ЈНС из Босне и Херцеговине долазили и нудили сарадњу у редовима ЈРЗ. Прво је то, још октобра 1935. године, тврдио за др Авда Хасанбеговића, који је наводно бану тврдио да он није против Стојадиновићеве политике и да би ја чак помагао. Лукић није пропустио да нагласи како би ангажовање др Хасанбеговића на страни ЈРЗ, значајно поправило лоше стање ове странке у Дринској бановини.¹³⁸ Нешто касније, Лукић је тврдио и за Милана Божића, једног од најактивнијих српских политичара из Босне и Херцеговине у редовима ЈНС, да се „политички колеба и тражи нову оријентацију.“¹³⁹ Међутим, како се испоставило ово су више биле лијепе жеље бана Лукића него политичка реалност. Оснивачка скупштина ЈРЗ одржана је у Сарајеву, тек 23. новембра 1935. године.¹⁴⁰

Када је у питању Врбаска бановина, стање по ЈРЗ и Милана Стојадиновића било је, чини се, нешто повољније него у Дринској бановини, а то се, прије свега има захвалити енергичном раду бана Богољуба Кујунџића и др Тода Лазаревића, у име радикала те Хамида Афгана и Нурије Поздерца у име ЈМО. Али, ни на том подручју организовање ЈРЗ није пролазило без разних врста проблема. Један од тих проблема био је и тај што су неки радикали на своју руку и без сагласности Извршног одбора странке, оснивали мјесне одборе ЈРЗ. Тако је, на примјер Милан Гњатић на своју руку основао одбор ЈРЗ у Теслићу, да би нешто касније изасланици Извршног одбора Душан Суботић и Нурија Поздерац, основали нови одбор у Теслићу, поништавајући дотадашњи рад Милана Гњатића.¹⁴¹ Ову конфузију у организовању странке енергично је прекинуо бан Богољуб Кујунџић, који је са пуним правом обавјештавао Милана Стојадиновића, децембра 1935. године, да „организација Југословенске радикалне заједнице у Врбаској бановини не спроводи се оним темпом са каквим бе

¹³⁸ АЈ, 37-48-310/102 (Писмо бана Предрага Лукића Милану Стојадиновићу од 8. октобра 1935. године).

¹³⁹ АЈ, 37-48-310/138-139 (Писмо бана Предрага Лукића Милану Стојадиновићу од 23. децембра 1935. године)

¹⁴⁰ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 672 (Извјештај КБУДБ МУД за новембар 1935. године).

¹⁴¹ *Врбаске новине*, бр. 822, од 3. октобра 1935. године.

се могла и морала спроводити.¹⁴² Због тога је Кујунџић позвао др Тода Лазаревића и наредио му да одмах послуже божићних празника 1936. године, сазове конференцију народних посланика из Врбаске бановине и да утврде програм рада на организацији странке. Кујунџић је истовремено предлагао Стојадиновићу да у свакој општини Спахо одреди по једног свог представника, а радикали ће једног да се на тај начин формирају привремени одбори, који би према статутима странке, спремили изборе сталних одбора. Састанак који је, на иницијативу бана Кујунџића сазвао др Тодо Лазаревић за 17. јануар 1936. године, био је, осим организације одбора ЈРЗ и добра прилика да се рашчисти ситуација међу крајишким радикалима, јер на тај састанак нису позвани стари радикали Коста Мајкић, Коста Димитријевић и М. Љубибратић.¹⁴³ Овдје треба рећи да се од старих радикала ЈРЗ у Врбаској бановини прикључио Стијепо Кобасица, који је постао предсједник среског одбора ЈРЗ у Прњавору и истовремено директор страначког органа *Самоуправа*.¹⁴⁴ Послије поменутог састанка, Лазаревић је започео разговоре са локалним вођом ЈМО Хамдијом Афганом, око заједничке сарадње, посебно када је била у питању општинска управа. У те разговоре укључио се и бан Кујунџић. Чини се да је и споразум око подјеле мјеста у општинској власти, између радикала и ЈМО, протекао са мање потреса него у Дринској бановини. Послије разговора Кујунџића и Лазаревића са Афганом, услиједило је слање 2680 потписа муслимана Бањалучке др Мехмеду Спаху, да се за предсједника бањалучке општине именује Хамдија Афган, што је и учињено, а за његовог замјеника изабран је бивши народни посланик др Славко Пиштелић.¹⁴⁵ Овдје треба рећи да су већи потреси при избору бањалучке скупштине изостали због личне интервенције бана Кујунџића, који није дозволио никакве промјене у општинској власти док се политичка ситуација послуже формирања Стојадиновићеве владе не искристалише. Поучен негативним искуством промјена општинских органа власти у појединим општинама његове бановине, као,

¹⁴² АЈ, 37-51-316/268 (Богољуб Кујунџић Милану Стојадиновићу 24. децембра 1935. године).

¹⁴³ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 194.

¹⁴⁴ Архив Републике Српске, Краљевска банска управа Врбаске бановине, пов. 6012/36 (Среско начелство у Прњавору КБУВБ 23. децембра 1936. године).

¹⁴⁵ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 194.

на примјер, у Дервенти и Босанском Броду, Кујунџић није дозволио да се и у бањалучкој општини нешто слично понови док се ЈРЗ коначно не формира и док не постане јасно „ко с ким иде и где је чије место.“¹⁴⁶ Да је био у праву, показаће се врло брзо када је Хилмија Бешлагић, човјек који је њему натуран за предсједника бањалучке општине, једини одбио на састанку у Сарајеву 10. августа 1935. године, да се сложи са новим политичким курсом Мехмеда Спаха. Занимљиво је да су енергичне промјене у општинским структурама у Врбаској бановини, тражили управо они муслимани који нису прихватили политику врха ЈМО и нису хтјели да уђу у ЈРЗ. О томе је Кујунџић објављивао Стојадиновића на следећи начин: „Карактеристично је да су [се] баш ти отпадници, наравно франковачки расположени, најјаче испољавали у оним првим данима после образовања данашње владе, тражећи главу свих експонираних људи у пређашњим режимима и место мира, уносили немир у цео наш политички живот.“¹⁴⁷ Овакав енергичан и ауторитативан, али чини се и прилично праведан став Богољуба Кујунџића, умножио му је непријатеље у Врбаској бановини, па су Стојадиновићу на њега стизале жалбе од Цематског меџлиса да у персоналној политици запоставља муслимане „са гимназијом и факултетом.“ Слично као некада и бан Милосављевић, Кујунџић је на све оптужбе одговарао егзактним подацима, а понекад и са неуобичајеном енергијом и помало иронично. Тако је, на примјер, на ове конкретне оптужбе одговорио да у Врбаској бановини има 58% православних, 24% муслимана и 17% католика, а да је он запослио 46 православних, 20 муслимана и 17 римокатолика. А ако би редуцирао неквалификоване на рачун квалификованих, према Кујунџићу то би ишло опет највише на штету муслимана, па чак и на рођеног брата предсједника општине Афгана, који од квалификација има кафеџијски курс.¹⁴⁸ И поред залагања бана Кујунџића ни у Врбаској бановини није за дуго времена у потпуности формирана страначка структура ЈРЗ. На примјер, у мају 1936. године Душан Суботић је тек оснивао одбор ЈРЗ у Босанској Градишци. Истини за вољу, у том мјесту је постојао и раније одбор који је основао првак ЈМО Азиз Бошњак, али Суботић је тврдио да он

¹⁴⁶ АЈ, 37-51-316/255-256 (Богољуб Кујунџић Милану Стојадиновићу 16. августа 1935. године).

¹⁴⁷ Исто.

¹⁴⁸ АЈ, 37-51-316/261 (Богољуб Кујунџић Милану Стојадиновићу 4. новембра 1935. године).

не зна за тај одбор, а уколико он и постоји да ће у том случају постојати два одбора ЈРЗ у Босанској Градишци.¹⁴⁹ Ово само још једном показује да у редовима ЈРЗ у Врбаској бановини није било потпуног сагласја, посебно између радикала и присталица ЈМО, што је успоравало, а понекад и кочило развој странке, али је стање било пуно боље него у већини других бановина. Зато је бан Кујунџић са пуно права могао јавити Стојадиновићу, марта 1936. године, да се „организовање странке одвија повољно.“ Разлоге за оптимизам Кујунџић је имао у чињеници да је Врбаска бановина дала 20 посланика који су подржали владу у Скупштини, уз 36 банских вијећника уписаних у новоосновани Клуб Југословенске радикалне заједнице, по чему је ова бановина била рекордер, бар према тврдњама бана Кујунџића.¹⁵⁰

Стојадиновић и Југословенска радикална заједница били су у најнеповољнијој ситуацији, када је у питању организација странке, у Зетској бановини. Већ је речено да су се сви народни посланици из Херцеговине, осим професора Петра Иванишевића, определијели за ЈНС и Јевтића. На тај начин, у херцеговачким срезовима Зетске бановине, читава је организација, бар што се тиче радикала, пала на Иванишевића. Он се заиста потрудио да изврши организацију у свим херцеговачким срезовима, али према подацима од 27. марта 1936. године, имао је мршаве резултате. Према тим подацима, Иванишевић је успио да потпуно организује одборе у Требињу, Билећи, Љубињу, Невесињу и Гацку. У читавој Зетској бановини потпуно је до тада била извршена организација ЈРЗ у укупно 11 срезова, дјелимично у 9, док чак у 13 срезова није никако била извршена организација.¹⁵¹ Очигледно уплашен за опстанак државе, српски народ у Источној Херцеговини није показивао претјерану вољу да се укључи у нову политичку формацију.

Приморска бановина била је специфична по много чему, а посебно њени херцеговачки срезови. У Западној Херцеговини, која је припала Приморској бановини, католици су чинили већину становништва и били су компактно определијељени за Мачека и политику ХСС. То свакако није била повољна околност за развој Југословенске радикалне заједнице. С друге стране, српско становништво

¹⁴⁹ АРС, КБУВБ, 6749/36 (Среско начелство Босанска Градишка КБУВБ 1. маја 1936. године).

¹⁵⁰ АЈ, 37-51-316/271 (Богољуб Кујунџић Милану Стојадиновићу 4. новембра 1935. године).

¹⁵¹ АЈ, 37-15-370 (Преглед среских организација ЈРЗ у Зетској бановини на дан 27. III 1936. године).

Западне Херцеговине, посебно долине Неретве, гдје је живјело у већим компактним масама, није било задовољно чињеницом да су 1929. године предати хрватској интересној зони и још од тада живјело је у великом незадовољству, али и приличном страху. Због тога, стварање ЈРЗ није дочекало са великим симпатијама, па је тако ова странка у херцеговачком дијелу Приморске бановине била упућена скоро искључиво на муслимане. „Српски политичари из Мостара и долине Неретве, како примјећује Душан Васиљевић: „Сматрајући се саставним дијелом заслужне већине у држави и странци, они нису могли да се снађу у положају мањине у страначкој групацији свога мјеста и нису умјели да подреде свој локални и лични интерес вишем интересу странке и државе.“¹⁵² Дијелом и услед тога, а дијелом и због све већег притиска коме су били изложени, сви православни Срби, осим једног, који су били чланови одбора ЈРЗ у Мостару, поднијели су оставке у чланству тог одбора, али и у општинском вијећу Мостара.¹⁵³ Такође, околност да је Радикална странка имала и раније јака упоришта међу Србима у долини Неретве и да је политички још увијек био активан један од најугледнијих мостарских радикала Смаилага Ђемаловић, условила је да се већина њих определијели за Главни одбор, а против Стојадиновића и ЈРЗ. Трећи фактор који је условио одбојност Срба из долине Неретве према ЈРЗ, било је учешће ЈМО у њој и посебно агресиван наступ њених присталица које су биле жељне власти, како на државном тако и на локалном нивоу. А шта су херцеговачки Срби мислили о Корошецу и Спаху, може као илустрација да послужи и једно писмо Михајла Михаића из Стоца, упућено Лазару Марковићу, фебруара 1936. године. У њему Михаић о Корошецу и Спаху, између осталог, каже: „Па зар Ви нисте знали и пре да се са њима не може радити искрено?! Први је језуита који се у Царевин[ском] већу у Бечу определио југословенски тек онда кад је наша победоносна војска већ свршила са његовим миљеником Карлом (коме је он – уосталом био и исповедником), док је други привидно уз Београд само онда, када треба извући све нове и тешке милионе за оно што нам после Косова отеше, а сад од нас то још скупо наплаћују. Е, камо лепе среће, па после Косова сви не променисмо вером. Добили би и онда, кроз 500 година,

¹⁵² АЈ, 37-53-341/193-198 (Душан Васиљевић Милану Стојадиновићу 1. октобра 1938. године).

¹⁵³ Исто.

а сада још и тешке милионе. Суштина данашњег Сп[а]х[овог] става је у овом: Добијање (коју су већ добили) верске аутономије, коју ми, оvd[ашњи] Срби напустисмо ради централизације на свим пољима државног живота, и друго – што је њима најважније, извући још пар стотина милиона за тзв. шуме и шикаре кметовске – у 6% облигацијама држав[них] издања.¹⁵⁴ За разлику од присталица ЈМО, који су се у новој ситуацији одлично сналазили, присталице радикала из долине Неретве, и православни и муслимани, били су збуњени и чекали су инструкције централе, које никако нису стизале. Почетком децембра мјесеца 1935. године радикал из Коњица Мехмед Алија Хоџић питао је Лазара Марковића шта да раде, пошто у Коњицу није још увијек био формиран одбор ЈРЗ. Он је, такође, апострофирао велико неповјерење које је владало између њих и Спахових присталица: „Наша би жеља била знати, шта требамо радити ми? Хоћемо ли и ми на своју руку без посланика почимати или ћемо чекати на њег? Ми оvdје нејмамо се обратити ни на кога, Спахиновци нама не вјерују, а ни ми њима, ми стојимо за себе, а они за себе, а потреба сваки дан се појављује и наши људи посматрају шта се збива.“¹⁵⁵ При оваквом стању ствари било је илузорно и очекивати да ће ЈРЗ у Босни и Херцеговини постати странка широких народних маса, што је њено руководство жељело. И то ће бити трајна категорија и у наредном периоду. Ристо Гређић је на сједници Народне Скупштине, фебруара 1937. године, јавно говорио да „у Босни и Херцеговини и не постоји ЈРЗ. Постоји једино ЈМО која носи име ЈРЗ, јер су Срби у њој без икаквог утицаја и служе само као штафажа и као потребан политички гарнирунг. Где не може да се ЈРЗ спроведе на овај начин, оснивају се по два одбора. Један муслимански, други српски. А где постоје заједнички одбори, они се ретко, или готово никад не састају.“¹⁵⁶

Док је Југословенска радикална заједница улагала мучне напоре да се конституише, њихови политички противници нису губили вријеме. У Сарајеву је 27. септембра одржана заједничка конференција Главног одбора ЈНС, Народног клуба

¹⁵⁴ АЈ, Збирка Лазара Марковића, 85-1-490 (Михајло Михаић Лазару Марковићу 5. фебруара 1936. године).

¹⁵⁵ АЈ, 85-2-459 (Мехмед Алија Хоџић Лазару Марковићу 7. децембра 1935. године).

¹⁵⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год. VI, књ. 2, Београд 1937, XXVI редовни састанак, држан 25. фебруара 1937. године, 375.

Милана Божића и Националног фронта из Сарајева, који су представљали Радмило Грђић и Јово Загорац, али по свему судећи, и поред заједничке резолуције, ни тада није постигнута одлука о фузији ових различитих група у јединствен опозициони фронт према влади Милана Стојадиновића.¹⁵⁷ И поред тога, неки млађи политичари из ове групе, прије свих Грђић и Загорац, наставили су да организују зборове, објашњавајући народу идеологију југословенских националиста и потребу очувања шестојануарских тековина. Посебно живу активност у овом периоду показивали су припадници Удружене опозиције, а поготово њена српска компонента. Послије низа скупова Удружене опозиције по Босанској крајини, који су фактички били зборови Савеза земљорадника, жива активност вођства ове странке пренијела се на простор Дринске бановине, мада није јењавала ни у Крајини гдје су неуморно агитовали Чубриловић, Кокановић и остали. У Сарајеву је 1. септембра 1935. године одржан велики збор Удружене опозиције на коме су, између осталих присуствовали Јован Јовановић Пижон у име Савеза земљорадника, Божо Марковић, као заступник Љубе Давидовића и Јурај Шутеј, као заступник Влатка Мачека. Већ тада Пижон је, у свом говору, почео да критикује владу Милана Стојадиновића, одајући јој признање за политичке слободе, али критикујући то што није донијела обећане законе.¹⁵⁸ Њихова жива активност настављена је и наредних мјесеци, а већи збор одржао је у Јован Јовановић у Бијељини, новембра мјесеца 1935. године. Хрватска опозиција у Босни и Херцеговини, била је такође у том периоду веома активна, а њен главни ослонац била је и даље римокатоличка црква, која је користила сваку прилику да радикализује хрватске масе у Босни и Херцеговини. Суштина иступања хрватске опозиције у том периоду нису ни била политичка питања југословенске државе, већ истицање хрватске самосталности и у том смислу што јаче истицање и распламсавање хрватског национализма. Серију зборова у Босни и Херцеговини у том периоду одржао је и вођа „Борбаша“ Димитрије Љотић, а суштина његовог иступања, такође је био југословенски национализам.

¹⁵⁷ *Врбаске новине*, бр. 818, од 28. септембра 1935. године.

¹⁵⁸ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 2 (1932-1935), 623-624 (Извјештај КБУДБ МУД за септембар 1935. године).

Занимљива је једна тако очигледна појава у том периоду, коју треба истаћи, иначе карактеристична за српску политичку елиту и у Босни и Херцеговини и у Србији. Наиме, све израженијем и све агресивнијем хрватском национализму, српска политичка елита супротстављала је све израженији југословенски, а не српски национализам. Никоме од српске политичке елите из Босне и Херцеговине у том тренутку није ни падало на памет да као пандан хрватском национализму и територијалним аспирацијама, супротстави српски национализам и дефинише српски национални простор у оквиру Краљевине Југославије и на тај начин стави до знања све агресивније хрватском национализму да на том простору нема шта тражити. Да су на вријеме успостављена та два пола, онда би и идеја југословенског национализма имала пуно већу вриједност и међу Хрватима, а посебно међу муслиманима у Босни и Херцеговини. Умјесто тога, српска елита је грчевито бранила Југославију и ширила југословенски национализам, док је хрватска елита ширила хрватски национализам и гледала како да откине што више од те Југославије за хрватску националну државу, према којој су они несумњиво ишли. У то вријеме Никола Стојановић је, заједно са својим старим пријатељима у Београду, Павлом Поповићем, Божом Марковићем, Јованом Жујовићем, Слободаном Јовановићем и другима, састављао меморандуме, у којима је наглашавано државно јединство, спољна опасност и потреба унутрашње концентрације демократских снага, али и понављане старе заблуде да је огромна већина Хрвата за заједничку југословенску државу.¹⁵⁹ У покушају да пружи свој допринос сређивању и напретку државе у чијем је стварању и сам непосредно учествовао, Стојановић је маја 1935. године сабрао нека своја размишљања и публиковао у једној брошури. То је у ствари требао да буде његов „прилог неопходној анкети о државном програму Југославије“, како сам каже. Излажући своје погледе на прошлост југословенске државе и њену улогу и важност у савременим међународним односима, посебно пред навалом „Германства и Талијанства“, занимљиво је да Стојановић ни једног тренутка не изражава сумњу у њен опстанак нити у побједу југословенске националне идеје. Сав усмјерен према

¹⁵⁹ О Меморандуму београдских интелектуалаца, који је дошао као реакција на Меморандум загребачких интелектуалаца, опшириније погледати: М. Радојевић, *Научник и политика*, 353-355.

надлазећој опасности од фашизма и нацизма, Стојановић је тада сматрао да „Само оно што се може наћи у великим оквирима има сад право на опстанак. За нас нема данас веће могућности за други велики оквир осим идеје Словенства. Њим савлађујемо унутрашње тешкоће Југославије, приближујемо Бугаре и стварамо могућност да једна велика држава свих Јужних Словена оствари начело *Балкан Балканима*.“¹⁶⁰ Стојановић је сматрао да је у „пробуђеном Словенству“ Југославија врло важан чинилац, а да би она могла одговорити том великом задатку неопходно је да се „окупе све конструктивне снаге око остварења једног добро смишљеног државног програма.“¹⁶¹ Суштински, ништа ново што се тиче жеља у односу, на примјер, на 1922. годину и Илиџански конгрес интелектуалца, осим, чини се новог и јачег мотива, спољнополитичке опасности. Међутим, овога пута Стојановић даје и основне оквире тог „државног програма“, а то су, у основним цртама: **Привредно сређивање** (стварање подунавско-балканске економске заједнице која ће бити у стању парирати западу и истоку); **Духовно опредјељење** („треба да духове садање генерације и подмлатка упућујемо, с планом и без прекида, неосетно, али сигурно у правцу државне идеје и програма југословенског);¹⁶² **Реорганизација државе и кроз њу реорганизација друштва** (Код реорганизације државе Стојановић опет нуди средњи пут између централизма и федерализације, а код реорганизације друштва снажно наглашава потребу војног осавремењивања, задругарство као систем између капитализма и социјализма, повећање индустријске производње и развој просвјете и школства); **Организација државе**: Овдје је Стојановић дао низ конкретних запажања и предлога, можда и најзанимљивијих за нашу тему. Прије свега, Стојановић је поставио захтјев за новим уставом, јер уставне борбе у земљи доводе до увјерења наше противнике „да смо разједињени и слаби“. Код рјешавања уставног питања, Стојановић је поставио само један захтјев, а то је да све „оно што је битно за одбрану

¹⁶⁰ Никола Стојановић, *Наша политика, погледи на прошлост, нова Југославија*, Београд 1935, 9.

¹⁶¹ Исто, 11.

¹⁶² У склопу овог питања, Стојановић је опет као кључни проблем наводио лошу селекцију чиновника које је Србија слала у пречанске краје: „Стотине експортираних и незгодно бираних Србијанаца не значе Србију. А ти незгодно бирани су пред *Пречанима* били већином представници Србије. У нашој јавности се много више дискутовало о селекцији жита одређеног за извоз него о селекцији људи одређених за положаје у државној управи. Већина тих експортираних су сејали неповерење где су год дошли... Посејано неповерење је морало уродити неповерењем“ (Исто, 62).

државе, за све њене односе са иностранством мора бити јединствено вођено.¹⁶³ Суштину реформи које Југославија мора спровести по питању организације државе, Стојановић је видио у следећем: Јака влада, не парламентарна, која ће спроводити главне линије државне политике, без обзира на демагогију. Та влада би могла бити парламентарна само када буду образоване двије јаке националне партије (вјероватно обје са југословенском идеологијом), које ће се смјењивати на власти. Затим, политику одвојити од администрације, парламент који ће бити „гипко оруђе народне воље“ које ће дјеловати „искључиво у духу народног и државног јединства“ и судство које „мора бити морално и интелектуално, на великој висини и потпуно независно“.¹⁶⁴ На крају Стојановић није пропустио да нагласи и важност вође у савременим друштвеним токовима и понуди начине на који ће Југославија доћи до свога вође. Без дубље анализе тадашњих унутрашње-политичких, националних и вјерских односа, ова Стојановићева брошура би заиста изгледала као један храбар, енергичан и дубоко патриотски програм једног мислиоца самосвјесне нације која зна шта хоће и зна начин како да постигне то што хоће. Међутим, док је Стојановић на овај начин спремао Словене, тачније Југословене, за „велико крешево“ које је, барем на економском и културном пољу, по њему морало услиједити са Немцима и Италијанима, проблеме властите државе, која је све евидентније ишла према дезинтеграцији и тешким вјерским и националним проблемима, није успијевао да сагледа, већ их је, чини се, и даље маргинализовао „лошим чиновништвом“ и „партизанством у политици.“ Он је и даље дубоко вјеровао да се „практичним дискутовањем“ може доћи до унутрашњег сређивања политичке ситуације у Југославији, у духу потпуне слободе и толеранције, јер, по њему, „Ниједна цијена није скупа да се једном стабилизира народно јединство... Важнија је централизација духова од централизације чиновничког апарата, важнији је духовно јак центар од једног бирократски уређеног центра. Јача је једна јака идеја од ма које политике.“¹⁶⁵

За разлику од Николе Стојановића, др Бранко Чубриловић тада има прилично другачије, несумњиво левичарске, погледе на будућност југословенске државе:

¹⁶³ Исто, 73.

¹⁶⁴ Исто, 75-76.

¹⁶⁵ Исто, 75.

„Државу у свој њеној цјелини и моћи ваља ужљебити у разнородне друштвене редове и позиве; па крајеве, вјере и племена. Спона државе на овај начин била би многоструко корисна. Државна организација, ослобођена од прекомјерног свога свезнајућег и свевладајућег положаја, постепено преноси извјесне своје задатке на солидарне друштвене заједнице. Стапање државе у једну цјелину са друштвом бива готов процес. Он растеређује на једној, а слаже на другој страни.“¹⁶⁶ Наравно, према Чубриловићу, постојао је само један начин да се постигне то стапање државе и друштва: „социјализам, који је једнак друштвеној држави.“¹⁶⁷ Борбу за такву државу, „чији садржаји“ – према Чубриловићу – „испуњавају болну трзавицу садањих нараштаја“, он види још у дјелима Пелагића и Хрваћанина, те босанских устаника из 1875. године, а коју је касније Кочић само наставио. Примјетно је да у овим Чубриловићевим ставовима има претјеривања и то веома сличних његовим тврдњама да континуитет политичког појма Босанска Крајина вуче коријене из средњовјековних Доњих Крајева, али је исто тако више него примјетна његова тежња да себе и своја политичка убјеђења представи као континуитет са Пелагићем и Кочићем.

У којој мјери су затровани политички односи, непотизам, корупција и други појавни облици лоше политике били инфицирали друштвени живот у то вријеме, показује и чињеница да је стари радикал из Босанске Крајине, или прецизније њихов вођа, Коста Мајкић, главне унутрашње државне непријатеље видио у лошој државној управи, самовољи појединаца, лошој и корумпираној бирократији, у властодршцима који показују само „бесосјећајност према рођеном народу и не вођење рачуна према држави и њеним интересима.“¹⁶⁸ Мајкић је упућивао најоштрије критике на рачун државне управе: „У нашем друштву влада морална анархија и у њему се није лако компромитовати. Код нас није ништа необично ако на важним звањима и положајима видимо појединце чији су трагови веома прљави и који би требали да се налазе по

¹⁶⁶ Бранко Чубриловић, *Погледи на државу*, „Развитак“, књ. I, бр. 1, Бањалука 1. јануара 1935. године, 5-6.

¹⁶⁷ Исто, 6.

¹⁶⁸ Коста Мајкић, *Држава и њени непријатељи*, „Развитак“, год. III, бр. 8-9, 1. август 1936. године.

затворима.¹⁶⁹ Када се све узме у обзир, онда и не чуди што је један дио српске политичке елите у том периоду све више почео да захтијева социјалну правду и праведну управу, а то је често водило и у нескривено љевичарство и социјализам, а кад је омладина у питању и у комунизам.

Децембра мјесеца 1935. године избио је на површину већ дуго тињајући сукоб између Стојадиновића и радикаског Главног одбора, а београдска кафана Париз постала је мјесто окупљања Стојадиновићевих радикалских противника. Не мирећи се са Стојадиновићевим учвршћивањем на власти и посебно његовим одлучним утицајем у ЈРЗ, радикалски Главни одбор је тражио распуштање Скупштине и расписивање нових избора, што Стојадиновић, а ни добар дио народних посланика, који су били свјесни чињенице да их радикали неће поново кандидовати, нису жељели да прихвате ни по коју цијену. Када је постало јасно да Стојадиновић не намјерава учинити ништа што би угрозило његову тренутну позицију на власти, Главни одбор радикала је 18. децембра 1935. године издао саопштење у коме се, између осталог, каже да Милан Стојадиновић „не поступа у духу и смислу циљева и статута Радикалне заједнице.“¹⁷⁰ Радикали су замјерали Стојадиновићу што ниједан политички закон није донешен за пола године његове владавине, а посебно што није донешен закон о избору народних посланика. У оваквим поступцима Стојадиновићеве владе, радикали око Главног одбора су видјели само продужетак режима из ранијих година. У једној изјави др Лазар Марковић је то објаснио на следећи начин: „Главни одбор и шеф странке у смислу нашег програма тражи стварно враћање демократизму и парламентарном режиму, а г. др. Стојадиновић не показује нимало воље да то учини.“¹⁷¹ На овај начин Радикална странка је прешла у опозицију Стојадиновићевој влади и тако се фактички сврстала у фронт опозиције, а истовремено је започела оштра политичка борба за присталице.

Отворени сукоб Стојадиновића са радикалским главним одбором, довео је до нове конфузије међу српском политичком елитом у Босни и Херцеговини, посебно

¹⁶⁹ Исто, 265.

¹⁷⁰ АЈ, 37-11-56 (Проглас Главног одбора, који је потписао Аца Станојевић).

¹⁷¹ АЈ, 37-11-71 (Препис телефонског извјештаја дописника Централног пресбиороа из Љубљане о изјави Лазара Марковића датој новинарима 10. јануара 1936. године).

оном из редова радикала. Неки су одмах почели напуштати ЈРЗ и приклањати се вођству око Главног одбора, а то је изазвало нову кризу ове странке, која је у Босни и Херцеговини још увијек била у фази формирања. Што је још горе, ова ситуација је одбила од ЈРЗ добар дио Срба који су се до тада колебали и тако смањила и онако не баш превелики удио српских бирача у редовима ЈРЗ у Босни и Херцеговини. Аца Станојевић упутио је отворено писмо тамошњим радикалима, а Миша Трифуновић и други чланови Главног одбора кренули су у серију агитационих скупова против ЈРЗ, а све то је у потпуности укочило процес приступања српског становништва овој странци.¹⁷² Као што је већ речено, главни оснивач ове странке у Сарајеву, када су у питању радикали, др Милан Јојкић, напустио је ЈРЗ, а они радикали који су се определијели за Главни одбор, сада су чекали инструкције својих вођа из Београда, да започну организацију Народне радикалне странке. Осим тога, доста присталица у Сарајеву још увијек је имао и др Милан Сршкић и он је редовно са њима одржавао контакте. Њега су се посебно плашили сарајевски радикали који су, такође, имали, чини се помало и безразложан, страх од утицаја Прибићевићевих присталица. Александар Петровић, професор из Сарајева, чак је тврдио да су сви учитељи у босанском дијелу Дринске бановине или Прибићевићевци или земљорадници.¹⁷³

Велике политичке турбуленције које су захватиле Краљевину Југославију у другој половини 1935. године пренијеле су се свом жестином и у 1936. годину, посебно послје раскола радикалског Главног одбора и ЈРЗ. Босна и Херцеговина постала је полигон борбе за бираче, а све стране видјеле су у либерализацији политичког живота шансу за своју политичку афирмацију, па чак и они политичари који су били већ отписани у политичком смислу. Већ крајем децембра 1935. године Милан Сршкић је одржао конференцију својих присталица у Сарајеву, а оно што је свима упало у очи, јесте његова нова промјена става око хрватског питања. Наиме, послје његовог признања да хрватско питање ипак постоји, што је као истакнути члан шестојануарског режима упорно негирао, сада је Сршкић говорио да је за

¹⁷² АЈ, 37-13-86/158-161 (Писмо Јова Николиновића Милану Стојадиновићу од 24. септембра 1936. године).

¹⁷³ АЈ, 37-13-86/152-153 (Писмо Александра Петровића Милану Стојадиновићу од 20. октобра 1935. године).

рјешавање хрватског питања касно, јер су га сами Хрвати ријешили „на тај начин што живе сопственим животом. Порез не плаћају, духан не дају државном монополу, организују властиту помоћ за пасивне крајеве, поред редовно васпитања одгајају децу по посебној *хрватској* концепцији. Живе манифестујући све специфичне индивидуалности хрватске, газећи све оно, што је Блаженопочивши Краљ једном за свагда хтео да постоји. Они чине што хоће и говоре што хоће. Изазивају често пута органе јавне безбедности, који су обично потпуно немоћни да врше своје дужности према постојећим законима, који фактично још постоје.“¹⁷⁴ Сршкић је тада био убијеђен да у таквој ситуацији мора доћи до нове концентрације снага које се боре за јединствену Југославију, препоручујући „помирење радикала“, мада није прецизирао на којој основи.¹⁷⁵

Није дуго требало чекати ни да нове акције у Босни и Херцеговини предузму прваци ЈНС. Већ за 26. јануар 1936. године, у Сарајеву је заказан велики и помпезно припремани збор присталица ЈНС, на који је требао да дође и Богољуб Јевтић. Данима прије тога, Добросав Јевђевић, Милан Курилић, Ристо Ђокић, Радмило Грђић, Милан Беговић, Јово Принцип и други симпатизери ове странке агитовали су међу народом не само у сарајевској ближој и даљој околини, већ и по удаљеним срезовима Дринске бановине.¹⁷⁶ Помпезно најављиван и припреман збор, започео је дан прије, тачније 25. јануара увече, конференцијом на којој је присуствовало око 200 присталица ЈНС из Сарајева. Сви говорници, Р. Грђић, С. Беговић, Д. Јевђевић, Н. Шотра и остали, наглашавали су да се државно јединство и „велико дјело“ краља Александра налази у опасности, а спас су видјели у Јевтићу. У сличном духу говорио је и Богољуб Јевтић, наглашавајући: „ми се нећемо поколебати да наставимо до потпуног осигурања Аманета, до потпуне победе вековне националне мисли.“¹⁷⁷ Иста реторика и поруке могле су се чути и сутрадан на збору, на коме је присуствовало око 2.500 људи. Објашњавајући зашто је баш изабрао Сарајево за свој први велики

¹⁷⁴ АЈ, 37-48-310/145 (Препис говора Милана Сршкића у Сарајеву, упућен Милану Стојадиновићу).

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ АЈ, 37-48-310/157 (Писмо бана Лукића Милану Стојадиновићу од 24. јануара 1936. године).

¹⁷⁷ АЈ, 37-48-310/162-171 (Извјештај полицијског приправника др Османа Халилбашића КБУДБ са конференције ЈНС у Сарајеву 25. јануара 1935. године, који је прослијеђен Милану Стојадиновићу).

опозициони наступ, због чега су се из редова муслимана чули не мали протести чим је збор најављен, Богољуб Јевтић је рекао: „Југославија хоће борце и прегаоце, хоће и треба их нарочито данас када су нам наши непријатељи мучки одстранили великог вођу и јуначног заточника моралног јединства и када је услед лоше и слепе партизанске управе настала једна страховита пометеност и зебња у најширим масама, народним. Национална је нужност да баш Југословенско Сарајево, које је у националном језгру вазда будне старе Херцег-Босне, лупи руком о сто и прене духове.“¹⁷⁸ На крају збора Добросав Јевђевић је позвао присутне да се закуну да ће „своје животе искупити за Краља Петра II, а чувати аманет Блаженопочившег Краља Александра I Ујединитеља“, те свој говор завршио покликом „Чувајмо Југославију!“¹⁷⁹ Иако је био на говорници, Атанасије Шола није узимао ријеч. На политичку сцену Босне и Херцеговине ступала је очигледно једна нова, млађа гарнитура српске политичке елите, која је југословенски национализам сматрала као свој највећи идеал.

Југословенска радикална заједница настојала је низом својих конференција, које су по Босни и Херцеговини држали њени истакнути припадници и већином из редова бивше ЈМО, да неутралише појачану агитацију осталих политичких групација, које су претендовале на гласове бирача у Босни и Херцеговини. У извјештају Краљевске банске управе Дринске бановине, за јануар 1936. године, запажа се да је нарочито добар одзив за упис у ЈРЗ примијењен у редовима муслиманских маса, „док су православни нарочито у Босни, већином, још у стању очекивања, и ако се видно опажа да и они постепено напуштају досадању политику г. Јевтића и „Похораца“, у којој се налази већина њихових другова – бивших радикала.“¹⁸⁰ Дакле, у Босни и Херцеговини и даље су главну снагу ЈРЗ представљале муслиманске масе, то јест, присталице бивше ЈМО, а посебно од како је дошло до новог раскола међу радикалима. И у наредним мјесецима 1936. године, Босна и

¹⁷⁸ АЈ, 37-48-310/175 (Говор Богољуба Јевтића на збору у Сарајеву који је прекуцан и достављен Милану Стојадиновићу).

¹⁷⁹ АЈ, 37-48-310/172-173 (Писмо бана Лукића Милану Стојадиновићу од 26. јануара 1936. године).

¹⁸⁰ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), sabrao i uredio dr Andrej Rodinis, Sarajevo 2011, 16 (Извјештај КБУДБ МУД за јануар 1936. године).

Херцеговина су биле попреште живе политичке агитације свих значајнијих политичких чинилаца Краљевине Југославије, који су неуморно држали читаве серије зборова широм ове двије покрајине.

Промјена власти у Краљевини Југославији, до које је дошло јуна мјесеца 1935. године, а посебно промјена дотадашњег политичког курса и допуштање ширих политичких слобода, имали су низ импликација не само на политички, већ и на друштвени живот у Босни и Херцеговини. Већ је речено да је доласком Стојадиновићеве владе, истовремено дошло до испољавања реваншизма дотадашње опозиције, која се најприје огледала у убрзаним промјенама општинске власти. Осим тога, ранији опозиционари, посебно из редова ЈМО, показивали су отворену нетрпељивост према својим ранијим политичким неистомишљеницима. Већ у јулу мјесецу 1935. године, срески начелник из Зенице је упозоравао да „променом режима, елементи који су били у опозицији заузели су непомирљиво, а донекле и изазивачко држање, према онима који су гласали за листу бившег Претседника Министарског Савета г. Богољуба Јевтића.“¹⁸¹ Каква је политичка атмосфера на локалном нивоу завладала послје пада Јевтићеве владе, народни посланик Ристо Грђић описује на следећи начин: „Мало иза тога, неки моји најватренији присташе, почеше од мене окретати главу. Среског начелника Пурића преместише, а у Гацко дође на његово место Тамил Хасанбеговић, рођени Гачанин, са задатком да моје људе гони, а мој ауторитет руши. Почеше хапшења, глобљења и свакакве шикане мојих присташа. Убрзо сам, дакле, осетио тешку руку власти на себи као опозиционару и на својим присташама, које су ме свакодневно бомбардовале писмима и брзојавима, тражећи заштиту.“¹⁸² Дакле и из ових редова, али и из других многобројних извора, није тешко закључити да је суштина власти, без обзира у чијим рукама се налазила, као по правилу била реваншистичка, ускостраначка, па чак и насилничка. И они који су се највише заклињали у демократију и владавину права и правде, када би дошли на власт, спроводили су реваншистичку политику према својим неистомишљеницима, а то је најбрже долазило до изражаја у локалним

¹⁸¹ АБиХ, КБУДБ, пов. 2437/35 (Среско начелство Зеница КБУДБ од 3. августа 1935. године).

¹⁸² Р. Грђић, *Записи из Херцеговине*, 287.

срединама, гдје су разна насиља власти често остајала запретена испод површине крупних политичких питања у чије рјешавање, иначе, локалне средине нису уопште биле укључене, али су осјећале све последице, а поготово оне најнегативније, свих политичких турбуленција у врху државе. Можда је такво стање најбоље илустровао један сељак из Гацка, који је, корећи Риста Грђића, зато што се није прикључио већини у ЈРЗ, рекао: „Нисмо ми тебе, Ристо, послали да водиш високу политику. Ми смо пасивни крај и требамо увек од државе помоћи. Требао си се ти определити за владу, па каква је да је.“¹⁸³

Међутим, промјена власти и, изнад свега, политичких односа у Краљевини Југославији јуна 1935. године, имала је за последицу и нешто много теже од локалних политичких пакости и сукоба. Допуштање политичких слобода, у друштвено-политичким односима које су тада владале у земљи, схваћено је редовима њених непријатеља, прије свега дијела хрватске опозиције, као слабост државе и прилику за неконтролисано националистичко испољавање, које је као по правилу одмах морало угрозити некога другог. Скоро истовремено са промјеном власти започело је на простору Савске, Приморске и Дринске бановине сасвим неконтролисано испољавање хрватског национализма, потхрањивано, наравно, од римокатоличког клера. Као један од бројних примјера, навешћемо само манифестацију освећења темеља Хрватског дома у Травнику, 10. новембра 1935. године, када је жупник Дивић одржао запаљив националистички говор, а уједно је одбио да поред хрватске истакне и државну заставу. У извјештају КБУДБ наводи се да „Иначе жупник Дивић Јосип сеје међу становништвом верске и племенске мржње, услед чега је било и нападаја од стране католика на муслимане и православне.“¹⁸⁴ Овакви случајеви нису били изузетак, већ правило тих мјесеци, тачније од доласка на власт коалиције Стојадиновић – Корошец – Спахо. Сваки вјерски празник или било која културна манифестација, кориштена је у политичке сврхе, а говори црквених римокатоличких достојанственика нису се ни најмање разликовали од говора политичких лидера. На тим зборовима, као на примјер, на оном у Травнику приликом

¹⁸³ Исто.

¹⁸⁴ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knj. 2 (1932-1935), 675 (Извјештај КБУДБ МУД за новембар 1935. године).

прославе 100-годишњице хрватске химне, 15. децембра 1935. године, постали су уобичајени повици „Живјела самостална Хрватска“ и слично.¹⁸⁵ Дјеловањем римокатоличког клера, на челу са надбискупом Шарићем, хрватски народ у Босни и Херцеговини је до те мјере радикализован у мржњи на комшије, да је све чешће долазило до инцидената, а мета њихових напада, поред православних, све чешће су били и муслимани, посебно од тренутка када је постало јасно да акција Хакије Хацића и Адемаге Мешића на одвајању муслимана од Спаха и везивање за Мачека, неће донијети значајније резултате. У оним крајевима гдје су се Хрвати налазили у апсолутној већини, као на примјер у дијеловима Приморске бановине, стање је постајало из дана у дан све теже. Већ у августу 1935. године командант Јадранске дивизијске области, доставио је армијском ђенералу Петру Живковићу, извјештај у коме се, између осталог, каже: „Од смрти блаженопочившег витешког Краља Александра I Ујединитеља, избио је у овом делу нашег народа духовно-душевно преокрет, који је узео у свему одређени правац и данас се, у последње време, развија свом снагом у негирању отаџбине и свих њених амблема. На територији Приморске бановине, коју познајем и о којој говорим, ово безумље иде у крајност. Разграђивање отаџбине врши се свом снагом. И јавно се ради, говори и јавно се певају песме у којима се вређају светиње отаџбине. У првом реду бесомучно се напада наша Краљевска Династија, не штедећи при томе ни једног њеног члана... Ако се од стране државне и самоуправне власти пусти без запрека, да се овако даље ради и ствара страховито безвлашће, онда је вероватно да ће бити поколебан, макар и нешто доцније, и војнички дух у војсци. Ако би такав случај наступио, што је при оваквом стању могуће, онда би то одвело револуцији и отаџбину нежељеним искушењима.“¹⁸⁶ Какво је стање владало у Приморској бановини, виђено очима обичног човјека, види се и из исказа Николе Шотре из Чапљине, на збору ЈНС у Сарајеву 26. јануара 1936. године: „Данас су дошли неки до уверења да је ова држава пред распадом те од туд псовке националних светиња, бројне туче и нападаји, гажење југословенске заставе.

¹⁸⁵ Исто, 679.

¹⁸⁶ АЈ, 37-9-749 (Допис Ђенералштабног одјељења Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије првом ађутанту краља Петра, армијском ђенералу Петру Живковићу, од 23. августа 1935. године).

Догодило се и то да је руља зауставила аутомобил приморског бана и скинула с аута југословенску заставу.¹⁸⁷ У једном извјештају Управе града Београда од 18. децембра 1935. године, између осталог се каже: „Политички кругови сматрају да од дана уједињења до данас, тежег политичког момента није било и да је државна криза дошла до кулминације. Удружена опозиција пореметила је дисциплину у грађанским редовима, а Мачек, који редовно даје изјаве, не само домаћим него и страним новинарима, просто је револуционизирао масе.“¹⁸⁸ С друге стране, Јосип Јаблановић, бан Приморске бановине, настојао је колико је то било могуће да у својим извјештајима ублажи сву тежину политичких, националних и вјерских односа у његовој бановини. Тако је, на примјер, у једном од бројних извјештаја Стојадиновићу тврдио да се „духови стишавају“ и да истакнуте личности опозиције приступају „са пуно повјерења њему“, те да су националистички елементи „дезорјентисани и тешко примају ново стање.“ Истини за вољу, у истом извјештају бан Јаблановић наводи да још понегдје падају поклици Перчецу и Павелићу и да се у неколико мјеста чула „претежно од деце и младежи, ужасна песма *Дај ми пушку од два метра да убијем краља Петра*“,¹⁸⁹ али све то није сметало Јаблановићу да увјерава Стојадиновића како у његовој бановини напредује национална југословенска мисао и стање се рапидно поправља, што је било далеко од истине. Међутим, националистички испади Хрвата, провокације, увреде, отворена изазивања и све чешћи физички напади на православне, посебно у оним мјестима гдје су Срби чинили мањину становништва, нису могли остати без реакције барем у оним сеоским и градским општинама гдје су Срби живјели у већој и компактнијој маси. И сам Јаблановић писао је јануара 1936. године да је погоршање националних и вјерских односа у његовој бановини дошло зато што је „на страни српског православног живља у неким местима почела реакција противу оних неразумних, неблагородних, дивљачких и гнусних изгреда у извесним сељачким редовима хрватскога пучанства који су више препуштени утицају фанатика, непатриотскога сеоскога клера и демагога, те код којих се мање осећа

¹⁸⁷ АЈ, 37-48-310/162-171 (Извјештај полицијског приправника др Османа Халилбашића КБУДБ са конференције ЈНС у Сарајеву 25. јануара 1935. године, који је прослијеђен Милану Стојадиновићу).

¹⁸⁸ АЈ, 37-9-48/131 (Извјештај Управе града Београда, није наведено коме је упућен).

¹⁸⁹ АЈ, 37-49-154/155 (Извјештај бана Јаблановића М. Стојадиновићу).

ауторитет трезвених личности из вођства покрета др Мачека.¹⁹⁰ Примјетно је да Јаблановић покушава да амнестира Мачека и вођство ХСС, као и виши католички клер од одговорности за тешко стање међуљудских односа у његовој бановини, као и за тешке сукобе Срба и Хрвата који су избијали крајем децембра 1935. и у току јануара 1936. године. Један од најтежих сукоба са смртним исходом у у босанскохерцеговачком дијелу Приморске бановине десио се јануара 1936. године у срезу Ливно, када је уочи православног Божића демолирана православна црква у селу Рујанима, што је, на други дан Божића, довело до демолирања католичких кућа у селу Горњи Рујани, а у сукобу који је потом услиједио, један католички сељак смртно је страдао.¹⁹¹ Стање се до те мјере заоштрило да је Јаблановић наредних дана слао алармантне извјештаје „да од Губина до Грахова, православни су у припреми, оборужани моткама, секирама, отерали су жене и децу у шуме, очекујући напад од стране католика.“¹⁹² Али, за овакво радикално погоршање вјерских и националних односа у његовој бановини, Јаблановић је оптужио ништа мање него Божићну посланицу епископа далматинског Иринеја (Ђорђевића), који је својој духовној дјечи упутио „три речи, три савета, три аманета“, а то су били: 1. „Чувајте веру своју Свету и Православну“; 2. „Чувајте Југославију“ и 3. „Нека буде жеља да се сви усрдно и дано-ноћно Богу молите да се поврати мир међу народима који већ, на жалост ратују као и међу онима који су готови да зарате.“¹⁹³ Једино што би се у тој посланици можда могло протумачити као „увредљиво“ за Хрвате, или као уношење немира у народ, јесу сљедеће ријечи епископа Иринеја: „Зар ћемо данас гледати како кукавице исмејавају свете успомене јунака наших, како се бесчасте гробови најзаслужнијих и свакојачко блато баца на нашу народну династију и њен славни престо?“¹⁹⁴ И поред тога Јаблановић је оптужио ову посланицу и дјеловање припадника четничког удружења за тешке инциденте у његовој бановини. Међутим, много више од ове посланице, Јаблановићу је сметала представка коју је епископ Иринеј, упутио

¹⁹⁰ АЈ, 37-49-186 (Писмо бана Јаблановића краљевом намјеснику др Иву Перовићу 18. јануара 1936. године).

¹⁹¹ АЈ, 37-49-182 (Извјештај КБУПБ МУД од 11. јануара 1936. године).

¹⁹² АЈ, 37-49-180 (Извјештај бана Јаблановића М. Стојадиновићу од 11. јануара 1936. године).

¹⁹³ Иринеј, епископ далматински, *Божићна посланица 1936. г.* Шибеник 1935.

¹⁹⁴ Исто, 5-6.

Милану Стојадиновићу, послије прводецембарских антидржавних манифестација у Хрватској и Далмацији. Владика Иринеј је упозоравао да „сви државни амблеми, сви знаци и сва оличења државности су овде месецима сасвим несметано и некажњено до невероватности изгажени и испљувани, исто онако брутално и безобзирно као и династија, сви њени чланови, народни и државни понос, народно и државно јединство и све што је светиња у једној истинској држави.“¹⁹⁵ Након тога, епископ Иринеј је описао све што се дешавало у Шибенику приликом демонстрација 1. децембра 1935. године, укључујући понижења, псовке и пријетње које су том приликом изречене пред зградом митрополије и некоректно понашање органа безбједности, те закључио да је то Србе до те мјере огорчило „да смо с муком данас уздржали православни живаљ да с ножевима, кољем и моткама не освети част и достојанство свога владике.“¹⁹⁶ Јаблановића је ово епископово писмо јако огорчило, јер је било сасвим супротно извјештајима које је он слао, па се на њега чак жалио и краљевом намјеснику Иву Перовићу. Као позитиван примјер понашања Срба, Јаблановић је навео случај Книна, гдје је Божић на отвореном прославио око 4.000 православних Срба, а којима њихов политички вођа др Нико Новаковић није дозволио да истакну нити једну српску заставу, поред југословенских, објашњавајући то ријечима: „Наш Велики Краљ Ујединитељ савио је српску заставу за величину Југославије. Кад краљевским законом будете опет могли да је развијете, бит ће вам то просто, али прије тога не.“¹⁹⁷ Али, с друге стране, бану Јаблановићу није сметало што са стране Хрвата нема ниједног политичара који би овако поступао и дјеловао на своје присталице. Долина Неретве, као изразито вјерски и национално мјешовита средина, није могла избјећи тешке сукобе који су погађали Приморску бановину, поготово њене босанскохерцеговачке крајеве, што ће посебно доћи до изражаја у љето 1936. године. И више је него примјетно да је до тежих сукоба долазило само у оним подручјима гдје су Хрвати чинили већину становништва и гдје су могли без страха од тежих последица по њих да праве националистичке испаде.

¹⁹⁵ Цитирано према: Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 122.

¹⁹⁶ Исто.

¹⁹⁷ АЈ, 37-49-186 (Писмо бана Јаблановића краљевом намјеснику др Иву Перовићу 18. јануара 1936. године).

Нови импулс крвавим националистичким и вјерским сукобима дало је саопштење Влатка Мачека хрватском народу поводом убиства Карла Бркљачића, истакнутог првака ХСС и бившег народног посланика. Иако је Бркљачића убио, послије краће свађе, у селу Трнавцу код Госпића, Хрват Стипан Пеиновић, то није сметало Мачеку да објави проглас у коме, између осталог, каже: „ХРВАТСКИ НАРОДЕ, Мрачне силе које ево већ осамнајесту годину притишћу хрватски народ, спремише нам ове године црни Ускрс. Дне 9. о.мј. око 5 сати послије подне убијен је у Трновцу крај Госпића у Лици из засједе најбољи међу најбољим хрватским сељачким организаторима, апостол и лучоноша хрватског покрета КАРЛО БРКЉАЧИЋ... Његова смрт нека буде свим Хрватима, а нарочито хрватском сељачком народу поновном побудом за несломиву борбу до коначног извојевања потпуне слободе хрватскога народа и хрватске домовине...“¹⁹⁸ Ово је био отворен позив и јасан сигнал хрватским националистима да могу почети и обрачун са свим оним Хрватима који су размишљали пројугословенски. Директна посљедица овога био је масакр шесторице припадника омладине ЈРЗ у Керестинцу код Самобора. Они су, при пролазу кроз село, били нападнути само зато што је неко узвикнуо „Ево четника!“, иако је само један од младића раније припадао четничком удружењу. Пред разулареном руљом, активисти ЈРЗ сакрили су се у дворац предсједника Бановинског одбора ЈРЗ и бившег бана, А. Михаиловића, али је руља тамо провалила и буквално их масакрирала. Међу њима је било и Хрвата и Срба, чак и један муслиман.¹⁹⁹ Истога дана једна група сељака је упала у село Ракитју и ту убила досељеника Јована Буту, његову жену и дијете, а кућу им спалила. При том нападу страдао је смртно још један сељак. Истога дана убијен је у Пљешевици Игњат Херцег, а једно лице тешко рањено. Ово није био једини случај крвавих испада хрватских националиста по Приморској и Савској бановини, у мјесецу априлу 1936. године, а жртве су били и Срби и Хрвати југословенски оријентисани. Тако је, 17. априла у Сплиту убијен бивши четник Козјак Мирослав, 19. априла убијен је у селу Љубишници сељак Антон Херцег, јер је узвикнуо „Доље Бркљачић“, а истог дана на гробљу Мирогој у Загребу

¹⁹⁸ АЈ, 37-9-48/237 (Текст прогласа).

¹⁹⁹ *Политика*, бр. 10023, од 18. априла 1936. године; *Врбаске новине*, бр. 975, од 19. априла 1936. године.

избоден је ножем бивши четник Худак Михајло итд. Команда жандармерије је сматрала да су сва наведена убиства, као и остали изгреди, физички обрачуни и демолирање објеката, били изазвани Мачековим прогласом и харангирањем маса, које је вршено на сахрани Бркљачића.²⁰⁰ А како се римокатолички клер односио према овим догађајима, показује и податак да ниједан католички свештеник није хтио да врши опијело приликом сахране побијених Хрвата у Керестинцу. Одговор Стојадиновића и владе на ово, скоро револуционарно, врење на простору Савске и Приморске бановине, била је смјена бана Савске Бановине Марка Констренчића, иако је био најмање крив за ове догађаје.

Љетњи мјесеци 1936. године нису донијели ни смиривање политичких прилика ни смиривање националистичких страсти на простору Савске и Приморске бановине. Посебну живост у политички живот унијело је расписивање општинских избора за јесен те године. Све политичке организације спремале су се да одмјере своју снагу и стварни утицај на бираче у земљи. Мјесец април посебно је био жив, тако да нема нити један дан у току тога мјесеца да негдје нису одржавани политички зборови на простору који је раније обухватала Босна и Херцеговина. Југословенска радикална заједница још увијек се организовала, а пошто је њена радикалска, боље рећи српска компонента, била најслабије заступљена, др Бранко Калуђерчић, перјаница ЈРЗ из Дринске бановине, када је у питању српска политичка елита, одржао је у току априла низ конференција широм Дринске бановине, убјеђујући, прије свега Србе, да приступају у редове ове странке. Калуђерчић се није либио да конференције држи и по селима и када га је слушало само по десетак сељака. Један од већих зборови, које је он одржао у том периоду, био је онај у Бијељини 14. априла 1936. године. Том збору присуствовало је између пет и шест хиљада људи, али треба рећи да је на овом збору говорио и Мехмед Спахо, тако да је велики број присутних био из редова муслимана из Семберије. Занимљиво је да су говорници на том збору највише нападали др Милана Сршкића, критикујући његов говор на збору у Сарајеву,

²⁰⁰ АЈ, 37-9-48/237 (Извјештај команде жандармерије, није наведено коме је упућен, вјероватно лично Стојадиновићу).

који је одржан дан раније.²⁰¹ И поред евидентних настојања др Калуђерчића да Србе убиједи да ступају у редове ЈРЗ, то није наилазило на добар одзив, а понајвише штете у том смјеру учинили су баш припадници бивше ЈМО, са којима је у неким мјестима било веома тешко постићи сарадњу. Тако су, на примјер, приликом избора мјесног одбора ЈРЗ у Тузли, како тврди др Љубомир Пелеш „Спахиновци хтели да диктирају који ће радикали да дођу у одбор.“²⁰² Према Пелешевом мишљењу и оно Срба у Тузли што је ушло у ЈРЗ, сада је више склоно разлазу са „Спахиновцима“. Прије свега, због одбијања Срба, барем оних из босанског дијела Дринске бановине, да масовније приступе ЈРЗ, Бановинска скупштина ове странке одржана је тек 17. маја 1936. године у Сарајеву и на њој је за предсједника одбора изабран др Мехмед Спахо.²⁰³

Иако је развој странке ишао пуно повољније у Врбаској него у Дринској бановини, ипак је бановинска скупштина ЈРЗ за Врбаску бановину одржана тек 18. маја 1936. године. Њој је претходила серија страначких зборова које су једним правцем по Врбаској бановини водили Стијепо Кобасица и Х. Џанкић, а другим правцем министри Шефкија Бехмен и Ђуро Јанковић.²⁰⁴ На тај начин, они су обишли скоро цијелу Врбаску бановину, потом се састали у Бањој Луци и централни збор одржали у Босанском Новом, а поход Бехмена и Јанковића по Босанској Крајини, *Врбаске новине*, назвале су „Тријумф демократије“.²⁰⁵ Тек након тога, услиједила је бановинска скупштина ЈРЗ за Врбаску бановину, гдје је формиран Бановински одбор странке, за чијег је предсједника изабран др Тодо Лазаревић.

Најгоре стање по ЈРЗ, барем када је у питању учешће Срба у њеним редовима, владало је на простору Херцеговине и то како у оном њеном дијелу који је припадао Зетској тако и у оном дијелу који је припадао Приморској бановини. Михаило Михаић из Стоца, очигледно пун горчине, писао је Лазару Марковићу, марта 1936. године:

²⁰¹ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 86 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1936. године).

²⁰² АЈ, 85-2-496 (Др Љубомир Пелеш из Тузле Лазару Марковићу 4. марта 1936. године).

²⁰³ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 96 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1936. године).

²⁰⁴ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 196.

²⁰⁵ *Врбаске новине*, бр. 986, од 3. маја 1936. године.

„Шачица муслимана и то оних најгорих – бивших шуцкора – ради шта хоће, па жари и пали. И збиља, то је већ превазишло сваку меру. Трпити се више не може... Ово стање ја не знам како би уопште назвао. Аутономија није, пошто ради шта год хоће једна шака јада над огромном већином и противу воље народа.“²⁰⁶ Према тврдњама Михића, када је кроз Столац пролазио министар Ђура Јанковић, на путу за Дубровник, пред њега је изашао читав мјесни одбор ЈРЗ, „све сами феслије“ како вели Михић. Јанковић их је питао „а где су вам Срби – бив. радикали“ и добио је одговор да са њима у одбору ЈРЗ у Стоцу нема нико од Срба.²⁰⁷ Прилично радикалан у схватањима и осуди ЈРЗ, Михић је тврдио да за столачке Србе бити у редовима ЈРЗ и бранити је значи „исто то, што и прећи у турску веру!“²⁰⁸ Ни друга херцеговачка мјеста, бар када су у питању Срби, нису показивала више воље за ЈРЗ. Тако је, на примјер, Бранко Пудар из Мостара писао, марта мјесеца 1936. године, да је на конференцију министара Бехмена и Јанковића у Мостару дошло свега 28 лица, иако је председник општине Хусага Чишић био позвао велики број грађана. Од ових 28, њих 6 су били Срби, а Пудар их је поименично набројао, као да су починили неки велики гријех.²⁰⁹ Бановинска конференција ЈРЗ за Зетску бановину, одржана је 10. маја 1936. године, а за предсједника Бановинског одбора изабран је лично Милан Стојадиновић, док су за потпредсједнике изабрани Ђуро Вукотић и Петар Иванишевић.²¹⁰

Послије одржавања бановинских конференција, услиједила је Прва земаљска конференција ЈРЗ, 1. и 2. јуна 1936. године у Београду. На њој је за предсједника странке изабран Стојадиновић, а за потпредсједнике Корошец и Спахо. Од Срба из Босне и Херцеговине, у ужи Главни одбор ЈРЗ ушао је само др Душан Давидовић из Сарајева.²¹¹ Занимљиво је да у ужем Главном одбору ЈРЗ нема др Бранка Калуђерчића, тадашњег министра, нити Богољуба Кујунџића, тадашњег бана Врбаске

²⁰⁶ АЈ, 85-2-491 (М. Михић из Стоца Л. Марковићу 25. априла 1936. године).

²⁰⁷ Исто.

²⁰⁸ Исто.

²⁰⁹ АЈ, 85-2-480 (Јово Марић из Земуна Л. Марковићу 10. марта 1936. године. У писму је дословно преписано писмо Бранка Пудара из Мостара послато Марићу).

²¹⁰ *Политика*, бр. 10045, од 11. маја 1936. године.

²¹¹ *Врбаске новине*, бр. 1007, од 4. јуна 1936. године.

бановине, али и сама чињеница да су у том одбору била четворица муслимана из Босне и Херцеговине и само један Србин, јасно говори о односу ЈРЗ према Србима у ове двије покрајине, али истовремено и о њиховом односу према ЈРЗ. Када је у питању Кујунџић, треба рећи да се он жалио Милану Стојадиновићу, 1. маја 1936. године, на понашање министара Јанковића и Бехмена, који су из Јајца дошли у Бању Луку и наводно намјерно избјегли сусрет са њим, што ће се, према Кујунџићевом мишљењу, негативно одразити на ЈРЗ у Врбаској бановини.²¹² То значи да је и у редовима ЈРЗ било унутрашњих неслагања, међусобне суревњивости и надасве личне борбе за власт, која се морала негативно одражавати на странку. Богољуб Кујунџић био је неоспорно важан човјек ЈРЗ у Врбаској бановини, ако не и најважнији, па овакав однос према њему није лако објаснити, осим личним амбицијама појединаца и међусобној суревњивости. О томе Кујунџић нешто наговјештава и Стојадиновићу у писму од 3. јуна 1936. године: „Муслимани су, нема сумње, окупљени око госп. Министра Спахе, док сва моја настојања иду за тим да у овој ери невероватних интрига, увређених ситних величина и политичких хохштаплера, окупим Србе у данашњу политичку комбинацију, спречим стварање српског фронта, да се не би поновила година 1924., када је г. Давидовић, непознавајући наше прилике и заборављајући да је у Босни огромна већина Срба, својом политиком постигао сасвим други ефекат од онога кога је хтео и желео.“²¹³ Дакле, главна брига српске политичке елите у том периоду, и то не само оне сврстане у редове ЈРЗ, већ и другим политичким партијама, био је да спријече стварање „српског фронта“ у Босни и Херцеговини, али и Краљевини Југославији и да се од хрватског национализма бране југословенским национализмом. Питање је колико је то било прагматично баш у то вријеме када се свом жестином испољавао хрватски национализам.

Удружена опозиција такође је у овом периоду водила живу политичку активност, како у свом традиционално јаком упоришту, Врбаској бановини, тако и на простору Дринске бановине. На једном од њихових већих зборова, у Тузли 19. априла, говорили су др Милош Тупањанин, Чубриловић, Кокановић, Милан

²¹² АЈ, 37-51-316/277 (Б. Кујунџић М. Стојадиновићу 1. маја 1936. године).

²¹³ АЈ, 37-51-316/278 (Б. Кујунџић М. Стојадиновићу 3. јуна 1936. године).

Гавриловић, а као и раније на њиховим зборовима увијек је био присутан и понеки представник ХСС, чисто да се испуни форма заједничког иступања Удружене опозиције. На овом збору то је био Александар Прека из Тузле. Поред стандардних напада на ранију владу Богољуба Јевтића, овога пута нападана је и влада Милана Стојадиновића, али, занимљиво и Милан Сршкић. Тупањанин се посебно осврнуо на њега, тврдећи да Сршкићу нема мјеста у редовима Удружене опозиције, вјероватно рачунајући да су радикали око Главног одбора већ дио опозиције.²¹⁴ Зборове Удружене опозиције или, боље рећи, Савеза земљорадника по Источној Босни организовали су Јово Поповић, кустос музеја у Сарајеву, др Обрад Мاستиловић, адвокат из Сарајева и Арсо Копривица, агроном са Сокоца.

За то вријеме радикалске вође у Главном одбору одржавали су везе са својим присталицама у Босни и Херцеговини, али су показивали премало воље за шири и озбиљнији политички рад на терену. Марта мјесеца 1936. године, Аца Станојевић је обавијестио своје пријатеље у Босни и Херцеговини да су односи са Спахом и Корошцем дефинитивно прекинути.²¹⁵ Сада се очекивала сарадња са Удруженом опозицијом, а из неких дијелова Босне и Херцеговине, чини се да се такав споразум жељно очекивао. Тако је, не примјер, Михаило Михаић из Стоца пожуривао Лазара Марковића да се што прије одржи најављени збор радикала у Мостару, напомињући да „Међу нашим Хрватима не само код водећих њихових људи већ и код најширих њихових народних – сељачких – кругова, такођер је за споразумом велико одушевљење и колико ми је видити и они то једва очекују. Досадила им изгледа јалова политика апстиненције, а и што је најважније и они су сити ове „турске“ политике.“²¹⁶ Са многих страна из Босне и Херцеговине, радикали су се жалили Главном одбору за неактивност, што је било примјетно свима. КБУДБ извјештавала је МУД, априла 1936. године, да радикалски прваци „не одржавају чешћи и тешњи контакт са ширим народним масама, које поклањају знатну пажњу и веће интересовање за дневне економске и привредне проблеме и потребе своје и својих

²¹⁴ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 87 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1936. године).

²¹⁵ АЈ, 85-2-496 (Др Љубомир Пелеш из Тузле Лазару Марковићу 4. марта 1936. године)

²¹⁶ АЈ, 85-2-491 (М. Михаић из Стоца Л. Марковићу 25. априла 1936. године).

крајева, него на теоретска политичка излагања и расматрања.²¹⁷ У току мјесеца маја на простору Дринске бановине одржана је само једна конференција радикала и то у Травнику 28. маја, а на њој је, уз присуство око 100 људи, говорио др Лазар Марковић.²¹⁸ Неактивност радикала била је такође примјетна и на простору Зетске и Приморске бановине. Милисав Глоговац из Невесиња се, јула мјесеца 1936. године, питао зашто „сви раде, само радикали не раде“, тврдећи да ће то имати тешке последице по Радикалну странку у Херцеговини.²¹⁹ Радикали су у ранијем периоду заиста у Херцеговини имали велику и неподјелељену подршку, посебно међу српским становништвом, што је њихове вође охрабривало да је стање и даље такво. Смаилага Ђемаловић је, јула 1936. године, тврдио да су у Мостару сви бивши радикали и даље уз Главни одбор.²²⁰ За разлику од Мостара, Никола Лучић из Билеће, већ је јула 1936. године јављао Марковићу да је акција радикала у овом срезу закаснила, јер су се бивши радикали већином определијелили за ЈРЗ.²²¹ У Врбаској бановини, преласком неких значајних бивших радикала у редове ЈРЗ, попут Лазаревића, Кујунџића и још неких, главни адути Радикалне странке остали су Коста Мајкић и Суљага Салихагић. Они су заказали збор Радикалне странке у Бањој Луци 7. априла 1936. године, на коме је говорио и члан Главног одбора Миша Трифуновић. На збору је присуствовало око 200 особа, а према тврдњама бана Кујунџића, радикали су показивали велико незадовољство оваквим одзивом.²²² На збору радикала у Босанској Градишци, Трифуновић је најавио да је споразум радикала са вођама Удружене опозиције већ постигнут и то „на бази поделе државе на шест обласних јединица са широким самоуправама, које би имале један заједнички парламент у Београду.“²²³

Југословенска национална странка наставила је своју политички активност и у овом периоду, посебно када је почетком маја 1936. године у Београду одржана

²¹⁷ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 84 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1936. године).

²¹⁸ Исто, 92.

²¹⁹ АЈ, 85-2-431 (Милисав Глоговац из Невесиња Лазару Марковићу 2. јула 1936. године).

²²⁰ АЈ, 85-2-409/409а (Смаилага Ђемаловић из Мостара Лазару Марковићу 10. јула 1936. године).

²²¹ АЈ, 85-2-470 (Никола Лучић из Билеће Лазару Марковићу 31. јула 1936. године).

²²² АЈ, 37-51-316/273 (Б. Кујунџић М. Стојадиновићу 7. априла 1936. године).

²²³ Исто.

сједница Акционог одбора ЈНС, којим је предсједавао Никола Узуновић. Већ 10. маја упућен је проглас присталицама и пријатељима ЈНС са позивом да се организују, формирају бановинске одборе и припреме се за конгрес странке. У прогласу се наводе основни принципи на којима се ова странка заснива, а то је у најкраћем југословенски национализам, са најширим обласним самоуправама.²²⁴ Активност ове странке на простору Дринске бановине није се осјећала у великој мјери, све до Бановинске конференције, која је одржана 7. јуна 1936. године у Сарајеву, а коју су сазвали Милан Божић и Шукрија Куртовић. На конференцији су присуствовале све значајније личности странке, из Београда бивши министар Светислав Поповић, Игњат Стефановић, Грга Анђелиновић, Јово Бањанин, Павле Вујић, затим Урош Круљ, Васо Глушац и други. Сви говорници истицали су своје раније пароле и неизоставно аманет краља Александра „Чувајте Југославију.“ За предсједника Бановинског одбора ЈНС изабран је Милан Божић.²²⁵

У то вријеме и Богољуб Јевтић је настојао да остане политички активан, па је самостално одржао неколико конференција у току јуна на простору Дринске и Приморске бановине. Највећи збор одржао је у Сарајеву 23. маја уз присуство око 150 лица.²²⁶ Његове присталице у Дринској бановини водили су др Саво Љубибратић, Јово Загорац, Милан Курилић, Радмило Грђић и Добросав Јевђевић. На тај начин, и онај дио српске елите из Босне и Херцеговине, који је остао вјеран принципима шестојануарског режима подијелио се у два табора.

У Врбаској бановини, и поред не баш повољних политичких прилика, Југословенска национална странка је, такође, настојала да ухвати упоришта. Њен адут у овим крајевима је био сенатор др Васо Глушац и посланик Јово Јовановић из Прњавора. На Бановинској скупштини ЈНС, која је одржана 31. маја 1934. године, у Бањој Луци, уз присуство око 200 људи, говорили су, поред Глушца и Јовановића, Урош Круљ, Јово Бањанин, Грга Анђелиновић, Петар Зеџ, Милутин Драговић и

²²⁴ *Политика*, бр. 10045, од 11. маја 1936. године; Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 159.

²²⁵ *Izвјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, књ. 3 (1936-1939), 101 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1936. године).

²²⁶ Исто, 98.

народни посланик из Сплита Манфред Паштровић.²²⁷ Једнаком жестином говорници су критиковали Стојадиновићеву владу и ЈРЗ, тврдећи да се она може „спужвом пребрисати“, јер нема подршке у народу, осим муслимана и једног дијела Словенаца, те Удружену опозицију, а посебно Мачека због тога што је под својим именом упућивао летке у Лику и друге крајеве „у којима се клицало Павелићу и слободној независној Хрватској.“²²⁸ Нови подстрек за развој ЈНС у Боси и Херцеговини дао је Конгрес ове странке, одржан у Београду 28. јуна 1936. године, на коме је за новог шефа странке изабран Петар Живковић, који је у међувремену, последице атентата на М. Стојадиновића у Скупштини, одстрањен из владе. Избор Петра Живковића револтирао је неке који су претендовали на ту позицију, а прије свих Николу Узунковића, који због тога није ни дошао на конгрес, као ни Божа Максимовић ни Милан Сршкић.²²⁹ Избор Петра Живковића за предједника ЈНС, оставио је повољне утиске на Србе у Босни и Херцеговини, јер су они још увијек добро памтили његов режим чврсте руке, у коме анархија, а поготово националистички испади, нису били дозвољени. Милисав Глоговац из Невесиња, обавјештавао је Лазара Марковића да је вијест о томе да се Петар Живковић примио вођства ЈНС, веома позитивно одјекнула у народу и да ће привући и велики број радикала. Разлоге је видио у следећем: „будите уверени да наши најбољи пријатељи Живковића симпатишу и Бога ми отиће за њим, а све због тога што много они не причају о хрватском питању и не тепају Мачеку, Спаху, Корошецу и другима.“²³⁰ Глоговац је чак тврдио да је ЈНС много опаснија по Радикалну странку него ЈРЗ.

Очигледно да је ранији велики утицај који је Милан Сршкић као дугогодишњи вођа радикала имао у Босни и Херцеговини, остављао бојазан код његових политичких противника да може за собом повући добар број Срба, посебно у Сарајеву и његовој околини. Сршкић је заиста показивао одређену политичку активност, али она ни близу није била таква, да би у толикој мјери забринула његове политичке противнике. Сршкић је у Сарајеву одржао збор 13. априла 1935. године, уз

²²⁷ АЈ, 37-51-316/278 (Б. Кујунџић М. Стојадиновићу 3. јуна 1936. године).

²²⁸ Исто.

²²⁹ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 161.

²³⁰ АЈ, 85-2-431 (Милисав Глоговац из Невесиња Лазару Марковићу 2. јула 1936. године).

присуство многих присталица и, што је посебно упало у очи дописнику Централног пресбириа, свих најугледнијих представника српске сарајевске чаршије, те око двадесетак муслимана и већег броја Јевреја.²³¹ То, али и чињеница да је дво и по часовни Сршкићев говор одмах литографисан и разаслат по провинцији, највише је забринуло његове политичке противнике. У свом говору Сршкић се изнова осврнуо на стање од прије 6. јануара 1929. године, а затим велики дио времена посветио објашњавајући суштину шестојануарског режима, као јединог начина да се стање у земљи среди и онда започне постепени прелаз у једну сређену демократију, са чим се већ било започело Уставом 1931. године и тај режим није био сам себи циљ „него као прелазна мера, као сретство да се дође до праве демократије. Зато и није могао да се развије у фашистички режим, нити у режим олигархије...“²³² За разлику од тог режима, Сршкић је у свему ономе што се дешавало послје смрти краља Александра и напуштања шестојануарског режима, а посебно тада актуелни режим и њихове методе оптуживао да „воде пуном разједињавању наших народних маса, хаосу и анархији.“²³³ Последица тога, према Сршкићу, било је да умјесто демократије „дошао је југо-фашизам, али са врло малим и врло безначајним Дучеом.“²³⁴ Што се тиче хрватског питања, Сршкић је сада био на линији братског споразумијевања и договарања, не вјерујући да иза хрватских сепаратиста стоји читав хрватски народ, али је питање колико је и сам у то вјеровао, јер ако се дубље анализира онај дио његовог говора који се односи на хрватско питање, то није ништа друго неко чиста демагогија без конкретних предлога и решења: „Данас су односи такви и узрока им ми нећемо испитивати, да ми у том погледу морамо ићи још даље и излазећи у сусрет оправданим захтевима са хрватске стране, да нађемо један излаз који ће задовољити и потребе појединих крајева и интересе целине.“²³⁵ На крају, Сршкић се коначно и прецизно одредио да он не подржава ЈРЗ, али ни ЈНС, којој није припадао још од Јевтићевог доласка на њено чело и за коју није сматрао да је уопште то странка коју

²³¹ АЈ, 37-11-76/445-465 (Телефоснки извјештај дописника Централног пресбириа из Сарајева 13. априла 1936. године).

²³² Исто.

²³³ Исто.

²³⁴ Исто.

²³⁵ Исто.

је и он некада оснивао. Посебно оштар Сршкић је био према Југословенској муслиманској организацији и њеној упорној вјерској политици, које је као и многи сматрао мајсторима за грађење и разграђивање партијских заједница, час са демократама, час са Србима, час са Хрватима. Сасвим јасно он се сврстао у редове Радикалне странке, тамо гдје је, у осталом, одувијек и припадао, и устврдио да је спреман поштовати све одлуке шефа странке Аце Станојевића „али да ћемо увек, као што смо то и раније наглашавали, заступати гледиште да радикале у појединим крајевима могу представљати само они који имају поверење радикалног света у поједином крају...“²³⁶ Дакле, Сршкић је себе у будућности видио као вођу радикала у Босни и Херцеговини, али прије тога морао је да убиједи Главни одбор да му опрости све „гријехове“ које према њима учинио у вријеме када је био једна од првих виолина шестојануарског режима. Можда је због тога у свом говору упозорио Главни одбор да радикале у појединим крајевима могу представљати само провјерени људи, те је на тај начин себе кандидовао као лидера са којим морају разговарати ако желе да придобију радикале у Босни и Херцеговини. С друге стране и код једног дијела радикала око Главног одбора постојала је евидентно воља да се Сршкић прими назад у њихове редове. Према информацијама којима је располагао бан Дринске бановине Предраг Лукић, Сршкић је о томе разговарао са Лазаром Марковићем, а затим је од Мише Трифуновића добио позив крајем августа 1936, године да дође у Књажевац како би о томе разговарао са Ацом Станојевићем и Трифуновићем.²³⁷ Лукић није знао шта је Сршкић одлучио, али је сазнао да се томе оштро противе Милан Јојкић и прота Комљеновић и да су одлучили упутити Станојевићу оштар протест поводом ове иницијативе.²³⁸

У току прољетних и љетњих мјесеци 1936. године, своје мјесто на политичкој сцени на простору Босне и Херцеговине, тражиле су још неке политичке партије. Тако је низ зборова одржао и Димитрије Љотић, покушавајући да у што више мјеста формира одборе своје странке и тако наступи на надлазећим општинским изборима. Чак се и прота Душан Кеџмановић, бивши првак СДС у Босанској Крајини, опет

²³⁶ Исто.

²³⁷ АЈ, 37-48-310/253 (Бан Предраг Лукић Милану Стојадиновићу 30. августа 1936. године).

²³⁸ Исто.

активирао и самостално држао предавања о унутрашњој и спољној ситуацији земље, о хрватском питању, разним аферама и слично.²³⁹ Сличне конференције, са скоро истом тематиком, држао је ранијим присталицама СДС и др Вјећеслав Вилдер. Једну од таквих конференција одржао је и у Сарајеву 15. августа 1936. године. Када је у питању прота Кеџмановић и његови малобројни политички сљедбеници у Босанској Крајини, треба рећи да је ова групација показивала 1936. године тенденцију да се активније укључи у политички живот, првенствено на простору Врбаске бановине. У том смислу, они су покренули и политички лист под називом *Отаџбина*, чији се први број појавио 21. новембра 1936. године. Први власници листа били су Душан Кеџмановић и Владимир Малић, а први уредник био је бањалучки адвокат др Стеван Мољевић. Са геслом „Слободи, Истини, Правди“, овај лист је претендовао да брани економске и социјалне интересе Босанске Крајине, што би могло да значи да су људи окупљени око овог листа ипак до одређене мјере били дистанцирани од политике Самосталне демократске странке, којој је Кеџмановић припадао, али, с друге стране, нису се либили да заговарају преуређење земље. У првом броју *Отаџбине*, програмски текст под насловом „Шта хоћемо“, наглашавао је да овај лист „неће припадати ниједној политичкој партији“, те да ће попуњавати празнину која се осјећа у тим крајевима када је у питању јавна ријеч и бавити се „свима питањима нашег јавног живота.“²⁴⁰ Овој групи био је близак и др Јово Зубовић, иначе прилично непримјетан у политичком животу, послѣје његових интегрално југословенских покушаја из 1918. године. У првом броју *Отаџбине*, он је такође објавио текст под насловом „Зашто се враћамо Кочићу“, откривајући на тај начин очигледну тенденцију људи окупљених око овог листа да се прогласе сљедбеницима Петра Кочића. Занимљиво је да су сви који су у Босанској Крајини почињали да се баве политичким животом, то радили позивајући се на Кочића, иако је највећи број њих имао врло мало везе са социјалним и националним покретом овог народног трибуна. У то вријеме било је покушаја да се оснују и нови политички листови у Босанској Крајини, типа листа *Слога*, који су у Босанској Крупи покренули сљедбеници

²³⁹ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 104 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1936. године).

²⁴⁰ *Отаџбина*, год. I, бр. 1, од 21. новембра 1936. године.

радикалске групе око Боже Максимовића, или лист *Земљаник Босанске Крајине и Далмације*, на чијем је челу стајао др Бранко Чубриловић, вођа Савеза земљорадника у Врбаској бановини.²⁴¹ Вјероватно је да појава овог листа стоји у вези са тада јако израженим покушајима вођства Савеза земљорадника, посебно Бранка Чубриловића, да за ову странку придобије и српске сељаке из Далмације. Ти покушаји били су евидентни у току 1936. године.²⁴²

За све то вријеме, хрватска опозиција понашала се на простору Дринске и Врбаске бановине, као да се њих политичке борбе осталих странака, па ни њихових партнера из Удружене опозиције, уопште не тичу. Они су организовали своје поузданичке састанке, окупљали Хрвате у тзв. Хрватски народни покрет, причали о слози Хрвата и слободној Хрватској и наглашено манифестовали свој национализам, тамо гдје су католици били у већини. За окупљање и политичко профилисање маса, хрватска опозиција је користила као и прије разне, посебно вјерске манифестације, а њихова дјелатност ишла је тако дубоко у друштво да су повели акцију на окупљању радника у Хрватски раднички савез, независно од југословенског. Све те манифестације биле су углавном добро посјећене. Тако је, на примјер, приликом прославе стогодишњице хрватске химне у селу Домаљевцу код Брчког, било присутно преко 6000 сељака, са око 40 великих хрватских застава.²⁴³ На ове манифестације све чешће су долазили изасланици др Мачека из Загреба, а реторика свих говорника била је стандардна, о наводном терору над хрватским народом, о слози хрватских сељачких маса, о самосталној Хрватској итд. Никола Љубичић и Јурај Шутеј, вође хрватске опозиције на простору Дринске бановине, више нису ни сматрали за потребно да траже одобрење власти за политичке зборове, па су их тако често држали ненајављено и без одобрења. Органи власти Дринске бановине примјећивали су да се од стране др Шутеја и других хрватских опозиционих вођа на простору Дринске бановине, непрестано форсира хрватска национална одредница код свих католика на тим просторима: „Католичке масе, немајући готово никакве

²⁴¹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 208.

²⁴² М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, 84.

²⁴³ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 151 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јул-септембар 1936. године).

иницијативе у своме политичком опредељивању, присталице су Др. Мачека и његове политике, као политике хрватскога фронта, у чији саставни део и они улазе као Хрвати (име, које се као народоносно обележје католика форсира најконзеквентније од Др. Шутеја и осталих политичара бивше ХСС у крајевима Босне).²⁴⁴ Управо је то вријеме када се добрим дијелом завршава онај процес који је започет у Аустро-Угарској, то јест, процес наметања католицима Босне и Херцеговине хрватске националне одреднице. Не треба ни напомињати да су иза свих ових акција стајали прсти римокатоличког клера, поготово надбискупа врхбосанског Ивана Шарића. Његово дјеловање у народу, КБУДБ је једном приликом описала на следећи начин: „Ваља споменути, да је током мјесеца јула надбискуп врхбосански Др. Иван Шарић извршио т. зв. канонски поход и посетио неколико срезова на босанском делу Дринске бановине. За време овог канонског похода, Др. Шарић се понашао свуда као какав политички партијски трибун. Његове проповеди народу више су личиле на политичке зборове него на скупове правоверних. Бискуп Шарић је сваки свој говор почињао са лозинком бив. ХСС: „Вера у Бога и сељачка слога“, а завршавао своје говоре са „Живео Др. Мачек, живела слободна Хрватска!“²⁴⁵

Наравно да је све ово усложњавало ситуацију, изазивало револт на страни православних, а често и муслимана, те значајно компликовало вјерске и националне односе и неријетко доводило до физичких обрачуна са трагичним последицама. Један од таквих крвавих сукоба десио се у Мостару, приликом великог збора хрватске опозиције, који је био заказан за 12. јул 1936. године.²⁴⁶ Неријетко је долазило и до

²⁴⁴ Исто, 215 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар-децембар 1936. године).

²⁴⁵ Исто, 350 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јул-септембар 1937. године).

²⁴⁶ АЈ, 85-2-416 (Ђорђе Драгић из Мостара Лазару Марковићу 16. јула 1936. године). Збор су припремали дуго времена и врло пажљиво др Бариша Смољан, Марко Сутон и срески начелник Ждерић, па се на њему окупило више од 15000 људи. Како је Ђорђе Драгић из Мостара обавјештавао Лазара Марковића, „маса су ишле на слетиште доста дисциплиноване са клицањем слободной Хрватској, Др. Мачеку, хрватском Мостару и хрватским заставама, које се на све стране вију, али ни једна за Југославију. Све док масе нијесу чуле говоре својих вођа, може се рећи биле су сношљиве.“ Пошто је збор, случајно или намјерно, био заказан на православни празник Петровдан, када се у Мостар слијежу масе српског свијета, власт је уредила да Срби не прелазе на другу страну Неретве, гдје су уобичајено играли коло и правили народно весеље. Међутим, проблем је настао када је један од хрватских манифестаната на коњу прешао мост и, уз погрдне повике, са хрватском заставом улетио међу Србе, који су му отели заставу и уништили је. Пошто је успио да побјегне и обавијести остале учеснике збора, масе хрватског свијета јурнуле су преко моста и тако је дошло до крвавог обрачуна у

сукоба католика и муслимана. Тако су, на примјер, 24. јуна у мјесту Краљева Сутјеска код Високог на црквеном вашару католички сељаци напали на присутне трговце и занатлије муслимане, а само је захваљујући присуству већег броја жандарма спрјечено крвопролиће.²⁴⁷ Нису били неуобичајени ни међусобни обрачуни православних и муслимана.

У таквој запаљивој атмосфери одржани су општински избори по бановинама. За све политичке групације они су били веома важни, јер су били прва могућност провјере стварног утицаја у народу појединих политичких партија, послје формирања ЈРЗ. Због тога су јесењи мјесеци 1936. године протекли у живој политичкој агитацији и одржавању зборова по свим бановинама. Истовремено започела је и трка око кандидовања на општинским листама, а често се није знало ни којој тачно странци или групацији поједини кандидати припадају.

Када је у питању простор прешестојануарске Босне и Херцеговине, општински избори су прво одржани у Врбаској бановини, 11. октобра 1936. године. Већ је речено да је у тој бановини ЈРЗ имала прилично јако упориште, прије свега, захваљујући томе што су се, поред муслимана, и православни Срби у приличном броју определијелили за ову странку. За то се има, прије свега, захвалити бану Кујунџићу, Тоду Лазаревићу, те групи бивших угледних радикала који су приступили у редове ЈРЗ, као и народним посланицима из ове области, који су се, такође определијелили за посланички клуб ЈРЗ у Народној скупштини. Током септембра мјесеца бан Кујунџић је предузео обиласке свих срезова Врбаске бановине и до 22. септембра обишао њих 14 од укупно 25. О свом путовању упутио је опширан извјештај Милану Стојадиновићу. Према његовом мишљењу, ЈРЗ је стајала одлично у свим срезovima Врбаске бановине, осим у Мркоњић Граду, Кључу и Приједору. Кујунџић је прецизно навео разлоге таквог стања и предложио низ мјера које је требало предузети да би се у тим срезovima поправила позиција ЈРЗ. Посебну пажњу бан је посветио срезovima бањалучком и дубичком, гдје је себи у задатак ставио да

коме је један Хрват погинуо, а четворица рањена, док су четворица Срба такође били рањени. Веће крвопролиће избјегнуто је само захваљујући интервенцији војске.

²⁴⁷ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 104 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1936. године).

сруши Јоцу Јовановића и др Бранка Чубриловића, јер, како сам каже, ако то успије „онда нема више ниједног опозиционог првака у Врбаској бановини, пошто сам Кокановића прошлих избора потукао.“²⁴⁸ На основу својих запажања, Кујунџић је предвиђао да ће ЈРЗ у 14 срезова Врбаске бановине, које до тада обишао, добити 49 од укупно 76 општина, плус још три у којима ће побиједити такозвани „Неопредијељени“, а који су се већ интимно изјаснили за ЈРЗ.²⁴⁹ Бан Кујунџић је наставио и послѣје овог извјештаја обиласке срезова, па је до избора обишао све срезове и на основу својих запажања на терену предвиђао да ће ЈРЗ у Врбаској бановини добити 101 општину од укупно 159.²⁵⁰ С обзиром на чињеницу да су ови избори били прва провјера бирача послѣје доласка нове власти и завођења курса нове политике, пред саме изборе завладала је невјероватна психоза, као да се радило о парламентарним, а не општинским изборима. Свакодневно су у разним мјестима Врбаске бановине одржавани зборови разних странака, у које су се укључиле и најважније личности тадашњег политичког живота Краљевине Југославије. Занимљиво изгледа податак да је штампа у том периоду биљежила предизборни терор „одоздо“, то јест, припадника Удружене опозиције над владајућом структуром.²⁵¹ Према званичним подацима на општинским изборима у Врбаској бановини ЈРЗ је освојила 103 општине (66%), ЈНС 2 општине (1,3%), Југословенска народна странка 6 општина (3,8%), Удружена опозиција 28 општина (17,7%), Савез земљорадника, самостално 4 општине (2,4%), СДК 1 општину (0,6%), Неопредијељени 4 општине (3,2%) и ХСС 10 општина (6,3%).²⁵² Дакле, према овим резултатима, успјех ЈРЗ у Врбаској бановини био је несумњив и чак је надмашио очекивања бана Кујунџића. Оно што је било индикативно, јесте евидентно опадање утицаја Савеза земљорадника и то у свом најјачем упоришту на простору Босне и Херцеговине, у Босанској Крајини. Ово опадање утицаја Савеза земљорадника на

²⁴⁸ АЈ, 37-51-316/287 (Б. Кујунџић М. Стојадиновићу 22. септембра 1936. године).

²⁴⁹ Исто.

²⁵⁰ АЈ, 37-51-316/294 (Б. Кујунџић М. Стојадиновићу 7. октобра 1936. године).

²⁵¹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 201.

²⁵² *Врбаске новине*, бр. 1113, од 15. октобра 1936. године.

простору Врбаске бановине настављено је и у наредном периоду,²⁵³ а неки аутори тумаче то великим националним револтом српског народа и превеликим „дружењем“ земљорадничких вођа са хрватском опозицијом која је евидентно настојала да сруши заједничку државу, а „сељак у Врховни зна само за јединствену државу, а не за друге суверености.“²⁵⁴

На простору Дринске бановине општински избори су одржани 8. новембра 1936. године. Као и у Врбаској, и у Дринској бановини је вријеме пред изборе било препуно политичких зборова свих партија, групација и појединаца и агитације на све могуће начине. Захваљујући створеној предизборној психози и излазност бирача је била велика. Од укупно 376.113 бирача у овој бановини гласало је њих 279.785, што значи да је проценат излазности био 74,3%. Као и у другим бановинама, пред општинске изборе и бан Дринске бановине Предраг Лукић направио је детаљну анализу, од среза до среза, како би установио са каквим шансама ЈРЗ улази у изборну борбу. Бан је изнио појединачне проблеме ЈРЗ у сваком срезу, а поред већ познатих констатација о одбојности доброг дијела православног живља према ЈРЗ, Лукић констатује да у неким срезовима постоји и велика подвојеност међу муслиманима. Није се ту само радило о Хакији Хацићу, Адемаги Мешићу и њиховим присталицама, који су се у међувремену отворено сврстали у редове ХСС, већ и када су били у питању Срби муслимани или барем просрпски оријентисани муслимани. Лукић је навео карактеристичан случај из среза Фојница, гдје локално руководство ЈРЗ, које су чинили листом Спахове присталице, није дозвољавало у неколико наврата групи око Мухамеда Салихагића, тадашњег предсједника општине у Фојници, да приступи у редове ЈРЗ, јер је био познат као присталица др Авда Хасанбеговића, за кога су он и људи из његове околине гласали на претходним парламентарним изборима.²⁵⁵ Слично се дешавало и у Травнику гдје народни посланик и један од најстаријих радикала муслимана, др Сулејман Хафизадић, није био примљен у редове ЈРЗ иако је

²⁵³ Тако је, на примјер, пошто је фабрика целулозе у Дрвару добила помоћ од државе читаво општинско вијеће Савеза замљорадника прешло у редове ЈРЗ, а у општинама Кокори и Србац, Хођерине присталице су такође прешле у редове ЈРЗ (Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 202).

²⁵⁴ Исто, 201.

²⁵⁵ АЈ, 37-48-310/260 (Предраг Лукић Милану Стојадиновићу 19. септембра 1936. године).

чак у том смјеру интервенисао и сам бан Лукић.²⁵⁶ Дакле, лични моменти и бахатост Спахових присталица, која је посебно дошла до изражаја пошто су дошли на власт, ометали су и један добар број муслимана у Босни и Херцеговини да се прикључи редовима ЈРЗ. Иако се није усудио да као бан Кујунџић даје прецизне прогнозе, Лукић је оцијенио да је стање по ЈРЗ одлично у срезovima: Зеница, Зворник, Кладањ, Тузла и Чајничке; врло добро у срезovima: Бијељина, Високо, Вишеград, Жепче и Сарајево; добро у срезovima: Рогатица, Сребреница и Травник; лоше у срезovima: Брчко, Власеница и Фојница.²⁵⁷ Ипак, и поред евидентних проблема у самој организацији, ЈРЗ је однијела побједу на општинским изборима у Дринској бановини. Она је освојила 323 општине, Удружена опозиција 54, Неопређијени, како су званично били пријављени, освојили су 24 општине, Земљорадници самостално 12, ХСС 14, ЈНС 5, Хођерина странка 4 и Љотићев збор 1.²⁵⁸ Ови подаци односе се на простор цијеле Дринске бановине, али би било занимљиво видјети какав је био однос гласача само у босанским срезovima те бановине.²⁵⁹ Пошто је стално било актуелно питање вјерске припадности гласача ЈРЗ на простору Дринске бановине, бан Лукић је одлучио да прикупи прецизне податке о томе колико је православних, муслимана и католика у босанском дијелу његове бановине дало глас за ЈРЗ, али и остале странке. Према тим подацима, од укупно 78.056 православних бирача у босанском дијелу Дринске бановине, гласало је њих 49.771. За ЈРЗ је дало глас 27.820 православних гласача или 55% изашлих на изборе, док је за остале странке гласало чак 44% изашлих. Од тога, највише их је гласало за листу Неопређијених (9.597), затим за Удружену опозицију (5.169), потом долазе по броју православних гласача: Савез земљорадника (2.821), ЈНС (2006), Грађанске листе (1789) и тако даље. Најлошије су прошли Хођера и Љотић, са по нешто више од 200 гласова. Муслимана бирача у босанском дијелу Дринске бановине било је укупно 86.172, од чега је на изборе изашло 61.594. За ЈРЗ, гласало је 56.711 гласача или чак 92,2%, а за све остале

²⁵⁶ Исто, 37-48-310/261.

²⁵⁷ Исто, 37-48-310/251.

²⁵⁸ *Izвјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, књ. 3 (1936-1939), 209-210 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар-новембар 1936. године).

²⁵⁹ О појединачним резултатима избора, по општинама, погледати: *Политика*, бр. 10226, од 10. новембра 1936. године.

странке само 7,8%. Од тог остатка највише муслиманских гласова су добили Неопредијељени (2030), па Удружена опозиција (1744). Да акција Агемаге Мешиха и Хакије Хацића на прикључивању муслимана ХСС, није имала успјеха, показује и податак да је за ХСС дало глас свега 239 муслимана из Дринске бановине. Католика бирача било је у Дринској бановини 37.209, а на изборе је изашло њих 23.034. Од тог броја, за ХСС је гласало 14.002 или 91,3%. За све остале странке гласало је 8,7% католика Дринске бановине, а од тог броја за листе Удружене опозиције 5.731, за ЈРЗ 1938 и Неопредијељене 1296.²⁶⁰ За ЈНС гласало је само 48 католика Босне и Херцеговине, што рјечито говори о њиховој „привржености“ интегралном југословенству, које је ова странка заступала. Много више од било каквих процјена и анализа, ове бројке неумољиво свједоче о томе да је тадашње босанскохерцеговачко друштво било до крајности подијељено на вјерској и националној основи, што је само манифестовало кроз своју подршку одређеним политичким партијама.

На простору Зетске бановине општински избори одржани су 22. новембра 1936. године. Као што је већ речено, то је једна од бановина у којој је ЈРЗ имала највише проблема приликом организације, посебно у херцеговачким срезевима ове бановине. То је и био један од разлога што је за предсједника Бановинског одбора ЈРЗ изабран лично Милан Стојадиновић. Осим тога, на простору Црне Горе комунистички покрет је већ био ухватио дубоко коријена, а када су се још удружили са црногорским федералистима, власти су имале великих проблема да одрже нормално стање јавног реда и мира. Широко користећи новоосновани Народни фронт слободе, као могућност свога дјеловања, комунисти су настојали да унесу што више нереда у друштвени живот ионако сиромашног и незадовољног становништва Зетске бановине, а при покушајима њиховог хапшења неријетко је долазило до напада на жандармерију. Стање је постало још горе када су се црногорски комунисти удружили са црногорским федералистима под фирмом Црногорског народног фронта слободе и почели све отвореније и агресивније да наступају. Најтежи инцидент десио се 26. јуна 1936. године, када је маса од око 500 до 600 људи кренула да силом на Цетињу

²⁶⁰ АЈ, 37-48-310/270 (Предраг Лукић Милану Стојадиновићу 12. јануара 1937. године). Сви наведени резултати налазе се на једној табели, па није било потребе да се више напута наводи број документа.

одржи недозвољени збор који је заказао др Иво Јовићевић. Осим њега, иза читавог овог догађаја стајали су бивши министар Петар Пламенац, Јован Вујовић и Благота Мартиновић, а био је замишљен као нека врста похода на Цетиње или можда неке нове „Божихне побуне“. Пошто је жандармерија препријечила пут демонстрантима на мјесту Белведеру, надомак Цетиња, из уморане масе почело је према жандармерији да пуца двадесетак револвера. На то је жандармерија узвратила пушчаном ватром од које су на лицу мјеста погинула двојица демонстраната, а чак 16 их је било рањено. Неки од рањених су касније преминули.²⁶¹ Као најодговорнијег за то што се маса није разишла на позиве представника власти и жандармерије, бан Сочица је сматрао народног посланика Стојана Шпадијера, који је на неки начин руководио масом, док су остали организатори чекали на Цетињу развој догађаја. Према наводима Петра Иванишевића, том приликом погинуло је укупно 8 људи, а епилог читаве ове драме било је смјењивање бана Зетске бановине Муја (Риста) Сочице и постављање на његово мјесто Петра Иванишевића, који је дужност бана преузео 20. августа 1936. године.²⁶² Све ово нису биле повољне околности за ЈРЗ пред општинске изборе, али је избор самог бана сигурно био политички мотивисан потез Милана Стојадиновића, јер је Иванишевић био један од оних који се од првог дана укључио у редове ЈРЗ и имао велике заслуге за организацију ове странке у Херцеговини. Према неким подацима, притисак власти на бираче и мијешање државног апарата у изборну борбу био је највећи управо на простору Зетске бановине, јер су се тамо против ЈРЗ удружили комунисти, федералисти, републиканци, демократе, радикали и земљорадници.²⁶³ У појединим херцеговачким општинама са присталицама Савеза земљорадника удружили су се радикали, присталице Главног одбора, који су им помагали у организовању зборова. Иначе, земљораднички прваци, др Обрад Мاستиловић, Васо Гајић, Лазар Тркља и још неки, обишли су у октобру читаву Херцеговину и одржали велики број, углавном добро

²⁶¹ АЈ, 37-51-317/418-423 (Опширан ивјештај бана Муја Сочице Милану Стојадиновићу о догађајима на Белведеру)

²⁶² П. Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, 179.

²⁶³ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 171-172.

посјећених зборова.²⁶⁴ О предизборној атмосфери у Невесињу свједочи један од земљорадничких првака Јован Драганић, у писму Ј. Ј. Пижону, гдје каже: „Ми смо се борили са ЈРЗ и са ЈНС као и са свима чиновницима и службеницима и варошанима.“²⁶⁵ Драганић се даље жали Пижону да су власти купиле „све што се дало купити“, да су доводили раднике из Дубровника и Мостара да гласају по селима, да су сваког и старца и старицу донијели на биралиште да за њих гласа, да су народ застрашивали на разне начине, па и причом да ће се избори поништити ако опозиција победи и слично.²⁶⁶ Ипак, резултати општинских избора у Зетској бановини, да ли захваљујући апарату власти или неким другим разлозима, нису одговарали црним слутњама, јер је ЈРЗ, од укупно 266 општина, освојила већину у 205, док је Удружена опозиција освојила 35, а ХСС 17 општина.²⁶⁷ Што се тиче херцеговачких општина, симптоматично је то да у неким од њих није ни било других листи осим ЈРЗ или их је било веома мало. Тако, на примјер, у седам требињских општина, чак у њих пет су постојале само листе ЈРЗ, негдје и по три. У свих пет билећких општина постојале су само листе ЈРЗ, што заиста рађа сумњу да ли су људи уопште смјели да се кандидују на неким другим листама. На тај начин у херцеговачким срезовима Зетске бановине само је Удружена опозиција освојила једну општину у срезу Невесиње,²⁶⁸ које је чини се давало и највећи отпор ЈРЗ. У свим осталим општинама победили су листе ЈРЗ, јер као што смо видјели у неким није ни било алтернативе.

У Приморској бановини избори су одржани 15. новембра 1936. године, а чак ни тадашња владајућа структура није очекивала да ће у овој бановини ЈРЗ остварити неки значајнији резултат. То се може видјети и из опширног извјештаја дописника Централног пресбириа у Сплиту састављеног пред изборе. Поред констатације да су муслимани у Приморској бановини у огромној већини уз Спаха и да ће гласати за ЈРЗ, дописник Централног пресбириа сматра да ће и већина Срба, који су раније били

²⁶⁴ АЈ, Збирка Ј. Ј. Пижона, 80-35-361/362 (Васо Гајић из Мостара Ј. Ј. Пижону 15. октобра 1936. године).

²⁶⁵ АЈ, 80-35-170 (Јован Драганић из Невесиња Ј. Ј. Пижону 9. априла 1937. године).

²⁶⁶ Исто.

²⁶⁷ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 172.

²⁶⁸ *Политика*, бр. 10240, од 24. новембра 1936. године.

чврсто уз ЈНС, гласати за Југословенску радикалну заједницу, којој се у задње вријеме све више приклањају, истина, више из „опортунизма него из уверења.“²⁶⁹ Када је у питању Мостар, ова запажања сасвим сигурно нису била извјесна. Васо Гајић је тврдио да у Мостару вођа „Сокола“ Чедо Милић свом снагом ради за Љотића, а православно свештенство за ЈНС и да је то „реакција на оштрину хрватског национализма, који се у Мостару необично истиче.“²⁷⁰ Радикална странка, иако је имала значајну подршку, никако није успијевала да се конституише и тако наступи на изборима. Њени истакнути прваци из Мостара чак су жалили што је режим ЈРЗ успио да разбије редове ЈНС, јер „ти људи, какви су да су, милији су нам били хиљаду пута од овог чудноватог режима, јер су они кочили ЈРЗ-овцима да изводе своје прохтјеве на штету ове јадне и напаћене земље, нарочито Српског дела народа.“²⁷¹ Као свој велики успјех, Ђорђе Драгић је сматрао што у Коњицу није прошла листа ЈРЗ Спаховог кандидата посланика Кадића, већ једног муслимана који је „млад Србин националиста, Мехмедалије Хоџића рођак“.²⁷² Дакле, Срби у долини Неретве довијали су се на разне начине да се изборе са режимом ЈРЗ и хрватском опозицијом, па су и кандидовање Мухамеда Хоџића, „Србина националисте“, на листи ЈРЗ, која је и побиједила на изборима, сматрали као велики успјех. Поставља се питање зашто се овдје државни апарат није јаче ангажовао на обезбјеђивању подршке бирача владајућој ЈРЗ, као што је, на примјер, био случај са Зетском бановином. Да ли је у питању било само то што су и власти, почевши од бана Јаблановића, па до локалног нивоа били интимно уз хрватску опозицију или је Стојадиновићев режим просто ове територије прећутно већ тада предао хрватској интересној зони у Краљевини Југославији. Резултати избора у Приморској бановини били су у складу са очекивањима. Од укупно 96 општина, избори су одржани у 94, а ХСС је добио 75 општина, ЈРЗ 10, Удружена опозиција 4, Неопредијељени 4 и ЈНС једну општину.²⁷³ У босанскохерцеговачким срезovima Приморске бановине

²⁶⁹ АЈ, 37-9-53/752-761 (Извјештај дописника Централног пресбирора из Сплита од 3. новембра 1936. године).

²⁷⁰ АЈ, 80-35-361/362 (Васо Гајић из Мостара Ј. Ј. Пижону 15. октобра 1936. године).

²⁷¹ АЈ, 85-419 (Ђорђе Драгић из Мостара Лазару Марковићу 27. октобра 1936. године).

²⁷² Исто.

²⁷³ *Политика*, бр. 10233, од 17. новембра 1936. године.

резултати су, такође, били очекивани. На примјер, од пет општина љубушког среза, у четири је побједу однио ХСС; од три бугојанске општине у двије је побиједила Удружена опозиција; у Ливну је двије општине узео ХСС, а једну ЈРЗ, у обје прозорске општине побиједиле су листе ХСС; у Коњицу је, као што је већ речено, побиједила једна од двије листе ЈРЗ; од шест столачких општина у четири је побиједио ХСС, а у двије ЈРЗ. Иначе, овај срез је карактеристичан по несагласју православних и муслимана у редовима ЈРЗ, о чему је већ било ријечи. Као последица тога, у већини општина столачког среза истакнуте се и радикалске листе присталица Аце Станојевића, што је само омогућило лакшу побједу ХСС у већини њих. На крају, у Мостару је од десет општина осам узео ХСС, а по једну ЈРЗ и Неопредијељени.²⁷⁴

На крају би се могло закључити да су општински избори 1936. године, барем када је у питању простор прешестојануарске Босне и Херцеговине, у ствари само били вјерна слика друштвено-политичких односа југословенске државе половином тридесетих година.

²⁷⁴ Исто.

Продубљивање старих и појава нових криза 1937/38. године

Од самог почетка влада Милана Стојадиновића је била зависна од Корошеца и Спаха. Осим што је, као цијену њихове подршке, препустио потпуни политички утицај у Босни и Херцеговини Мехмеду Спаху, Стојадиновић је морао да излази у сусрет свим уцјенама којима су иначе били склони Спахо и Бехмен. Тако је, на примјер, на Спахов захтјев, био приморан да фебруара 1936. године донесе Уредбу о Исламској вјерској заједници, наравно, онако како је Спахо формулисао. Његов краткотрајан отпор Спаховим уцјенама, завршио се подношењем оставки од стране Спаха и Бехмена, што је за Стојадиновића значило и аутоматски одлазак у политичку историју, па су поменуте оставке остале у Стојадиновићевој фиоци, а тражена Уредба експресно усвојена. Наравно, Спахо је искористио утицај да на високе положаје у Исламској вјерској заједници поставља своје блиске рођаке и политичке пријатеље.²⁷⁵ Уцјењивачки став Спаха и Бехмена, а поготово њихово неограничено и бахато владање Босном и Херцеговином, изазивало је револт међу српском политичком елитом из Босне и Херцеговине, али и српски народ, бар његов велики дио, у ове двије покрајине доводило до тачке да буквално мрзе ЈРЗ и Стојадиновићев режим. За све своје недаће, Срби из долине Неретве су оптуживали Милана Стојадиновића, тврдећи да је он „човјек без нације“, потајно се плашећи „надлазећег зла, подсвесно осећајући да ће бити велико.“²⁷⁶ Код појединих народних посланика, сва горчина тадашњег политичког тренутка српског народа у Босни и Херцеговини били је усмјерена према Београду. Ристо Грђић је на сједници Народне скупштине, алудирајући на страдање Срба муслимана у Босни и Херцеговини под Спаховим и Бехменовим режимом, изговорио: „Продато али није срушено! Изгубљена је на жалост само једна илузија, једна велика вера и нада националиста у данашњи Београд, у коме није остало трага од онога, што је била наша нада и извор наших заноса. Али борбеност и одлука да се победи, као што се је и пре побеђивало, остала

²⁷⁵ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 112.

²⁷⁶ Маја Миљковић, *Политичке прилике у Мостару 1918-1941. године*, у књизи: *Срби у Мостару*, Београд 2001, 273.

је, и прекаљена је код наших националиста муслимана још више у овој борби, пуној части за њих и пуној срамоте за службени Београд. Сматрам за дужност да данас с овога места, поздравим наше националне муслимане, наше борце, добровољце, делећи са њима тврду веру, да ће ова наша Шумадија, у коју смо веровали, једног дана, изрећи страшну казну политичком Београду за ову издају.²⁷⁷

И остали српски посланици у Народној скупштини, наравно они који нису приступили ЈРЗ, оштро су критиковали Стојадиновића и његов режим, када год би им се указала прилика за то. Скоро да није било скупштинске дебате, а да неко од опозиционих посланика из Босне и Херцеговине не уложи интерпелацију поводом разних питања. Посебно им је сметало Спахово самовлашће у Босни и Херцеговини, а поготово, како каже Р. Грђић, „злоупотребе власти, које су чинили његови људи, а он као министар покривао.“²⁷⁸ Тако је, на примјер, бурну реакцију код српских посланика из Босне и Херцеговине, изазвало именовање Шефкије Афгана „осуђеног проневеритеља“ за предсједника градске општине у Бањој Луци. У интерпелацији коју су потписали: Живко Даниловић, Симо Будимир, Бошко Зељковић, Мустафа Мулалић и Лука Аврамовић, овим поводом се, између осталог, каже: „Непотистичка политика извесне господе министара изгубила је у нашој земљи сваки обзир како према позитивним законима и моралу тако и према јавном мишљењу. Државна управа, која би морала представљати у личностима нашу националну, духовну и моралну елиту, ослања се данас у безброј случајева на духовне и моралне кретене, које непотистичка политика доводи и избацује на површину нашег друштва, па уместо да се морал чува одозго, оно што су традиције доле створиле и што еманира оздо, да чува инстинктивно поредак и темеље државе, руши се одозго. Безбројни су данас зли примери који озго служе за углед васпитања народа, од кога се ипак тражи нека држављанска свест. Свакако да је најмаркантнији пример зла, постављење осуђеног дефранданта Хамдије Афгана за претседника градске општине у Бањој Луци, тога духовног центра честите Кочићеве Крајине. Тај пример, који даје карактеристику данашњем режиму, послужиће нашим будућим поколењима као

²⁷⁷ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, год. VI, књ. 2, Београд 1937, XXVI редовни састанак, држан 25. фебруара 1937. године, 376.

²⁷⁸ Р. Грђић, *Записи из Херцеговине*, 295.

пример најтрагичнијег срозавања вере у држави.²⁷⁹ Исти дан интерпелацију је поднио и Бошко Зељковић са групом посланика, у којој је тражио објашњење о распуштању општинских управа, изабраних слободном вољом грађана 1933. године, о кршењу Закона о општинама и „гажењу основних грађанских права.“ Оваквих и слични интерпелација било је сијасет у наредном периоду. Скоро да нема ни једног политичког, друштвеног, привредног или било ког другог питања да није било обухваћено интерпелацијама српских опозиционих народних посланика у Скупштини. Дакле, два главна питања су заокупљала њихову мисао и њихов цјелокупан политички ангажман у том периоду, два питања која никако нису могли опростити влади Милана Стојадиновића. То су: Спахова самовоља у Босни и Херцеговини и пројекти подјеле Југославије, као начина да се разбије српски народ на више федералних јединица. Прво питање било је скоро стална тема српских опозиционих посланика из Босне и Херцеговине и они су били једнодушни у осуди владе Милана Стојадиновића због тога што је дозволио да Спахо и Бехмен у Босни и Херцеговини раде што им је воља. Оштрина њихових напада, посебно на Мехмеда Спаха, постајала сваким даном све већа, да би кулминацију доживјела приликом буџетске расправе, фебруара 1937. године. Суштину њиховог незадовољства изразио је, на сједници од 18. фебруара, народни посланик из Невесиња Секула Зечевић на следећи начин: „Видимо да у Словенији влада др. Корошец да у Босни и Херцеговини пашују Спахо и Бехмен, видимо да у Савској и Приморској бановини банују др. Мачек и његови пријатељи. И то се, господо, зове политика споразума, то се зове политика стишавања страсти, која изгледа као један од првих циљева Владе др. Стојадиновића која се на управи земље налази већ 20 месеци.“²⁸⁰ Бошко Зељковић, говорио је о овој теми на следећи начин: „...подијељена је читава држава на Словенију као Корошчеву домену, на Босну и Херцеговину као Спахино апсолутно и независно везирство, и српско широко поље равно, и на мале владине партијске комесаријате, у којима ведре и облаче људи без и трунке било које врсте

²⁷⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год 5, књ. 2, Београд 1936, I редовни сазива за 1935/36. годину, X редовни састанак, држан 10. фебруара 1935. године, 138.

²⁸⁰ Исто, год. VI, књ. 2, Београд 1937, XXI редовни састанак држан 18. фебруара 1937. године, 67.

легитимације и квалификације.²⁸¹ Истини за вољу, било је и оних који су оправдавали Спаха, као на примјер Милан Курилић на сједници Скупштине од 25. фебруара 1937. године, а сву кривицу за стање у Босни и Херцеговини свалјивали на Бехмена, за кога је Курилић тврдио да у Београду прича једну причу, а у Босни и Херцеговини да је „наслоњен“ на франковце. Ипак, оштрином својих говора против Спаха истицао се народни посланик из Гацка Ристо Грђић, набрајајући поименично прво националисте муслимане који су први страдали под Спаховим и Бехменовим режимом у Босни и Херцеговини.²⁸²

²⁸¹ Исто, XXII редовни састанак, држан 19. фебруара 1937. године, 122.

²⁸² О томе је Грђић говорио на следећи начин: „Карактеристичан је случај са господином Фехимом Мусакадићем, којег сам споменуо и у верификационој дебати. То је добровољац са Добруце који је својим јунаштвом задивљавао све и криво заслужио велико одликовање Карађорђевог звезде са мачевима. Био је шеф полиције у Сарајеву у оно предизборно време, када смо ми сви, који овде седимо, изабрани за посланике на листи г. Богољуба Јевтића. Не би сматрали за ненормално то што је Мусакадић одмах након доласка др. Спахе на власт збачен са положаја и додељен Банској управи у Сарајеву. Тога је дана био триумф улице у Сарајеву. Групе демонстраната, и по држању и по осећањима идентичних са оним из демонстрација 1914 године, урлали су улицама: „Доле Мусакадић“ и клицали др. Спахи, др. Мачеку и слободној Хрватској! Али требало је тада поћи и даље, требало је показати сву снагу и силу широким масама др. Спаха, требало је показати од прилике ово: „Ето му сада Карађорђевог звезде, ето му сада Срба, нека му они помогну, како су то уосталом тих дана и говорили истакнутији Спахини кортеши. Управника полиције бацају са одељења на одељење Банске управе, док најзад не доспе на пољопривредно одељење! Али јунак са Добруце иде кроз чаршију усправно и испред њега се уклања фанатизована улица. Стога треба ићи даље. Треба га уклонити из Сарајева. И њега премештају на Цетиње, а за њим стиже иста судбина читаву једну легију националиста муслимана. Ту се не бирају сретства. Хафис Ибрахим Маглајлић свргнут је са положаја Реис-Улеме против свих прописа Ислама, а после тога је и умро без регулисане пензије. Мржња на све што је сарађивало некада искрено с Београдом и српством иде дотле, да на пример Министар г. Бехмен, који се је налазио у Бањој Луци за време сахране бившег Реиса, чак не устаје ни на ноге, да ода најобичнији акт пијетета при пролазу ценазе Рахметли Реиса. А знате ли, господо, ко је био рахметли Маглајлић? То је био човек који је с пушком у руци дочекао Аустрију приликом окупације... Честити националиста Мухамед Курт, муфтија из Бање Луке свргнут је са свога положаја. За њим иде и муфтија Џабић, из Мостара. А онда се разбацују по целој земљи, растављају од породица, бацају из службе, редом сви националисти муслимани. Тешко страдају нарочито шеријатске судије који су се признавали Србима и националистима. Са свих положаја у Вакуфу дижу се муслимани националисти. Шукрији Куртовићу, добровољцу са Добруце, одузимају хлеб у „Шипаду“; А у том истом „Шипаду“ др. Махмуд Бехмен примио је баш ових дана 60000 динара за једно правно заступање, управо толико колико су били приходи г. Куртовића за целу годину. А др. Махмуд Бехмен био је аустријски лајтнант у Ђеру, док је Куртовић са двојицом браће српских офпцира добровољаца лио крв по Добруци, од којих је један погинуо код Г. Милановца са покликом: Не жалим што мрем, кад видим Велику Србију. Из Надзорног одбора „Шипада“ избацује се предатни националиста Никшић Хамдија. Из Вакуфске дирекције први дан доласка Наиба Фехима Спахе избацују се Сарицић Сулејман и Делић Мехмед, обојица чланови Главног одбора „Гајрета“. Садиковић Ахмет, ветеринар из Бугојна, одличан соколски и Гајретов радник, баца се у Ариље; Крвавац Салих, учитељ у Олову, премештен је брзојавно у Санцак. Хускић Мехмед неуморан соколски радник, два пута је премештен на интервенцију Спахиних кортеша итд. итд.“ (Исто, XXVI редовни састанак, држан 25. фебруара 1937. године, 375-376).

Он је јавно оптужио Спаха да у Босни и Херцеговини на главне положаје поставља само оне за које се зна да су „антисрби“, набрајајући поименично такве људе, а затим о суштини Спахове политике закључује: „На основу тога што сам рекао, политика др. Спахе може се свести на ово: 1) у масама је она турска у специфичном значају те речи; 2) у политичком штабу и у Сарајеву је хрватска у смислу антисрпском; 3) у Београду и само у свом вањском, службеном и декоративном делу она је лажно српска.“²⁸³ Надуго и нашироко Грђић је примјерима доказивао Спахову политику у Босни и Херцеговини, о прогонима Срба службеника, о томе како је амнестирао једног атентатора на краља Александра кога је крио римокатолички клер, о незапамћеној вјерској мржњи која влада у Мостару, у граду Џабића и Ђикића, у коме сада влада Ждерић итд. итд.²⁸⁴

И послјере читавих годину дана, српски опозициони посланици из Босне и Херцеговине, понављали су своје жалопојке на рачун Спаховог самовлашћа у овим покрајинама. Тако је, на примјер, на сједници Народне скупштине од 17. фебруара 1938. године, народни посланик за срез Прњавор Јован Јовановић и даље понављао оно што је већ безброј пута речено иза те исте говорнице: „Нико, господо код нас у Босни и Херцеговини не може имати ништа против тога ако је један Муслиман министар или ако је и сам Претседник Краљевске владе или још више министара, али мора се, господо, против тога одлучно устајати да се разним методама од Босне и Херцеговине прави пашалук!“²⁸⁵

Друго важно питање на које су непрестано скретали пажњу српски опозициони посланици у Народној скупштини, били су све гласнији наговјештаји федерализације земље, по којима би Босна и Херцеговина требала да буде једна аутономна јединица. То није била само давнашња жеља Мехмеда Спаха, већ и

²⁸³ Исто, 377.

²⁸⁴ Грђић је чак и прочитао телеграм који је два сата раније добио из Сарајева, а у коме се каже: „Ноћас у 12 сати погинула су у једној Сарајевској кафани два угледна домаћина: Васо Кубура са Требевића, добровољац и соколски радник и Перо Курсула, члан општинског већа са Пала. Обојица су старији људи од преко 50 година. Њих је напала и премлатила тољагама банда познатог терористе и шверцера, иначе десна рука Мехмеда Спахе — Шефкије Комадинића. Ова банда терорише град већ читаве две године.“ (Исто, 378).

²⁸⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год 7, књ. 2, Београд 1938, XIII редовни састанак, држан 17. фебруара 1938. године, 287.

мишљење неких српских политичара из Београда, посебно из редова Демократске странке. Још 1933. године Љуба Давидовић је у једном писму партијским пријатељима саопштио став Демократске странке о пристајању на федерализацију земље и њену подјелу на четири области, од којих би једну представљала Босна и Херцеговина. Према Давидовићу, она је имала задатак да отклони „опасност отсеченог и грубог територијалног разграничења између Срба и Хрвата, те да спречавајући организовање на искључиво племенској основи у Београду и Загребу државном уређењу одузме племенску искључивост.“²⁸⁶ С друге стране ова иницијатива Демократске странке није била далеко од ставова групе интелектуалаца из Београда у којој су били Слободан Јовановић, Божидар Марковић, Михаило Илић и још неколико интелектуалаца, а међу њима и двојица из Босне и Херцеговине др Никола Стојановић и др Душан Васиљевић.²⁸⁷ Одговарајући на већ помињани Меморандум загребачких интелектуалаца из 1935. године, ова група је већ тада показала спремност да разговара о преуређењу Краљевине Југославије на племенској основи. Нацрт новог уставног преуређења који су сачинили загребачки интелектуалци био је готов фебруара 1936. године, а објављен је априла 1937. године. Он је предвиђао пет територијалних јединица, словеначку, српску и хрватску, док би Босна и Херцеговина и Војводина представљале посебне територијалне јединице.²⁸⁸ Неслагања београдских и загребачких интелектуалаца избила су око питања Војводине, што значи да су око Босне, као самосталне административно-територијалне јединице у оквиру Краљевине Југославије били сагласни сви, дакле и Стојановић и Васиљевић. Чини се да је Стојановић овдје отишао за један корак даље у односу на своје раније политичке пријатеље и истомишљенике: Шолу, Љубибратића, Круља и друге, који су сада били у редовима ЈНС и покушавали да бране интегрално југословенство. Занимљив је и поновни политички ангажман др Душана Васиљевића, који је до тада у политичком смислу скоро потпуно био неактиван, све док није, на предлог Мехмеда Спаха, именован за сенатора и

²⁸⁶ Мира Радојевић, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Jugoslavije 1918-1941*, „Историја 20. века“, часопис Института за савремену историју, год. XII, бр. 1, Београд 1994, 21.

²⁸⁷ Исто.

²⁸⁸ Исто.

прикључио се ЈРЗ. Међутим, на сваки помен оваквих или сличних могућности српски посланици из Босне и Херцеговине су бурно реаговали. Секула Зечевић о томе је говорио на следећи начин: „По тим пројектима иде се за тим, да се направи некаква федеративна Словенија, некаква федеративна област са Славонијом, Хрватском и Далмацијом, некаква сепаратна Босна с обзиром на муслимански елемент у њој, те некаква федеративна или аутономна Војводина. Нисмо слепи да не видимо, да се при томе иде само за тим да се поцепају и разгрупишу Срби, да се од Србије отргну и с њом федералишу чисто српски крајеви као што је н.пр. Босна и Херцеговина, тај вечно живи српски национални организам, чије су вековне тежње биле уједињење са Србијом, а за које је Србија просула море своје најдрагоценије крви.“²⁸⁹ Ристо Грђић још је бурније раговао: Једно нека буде јасно и нека се упамти. Босна и Херцеговина је имала свој вековни идеал: уједињење са Србијом. Од Вишњића који је певао: „Дрино водо, племенита међо“, па до коначног ослобођења и уједињења, никад није поклецнуло наше колено, нити клонула наша мишица кад је требало газити у опасности ради остварења тога идеала. Милионске жртве смо дали, нечувене патње смо поднели, заглушне вриске и јауке смо чули. Ко год покуша да у смислу г. Спахове Бајрамске резолуције потражи решење смисла свих тих јаука из наше прошлости у „уређењу државе на широко заснованој федеративној бази, од којих би безусловно једна федеративна јединица имала да буде Босна и Херцеговина у границама 1918. године са властитом унутарњом аутономијом, војном управом“ итд., тај се руга историјском разлогу уласка Србије у светски рат, тај се крваво руга милијонским жртвама Србијиним датим за ослобођење Босне, тај ради против наших вековних идеала и наш је непријатељ. Рестаурацију Босне и Херцеговине као федеративне јединице, по историјским границама из 1918. сматрамо повампирењем аустријске Босне, враћањем у живот оне „Ка унд Ка Бе Ха“, против које смо увек били, против које смо данас и против које ћемо бити у будућности.“²⁹⁰

Идентичне погледе имали су и српски сенатори из Босне и Херцеговине, који су припадали ЈНС и тако чинили опозицију владајућој већини у Сенату. Сенатор др

²⁸⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год. 6, књ. 2, Београд 1937, XXI редовни састанак држан 18. фебруара 1937. године, 67-68.

²⁹⁰ Исто, год 7, књ. 2, Београд 1938, XIII редовни састанак, држан 17. фебруара 1938. године, 379.

Васо Глушац опширно је критиковао Стојадиновићеву владу, тврдећи да је она најодговорнија зато што је у Савској и Приморској бановини „завладало безвлашће које влада и данас. Свак чини шта хоће и што му на памет пане, нико никога не позива на одговорност.“²⁹¹ У том смислу, као најодговорнијег за све чешћа крвопролића на простору ових бановина, Глушац је оптужио министра унутрашњих дела Антона Корошеца, који је издао наређење жандармима да не смију пуцати ни ако буду нападнути, па су жандарми принуђени да се крију од изгредника, јер уколико их угледају могу само бити разоружани и убијени. „А најжалосније је од свега“ – каже даље Глушац – „што се то чинило из обести и из пробуђене мржње према држави и према српском племену.“²⁹² Он је оштро критиковао и Спахово безвлашће „у трећем пашалуку, у нашој несретној Босни и Херцеговини“. Глушац је истом жестином био јасан када је говорио о могућности федерализације земље: „Па и данас, господо, ми смо готови да дигнемо устанак против свакога онога који би покушао да Босну и Херцеговину одвоји од Србије.“²⁹³ Овакав њихов став очигледно је полазио од основне политичке поставке да хрватско питање не постоји, већ само постоје „многа југословенска питања, која се морају рјешавати на најправеднији начин, у границама једне недељиве државне цјелине и у духу народног јединства“, као је то иза сенаторске говорнице објашњавао др Саво Љубибратић.²⁹⁴ Он, а и остали српски сенатори из Босне и Херцеговине, који су били у опозицији

²⁹¹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, год. 6, књ. 1, Београд 1937. године, IX редовни састанак држан 18. марта 1937. године, 161.

²⁹² Исто.

²⁹³ Између осталог, Глушац је нагласио: „Иако смо 40 година били под Аустро-Угарском, никада нико од нас није напустио идеју ослобођења и уједињења са Србијом. Свима вам је познато, шта је било с нама за време великог светског рата. Умирани смо по тамницама гинули смо од разних шуцкора и аустро-мађарске солдатеке, али никада поклекнули нисмо. И пред куршумима и пред вешалима танким клицали смо: *Живела Србија и живео краљ Петар!* А многи од нас који су имали срећу да се нађу на бојноме пољу са српском војском, борили су се као лавови и оставили кости по разним бојиштима исто онако као и српски јунаци. Дали смо, дакле, за своје ослобођење све што може дати савестан и херојски народ. И првих дана ослобођења узвисили смо се као Богови и опростили свима онима, који су нас за време рата вређали, прогонили и убијали. Све ово треба да знаду и г. др. Бехмен и г. др. Спахо, па их стога молим, па их стога молим – по други пут кажем – да утичу на своје муслиманске масе, да са православним Србима живе као рођена браћа, јер нема више црно-жуте Аустрије међу нама, која нас је некада хушкала једне против других. Ми смо срасли, господине Спахо, као кост и месо и осуђени смо да живимо заједно. С тога је жалосна она појава психозе у муслиманским масама, која се је јавила за време безвлашћа ове Владе.“ (Исто, 164).

²⁹⁴ Исто, X редовни састанак, држан 17. марта 1937. године, 102.

Стојадиновићевом режиму, сматрали су да се сви државни и национални проблеми могу рјешавати давањем широких самоуправа, које ће рјешавати све оно што не би ишло на штету народног јединства и цјеловитости државе.²⁹⁵

С друге стране, посланици ЈРЗ из Босне и Херцеговине, посебно српска компонента, били су за све то вријеме прилично тихи у Народној скупштини и нису се често јављали за ријеч, чак ни да оповргну оштре нападе којима су их излагале колеге из опозиције. Њихови ставови можда би се најјасније дали сагледати у говору др Тода Лазаревића током буџетске расправе, 26. фебруара 1937. године. Он је, том приликом, покушао да брани став о напуштању шестојануарског режима, тврдећи да им покојни краљ није оставио у аманет реченицу „Чувајте шестојануарски режим“, већ „Чувајте Југославију“. Истичући добре врлине Корошеца и Спаха, Лазаревић је наставио дуг говор о српском дијелу кривице за постојање хрватског питања, почевши још од Крфске декларације, па све до шестојануарског режима. У том смислу Лазаревић је, између осталог, изјавио и следеће: „Карактеристично је, да се нико у време доношења Видовданског устава и за време доношења садашњег Устава, није усудио да истакне гледиште, да би Далмацију требало спојити са Хрватском и Славонијом, дати им стари назив Краљевине и приближно оно уређење какво је

²⁹⁵ Подсјећајући на злочине шуцкора, посебно муслимана, над српским народом у Босни и Херцеговини и повезујући то са актуелним политичком тренутком у Босни и Херцеговини, сенатор Саво Љубибратић је, између осталог, рекао: „*Али су најтеже и најдубље оне ране од брата задане. С болом у души сјећамо се, какви су били настали црни дани 1914. год. у Босни и Херцеговини послјере оног уништења српских домова и радња у Сарајеву и у другим мјестима. Нашло се је и онда изрода, који нијесу узети у редовну војску, него су под именом Шуцкора провели цијелу организацију и себи ставили у задатак, да оружани иду од села до села и зостављају онај дио народа, који није био дигнут у војску ни одведен у интернацију. Палили су им куће, а на згариштима убијали голоруке старце, жене и нејаку дјецу. То нико од њих није тражио, него су та злочинства чинили из бијеса и мржње, која је била у њима од непријатеља згодним средствима распаљена... Господо сенатори, оних црних дана најтежег искушења био је у оним крајевима настао ужас и прави пакао. Све се је било уротило, да уништава српски народ у оним крајевима, гдје је она искра на обали Миљацке цијеломе свијету навијестила, да овај народ неће више робовати нити живјети раздвојен од слободних српских Краљевина Србије и Црне Горе. Многи су денунцирани прави-здрави, вјешани и стријелани са задњим ријечима *Живјела Србија, Живио Краљ Петар!*... Тако за време рата врећани, понижавани, шибани, разним мукама мучени и разапињани, великодушно су се узвисили и својим мучитељима праштали... У своме дјелу *Величина и пад Римљана*, Монтеस्कје вели: *Нема страшније тираније од оне, која се врши у сјени закона и под видом праведности.* Ми смо у Босни и Херцеговини доживјели да су се опет разуздали, осили и постали несносни они народни злотвори, који су за вријеме рата учинили највише безакоња српскоме дијелу нашег народа. Свет огорчен и разочаран болно уздише и пита: *Зар смо о овоме идеалисали? Зар су за ово толике жртве поднесене? Доживјели смо 1914-ту у нашој рођеној држави.*“ (Исто, 103-104).*

постојало у Хрватској пре нашег Уједињења. Није се нико усудио зато што би био жигосан као опасан федералиста и народни непријатељ. Овде пак не може бити говора о федерализму.²⁹⁶ Посебно занимљиво изгледа Лазаревићево противљење стварању бановина, а поготово ако имамо у виду горљиву борбу крајишких српских интелектуалаца за политичку самобитност Врбаске бановине. О томе, Лазаревић каже: „Зар су се морале све управне и самоуправне јединице прозвати бановинама; зар су све морале добити имена по водама; зар се нису могли за неке задржати стари историјски називи; зар се Далмација није могла спојити са Хрватском и Славонијом; зар су све морале да добију на длаку једнако политичко уређење; зар се Загреб смео деградирати на положај Бање Луке, Ниша, Сплита и т. д.? Одговор је и без одговора јасан. Незадовољство Хрвата је ту; оно није инат и каприц, већ има своје узроке и оправдане разлоге.“²⁹⁷ Иако о могућој аутономији Босне и Херцеговине не говори ништа, ипак се из овог говора могу сасвим јасно назријети нови политички принципи некадашњег огорченог радикала др Тода Лазаревића. Ако ништа, његово оштро одступање од ранијих принципа Радикалне странке, види се и из следећих редова: „Централизам је непријатељ слобода, а није пријатељ ни парламентаризму ни демократији. С обзиром на држаље Хрвата могућно је уређење наше државе једино на подлози парламентаризма и демократије и успостављања великих територијалних заједница са што ширим компетенцијама.“²⁹⁸ Лазаревић је био један од ријетких српских политичара, припадника ЈРЗ, који се у том периоду јавно и отворено одредио према хрватском питању и нагласио потребу федерализације земље на основу „успостављања великих територијалних јединица“, барем судећи према стенографским биљешкама Народне скупштине. Овај Лазаревићев говор изазвао је оштре реакције не само српских посланика и сенатора из Крајине, који су припадали опозицији, већ и цјелокупне јавности у Крајини. Међу првима, овај говор осудио је сенатор др Васо Глушац на једној од сједница Сената. када је у вези Лазаревићевог говора, између осталог, рекао: „...најпре је отпевао химну г. др Корошцу и г. др

²⁹⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год. 6, књ. 2, Београд 1937, XXVII редовни састанак држан 26. фебруара 1937. године, 404.

²⁹⁷ Исто, 404-405.

²⁹⁸ Исто, 405.

Спахи, а онда је ударио противу шестог јануара и протов стварања бановина, нарочито Врбаске, у којој је Бања Лука постала седиште бановине и тако се, како он рече, незаслужено изједначила са Загребом. Очито се види, како г. Лазаревић скреће ка федерацији и повраћању Босне и Херцеговине у старе историјске границе, где би г. др. Спахо био паша, а г. Лазаревић макар и субаша.²⁹⁹ Али, афера око Лазаревићевог говора није се завршила на овоме, посебно када је штампа посветила велики простор томе. Убрзо послје Лазаревићевог иступања, у Бањој Луци је био организован протестни збор, али власти нису дозволиле његово одржавање.³⁰⁰ Ипак, како се духови нису смиривали, бан Кујунџић је дозволио да се збор одржи, чак тврдећи да ни Краљевска влада ни ЈРЗ немају ништа заједничко са његовим говором, а још мање „да је он као експонент њихов у скупштини говорио, и да меродавним факторима ни на ум није пало да, преко доктора Лазаревића, износе своје мишљење о једном тако крупном и, ако хоћете, судбоносном питању наше националне државе.“³⁰¹ Тако је дошло до протестног збора у Бањој Луци, 14. марта 1937. године, на коме су учествовали грађани „без разлике племена и странке“, а на којој је донесена резолуција којом је једногласно осуђено Лазаревићево иступање.³⁰² Збором је предсједавао инжењер Суљага Салихагић, а својим говорима, у једнодушној осуди Лазаревића, истицали су се др Димитрије Закић, др Стеван Мољевић, Нурија Ђумрукчић и Чедо Кокановић. Циљ скупа, како га је објаснио Закић, био је да бране Бањалуку и Крајину „од њеног рођеног сина“³⁰³, то јест Тода Лазаревића. Лазаревића је чак осудила и *Отаџбина*, лист чији је један од оснивача био прота Душан Кеџмановић. Кеџмановић је већ одавно био за преуређење државе, али је чини се и њега погађала могућност да Врбаска бановина не буде једна од територијалних цјелина, федералистички преуређене Краљевине Југославије. У једном од бројева *Отаџбине*, Кеџмановић је нагласио да „Према говору г. Лазаревића изгледа, да је он за ново унутрашње преуређење наше државе, према историјским границама. У том

²⁹⁹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, год. 6, књ. 1, Београд 1937. године, IX редовни састанак држан 18. марта 1937. године, 162-163.

³⁰⁰ Исто, 163.

³⁰¹ АЈ, 37-51-316/311 (Б. Кујунџић Милану Стојадиновићу 15. марта 1937. године).

³⁰² Исто

³⁰³ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 213.

случају, наравно, Бања Лука са читавом Крајином имала би доћи у склоп једне политичке јединице за читаву Босну и Херцеговину, спала би под Босански пашалук. Ми Крајишници ту заједницу не желимо, јер немамо никакве нарочите везе са Сарајевом, а због запостављености је потребно да Врбаска бановина остане и даље као засебна политичка јединица са сједиштем у Бањој Луци, и за то се треба залагати цијела Крајина.³⁰⁴ Дакле, Крајишници и ако се нису слагали око доста ствари, око потребе очувања територијално-политичке самобитности Врбаске бановине и Босанске Крајине, били су и даље прилично компактни. То се односи и на оне који су се противили федерализацији земље, као и на оне који су били за федерализацију и, на тим основама, за рјешавање хрватског питања. Чак би се могло рећи да су и они Крајишници који су били уз ЈРЗ, такође, стајали на тим позицијама. Бан Кујунџић је о томе обавјештавао и Стојадиновића, тврдећи да је Лазаревићев говор посебно погодио Србе у Босни и Херцеговини, пошто је дошао послије Спахове изјаве, коју је дао у Чехословачкој за лист *Грош*, а коју су пренијеле сарајевска *Правда* и загребачки *Обзор*. Наиме, у поменутој изјави Спахо је тврдио да је читав систем на коме почивају бановине промашен из темеља, те да су створене да би се обмануле тежње појединих крајева за самоуправом. Према бану Кујунџићу, Лазаревићев говор, увезан са Спаховом изјавом „револтирао је не само народне посланике Србе из бив. Босне и Херцеговине који су се оградиле јавно против његових изјава, него је подигао овде и читаву узбуну против њега...“³⁰⁵ Због тога је Кујунџић тражио од Лазаревића да објасни чланству ЈРЗ свој говор, што је овај, према тврдњама бана Кујунџића и учинио истог дана када је одржан протестни збор у Бањој Луци.³⁰⁶ Одређеног утицаја на овакво расположење српског народа у Босни и Херцеговини, а посебно у Врбаској бановини, имала је и чињеница да су то вријеме вршени покушаји од стране Милана Стојадиновића да у директним разговорима са Мачеком, покуша доћи до основних принципа за рјешавање хрватског питања. Међутим, њихов састанак у Брежицама, 17. јануара 1937. године, није уродио плодом, пошто је Мачек инсистирао на темељитом преуређењу земље на федералним основама, а

³⁰⁴ Цитирано према: Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 214.

³⁰⁵ АЈ, 37-51-316/ 311 (Б. Кујунџић Милану Стојадиновићу 15. марта 1937. године).

³⁰⁶ Исто.

Стојадиновић бранио тезу да је такве дубоке промјене немогуће вршити под владавином Намјесништва, то јест, до пунољетства краља Петра II.³⁰⁷

Српске опозиционе посланике из Босне и Херцеговине, али очигледно не само њих, посебно је бољело то што су осјећали све већу спремност Београда да са Хрватима преговора не само о федерализацији земље, већ и о Босни и Херцеговини, што су сматрали издајом српског народа у ове двије покрајине. Неки од њих и даље нису заборављали ни однос Београда према оним српским националним борцима из Босне и Херцеговине који су били најзаслужнији и највише трпили под аустроугарским режимом. Тако је, на примјер, на једној од сједница Парламента, Милан Курилић, посланик за срез Столац, о односу Београда према српској политичкој и интелектуалној елити након Првог свјетског рата, говорио и сљедеће: „Али, господо, дошли су политички пеливани и партијски кортеши да оно патријотско расположење нашег народа, коме је за време рата вређан Краљ, Србија, Пашић, искористе у себичне, партијске сврхе. Дошао је Милан Сршкић као експерт радикалне партије и пок. Пашића за Босну и прво му је било да онемогући све заслужне који су Југословенство као националну потребу истакли и исповедали мир и братство, да их назове дефетистима, издајницима, што је све могао лако са легитимацијом радикалне странке и пок. Пашића. Нарочито се, поред осталих, окомио на др. Николу Стојановића, за кога је аустријски генералштаб дао оцену да је од најопаснијих међу српском опозицијом у Босни.“³⁰⁸ У сваком случају, све ово је још само један прилог тврдњама оних истраживача који са пуним правом сматрају да се Београд између два свјетска рата „показао као недовољно јак центар за интеграцију српске нације и разумевање проблема њених расутих делова.“³⁰⁹ У прилог томе несумњиво свједочи и перманентно незадовољство Срба из Босне и Херцеговине њиховом заступљеношћу у краљевским владама. То је посебно долазило до изражаја током Стојадиновићеве владавине, када је у његовим владама

³⁰⁷ Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića*, 205.

³⁰⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, XXVI редовни састанак, држан 25. фебруара 1937. године, 344.

³⁰⁹ Мира Радојевић, *Врбаска бановина у време шестојануарског режима (државно-правне расправе)*, у: Зборник радова: *Светислав – Тиса Милосављевић*, Бањалука 2005, 41.

знало да сједи и по неколико муслимана из Босне и Херцеговине и један или ниједан Србин. На то су Стојадиновића недвосмислено упозоравале и присталице ЈРЗ у Босни и Херцеговини, попут Милана Петровића из Босанске Крупе, иначе члана Главног одбора ЈРЗ, који је августа мјесеца 1937. године, писао Стојадиновићу и ово: „Пошто је БОСНА СРПСКА,³¹⁰ народ сматра, а и добро би било да код реконструкције (владе – п. а) обзиром на већину СРБА У БОСНИ да би СРБИ православци добили два портфеља у влади, а муслимани један или У НАЈГОРЕМ СЛУЧАЈУ ЈЕДАН – ЈЕДАН, јер овакова подела задовољила би СРБЕ и УЛИЛО ЈОШ ВЕЋЕ ПОВЕРЕЊЕ У ВОЂУ ЈРЗ, а муслимани обзиром на сам проценат живља у БОСНИ немају разлога да се буне.“³¹¹ Међутим, ма колико били логични, имајући у виду процентуално учешће православних и муслимана у укупном становништву Босне и Херцеговине, ови захтјеви нису допирали до Милана Стојадиновића, јер је формирањем коалиције са Спахом и Корошцем, Стојадиновић сасвим свјесно овом првом препустио потпуну политичку контролу над Босном и Херцеговином, а овом другом над Словенијом.

Само неколико мјесеци послје оних оштрих осуда изречених на његов рачун у Народној скупштини, у Београду је, 12. априла 1937. године, изненада, у 58-ој години живота умро др Милан Сршкић. Његовом смрћу, српска политичка елита из Босне и Херцеговине остала је без једног од најистакнутијих својих припадника, а једно вријеме и најутицајнијег протагонисте шестојануарског режима. Као што то обично и бива, послје његове смрти, слика о Милану Сршкићу почела је да се мијења и код његових политичких противника, али исто тако и представе о његовом политичком утицају на Србе у Босни и Херцеговини. Тако, на примјер, Краљевска банска управа Дринске бановине, и поред својих ранијих извјештаја да је његов политички утицај на Србе у Босни и Херцеговини скоро па безначајан, послје његове смрти констатовала је сљедеће: „...он је ипак неоспорно био највећи ауторитет и најпогоднија личност за вођство Срба у Босни. Зато што није било другог, јачег и изграђенијег политичког човека у Босни, Сршкић је с правом могао

³¹⁰ Истакнути дијелови текста су такви и у оригиналном документу.

³¹¹ АЈ, 37-15-289 (Милан Петровић из Босанске Крупе М. Стојадиновићу 22. августа 1937. године).

репрезентовати босанске Србе.³¹² Оно што је занимљиво у овом извјештају, а чини се неоспорно тачним, јесте констатација да последице Сршкићеве смрти, српски народ у Босни и Херцеговини „тражи вођу, тражи политичког човека, Србина Босанца, који би могао са пуно ауторитета репрезентовати, у ширем политичком смислу, Србе из Босне и Херцеговине.“³¹³ Неоспорна је чињеница да Срби у Босни и Херцеговини, у том политичком тренутку, нису имали такву политичку личност у својим редовима, јер ни најзначајнији протагонисти Стојадиновићевог режима у Босни и Херцеговини, др Бранко Калуђерчић, др Богољуб Кујунџић, др Тодо Лазаревић, Петар Иванишевић, а о осталим и да не говоримо, нису имали снаге да репрезентују српски народ у Босни и Херцеговини. Мада је дискутабилно да ли је и др Милан Сршкић имао ту политичку снагу и толики ауторитет, бјелодано је да је Србима у Босни и Херцеговини тада требао политички вођа, а они га, без икакве дилеме, нису имали.

Док су се политичке страсти испољавале на сједницама Народне скупштине и Сената, а дијелом и у Босанској Крајини, захваљујући Тоду Лазаревићу, извјештаји из Дринске бановине биљеже прилично смиривање политичких тензија у прољетним мјесецима 1937. године, мада су неки политичари користили сваку прилику за политичке зборове и ново врбовање присталица. Помало, чини се, тенденциозно, органи власти су извјештавали да је цјелокупан народ у Дринској бановини безрезервно одан краљевској влади и династији, те да се „Дринска бановина може у пуном смислу те речи назвати државотворном и конструктивном у погледу народног и државног јединства.“³¹⁴ Није баш јасно одакле је бан Дринске бановине црпио оволику дозу оптимизма или је у питању свијест да је стање одлично ако неколико мјесеци не падају главе у вјерским и националистичким сукобима?! Осим тога, више него претенциозно је Банска управа преносила Стојадиновићу, како су његови спољнополитички потези, а посебно посјета председника Чехословачке Бенеша и посјета високе турске делегације Краљевини Југославији, у Дринској бановини па и Сарајеву, код народа изазивале осјећај јачања престижа државе и поштовање према

³¹² *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, кнј. 3 (1936-1939), 304 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1937. године).

³¹³ Исто.

³¹⁴ Исто, 307.

спољној политици Милана Стојадиновића.³¹⁵ Реалније изгледа да је у овом извјештају бан Дринске бановине више преносио своје мишљење него мишљење народа у тој бановини. Тако, на примјер, посјету грофа Ђана Београду и потписивање споразума са Италијом, Банска управа је пропратила коментаром да народ Дринске бановине „одобрава с пуним поверењем споразум наше Краљевине са Италијом“ и у њему види „пре свега ликвидирање политичке затегнутости која је постојала после рата између Италије и Југославије,³¹⁶ а с друге стране види у њему отварање нових путева за наш извоз и наше привредно јачање уопште“,³¹⁷ што не изгледа нимало реално, поготово ако имамо у виду да је и даље преко 80% становника Босне и Херцеговине било неписмено и да су некада требали проћи читави мјесеци да би нека, па и најосновнија вијест продрла до сељачког свијета. Прије ће бити да је Банска управа овдје износила ставове своје најближе околине, то јест, сарајевске чаршије, и на основу још понеког извјештаја средских начелника, који су се, такође, највише ослањали на погледе своје чаршијске околине. Да спољнополитички потези Милана Стојадиновића, нису баш наилазили на опште одобравање у Босни и Херцеговини, види се и по реакцијама појединих народних посланика и сенатора, када је била ријеч о тим темама. У том погледу, карактеристично изгледа говор др Уроша Круља, у Сенату Краљевине Југославије. Суштина његовог говора о спољнополитичком стању Краљевине, могао би се свести на то да је Стојадиновићева влада, пошто се урушио први стуб одбране Краљевине – Друштво народа, сама урушила остале, тако што напушта савез са Француском, одвраћа се од Чехословачке и тако мијења Малу антанту и Балкански споразум. С друге стране, Стојадиновићева влада, према Круљу, тражи пријатељство са Мађарском и Италијом на штету и у замјену за Чехословачку, сврстава се у фронт против уображене болшевичке опасности. Круљ није пропустио да нагласи како шпански народ тренутно води праведну борбу против фашизма „са свим оним мрачним силама које су га држале у економском ропству... дотле фашистичке државе прогласише тај грађански рат као борбу против болшевизма и потпомажу га са сасвим другим циљевима... Ево и ми

³¹⁵ Исто, 302.

³¹⁶ Мисли се на затегнуте политичке односе после Првог свјетског рата.

³¹⁷ Исто, 303.

наседамо тој варци. Ако је то узрок нашем одвраћању од Француске и чехословачке, што су ове државе, из нужних обзира самоодбране, склопиле савез са Русијом, онда је то тек погрешна и фатална политика.³¹⁸ Могло би се рећи да је сличне ставове поводом Стојадиновићеве спољне политике имала и већина српског народа у Босни и Херцеговини. О томе је, на примјер, Ђорђе Драгић из Мостара обавјештавао Лазара Марковића на следећи начин: „Ми овамо врло забринуте гледамо на подвиге господина Стојадиновића, свијет се просто у чуду пита је ли могуће да из чиста мира остављамо велику нацију и освједочене пријатеље Французе те да се наслањамо и своју судбину вежемо за фашистички блок држава, који по природи свога географског положаја не могу бити наши пријатељи никада и који ће нас вјечито вребати да нас у згодном моменту прогутају.“³¹⁹

Још се политичке страсти и полемике нису стишале око све отворенијих најаве федерализације земље, када је избила до тада можда и највећа политичка криза Стојадиновићеве владе, везана за Конкордат са римокатоличком црквом. Ова криза имала је директне реперкусије и на Босну и Херцеговину и посебно ангажовала српску политичку елиту из ових крајева. Питање Конкордата било је значајно политичко питање за Краљевину Југославију, поготово имајући у виду непријатељски став римокатоличког клера у земљи, који је био генератор и покретач хрватског национализма о чему је, када је у питању Босна и Херцеговина, раније било више ријечи. Чак је и краљ Александар, чини се помало наивно, вјеровало да ће са потписивањем Конкордата отупити оштрицу прикривеног, а некад и отвореног, али у сваком случају огорченог непријатељства римокатоличког клера према властитој држави, које је показивано још од дана уједињења 1918. године. Текст Конкордата био је углавном формулисан још за живота краља Александра, а затим је, послије краљевог убиства, потписивање било одложено због пада Јевтићеве владе, па је тако на крају Стојадиновићевеј влади пало у дио да потпише у Ватикану текст уговора.³²⁰ Конкордат је потписан 25. јула 1935. године и практично од тог тренутка

³¹⁸ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, год. 6, књ. 1, Београд 1937. године, XIII редовни састанак, држан 22. марта 1937. године, 295.

³¹⁹ АЈ, 85-2-422 (Ђорђе Драгић из Мостара Лазару Марковићу 10. априла 1937. године).

³²⁰ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 209.

почиње конкордатска криза у Краљевини Југославији. Како је текст Конкордата давао велика права римокатоличкој цркви у Краљевини Југославији, која није имала ни једна друга вјерска заједница па ни православна црква, он је одмах наишао на оштро противљење Српске православне цркве и њеног патријарха Варнаве Росића. Међу неприхватљивим одредбама Конкордата налазиле су се и она, да у школама гдје већином уче католичка дјеца предају искључиво учитељи католици, чиме су се фактички државне школе претварале у конфесионалне. Затим одредба о слободном дјеловању Католичке акције, што се косило са уставном забраном удруживања грађана на конфесионалној и националној основи. Или, на примјер, одредба о контролисању садржаја уџбеника од стране римокатоличке цркве, ослобађање обавезе грађанског брака и слично. Очигледно да је главни страх Српске православне цркве потицао од државног озакоњивања агресивне прозелитске акције римокатоличке цркве у Краљевини Југославији. Влада Милана Стојадиновића настојала је да обећањима о будућем изједначавању права православне и римокатоличке цркве у Краљевини, стиша отпор православних црквених великодостојника, али је и сасвим нетактично предузимала мјере којима је жељела да покаже снагу државног ауторитета над црквом. Али, садржај Конкордата постао је познат јавности када је децембра 1936. године епископ Платон у Патријаршијској штампарији у Сремским Карловцима штампао брошуру под насловом *Примједбе и приговори на пројекат конкордата*. Иако су власти забраниле споменуто брошуру, она је већ у великој мјери била растурина широм земље и од тог тренутка Конкордат је престао да има карактер државне тајне.³²¹ На тај начин, а и још више дјеловањем парохијског свештенства, конкордатска криза је ушла дубоко у народ и то у свим крајевима гдје је живјело српско православно становништво, па самим тим и у Босни и Херцеговини. Тако је, још јануара мјесеца 1936. године, група мостарских Срба послала писмо патријарху Варнави обавјештавајући га о рушењу државе и народног јединства од стране деструктивних елемената, те изражавајући подршку СПЦ да истраје у антиконкордатској борби, чак тражили инструкције како да воде ту

³²¹ Драган Пантић, *Српска православна црква у Краљевини Југославији 1929-1941, с обзиром на правни положај, политичку улогу и међувјерске односе*, Источно Сарајево 2006, 123.

борбу.³²² Све веће и очигледније заоштравање конкордатског питања, Стојадиновић је покушао да ријеша на потпуно погрешан начин, то јест, да, користећи скупштинску већину, ратификује Конкордат и тако прекине сваку даљу дискусију о томе. Међутим, постигао је сасвим супротан ефекат и кризу заоштрио до крајњих граница. Српски посланици из Босне и Херцеговине, они који су припадали опозицији, у неколико наврата су оштро реаговали против политике Стојадиновићеве владе по питању Конкордата. Још је Ристо Грђић, у својој буџетској дебати у Народној скупштини, фебруара 1937. године, оштро иступао против Конкордата, а посебно што је Стојадиновићева влада настојала да од очију широке јавности сакрије његов садржај: „Господо народни посланици, у историју ће ући, и наша ће деца учити, како је био један црни и несретни период у повести Краљевине Југославије, када је Министар унутрашњих дела пленио говоре главе српске цркве Његове Светости Патријарха Варнаве. И то се зову слободе! Да би се профуртимашао и кришом протурио један од најнезгоднијих Међународних уговора, откада је света и века, наша јавност, па чак и ми народни претставници, за годину и по дана од његова потписивања, не сазнајемо за садржај Конкордата. И то се зову слободе!“³²³ Слично је иступао и др Саво Љубибратић у Сенату, тврдећи да је Антон Корошец, у својству министра унутрашњих дела, издао строго повјерљиво наређење да се забрањује и спречава свим средствима дискусија о Конкордату.³²⁴ Како се приближавало вријеме ратификације Конкордата у Народној скупштини, тако су се тензије заоштравале, а болест патријарха Варнаве давала је основа гласинама да је он намјерно трован. Криза је досегла кулминацију приликом дискусије о Конкордату у Народној скупштини, од 19. до 23. јула 1937. године. Српски опозициони посланици оштро су нападали и Конкордат и владу и то не само они који су били груписани око ЈНС. Народни посланик из Билеће, Војислав Гађиновић, иначе свештеник, опширно је говорио у име Независног клуба о политици римокатоличке цркве кроз вијекове, а

³²² Исто, 122.

³²³ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, XXVI редовни састанак, држан 25. фебруара 1937. године, 373.

³²⁴ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, год. 6, књ. 1, Београд 1937. године, VIII редовни састанак, држан 17. марта 1937. године, 100.

посебно се осврнуо на дјелатност надбискупа Шарића и осталих римокатоличких достојанственика који нису скривали своју мржњу према Краљевини Југославији. Гађиновић је упозоравао да се овим Конкордатом у ствари широм отварају врата „римском интернационализму и то, господо, оном најопаснијем интернационализму који је увек био у борби против Словена, који је увек радио на томе да разара наше народне државе и да грози нашој народној независности.“³²⁵ Исти дан када је започела пленарна сједница Народне скупштине о Конкордату, 19. јула 1937. године, у Београду је било заказано молепствије за оздрављење патријарха Варнаве и православна литија која је требала да прође улицама Београда. Међутим, власти су забраниле одржавање тог скупа, али је Српска православна црква игнорисала ову забрану. Услед тога, жандармерија је препријечила пут литији и покушала да је растури, што се претворило у крвопролиће. Архијереј епархије шабачке др Симеон Станковић тешко је повријеђен бајонетима, кундацима и гуменим палицама, а епископ Платон, викарни моравички, био је контузован од удараца гуменом палицом.³²⁶ Сједница Народне скупштине прекинута је када се сазнало за овај крвави догађај, али је сутрадан настављена, још бурније и још оштрије. Посебну оштрину у иступању показивали су управо српски посланици из Босне и Херцеговине. Свештеник Милан Божић посланик среза Вишеградског, парафразирајући чувену реченицу Васиља Грђића упућену Оскару Потјореку 1913. године, упутио је министру унутрашњих дела Корошецу следеће ријечи: „Пали жари, љубљански диздару и твојој ће кули реда доћи“³²⁷ Нешто смиреније, али ипак одлучно, против Конкордата говорили су истог дана и народни посланици Милан Петковић, Јован Јовановић и Мустафа Мулалић, који је свој говор завршио ријечима: „Кроз наше вере, кроз заједничке узвишене принципе љубави и мира, уједињујмо и наша национална осећања, јер смо кроз историју тешко искуство скупо платили. На Опленцу запалимо заједничку свећу наше братске љубави, поштујући Свевишњега

³²⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год. 6, књ. 4, Београд 1937, LVIII редовни састанак, држан 19. јула 1937. године, 16.

³²⁶ Небојша, *Крвава православна литија у Београду на дан 19. јула 1937. године*, Београд 1937, 3.

³²⁷ ³²⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине*, LXI редовни састанак, држан 22. јула 1937. године, 150.

Бога, који нам је ипак... ипак... заједнички.³²⁸ Један од начина да посланици владине већине парирају оштрим говорима опозиционих посланика, било је и игнорисање њихових говора, тако да је Милан Петковић говорио пред само 10 посланика из редова ЈРЗ. Сутрадан је, на скупштинском засједању, Ристо Грђић оштро демантовао извјештај Министарства унутрашњих дела према коме су он и још неколико посланика харангирали масе током „крваве литије“ улицама Београда, али се прилично разложно и аргументовано оборио на Конкордат. Тако је, на примјер, између осталих поставио и питање који су то садржаји који ће бити избачени из уџбеника, јер наводно вријеђају католичке вјернике: „Да ли те осећаје вређа и историја протестантских покрета, инквизиције, Александра Борције и други истинити догађаји прошлости? Да случајно неће бити забрањено нашој младежи учити историју братског чехословачког народа у коју је златним словима уписана мученичка смрт Јана Хуса? Или ће можда вређати католичке осећаје наука католичког свештеника Коперника, Њутна, Дарвина, Толстоја и модерног филозофа Томе Масарика? Да можда ти осећаји неће бити повређени учењем о Светом Сави, Његошу и Штросмајеру, који се онако јуначки исприсио пред Конклавом, када се расправљало о непогрешивости папе?“³²⁹ Занимљиво је да српски посланици из Босне и Херцеговине који су припадали владиној већини, нису ни узимали ријечи о овом питању. Као и раније, када год су на дневном реду била врућа политичка, национална или вјерска питања, они су „мудро ћутали“, покушавајући на тај начин да избјегну судбину говора Тода Лазаревића и гледајући да се јавним иступањем не замјере ни својим бирача ни потребама владајуће структуре.

За све вријеме док је трајала скупштинска расправа о Конкордату, стање у Београду се није смиривало, звона са православних богомоља звонила су скоро даноноћно, а жандармерија је забрањивала вјерницима приступ до црквених објеката и растурала сваку већу групу православних вјерника која би се скупила и кренула према цркви. Осим тога, због отказивања послушности затворено је и 27 жандарма

³²⁸ Исто, 187.

³²⁹ Исто, LXII редовни састанак, држан 23. јула 1937. године, 221.

који су одбили да учествују у акцијама против народа.³³⁰ Народна скупштина је гласала о Конкордату 23. јула и он је изгласан са 167 гласова „за“ и 129 гласова „против“, што је представљало „Пирову побједу“ Стојадиновићеве владе. Гласови српских посланика били су подијељени. За Конкордат су гласали: Арежина Миљкан, Брујић Јован, Живковић Радосав, Калуђерчић Бранко, Лазаревић Тодо, Маријанац Симо, Мијић Милан, Милошевић Душан, Миљуш Бранко, Пантић Љубомир, Пејин Гојко, Ратковић Бранко, Тешић Максим, Црљић Лазар. Против Конкордата су гласали: Аврамовић Лука, Божић Милан, Будимир Симо, Гађиновић Војислав, Грђић Ристо, Даниловић Живко, Загорац Јово, Зељковић Бошко, Зечевић Секула, Јовановић Јован, Крстић Симо, Курилић Милан, Куртовић Шукрија, Мулалић Мустафа, Петковић Милан, Петковић Растко, Прељубовић Мухамед, Сарић Ибрахим, Сокић Момчило, Хасанбеговић Авдо, Хафизадић Сулејман.³³¹ Гласању није присуствовао прота Душан Суботић. Резултати гласања јасно су показали да ни у редовима ЈРЗ не постоји потпуна сагласност, јер су неки посланици ове странке гласали против Конкордата, свјесно рушећи на тај начин партијску дисциплину. Такође је занимљиво да су сви посланици муслимани из Босне и Херцеговине који су се у националном погледу изјашњавали као Срби, гласали против Конкордата. Неубједљива побједа у скупштини Стојадиновићеве владе, веома брзо се показала као „Пирова побједа“, јер Српска православна црква није одустајала од борбе. Патријарх Варнава упокојио се оног дана када је у Скупштини изгласан Конкордат, а владика Николај Велимировић истицао је „натприродни смисао Варнавине смрти на сам дан изгласавања Конкордата“.³³² Потенцијалну опасност од поновних демонстрација представљала је и патријархова сахрана, поготово што је СПЦ захтијевала да сахрану обезбјеђују припадници соколских чета и четничких удружења. Ипак, захваљујући утицају свештенства и врхова православне цркве, сахрана је протекла без проблема, али је 1. августа 1937. године Свети архијерејски синод СПЦ, изгласао екскомуникацију свих православних посланика који су гласали

³³⁰ Небојша, *Крвава православна литија у Београду*, 19.

³³¹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, LXII редовни састанак, држан 23. јула 1937. године, 247-248.

³³² Д. Пантић, н.д. 137.

за Конкордат, што је био још један тежак ударац влади. Осим тога, све оно што се дешавало око Конкордата забринуло је и кнеза Павла, који се због тога помало дистанцирао од поступака Стојадиновићеве владе, па је примио и повријеђеног владику Платона. Све су то били очигледни ударци на рачун Стојадиновића и Корошеца, због чега је услиједила њихова одлука да се Конкордат не износи одмах пред Сенат. Стојадиновић је вјеровао да ће у наредном периоду успјети поправити односе са СПЦ, па је и поступање власти у том смислу било обазривије. Пошто су у демонстрацијама и борби против Конкордата учествовале и разне политичке групе, међу којима и комунисти, СПЦ је наредни период искористила да се дистанцира од свих политичких партија и да у борби са владом остане само црква и народ. То је додатно ослабило Стојадиновићеву позицију, а он је заузврат покушавао да у контактима са „пријатељским митрополитима“ разбије јединство СПЦ по питању Конкордата, али му ни то није пошло за руком.³³³ Епилог читаве ове приче било је Корошчево саопштење 29. децембра 1937. године, да влада дефинитивно одуштаје од Конкордата. Неусмњиво највећи губитник конкордатске кризе био је Милан Стојадиновић и влада на чијем је челу био, јер ниједну практичну корист од Конкордата није добио, а накупио је гомилу негативних политичких поена и навукао на себе мржњу великог дијела српског православног народа. Питање је какву би практичну корист у самој земљи Стојадиновић имао све и да је Конкордат усвојен, јер се Мачек одмах изјаснио да њега и хрватски народ Конкордат уопште не занима, нити, по његовом мишљењу, то може донијети неке практичне користи Хрватима. У складу са тим Хрвати су се и понашали током читавог трајања конкордатске кризе, то јест, били су сасвим индиферентни према овом питању. Снажно у прилог овоме иде и чињеница да су и неки Хрвати гласали против Конкордата, а међу њима и посланик из Херцеговине Никола Прека. Дакле, могло би се рећи да је Конкордат био чисти политички промашај Милана Стојадиновића.

С друге стране, конкордатска криза, а посебно обрачун полиције са православним свештенством и вјерницима у Београду, изазвали су дубоке емоције у српском народу у свим крајевима, па и у Босни и Херцеговини. Краљевска банска

³³³ Исто, 138.

управа Дринске бановине, обавјештавала је у љето 1937. године Министарство унутрашњих дела да „У крајевима ове бановине где су претежно настањени Срби православне вере опажа се и надаље извесно врење и нерасположење према политици Краљевске владе због изгласавања Конкордата.“³³⁴ У јулу мјесецу, када је конкордатска криза достигла врхунац, КБУДБ је писала о забрињавајућем врењу међу српским народом са обје стране Дрине. Као илустрација наведен је извјештај среског начелника из Обреновца у коме се, између осталог, каже: „Свештеници који до јуче нису могли повести скоро никога у било какву борбу, данас представљају оне око којих се народ скупља и слепо им вјерује све што они говоре у вези са Конкордатом.“³³⁵ Колико је свештенство српске православне цркве било ријешено да истраје у борби против Конкордата показује и случај народног посланика Бранка Ратковића. Он се убрзо послѣје изгласавања Конкордата у Народној скупштини, за чије је усвајање и сам гласао, изненада разболио и умро. С обзиром на то да су сви народни посланици који су гласали за Конкордат били екскомуницирани из Српске православне цркве, ниједан српски православни свештеник није хтио да врши опијело на сахрани Ратковићу. Због тога су власти биле приморане да за сахрану Ратковића ангажују свештенике Руске православне цркве.³³⁶ Овакво стање духова доводило је и до отворених сукоба власти и народа. Тако је, на примјер, у Бијељини 9. августа 1937. године, народни посланик Војислав Јањић, одржао ненајављено у црквеној порти говор маси од око 3000 људи о Конкордату и „крвавој литији“, послѣје чега је дошло до демонстрација у којима је демолирана апотека и приватни стан посланика из Бијељине Љубомира Пантића, који је гласао за Конкордат. У сукобу са жандармеријом један демонстрант је убијен, а један тешко рањен, док је шест жандарма повријеђено.³³⁷ Демонстрације и сукоби у Сарајеву избили су послѣје заупокојене литургије патријарху Варнави, 29. јула, а демонстранти су демолирали

³³⁴ *Izвјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, књ. 3 (1936-1939), 351 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јул-септембар 1936. године).

³³⁵ Исто, 348.

³³⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине*, год. VII, књ. 1, Београд 1938. године, V редовни састанак, држан 7. фебруара 1938. године, 77.

³³⁷ *Izвјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, књ. 3 (1936-1939), 353-354 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јул-септембар 1936. године).

стан министра Калуђерчића, редакције листова *Вријеме* и *Југословенски лист* те једну приватну фотографску радњу. У сукобима демонстраната са жандармима погинула је једна жена, Драгица Богдановић, која се случајно затекла на улици, а ухапшено је укупно око 50 лица.³³⁸ Ово нису били усамљени инциденти тих дана, а опште незадовољство народа кулминирало је понекад и у националистичке обрачуне, као што је био онај у Завидовићима 29. августа 1937. године.³³⁹ Иначе, петнаестак дана прије овога догађаја у Завидовићима је боравио надбискуп Шарић у свом канонском походу кроз ове крајеве и том приликом настојао, као и раније, да распали што више хрватски национализам. Према извјештајима КБУДБ, Шарић је „величао Хрватску и говорио о хрватству и др Мачеку, тражио да му се певају хрватске песме и клицао Хрватској.“³⁴⁰ Послије његовог боравка у Завидовићима, око 500 окупљених Хрвата ишло је у поворци кроз варош, носећи хрватске заставе и кличући самосталној хрватској републици, Мачеку, Павелићу и Перчецу.³⁴¹ Иначе, надбискуп Шарић се према Конкордату такође односио са потпуном индиферентношћу, а његове проповиједи и даље су биле у ствари политички говори. Занимљиво је да су за велико узбуђење православног становништва у Дринској бановини, власти више оптуживале прваке ЈНС из ових крајева него свештенство.

Послије неколико узастопних политичких удара које је у земљи добио због спољнополитичког курса и конкордатске кризе, Стојадиновићу је у љето 1937. године, почела пријетити нова политичка опасност. Наиме, већ тада све је изгледнији био споразум између вођа Удружене опозиције о политичком савезу и заједничком наступу. Као и раније, иницијатива за преговоре са Мачеком дошла је из редова србијанске опозиције, али је, прије свега, било неопходно усаглашавање главних принципа за међусобну сарадњу србијанских опозиционих странака, а тек онда започињање преговора са Мачеком. А основно питање које требало ријешити била су

³³⁸ Исто, 349.

³³⁹ Том приликом, последије парастоса патријарху Варнави, дошло је до туче у једној кафани због клицања краљу Петру с једне и др Мачеку с друге стране, а та туча касније је могла прећи у сукоб ширих размјера, када се око 1000 католика окупило око католичке цркве и покушало да продре у варош ради освете. (Исто, 357).

³⁴⁰ Исто, 358.

³⁴¹ Исто.

различита виђења будућег преуређења државе. Још марта мјесеца 1937. године, Демократска странка је, желећи да учини први корак и подстакне остале странке на сарадњу, доставила свој пројекат о будућем преуређењу државе, а тај документ послужио им је као база за резолуцију коју је Главни одбор демократа објавио 13. јуна 1937. године.³⁴² У тој резолуцији демократе су признале постојање три историјско-културна индивидуалитета, па према томе и ново уређење државе мора почивати на принципима задовољења посебности српске, хрватске и словеначке, а која ће истовремено омогућити сложену сарадњу Срба, Хрвата и Словенаца у заједничкој држави.³⁴³ Пошто се очигледно радило о предлогу који је подразумевало федерализацију земље, он није наишао на одушевљење Радикалне странке, али није априори ни одбијен у одговору који је, у име радикала, Давидовићу упутио Миша Трифуновић. Велико неповјерење према овом предлогу демократа, посебно је владало у редовима радикала у Босни и Херцеговини, који су били у доста специфичнијој ситуацији од радикала у Србији, а у појединим крајевима и непосредно изложени хрватским националистичким испадима, али и страху од преуређења државе у којој би поједини дијелови српског етничког корпуса у Босни и Херцеговини припали хрватској федералној јединици. Тај страх највише су несумњиво осјећали Срби из долине Неретве. Маја, 1937. године, Ђорђе Драгић из Мостара није могао да сакрије сав очај и осјећај безнадности који су имали Срби у Приморској бановини. Политичке прилике у овој бановини он је сматрао очајним „јер ауторитет власти раван је нули, за Хрвате не постоји Југославија, тамо гђе су у већини, општине су донијеле неке закључке које се косе са позитивним земаљским законима, државни грбови су са општинских зграда бачени, мјесто њих постављени сепаратистички хрватски грбови, све уз мирно посматрање и благослов државних власти. Једна страховита потиштеност међу Србима ђе су у мањини, терор улице без заштите власти, у Сплиту давао се је парастос изгинулим разбојницима у Сењу, сви Срби морали су истакнути црне заставе, даклен, ово није више ни керенштина него још нешто жалосније.... Мачек неће ове државе и данас на томе стојим и молим Вас

³⁴² М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 161-162.

³⁴³ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenata, knj. 1, Beograd 1987, 382 (Резолуција Главног одбора Демократске странке)

лично и све прваке да добро очи отворите, јер ми видимо боље од Вас, Ви не осећате наше јаде, наш бол, што без икакве потребе сроза се ауторитет државе, па ако овако потраје није далеко ни сам распад, наши најпростији људи из удаљених села забринуто се питају, коме је све ово потребно, они сви листом окривљују Њ.К.В. намесника, да је Он лично и нико други свему овоме злу крив.³⁴⁴ Дакле, у свом очајању Срби из Приморске бановине су били склони да за своје невоље окриве чак и принца Павла. Због свега наведеног, управо су реакције Срба у Приморској бановини биле најнегативније према резолуцији Демократске странке. Бранко Пудар из Мостара писао је већ 19. јуна 1937. године Лазару Марковићу да је поменута резолуција међу тамошњим Србима оставила један тежак и мучан утисак, објашњавајући то на следећи начин: „Ви можда не разумете одакле ово све долази. Ви живите у једној национално и племенски хомогеној средини па је вама лако говорити о „индивидуалитетима“, о „сложеној“ држави и.т.д. и.т.д. Али нама овамо, који смо баш у прошлости највише осетили на својој кожи и те „индивидуалитете“ и ту сложена државу (бос. – хер. владу са њеним злогласним сабором), веома је тешко пала на срце резолуција демократа, који се много затрчаше и не питајући српски народ и своје бираче, отворено признаше да је југословенски народ састављен од три народа, устадоше отворено против унитаризма и, на карају, свечано се изјаснише за сложени тип државе.³⁴⁵ На исти начин Марковића је о ефектима резолуције демократа извјештавао и Миле Вујадиновић. Он је тврдио да чак и српски народ у Црној Гори који вијековима живи у једној хомогеној средини осјећа исто духовно „нерасположење“ и живи у „мучном осећају неког страха од свега што може да наступи“. Вујадиновић је тврдио да је то сазнао од Марка Вујачића и још неколико Црногораца, који су путовали кроз Мостар, а један од њих му је рекао: „Давидовић је фантом за ову државу. Куд ми сад да лажемо Мировну конференцију да нисмо један народ него три.³⁴⁶ Није познато да ли је Главни одбор радикала у Београду једним дијелом и због оваквих реакција био опрезан и неодређен у одговору демократама, али је извјесно да су морали добро одмјерити политичке потезе ако су мислили

³⁴⁴ АЈ, 85-2- 424/425 (Ђорђе Драгић из Мостара Лазару Марковићу 26. маја 1937. године).

³⁴⁵ АЈ, 85-2-519 (Бранко Пудар из Мостара Лазару Марковићу 19. јуна 1937. године).

³⁴⁶ АЈ, 85-2-568 (Миле Вујадиновић из Мостара Лазару Марковићу 19. јуна 1937. године).

сачувати присталице у српским крајевима западно од ријеке Дрине. У свом одговору, у облику приватног писма Мише Трифуновића Љуби Давидовићу, радикали су предлагали успостављање демократског, уставног и парламентарног поретка, признања потребе за новим уставом, док би преуређење државе било извршено само споразумом већине Срба, Хрвата и Словенаца.³⁴⁷ Можда и због тога да би објаснили радикалима у Босни и Херцеговини каква је политика Главног одбора, Лазар Марковић и Миша Трифуновић су се припремали да одрже у току јуна серију зборова по Босни и Херцеговини и то у Сарајеву, Мостару, Невесињу, Јајцу, Травнику и Тузли.³⁴⁸ Обавјештавајући о томе Милана Јојкића, Марковић је нагласио да у Сарајеву неће бити јавни збор већ више једна пријатељска партијска вечера на коју треба позвати најистакнутије радикале из Сарајева, али и присталице покојног Милана Сршкића.³⁴⁹ Осим тога, јак мотив за организовање радикалских зборова, посебно у Херцеговини, било је и то што је баш тада у Мостару ЈНС одржала импозантан скуп, са преко 1000 учесника, коме су присуствовали и многи радикали.³⁵⁰

За разлику од босанскохерцеговачких радикала, чији је глас допирао до Београда, али је питање колико је уважаван приликом одлучивања у врховима странке, глас првака Савеза земљорадника из Босне и Херцеговине, а поготово из Босанске Крајине, ипак се чуо у Београду. Босанска Крајина била је важно упориште Савеза земљорадника још од оснивања ове странке, а релативан неуспјех на општинским изборима 1936. године, активирао је њене најугледније представнике да у прољеће и љето 1937. године, серијом зборова и конференција поврати раније изгубљене позиције. Осим тога, земљораднички прваци из Босне и Херцеговине, предузели су у то вријеме акцију ширења странке на Далмацију у чему је др Бранко Чубриловић имао видну улогу. Већ је раније у неколико наврата наглашено да је управо Чубриловић био личност која се највише у редовима Савеза земљорадника

³⁴⁷ М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 165.

³⁴⁸ АЈ, 85-2-485 (Лазар Марковић Милану Јојкићу 1. јуна 1937. године) и 85-2-482 (Лазар Марковић Стевану Звицеру из Јајца 1. јуна 1937. године).

³⁴⁹ АЈ, 85-2-484 (Лазар Марковић Милану Јојкићу 1. јуна 1937. године).

³⁵⁰ АЈ, 85-2-424/425 (Ђорђе Драгић из Мостара Лазару Марковићу 26. маја 1937. године).

залагала за сарадњу са хрватском опозицијом, понекад до те мјере сервилно, да су његови иступи и акције наилазили на осуде већине чланова Савеза земљорадника у Крајини. Своју улогу посредника између Београда и Загреба, коју је сам себи додијелио, Чубриловић је наставио доследно да спроводи. Марта мјесеца 1937. године он је заједно са Душаном Бранковићем боравио у Загребу и разговарао са Мачеком, а њихов сусрет пратио је и новинар политике Вук Јеловац. Том приликом Чубриловић је себе јавно инаугурисао за посредника у преговорима цјелокупне Удружене опозиције и најавио убрзо свој одлазак у Београд у том својству. Са своје стране, Мачек је рекао да се чека акција србијанских странака из редова Удружене опозиције, али је посебно нагласио да полаже велике наде у Србе земљораднике у Босни „да ће потпомоћи правичне жеље и захтеве хрватског народа“, те да ће бити веза између Београда и Загреба.³⁵¹ Међутим, и поред свега тога, одговор Јована Јовановића на иницијативу Демократске странке био је веома сличан одговору радикала, а тај став прихваћен је и потврђен и на конференцији Савеза земљорадника за Босну и Херцеговину, која је одржана у Сарајеву, 20. јуна 1937. године.³⁵² Чак шта више, резолуција која је том приликом усвојена одражавала је јасан национални став већине српских земљорадничких вођа у Босни и Херцеговини. Прије свега, када је ријеч о хрватском питању, у поменутој резолуцији се каже: „Ми сматрамо да идеју југословенске националне државне заједнице треба – као темељ на коме је створена ова држава, одвојити од борбе око њеног уређења. Признавајући, на њихов захтјев, Хрвате као посебан колектив ми то исто признање тражимо и за Србе без обзира на историске границе, да ли они били из околине Крагујевца, Скопља, Подгорице, Сарајева, Книна, Загреба или Новог Сада“³⁵³ Када је у питању Босна и Херцеговина, резолуција је била још јаснија и прецизнија: „За нас је уласком српске ослободилачке војске у наш завичај 1918 испуњена вековна тежња српског народа у Б. и Х. да се уједини са браћом из Србије, Црне Горе и осталих српских земаља. Због ове тежње народ се у Б. и Х. у 19 и 20 веку неколико пута дизао на устанак, Црна Гора водила 5, а Србија три своја најкрвавија рата. На том питању почео је 1914 велики светски рат.

³⁵¹ *Политика*, бр. 10358, од 25. марта 1937. године.

³⁵² М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 171.

³⁵³ Цитирано према: М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 172.

Имајући све то у виду, сматрамо да нико није овлашћен са српске стране да ма шта мења на већ створеном односу Б. и Х. без припита 1.200.000 њихових Срба. Без босанске државне традиције, везани успоменама за стару Немањићку државу и вековном борбом за ослобођење за Србе из Србије и осталих српски земаља, дају браћи Хрватима у свом завичају слободу политичког и племенског опредјељивања у оквиру југословенске националне и државне заједнице, али га траже и за себе и неће ником дозволити да им га одузме.³⁵⁴ Овако јасан и резолутан став вођства Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, сасвим је извјесно није донесен под утицајем Бранка Чубриловића, па се поставља питање под чијим је заиста утицајем дошло до овако јасног националног профилисања ове странке, барем када су у питању Босна и Херцеговина. Са овим је свакако у вези и иницијатива за промјену назива Савеза земљорадника у Српска земљорадничка странка, који се појавио у прољеће 1937. године, такође из редова земљорадника у Босни и Херцеговини. Иако се понегдје и др Бранко Чубриловић помиње као један од иницијатора за промјену имена странке, ипак из расположиве грађе може се недвосмислено закључити да је креатор ове иницијативе био Чедомир Кокановић, а први пут је саопштио на састанку првака ове странке у Бањој Луци, почетком маја 1937. године. О томе је Душан Бранковић обавјештавао шефа странке Јована Јовановића на следећи начин: „Драги Јоцо будите увјерени да овој ствари није нико крив, ниједан сељак, па ни Др Чубриловић, већ Чедо Кокановић.“³⁵⁵ Бранковић је даље објашњавао Пижону како је текао поменути састанак у Бањој Луци, те да је послвије реферата др Чубриловића о раду странке устао Чедо Кокановић и „почео србовати“, па разјарен наставио да виче „да нема Удружене опозиције, већ да смо ми народу лагали, у своме говору много је вријеђао и Доктора (Чубриловића п.а.), али њему Доктор није ништа одговаро, и тако Чедо разјарен виче ми хоћемо Српску земљорадничку странку...“³⁵⁶ Да не би дошло до разбијања конференције Чубриловић је начелно прихватио да се Кокановићев предлог упути вођству странке у Београд, а затим је обавијестио Пижона да он тај

³⁵⁴ Исто.

³⁵⁵ АЈ, 80-34-287/288 (Душан Бранковић Ј. Јовановићу из Бањалуке 21. маја 1937. године).

³⁵⁶ Исто.

предлог неће ни упућивати страначким вођама.³⁵⁷ У истом писму Чубриловић је демантовао све оно што пише у новинама, те да он никако не стоји иза тог предлога, а своје виђење српства објаснио на следећи начин: „Ми српство на зборовима обрађујемо као антипаролу – паролу српства, којим се стичу и капитали и лични и партијски. За нас је српство једнако хрватству по равноправности удјела у државној заједници – а онда по сељаштву које представља гро Срба и Хрвата.“³⁵⁸ Дакле, из свега наведеног дало би се са приличном сигурношћу устврдити да је у онако формулисаној резолуцији са Земаљске скупштине Савеза земљорадника у Сарајеву, понајвише било прстију Чеда Кокановића, а понајмање Бранка Чубриловића. Што се тиче промјене имена странке, о томе се вођство странке никада није озбиљно ни бавило, а поготово што Чубриловић ову иницијативу, као што је већ речено, никада није ни упутио у Београд. Осим тога, по свему судећи, отпора промјени назива странке било је и у другим крајевима Босне и Херцеговине. Тако, на примјер, Бранко Пудар из Мостара, тврдио је да је овај предлог одбијен и од представника Савеза земљорадника у Херцеговини. Он је то Лазару Марковићу објашњавао на следећи начин: „Колико је српски народ у овим крајевима далеко уздигнут изнад уског племенског имена, у данашње време опште друштвене пометености и дезоријентације, служи као јасан доказ неприхватање и једнодушно одбацивање познатог предлога г. Др Бранка Чубриловића да б. Савез земљорадника промени име у Српска земљорадничка странка.“³⁵⁹

У сваком случају, узбуна коју је изазвао меморандум Демократске странке имао је у Врбаској бановини специфичну тежину, јер су српски политичари, иако дубоко разједињени, били сагласни без изузетка у томе да бране политичку самобитност и економску самосталност Босанске Крајине. У томе су, како је писала *Отаџбина*, јула 1937. године, били сви сложни: „и највећи противници шестојануарског режима и најљући демократи и најискренији поборници слоге са Хрватима, какав је Душан Кеџмановић, устају у одбрану Крајине од васкрсавања

³⁵⁷ АЈ, 80-34-518/519 (Б. Чубриловић Ј. Ловановићу из Бањалуке 31. маја 1937. године).

³⁵⁸ Исто.

³⁵⁹ АЈ, 85-2-519 (Бранко Пудар из Мостара Лазару Марковићу 19. јуна 1937. године).

прошлости и турске и аустријске.³⁶⁰ Због тога је сваки помен могућности да Босанска Крајина буде поново подчињена Сарајеву, код њих изазивао отворено незадовољство. Тако је на примјер, буру реаговања у листу *Отаџбина*, који је иначе био гласило Самосталне демократске странке за Крајину, изазвао један текст муслимана у Босанској Крајини, који су се одвојили од ЈМО и прикључили хрватском покрету. У тексту под насловом „Меморандум и демократија“, ти Хрвати муслимани су тражили преуређење државе на пет федералних јединица, Хрватску, Словенију, Војводину, Србију и Босну и Херцеговину, а у састав ове задње би ушла и Босанска Крајина.³⁶¹ Реагујући на ово *Отаџбина* је писала: „Шаљу нас тамо куд су нас трпали Турци и Аустријанци, и гдје су нас само силом држали. Шаљу нас, држимо, само зато што то одговара формули историјских граница. Да ли стварно одговара, то не питају. А да ли одговара жељи, потребама и интересима ових крајева, то још мање.“³⁶² Оштре полемике по овом питању, *Отаџбина* је водила и са листом *Муслиманска свијест* из Сарајева, који је такође, тражио враћање Врбаске бановине у састав „историјске“ Босне. Међутим, последице серије напада на *Отаџбину* радикалне хрватске и муслиманске штампе, прота Кеџмановић, који је активно учествовао у овим полемикама, оградио се од писања *Отаџбине*, тврдећи да је он иступио из листа и да се његовим уредницима Малићем и Мољевићем нема ништа, те да је у читавој тој полемици учествовао „из локалних интереса.“ На ово његово саопштење реаговали су Мољевић и Малић, демантовали изјаву прота Кеџмановића да он не стоји иза ових полемика и изразили жаљење „што је Кеџмановић напустио борбу за овај крај и његове интересе.“³⁶³ Послије овога, не можемо се отети утиску да се прота Кеџмановић још од Загребачких пункциција 1932. године, понашао као уцијењен човјек, коме неко други диктира политички став. И онда када се усуди да каже шта мисли, веома брзо, ко зна под чијим утицајем, он почиње да се „посипа пепелом“ и демантује сам себе.

³⁶⁰ Цитирано према: Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 219.

³⁶¹ Исто.

³⁶² Исто.

³⁶³ Исто, 220.

Негативан одговор који је Демократска странка добила од својих партнера у Удруженој опозицији, Радикалне странке и Савеза земљорадника, изазвао је прилично незадовољство у редовима демократа, поготово што је Савез земљорадника наставио своје индивидуалне контакте са Мачеком. То су у редовима демократа доживљавали као „нож у леђа“.³⁶⁴ Режимска штампа, попут *Врбаских новина*, уредно је доносила негативне изјаве Љубе Давидовића на рачун Савеза земљорадника и њихових вођа, а посебно њихове самосталне акције око преговора са Мачеком.³⁶⁵ У то вријеме, када је у питању ЈРЗ у Врбаској бановини, њихов главни противник је био Савез земљорадника, па је и сва оштрина иступања против резолуције Демократске странке, била усмјерена више према Савезу земљорадника него према демократама. Тако је, на примјер, серија зборова које је у то вријеме по Крајини држао народни посланик Бранко Миљуш била усмјерена скоро искључиво против Савеза земљорадника, а Стијепо Кобасица је на збору ЈРЗ у Прњавору, осуђујући резолуцију демократа, искористио прилику да осуди све српске странке које подржавају федерализацију земље.³⁶⁶

Даљи преговори око успостављања заједничке платформе и дјеловања странака Удружене опозиције, били су прекинути конкордатском кризом, када су се и опозиција и позиција у земљи бавили скоро искључиво овим питањем, али међусобни контакти опозиционих вођа нису ни тада сасвим прекидани. Када је у питању Савез земљорадника у Босни и Херцеговини, Бранко Чубриловић је и даље био неуморна веза са Загребом, али је занимљиво да су се у разговоре са СДК укључили и босанскохерцеговачки радикали. Тако је, на примјер, крајем августа 1937. године у Загреб путовао један од вођа херцеговачких радикала Смаилага Ћемаловић и тамо разговарао са Срђаном и Савом Косановићем те са Мачековцима. О том путу он је јако кратко и прилично конспиративно извијестио Лазара Марковића 10. септембра, наводећи само да су Мачековци јако љути на радикале због тога што се нису јавно изјаснили о резолуцији Демократске странке, док је садржај разговора и са њима и са Косановићима оставио за усмени разговор са

³⁶⁴ М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 173.

³⁶⁵ *Врбаске новине*, бр. 1300, од 7. јула 1937. године.

³⁶⁶ Исто.

Марковићем, како је навео у писму.³⁶⁷ На жалост, премало је извора да би се јасно освијетлило по чијем налогу и са којим намјерама је Ђемаловић путовао у Загреб, али остаје евидентно да су и неки босанскохерцеговачки радикали учествовали у припремама споразума опозиције. Какви су били њихови ставови по том питању за сада је на основу доступне грађе прилично тешко издефинисати.

Сложене унутрашњо-политичке, али и спољно-политичке околности, а надасве жеља да се обори Стојадиновићев режим, приморале вођства србијанских опозиционих странака не само да постигну заједнички споразум, већ да заједно постигну споразум са ХСС и СДС. Споразум је потписан 8. октобра 1937. године, а у штампи је објављен 10. октобра. Споразум су потписали Љуба Давидовић, Јован Јовановић и Аца Станојевић у име србијанске опозиције, те Влатко Мачек и Адам Прибићевић у име ХСС, односно СДС. Споразум је формулисан у шест тачака. У првој се говори о народном суверенитету као „стожеру сваке државне организације“, у другој тачки се констатује да је устав из 1921. године био „донет без Хрвата“, а устав из 1931. године „не само без Хрвата и против Хрвата, већ и без Срба и против Срба.“ Трећа тачка наглашава сагласност потписаних о неопходности увођења новог уставног поретка „који би био заснован на начелима народне владавине, а остварио би се као заједничко дело Срба, Хрвата и Словенаца“. Четврта тачка констатује да су ове странке заступници српског и хрватског народа и да је „крајњи час да се прекине са свим недемократским системима и режимима; и да се омогући Хрватима и Србима и Словенцима да споразумно организују своју државну заједницу...“ Пета тачка садржи конкретне предлоге, а прије свега образовање нове владе од поменутих странака, која ће, у сарадњи са Круном, одмах прогласити један привремени основни закон, који ће вршити функцију привременог устава, а по коме ће одмах бити укинут важећи устав из 1931. године. Тај „основни закон“ ће садржавати „све битне принципе државе, који су ван спора“, то јест, гарантовати уставну, парламентарну монархију на челу са династијом Карађорђевића, гаранције за грађанске и политичке слободе и парламентарни систем владавине, те одредбу по којој ће Уставотворна скупштина донијети нови устав већином гласова Срба, Хрвата и Словенаца,

³⁶⁷ АЈ, 85-2-411 (Смаилага Ђемаловић Лазару Марковићу 10. септембра 1937. године).

посланика те скупштине. Други став пете тачке предвиђао је да нова влада истога дана прогласи „правичан и демократски изборни ред“ и распише изборе за Уставотворну скупштину, те да гарантује слободу избора. Коначно, шеста тачка наводи да поменуте странке стварају један блок ради спровођења програма наведеног у споразуму.³⁶⁸ Већ на први поглед, јасно је које су тачке овог споразума донесене на инсистирање Мачека, а које на инсистирање србијанске опозиције. У сваком случају, за спровођење овог плана, потписницима је била неопходна сагласност кнеза Павла, коју су они и очекивали, што се види већ из прве тачке споразума.

Иако је овај споразум у том тренутку изгледао као дуго чекано и прилично реално рјешење југословенске унутрашње кризе, он је одмах наишао на критике и то наравно прво од стране оних чији је силазак са власти споразум предвиђао, то јест, владе Милана Стојадиновића и ЈРЗ. Истог дана када је у дневним листовима објављен текст споразума, објављена је и реакција владе и то кроз саопштење Агенције „Авала“, која је свој коментар дала у облику реаговања политичких кругова ван Удружене опозиције. У овако датом саопштењу владе, наводи се да споразум не рјешава основно хрватско питање, већ да оно и даље остаје предмет „даљих и нових погађања“. Све што споразум подразумева јесте „процедура“, која је окарактерисана као државни удар. Осим тога, по мишљењу „политичких кругова изван Удружене опозиције“, у споразуму се као неоспорна не помињу питања државних граница, јединство војске ни јединство државе и народа, па се поставља питање да ли су та питања у ствари спорна итд. Из комплетног споразума влада је закључила да он не рјешава главни проблем, да води земљу у несигурност и неизвјесност као „један скок у маглу“, и на крају да он напушта демократске принципе доласка на власт који су предвиђени уставом, већ предвиђа долазак на управу земље државним ударом.³⁶⁹

Према извјештајима који су, одмах после обнародовања споразума у штампи, почели стизати Милану Стојадиновићу, реакција српске политичке елите у Босни и Херцеговини, барем њеног претежног дијела, према споразуму била је

³⁶⁸ *Политика*, бр. 10552, од 10. октобра 1937. године (Текст споразума).

³⁶⁹ Исто.

изразито негативна. Већ 15. октобра 1937. године, бан Лукић је писао Стојадиновићу да „Босански Срби, нарочито они из ЈНС, јавно и врло жучно осуђују споразум У. О., не крију да се ствара нова политичка платформа на којој се могу лако и радо наћи са ЈРЗ, јер веле *Југославија је у опасности*. Овај евентуални заједнички рад ЈРЗ и ЈНС нарочито јавно истиче Бранко Кашиковић, индустријалац из Хаџића, бивши против кандидат г. Др Бранка Калуђерчића.³⁷⁰ Према даљним наводима бана Лукића и прота Милан Божић је изразито негативно реаговао на споразум Удружене опозиције и изразио бојазан за будућност државе. Слично је реаговао и Радмило Грђић, који је у Сарајеву одржао састанак истомишљеника и са тог састанка је објављена и разаслана резолуција у којој је оштро осуђен споразум, прије свега, због тога што су обе стране „напустиле идеју народног јединства, а усвојиле концепцију о три народа као основи читавог државног живота у будућности.“³⁷¹ Осим тога, у поменутој резолуцији, јасно је, великим словима, наглашено да је споразум Удружене опозиције потписан у „исти дан и час“ када је прије три године у Марсељу убијен краљ Александар. Ова злослутна паралела није могла да не остави мучан утисак на све Србе у Босни и Херцеговини. Сасвим је извјесно да је овај споразум у посебно незгодан положај довео присталице радикала у Босни, јер је потпис на споразум који је отворено водио земљу у федерализацију, ставио и Аца Станојевић. То је био ко зна који пут да радикали у Босни и Херцеговини добију неку врсту „шамара“ од свог вођства из Београда, јер ни овога пута, као ни много пута прије тога, нису били питани за мишљење и одлуке су им просто наметане. Оваква ситуација и несумњиво незадовољство Срба у Босни и Херцеговини, могли су само ићи у прилог ЈРЗ, па је бан Лукић тражио од Стојадиновића да сви одбори ЈРЗ крену у енергичну акцију против споразума, јер ће у противном ЈНС мобилисати српске масе у Босни и Херцеговини и тако и оно мало присталица ЈРЗ превести у своје редове.³⁷² Међутим, на опште изненађење скоро сасвим су изостале реакције ЈРЗ у Босни и Херцеговини. Наиме, одмах по објављивању текста споразума, Антон Коросец је послао упутства бановима да све организације ЈРЗ енергично иступе против споразума. Али, изостала

³⁷⁰ АЈ, 37-48-389 (Бан Предраг Лукић Милану Стојадиновићу 15. октобра 1937. године).

³⁷¹ АЈ, 37-48-393 (Текст резолуције).

³⁷² АЈ, 37-48-389 (Бан Лукић М. Стојадиновићу 15. октобра 1937. године).

је таква инструкција Мехмеда Спаха својим присталицама у Босни и Херцеговини, те су тако муслимани показали потпуну резервисаност и пасивност, а пошто су у већини одбора ЈРЗ у Босни и Херцеговини муслимани водили главну ријеч, изостала је осуда Споразума од стране босанскохерцеговачких одбора ЈРЗ. Пошто је од предсједника сарајевске општине Бичакчића сазнао да Спахо не само да није наредио муслиманима акцију против Споразума, већ је захтијевао да се по питању осуде „застане и сачека“, бан Лукић је предузео акцију да сазна због чега се Спахо овако понаша. О својим сазнањима он је Стојадиновића обавијестио 15. октобра на следећи начин: „1. Муслиманима не иде у рачун ова акција, јер ће она на првом месту здружити и груписати сада разједињене и завађене Србе у Босни, а тиме у многеме умањити супериорни њихов положај у Ј.Р.З. [...] 2. Да се сачека да ову акцију прво спроведе Министар г. Др. Коросец у Словенији, где до данас ниједно општинско веће ни партијска организација ЈРЗ нису јавно иступили у овом правцу.“³⁷³ Ни у наредном периоду ситуација се није поправила, па је Лукић 20. октобра писао Стојадиновићу да „Резервисаност Муслимана у Босни у погледу јавног изјашњавања о споразуму У. О. сада је очигледна, јер за ових десет дана ниједан се град није изјаснио [...] из целе Босне добијам од наших пријатеља – ЈРЗ – питања, зашто се Босна не изјашњава. Срби чланови ЈРЗ у Босни налазе се у веома незгодном положају, јер своја осећања и негодовања против споразума У. О. не могу јавно да манифестују, јер не могу да иступе као партијска целина.“³⁷⁴ Сада је дефинитивно и Стијепо Кобасица могао да се увјери да је био у великој заблуди када је само неколико мјесеци прије ових дешавања, критикујући резолуцију демократске странке и идеје о федерализацији земље, тврдио да „Босна као централна област имаће и у овом питању да каже своју одлучну реч, а та ће реч бити у корист државне целине. У овом питању са Србима православним наћи ће се и наша браћа Муслимани који са нама данас чине једну нераздвојну целину.“³⁷⁵ С друге стране, према бану Лукићу, ни Хрвати у Босни и Херцеговини нису показивали претјерану радост споразумом, али су показивали задовољство тиме што је Мачек још једном успио да разједини Србе, а

³⁷³ Исто.

³⁷⁴ АЈ, 37-48-391 (Бан Лукић М. Стојадиновићу 20. октобра 1937. године).

³⁷⁵ *Врбаске новине*, бр. 1300, од 7. јула 1937. године.

из чега они могу извући само корист. О томе је Лукић писао на следећи начин: „Хрвати интелектуалци нису нарочито одушевљени, али подвлаче да је то морални успех за Хрвате, када им вође трију бив. србијанских партија признају индивидуалност, т. ј., признају да су Хрвати посебан народ, те сматрају да би то у даном моменту било од велике користи за Хрвате и за њихово афирмирање као народ са свим атрибутима, које један самосталан народ треба да има. У круговима ултрахрвата, који нису ни за какав споразум, па ма са које стране он долазио, влада уверење да ће овај споразум затровати до максимума односе између Срба и да ће од евентуалног хаоса Хрвати имати користи.“³⁷⁶

С обзиром на изразито негативно реаговање већине Срба у Босни и Херцеговини на стварање Блока народног споразума, а с друге стране могућност да, због Спахове тактике, дјелују у своју корист и код муслимана, прваци Удружене опозиције повели су у наредном периоду најживљу акцију на придобијању присталица, првенствено међу Србима, за своју нову политику. Већ 14. октобра једним „писмом пријатељима“ обратио се др Лазар Марковић настојећи да присталицама радикала објасни нови став вођства странке. Позивајући се на сувереност народа као највећи принцип за који се увијек борила Радикална странка, Марковић је настојао да оправда споразум тврдећи да је он „јасан и прецизан и да у њему нема ништа штетно ни по државу ни по Србе.“³⁷⁷ Као велики успјех Споразума, Марковић је наводио усаглашени принцип уставне парламентарне монархије на челу са династијом Карађорђевића, те политичке и грађанске слободе, док је уређење државе и сва остала спорна питања остављено будућој Уставотворној скупштини. Убрзо послије Марковића саопштењем су се огласиле и друге вође радикала, прво Милош Трифуновић, а затим, 25. октобра и Аца Станојевић. У убјеђивању својих присталица у благодети Споразума, предњачили су прваци Савеза земљорадника, који су, посебно током октобра и новембра, скоро свакодневно држали зборове по разним мјестима Босне и Херцеговине. О томе је бан Дринске бановине, без имало устезања обавјештавао Стојадиновића о то да је на читавом простору његове

³⁷⁶ АЈ, 37-48-391 (Бан Лукић М. Стојадиновићу 20. октобра 1937. године).

³⁷⁷ АЈ, 37-11-124 (Писмо Лазара Марковића присталицама, насловљено са „Драги пријатељу“).

бановине Удружена опозиција повела „врло живу агитацију путем конференција и приватних састанака на којима њихови прваци образлагавају и бране постигнути споразум.“³⁷⁸ С друге стране, према истом извјештају у редовима ЈРЗ „настала је потпуна инертност“³⁷⁹ Што се тиче акције ЈНС против споразума, бан Лукић тврди да је, последице почетног енергичног иступа, и код њих у последње вријеме завладало одређено смиривање, па и резервисаност. Лукић је то тумачио њиховом новом политичком логиком коју је он из својих извора овако сагледао: „У њиховим редовима проносе [се] верзије о томе, да босански муслимани лако могу изменити своју политику према ЈРЗ, јер им се *Споразумом* пружа остварење њихових давнашњих жеља о здруженим Босни и Херцеговини као четвртој покрајини, у којој би они били бројно најјачи и најорганизованији и прави господари. У том случају, Београд би хтео не хтео морао се на њих ослонити, те би они – ЈНС у Босни – добили онај значај и важност, које су Срби у Босни имали по уједињењу и после 6. јануара 1929. год.“³⁸⁰ Ово је био први знак да је и вођство ЈНС почело калкулисати новим политичким комбинацијама, што ће се убрзо показати као истинито. Вођа Земљорадника Јован Јовановић, објашњавао је Србима у Херцеговини, почетком новембра 1937. године да је сам Мачеков потпис да признаје државу Југославију и династију Карађорђевића на челу са краљем Петром, довољна гаранција Србима и да ће „наш српски народ у Херцеговини схватити да смо и до сада радили и урадили један добар и користан посао и за народ и за државу [...] У овим судбоносним данима по народ и државу ја верујем да ће и код Вас проговорити здрава свест и бистрина Херцеговца и да ћете споразум између Срба и Хрвата схватити као једну насушну потребу за народ и државу.“³⁸¹ Дакле, у нову 1938. годину, српска политичка елита, али и народ који је слиједио, улазио је са новом и још већом неизвјесношћу. Осим тога, у Врбаској бановини услиједила је 1. јануара 1938. године промјена бана, пошто је Богољуб Кујунџић 4. октобра 1937. године именован за

³⁷⁸ АЈ, 37-48-398 (Бан Лукић М. Стојадиновићу 30. октобра 1937. године).

³⁷⁹ Исто.

³⁸⁰ Исто.

³⁸¹ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost*, 398 (Писмо Јована Јовановића пријатељима од 3. новембра 1937. године).

министра шума и руда. За новог бана Врбаске бановине именован је Тодор Лазаревић, дотадашњи народни посланик и један од најистакнутијих првака ЈРЗ у овој бановини. Лазаревић је био именован за бана иако је његов посланички говор који мјесец раније изазвао праву узбуну у бановини, а у Бањој Луци довео до протестног скупа. Поводом његовог именовања Врбаске новине писале су о „спонтаном и огромном одушевљењу“ народа цијеле Врбаске бановине, посебно приликом његовог дочека који је организован у многим мјестима кроз која је пролазио приликом повратка из Београда, послје именовања.³⁸² Међутим, да са Лазаревићем нису баш сви били одушевљени у Бањој Луци и Врбаској бановини свједочи и једно анонимно писмо упућено Милану Стојадиновићу, у коме му се на поспрдан начин „честита“ на избору бана, а Лазаревић карактерише као ноторни пијаница и кавгаџија. На крају тог писма Стојадиновићу је упућено упозорење да пази кога шаље у Босну и да се са Босном не ради „оно што сте радили са Старом Србијом.“³⁸³ Било како било Лазаревић није ни стигао да докаже своје квалитете као бан Врбаске бановине, јер је непуна три мјесеца послје именовања за бана, 21. марта 1938. године, изненада умро у Бањој Луци. Наслиједио га је његов дотадашњи замјеник Цветковић. Слично се десило и са баном Дринске бановине, др Душаном Давидовићем, који је такође, само неколико мјесеци послје именовања изненада умро у Сарајеву, фебруара мјесеца 1938. године. Што се тиче избора др Богољуба Кујунџића за министра у влади Милана Стојадиновића, ни то није прошло без оштрих критика на Кујунџићев рачун. Један од најугледнијих некадашњих радикала у Босни и Херцеговини, а тада већ присталица ЈРЗ, прота Вељко Гргуревић, оштро је протествовао против овог избора тврдећи да су се присталице ЈРЗ у Врбаској бановини „грозно разочарале“ у Богољуба Кујунџића. Тим поводом, прота Гргуревић је писао: „У недавном моме извештају, ја сам Вам нарочито нагласио, да је, с обзиром на политичке прилике у БиХ, а посебно на међусобне односе у Ј.Р.З., садањи положај Срба у Ј.Р.З. више него бедан. Но, од како је г. Богољуб Кујунџић ушао у Краљевску владу и постао тако један од првих ваших сарадника међу Србима у Б. и

³⁸² *Врбаске новине*, бр. 1736, од 1. јануара 1938. године

³⁸³ АЈ, 37-51-329 (Анонимно писмо упућено Милану Стојадиновићу, без датума).

Х. – ми Срби, Ваши људи, до највеће смо мере збуњени и за акцију у корист странке потпуно паралисани и онемогућени.³⁸⁴ Између осталог, Гргуревић је оптуживао Кујунџића да је стално у друштву са људима из ЈНС, па чак и са представницима „црвених радничких организација“. Уз то га је оптуживао да зенички рудник за чиновнике намјешта само католике и комунисте, води харангу против др Калуђерчића, Шефкије Бехмена и још неких људи. Као директну последицу таквог рада министра Кујунџића, Гргуревић је сматрао јачање ЈНС у Босни и Херцеговини. Чини се да је прота Гргуревић ипак мало претјерао у оволиким оптужбама на рачун Кујунџића, те да у овим оптужбама има више личног анимозитета него стварног чињеничког стања о раду министра Кујунџића. Сличне оптужбе на рачун Кујунџића Стојадиновићу је упутио и Милан Петровић, посебно апострофирајући Кујунџићево дружење са старим политичким пријатељима из ЈНС и његову кадровску политику, засновану највише на родбинским везама,³⁸⁵ што је и иначе била видна карактеристика политичког живота Краљевине Југославије.

Први мјесеци 1938. године у Босни и Херцеговини су протекли прилично мирно, осим наравно редовних политичких зборована, који су полако постајали свакодневица становништва Босне и Херцеговине. Пажњу политичке јавности заокупљало је именовање нових сенатора и сенатски избори заказани за 6. фебруар 1938. године. Изборима је претходило именовање оних сенатора, који нису бирани на изборима, већ постављани краљевим указом. Ове промјене у чланству Сената свакако су били добра прилика за Милана Стојадиновића и владу да се ријешу старих, наслијеђених сенатора, који су чинили опозицију у Сенату и на тај начин наносили доста политичке штете Стојадиновићевом режиму. У ранијим сазивима Сената било је неколико представника Срба из Босне и Херцеговине, који су били оштра опозиција владајућој гарнитурани, као, на примјер, др Саво Љубибратић, Атанасије Шола, др Васо Глушац, др Урош Круљ. Једним дијелом вјероватно и због тога, од 11 сенатора именованих краљевим указом 9. јануара 1938. године, међу њима није био ниједан Србин из Босне и Херцеговине, а једини је Хамдија

³⁸⁴ АЈ, 37-45-527 (Вељко Гргуревић М. Стојадиновићу из зенице 7. фебруара 1938. године).

³⁸⁵ АЈ, 37-15-259 (Милан Петровић М. Стојадиновићу 30. августа 1938. године).

Карамехмедовић био из ових покрајина постављен указом за сенатора.³⁸⁶ Послије тога, прва брига владајуће гарнитуре била је да обезбиједи побједу својим кандидатима на предстојећим сенатски изборима. Избори су одржани 6. фебруара 1938. године, а од укупно 23 сенатска мјеста 17 их је освојила ЈРЗ, 6 СДК, док Удружена опозиција није освојила ни једно. Једини Србин из Босне и Херцеговине који је изабран за сенатора на овим изборима био је др Богољуб Кујунџић у Врбаској бановини.³⁸⁷

Већ приликом збора у Сарајеву поводом сенатских избора, др Мехмед Спахо је ставио до знања да су у изгледу веома брзо нови парламентарни избори, што је, према тврдњама Краљевске банске управе Дринске бановине, мобилисало све политичке партије да одмах крену у предизборне скупове. Ово само показује колико је политичка сцена Краљевине Југославије у том тренутку била скоро драматично наелектрисана. У току мјесеца марта на простору Дринске бановине најактивнија је била Удружена опозиција, али је банска управа сматрала да ово форсирају искључиво србијански политичари. Што се тиче хрватског дијела Удружене опозиције, као и могућности њиховог заједничког рада, КБУДБ је дала занимљиво опажање: „Ствар са хрватским делом Удружене опозиције, на територији бивше Босне, стоји друкчије. Др. Шутеј и присталице бив. ХСС радиће и агитоваће по политичком програму Мачековог покрета, употребљујући познату аргументацију против Срба и Београда, без обзира на „споразум“. Од овог политичког акта Хрватикатолици у Босни не очекују апсолутно ништа, јер он не садржи оно што се њима из Загреба обећавало, т. ј. слободна Хрватска. Другим речима, нема идејног и политичког јединства у самим циљевима Удружене опозиције, кад се тиче Срба и Хрвата заједно, па према томе се иде у раскорак и у предизборној кампањи.“³⁸⁸ Иако се Стојадиновићава влада тек у јесен 1938. године одлучила за расписивање избора, свима је већ било јасно да ће се избори одржати те године, па је у складу са тим, предизборна кампања за парламентарне изборе трајала читаве 1938. године. Упоредо

³⁸⁶ *Политика*, бр. 10641, од 10. јануара 1938. године.

³⁸⁷ Исто, бр. 10672, од 8. фебруара 1938. године.

³⁸⁸ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 454 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јануар-март 1938. године).

са страначким зборовима текло је организовање нове страначке структуре која је требала да чини Блок народног споразума. Од читаве Босне и Херцеговине, ову организацију је најлакше било спровести у Босанској Крајини, гдје су биле познате опозиционе вође. Акциони одбор за организацију Блока народног споразума у Врбаској бановини формиран је крајем марта 1938. године и у њега су ушли Б. Чубриловић и Ч. Кокановић испред Савеза земљорадника, М. Кунчић, Н. Љубичић, Д. Ћосић и С. Радман, испред ХСС, прота Душан Кеџмановић испред СДС и Коста Мајкић испред радикала.³⁸⁹ Душа овог Акционог одбора био је др Чубриловић, а његово функционисање он је замислио као трајну категорију која треба да постоји и послије рјешавања хрватског питања. Иако је страначки вођа, Јован Јовановић осудио рад земљорадничке левнице на челу са Драгољубом Јовановићем и дистанцирао се од њих, ипак је др Чубриловић поприлично кокетирао и са овом фракцијом у редовима земљорадника.³⁹⁰ С друге стране, у Дринској бановини је много теже било наћи заједничке модалитете рада Блока народног споразума, прије свега због тога што је др Шутеј и даље водио скоро самосталну акцију међу католицима, припремајући их за сваку евентуалност, уколико Мачек промијени своје политичко гледиште.³⁹¹ Поред тога, треба рећи да је значајан фактор било и то што Срби у босанском дијелу Дринске бановине, наклоњени опозицији, просто нису имали довољно јаких политичких личности које би могле повести ову акцију и успјешно је спровести, као што је то радио др Чубриловић у Крајини. Међутим, иста ситуација је владала и када је била у питању владајућа ЈРЗ. Чак, шта више, вршилац дужности бана Дринске бановине Михаило Кречковић сматрао је да „чињеница да се наши босански Срби никако прену и својски сврстају у редове Југословенске радикалне заједнице, где им је у овим озбиљним временима једино и место“ лежи управо у недостатку политичког вође. А то што немају политичког вође Кречковић је објашњавао чињеницом да босански Срби „нису аутономисти“ и да они не желе и не

³⁸⁹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 226.

³⁹⁰ Исто, 226-227.

³⁹¹ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 456 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јануар-март 1938. године).

прихватају никаквог локалног вођу.³⁹² Акцију међу радикалима у Херцеговини за приступање у редове Блока народног споразума, водио је у име Лазара Марковића Стојан Шпадијер. Осим што је у више наврата држао конференције са присталицама радикала, он се у Мостару састајао и са првацима ХСС Марком Сутоном и др Баришом Смољаном, али и поред тога, конференције које је он држао биле су посјећене углавном од стране муслимана и православних.³⁹³ Шпадијер је још и прије потписивања споразума долазио у Мостар и на препоруку Лазара Марковића држао конференције радикалима, а остао је познат и по томе што је једном приликом говорио седам и по сати од укупно 10 колико је провео у Мостару.³⁹⁴ Напоре радикала да своје присталице у Босни и Херцеговини приведу Блоку народног споразума, понекад су спречавале и власти, па су тако, на примјер, крајем јуна мјесеца 1938. године у Сарајево допутовали др Лазар Марковић, Миша Трифуновић и Крсто Милетић, са намјером да одрже збор, али им је то од стране власти било забрањено. Умјесто тога, они су одржали заједнички ручак са представницима ХСС и Удружене опозиције, али и тада будно праћени од стране власти.³⁹⁵ Занимљиво је да Краљевска банска управа Дринске бановине у свом извјештају не наводи зашто је баш била забрањена конференција радикалских вођа у Сарајеву, јер су у то вријеме потпуно слободно одржавани зборови свих политичких групација на простору Дринске бановине. Поред свега наведеног, успјеху Блока народног споразума у босанском дијелу Дринске бановине сметала је и прилично јака позиција ЈНС у овим

³⁹² АЈ, 37-48-445 (Михаило Кречковић Милану Стојадиновићу 29. маја 1938. године). Своје виђење овог проблема Кречковић је Стојадиновићу изложио на следећи начин: „И поред тога што су наши национални идеали остварени рекао бих, да обзиром на локалне и друге прилике у ван српским крајевима - наши босански Срби носе у души осећај, да ти идеали ипак постигнути нису; тај осећај одржава мисао код наших Срба, да је стварање локалних вођа погрешно, те је мисао о једном вођи босанским Србима много ближа и симпатичнија. То сам запазио и приликом последњег боравка Министра Господина Кујунџића овде, кад се је са те стране хтела да убаци мисао о вођи Срба Босне и Херцеговине, а која је, то се може позитивно рећи, пропала. Босански Срби нису аутономисти и верујем да то неће никада ни бити, јер би били препуштени на милост и немилост осталим двома политичким групама – Муслимана и Хрвата који су данас компактни. Та мисао о једном вођи постоји код овдашњих Срба усађена и њу би требало овде сваком приликом са стране политичких људи отворено и интензивно форсирати, а никако је кочити покушајем за стварање неког локалног вође.“

³⁹³ АЈ, 85-2-566 (Миле Вујадиновић из Мостара Лазару Марковићу 14. новембра 1937. године).

³⁹⁴ АЈ, 85-2-565 (Миле Вујадиновић Лазару Марковићу 24. јануара 1937. године).

³⁹⁵ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 499 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1938. године).

крајевима. Можда су управо ови крајеви били и највећа снага ЈНС, јер су је представљале многе угледне и значајне личности политичког живота међу Србима, попут Атанасија Шоле, Уроша Круља, Сава Љубибратића, Шукрије Куртовића, и других. Због тога и активност ове странке у босанским срезовима Дринске бановине није јењавала ни у овом периоду, а посебно је била активирана послје расписивања парламентарних избора за децембар 1938. године. Банска управа из Сарајева извјештавала је да су током мјесеца октобра на простору Дринске бановине биле активне све политичке групације, а посебно ЈНС „која је изгледа сконцентрисала највећу пажњу и полаже највећу наду за успех на Сарајево, односно на сарајевски срез и на босанске Србе.“³⁹⁶ Међутим, ту оправдану наду у успјех ЈНС на овим просторима, знатно је умањио вођа странке Петар Живковић и то само два мјесеца прије избора.

Указом краљевих намјесника од 10. октобра 1938. године распуштена је Народна скупштина и парламентарни избори заказани за 11. децембар исте године.³⁹⁷ Предизборна кампања ЈРЗ започела је званично 16. октобра 1938. године, првим предизборним говором Милана Стојадиновића одржаним у Београду пред партијским функционерима, а одмах затим започела је кампања ЈРЗ по свим бановинама. Поред Мехмеда Спаха, носиоци предизборне кампање ЈРЗ у Босни и Херцеговини требали су бити двојица министара, Богољуб Кујунџић и Бранко Калуђерчић. Кујунџић је већ 14. октобра допутовао у Сарајево и већ тада започео предизборну кампању, која званично још није била ни почела. Он је, том приликом изразио увјерење да ће Срби Босне и Херцеговине листом гласати за ЈРЗ на предстојећим изборима „Јер нема Србина православног, који не осећа потребу заједничке сарадње са браћом муслиманима.“³⁹⁸ Осим тога, Кујунџић је устврдио да његово политичко „вјерују“ не искључује ни сарадњу са „браћом Хрватима, са којима ће кад тад Југословенска радикална заједница направити исти такав један споразум који ће задовољити подједнако и Србе и Хрвате и Словенце.“³⁹⁹ Централно

³⁹⁶ 580 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар-децембар 1938. године).

³⁹⁷ *Политика*, бр. 10909, од 11. октобра 1938. године.

³⁹⁸ *Врбаске новине*, бр. 1498, од 16. октобра 1938. године.

³⁹⁹ Исто.

мјесто кампање ЈРЗ били су напади на Удружену опозицију, посебно на Споразум, али и на оне политичке струје које су се накнадно прикључиле Удруженој опозицији. Такав случај десио се прво са Љотићем, а затим са ЈНС и већ у свом првом предизборном говору Милан Стојадиновић је приступање ЈНС Удруженој опозицији прокоментарисао на следећи начин: „Већег издајства програма и веће безначаљности политичка историја ове земље није до сада никад познала.“⁴⁰⁰ Заиста, овај корак вођства ЈНС представљао је праву сензацију у тадашњем политичком животу Краљевине Југославије, која је ову странку, барем када су у питању Босна и Херцеговина, довела на руб пропасти. Главну улогу у контактима између Удружене опозиције, рачунајући и Мачека, и вођства ЈНС одиграо је Алберт Крамер, генерални секретар ЈНС, који је, исти дан када су расписани избори, започео преговоре са странкама Блока народног споразума.⁴⁰¹ Већ 12. октобра Радни одбор Блока народног споразума позвао је на изборну сарадњу ЈНС и Љотића. Као резултат тога услиједила је бурна сједница предсједништва странке 13. октобра и коначно рјешење Главног ужег одбора странке, 14. октобра, да се на изборе иступи на листи Влатка Мачека.⁴⁰² Ова одлука, чини се, значила је и почетак краја ЈНС у Босни и Херцеговини. Већ 13. октобра огласио се др Урош Круљ, који је нешто прије тога иступио из редова ЈНС, и у својој изјави нагласио да је та одлука странке фатална и да неминовно мора довести до њеног гашења. Он је, као добар познавалац прилика у Босни и Херцеговини, тврдио да ће ова одлука вођства ЈНС изазвати прави револт у овим покрајинама и да се у њима неће наћи ниједног „трезвеног југословенски националног човека, а нарочито ни једног Србина, који ће гласати за листу г. Мачека, осим неколико ветрогоња и фантаста.“⁴⁰³ Ова одлука није изазвала револт само у чланству ЈНС у Босни и Херцеговини већ и у другим областима Краљевине Југославије, а цијепање је кренуло из самих врхова ЈНС, од Николе Узуновића, Светислава Поповића, др Деметровића и других значајних личности из вођства ове странке. Међутим, несумњиво је оставила најштетније посљедице за ЈНС баш у Босни и Херцеговини,

⁴⁰⁰ *Политика*, бр. 10915, од 17. октобра 1938. године.

⁴⁰¹ *Политика*, бр. 10911, од 13. октобра 1938. године.

⁴⁰² *Политика*, бр. 10913, од 15. октобра 1938. године.

⁴⁰³ *Врбаске новине*, бр. 1499, од 19. октобра 1938. године.

гдје је ова странка имала и највише изгледа за успјех на предстојећим изборима. За веома кратко вријеме из ове странке су иступили скоро сви њени виђенији чланови и симпатизери са простора који је раније обухватала Босна и Херцеговина, а посебно из редова Срба. Поред Уроша Круља, за свега неколико дана из ЈНС јавно су иступали један за другим истакнути припадници ове странке: др Авдо Хасанбеговић, др Васо Глушац, Шукрија Куртовић, Васо Јовановић, Јово Поповић и други.⁴⁰⁴ Бивши сенатор Јово Поповић изјавио је да „Везивање за листу др Мачека значи давање потенцијала, значи повећање енергије, значи прилив нових снага за извођење оних циљева, које је себи поставио др Мачек.“⁴⁰⁵ Др Васо Глушац позвао је чак своје пријатеље и симпатизере у Врбаској бановини да гласају за „унитаристичку листу г. др. Милана Стојадиновића“, изјављујући да се споразумом СДК-УО од 8. октобра 1937. године, а који је обновљен 14. августа 1938. године, када је уз велику помпу о „Народном споразуму“, у Београду боравио др Мачек, у ствари поткопавају и руше темељи државе.⁴⁰⁶ И поред свега наведеног, вођство ЈНС је чврсто вјеровало да и без ових људи може задржати своја упоришта у Босни и Херцеговини, па је током октобра и новембра долазило до честих посјета првака ове странке, прије свих, П. Живковића, Б. Јевтића и Јова Бањанина, Босни и Херцеговини. И поред тога, банска управа из Сарајева је била увјерена да је приступање ЈНС Удруженој опозицији оставило тешке последице по ову странку у Босни и Херцеговини.⁴⁰⁷

Слично као и вођство ЈНС и Димитрије Љотић је приступио Удруженој опозицији, што је била још чуднија политичка комбинација. Због тога су већ 15. октобра *Врбаске новине* донијеле вијест да је једна група омладинаца из редова Љотићеве странке у Бањој Луци прешла у редове ЈРЗ.⁴⁰⁸ Пошто је врло брзо осјетио да је његово прилажење Удруженој опозицији наишло на револт његових присталица, Љотић је повукао сагласност о заједничком раду са УО и ријешо да самостално изађе на парламентарне изборе.

⁴⁰⁴ *Врбаске новине*, бр. 1501, од 21. октобра 1938. године.

⁴⁰⁵ Исто, бр. 1502, од 23. октобра 1938. године.

⁴⁰⁶ Исто, бр. 1503, од 26. октобра 1938. године.

⁴⁰⁷ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 499 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар-децембар 1938. године).

⁴⁰⁸ *Врбаске новине*, бр. 1498, од 16. октобра 1938. године.

Предизборна кампања за ове изборе била је необично оштра и одвијала се у крајње затегнутим друштвено-политичким приликама. Извјештаји из Дринске бановине биљежили су поједине политичке испаде, као што су спаљивање државних застава у Фојници на дан прославе уједињења, а у неколико случајева забиљежени су и физички обрачуни.⁴⁰⁹ Међутим, ни у Врбаској ни у Дринској бановини, предизборни сукоби нису узимали забрињавајуће размјере за разлику од Савске и Приморске бановине, то јест, оних њихових дијелова гдје су Хрвати чинили већину становништва. У једном извјештају Краљевске банске управе Приморске бановине, говори се о психичком и физичком терору који су у предизборној кампањи проводиле присталице ХСС на својим политичким неистомишљеницима.⁴¹⁰ Притисак није вршен само на обичан народ већ и на чиновништво. Забрањујући растурање Мачековог летка „Свеукупном хрватском чиновништву“ 8. децембра 1938. године, бан Приморске бановине Мирко Бујић је, између осталог, навео у свом саопштењу и следеће: „Скрећем пажњу да, док се са стране носиоца листе др Стојадиновића у изборним агитационим прогласима влада умереност и достојанство без икакве харанге и нападаја на противне листе и њихове носиоце, а Кр. влада је издала наређења у погледу коректног и законитога држања чиновништва приликом избора, дотле носиоц опозиционе листе на један харангерски протузаконити начин и за интелигентно чиновништво унижавајући и претећи начин покушава чинити недопустиви притисак.“⁴¹¹ Дакле, било је и више него очигледно да хрватска опозиција у оним крајевима гдје су Хрвати били у већини, фактички ради и даље шта хоће, те да Споразум са србијанским опозиционим партијама тамо у ствари и није

⁴⁰⁹ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 584 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар-децембар 1938. године).

⁴¹⁰ АЈ, 37-49-551 (Извјештај КБУПБ Министарству унутрашњих дела од 19. децембра 1938. године). О методама психичког и физичког терора којима су присталице ХСС подвргавале своје неистомишљенике у овом извјештају се каже: „Психички терор вршио се усменим и писменим погубљеним претњама, а највише у 4 ока од уста до уста, конспиративно, дошаптавањем, потајно дајући тон мистике и тајанствености као и убацивањем *сензационалних* вести о будућим догађајима и акцијама дра Мачека. Физички терор вршио се нападајима на личности те оштећивањем имовине, паљевинама кућа и кућних објеката, рушењем њиховим, вађењем винових лоза, уништавањем вођака и уопште свега онога што претставља било какву имовинску вредност за појединце. Ови нападаји на лица те уништавање имовине вршила су се увек по ноћи, када није било близу органа државне безбедности.“

⁴¹¹ АЈ, 37-49-545 (Телеграм бана Бујића М. Стојадиновићу од 8. децембра 1938. године).

значио ништа. Осим тога, показало се да је попустљивост владе Милана Стојадиновића према јасном и јавном испољавању хрватског национализма, све више била тумачена као слабост власти, што је само још више потхрањивало експанзију тог национализма. Сукоба је у више мјеста било и на сам дан гласања на појединим гласачким мјестима.

Према званичним резултатима избора које је 12. децембра 1938. године објавило Министарство унутрашњих дела, листа др Милана Стојадиновића освојила је на простору читаве Краљевине Југославије укупно 1,636.519 гласова, листа др Мачека 1,336.823 гласа и листа Димитрија Љотића 30.310 гласова.⁴¹² На простору четири бановине које су обухватале територију прешестојануарске Босне и Херцеговине, резултати су у процентима били следећи: Дринска бановина: Стојадиновић 57,47%, Мачек 41,38%, Љотић 1,15%; Врбаска бановина: Стојадиновић 51,06%, Мачек 48,43%, Љотић 0,51%; Приморска бановина: Стојадиновић 20,91%, Мачек 77,92%, Љотић 1,17%; Зетска бановина: Стојадиновић 64,09%, Мачек 35,39%, Љотић 0,52%.⁴¹³ У босанским срезовима Дринске бановине, за народне посланике изабрани су: На листи др Милана Стојадиновића: др Мехмед Спахо и др Бранко Калуђерчић (град Сарајево), Исмет Гавран Капетановић (Чајнице), Незир Спахић (Зеница), Асим Шеремет (Вишеград), др Шефкија Бехмен (Високо), Др Саво Бесаровић (срез Сарајево), др Џафер Куленовић (Жепче), др Хивзија Гавран Капетановић (Рогатица), др Мехмед Спахо (Тузла), Љубомир Пантић (Бијељина), Исмет Бегташевић (Сребреница), Авдо Салихбеговић (Кладањ), Стево Максимовић (Брчко), Зухдија Хасанефендић (Власеница). На листи др Мачека у Дринској бановини изабрани су следећи народни посланици: др Нико Љубичић (Фојница), Анто Матковић (Травник) и Тошо Цветковић (Зворник).⁴¹⁴ Дакле, у Дринској бановини на листи ЈРЗ, од укупно 15 посланика ове странке, изабрано је 11 муслимана⁴¹⁵ и 4 Србина. На листи Влатка Мачека изабрана су два Хрвата и један

⁴¹² *Политика*, бр. 10972, од 13. децембра 1938. године.

⁴¹³ Исто.

⁴¹⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год 8, књ. 1, Београд 1939, I претходни састанак, држан 16. јануара 1939. године, 5-6.

⁴¹⁵ Спахо је биран у два среза.

Србин и то са листе Савеза земљорадника. Према томе, у Дринској бановини је изабрано укупно 11 муслимана, 5 Срба и 2 Хрвата. гледајући са позиција тадашњих страначких коалиција, чини се да је ЈРЗ у Дринској бановини остварила заиста значајну побједу. С једне стране за то је имала захвалити вјерности муслимана Дринске бановине Мехмеду Спаху и политици коју је водио, а с друге стране чињеница да је и добар дио Срба у новонасталим политичким околностима своје гласове најрадије дао Југословенској радикалној заједници. Само по себи разумије се да је предизборни потез Петра Живковића о приступању листи др Мачека, представљао потпуни политички промашај када су у питању Срби који су живјели у босанском дијелу Дринске бановине, јер ни један кандидат ЈНС на листи Влатка Мачека није успио да избори посланички мандат, иако су на тој листи у име ЈНС биле кандидоване угледне политичке личности попут Јова Бањанина, за град Сарајево, Богољуба Јевтића за срез Сарајево, Риста Ђокића за срезове Високо и Фојница, Добросаву Јевђевића за срезове Рогатица и Чајниче, Милана Божића за срез Вишеград (у коме је на претходним изборима био изабран за народног посланика), Мухамеда Прељубовића за срез Зворник и тако даље. Слично су прошли и остали опозициони кандидати на листи Влатка Мачека, др Милан Јојкић, прота Душан Комљеновић, Петар Перић и други чланови Радикалне странке, те др Милош Тупањанин, Арсо Копривица и други на листи Савеза земљорадника у оквиру Мачекове листе. Јово Поповић је из Сарајева, половином јануара 1939. године, обавјештавао шефа странке Јована Јовановића о разлозима због којих Савез земљорадника није остварио боље изборне резултате у Дринској бановини. По њему, ти разлози су били сљедећи: „1) посве нелојално држање наших предизборних савезника, нарочито ЈНС – Не само да су износили личне ствари против наших кандидата нарочито против Копривице, него су и цијелу нашу организацију оговарали пред сељацима и приказивали је као разбијену и расцјепкану у неколике групе. 2) изборна психоза у којој је живио наш српски сељак. Мржња и борба против Спахе и Муслимана, носила је и руководила опозиционо расположење Српског сељака у овим крајевима... Стојећи на становишту класне организације ми нијесмо

могли сијати мржњу између сељака муслимана и Срба, свјесни да би тим рушили основна начела саме организације... 3) Неодстатак материјалних средстава...⁴¹⁶

За разлику од Дринске, Мачекова листа остварила је знатно боље резултате на простору Врбаске бановине. На листи ЈРЗ у овој бановини за народне посланике изабрани су: прота Душан Суботић (Босанска Градишка), Бећир Ђонлагић (Тешањ), Милан Гњатовић (Теслић), др Петар Костић (Прњавор), Лазар Црљић (Дервента), др Цафер Куленовић (Градачац), Душан Милошевић (срез Бањалука), Богдан Миљуш (Приједор), Ферид Церић Јабланица (Босански Нови), др Хамид Ефендић (Грачаница), Милан Дурман (Двор), др Петар Костић (град Бањалука), др Бранко Миљуш (Сански Мост), Милан Мијић (Кључ), Богољуб Кујунџић (Босанско Грахово), Фетах Крупић (Босанска Крупа), Нурија Поздерац (Цазин), Симо Маријанац (Јајце), Војислав Станишић (Гламоч) и Душан Новаковић (Босански Петровац). На листи Влатка Мачека изабрани су: др Бранко Чубриловић (Босанска Дубица), Алекса Јовановић (Маглај), др Милош Тупањанин (Добој), Петар Живковић (Котор Варош), Абдулах Ибрахимпашић (Бихаћ) и Душан Бранковић (Мркоњић Град).⁴¹⁷ Дакле, од укупно 26 посланика изабраних у Врбаској бановини, њих шесторица су били са листе др Влатка Мачека. Веома је занимљиво видјети како су се бирачи Врбаске бановине опредјељивали према вјерској припадности. За листу М. Стојадиновића гласало је 69.762 православна гласача, 2.639 католика и 34.269 муслимана. За Мачекову листу определијелило се 47.700 православних гласача, 34.499 католика и 20.306 муслимана.⁴¹⁸ Овакав резултат гласања у Врбаској бановини никако није могао импоновати Стојадиновићевој влади, а за то је министар Кујунџић оптужио муслимане који су масовно гласали за опозициону листу, умјесто за владину листу коју је подржавао и Мехмед Спахо. Као доказ за своје тврдње, Кујунџић је Стојадиновићу послао прецизне статистичке податке о гласању муслиманских бирача у појединим срезевима. Из тих података видљиво је да је, на примјер, у срезу Бихаћ од 4202 муслиманска бирача за ЈРЗ гласало само њих 587, за Мачекову листу

⁴¹⁶ АЈ, 80-38-436 (Писмо Јова Поповића Ј. Јовановићу од 14. јануара 1939. године).

⁴¹⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, I претходни састанак, држан 16. јануара 1939. године, 4-5.

⁴¹⁸ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 237.

чак 2573, док их је 1042 апстинирало. У срезу Кључ, од 3145 муслиманских бирача, за ЈРЗ је гласало само 541, за Мачекову листу 2076, док их је апстинирало 528.⁴¹⁹ Сличне податке Кујунџић је дао и за срезове, Добој, Јајце, Котор Варош, Сански Мост и Цазин. Према Кујунџићевим тврдњама, сви православни кандидати ЈРЗ у овим срезовима, осим Цазина, прошли би за народне посланике да муслимани нису гласали за опозицију.⁴²⁰ Као још један разлог приличног успјеха опозиције у Врбаској бановини, Кујунџић је навео да је против ЈРЗ „радило целокупно свештенство на челу са г. Др Иринејом Ђорђевићем као и један велики број учитеља.“⁴²¹

У херцеговачким срезовима Приморске бановине, резултати избора били су сасвим у складу са очекивањима. За народне посланике у овим срезовима изабрани су на листи Милана Стојадиновића сљедећи народни посланици: др Милан Улмански (Бугојно), др Хивзија Гавран Капетановић (Коњиц), Хусеин Чишић и Јован Радуловић (Мостар). На листи др Мачека изабрани су: др Јурај Шутеј (Дувно), Иван Челан (Ливно), др Бариша Смољан (Љубушки), др Јаков Гргурић (Прозор).⁴²² С обзиром на то колико су проблема имали око организације ЈРЗ у Приморској бановини, посебно у Мостару, чини се да је ЈРЗ сасвим добро прошла на овим изборима. Наиме, до пред саме изборе православни и муслимани нису имали у Мостару заједнички одбор ЈРЗ, а у том мјесту је ведро и облачио предсједник градске општине Хусага Чишић, који се те функције није хтио одрећи чак ни када је изабран за сенатора. У таквој ситуацији, пуне двије године, пет од укупно 6 Срба градских вијећника је било у оставци. Тек је др Душан Васиљевић успио крајем октобра 1938. године да формира један јединствени одбор ЈРЗ од по десет муслимана и православних, али је борба за кандидатуру и даље настављена свом жестином. На

⁴¹⁹ АЈ, 37-45-559 (Табеларни преглед гласања муслиманских бирача на изборима од 11. децембра 1938. године, у срезовима Бихаћ, Добој, Јајце, Кључ, Котор Варош, Сански Мост и Цазин).

⁴²⁰ АЈ, 37-45-558 (Б. Кујунџић М. Стојадиновићу 14. децембра 1938. године).

⁴²¹ Исто.

⁴²² *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год 8, књ. 1, Београд 1939, I претходни састанак, држан 16. јануара 1939. године, 5.

крају је рјешење дошло из Београда, па су за кандидате ЈРЗ у Мостару признати само Хусага Чишић и Јован Радуловић и обојица су изабрани за народне посланике.⁴²³

У херцеговачким срезовима Зетске бановине, гдје су Срби били у главном већинско становништво, побиједиле су убједљиво листе Милана Стојадиновића и то у свим срезовима, осим у Билећи. За народне посланике на листи ЈРЗ изабрани су: Вељко Вишњевац (Гацко), Саво Даниловић (Требиње), Урош Додер (Невесине), Славко Ратковић (Требиње) и Исмет Гавран Капетановић (Фоча). На листи др Мачека побиједио је др Лазар Марковић, за срез Билећа.⁴²⁴ Побједу опозиционом кандидату др Лазару Марковићу у Билећи, који је наступао испред радикала, омогућили су придружени гласови Војислава Гаћиновића (Савез земљорадника) и Секуле Зечевића (ЈНС), јер је Марковић појединачно имао мање гласова од кандидата ЈРЗ у овом срезу Саве Димића.⁴²⁵ Занимљиво да су у срезу Љубиње биле чак три листе ЈНС и ипак нико од њених кандидата није успио проћи за народног посланика, а један од тих кандидата био је и др Саво Љубибратић, један од најугледнијих представника ове странке у Босни и Херцеговини. И поред тога, Љубибратић је добио свега 6 гласова. Било је очигледно да на овај начин српски народ у Херцеговини кажњава превртљиву политику Петра Живковића и њихово кандидовање на листи др Мачека. Слично је у Гацку прошао и ранији народни посланик Ристо Грђић на Мачековој листи у име ЈНС, који је овога пута био убједљиво поражен од кандидата ЈРЗ Вељка Вишњевца. Да Невесине ипак није било радикалска кула у Херцеговини, како су се Лазару Марковићу хвалили радикали из Невесиња пред изборе, најбоље доказује и податак да они овом приликом нису ни имали свог кандидата на Мачековој листи, а приликом избора убједљиво је побиједио кандидат ЈРЗ.

Укупно узевши Стојадиновић није могао бити задовољан резултатима избора, јер је огроман број гласова добила Мачекова листа, а осим тога велики број бирача је своје незадовољство политичким приликама у Краљевини Југославији изразио и

⁴²³ АЈ, 37-49-536 (Извјештај КБУПБ Министарству унутрашњих дела од 21. новембра 1938. године).

⁴²⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год 8, књ. 1, Београд 1939, I претходни састанак, држан 16. јануара 1939. године, 6.

⁴²⁵ *Политика*, бр. 10972, од 13. децембра 1938. године.

изборном апстиненцијом. Само захваљујући изборном закону, Стојадиновићева листа добила је 306 посланичких мјеста, а Мачекова свега 67, али то није био прави показатељ односа политичких снага у земљи. Било је јасно да Стојадиновићева политика не наилази на широку подршку у земљи, да се Хрвати и даље стриктно држе политичког курса Влатка Мачека, да муслимани у појединим дијеловима прешестојануарске Босне и Херцеговине отказују послушност Мехмеду Спаху, посебно у Врбаској бановини, те да Срби у крајевима западно од ријеке Дрине не показују ни даље претјерану вољу да подрже владине политичке концепције. Посебно поразно на Стојадиновића морали су дјеловати изборни резултати из Врбаске бановине гдје је чак 47.700 православних Срба гласало за разне странке на Мачековој листи, то јест, фактички за Мачекову листу. Ништа мање поразан није био ни податак да је чак 20.306 муслимана ове бановине гласало против Спаха, а велики број је и апстинирао.

Сигурно да је најзадовољнији овим резултатима могао бити Влатко Мачек, јер му се пружила прилика да преко Блока народног споразума сада манипулише са подацима о великом броју Срба који је гласао за његову листу. Суштински, то је исто што је раније радио Стјепан Радић преко Сељачко-демократске коалиције и тзв. пречанског фронта. Исто тако, ови резултати били су нови вјетар у леђа у својатању Босне и Херцеговине, а њих је посебно радовало то што је велики број муслимана у Врбаској бановини гласао против Спаха. У својој брошури Хрвати у изборима 11. просинца 1938. године, др Томо Јанчиковић је тврдио да је од 21.940 муслимана из „такозване“ Врбаске бановине, како је он назива, њих 11.111 гласало за ХСС, из чега је аутор извео сљедећи закључак: „Посљедњи избори показују врло значајно губање у редовима Босанских Муслимана. Расте наиме број гласача Муслимана за Хрватску сељачку странку. Појава која је одлучна за национално опредјељење Муслимана у Босни и Херцеговини. Баш код те појаве види се важност улоге Хрватске сељачке странке код уједињења свих Хрвата на истом националном и социјалном програму. Босански су Муслимани гласовали или изравно за Хрватску сељачку странку, или за Муслиманску организацију Хрватског сељачког покрета, којој стоји на челу

професор Хакија Хацић.⁴²⁶ Аутор је, на основу своји разматрања, на крају закључио: „Ови су дакле избори показали, да је Хрватска сељачка странка према тому најјача и најкомпактнија политичка организација у Босни и Херцеговини.“⁴²⁷ Наравно, аутору није ни пало на памет да прокоментарише гдје отишла она друга половина од 21.940 гласова муслимана Врбаске бановине, који су такође дали свој глас за неку од странака са листе др Мачека, али нису гласали ни за ХСС ни за Хакију Хацића и дали су они можда гласали за неку од српских странака са листе Влатка Мачека. Наравно, овакво писање имало је своје практичне циљеве у својатању Босне и Херцеговине од стране хрватских националиста, али је и само постојање и слободно растурање ове брошуре, у којој се на све начине вријеђа краљевска влада па и цјелокупан српски народ и отворено не признаје важеће уставно уређење, те се Врбаска бановина назива „такозваном“, најбољи показатељ какав су такозвани „терор“ Хрвати проживљавали од стране „београдских властодржаца“.

Као одговорног за овакав изборни резултат Стојадиновић је сматрао министра унутрашњих дела Антона Корошеца, који се потрудио да, користећи апарат власти, у Словенији себи осигура потпуну побједу, док такву врсту одлучности, према Стојадиновићевом мишљењу, није показивао када су у питању остале области Краљевине Југославије.⁴²⁸ У ствари, то је био само врхунац неслагања и борбе за превласт коју су већ дуже времена водили Стојадиновић и Корошец у оквиру јединствене владе. Због тога је већ 21. децембра 1938. године Стојадиновић извршио реконструкцију владе, у којој више није било Антона Корошеца. Умјесто њега, за министра унутрашњих дела, Стојадиновић је поставио свог оданог пријатеља и познатог полицијског стручњака Милана Аћимовића. У овој реконструисаној влади, мјесто се нашло и за Богољуба Кујунџића, као министра просвјете. Иако су у влади остали истакнути Корошчеви сарадници, ипак је свима било јасно да коалиција Стојадиновић – Корошец – Спахо полако почиње да се распада.

Иако су владини листови настојали су да докажу како је чак 75% српског народа гласало за листу Милана Стојадиновића и тиме 11. децембра доживио

⁴²⁶ Др Томо Јанџковић, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*, Zagreb 1939, 45.

⁴²⁷ Исто, 49.

⁴²⁸ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 217.

„еволуцију успаваног српства“,⁴²⁹ ипак одушевљење Срба политиком Милана Стојадиновића, барем када су у питању Босна и Херцеговина, није било ни тако велико ни тако јасно. Чини се да је највећи политички успјех за Стојадиновића, када су у питању Срби Босне и Херцеговине, било прилажење једног броја присталица ЈНС у редове ЈРЗ, али ни то није био резултат успјешне Стојадиновићеве политике, већ више резултат политичке трапавости Петра Живковића.

У нову 1939. годину, српски народ у Босни и Херцеговини и његова политичка елита улазили су потпуно разбијених редова, дубоко разједињени и међусобно завађени, чак и у оквиру исте странке, прилично збуњени и чини се добрано „згранути“ политичким вратоломијама партијских вођа из Београда, а чије су се последице најдиректније одражавале на политичке прилике у Босни и Херцеговини. Али и поред тога, може се једно поуздано тврдити, да су, без обзира на страначку припадност и међусобне симпатије и антипатије, Срби Босне и Херцеговине у том политичком тренутку били скоро јединствени по питању потребе одржавања државе и њеног јединства. Нимало случајно, то је на следећи начин и апострофирано у извјештају о политичким приликама у Дринској бановини из децембра 1938. године, гдје се између осталог каже: „Мислим да могу поуздано тврдити да ће сви Срби, осим малог броја ноторних левичара, демагога и марксиста, бити у сваком случају за државу и одржање државног и народног јединства, ако би крупни животни интереси државе дошли у питање.“⁴³⁰

⁴²⁹ *Врбаске новине*, бр. 1529, од 23. децембра 1938. године.

⁴³⁰ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 586 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за октобар-децембар 1938. године).

ГЛАВА VII

ЖИВОТ У СЈЕНЦИ РАТА (1939 – 1941)

Влада Драгише Цветковића и покушаји „дефинитивног“ рјешавања хрватског питања 1939. године

Резултати парламентарних избора 1938. године били су за Стојадиновића непријатни по више основа. Прије свега, вишегодишње толерисање хрватске опозиције и неконтролисаног бујања хрватског национализма, није Стојадиновића довело до рјешења главног унутрашње-политичког проблема, хрватског питања. С друге стране, спољнополитичке прилике биле су такве да је сређивање унутрашњих прилика у земљи постало приоритетан задатак власти, а Стојадиновић очигледно није био човјек који би могао понудити рјешење. Тога су већ били свјесни владајући кругови, а поготово принц Павле, па су их резултати избора само још више увјерили у неопходност одласка са власти Милана Стојадиновића. Осим тога, разочаран резултатима избора, Стојадиновић је послје њих све више почео да показује склоности ка завођењу курса чврсте руке у земљи, а избацивање Антона Корошеца из владе и довођење Милана Аћимовића за министра унутрашњих дела, наговјештавало је тај нови политички и државни курс Милана Стојадиновића.¹ Све је то само убрзало Стојадиновићево рушење, а посебно од како се у читаву ствар умијешао кнез Павле. Први знак да Стојадиновић губи политичко тло под ногама, био је одлазак Драгише Цветковића, једног од чланова Стојадиновићеве владе, убрзо послје децембарских избора, у Загреб на преговоре са Мачеком. Цветковић није имао Стојадиновићево одобрење за овај политички корак, али је зато он изведен са знањем кнеза Павла и његовим одобрењем.²

За то вријеме, у оним областима Краљевине Југославије који су били насељени већинским хрватским становништвом, посебно у Савској и Приморској бановини, стање је било до те мјере радикализовано да се послје децембарских избора 1938. године, очекивало проглашење Хрватског сабора, па чак и независне хрватске републике.³ Али, умјесто тога, Хрватско народно заступство, то јест, посланици Хрвати изабрани на децембарским изборима претходне године, као и они

¹ Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića*, 219.

² Исто.

³ М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 184.

који су у својим срезовима добили већину гласова, али због одредби изборног закона нису били изабрани, донијели су, на сједници у Загребу 15. јануара 1939. године, резолуцију у којој је саопштено да ће они бојкотовати Народну скупштину и владу, те да ниједна одлука највиших државних органа није обавезујућа за хрватски народ. Осим тога, у резолуцији су понављане старе фразе о „српској хегемонији“, о одузимању права хрватском народу, а упутили су и „упозорење“ домаћим властима, али и страним владама „на неодрживост и опасност оваквог стања“ итд.⁴ Полупријетећи тон који је садржавало ово саопштење, није изазвао неке бурније реакције од стране српских политичара, већ је, чини се, само још више убрзало обарање владе Милана Стојадиновића.

Са апстиненцијом посланика ХСС били су сагласни и посланици СДК, док су посланици Удружене опозиције и осталих политичких група које су биране на листи др Мачека, изјавили да они неће бојкотовати рад Народне скупштине.⁵ То се односило и на српске посланике из Босне и Херцеговине, изабране на листи др Мачека. Одлука посланика Савеза земљорадника да уђу у Народну скупштину, изненадила је и забринула, како каже Јово Поповић, присталице ове странке у Босни и Херцеговини, јер су они сматрали да се ни по чему њихови посланици „неће одвајати од посланика Хрватске сељачке странке.“⁶ Поповић је замолио Јовановића да у будуће о свакој оваквој промјени политике буду обавијештени сви значајнији људи из странке изван Београда, а посебно је упозорио Јовановића да при евентуалним будућим комбинацијама око владе ни у ком случају не улазе у било какав аранжман са Спахом, јер би на тај начин повриједили српског сељака у Босни и Херцеговини и њиховој странци „затворили пут у село.“⁷

⁴ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, 501-502 (Закључак сједнице Хрватског народног заступства од 15. јануара 1939. године).

⁵ *Политика*, бр. 11003, од 16. јануара 1939. године.

⁶ АЈ, 80-38-439 (Писмо Јова Поповића Ј. Јовановићу од 10. фебруара 1939. године).

⁷ Овакав став Поповић је објашњавао на следећи начин: „Ја сам Вам у прошлом писму саопштио да је наш Српски сељак у Босни и Херцеговини са 70% гласао за опозицију. Два веома јака разлога руководили су га у овом његовом држању. У првом реду овде се у њему пробудио његов кметски дух, дух мржње и вјековне борбе према угњетачу, аги и бегу. Он је видио да се тај ага и бег сада поново померају и поново се на њега натресају, а то је разбудило његову стару кметску и класну мржњу. Други момент који је упливисао на њихово држање јест њихово национално – српско – осјећање, које је увријеђено кобним политичким комбинацијама у овим последњим годинама. Ми сви у Босни

Иако су ушли у парламент, српски опозициони посланици из Босне и Херцеговине, одмах су нашли разлог и искористили прву прилику да се у новом парламенту оштро сукобе са посланицима владајуће странке, својим сународницима из Босне и Херцеговине. Уз низ међусобних увреда и клевета, у томе су предњачили Милош Тупањанин и Богољуб Кујунџић. Тако је, на примјер, на сједници Народне скупштине од 3. фебруара 1939. године, посланик Милош Тупањанин оштро напао Богољуба Кујунџића, оптужујући га да је захваљујући четири украдена гласа изабран на штету Чедомира Кокановића. Осим тога, Тупањанин је изнио потпуно бесмислену тврдњу да је вођа усташа Анте Павелић директно помогао ЈРЗ у кампањи тако што су новине „Хрватски борац“, које су се слободно дијелиле по Загребу, дан прије избора, донијеле Павелићеву слику и његов проглас хрватском народу да не гласа за Мачека, јер је он наводно „издајник“. Кујунџић је на ове оптужбе жустро одговорио да су српски посланици Савеза земљорадника из Врбаске бановине изгласани хрватским гласовима и на крају закључио: „Господо, то је моја реч још са једном једином напоменом; да никада у Босни и Херцеговини неће идеја Купинца победити идеју Солуна и Кајмакчалана.“⁸ Ове ријечи, као што ће се убрзо показати, имале су тешке последице не само по Кујунџића него и по цјелокупну владу Милана Стојадиновића.

Сценарио обарања владе Милана Стојадиновића био је веома сличан сценарију обарања владе Богољуба Јевтића, када је Стојадиновић дошао на власт, а као повод послужио је управо говор Богољуба Кујунџића на сједници народне скупштине 3. фебруара 1939. године, који је изговорен у полемици са Милошем Тупањанином. Тим поводом Мехмед Спахо, Џафер Куленовић, Миха Крек, Франц Сној и предсједник Посланичког клуба ЈРЗ Драгиша Цветковић, уз претходни договор са Антоном Корошцем у његовом стану, упутили су протестно писмо

мислимо да се у Београду води крива политика према босанским муслиманима. Тамо се мисли ако Спахо сједи у влади и у Београду да је и он и сво његово друштво запливало Српским водама и да је сав муслимански елемент у Босни и Херцеговини српски опредељен. А то је велика заблуда. За ове три године владања Спахинога, из Београда, настала је већа удаљеност између наших муслимана и Срба, него за свих прошлих 15 година. По примјеру клерикалне католичке цркве почеле су и њихове вјерске организације да одвајају муслимански елемент од нашег елемента и да му, на пр., забрањују присуствовање свим свечаностима које носе Српски – национални – и православни карактер.“ (Исто).

⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год. 8, књ. 1, III претходни састанак држан 3. фебруара 1939. године, 28-32.

Милану Стојадиновићу поводом Кујунџићевог говора и истовремено поднијели оставке на министарске позиције у Стојадиновићевој влади.⁹ Очигледно је да је читава ствар била раније припремљена, па су Стојадиновићеве наде да кнез Павле неће дозволити његово рушење са власти, биле узалудне. Чим му је ујутро, 4. фебруара 1939. године, Стојадиновић предочио ситуацију, кнез је одмах прихватио оставку цијеле Стојадиновићеве владе, исти дан обавио формалне консултације са политичарима, а увече тог истог 4. фебруара мандат за састав нове владе понудио Драгиши Цветковићу, до тада једном од најближих Стојадиновићевих сарадника. У Цветковићевој влади, поред Мехмеда Спаха и Цафера Куленовића, налазио се, као представник Босне и Херцеговине и др Бранко Миљуш. Миљуш је био до тада политички незнатна личност. Рођен је 1900. године у Босанском Шамцу, школовао се у Лушци Паланки и Бихаћу, а затим студирао право у Паризу гдје је и докторирао на међународном праву. Послије студија био је чиновник Општинске штедионице у Београду, а затим је прешао у државну службу, прво као секретар Министарства трговине, а од 1933. године као шеф кабинета предсједника Сената. До петوماјских избора 1935. године, није се бавио политиком нити је био члан било које политичке партије. Тек на тим изборима, по први пут, изабран је за народног посланика на земаљској листи Богољуба Јевтића за срез Сански Мост.¹⁰ Може се рећи да се Миљуш у политику укључио тек са оснивањем ЈРЗ, када је постаје њен активни члан, па је и на изборима 1938. године, био изабран на листи ЈРЗ за народног посланика. У најмању руку, изгледа прилично чудно именовање Бранка Миљуша у владу, наравно, ако се мислило да он представља Србе из Босне и Херцеговине у тој влади, јер ни много значајније политичке личности у владајућој структури из редова прекодринских Срба, попут Богољуба Кујунџића, Бранка Калуђерчића и других, нису имали моћ да буду њихови политички лидери. Чини се да је при избору др Миљуша за ову функцију, Цветковић већ имао у виду споразум са Хрватима, а у близини му је требала, у политичком смислу, нејака фигура Бранка Миљуша, а поготово када је у

⁹ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 220.

¹⁰ *Биографски лексикон, Народно представништво, Сенат и Народна скупштина*, уредио Ч. М. Митриновић, Београд 1935, 216.

питању лидерство над Србима у Босни и Херцеговини, са којом је рачунао да ће имати најмање проблема када дијелове Босне и Херцеговине почне да даје Хрватима.

За то вријеме у Босни и Херцеговини, иако је слабила изборна психоза, стање духова се никако није смиривало, а то се најчешће завршавало међунационалним и међувјерским обрачунима. У свом извјештају о политичкој ситуацији у Дринској бановини, за мјесец јануар 1939. године, вршилац дужности бана Дринске бановине, Михаило Кречковић, констатовао је, између осталог, и следеће: „Оне политичке групације које су на прошлим изборима однеле победу очекују следствено и резултате од задобијене победе. Међутим, присталице опозиције, чије се наде нису оствариле, налазе се у неодређеном ставу политичке разочараности и потиштености. Такав је случај са Србима у Босни, а тако исто и у србијанском делу Дринске бановине. Хрвати, предани потпуно вођству хрватског покрета, преко Шутеја и бискупа Шарића, не показују никакве знаке индивидуалног расположења, већ слепо примау одлуке т. зв. хрватског вођства. Муслиманске масе, компактне у огромном броју, остају у неизмењеном ставу поверења и привржености према г. министру Спахи.“¹¹ Дакле, ни после децембарских парламентарних избора 1938. године, политичке прилике у Босни и Херцеговини нису се битније промијениле. Побједа ЈРЗ обезбиједила је присталицама Мехмеда Спахе скоро апсолутну политичку моћ, која је понекад прелазила у бахатост. Као примјер тога да „појединци – муслимани, који врше извесне службене функције, пређу покатакд преко границе надлежности тих својих функција и уђу у домен повреде једног индивидуалног права суграђанина и државног функционера друге вере“, Кречковић је наводио случај учитељице Богуновић из Хацића код Сарајева. Наиме, због тога што се заједно са православном и католичком дјецом крсти у школи, предсједник општине бјелашничке Ибрахим Брчаклија и одборник те општине Ахмет Дуповац, пријетили су учитељици Богуновић да ће је позвати на одговорност и малтретирати је због тога што се крсти у школи у којој има и муслиманске дјеце.¹² С друге стране, као примјер незадовољства Срба у Дринској бановини, политиком владе Милана Стојадиновића, Кречковић је

¹¹ *Izvjestaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 622 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за јануар-март 1939. године).

¹² Исто, 624.

наводио случај свештеника са Пала код Сарајева, Сима Беговића, који је једном приликом критиковао Стојадиновића, Спаха, Корошеца и њега – Кречковића – а клео аустројске власти што га нису објесиле за вријеме Првог свјетског рата „да не гледа ово зло у својој земљи.“¹³ Све је ово, наравно, морало остављати тешке последице по међуљудске односе у Босни и Херцеговини, а Кречковић је навео неколико конкретних случајева обрачуна православних и муслимана у околини Сарајева. Исто тако Кречковић је навео примјер обрачуна између католика и муслимана у Крешеву, који су се међусобно изболи ножевима због тога што је један католик увриједио Спаху, а муслимани одговорили увредом на рачун Мачека.¹⁴ На основу свега тога, Кречковић је закључио да „у извесним крајевима Босне на територији Дринске бановине, а нарочито у срезу сарајевском, традиционална мржња и верска нетрпељивост између појединих племена има често за последицу међусобну тучу људи опречних конфесија, која туча бива изазвана непосредно политичко-партиским мотивима.“¹⁵ Оставка владе Милана Стојадиновића, у првом тренутку је изазвала одређену збуњеност међу присталицама ЈРЗ у Босни и Херцеговини, али је убрзо постало јасно да владајућа структура и даље остаје компактна, само сада са другачијим политичким курсом.

Већ у владиној декларацији, коју је Драгиша Цветковић прочитао пред народним посланицима 16. фебруара 1939. године, било је јасно речено да ће главно питање којим ће се ова влада бавити, бити „сређивање односа у погледима који већ двадесет година постоје код браће Хрвата на основне проблеме наше државне политике“, то јест, да „Краљевска влада сматра да споразум са Хрватима као и хрватско питање мора бити њена јасна и одлучна политика.“¹⁶ Иако није речено на који начин ће хрватско питање бити ријешено, Цветковић је у овој декларацији нагласио да ће бити остављене све раније методе и тактизирања у покушају рјешавања овог питања, која су их до тада само удаљавала од могућег рјешења.

¹³ Исто, 624-625.

¹⁴ Исто, 624.

¹⁵ Исто.

¹⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, год. 8, књ. 1, Београд 1939, I редовни састанак, држан 16. фебруара 1939. године, 76.

Дакле, притиснути спољнополитичким компликацијама, посебно под утиском Њемачке агресије на Чехословачку, али и намјерама Италије да се умијеша у подјелу плијена са Њемачком, нова влада и кнез Павле били су ријешени да по сваку цијену среде унутрашње прилике у земљи и хрватско питање ставе *ad acta*. Одлучне ставове владе по овом питању, поновио је Драгиша Цветковић у Народној скупштини 10. марта 1939. године, када је, између осталог, нагласио: „Важно је за све нас, да се једном за свагда одбаце све предрасуде из прошлости, да се рачуна са стварним чињеницама и да се ради искрено, одлучно и брзо. Разум мора да влада над осећањима.“¹⁷ Ове ријечи многи су већ тада протумачили као почетак краја интегралног југословенства, као званичне доктрине државне политике Краљевине Југославије. Тако је, на примјер, владину декларацију и изјаву Драгише Цветковића од 10. марта 1939. године, др Бранко Миљуш касније оцјењивао као тренутак када су по први пут признате националне индивидуалности у Краљевини Југославији и „на тај начин, пут аутономистичким и федералистичким тенденцијама био је слободан, док је освештано начело народног и државног јединства преживљавало своје последње дане. То је био крај доктрине интегралног југословенства.“¹⁸ Први је у Народној скупштини, од посланика из Босне и Херцеговине, Цветковићев говор критиковао др Милош Тупањанин, али не са позиција одбране интегралног југословенства већ више у жељи да изрази неповјерење овој влади и да заслуге за будући споразум са Хрватима припише својој странци, то јест, Удруженој опозицији, у смислу да је она својим споразумом са Мачеком натјерала владу на овакву политику.¹⁹ Нешто у том смислу покушао је да каже Јован Радуловић, посланик ЈРЗ из Мостара, али више успутно, критикујући два владина амандмана у вези са просвјетом и физичким васпитање и покушавајући да брани *Соко* Краљевине Југославије и протестујући против покушаја мијешања вјере у школску политику. Започињући свој говор, он је, између осталог рекао: „... у времену кад се народно и државно јединство спомињу све ређе и ређе, кад народно јединство постаје једна

¹⁷ Исто, XII редовни састанак, држан 10. марта 1939. године, 627.

¹⁸ Др Бранко Миљуш, *Споразум 1939*, Виндзор 1957, 3.

¹⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, XII редовни састанак, држан 10. марта 1939. године, 630-633.

отрцана стара крпелина, а кад идеја подвајања и федерализма почиње узимати маха, симптоматично је да до данас, после двадесет година нашег заједничког живота, постају код нас актуелни разговори који припадају сумрачним периодима наше прошлости.²⁰ Стиче се утисак да када су у питању српски народни посланици из Босне и Херцеговине, више нико од њих није имао ни снаге ни воље да брани интегрално југословенство, као што је то некада радио Васиљ Грђић. Истини за вољу, они више нису имали ни прилике да износе своје ставове о било чему иза скупштинске говорнице, јер је последња сједница парламента одржана 17. марта 1939. године. Указом краљевих намјесника, од 26. августа те године, Народна скупштина је распуштана, а нови избори нису одржани никада до почетка рата 1941. године.

За то вријеме кнез Павле је, преко Ивана Шубашића, већ контактирао са Мачеком, а убрзо је мандат за преговоре дао предсједнику владе Драгиши Цветковићу, који је већ 2. априла започео преговоре са Мачеком у Загребу. Када је у питању српска политичка елита из Босне и Херцеговине, у контакте са Мачеком били су укључени само прваци Савеза земљорадника Милош Тупањанин и Бранко Чубриловић. Иначе, став србијанских странака у оквиру Удружене опозиције према преговорима између Мачека и Цветковића био је прилично негативан, прије свега због тога што је Мачек напуштао споразум са Удруженом опозицијом из октобра 1937. године. Тај споразум предвиђао је процедуру по којој је требало да дође до политичких и уставних промјена у земљи, а тек онда да се разговара о територијалном разграничењу. Међутим, Мачек је, као предуслов било каквог споразума, захтијевао прво територијално разграничење и то са амбицијом да у састан нове аутономне хрватске јединице у Краљевини Југославији, уђе добар дио Војводине, пола Босне и Херцеговине, чак и Босанска Крајина, те Дубровник са приморјем до Херцег Новог. Са правом је шеф Савеза земљорадника, Јован Јовановић, примјетио да начин на који Мачек поставља хрватско питање, отвора истовремено српско питање у Краљевини Југославији.²¹ Главна брига шефова

²⁰ Исто, XIV редовни састанак, држан 14. марта 1939. године, 834.

²¹ Ljubo Voban, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd 1965, 148.

Удружене опозиције у том тренутку је, чини се, била да им се влада не уметне у споразум са ХСС и СДК, па су у више наврата тражили и од једне и од друге стране да буду укључени у разговоре. Бранко Чубриловић је у марту 1939. године боравио у Загребу и разговарао са Мачеком, а затим је свог шефа Јоцу Јовановића обавијестио да „Никад господин Мачек није био одлучнији за једну сарадњу у државним пословима. Зато је неопходно потребно, да се они горе опамете и да још ових дана идеја Народног споразума постане државни програм.“²² Оволику дозу вјере у спремност Мачека на споразум, Чубриловић је заснивао на једном „психолошком моменту“, то јест, спољнополитичкој опасности која се надвијала над земљу. Чубриловић у том тренутку очигледно није знао да је Мачек већ преговарао са грофом Ђаном, преко свог агента Бомбелеса, који је италијанском шефу дипломатије саопштио став да је идеал Хрвата независна хрватска држава на челу са једним италијанским принцом или, као још боље рјешење, персонална унија са Италијом. Али, суочени са њемачком експанзијом и забринути за властите интересе на Балкану, Италијани у том тренутку нису жељели да кваре односе са Краљевином Југославијом, коју су видјели као својеврсну брану продору Њемачке, па је Ђано одговорио Мачековом агенту да Италија остаје вјерна споразуму са Југославијом, постигнутом 1937. године.²³ На крају поменутог писма, Чубриловић је саопштио Пижону да је веома важно да он (Пижон) лично узме ситуацију у своје руке и додао: „При том ће Вас потпомагати г. Мачек. А Милош нека одигра ону улогу о којој је мени причао да се не би данашњи Претседник натураио као центрум ситуације.“²⁴ А Милош Тупањанин, на кога Чубриловић мисли у овом писму, имао је у том тренутку улогу посредника и преговарача између Удружене опозиције и Влатка Мачека, због чега је неколико пута у том периоду путовао у Загреб, понекад се и дуже задржавајући. Његов главни задатак био је да убиједи Мачека да Цветковић не представља српски народ и, посебно, да се држи споразума из октобра 1937. године. У једном од разговора, Тупањанин је скренуо пажњу Мачеку на договорену процедуру око рјешавања хрватског питања, која подразумијева прије свега

²² АЈ, 80-34-539/540 (Б. Чубриловић Ј. Јовановићу 24. марта 1939. године).

²³ Лј. Вобан, *Sporazum Svetković – Maček*, 112.

²⁴ АЈ, 80-34-539/540

доношење Уставног закона, политичке слободе, слободне изборе и тек онда разговоре о територијама. У том смислу Тупањанин је одмах послѣ првих разговора Цветковић – Мачек, почетком априла 1939. године, упозорио овог другог да се границе не могу повлачити на тај начин и да се мора питати српски народ, јер „кад Мачек поставља питање границе на неку географску основу онда и Срби морају постављати исто тако на етнографску основу.“²⁵ Опасност да Удружена опозиција буде искључена из разговора, истовремено је представљало опасност да нико од Срба из Босне и Херцеговине не буде укључен о преговоре који су се најдиректније тicali њихове судбине, јер Срби из Босне и Херцеговине који су припадали владајућој странци, нису уопште ништа знали о садржају преговора Цветковић – Мачек. То чак није знао ни једини представник босанскохерцеговачких Срба у Цветковићевој влади, др Бранко Миљуш. Он чак тврди да у то вријеме Цветковић уопште није сазивао сједнице владе и да њени чланови нису знали о чему Цветковић преговара са Мачеком. Али, и поред тога није се могло сакрити да се говори о подјели територија и да је Босна и Херцеговина на тапету. Велика сметња за постизање споразума на бази подјеле Босне и Херцеговине био је др Мехмед Спахо, који такође није био упућен у ток преговора, али се знало да је непомирљиви противник цијепања Босне и Херцеговине и давања њених дијелова новој Хрватској која се очигледно стварала. Због тога је његов кабинет у Београду постао „средиште босанске политичке активности“, како Миљуш каже. „Ми из Босне, којима је оштрица споразума стално висила над главом, често смо се састајали, саветовали и међусобно обавештавали. Нашу бригу делили су скоро сви Срби – чланови владе. У нашој заједници погледа Босна је заузимала једно од првих места и брига за будућност.“²⁶ Миљуш је покушавао и самостално да нешто уради, прије свега да утиче на Цветковића и објасни му да српску земљу и српски народ западно од ријеке Дрине не може поклањати Мачеку, а да тај народ уопште не пита за мишљење. Тај непријатни сусрет, Миљуш је описао на следећи начин: „Када сам успио да дођем до Цветковића, нашао сам га у гомили географских карата, са којих се још дизао мирис

²⁵ Lj. Voban, *Sporazum Cvetković – Maček*, 148.

²⁶ Б. Миљуш, *Споразум 1939. године*, 7.

свежих боја. Имао сам утисак да се налазим на Географском институту. Бацим поглед на ту чудну документацију и опазим да је сваки срез обрађен засебно и у три боје. Није било никакве сумње да ове боје претстављају становништво трију вера. Већ сама ова слика речито је потврђивала основаност наше зебње. У току жучног објашњења, Д. Цветковићу се измакла ова тешка реченица, која је откривала његове истинске намере: *Докле ћете нам ви, Срби из Босне, ометати споразум са Хрватима.*²⁷ Ова Цветковићева реченица пуно говори о стању у коме су се Срби из Босне и Херцеговине и њихова политичка елита налазили у периоду између два свјетска рата. Ујединивши се 1918. године са Србијом, босански и херцеговачки Срби су сматрали своју националну мисију завршеном, па сами тим и потребу да изграђују политичке вође које ће заступати њихове интересе. Сву своју судбину и све своје наде они су везали за Србију и политичаре из Србије, сматрајући да они најбоље штите њихове интересе и због тога нису ни жељели да воде политику која би била дисонантна са званичном државном политиком и у којој би њихови посебни интереси били истакнути изнад интереса цјелине српског народа, а то им се пречесто у том периоду обијало о главу, па и те 1939. године. А Београд је у том периоду пречесто занемаривао њихове интересе и показивао премало воље да их као дио свог етничког корпуса, који живи такође на дијелу српске етничке територије, узме у заштиту. Бранко Миљун је ову карактеристичну Цветковићеву реченицу прокоментарисао на следећи начин: „Овакво резонавање откривало је истовремено и један изузетни менталитет, на срећу, једне незнатне врсте политичара из Србије. За овај тип политичара простор од Дрине до Јадрана је претстављао маневарско политичко поље, а православни и муслимански живаљ на том подручју материјал за погађања. Како је Труман са Стаљином делио Кореју по паралели; Черчил Југославију на проценте: Женева Индокину по паралели, не питајући дотичне народе за њихову вољу, тако би и ови политичари секли ножем низ нашу кичму. Д. Цветковић је већ држао нож „карикаш“ у руци и изабрао ребра која ће нам посећи и дати Др. Мачеку.“²⁸

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 8.

За то вријеме дешавао се и расцјеп у редовима ЈРЗ, а двојица главних представника Срба из Босне и Херцеговине у вођству ове странке, Богољуб Кујунџић и Бранко Калуђерчић, припадали су оној групи незадовољника, која је са одласком Милана Стојадиновића са политичке сцене изгубила и своје позиције у власти. Разочарани свим што се дешавало око обарања Стојадиновићеве владе, али очигледно и гласинама о могућој подјели Босне и Херцеговине у преговорима Цветковић – Мачек, који су тада започели, њих двојица су 6. априла 1939. године, објавили заједнички проглас под насловом *Браћи Србима у Босни и Херцеговини*. У овом прогласу, Кујунџић и Калуђерчић се баве скоро искључиво Мехмедом Спахом и политиком ЈМО, још од 1928. године и првог споразума радикала са вођством ове странке, па све до тренутка када је, по њиховом мишљењу Спахо растурио ЈРЗ, то јест до пада владе Милана Стојадиновића. Објашњавајући своју улогу у редовима ЈРЗ, Кујунџић и Калуђерчић тврде да су се њих двојица трудили да отклоне све тешкоће у заједничком раду са муслиманима, свјесно прихватајући жртве на рачун српског народа у Босни и Херцеговини и сматрајући да Спахо то неће протумачити као „знак наше слабости, или као знак слабости Срба у Б. и Х. ради њихове политичке поцепаности. Хтели смо да се Срби православни и Муслимани у своме међусобном односу духовно измире и морално разоружају те тако ударе темеље за трајну и тесну политичку, привредну и културну сарадњу.“ Међутим, према Калуђерчићу и Кујунџићу, Спахо се у пракси никако није могао помирити са тим да Срби и муслимани у Босни и Херцеговини буду равноправни, јер је он желио да сарађује само са оним Србима у Босни који би њему били подређени и који би га, као, на примјер, Љубомир Пантић, апотекар и посланик из Бијељине називали „Вођом Восне“. Кујунџић и Калуђерчи у свом прогласу, поштено признају да њих двојица нису имали никаквог начина да утичу на Спаха да „према Србима у Б. и Х. буде правичнији до једино да апелирамо на његов осећај правичности.“ Према њиховим тврдњама то је био главни разлог што су Срби из Босне и Херцеговине према ЈРЗ заузели негативан став. По овом питању Кујунџић и Калуђерчић закључују да „За Србе у Б. и Х. има из свега овога једна поука а то је да не могу ни од кога очекивати ни у будућности, као ни у прошлости, ни од г. Спахе ни од г. Мачека и т.

д. да им даде више власти, него што они сами себи могу по својој квалитативној и квантитативној вредности прибавити и очувати.“ Износећи даље пред јавност, тада већ свима видљиву чињеницу, да превласт Спаха у редовима ЈРЗ у Босни и Херцеговини није долазила од његове снаге, већ од поцијепаности српских редова у Босни и Херцеговини, Кујунџић и Калуђерчић на крају позивају Србе на окуп под једну заставу „у борбу против свих који хоће да кроз БиХ повуку границу између Срба и Хрвата, у борбу против оних који хоће да Дрина опет буде граница између Босне и Србије“, завршавајући свој проглас узвицима „Живјела Југославија! Живео Краљ!“²⁹ Нема сумње да је циљ овог прогласа био да позове Србе Босне и Херцеговине да напуштају редове ЈРЗ, која је, према овој двојници некадашњих главних представника међу Србима у Босни и Херцеговини, била само једна велика грешка.³⁰

Скоро у исто вријеме када су се огласили Кујунџић и Калуђерчић, почео је својим „писмима браћи сељацима“ да се јавно оглашава и Добросав Јевђевић. Његово прво „Писмо пријатељима“ полиција у Сарајеву је заплијенила 20. априла 1939. године, дакле непун мјесец дана пошто је одржан Конгрес Југословенске националне странке. На том Конгресу усвојена је и упућена политичким пријатељима резолуција у којој је, у првој тачки, саопштено да ЈНС остаје непоколебљиво вјерна својој „националној идеологији и начелима свога програма“, што је практично значило да је она „после свих неуспеха, заблуда и погрешака наше двадесетогодишње државне политике, за које носе одговорност све политичке струје и странке, дубоко уверена да би се у духу правилно схваћеног Југословенског унитаризма, уз стварну деконцентрацију државне власти, децентрализацију државне управе и најширу народну самоуправу, била могла осигурати и изградити потпуна једнакост и

²⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз, 1675/39 (Текст Прогласа).

³⁰ Наводећи своје разлоге због који напуштају ЈРЗ, Калуђерчић и Кујунџић су цитирали и дио последњег говора др Милана Сршкића у Сарајеву, на Васкрс 1938. године, у коме је он између осталог рекао: „Стварање једне партије једног дела Срба са ЈМО, ствара неминовно и злу крв у нашим односима са Хрватима, што нам данас – тренутцима када сви знамо да без споразума са Хрватима нема сређења наших прилика ни услова за опстанак наше југословенске државе – није никако потребно.“ Овоме су Калуђерчић и Кујунџић додали да „Г. Спахо својим поступком према ЈРЗ Србима у Б. и Х. дао је у томе погледу слободу и могућност да од своје стране учине коректуру и отклоне оно што је стварало злу крв у односима према браћи Хрватима, јер их је својим поступком решио моралних обавеза и према ЈРЗ и према њему лично.“ (Исто).

равноправност Срба, Хрвата и Словенаца и свих крајева Југославије.³¹ Међутим, имајући у виду „да велика већина политичких фактора, који су слободним народним поверењем позвани да учествују у сређивању државе, не мисле тако о основним питањима нашег народног и државног живота“, а имајући, такође, у виду тешке спољнополитичке прилике, ЈНС признаје неопходност споразума са Хрватима и изјављује да је спремна учествовати у његовом стварању.³² Ово је очигледно био период када су Удружена опозиција у Србији и ЈНС вјеровали да ће бити укључени у преговоре, јер је на овом конгресу усвојен ранији став Удружене опозиције о неопходности „процедуре“ споразума са Хрватима, то јест, неповредивост династије, монархије, интегритета граница и државне цјелине, као и потребу да се најприје донесу политички закони, прије свих изборни, те формира „влада народне концентрације“, која би споразум спровела у дјело. Закључци Конгреса ЈНС битни су као оквир у коме ће се у наредном периоду кретати и политичка мисија Добросава Јевђевића у Босни и Херцеговини. Због тога Јевђевић у свом првом „Писму пријатељима“, из априла мјесеца 1939. године, већ на почетку наглашава да су преговори на мртвој тачки „јер Драгиша Цветковић нема никакво морално право да он решава ствари које је сам заплео“, те да од загребачких преговора неће бити ништа „док год са српске стране не буде партнер Мачеку једна концентрациона влада свих народних странака.“³³ Након овог понављања страначких ставова, Јевђевић је прешао на питање Босне: „У цијелом споразуму најтеже је питање Босне. Сви муслимани и Спахиновци и Мачековци једногласно траже аутономију Босне. Ни један босански Србин не може никада на такову аутономију пристати. То би значило некакву државу којој је границе поставила аустријска окупаторска војска, а у којој би муслимански беговат играо главну улогу.“³⁴ У веома оштром тону, Јевђевић се затим

³¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 2010/39 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 1. априла 1939. године, текст Резолуције са Конгреса ЈНС).

³² Исто.

³³ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 1644/39 (Јевђевићево писмо под насловом „Драги пријатељу“ које је Управа полиције у Сарајеву проследила КБУДБ 20. априла 1939. године).

³⁴ Исто.

обрушио на Спаха и његову политику у Босни и Херцеговини,³⁵ а није пропустио да не упугује критике и на рачун Бранка Калуђерчића и Богољуба Кујунџића,³⁶ закључујући: „Из дана у дан се све више види да је била најбоља политика коју ми водимо од Краљеве смрти овамо, окупљања босанских Срба у један фронт, да нас онда поштују и браћа Хрвати, да се сузбије газилук босанских дахија, а да и наш Београд присилимо да о нама поведе мало више рачуна.“³⁷ Пошто очигледно није штедио своје политичке противнике, власти су овај летак конфисковале и забраниле. Непун мјесец дана касније, Јевђевић је публикувао и брошуру под насловом „Босански Срби и аутономија Босне“, гдје је поновио и додатно разрадио своје ставове, али је и она одлуком власти била забрањена.³⁸

Што се тиче радикала у Босни и Херцеговини, они су као и њихово руководство заузели став ишчекивања резултата, али су на својим зборовима, као на примјер, оном у Тузли 23. априла 1939. године, ипак упозоравали да „ако тај споразум буде на штету државе и српског народа, неће се одржати. Ако се склопи споразум од опште користи тада смо успјели у томе што очекујемо већ 10 година.“³⁹

И прваци Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, барем они у Дринској бановини, понављали су у том периоду страначке ставове. Најагилнији у том погледу био је др Обрад Мاستиловић, који је на својим зборовима наглашавао да је Савез

³⁵ У том смислу, Јевђевић је писао: „Мехмед Спахо који последњих месеци и година чини све напоре да од муслиманске верске мањине створи посебну националну групу непријатељску југословенском национализму, замишља ту земљу неком оазом Ислама у Европи. Г. Спахо, који је у последње вријеме преко свога брата Реиса забрану донио да ни војници муслимани не смију присуствовати пуковским славама, који је забранио муслиманским хоџама да заједно са хришћанским свештенством смију присуствовати освећењима државних зграда, који је забранио исламском народу да смије надевати словенска имена својој деци, који је забранио да се муслимани смију изјашњавати којој нацији припадају, који је обавезним ношењем феса међу својим присталицама створио униформисану вјерску фашистичку војску, који је одржавао некакве везе са протераним Краљем Зогуом од кога је недавно одликован, који је и са Турцима из Старе Србије ковао планове о неком исламском блоку муслимана Југославије, Албаније и Грчке, који допушта да се у његовим масама отворено величају Хитлер и Мусолини, тај г. Спахои врло добро зна шта он разумева под аутономијом Босне.“ (Исто)

³⁶ У вези њих двојице Јевђевић каже: „Како сте читали сигурно, и оне наше кукавице министри Кујунџић и Калуђерчић издали су летак, да као Срби иступају из Јерезе, јер не могу више да подносе Спахина насиља, а служили су му прљаво из личних рачуна пуне четири године.“ (Исто).

³⁷ Исто.

³⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2084/39 (Радиограм Министарства унутрашњих дела Београд КБУДБ Сарајево, од 20. маја 1939. године).

³⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 1675/39 (Среско начелство у Тузли КБУДБ 24. априла 1939. године. Цитиране ријечи су из говора радикалског првака Петра Перића, изговорене на радикалском збору у Тузли 23. априла 1939. године).

земљорадника први дошао на идеју да се са Хрватима једним споразумом ријеше сва спорна питања, а да су ту иницијативу тек касније прихватиле друге странке. Он је у заслуге своје странке приписивао и што хрватско питање није интернационализовано, већ и даље остало интерно питање унутрашње политике Краљевине Југославије. Такође, Мاستиловић је, у духу тадашњих страначких ставова, критиковао Мачека што је преговарао да Драгишом Цветковићем, а не са „представницима народа“, то јест, Удруженом опозицијом и ЈНС.⁴⁰

Дакле, у вријеме када се најдиректније преговарало о њиховој судбини, Срби из Босне и Херцеговине били су у потпуности искључени из тих преговора. У таквој ситуацији неки од њих су покушавали сами да се наметну и скрену пажњу, прије свега Београду, на свој незавидан положај. Тако је једна група угледних Срба и интелектуалаца из долине Неретве, схватајући да оно чега су се плашили још од стварања Приморске бановине 1929. године, сада постаје реалност, покушала да једним меморандумом упозори званични Београд да они, прије свега, постоје и да не желе да заврше у независној хрватској држави. У меморандуму се првенствено истиче улога Херцеговине у историји српског народа, а затим износе конкретни захтјеви који су овако формулисани: „Српски народ у Херцеговини водио је вековну борбу да се уједини са осталим српским земљама, ујединио се је 1918. г и неће дозволити да и један педаљ српске земље у долини Неретве дође у друге руке. Исто тако сматрамо да нико није позван да располаже с нама ни да у наше име преговара о нама, а без нашег знања и споразума.“⁴¹ Делегацију која је овај меморандум саставила и потписала у Београду 19. априла 1939. године, чинили су: Владимир Гвозденовић, Чедо Милић, Симо Г. Иванишевић, Шпиро Паранос, Димитрије Шотра, др Јован Радуловић и Ристо Бошковић.⁴²

⁴⁰ АБиХ, КБУДБ, 1976/39 (Начелник среза сарајевског КБУДБ 14. маја 1939. године).

⁴¹ АЈ, 37- 9-779/780 (Представка делегације Срба из долине Неретве да се њихов завичај припоји Србији).

⁴² Исто (Као основне разлоге који оправдавају њихове захтјеве да долина Неретве не припадне будућој хрватској територијалној јединици, већ да буде прикључена Србији, потписници су навели: „1) Позната је улога Херцеговине по нашем национално-културном животу. Њен говор постао је књижевни језик, из ње су потекли иселјеници, који су населили добар део српских земаља и дали нашем народу прве јунаке, научнике и просветне раднике. Центар културног и политичког живота Херцеговине од Неретве до Лима био је у Мостару. Град Мостар је за читава два века имао једну од

Срби из долине Неретве вјероватно су имали сазнања да читава Приморска бановина није ни упитна у преговорима Цветковић – Мачек, као дио будуће Бановине Хрватске, јер је Цветковић без размишљања то одмах нудио Мачеку. Али, Мачек је тражио знатно више. Примјењујући час етничко час историјско начело, како му је кад више одговарало,⁴³ Мачек је изнио своје територијалне захтјеве у двије варијанте. У првој је тражио Савску бановину до Шида, котаре Брчко, Градачац и Дервенту, затим границу Савом до Уне, Уном до ушћа Сане, Саном до Јајца, Зенице, Високог, па до границе Приморске бановине, а затим Дубровник ди читава територија до Херцег Новог. Ово су били његови захтјеви за случај да остаци Босне и Војводине буду засебне јединице у тако уређеној држави, а уколико то не би био случај, онда је Мачек тражио границе Србије и Хрватске иду од Суботице равном линијом на Илок и Саву, затим до Босне, Босном до под Сарајево и даље на Приморску бановину па до Херцег Новог.⁴⁴ На овој основи Мачек је преко вођа самосталаца Вилдера и Косановића, које је упутио у Београд, покушао опет да добије пристанак Удружене опозиције и ЈНС, али они ни овога пута нису пристали да на такав начин цијепају земљу и инсистирали су на процедури предвиђеној споразумом од 8. октобра 1937. године, а поготово нису пристајали на то да Мачек преговара са владом у име свих њих, без њиховог учешћа. Са своје стране, Цветковић је одмах понудио Мачеку спајање Савске и Приморске бановине, те Дубровник до Херцег Новог. Посебан проблем представљали су Мачекови захтјеви за Босанском Крајином,

водећих улога у националној борби Срба Херцеговине, а у другој половини XIX века и у Босни. Национално-културна и политичка кула црногорско-херцеговачког српског блока према западу, Мостар то ни приближно није значао за Хрвате. Губитком Мостара ми у Херцеговини били би лишени свог вековног националног и културног средишта, што би наш народ тешко поднео. 2) Приликом разграничавања бановина, срезови Коњиц, Мостар, а доцније и Столац прикључени су Приморској бановини на основу погрешног етнографског принципа примењеног на срезове организоване од аустријских власти са тенденцијом, да се у срезовима долине Неретве, као важне саобраћајне линије, створе административне јединице са хрватским већинама... Међутим, етнографска граница између Срба и Хрвата у Херцеговини није на источним границама Коњица, Мостара и Стоца, него долином реке Неретве. 3) Док је Хрвате питање долине Неретве од споредног значаја уколико се не говори о националном престижу, за нас Србе је оно животно саобраћајно-привредно питање. Долина Неретве је једини природан приступ на море главним српским земљама Босни, Србији и Војводини... Од четири главна железничка изласка на море (Сушак, Шибеник, Сплит и Дубровник) сва би припала Хрватима ако се усвоји та подела... па смо дубоко уверени да бранећи наше интересе у долини Неретве бранимо и интересе целог српског залеђа.“

⁴³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 2010, 746.

⁴⁴ Lj. Voban, *Sporazum Cvetković – Maček*, 159.

коју је он, ко зна због чега, називао „Турском Хрватском“. Из једног писма које је Душан Бранковић упутио Јовану Јовановићу, сазнајемо да је Јовановић, очигледно забринут за судбину Крајине, тражио од првака земљорадничких вођа у тим крајевима, Чубриловића, Кокановића и Бранковића, да преко Земљорадничке странке и привредних удружења дигну свој глас против цијепања Врбаске бановине, те да отворено поруче да хоће Београду, а не Загребу.⁴⁵ Међутим, у поменутом, писму Бранковић му одговара да је њихов енергични став против цијепања Врбаске бановине већ добро познат и да они сматрају непотребним да дижу свој глас у том тренутку: „Зато смо ми овамо закључили да никаквих изјава, никаквих демонстрација и никаквих резолуција нећемо у име тога да сазивамо и доносимо, већ ако је потребно онда има вођство да позове главни одбор и као целина и као партија т. ј. један земљораднички покрет да донесе своју резолуцију и дигне свој глас шта хоће.“⁴⁶ Чини се да је овдје Чубриловић помало играо и на своју карту, те да њему баш и није одговарало што Удружена опозиција, а посебно његова Земљорадничка странка не прихвата да под Мачековим условима учествује у преговорима. У једном писму Јовану Јовановићу од 22. априла 1939. године, Чубриловић наводи да се он опет налази у Загребу, да је разговарао са Мачеком, који је „доста енергичан и одлучан, али и нешто узрујан“, те да је на „земљораднике љут“ зато што је очекивао „од нас већу активност у испуњавању његових жеља.“⁴⁷ Чубриловић је такође обавијестио Пижона да је сазнао да око Врбаске бановине Мачек и Цветковић ломе копља, али он о томе „ниједну ријеч“ није проговорио са Мачеком. Али је зато из уста Срђана Будисављевића чуо да би по државу, а и по Мачека било корисно да Врбаска бановина уђе у хрватску јединицу, јер би на тај начин, Мачек, наводно, са толиким бројем Срба у њој могао да сузбија франковце. Чубриловић му је на то дипломатски одговорио да „кад би ми знали јасне компетенције тих области – смјер развоја државног осјећаја, нешто би било другачије.“⁴⁸ Вјероватно ни самом Будисављевићу није било јасно шта му је Чубриловић одговорио, али у сваком

⁴⁵ АЈ, 80-34-294 (Писмо Д. Бранковића – Ј. Јовановићу од 23. априла 1939. године).

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ АЈ, 80-34-531/532 (Писмо Б. Чубриловића Ј. Јовановићу од 22. априла 1939. године).

⁴⁸ Исто.

случају он се није енергично заложио да Врбаска бановина не постане саставни дио Бановине Хрватске, као што је то од њега и од других првака Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, тражио Јован Јовановић Пижон. Чубриловић се даље заложио да се Удружена опозиција укључи у посао око споразума, „јер кад је већ ствар тако далеко дошла, да нам готову софру не поједу јабанције – дошљаци.“⁴⁹ На крају је Чубриловић изнио Јовановићу и свој приједлог преуређења државе, према коме би једну област чинили Србија, Војводина, Црна Гора и Јужна Србија; другу Хрватска, Далмација и Славонија; трећу Словенија, четврту Врбаска бановина и пету Дринска бановина, с тим што би ове двије последње биле под управом српско-хрватско-словеначког заједничког парламента у Београду.⁵⁰ Дакле, из овога се јасно може сагледати какве је ставове о преуређењу државе заступао Бранко Чубриловић, а они се нису далеко помјерили од „крајишке самобитности“, чак и ако је она требала да у државној заједници остане изван остатка српског етничког корпуса. Очигледно да је тих дана Чубриловић био значајна карика између Удружене опозиције, Мачека и СДК, пошто је Мачек наводно прихватио његове и Крамерове сугестије о заједничком иступу Удружене опозиције и СДК по питању „народног споразума“. У том смислу Чубриловић је половином маја, по ко зна који пут, убјеђивао Јовановића да је крајње вријеме да он као шеф странке узме ствари у своје руке и да дође на преговоре са Мачеком, ако то већ неће радикали и демократи. У истом писму, Чубриловић сугерише Јовановићу да не треба дозволити да се због „неколико срезова разбије велика државна мисао – Споразум Срба и Хрвата.“⁵¹ Којих „неколико срезова“ је Чубриловић мислио да треба дати Мачеку, није навео у писму, али је за претпоставити да се ради о срезовима у Босни и Херцеговини. Поред тога, Чубриловић је убјеђивао Пижона да „ако неко прави сметње, не смијемо ми то из земљорадничке странке, који знамо да, послије ове акутне фазе – чисто националне, долази фаза сељаштва и демократије. Мачек је способан да у овој последњој фази даде српском сељаштву пуну мјеру оданости и потпуне идеолошке изједначености. Али, шта ћемо? Кад су се пред нас у ова тешка времена на супрот ставиле мале

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ АЈ, 80-34-534 (Писмо Б. Чубриловића Ј. Јовановићу од 13. маја 1939. године).

шовинистичке и чисто чаршијске националне душе.⁵² Из овога би се дало закључити да је у тим тренуцима једини човјек коме је више и од самог Драгише Цветковића било стало да дође до споразума, био Бранко Чубриловић, али је скоро несхватљиво до које мјере је он био спреман да излази у сусрет Мачековим захтјевима. Чини се да је тада једини његов проблем био што није шеф странке и што, у складу са тим, није имао маневарски простор да самостално иступа у име Савеза земљорадника, јер га је ограничавао ауторитет, политички много искуснијег и очигледно мудријег, Јована Јовановића, који је у Загреб послао Милана Гавриловића. У писму Јовановићу од 9. јуна Чубриловић тврди да је Гавриловићев пут у Загреб „доста допринео“, а посебно то што „смо Мачеку повратили вјеру у искрену сарадњу нас Срба за споразум.“⁵³ Оно што помало запада у очи у овом писму јесте и начин на који Чубриловић пише о Мачеку, јер га више и не зове именом већ „господин предсједник“. Осим тога, Чубриловић у писму помиње и једног „Сарајлију“ који се укључио у преговоре, не наводећи његово име, али би се из писма могло закључити да се ради о др Јурају Шутеју, посебно по томе што Чубриловић тврди да Мачек прихвати све што тај „Сарајлија“ предложи када су у питању Босна и Херцеговина.⁵⁴ Осим њега, Чубриловић помиње још неке личности, али највише у шифрама и надимцима. Очигледно да није сасвим извјесно с ким је све, у име кога, на којој бази и за чији интерес, Чубриловић тада преговарао у Загребу, али без обзира на то он ће врло брзо добити више слободе и маневарског простора да се самостално и самоиницијативно укључи у читаву ову ствар, пошто је изненада, 20. јуна, умро Јован Јовановић. На челу странке замијенио га је Милан Гавриловић, али је он имао знатно мање утицаја на босанске и херцеговачке „земљораднике“, посебно на Чубриловића, него Јовановић. Осим тога, према тврдњама Драгољуба Јовановића, Чубриловић је и раније, без знања свог страначког шефа, преговарао са Цветковићем и то још док је овај био министар финансија.⁵⁵ Ако је то тачно онда би можда било оправдано поставити питање да ли је Јован Јовановић био обавијештен о свему што је

⁵² Исто.

⁵³ АЈ, 80-34-535 (Писмо Б. Чубриловића Ј. Јовановићу од 9. јуна 1939. године).

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ II, *Сабрана дјела Драгољуба Јовановића*, том 14, 228.

Чубриловић комбиновао са Мачеком. Поред тога, Јовановић тврди да је Чубриловић, „осим што се чврсто држао Хрвата, што значи Мачека, и да није радио ништа што им не би било по вољи“, у овим преговорима имао и личну рачуницу: „Помишљао је да би, при новој подели државе, Бања Лука могла доћи у састав Хрватске, па би морао ићи у Сабор.“⁵⁶

За то вријеме поједини српски политичари из Босне и Херцеговине, за разлику од Бранка Чубриловића, настојали су да што одлучније дигну свој глас против све очигледнијих намјера да се један дио Босне и Херцеговине поклони Мачеку. Тако је, на примјер, др Бранко Калуђерчић 23. маја 1939. године, објавио једну брошуру под насловом *За што смо против границе на Дрини и против цепања Босне и Херцеговине*. Објашњавајући прије свега дубоку историјску везаност Срба у Босни и Херцеговини и Србији, Калуђерчић је устврдио да нико паметан неће и не може замјерити Србима у Босни и Херцеговини „што су листом дигли свој глас против успостављања границе на Дрини.“ Такође, устајући против било каквих унутрашњих граница у Југославији, које само могу земљу ослабити према спољном свијету, па чак и против успостављања границе између Срба и Хрвата, Калуђерчић се zaloжио за „моралну обнову Југославије“, у чему би вјера играла најзначајнију улогу, важнију и од школе. Оптужујући хрватско политичко и интелектуално вођство за распиривање „националног фанатизма“, упоређујући тадашње стање у Хрватској као „ратно стање“ које функционише под девизом „циљ оправдава средства“, а у том *ратном стању* „какво је г. Мачек створио у Хрватској ни сведоци не смију да сведоче истину, ни судије не смију да суде по слободном уверењу и савести, иначе се излажу великим опасностима. Где влада терор ту ћуте закони и правда, а наместо осећаја праведности долази дисциплина и страх, наместо идеала слободе долази ауторитет „Хрватске заштите“, место грађанске свести и савести долази апсолутна политичка покорност...“ Калуђерчић је посебно оштро протестовао против могућности да се било који дио Босне и Херцеговине преда хрватској јединици, чије је стварање већ било јасно на помолу. О томе он каже: „Посве је разумљиво, да су се Срби Босне и Херцеговине, без разлике преплашили и узбунили и да подижу свој глас против тога

⁵⁶ Исто.

да се ма и један срез БиХ жртвује и преда на милост и немилост таквом политичком систему терора, какав влада у Хрватској. Тражити од Срба да драговољно пристану на то да постану објекат ТАКОВОГ ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА значи тражити од њих да се одрекну плодова и резултата, за које су се Срби борили кроз векове... Значи тражити од Срба у БиХ једну немогућу жртву, да се одрекну слободе и правне и личне сигурности коју им даје Краљевина Југославија, а место тога да приме Мачекову слободу, коју он проповеда само у теорији, а стварно руши на сваком кораку, што најбоље осећају они Срби у Б. и Х. који живе на граници политичког система који је створио и којим руководи г. Мачек.⁵⁷ Правилно закључујући да ако се Срби и Хрвати не могу духовно измирити у Југославији, онда неће моћи ни у тим посебним областима, гдје ће опет живјети измијешани, Калуђерчић сматра да се Југославија не смије ни по коју цијену цијепати „она не сме ни под коју цену капитулирати пред сепаратизмом, ни српским, ни хрватским, ни словеначким, ни босанским.“⁵⁸ На крају, позивајући Србе на окуп у одбрану Југославије, Калуђерчић закључује да „нико нема право на то, да ма и један срез Босне и Херцеговине одвоји од Београда, и од Југославије, за чију је величину и јединство Босна и Херцеговина дала много живота и крви својих најбољих синова.“⁵⁹

Проблеми око спорних области, првенствено у Босни и Војводини, током априлских преговора Цветковић – Мачек, превазиђени су на тај начин што је било предвиђено да се у тим областима организује плебисцит. Међутим, пошто је намјесништво било против тога, у коначној верзији уговора, од 27. априла 1939. године, ублажена је та формулација, а умјесто ње наведено да ће се коначни опсег Бановине Хрватске одредити „одлуком народа путем гласовања у преосталим дијеловима Босне и Херцеговине, те Сријема.“⁶⁰ Чини се да је Мачек, приликом ових преговора имао на уму границе Хрватске које је одредио у једној брошури 1928. године адвокат из Дубровника Звонимир Бјеловучић. Пошто је захватио читаву

⁵⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 2394/39 (Под овим бројем налази се неколико примјерака Калуђерчићеве брошуре).

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Lj. Voban, *Sporazum Cvetković – Maček*, 164.

Истру и откинуо добре дијелове тадашње Словеније на западу, те дијелове Мађарске на сјеверу, Бјеловучић је мирне душе устврдио да је на истоку граница Хрватске сезала „до источно од Илока и Шида, а западно Фрушке Горе и западно Сријемске Митровице, обухваћајући у Посавској Хрватској тако звану Посавину, данашње котаре Брчко, Градачац и Дервенту. Текла је ријеком Босном према извору Врбаса на данашњу Иван планину повише Неретве. За владања хрватског краља Крешимира Великог Хрватска је сезала преко ријеке Босне до ријеке Спрече и до Дрине, све до Вишеграда. Повише ријеке Неретве текла је граница изнад Гацкога до близу ријеке Пиве, повише Никшића до планина Војник и до Комова. Отале је ишла источно од ондашњег града Дукље и данашње Подгорице до Албанске границе па преко скадарског језера обухваћала је планину Румију са Баром, те је граница Хрватске свршавала између Бара и Улциња на мору.“⁶¹ Ово су, дакле, биле границе Хрватске које је Бјеловучић тражио 1928. године, уз то без имало зазора позивајући да се у тадашњој Краљевини СХС нађу „тријезни и озбиљни људи, политичари широког хоризонта и међу Хрватима и међу Србима“, који ће постићи братски договор на овим основама и тако „обновити“ Томиславову Хрватску, као што су Срби обновили Душаново царство и Словенци добили своју слободну Словенију, па да онда сви срећни и задовољни, заједно са Бугарском, створе „јаку, велику државну заједницу Словенаца, Хрвата, Срба и Бугара“ која би била састављена од независних држава спојених конфедерацијом, која би се звала Југославија.⁶² Мачек је, очигледно, био реалнији политичар од Бјеловучића па није тражио и Црну Гору, али је симптоматично да је он на истоку захтијевао управо оне границе које му је оцртао Бјеловучић, рачунајући и посавске срезове, а пружао је руке и на остале дијелове Босне и Херцеговине, посебно на Врбаску бановину, управо по рецепту који је Бјеловучић био замислио. Да је ова Бјеловучићева брошура играла значајну улогу у Мачековом формулисању хрватских захтјева током преговора са Цветковићем, показује и то да је она баш у то вријеме била умножена и тајно растурана у Босни и

⁶¹ N. Z. Bjelovučić, *Nacrt Ustava Kraljevine Jugoslavije, nacrt zakona o samoupravama i nacrt izbornog zakona*, Dubrovnik 1928, 8-9.

⁶² Исто, 3-4.

Херцеговини.⁶³ Пошто је у преосталим дијеловима Босне и Херцеговине живио веома мали број католика, Мачек је, тражећи плебисцит, вјероватно рачунао при да ће при евентуално гласању добити гласове муслимана. Међутим, Мехмед Спахо био је огорчени противник овакве политике, али се зато Џафер Куленовић, друга личност у странци, отворено изјашњавао као Хрват и хрватски националиста и он је био једна од личности међу муслиманима на коју је Мачек могао са приличном сигурношћу рачунати. Један од оних муслимана који су били присталице Мачека, био је и Рагиб Чаплић, који је 14. априла 1939. године одржао збор својих присталица у Рогатици. Он је том приликом тражио од присутних овлаштење да у њихово име од надлежних, приликом решавања хрватског питања захтијева аутономију Босне и Херцеговине, наводећи да у овом смислу међу муслиманима постоји јака акција коју предводи Хакија Хацић. Са збора су такође упућене поздравне депеше Влатку Мачеку.⁶⁴

Споразум од 27. априла Намјесништво је одбило, а као разлог одбијања навођено је више фактора, од предвиђеног плебисцита у Босни до спољнополитичке ситуације у којој се Југославија налазила. Занимљиве разлоге одбијања споразума навео је и Милан Стојадиновић, који о томе каже: „Била је субота кад је Цветковић, право из Загреба, кренуо у Словенију, у дворач Брдо, да кнезу Павлу изложи главне црте свог *споразума*. Чим је намесник сазнао да Мостар припада Бановини Хрватској, да је за Босну предвиђен плебисцит и да се у земљу уводи федералистичко уређење, уз обавезну промену Устава, он је енергично одбио да се сложи са таквим *salto mortale* у нашој унутрашњој политици.“⁶⁵ Питање је да ли је већ помињани меморандум Срба из долине Неретве, имао неког утицаја на кнеза Павла да на овакав начин реагује на могућност да Мостар припадне Бановини Хрватској, али је помињање само Мостара од свих босанских и херцеговачких градова у том контексту заиста симптоматично. Прије би се могло рећи да је оштро противљење Мехмеда Спахе распарчавању Босне и Херцеговине било један од значајних разлога да споразум буде одбијен.

⁶³ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 3211/39 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 31. јула 1939. године).

⁶⁴ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 671 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1939. године).

⁶⁵ Цитирано према: Lj. Boban, *Sporazum Cvetković – Maček*, 166.

Одбијање Намјесништва да прихвати постигнути споразум није значило крај већ само застој у преговорима, а у том међувремену десиле су се неке крупне ствари које су, у крајњој линији, омогућиле да се до споразума брже и ефикасније дође. Прва је свакако била изненадна смрт Мехмеда Спаха, 29. јуна 1939. године, у његовом апартману у Београду, што је у тако компликованим унутрашње-политичким односима одмах постало предмет шпекулација и нагађања, да ли је он умро природном смрћу или је био намјерно уклоњен, то јест отрован. Чак је и једини српски члан Цветковићеве владе из Босне и Херцеговине, др Бранко Миљуш, после Другог свјетског рата, у полемици са Цветковићем, лицитирао са тим нагађањима да је Спахо био отрован, тврдећи да је његова смрт у ствари и омогућила постизање споразума Цветковић – Мачек.⁶⁶ Спахова удовица није дозволила аутопсију његовог тијела, па је тако смрт Мехмеда Спаха, неоспорног вође муслимана Босне и Херцеговине, између два свјетска рата и даље остала предмет нагађања и шпекулација.

Већ сутрадан по Спаховој смрти, 30. јуна, у Сарајеву су се састали сенатори и народни посланици из редова муслимана и за новог политичког лидера изабрали др Џафера Куленовића, такође министра у Цветковићевој влади.⁶⁷ Неки савременици, попут Бранка Миљуша, сматрали су избор Куленовића за Спаховог наследника као велику несрећу за Босну и Херцеговину. О стању после Спахове смрти Миљуш каже: „То су били тренутци велике жалости и забринутости. Сви смо били свесни да ће преговори, који су у току, сада поћи кобним обртом за будућност Босне и Херцеговине. Ова наша слутња била је утолико више оправдана јер се знало за Спахиног сарадника, ДР. Џафера Куленовића, да је хрватски националиста и да ужива пуну подршку ДР. Мачека. Али, тада још није било познато да је он, чак, био члан усташке организације свога школског друга Анте Павелића (а за време *Независне државе Хрватске* биће његов потпредседник владе), као што се није знало да је већ тада био и у немачкој обавештајној служби.“⁶⁸ На Џафера Куленовића

⁶⁶ Б. Миљуш, *Споразум 1939. године*, 8-9.

⁶⁷ Dana Begić, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković – Maček*, „Prilozi“ Instituta za istoriju radničkog pokreta, god. II, br. 2, Sarajevo 1966, 180.

⁶⁸ Б. Миљуш, *Споразум 1939. године*, 8-9.

оштро се обарао и Добросав Јевђевић у својим „писмима браћи сељцима“, који су уредно била забрањивана, управо због његовог оштрог тона према појединим активним политичарима и представницима власти.⁶⁹ Такође, изгледа занимљиво чињеница да Јевђевић био веома добро обавијештен о току преговора у Загребу, пошто је у својим „писмима“ уредно обавјештавао читаоце о детаљима договарања, чак и о ономе што се дешавало дан прије него би „писмо“ било закључено и предато у штампу.

Застој у преговорима између Цветковића и Мачека у Босни и Херцеговини је тумачен на разне начине, али је несумњиво код свих политичких фактора, а и код народа унио одређену забуну, коју су искористили разни политички кортеши да лецима и брошурама ту забуну и неизвјесност још више појачају. У тим лецима и брошурама могло се, између осталог, прочитати и какве је све захтјеве поставио Мачек, што је код српског народа у Босни и Херцеговини одмах изазвало негативне реакције. О томе Краљевска банска управа Дринске бановине, извјештава Министарство унутрашњих дела на следећи начин: „Сам факат, да се је из пуштених летака у народу могло видети који су стварни захтеви били Др. Мачека за споразум, допринео је да је српски део нашег народа, на првом месту, схватио захтеве Др. Мачека као претеране, и оно раније одушевљење за споразум попустило је. Другим речима, споразум је и даље у жељама српског народа, али не споразум као акт којим би били повређени битни и неоспорни интереси и права српског народа.“⁷⁰

⁶⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3253/39 (КБУДБ Министарству унутрашњих дела 5. августа 1939. године). Тако је, на примјер, у свом *Педесет и деветом писму браћи сељацима*, Јевђевић коментарисао оставку коју је Куленовић поднио на мјесто министра, на следећи начин: „Послије смрти Дра Спахе, чију политичку способност и ми као противници признајемо и Др. Џафер Куленовић покушава да се служи његовим триковима, па се по Сарајеву говори, да је Џафер поднио оставку ради тога што хрватско питање није ријешено по његовом беговском табијату. Током прошле четири године, када год рахметли Спахо није могао да успије у неком свом захтјеву он би дошао у Сарајево, а Стојадиновићу поручио да подноси оставку. Сједио би тако по десетак дана док Стојадиновић, који је од њега зависио, није повикао аман и испунио му сваку жељу. Сада и Џафер свира уз исте диле, само на жалост нити је он Спахо нити је пиво пошто је било. Срби и Хрвати сложили су се и браћа Муслимани имају право и слободу да се слободно опредјељују на коју ће страну, а на Џаферову се оставку нико и не обазире.“ (Исто).

⁷⁰ *Izвјештаји о ситуацији у Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 673 (Тромјесечни извјештај КБУДБ МУД за април-јун 1939. године).

Не узимајући уопште у обзир те „битне“ и „неоспорне“ интересе српског народа у Босни и Херцеговини и самостални демократи су у јуну изашли са својим предлогом разграничења Срба и Хрвата у Краљевини Југославији. Њихов приједлог, који је израдио Срђан Будисављевић, подразумијевао је три територијалне јединице: Словенија, Хрватска, у коју би ушли Савска, Приморска и Врбаска бановина, али без Дубровника и дијелова Врбаске бановине и Срема, те Србија, у коју би ушле остале бановине.⁷¹ Очигледно да је Будисављевић и даље имао у виду оно што је саопштио још у априлу Бранку Чубриловићу, да Врбаска бановина највећим дијелом треба да уђе у састав Хрватске, како би се на тај начин што већи број Срба нашао у њеном оквиру, да би се тако парирало франковцима и притиску на Србе у Хрватској. Само је питање да ли је Будисављевић имао сагласност неког српског политичара из Крајине за овакав предлог или је сматрао да их не треба ни питати.

Такође не питајући српски народ ни српске политичаре из Босне и Херцеговине за мишљење, Драгиша Цветковић је, последије кратке паузе наставио преговоре са Мачеком и то на истој основи на којој су они преговарали и раније. Спољнополитички притисак нагонио је Цветковића да преговоре што прије приведе крају, а с друге стране омогућавао Мачеку да поставља ултиматуме и да Београду пријети Њемачком. Тако је, на примјер, када су крајем јула преговори запели по питању жандармерије, Мачек изјавио страним новинарима да је стање у Југославији слично оном у Чехослаовачкој и „да ако Београд не може завести ред у земљи, може Њемачка.“⁷² Интересантно је да је, бар према тврдњама Љуба Бобана, током јулских преговора, Цветковић захтијевао да се Мостар изузме из Бановине Хрватске, али да је због оштрог противљења Јураја Шутеја, од тога одустао.⁷³ До 20. августа преговори су били завршени, а 24. августа Цветковић и Мачек примљени су у аудијенцију код кнеза Павла, који је у међувремену прихватио постигнути споразум, а већ 25. августа Цветковић је поднио колективну оставку владе. Сутрадан, 26. августа 1939. године, објављен је текст Споразума и формирана нова влада. Исто дана када је објављен текст Споразума, донесена је и Уредба о Бановини Хрватској,

⁷¹ Lj. Boban, *Sporazum Cvetković – Maček*, 185.

⁷² Исто, 189.

⁷³ Исто.

Уредба о проширењу прописа о Бановини Хрватској на остале бановине, Указ о распуштању Сената, Указ о распуштању Народне Скупштине и Уредба о политичким законима.⁷⁴ У новој влади, Мачек је постао потпредсједник, а уз њега у владу је ушло још четворица представника ХСС, међу којима су били и др Јурај Шутеј и др Бариша Смољан из Босне и Херцеговине. Осим њих, у владу су ушли и Срђан Будисављевић, као представник самосталних демократа, те др Лазара Марковић, без сагласности своје странке, због чега је убрзо искључен из Радикалне странке. Муслимане Босне и Херцеговине у новој влади је представљао др Џафер Куленовић, а као једини министар Србин из Босне и Херцеговине, у владу је ушао др Бранко Чубриловић. Све околности око његовог уласка у владу нису сасвим познате, а сигурно је да је то била једна од последица његових честих боравака у Загребу у току љетњих мјесеци 1939. године. Већина аутора, а међу њима и Драгољуб Јовановић, се слаже да Чубриловић није имао сагласност странке да уђе у Цветковићу владу, мада је сам Бранко Чубриловић, одмах послје формирања владе, јавио Чеду Кокановићу у Бању Луку да је у владу ушао у споразуму са шефом странке Миланом Гавриловићем.⁷⁵ Ипак ће бити приближније истини тврђе Љубе Бобана да је Чубриловић својевољно ушао у владу и тако ставио пред свршен чин и Гавриловића и остатак странке, а Гавриловић очигледно није био спреман да на тој основи цијепа Савез земљорадника.⁷⁶ Али, с друге стране питање је колико је Бобан у праву када тврди да су „земљорадници“ из Врбаске бановине били наклоњени споразуму и сарадњи са СДК. Ово поготово када је у питању Чедо Кокановић, који се већ оштро сукобио са Чубриловићем када је предложио да странка понесе назив Српска земљорадничка странка. Симптоматично је и то да дописник *Политике* Вук Јеловац, извјештава из Бањалуке, сутрадан по потписаном Споразуму, да је Чубриловић о томе прво извијестио Кокановића, али у извјештају са манифестација које су тим поводом организоване у Бањој Луци нигдје не помиње Чедо Кокановића, ни међу говорницима који су поздравили манифестације и Споразум. Том приликом, како је Јеловац јављао, говоре су одржали

⁷⁴ Исто, 191.

⁷⁵ *Политика*, бр. 11221, од 28. августа 1939. године.

⁷⁶ Lj. Boban, *Sporazum Svetković – Maček*, 243.

прота Душан Кеџмановић у име СДС, Нико Љубичић у име ХСС и новинар Митар Митровић.⁷⁷

Као што је познато, текстом Споразума формирана је Бановина Хрватска и то спајањем Савске и Приморске бановине, којима су додати срезови Дубровник (Зетска бановина) Илок и Шид (Дунавска бановина), Дервента и Градачац (Врбаска бановина) Брчко, Травник и Фојница (Дринска бановина). Бановина Хрватска добила је надлежности у пословима пољопривреде, трговине и индустрије, шума и рудника, грађевина, социјалне политике, народног здравља, физичког васпитања, правде, просвјете и унутрашњих послова.⁷⁸ Тачком другом Споразума било је предвиђено да ће се дефинитивни опсег Бановине Хрватске одредити приликом преуређења државе, а при томе ће се водити рачуна о економским, географским и политичким околностима. Истом тачком било је предвиђено да се из срезова преданих Бановини Хрватској, који нису припадали Приморској или Савској бановини, тада издвоје општине и села у којима Хрвати немају већину.⁷⁹ Управо је ова тачка споразума давала повода Мачеку да тврди како Споразум није коначан и да је он само база за даље ширење Хрватске, пошто је од хрватских националиста одмах био оптуживан да је премало добио. С друге стране, ова тачка споразума давале је неке наде Србима у овим срезовима да ће се можда једног дана избавити из Бановине Хрватске.

Владимир Ћоровић, један од најистакнутијих српских интелектуалаца из Босне и Херцеговине у то вријеме, овако је доживљавао Споразум Цветковић – Мачек: „Разграничење Бановине Хрватске извођено је не на основу једног начела, него на основу свих који су Хрватима могли бити од користи. Основа је имала бити етничка. Хрвати су ван Приморске и Савске бановине тражили за себе сваки срез где су они били у већини, али у тим бановинама нису давали ниједног среза где су већину имали Срби. Тако се догодило да је 847.000 Срба остало у границама Хрватске, а свега 421.000 Хрвата у целој осталој држави, кад се сви католици урачунају у Хрвате. Кад је требало бранити те српске земље, онда су се позивали на

⁷⁷ *Политика*, бр. 11221, од 28. августа 1939. године.

⁷⁸ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, 508-509 (Споразум Цветковић – Мачек).

⁷⁹ Исто.

своје историјске границе и узели су у помоћ тај принцип. Међутим, тај принцип енергично одбијају кад је у питању Дубровник, који није никад улазио у састав њихове историјске државе и који је по својој традицији сав „словенски“, а по својој прошлости у сталној гравитацији према српском подручју. Кад су Хрвати тражили и добили срезове Шид и Илок, који су у већини српски, а по историјском праву небрањиви, они су напустили и етничко и историјско начело, па су захтевали та места као свој животни простор. Таква недоследност и неправичност изазвала је с правом протесте, који су се појачавали тим више, што је у новим областима уведен отворен антисрпски режим. Побијени су и прогоњени многи људи, разбијене или онемогућене њихове установе, створено расположење за њихово потискивање и уклањање. С хрватске се стране и наглашавало да је то граница националног поседа и националне државе. И што је још горе, с најодговорније њихове стране подвлачило се да је ово само етапа и да они имају нових претензија. Стављају у покрет, да добију Барању и северну Бачку, а свим средствима доказују да су босански муслимани само Хрвати и да бановина Хрватска има права на нове срезове у Босни.⁸⁰

Може се само констатовати да су са Ћоровићем ово мишљење дијелили и остали српски интелектуалци и политичари из Босне и Херцеговине, осим можда Бранка Чубриловића и неколицине њих, али и цјелокупан српски народ у Босни и Херцеговини, о чему несумњиво свједоче протести и полемике које је овај споразум изазвао у Босни и Херцеговини, чим је објављен, али и међу српском интелектуалном елитом, која у том тренутку није живјела у Босни и Херцеговини. Осим тога, Споразум је оставио и недоумице око даљег преуређења државе, што је омогућило разне шпекулације, посебно око Босне и Херцеговине. Већ довољно узаврелу ситуацију додатно је погоршала изјава др Цафера Куленовића, коју је у име ЈМО дао штампи 6. новембра 1939. године и у којој је тражио да се од Босне и Херцеговине направи четврта бановина „чије би се границе имале одредити у оквиру старих босанско-херцеговачких граница.“⁸¹ С обзиром на то да је Куленовић сматран Спаховим наследником на челу ЈМО, ова изјава одмах је изазвала реакције

⁸⁰ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 746.

⁸¹ D. Begić, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković – Maček*, 181-182.

муслиманских политичких, вјерских и културно-просвјетних друштава, који од тада захтијевају аутономију Босне и Херцеговине у будућем државном уређењу Краљевине Југославије. Коначно, у Сарајеву су 30. децембра 1939. године одржана два шира састанка представника свих муслиманских организација на којима су дефинисани захтјеви муслимана Босне и Херцеговине за аутономијом, без обзира да ли се радило о муслиманима српски или прохрватски оријентисаним.⁸² Када су били у питању Срби муслимани из Босне и Херцеговине, то је посебно дошло до изражаја кроз „Извадак из Записника“ који је објавио Главни одбор Културно-просвјетног друштва „Гајрет“. Ово друштво није било заступљено на првом састанку муслиманских друштава у Сарајеву, 25. новембра 1939. године, али је одржало сједницу свог Пленума Главног одбора 26. и 27. новембра. Под предједавањем др Авда Хасанбеговића, иначе предједника Главног одбора „Гајрета“ и познатог српског патриоте и националног радника, друштво је у „Изватку из записника“, који је објављен у виду летка, саопштило да су у дискусији око новонасталог стања „нанесене увреде свима муслиманима словенске крви и језика тиме што им је оспоравана југословенска расна припадност и приврженост родној груди“, а посебно то што су оптуживани да су „против споразума Срба и Хрвата и да на неспоразуму своје браће желе да осигурају неки нарочити свој положај.“⁸³ Оно што је најважније, трећа тачка закључака Главног одбора „Гајрета“ констатује да је „једнодушан данашњи став муслиманског елемента у тражењу да се код претстојећег унутарњег преуређења наше државе створи засебна самоуправна јединица, у коју би ушла Босна и Херцеговина, те Санџак са аутономном управом и да је овај једнодушни став оправдан, јер је тај став консеквентно продужење досадањих политичких настојања бос. херц. муслимана. Тај и такав став је данас и за све муслимане тим више оправдан, што је теза унитаристичког уређења државе напуштена од свих фактора.“⁸⁴ Став већине српске интелектуалне и политичке елите, као и српског народа из Босне и Херцеговине да то значи границу на Дрини, Главни одбор „Гајрета“ је сматрао

⁸² Исто, 184.

⁸³ АБиХ, КБУДБ, 4710/39 (Извадак из Записника сједнице Главног одбора „Гајрета“ одржане 26. и 27. новембра 1939. године).

⁸⁴ Исто.

заблудом. Овакав став „Гајрета“, који још од аустроугарске окупације важио као српско национално друштво међу муслиманима Босне и Херцеговине, пуно говори о тадашњем политичком тренутку, али и о свој погрешности политике која је вођена из Београда према Босни и Херцеговини. Сама чињеница да је ово вјероватно први пут да „Гајрет“ не слиједи линију српских националних интереса, довољно говори да је Цветковић, споразумом са Мачеком, занемарујући и православне и муслимане из Босне и Херцеговине при томе, једино успио да муслиманима улије страх за сутрашњицу и да их на тај начин хомогенизује још јаче на вјерској основи, а између њих и православних Срба само да унесе још једну дозу неповјерења. Међутим, нису ни сви муслимани Босне и Херцеговине, посебно не они који су се осјећали и изјашњавали као Срби, подржавали акцију за аутономију ових области. Такви су, на примјер, били Дервиш Дервишевић и Мустафа Мулалић. Мулалић је на конференцији одбора IV кварта ЈНС у Сарајеву, говорио о томе да ЈНС није за аутономију Босне „већ за јединствену сарадњу са православном браћом Србима и са наслоним на Престоницу Београд“⁸⁵ Мулалић је, такође, оспоравао др Куленовићу да је он наследник Спахов, а да не води политику у складу са политиком др Спахе, те се чуди зашто су се за Куленовићем повели и они „који су 20 година проповедали и залагали за заједничку политику са нашим ослободиоцима браћом Шумадинцима и Србима.“⁸⁶ Даље, Мулалић је устврдио да нико није у стању да од муслимана направи четврту нацију јер су они или Срби или Хрвати муслиманске вјере, „а Босна има данас такву аутономију какву она никада у историји није имала. Границу на Дрини тражи Куленовић, али он заборавља да је ту границу на Дрини између нас и браће Срба била поставила туђинска власт, коју су наши ослободиоци Срби једном за увек уклонили.“⁸⁷

Нова хомогенизација муслимана Босне и Херцеговине, овог пута на захтјеву за аутономијом, додатно је закомпликовала ситуацију, јер је сада српска интелектуална елита из Босне и Херцеговине или бар њен највећи дио, морао да води борбу на два колосјека, на једном доказујући да су хрватске претензије на ове

⁸⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4920/39 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 6. децембра 1939. године).

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто.

покрајине мегаломанске и неоствариве, а на другом борећи се против једнодушног захтјева муслимана о аутономији, што је практично за Србе значило повратак границе на Дрини, а то је у политичком погледу била њихова највећа ноћна мора. Због тога су, убрзо послје Куленовићеве изјаве и првих акција муслиманских интелектуалаца по том питању, услиједиле конференције Срба широм Босне и Херцеговине и резолуције у којима се осуђују захтјеви за аутономијом ових покрајина. Тако су, на примјер, већ 16. новембра 1939. године, Срби из бихаћког среза објавили резолуцију у којој је наведено да је „идеја о аутономији Босне и Херцеговине један анахронизам, којим се намерно покушава напасти на нашу националну и државну мисао.“⁸⁸ И они су се сада позивали на 1918. годину када су заједно са осталим становништвом Бихаћа, без разлике на вјеру и нацију, прогласили директно уједињење са Србијом, не питајући за мишљење Народну владу у Сарајеву. Још радикалнији став заузели су Срби из Босанске Градишке, који су са свог збора поручили: „Треба једном за свагда мушки и смело... рећи свуда и свакоме да је Босна и Херцеговина српска земља. Ми, представници српских културних и хуманих друштава изјављујемо да ћемо увек остати верни великој мисли јединства са Србијом и подижемо свој глас против свих који хоће да парчају Србе.“⁸⁹ Срби из Добоја поручили су да „међу браћом Дрина никад више не може бити граница“, а покушајима да се то учини „одупрећемо се без обзира на жртве свим могућим средствима.“⁹⁰ Оно што је симптоматично, у појединим дијеловима Босне и Херцеговине Срби су прихватили споразум Цветковић – Мачек, али не и могућу аутономију. Тако је, на примјер, на конференцији Срба из Семберије, која је одржана 21. новембра 1939. године у Бијелини, усвојена резолуција под насловом „Српска Семберија у Босни, одлучно против аутономије Босне“, у којој је недвосмислено наглашен став да „Српска Семберија, постојбина Кнеза Иве, поздравља дело свршеног споразума међу браћом...“ али је посебно наглашено да „Срби из босанске Семберије неће дозволити никада и никоме, да се Босна, ма каквим бранама, одвоји

⁸⁸ *Српски глас*, год I, бр. 1, Београд 16. новембар 1939. године.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто.

од Београда и мајке Србије.⁹¹ Два дана послије ове конференције и Срби из Сребренице одржали су конференцију и донијели резолуцију сличне садржине.⁹² У Тузли је у другој половини новембра 1939. године чак основан Акциони одбор са задатком да „брани интересе српског народа“. Покушај оснивања таквог одбора у Бијељини 26. новембра није успио. Иницијатори тога били су свештеници Павле Катанић и Драго Урошевић, а главну ријеч на конференцији имао је бивши народни посланик Владимир Станишић. Према извјештају среског начелства из Бијељине, стварање Акционог одбора није успјело јер су се присутни противили томе да их „воде попови“.⁹³ На конференцији у Зеници, 30. новембра 1939. године, на коме је учествовало око 2500 Срба из овог среза, а на њему су говорили прота Милан Божић и Радоје Поповић из Сарајева, прота Јово Магарашевић из Тузле, те Војислав Вукановић и Милан Савић из Зенице. Сви говорници били су сложни у поздравима према „Народном споразуму“, али су били изричито против захтјева за аутономијом Босне и Херцеговине, „а за спајање са Србијом и утврђивање јединственог националног проглашења (ваљда „простора“ – прим. а) српског народа.“⁹⁴ У том смислу на овој конференцији је усвојена и резолуција. Посебно оштре реакције изазвао је захтјев Џафера Куленовића за аутономијом, међу Србима у Врбаској бановини, а најгласнији у том смислу био је бањалучки адвокат Стеван Мољевић. Поводом акције за аутономију, у хотелу Босна у Бањој Луци одржана је конференција бањалучких грађана из свих политичких партија, на којој је Мољевић оштро упозорио да „овдашњи народ неће пристати на отцепљење од Београда“, па је у том смислу усвојена и резолуција.⁹⁵ И скоро сва српска културна, просвјетна, национална и политичка удружења реаговала су на изразито негативан начин на захтјеве за аутономијом Босне и Херцеговине. Тако је, на примјер, Савез ратних

⁹¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4099/39 (Начелство среза Бијељина КБУДБ 22. новембра 1939. године, Резолуција у прилогу).

⁹² АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4757/39 (Начелство среза сребреничког КБУДБ 24. новембра 1939. године).

⁹³ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4763/39 (Начелство среза бијељинског КБУДБ 26. новембра 1939. године).

⁹⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4834/39 (Телеграм среског начелника из Зенице Благојевића КБУДБ од 30. новембра 1939. године).

⁹⁵ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 244.

добровољаца среза сарајевског донио 19. новембра 1939. године, резолуцију у којој изражавају запрепашћење „смелошћу којом се поставља питање враћања на границе од 1914. године, добровољци се сматрају изазвани и са свом одлучношћу, оном истом са којом су се борили као добровољци, на то питање одговарају свима и свакоме једном једином ријечју: Не!“⁹⁶ Ситуација је била до те мјере наелектрисана да је Хрватски дневник, у броју од 24. новембра, јављао како се у Босни и Херцеговини оснивају „Српска народна вијећа“, која имају „ванстраначки, чисто национално-српски карактер“.⁹⁷ Према писању овог листа, таква вијећа већ су основана у Сарајеву, Тузли, Бањалуци, Бихаћу Гацку, Невесињу и Добоју. Ово помало асоцира на 1918. годину, када су се Срби у Босни и Херцеговини почели сами организовати у народна вијећа, а то значи да је осјећај националне угрожености почео да достиже кулминацију.

Реакције странака на стварање Бановине Хрватске биле су различите, а поготово што је Споразумом разбијен јединствени фронт Удружене опозиције. Осим тога, овај споразум је у многоме допринио даљем цијепању странака. Тако је, на примјер, улазак Лазара Марковића у Цветковићеву владу изазвао нови расцјеп у Радикалној странци. Саопштење Главног одбора радикала од 31. августа 1939. године у коме се каже да је Лазар Марковић ушао у владу без одобрења Главног одбора, изазвало је полемику између њих и Марковића и епилог добило у Марковићевом искључењу из странке 16. октобра 1939. године.⁹⁸ Са своје стране босански и херцеговачки радикали су, одмах послје објављивања Споразума, тачније 28. августа, одржали састанак у Сарајеву коме су, између осталих, присуствовали др Милан Јојкић, Авакум Перишић, прота Душан Комљеновић и други. На састанку је поздрављен споразум између Срба и Хрвата и одлучено да се испред сарајевског одбора у Београд пошаље делегат који ће на сједници Главног одбора радикала, заказаној за три дана, заступати њихове ставове.⁹⁹ Истог дана када је објављен текст

⁹⁶ *Српски глас*, бр. 1, од 16. новембра 1939. године.

⁹⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 4745/39 (Министарство унутрашњих послова – КБУДБ, 25. новембра 1939. године).

⁹⁸ М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 191-192.

⁹⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 3569/39 (Управник полиције у Сарајеву Министарству унутрашњих дела); *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, књ. 3 (1936-1939), 728 (Тромјесечни извјештај КБУДБ

Споразума, локални прваци Удружене опозиције заказали су манифестациони збор у Бијељини, који је одржан сутрадан 27. августа. Главни организатори и говорници на овом збору били су прота Павле Катанић, испред радикала, те Војислав Кеџмановић у име СДС, као и народни посланик др Владимир Станишић. Осим њих, говорили су и Душан Боднавић, Абдулах Пјанић и Хусеин Грабчановић. Сви говорници поздравили су постизање Споразума.¹⁰⁰ Одмах после објављивања Споразума и радикали у Врбаској бановини, предвођени старим радикалским прваком Костом Мајкићем, изразили су подршку рјешавању хрватског питања кроз постигнути Споразум. Крајем септембра мјесеца 1939. године, на конференцији радикала Врбаске бановине, подржано је рјешавање хрватског питања и постигнути споразум оцијењен као користан за државу. Међутим, када је дошло до познате изјаве Џафера Куленовића о аутономији Босне и Херцеговине, радикали у Врбаској бановини су заузели оштар курс према овим захтјевима. И у овој акцији предводио их је Коста Мајкић, који је у то вријеме у Бањој Луци покренуо часопис под називом *Српско јединство*.¹⁰¹

Демократска странка, која већ одавно у Босни и Херцеговини није имала пуно присталица, међу првима се оградиле од Споразума, већ на сједници ужег Главног одбора 28. и 29. августа 1939. године, а постепено њене критике су добијале све оштрију и свеобухватнију форму, па су с тога често долазили под удар хрватске штампе и хрватских политичара.¹⁰² Иако у Босни и Херцеговини није имао пуно присталица, шеф демократа Љуба Давидовић је осјетио потребу да се јануара 1940. године обрати једним јавним писмом пријатељима у Босни и Херцеговини, које је почео на неубичајено патетичан начин: „Обраћам се житељима Босне и Херцеговине у њеној целости, коју је кроз векове парчала злокобна судбина отимања са запада, истока и југа о њену душу, отимања са свих страна о њену земљу,

МУД за јул-септембар 1939. године). Sonja Dujmović, *Sporazum Cvetković – Maček i autonomija Bosne i Hercegovine 1939. godine u viđenju sarajevskih radikala*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 33, Sarajevo 2004, 257; Sonja Dujmović, *Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema sporazumu Cvetković – Maček*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 2005, 59.

¹⁰⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 3607/39 (Начелство среза бијељинског КБУДБ 27. августа 1939. године).

¹⁰¹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 241-242 и 248.

¹⁰² О реакцијама Демократске странке на стварање Бановине Хрватске више видјети: М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 192-196.

натопљену сузом и крвљу сиротињском као ни један крај на Балкану...“¹⁰³ Послије увода Давидовић је објаснио своје раније предлоге о преуређењу Краљевине Југославије, по којој је Босна и Херцеговина, заједно са јужном Далмацијом, требала да буде једна посебна јединица која би вршила улогу „југословенске Швајцарске“, позвао на јединство Србе и Хрвате све три вјере у Босни и Херцеговини, а посебно када је у питању припадање српској или хрватској јединици у Краљевини Југославији. У том смислу, Давидовић је поручио да „Хрвати се природно морају помирити с тим да их мора бити који ће остати у српској јединици, а биће их у сваком случају два пута мање од Срба у Хрватској јединици. То што их остаје једних и других на обема странама, гаранција је да ће и једни и други морати бити поштовани као и већина у којој су. Муслимани који остају у Српској јединици још природније се морају осећати у заједници на овој источној страни, у заједници с великим бројем своје једнокрвне браће муслимана у Санцаку и у једном културном оквиру ближем њиховим навикама и менталитету.“¹⁰⁴ Давидовић је завршио писмо са надом „да Босна и Херцеговина, када ми се већ није испунила жеља да буде југословенска Швајцарска, неће бар бити јабука раздора. Где ко од вас Босанци и Херцеговци припао поделом земље, нека буде свестан да ће учинити много за Југославију, за јединицу којој припадне и за свој рођени крај ако свим силама поради на уједињењу снага народних.“¹⁰⁵ Дакле, из овога би се могло закључити да је после споразума Цветковић – Мачек, Демократска странка одступила од својих ранијих концепција о четири територијалне јединице, те да је остатак Босне и Херцеговине видјела у саставу будуће српске територијалне јединице у оквиру Краљевине Југославије. Да је то тако види се и из става Милана Грола, који је изнио на једној страначкој конференцији у Шапцу, фебруара мјесеца 1940. године, када је, између осталог, рекао да је у Босни „српски интерес тако јасан да је могао доћи у питање само рђавом политиком из Београда и несхватањем на време опасности од непоузданог става оних који су закључивали споразум од 26. августа, као да би у

¹⁰³ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, 571-572 (Писмо Љубе Давидовића пријатељима у Босни и Херцеговини).

¹⁰⁴ Исто, 572.

¹⁰⁵ Исто, 573.

томе питању могло бити разлога за неке компромисе.¹⁰⁶ Несумњиво да је Милан Грол имао право када је на овај начин говорио о Босни и Херцеговини, само је питање да ли је имао право што је искључиво Београд оптуживао за „рђаву политику“ по српске националне интересе у Босни и Херцеговини. Томе је у доброј мјери допринијела и „рђава политика“ српске политичке елите из Босне и Херцеговине у периоду између два свјетска рата, боље рећи не постојању правог политичког лидера међу Србима у овим покрајинама. Томе је свакако допринијела и чињеница да су и онако нејаки политички лидери Срба из Босне и Херцеговине у овом периоду непрестано међу својим присталицама ширили југословенску, а гушили српску националну мисао, наравно слиједећи општи курс државне политике. Политички разједињени и завађени и лидери Срба из Босне и Херцеговине, који су се на тим позицијама прилично брзо смјењивали, слиједили су политички курс странака којима су припадали, за разлику од Хрвата, који су имали сталну везу са Загребом на остварењу једног циља, то јест, хрватских националних интереса. Није без разлога Бранко Чубриловић обавјештавао Пижона у току преговора Цветковић – Мачек да овај други, када су у питању Босна и Херцеговина, ништа не ради без савјета и договора са „Сарајлијом“, то јест, са др Јурајом Шутејом. Ту треба додати и фактор моћне римокатоличке цркве која је својим великим утицајем у Босни и Херцеговини убјеђивала и на крају убиједила све католике у овим покрајинама да су они у ствари Хрвати. Такве националне свијести тада није било у Београду, а када би неки од Срба из Босне и Херцеговине упозорили на ту чињеницу добијали би одговор, као и Петар Иванишевић од Аце Станојевића, да су „епски народ“.

Што се тиче Савеза земљорадника, ова странка је по први пут, захваљујући др Бранку Чубриловићу, постала једна од владајућих странака. Самим тим, подразумевало се да ће њено чланство покушавати да брани постигнути споразум са Хрватима. Што се тиче првака ове странке из Босне и Херцеговине, они су се углавном тога и придржавали. Бранко Чубриловић је по први пут од како је именован за министра, дошао у Врбаску бановину крајем августа 1939. године, а Врбаске новине писале су да му је свугдје гдје је пролазио, народ приређивао дочеке и

¹⁰⁶ Цитирано према: М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 194.

овације. На том путу пратио га је и Чедо Кокановић. У својој првој изјави у Бањој Луци, послије уласка у владу Цветковић – Мачек, Чубриловић је изјавио: „Послије толико векова краљ Томислав и цар Душан пољубили су се у гробу, а Србија и Хрватска загрлиле су се у чврсти братски загрљај на срећу и напредак моћне Југославије.“¹⁰⁷ Не може се са сигурношћу установити да ли је он заиста вјеровао у ово или су та патетична лупетања била само политички говор намијењен његовим земљацима. Било једно или друго, у сваком случају, Чубриловић је био један од најгорљивијих бранилаца Споразума Цветковић – Мачек у Босни и Херцеговини. На истој партијској линији били су и „земљорадници“ у Дринској бановини. На својим зборовима они су редовно поздрављали споразум, а у борби за придобијање присталица, нису се либили ни од какве врсте пропаганде, па чак и сасвим не примјерене. Тако је, на примјер, Арсо Копривица, на збору на Палама, 22. октобра 1939. године, позивао српске сељаке да се учлањују у редове Савеза земљорадника, и да се у том смислу угледају на Хрвате и др Мачека, који су се, по њему, „ослободили робовања у коме су робовању и борби за ослобођење убијани и сада су сами себи господари.“¹⁰⁸ Од какве врсте робовања је Копривица мислио да спашава српске сељаке на Палама и уопште у Босни и Херцеговини, није сасвим јасно, јер он у хрватском питању не истиче изричито социјални моменат. А, осим тога, није ни јасно шта се у животу хрватског сељака, када је у питању социјални положај, промијенило послије стварања Бановине Хрватске. Пуно умјеренији и реалнији у оцјени политичке ситуације, др Обрад Мاستиловић, који се све више истицао као земљораднички вођа у Дринској бановини, ипак није пропуштао ниједну прилику да похвали „конструктивну политику“ др Мачека и посебно да истакне значајну улогу Савеза земљорадника „који су били тај мост преко братског јаза који је постојао кривњом свакога само не земљорадника.“¹⁰⁹ Иако су очигледно на својим конференцијама истицали социјалне моменте, ипак се у иступањима појединих

¹⁰⁷ *Врбаске новине*, бр. 1619, од 1. септембра 1939. године.

¹⁰⁸ АБиХ, КБУДБ, по. дз. бр. 4267/39 (Среско начелство у Сарајеву КБУДБ, 25. октобра 1939. године).

¹⁰⁹ Исто, бр. 4645/39 (Начелство среза зеничког КБУДБ, 19. новембра 1939. године).

локалних „земљорадничких“ првака могла чути и критика упућена према захтјевима за аутономијом Босне и Херцеговине, истини за вољу врло ријетко.¹¹⁰

Југословенска национална странка, имала је у Добросаву Јевђевићу свог „гласноговорника“ у Босни и Херцеговини. Својим познатим „писмима браћи сељацима“, он је уредно обавјештавао јавност о току загребачких преговора и, што је било најзанимљивије, био је веома добро обавијештен. Тако, на примјер, у свом „Шездесетом писму браћи сељацима“, које је довршено 7. августа 1939. године, он саопштава резултате дотадашњих договора и најављује оно што ће се дешавати сутрадан. Исто тако, он јасно најављује да ће бити испуњен и Мачеков услов да се распусти Народна скупштина и Сенат.¹¹¹ У својим „писмима“ Јевђевић је на све начине бранио Споразум, још док је он био у фази договарања, тврдећи да против њега могу бити само „хрватски и српски франковци“.¹¹² Послије објављивања Споразума, ЈНС се огласила 6. септембра 1939. године, саопштењем свог Извршног обора, у коме је дата начелна подршка Споразуму, али и наглашене резерве због тога што њиме није дефинитивно ријешено питање опсега и компетенција Бановине Хрватске, што је могло довести до нових погађања која могу имати кобне последице не само по Споразум већ и по цијели народ и државу.¹¹³ У Босни и Херцеговини, Јевђевић је наставио да брани споразум и послије његовог објављивања, а понекад је ишао чак и тако далеко да је порицао примједбе да се над Србима и југословенски оријентисаним Хрватима у Бановини Хрватској врши организовано насиље. У свом „Шездесет четвртом писму браћи сељацима“ он је за то окривио „туђинске плаћенике“ међу Хрватима, који су „само по имену хрватски синови, а најљући непријатељи својој кући домовини.“¹¹⁴ За разлику од Јевђевића, вођство ЈНС је заузимало све оштрији став према Споразуму и његовим креаторима. Оштре критике

¹¹⁰ У Извјештају Динског жандармеријског пука КБУДБ за мјесец новембара 1939. године, наведен и су извјештаји са већег броја конференција које су у том мјесецу држале присталице Савеза земљорадника, а само се у извјештају са једне од тих конференција наводи да је говорник критиковао покрет за аутономију Босне и Херцеговине. Ту критику изрекао је Раде Копривица, на збору у селу Гајеви среза сарајевског, 12. новембра 1939. године (АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 7008/39).

¹¹¹ Исто, бр. 3529/39 (Јевђевићево „Шездесето писмо браћи сељацима“).

¹¹² Исто.

¹¹³ *Политика*, бр. 11230 од 6. септембра 1939. године.

¹¹⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4138/39 (Јевђевићево „Шездесет и четврто писмо браћи сељацима“).

могле су се чути и у Сарајеву, из уста Јова Бањанина и Богољуба Јевтића, истакнутих страначких првака, на конференцији ЈНС 13. октобра 1939. године. Бањанин је прво образложио на који начин је дошло до Споразума, ни мало, при томе, не кријући своје разочарење понашањем Мачека и ХСС према својим опозиционим партнерима у Србији. Критикујући Споразум по више основа, а посебно стање које је он произвео у Бановини Хрватској, Бањанин је рекао: „Ми поздрављамо сваки споразум са браћом Хрватима, а нарочито у овим тешким временима, али не поздрављамо начине на који се он у дјелу проводи.“¹¹⁵ Осим тога, Бањанин се још једном заложиио за југословенски национализам, тврдећи да ће он на крају побиједити и да неће доћи до стварања три индивидуалности на простору Краљевине Југославије, јер је, по њему, и стварање Бановине Хрватске показало да се граница између Срба и Хрвата не може повући. Бањанин је изнова истакао своје дубоко увјерење да ће „и послјије овога Југословенска мисао васкрснути и доћи до коначне побједе.“¹¹⁶ На истој конференцији Јевтић је говорио само о вањско-политичкој ситуацији и перспективама југословенске неутралности у тим тешким ратним временима. Занимљиво је да на овој конференцији није говорио Добросав Јевђевић, као ни на оној у Вишеграду, 26. новембра 1939. године, гдје су, поред Живковића, Бањанина и још неких гостију из Србије, од истакнутијих првака ЈНС из Босне и Херцеговине, говорили прота Милан Божић и бивши сенатор др Саво Љубибратић.¹¹⁷ За разлику од својих партијских шефова, Јевђевић по свему судећи није био велики југословенски ентузијаста и њему се више свиђала варијанта три националне цјелине које би чиниле Краљевину Југославију. Са своје стране, он је, по први пут, показао одређену дозу критичности према Споразуму, то јест, стању које је он произвео у Бановини Хрватској, у свом „Шездесет и шестом писму браћи сељацима“. Прије свега, он је побројао све примједбе и оптужбе које се на рачун Споразума, а посебно тешког стања у коме су се нашли Срби у Бановини Хрватској,¹¹⁸ а затим је, уз констатацију

¹¹⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4109/39 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 14. октобра 1939. године).

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4773/39 (Начелство среза вишеградског КБУДБ од 26. новембра 1939. године).

¹¹⁸ Између осталог, Јевђевић је навео: „...српска народна опозиција, националне, демократске и радикалне странке оптужује споразум да је склопљен на партијској основи, да је привремен, да није

да је већина тих критика, тачна, ипак настојао да оправда и Споразум и тадашње прилике у Бановини Хрватској. Посебно занимљиво изгледа Јевђевић став о Србима у Хрватској за које он и не показује претјерану бригу нити интересовање: „Тачно је да Срби имају мање слободе него Хрвати, али је исто тако тачно да Срби ни до сада нису тражили да им други доноси слободу, па то зависи од њих а не од Хрвата. природно је и човјечански да Хрвати свјесни своје снаге и слоге узимају што могу од власти, али они нису криви ни најмање чињеници, да Срби немају ни правца, ни вођства ни програма.“¹¹⁹ Иако су сасвим неоспорне ове задње Јевђевићеве констатације, и то не само када су били у питању Срби у Хрватској већ и у читавој Краљевини Југославији, ипак прилично некоректно изгледа ова његова порука између редова, саопштена Србима у Бановини Хрватској, да се сами сналазе. За разлику од српског народа који је остао у границама Бановине Хрватске, Јевђевић је много више осјећаја показивао према српском народу у Босни и Херцеговини и његовим националним тежњама. Због тога је главни предмет његове оштре критике упућен према свима онима, па чак и Хрватима, који су пропагирани било какву врсту аутономије Босне и Херцеговине, поручујући да „ниједан босански Србин неће без крви пристати на посебну Босну истргнуту из српске цјелине.“¹²⁰ У том смислу, Јевђевић је оштро упозорио Загреб, али и Београд: „Оно што је у Босни хрватско треба да остане хрватско, гдје народ жели да остане у саставу бановине Хрватске, нико му од нас то никада ускратити неће. Али неће бити ни споразума, ни братства, ни мира ни поретка, ако неко мисли, па био он у Загребу или у Београду, да то питање имају да решавају ационалне вјерске мањине. Срби и Хрвати и само они могу да одлучују о својој судбини. Чују се некакви гласови, како ће опет у овим

коначно уредио ни границе Хрватске ни обим њених самоуправних права и привилегија. Пребацују му, да је рјешавајући хрватске жалбе, посве испустио из вида српске интересе... Приговара се Хрватима да су изневјерили идеје демократије и без икаквог стварног разлога пристали на ненародне и наопаке сенатске изборе, што трпе цензуру и ограничавање политичких слобода и чак бране садању управу. Нападају на све веће слабљење права остављених заједничкој управи, као што је оснивање хрватске жандармеријске бригаде, мијењање официрских кокарди, те насиља и прогоне над југословенским и српским елементима у Хрватској. Велики дио ових примједба је тачан, али ни за стоти дио оваквог стања не носе одговорност ни Хрвати, ни хрватски министри у влади.“ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4267/39 (Јевђевићево „Шездесет и шесто писмо браћи сељацима“).

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ Исто.

крајевима да се пита Београд. Ми смо уз најтеже жртве сузбијали корупцију, насиље, експлоатисање које су носили поједини београдски режими, али не из мржње према Београду, него у жељи да драги нам Београд очувамо од срамоте. Ми смо поштено уважили жељу Хрвата, да им не диригује Београд, а ми баш хоћемо да се Београд пита у српском дијелу Југославије. Бог нам је свједок да желимо искрено споразум са Хрватима и зато их молимо да се они никако не мијешају у питање уређења српског дијела земље и његовог подвајања у некакве посебне јединице. Нека никада ниједан Србин не осјети жељу Хрвата да српски дио државе остане разбијен и искидан. Јер то би на жалост довело до груписања и збијања Срба, али не у конструктивном такмичењу са Хрватима, већ у фронту против њих, а то би уништило и једне и друге.¹²¹ Дакле, позиције Добросава Јевђевића биле су у тим тренуцима прилично јасне, а њихова суштина била је да признаје Споразум и територије које су Хрвати добили, али да ни у ком случају не прихвата мијешање Хрвата у уређење „српског дијела“ Краљевине Југославије. У том смислу, као најљуће противнике Јевђевић је видио босанске аутономисте, предвођене Џафером Куленовићем, али и оне Хрвате који су их подржавали.

Међутим, ни у Босни и Херцеговини нису баш сви српски политичари били ненаклоњени могућности да ове двије покрајине буду посебна административно-политичка цјелина у оквиру Краљевине Југославије. Прије свега, то се односи на прваке Самосталне демократске странке у Босни и Херцеговини. Тако је, против Јевђевићевих оштрих ријечи о босанским аутономистима, иступио један од првака СДС у БиХ, Михаило Благојевић. Реагујући на овакве Јевђевићеве иступе, Благојевић је, у листу *Време*, од 1. септембра 1939. године, одговорио на сљедећи начин: „После две до три године, а можда и доцније, када се приступи дефинитивном уређењу државе, постаће актуелно и питање Босне. Уверен сам да ће се то питање решити онако како то одговара интересима државне заједнице, интересима Срба и Хрвата у овој земљи. Моје је лично мишљење да данашњи привремени триализам, или подела државе на три народносне области не одговара интересима државе и да ће коначно победити идеја да се успостави Босна и Херцеговина у историјским границама, као

¹²¹ Исто.

област у којој живе Срби и Хрвати измешани. Земља босанска поново ће узети на себе своју историску улогу.¹²² Ипак би се могло рећи да је ово овакво мишљење, када су у питању Срби из Босне и Херцеговине, било у главама само ријетких, и прилично минорних, српских политичара. О томе је сарајевска *Југословенска пошта*, одговарајући загребачком *Јутарњем листу*, о питању аутономије Босне и Херцеговине, почетком новембра 1939. године, писала: „Сваки разуман политички човек, и Србин и Хрват и муслиман, зна једну необориву истину: Да никакво уређење питања Босне не може бити без питања, а камоли против воље босанских Срба, а босански Срби (осим неколико чудака а la Благојевић), нарочито босански Срби сељаци, никада неће допустити да се постави граница на Дрини, стварањем, поред хрватске, словеначке и српске, и једне четврте, босанске области, искидањем 1.100.000 Срба из српске области. Они који још не верују да су босански Срби, поред све своје партиске поцепаности, јединствени у овом питању, и да је то јединство само одраз њиховог општег националног става, имаће ускоро прилике да буду изведени из сваке сумње и неизвесности у том погледу.“¹²³

Занимљиво је било и држање српских политичких првака и српског народа у оним срезовима Босне и Херцеговине који су припали Бановини Хрватској. Крајем новембра мјесеца 1939. године, Српска црквена општина у Модричи сазвала је састанак виђенијих Срба из Модриче и околине, на коме је прочитана позната резолуција из Тузле, а главни говорник индустријалац Недељко Стокић, истакао је да је припајање ових срезова Бановини Хрватској изведено без питања и сагласности српског народа у њима, да они ове срезове сматрају „српским тијелом“ и да никада неће дозволити „да се и најмањи комад Србије отргне од њеног тијела“.¹²⁴ Стокић је том приликом изнио и занимљив став по питању аутономије Босне и Херцеговине, изјашњавајући се да ако већ морају прихватити преуређење државе „Срби ће прихватити стварање четврте аутономне јединице Босне и Херцеговине.“ При томе је

¹²² В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, 532 (Босански првак СДС Михаило Благојевић одговара Д. Јевђевићу).

¹²³ Исто, 546-547 (Сарајевска *Југословенска пошта* одговара на питање аутономије Босне „Никакво уређење Босне не може бити без питања, а камоли против воље босанских Срба“)

¹²⁴ Цитирано према: Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 247.

имао у виду да су муслимани Босне и Херцеговине „Срби муслиманске вјере, међу којима имаде и мањи број муслимана Хрвата.“¹²⁵ На овом састанку такође је донесена резолуција и основан Одбор за одбрану српских националних интереса, а нешто касније основан је са истим циљем и Срески одбор. Скоро идентично реаговали су Срби у срезовима Градачац, Дервента и Брчко, а у резолуцији из децембра 1939. године, Срби из дервентског среза тражили су отцјељење од Бановине Хрватске. Једна делегација од 80 Срба из срезова Дервента, Градачац и Брчко ишла је са таквим захтјевима у Београд, али тадашњи званични Београд није имао слуха за молбе Срба из срезова Босне и Херцеговине који су припали Бановини Хрватској.¹²⁶

Осим појединих првака СДС у Босни и Херцеговини, када су у питању Срби, треба рећи да је идеју о аутономији Босне и Херцеговине подржала и босанско-херцеговачка студентска омладина, то јест, љевичарски определијелени студенти из Босне и Херцеговине на београдском и загребачком универзитету. Летак који је полиција, у великим количинама, пронашла и заплијенила од студента Михаила Михића из Стоца, на сарајевској жељезничкој станици, у заглављу писало: „Треће отворено писмо бос. – херцеговачке студентске омладине“, а испод тога је стајао наслов: „Против рата! За слободу, демократију и равноправност народа! За аутономију Босне и Херцеговине“. У њему су се потписани, између осталог, енергично заузели за аутономију Босне и Херцеговине, сматрајући да „Аустријски бошњаклук ишао је за тим, да разбије народну борбу за ослобођење од туђина, а наша борба за аутономију Босне и Херцеговине је борба за демократско уређење наше земље и олакшање мучног живота народима Босне и Херцеговине... Аутономна Босна и Херцеговина онемогућиће све ненародне и назадне групе да тргују са напаћеном Босном и Херцеговином као својим иметком, било да су оне на српској, хрватској или муслиманској страни, борили се они данас за аутономију или против. Само у аутономној Босни и Херцеговини ни Дрина ни Уна неће нас дијелити од браће са оне стране, а задовољној и срећној Босни и Херцеговини биће тада ближе и

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто, 248.

Београд и Загреб.¹²⁷ Ова проглас потписао је велики број студената из Босне и Херцеговине, Срба, Хрвата, муслимана и Јевреја, а међу њима су била и нека касније звучна имена комунистичког покрета из Другог свјетског рата, народни хероји, али и неки каснији високи функционери Социјалистичке Југославије, као, на примјер, Рато Дугоњић, Драгица Правица, Миро Попара, Перо Косорић, Цемал Биједић, Цвијетин Мијатовић, Угљеша Даниловић и други, те истакнути књижевници, Бранко Топић, Зија Диздаревић и Скендер Куленовић. Неки од њих касније ће добити прилику да у оквиру Другог свјетског рата, али и послије њега најдиректније одлучују о судбини Босне и Херцеговине. Иако је, без икакве сумње, већа тада добар број њих био члан СКОЈ-а или већ КПЈ, ипак ће се тек у првомајском прогласу 1940. године, Централни комитет КПЈ изјаснити за аутономију Босне и Херцеговине.¹²⁸

За разлику од ове комунистичке омладине, тих дана појавила се и Југословенска национална омладина, која је издавала свој часопис под називом „Гаврило Принцип“. Осуђујући „Народни споразум“, као нешто што је донијело умјесто „консолидовања и ојачања земље, стварање безбројних унутарњих фронта“,¹²⁹ Југословенска национална омладина је као врховни принцип свог идеолошког одређења истакла двије „поставке“ и то: „Једна поставка – то је наше југословенство!“¹³⁰ Југословенство као мисао о слободи и јединству Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара јесте најузвишенији духовни резултат наше тринаестовековне предисторије... Слобода народна и јединство народно – то су два основна његова захтева... Друга поставка – то је наш национализам! А наш национализам – то је особита вера у историске задатке нашега народа, с једне стране, и свесно подвргавање себе и својих интереса народној целини и њеним високим интересима, с друге стране.“¹³¹

Стварање Бановине Хрватске представљало је својеврсну психолошку прекретницу у свијести и оног дијела српске интелектуалне и политичке елите, која

¹²⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 5004/39 (Текст прогласа).

¹²⁸ D. Begić, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Svetković – Maček*, 185.

¹²⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4697/39 (Један примјерак другог броја новина *Гаврило Принцип* од 15. новембра 1939. године).

¹³⁰ Дијелови текста који су подвучени и у оригиналу су такође подвучени.

¹³¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4697/39.

је до тада себе сматрала „највернијим тумачем интегралног југословенства.“¹³² Међу њима су, када је у питању српска политичка елита из Босне и Херцеговине, били Никола Стојановић, Владимир Ћоровић и још неки. Управо они ће одиграти пресудну улогу у стварању Српског културног клуба. Не може се сасвим јасно одредити када је овај круг српских интелектуалца почео да мијења своја идеолошка усмјерења, јер је Српски културни клуб основан још 1937. године, али је сасвим извјесно да су српски интелектуалци из Босне и Херцеговине, посебно Стојановић и Ћоровић, имали једну од најзначајнијих улога у његовом стварању. Драгољуб Јовановић у својим успоменама чак тврди да је Никола Стојановић био главни фактор у оснивању Српског културног клуба. „Дуго смо Слободана Јовановића оптуживали за ту успешну, али не добру акцију, јер нисмо знали да је он био само фирма, да је мотор био Влада Ћоровић, а главни шеф Никола Стојановић.“¹³³ На другом мјесту Јовановић чак тврди да је Слободан Јовановић био само формални, а Никола Стојановић стварни предсједник СКК.¹³⁴ Иначе, Драгољуб Јовановић је необично цијенио Николу Стојановића, а по моралним карактеристикама упоређивао га је са Марко Даковићем.¹³⁵ Међутим, неки аутори се не слажу да Слободан Јовановић није имао пресудну улогу у формирању СКК, а и он сам је једном приликом изјавио да је то била његова идеја, пошто је пропутовао кроз Дамацију и Босну и схватио збуњеност тамошњих Срба, којима културне установе пропадају.¹³⁶ Од звучнијих имена српске интелектуалне елите из Босне и Херцеговине, осим Стојановића и Ћоровића, у СКК су се нашли и др Ристо Јеремић, лекар, Сретен Стојановић, вајар, Васо Чубриловић, тада доцент Универзитета у Београду. Да се нешто мијења у његовим ставовима могло се видјети и из брошуре Николе Стојановића под насловом Србија у југословенско уједињење која је објављена 1939.

¹³² Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984, 130.

¹³³ Д. Јовановић, *Медаљони*, књ IV, *Сабрана дјела Драгољуба Јовановића*, том 16, 446.

¹³⁴ Исто, књ II, том 14, 231.

¹³⁵ О њему, не кријући одушевљење, Јовановић, између осталог, каже: „Срби ван Србије имали су разлога да буду незадовољни. То их је и натерало да праве Српски клуб. Пре тога, ја сам желео да упознам знаменитог Херцеговца из Мостара, баш зато што је срећно синтетизовао не само брдску и равну Херцеговину, већ и оне многобројне Босне са којима се ни до данас нисмо добро упознали, и које нису престале да нам приређују изненађења.“ (Исто, књ IV, том 16, 447).

¹³⁶ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. 1, 509.

године, а у којој аутор, за разлику од својих ранијих текстова, посебно оних из двадесетих година, наглашава и хвали улогу Србије у стварању југословенске државе, али, надасве нема осуда на рачун Николе Пашића и српске владе као у његовим ранијим текстовима. Осим тога, по први пут Стојановић признаје утицаје коју су на његову генерацију вршили тадашњи бурни друштвено-политички процеси у Европи, а посебно „слом великих царевина“ и „слом владајућих класа“, који су неминовно морали оставити посљедице и на идеолошка усмјерења њега и његове генерације.¹³⁷ Мада, као и више пута раније, Стојановић и овдје остаје недоречен, када говори какви су то све утицаји и одакле долазили на његову генерацију, што би можда значајно освијетлило и његову улогу у сукобу са српском владом и Николом Пашићем у процесу уједињења.

До 1939. године, дјелатност СКК није била запажена, али је споразум Цветковић – Мачек мобилисао њено чланство у одбрану српских националних интереса у Краљевини Југославији. Српска интелектуална елита коначно је схватила и прихватила да треба дефинисати српски национални простор у оквиру заједничке државе, а то је управо оно што су они упорно одбијали да признају још од уједињења 1918. године. Све до тог тренутка, српска елита је југословенским национализмом бранила Југославију од агресивног и све агресивнијег хрватског национализма. Тек са стварањем Бановине Хрватске, постало је јасно да се хрватском национализму могу супротставити само српским национализмом и омеђавањем српског националног простора на који су Хрвати све више и све агресивније пружали руке. То је била основна мисао и национална мисија Српског културног клуба. Већ у првом броју *Српског гласа*, незваничног гласила СКК, које је покренуто новембра 1939. године, наглашени су основни принципи на којима је он дјеловао и то још у заглављу листа гдје је писало „Јако српство – јака Југославија“. Констатујући на почетку, да је дошло време „да се чује чист српски глас“, лист је најавио да „тек сада долазе прави Срби“ те да је „Српски народни препород на помолу, а с тим и препород Југославије“.¹³⁸ У том првом броју *Српског гласа*, огласили су се и Никола

¹³⁷ Никола Стојановић, *Србија и југословенско уједињење*, Београд 1939, 69.

¹³⁸ *Српски глас*, год I, бр. 1, Београд 16. новембар 1939. године.

Стојановић и Владимир Ћоровић. Овај први, у ствари је дао свој текст који је објављен у Календару „Просвјета“ за 1939. годину, под насловом „Људи су главно“ и у коме заступа тезу да је Југославији потребан вођа или боље рећи вође, то јест, да „што прије истакне праве људе на права места,“ јер „доста су се мали људи играли великих државника.“ Ако ништа друго Стојановић је био у праву када је констатовао: „Ми смо Срби постали тако збуњени да је сад можда најпотребније истаћи ту обичну истину као основно правило за оцену свог положаја“. ¹³⁹ Ако је са овим ријечима мислио да је Србима потребан вођа, онда је сасвим био у праву, јер Срби једини у тој држави нису имали човјека за којег би се са правом могло тврдити да је вођа српског народа, за разлику од Хрвата, али и Словенаца. Пуно одређенији и аналитичнији био је Владимир Ћоровић у свом тексту под насловом „Питање преуређења државе“, објављеном такође у првом броју *Српског гласа*. Ћоровић је дубински анализирао централизам и федерализам од уједињења 1918. године, а посебно југословенство код Хрвата. Прије свега он одбија да призна да југословенство Гаја и Штросмајера остало неприхваћено код Хрвата само зато што оно није било „израз широког пука него само једног танког слоја интелигенције.“ Ћоровић тражи и дубље разлоге и налази их у следеће: „И код Гајева Илиризма и код Штросмајерова Југословенства главна улога била је намењена Загребу. Он је имао да буде жариште акције. Кад је, после успеха и жртава у ратовима, та улога допала Београду у Загребу се, у извесним круговима, осетила нелагодност. До светског рата југословенски проблем постављао се овако, са споразумом и учешћем најрадикалнијих хрватских родољуба: Са победом Аустро-Угарске, односно њених војних и клерикалних кругова са Францом Фердинандом на челу, имала се извести реформа државе у триалистичком правцу. Та нова триалистичка држава била би југословенска, *Sudslawien*, са Загребом као средиштем и са претежно католичким карактером. Друго решење било је ово које се извело под вођством Београда. Извесни франковачки и клерикални кругови гледали су у Београду већег непријатеља него у Бечу, и победу Београда сматрали су као свој пораз. Надбискуп Штадлер није преживео улазак српске војске у Сарајево.“ ¹⁴⁰ Дакле,

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ Исто.

из ових редова јасно се може закључити Ћоровићево размишљање о југословенству Хрвата, то јест, њихових клерикалних и франковачких кругова, који су и профилисали политику Хрвата, а то је побједа Аустро-Угарске и прикључење српских области двојној монархији, те тако стварање треће југословенске јединице у оквиру Хабзбуршког царства, којој би, наравно, Загреб био центар. Свако друго југословенство за њих није долазило у обзир, па су због тога и били непријатно изненађени побједом Србије, а југословенство донесено из Београда сматрали за „великосрпство“. „Одбијајући ту опасност, они су кроз све установе и друштва, у једном романтичарском надахнућу, развијали и оживљавали култ апсолутног национализма.“ По први пут, Ћоровић је у овом тексту јавно показао жал, ако не за Лондонским уговором, онда сигурно начином на који је уједињење изведено 1918. године, а у чему и он сноси један дио кривице, као тадашњи представник Босне и Херцеговине у Главном одбору Народног вијећа у Загребу, који се свим силама залагао да не дође до уједињења Босне и Херцеговине са Србијом, по примјеру Војводине и Црне Горе. О томе он каже: „Излишно је сада расправљати о том, да ли би било боље да је раније, већ 1918. год. цело стварање државе стављено на другу основу; сигурно је само, да би Срби, да су били више себични и уски, тада боље прошли.“¹⁴¹ Критикујући на крају начин на који је донесен Споразум, а посебно начин разграничења у коме су са српске стране учествовала тројица правника из Србије, а нико од Срба из области на које се тиче Споразум, Ћоровић је закључио: „То разграничење узмутило је духове. Загребачки кругови имали су прохтеве који су прелазили границе разумљивог и оправданог. Њихова штампа, у великој мери, показује тон раздражености који не слути добру, исто као и њено развијање апетита и истицање нових захтева. То, сигурно, не појачава атмосферу поверења, која је први услов да се ова акција споразума прихвати лојално.“¹⁴² У истом тону Ћоровић је наставио и у наредном броју *Српског гласа*. Посебно оштро *Српски глас* је полемисао са хрватском штампом и изјавама хрватских политичара када су својатали Босну и Херцеговину. Скоро да нема броја *Српског гласа*, а да у њему на неки начин нису

¹⁴¹ Исто.

¹⁴² Исто.

споменуте Босна и Херцеговина. Тако, на примјер, у другом броју овог листа, аутор који се потписао само иницијалима „П. С.“, у чланку под насловом „Чија је Босна“, а одговарајући на хрватске захтјеве за Босном и оспоравање Србима да имају већину у Босни и Херцеговини, наглашавао да Срби из Босне и Херцеговине никада нису ни тражили да буду одвојени од државне цјелине и да је по њима „сви би Хрвати, баш као и сви Срби живели лепо и сложено у једној јединственој недељивој Југославији.“¹⁴³ Исто тако, *Српски глас* је извјештавао о насиљу и неправдама које се чине Србима у Бановини Хрватској. Тако је, на примјер, већ у другом броју донио вијест да је командир полиције у Дубровнику Шиме Жгомбић, забранио прославу дана уласка српске војске у Дубровник, коју су планирали да заједнички организују српска и хрватска културна друштва у овом граду. Исто тако, *Српски глас* је јављао да је комесар градске општине у Мостару, Дервиш Хаџиоман, бивши посланик ХСС, одмах по ступању на нову дужност забранио употребу ћирилице у службеној кореспонденцији.¹⁴⁴

Српски културни клуб није се ограничио само на организовање предавања и новинске написе у престоници, већ је своју дјелатност посебно проширио на оне српске области на које су аспирације показивали Хрвати, посебно на Босну и Херцеговину. Посебно живу активност показивали су Обласни одбор СКК у Врбаској бановини, те пододбори у Бихаћу и Великом Орашју.¹⁴⁵ У Врбаској бановини секретар Обласног одбора СКК постао је др Стеван Мољевић, што је био и више него јасан знак да се он одваја од партије којој је до тада припадао, то јест, од самосталних демократа и, за разлику од њих, заузима јасан национални став. Обласни одбор СКК за Врбаску бановину, предвођен енергичним Мољевићем, показивао је живу активност у борби за остваривање српских националних интереса у Босни и Херцеговини, а по њима главни интерес је био очувати Врбаску бановину. У једном свом предавању, које је одржао јануара 1939. године, дакле прије Споразума Цветковић – Мачек, али које је очигледно касније допуњено и штампано као брошура у јеку полемика око хрватских територијалних захтјева, Мољевић се још једном

¹⁴³ *Српски глас*, год I, бр. 2, од 23. новембар 1939. године.

¹⁴⁴ Исто.

¹⁴⁵ Љ. Димић, *н. д.*, књ. 1, 512.

заузео за политичку самобитност Босанске Крајине, то јест, Врбаске бановине. Осим тога, он је већ тада схватао значај ове бановине за рјешавање хрватског питања, јер је 1. 200. 000 Срба у њој било „живи зид“, али и „кост у грлу“ даљим територијалним аспирацијама хрватских националиста. Због тога су, према Мољевићу, у Загребу постојале двије концепције, када је у питању Врбаска бановина. Прва је била да се она читава или барем један њен дио, онај до Врбаса, припоји Хрватској. Али, на крају су и хрватски националисти постали свјесни да ни Срби у Босни и Херцеговини, ни Србија неће ни по коју цијену пристати на то, „јер би најпосле изишло да је Србија ушла у Светски рат, четири године пролевала крв својих најбољих синова, жртвовала и на коцку ставила и свој сопствени опстанак за стварање Велике Хрватске и потчињавање толиког броја Срба Загребу.“¹⁴⁶ Због тога се код њих, како Мољевић резонује, појавио нови политички концепт: „Дошло се онда на другу, политички добро смишљену и по нас Србе далеко опаснију концепцију и комбинацију: *враћање у историјске границе*, у смислу аутономије Босне, у којој по оним речима господe око *Обзора*, Хрвати католици и Хрвати муслимани чине већину према Србима. Значи да Срби у тим крајевима имају опет да се носе са бошњаклуком на једној и франковлуком на другој страни или, што је највише у изгледу, са удруженим бошњаклуком и франковлуком. Поред једне Хрватске у оквиру, која би обухватила што шире границе, створила би се још једна Хрватска изван оквира, опет са својим државним правом итд., у којој би се ми Срби морали да боримо за опстанак, свеједно као да нисмо ни ослобођени.“¹⁴⁷ Из ових редова је јасно да је Мољевић ову брошуру састављао знатно касније него што је држао предавање, јер су у њој изражени ставови према стварању Бановине Хрватске и аутономији Босне и Херцеговине. Из ње је, такође, сасвим видљиво које је политичке и националне концепције у том тренутку заступао Стеван Мољевић, а оне су очигледно дијаметрално супротне од концепција његовог страначког колеге Михаила Благојевића. Мољевић је, на крају изразио и бојазан према понашању Београда, који је, према његовом мишљењу, учинио подвиг када је створио Врбаску бановину, али сада све више узмиче пред

¹⁴⁶ Др Ст. Мољевић, *Улога и значај Врбаске бановине*, предавање одржано 30. јануара 1939, Бањалука 1939, 17.

¹⁴⁷ Исто.

агресивношћу Загреба и Сарајева: „Крајина се томе чуди, Крајина се боји, али Крајина још упира своје очи и верује у Београд, јер држи да његова ни национална ни државна мисија није завршена, нарочито према овим крајевима, што кроз столећа чувају мртву стражу, који су све дали што су могли за стварање Југославије, а који ће, ако буде требало, све дати и за њено одржање.“¹⁴⁸ Занимљиво изгледа податак да су и неки хрватски интелектуалци у Бањој Луци, југословенски оријентисани, изјаснили против хрватских аспирација на те крајеве. Тако је, на примјер, Хрват Мартин Зрелец, објавио једну брошуру 1939. године, под насловом: *Народни споразум и наша стварност*, у којој је прије свега скренуо пажњу да су „у прошлој ослободилачкој борби сву горчину борбе и туђинског насиља испаштали Срби“, те се zaloжио да се „народни споразум што правилније изврши, да рјешењем хрватског питања не створимо српско питање и нове препреке и трзавице у народу.“¹⁴⁹ У мору прокламација, саопштења, брошура и других видова јавног комуницирања, који су тих мјесеци кружили Босном и Херцеговином, и неки појединци, у суштини политички анонимуси, осјетили су потребу да на тај начин изразе свој став поводом крупних политичких промјена које су наступиле после Споразума Цветковић – Мачек. Тако је, на примјер, и извјесни Петар Гаковић из Крајине објавио брошуру под насловом *Босна вилајет*, у којој прво излаже њен историјски и етнографски преглед, а затим даје и нека своја размишљања о Споразуму. Посебно занимљиво изгледа његов став да „ако не будемо с неким ратовали, и проливена крв нас не сједини, нема ни споразума ни саживљавања.“¹⁵⁰ Осим тога, он је сматрао да би се са Хрватима из Босне, Далмације и приморја лако могао постићи договор када би са њима управљала њихова духовна и национална елита, али да је то са Загребом немогуће, при том цитирајући ријечи једног социјалисте да је „Аустрија остала у Бечу, Угарска у Пешти, а Аустро – Угарска у Загребу.“¹⁵¹ Због тога, Гаковић сматра

¹⁴⁸ Исто.

¹⁴⁹ Цитирано према: Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 245.

¹⁵⁰ Цитирано према: S. Dujmović, *Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema sporazumu Cvetković – Maček*, 64.

¹⁵¹ Исто, 65.

да „ако су се Хрвати вратили на 1918., Срби у мјешовитим крајевима вратиће се на 1914. и борити се својом приватном иницијативом као и за Аустрије.“¹⁵²

Споразум Цветковић – Мачек није довео до смиривања узаврелих национално-политичких страсти, како на простору Бановине Хрватске, тако и на простору осталих бановина гдје је становништво било вјерски и национално измијешано, прије свега у Дринској бановини. Више извјештаја из тог периода говори о националним и вјерским сукобима, који нису били мотивисани политичким, то јест, страначким супротностима већ искључиво вјерском и националном мржњом. Тако се, на примјер, у једном извјештају Дринског жандармеријског пука, наводи да је 21. септембра 1939. године, у селу Папрачи среза Власеница, на црквеном збору дошло до вјерских сукоба када је један пијани муслиман наишао кроз масу и дошао у сукоб са групом српских младића. Према наводима у Извјештају, маса православног свијета кренула је у правцу муслиманског села Оцака са намјером да запале село, али је интервенцијом жандарма народ спријечен да уђе у село.¹⁵³ У једном другом извјештају Дринског жандармеријског пука, за мјесец новембар 1939. године, наводи се да је 22. октобра дошло до једног сукоба „из верске нетрпељивости“ у селу Побратани среза Рогатица. Том приликом су групу Срба из села Кусаче напала ватреним оружјем тројица муслимански младића, а као разлог су навели то што су Срби „пролазећи певали поред њиховог села“.¹⁵⁴ Ипак, чини се најтежи вјерски сукоб у том периоду десио се између католичких и муслиманских сељака на вашару у Жепчу, 15. августа 1939. године, чији је епилог, закључно са стањем 18. августа, био 47 жртава, а од тога 42 рањена и 5 мртвих. Рањено је 37 муслимана, 5 католика и 1 православни, док је мртвих било 4 католика и 1 муслиман. Повод за тај „покољ у Жепчу“, како овај сукоб називају органи власти, започео је тако што је католик Перо Павловић ножем напао муслимана Мустафу Чаушевића. Жандармерија је успјела да спријечи овај први сукоб, али је убрзо дошло до масовне туче, када је група католика

¹⁵² Исто.

¹⁵³ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 6288/39 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 27. октобра 1939. године).

¹⁵⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 7008/39 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 27. новембра 1939. године).

предвођена Марком Јуришићем напала муслимане уз поклике „удри турке... удри балије, удри све што има фес“¹⁵⁵ Покушај жандармерије да спријечи овај сукоб завршио се тако што је маса католичких сељака напала и муслимане и жандармерију, са, како смо видјели, трагичним посљедицама. Овај, али и остали вјерски и национални обрачуни у Босни и Херцеговини у то вријеме били су јасан знак да споразум Цветковић – Мачек, бар када су биле у питању Босна и Херцеговина, није испунио функцију која му је била намијењена. А када је била у питању Бановина Хрватска, чини се још и мање.

¹⁵⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 3523/39 (Извјештај банског инспектора КБУДБ од 19. августа 1939. године).

Српска елита из Босне и Херцеговине у периоду покушаја рјешавања српског националног питања 1940/41. године

Првобитно расположење које је српска интелектуална елита у Босни и Херцеговини показивала према Споразуму, нагло је почео да сплашњава убрзо пошто је постало јасно шта је он све подразумијевао, а поготово када је постало видљиво какве је последице он изазвао по српски народ који је остао у оквирима Бановине Хрватске. Посебно узнемирење па и неку врсту националне мобилизације Срба у Босни и Херцеговини, изазвао је прилично хомоген аутономистички фронт међу муслиманима, чије је вођство, послје Спахове смрти, дошло у руке прохрватски оријентисаног Цафера Куленовића. Антиаутономистичке скупштине српског народа, организоване широм Босне и Херцеговине, највише новембра мјесеца 1939. године, почеле су у децембру, а посебно крајем овог мјесеца, да се сливају у један покрет, који је пратио истовјетан процес, само са супротним циљевима, код муслимана Босне и Херцеговине. Када је био у питању муслимански покрет за аутономију, треба рећи да је он уживао нескривену подршку првака ХСС у Босни и Херцеговини, с тим што су они подржавали и настојали да прошире и учврсте муслиманску фракцију око Хакије Хацића, која је исповиједала хрватски национализам. На зборовима ове групације говорио је и др Јурај Шутеј истичући како су се хрватски народ и ХСС борили и за муслимане. Са своје стране, Хацић је критиковао рад дотадашњих муслиманских првака, који су, према његовим ријечима, увијек ишли са Хрватима на изборе, да би их онда увијек „издавали и прелазили на противну страну.“¹⁵⁶ Како је јачао и све се више хомогенизовао муслимански покрет за аутономију Босне и Херцеговине, тако је све више јачао и попримао чвршће контуре и српски покрет против аутономије ових области, а који је истовремено био и покрет против споразума Цветковић – Мачек. Он је врхунац доживио на самом крају 1939. године, када је у Добоју сазван „Сабор Срба“, то јест, састанак делегата свих српских културних и националних друштава. Према тврдњама полицијске управе у Сарајеву, иницијатор овог сабора била је организација Народна одбрана, а

¹⁵⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 49/40 (Среско начелство Сарајево КБУДБ 1. јануара 1940. године).

колики је значај дат овом скупу свједочи и чињеница да су на њега били позвани, између осталих, и тројица српских епископа, митрополит дабро-босански Петар Зимоњић, епископ зворничко-тузлански Нектарије Круљ и епископ жички Николај Велимировић. Само из Сарајева кренули су делегати 14 српских културних, просвјетних и националних друштава.¹⁵⁷ Још прије конференције у Добоју, тачније у току припрема за њу, у Сарајеву је формиран „Савјет српских националних и осталих друштава“, који је требао да буде средишњи орган у кога ће бити учлањена сва остала српска друштва у Босни и Херцеговини. Као основни задатак и циљ овог Савјета постављен је „што интензивнији рад на јачању српске националне мисли, чување српског националног обиљежја Босне и Херцеговине, као и рад на продубљивању свих односа са осталим српским покрајинама“. За предсједника Савјета изабран је др Саво Љубибратић, а за потпредсједнике Милан Божић, Машо Јовановић и Владимир Благојевић.¹⁵⁸ Овај Савјет ће до пуног изражаја доћи управо у организовању конференције у Добоју.

На предконференцији која је одржана увече 30. децембра у просторијама Соколског дома у Добоју, делегати из Сарајева, Мостара, Бањалуке, Тузле и Бихаћа, саставили су резолуцију која је сутрадан на конференцији усвојена. Чињеница да су у раду конференције учествовали и делегати српских друштава из Мостара (Јован Радуловић), Брчког (Рајко Софреновић) и Дервенте (Илија Перић), говори у прилог томе да се Срби из оних дијелова Босне и Херцеговине који су припали Бановини Хрватској, нису одрекли права да бирају гдје ће живјети, али ни помирили са чињеницом да су предати на милост и немилост Бановини Хрватској. Они су на конференцији говорили управо у том смислу, улажући одлучан протест против тога

¹⁵⁷ То су били: др Војислав Бесаровић и Љубомир Опачић (Српско културно просвјетно друштво „Просвјета“), Рајко Поповић (Српска црквена општина Сарајево), Јован Вукотић (Српска црквена општина Ново Сарајево), др Саво Љубибратић (Братство Светог Саве), Мерчеп Коста (Друштво Светог Марка), Никола Барош (Савез Добровољаца), Јока Шиљак (Задруга Српкиња Сарајево), Јанковић Мила (Задруга Српкиња Ново Сарајево), Умићевић Симо (Удружење Срба интернираца), Билбија Марко (Српски Клуб), Марић Шћепан (Српска трговачка и занатска омладина), Урош Човић (Српско пјевачко друштво „Слога“), Пржуљ Вељко (Српско пјевачко друштво „Петар Велики Ослободиоц), Никола Скакић (Друштво Крајишник). АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 5245/39 (Управа полиције Сарајево КБУДБ 27. децембра 1939. године).

¹⁵⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4992/39 (Радио телеграм управника полиције у Сарајеву Министарству унутрашњих послова у Београду).

што се о судбини њихових крајева одлучивало тајно и без њиховог учешћа, а такође су наводили бројне примјере невјероватних поступака нових власти према Србима у тим крајевима.¹⁵⁹ Занимљиво је да су овом сабору присуствовали и представници Срба из Пљеваља (Синиша Шиљак), док је Србе из Требиња заступао Владимир Перић. Посебан утисак на присутне је оставио професор универзитета др Владимир Ћоровић, који је дошао из Београда на овај сабор и био први и главни говорник. Он је прво изложио важност тог састанка и његов циљ, а затим нагласио забринутост развојем догађаја и дубоку увријеђеност српског народа у Босни и Херцеговини, што се питање народног споразума почело изводити без учешћа „директно погођених“, то јест Срба из Босне и Херцеговине. Ћоровић је, такође, нагласио да Срби из Босне и Херцеговине морају чврсто збити своје редове и добро се организовати „да поправе учињене погрешке и спрече свако даље настојање, које би ишло за тим да их, ма у ком облику, одвајају од Србије и осталих српских области.“¹⁶⁰ У Резолуцији коју је Сабор усвојио 31. децембра 1939. године, јасно и недвосмислено су наведени национални ставови и захтјеви српског народа у Босни и Херцеговини, у тренуцима када су се они нашли, најмање својом кривицом, на новој историјској раскрсници. У њој се каже:

„Сабор, сазван на иницијативу свих српских и осталих националних друштава и установа, одржан у Добоју, дана 31. децембра 1939. год. тврдо вјерујући у Бога и у срећну звијезду династије Карађорђевића, али забринут озбиљношћу догађаја код нас и у свијету и сматрајући својом родољубивом дужношћу да његује и учвршћује љубав и слогу у нашем народу, доноси једногласно ову

РЕЗОЛУЦИЈУ

1. Одлучно устајемо против свих акција и покушаја, који иду за цијепањем и слабљењем Југословенске државе, а напосе за подвајањем и слабљењем Срба у тој држави;

¹⁵⁹ *Српски глас*, год II, бр. 9, од 15. јануара 1940. године.

¹⁶⁰ Исто.

2. Протестујемо што се питање нашег народног споразумјевања извело без учешћа српског дијела нашег народа и на његову штету и не признајући свршени чин изјављујемо, да ћемо се као у прошлости, тако и у садашњости одлучно борити против овога што је до сада учињено и против свих настојања, која би ишла за тим, да се српски крајеви наше Отаџбине у ма коме облику одвајају од Србије, Црне Горе и осталих српских земаља. То чинимо, јер не желимо да постанемо издајнице народне и државне завјетне мисли за чије су се остварење борили и жртвовали не само сви честити синови, него сва покољења од Косова;
3. Позивамо све Србе и остале југословенске националисте, да чврсто збију своје редове и да се у ово доба све политичке вође сложе и пређу преко свих партијских и личних интереса, да би се створио истински народни препород и обиљежио јасан национални програм, који треба да буде изнад свега.
4. Позивамо омладину, да своју љубав према Отаџбини и своју енергију споји са љубављу за добро свога народа и да се у својим племенитим стремљењима надахне духом и потребама свога народа, а не туђим идеологијама.

Ово поручујемо свима и свакоме са светога тла опште српске костурнице у Добоју, нашег другог острва Вида, гдје данас положисмо свети завјет Богу и народу.¹⁶¹

У доступним документима није било могуће пронаћи траг о томе зашто је баш Добој био изабран за мјесто овог општег српског сабора за читаву Босну и Херцеговину, али се и из садржаја саме Резолуције може закључити да је управо симболика злогласног аустроугарског логора у Добоју, из Првог свјетског рата, гдје је уморено на хиљаде Срба из читаве Босне и Херцеговине, била главни мотив да се баш на том мјесту организује овакав сабор. Кроз злогласни Добојски логор за двије године је прошло више од 45.000 српских логораша, мушкараца, жена и дјеце, и то је

¹⁶¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 36/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ, 2. јануара 1940. године. У прилогу акта један примјерак Резолуције).

можда било најпогодније мјесто у том тренутку гдје су се сви могли присјетити какве је све жртве српски народ у Босни и Херцеговини поднио за ослобођење и уједињење са Србијом. На сам дан Сабора присутни епископи одржали су и парастос на спомен-костурници жртава Добојског логора.

Што се тиче саме Резолуције, свака тачка истакнута у њој занимљива је на свој начин, а посебно то што одаје утисак изнадстраначког документа, који има за циљ да хомогенизује српске политичаре и српски народ у Босни и Херцеговини, у одбрану ових територија од свих који покушавају да васкрсавају турску и аустроугарску границу на Дрини, као и од оних који покушавају да од ње откидају дијелове и прикључују новим областима и државама у настајању. У том погледу, најзанимљивија је друга тачка, у којој се јасно каже да српски народ у Босни и Херцеговини, заступљен кроз делегате свих својих културних и националних друштава, не признаје Споразум Цветковић – Мачек, наглашавају да ће се борити „против онога што је досад учињено“. Трећа тачка посебно је занимљива због захтјева да се формулише српски национални програм и позивају политичке вође да пређу преко свих страначких и личних интереса и зађевица зарад народног препорода и националног програма који мора да буде изнад свега. Чини се да је ово по први пут од стварања југословенске државе 1918. године, да је српски народ у Босни и Херцеговини овако једногласно иступио и поставио своје националне захтјеве. Очигледно да је неспособност политичких вођа Срба у Босни и Херцеговини мобилисала оне друштвене факторе, то јест, културно-просвјетна и национална друштва, која су и у вријеме аустроугарске окупације били највјернији тумачи жеља српског народа и најјачи фактор националне хомогенизације, али и носиоци националне борбе против окупатора. Без сумње добојски „Сабор Срба“ био је до тада најзначајнија национална манифестација када су у питању Срби у Босни и Херцеговини и њихов национални програм, али је под великим знаком питања колики су могли бити његови стварни практични домети.

Са Споразумом, али и са захтјевом за аутономијом Босне и Херцеговине нису се слагали српски политичари из Босне и Херцеговине који су раније припадали Југословенској радикалној заједници. Већ првог дана нове 1940. године једном

брошуром, под насловом *Пред другом деобом Југославије*, огласио се др Бранко Калуђерчић. Осврћући се прије свега на међународне односе од 1918. године, на нејако Друштво народа и Версајски систем који се пред њиховим очима распадао, Калуђерчић је из међународног угла коментарисао Мачеков став да је дошло вријеме да Хрватска иступи као самосталан фактор европске политике: „Данас кад Русија и Немачка јавно прокламују начело да је Пољска (држава која је имала 36 милиона људи) објект русконемачке политике, г. Мачек и хрв. народно заступство сматрају да је дошао час, кад Хрватска треба да иступи као самостални субјект европске политике, јер да је без тога немогуће сређење Европе.“¹⁶² Након тога, Калуђерчић се осврће на ефекте Споразума Цветковић – Мачек по унутрашње политичке и друштвене односе у Краљевини Југославији: „Место да донесе мир, он је донео немир и разочарање, јер Хрв. Бановина је започела свој независни живот са злостављањем и убијањем малих службеника Срба, са нападајима на мирне Србеграђане и на војнике, па је одмах на свом почетку изгубила морални ауторитет међу Србима.“¹⁶³ Калуђерчићу је посебно засметало када су власти Бановине Хрватске забраниле Соколима одржавање комеморативне сједнице поводом годишњице смрти краља Александра, док су истовремено дозволиле да се у Загребу одрже задушнице „злогласном аустријском генералу“ Саркотићу. Због свега тога, Калуђерчић закључује да Споразум „Место да буде прекретница за васкрс нове, мирније и сретније Југославије, он је постао голгота српства и катастрофа уједињене Југославије.“¹⁶⁴ Међутим, циљ издавања ове брошуре чини се да није био само критиковање Споразума Цветковић – Мачек, већ да упозори, прије свега српски народ, а онда и све остале да је ово само „прва етапа“ хрватских захтјева, а како Калуђерчић тврди „Срби су се заситили вечитих и перманентних хрватских криза и хрв. питања, коме нико не види ни краја ни конца.“¹⁶⁵ Због тога Калуђерчић захтијева да се са Хрватима већ једном рашчисти и то на тај начин да се изјасне да ли су за потпуно одвајање од Југославије или желе да остану у заједничкој држави са Србима

¹⁶² Др Бранко Калуђерчић, *Пред новом деобом Југославије?* Без ознаке године и мјеста издања, 6.

¹⁶³ Исто, 8.

¹⁶⁴ Исто, 9.

¹⁶⁵ Исто, 10.

и Словенцима. Уколико Хрвати желе прву варијанту онда Калуђерчић сматра да „треба дати Хрватској све што спада у тај хрв. – католички културни круг, а из хрв. бановине издвојити све оно, што не спада у тај културни круг, него у круг српске, оријентално-балканске културе, на коју Хрвати гледају са висине“.¹⁶⁶ У другом случају, то јест, ако су Хрвати определијени за живот у заједничкој држави и ако Споразум значи „трајан мир и коначну ликвидацију унутарњег фронта“, онда су, према Калуђерчићу Срби за њега. С друге стране, ако он значи „наставак борбе само на новој, напред помакнутој хрв. линији на територији српске бановине“ онда су Срби против њега, „јер не могу дозволити да Хрвати након поделе Југославије у првој етапи Споразума, у другој етапи поставе себи за циљ: поделу српске бановине на мале аутономне јединице... које би им омогућиле да према Србији наставе оно што су извршили према Југославији. Срби хоће да остану чврсто везани и окупљени око Београда... Јединство Босне и Херцеговине са Србијом не може разбити ни г. Мачек. Ако један милион и двестохиљада Срба у Хрв. Бановини нису били сметња ни запрека да се образује хрв. бановина – онда ни 200.000 Хрвата у осталом српском делу Југославије не могу и несмију бити сметња да се образује српска бановина са Београдом као центром.“¹⁶⁷ Треба напоменути и то да је државни тужилац у Сарајеву ову Калуђерчићеву брошуру забранио, јер, према његовом схватању „садржи кривично дело, које се кажњава према закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави и увреду и клевету против органа власти“.¹⁶⁸

Убрзо послвије Калуђерчићеве, појавила се и брошура Риста Ђокића под насловом *Споразум на дјелу, мојим пријатељима и бирачима*. Ђокић је био један од првих српских политичких радника из Босне и Херцеговине који се 1918/19. године определијелио за Савез земљорадника и био један од његових најистакнутијих припадника у Босни и Херцеговини и народни посланик ове странке. Али, 1929.

¹⁶⁶ Исто, 11.

¹⁶⁷ Исто. Калуђерчић се прилично широко позабавио питањем прогона Срба чиновника из Хрватске, које је он упоредио са протјеривањем Јевреја из Немачке. У том погледу, Калуђерчић сматра да је то прогон српске интелигенције из Хрватске уопште, а пошто Мачек пружа руке и даље и обећава аутономије, јер само предкумановску Србију сматра српским етничким простором, онда то значи да ће успиједити и прогон Срба из тих аутономних области, тако да ће Срби чиновници морати „тражити неки азил изван Југославије.“

¹⁶⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 46/40.

године он се опредјељује за шестојануарски режим па је 1932. опет био изабран за народног посланика на владиној листи. Почетком 1933. године по Дринској бановини је почео да кружи један летак под насловом *Ко је Ристо Ђокић*, у коме су на његов рачун изнесене тешке оптужбе за корупцију, злоупотребу посланичког мандата, разне махинације са новцем државних рудника, па чак у младости и ситне крађе и беспосличење. У том летку, који је састављен на начин да у потпуности морално дискредитује Риста Ђокића, за њега је наведено да је „неозбиљан и покварен човек“, који ће својим деструктивним радом изазвати у височком срезу „у највећем степену верску и племенску нетрпељивост и раздор“.¹⁶⁹ Полиција није пронашла аутора овог летка, тако да је остало неизвјесно да ли се овдје ради о пукој зависти и мржњи или морални назови Риста Ђокића заиста нису били на завидном нивоу. У сваком случају, све до 1940. године, Ђокић се ријетко појављивао у јавности, али су га околности које су наступиле послје Споразума Цветковић – Мачек, очигледно јако инспирисале да се оваквом једном брошуром обрати својим пријатељима и бирачима. Своју брошуру, Ђокић је започео критиком владавине ЈРЗ и то његове обје половине у истој мјери, како Стојадиновића тако и Цветковића. Након тога, Ђокић се свом силином оборио на Споразум, а посебно на последице које је он произвео по Србе који су потпали под Бановину Хрватску, осуђујући убиства и прогоне Срба и Хрвата југословенских националиста из Хрватске. Истом жестином Ђокић се оборио и на понашање муслимана Босне и Херцеговине, али је, занимљиво за све невоље Срба са лијеве обале Дрине оптужио Београд и Србију: „Београд и Србија свакога су лакше разумевали а на жалост и сад разумеју него нас – Србе Босне и Херцеговине... Нама Србима из крајева који су подпадали А-У монархији само је жао и тешко што сматрамо и осјећамо да нас је напустио наш пијемонт Србија, и да је сваки политички пазар па и онај који је на нашу штету Србија благосиљала... Све досадашње недаће и незгоде Срба у бившој А-У монархији ми са правом приписујемо млитавости Срба из Србије и Црне Горе. Сва политичка нагађања до сада прављена и обављена без нашег знања и питања извођена су на штету државе као цјелине. Доста је браћо тога и не

¹⁶⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. 444/33 (Управа полиције Сарајево КБУДБ 6. фебруара 1933. године. У прилогу текст летка под насловом *Ко је Ристо Ђокић*).

допуштајте да се за нашу несрећу и од вас бранимо.“¹⁷⁰ Иако су многи српски интелектуалци већ дужи низ година некада тихо, а некада и прилично гласно роптали према националној политици коју је водио Београд, ипак се чини да овако отворену и прилично тешку критику званичном Београду нико од њих није до тада упутио. Ђокић је упутио и оштру критику на рачун тадашњих политичких партија и њихових вођа. За радикале је тврдио да су у опадању и расулу још од Пашићеве смрти, а да им свака реконструкција владе отргне по неког важног човјека из Главног одбора, који онда постаје њихов најљући противник. Задњи такав случај био је Лазар Марковић. Уважавајући Љубу Давидовића, као „олично поштење“, Ђокић за њега тврди да је само играчка у рукама Бошка Влајића и Милана Грола. За самосталне демократе, Ђокић тврди да у том тренутку преживљавају најдубљу кризу, јер свако насиље над Србима у Хрватској они морају да правдају као Мачекови савезници. Када су у питању земљорадници, Ђокић се посебно окомио на Бранка Чубриловића, не називајући га именом већ „јеврејски зет“ и оптужујући га да проводи непотизам великих размјера, који је ишао чак дотле да умало и Чедо Кокановић није постао бан Врбаске бановине.¹⁷¹ Због свега наведеног, Ђокић је позвао своје пријатеље и бираче да се сврстају у редове ЈНС, која је, по њему једина кадра да каже: „Стој! Не расипај! Није ово Алајбегова слама него држава која је створена борбом од пет стотина година...“¹⁷²

Уочи православног Божића 1940. године „браћи сељацима“ поново се обратио и Добросав Јевђевић својим педесет и осмим писмом. Иако је наставио да критикује владу Драгише Цветковића, Јевђевић и у овом писму избјегава да нападне Споразум, али зато велику енергију троши нападајући комунисте и совјетску Русију, за коју чак тврди да све више угрожава „нашу земљу и изнутра и преко Бугарске, како Њемачка постаје све насртљивија у захтјевима за лифEROвањем сировина и како се преко наше

¹⁷⁰ Ристо Ђокић, *Споразум на дјелу, мојим пријатељима и бирачима* (Без ознаке године и мјеста издања), 9-11.

¹⁷¹ Исто, 12-13.

¹⁷² Исто, 12.

коже Италија погађа са западним државама.¹⁷³ Посебно оштро Јевђевић је иступао према домаћим комунистима, оптужујући их чак и за издају земље.

Заиста у то вријеме, комунисти с показивали живу активност, већином кроз летке, брошуре, саопштења и слично. У једном од тих летака, под насловом *Радницима и радницама, намештеницима, државним службеницима, радној омладини и свим сиромашним грађанима Србије*, а који је растуран и на простору Босне и Херцеговине наводи се, између осталог, како „Реакционарна великосрпска буржоазија припрема се за рат на страни Англофранцуског империјалистичког блока: зато, она већ данас брутално насрће на слободу и пребацује терете својих ратних припрема на леђа радних маса“, а на крају летка позивају се радници у борбу против скупоће, гушења слободе збора, договора и организовања радничке класе и слично.¹⁷⁴ У другом летку сличне намјене и садржине, под насловом: *Саопштење радног одбора Омладинских организација*, позива се на очување неутралности Југославије у том „неправедном“ рату и посебно ослонац на Совјетски Савез.¹⁷⁵ Антиратни садржај имала је и брошура анонимног аутора под насловом: *Српски ратници за нашу неутралност, порука српском народу*, у којој аутор позива на очување неутралности, тврдећи да су Енглези највећи непријатељи српског и уопште словенског народа, те наводећи примјере из прошлости, још од Кримског рата па све до срамне улоге Енглеске у балканским ратовима. Залажући се за борбу против енглеске пропаганде за увлачење Југославије и Балкана у рат на њеној страни и тако стварање новог Балканског фронта, аутор је навео колонијално понашање и немилосрдну експлоатацију радника у рудницима у Косовској Митровици, гдје су енглески капиталисти били власници.¹⁷⁶ На крају аутор упућује поруку српском народу следеће садржине: „Српски народе, СВАКА НЕСЛОГА МЕЂУ СЛАВЕНИМА ДЕЛО ЈЕ ЕНГЛЕСКЕ НЕЧОВЕЧАНСКЕ ПОЛИТИКЕ.“¹⁷⁷ Аутор чак оптужује енглеску

¹⁷³ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 371/40 (Јевђевићево „Педесет и осмо писмо браћи сељацима“).

¹⁷⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 490/40 (КБУДБ Среском начелству у Вишеграду 24. јануара 1940. године. Текст летка у прилогу).

¹⁷⁵ Исто (Текст прогласа).

¹⁷⁶ *Српски ратници за нашу неутралност, порука српском народу* (Без ознаке године и мјеста издања), б.

¹⁷⁷ Исто, 10.

обавјештајну службу за организовање атентата на краља Александра у Марсељу. С обзиром на то да се аутор обрачунава само са енглеском дипломатијом и политиком, и поред тога што има доста тачних констатација на њен рачун, ипак се чини да је ова брошура била дјело њемачке пропаганде у Краљевини Југославији, а не дјело „српских ратника“, који су ипак најгора искуства имали са њемачким империјализмом. Иначе, у то вријеме, широм Краљевине Југославије, па и у Босни и Херцеговини, вођена је нека врста пропагандног рата између Енглеске и Њемачке, а брошуре разних садржаја и једне и друге стране, често су се могли наћи и у Босни и Херцеговини.

Осим иступања појединаца, период зиме и прољећа 1940. године обиљежила је и жива страначка активност у Босни и Херцеговини. И поред тешких међународних прилика и све неизвјеснијег положаја Краљевине Југославије и њене војне неутралности, политичке партије су очекивале расписивање избора те, с тим у вези, повеле опсежну акцију за придобијање присталица. Када су у питање политичке партије које су окупљале српске бираче у Босни и Херцеговини, највише енергије у том периоду показивао је Савез земљорадника и Радикална странка. Послије свих турбуленција које су захватиле политичку сцену Краљевине Југославије потписивањем Споразума Цветковић – Мачек и, још више, распадом владајуће Југославенске радикалне заједнице, чини се да је најкомпактнији из свега тога изашао Савез земљорадника. За разлику од других партија које су окупљале Србе, земљорадници су успјели да се сачувају од расцјепа и поред самовољног поступка др Бранка Чубриловића. А након тога, на његовим крилима они си кренули у придобијање нових присталица и на простору прешестојануарске Босне и Херцеговине. Сам Чубриловић улагао је велику енергију у овај посао и то не само на простору Врбаске већ и Дринске бановине. Прилично често он је долазио и држао конференције својих присталица, настојећи да им образложи своје политичке погледе и потребу споразума са Хрватима. Чубриловића су на зборовима вјерно пратили и подржавали његов стари партијски саборац Арсо Копривица, који је у међувремену постао начелник у Чубриловићевом министарству, затим Чубриловићев лични секретар Јоца Бугарски, сенатор Марко Вујачић и др Обрад Мاستиловић. На

углавном добро посјећеним скупштинама широм Дринске бановине, Чубриловић је образлагао, правдао и хвалио „народни споразум“, осуђујући све они који му се противе, а нарочито Србе. На конференцији своје странке у Зеници, 10. фебруара 1940. године, Чубриловић је јасно осудио и „Сабор Срба“ у Добоју: „Бивши великани који сазивају конгресе по Добоју и другим местима, тобоже да Срби губе, треба да знају да Срби познају само елементе, а они су: Краљ, Држава и сељачка народна влада у тој држави.“¹⁷⁸ Његов идеал и даље је био окупљање свих сељака „у један фронт под сељачком владом... Ми носимо слободу и слободне политичке законе, да се организујемо и сејемо љубав према муслиманима и Хрватима.“¹⁷⁹ На истом скупу Вујачић је, сасвим у складу са црногорским претјеривањем у епском величању, Чубриловића назвао новим Обилићем, али и обећао Србима у Босни и Херцеговини да више ниједан њихов срез неће бити уступљен Бановини Хрватској, узвикујући да је Босна српска земља и да ће тако и остати, те да се никакво преуређење државе, које ће бити прије избора, неће учинити на штету српског народа: „Из садањих 6 бановина образоваће се српска јединица са сједиштем у Душановом Скопљу.“¹⁸⁰ Ово је можда била прва прилика да Срби из Босне и Херцеговине чују нешто о плановима за стварање Српске бановине са сједиштем у Скопљу. Међутим, у истом ритму Вујачић је устврдио да би већ била створена велика сељачка земља до Црног мора, само да нису убијени Стамболиски и Стјепан Радић. У нешто мирнијем тону и више посвећени социјалним него политичким питањима, земљораднички прваци су говорили сутрадан на конференцији у Сарајеву.¹⁸¹ У наредних неколико дана Чубриловић је свакодневно одржавао зборове и конференције својих присталица у више градова Дринске бановине, скоро увијек са истом реториком и истим аргументима. Након тога, Чубриловић је своју политичку активност пренио на простор Врбаске бановине, гдје је у току јануара 1940. године одржао низ политичких конференција.¹⁸²

¹⁷⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 777/40 (Начелство среза зеничког КБУДБ 10. фебруара 1940. године).

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 840/40 (Управа полиције у сарајеву КБУДБ 11. фебруара 1940. године).

¹⁸² Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 250.

Значајну политичку активност већ од почетка 1940. године показивала је и Радикална странка, која је уласком др Лазара Марковића у владу и његовим избацивањем из странке, доживјела још један озбиљан удар. Сарајевски радикали били су предвођени предузимљивим др Душаном Јефтановићем, иначе сином Глиогрија Јефтановића, једног од најистакнутијих бораца за црквено-школску аутономију Срба у Босни и Херцеговини под аустроугарском окупацијом. Јефтановић је, по свему судећи, имао амбиција да буде политички вођа Срба у Босни и Херцеговини,¹⁸³ то јест, оно што његовим претходницима, па ни самом Милану Сршкићу, у потпуности није полазило за руком. Међутим, требало је прије свега поново обновити страначку структуру радикала у Босни и Херцеговини. На састанку „старорадикала“ као се они у документима називају, 3. јануара 1940. године у Сарајеву, Јефтановић је позвао све Србе да се окупе око Аце Станојевића „за добро Краља и Отаџбине“, је када се „са свих страна чују поклице Хрвати на окуп, Муслимани на окуп, Словенци на окуп“ зашто се и Срби не би окупили око Станојевића.¹⁸⁴ Овај састанак, барем судећи према извјештају Полицијске управе из Сарајева имао је за циљ да покуша оживити Радикалну странку и због тога говорници на овом састанку и не износе своје погледе на тадашњу политичку ситуацију. Једини је др Милан Јојкић, стари радикал, доста неодређено говорио о томе да је Радикална странка „за споразум са браћом Хрватима и Словенцима“.¹⁸⁵ На радикалској слави Света Три Јерарха, 12. фебруара 1940. године, Јефтановић је био нешто одређенији, када је рекао „да Срби Босне и Херцеговине нису никакав објекат за подкусуривање те да треба да се зна да се мимо босанско херцеговачких Срба и против њих у овој земљи не може владати.“¹⁸⁶ Али, да је Јефтановић наслиједио и сво калкуланство ранијих радикалских вођа, када је у питању придобијање муслимана Босне и Херцеговине, показује и његов говор на конференцији у Зеници 25. фебруара 1940.

¹⁸³ На конференцији радикала у Рогатици, Јефтановић је најављен као добар Србин из честите српске куће, који има карактер какав треба једноме вођи Срба у Босни (АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 984/90 – Среско начелство Рогатица КБУДБ 16. фебруара 1940. године; S. Dujmović, *Sporazum Cvetković – Maček i autonomija Bosne i Hercegovine 1939. godine u viđenju sarajevskih radikala*, 106).

¹⁸⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 646/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 5. јануара 1940. године).

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 828/40 (Управа полиције Сарајево КБУДБ 12. фебруара 1940. године).

године, када је недвосмислено подржао захтјеве др Цафера Куленовића за аутономијом Босне и Херцеговине. Прихватајући, иначе нетачну, статистику Цафера Куленовића, по којој је у Босни и Херцеговини тада живјело 900.000 Срба, 600.000 муслимана и 550.000 Хрвата, Јефтановић је, између осталог, рекао: „Несумњиво да се Босна и Херцеговина не могу анектовати Србији, пошто су [у] њој Срби само у реалтивној већини, т. ј., они су према муслиманима и Хрватима узетим укупно у мањини. Не видимо дакле по којем међународном и уопште културном принципу Срби би били овлашћени да заузму ове покрајине. Још мање наравно, могле би оне припасти Хрватима, као год што се не би могла створити ни једна МУСЛИМАНСКА¹⁸⁷ босанско херцеговачка аутономна бановина т. ј. бановина у којој би муслимани имали политичку превласт. Остаје, према томе, и прихватајући тезу г. Куленовића да се муслимани у Босни и Херцеговини имају сматрати као посебна етничка заједница, дакле ни чисто српска ни чисто хрватска или, још боље, ЈУГОСЛОВЕНСКА (потомци јужних Словена преобраћених, за Турске владавине у исламство) заједница, једна идеја г. Куленовића не само духовита него и тачна да се од Босне и Херцеговине образује нарочито Бос. Херц. Бановина (уопште једна аутономна јединица). Отуда, има се такођер одбацити и идеја једне етничке диобе Босне и Херцеговине између Срба, Муслимана и Хрвата... Затим била би уопште једна штета разбијање историјских јединица. Јер, када говоримо о крупним индивидуалностима у нашој држави због чега се она не може организовати на унитаристичкој бази, ми ту мислимо на ИНДИВИДУАЛНОСТИ ПОКРАЈИНСКО ИСТОРИЈСКЕ, које су вековима трајањем својим постала једна врста организма и политичких и економских, једна врста заједнице без обзира на евентуалну етнографску разноликост.“¹⁸⁸ Ово је несумњиво била значајна промјена става појединих српских политичара у Босни и Херцеговини по питању аутономије Босне и Херцеговине. Из даљег Јефтановићевог излагања може се само назирати шта га је мотивисало за овако нешто: „Државни живот не иде оним путем којим би требао да

¹⁸⁷ Истакнути дијелови текста су такви и у оригиналном документу.

¹⁸⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 1115/40 (Начелство среза зеничког КБУДБ 26. фебруара 1940. године); S. Dujmović, *Sporazum Cvetković – Maček i autonomija Bosne i Hercegovine 1939. godine u viđenju sarajevskih radikala*, 106.

иде. Створили смо одлуку да идемо ранијим путевима који су нас довели до наше слободе, среће и благостања.¹⁸⁹ Дакле, из овога би се могло закључити да је Јефтановићево схватање било да треба створити босанско-херцеговачку бановину, у којој би се затим хомогенизовао српски етнички корпус, као што је то био случај под аустроугарском окупацијом. Можда је тачна Јефтановићева претпоставка, која произилази из ових редова, да ће Срби у Босни и Херцеговини, хомогенизовани и окупљени око једног политичког и националног програма, бити пуно значајнији политички фактор, не само на нивоу Босне и Херцеговине, већ и читаве државе, гдје би се њихов глас морао знатно више уважавати него што је то био случај за све вријеме трајања међуратне Југославије, барем у оној мјери у којој су, пуно малобројнији, муслимани остваривали политички утицај у тој држави. С друге стране, примјетна је Јефтановићева тежња да придобије муслимане Босне и Херцеговине за политику Радикалне странке, али његова амбиција да у таквој политичкој констелацији буде вођа босанско-херцеговачких Срба, иако то покушава да демантује: „У том циљу не руководе нас личне претензије већ осећај дужности у временима када се решавају крупна питања мимо нас и без нас.“¹⁹⁰ Чини се, такође, да је Јефтановић, последице искуства са Споразумом Цветковић – Мачек, у потпуности био изгубио вјеру у званични Београд и поготово већ устаљену праксу рјешавања судбине српског народа у Босни и Херцеговини мимо њега и без њега. Колико је било политичке мудрости и прагматичности у овом Јефтановићем схватању, историја му није дозволила да докаже, али његов став о потреби аутономије Босне и Херцеговине, могао му је, у том тренутку, једино одбити и онако малобројне присталице међу босанскохерцеговачким Србима. Као и у Дринској бановини, радикали су покушавали у то вријеме да се организују и у Врбаској бановини. На ширем састанку присталица ове странке, који је средином јануара сазвао Ђорђе Ђурица, изражена је жеља и нада да се четири фракције радикала споје у једну Народну радикалну странку. На том састанку прочитано је и писмо старог вође радикала из Крајине Косте Мајкића, у коме је он саопштио да се повлачи из

¹⁸⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 1115/40.

¹⁹⁰ Исто.

политичке дјелатности док се странка организационо не стабилизује.¹⁹¹ По питању уједињења радикала одређене напоре у Сарајеву вршио је и министар Лазар Марковић, а као његов присталица сматрао се др Милан Јојкић. Међутим, приликом Марковићевог доласка у Сарајево, крајем фебруара 1940. године, њега није дочекао нико од виђенијих сарајевских радикала, чак ни Милан Јојкић. Са Марковићем се састао једино Милутин Поповић из Јефтановићеве групе и то само због тога да му саопшти да они немају намјеру разговарати „са оним лицима која су господина министра дочекала и формирала некакав одбор за рад на уједињавању радикала.“¹⁹² Ту групу предводио је апелациони судија Душан Умићевић, а њени чланови били су углавном они који су од 1929. године промијенили све странке које су биле на власти. Анализирајући политичке прилике, управник сарајевске полиције је у свом извјештају бану Дринске бановине, устврдио да су радикали још од оснивања заједничке државе били најјача партија у Сарајеву, али да су се формирањем разних политичких партија, диригованим „одозго“, стално осипали, за разлику од Хрвата и муслимана, који су се само чвршће збијали око ХСС и ЈМО. Управник полиције је, такође, изнио мишљење да је међу сарајевским Србима у том тренутку најјача опција „старорадикала“ око Јефтановића, која је успјела да окупи највећи број српске интелигенције и привредника, док „друге српске странке као Земљорадничка, Ј. Н. С., те најзад Српски дио Ј. Р. З. стоје у Сарајеву релативно много слабије.“¹⁹³

И заиста, активност осталих српских странака у Босни и Херцеговини била је у том периоду значајно слабија од активности Савеза земљорадника и радикала. Ту и тамо понеку конференцију би одржале присталице ЈНС, па чак и Љотићевци у Босни и Херцеговини, док је активност српског дијела ЈРЗ била скоро безначајна. Тек у току марта и априла мјесеца 1940. године, примјећује се значајнија активност ових странака на простору Дринске бановине. Што се тиче Самосталне демократске странке, они су јачу активност показивали једино на простору Врбаске бановине. Предвођени протом Кеџмановићем и прваком ХСС Ником Љубичићем, они су

¹⁹¹ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 250-251.

¹⁹² АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 1144/40 (Управа полиције у Сарајеву бану Дринске бановине 28. фебруара 1940. године).

¹⁹³ Исто.

почетком јануара 1940. године донијели резолуцију у којој траже доношење политичких закона и третирају социјална питања, а на конференцији у Бањој Луци 21. јануара из Загреба су дошли др Срђан Будисављевић, др Хинко Кризман, Сава Косановић и занимљиво, адвокат др Данило Димовић,¹⁹⁴ познат као политичар још из периода аустроугарске окупације, а који је показивао потпуну политичку неактивност у периоду Краљевине Југославије. Он је на конференцији у Бањој Луци заступао став да Срби и Хрвати треба да буду што више измијешани и у српској и у хрватској јединици да би се на тај начин постигла „споразумна хармонизација“.¹⁹⁵ На простору Дринске бановине, у периоду зиме и прољећа 1940. године, СДС је одржала само неколико конференција, углавном у околини Сарајева, гдје су за своју политику покушали да придобију присталице инжењер Михаило Благојевић и школски надзорник Јово Вуковић.¹⁹⁶

Што се тиче ЈНС, њој поред Добросав Јевђевића нису ни биле потребне велике страначке конференције. Он је у својим „писмима пријатељима“ редовно обавјештавао своје политичке присталице о свим важнијим питањима унутрашње и спољне политике, критиковао владу, полемисао са политичким неистомишљеницима и посебно присталицама аутономије Босне и Херцеговине. Тако је, на примјер, у свом Седамдесетом писму браћи сељацима оштро напао напоре др Јефтановића да српске бираче у Босни и Херцеговини окупи у редове радикала, сматрајући то новим покушајем разбијања српског политичког фронта у Босни и Херцеговини. Он је, том приликом, Јефтановићу поручио да прво рашчисте односе у своје четири фракције, па тек онда „нека се баце у окупљање разбијених српских редова, тамо гдје су пометени и збуњени, а не у Босни, гдје су они давно прије њих сви до једног на једној линији. Тек онда можемо размишљати о сарадњи, а не о утапању у радикалну странку.“¹⁹⁷ Предмет оштрих напада Јевђевића била је и влада Драгише Цветковића, а посебно његов министар Бранко Чубриловић, кога Јевђевић напада скоро у сваком свом писму пријатељима. У свом „Шездесет деветом“ писму, у тексту под насловом

¹⁹⁴ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 251.

¹⁹⁵ *Врбаске новине*, бр. 1672, од 24. јануара 1940. године.

¹⁹⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 3300/40.

¹⁹⁷ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 1195/40 (Јевђевићево „Седамдесето писмо браћи сељацима“).

„Један, буди Бог с нама министар!“ Јевђевић о Чубриловићу, између осталог, каже: „Од свих чланова садање владе највише, најчешће и најчудније говори Бранко Чубриловић. Он је објавио цијелој земљи, да је са својом групом препородио државу, да је измирио Србе и Хрвате, оживио и усређио сељака, осигурао нашу неутралност, док се коначно, не буди примијењено, није успоредио са нашим свијетлим Немањићем, Светитељом Савом.“¹⁹⁸ Јевђевић, затим, наводи сва обећања министра Чубриловића која није испунио. И у наредним „писмима“ Јевђевић ревносно прати рад министра Чубриловића и подвргава га критици. У својим „писмима“ Јевђевић посебно воли да расправља са присталицама аутономије Босне и Херцеговине, па је тако у свом „Седамдесетом писму браћи сељцима“ детаљно анализирао четири групе међу муслиманима Босне и Херцеговине по питању аутономије и то на основу разговора са неким од њихових првака. Према Јевђевићу, међу муслиманима Босне и Херцеговине тада су постојале четири супротстављене групе, двије аутономистичке: Куленовићева, која је била и најјача и Бехменова, те по једна просрпски и прохрватски опредијељена група. На основу разговора са неким од њихових првака Јевђевић закључује сљедеће: „Један од главних претставника Бехменове групе рекао нам је слиједеће: Ми смо за аутономију Босне већ двадесет година и наш шеф др Бехмен први уз рахметли Спаха страдао је и борио се за ту идеју и по затворима и по тамницама. Само у нашем дјеловању за остварење аутономије Босне стојимо на становишту, да никада не смијемо одступити од двије ствари: од сарадње са Круном и од сарадње са босанским Србима. Аутономија, која би била створена против воље Срба направила би од Босне другу предратну Маћедонију. Ми држимо да је бијес Срба на аутономију дошао од тога, што је др. Куленовић изјављујући да је за аутономију претходно изјавио да је Хрват и тим створио неповјерење... Првак групе д-ра Куленовића рекао нам је: Ми нећемо никако некакво аутономно окружје у српској јединици, већ Босну у њезиним историјским границама. За доказ јединствености државе довољно је што ће исти Краљ краљевати Београду и Сарајеву и исти војник бранити и Београд и Сарајево. Ако нас Срби не разумију, разумјеће нас Хрвати и ми ћемо се држати оног, ко нас у нашој оправданој борби помогне... Првак

¹⁹⁸ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 511/40 (Јевђевићево „Шездесет девето писмо браћи сељцима“).

хрватских муслимана рекао нам је да су Муслимани по традицији и повјести Хрвати, да тако осјећају и када то не би били и да им је хрватска култура најближа и најприснија. Идеал им је да се споје са Хрватском, којој су припадали, а ако то није могуће да се образује аутономна Босна, која ће стајати под хрватским културним утицајем... Један од вођа српске групе казао је: Ми смо на жалост изгубили своје вођство, које је највише имало од свог Србовања и које нас је оставило у најтежем часу. Али ми смо остали вјерни својој идеји. Ми Срби и Муслимани и када смо се клали ножевима били смо једно и по инату и по јунаштву, испрептели смо села и насеља, немамо куда једни од других, па чврсто вјерујемо, да ћемо се најбоље осјећати у српском дијелу Србије (ваљда Југославије – прим. а) заједно са нашом браћом муслиманске вјере из Санцака и Црне Горе.¹⁹⁹ Ово Јевђевићево резоновање, посебно ако је заиста настало као резултат разговора са представницима различитих муслиманских групација у Босни и Херцеговини, значајно је и због питања колико је у ствари српска интелектуална елита заиста разумјела своје сународнике исламске вјере, њихове жеље, потребе, страхове и амбиције. У том погледу можда је карактеристично једно размишљање митрополита дабро-босанског Петра Зимоњића, а које нам у својим успоменама преноси Ристо Грђић. Наиме, приликом једне посјете митрополиту и то у вријеме владавине ЈРЗ, када су се Срби Босне и Херцеговине највише жалили на самовлашће које је у овим покрајинама завео Спахо, Зимоњић је тада рекао Грђићу: „... што ми онолико нападаш Спаху? Не бој се ти Спаха, ни Муслимана, они ће увек с нама, јер им је то интерес, и јер не могу друкчије. Ми Срби смо Исток, а они су Исток; нас вуче Исток, а њих виче Исток, и они немају куд, већ с нама!²⁰⁰ На жалост, историја ће сурово демантовати митрополита Зимоњића. Занимљиво је да Грђић ни послѣ Другог свјетског рата, шездесетих година ХХ вијека, када је писао своје успомене, не може да објасни феномен муслимана Босне и Херцеговине, о чему он каже: „Њихово вечито колебање видљиво је у читавој Босни и Херцеговини. Занимљиво је да се за њихову оријентацију не може поставити никакво правило. У крајевима где су помешани искључиво са Србима, дуж српске и

¹⁹⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 1195/40.

²⁰⁰ Р. Грђић, *Записи из Херцеговине*, 308-309.

црногорске границе... они се изјашњавају за Хрвате, а у крајевима где је већина хрватска... они су најбољи Срби... Они за које се зна њихово српско православно порекло, веле да су Хрвати, а они за које се зна њихово турско порекло (Кемуре, Ченгићи) веле да су Срби. Нису ретки случајеви да једно исто лице у току свога живота мења своје национално опредељење чак и више пута.²⁰¹ Покушавајући да анализира овај феномен, Грђић је, између осталог, правилно закључио да исламска идеја много јача од сваке националне идеје, али је, као и митрополити Зимоњић, погрешно закључио да „Ако би, ипак, под притиском спољних или унутрашњих прилика, дошло до цепања или реорганизације Југославије, Муслиманима је стопроцентни интерес да иду са Србима.“²⁰² Супротно логици Риста Грђића, митрополита Зимоњића и многих других из редова српске интелектуалне елите, муслимани Босне и Херцеговине ни 1992. године нису кренули са Србима већ са Хрватима.

Покрет за аутономију међу муслиманима Босне и Херцеговине наставио је своје активности и током зиме и прољећа 1940. године. Пошто је Џафер Куленовић формирао 30. децембра 1939. године у Сарајеву Извршни одбор Покрета за аутономију Босне и Херцеговине,²⁰³ чији је он био само почасни члан, у току јануара и фебруара вршени су избори среских одбора. Цијелом акцијом руководио је поменути Извршни одбор. Иако су били прилично једнодушни у захтјевима за аутономијом, ипак је била примјетна и подвојеност у њиховим редовима, посебно између присталица Куленовића и Бехмена. Тако је, на примјер, покушај формирања мјесног одбора у Високом, 9. фебруара 1940. године, пропао јер око 200 присутних није прихватило опуномоћеника Извршног одбора Салка Сарачевића нити листу изасланика коју је он предложио за планирану земаљску конференцију, већ су изабрали Исмета Салихбеговића да он сазове нови састанак и предложи листи

²⁰¹ Исто, 306.

²⁰² Исто, 310.

²⁰³ АБиХ, КБУДБ, пов, дз. бр. 1423/40 (Управа полиције Сарајево КБУДБ 2. и 3. јануара 1940. године). Први на списку тог одбора налазио се др Хамдија Карамехмедовић, сенатор из редова ЈРЗ, затим др Авдо Хасанбеговић у име „Гајрета“, Исмет бег Гавран Капетановић, народни посланик (ЈРЗ), Едхем ефф. Мулабдиће испред „Узданице“, затим др Заим Шарац, адвокат и потпредседник „Гајрета“, и тако даље.

изасланика, који ће из Високог ићи на земаљску конференцију.²⁰⁴ Половином фебруара 1940. године, појавио се и летак који је, према сазнањима полиције, писао др Шефкија Бехмен, а који је настао као реакција на формирање Извршног одбора Покрета за аутономију Босне и Херцеговине. У том летку, који је потписан са „Вођство Југословенске муслиманске организације“, позивају се муслимани да не приступају никаквим „Извршним одборима“ нити било којој другој организацији осим ЈМО, јер то, наводно, ствара забуну и уноси неслогу у редове босанскохерцеговачких муслимана.²⁰⁵ На исти начин Бехмен је говорио и на политичким конференцијама које је одржавао у том периоду.²⁰⁶ Било је више него очигледно да у позадини читавог тог подвајања стоји лична борба између Џафера Куленовића и Шефкије Бехмена за вођство над муслиманима. Након појаве овог летка на конференцијама за избор мјесних одбора Покрета за аутономију, долазило као по правилу до свађе, а некада и до туче. Тако је, на примјер, на састанку у Бијељини, 23. фебруара 1940. године, дошло до нереди када је радник Исхад Мујић рекао да је и он за аутономију, али не за ону коју тражи министар Куленовић.²⁰⁷ Сличних проблема било је и приликом избора Мјесног одбора у Рогатици, гдје је бивши народни посланик Рагиб Чапљић, иначе присталица прохрватске струје Хакије Хаџића, опструисао избор овог одбора, наводно, због тога што у њега нису биле позване и његове присталице.²⁰⁸ Професор Хакија Хаџић, предводио је оне муслимане који су се у националном погледу осјећали и изјашњавали као Хрвати. Свјестан да за свој идеал прикључења читаве Босне и Херцеговине Хрватској неће наћи подршку ни међу муслиманима, он се у својим наступима изјашњавао такође за аутономију Босне и Херцеговине, наглашавајући да „ако неко тражи одређивање било за Београд или Загреб, ми смо за Загреб. Ми то не шапћемо већ јавно

²⁰⁴ АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 746/40 (Начелство среза височког КБУДБ 9. фебруара 1940. године).

²⁰⁵ АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1042/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 22. фебруара 1940. године).

²⁰⁶ АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1449/40 (Начелство среза височког КБУДБ 16. марта 1940. године).

²⁰⁷ АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1053/40 (Начелство среза бијељинског КБУДБ 24. фебруара 1940. године).

²⁰⁸ АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1236/40 (Начелство среза рогатичког КБУДБ 4. марта 1940. године).

говоримо.²⁰⁹ Они муслимани који су се у националном погледу осјећали и изјашњавали као Срби, најмање су у овом периоду били активни, осим оних који су били ангажовани у појединим политичким партијама које су окупљале Србе, попут Мустафе Мулалића у редовима ЈНС. Одроз подијељености била је и појава неколико муслиманских листова, *Наша правда*, *Наша Босна*, *Муслиманска свијест*, а који су међусобно били оштро супротстављени, иако су се сви залагали за аутономију Босне и Херцеговине. Тако је, на примјер, *Наша Босна*, која је очигледно била гласило Бехменове струје, оштро нападала Куленовића, називајући га подругљиво „вођа“ и оптужујући да је разјединио муслимане, иначе до смрти др Спаха „прилично уједињене“.²¹⁰ „Вођа“, то јест, Џафер Куленовић је чак оптуживан да своје политичке противнике из редова муслимана прогони, па је тако, наводно, супругу уредника листа *Наша Босна*, премјестио у једно мјесто гдје уопште нема муслимана.²¹¹ Истом мјером одговарала је *Нашој Босни* Куленовићева *Наша правда*, а у полемику се често укључивала и *Муслиманска свијест*, лист муслимана Хрвата. И за самог Џафера Куленовића појавио се проблем када је схватио да су у мјесне одборе, који делегирају људе за планирану конференцију свих муслимана, ушли највише људи под утицајем Гајрета, друштва Срба муслимана, а који су били његови неистомишљеници, па и противници и којима је био циљ да за идеју аутономије придобију и босанске Србе. Због тога је, према мишљењу бана Дринске бановине, од тих елемената форсирана што прије планирана конференција, приликом које би се формирао нови Централни одбор, као нови „регулатив политике муслимана“, а на којој би, самим тим, знатно био ослабљен утицај Куленовића. Због тога је, према мишљењу бана, сада Куленовић опструисао сазивање те велике конференције муслимана Босне и Херцеговине.²¹² О овоме је, на сличан начин, писала и *Наша Босна*,²¹³ што значи да су процјене бана Дринске бановине, биле прилично тачне. Осим тога, из списка чланова Извршног

²⁰⁹ АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 482/40 (Документ је у горњем дијелу оштећен тако да се не може закључити ко га шаље, али је, судећи по типологији, врло вјероватно да га шаље Среско начелство из Зенице КБУДБ. Такође, није могуће одредити тачан датум, али се јасно види да је у питању мјесец јануар 1940. године).

²¹⁰ *Naša Bosna*, br. 15, Sarajevo 5. decembra 1940. godine.

²¹¹ Исто,

²¹² АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1423/40 (Бан Дринске бановине МУП-у Београд 19. марта 1940. године).

²¹³ *Naša Bosna*, br. 15, od 5. decembra 1940. godine.

одбора који је формиран у Сарајеву 30. децембра, види се да је од 34 члана, њих чак 16 било из редова „Гајрета“.²¹⁴ А каква је била шанса да се Срби и Хрвати придобију за идеју аутономије Босне и Херцеговине, писао је КБУДБ, управник полиције из Сарајева, на сљедећи начин: „Каквог ће успјеха та пропаганда имати код босанских Срба, може се већ сада рећи. Босански Срби а limine одбијају и саму помисао на неку „границу на Дрини“ и у томе су сви сложни без разлике на партијску припадност. Код хрватског аутохтоног елемента свакако да још нема овако једне дефинитивно формиране линије у овом питању. Мањина је за аутономију (*Старчевићевци*), а огромна већина је присташа Х. С. С. и покорава се унапред свакој одлуци хрватског народног водства у Загребу (г. Др. Мачеку).“²¹⁵ Сукоб „Гајрета“ са Куленовићем, али и са реис-ул-улемом Фехимом Спахом, наставио се и у наредном периоду, а кулминирао је у љето 1940. године, када је у једној изјави у Загребу, реис Спахо напао „Гајрет“. Одговор „Гајрета“ услиједио је на редовној годишњој скупштини друштва 13. и 14. јула 1940. године, када је издата Резолуција, у којој се, између осталог, каже: „Сви муслимани заједно, а и Гајрет, српско муслиманско културно просвјетно друштво, као преставник најјаче културне дјелатности међу муслиманима, очекивао је у овим моментима од Реис-ул-улеме Краљевине Југославије као званичног врховног вјерског поглавице, иницијативу да се проведе што тјешња сарадња и изврши рационална координација рада свих муслиманских културних друштава, како би се што више помогло муслиманима и њиховом културном подизању. Умјесто тога дошла је напријед цитирана изјава из које се види да Реис-ул-улема као врховни вјерски поглавица дијели муслимане по својим личним симпатијама, које проистичу из његовог националног опредјељења.“²¹⁶ У Резолуцији је изнесен и један веома занимљив податак, настао из статистике, која се, такође, наводи у Резолуцији, да је друштво „Гајрет“ школовало двије трећине муслиманске интелигенције коју су они тада уопште имали у Босни и Херцеговини. Податак је наведен у вези са полемиком о томе колико је ко урадио за муслимане.

²¹⁴ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 1423/40 (Управа полиције Сарајево КБУДБ 3. јануара 1940. године).

²¹⁵ Исто (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 17. марта 1940. године).

²¹⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 3461/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 15. јула 1940; У прилогу текст Резолуције).

Поред већ уобичајене активности Савеза земљорадника и Јефтановићевих радикала, у току прољећа 1940. године, посебно живу активност показивали су прваци ЈНС, који су одржали читаву серију политичких зборова у Дринској бановини, на којима је говорио Богољуб Јевтић и неки локални прваци ЈНС, прије свих Ристо Ђокић и Мустафа Мулалић, а ријетко гдје и Добросав Јевђевић. За разлику од Јевђевића, Јевтићеве говори били су сасвим помирљиви и у духу потребе за слогом без разлике вјере и племена, јер пријети опасност са свих страна.²¹⁷ Очигледно да је већ тада ратна опасност која се надвијала над Краљевину Југославију, код политичара почела да унутрашње политичке проблеме све више потискује, а да се у први план истиче слога и заједништво пред надлазећом опасношћу. На конференцији ЈНС у Зеници, Ристо Ђокић је иступио против Споразума Цветковић – Мачек, а Мустафа Мулалић се изјаснио „као највећи непријатељ“ захтјева за аутономијом Босне и Херцеговине, тврдећи да је „муслиманима једини спас да буду у заједници са браћом Србима“, те да „данашњи аутономаши не траже аутономију из патриотских разлога, као и из жеље да муслимане доведу у бољи положај, него им је сврха да се овим захтевима жели уценити браћу Србе.“²¹⁸ За то вријеме Јевђевић се и даље бавио својим „писмима“ и лецима у којима је упозоравао да се југословенска држава налази у служби страног капитала, то јест, „страних предузећа и картела“. Поред константних напада на Чубриловића, критиковања владе због разних привредних мјера, понекад је мета његових напада био и Џафер Куленовић, и то прилично ниподаштавајућим тоном, а највише због његових прохрватских иступа. Тако, на примјер, у свом „Осамдестом писму браћи сељацима“ Јевђевић у тексту под насловом: *Џафербеже, лудо дијете, опет бесједиш*, оптужује Куленовића да је својом „неумјесном“ изјавом о аутономији Босне и Херцеговине „изазвао буру у цијелој земљи... па је требало много обзира, стрпљивости и такта са наше стране да се духови стишају и избјегне тешка унутрашња борба у данашњим тешким временима.“²¹⁹ Повод за реаговање Јевђевића

²¹⁷ АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1683/40 (Начелство среза зеничког КБУДБ 1. априла 1940. године).

²¹⁸ Исто.

²¹⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4409/40 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 12. септембра 1940. године; у прилогу Јевђевићево „Осамдесето писмо браћи сељацима“).

није било то што је Куленовић опет у Загребу поновио своја хрватска национална осјећања, већ што је устврдио да је то мишљење и свих босанских муслимана: „Ми немамо ништа против хрватског националног осјећања министра Куленовића, а и о аутономији Босне би другачије разговарали, да несретно и неспретно Цафербег ово двоје не мијеша и не доводи у везу.“²²⁰ Овдје би се вриједило запитати да ли је Јевђевић заиста искрен и да ли је уопште било шансе да муслимански прваци у Босни и Херцеговини нађу међу Србима релевантне саговорнике о могућности аутономије Босне и Херцеговине. Видјели смо да су, осим Михаила Благојевића из СДС, сви српски политички прваци, а и цјелокупан народ, осим оних који су припали Бановини Хрватској, којима је аутономна Босна била мање зло од овога што их је снашло, били изричито против ове иницијативе Цафера Куленовића. Тек касније, за ову могућност показали су разумијевање сарајевски радикали око Душана Јефтановића. С друге стране, постојао је прилично јасан став међу скоро свим муслиманским друштвима у Босни и Херцеговини о потреби аутономије, па чак и међу друштвима још од раније декларисаним као српска. Куленовић је свакако био последња политичка личност из Босне и Херцеговине, коме би Срби из ових покрајина поклонили повјерење и то је био први проблем иницијативе за аутономију, то јест, што је јавно саопштио управо Куленовић. Чак је и Бехмен био погоднија личност од Куленовића за разговор са Србима. Са тог аспекта, чини се да је Јевђевић био у праву када је говорио да је Куленовић и његов изражени хрватски национализам био главна препрека у придобијању Срба за аутономију. Борба између Бехмена и Куленовића за вођство у муслиманском покрету додатно је компликовала питање аутономије. Чини се да је код муслиманских политичких вођа било довољно мудрости да иницијативу за аутономију препусте у руке, на примјер, Авда Хасанбеговића, да би се међу Србима нашло више оних који би били спремни разговарати о томе, мада није извјесно да би српски народ у Босни и Херцеговини и у том случају било лако убиједити у оправданост постављања било какве, па и административне границе на Дрини. Када је у питању Јевђевић, примјетно је да он у свим својим „писмима“ одобрава споразум са Хрватима, хвали Мачека, поздравља

²²⁰ Исто.

хрватског бана и слично, док се према муслиманским политичарима, посебно оним прохрватски оријентисаним, односи са приличном дозом ниподаштавања. Осим тога, Јевђевић је упорно и све више, како је одмицала 1940. година, упозоравао на надолazeћу спољнополитичку опасност и наглашавао потребу јединства пред њом. У том контексту, он је хвалио и Мачекову изјаву дату француским новинарима „да је судбина Срба и Хрвата истовјетна, да је Југославија њихова заједничка држава и сви који мисле да је Хрвати неће бранити, љуто ће се преварити.“²²¹ С друге стране, он је прећуткивао и све провокације које су долазиле из Загреба, посебно оне по питању њихових претензија на српске националне територије. Тај његов однос према Мачеку и Споразуму с једне стране и дијаметрално супротан према Куленовићу, с друге стране, није могао остати непримијећен ни од савременика, па је Јевђевић једном приликом осјетио потребу да и то објасни: „Многима је почело бивати нејасно, што ми поред свега наглашамо државничко родољубље, дра Мачека и његовог најближег сарадника дра Шутеја. Ми и данас смјело подвлачимо то увјерење. Јер са обзиром на партнере хрватских министара у влади, са обзиром на ријешеност српских министара, да жртвују све прије него власт, са обзиром на факат, да Срби трпе ту трећеразредну екипу из разлога, који немају никакве везе са њиховим квалитетима, када би Хрвате претстављао неки политички спекулант безобзиран и себичан, он би у овом кабинету добио не само припојење сарајевске области Хрватској, него по потреби и сам Београд. И нарочито ради наше оданости споразуму, ради наше вјере у добронамјерност хрватског вођства, морамо осудити поступак дра Куленовића, који уноси неповјерење у српскохрватске односе.“²²² Дакле, Јевђевић је сматрао да, с обзиром на то каква је српска политичка гарнитура владала у Београду, неко безобзирнији од Мачека би од њих за Бановину Хрватску могао добити и Београд, а не остатак Босне, само да они остану на власти. Наравно да Јевђевић знатно претјерује, али је очигледно да вјера једног дијела српске политичке елите из Босне и Херцеговине у Београд и, посебно, његову вољу да брани српске националне

²²¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 2211/40 (Среско начелство у Рогатици КБУДБ 1. маја 1940. године; У прилогу Јевђевићево „Седамдесет четврто писмо браћи сељацима“).

²²² АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 4409/40 Јевђевићево „Осамдесето писмо браћи сељацима“).

интересе с лијеве стране Дрине, више није постојала. А Јевђевић није био усамљен у оваквим ставовима.

Што се тиче радикала, који су такође у том периоду држали бројне конференције и покушавали да се организују, новост је била да се Јефтановићевој групи активно прикључио и стари радикал прота Вељко Гргуревић, а што се тиче Љотићевог „Збора“, занимљиво је да се њему прикључио др Живко Њежић, некадашњи првак Демократске и Самосталне демократске странке у Босни и Херцеговини.²²³ У другој половини марта мјесеца 1940. године, у Сарајеву се појавила и брошура, коју је дијелио др Душан Јефтановић, под насловом *Како је дошло до споразума?* То је у ствари било гледиште радикала на Споразум Цветковић – Мачек, боље рећи њихов дефинитивни негативан став према том споразуму, али и влади Цветковић – Мачек. Наглашавајући да се српски народ није изјаснио о том споразуму и да због тога он неминовно носи само печат привремености, речено је да ће се Народна радикална странка залагати за измјене оних његових дијелова, којима је „непотребно и неосновано ослабљен положај српског народа и снага центра државе“.²²⁴ Изненадну опозицију, и то прилично јаку, Јефтановићева група је добила у Богољубу Кујунџићу и Бранку Калуђерчићу, који су се почетком априла 1940. године поново политички активирали у Сарајеву. Наиме, Кујунџић је од 9. до 11. априла боравио у Сарајеву, одржавао састанке и уже конференције, испитујући какве су могућности да се све радикалске фракције уједине у једну партију под предсједништвом Аце Станојевића или барем да се између њих оствари нека врста колаборације. А, уколико то није могуће, Кујунџић је испитивао расположење у Сарајеву да се формира једна Српска радикална странка под вођством Милана Стојадиновића.²²⁵ Убрзо послје тога, Сарајевом је почео да кружи један летак под насловом „Драга браћо радикали!“ Летак је потписан са Акциони одбор Српске радикалне странке, а уперен је, прије свега, против сарајевских радикала окупљених

²²³ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 3300/40 (Мјесечни извјештај Дринског жандармеријског пука КБУДБ од 27. априла 1940. године).

²²⁴ Народна радикална странка, *Како је дошло до споразума? Гледиште Народне радикалне странке на садашњу политичку ситуацију у земљи*, Београд 1940, 15.

²²⁵ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 1888/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 11. априла 1940. године).

око Душана Јефтановића: „Место да се искрено прихвате рада и ПОЗОВУ СВЕ НА САРАДЊУ,²²⁶ они плету ограду од бодљикаве жице око радикалске њиве, на којој су у Београду побили таблу са натписом: *Забрањен приступ без дозволе власника Мише Трифуновића*, а у Сарајеву сличну таблу са изменом да је потребна дозвола г. Д. Јефтановића.“²²⁷ Срби у Сарајеву и Босни и Херцеговини се позивају да се окупе око Српске радикалне странке на чијем је челу Милан Стојадиновић, констатујући да због „поцепаности радикала Срби нису били у стању да бране Југославију од навале хрватског сепаратизма и од цепања. УЈЕДИЊЕНА ЈУДОСЛАВИЈА је споразумом Мачек Цветковић РАЗДЕЉЕНА НА ДВЕ ФЕДЕРАТИВНЕ ДРЖАВЕ...“²²⁸ Исто тако, у летку се констатује да 1,200.000 Срба никада неће пристати да живе у Хрватској држави и да државном границом буду одвојени од Београда, а такође „ни Срби у Босни и Херцеговини неће се никада помирити са тим да на граници среза сарајевског буде ДРЖАВНА граница која Босну и Херцеговину дели по пола међу две државе, а нису са тим задовољни ни наша браћа муслимани, који хоће да живе неподељено у једној држави, Југославији.“²²⁹ Такође, оштре критике аутори овог прогласа, а несумњиво је да су то Кујунџић и Калуђерчић, упућују сарајевским радикалима око Јефтановића, што је, наводно, након споразума Цветковић – Мачек, њихов представник поздравио др Шутеја као ослободиоца и Хрвата и Срба.²³⁰ И поред позива радикалима да не иду на конференцију коју је сазвао Јефтановићи, ипак је овај успио да у Сарајеву 14. априла 1940. године одржи прилично посјећену конференцију на којој су присуствовали и радикалски изасланици из свих дијелова Босне и Херцеговине, а међу њима и Коста Мајкић из Крајине, Ђорђо Драгић из

²²⁶ Наглашени дијелови текста су такви и у оригиналном документу.

²²⁷ Исто (Летак под насловом: „Драга браћо радикали!“).

²²⁸ Исто.

²²⁹ Исто.

²³⁰ Тај поздрав наводно је гласио: „ИСПРЕД САРАЈЕВСКИХ РАДИКАЛА и као Србин ја вас срдечно поздрављам. Поздрављам Вас као борца, борца за права и слободу хрватског народа, али у исто време и као БОРЦА ЗА СЛОБОДУ СРПСКОГ НАРОДА, КОЈУ ЈЕ СРПСКИ НАРОД ЗАЈЕДНО СА ХРВАТСКИМ БИО ИЗГУБИО. У ових тешких десет година, година тешке и неједнаке борбе против режима који је хтео да ЦЕЛИ НАРОД И СРПСКИ И ХРВАТСКИ БУДЕ У ТАМНИЦИ, познали су се прави борци и прави пријатељи. Српском народу је у тој ПОЛИТИЧКОЈ ТАМНИЦИ требала да буде додељена УЛОГА ЖАНДАРА И ТАМНИЧАРА, а хрватском осуђеника.“ Констатујући да Србе у Босни и Херцеговини није ослободио Шутеј него „непобедива српска војска“, аутори овог летка позивају сарајевске радикале да не иду на збор који сазива Душан Јефтановић. (Исто).

Мостара, Милан Максимовић из Зенице, Никола Стојановић из Тузле и други, те радикалски прваци из Скопља и Београда на челу са Мишом Трифуновићем. Главни говорник на конференцији био је Миша Трифуновић, а у подужем говору он је описао историјски развој Радикалне странке у Србији још од краља Милана па до тадашњег тренутка. Између осталог, прилично негативно се изразио о Споразуму Цветковић –Мачек тврдећи да њиме нису задовољни ни Срби ни Хрвати.²³¹ Као и многи српски интелектуалци тога времена и он се присјетио Првог свјетског рата, подсећајући прије свега „браћу Хрвате“ како је српска војска, послије Албанске голготе, исцрпљена и гладна умирала на албанским обалама, али српска влада ни тада није хтјела да прихвати услове италијанског министра Сонино, по којима ће им Италија пружити сваку помоћ ако се одрекну уједињења Срба, Хрвата и Словенаца и прихвате стварање Велике Србије, то јест, слово Лондонског уговора.²³²

У том периоду политичку активност су почели у Босни и Херцеговини да показују и социјалисти. У Сарајеву је Социјалистичку партију предводио Сретен Јакшић. Такође, и у крајини су се социјалисти почели будити почетком 1940. године. У Бањој Луци је 20. јануара 1930. године одржана конференција социјалиста гдје је одлучено да се Социјалистичка партија обнови у Врбаској бановини, а такође је расправљано о њиховом односу према другим политичким партијама и љевичарима.²³³ У Сарајеву је 9. априла 1940. године, предавање, али и политичку конференцију одржао др Живко Топаловић, вођа Социјалистичке партије из Београда. Том приликом, Топаловић је по питању Споразума изнио мишљење „да би

²³¹ О томе је Трифуновић, између осталог, рекао: „По одласку др. Стојадиновића с власти и доласку народног споразума и владе г. Драгише Цветковића наједанпут су ускрсла три индивидуалитета. Ја не кажем да се раније није грешило из Београда према Загребу, али данас из Загреба греша се против Београда уз подршку Београда, и питам се јесу ли данас задовољни Срби и Хрвати. Срби приговарају да су се Хрвати потпуно отуђили од државе и да их се ништа не тиче осим њихове бановине, док Хрвати приговарају др. Мачеку да је Хрватска бановина добила премали териториј и да има још да добије у Бачкој и Барањи. Међутим, друга му група приговара да је Хрватска бановина добила премале компетенције, док г. др. Мачек наглашава да дефинитивно уређење наше државе још није уследило и тражи тајно гласање с куглицама за друге покрајине, које имају да одлуче којој ће јединици припасти. Међутим, г. др. Мачек није тражио куглице да одлуче када је остало милион Срба у бановини Хрватској.“ (АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1981/40).

²³² АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1981/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 15. априла 1940. године).

²³³ *Врбаске новине*, бр. 1672, од 24. јануара 1940. године; Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 252.

боље било да се споразум спроводи у доба враћених демократских слобода након слободних избора и доношења демократских политичких закона, па тек онда, слободно изабрано народно представништво да врши реорганизацију у држави.²³⁴ Дакле, социјалисти су стајали на принципима споразума опозиције из 1937. године, као бољег рјешења од споразума из 1939. године.

Прва половина 1940. године, била је обиљежена и активним националним радом оног дијела српске интелектуалне елите окупљене око Српског културног клуба. Никола Стојановић је 15. априла у Српском културном клубу одржао предавање на тему *Српска интелигенција пред новим задатцима*. Пошто је претходно констатовао велики значај интелигенције у народу који нема племство, као што је случај са српским, Стојановић је, као више пута раније, почињао са „дотадашњим погрешкама“, а у том комплексу грешака, он је видио три кључне: Прва је била „непознавање материјалне снаге Југославије и менталитет њеног становништва... прецењивање српске снаге која је била и остала главни фактор у стварању југословенске државе.“²³⁵ Под тим је Стојановић подразумијевао да Србија, као главни фактор уједињења, није последице рата имала ни материјалних могућности нити читаве једне генерације добре интелигенције. „Београд је могао постати материјални и духовни центар тек после дугог и истрајног рада.“ С друге стране, „У покрајинским центрима били су уски менталитети и покрајинске амбиције. Пренели смо их у центар где су се показале као немоћне и онда су све те покрајинске величине бациле одговорност на Београд.“ Прихватајући одмах административни централизам почело се падати у контрадикције, а највећа је, према Стојановићу, била управљати централистички земљом која се звала Краљевина СХС, а започети децентрализацију када се земља назвала Југославија. Друга грешка је, према Стојановићу, била последица прве, јер је такво стање морало довести до хаоса, а хаос је представљао борба за власт оних који су жељели да се обогате што прије и што лакше. Држава је постала предмет пљачке, а не часног служења. Многи српски

²³⁴ АБиХ, КБУД, пов. дз. бр. 1857/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 10. априла 1940. године).

²³⁵ *Српски глас*, год II, бр. 23, од 18. априла 1940. године (Сви дијелови Стојановићевог предавања, који су овдје цитирани, преузети су из текста који је објављен у овом броју *Српског гласа*, те је због тога непотребно сваки пут наводити извор, с обзиром на то да је исти).

политичари усвојили су тај дух и због тога, према Стојановићу, њихове странке нису имале снаге да своју дјелатност прошире на цијелу државу, а у таквој ситуацији ојачале су вјерске и племенске странке. Трећи комплекс грешака Стојановић је видио у међународном фактору и то не само ревизионистичким државама, већ и међународним организацијама „које су принципијелно против сваког национализма, а словенског нарочито.“ Овдје би било веома занимљиво да је Стојановић био конкретнији и навео на које то међународне организације мисли, јер би такво сазнање било више него корисно за разумијевање многих друштвено-политичких процеса у Краљевини Југославији. Наставак Стојановићевог предавања, у том контексту, још је занимљивији: „Откинувши се од старог и сигурног српског брода ми смо лутали по пучини туђих теорија и обичаја које нисмо схватили ни могли тако брзо схватити.“ Ако је овдје мислио на себе и онај дио српске елите који је од 1918. године размишљао као он, онда је Стојановић био сасвим у праву. А, као пут којим у будућности треба да иде српска и југословенска интелигенција, Стојановић је навео следеће: „Уздићи се, гледати високо и широко, постати просвећени патриота, то је основни захтев за целу југословенску интелигенцију. Српска интелигенција има још један посебан задатак, јер је њој судбина наменила водећу улогу – пошто она треба да води Српство, а јако Српство је највећа гаранција и предуслов за јаку Југославију која треба да има водећу улогу у Балканском споразуму, као заједничкој балканској одбрамбеној заједници.“ Ако ништа друго, Стојановић нам је у овим редовима открио ко је у ствари аутор слогана „Јако Српство – Јака Југославија“, који се налазио у заглављу *Српског гласа*. Иако, по својој већ устаљеној пракси, није нудио много практичних одговора ни предлога за будућност, очигледно је да Стојановић у овом предавању доста еволуирао у односу на своје раније ставове, посебно по питању југословенства и улоге српске интелектуалне елите у њему. Али, као што је неодређен у многим другим стварима, Стојановић је прилично неодређен и по питању српско-хрватског споразума, чију потребу наглашава, али сматра да ово „привремено уређење државе треба да се доцније дискутује на основи која осигурава културну индивидуалност сва три дела народа на целој југословенској територији, и истовремено омогућава привредни напредак појединих крајева према њиховим

потребама.“ Из овога би се дало закључити да Стојановић не даје подршку споразуму Цветковић – Мачек, а поготово не подјели земље на начин како је то овај споразум предвидио. Као главни задатак и стални програм српске интелигенције у том времену, Стојановић је апострофирао српску културу која треба да буде „схваћена у широком смислу речи, као духовна и материјална култура и схваћена као саставни део опште југословенске културе.“ Пажљивији читалац може схватити у ком смјеру се кретала тадашња мисао Николе Стојановића, али се није могуће отети утиску да је и у овом његовом предавању превише теорије, а премало конкретног што се тиче српског националног програма и улоге српске интелигенције у њему.

Пуно конкретнији Стојановић је био у наредном броју *Српског гласа*, када је у тексту под насловом „Глас народа“, позвао српске политичаре да безусловно послушају глас свог народа, забораве све раније неспоразуме и зађевице и уједине се у један јединствени политички покрет. Занимљиво изгледа чињеница да је Стојановића на писање овог текста подстакао један други текст у загребачкој штампи у коме је наведено да Срби у том тренутку имају чак 18 политичких партија и група.²³⁶ Идентичан позив српском народу упутио је и епископ Нектарије Круљ на великом народном сабору Срба у Тузли, који је одржан 12. маја 1940. године, нарочито истичући „велику потребу духовне мобилизације српског народа.“²³⁷ Том приликом, изасланик из Београда др Драгослав Страњаковић говорио је у истом духу истичући да је данас „више него икада потребно да брат Србин буде уз брата Србина, да један другом опрости увреде...“²³⁸

Осим Стојановића и Ћоровића, у *Српском гласу*, писали су још неки српски интелектуалци из Босне и Херцеговине, као Боривоје Јевтић, Јован Радуловић, Стево Мољевић, али њихови текстови нису били програмског карактера, већ више пригодног и обично посвећени појединим знаменитим личностима српске историје, из Босне и Херцеговине. Међутим, једним својим текстом, под насловом „Мостар и долина Неретве“, који је потписан са псеудонимом „Неретљанин“, а иза кога се несумњиво крије име Јована Радуловића (Радуловић је и раније потписивао неке

²³⁶ *Српски глас*, год II, бр. 24, од 25. априла 1940. године.

²³⁷ *Српски глас*, год II, бр. 27, од 16. маја 1940. године

²³⁸ Исто.

своје текстове овим псеудонимом), он сам нам је, прије свега идентичним реченицама, открио и ко је био писац оне познате представке Срба из долине Неретве 1939. године, у којој се тражи да Мостар буде припојен српској јединици у оквиру Краљевине Југославије.

Међутим, српска интелектуална елита није имала још дуго прилику да у *Српском гласу* износи своје ставове и позива на интеграцију и хомогенизацију српске нације, јер је 13. јуна 1940. године изашао последњи 31. број тог листа у тој години. Послије све чешћег плијећења и забрана *Српског гласа*, коначно је министар унутрашњих послова Станоје Михалцић забранио даље излагање тог листа. Пошто, по тврдњама људи око *Српског гласа*, новине нису смјеле да објаве забрану *Српског гласа*, убрзо се појавила једна брошура у којој је објашњено ко је и зашто забранио овај лист. Према наводима из те брошуре, *Српски глас* је забрањен на инсистирање Влатка Мачека: „Данашњи диктатор Југославије д-р Владко Мачек захтевао је забрану... Остали Срби министри у влади нису прстом макли, нису глас свој дигли, јер им је министарски положај важнији од националних и државних интереса, и јер вјерују да ће удварањем и савијањем кичме умилостивити и одобрвољити д-р Влатка Мачека. Срби су крв и животе немилице давали за Југославију, Србија је пола становништва, своје име, своје заставе жртвовала, сву своју снагу поклонила, цело српство је све жртве поднело за Југославију. А друштво д-р Влатка Мачека је одмах после рата све своје снаге и сав свој рад посветило само једном послу: да сруши главну снагу и главни стуб Југославије: Србе. Клеветама о хегемонији и „израбљивању“ су нас окаљали, фразама о споразуму и братској сарадњи су нас обманули, нашом широкогрудошћу и поверењем дошли на власт... *Српски глас*, глас Срба је забрањен. Али се варају они који мисле да се глас Срба може угушити. За то је сувише слаб д-р Владко Мачек и цело његово друштво и сва повампирена аустријанштина и сви српски послушници д-р Мачека.“²³⁹ Дакле, послје двадесет година дивљања хрватског национализма, српска интелектуална елита је дочекала да се њихов српски глас не смије чути ни у Београду. Убрзо послје забране *Српског гласа*, јула 1940. године, дотадашњи министар Станоје Михаић именован је бана

²³⁹ *Зашто је забрањен „Српски глас“*, Београд 1940, 5-6.

Дринске бановине. Јевђевић је у свом „седамдесет деветом писму браћи сељацима“ истакао све похвале на рачун новог бана Михалцића, али је отворено изразио сумњу због чега влада шаље са министарског положаја за бана у Сарајево. У том смислу, Јевђевић је поручио и новом бану и влади следеће: „Босански Срби сачуваће пуно поштовање према свијетлој прошлости новог бана, али ни он, нити ико други, нити ће их наговорити, нити присилити, да прихвате неку политику, неки систем или неко уређење, које је страно њиховој души, њиховом васпитању и њиховим националним идеалима.“²⁴⁰ Дакле, Јевђевић је отворено сумњао да је Михалцић упућен у Сарајево са задатком да Србе у Босни и Херцеговини увјери у нешто што они нису жељели, а то не може бити ништа друго него аутономија Босне и Херцеговине. Осим тога, Јевђевић је у свом „Седамдесет и осмом писму браћи сељацима“ затражио концентрацију свих снага око круне, па је у том смислу затражио смјену предсједника владе Цветковића. Мотив за овакву реакцију био је улазак у владу Антона Корошеца, јер је, према Јевђевићевом мишљењу српски дио те владе остао сасвим без утицаја. Он је резонувао на следећи начин: „Ми смо и раније знали за пуну зависност Драгише Цветковића од предсједника дра Мачека, али нас је тјешило бар то, што знамо родољубље дра Мачека и имамо гаранција да он неће ни круну ни нас повести у маглу. У случају попа г. Корошеца већ са обзиром на његово професионално васпитање, нико не може бити сигуран, кави су његови коначни циљеви.“²⁴¹

Није тешко претпоставити зашто је др Мачеку сметао *Српски глас*, јер је хомогенизација свих Срба у Краљевини Југославији и јединствени српски фронт била највећа опасност по његове планове. Све док је српска елита бранила Југославију југословенским, а не српским национализмом, Мачек је имао прилику да хрватски национализам, па и шовинизам, представља као борбу хрватског народа за политичка права и слободе. Али, оног тренутка када је српска интелектуална елита поставила на дневни ред српско питање и затражила иста та права за српски народ,

²⁴⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 3850/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 8. августа 1940. године. У прилогу Јевђевићево „Седамдесет девето писмо браћи сељацима“).

²⁴¹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 3419/40 (Управа полиције у Сарајеву КБУДБ 9. јула 1940. године. У прилогу Јевђевићево „Седамдесет осмо писмо браћи сељацима“).

рачунајући и формирање српске јединице у Краљевини, тада су почињали проблеми за Мачека и хрватске аспирације.

Нема сумње да је Мачек имао још један јак мотив да захтијева забрану *Српског гласа*. Наиме, овај лист је уредно писао о томе каква се све безакоња чине српском народу у оквиру Бановине Хрватске, наводећи поименичне случајеве премјештања и шиканирања Срба учитеља и чиновника, али и шиканирања српске дјеце по школама од стране Хрвата учитеља. Мачеку свакако није ишло у прилог да се јавно пише о стварном стању у коме су се налазили Срби у Бановини Хрватској, јер његове, прије свега, територијалне претензије још нису биле задовољене. А какво је стање владало у Бановини Хрватској, рјечито говори једно писмо Смаилаге Ћемаловића из Мостара, упућено Лазару Марковићу и у коме се, између осталог, каже: „У задње вријеме Срби у Мостару, како православни тако и муслимани проживљавају многе неугодне дане... иако је Мостар град у коме има само 25% католика, ипак су данашњи властодршци успјели да разјуре све Србе који су били на срезу и сада је цио срез остао без иједног Србина чиновника. Оваква ситуација на срезу није била ни за вријеме Аустрије... У овдашњој гимназији, у којој има преко 40 наставника, остала су свега три Србина... напомињем да у мостарској гимназији има свега 30% ђака католика. Нарочито су извргнути прогонима Срби муслимани, јер их без икаквог разлога премјештају, а у задње вријеме почели су да отпуштају... ни у једној овдашњој школи, а нарочито у гимназији, не смије нико рећи да је југословен, а писање ћирилицом онемогућује се чак и Србима православне вјере... Ви истина нисте криви да је Мостар ушао у Хрватску Бановину, али сигурно смо ми још мање криви, и зато је дужност свакога Србина да нас помогне.“²⁴² Колико су Смаилага Ћемаловић и остали Срби из долине Неретве, који су отворено изражавали бојазан од Бановине Хрватске, били у праву убрзо ће се показати у оквирима Другог свјетског рата. У сличном тону формулисана је и једна изјава Срба из Босне и Херцеговине, у којој се наводи да је Споразумом од 26. августа 1939. године у српским крајевима Босне и Херцеговине створено „неподношљиво стање.“ Осим тога, у изјави се наводи да Срби из Босне и Херцеговине не прихватају и никада неће прихватити „такво

²⁴² АЈ, 85-1-140 (Смаилага Ћемаловић Лазару Марковићу из Мостара 1940. године).

државно уређење, по коме би Срби у било ком крају државе били од Срба у Србији одвојени било каквим националним или државним границама... не признајемо нити ћемо признати такво државно уређење по коме би се са Србима или Хрватима ма у ком делу Југославије поступало као са националним мањинама.²⁴³ Срби су се у ствари надали у потпуну промјену унутрашње политике у Краљевини Југославији, која је по њима заснована „и која се проводи против воље и сагласности велике већине Срба уопште.“²⁴⁴ Такође, они су истакли „живу потребу да се све српске конструктивне снаге повежу и уједине у раду за јачање државне снаге и за истинско задовољење својих оправданих захтева.“²⁴⁵

Иако је незадовољство Срба Босне и Херцеговине споразумом Цветковић – Мачек, а поготово захтјевима за аутономијом Босне и Херцеговине, несумњиво било велико, ипак је све јасније приближавање рата границама Југославије, условило да у другој половини 1940. и првих мјесеци 1941. године, унутрашњи политички проблеми буду све више потискивани. Исто се односи и на политичке партије и њихове кортеше, који су све рјеђе залазили у народ, а ако би се то и десило, њихова преокупација је углавном била упозоравање на блиску ратну опасност и захтјеви за слогом и заједништвом у тим тешким временима. О томе несумњиво свједочи и извјештај Дринског жандармеријског пука о политичкој ситуацији за мјесец новембра 1940. године, гдје је констатовано да у току тог мјесеца на територији овог пука није одржан ниједан политички збор нити конференција.²⁴⁶ Нешто живљу политичку активност показивао је у том периоду једино министар Бранко Чубриловић и то у главном на простору Врбаске бановине, али су и његове конференције и састанци највише били посвећени актуелним социјалним и привредним питањима.²⁴⁷ Ипак је политичко стање било до те мјере радикализовано у претходном периоду да је понгдје морало долазити до испада појединаца или група. Тако је, на примјер, група муслимана из Тузле протестовала почетком новембра због

²⁴³ АЈ, 37-9-51/743 (Изјава Срба из Бановине Хрватске).

²⁴⁴ Исто.

²⁴⁵ Исто.

²⁴⁶ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 5459/40 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 27. новембра 1940. године).

²⁴⁷ Ђ. Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини...*, 252.

одласка муслиманског пјевачког друштва „Босна“ у Београд, а том приликом су се могле пароле: Доле издајнице Босне! Живела Босна! Доле претседник „Босне“!²⁴⁸ Децембра исте године у Бијелини су се појавили графити са натписима „Доле влада, доле Мачек, живео Краљ, живела слобода, живео Љотић наш мили вођа!“²⁴⁹ Најчешћи облик политичког дјеловања у том периоду били су разни леци и плакати, али је чак и њихов садржај био усмјерен на спољну опасност која је пријетила Краљевини Југославији. Чак и Јевђевић у својим познатим „писмима браћи сељацима“, сву енергију усмјерава на спољну опасност. У свом „Осамдесет и четврто писму браћи сељацима“, које се појавио око православног Божића 1941. године, под насловом „Послије мирне зиме, бојати се крвавог прољећа“, Јевђевић сву снагу усмјерава на доказивање потребе заједништва и осуђује све оне Србе и Хрвате који се и у том тренутку баве разним ситничарењима и пребројавањима, док се земља налази пред ратом за који је он био увјерен да ће „неумитно и нас додирнути.“²⁵⁰ Његов изражени антињемачки и антикомунистички ставови, нису могли бити незапажени ни од њемачке обавјештајне службе, па је њемачко посланство у Београду оштро реаговало, тражећи да се Јевђевићев рад онемогући. У извјештају који је тим поводом послао начелник среза рогатичког Краљевској банској управи у Сарајево, наводи се да Јевђевића енглеским експонентом сматрају Хитлерове присталице у том срезу, Рагиб Чапљић, бивши народни посланик ЈМО и његов брат Галиб, тада актуелни предсједник општине у Рогатици.²⁵¹ Иначе, Краљевина Југославија, а самим тим и Босна и Херцеговина, тада су биле поприште пропагандне борбе између Њемачке и Велике Британије, па су леци, плакати и брошуре разног

²⁴⁸ Овдје се мислило на предсједника друштва „Босна“ Адема Бису, професора из Тузле, а овај одлазак чланова тог друштва у Београд, сматран је као антиаутономистички. Све је то било пропраћено и лецима у којима се позивају муслимани да не слиједу професора Бису и не иду у Београд (АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 5459/40).

²⁴⁹ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 5839/40 (Дрински жандармеријски пук КБУДБ 9. децембра 1940. године).

²⁵⁰ АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 411/41 (Начелство среза рогатичког КБУДБ 27. јануара 1941. године. У прилогу Јевђевићево „Осамдесет и четврто писмо браћи сељацима“).

²⁵¹ Исто.

пропагандног садржаја и једне и друге стране били тада неријетка појава и у овим крајевима.²⁵²

Настојања већег дијела српске интелектуалне елите око хомогенизације српског народа и српске политике, прекинути су догађајима од 27. марта 1941. и почетком рата 6. априла 1941. године. Политика југословенске неутралности почела је још од краја 1940. године да доживљава крах и било је јасно да ће се Југославија морати у скорије вријеме опредјелити. У таквој ситуацији посебан притисак, али и посебна одговорност била је на кнезу Павлу, али и на влади Цветковић – Мачек. Покушавајући да земљу спаси од ратног пожара кнез Павле је на крају попустио по њемачким притиском и прихватио приступање Краљевине Југославије Тројном пакту, што је несумњиво био најпрагматичнији политички потез који је могао повући да земљу спаси од катастрофе. Међутим, тако није мислио највећи дио српских политичара, посебно опозиционих, као ни Српска православна црква предвођена енергичним патријархом Гаврилом Дожићем. То се најбоље могло видјети на сједници Крунског савјета 20. марта 1941. године, када су тројица министара, а међу њима и др Бранко Чубриловић поднијели оставке, пошто им је кнез Павле саопштио да је приступање Југославије Тројном пакту готова ствар. Др Бранко Чубриловић, у својим необјављеним сјећањима, овако је образлагао свој изразито негативан став према приступању Југославије Тројном пакту: „...изјавио сам: као представник српског народа, а у његовим борбеним традицијама, не могу да прихватим потписивање Тројног пакта јер би то значило издају нашега народа и негирање његове историјске сјајне прошлости, јер по тој прошлости ко је год хтио да пређе у нашу земљу, као непријатељ и освајач, морао је да плати крваву мостарину. Гласаћу против Пакта јер вјерујем у побједу Англосаксонаца и Совјета, Руса... Уједно подносим оставку на положај министра пољопривреде у влади Народног споразума, што ћу и писмено што пре објавити.“²⁵³ Да ли је баш на овај начин и све овако рекао министар Чубриловић том приликом, није сасвим извјесно, посебно имајући у виду то да је он своја сјећања писао послје рата. Аутентичност ове његове реченице,

²⁵² АБиХ, КБУДБ, пов. дз. бр. 788/41 (Среско начелство у Тузли КБУДБ 11. фебруара 1941. године).

²⁵³ АСАНУ, фонд Бранка Чубриловића, 14449/IV – 189 (Сјећања Бранка Чубриловића – рукопис, стр. 422-423).

може се посебно довести у сумњу због помињања његове вјере у Англосаксонце и Совјете, то јест, Русе, јер у то вријеме СССР још увијек није био у рату са Њемачком, а Чубриловић тада никако није могао да зна Хитлерове планове. У сваком случају, остаје непобитно да је Чубриловић изразито негативно реаговао на приступање Југославије Тројном Пакту и да је заједно са још двојицом министара поднио оставку 20. марта 1941. године. Хвалећи овај њихов потез касније, Драгољуб Јовановић је тврдио да су то урадили пошто су добили миг из иностранства.²⁵⁴

Директна улога српске интелектуалне и политичке елите из Босне и Херцеговине у догађајима око 27. марта није још увијек истражена и утврђена, али је извјесно да су они, барем огромна већина њих, подржавали оно што се десило тог дана, а неки од њих и учествовали у тим догађајима. Један од оних који је учествовао у демонстрацијама 25. марта био је и бивши народни посланик Ристо Грђић. О тим догађајима, а имајући већ иза себе искуство Другог свјетског рата и све оно што је снашло српски народ у његовим оквирима, Грђић је у својим сјећањима на 25. март записао: „Тога дана сам и ја изашао на београдске улице да манифестујем радост што је Југославија спасила своју част и свој образ. Данас ми се чини да ни ту нисам био политичар. Да је наша земља сачувала неутралност, сачувало би се преко милион српских глава.“²⁵⁵ Да су учествовали у догађајима око 27. марта, може се рећи за Николу Стојановића и Владимира Ћоровића, мада не и да ли су и, ако јесу, какву улогу имали у пучу, али је сасвим јасно да су знали за њега, као и предсједник Српског културног клуба Слободан Јовановић, који је постао потпредсједник Симовићеве владе. О томе свједочи и чињеница да је у 32. броју *Српског гласа*, који се, послије више од девет мјесеци забране, поново појавио управо 27. марта 1941. године, објављен проглас *Савјета патриотских, српских културних и привредних организација и установа*, који су, између осталих, потписали Ћоровић и Стојановић. У том прогласу изражава се задовољство што је „из мучне ситуације, која је створена преко воље [и] расположења народа, нађен најбољи излаз и што је проговорила снага и свест нашега народа“ Савјет позива све своје чланове да „са свим пожртвовањем и

²⁵⁴ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ II, 229.

²⁵⁵ Р. Грђић, *Записи из Херцеговине*, 304-305.

крајњом преданошћу ставе све своје снаге на расположење младом храбром Краљу и Отаџбини.²⁵⁶ Овај проглас никако се није могао одштампати нити појавити истог дана када је извршен пуч, а да његови потписници нису знали шта се спрема. Када је пуч већ био изведен и када су на консултације са Симовићем дошли прваци политичких партија, Савез земљорадника су представљали др Бранко Чубриловић и др Милош Тупањанин. Истини за вољу, Тупањанин није био позван на савјетовање, али је он самовољно дошао, а Д. Јовановић тврди како је виђен да улази у зграду генералштаба, мада ни он не може да прецизира његову улогу у пучу, али је убијеђен да је био енглески агент.²⁵⁷ Од Срба из Босне и Херцеговине у Симовићеву концентрациону владу је ушао опет др Бранко Чубриловић. Парадоксално изгледа чињеница да је тек под Симовићевом пучистичком владом др Никола Стојановић доживио политичку афирмацију, јер је 1. априла 1941. године, именован за бана Врбаске бановине, али је само неколико дана успио да обавља ту функцију. Пуч од 27. марта 1941. године одвео је Краљевину Југославију у вихоре Другог свјетског рата, а српски народ у незапамћена страдања.

Српска интелектуална и политичка елита нашла се послије априлског рата сасвим разбијена, као што је била разбијена и сама држава, а за већину њих то је значио не само крај политичке каријере, већ и почетак страдања. Најгоре су у наредном периоду, чини се, прошли они српски интелектуалци из Босне и Херцеговине, који су припадали Српском културном клубу. Као што је познато, Владимир Ћоровић је погинуо још у току априлског рата. Др Никола Стојановић се, послије краткотрајног бановања у Бањој Луци, вратио у Београд, гдје је провео рат. У току рата приклонио се Равногорском покрету Драгољуба Михаиловића и то као илгалац у Београду, гдје је уређивао равногорске листове, а касније је постао и члан Централног националног комитета. Због тога је био хапшен од стране Гестапоа и затваран у логор на Бањици, да би касније био интерниран из земље. Послије рата и

²⁵⁶ *Српски глас*, год III, бр. 32, од 27. марта 1941. године.

²⁵⁷ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 6, Београд 1997, 247. О томе Јовановић каже: „Ми смо др Милоша Тупањанина држали за енглеског агента, и није нас изненадило кад је он био међу првим људима, заједно са Већеславом Вилдером, кога су Британци испратили из Југославији у иностранство.“

повратка у земљу, кратко је робијао у комунистичком затвору, али су му грађанска права била одузета на десет година, а имовина конфискована. Тако је један од твораца Југославије, последице Другог свјетског рата живио у њој као човјек без грађанских права. Умро је у Београду 1964. године.

Највећу политичку активност, када је у питању српска интелектуална и политичка елита из Босне и Херцеговине, имао је у току Другог свјетског рата др Стеван Мољевић. Он се прикључио покрету Драже Михаиловића и постао један од главних идеолога овог покрета. Он је још у јуну 1941. године написао један пројекат под називом *Хомогена Србија*, који је требао да буде српски национални програм у току и последице Другог свјетског рата. Можда је то био и последњи покушај рјешавања српског националног питања, заокруживањем српских етничких територија и стварањем велике српске државе. Имајући већ пред очима искуство покоља Срба и њиховог истребљења на територијама под контролом НДХ, Мољевић је закључио: „Основна грешка у нашем државном уређењу била је што 1918. г. нису биле ударене границе Србије. Та се грешка мора исправити, данас или никад. те се границе данас морају ударити, и оне морају да ухвате цело етничко подручје на коме Срби живе са слободним излазима на море и све српске области које су надомак мора.“²⁵⁸ Као најбољи начин да се разграниче Срби и Хрвати, Мољевић је сматрао пресељење становништва на српске и хрватске етничке територије. Пошто би се на тај начин формирала српска јединица, Краљевина Југославија би била уређена на федералној основи, а чиниле би је три федералне територије: Србија, Хрватска и Словенија.²⁵⁹ Док је ово писао, у Никшићу јуна мјесеца 1941. године, Мољевић је сасвим извјесно имао пред очима усташке злочине геноцида у Херцеговини и масовни устанак српског народа у Источној Херцеговини, а све се то одвијало у његовој непосредној близини. Очигледно, он је рачунао да ће се Срби последице овог рата наћи у истовјетној позицији као и 1918. године, то јест, да ће из рата изаћи као савезници западних сила и побједници, док ће се Хрвати, као вјерни Хитлерови савезници, наћи поражени на крају рата, те да ће на основу тога Срби бити у

²⁵⁸ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, 501-502 (Пројекат Стевана Мољевића Хомогена Србија).

²⁵⁹ Исто.

могућности да не понове грешке из 1918. године. Међутим, Мољевић тада очигледно није рачунао на комунисте ни грађански рат који ће убрзо услједити, а поготово није рачунао на српско-српски идеолошки рат до истребљења и да ће, на крају, комунисти омогућити Хрватима да се од поражене стране у рату, као и 1918. године, поново нађу у табору побједника. А да и не говоримо о томе да Мољевић у том тренутку није никако могао рачунати на границе федералних република Југославије и уређење које су им омогућиле одлуке АВНОЈ-а. Августа 1941. године Мољевић је постао члан Дражиног Централног националног комитета, а затим је у стопу пратио Михаиловића по Црној Гори, Босни и Херцеговини, Србији, па чак и у Босанској голготи Југословенске војске у Отаџбини у зиму и прољеће 1945. године. У међувремену је обављао низ важних политичких функција у Равногорском покрету, постао је предсједник Извршног одбора ЦНК, био је један од иницијатора сазивања Светосавског конгреса у селу Ба 1944. године и један од главних твораца резолуције са тог конгреса. Предао се комунистима у околини Бањалуке септембра 1945. године. Осуђен је на 20 година тешке робије, а умро је 1959. године у робијашници у Сремској Митровици.²⁶⁰

Још виднију улогу у току Другог свјетског рата имао је Добросав Јевђевић. Његова улога у организовању четничких јединица у Херцеговини и прогону комуниста из ње 1942. године, а затим и политичка и дипломатска мисија код Италијана, већ су добро познати у историографији. Такође, познато је да његова слична мисија код Нијемаца није имала толико успјеха као код Италијана. На крају је остао у емиграцији у Риму и бавио се све до смрти националним и публицистичким радом. Толико среће није имао истакнути политички и национални радник, прота Милан Божић из Сарајева. Он је одмах по успостављању усташке власти у Сарајеву био ухапшен и одведен у логор у Копривници, а живот је скончао у једној од усташких јама на Велебиту, гдје и митрополит дабро-босански Петар Зимоњић. Сличну судбину доживио је и др Војислав Бесаровић кога су усташе ухапсиле у Сарајеву одмах послје успостављања њихове власти, одвеле у логор Јадовно код

²⁶⁰ Д. Јовановић, *Медаљони*, књ IV, 300.

Госпића и убиле.²⁶¹ На идентичан начин живот је скончао и последњи вођа сарајевских радикала др Душан Јефтановић, који је ухапшен у Сарајеву одмах по успостављању усташке власти, одведен у Загреб, а затим убијен вјероватно у логору Јадовно. За Божића, Бесаровића и Јефтановића, осим начина смрти, заједничко је и то што су њих тројица у име сарајевских Срба потписали меморандум упућен њемачким властима, а који је настао на иницијативу првака ЈМО, априла 1941. године, да Босна и Херцеговина добију аутономију под њемачким протекторатом.²⁶² Мученичку смрт нашао је у логору Јасеновац и Смаилага Темаловић, један од најактивнијих Срба националиста из редова муслимана у Босни и Херцеговини и један од најугледнијих радикала. Смрт у Јасеновцу нашао је 1943. године и стари сарајевски радикал др Милан Јојкић. Мустафа Мулалић се прикључио Дражи Михаиловићу на Равној Гори, гдје је постао члан Главног штаба ЈВуО и потпредсједник Централног националног комитета, а обављао је и низ других важних функција у Равногорском покрету. Послије рата је робијао у комунистичким затворима, а умро је у дубокој старости 1983. године у Сарајеву.

Осим наведених, у земљи су, послије априлског рата остали и двојица најистакнутијих српских политичара из времена Милана Стојадиновића, Богољуб Кујунџић и Бранко Калуђерчић. Кујунџић је био један од ријетких из редова српске политичке елите из Босне и Херцеговине, који се у току рата прикључио квислиншком Недићевом режиму. Кујунџић је у априлском рату био заробљен као резервни официр и одведен у заробљеништво у Њемачку. Одатле се спасио на интервенцију Димитрија Љотића и Аугусте Стојадиновић, да би у двије Недићеве владе био министар пољопривреде и исхране народа, односно правосуђа. Из земље је евакуисан октобра 1944. године када и читава влада, а умро је у Кицбилу 1949. године.²⁶³ За разлику од њега Бранко Калуђерчић је одбио да сарађује са окупатором, па је послије рата живио у Сарајеву и радио као адвокат. Умро је у дубокој старости 1983. године у Сарајеву.²⁶⁴

²⁶¹ *Српски биографски речник* (даље: СБР), књ. 1, Нови Сад 2004, 508.

²⁶² Исто, књ. 4, Нови Сад 2009, 402.

²⁶³ Исто, књ. 5, Нови Сад 2011, 418.

²⁶⁴ *СБР*, књ. 4, 800.

Од оних који су отишли у емиграцију, неку значајнију улогу играо је једино Бранко Чубриловић, који је успио да буде и министар у избјегличкој влади Мише Трифуновића. Послије рата вратио се у земљу и покушао да се приближи новој власти и да се поново, преко Народног фронта, политички активира. То му је чак и пошло за руком пошто је био биран на кратко у Савезну скупштину, а затим у Скупштину Босне и Херцеговине. Међутим, и поред свих додворавања, како тврди Д. Јовановић, он никада није успио стећи повјерење комуниста, па су га полагано истискивали из политике. Тако је до смрти, 1962. године, Чубриловић преко зиме боравио у Београду радећи као приватни љекар, а преко љета у Теслићу, као управник бање.²⁶⁵ За разлику од њега, брат му Васо, који је рат провео као логораш на Бањици, успио је да се сасвим инкорпорира у структуре нове власти и то као министар пољопривреде и шумарства у влади ДФЈ и министар у влади ФНРЈ. Толико среће није имао још један истакнути вођа Савеза земљорадника у Босни и Херцеговини, др Обрад Мاستиловић, кога су, септембра мјесеца 1943. године у Београду, ухапсили припадници *SS* јединица Вермахта и спровели у логор на Бањицу, гдје је послије петнаестак дана стријељан.²⁶⁶ Пет дана послије Мاستиловића, ухапшен је од стране Гестапоа у Београду и један од најугледнијих вођа Савеза земљорадника из Босне и Херцеговине, инжењер Јово Поповић, а стријељан је на Бањици само дан послије свог страначког колеге Обрада Мاستиловића.²⁶⁷ У емиграцију је, непосредно прије њемачког напада, отишао и др Милош Тупањанин и тамо умро 1972. године. Као што је већ наглашено, према наводима Д. Јовановића, Тупањанин је био енглески агент и пошто је одиграо своју улогу у мартовским догађајима, Енглези су га евакуисали прије него што су Нијемци ушли у Југославију. Један од савременика тих догађаја, др Мирко Косић, чак је касније у емиграцији, бранећи свој став да је пуч плаћен енглеским новцем, тврдио да су „два земљорадничка првака добила у Каиру од секретара британске амбасаде у Београду

²⁶⁵ Д. Јовановић, *Медаљони*, књ II, 230.

²⁶⁶ *Logor Banjica, Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd – Banjica*, том II, Beograd 2009, 270.

²⁶⁷ Исто, 275.

40.000 и 20.000 долара.²⁶⁸ Један од те двојице био је несумњиво Милош Тупањанин, пошто је он први евакуисан у Каиро. Рат је успио да преживи и Чедо Кокановић и у социјалистичкој Југославији, политички неактиван, дочека дубоку старост. Погинуо је у саобраћајној несрећи 1974. године код Херцег Новог.²⁶⁹

Само ријетки из редова предратне српске политичке елите из Босне и Херцеговине, прикључили су се комунистичком покрету у току Другог свјетског рата, а најзанимљивија појава у том смислу свакако је Коста Мајкић, стари радикалски борац из Крајине, који је на крају постао вијећник ЗАВНОБИХ-а. Још успјешнију каријеру у редовима комуниста остварио је др Војислав Кеџмановић, који се одмах у почетку рата определио за партизана, а касније предсједавао оснивачком скупштином ЗАВНОБиХ-а и постао предсједник његовог Предсједништва. Такође је биран у радно предсједништво АВНОЈ-а на његовом другом засједању, биран је за предсједника НОФ БиХ, Народне скупштине БиХ, у Уставотворну скупштину БиХ, а обављао је и низ других важних функција.²⁷⁰ За разлику од Војислава, његов брат прота Душан Кеџмановић, није добио прилику да бира политичко и идеолошко опредјељење у току Другог свјетског рата. Иако је у међуратном периоду учинио пуно корисних услуга Хрватима, посебно Мачеку, ипак је, послије Априлског рата, био одведен у концентрациони логор Цапраг, а затим интерниран у Српски Итебеј у Банату, гдје је и умро 1942. године.²⁷¹ Политичку каријеру успио је да у социјалистичкој Југославији оствари и др Душан Васиљевић, који је послије рата прво изабран за потпредсједника Главног народноослободилачког одбора у Сарајеву, затим је ушао у проширени састав АВНОЈ-а, био посланик Народне скупштине Босне и Херцеговине и посланик Вијећа народа Савезне скупштине. Умро је у Београду 1951. године.²⁷²

²⁶⁸ Јован Пејин, *Јавни став др Мирка Косића, народног посланика и првака Народне радикалне странке од 27. марта 1941. године*, у: *27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике*, Зборник радова са Округлог стола под истим називом, Београд 2003, 90.

²⁶⁹ *СБР*, књ. 5, 167.

²⁷⁰ *СБР*, књ. 5, 46.

²⁷¹ Исто, 46-47.

²⁷² *СБР*, књ. 2, Нови Сад 2006, 71.

ЗАКЉУЧАК

Процес стварања нововјековне српске елите у Босни и Херцеговини текао је деценијама и одвијао се кроз три развојне линије и то кроз институцију народних старјешина, затим свештенства и на крају богатог трговачког staleжа. Сваки за себе ова три типа елитног слоја српског друштва у Босни и Херцеговини, одиграли су значајну улогу у историји свог народа, посебно под отоманском окупацијом. Са доласком новог аустроугарског окупатора 1878. године, прва два типа елите све више губе на значају, а политичку и националну борбу Срба у Босни и Херцеговини потпуно преузима грађански staleж, чију окосницу и даље чине трговци.

Под аустроугарским режимом, а највише захваљујући добротворству српских културно-просвјетних организација, ствара се један нови тип елите српског народа у Босни и Херцеговини, такозвана интелектуална елита, коју чине млађи људи, образовани већином на европским универзитетима, а који на себе преузимају терет националне и политичке борбе против аустроугарског режима. Од њих се почетком XX вијека формирају два опозициона центра, који су били у опозицији не само Аустро-Угарској управи, већ и старијој генерацији националних бораца, који су ганије водили борбу за црквено-школску аутономију. Први је била такозвана „херцеговачка група“ окупљена око Николе Стојановића, Васиља Грђића и осталих из групе око листа *Народ*, са „национално-демократским обиљежјима“, а друга је била такозвана „крајишка група“ око Петра Кочића и листа *Отаџбина*, са „национално-аграрним“ карактером. Политички идеал обје ове групе до Првог свјетског рата била је аутономија Босне и Херцеговине као прелазна етапа на путу уједињења са двије тада слободне српске државе Србијом и Црном Гором.

Најмлађа, младобосанска генерација, коју су чинили ђаци и студенти, имала је исту идејну основу, али и другачију, револуционарну форму борбе, за остваривање истих циљева. Њени главни идеолози Владимир Гађиновић и Димитрије Митриновић имали су различите погледе на српско национално питање. Гађиновић је заступао идеју искључиво српског национализма, као једино сигурног пута за уједињење са Србијом и Црном Гором, док је Митриновић у интегралном југословенству видио

начин рјешавања српског питања на Балкану. Обојица су имала јак утицај на неколико генерација ђачке омладине у Босни и Херцеговини, која ће се на крају, коју годину пред Први свјетски рат, подијелити на оне који заступају српску националну идеју и оне који заступају идеју јужнословенског јединства. Атентат у Сарајеву 1914. године извршили су углавном припадници ове друге струје.

Главну улогу у процесу јужнословенског уједињења у току Првог свјетског рата, када је у питању српска елита из Босне и Херцеговине, имали су двојица припадника предратне „Народове“ групе, Никола Стојановић и Душан Васиљевић, којима се касније у емиграцији придружио и др Милан Сршкић, јер су остали у главном били позатварани, осуђени на велеиздајничким процесима или одведени у логоре широм монархије. Посебно значајна личност у том периоду био је др Никола Стојановић, имајући у виду да је он, као један од оснивача и најагилнијих чланова Југословенског одбора, заједно са др Душаном Васиљевићем и др Миланом Сршкићем представљао Босну и Херцеговину у том одбору и у не баш занемарљивој мјери одлучивао о њеној судбини после рата. Политички ставови и национална идеологија са којом је Никола Стојановић ушао, почетком XX вијека, у јавни политички живот, као један од оснивача и најзначајнијих представника тзв. „Народове“ групе у Босни и Херцеговини, постепено су се мијењали и за неких петнаестак година, од потпуног негирања постојања Хрвата као посебне народности трансформисали га у највећег заговорника југословенског уједињења, чак до мјере да постане огорчени противник српске владе и могућег уједињења Босне и Херцеговине са Србијом, 1918. године. На тај начин, Стојановић је до 1918. године очигледно одступио и од политичког програма „Народове групе“, чије је погледе и политику заступао, па у доброј мјери и сам креирао, све до Првог свјетског рата.

Прве клице сукоба са Николом Пашићем и српском владом код Николе Стојановића се могу опазити већ половином 1917. године, а посебно после солунске афере и убиства Драгутина Димитријевића Аписа и његових другова. Тај чин је неубичајено снажно утицао на Николу Стојановића и од тада он улази у дубоку конфронтацију са српском владом, посебно са Николом Пашићем, а тај процес завршава се позиционирањем његових политичких погледа у потпуности и

искључиво на југословенске идеолошке основе. А то је истовремено подразумијевало политичко везивање Босне и Херцеговине за Загреб и визију јужнословенског уједињења која је искључивала било какву могућност претходног уједињења српског народа. Постепено и нешто касније у односу на Стојановића, овај процес захватио је и др Душана Васиљевића, који од љета 1918. године све више осјећа анимозитет према Пашићу и српској влади и убрзо га доводи на идентичне политичке и идеолошке позиције какве је имао Никола Стојановић. Јако блиске погледе са Стојановићем је дијелио и Перо Слијепчевић, један од истакнутих младобосанаца, који је у току Првог свјетског рата био најближи сарадник Николе Стојановића у Женеви. Једино је др Милан Сршкић остао до краја доследан у заступању ставова српске владе по питању уједињења и као такав напустио Југословенски одбор.

Међутим, коријени ове идеолошке трансформације од српства ка југословенству знатно су, чини се, дубљи од простог неслагања Стојановића са Пашићем и имају у значајној мјери везе са републиканством српске опозиције и неких угледних научних радника из Србије који су у току рата боравили у Женеви и другим европским центрима. Дружење са њима оставило је видног трага на промјену идеолошког курса и политичких погледа прије свега Николе Стојановића, Душана Васиљевића, а на крају и Пера Слијепчевића. Такође, несумњиво је да су на њих имали утицаја и страни центри моћи, јер су предуго били одвојени од земље и народа и самим тим изгубили у доброј мјери и осјећај за реалне жеље и потребе српског народа у Босни и Херцеговини. Овоме треба додати и могућност коју многи аутори наводе, али која је, истини за вољу, тешко доказива, да су Стојановић и Васиљевић, били чланови масонских ложа у Европи, као у осталом и већина чланова Југословенског одбора. А ако имамо у виду да су огромну улогу у стварању Југославије имали управо масони, посебно француски, а што је у науци већ доказано, онда не треба губити из вида да је и сама та чињеница могла бити довољан разлог за њихов више него очигледан идеолошки заокрет од српства ка југословенству, у току Првог свјетског рата.

Када је питање уједињења дошло, задњих мјесеци 1918. године, на дневни ред, у Босни и Херцеговини су главну ријеч водили предратни пријатељи и

политички истомишљеници Стојановића и Васиљевића, прије свих Атанасије Шола, као предсједник Народне владе у Сарајеву и Владимир Ђоровић као представник Босне и Херцеговине у Централном одбору Народног вијећа СХС у Загребу, а затим и Васиљ Грђић, Урош Круљ и други. Захваљујући њиховој дјелатности, која ни у ком случају није била без координације са Стојановићем и Васиљевићем, Босна и Херцеговина су политички везане за Загреб, а не за Београд. Самим тим што су приступиле Народном вијећу у Загребу, оне су се сврстале у ред са осталим јужнословенским земљама Монархије, иако су Босна и Херцеговина, за разлику од осталих, само десетак година раније анектиране Аустро – Угарској монархији. Као последица тога, Народна влада у Сарајеву није прогласила директно уједињење Босне и Херцеговине са Србијом као што су то урадиле велике народне скупштине Црне Горе и Војводине, иако је чак близу 80% срезова у Босни и Херцеговини прогласило директно уједињење са Србијом, не питајући уопште за сагласност Народну владу у Сарајеву.

Последице овакве политике коју су водили српски интелектуалци из Босне и Херцеговине у току јужнословенског уједињења, осјетиле су се врло брзо после формирања заједничке државе 1918. године. У покушајима да до краја остану доследни свом југословенском опредјељењу, један добар дио српске елите из Босне и Херцеговине, настојао је да у политичком организовању слиједи идеју једне општејугословенске странке, која би била основана на идејама и политичким интересима, а не на вјерским и националним основама. Тако су се најугледнији из њихових редова прикључили Демократској странци, а није нимало случајно што је она формирана баш у Сарајеву, фебруара 1919. године, јер је терен за њено организовање у Босни и Херцеговини већ био припремљен од стране бивших „Народоваца“.

Међутим, организовање муслимана и Хрвата у Босни и Херцеговини управо на вјерској, односно националној основи, српску елиту је довело у незавидну ситуацију, посебно онај њен дио који је био наглашено југословенске оријентације. Један дио српске елите одговорио је оснивањем одбора Народне радикалне странке у Босни и Херцеговини или организовањем других мањих страначких групација, што

је значило почетак разбијања српског политичког фронта не само у Босни и Херцеговини већ и у читавој Краљевини СХС.

Политичко организовање и хомогенизација муслимана и Хрвата на вјерској, односно националној основи, у доброј мјери је обесмислило и дјеловање РАДЕНЕ, око које су се окупљали политичари из Босне и Херцеговине који су пропагирани интегрално југословенство, то јест, потпуно духовно стапање Срба, Хрвата и Словенаца у Краљевини СХС. Слично је прошао и покрет Југословенске демократске лиге који у Босни и Херцеговини није нашао скоро никаквог одјека. Процес растакања српског политичког фронта у Босни и Херцеговини, касније је само настављен стварањем Савеза земљорадника, који је међу српским сељацима у Босни и Херцеговини одмах добио велики број присталица.

Та разједињеност српског политичког фронта који је био карактеристичан за читав простор Краљевине СХС, у Босни и Херцеговини је добијао још једну специфичну тежину, јер Срби из Босне и Херцеговине, дубоко вјерујући да је њихово национално питање ријешено, нису осјећали потребу да се организују у једну политичку организацију на нивоу Босне и Херцеговине, као што су то урадили муслимани и Хрвати. То их је с једне стране, стално доводило у инфериоран положај према муслиманима и Хрватима, а с друге стране условило да се њихов глас у странкама којима су припадали, а чије је средиште без изузетка било у Београду, сасвим слабо чује. То је можда најјасније дошло до изражаја приликом политичких борби око доношења Видовданског устава, када је врх Радикалне странке направио низ уступака муслиманским земљопосједницима у Босни и Херцеговини у замјену за подршку Југословенске муслиманске организације изгласавању устава. Ово калкулисање са аграрним питањем изазвало је огорчење међу Србима у Босни и Херцеговини, па чак и међу првацима Радикалне странке у овим покрајинама. Али, наметање рјешења из Београда постало је временом константа, када је у питању српска елита из Босне и Херцеговине, без обзира којој страначкој формацији они припадали.

Осим тога, један дио српске елите из ових покрајина, био је у сталним неспоразумима, па чак и сукобима са Београдом, посебно они интелектуалци који су

били блиски ставовима Демократске странке. Они су Београд оптуживали за коруптивну политику, затим да у Босну и Херцеговину шаљу неспособне и корумпиране чиновнике, да економски, просвјетно и културно запостављају ове области и слично. Као еклатантан примјер запостављања Босне и Херцеговине од стране власти у Београду, један дио српске елите је упорно наводио и то што у Сарајеву нема ниједног факултета.

Поред тога, неки од српских интелектуалаца попут Николе Стојановића, Васиља Грђића, Атанасија Шоле и других, сматрали су да Београд довољно не признаје и не цијени њихове жртве које су за националну идеју ослобођења и уједињења поднијели под аустроугарским режимом. Можда као одраз и оваквих схватања, један дио њих, прије свих Никола Стојановић и Душан Васиљевић, настојали су да се, чак и непозвани, умијешају у рјешавање разних друштвено-политичких проблема тек створене Краљевине СХС, па чак и у рјешавање хрватског питања. При томе, они су се ослањали на своје политичке и идеолошке истомишљенике из Београда и Загреба, прије свих на оне који су са њима у емиграцији били видни судионици јужнословенског уједињења у току Првог свјетског рата. У том смислу, Илиџанска конференција и Загребачки конгрес интелектуалаца био је можда њихов последњи покушај да унутрашњи политички живот Краљевине СХС каналишу у складу са својим југословенским схватањима из времена емигрантске акције.

Два основна питања која су одређивала и каналисала унутрашње политичке односе у Босни и Херцеговини била су аграрно и национално питање. Имајући још увијек дубоко у свијести све муке православног кмета у Босни и Херцеговини, још из времена турске и аустроугарске окупације, припадници српске елите у овим областима, без разлике на страначку припадност, били су огорчени заговорници радикалног рјешавања аграрног питања у корист сељака, а неки су под тим подразумијевали и то да муслиманским агама и беговима не треба дати никакву одштету за одузету земљу. Као што је то већ речено, неки од њих су због тога долазили у оштре сукобе са својим страначким централама у Београду, али су ипак, поштујући страначку дисциплину, на крају настојали да пред својим присталицама

оправдају политику попуштања муслиманском беговату. Политичке калкулације око аграрног питања несумњиво су највише штете нанијеле Радикалној странци у Босни и Херцеговини, а највише користи, у политичком смислу, имала је Земљорадничка странка или Савез земљорадника, који је управо на платформи оштрог курса према аграрном питању са лакоћом окупљао у јединствени фронт добар дио српских сељака у Босни и Херцеговини.

Босна и Херцеговина представљају области у којима се најочигледније одвијао процес формирања националне свијести на основу вјерске припадности, то јест, области гдје је вјера постала „вододелница“ нација. За српски народ и српску интелектуалну елиту у Босни и Херцеговини ниједног тренутка није долазило у питање мишљење да су босанскохерцеговачки муслимани дио српског националног корпуса, који је под притиском турског окупатора промијенио вјеру. Са те стајне тачке, они су очекивали да се муслимани, након турске и аустроугарске окупације изнова врате својој српској нацији, не оспоравајући им при томе право да задрже своју муслиманску вјеру. У том циљу, још у вријеме аустроугарске окупације, појавио се међу напредном муслиманском омладином у Босни и Херцеговини читав један покрет за национализовање муслимана у српском националном смислу. Због тога је један од превасходних циљева аустроугарске окупаторске политике био спријечити овај процес, као и сваку могућу политичку сарадњу православних и муслимана, а у том погледу аграрно питање је било најпогоднији инструмент за изазивање нетрпељивости па и мржње између њих, што је кулминирало у току Првог свјетског рата. Неки аутори сматрају да је не само могућност национализовања муслимана у српском смислу, већ чак и могућност њихове политичке сарадње, коначно уништена у току Првог балканског рата, када су муслимани Босне и Херцеговине изгубили сваку наду у могућност повратка турске власти у ове покрајине, а пошто су Србе сматрали као најодговорније за потискивање турске државе са Балкана, то је изазвало велику, прије свега, вјерску мржњу према српском оружју и српском народу уопште.

Сви ти рецидиви прошлости нашли су свој одраз у Краљевини СХС, а кретали су се према све већем удаљавању муслимана од српске нације. Чини се да је коначни

прелом у том смислу био пораз просрпске струје Ибрахима Маглајлића у редовима Југословенске муслиманске организације и све агресивнији наступ прохрватских елемената у оквиру те странке. С друге стране, покушај појединих муслиманских интелектуалаца, попут Сафет бега Миралема, Шукрије Куртовића и других, да муслимане организују у странке супротстављене ЈМО није уродио плодом, као ни покушај Авда Хасанбеговића, Шерифа Арнаутовића и још неких муслиманских политичара, да муслимане окупе у оквиру осталих српских странака, посебно радикала.

Ништа мање компликовано од муслиманског у Босни и Херцеговини није било ни хрватско национално питање, које је такође вукло своје рецидиве из времена аустроугарске окупације. Дуго времена се српска интелектуална елита са лијеве стране Дрине одупирала аустроугарском пројекту хрватизације католика Босне и Херцеговине, сматрајући их такође дијелом свог етничког корпуса. Али, агресивно дјеловање римокатоличког клера и аустроугарског апарата власти с једне стране и попустљивост српских интелектуалаца зарад југословенског јединства с друге стране, допринијели су да се вјерске разлике и у овом случају постепено почну претварати у националне. Ипак, тај процес у Босни и Херцеговини није био завршен у вријеме стварања Краљевине СХС, али је агресивни Радићев наступ у овим покрајинама двадесетих година и надалеко дјеловање римокатоличког клера, католике Босне и Херцеговине не само успјело да дефинише у хрватском националном смислу, већ и да код њих изазове и продуби мржњу на Србе. Посебну улогу у томе имао је надбискуп врхбосански Иван Шарић, чији је практични рад у католичком народу Босне и Херцеговине био пуно више политички него архипастирски.

Српско национално питање у Босни и Херцеговини, у периоду 1918-1929. године, кретало се углавном око питања да ли је 1918. године оно ријешено или није. Почетно убјеђење да је стварање Краљевине СХС представљало коначно и дефинитивно рјешење српског питања на Балкану, довело је до својеврсне националне демобилизације српског националног покрета у Босни и Херцеговини, па је у агресивном наступу хрватског национализма, одбрана југословенске државе постала главни национални задатак српске интелектуалне елите у овим областима.

Нереална и неограничена вјера у југословенску државу условила је да српски народ у тој држави нема свог националног програма нити икаквих планова да га у догледно вријеме ствара, па је главна одбрана од агресивног и све агресивнијег национализма Хрвата, био југословенски, а не српски национализам. Само ријетки из редова српске елите у Босни и Херцеговини сматрали су тада да је стварање југословенске државе била историјска грешка српских интелектуалаца и политичара, која ће скупо коштати српски народ.

До 1929. године, сва ова отворена политичка питања, затрована вјерским и националистичким фанатизмом, чини се да су добрим дијелом парализовали сваку прогресивну политичку акцију српске елите из Босне и Херцеговине, а оштра партијска сукобљавања и обрачуни постали су дио њихове политичке свакодневице. На тај начин, они су се само уклапали у суморни парламентаризам и затроване политичке односе Краљевине СХС, а само мали број њих успио је да у том периоду политички профитира. А међу таквима није био добар дио најугледнијих српских јавних радника и интелектуалаца из периода аустроугарске окупације, поготово они који су заступали искрено југословенску идеологију, попут Васиља Грђића, Пера Слијепчевића, Атанасија Шоле, Николе Стојановића и других. Они су у том периоду једноставно постали жртве Пашићевог култа, јако развијеног међу Србима у Босни и Херцеговини, али и жртве властите политике, оне која их је 1918. године конфротирала са Пашићем и српском владом.

У затрованим политичким приликама и нездравом парламентаризму, који су до 1929. године већ били угрозили опстанак саме државе, завођење шестојануарског режима Краља Александра, највећи дио српске интелектуалне и политичке елите, али и српског народа из Босне и Херцеговине, дочекао је са видним олакшањем. Већ тада свима је било јасно да су сами темељи државе уздрмани и да је краљев акт од 6. јануара 1929. године, можда био и једини начин да се узавреле политичке, али и националне страсти стишају и држава покуша сачувати. Осим др Уроша Круља и др Милана Сршкића, који су се директно ангажовали у влади Петра Живковића, подршку шестојануарском режиму дали су и припадници бивше Демократске странке: В. Грђић, С. Љубибратић, А. Шола и други. Истини за вољу, сметала им је

недемократска суштина тог режима, али се највећи дио њих заиста искрено ставио у службу краљу и држави, схватајући да је држава за коју су се борили и страдали истински угрожена. С друге стране, појединци из редова српске политичке елите из Босне и Херцеговине нису подржали краљев режим, попут проте Д. Кецмановића из редова самосталних демократа, Б. Чубриловића, Ч. Кокановића и М. Тупањанина из редова Савеза земљорадника, те радикали М. Јојкић и К. Мајкић. Али и међу њима су постојале велике разлике у националним и политичким погледима. Док се, на примјер, опозиционарство земљорадничких првака Чубриловића и Кокановића ограничавало на саму суштину шестојануарског режима, дотле се опозиционарство проте Кецмановића у појединим моментима граничило са националном издајом, као, на примјер, у вријеме потписивања Загребачких пунктација.

И у наредном периоду, чак и онда када многим стварима у новом режиму нису били задовољни (на примјер подјелом на бановине по којој су неки дијелови српског етничког простора очигледно предати хрватској интересној зони), највећи дио српске политичке елите из Босне и Херцеговине био је и даље спреман да слиједи основну државну идеолошку линију интегралног југословенства, мислећи да ће на тај начин највише користити и земљи и народу. Искрено и предано, многи од њих су се сврстали у редове Југословенске националне странке, показујући још једном спремност да српски национализам подреде југословенском. Уједно, то је био период када је потпуну политичку афирмацију доживио вођа босанских радикала Милан Сршкић.

Међутим, последице смрти краља Александра, политички односи у Краљевини Југославији почели су да иду сасвим другачијим токовима, а интегрално југословенство као основни курс државне политике почео је полако да слаби, а затим и да ишчезава. Збуњени новом провалом хрватског национализма, а посебно разочарани неискреним југословенством великог броја хрватских политичара, они су са задивљујућом упорношћу настојали да бране политику коју је прокламовао краљ Александар 1929. године. На тај начин, највећи број њих себе је изнова довео на маргине државне политике, која се мијењала брже него што су они могли и хтјели да схвате и прихвате.

Стварање Југословенске радикалне заједнице, Срби из Босне и Херцеговине нису дочекали са радошћу, поготово што је убрзо постало јасно да је кормило цјелокупне политике у БиХ, Милан Стојадиновић препустио Мехмеду Спаху, што је имало значајне импликације на међуљудске односе у овим покрајинама, поготово када су Спахове присталице, гладне власти, почели да показују знаке реваншизма. У новим политичким односима посебно су страдали муслимани који су се осјећали и изјашњавали као Срби. Због тога, ЈРЗ међу Србима у Босни и Херцеговини никада није имала значајнијег упоришта, иако су двојица главних протагониста политике М. Стојадиновића међу Србима у овим областима, др Б. Калуђерчић и др Б. Кујунџић, улагали значајне напоре у том смјеру. Ипак, ни они сами нису били задовољни чињеницом да муслимани имају више мјеста у влади и власти од православних Срба, којих је и тада било више него муслимана у Босни и Херцеговини. Још једном Срби из БиХ гледали су у Београд изненађени и разочарани политиком коју је водио према својим сународницима на лијевој обали Дрине.

С друге стране, то је јачало опозиционе снаге које су се у борби против владе Стојадиновић – Коросец – Спахо, све више почели приближавати хрватској опозицији, а када је у питању српска елита из Босне и Херцеговине, то се највише односи на др Бранка Чубриловића, који се постепено издвајао у вођу „земљорадника“ у Босни и Херцеговини и све више нагињао ка Загребу, упорно покушавајући да своје партијске шефове у Београду натјера на договор са Мачеком.

Као и раније, карактеристика овог периода била је да српска политичка елита из Босне и Херцеговине, изузев донекле Б. Чубриловића, није имала скоро никаквог утицаја на одлуке партијских централа у Београду. То се најбоље могло видјети по неким чудним и политички сасвим нелогичним одлукама, као што је, на примјер, одлука вођства Југословенске националне странке, која је важила за једину која још увијек заступа интегрално југословенство, да се пред изборе 1938. године прикључи Удруженој опозицији на челу са Мачеком. Очигледно изненађени, збуњени и разочарани овим чином, представници српске политичке елите из Босне и Херцеговине могли су само да дају саопштења и демонстративно напуштају њене редове.

Оно што се слутило већ дуже времена почело се остваривати 1939. године, када је споразумом Цветковић – Мачек формирана Бановина Хрватска, а сви протести Срба из Босне и Херцеговине, који су овим споразумом припали хрватској јединици у оквиру Краљевине Југославије, остали су без одјека у Београду. У вријеме када се најдиректније преговарало о њиховој судбини, Срби из Босне и Херцеговине били су у потпуности искључени из тих преговора, осим Б. Чубриловића, који је нашао начин да се сам, не питајући ни своју партијску централу, просто „угура“ у споразум и тако себи обезбиједи мјесто у влади.

У таквој ситуацији, истакнути појединци из редова босанскохерцеговачке српске елите покушавали су да скрену пажњу, прије свега Београду, на свој незавидан положај, али умјесто разумијевања добијали су само оптужбе на свој рачун да ометају споразум са Хрватима. Тада су многи од њих схватили посљедице разједињености српског политичког фронта у Краљевини Југославији, а посебно посљедице њихове одлуке да се 1918. године не организују у једну политичку партију на нивоу Босне и Херцеговине, која би заступала искључиво њихове интересе. Јер, сјединивши се 1918. године са Србијом, босански и херцеговачки Срби су сматрали своју националну мисију завршеном, па сами тим и потребу да изграђују самосталну политичку организацију и политичке вође које ће заступати њихове интересе. Сву своју судбину и све своје наде они су везали за Србију и политичаре из Србије, сматрајући да они најбоље штите њихове интересе и због тога нису ни жељели да воде политику која би била дисонантна са званичном државном политиком и у којој би њихови посебни интереси били истакнути изнад интереса цјелине српског народа. То им се пречесто обијало о главу, у читавом међуратном периоду, па и те 1939. године, јер је званични Београд пречесто занемаривао њихове интересе и показивао премало воље да их као дио свог етничког корпуса, који живи такође на дијелу српске етничке територије, узме у заштиту.

Осим тога, Споразум Цветковић – Мачек, мобилисао је и хомогенизовао муслимане Босне и Херцеговине који су сада постали једнодушни у захтјевима за аутономијом ових области, што је додатно закомпликовало ситуацију, јер је сада српска интелектуална елита из Босне и Херцеговине или бар њен највећи дио, морао

да води борбу на два колосјека: на једном доказујући да су хрватске претензије на ове покрајине мегаломанске и неоствариве, а на другом борећи се против једнодушног захтјева муслимана за аутономијом, што је практично за Србе значило повратак границе на Дрини, а то је у политичком погледу била њихова највећа ноћна мора. Чак и они који су подржавали Споразум, попут Добросава Јевђевића, који у то вријеме постаје најагилнији политичар из редова ЈНС у Босни и Херцеговини, били су против аутономије Босне и Херцеговине, а у том погледу једино се издвајало неколико појединаца из редова Срба, који су подржавали идеју о аутономији. Један од њих, вођа сарајевских радикала Душан Јефтановић, у томе је видио могућност да се српски народ у Босни и Херцеговини уједини и изнова политички и национално хомогенизује као у периоду аустроугарске окупације.

Споразум Цветковић – Мачек мобилисао је и оне српске интелектуалце из Босне и Херцеговине који су себе сматрали за највјерније тумаче интегралног југословенства, попут Н. Стојановића, В. Ћоровића итд. Схвативши коначно, да је непостојање српског националног програма у оквиру Краљевине Југославије и упорно супротстављање хрватском национализму југословенством, нанијело штету српским националним интересима, они су у оквиру Српског културног клуба у Београду покушавали да дефинишу српски национални програм и надамсе да омеђе границе српског етничког простора, у који су Хрвати дубоко зашли и тражили још више. Међутим, чини се да су њихови позиви за јединством српског народа и српских политичких партија у краљевини Југославији и, посебно, гесло „Јако Српство – Јако Југославија“, дошли сувише касно.

Над Југославијом се све више надвијала опасност од њемачке инвазије, а једино што су истакнути појединци из редова српске интелектуалне и политичке елите из Босне и Херцеговине још могли да ураде, било је то да учествују у демонстрацијама против приступања Југославије Тројном пакту и у пучу од 27. марта, због чега су неки од њих касније изражавали и кајање, имајући пред очима све страхоте које су задесиле српски народ у Другом свјетском рату.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

1. Необјављени извори

Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву

Фондови:

- Аграрна дирекција Сарајево (АДС)
- Велики жупан Сарајевске области (ВЖСО)
- Главни одбор Народног вијећа БиХ (ГОНВ)
- Заједничко министарство финансија (ЗМФ)
- Земаљска влада Сарајево 1879-1918 (ЗВС)
- Земаљска влада Сарајево 1919-1921 (ЗВС₂)
- Краљевска банска управа Дринске бановине (КБУДБ)
- Народно вијеће СХС за БиХ (НВ)
- Покрајинска управа Сарајево (ПУС)

Архив Српске академије наука и умјетности у Београду

Историјска збирка:

Оставштина:

- Николе Стојановића
- Николе Пашића
- Јована Јовановића Пижона
- Јована Цвијића
- Бранка Чубриловића
- фонд Југословенског одсека Министарства иностраних дела Србије

Архив Херцеговачко-неретванске жупаније/кантона у Мостару

Збирке и фондови:

- Збирка докумената о Мостару и Херцеговини (ЗМХ)
- Збирка породице Шола (ЗПШ)
- Градска општина Требиње (ГОТ)
- Среско начелство Требиње (СНТ)

Архив Југославије у Београду

Збирке и фондови:

- Лазара Марковића
- Јована Јовановића Пижона
- Николе Пашића
- Милана Стојадиновића
- Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС

Архив Републике Српске у Бањој Луци

Збирке и фондови:

- Збирка досијеа
- Велики жупан Врбаске области
- Краљевска банска управа Врбаске бановине (КБУВБ)
- Обласни одбор Бањалучке области (ООБО)

Народна Библиотека Србије у Београду

- Никола Стојановић, *Дневник 1914-1918*. (Рукопис)

2. Објављени извори, споменице и календари

- *Аграрни зборник*, збирка закона, издао Гојко Никетић, Београд, 1924.
- *Биографски лексикон, Народно представништво, Сенат и Народна скупштина*, уредио Ч. М. Митриновић, Београд 1935.
- *Биографски лексикон, Народно представништво, Сенат и Народна скупштина*, Београд 1939.
- *Грађа о стварању југословенске државе I-III*, приредили Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, Београд 1964.
- *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јанура 1921. године*, Сарајево, 1932.

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj II, III i IV, Београд 1938.
- *Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1920.
- *Закон о обласној и среској самоуправи од 26. априла 1922. године*, „Народно јединство“, Календар за 1928. годину.
- *Зборник закона и наредаба за Босну и Херцеговину*, Сарајево 1920.
- *Извјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, knj. 1 (1929-1931), сабрао и уредио Андреј Родинис, Сарајево 2009.
- *Извјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, knj. 2 (1932-1935), сабрао и уредио Андреј Родинис, Сарајево 2010.
- *Извјештаји о ситуацији у Дринској бановини*, knj. 3 (1936-1939), сабрао и уредио Андреј Родинис, Сарајево 2011.
- Isović Kasim, *Prilike u radničkom pokretu BiH*, Града, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH, knj. VIII – IX, Сарајево, 1968/68.
- Kapidžić Hamdija, *Rad Narodnog vijeća SHS za BiH u novembru i decembru 1918*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. III, Сарајево 1963.
- *Logor Banjica, Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd – Banjica*, том II, Београд 2009.
- *Млада Босна, писма и прилози*, уредник Војислав Богићевић, Сарајево 1954.
- Новаковић К. Радивоје, *Предлог устава за Краљевину Велику Србију*, Београд 1920.
- Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, Београд 1985.
- Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenata, knj. 1, Београд 1987.
- *Пољопривредна годишња статистика 1935. године*, Београд 1936.
- *Представка Главног одбора Српске народне организације са Сарајевским програмом*, Издање др Уроша Круља у име Српске народне организације, Мостар 1908.

- *Прво југословенско народно претставништво*, изабрано 8. новембра 1931. године, Београд 1931.
- *Радикалски календар за 1938*, политички алманах, Београд 1938.
- *Радикалски календар за 1939*, политички алманах, Београд 1939.
- *Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910. године*, Сарајево 1912.
- *Споменица двадесетпетогодишњице „Гајрета“ 1903-1908*, уредио Хамза Хумо, Сарајево 1928.
- *Споменица Педесет година српског пјевачког друштва Гусле у Мостару 1888-1938*, Мостар, 1938.
- *Споменица Васиља Грђића*, репринт издање, Билећа – Гацко 2002.
- *Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад 2004; књ. 2, Нови Сад 2006; књ. 4, Нови Сад 2009; књ. 5, Нови Сад 2011.
- *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1929. годину*, књ. 1, Београд 1932.
- *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1932. годину*, књ. 4, Београд 1934.
- *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937. годину*, Београд 1938.
- *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1940. годину*, књ. X, Београд 1941.
- *Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, извршених на дан 28. новембра 1920. год*, Београд, 1921.
- *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 18. марта 1923. године*, приредио др Лаза Костић, Београд 1924.
- *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, одржаних 8. фебруара 1925. године*, Београд 1926.
- *Статистика избора народних посланика Краљевине СХС, одржаних 11. септембра 1927*, израдио др Лаза М. Костић, Београд 1928.

- *Статистика избора народних посланика за Прву Југословенску Народну скупштину, одржаних 8. новембра 1931. године*, израдио Милоје М. Сокић, Београд 1935.
- *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије, извршених 5. маја 1935. године*, Београд 1938.
- *Sarajevski atentat. Izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. g.* (priredio Vojislav Bogićević), Sarajevo 1954.
- *Sarajevski atentat – pisma i saopštenja*, priredio Vojislav Bogićević, Sarajevo 1965.
- *Стенографске белешке Привременог народног представништва Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1919/20.
- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС 1923-1928. године*, Београд 1923-1928.
- *Стенографске белешке Народног претставништва Краљевине Југославије (Сената и Народне скупштине)*, Београд 1932.
- *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, 1932-1939. године*, Београд 1933-1939. године.
- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, 1932-1939. године*, Београд 1933-1939. године.
- Стојановић Никола, *Југословенски одбор (чланци и документи)*, Загреб 1927.
- СХС, *Женевска Конференција о југословенском уједињењу – догађаји, документи, коментари* – Женева 1918.
- Ћоровић Светозар, *Dokumentarna građa*, Sarajevo 1972.
- Šišić Ferdo, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb, 1920.
- *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine 1879. godine*, Sarajevo 1880.

3. Мемоарска грађа и изворни текстови савременика

- Vjelovučić N. Z., *Nacrt Ustava Kraljevine Jugoslavije, nacrt zakona o samoupravama i nacrt izbornog zakona*, Dubrovnik 1928.
- Васиљевић Душан, *О Босни и Херцеговини*, предавање држано 12. априла 1909. године у Друштву словенске узајамности у Петрограду, Београд 1909.
- Гаћиновић Владимир, *Огледи и писма*, (уредник Тодор Крушевац), Сарајево 1956.
- Гилфердинг Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972.
- Глушац Васо, *Неколика питања из прошлости Босне и Херцеговине, поводом нападаја на „Историју српског народа“ од г. Ст. Станојевића – посвећено хрватској интелегенцији у Босни и Херцеговини*, Тузла 1921.
- Грђић Васиљ, *Ријеч двије о нашем спору*, Нови Сад 1906.
- Грђић Васиљ, *Из мојих успомена. Посјета Фрање Јосифа Босни*, „Преглед“, Сарајево, јануар 1927.
- Грђић Ристо, *Успомене*, Ваљево-Београд, 2002.
- Грђић Ристо, *Записи из Херцеговине, Успомене посланика и управника канцеларије српске патријаршије*, Београд 2012.
- Дедијер Јевто, *Херцеговина*, Сарајево 1991.
- Дучић Јован, *Босна и Херцеговина у нашој историји*, у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, Ваљево 2006.
- Ђокић Ристо, *Споразум на дјелу – мојим пријатељима и бирачима* (Без ознаке године и мјеста издања).
- Ђорђевић Милан, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Београд 1922.
- *Зашто је забрањен „Српски глас“*, Београд 1940.
- Зубовић Јово, *Јединство и слобода*, предавање одржано 21. новембра 1918. на јавној скупштини јужнословенске РА-ДЕ-НА омладине, Сарајево 1918.
- Иванишевић Петар, *Доживљаји у успомене*, Београд-Нови Сад, 2001.

- Иринеј, епископ далматински, *Божјиња посланица 1936. г.*, Шибеник 1935.
- Јанковић Милан, *Слобода и Југославија, предратна тајна ђачка друштва – Бањалучки ђачки процес 1914/15*, Београд 1939.
- Јанџковић Томо, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*, Zagreb 1939.
- Јовановић Драгољуб, *Политичке успомене*, књ. 6, Београд 1997.
- Јовановић Драгољуб, *Медаљони*, књ. I и IV, Београд 2008.
- Калуђерчић Бранко, *Пред новом деобом Југославије?* Без ознаке године и мјеста издања.
- Калуђерчић Славко, *Радикали и Босна*, Радикалски календар за 1939, политички алманах, Београд 1939.
- Кобасица Стјепо, *Оснивање Радикалне странке у Босни и Херцеговини*, Радикалски календар за 1938, политички алманах, Београд 1938.
- Круљ Урош, *Политика и раса (расни национализам)*, Сарајево 1925.
- Круљ Урош, *Народова група њен рад и идеологија*, Гласник југословенског професорског друштва, јули – август 1937, Мостар и Херцеговина, Београд 1937.
- Круљ Урош, *Криза парламентарног система*, „Српски књижевни гласник“, књ. XIX, бр. 5, Београд 1. новембра 1926.
- Круљ Урош, *Криза парламентаризма и реформа његова*, Београд 1928.
- Круљ Урош, *Десет година заједничког живота*, Записи“, књ. IV, св. 2, фебруар 1929. године, Цетиње 1929.
- Куртовић Шукрија, *О национализовању муслимана* (без године и мјеста издања).
- Кушан Јакша, *Савремена Босна и Херцеговина*, у: „Савремена Босна и Херцеговина“, уредио Миливоје В. Кнежевић, Суботица 1928.
- Мајкић Коста, *Држава и њени непријатељи*, „Развитак“, год. III, бр. 8-9, Бања Лука 1. август 1936. године.
- Максимовић Божа, *Политички и национални рад*, у споменици: *Милан Сршкић (1880-1937)*, Сарајево 1938.
- Masleša Veselin, *Mlada Bosna*, Sarajevo 1990.

- Милан Сршкић (1880-1937), Сарајево 1938. (Споменица Милану Сршкићу)
- Милосављевић Т. Светислав, *Сусрети са краљем 1929-1934*, Бањалука 1996.
- Миљуш Бранко, *Споразум 1939*, Виндзор 1957.
- Миралем Едхем, *Расна снага југословенских муслимана*, Београд 1934.
- Митриновић Димитрије, *Сабрана дјела*, приредио Предраг Палавестра, Сарајево 1990.
- Мољевић Стеван, *Улога и значаја Врбаске бановине*, предавање одржано 30. јануара 1939. године, Бањалука 1939.
- Мољевић Стеван, *Жерајићев атентат*, „Развитак“, год. III, бр. 2, 1. фебруар 1936.
- *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929.
- Народна радикална странка, *Како је дошло до споразума? Гледишите Народне радикалне странке на садашњу политичку ситуацију у земљи*, Београд 1940.
- Небојша, *Крвава православна литија у Београду на дан 19. јула 1937. године*, Београд 1937.
- Прокић Драгомир, *Муслимани у Босни и Херцеговини*, у: „Савремена Босна и Херцеговина“, уредио Миливоје В. Кнежевић, Суботица 1928.
- Радовановић Михаило, *Врбаска бановина, етнолошка и геополитичка разматрања*, Српски књижевни гласник, књ. LIX, бр. 2, 16. јануар 1940. Године.
- Радовановић Михаило, *Дринска бановина. Геополитичка и етнографска разматрања*, Српски књижевни гласник, књ. LIX, бр. 3, 1. фебруар 1940. године.
- Радуловић Јован, *Славно доба Мостара* (приредили др Ранко Поповић и мр Драга Мاستиловић), Мостар 2010.
- Радуловић Јован, *Од оснивања „Гусала“ до покретања „Зоре“*, у: *Књига о Мостару*, Београд 1998.
- Радуловић Ристо, *Изабрани радови*, Сарајево 1988.
- Ribar Ivan, *Politički zapisi*, knj. II, Beograd 1949.

- *Савремена Босна и Херцеговина*, уредио Миливоје В. Кнежевић, Суботица 1928.
- Слџпчевић Петар, *Приватна иницијатива у националном раду*, Женева 1918.
- Слијепчевић Перо, *Млада Босна*, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929.
- Слијепчевић Перо, *Omladina i sarajevski atentat*, Sabrana djela Pera Slijepčevića, knj. I, Kritika i publicistika, Sarajevo 1980.
- Слијепчевић Перо, *O organizaciji bosansko – hercegovačkih studenata u Beču pod imenom „Rad“*, у knjizi: *Sarajevski atentat – pisma i saopštenja*, priredio Vojislav Bogićević, Sarajevo 1965.
- Слијепчевић Перо, *Босна и Херцеговина у свјетском рату*, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929.
- Слијепчевић Перо, *Аустроугарска против својих поданика*, у : В. Ћоровић, *Црна књига*, Београд 1989.
- Слијепчевић Перо, *Сабрана дјела* (у штампи).
- Спалајковић Мирослав, *Страдања*, у споменици: *Милан Сркић (1880-1937)*, Сарајево 1938.
- *Српски ратници за нашу неутралност, порука српском народу* (Без ознаке године и мјеста издања).
- Стојановић Никола, *Срби и Хрвати*, Нови Сад 1902.
- Стојановић Никола, *Аутономија Босне и Херцеговине, један неодржани говор*, Загреб 1910.
- Стојановић Никола, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, у: „Југословенска демократска лига“, св. 1, Женева 1918.
- Стојановић Никола, *Нова странка, писмо пријатељима*, Мостар-Београд, 1919. године.
- Стојановић Никола, *Десет година заједничког живота*, „Записи“, часопис за науку и књижевност, књ. IV, св. 1, јануар 1929. године, Цетиње 1929.
- Стојановић Никола, *Наша политика, погледи на прошлост, нова Југославија*, Београд 1935.

- Стојановић Никола, *Херцеговци у Босанско-херцеговачком сабору*, „Гласник“ Југословенског професорског друштва, јули – август 1937, *Мостар и Херцеговина*, Београд 1937.
- Стојановић Никола, *Босанско херцеговачка политика од 1903-1918. године*, у књизи: В. Скарин, Осман Нури Хаџић, Никола Стојановић, *Босна и Херцеговина под Аустро – Угарском управом*, Београд.
- Стојановић Никола, *Поглед на босанску политику од 1903. до 1914. год.*, у књизи: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1938.
- Стојановић Никола, *Србија и југословенско уједињење*, Београд 1939.
- Томић Јован, *Југославија у емиграцији, писма и белешке*, Београд 1921.
- *Цинцарство у политици – одговор Народа Самоуправи*, Сарајево 1924.
- Чокорило Прокопије, Памучина Јоаникије, Скендерова Стака, *Љетописи*, Сарајево 1976.
- Чубриловић Бранко, *Погледи на државу*, „Развитак“, књ. I, бр. 1, Бањалука 1. јануара 1935. године.
- Ћоровић Владимир, *Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, Београд 1989.
- Ћоровић Владимир, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд 1939.
- Узуновић Никола, *Улога и сарадња у шестојануарском режиму*, у споменици: *Милан Сркић (1880-1937)*, Сарајево 1938.

4. Штампа и периодика

- *Босанска Вила*, Сарајево, 1890, 1902.
- *Врбаске новине*, Бања Лука, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938
- *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, Сарајево, 1955.
- *Гласник Југословенског професорског друштва*, Београд 1937.
- *Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ*, Подгорица 1998.
- *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo 1963, 1965, 1966, 1967.
- *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1957, 1973.

- *Записи*, часопис за науку и књижевност, Цетиње 1929.
- *Историја 20. века*, Београд 1962, 1994.
- *Историјски гласник*, Београд, 1992.
- *Историјски записи*, Цетиње 1954.
- *Југословенска демократска лига*, 1918.
- *Југословенски историјски часопис*, Београд 2001.
- *Народ*, Мостар 1907, 1908.
- *Народ*, Сарајево 1924.
- *Народно јединство*, Сарајево, 1918, 1919, 1929.
- *Naša Bosna*, Sarajevo 1940.
- *Naša pravda*, Sarajevo 1921.
- *Naša pravda*, Banjaluka 1928.
- *Наше старине*, Краљево 1973.
- *Nova Evropa*, Zagreb 1921, 1924, 1927, 1935.
- *Novi Glasnik* Jugoslovenske muslimanske organizacije, Sarajevo 1925.
- *Отаџбина*, Бања Лука 1907, 1923, 1924, 1925, 1936.
- *Отаџбина*, Сарајево 1913.
- *Pravda*, Сарајево, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1927, 1928.
- *Политика*, Београд 1924, 1928, 1929, 1930, 1932, 1933, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939.
- *Преглед*, Сарајево 1927.
- *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu*, Sarajevo 1966, 1967, 1968, 1970, 1978, 1982.
- *Радови* Филозофског факултета у Сарајеву, 1972, 1973.
- *Развитак*, Бања Лука 1935, 1936.
- *Реформа*, орган „Реформе“, организације напредних муслимана, Сарајево 1928.
- *Службени лист Врбаске бановине*, Бањалука, 1932.
- *Српски глас*, Београд 1939, 1940, 1941.
- *Српски књижевни гласник*, Београд, 1922, 1926, 1940.

- *Српска ријеч*, Сарајево 1908, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925.
- *Тежачки покрет*, Сарајево 1923, 1924, 1925.
- *Токони историје*, Београд 2005.
- *Шестар*, Београд 1930.

ЛИТЕРАТУРА

Књиге и чланци:

- Андрић Иво, *Развој културног живота у Босни под утицајем турске владавине*, у: *Српски писци и научници о Босни и Херцеговини*, приредио Здравко Антонић, Београд 1995.
- Бабовић – Распоповић Сенка, *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*, Подгорица 2002.
- Begić Dana, *Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, br. 16, Sarajevo 1965.
- Begić Dana, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković – Maček*, „Prilozi“ Instituta za istoriju radničkog pokreta, god. II, br. 2, Sarajevo 1966.
- Begović Branislav, *Šumska privreda u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Sarajevo, 1958.
- Берић Душан, *Срби у Мостару и његовој околини 1844-1918*, у књизи: *Срби у Мостару*, Београд 2001.
- Бобан Љубо, *Загребачке пункције*, Историја XX века, IV, Београд 1962.
- Boban Ljubo, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd 1965.
- Boban Ljubo, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, Zagreb 1973.

- Бошковић Бранко, *Насељеници на Косову и Метохији (1918–1941) и њихов прогон (1941–1944), с посебним освртом на босанско-херцеговачке насељенике*, Зборник радова: Миграције и Босна и Херцеговина, Сарајево, 1990.
- Brodel Fernan, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Beograd – Podgorica, 2001.
- Војиновић Перко, *Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије*, Бањалука 1997.
- Вујовић Димитрије Димо, *Француски масони и југословенско уједињење 1914-1918*, Београд 1994.
- Vukmanović Milan, *Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i veleizdajnički procesi đacima 1914-1915*; u: Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“, održanog 25-27 septembra u Banjaluci, Banjaluka 1987.
- Vukčević M. Luka, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908 – 1909. godine i Crna Gora*, Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 21. i 22. novembra 1988. godine, Zbornik radova, Sarajevo 1991.
- Гаковић Милан, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919-1941*, Бања Лука 2008.
- Gaković Milan, *Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije Prvog svjetskog rata*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, knj. 6, Sarajevo 1966.
- Gaković Milan, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. VI, br. 6, Sarajevo 1970.
- Гаћеша Никола, *Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918–1941), Историографски домети*, Зборник радова: Сеобе српског народа од XIV до XX вијека, Београд, 1990.
- Gligorijević Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970.

- Gligorijević Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Београд 1979.
- Gligorijević Branislav, *Srpska nacionalna omladina (SRNAO)*, Историјски гласник, Орган друштва историчара Србије, бр. 2-3, Београд 1964.
- Dedijer Vladimir, *Sarajevo 1914*, Београд 1966.
- Димић Љубодраг, Жутић Никола, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 1992.
- Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. II, Београд, 1997.
- Димић Љубодраг, *Бан Светислав – Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановини 1929-1934*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006.
- Dujmović Sonja, *Sporazum Cvetković – Maček i autonomija Bosne i Hercegovine 1939. godine u viđenju sarajevskih radikala*, „Prilozi“ Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 33, Sarajevo 2004.
- Dujmović Sonja, *Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema sporazumu Cvetković – Maček*, Tokovi istorije, br. 1-2, Београд 2005.
- Đaković Luka, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914–1918*, Tuzla, 1981.
- Engelsfeld Nada, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989.
- Екмечић Милорад, *Устанак у Босни 1875-1878*, Сарајево 1972.
- Екмечић Милорад, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд 1989.
- Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914.*, Београд 1973.
- Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд 2004.
- Екмечић Милорад, *Огледи из историје*, Београд 2002.
- Екмечић Милорад, *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997.
- Екмечић Милорад, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878.*, у: *Историја српског народа*, V-1, Београд 1981.

- Екмеčić Милорад, *Žalosna baština iz godine 1914. (Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svetskog rata)*, u: Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“, održanog 25-27 septembra u Banjaluci, Banjaluka 1987.
- Екмечић Милорад, *Корени Револуције 1941, Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2, Београд 2001.
- Екмечић Милорад, *Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице*, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине*, Београд 1997.
- Екмечић Милорад, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983.
- Екмечић Милорад, Микић Ђорђе, Живојиновић Драгољуб, Поповић Б. Никола, *Политички процеси Србима у БиХ 1914-1917*, Лакташи 1996.
- Екмечић Милорад, *Црква и нација код Хрвата*, у: *Огледи из историје*, Београд 2002.
- Екмечић Милорад, *Историјске и стратешке основе Републике Српске*, Зборник радова са научног скупа: „Република Српска – петнаест година постојања и развоја“ одржаног у Бањој Луци 2007. године, Бања Лука 2007.
- Егић Милivoје, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine*, Sarajevo, 1958.
- Живојиновић Драгољуб, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*, Beograd 1980.
- *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“*, održanog 25-27 septembra u Banjaluci, Banjaluka 1987.
- *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji* (autor nije naveden), I deo, Beograd 1952.
- Ишек Томислав, *Дјелатност хрватских грађанских странака у Бањој Луци од 1918. до 1929*, Зборник радова: *Бањалука у новијој историји (1987-1945)*, Сарајево 1978.
- Ишек Томислав, *HSS u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo 1981.
- Јаниčićевић Милосав, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984.

- Јанковић Драгослав, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, Београд 1973.
- Juzbašić Dževad, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo 1999.
- Kapidžić Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958.
- Капицић Хамдија, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом (чланци и расправе)*, Сарајево 1968.
- Kapidžić Hamdija, *Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svetskog rata*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. IX, Sarajevo 1957.
- Kemura Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana*, Sarajevo, 1986.
- *Књига о Мостару* (приредио Боривоје Пиштало), Београд 1998.
- Koenen – Iter Žak, *Sociologija elita*, Bograd 2005.
- Кос Ангелика, *Школство и школске зграде у Врбаској бановини (1929-1934)*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006.
- Kraljačić Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Vanja Luka – Srpsko Sarajevo 2000.
- Краљачић Томислав, *Организовање и структура Радикалне странке у Босни и Херцеговини*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине, година XIX, (1970-1971.), Сарајево, 1973.
- Kraljačić Tomislav, *Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, god. V, br. 5, Sarajevo 1969.
- Kraljačić Tomislav, *Radikalna stranka prema agrarnom pitanju u Bosni i Hercegovini*, „Radovi“, časopis Filozofskog fakulteta u Sarajevu, br. VIII, Sarajevo 1972-1972.
- Краљачић Томислав, *Организација Радикалне странке у Бањој Луци 1919-1925*, у: *Бања Лука у новијој историји 1878-1945*, Сарајево 1978.
- Крушевац Тодор, *Петар Кочић*, Београд 1951.
- Kukoleča Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941.

- Лемајић Ненад, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица-Источно Сарајево 2006.
- Љубибратић Драго, *Владимир Гађиновић*, Београд 1961.
- Максимовић Мирко, *Црквене борбе и покрети*, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929.
- Мاستиловић Драга, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*, Београд 2009.
- Мартиновић С. Нико, *Бјекство Владимира Гађиновића из Херцеговине преко Црне Горе у Србију*, Историјски записи, Цетиње 1954.
- Matković Hrvoje, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.
- Маџар Божо, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну аутономију*, Сарајево 1982.
- Микић Ђорђе, *Политичке странке и избори у Босанској крајини (1918-1941)*, Бања Лука 1997.
- Mikić Đorđe, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914-1918*, Vanjaluka 2011.
- Микић Ђорђе, *Бан Светислав – Тиса Милосављевић и култура Бањалуке*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006.
- Микић Ђорђе, *Бан Милосављевић у политичком животу Врбаске бановине*, у Зборнику радова: „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006.
- Милићевић Драган, *Привреда Дринске бановине*, Српски књижевни гласник, књ. LIX, бр. 1, 1. јануар 1940. године.
- Миљковић Маја, *Политичке прилике у Мостару 1918-1941. године*, у књизи: *Срби у Мостару*, Београд 2001.
- Митриновић Чедомил, Брашић Н. Милош, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд 1937.
- Муџић Иван, *Masonstvo u Hrvata*, Split 2000.
- Ненезић Зоран, *Масони у Југославији*, Београд 1984.

- Нишкановић Мирослав, *Градска привреда у Врбаској бановини у време Светислава – Тисе Милосављевића*, Зборник радова „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006.
- Палавестра Предраг, *Судбина и дело Димитрија Митриновића*, Предговор у првој књизи Сабраних дјела Димитрија Митриновића, Сарајево 1990.
- Пантић Драган, *Српска православна црква у Краљевини Југославији 1929-1941, с обзиром на правни положај, политичку улогу и међувјерске односе*, Источно Сарајево 2006.
- Паулова Милада, *Југословенски одбор*, Загреб 1924.
- Пејин Јован, *Јавни став др Мирка Косића, народног посланика и првака Народне радикалне странке од 27. марта 1941. године, у: 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике*, Зборник радова са Округлог стола под истим називом, Београд 2003.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije*, књ. I (Kraljevina Jugoslavija 1914-1941), Београд, 1989.
- Пиљевић Ђорђе, *Допринос Пера Слијепчевића у организовању добровољаца у Првом свјетскома рату*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ, бр. 12, Подгорица, 1998
- Поповић Васиљ, *Национална Босна и Херцеговина и Васиљ Грђић, Споменица Васиља Грђића*, репринт издање, Билећа – Гацко 2002.
- Поповић Васиљ, *Средина и прилике из којих се развила Невесињска буна, у: Славно доба Херцеговине*.
- Роровић СV. – Марковић Z., *Stočari "balije" kod Čarljine i Ljubuškog*, Гласник земаљског музеја у Сарајеву, Историја и етнографија, нова серија, свеска X, Сарајево 1955.
- *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo 1987.
- Purivatra Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo, 1977.

- Purivatra Atif, *Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, knj. III, br. 3, Sarajevo 1967.
- Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994.
- Радојевић Мира, *Научник и политика, политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд 2007.
- Radojević Mira, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Jugoslavije 1918-1941*, „Istorija 20. veka“, časopis Instituta za savremenu istoriju, god. XII, br. 1, Beograd 1994.
- Радојевић Мира, *Врбаска бановина у време шестојануарског режима (државно-правне расправе)*, у: Зборник радова: Светислав – Тиса Милосављевић, Бањалука 2005.
- Савић М. Миливоје, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, књ. X, привредно стање Бачке, Баната и Барање и Зетске бановине, Сарајево 1932.
- Самарцић Радован, *Босна и Херцеговина у XVIII веку*, у књизи: *Српски писци и научници о Босни и Херцеговини*, приредио др Здравко Антонић, Београд 1995.
- Самарцић Радован, *Епска вертикала у српској историји*, у: *Идеје за српску историју*, Београд 1993.
- Самарцић Радован, *Судбина једног народа: Срби од XIV до XX века*, у: *Идеје за српску историју*, Београд 1993.
- Sarić Sajma, *Prilog proučavanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini 1918-1934*, Prilozi, god. XIV, br. 14–15, Sarajevo 1978.
- Сацак Младенко, *Портрет Симе Стојановића*, Бања Лука – Приједор, 2003.
- „Светислав – Тиса Милосављевић“, Зборник радова, Бањалука 2006.
- Скарић Владислав, *Сарајево у XVIII вијеку – културне и политичке прилике*, Изабрана дјела, књ. I, Сарајево 1981.
- Скарић Владислав, *Из прошлости Босне и Херцеговине*, Изабрана дјела, књ. III, Сарајево 1985.
- *Славно доба Херцеговине*, Београд 2005.
- *Срби у Мостару* (уредио Боривоје Пиштало), Београд 2001.

- Станковић Ђорђе, *Никола Пашић и Југословенско питање*, Београд 1985.
- Stanković Đorđe, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Београд 2009.
- Станковић Ђорђе, *Радикали и покрет јавних радника 1922. године*, Историјски гласник, бр. 1-2, Београд 1992.
- Станковић Ђорђе, *Радикална странка на парламентарним изборима 1923. године*, Историјски гласник, бр. 2, Београд 1972.
- Stojkov Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929 – 1935*, Београд 1969.
- Stojkov Todor, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, Београд 1985.
- Тошић Ђуро, *Херцеговачка породица Милорадовић*, Зборник радова са Ђоровићевих сусрета писаца: „Српска проза данас“ и научног скупа историчара: „Културна и духовна историја Херцеговине“, одржаних у Билећи и Гацку 2003, Билећа – Гацко 2004.
- Февр Лисјен, *Борба за историју*, Београд 2005.
- Хауптман Фердо, *Привреда и друштво Босне и Херцеговине у доба аустроугарске владавине (1878-1918)*, Прилози за историју Босне и Херцеговине II, АНУ БиХ, посебна издања, књ. LXXXIX, Одјелјење друштвених наука, књ. 18, Сарајево 1987.
- Horvat Josip, *Supilo – život jednog hrvatskog političara*, Zagreb 1939.
- Hrabak Bogumil, *Radikali u Bosni i Srbiji o rešenju bosanskog agrara*, Istorija XX veka, Zbornik radova XII, Institut za savremenu istoriju i NIP „Export-Press“, Београд 1972.
- Храбак Богумил, *Делатност припадника организације „Уједињење или смрт“ у току Павог светског рата*, Наше старине, Краљево 1973.
- Храбак Богумил, *Масони Југословени (и которанин Рудолф Ђунио) према стварању заједничке државе 1918. године*, у: Уједињење Црне Горе и Боке Которске (1813-1814. године), Титоград 1991.
- Храбак Богумил, *Политичко-партијски живот у Врбаској бановини 1929-1934. године*, у Зборнику радова: „Светислав – Тиса Милосављевић“, Бањалука 2006.

- Чубриловић Бранко, *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука – Загреб, 1934.
- Ћоровић Владимир, *Босна и Херцеговина*, Београд, 1925.
- Ћоровић Владимир, *Мостар*, Бања Лука – Београд 1999.
- Ћоровић Владимир, *Историја Срба*, Београд 2010.
- Šarac Nedim, *Gojko Vuković*, Mostar 1959.
- Šarac Nedim, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920-1921. godine*, Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta, god. IV, br. 4, Sarajevo 1968.
- Šarac Nedim, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1975.
- Шећеровски Виктор, *Живот и дело Луке Ђеловића Требињца*, Зборник са Ћоровићевих сусрета Српска проза данас у Билећи и научног скупа историчара: Културна и духовна историја Херцеговине у Гацку, одржаних 19-21. септембра 2003, Билећа – Гацко 2004.
- Šehić Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, Sarajevo 1990.
- Šehić Nusret, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo 1971.
- Šehić Nusret, *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 19, (1982).
- Šehić Nusret, *Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. godine u Bosni i Hercegovini*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, br. VII, Sarajevo 1967.

БИОГРАФИЈА

Драга Мاستиловић рођен је у Гацку 26. октобра 1974. године. У мјесту рођења завршио је основну и средњу школу. Учествовао је у рату 1992 – 1995. године као борац Војске Републике Српске (18. херцеговачке лаке пјешадијске бригаде). На Одсјек за историју Филозофског факултета у Српском Сарајеву уписао се септембра 1997. године. Дипломирао 2002. године, под менторством академика Здравка Антонића, на тему „Јунски устанак у Херцеговини 1941. године“. Постдипломски – магистарски студиј похађао је на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду, под менторством проф. др Љубодрага Димића. Магистрирао је јула 2007. године, са темом „Политичке, економске и културне прилике у Херцеговини 1918-1929.“ Тему докторске дисертације под насловом „Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије 1918-1941. године“, пријавио је 2008. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, такође под менторством проф. др Љубодрага Димића. До сада је самостално објавио једну монографију и једну студију, као коаутор једну монографију, а као копроређивач једну монографију и двотомни зборник историјских докумената. Осим тога, објавио је тридесетак научних и стручних радова и учествовао на више научних скупова, округлих столова и конференција у земљи и иностранству. У оквиру пројекта реформе наставе историје у БиХ боравио је у студијској посјети институту *George Echart* у Брауншвајгу (Њемачка) и Универзитету JUVÄSKYLÄN (Финска). Од 2003. године ради на Катедри за историју Филозофског факултета у Источном Сарајеву, као асистент, а од маја 2008. године као виши асистент. Истраживачки је посвећен темама из историје Босне и Херцеговине у XIX и XX вијеку, историје Југославије и историје историографије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани Драга Мاستиловић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине
СХС/Југославије (1918-1941)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 9. 9. 2013.

Драга Мاستиловић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Драга Мاستиловић

Број уписа _____

Студијски програм Историја

Наслов рада Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу
Краљевине СХС/Југославије (1918-1941)

Ментор Проф. др Љубодраг Димић

Потписани Драга Мастиловић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 9. 9. 2013.

Драга Мастиловић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије (1918-1941)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 9. 9. 2013.

Потпис докторанда

Зрџа Милиновић